

SANTIPARVAN
Ed. BELVALKAR

FASCICULE 23
MOKṢADHARMA, pt. 2

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON;

A. B. GAJENDRAGADKAR †; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;

V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA;

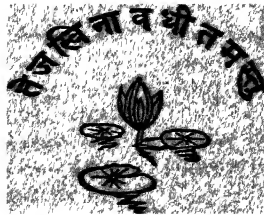
H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttar Pradesh, Hyderabad and Mysore; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1952

S294.1982
B.O.R.I.
V.12, P.5

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a national work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with just what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor HEINRICH LÜDERS: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Indian Culture, Calcutta: "It is appropriate that it should have fallen to Indian scholarship to produce the first critical edition of the Mahābhārata. . . . Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close. . . . In the present edition, one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . . The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound."

— The late Professor A. BERNHARD KEITH.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Rgveda. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole

problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

CARL G. LOHMANN, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

The Times of India, Bombay: "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude; for it marks the successful accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research. . . . There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier, ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology. . . . The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking."—Professor Dr. STEN KONOW (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active

यतेत तस्मिन्प्रामाण्यं गन्तुं यशसि चोत्तमे ॥ ८
तपसा वा सुमहता विद्यानां पारणेन वा ।
इज्यया वा प्रदानैर्वा विप्राणां वर्धते यशः ॥ ९
यावदस्य भवत्यस्मिल्लोके कीर्तिर्यशस्करी ।
तावत्पुण्यकृताल्लोकाननन्तान्पुरुषोऽश्नुते ॥ १०
अध्यापयेदधीयीत याजयेत यजेत च ।
न वृथा प्रतिगृहीयान्न च दद्यात्कथंचन ॥ ११

याज्यतः शिष्यतो वापि कन्यया वा धनं महत् ।
यद्यागच्छेद्यजेद्दद्यान्नैकोऽश्रीयात्कथंचन ॥ १२
गृहमावसतो ह्यस्य नान्यत्तीर्थं प्रतिग्रहात् ।
देवर्षिपितृगुरुर्वर्धं वृद्धातुरबुभुक्षताम् ॥ १३
अन्तर्हिताभितप्तानां यथाशक्ति बुभूषताम् ।
द्रव्याणामतिशक्त्यापि देयमेषां कृतादपि ॥ १४
अर्हितामनुरूपाणां नादेयं ह्यस्ति किंचन ।

C. 12. 226. 15
B. 12. 226. 15

8 *) K4. 5. 7 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7 Da3
Dn1. n4 Ds D2-4. 5. 8 Ms Ca (Cap as in text) वि-
द्यात् (for विद्या-). B9 G1 तथावसेत्; Ds
M1. 6 तमाव (for तदाव). — °) Ks Bo. 6 (marg.)
Dn4 Ds1 गते तु; K7 D4. 9 यजेत (for यतेत). S1 K1.
2. 4 B6 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Ds प्रामाण्ये (for
'पण्य'). D7 T1 G1. 3. 5 यदे (G1 'ते') तदस्मिन्प्रामाण्यं.
— °) K1 lacuna for गन्तुं यशसि. S1 K2. 4 धर्मे चैव
सदोत्तमे.

9 *) Da4 om. वा. T2 सुमहतां. — °) B9 Ds. 7
पारणेन (for 'णेन'). S1 K1. 2 च (for वा). Da4
विद्यानां पारमेयमः (sic). — °) Ks इज्यया. — °) V1
B6 (marg. as in text) विद्यानां (for विप्राणां).

10 *) D4 भवसि; D5 भवेद् (for भवति). — °) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 3. 5
M1. 5-7 transp. लोके and कीर्तिर्. K1 यशंकरी; Ds
यशस्विनी (for 'स्करी'). — °) K1 आनन्तान्; Da3
अनन्तः; M1. 6 अनन्तान्; M7 आनन्तान् (for अनन्तान्).
V1 Ds पुरुषोत्तमे (for 'षोऽश्नुते').

11 *) S1 K1. 2 अधीयेत. — °) K2 याजयेय; K7
D4. 9 याजजीत; Dn4 योजयेत (for याज). K7 B6.
7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 3. 5 M1. 5-7 वा (for
च). — °) Da3. a4 परि (for प्रति). Ks. 7 Ds1
गृहीयान्. — °) Ds प्र- (for च). Da3 यद्यत्; Da4
सद्यत् (for दद्यात्).

12 K2. 4 om. (hapl.) 12. S1 reads 12 on marg.
— °) Da4 याज्यतः (for याज्यतः). D7 चापि (for
वापि). — °) Ks V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3.
5. 7. 8 T G1. 3. 5 कन्याया (for कन्यया). K7 Da3. a4
Dn4. 7. 9 T G1. 3. 5 M1. 5-7 सह; Ds यथा (for महत्).
°) Cs: याज्यतः यागाहार्थजमानात् । (Cv adds: यज्ञ-
क्षिणारूपेण, शिष्यतः गुरुदक्षिणारूपेण, कन्यया सह वर-
दक्षिणारूपेण) । °) K1 यस्यागच्छेद्; Ks V1 Bo.
6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 यदा (V1 Ds 'था').

गच्छेद्; Ds यद्यग (for यद्याग). D4 अजेद् (for
— °) — °) — °) — °) (for नैको).

°). Bo आवसते. Da4
— °) Da4 G1 M1. 6
नान्य- (for नान्यत्). S1 K1. 2 B6 (marg.) D4 परि-
ग्रहे (D4 'हात्'); K7 Da4 प्रतिग्रहान्; Ds 'ग्रहे'; D7
T G1. 3. 5 M1. 5-7 उदाहृतं (for प्रतिग्रहात्). — °) K2
पित्र्य- (for -पितृ-). S1 K1 -गुरुर्वर्ध- (for 'वर्ध'). D7 T1
G1. 3. 5 देवर्षिगुरुपित्र (D7 'तृप्य-'; G1 'पित्र्य-'; G3
'पित्रा') र्ध- — °) K7 D4. 9 -बुभुक्षिताम्; B7 M1. 5
'बुभू' (B7 'भु') षतां; Da3 -बुभुक्षता.

14 M1. 6. 7 om. (hapl.) 14^{ab}. — °) S1 K1. 4. 7
Ds. 9 अन्तर्हिताभितप्तानां; K2. 5 Dn4 Ds D2. 4. 5 'रित-'
(K2 'य-'; D4 'तृ') सानां; V1 B6 (marg.) अन्तर्हितां
वितृप्तानां; Bo. 6. 7. 8 (marg.) 9 Da3. a4 Ds. 5 अनर्हितां
विस्मृष्टा (Bo Ds वितृप्ता; B7 विस्मृष्टा; Ds च तृप्ता)-
नां; Dn1 अन्तर्हिताभितप्तानां. °) Cs: अन्तर्हिताभित-
दयः ॥ Cs: अन्तर्हिताभितप्तानां वैरिभिरपहृतद्रव्याणाम् । °)
— °) K7 D4. 7. 9 T1 बुभुक्षतां (for बुभूषताम्). — °)
Ds. 7 (before corr. as in text) देवानाम् (for द्रव्या-
णाम्). S1 K1. 2 V1 अभि; B7. 8 Da4 Dn4 Ds. 7
अपि; Ds अथ (for अति-). K2 [अ]भि-; K7 D4.
6. 9 च; M1. 6. 7 हि (for [अ]पि). — °) K1 Da3
पृषा. V1 कृतावपि; M1. 5-7 कृतः (M1. 7 'ते') सदा
(for कृतादपि). °) Cn: कृतावपि कृतादपि । °)

15 *) K2 अर्थताम्; T2 असताम् (for अर्ह-). M1.
6. 7 अभि (M7 'बु') सप्तानां (for अनुरूपाणां). — °) B6
(marg.) न देयं (for नादेयं). — °) Ds1 प्रापनीयं.
Da3 सता. D7 T G1. 3. 5 M1. 5-7 काश्यपाय महामने.
— After 15, D7 T G1. 3. 5 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins.:

674* दत्त्वा जगाम ब्रह्मादौ लोकान्दैवैरभिष्टुताम् ।

[Kumbh. ed. प्रह्लादो (for ब्रह्मादौ). M1. 6 अभिष्टुताः
(for 'ष्टुताम्').]

C. 12. 258B
B. 12. 23[4]. 15
K. 12. 24D. 15

उच्चैःश्रवसमप्यश्च प्रापणीयं सतां विदुः ॥ १५

अनुनीय तथा काव्यः सत्यसंधो महाव्रतः ।

स्वैः प्राणैर्ब्राह्मणप्राणान्परित्राय दिवं गतः ॥ १६

रन्तिदेवश्च सांकृत्यो वसिष्ठाय महात्मने ।

अपः प्रदाय शीतोष्णा नाकपृष्ठे महीयते ॥ १७

आत्रेयश्चन्द्रमयोरर्हतोर्विविधं धनम् ।

दत्त्वा लोकान्ययौ धीमाननन्तान्स महीपतिः ॥ १८

शिविरौशीनरोऽङ्गानि सुतं च प्रियमौरसम् ।

ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमिती गतः ॥ १९

प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय नयने स्वके ।

ब्राह्मणायातुलं कीर्तिमिह चामुत्र चाश्रुते ॥ २०

दिव्यं मृष्टशलाकं तु सौवर्णं परमर्द्धिमत् ।

छत्रं देवावृधो दत्त्वा सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम् ॥ २१

सांकृतिश्च तथात्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् ।

उपदिश्य महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २२

अम्बरीषो गवां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् ।

अर्बुदानि दशैकं च सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम् ॥ २३

सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीरं जनमेजयः ।

16 ") B₅ अर्धनीयः; T₂ अनुनीय (for "नीय"). Ś₁ K₁. 2. 4 यथा काव्यः; K₅ यथा काव्यः; K₇ V₁ B₀. 6-9 Da₄ Dn₁. n₄ D₂-3. 8. 9 यथाकामः; Da₅ D₅ यथा काव्यः; M₁. 5 महाकाव्यः; Ca. s. v तथा काव्यः (as in text). ☞ Ca. s : काव्यः शुक्रवंशप्रभवः (Cs : शुक्रः) । ☞ —^b) K₇ D₄. 6. 9 वृत्तव्रतः; B₅ महावलः; D₅ दृढव्रतः; M₅ जितेन्द्रियः (for महाव्रतः). —^c) V₁ B₅ G₁ M₁. 5 ब्रह्मणः; Da₄ ब्रह्मणाः (for ब्राह्मण-). ☞ Cv : ब्राह्मण-प्राणान् स्वोदरगतकचार्क्यवृद्धस्पतिपुत्रप्राणान् । ☞ —^d) V₁ B₆-9 Da₅. a₄ परित्राय्यः; B₀ D₅. 5 "त्राय्य (for "त्राय). D₅ परं (for दिवं).

17 With 17, cf. B. 13. 137. 6. —^a) D₅ इति देवश्च; D₅ (marg. as in text) रन्तिदेवस्य; G₁ रन्ति-वेदश्च. V₁ B₀ संकृत्यो. —^b) K₇ V₁ B₇-9 वसिष्ठाय. —^c) K₅ आपः; B₅ तपः (for अपः). —^d) K₅ नाकपृष्ठी; B₅ "पृष्ठो (for "पृष्ठे).

18 With 18, cf. B. 13. 137. 3. —^a) T G₁. 3. 6 अत्रेयः; M₅ आत्रेये (for "यय). K₁ चंद्र*मयोरः; K₅ "दयमोरः; K₅ B₀. 6-9 Da₅. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 7. 3 T₂ M₅ चैं (K₅ D₅ D₅ T₂ M₅ चैं) चंद्रमनः (D₅. 1 "ने); V₁ चंद्रमनोः; T₁ G₁. 3. 6 चंद्रमनस्य (for चन्द्रमयोर). K₇ D₄. 6. 9 आत्रेयायेंद्रमनो. ☞ Ca : चन्द्रमनौ विप्रौ । ☞ —^b) K₅. 7 V₁ B₀. 6-9 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 7. 3 अर्हते; Da₅. a₄ अर्हतोः; D₄. 3. 5 M₁. 5 अर्हते; T G₁. 3. 6 M₅ त्वर्हते (for अर्हतो). Ś₁ K₁. 2 विधि-वर्धनः; Da₅ विधिवर्धनः; Da₄ M₁ विधिवर्धनं (for विविधं धनम्). —^c) D₇ T G₁. 3. 6 दत्त्वा धीमान्बौ लोकान्.

19 = (var.) B. 13. 137. 4. For the incident, cf. 3. 131. —^a) Da₅. a₄ शिविरैशीनरौगानि; D₅ शिविरौशि. —^b) Ś₁ K₁. 2. 4 पुत्रं; Da₄ श्रुतं (for

सुतं). —^c) Da₄ ब्रह्मण्यर्थम् (for ब्राह्मणा). K₅ B₀. 7-9 Da₅. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 उपाहृत्य; B₅ (marg.) समुत्सृज्य; M₁ अपाकृत्य (for उपा). —^d) V₁ B₅ उपागतः; D₅ ह्वागतः (for इतो गतः).

20 = (var.) B. 13. 137. 5. —^a) K₅ Da₄ प्रातर्दनः. K₁. 4 काशिपतिः; K₅ काश. —^b) K₅ प्रादाय. Da₄ स्वकं; T₂ उभे (for स्वके). —^c) V₁ om. 20^a-22^a. D₅ reads 20^a on marg. —^d) K₅ वामुत्र; Da₄ त्वामुत्र (for चा). K₇ इह चामुत्रमश्रुते (sic).

21 = (var.) B. 13. 137. 7. V₁ om. 21 (cf. v. l. 20). —^a) Ś₁ K₁. 2. 4 पृष्ठः; K₅. 7 B₀. 6-9 Dn₁. n₄ D₅ D₂-3. 8. 9 अष्टः; T₂ मृष्टः; G₁ मृष्टि (for मृष्ट). ☞ Ca : मृष्टशलाकं सुवर्णैरसलितशतशलाकम् । ☞ —^b) Ś₁ K₁ M₅ परमर्द्धिमत्; K₅ परिमर्द्धिमत्; T₂ परमर्द्धिवत् (for "मत्). —^c) D₇ G₁ चित्रं (for छत्रं). Ś₁ देववृधो; K₁. 2 देववधो (K₅ "दो); D₂. 3 देवा-वृधो; D₇ T₁ G₁ देवप्रियो; G₅. 6 देवावृधे; M₁. 5-7 "वृधो (for "वृधो). —^d) D₅ सराष्ट्रे. D₇ व्यगमद्; T₁ G₁. 3. 6 M₁. 5-7 [S]भ्यगमद्; T₂ ह्यगमद् (for अभ्यपतद्).

22 = (var.) B. 13. 137. 3. V₁ om. 22^a (cf. v. l. 20). —^a) Ś₁ K₁. 2. 4 T G₁. 3. 6 संकृतिश्च; Da₄ Dn₁ साकृतिश्च; D₇ सकृतिश्च (for सां). G₁ तथात्रेयः (for "त्रेयः). —^b) K₇ D₄. 6. 9 गतो लोक-मनुत्तमं; V₁ "कादनुत्तमान्.

23 With 23, cf. B. 13. 137. 8. —^a) Ś₁ K₁. 2. 4 [S]पि गा (K₅ गां) (for गवां). —^c) K₁ अन्य-दानि; K₅. 4 अर्बुदानि. Da₅. a₄ तु (for च). —^d) D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₁. 5-7 [S]भ्यगमद्; T₂ ह्यगमद् (for

ब्राह्मणार्थे परित्यज्य जग्मतुलोकमुत्तमम् ॥ २४
 सर्वरत्नं वृषादभौ युवनाश्वः प्रियाः स्त्रियाः ।
 रम्यमावसथं चैव दत्त्वा मुं लोकमास्थितः ॥ २५
 निमी राष्ट्रं च वैदेहो जामदग्न्यो वसुंधराम् ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयश्चोर्वी सपत्तनाम् ॥ २६
 अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि चासकृत् ।
 वसिष्ठो जीवयामास प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ २७
 करंधमस्य पुत्रस्तु मरुतो नृपतिस्तथा ।
 कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम ह ॥ २८

स्मृत्यनुसृष्टः .

24 With 24, cf. B. 13. 137. 9. —^a) Da₁ सावित्रि;
 D₁. 6. 9 'त्रः (for 'त्री). T₂ मंडले (for कुण्डले). —^b)
 Da₃. a₄ ब्राह्मणाय (for 'णार्थे). —^c) K₇ D₁-8. 9 गतो
 (D₁. 9 'तौ) लोकानुत्तमान्; B₉ Da₄ जग्मतुलोकमुत्तमम्.

25 With 25, cf. B. 13. 137. 10. —^a) K₇ D₁. 6. 9
 सर्वराष्ट्रं (for 'रत्नं). K₁ वृषादभौ; K₆ V₁ Bo. 6-9
 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 8. 5. 8 M₇ 'दर्भिर'; Ds₂ T₂
 'दर्वी; G₁ 'दर्वो (for 'दर्भो). —^b) Ś₁ K₁. 4 Ds₁
 यवना (Ds₁ 'मा'श्च; D₆ यौव'; G₁ युवानश्वो; M₇
 युवनाश्वः (for 'नाश्वः). D₇ T₁ G₁ वरः; T₂ G₃. 6
 वराः (for प्रियाः). K₂ स्त्रियाः. —^c) K₁ तस्य (for
 रम्यम्). Da₁ आवसथं; Dn₄ 'शथं; D₇ 'सथं. —^d)
 K₄ B₉ Da₃. a₄ स्वं; K₆ Bo. 7. 8 Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 8.
 6. 8 स्वरः; B₆ (orig.) [अ]र्थः; B₆ (marg.) [अ]र्थे
 (for [अ]र्तु). D₅ दत्त्वा स्वलोकसंस्थितः.

26 With 26^a, cf. B. 13. 137. 11. —^a) K₁ निमे.
 D₁ corrupt; M₅ वैदमो (for वैदेहो). — With 26^b,
 cf. B. 13. 137. 12^a. —^b) Da₄ ग्रामदस्यो वसुधारां (sic).
 —^c) D₇ गयश्च (for ददौ). K₆ चापि; K₇ D₁-5. 9
 राजा; D₆ (marg.) कन्या (for चापि). —^d) D₇ ददौ
 (for गयश्च). D₇ T₂ M₇ सपत्न्यां (D₇ M₇ 'नां).

27 = (var.) B. 13. 137. 13. —^b) K₆ Bo. 6. 8
 (marg.) Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 8. 5. 8 M₁. 5-7 भूत-
 कृत्; V₁ B₆ (marg.) 7. 8 (orig.) 9 भूतभृत् (for चास-
 कृत्). K₇ सर्वभूतनिवासकृत्; D₆ 'भूतभिरामकृत्.
 —^c) K₇ V₁ B₆. 8. 9 वसिष्ठो; D₉ वसिष्ठो. ☞ Ca:
 जीवयामास प्रजापतिरिव वृष्ट्या ॥ Cp: मेघो भूत्वा वृष्ट्या ॥ ☞

28 = (var.) B. 13. 137. 16. —^a) Da₁ Dn

ब्रह्मदत्तश्च पाञ्चाल्यो राजा बुद्धिमतां वरः ।
 निधिं शङ्खं द्विजाग्र्येभ्यो दत्त्वा लोकानवाप्तवान् २९
 राजा मित्रसहश्चापि वसिष्ठाय महात्मने ।
 मदयन्तीं प्रियां दत्त्वा तया सह दिवं गतः ॥ ३०
 सहस्रजिच्च राजर्षिः प्राणानिष्टान्महायशाः ।
 ब्राह्मणार्थे परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३१
 सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वेदम हिरण्मयम् ।
 मुद्गलाय गतः स्वर्गं शतयुम्नो महीपतिः ॥ ३२
 नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजः प्रतापवान् ।

C. 12. 8507
 B. 12. 235[4]. 33
 K. 12. 240. 33

करंधमस्य; D₂ करंधमस्य; D₇ करंधमस्य; 11 G₃. 6
 करंधम (G₆ 'मं)स्य (for करं). D₅ च (for तु). —^b)
 K₆ Dn₄ D₂ कृतात्मा; Dn₁ Ds₁ Ds₂ कृतात्मा (for
 मरुतो). Dn₁. n₄ मरुतस् (for नृपतिस्). —^c) K₁
 अग्निरसे; D₇ अग्निरसो.

29 With 29, cf. B. 13. 137. 17. —^a) Da₃ ब्राह्म-
 दत्तश्च; D₇ ब्रह्मदत्तं. Ś₁ K₂. 4 पंचाल्यो. —^b) K₆
 विधिं; K₇ Da₁ D₉ निधि- (for निधिं). D₇ शंखो.
 Ś₁ K₁. 2. 6. 7 Da₄ Ds₁. a₂ (before corr.) T₂ M₁ द्विजा-
 ग्र्येभ्यो; B₉ D₁. 5 'तिभ्यो (for 'इयेभ्यो). —^d) D₅
 अवाप्तवान् (for अवाप्तवान्).

30 = (var.) B. 13. 137. 18. For the incident,
 cf. 1. 173; 113. 21-22. —^a) K₂ चैव (for चापि).
 —^b) K₆. 7 V₁ B₆. 7. 9 वसिष्ठाय. —^c) Ś₁ K₁. 2. 4
 Bo. 8 Da₄ T₂ G₁ M₁. 6 Cal. ed. मदयन्तीं (for मदयन्तीं).
 V₁ हित्वा; Da₄ दृष्ट्वा (for दत्त्वा). —^d) V₁ वनं
 (for दिवं).

31 = (var.) B. 13. 137. 20. —^a) Ds₁ lacuna;
 D₅ तु (for च). —^b) Da₁ प्राणनिष्ठान् (for प्राणा-
 निष्ठान्). —^c) Da₃. a₄ ब्राह्मणाय; Dn₁ D₇ T₁ G₁. 8. 6
 M₁. 5-7 'णार्थे (for 'णार्थे). —^d) B₆ गता (for गतो).
 K₁ अनुत्तमां; K₆ Ds₁ 'क्रमान् (Ds₁ 'त्).

32 = (var.) B. 13. 137. 21. D₇ G₁ om. (hapl.)
 32-33. —^a) D₅ संपन्नं (for संपूर्णं). —^b) Dn₄ मुद्ग-
 लाय (for मुद्गं).

33 = (var.) B. 13. 137. 23. Dn₄ D₇ G₁ om. 33
 (for D₇ G₁, cf. v. 1. 32). —^a) D₁ ताम्ना; D₅ राजा
 (for नाम्ना). Da₄ नामा (for नाम). —^b) Ś₁ K₁.
 2. 4. 1 D₄. 8. 9 T₂ M₁. 5-7 साश्वराजः (for शाश्वरः). Da₄

C. 12. 8638
B. 12. 236(5). 25
K. 12. 241. 25

सतां वृत्तेन वर्तेत क्रियाः शिष्टवदाचरेत् ।
असंरोधेन धर्मस्य वृत्तिं लिप्सेदगर्हिताम् ॥ २५
श्रुतिविज्ञानतत्त्वज्ञः शिष्टाचारो विचक्षणः ।
स्वधर्मेण क्रियावाञ्छाश्च कर्मणा सोऽप्यसंकरः ॥ २६
क्रियावाञ्छाश्च दाना प्राज्ञोऽनस्यकः ।
धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुस्तरम् ॥ २७
धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान् ।
वीतहर्षभयक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ २८

एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
ज्ञानविचित्रेण कर्माणि कुर्वन्सर्वत्र सिध्यति ॥ २९
अधर्मं धर्मकामो हि करोतीहाविचक्षणः ।
धर्मं चाधर्मसंकाशं शोचन्निव करोति सः ॥ ३०
धर्मं करोमीति करोत्यधर्म-
मधर्मकामश्च करोति धर्मम् ।
उमे बालः कर्मणी न प्रजान-
न्स जायते प्रियते चापि देही ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

D2. 2. 5. 7. 8 धर्मेण (for वृत्तेन). T G1. 2. 6 M5. 7 धर्मेण (for वर्तेत). —^b) K5 V1 Bo. 5. 7. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 क्रियाः; K7 Ds1 Ds क्रिया (for क्रियाः). —^c) K7 Ds असंरोधेन; T1 G1. 2. 6 अनु-रोधेन (for ससं). K5. 7 Bo. 5-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 2. 6 M5-7 लोकस्य (for धर्मस्य). —^d) K7 D4. 9 नगर्हितां; Ds अगर्हितं. K1 Das Ds वृत्तिं लिप्सेत गर्हितां (Das 'तं').

26 M1 om. 26 (cf. v. l. 24). —^a) K4 श्रुतिः; K5 Bo. 8 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 T1 G1. 2. 6 M5. 6 श्रुत- (for श्रुति). K2 उत्सवज्ञोः; Das उत्सवज्ञा; D44 'ज्ञ'. —^b) K7 D4. 9 M5. 7 शिष्टाचारः; T1 G1. 6 शिष्टः शास्त्रः; T3 G5 शिष्टशास्त्र- (for शिष्टाचारो). — B5 om. (hapl.) 26^c-30^c. —^c) T G1. 2. 6 M5 क्रियालोके (for क्रियावाञ्छा). —^d) K7 D4. 5. 7. 9 M7 कर्मणां; T G1. 2. 6 M5 कुर्वाणः (for कर्मणा). K2 सोपि संकरः; K7 Das D4-7. 9 नास्य (Das प्रोप्य) संकरः.

27 M1 om. 27^{ab} (cf. v. l. 24). B5 om. 27 (cf. v. l. 26). —^a) K5 V1 Bo. 5. 7 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 हि (for च). —^b) K7 दांतः; Dn1. n4 Ds D4. 9 दांतः; G1 तदा (for दाता). —^c) Das विज्ञेयज्ञा. —^d) Das. 24 दुस्तरं (for दुस्तरम्).

28 B5 om. 28 (cf. v. l. 26). —^a) M7 प्रीति-मान् (for वृत्ति). —^b) Das. 24 धर्मभृद् (for 'विद्'). —^c) K5. 7 V1 Bo. 5-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-3. 5. 9 M1. 5. 7 'मद्' (for 'मय').

29 B5 om. 29 (cf. v. l. 26). —^a) K5 V1 Bo.

5-8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 पुरातनी (for पूर्वतरा). K1 वृत्ति. —^c) K2. 6 V1 Bo Dn4 D2. 3. 5. 8 ज्ञान-विज्ञे (V1 'हे')व; K7 D4. 5. 9 'विज्ञेव; B5-8 M7 'वानेव; Dn1 'वस्ते च; Dr T G1. 2. 6 M1. 5. 6 'वृत्तैव (for 'विज्ञेव). —^d) T2 सिध्यते. K5 कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यति. ☞ Ca. उत्पन्नतत्त्वज्ञानेन किं हेयं कर्म। नेत्याह। ☞

30 B5 om. 30^{ab} (cf. v. l. 26). —^a) Das अधर्म- (for 'म'). —^b) Dn1 Dr T G1. 2. 6 M5 हि; Das स (for [ह]ह). K5 Dn4 विचक्षणः (for [ज]वि"). —^c) K4. 6 Br D44 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 वाधर्मः; K7 Ds च धर्मे (for चाधर्मः). Dr संकाशः (for 'शं'). —^d) K7 Ds. 9 स वेत्ति च; Ds बुध्यन्निव; G1 मोच' (for शोच').

31 ^a) Dr T1 करोति (for 'मि). —^b) Ds न धर्म- (for अधर्म). Dr कामे. Das lacuna; Dn4 तु (for च). K2 Dr [ज]धर्म (for धर्मम्). —^c) K4 बालाः; K5 Ds1 Ds बालः; B5 बालः; Dr बलः; M1 बालं (for बालः). K7 Ds कर्मणा; Dr 'णि (for 'णी). K2 प्रकुर्वन् (for प्रजान्). —^d) K7 Dn4 D4. 6. 9 M1. 5-7 सं; Das. 24 प्र- (for स). Bo Ds चापि देही; Dr T1 G1. 3 चापदेति (G5 'देही'); G5 जायते हि (for चापि देही).

Colophon: G5 missing; K2. 5 B1-5 Das. 24 Dn1. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 5. 7 V1 Bo. 5-9 Das. 24 Dn1. n3 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 6 Ds1 शुक्रप्रश्नः; K7 D4. 6. 9 शुक्रानुप्रश्ने प्रज्ञाकृत्युर्ध्वः;

२२८

व्यास उवाच ।

अथ चेद्रोचयेदेतद्ब्रूयेत मनसा तथा ।

उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानवान्पुव्वान्भवेत् ॥ १

प्रज्ञया निर्मितैर्धारास्तारयन्त्यबुधान्पुव्वैः ।

नाबुधास्तारयन्त्यन्यानात्मानं वा कथंचन ॥ २

छिन्नदोषो मुनिर्योगान्युक्तो युज्जीत द्वादश ।

दश कर्मसुखानर्थानुपायापायनिर्मयः ॥ ३

चक्षुराचारवित्प्राज्ञो मनसा दर्शनेन च ।

यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या य इच्छेज्ज्ञानमुत्तमम् ।

ज्ञानेन यच्छेदात्मानं य इच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥ ४

एतेषां चेदनुद्रष्टा पुरुषोऽपि सुदारुणः ।

यदि वा सर्ववेदज्ञो यदि वाप्यनृचोऽजपः ॥ ५

C. 12. 2530
B. 12. 237[6]. 5
K. 12. 242. 4

V₁ Bo. 6. 3. 9 Das Dn₁. n₄ Ds₂ D₂. 3. 5. 8 शुक्रानुप्रश्नः;
Br शुक्रानुप्रश्नशासनं; Ms शुक्रानुप्रश्ने ज्ञानकर्मसमुच्चयो-
द्देशः; Ms. 7 शुक्रानुप्रश्ने सिद्धाचारकथनं. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): Dn₁ Ds₁ D₇ T₁ G₁. 3. 6
Ms 62; Dn₄ Ds₂ 61; D₃ M₁. 6. 7 60; T₂ 76.
— *Sloka no.*: Dn₁. n₄ 32.

228

☞ This adhy. is missing in G₂ (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 *) Ś₁ K₁ C₂ रोहयेद्; K₅ रोचये हि; Bo. 6 (marg.). 8 रोहयेद् (for रोचयेद्). — *) K₁ ब्रूयेत; K₄ M₁ Cp उद्येत; K₇ D₄. 9 ब्रूयेत; D₅. 7 G₅ ब्रूयते; D₆ मुद्येत; T₁ G₅ उद्यते; T₂ M₅ उद्यते; G₁ मुद्यते; M₁. 5 उद्यते (for ब्रूयेत). T₂ सह; G₃ तदा (for तथा). K₆ V₁ Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 उ (Bo. 6 दु; Dn₁ Ds D₃ उ) ह्येत स्रोतसा यथा; Das. 24 दु (Das उ) ह्येत स्वयमेव वा. — *) K₄ निर्मज्जंश्च (for उन्म). — *) Das दान (for ज्ञान). Ś₁ K₁. 2. 4. 7 Das. 24 D₄. 6. 9 C₂ लाभवान्; D₅ लोभ (for पुव्व).

2 *) K₅ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 निमि (Bs 'हि') ता (for निर्मितैर्). — *) B₅ एतान् (for ज्ञानान्). — *) Bo. 6. 9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds₂ D₄. 7 T₁ G₁ नात्मानं (for आ). B₅ (marg. as in text) Dn₁ M₅ कदाचन; Das कथं च नः.

3 *) D₇ T₁ G₁. 3. 6 Ms हीनः; M₇ मित्र (for छिन्न). K₆ Dn₁ दोषो; Br M₁ दोषो (for दोषो). D₆ सुनेर. K₇ B₅ D₄. 9 योगं; Br दोषान्; D₇ T₁ G₁. 3. 6 योगाद् (for 'व'). — *) K₅ Bo. 6. 7. 9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 T₂ युक्तो (for युक्तो). D₇ T₁

G₁. 3. 6 वा दश (for द्वादश). B₅ युज्जीत द्वादशीं कलां. ☞ Ca. p: द्वादश योगान् मनोनियमनप्रकारान् (Cp: दशेन्द्रियमनोबुद्धिनियमलक्षणान्) ॥ Cn: द्वादश देशादीन् ॥ Cs: शरीरस्य नवद्वारे आकाशं, स्वप्नाण्योः वायुं, जठराग्नौ चक्षुषि जग्निं, रुधिरादिद्वये जलं, वाह्यादादिषु (sic) सूर्मि, मनसि चन्द्रं, श्रोत्रे दिशः, पादयोः उपेन्द्रं, वाचि जग्निम्, गुदे पितरं, मेण्डे प्रजापतिं ध्यायेत्—एते द्वादश योगाः । तथा च मनुः (12. 120-121, with v. l. बले हरिम्, which Cs omits in counting) ॥ Cv: द्वादश—यजनादिषट्कर्माणि कामादिषड्गुणनिग्रहाख्यषट्कर्माणि, स्नानशौचतपःसत्यदयाव्रतविक्षाख्यानानि वा षट्कर्माणि । ☞ —K₅ om. 3rd. — *) K₇ B₅-9 Das Ds D₅ M₁ देश (for दश). V₁ B₅ स्वकान्; B₅ स्वयान्; D₄. 5 गुणान्; G₅ सुवान् (for सुखान्). Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 देशकर्मानुरागा (D₂. 3 'गान'थान्; Cs (also as in text) दश कर्मानुरागानर्थान्. — *) B₅ Das. 24 अपायापायः. K₄ निर्मयः; V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Ds D₅. 7 T₁ G₁. 3. 6 M₁. 7-1 Cs निष्क्रियः; Dn₁. n₄ निश्चयैः; D₂. 3. 5. 8 T₂ निश्चयः (for निर्मयः). ☞ Cs: उपायापायनिष्क्रियः, ज्ञानानत्यागयोरविशेषः । ☞

4 *) Ś₁ K₁. 4 चक्षुराचरः; K₇ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 Cs 'राहार' (for 'राचार'). K₅. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 संहारैः; D₇ T₁ G₁. 3. 6 M₁. 7-1 Cv संप्राप्तै (T₁ 'ह्यै'; G₁ Cv 'हे') र (for वित्प्राज्ञो). — *) K₇ D₄. 9 मनसो (for 'सा'). — With 4th, cf. Katha Up. 1. 3. 13. — *) Das वाङ्मनसि; D₇ T₁ G₁ वाचं मनो; T₂ G₅ वाङ्मनसे (for 'सी'). — Bo om. (hapl.) 4th. — *) M₁. 7-1 तां यच्छेत् (for च हं). — *) K₄ इच्छेद् (for चं). ☞ Cn. 3. 7: ज्ञानान् बुद्धिम् । ☞ — *) Ś₁ K₁. 3 G₁ (marg. as in text) ज्ञानम् (for शान्तिम्).

5 *) K₁ वे तेषां; D₅-7 ह्येषां (for एतेषां); Dn₁

C. 12. 8: 64
B. 12. 237[4]. 20
K. 12. 142. 20

तस्मिन्नुपरते चास्य पीतवस्त्रवदिष्यते ।

ऊर्णारूपसवर्णं च तस्य रूपं प्रकाशते ॥ १९

अथ श्वेतां गतिं गत्वा वायव्यं सूक्ष्ममप्यजः ।

अशुक्लं चेतसः सौक्ष्म्यमव्यक्तं ब्रह्मणोऽस्य वै ॥ २०

एतेष्वपि हि जातेषु फलजातानि मे शृणु ।

V1 Bo. 6-3 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. s. 3 Ms चास्य;
D1 वापि; D: चैव (for चापि). — ¹) Ks Ds: पूर्व-;
D-1 पूर्व (for वह्निः). ☞ Cs: वह्निरूपं पिङ्गलो वर्णः। —
— ²) Bs यस्मिन् (for तं). Ks Dn1 [5] जोस्य; Das
चापि; Ds1 वास्य (for चास्य). — After 19^{ab}, D: T
G1. 3. 3 Ms ins.:

676* वायव्यं सूक्ष्ममप्यजः ।

रूपं प्रकाशते तत्र.

— ²) D: T1 G1. 3. 3 -वर्णवद् (for 'वस्त्र'). Ks Bo.
6-3 Das Ds Ds Ms अप्यजः (Bs. 3 Das 'जं'); D4. 3
अप्युत; Ds अप्युत; D: T G1. 3. 3 Ms अप्यजे (for
इष्यते). Das तं शस्त्रवद्व्यञ्जनं; Dn1. n1 D2. 3 Cn
पीतशस्त्रः (Dn1 D2. 3 'वर्णः') प्रकाशते; M1. 7 पीतवस्त्र-
(M1 'व'द्व्यजः (M1 'द:'). ☞ Cn: पीतशस्त्रवत् —
पीतानि गिलितानि शस्त्रवद्विच्छेदकत्वाद्विश्रागारपर्वतादीनि
शस्त्राणि येन तद्वत् । ☞ — After 19^a, D: T G1. 3. 3
Ms ins.:

677* तस्मिन्नुपरते रूपमाकाशस्य प्रकाशते ।

— T2 om. (hapl.) 19^a. — ¹) K1. 4 त् K4 ऊर्णा-
रूपम्; Ks वर्णरूप-; Bs (marg. as in text). s. 3 Ds
उत्कर्षा; M1. 6 ऊर्णरूप- (Ms 'पं') (for ऊर्णारूप-).
K1. 4 अवर्णं च; Ks V1 Bo. 6-3 Das Dn1. n1 Ds
D2. 4. 3. 3 M1. 7 -सवर्णस्य; Das Ds Ms -सुवर्णस्य; Ds
-सुवर्णं स; Ms -सवर्णं तत् (for 'र्णं च'). Ds ऊर्णास-
रूपवर्णस्य; D: T1 G1. 3. 3 ऊ (D: औ)र्णास (T1 G1 'सु')-
वर्णरूपं तत्. D4 om. (hapl.) from च up to सवर्णं
(in 23^d). — ²) V1 रूपं तस्य (by transp.); Dn1
न स्वरूपं; Ds तथा रूपं.

20 K7 missing (cf. v. l. 6). D4 om. 20 (cf. v. l.
19). — ¹) K4 Dn1 अथ श्वेतां (sic); D: T1 G1. 3. 3
ततश्चै (Gs. 6 'श्वे')तां; T2 ततः श्वेतां (for अथ श्वेतां).
Bs ज्ञात्वा (for गत्वा). ☞ Cs: श्वेतामुपाधिशून्यां रूप-
मात्रप्रतिनिर्मायामिति वा । ☞ — ²) S1 K1. 2. 4 अप्यजं;
Ks Dn1. n1 Ds D2. 3. 3 अप्युत (for अप्यजः). D: T
G1. 3. 3 Ms सोर्द्धकारे प्रकाशते. — After 20^{ab}, D: T
G1. 3 Ms ins.:

जातस्य पार्थिवैश्वर्ये सृष्टिरिष्टा विधीयते ॥ २१

प्रजापतिरिवाक्षोभ्यः शरीरात्सृजति प्रजाः ।

अद्भुत्यङ्गुष्ठमात्रेण हस्तपादेन वा तथा ॥ २२

पृथिवीं कम्पयत्येको गुणो वायोरिति स्मृतः ।

आकाशभूतश्चाकाशे सवर्णत्वात्प्रणश्यति ॥ २३

678* तस्मिन्नुपरते चास्य बुद्धिरूपं प्रकाशते ।

[G1 बुध- (for बुद्धि-).]

— Gs om. 20^a-21^d. — ¹) S1 K1. 2 B2 Das. a1 अशुक्ल-;
D: T Gs M1. 3-7 सुशुक्लं (M1. 3. 7 'कु-'); G1 सुशुक्लं
(for अशुक्लं). Bs (marg.). s (marg. as in text)
तेजसः; Ds चेतसं (for चेतसः). S1 K1. 2 M1. 3. 7
सूक्ष्मम्; Ks Bo. 6 Das. a1 Ds Ds Cnp (gloss: प्रसा-
दकरं) सौख्यम्; Ds. 1. 3 T G1. 3 सौख्यम् (for सौक्ष्म्यम्).
— ²) Ks V1 Bo Dn1. n1 Ds D2. 3. 3 अप्युक्तं; T1 G1. 3
अव्यक्तो; T2 'क्ते' (for 'क्तं'). K4 ब्राह्मणस्य; Ks
V1 Bo. 6-3 Das Dn1. n1 Ds D2. 3. 3 G1. 3 M1. 3. 7
ब्राह्मणस्य; Das D: T1 ब्राह्मणस्य (for 'णोऽस्य'). M1. 3
हि (for वै). Cpp अव्यक्तं प्रतिपाद्यते.

21 K7 missing (cf. v. l. 6). D4 Gs om. 21 (cf.
v. l. 19, 20). — ¹) M1 तातेषु (for जां). — ²)
V1 Bo. 6. 7. 3 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 3-3 T1 G1. 3
M1. 3 Cp पार्थिवैश्वर्यैः; Bs पटमैश्वर्ये (for पार्थिवै-).
— ³) S1 K1. 2. 4 सृष्टिर् (for सृष्टिर्). Bs एषा; Das
Dn1 अत्र (for इष्टा).

22 K7 missing (cf. v. l. 6). D4 om. 22 (cf.
v. l. 19). — ¹) D: T1 G1. 3. 3 शरीराः (for शरीरात्).
Ks ससृजे; V1 Bo. 6-3 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 3.
3. 3 M1. 3. 7 सृजते (for 'ति'). — After 22^{ab}, D: T
G1. 3. 3 Ms read 24. — ²) D: T G1. 3. 3 Ms अंगुल्या-
(T2 'कयं') गुष्ठमात्रेण. — ³) D: T1 G1. 3. 3 स हि (for
हस्त-). S1 K1. 2 पुनः; Gs तथा (for तथा).

23 K7 missing (cf. v. l. 6). D4 om. up to
सवर्णं (cf. v. l. 19). — ¹) T2 पृथिवीं क्षपयंस्ते. — ²)
S1 K1. 2 गुणा (for गुणो). S1 K1. 2. 4 Ds इव (for
इति). S1 K1. 2. 4 स्मृताः; Ks V1 Bo. 3 Dn1. n1
Ds D2. 3. 3 Ms श्रुतिः; Bs. 1. 3 Das. a1 श्रुतः; Ds
स्थितः; Ds स्थितिः (for स्मृतः). — ³) K1 भूतश्च;
Ks Ds G1 M1 भूतं (for भूतश्च). — ⁴) Ks Bo. 6.
7. 3 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. 3. 3. 3 Ms प्रकाशते; D:
T G1. 3. 3 M1. 3. 7 न इष्यते (for प्रणश्यति).

वर्णतो गृह्यते चापि कामात्पिबति चाशयान् ।
 न चास्य तेजसा रूपं दृश्यते शाम्यते तथा ॥ २४
 अहंकारस्य विजितेः पञ्चते स्युर्वशातुगाः ।
 पण्णामात्मनि बुद्धौ च जितायां प्रभवत्यथ ॥ २५
 निर्दोषा प्रतिभा ह्येनं कृत्स्ना समभिवर्तते ।
 तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते ॥ २६
 यतो निःसरते लोको भवति व्यक्तसंज्ञकः ।
 तत्राव्यक्तमयीं व्याख्यां शृणु त्वं विस्तरेण मे ।

24 K₇ missing (cf. v. l. 6). D₇ T G₁. 3. 8 M₅ read 24 after 22^{ab}. — ^a) K₅ D₅₁ वर्णता (for 'तो'). Bo. 6. 8 D₅₁. n₄ D₅₂ D₂. 3. 8 गृह्यते (for 'गु'). V₁ Bo. 6. 8 D₅₂. a₄ नापि; B₅ D₅ वापि; D₅ सोपि; D₇ T G₁. 3. 8 M₇ चापु; M₁. 5. 6 नापु (for चापि). — ^b) Ś₁ K₁. 2 B₃ (marg. as in text) D₅ D₄. 6. 9 कामान्; D₇ T G₁. 3. 8 M₁. 5-7 नापः (for कामात्). Ś₁ K₁. 2 D₇ T G₁. 3. 8 M₅ C₅ (gloss: पिपासया) चाशया; V₁ Bo. 7. 8 (marg.). 8 D₅₂. a₄ D₅ वापयः; Bo. 8 चाश्रयात्; D₅₁. n₄ D₂. 4. 3. 9 Ca (gloss: समुद्रादीन्) चाश्रयान्; D₅ M₁. 6. 7 वा (M₅. 7 चा) शयात् (for चाशयान्). — ^c) D₄. 9 वास्य (for चास्य). D₅₁ D₅. 8 'सां (for 'सा). Ś₁ K₁. 2. 4 न तेजसो; D₅₁ D₅. 8 'सां (for 'सा). T G₁. 3. 8 M₁. 5-7 दृश्यते (for दृश्यते). Ś₁ K₁ चाप्यते; K₂ चाप्यते (for शाम्यते). V₁ च वा; D₅ [S]पि वा; M₅ [S]य वा (for तथा).

25 K₇ missing (cf. v. l. 6). — ^a) K₄. 6 Bo. 8 D₅₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 अहंकारस्य; D₄. 6. 9 'रे तु (for 'रस्य). K₂. 4. 6 Bo. 6-9 D₅₂. a₄ D₅₁. n₄ D₅ D₂. 6. 8 विजिते; V₁ D₇ T G₁. 3. 8 M₁. 5-7 विजये (for विजिते). — ^b) B₅. 9 D₅₂. a₄ [S]स्य (for स्युर). — ^c) T₁ बुद्ध्या. D₄. 7. 9 T G₁. 3. 8 M₁. 5-7 तु (for च). — ^d) D₅₂ जिताया; D₄. 9 जितानां (for 'यां). B₅ प्रभवति. K₂ अपि; D₅₂ अपः; D₄. 7. 9 T G₁. 3. 8 M₁. 5-7 उत (for अथ).

26 K₇ missing (cf. v. l. 6). — ^a) K₄. 6 Bo. 8 D₅₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 निर्दोषः; D₅ 'षात्; M₁. 6 'वः (for 'षा). K₅ प्रतिमा; M₁. 6 प्रातिमा (for प्र'). D₅ T₂ ह्येनं; M₁. 5-7 ह्येषा (for ह्येनं). — ^b) C₅: कृत्स्ना सर्वव्यापिनी । C₅

27 K₇ missing (cf. v. l. 6). — ^a) K₄. 6 D₅₂ यस्तु; G₂. 6 वस्तु (for यत्तु). — ^c) K₂ देवेषु (for

तथा व्यक्तमयीं चैव संख्यां पूर्वं निबोध मे ॥ २७
 पञ्चविंशतितत्त्वानि तुल्यान्युभयतः समम् ।
 योगे सांख्येऽपि च तथा विशेषास्तत्र मे शृणु ॥ २८
 प्रोक्तं तद्व्यक्तमित्येव जायते वर्धते च यत् ।
 जीर्यते भ्रियते चैव चतुर्भिर्लक्षणैर्धृतम् ॥ २९
 विपरीतमतो यत्तु तदव्यक्तमुदाहृतम् ।
 द्वावात्मानौ च वेदेषु सिद्धान्तेष्वप्युदाहृतौ ॥ ३०
 चतुर्लक्षणजं त्वन्यं चतुर्वर्गं प्रचक्षते ।

D₅₂ D₅ निःसरतो; D₅₁. n₄ विसरते (D₅₁ 'तो'); D₅ G₂. 6 निःसा' D₅ 'स'रितो (for निःसरते). D₇ T₁ G₁ सतो निःसारितो लोके (G₁ 'को). — ^b) M₁ व्यक्त- (for व्यक्त-). Ś₁ K₁. 2. 4 'संज्ञितः (K₂ 'ता:'); D₄. 6. 8 (before corr.) T₂ 'संज्ञिकः (for 'संज्ञकः). — After 27^{ab}, M₁. 5-7 read 32^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — ^c) D₅ अत्र (for तत्र). K₅ B₅ D₅₁ व्यक्तमयीं; V₁ Bo. 6. 7. 9 D₅₂ D₅₂ D₂. 3. 8 G₂. 6 M₁. 5-7 व्यक्तमयीं; D₂. 3 [अ]-व्यक्तमयीं (for 'क्तमयीं). K₅ दिव्यां; Bo. 7. 8 D₅₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 विद्यां; B₅ (marg.) D₅₂. a₄ संख्यां (for व्याख्यां). — ^d) G₂ तं (for त्वं). K₄ ते; V₁ B₅-9 D₅₂. a₄ D₄. 6. 7. 9 T G₁. 3. 8 M₅. 7 वै (for मे). — ^e) D₅₁ यथा; D₅. 6 अथ (for तथा). K₄ Bo. 6. 9 D₅₂ D₂. 3. 8 व्यक्तमयं (for 'मयीं). — ^f) K₅ V₁ Bo. 6-9 D₅₁ D₅. 7. 9 T G₁. 3. 8 M₁. 5-7 संख्याः; D₅₁. n₄ D₅₂ D₂. 3. 5. 8 सांख्ये (for संख्यां). D₅₁ ते; D₅ वै (for मे).

28 K₇ missing (cf. v. l. 6). — ^a) D₅ तत्त्वेन (for तत्त्वानि). — ^b) G₂ योग- (for योगे). G₁ तदा (for तथा). — ^c) K₄. 6 Bo. 9 D₅₂ D₅₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 M₁. 6. 7 विशेषं (for 'षां). B₇ विशेषं शृणु तत्र मे.

29 K₇ missing (cf. v. l. 6). — ^a) D₄. 6. 9 यद् (for तद्). Ś₁ K₁ ह्यतीव; D₅₂ D₅₂ ह्येवं (for 'व). — ^b) D₅ जायते (for जा'). D₅ [S]पि (for च). D₄. 6. 9 तत् (for यत्). — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 द्वी-यते; K₅ D₅ D₅ (by corr.) जायते; D₅₂ जीयते (for जीर्यते). K₁ प्रियते; D₅₂ द्वीयते (sic) (for भ्रियते). D₄ ह्येव (for चैव). — ^d) D₅₂ G₁ युगं (for युतम्).

30 K₇ missing (cf. v. l. 6). — ^a) D₅. 7 G₁

C. 12. 8691
B. 12. 238/7. 4
K. 12. 242. 4

पूत्वा तृणवृषीकां वै ते लभन्ते न किञ्चन ॥ ४

ये चैनं पक्षमाश्रित्य वर्तयन्त्यल्पचेतसः ।

स्वभावं कारणं ज्ञात्वा न श्रेयः प्राप्नुवन्ति ते ॥ ५

स्वभावो हि विनाशाय मोहकर्ममनोभवः ।

निरुक्तमेतयोरेतत्स्वभावपरभावयोः ॥ ६

कृष्यादीनि हि कर्माणि सखसंहरणानि च ।

Bo. s (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पश्यन् (for पश्येत्).
Ds यः पश्येत्स्वभावेन. —^b) K7 B8 (marg. as in
text) D4-s. 9 T2 G3 अचेतनं (for 'नः'). B8 (marg.
as in text) स विना भावचेतनः; D4a corrupt. —^c)
Ś1 K1. 2 B8 पश्यते; K7 V1 D4. 5. 9 T2 G3. 6 M1. 5-7
पुण्याति; D4a उच्यते; D6. 7 T1 G1 सुण्याति (for
पुष्यते). K7 न; D7 T G1. 2. 6 M1. 5. 6 स (for च).
K7 D4-s. 9 M1. 6 भावं (for सर्वान्). —^d) K1 प्रज्ञाया.
K8 Bo. 7. 8 Ds युक्तः; K7 B8 (orig.) D4. 9 युक्तिः;
B8 (marg.) युक्तिः; Ca लक्त- (for मुक्त-). K8 Bo.
6. 7. 8 (marg.) 9 D4a Dn1. n4 D2. 3. 8 हेतुकान्; B8
T2 M7 हे (M7 हे) तुक्तः; D4a हेतुमात् (for हेतुक-).

4 ^a) D7 T G1. 2. 6 M1 एषां (for येषां). D4 वा
(for च). —^b) Bo. 7. 8 (marg.) 9 Dn1. n4 Ds D2.
3. 8 स्वभावात्; M7 वं (for 'वः'). K8 मनः; V1
B8. 9 D4a. 4 मतः; D7 T G1. 2. 6 महत् (for मतम्).
—^c) K2. 4 पूत्वा (K4 'वी') तृणवृषीकां वै; K8. 7
(marg.) Bo. s (marg.) 9 Dn1 Ds शु (Bo पू)त्वा
नृ (B8. 9 Dn1 Ds नृ)णासृषीणां वा; K7 दूर्वातृणां बुमी-
कान्वै; V1 B7 D4a. 4 Dn1 D2. 3. 8 Ca पूत्वा तृणमि-
षीकां वा (B7 'कावा'); B8. 8 शुद्धा (B8 [marg.] पूत्वा)
तृणमिषीकां वा (B8 'काणां'); Ds दूर्वातृणवृषीका वा;
D8 शुत्वा तृणमृषीणां वै; D7 T G1. 2. 6 Cv दूर्वातृणवृ-
(T2 'वृ)षीका वै; M1. 5-7 पूत्वा तृणवृषीका वै. ॐ Cv
(reading दूर्वातृणवृषीका वै): परवज्जनाय दूर्वातृणादिकृतं
वृषीकासासनं येषां ते । ॐ —^d) K4 च किञ्चन; D7
T1 G1 कर्षचन.

5 ^a) B8 (marg.) 8 (marg. as in text) चैवं (for
चैनं). —^b) K4 B7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8
निवर्तति; B8 D7 T1 G1. 2. 6 वर्तयते; D4a corrupt;
Ds वर्णयति (for वर्त-). Dn1. n4 D2. 3. 8 G1 भेषसः
(for चेतसः). —^c) K7 D4. 9 स्वभावे (for 'वं').
—^d) T1 नि- (for न). K7 D4. 9 च (for ते).

6 ^b) Ds मोहकर्मा (for 'कर्म'). K7 D4. 6. 8 सख-
D7 T G1. 2. 6 मनोमवं (for 'भवः'). ॐ Ca:

प्रज्ञावद्भिः प्रकृष्टानि यानासनगृहाणि च ॥ ७

आक्रीडानां गृहाणां च गदानामगदस्य च ।

प्रज्ञावन्तः प्रवक्तारो ज्ञानवद्भिरनुष्ठिताः ॥ ८

प्रज्ञा संयोजयत्यर्थैः प्रज्ञा श्रेयोऽधिगच्छति ।

राज्ञानो भुज्जते राज्यं प्रज्ञया तुल्यलक्षणाः ॥ ९

पारावर्यं तु भूतानां ज्ञानेनैवोपलभ्यते ।

मोहकर्ममनोभवः, मोहेनाज्ञानेन, कर्मणा पुण्यपापलक्षणेन मन-
सा चाहंकारादिमत्वा जन्मते इति । ॐ —^a) Ś1 K1. 2 Das.
44 G3. 6 एव; D7 T G1 M5 एवं (for एतत्). —^d)
Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 M5 -परि; M7 -वर- (for -पर-).

7 ^a) K2 कृष्यादीनि (for कृष्या). K8 Bo. 6-8
Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 2. 6 M1. 6 [ह]ह;
B8 D4a ह (for हि). Dn1 कर्मा च (for कर्माणि).
—^b) K8 यस्य; V1 शस्य- (for सस्य-). K4 -संहारणा-
नि; D7 T1 G1. 2. 6 M1. 6 -संग्रह- (G1 'र')णानि; T2
M7 -संधार- (for -संहर-). —^c) Ds1 प्रज्ञावद्भिः; G1
प्रज्ञा (for प्रज्ञा). K8 Dn1 Ds प्रकृष्टानि; B8 प्रकृ-
ष्टानि; B8 (marg.) प्रकृष्टानि; D4a प्रकृष्टामिर् (for
प्रकृष्टानि). —^d) B8 पानापन- (for यानासन-). Ś1
K1. 4 D8 -गृहानि; D4a -ग्रहाणि (for -गृ-).

8 ^a) K1 आक्रीडानां; K7 आक्रीडानां; D4a आक्री-
डानां (for 'डानां'). Ś1 K1. 2 Ds गृहानां; D4a ग्रहाणां
(for गृ). —^b) K8 पदानाम् (for गं). D7 T1
G1. 2. 6 गदानामागतस्य च. —^c) D4a प्रज्ञावन्तं (for
वन्तः). K4. 6. 7 Bo. 6-8 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2-6.
8 9 प्रयोक्तारो (for प्रव). —^d) Ds ज्ञानवद्भिर् (for
वद्भिर्). G2. 6 M7 अनुष्ठितं (M7 'तां').

9 ^a) Ds प्रज्ञा; D8 प्रज्ञा. Ś1 K1. 2. 4 संचोद-
यति; Das संयोजयति; Ds संयोगयति; M7 संयाज-
(for संयोज). Dn1 Ds अर्थैः; D8 अर्थै (for अर्थैः).
D4a प्रज्ञानं योजयत्यर्थैः. —^b) K7 प्रज्ञा; M7 प्राज्ञः
(for प्रज्ञा). —^c) K2 भुज्जते; M1 भुज्जितो. —^d)
Das लक्षणाः; D7 T1 G1 लक्षणं.

10 D7 T G2. 8 read 10 after the ref. of stanza
3; G1 after st. 2. —^a) K1. 2. 4. 7 V1 Bo. 8 D4. 9
परावर्यः; B8. 7. 8 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प (Das पा)-
रावरं; Ca. 7 पारावर्य (as in text). K2 च (for तु).
—^b) K7 D4. 8. 9 भन्यते (for -लभ्यते). K2 प्रज्ञा-
नेनैव लभ्यते. —^c) B8 (marg.) बाहु- (for तात). K7
सृष्टानि; B8 (marg. as in text) सृष्टानि; D7 G1. 2. 8

विद्यया तात सृष्टानां विधैव परमा गतिः ॥ १०
भूतानां जन्म सर्वेषां विविधानां चतुर्विधम् ।
जराय्वण्डमथोद्भेदं स्वेदं चाप्युपलक्षयेत् ॥ ११
स्वावरेभ्यो विशिष्टानि जङ्गमान्युपलक्षयेत् ।
उपपन्नं हि यच्चेष्टा विशिष्येत *विशेष्ययोः ॥ १२
आहुर्द्विबहुपादानि जङ्गमानि द्वयानि च ।
बहुपादो विशिष्टानि द्विपादानि बहून्यपि ॥ १३

द्विपदानि द्वयान्याहुः पार्थिवानीतराणि च ।
पार्थिवानि विशिष्टानि तानि ह्यज्ञानि भुज्जते ॥ १४
पार्थिवानि द्वयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानि च ।
मध्यमानि विशिष्टानि जातिधर्मोपधारणात् ॥ १५
मध्यमानि द्वयान्याहुर्धर्मज्ञानीतराणि च ।
धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योपधारणात् ॥ १६
धर्मज्ञानि द्वयान्याहुर्वेदज्ञानीतराणि च ।

C. 12. 8704
B. 12. 238(71). 17
K. 12. 248. 17

द्वयानां; T₁ घृ (for सू). — ^d D₁ T₁ G₁ हि (for [ए]व). K₁ G₁ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁ n₄ Ds D₂-8. 8. 9 विद्यैवेह (K₁ D₁ G₁ 'व हि' परा (D₁ 'रा') गतिः.

11 ^a Ś₁ K₁ 1. 2. 4 चैव (for जन्म). — ^b D₁ चतुर्विधां. — ^c K₁ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁ n₄ Ds D₂-8. 8. 9 जरायुजांडजोद्भिज्ज. (K₁ V₁ Bo. D₁-6. 9 'जेद्'); D₁ T₁ G₁ 2. 6 जरा चांडमथोद्भेद. — ^d K₁ G₁ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁ n₄ Ds D₂ 2. 3 स्वेदजं (K₁ 'पं' च; K₁ D₁ 5. 9 स्वेदजेति; B₁ (marg.) स्वेदजांश्च; D₁ स्वेदजानि; D₁ T₁ G₁ 2. 6 M₁ 5-7 स्वेद इति (for स्वेदं चापि).

12 K₂ om. 12^a. — ^a B₁ विद्युतानि (for विज्ञि). — K₂ reads 12^b after द्व (in 13^b) and repeats thereafter from उपपन्नं (in 12^c) up to द्व (in 13^b). — ^b K₁ V₁ B₁ Das. 24 Dn₁ n₄ Ds D₂-4. 8. 9 M₁ 6. 7 चारयेत्; Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 D₁ लक्ष्य (D₁ 'जे') (for लक्षयेत्). — ^c K₁ D₁ G₁ 9 तु (for हि). Ś₁ K₁ 2 (first time). 4 M₁ यश्चेष्टा; D₁ T₁ G₁ 2. 6 यच्चेष्टे; T₂ 'ष्टं' (for 'ष्टा'). — ^d K₂ (first time) विशिष्येत (sic); K₂ (second time) विशेषित; Dn₁ D₂ 3 विशेष्येत; T₂ विशिष्टेन (for 'ष्येत'). Ś₁ K₁ 2 (both times). 4 B₁ (marg.) विशेष्योः; K₁ V₁ विशिष्ययोः; Bo. 6. 7. 9 Das. 24 D₁ 6 M₁ विचेष्टया; B₁ (orig.) विचितया; Dn₁ n₄ Ds D₂ 2. 3 M₁ विशेष्य या (M₁ 'व्यतः'); D₁ T₁ G₁ 2. 6 M₁ विचेष्टकः (M₁ 'तः'); T₂ विशेषतः (for *विशेष्ययोः). K₁ D₁ 9 M₁ विशेष्ये (M₁ 'शिष्यै') विविचेष्टया (M₁ 'तः').

13 For the repetition in K₂, cf. v. l. 12. — ^a B₁ 1. 9 Das D₁ चतुर् (for आहुर्). Ś₁ K₂ (both times) द्विष्य; K₁ G₁ V₁ Bo Dn₁ n₄ Ds D₂ 2. 3 द्वे बहु; B₁ (marg.) Das द्वि बहु; D₁ 9 T₁ G₁ 2. 6 द्विबाहु (for द्विबहु). D₁ 9 पादानी (for पादानि). M₁ आहुर्द्विबहुपादानी. — ^b K₁ Das. 24 तु यानि;

B₁ M₁ च यानि (for द्वयानि). K₁ 1 Bo. 6-9 Dn₁ n₄ Ds D₂-9 T₁ G₁ 2. 6 M₁ 5-7 तु (for च). — K₂ om. (hapl.) 13^c-14^b. — ^c Ś₁ K₁ M₁ बहुपद्मयोः; D₁ T₁ G₁ 2. 6 द्विपा (G₁ 2. 6 'प') दानि (for बहुपादयोः). — ^d Ś₁ K₁ B₁ Das D₁ द्विपदानि; D₁ lacuna; D₁ 9 M₁ 6. 7 द्विपादीनि (for 'दानि'). D₁ T₁ G₁ 2. 6 M₁ जातिधर्माव (M₁ 'मोष') धारणात्.

14 K₂ om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^a K₁ D₁ 9 M₁ 6. 7 द्विपादीनि; D₁ D₂ 7. 7 T₁ G₁ 2. 6 M₁ द्विपादानि (for द्विपदानि). Ś₁ K₁ D₁ 9 बहुनि; D₁ 9 यानि; T₂ च यानि. — ^b D₁ मध्यमान्युत्तराणि च. — K₁ 2 om. (hapl.) 14^d-15^c; Ś₁ reads the same on marg. D₁ repeats 14^d-15^c after 16^{ab}. — ^c D₁ यानि (for तानि). B₁ (marg. as in text) कृत्स्नानि; M₁ चाज्ञानि (for ह्य').

15 For the repetition in D₁, cf. v. l. 14. K₁ 2 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). Ś₁ reads 15^{ab} on marg. — ^a D₁ पार्थिवानि. — ^b K₁ D₁ 6. 9 जघमानि; D₁ उत्तराणि (for 'मानि'). K₁ B₁ Dn₁ n₄ Ds D₂ 2. 3 तु (for च). — ^c Ś₁ V₁ D₁ T₁ G₁ 2. 6 उत्तमानि; D₁ मध्यस्थाने (for 'मानि'). — ^d B₁ (marg.) जातिधर्माव (for 'धर्मोप').

16 D₁ om. (hapl.) 16. — ^a D₁ T₁ G₁ 2. 6 M₁ उत्तमानि (for मध्य). V₁ B₁ D₁ 7 T₁ G₁ 2. 6 द्वयानाहुर् (for 'न्याहुर्'). — D₁ repeats 16^a after the repetition of 14^d-15^c. — ^b D₁ reads from तराणि up to ज्ञानि (in 16^c) on marg. — Ś₁ K₁ 2. 4 om. (hapl.) 16^c-17^b. D₁ om. (hapl.) 16^d-17^c. — ^c T₂ कार्याकार्याव (for 'कार्योप'). G₁ कारणात् (for चारणात्).

17 Ś₁ K₁ 2. 4 om. 17^{ab}; D₁ om. 17^{ab} (for both, cf. v. l. 16). — ^b M₁ वेदज्ञान्यपराणि च. — K₂ om. (hapl.) 17^d-18^c; K₁ reads the same

C. 12. 8704
B. 12. 236[7]. 17
K. 12. 243 17

वेदज्ञानि विशिष्टानि वेदो ह्येषु प्रतिष्ठितः ॥ १७
वेदज्ञानि द्वयान्याहुः प्रवक्तृणीतराणि च ।
प्रवक्तृणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात् ॥ १८
विज्ञायन्ते हि यैवेदाः सर्वधर्मक्रियाफलाः ।
सयज्ञाः सखिला वेदाः प्रवक्तृभ्यो विनिःसृताः ॥ १९
प्रवक्तृणि द्वयान्याहुरात्मज्ञानीतराणि च ।
आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्माजन्मोपधारणात् ॥ २०

twice. — ^a) K₇ (orig.) देवो; K₇ (marg.) वेदा;
T₂ G₁ वेदे (for वेदो). S₁ K₁ (both times).⁴ वेपु;
Das. a₁ D₅ ह्येष (for ह्येषु).

18 For the repetition in K₁ and om. of 18^{ab} in
K₂, cf. v. 1. 17. — ^a) B₉ वेदज्ञान- (for 'ज्ञानि').
T₂ [इ]तराणि (for द्वयानि). — ^b) K₇ D₉ प्रवक्ष्याणि;
B₉ 'हृणि; D₂ 'कणि (for 'कृणि). — ^c) K₇ प्रव-
क्ष्याणि; B₉ 'हृणि; D₂ प्रवक्षणीर; D₂₁ D₉ प्रवक्तृनि;
D₄ प्रवकणि (for 'कृणि). — ^d) K₂ s ज्ञा (K₆ जा) ति-
धर्मोप; K₇ D₄ s. 9 वेदज्ञानोप; D_{4a} सर्वे धर्मोप;
M₁ a. 7 धर्मोपधर्मोप (for सर्वे). G₁ कारणात् (for 'चा').

19 ^a) K₂ ह; M₁ s [s]पि (for हि). K₇ D₄
s. 9 तैर (for यैर). — ^b) K₆ V₁ Bo. s-9 Das. a₁
Dn₁ n₄ D₅ D₂ s. 5. 8 सधर्माः स; K₇ D₄ s. 9 स-
धर्माः स; M₁ s सर्वधर्माः; M₅ सहधर्म- (for सर्वे).
Bo फलक्रियाः (for क्रियाफलाः). D₇ T G₁ s. 8 सह-
धर्मफलक्रियाः. — ^c) K₂ D₅ 7 सर्वज्ञाः; Das lacuna;
Dn₁ n₄ D₅ D₂ s. 8 सधर्माः (for सयज्ञाः). S₁ K₁ s
चाखिला; K₂ च खिला; K₇ D₄-7. 9 सफला; Dn₁
n₄ D₂ निखिला; D₂₁ त्व (for स'). T₂ प्रज्ञायंते
हि यैवेदाः. — ^d) D₂₁ प्रवेक्तृभ्यो. K₁ s विनिःसृताः
K₂ 'गैता; D₅ विनिःसृताः (for विनिःसृताः). K₇
D₄ 7. 9 T G₁ s. 9 M₁ s-7 प्रवक्तृष्वमिनिःसृताः (D₇ G₁
'वान्').

20 ^a) K₇ Dn₄ प्रवक्ष्याणि (for 'कृणि). K₁ द्वया-
नाहुर (for 'न्याहुर). — ^b) K₁ आत्मज्ञानेतराणि च;
Das 'जातीतराणि च. — ^c) S₁ K₁ s. 4 धर्मोपधर्मोप;
B₉ जन्मजन्मोप; D₉ जन्मधर्मोप; D₇ T₁ G₁ s. 8 जन्म-
मोक्षोप (for जन्माजन्मोप). G₁ कारणात् (for 'चा').

21 ^b) B₉ M₁ s धर्मज्ञः; D₇ T₁ G₁ s. 8 सर्वज्ञः
(for स सर्वे). K₆ V₁ Bo. s-8 Das. a₁ Dn₁ n₄ D₅
D₉ M₆ 7 स धर्मज्ञः स सर्वे (Bo. 7 M₆ 7 धर्म) वित्; K₇
D₄ s. 9 T₂ स सर्वज्ञः स धर्मवित्; D₂ s स सर्वज्ञः स

धर्मद्वयं हि यो वेद स सर्वः सर्वधर्मवित् ।
स त्यागी सत्यसंकल्पः स तु क्षान्तः स ईश्वरः ॥ २१
धर्मज्ञानप्रतिष्ठं हि तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातं परे च कृतनिश्चयम् ॥ २२
अन्तःस्थं च बहिष्ठं च येऽऽधियज्ञाधिदैवतम् ।
जानन्ति तान्नमस्यामस्ते देवास्तात ते द्विजाः ॥ २३
तेषु विश्वमिदं भूतं साग्रं च जगदाहितम् ।

सर्ववित्. — ^a) K₇ D₉ संत्यागी; D₇ T G₁ s. 8 M₁
s-7 सत्याशी (for स त्यागी). — ^d) K₆ 7 V₁ Bo. 7. 8
(marg.) s Das. a₁ D₄-7. 9 T G₁ s. 8 M₁ s-7 सत्य-
क्षातिर (V₁ B₉ 'तः); Bo. s (orig.) Dn₁ n₄ D₂ s. 8
सत्यः क्षुचिर (for स तु क्षान्तः). K₆ Bo. s-9 Das. a₁
Dn₁ n₄ D₅ D₂ s. 8 [क्ष]य (for स).

22 ^a) K₆ B₉-9 Das Dn₁ n₄ D₂ s. 8 ब्रह्मः; D₅
सर्व- (for धर्म-). Dn₄ विशिष्टं; D₇ T₁ G₁ s. 8
प्रतिष्ठा; T₂ प्रतिष्ठां (for 'ष्ठं). — ^b) D_{4a} ब्रह्मणं;
M₁ ब्राह्मणो (for 'णं). — ^c) K₂ निष्क्रांतं; Dn₄
निस्त्रातं; M₁ s. 7 निष्णाताः (for 'तं). — ^d) M₁ s तु
(for च). G₁ M₁ s -निश्चयाः (G₁ 'यः).

23 ^a) G₁ अंतस्थश्च (for अन्तःस्थं). S₁ K₁ s. 8
Bo Das Dn₁ D₅ T₁ बहिःस्थं; G₁ बहिष्ठश्च (for बहिष्ठं).
— ^b) K₆ 7 Bo. s. 7. 8 (marg.) s Das. a₁ Dn₁ n₄ D₅
D₂-9 साधिः; B₉ पंच; T₁ ये च (for येऽऽधि-).
M₇ यज्ञाति- (for यज्ञाधि-). — ^c) S₁ K₁ s. 4 न
पद्यामस्य; V₁ नमस्तंति (for नमस्यामस्य). K₆ Bo. s. 7.
s (marg.) s Das. a₁ Dn₁ n₄ D₅ D₂ s. 8 ज्ञानान्विता
हि पद्यंति; B₉ (orig.) जानंति ते नमस्याश्च; D₅ ज्ञाना-
न्विताश्चमस्यामस्य. — ^d) K₆ transp. देवाः and ते. K₇
D₄ s ते च वै; D₅ तात न (for तात ते).

24 ^a) D₅ तेषु; M₁ s. 7 तेषां (for तेषु). — ^b)
K₂ साग्रजं; K₆ V₁ Bo. s-9 Das. a₁ Dn₁ n₄ D₂ s.
s. 8 सर्व (for साग्रं). — ^c) T G₁ s. 8 महात्म्य- (T₂
G₆ 'त्मा; G₁ 'त्मा) (for माहात्म्य-).

25 ^a) K₄ s V₁ Bo. s. 7. 9 Das. a₁ Dn₁ n₄ D₅ D₂
s. 8 आद्यं ते; K₇ D₄ s अहंते; B₉ आद्यंतौ; D₅
विज्ञेयः; D₇ T₁ G₁ s. 8 आद्यंतः; T₂ आद्यं तं (for
आद्यं ते). — ^b) D₇ T₁ G₁ s. 8 धर्म (for कर्म).
Das चातिल्यं; D₂₁ D₇ T₁ G₆ s M₁ s चाची (D₂₁
'चि) ल्य (for चातील्य). K₇ D₄ s. 8 सर्वतः (for 'ज्ञः).
— ^c) D_{4a} सर्वदेवाः; D₇ M₁ s सर्वसेवाः; G₁ धर्म-

तेषां माहात्म्यभावस्य सदृशं नास्ति किञ्चन ॥ २४ चतुर्विधस्य भूतस्य सर्वस्वेशः स्वयंभुवः ॥ २५
आदिं ते निधनं चैव कर्म चातीत्य सर्वशः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

730

व्यास उवाच ।

एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।

ज्ञानवानेव कर्माणि कुर्वन्सर्वत्र सिध्यति ॥ १

तत्र चेन्न भवेदेवं संशयः कर्मनिश्चये ।

किं नु कर्म स्वभावोऽयं ज्ञानं कर्मेति वा पुनः ॥ २

तत्र चेह विवित्सा स्याज्ज्ञानं चेत्पुरुषं प्रति ।

उपपत्त्युपलब्धिभ्यां वर्णयिष्यामि तच्छृणु ॥ ३

पौरुषं कारणं केचिदाहुः कर्मसु मानवाः ।

दैवमेके प्रशंसन्ति स्वभावं चापरे जनाः ॥ ४

पौरुषं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्वभावतः ।

C. 12. 8717
B. 12. 239[8]. 5
K. 12. 244. 5

स्येक्षाः. Di G1 स्वयंप्रभुः (for 'भुवः). ❀ Cv: स्वयं
भुवः, स्वयं स्वतन्त्रः परमात्मा, भूः स्थानभेषां ते तथोक्ताः।❀

Colophon : G₂ missing ; K₅, B₁-S Dal. a₂ Dn₂.
na D₁ G₄, s M₂-4 absent. — *Sub-parvan* : Ś₁ K₁.
2, 4, 5, 7 V₁ B₀, 6-8 Daz. a₁ Dn₁, n₄ Ds D₂-4, 6-9 T
G₁, 3, 6 M₁, 5-7 सोक्षवर्ग. — *Adhy. name* : Ś₁ K₁, 2, 4
शुक्रप्रश्नः ; K₅ V₁ B₀, 6-9 Daz. a₁ Dn₁, n₄ Ds D₂, 8.
5, 8 M₁, 6 शुक्रानुप्रश्नः ; K₇ D₄, 6, 9 शुक्रानुप्रश्ने ज्ञान-
प्राधान्यं ; M₅ शुक्रानुप्रश्ने ज्ञानप्रशंसा ; M₇ शुक्रानुप्रश्ने आत्म-
ज्ञानप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) :
K₅ D₅ M₁, 8, 7 62 ; K₇ D₄, 6, 9 6 (sic) ; Dn₁
D₇ T₁ G₁, 6 M₅ 64 ; Dn₄ Ds₂ 63 ; D₅ 59 ; T₂
78. — *Śloka no.* : Dn₁, n₄ Ds 25.

D2-c. 3.3 -सिद्धये (for -निश्चये). —^o K_{1.7} B₆ (marg.) Das Dn_{1.n4} D2-s.3 T₂ G₁ नु (for नु).
D₇ T G_{1.3.6} M₇ वा; M₅ वो (for स्यं). —^d Ś₁
K_{1.3} M_{1.6} ज्ञान; D₇ T G_{1.3.6} M₅ देवं (for ज्ञानं).

3 Ds1 om. 3^{ab}. — ^a) Ś1 K1.2.4 देह- (for चेह). Ks Bo चेज् (for स्वाज्). V1 Bs Ds तत्र वे (V1 चे) दविधिरसा स्वाज्; Bs. 7. 5 त (B1 अ) त्र चेदविहिंसा स्वाज्; Dn1. n4 Ds2 D2.2.8 तत्र वेदविधिः स स्वाज्; D1 T1 G1.2.6 M1.6.7 तत्र वेदविवि (M1.6. 'दि) स्वायं (M1.6.7 'ब्जं); T2 किं तत्र वेदविस्सायं. — ^b) Da3. a4 कृत्या (for ज्ञानं). Ś1 K1.2.6 Bo Da3. a4 सत्; V1 सत्; D1 T G1.2.6 M5 यत् (for चेत्). D4. 6. 5 पुरुषं.

4 With 4, cf. 12. 224. 50. Ds repeats 4th after 4. — ^a) K₁ D₄. 3. 7. 9 T₂ G₁. 3. 5 M₁. 5-7 पुरुषं (for पौ). — ^b) T₂ G₃ केचित् (for आहुः). K₅. 1 V₁ D₄. 5. 9 कर्म च; T₂ G₃. 6 कर्मेति (for कर्मसु). — ^c) G₁ देवम् (for दैवम्). K₇ D₄. 9 एकं; D₅. 1 T₁ G₁ एव (for एके). — ^d) K₇ D₄. 9 स्वभाव. K₄ B₀. 9 D₄. 1 D₁. 1. 4 D₅ D₂. 3. 7. 8 T₁ G₁. 6 अपरे; K₅. 1 V₁ B₀-8 D₃ D₄. 5. 9 इतरे (for चापरे). D₅ स्वभावं सूचयित्वा.

5^a = (var.) 12, 224, 51. —^a) Das पुरुषं; Mr
पौरुषः. Śī K₁ 2. 4. 6. 7 Bo. 6-8 Das. 24 D₂ D₂-8. 8. 8
M₁ 7 तु (for व). —^b) Śī K₁ 2 Das पुरुषः;

230

— This adhy. is missing in G₂ (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 Da: om. the ref. —^a) K¹ D¹, पूर्वकृता (for 'तरा). —^b) ☞ Ca: ब्राह्मणस्य ब्रह्मज्ञानाय प्रवृत्तस्य । ☞ —^c) B¹ (marg.) ज्ञानवानिव; D¹ 'न्येव. —^d) T₂ सिध्यते.

2 *) Ka Bo न चेतन (for तत्र चेत). Śa KL: देव; B: एवं; Da. v. 1 T G: एव (for एवं). —^b) Bo (marg. as in text) सर्व- (for कर्म). Kr Dn. na

C. 12. 6717
B. 12. 230(a). 5
K. 12. 244. 5

त्रयमेतत्पृथग्भूतमविवेकं तु केचन ॥ ५
एवमेतन्न चाप्येवमुभे चापि न चाप्युभे ।
कर्मस्था विषमं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ६
त्रेतायां द्वापरे चैव कलिजाश्च ससंशयाः ।
तपस्विनः प्रशान्ताश्च सत्त्वस्थाश्च कृते युगे ॥ ७
अपृथग्दर्शिनः सर्वे ऋक्सामसु यजुःषु च ।
कामद्वेषौ पृथग्दृष्ट्वा तपः कृत उपासते ॥ ८

Kr Ds ६.९ फलं वृत्तिः; Br ९ Dn1. n4 Ds2 D2. ३.९
कालवृत्तिः (Dn1 'त्तिः); Dr T1 G1 फलवृत्तिः; T2 Gs
फलवृत्तिः (for 'वृत्तिः'). —^a) Bs द्वयम्; Ds वयम्
(for त्रयम्). Ds पृथग्भूते. —^a) V1 Dr T G1. ३.९
Ms च (for तु). Ks केन च; G1 Ms किंचन (for
केचन). ☞ Cn: अविवेकं समुच्चयम् ॥ Cs: अविवेकं
विवेकरहितं मूढभाषितमित्यर्थः । ☞

6 = (var.) 12. 224. 52. —^a) Kr Ds. ९ एव;
Ds. 1 T1 Gs. ९ एवं; T2 एतं (for एतन्). — K1
om. (hapl.) 6^a-7^a. —^b) Kr Ds. ९ चैवं; T2 Ms
एवं (Ms 'व') (for चापि). V1 उभे वापि न चाप्युभौ;
Ds उभे चैव न चाप्युभे; Dr T1 G1. ३.९ M1. ६.१ उभावेव
(T1 G1. ३.९ 'वं' न चाप्युभौ (M1 'मे'). Ks Bo. ६-९ Ds2.
a4 Dn1. n4 Ds D2. ३.९ एतदेवं च नैवं (Ds च दैवं;
Ds न चैवं) च न चोभे नानुभे (Ds चाप्युभे) तथा (Bs
न च). —^c) Kr Ds. ९ कर्मस्थाः; Ds एकस्था (for
कर्मस्था). Ks ६.१ Bo. ६-९ Dn1. n4 Ds2 D2-६. ३.९ Ms
Cn विषमं (for 'मं'). Ds2. a4 प्राह (for ब्रूयुः).
☞ Cn: कर्मस्थाः आर्हताः । ☞ —^d) Kr Ds4 सत्त्वस्था.
Ś1 K2. 4 दर्शनाः (for 'दर्शिनः').

7 K1 om. 7^a (cf. v. l. 6). Kr om. 7. —^b)
Ks कलिजायः; Bo 'जश्च'. Ś1 K1. 2. 4 कलौ (K1 उभे)
चापि न संशयः; Ds T2 कलिजाश्च न संशयः; Dr G1
'जाताश्च संशयाः (G1 'यः'). — For 7^a, Ks (also)
Bs-9 Ds2. a4 subst.:

680* त्रेतायुगे विधिस्त्वेष धर्माणां न कृते युगे ।

— Ds4 om. (hapl.) 7^a. —^c) Ks प्रशान्त्यश्च (for
प्रशान्ताश्च). Ds-९ हि (for च). ☞ Cn: प्रशान्ताः
निसंशयाः । ☞ —^d) Ks कृते (for युगे).

8 = (var.) 12. 224. 63. —^a) Ks Bo Dn1. n4
Ds2 D1. ३.६.३ दर्शनाः; Ds1 दर्शनात् (for 'दर्शिनः').
— K1 reads 8^b twice. —^b) Kr (first time) Ds
om. सु. Ks V1 Bo. 7. ३ Ds D2. ३.९ Gs. ९ यजुषु

तपोधर्मेण संयुक्तस्तपोनित्यः सुसंशितः ।
तेन सर्वान्वामोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ९
तपसा तद्वामोति यद्भूत्वा सृजते जगत् ।
तद्भूतश्च ततः सर्वो भूतानां भवति प्रभुः ॥ १०
तदुक्तं वेदवादिषु गहनं वेददर्शिभिः ।
वेदान्तेषु पुनर्व्यक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ॥ ११
आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशः स्मृताः ।

(for यजुषु). Dr T1 G1 अपि (for च). K2 ऋक्सा-
मस्वयजुःस्व च; Kr (second time) ऋक्सामयजुष्वपि च.
—^c) Bs कामक्रोचौ (for 'द्वेषौ'). Kr Ds. ९ वशे (for
पृथग्). Ks सृष्टा; Kr Dn1. n4 D2. 4. ३.९ कृत्वा; Ds4
दृष्टा; Ds1 दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). —^d) M1. ९ कृतम्.

9^a) Kr Ds. ६.९ M1 संयुक्ताश्च; Gs. ९ 'क्त' (for
'क्तस्'). —^b) K1 ततो नित्यः; Ks Ds. ९ तपोनित्यं;
Ds 'निष्ठ' (for 'नित्यः'). Ks Ds2 Ds2 Ds सुसंशितः;
V1 सुसंयतः; Bs 'स्कृतः'; Ds2 'सति'; Dr T1 G1. ३.९
'हितः' (Dr T1 'तं') (for सुसंशितः). Kr Ds. ९ तपो-
यज्ञसुसंशिनः; Ds 'नित्याः सुसंशिताः'. — 9^a = (var.)
12. 224. 53^a. —^c) Ś1 K1. ३ सर्वम् (for सर्वान्).
—^d) Bo कामान्यान्; Ds4 कामं यान्; Dr T1 G1
यान्कामान् (by transp.).

10 = (var.) 12. 224. 54. —^b) Ds Dr T G1. ३.९
M1. ६-१ यद्भूतं (for 'त्वा'). Kr Ds. ६.९ भूतं सृजति
यजगत्. —^c) Ks Bs (marg.) Ds4 Ds उद्भूतश्च.
Ds2 तपः (for ततः). Ks Ds4 Dn4 सर्वे; Dn1 सर्व-
(for सर्वो). Dr T1 G1. ३.९ सत्यं तपश्च भूतानां; T2
M1. ६.१ स तद्भू (M1. ९ तु सू) तश्च भूतानां; Ms स
तद्भूतं च सर्वेषां. —^d) Dr T G1. ३.९ M1. ६.१ सर्वेषां
(for भूतानां).

11 = (var.) 12. 224. 58. —^a) Kr Ds. ६.९ यदुक्तं;
Bs तमुक्तं (for तदुक्तं). Kr 'पादिषु (for 'वादिषु').
—^b) Kr Ds-९.९ तत्त्व- (for वेद-). Ds 'वादिभिः
(for 'दर्शिभिः'). ☞ Ca: गहनं, गहनमिव लेखतः दर्शि-
तम् । ☞ —^c) Ś1 K1. 2. 4 पदांतेषु; Ds वेदांतेषु (for
वेदान्तेषु). Ks [अ] पुनर्. Ś1 K1. ३ व्यस्तं (for व्यक्तं).
—^d) Ks Bo. ६.१.९ (marg. as in text); Ds2. a4
Dn1. n4 Ds1 Ds. ३.९.९ Cn कर्म- (for क्रम-). Ds
'योगं न; Ds 'योगे च (for 'योगेन'). Ks Bs (marg.
as in text). 1 Ds2. a4 युज्यते; Dn4 लक्ष्यते; Ds. ९
T2 G1. ३.९ M1. ६.१ लक्ष्यते (for लक्ष्यते).

परिचारयज्ञाः शूद्राश्च जपयज्ञा द्विजातयः ॥ १२
परिनिष्ठितकार्यो हि स्वाध्यायेन द्विजो भवेत् ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ १३
त्रेतादौ सकला वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा ।
संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे ॥ १४
द्वापरे विप्लवं यान्ति वेदाः कलियुगे तथा ।
दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते कलेरन्ते पुनः पुनः ॥ १५
उत्सीदन्ति स्वधर्माश्च तत्राधर्मेण पीडिताः ।

12 = (var.) 12. 224. 61. —^a) Dn1 Ds Ds
आलम्भ (for आरम्भ-). Ś1 K1.2 -यज्ञः (for -यज्ञाः).
Ks Bo. 6. 8 (marg.). 9 Das. 21 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8
क्षत्राश्च; Br. 8 T2 क्षत्राः स्युर; Ds क्षत्रा हि; G1 कंत्रस्य
(for क्षत्रस्य). K4 आरंभक्षत्रयज्ञश्च. ॥ Cs : आलम्भः
पश्चात्तन्मः । यद्वा पाठान्तरे रक्षादेवपु युद्धादिपु आरम्भ-
यज्ञाः । ॥ —^b) Ś1 K1.2 M1 -यज्ञो (for -यज्ञाः). M1.
6. 7 विश्वो (for विश्वः). Ś1 K1.2.4 स्मृतः (for स्मृताः).
—^c) Hypermetric. K2 -यज्ञः (for -यज्ञाः). K1
D1. 6. 7. 8 T G1. 2. 8 M1. 6. 7 तु (for च). —^d) Ds
तपोयज्ञा (for जप*).

13 ^a) Br Das. 24 निश्चित (for -निष्ठित-). —^b)
Dn4 स्वाध्यायो न; Ms 'ये यो (for 'येन). Bs (marg.)
द्विजोत्तमः (for द्विजो भवेत्). K1 D1. 6. 9 स्वाध्यायेनैव
ब्राह्मणः. — 13^{ed} = Manu. 2. 87^{ed}. —^c) K2. 8 अन्यं
न; Daa Dm अन्यत्र (for 'न').

14 = (var.) 12. 224. 65. With 14^{ab}, cf. 1. 209.
5^{ab}; 5. App. I (No. 3), line 28. —^a) Ds
त्रेतादेः; Dr T G1. 2. 8 त्रेतायां (for 'दौ'). Ks V1
Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 केवला; Dr
T1 G1. 2. 8 संहिता; Ms सखिला (for सकला). —^b)
K2 यज्ञ- (for यज्ञा). Ds1 वर्णश्रमाश्च. K1 D4. 6. 9
वेदधर्मास्तथाश्रमाः; Ds यज्ञा वर्णास्तथाश्रमाः. —^c) K1
सरोधाद्. Ś1 K2. 4 त्वेद; K1 त्वेह (for त्वेते). M1
संरोधास्तथायुषस्त्वेते. —^d) K1 D4. 6. 9 तथा (for युगे).

15 15^{ab} = (var.) 12. 224. 62^{ed}. —^a) Daa
विप्लवं; Ds विफलं (for विप्लवं). —^b) Dr देवाः (for
वेदाः). — 15^{ed} = (var.) 12. 224. 66^{ab}. —^c) Mr
दृश्यते. Ks चापि (for नापि). Ds1 दृश्यते. —^d)
Daa कलेरन्तः (for कलेरन्ते). Bo Dn1. n4 Ds D2. 2. 8
किल (for the second पुनः).

गवां भूमेश्च ये चापामोषधीनां च ये रसाः ॥ १६
अधर्मान्तर्हिता वेदा वेदधर्मास्तथाश्रमाः ।
विक्रियन्ते स्वधर्मस्थाः स्यावराणि चराणि च ॥ १७
यथा सर्वाणि भूतानि वृष्टिर्भौमानि वर्षति ।
सृजते सर्वतोऽङ्गानि तथा वेदा युगे युगे ॥ १८
विसृतं कालनानात्वमनादिनिधनं च यत् ।
कीर्तितं तत्पुरस्तान्मे यतः संयान्ति यान्ति च ॥ १९
धातेदं प्रभवस्थानं भूतानां संयमो यमः ।

C. 12. 8738
B. 12. 229 (21. 20)
K. 12. 244. 20

16 16^{ab} = (var.) 12. 224. 66^{ed}. —^a) G1 स्व-
मांश्च (for स्वध-). — Ds om. (hapl.) 16^b-17^c. —^b)
D1 नात्र (for तत्र). Dr G1 धर्मेण (for [न]धर्मेण).
—^c) Daa सूतेषु (for सूमेश्च). K1 D4. 6. 9 हीयंते; Ds
पयसाश्च; Dr ये पापा (for ये चापाश्च). —^d) Ds1
M1. 6. 7 औषधीनां (for औ-).

17 With 17, cf. 12. 224. 68. Ds om. 17^{ab}
(cf. v. l. 16). 17^{ab} is partly damaged in Br.
—^a) Ś1 K1. 2. 4 अधर्मांतरिता; Daa 'तर्हितो; Ds अ-
धर्मांतर्हितो. —^b) Ds वेदधर्मस्तथाश्रमाः. —^c) Bs Dn1.
n4 Ds Ds T1 G1. 2. 8 विक्रीयंते. K1 D4. 6. 9 स्वधर्माद्भिः
Dr T G1. 2. 8 M1. 5-7 'मांश्च (Ms 'च) (for 'मंस्थाः).
—^d) M1. 5. 8 त्रसन्ति (for चराणि).

18 With 18, cf. 12. 224. 69. —^a) Ks यथा
भूतानि सर्वाणि. —^b) Bs यच्छति (for वर्षति). Dr
T G1. 2. 8 M1. 5-7 वृष्ट्या तृप्सन्ति प्रावृषि. —^c) Ś1 K1. 2
सृजंति; Dr T1 G1. 2. 8 Ms सृज्यंते; T2 Mr सृजते
(for सृजते). Dr T G1. 2. 8 वेदतो (for सर्वतो).
—^d) Daa यथा; Ds यतो (for तथा). Das. 24 भा-
वा; D4. 9 वेदाद् (for वेदा). Mr कृते (for the first
युगे). Daa Ds om. the second युगे.

19 = (var.) 12. 224. 71. —^a) K1. 4 विसृतं;
Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 निश्चितं;
K1 D4. 6. 9 विसृतं; Dr T G1. 2. 8 Ms विहितं (for
विसृतं). —^b) K4. 6. 7 Bo. 7 Daa Dn1. n4 Ds D2. 2.
6. 8. 9 यत् (for तत्). Bs (marg. as in text) Ds. 1
T G1. 2. 8 M1. 5-7 ते (for मे). —^c) Mr यत्र (for
यतः). K1 Dr T1 G1. 2. 8 संयान्ति (for संयान्ति). K1
D4. 6. 9. 9 T G1. 2. 8 M1. 5-7 च प्रजाः (for यान्ति च).
Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 सूते
यद्यान्ति (Ks यद्यान्ति; V1 यद्यान्ति) च प्रजाः.

C. 12. 8732
B. 12. 239[6]. 20
K. 17. 244. 20

स्वभावेन प्रवर्तन्ते द्वंद्वसृष्टानि भूरिशः ॥ २०

सर्गः कालो धृतिर्वेदाः कर्ता कार्यं क्रियाफलम् ।

एतच्चे कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

२३१

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तोऽभिप्रशस्यैतत्परमर्षेस्तु आसनम् ।

मोक्षधर्मार्थसंयुक्तमिदं प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १

शुक उवाच ।

प्रजावाञ्छ्रोत्रियो यज्वा वृद्धः प्रज्ञोऽनसूयकः ।

अनागतमनैतिह्यं कथं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २

तपसा ब्रह्मचर्येण सर्वत्यागेन मेधया ।

सांख्ये वा यदि वा योगे एतत्पृष्टोऽभिधत्स्व मे ॥ ३

मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं समवाप्यते ।

येनोपायेन पुरुषैस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४

20 = (var.) 12. 224. 72. — *) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 3 यच्चैदं; Dr T1 G1. 6 यातेदं (G1 'ते'); G3 सा तेदं (for यातेदं). Das. 24 प्रभवं; Dn1 'वः' (for 'व-'). — *) Br. 3 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 2. 5 स्वभावेनैव वर्तते. — *) Ks Bo. 6 (marg. as in text); Das. 24 Ds ब्रह्म- (for द्वंद्व-). Ś1 K1. 2 शस्त्रानि; K7 D4. 6. 9 युक्तानि (for -सृष्टानि). Bs (marg.) सर्वज्ञः (for भूरिशः).

21 = (var.) 12. 224. 73. — *) K7 सर्गः; Bs (marg.) Gs स्वर्गः; Das Ds सर्गः (for सर्गः). Bs (marg.) कामो (for कालो). Ds मृतिर; Dr T G1. 3. 6 Ms क्रिया (for धृतिर). — *) Ks कर्ता (for कर्ता). K7 कार्यः (for कार्य). — *) Bs (marg.) 3 (marg. as in text) सर्व (for तात). — *) M1. 6. 7 मा (for मां). Gs -पृच्छति.

Colophon: G2 missing; Ks. 5 B1-5 Das. 22 Dn2. n3 D1 G4. 5 Ms-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4 शुक-प्रश्नः; Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 3 Ms शुकानुप्रश्नः; K7 D4. 6. 9 शुकानुप्रश्ने धर्मानुख्यापनं; M1. 6 क्रियाफलप्रतिपादनः; M7 क्रियाफलविपाकः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks M1. 6. 7 63; K7 7; Dn1 Dr T1 G1. 3. 6 Ms 65; Dn4 Ds 64; Ds 60; T2 79. — Stoka no.: Dn1. n4 Ds 21.

231

✿ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 Das व्यास (for भीष्म). — *) K7 D4. 6. 9 [5]य; Bo तु; Dr T1 G1. 3. 6 हि (for ऽभि-). — *) B9 च (for तु). — *) Ks -चार्थः (for -धर्मार्थः). M1 -सहितम् (for -संयुक्तम्). — *) Bs इमं; Br इति (for इदं). Bs (marg. as in text). 7. 9 प्रश्नः; Bs (marg.) वक्तुं (for प्रष्टुं). Ds इदं वचनमब्रवीत्.

2 *) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 T1 Gs प्रजावान् (for प्रजा). — *) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6. 3 कृतः; T2 Ms वृद्धः; M7 वृद्धं (for वृद्धः). K1. 2. 4. 7 D4. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 प्राज्ञो (for प्रज्ञो). — *) Ds अनागतमते तिष्ठन्. ✿ Gs: अनागतं, प्रत्यक्षादिप्रमाणानवद्यतम् । अनैतिह्यं, इति हासादावद्युतम् । ✿

3 *) Ś1 K1. 2. 4 संग- (for सर्व-). Dr मे यथा (for मेधया). — *) K7 D4. 6. 9 सांख्यो; Dr T1 G1. 3. 6 सांख्यं (for सांख्ये). D4. 6. 9 योगी; Dr T1 G1. 3. 6 योगं (for योगे). — *) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-6. 9. 9 वदस्व; Dr T G1. 3. 6 M1. 5-7 ब्रवीहि (for ऽभिधत्स्व).

4 *) K7 Ds वा (for च). — *) K4 एकग्रं. Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 3 ययैक-

व्यास उवाच ।

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र सर्वसंख्यागात्सिद्धिं विन्दति कश्चन ॥ ५
महाभूतानि सर्वाणि पूर्वसृष्टिः स्वयंभुवः ।
भूयिष्ठं प्राणभृद्भामे निविष्टानि शरीरिषु ॥ ६
भूमेर्देहो जलात्सारो ज्योतिषश्चक्षुषी स्मृते ।
प्राणापानाश्रयो वायुः स्वेष्वाकाशं शरीरिणाम् ॥ ७
क्रान्ते विष्णुर्बले शक्रः कोष्ठेऽग्निर्भुक्तमर्हति ।

५ म (Das 'ग्रम-; Ds 'ज्याद) वाप्यते; K₇ D₁. ६. १. १ T G₁. २. ६ M₁. ५-१ रे (K₇ D₁. ९ [अ]प्यै) काशं यदि वा (D₁. ९ 'दि चा-; M₁. ५. ६ 'दवा'प्यते; B₈ (marg.) ययैकाशं समष्टुते. —^a) D₈ केन (for येन). B₈ (marg.) पुरुषस; D₁. ५ 'वौ (for 'वैस). —^d) Ś₁ K₁. २ तं च; K₄. ६. १ Bo. ६. १. ३ (marg. as in text). ९ Das. ५. ५ D₁. ५. ५ D₁. ५. ५. ३. ९ तत्त्वं; V₁ तन्मे (for तच्च). D₁. ५. ५ D₁. ५. ५. ३. ९ अर्हति.

५ ^a) ॐ G₈: तपः सात्त्विको निवृत्तिधर्मः । ॐ —^b) Ś₁ K₁ -विग्रहात् (for -नि'). —^c) D₇ T G₁. २. ६ M₁. ५. १ जोष- (for सर्व-). Ś₁ K₁ -संन्यासात्; K₂ -संख्यासात् (for -संख्यागात्). —^d) D₈ सर्व (for सिद्धिं). V₁ B₈ (marg.) D₈ मानवः; D₁. ५ कश्चन.

६ ^a) B₈ (marg. as in text) महान्येतानि (for महाभू-). —^b) K₂ B₇ पूर्वा सृष्टिः; K₆ पूर्वसृष्टिः; K₇ पूर्व सृष्टिः; Bo पृथक्सृष्टिः; B₈ (orig.; marg. as in text) मृतसृष्टिः; B₈ (also marg.) D₁. ५ D₁. ५. ५. ३. ९ पृथक्सिद्धिः; D₈ सर्वसृष्टिः; D₇ T₁ G₁. २. ६ पूर्वसृष्टौ (for 'सृष्टिः). —^c) D₇ T G₁. २. ६ M₇ काये (for ग्रामे). K₂ भूविष्टिं प्राणभृद्भामे (sic); K₇ D₁. ६. ९ 'हं भूत (D₈ प्राण) संवाते; D₈ 'हं प्राणभिद्वाहैर. —^d) K₁ निविष्टानि; K₂ विनि; Bo विवि' (for निवि').

७ G₈ om. ७^a-८^b. —^a) D₁. ५ D₇ T G₁. २ देहा (for देहो). K₄. १ D₁. ६. ९ स्वेदो; K₆ V₁ Bo. ६. ९ Das. ५. ५ D₁. ५. ५ D₁. ५. ५. ३ स्नेहो; D₁. ५ T G₁. २ M₁. ५-१ स्रोतो (for सारो). —^b) D₇ T₁ G₈ सृते (for सृष्टौ). —^c) D₈ वायुः. V₁ D₁. ५. ५ प्राणापानाश्रितो (D₁. ५ 'समो) वायुः. —^d) D₁. ५ खं च; D₁. ६. ९ खानि (for खेषु). D₇ T G₁. २ M₇ आकाशः (for 'शं).

८ G₈ om. ८^a (cf. v. 1. 7). —^a) D₇ G₁ कान्ते (for क्रान्ते). K₂ Das विष्णुर्बले; D₁. ५ D₁. ५. ५ विष्णुर्बले (D₁. ५ 'ले). —^b) K₁ कौहे; K₂. ५ V₁ D₈

कर्णयोः प्रदिशः श्रोत्रे जिह्वायां वाक्सरस्वती ॥ ८
कर्णौ त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
दर्शनानीन्द्रियोक्तानि द्वाराण्याहारसिद्धये ॥ ९
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं रसं गन्धं च पञ्चमम् ।
इन्द्रियाणि पृथक्त्वर्थान्मनसो दर्शयन्त्युत ॥ १०
इन्द्रियाणि मनो युक्ते वश्यान्त्यन्तेव वाजिनः ।
मनश्चापि सदा युक्ते भूतात्मा हृदयाश्रितः ॥ ११
इन्द्रियाणां तथैवेषां सर्वेषामीश्वरं मनः ।

काष्ठे (for कोष्ठे). K₆ Bo. ६-९ Das. ५. ५ D₁. ५. ५ D₁. ५. ५. ३ भोक्तुम्; B₈ (marg.) भुजम्; D₇ T₁ G₁. २ सुक्तिम् (for सुक्तम्). K₁. ६ V₁ Bo. ६-९ Das. ५. ५ D₁. ५. ५ D₁. ५. ५. ३ T₁ G₁. २ M₁ इच्छति (D₁. ५ 'सि); B₈ (marg.) T₂ M₅-१ कच्छति (for अर्हति). —^c) D₁. ५ M₅. १ च (for प्र). Ś₁ K₁. २. ५ D₁. ५ D₁. ५. ३ श्रोत्रं (for श्रोत्रे). K₇ D₁. ५ कर्णमूले दिशः श्रोत्रे. —^d) K₇ D₁. ५ च (for वाक्). D₁. ५ शरीरिणी (for सरस्वती).

९ ^a) D₈ दर्शयन्ति; D₇ T G₁. २. ६ M₁. ५. ६ दश तानि (for दर्शनानि). K₆ Bo. ६ (marg.) १. ३ (marg.) Das. ५. ५ D₁. ५. ५ D₁. ५. ५. ३ दर्शनानीन्द्रियोक्तानि. —^d) K₁ आहारः; D₇ T G₁. २. ६ आहार्यः (for आहार).

१० ^a) K₁. ५. १ T₁ शब्दस्पर्शः; K₆ Bo. ६. १. ३ (marg. as in text) Das. ५. ५ D₁. ५. ५ D₁. ५. ५. ३ शब्दः स्पर्शः; B₈ D₁. ५. ५ शब्दस्पर्शः; M₁. ५-१ शब्दः स्पर्श (for शब्दं स्पर्श). —^b) K₄. ६ Bo. ६. १. ३ (marg. as in text) ९ Das. ५. ५ D₁. ५. ५ D₁. ५. ५. ३ M₇ रसो गंधश्च पंचमः (K₁ 'मं). —^c) V₁ Bo. ६-९ D₁. ५. ५ D₁. ५. ५. ३ इन्द्रियार्थान् (V₁ 'र्थ) (for 'यानि). K₆ V₁ Bo. ६-९ Das. ५. ५ D₁. ५. ५ D₁. ५. ५. ३ विद्याद्; K₇ D₁. ६. ९ चार्थान्; D₇ T G₁. २. ६ M₁. ५-१ स्वार्थान् (for स्वार्थान्). —^d) K₆ V₁ B₆. १ Das. ५. ५ D₇ T G₁. २. ६ M₁. ५-१ मनसा (for 'सो). Bo. ६. ९ D₁. ५. ५ D₁. ५. ५. ३ इन्द्रियेभ्यस्तु (B₈ 'अ' निलदा; D₁. ५ मनसादर्शयन्त्युत.

११ ^a) K₁ D₁. ५. ५ युक्ते. —^b) B₆. ३ वदमीन् (for वदयान्). Das. ५. ५ D₇ संते च (for यन्तेव). —^c) K₄. ६ D₁. ५. ५ सदा युक्ते; B₇ समायुक्ते. —^d) M₁ भूतानां (for 'स्ता). Ś₁ K₁. २ हृदयस्थितः; K₆ 'यसंस्थितः (hypermetrio); D₇ T₁ G₁. २. ६ 'ये स्थितः (for 'याश्रितः).

१२ ^a) K₄. ६ Bo. ६. ९ Das. ५. ५ D₁. ५. ५ D₁. ५. ५. ३ मनोः

C. 12. 8745
B. 12. 240[39] 12
K 12. 245. 12

C. 12. 8745
B. 12. 240[39]. 12
K. 12. 245. 12

नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मनसस्तथा ॥ १२
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः ।
प्राणापानौ च जीवश्च नित्यं देहेषु देहिनाम् ॥ १३
आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणशब्दो न चेतना ।
सत्त्वं हि तेजः सृजति न गुणान्वै कदाचन ॥ १४
एवं सप्तदशं देहे वृत्तं षोडशमिगुणैः ।
मनीषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १५
न ह्ययं चक्षुषा दृश्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः ।

मनसा संप्रदीप्तेन महानात्मा प्रकाशते ॥ १६
अशब्दस्पर्शरूपं तदरसागन्धमव्ययम् ।
अशरीरं शरीरे स्वे निरीक्षेत निरिन्द्रियम् ॥ १७
अव्यक्तं व्यक्तदेहेषु मर्त्येष्वमरमाश्रितम् ।
योऽनुपश्यति स प्रेत्य कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ १८
विद्याभिजनसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १९
स हि सर्वेषु भूतेषु जङ्गमेषु ध्रुवेषु च ।

Kr V1 D4. 8. 9 Ms य (V1 अ) तैतेषां; D1 T G1. 2. 8 यथा तेषां; M1. 8 तयैतेषां; M7 तथा तेषां (for तयैतेषां). —^b) Bs (marg. as in text) ईश्वरो. —^c) Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 12^a-13^b. —^d) Das Dn1. n4 D2. 8 मानसस् (for म). Ds तदा (for तथा). ☞ Ca: भूतात्मा अहंकारः ॥ Cn: बुद्ध्यापचिर्जिवः । ☞

13 Ś1 K1. 2. 4 om. 13^{ab} (cf. v. 1. 12). D4 reads 13 twice. —^a) Ds om. from जीव up to देहेषु (in 13^d). Ks जीवस्तु; Kr D4 (both times). 8. 9 देही — Das. a4 जीवस्य (for 'अ'). —^d) M7 नित्य (for नित्यं). M1. 8. 7 भूतानि (for देहेषु).

14 ^a) Ks आश्रयो; T2 G1 (before corr.) आश्रये (for 'यो'). D4 M1. 5. 8 नास्ति (for नास्ति). Ś1 K1. 2. 4 शब्दस्य; T1 देहस्य; G1 तत्त्वस्य (for सत्त्वस्य). ☞ Ca: आश्रयः उपादानकारणम् । सत्त्वस्य आत्मनः ॥ Cn: सत्त्वस्य बुद्धेराश्रयः प्राणिको देहः ॥ Cv: सत्त्वस्य प्राणिसम् —^b) K4 Das गुणशब्दे; Br-s Dn1. n4 Ds D2. 8 Cs: गुणाः शब्दो (Ds 'ब्दे'); Ds गुणः शब्दो (for गुणशब्दो). Ks Bo Das. a4 चेतनः (for 'ना'). D1 T G1. 2. 8 M1. 5-7 गुणः सत्त्वस्य चेतना. ☞ Ca: गुणत्वेन कार्यत्वादिना शब्दयत् इति गुणशब्दो बुद्ध्यादिविषयान्तः । ☞ —^c) Dn4 सत्त्वे (for सत्त्वं). M7 चेतः (for तेजः). ☞ Ca: सत्त्वमात्मा तेजो बुद्धिं सृजति ॥ Cn: तेजः वासना सत्त्वं सृजति, न तु गुणान् ॥ Cs: तेजः दर्शनस्पर्शनादिसामर्थ्यम् । ☞ —^d) K4 [अ]गुणान्; Cap गुणः (for गुणान्). Kr V1 Bo. 8. 8 Dn1. n4 D2-8. 8. 9 कथंचन (for कदा').

15 ^a) Dn4 सप्तदशे. V1 B4. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das D1 T G1. 2. 8 देहं; Das स्नेहं (for देहे). —^b) Ks वृत्तं; Kr Das D4. 9 वृत्तं (for वृत्तं). ☞ Ca: सप्तदशमात्मानं षोडशमिर्विकारैर्मैतरेकादशेन्द्रियैः ॥ Cn: सप्तदशं विदहमानं, षोडशमिः पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चेन्द्रियार्थाः स्वभावादव्यय षट् तैः ॥ Cs: षोडशमिः एकादशेन्द्रि-

यपञ्चमहाभूतैः । ☞ —^a) Ds मनीषा (for मी). Kr विप्रः; Ds व्यग्रः. —^d) Ś1 K1. 2. 8 Bo Ds Cp (gloss: स्वरूपेण) आत्मना (for 'नि').

16 ^a) Das. a4 चक्षुषो; T2 'वां. K1 दृश्येन्; Ms ग्राह्यो (for दृश्यो). —^b) Ds हि (for च). —^c) Ks. 7 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-8. 8. 9 मनसा तु प्रदीपेन; D1 T G1. 2. 8 M1. 5-7 'सा दीपभूतेन. —^d) Das महात्मा च (for 'नात्मा').

17 With 17, cf. Katha Up. 1. 3. 15; 2. 22. —^a) Ś1 K1. 2. 8 रूपस्पर्शं (for स्पर्शरूपं). D1 च; T G1. 2. 8 M1. 5. 7 तम् (for तद्). —^b) D1 मनसा गंधमन्वयं. —^c) Bs (marg.) अशरीरी (for 'रीरं'). Ks. 4. 8 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 8. 7. 8 T G1. 2. 8 Ms शरीरेषु; Kr D4-8. 9 'रत्यं; B4. 8 'रे स्वं (for 'रे स्वे'). —^d) Ks. 7 Dn1 Ds T1 M1 निरीक्षितं (M1 'अ'); Ms. 7 निरीक्षितः.

18 ^a) Ks. 7 Bo. 8. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-8 T G1. 2. 8 M1. 5-7 सर्वं (for स्वयं). T1 G2. 6 देवेषु; Ms भूतेषु (for देहेषु). —^b) Bs (marg.) सत्त्वेषु (for मर्त्येषु). K1. 4. 8. 7 Bo. 8. 7. 8 (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-8. 8. 9 परम्; Ks अपरम्; D1 T G1. 2. 8 M7 असुतम् (for अमरम्). D1 T G1. 2. 8 आहितं (for आश्रितम्). V1 मर्त्येषु शरणाश्रितं. —^c) Das यो न. Das Ds Ms सं (for स). —^d) Ś1 K1. 2 Ds भूतये; Das भूयते (for भूयसे).

19 = (var.) 6. 27. 18. —^a) Kr D4. 5. 7. 8 T G1. 2. 8 Ms (inf. lin. as in text) विद्याविनयसंपन्ने; Ds D2. 8 'विजनसंपन्ने. —^d) ☞ Cv: समदर्शिनः समं नारायणं पश्यतीति समदर्शिनः । ☞ — After 19, Kr reads 22^a followed by 20^d-21^d for the first time, repeating the same in the proper place.

20 For the repetition in Kr, cf. v. 1. 19. Kr

वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम् ॥ २०
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २१
यावानात्मनि वेदात्मा तावानात्मा परात्मनि ।
य एवं सततं वेद सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ २२
सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ २३
शङ्कुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य वा ।
यथा गतिर्न दृश्येत तथैव सुमहात्मनः ॥ २४

कालः पचति भूतानि सर्वाण्येवात्मनात्मनि ।
यस्मिंस्तु पच्यते कालस्तं न वेदेह कश्चन ॥ २५
न तदूर्ध्वं न तिर्यक्च नाधो न च तिरः पुनः ।
न मध्ये प्रतिगृहीति नैव कश्चित्कुतश्चन ॥ २६
सर्वेऽन्तःस्था इमे लोका बाह्यमेषां न किंचन ।
यः सहस्रं समागच्छेद्यथा बाणो गुणच्युतः ॥ २७
नैवान्तं कारणस्येयाद्यपि स्थान्मनोजवः ।
तस्मात्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नास्ति स्थूलतरं ततः ॥ २८
सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिरोमुखम् ।

C. 12. 5762
B. 12. 240 (final). 28
K. 12. 248. 29

reads 20 on marg. — " D₁ T₁ G₁. 2. 5 च (for हि). D₂ om. भूतेषु. — " D₁ T₁ G₁. 2. 6 महात्मा तु (for 'नात्मा'). — " G₁ ततः (for ततम्).

21 With 21, cf. 6. 28. 29. For the repetition in K₁, cf. v. l. 19. — " D₁ भूते हि (for 'भूतेषु'). — Śi K₁. 2. 4 om. (hapl.) 21^a-22^b.

22 Śi K₁. 2. 4 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — " D₁ T₁ G₁. 2. 5 M₁. 5. 1 मे आत्मा (for वेदात्मा). ☞ Cs: वेदात्मा वेदपुरुषः । आत्मा जीवात्मा । परमात्मनीति विवेकः स्वादिभि-योग्यपदाध्याहारः । यावद्यावद्वेदाभ्यासो भवति ताव-चावदात्मविवेकबुद्धिर्भवतीति भावः । ☞ — " K₁ D₁ एव (for एवं). — " K₁ सो (for सो).

23 With 23, cf. B. 12. 262. 32; 269. 22: B. 13. 113. 7. Quoted in Br. Sūtra. Bhāṣya under iv. 2. 14. — " D₂ भूतात्मा; D₄ lacuna. — " Bom. ed. विभोर् (for सर्व). D₁ वा (for च). — " Śi K₁. 2. 5 M₁. 5. 1 (sup. lin. as in text) च; G₁ वि- (for [अ]पि). T₁ मुह्यन्ते. V₁ देवा अपि विमुह्यन्ति. — " Śi K₁. 2. 5 चापदस्य; K₁ ज्ञापः; M₁. 5. 5 ज्ञाप' (for अप'). ☞ Cs: अपदस्य पदान्यासरहितस्य, पदन्यासलक्षण-रहिते ब्रह्मणि वर्तमानस्य, मार्गागम्ये परमात्मनि पदैषिणः पद-न्यासं कर्तुमिच्छन्तः ॥ C₁: अपदस्य; पद्यते ज्ञायते अनेनेति पदं प्राकृतदेहः तद्वदितस्य । ☞

24 With 24, cf. 12. 174. 19; B. 12. 323[2]. 19. — " K₁ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 D₁. 14 D₂ D₃. 2. 5 स (D₁ स) कुनानाम्; K₁ D₁-5. 5 शङ्कुनानाम् (for 'नीनाम्'). — " K₁ D₁-5. 5 T₁ G₁. 2. 5 च (for वा). K₁ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 D₁. 14 D₂ D₃. 2. 5 मत्स्याना-मिव चोदके. — " K₁ तथा (for यथा). V₁ दृश्यते (for दृश्येत). — " D₁ [अ]स्य (for सु). K₁ V₁

Bo. 6-9 Das. 24 D₁. 14 D₂ D₃. 2. 5 तथा ज्ञानविदां गतिः.

25 " ☞ C₁: कालः उक्तरूपो जीवः । ☞ — " K₁. 2. 4 पश्यते (for पच्यते). — " D₁ ते (for तं). K₁ Bo. 6. 7. 9 Das. 24 D₁. 14 D₂ D₃. 2. 5. 2 transp. न and वेदेह. D₁ कश्च न.

26 D₂ om. (hapl.) 26^a-27^b. — " D₁ T₁ G₁. 2. 5 M₁ नातः; M₁. 5. 1 न चैव (for न तद्). — " K₁ Bo. 6. 7. 9 (marg.). 9 Das. 24 D₁. 14 D₂ D₃. 2. 5 पुनः; B₁ (marg.) पुरः (for तिरः). K₁ D₁. 5 तु नः (for पुनः). D₁ नाद्यस्तात्रापि पार्श्वतः; D₁ T₁ G₁. 2. 5 M₁. 5 नाद्यश्चरति वा पुं (M₁ यत्पुं नः); M₁. 5 नाद्यस्तात्र कुतश्चन. — After 26^{ab}, M₁. 5. 1 ins.:

681* इन्द्रियैरपि बुद्ध्या वा गृह्यते न कदाचन ।
— " D₁. 5. 9 परि- (for प्रति-). K₁ गृह्यते; K₁ Das D₁. 5. 9 -गृहीत (K₁ 'ता'); D₁ T₁ G₁. 2. 5 M₁. 5-1 -गृह्णाति (for -गृहीति). — " K₁ B₁ Das. 24 नैव; D₁ T₁ G₁. 2. 5 न तु (for नैव). K₁ Bo. 6-9 Das D₁. 14 D₂ D₃. 2. 5 किंचित्; D₁ किं स्तिव् (for कश्चित्). D₁ कुतश्च नः.

27 D₂ om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — " D₁ सर्वे-तर्धा. D₁ हीमे (for इमे). — " K₁. 7 V₁ Bo. 6. 5 (marg.). 9 D₁. 14 D₂. 2. 5. 5 यद्यजस्रं (for यः सहस्रं). — " D₁ बाणोर्. K₁ Das T₁ G₁. 2. 5 गुणाच्युतः; D₁ गुणोच्युतः (for गुण').

28 " D₁ [ए]व (for [इ]वाद्). — " B₁. 3 (marg. as in text) यद्यदि; D₁ T₁ G₁. 2. 5 यदि च (for यद्यपि). D₁ मनोजवः. — " K₁. 5. 7 D₁. 5. 9 T₁ G₁. 2. 5 M₁. 5-1 तस्मात्सूक्ष्मतरं नास्ति. — " K₁ सू-क्ष्मात् (for नास्ति). D₁ T₁ G₁. 2. 5 स्थूलतरं (for 'तं'). K₁ यथा; B₁. 3 D₁ तथा; G₁ तमः (for तस्य).

C. 12. 8762
B. 12. 240(39). 29
K. 12. 245. 29

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ २९
तदेवाणोरणुतरं तन्महद्भयो महत्तरम् ।
तदन्तः सर्वभूतानां ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ॥ ३०
अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः ।
क्षरः सर्वेषु भूतेषु दिव्यं ह्यमृतमक्षरम् ॥ ३१
नवद्वारं पुरं गत्वा हंसो हि नियतो वशी ।

ईशः सर्वस्य भूतस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ ३२
हानिभङ्गविकल्पानां नवानां संश्रयेण च ।
शरीराणामजस्याहुर्हसत्त्वं पारदर्शिनः ॥ ३३
हंसोक्तं चाक्षरं चैव कूटस्थं यत्तदक्षरम् ।
तद्विद्वानक्षरं प्राप्य जहाति प्राणजन्मनी ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

29 = (var.) 6. 35. 13. —^a) Da4 Dn1 -पादं तं ;
Dr T G1. 2. 6 M1. 5-7 -पादं तत् (for -पादान्तं). ☞ Cs :
सर्वत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः सर्वेषां पाणयः पादाश्च यस्य । ☞
—^c) Ds लोके (for लोके).

30 ^a) Ks अणुतरं; Kr (also as in text) Ds1
अणुतरं. —^b) Dr T G1. 2. 6 महद्भयश्च महत्तरं. —^c)
Das तदातः. —^d) T2 ध्रुवस्व (for ध्रुवं). Ś1 K1. 2. 4
सर्वं (for तिष्ठन्). G1 दृश्य च (for दृश्यते).

31 ^a) Ds चाक्षरं (for च क्षरं). Dr T G1. 2. 6
अक्षरश्च क्षरश्चैव. —^b) Da4 द्वैधि- (for द्वैधी-). —^c)
Ś1 K1. 2. Ms क्षरं (for क्षरः). —^d) Dr T G1. 2. 6
Ms दिवि (for दिव्यं). Ks V1 Bo. 6-8 Da2. 24 Dn1
Ds Da. 6. 8 त्वसूतम्; Kr Dn4 D1. 4. 9 तसूतम् (for
ह्यसूतं). Ś1 K1. 2. 4 अक्षर्यं; Kr Da. 6. 9 अक्षर्यं (for
रम्). Ds दिव्यं त्वक्षरमक्षर्यं.

32 ^a) Ds1 om. (hapl.) रं गु. — V1 reads 32^a-34^a
on marg. —^b) Kr Ds Da. 6. 9 T M1. 5 Cs वि-;
Dr G1. 2. 6 M1. 7 [s] नि (for हि). D4 निवता; M1
नयते (for निवते). ☞ Cs : विनियतो बद्धः । ☞ —^c)
Das om. सर्वं. Kr Da. 6. 9 व ईशः सर्वभूतस्य; V1
Bo. 8 (marg.) Dn4 Dr T1 G1. 2. 6 M1 ईशरः (Bs
ईशः) सर्वभूतस्य.

33 V1 reads 33 on marg. —^a) Kr Ds ही (Do
हानि) नानां; Bo. 8 (marg. as in text) Da. 6 हानेनां;
Br हानिर्भगः; T2 द्युतेनां (for हानिभङ्गः). Dr T1

G1. 2. 6 M1. 5-7 भावे (M1. 5-7 हाने) न ग (Ms ह) त-
कालानां; Cs पातेनाजं विकल्पानां. —^b) Da4 नराणां
(for नवानां). K4. 6 Be-8 Dn1. n4 Ds Da. 5. 7. 8 T
G1. 2. 6 M1. 5-7 संश्रयेण; V1 Bo संश्रयेण (for 'श्रेण').
—^d) Ś1 K1 Ms पर-; Dn4 पाद- (for पार-).

34 V1 reads 34^a on marg. —^a) Ks Das
हंसोक्ते (for 'क्तं'). Bo. 7-9 Da4 Dn4 Ds M1 च क्षरं;
Das त्वक्षरं; Dr T G1. 2. 6 M1. 5. 6 Cs यत्क्षरं (for चा-
क्षरं). —^b) Ds कूटं (for 'स्थं'). Bs (marg.) कूट-
स्थत्वात्तदक्षरं. —^c) K4 प्राप्ते; Bs (marg.) ब्रह्म (for
प्राप्य). —^d) Ś1 K1. 2. 4 सूत- (for प्राण-). Ks -क-
र्मणी; Br -जन्मनां; Da4 Dn4 Ds1 -जन्मनि (for
'नी'). Dr T G1. 2. 6 M1. 5-7 जह्यान्मरणजन्मनी (Dr T1
G1 'नि'). — After 34, Dr T G1. 2. 6 M1. 5-7
read 12. 232. 2^a for the first time, repeating the
same in the proper place.

Colophon: G2 missing; K2. 6 Bi-8 Da1. 24 Dn2. n3
D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4
6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da2. 24 Dn1. n4 Ds Da. 2-9 T G1. 2. 6
M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4 शुक्र-
प्रश्नः; Ks. 7 V1 Bo. 8. 9 Da2. 24 Dn1. n4 Ds1 Da. 2-9.
2. 9 Ms शुक्रानुप्रश्नः; M1. 6 ब्रह्माभिगमनाभ्युपायनं (Ms
'पायं'); M1 ब्रह्माभिगमनाभ्युपायकथनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): Ks Ds M1. 6. 7 64; Kr
8; Dn1 Dr T1 G1. 2. 6 Ms 66; Dn4 Da2 65; Ds
61; T2 80. — Śloka no.: Dn1 34; Dn4 Ds 33.

२३२

न्यास उवाच ।

पृच्छतस्तव सत्पुत्र यथावदिह तत्त्वतः ।
 सांख्यन्यायेन संयुक्तं यदेतत्कीर्तितं मया ॥ १
 योगकृत्यं तु ते कृत्स्नं वर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
 एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणां च सर्वशः ।
 आत्मनो ध्यायिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम् ॥ २
 तदेतदुपशान्तेन दान्तेनाध्यात्मशीलिना ।
 आत्मारामेण बुद्धेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ॥ ३
 योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्कवयो विदुः ।

232

☞ This adhy. is missing in G₂ (cf. v. l. 12. 222. 19). — With this adhy., cf. Brahmapurāṇa (Ānandāshram) 235. 36-68.

1 ^a) K₁. 2.4 सत्पुत्र (for सत्पुत्र). — ^b) D₃ D₅. 5.7 सत्त्वतः; T₂ तत्परं (for तत्त्वतः). — ^c) K₂ G₁ सांख्यं (for सांख्य-). K₅ Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3.8 ज्ञानेन (for न्यायेन). Ś₁ K₁. 2 M₅ युक्तं यत्; K₇ D₄. 6.9 युक्तं च (for संयुक्तं). — ^d) Ś₁ K₁. 2 V₁ B₅ D₅ M₅ तदेतद् (for यदे²). —

2 ^a) Da₄ कृतं (for कृत्यं). K₅ च; D₄ तु (for तु). D₇ G₁. 3.8 तत्; T₁ यत् (for ते). — ^b) K₁. 2.4.6 D₅ वर्णयिष्यामि; M₅ कीर्तं (for वर्तं). — D₇ T G₁. 2.8 M₁. 5-7 read 2nd for the first time after 12. 231. 34. — ^c) K₅ एकत्वं (for त्वं). K₁ मानसोर् (for -मं). ☞ Cn: एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानम्, बुद्धिदृष्टिनिरोध इति यावत् । ☞ — ^d) K₂ ध्यायनसु; K₅ V₁ Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3.5.3 व्यापिनसु; D₇ T₁ G₁. 3 (all second time) व्यधि²; D₇ T₁ (both first time). 3 (both times) G₁. 3 (both first time). 6 (both times) M₁ (second time). 5-7 (all both times) [s]व्यधि²; M₁ (first time) [s]व्यधिनसु (for व्यधि²). — ^e) T₂ ज्ञानमेव तदुत्तमं.

3 ^b) Dn₅ शीलिना (for -शी²). T₂ दत्तेनाध्यात्मनि स्थितं. ☞ C₅: अध्यात्मशीलिना देहात्मविवेकतत्परेण । ☞ — ^c) D₅ D₇ T G₁. 2.8 M₁. 5-7 बुद्धेन (for

कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् ॥ ४
 क्रोधं शमेन जयति कामं संकल्पवर्जनात् ।
 सत्त्वसंसेवनाद्वीरो निद्रामुच्छेतुमर्हति ॥ ५
 धृत्या शिश्रोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषम् ।
 चक्षुः श्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ ६
 अप्रमादाद्भयं जह्याल्लोभं ब्राह्मोपसेवनात् ।
 एवमेतान्योगदोषाञ्जयेन्नित्यमतन्द्रितः ॥ ७
 अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चयेद्देवताः प्रणमेत च ।
 वर्जयेद्दुषितां वाचं हिंसायुक्तां मनोनुगाम् ॥ ८

C. 12. 8778
B. 12. 246(40). 9
K. 12. 246. 9

दु²). ☞ C₅: बुद्धेन अविचलता तत्त्वज्ञानात् । ☞ — ^d) K₇ श्रुतिः; D₇ T₁ G₁. 2.8 शुद्ध- (for श्रुति-).

4 ^a) K₂ समुच्छिद्य; K₇ D₄. 6 'त्सुज्य'; D₇ T G₁. 2.8 M₇ समुच्छिद्यात् (for 'च्छिद्य'). — ^b) D₇ T₁ G₁ पंचपा (for पञ्च यात्). — ^c) Bo Da₄ काम- (for कामं). — ^d) D₅ om. (hapl.) from पञ्चमम् up to पादं च (in 6^b).

5 D₅ om. 5 (cf. v. l. 4). — ^a) K₇ D₄. 9 शमेन (for शमेन). — ^b) K₅ सत्यः; Da₄ G₃ सत्त्वं (for सत्त्व-). ☞ Cn: सत्त्वसंसेवनात् सत्त्वेन बुद्ध्या संसेवनं परीशीलनमर्थानां तेन । ☞ — After 5, D₇ T G₁. 2.8 M₅ read 7.

6 D₅ om. up to पादं च (cf. v. l. 4). — ^a) V₁ रक्षेत्. — ^b) Da₄ पादस्य; T₂ पादौ च; M₁. 6 पादश्च (for पादं च). — ^c) D₇ T₁ G₁. 2.8 श्रोत्रं (for श्रोत्रे). — ^d) M₁. 6 वाचश्च (for वाचं). D₅ बुद्धिमान्; D₇ T G₁. 2.8 M₁. 5-7 विद्याया (for कर्मणा). D₄. 6.3.8 मनोबुद्धिसमाधिना. ☞ Cn: कर्मणा यज्ञादिना । ☞

7 D₇ T G₁. 2.8 M₅ read 7 after 5. — ^a) K₁ अप्रसादात् (for अप्रमा²). — ^b) Ś₁ K₁. 2.4.6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3.5.3 दंभं; D₅ दंभं (for लोभं). D₇ T₁ G₁. 2.8 M₁ प्रज्ञोप- (for प्राज्ञोप-).

8 = (var.) 12. 227. 9. — ^a) Ś₁ K₁. 2 Da₄ D₅ जर्षिं च (for जर्षींश्च). D₄. 7 T G₁. 2.8 अर्चयेद् (for चार्चयेद्). — ^b) Da₄ M₁. 6 प्रणमेन (for प्रेत). ☞ C₅

C. 12. 8776
B. 12. 241[40]. 9
K. 12. 246. 9

ब्रह्म तेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं रसः ।

एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ९

ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं हीरार्जवं क्षमा ।

शौचमाहारसंशुद्धिरिन्द्रियाणां च निग्रहः ॥ १०

एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ।

सिध्यन्ति चास्य सर्वार्था विज्ञानं च प्रवर्तते ॥ ११

समः सर्वेषु भूतेषु लब्धालब्धेन वर्तयन् ।

वा (for च). —^a) K₂ रूपितां; K₅ V₁ Bo. 5. 3 (marg. as in text).⁹ Das. 24 D₅₁ D₅ Cp (gloss: दाहिकां, परोपवापिनीं) उषतीं; K₇ D₅₂ D₂. 4. 1. 9 T G₁. 2. 6 M₁. 5-7 रुक्षतीं; B₇ D₅₄ उक्षतीं; D₅₁ D₂. 3 Ca (Cap कृषतीं) Cn (gloss: कामप्रधानां, विदगोष्ठी-रित्यर्थः) उक्षतीं; D₅ असतीं (for रुषतीं). —^d) D₅₄ D₅ हिंसायुक्तं; D₅₁ 'युक्तो'; D₄. 9 'युक्ता' (for 'युक्ता'). K₅ मनोयुगं; K₇ D₄. 5. 9 मनस्तुदां; Bo. 8 D₅₁. 24 D₅₂ D₂. 2. 8 Cn (gloss: मनोमङ्गलरिणीं) मनोस्तुदां; D₅ मनस्तथा; G₁ मनोयुगं; M₁. 5. 7 जनार्थिकां (for मनो-युगम्).

9 —^a) D₇ T₁ G₁. 2. 6 M₁. 5. 7 शुक्रं (for युक्रं). —^b) D₇ T G₁. 2. 6 यस्मिन् (for यत्). D₅ T₂ (sup. lin.) M₁. 7 रसं; D₇ T₂ (orig.) G₂. 6 ततः; G₁ ततः (for रसः). —^c) V₁ Bo. 5 (marg.) Das D₅₁. 24 D₅ D₂. 2. 6 इतस्य (for एकस्य). K₅. 7 D₄. 9 नूनं; T₁ सर्वं; M₁. 5. 6 भूत (for भूतं). D₅₁ D₂ मयस्य (for मृतस्य). ☞ Ca: मृतं सत्यं न तु विवर्तवादिनामिवासत्यम् । मृतस्य सिद्धसाकषितस्य । ☞ —^d) K₄. 6 Bo. 9 Das. 24 D₅₁. 24 D₅ D₂. 2. 6. 8 इष्टं (for द्वयं).

10 —^a) É: K₁. 2 दानम् (for ध्यानम्). Ś₁ K₁ ध्यानं; D₅ lacuna (for दानं). —^b) D₅₄ सङ्गकिर (for सत्वं हीर). —^c) K₅ Bo. 5. 7. 3 (marg.).⁹ Das. 24 D₅₁. 24 D₅ D₂. 2. 8 आचार (for आहार). Ś₁ K₁. 2. 4 D₅ (marg. as in text).⁹ संसिद्धिर (for संशुद्धिर). —^d) K₅ संग्रहः; D₅₁ वि (for नि).

11 11^{ab} = (var.) 12. 227. 7^{cd}. —^a) K₇ D₄. 9 विवर्धयन् (for 'वर्धते'). D₅ om. from तेजः up to वर्ध-यन् (in 12^b). —^b) D₇ पापानां (for पाप्मानं). D₅ चाति (for चाप). —^c) K₇ M₁. 5. 7 om. 11^{cd}. —^d) Bo सर्वोत्मा (for 'या'). —^e) G₁ प्रज्ञानं (for वि). Bo (marg.) प्रवर्धते; D₇ T G₁. 2. 6 प्रकाशते (for प्रवर्तते). ☞ Ca: विज्ञानं साक्षात्कारलक्षणम् । ☞

12 D₄ om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). —^a) D₅ स्थितः

धृतपाप्मा तु तेजस्वी लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।

कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ १२

मनसश्चेन्द्रियाणां च कृत्वैकाग्र्यं समाहितः ।

प्राग्नात्रापररात्रेषु धारयेन्मन आत्मना ॥ १३

जन्तोः पञ्चेन्द्रियस्यास्य यदेकं छिद्रमिन्द्रियम् ।

ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा द्यतेः पादादिवोदकम् ॥ १४

मनस्तु पूर्वमादद्यात्कुमीनानिव मत्स्यहा ।

(for समः). —^b) K₅. 7 D₄. 9 यथालब्धेन (for ल-ब्धाल). K₂ M₁. 7 वर्धय (M₁ 'ये'त्); K₅ Bo D₅₄ D₅ D₇ T G₁. 2. 6 M₅. 6 वर्धयेत् (for 'यन्'). —^c) V₁ Bo. 5-9 Das. 24 D₅₁. 24 D₅ D₂. 2. 5. 6. 8 T G₁. 2. 6 M₁. 5-7 धृतपाप्मा; D₇ धृत (for धृत). D₅₁ lacuna; D₅₂ T₂ च (for तु). —^d) G₁ M₁ लब्धाहारो (for लब्धा). D₄ यतेन्द्रियः (for जितेन्द्रियः). —^e) D₇ G₁ om. 12^d-13^d; G₂ om. (1 hapl.) 12^d-14^b. D₅₁ reads 12^d-13^b on marg. —^f) K₁. 2 Das D₅ कामक्रोधो (K₁ 'धा') (for 'क्रोधौ'). —^g) ☞ Ca: निनीषेत्, निदिध्यासनेच्छेत् ॥ Cn: निनीषेद् वशीकर्तुमिच्छेत् । G₂: निनीषेद् आत्मानमिति शेषः । ☞

13 13^{ab} = (var.) B. 12. 251[50]. 4^{ab}. D₇ G₁. 3 om. 13 (cf. v. l. 12). D₅₁ reads 13^{ab} on marg. —^b) K₂ Das D₅ T₂ कृत्वैकाग्रं (for 'द्वयं'). K₇ समाहितं. —^c) K₅. 7 V₁ Bo. 5-9 D₅₁. 24 D₅ D₂-5. 8. 9 Cp पूर्व-रात्रापरार्धे (K₁ D₄. 9 'त्रे' च; Das. 24 प्राग्नात्रेपररात्रे च; T पूर्वरात्रेपररात्रे च; G₂ M₁. 5. 7 पूर्वरात्रेपररात्रे च; M₅ पूर्वरात्रेपररात्रे; Cp प्राग्नात्रापररात्रे च. Ca cites प्राग्नात्रे. —^d) Ś₁ K₁. 2. 4 Bo धारयन् (for 'येन्'). Ś₁ K₁. 2. 4 आत्मवान्; K₅. 7 V₁ Bo. 8 D₅₁. 24 D₅ D₂-5. 8. 9 G₂ आत्मनि (G₂ 'नः') (for 'ना').

14 = (var.) 5. 33. 65; (var.) Manu. 2. 99. G₂ om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). T₁ reads 14^{ab} twice. —^a) D₇ T₁ (second time) G₁. 6 ततः (for जन्तोः). —^b) Bo यदेकं (for यदेकं). K₄ इन्द्रियः. ☞ Ca: छिद्रं विषयासङ्गि । ☞ —^c) K₄ [5] सि (for स्य). K₅. 7 D₅ स्रवति (K₅ 'ते'); V₁ Bo. 5-9 Das. 24 D₅₁. 24 D₅ D₂. 2. 5. 8 M₁. 5. 7 स्रवते (for 'ति'). —^d) D₅ गिरेः; D₇ T₁ G₂. 6 द्यतेः; G₁ मृतेः (for द्यतेः). K₂. 4 पात्राद् (for पादाद्). K₅ ह्यवोचकं (sic). ☞ Cn: द्यतेः चर्मकोशस्य । ☞

15 —^a) Ś₁ K₁. 2. 4 विषयान् (for मनस्तु). K₇ D₄-5. 9 तत् (for तु). D₅ सर्वम् (for पूर्वम्). —^b)

ततः श्रोत्रं ततश्चक्षुर्जिह्वां घ्राणं च योगवित् ॥ १५
तत एतानि संयम्य मनसि स्थापयेद्यतिः ।
तथैवापोह्य संकल्पान्मनो ह्यात्मनि धारयेत् ॥ १६
पञ्च ज्ञानेन संधाय मनसि स्थापयेद्यतिः ।
यदैतान्यवतिष्ठन्ते मनःपष्ठानि चात्मनि ।
प्रसीदन्ति च संस्थाय तदा ब्रह्म प्रकाशते ॥ १७
विधूम इव दीप्ताचिरादित्य इव दीप्तिमान् ।

वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे पश्यत्यात्मानमात्मना ।
सर्वं च तत्र सर्वत्र व्यापकत्वाच्च दृश्यते ॥ १८
तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
धृतिमन्तो महाप्राज्ञाः सर्वभूतहिते रताः ॥ १९
एवं परिमितं कालमाचरन्संशितव्रतः ।
आसीनो हि रहस्येको गच्छेदक्षरसाम्ययनाम् ॥ २०
प्रमोहो भ्रम आवर्तो घ्राणश्रवणदर्शने ।

C. 12. 8790
S. 12. 24[40].23
F. 12. 246. 23

Ks के मीनम्; V1 Dn1. n1 Ds D2. s. s. s T2 M1. s-1
Cn. s कुमीनम्; Bo. s. r. s (marg.). s कूर्मीनाम्; Dr
T1 G1. s. s कुलीनम्; Ds के मीनान् (for कुमीनान्).
॥ Ca: कुमीनान् क्षुद्रमत्स्यान् ॥ Cn: कुमीनम् जालदंश-
क्षमम् ॥ Cp (reading कूर्मीलान्): कूर्मीन् लान्ति गृह्णन्तीति
कूर्मीला मत्स्याः । तान्यथा उपायेनैकचित्ततया बध्नाति । ॥
—^a) T2 अत्र; M1 तत्र (for ततः). Dr T G1. s. s
च चक्षुश्च; M1. s-1 त्वचं चक्षुर् (for ततश्चक्षुर्). —^d)
Daa M1 जिह्वा (for जिह्वा). K1 घ्राणं (for घ्राणं).

16 ^b) K1 नमसि (for मनसि). Ks व्यापयेद् (for
स्थाप). Br. s Das. a1 यदि; Dr T1 G1. s. s व्रती
(for यतिः). ॥ Ca: मनसि स्थापयेत् विषयविसुखानि
कुर्व्यादित्यर्थः । ॥ — After 16^{ab}, K1 reads 17^{ad} for
the first time, repeating it in its proper place. K1
Gs om. (hapl.) 16^a-17^b. —^c) Bs (marg. as in
text) [आ]योज्य (for [अ]पोह्य). T2 संकल्पं. —^d)
Ks [s]ध्यात्मनि; Das. a1 आत्मनि; Ds [s]ध्यात्मनि
(for ह्यात्मनि). K1 धारये; Ms (sup. lin. as in
text) सारयेत् (for धार').

17 K1 Gs Ms om. 17^{ab} (for K1 Gs, cf. v. l.
16). —^a) Dr T1 G1. s तं च; T2 तत्त्वं (for पञ्च).
M1. s. r स्थानानि (for ज्ञानेन). K1. s V1 Bo. s-9 Das.
a1 Dn1. n1 Ds D2. s. s. s पंचेन्द्रियाणि संधाय (Bem. s
[marg. as in text] 'यं'). ॥ Ca (reading पञ्चज्ञानेन):
पञ्चविषयनिष्ठेन ज्ञानेन । ॥ —^b) Ś1 K2 Dr T G1. s मनः
सं (for मनसि). Bo Das. a1 Cpp यदि; Dr T1
G1. s व्रती (for यतिः). — K1 reads 17^{ad} for the
first time after 16^{ab}. —^c) K1 (both times) Ds. r. s
T G1. s. s M1 यदेतानि; V1 M1 तदै; Das. a1 यदि
एतानि (for यदैतानि). Ds. s एव (for अथ). K1
Dn1. n1 Ds D2. s. s. s M1. s-1 तिष्ठन्ति (for तिष्ठन्ते).
—^d) Ds वा (for च). Ks Bo. s-9 Das. a1 Dn1. n1
Ds D2. s. s मनःपष्ठान्यथात्मनि. —^e) Ds प्रसीदति.
Ks Bs Ds Ds संस्थाय; Bs (marg. as in text). r. s

(marg.). s 'यां (for 'य). ॥ Ca: संस्थाय सम्यग्रूपेणा-
त्मप्रवणतया स्थिरा ॥ Co: संस्थाय नाशं प्राप्य । प्रसीदन्ति
संकल्पजं कालुष्यं त्यजन्ति । ॥ —^f) T1 G1. s. s तथा
(for तदा).

18 ^a) B2 दीप्ताचौर; Das. a1 Dr T G1. s. s सप्ता-
चिर. —^b) Ks दीप्तिमान्; Ds. r T1 G1. s. s मूर्ति (for
दीप्ति). —^c) Ś1 K1. s V1 Bo वैद्युताग्निर (for 'तो-
ऽग्निर). —^d) Dr G1. s. s पश्यति (for पश्यति).
K1 V1 D1. r. s T G1. s. s M1. s. r आत्मनि (for 'ना').
Ks Bo. s-9 Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. s. s दृश्यतेत्या
तथात्मनि; Ms दृश्येतात्मा तदात्मनि. —^e) Dn1 Ds.
s s सर्वम् (for सर्व). Ks. r V1 Bo. s-9 Das. a1
Dn1 Ds D2. s. s-9 T G1. s. s M1. s-1 तत्र स; Ds तत्र
च (by transp.). Dn1 सब्रह्मत्रसमव्रत (sic). —^f)
T2 व्यापकत्वं (for व्यापकत्वात्). Ds M1. s. r न
(for च).

19 19^{ab} = B. 12. 251[50]. 7^{ed}. —^a) Ds ते
(for तं). G1 पश्यन्ती. —^b) Dn1 Ds ब्राह्मणाय (for
'णा ये). —^c) Ks महाप्राज्ञा; Ks Br. s Dn1 Da. r
'प्राज्ञा; Gs 'प्राज्ञः (for 'प्राज्ञा). —^d) M1 सर्वभूते
(for 'भूत).

20 ^a) Daa यक्षरन् (for आचरन्). Bs संशितः;
Br Dn1 Ds D2. s. s शंसितः; M1. s संशितः (for 'त').
M1. s सदा (for -व्रतः). —^c) Ca रसस्य (for रहसि).
—^d) Dn1 रक्षेद्; Ca इच्छेद् (for गच्छेद्). Ks. s
V1 Bo. s. r. s Das. a1 Dn1. n1 Ds D2. s. s. s M1
Cn. p (Cpp as in text) -साम्यता; Bs (marg.). s Dr T
G1. s. s Ms -साम्यतां (for -साम्यताम्). ॥ Cn (read-
ing साम्यता): समतां लक्षणमेवाभावः, स्वार्थे व्यञ्ज । ॥

21 ^a) Br. s आमोहो; Das Ds Gs. s प्रमोहो; T1
G1 प्रमोहो (for प्रमोहो). Ks भ्रम (sic); Daa
ब्रह्म; Ds ब्रह्म (for ब्रम). Ds आवर्त (for 'तो').
॥ Ca: आवर्तो वास्तविकः । उदरमकादीनामावर्तो वास्त-

C. 12. 8790

B. 12. 241[40]. 23

K. 12. 246. 23

अद्भुतानि रसस्पर्शे शीतोष्णे मारुताकृतिः ॥ २१

प्रतिभामुपसर्गाश्चाप्युपसंगृह्य योगतः ।

तांस्तच्चविदनादृत्य स्वात्मनैव निवर्तयेत् ॥ २२

कुर्यात्परिचयं योगे त्रैकाल्यं नियतो मुनिः ।

गिरिशृङ्गे तथा चैत्ये वृक्षाग्रेषु च योजयेत् ॥ २३

संनियम्येन्द्रियग्रामं गोष्ठे भाण्डमना इव ।

एकाग्रश्चित्तयेन्नित्यं योगान्नोद्वेजयेन्मनः ॥ २४

येनोपायेन शक्येत संनियन्तुं चलं मनः ।

सैव भ्रमणमिव वा ॥ Cp: आवर्तो विषयान्तररसास्वादः ।
 —^b) Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo Ds1 M1 प्राणः; K1 प्राणः;
 Da4 प्राणः (for प्राणः). Ds दृष्टानैः. —^c) Ś1 K1. 2
 V1 Bo. 8 रसस्पर्शः; D1 T1 G1 रसैः स्पर्शः; T2 Ms
 रसे स्पर्शे (for रसस्पर्शे). —^d) Da3. 44 शीतोष्णः;
 D1 T1 G1 'ष्णो (D1 'ष्णौ) (for 'ष्णे). K2 मरुता-
 कृतिः.

22 —^a) Ś1 K1. 1 D4. 8. 9 प्र (K1 D4. 8. 9 प्रा) विभातः;
 K2. 4 प्रतिवातः (for 'भातः). Ś1 K1. 2. 4 उपसंसर्गाद्
 (for 'सर्गाद्). D1 T1 G1. 2. 8 प्रतिद्वारापस (G1 'व)-
 गांश्च. C2: प्रतिभा कवित्वोत्कर्षः ॥ Cn: सकलशास्त्रार्थ-
 भानम् । C2: —^b) Ś1 K1. 2. 4 उप- (for [अ]प्युप-).
 D1 T1 G1. 2. 8 M1. 5-7 प्रतिसिद्धयः योगतः. —^c) Ks Dn4
 तासु (for तां). K2 जनानृत्य (sic); Ds1 Da. 1. 8
 T1 G1. 2. 8 'तृत्य (for 'तृत्य). —^d) K4 Da2. 44 Ds
 D2. 2. 8 आत्मनैव; Ks आत्मनैव च; V1 Bo. 8-9 D4
 स्वात्मनैव; D1 T1 G1. 2. 8 Ms मनसैव; M1. 5. 1 सोत्म-
 नैव (for स्वा). D4 [अ]भि- (for नि). Ds -वर्धयेत्
 (for -वर्तं).

23 —^a) D1 आर्षात् (for कुं). K1. 2 परिवर्तः;
 Da4 'चवो (for 'चवं). Ś1 K1. 2 योगी (for योगे).
 —^b) K4. 8. 1 Bo. 8-9 Dn1. 44 Ds D2-3. 2. 8 M4. 8 Cn
 त्रैकाल्ये; Da3. 44 'त्यः; Ds 'लो; Ds 'ले; M1
 'त्यो (for 'त्यं). C2: त्रैकाल्ये, प्रातः पूर्वरात्रे अपर-
 रात्रे च ॥ Cp: त्रैकाल्ये, त्रिकालनिर्वाहो । C2: —^d) M1
 वृक्षाग्रेषु.

24 —^a) Ks कोष्ठः; K1 Bo (marg. as in text). 1. 8
 (marg.). 8 Dn1. 44 Ds D2. 2. 8 Cn (gloss: हृदय-
 पुण्डरीके) Cp (gloss: गुहाग्र्यन्तरे; Cpp as in text)
 Cs कोष्ठे (for गोष्ठे). D1 T1 G1. 2. 8 Ms मांढं मनाम्
 (for भाण्डमना). K2 गोष्ठे गोपोर्जुनीमिव; M1. 5. 1
 कोष्ठे मांढं (M1 कांढे) यथापि च. C2: Ca: गोष्ठे गो-

तं तं युक्तो निषेवेत न चैव विचलेत्ततः ॥ २५

शून्या गिरिशृङ्गाश्चैव देवतायतनानि च ।

शून्यागाराणि चैकाग्रो निवासार्थमुपक्रमेत् ॥ २६

नामिष्वजेत्परं वाचा कर्मणा मनसापि वा ।

उपेक्षको यताहारो लब्धालब्धे समो भवेत् ॥ २७

यश्चैनमभिनन्देत यश्चैनमपवादयेत् ।

समस्तयोश्चाप्युभयोर्नामिष्यायेच्छुभाशुभम् ॥ २८

न प्रहृष्येत लामेषु नालामेषु च चिन्तयेत् ।

समूहस्य मध्ये यथा दुग्धादिपूर्णभाण्डे अनेकेभ्यो गोभ्य एक-
 मना रक्षितुं चिन्तयत्येवमनेकोपसर्गपराहतमात्मतत्त्वमेकाग्रश्चि-
 न्तयेत् । C2: —^a) K1. 4. 6 Bo. 8 Da4 Dn1. 44 Ds D2.
 3. 8 T1 G1. 6 M1. 8 एकाग्रं (for 'प्रग्र'). Ks विनयेन्;
 G1 च जयेन् (for चिन्तयेन्). —^d) K2 उद्वेजयेन्; V1
 B2 Da. 9 नोद्वेज' (for नोद्वेज').

25 Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 25^{ab}; V1 reads the
 same on marg. —^b) Ks संनिवर्तं. Ds चलेन् (for
 चलं). B2 नियतुं चंचलं मनः. —^c) K4. 8 V1 Bo. 8
 1. 8 Da3. 44 Dn1 Ds D2. 2. 8 तं च; B2 तत्त्वः; Dn4
 तव; D1 T1 G1. 2. 8 M1. 5-7 तत्तद् (for तं तं). K4
 B1 Dn1 Ds D2. 2. 8 युक्तो (for युक्तो). —^d) Ks
 निश्चलेत्; T2 विचरेत्; M1 विमलेत् (for विच').

26 —^a) M1. 8 शून्यागारः (for शून्या गिरि-). Ds
 गुहा (for 'गुहाग्र'). —^b) Dn1 देवतायतनानि च.
 —^c) Ds om. (hapl.) 26^{ad}. —^d) Da4 चैकाग्रैः; Ds1 D4
 चैकाग्रो. M1. 8 क्षेत्राग्न्यानि चैकाग्रो. —^e) Gs निवा-
 साग्रम् (for 'सार्थम्'). K1 Da. 9 उपाक्रमेत् (for उप').

27 —^a) Ks नाभिज्येत्; Dn1 Ds Cp (gloss: आ-
 स्मीयत्वेन न गुह्यायात्) 'स्वजेत्; Dn4 'सज्येत्; D4. 9
 'व्यजेत्; Ms 'वज्येत् (for 'व्वजेत्). Ś1 K1. 4 परं
 (K2 'रं) वाचं (for परं वाचा). C2: Ca: नामिष्वजेत्
 न पीडयेत् । C2: —^b) K1 D4-8. 9 T2 M1. 5-7 तथा;
 V1 गिरा; Ds1 Ds [अ]पि च (for [अ]पि वा). D1 T1
 G1. 2. 8 मनसा कर्मणा तथा. —^c) K1 D4. 8. 9 जिता-
 हारो (for यता). —^d) K1 लुब्धालुब्धे; D1 T1 G1.
 2. 8 M1. 5-7 लब्धालुब्ध (for 'लब्धे).

28 —^a) Ś1 K1. 4 न (for यत्). Ś1 K1. 2 D1 T1
 G1. 2. 8 अभिनिन्देत (for 'नन्देत). —^b) B1 अविः; Da4
 अपि; D1 T1 G1. 2. 8 अभिः; Ca अव (for अप-).
 K1 Ds -वाहयेत् (for -वादयेत्). C2: Cn: अपवादयेत्

समः सर्वेषु भूतेषु सधर्मा मातरिश्चनः ॥ २९
एवं सर्वात्मनः साधोः सर्वत्र समदर्शिनः ।
षण्मासान्नित्ययुक्तस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ३०
वेदनातीः प्रजा दृष्ट्वा समलोष्टाश्मकाश्चनः ।
एतस्मिन्निरतो मार्गे विरमेन्न विमोहितः ॥ ३१
अपि वर्णावकृष्टस्तु नारी वा धर्मकाङ्क्षिणी ।
तावप्येतेन मार्गेण गच्छेतां परमां गतिम् ॥ ३२
अजं पुराणमजरं सनातनं

यदिन्द्रियैरुपलभते नरोऽचलः ।
अणोरणीयो महतो महत्तरं
तदात्मना पश्यति युक्त आत्मवान् ॥ ३३
इदं महर्षेर्वचनं महात्मनो
यथावदुक्तं मनसानुद्दश्य च ।
अवेक्ष्य चेयात्परमेष्ठिसात्स्यतां
प्रयान्ति यां भूतगतिं मनीषिणः ॥ ३४

G. 12. 2803
B. 12. 241(40) 36
K. 12. 241. 36

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

निन्देत्, स्वार्थे णिच् । ॐ — °) B₃ (marg.) मनस्तयोश्च
(for सम'). Dn₁ चाशु; D₅ वापि (for चापि).

29 °) M₁ 6.7 प्रहृष्येत् (for 'ह्येत). — °) K₁
lacuna for नालामेषु. K₇ D₁ 6.9 M₁ 5-7 वि-; D₇ T₁
G₁ 3.6 [अ]य; T₂ [अ]व- (for च). Ś₁ K₁ 2.4 V₁
B₃ (marg. as in text) D₅ संज्वरेत्; B₅ (marg.) चिं
तयेत् (for चिन्तयेत्). — °) K₂ मातरिश्चनः; D₅ 'रि
श्चनः. ॐ Ca: मातरिश्चनो वायोः सधर्मा सदृशः । सर्व
स्पृशन्नपि शुचिः गमनशीलो वा । ॐ

30 °) Ś₁ K₁ 2 D₅ सर्वात्मना; K₅ Bo. 9 सुस्था-
त्मनः; V₁ B₅-3 Da₃ 24 Dn₁ 24 D₅ D₂ 3.3 स्वस्था;
M₇ चर्मा (for सर्वा). B₅ Da₃ Dn₁ साधो. — °) K₂
दर्शितः (for 'नः). — °) Da₃ Dn₁ D₅ षण्मासा
(for 'सान्). — °) Ś₁ K₂ V₁ ब्रह्माग्निः; K₁ ब्रह्मादि-
(for 'ति).

31 °) K₁ वेदनातीः; D₅ 'नार्तः; D₇ T₁ G₁ 2.6
अनन्ताश्च (for वेदनातीः). V₁ परान् (for प्रजा). Dn₁
दृष्टा; D₅ दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). — °) Ś₁ K₁ 2.6 V₁ B₅.
7.9 Da₃ M₇ एकस्मिन् (for एत'). V₁ Bo. 7-9 Da₃
Dn₁ 24 D₅ D₂ 3.3 निरतो; Da₃ विस्तरे; D₅ अंतरे;
G₁ अंतरतो (hypermetric) (for निरतो). Dn₁ D₅
मार्गो (for मार्गे). — °) Bo Dn₁ 24 D₅ D₂ 3.3 च
(for the second वि). K₇ D₁ 4.9 विहरेत् (D₅ 'त)-
विमोहितः; D₅ विहाराद्वमो'.

K₁ 2 D₅ (marg. as in text) धर्माप-;
K₅ V₁ D₇ 9 T₁ G₁ 2.6 M₇ वर्णाप- (for वर्णाव-). Ś₁
कृष्टस्य; Ca कृष्टा तु (for कृष्टस्तु). ॐ Ca: वर्णाव-
कृष्टाः शुद्धाः संकीर्णजातयो वा । ॐ — °) D₅ नारी (sib)
(for नारी). — °) Da₃ गच्छेते; Da₃ 'ल (for तां).

D₁ (also as in text) पदं (for गतिम्). D₇ T₁ G₁.
2.6 M₁ 5-7 गच्छेतां परमं पदं.

33 °) Dn₁ अंतं (for अजं). K₁ B₅ (marg. as in
text) D₁ 5.7.9 T₁ G₁ 2.6 परमं (for अजरं). — °)
K₅ D₅ यदीन्द्रियैर-; D₇ T₁ G₁ 2.6 यदीन्द्रि- (for यद्दि-
न्द्रि'). K₁ B₅ Dn₁ 24 D₅ D₂ 3.3 उपलभेत; K₅
V₁ 'लभ्यते; B₅ 7.9 Da₃ 24 लभ्यति वा; D₇ T₁ G₁ 2.6
M₁ 5-7 उपलभ्येत (for 'लभते). K₅ V₁ Bo च निश्चलैः;
B₅ Dn₁ 24 D₅ D₂ 3.3 T₂ G₁ 2.6 M₁ 5-7 निश्चलैः; Da₃
[आ]त्मनोष्कलः; D₅ नरोवलं; D₇ T₁ G₁ निश्चये (for
नरोऽचलः). K₇ D₁ 6.9 यदिन्द्रियैरुपलभ्यमीश्वरैः. — °)
Ś₁ K₁ 2.4 M₁ 6 अणोरणीयान् (for 'णीयो). K₂ महतो
(for महतो). Ś₁ K₁ 2.4 महत्तरम्. — °) K₅ B₅ 9 Da₃
D₅ 6 Cp (Cp as in text) तमात्मना; M₇ तमात्मानं
(for तदात्मना). K₅ Bo Da₃ 24 Dn₁ D₅ D₂ 3.3
युक्तम्; B₅ D₇ T₁ G₁ 2.6 युक्तम् (for युक्त).

34 °) Ś₁ K₁ 2.4 Da₃ 24 इमं (for इदं). Da₃.
24 महर्षिर्. — °) M₁ 6 यथा यदुक्तं (for यथावदुक्तं).
Ś₁ K₁ 2.4.7 विसृज्य (K₁ 2 'ज्य); Da₃ 6 [अ]नुसृज्य;
G₁ 6 M₇ [अ]नुपश्य (for 'दश्य). B₅ 3 (marg. as in
text) ते (for च). Dn₁ यथावदुक्तमनुदश्यते च. ॐ Cn:
अनुदश्य गुरुवचनमनु शब्दतोऽर्थतश्च ज्ञात्वा । ॐ — °)
K₁ 6 V₁ Bo. 5.7.9 Da₃ 24 Dn₁ 24 D₅ D₂ 3.3
चेमां; B₅ चैमां; B₅ (marg.) ते मां; D₇ T₁ G₁ 2.6
चैतत् (for चेयात्). K₂ 4 Bo. 6.7.9 Da₃ 24 Dn₁ 24
D₅ D₂ 3.7.8 T₂ G₁ M₁ 6.7 साम्यतां; K₅ सात्वतां;
V₁ B₅ D₅ T₂ G₁ 6 साम्यतां (for सात्वतां). — °)
K₁ 6 Bo. 6-9 Da₃ 24 Dn₁ 24 D₅ D₂ 3.3 यामृत-; D₅
जं मृत-; Da₃ 6 यां तत्त्व- (for यां मृत-). D₂ यतिर-

२३३

C. 12. 0633
B. 12. 242[1]. 1
K. 12. 247. 1

शुक्र उवाच ।

यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।

कां दिशं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥ १

एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ।

एतच्चन्योन्यवैरूप्ये वर्तते प्रतिकूलतः ॥ २

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं पराश्वरसुतः सुतम् ।

कर्मविधामयावेतौ व्याख्यास्यामि क्षराक्षरौ ॥ ३

D₁ -मतिर्; T₁ -मतिं; G₁ पतिं; M₁ -मतीर् (for गतिं). Das मनीषिणः. ☞ Ca (reading चाभूतगतिं): अभूतगतिं तत्त्वगतिम् । ☞

Colophon: G₂ missing; K₂.s B₁₋₄ D₁.a₂ D₂.n₂ D₁ G₄.s M₂₋₄ absent. — Sub-parvan: Ś₁ K₁.2. 4. 6. 7 V₁ B₀. 6-8 Das. a₂ D₁.n₂ D₂.s T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4 शुक्र-प्रश्नः; K₂. 1 V₁ B₀. 6-8 Das. a₂ D₁.n₂ D₂.s T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 शुक्रानुप्रश्नः; M₁. 6 शुक्रानुप्रश्ने ब्रह्मप्रतिपादनं; M₁ ब्रह्मप्रतिपादनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₂ D₂ M₁. 6. 7 65; D₁.n₂ D₂ D₁ T₁ G₁. 3. 6 M₂ 67; T₂ 81. — Śloka no.: D₁.n₂ 35; D₂ 36.

233

☞ This adhy. is missing in G₂ (cf. v. l. 12. 222. 19). — With this adhy., cf. Brahmapurāṇa (Ānandāshram) 236. 1-20.

1 ^a) T₁ इतीदं; G₁ य इदं (for यदिदं). Das देव (for वेद). — After 1st, D₁ T G₁. 3. 6 M₂ read 2nd. — ^c) D₄. 9 गतिं (for दिशं). D₁ T G₁. 3. 6 याति (for यान्ति). — ^d) Das कां वा; D₁ T₁ G₁. 3. 6 यां च (for कां च). T₂ गच्छति.

2 D₁ reads 2-4 on marg. — ^a) Das वेदितुम् (for वै श्रोतुम्). — ^b) K₁ D₄. 9. 9 भगवा (D₀ 'व') न् (for तद्भवान्). — D₁ T G₁. 3. 6 M₂ read 2nd after 1st. — ^c) K₂. 8 B₀. 7. 8 D₁.n₂ D₂.s T₂ 5. 1. 3 चान्योन्यः; K₁ V₁ D₄. 9. 9 T₂ G₁. 3. 6 M₁ अन्योन्यः; B₂ T₂ M₂-7 अन्योन्यः; B₂ चान्योन्य (for त्वन्योन्य). D₄. 7 T G₁. 3. 6 वैरूप्यं (for 'प्ये'). — ^d) K₂ B₀. 6-8 D₁.n₂ 35; D₂ 36.

यां दिशं विद्यया यान्ति यां च गच्छन्ति कर्मणा ।

शृणुष्वेकमनाः पुत्र गह्वरं ह्येतदन्तरम् ॥ ४

अस्ति धर्म इति प्रोक्तं नास्तीत्यत्रैव यो वदेत् ।

तस्य पक्षस्य सदृशमिदं मम भवेदथ ॥ ५

द्राविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च सुभाषितः ॥ ६

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया तु प्रमुच्यते ।

तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ ७

D₂.s D₂. 3. 8 वर्तेते (for वर्तते).

3 B₂ om. 3-5. D₁ reads 3 on marg. Ś₁ K₁. 2 T₁ G₁ om. the ref. — ^a) G₁ इत्युक्तं. — ^c) D₁ चैतौ (for एतौ).

4 B₂ om. 4 (cf. v. l. 3). D₁ reads 4 on marg. — ^a) T G₁. 3. 6 याति (for यान्ति). — ^b) K₁ D₄ D₄. 6. 9 गच्छन्ति च (by transp.); T₂ G₁ च गच्छति. — Before 4th, D₁ T₁ G₁. 3. 6 ins. न्यासः. — ^c) D₁ T G₁. 3. 6 शृणु च (for शृणुष्व). K₂ विप्र; B₀. 8 (marg.) D₁.n₂ D₂.s 6. 8 वत्स; B₂ (orig.) भूत्वा (for पुत्र). K₁ D₄. 5. 9 शृणु त्वमेकाग्रमना (D₄ 'ता'). — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 गुह्यमेतदन्तरं; K₁ T₁ G₁. 3. 6 गह्वरं ते तदन्तरं; D₁ गह्वरं तदन्तरं.

5 B₂ om. 5 (cf. v. l. 3). — ^a) B₂ (marg.) स्व-स्ति (for अस्ति). B₂ कर्म (for धर्म). K₂ B₂-8 Das. a₂ D₂. 6 हुक्तं; K₁ D₄. 1. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 हुक्त्वा (for प्रोक्तं). — ^b) V₁ B₂ (marg. as in text) तत्रैव; D₁ T₂ G₄. 6 [ह]्यत्र च (for 'त्रैव'). Das नास्ति-त्यत्रैव यो वदेत्; T₁ नास्तीत्यत्र वचो वदेत्. — ^d) D₀ इमं (for इदं). K₂ T₁ यथा; T₂ अपि (for अथ).

6 ^a) K₁ D₄. 9. 9 तात; D₂ अत्र; M₂ अपि (for अथ). — ^d) B₂ (marg.) सु-; B₂ स्व (for च). K₂. 1 B₂-9 D₄. 9. 9 Cp (gloss: विस्पष्टतया भाषितः) विभाषितः; D₀ सुभावतः; D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 व्यव-स्थितः (for सुभाषितः). ☞ Ca (reading स्वभाषितः): स्वभाषितः, स्वयं मयोक्त इत्येके पाठमर्थं च मन्वते, तच्चि-न्त्यम् । ☞

7 D₁ G₁. 3. 6 om. 7^a-8^b. — ^a) Das बाध्यते (for ब^a). — ^b) K₂ V₁ B₂. 9 Das D₄. 6 तु वि-; K₁ B₂

कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान्योऽश्नात्मकः ।
 विद्यया जायते नित्यमव्ययो ह्यव्ययात्मकः ॥ ८
 कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धितरा नराः ।
 तेन ते देहजालानि रमयन्त उपासते ॥ ९
 ये तु बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुण्यदर्शिनः ।
 न ते कर्म प्रशंसन्ति क्लृप्तं नद्यां पिबन्निव ॥ १०
 कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवामवौ ।
 विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ११

यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते ।
 न जीर्यते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते ॥ १२
 यत्र तद्ब्रह्म परममव्यक्तमजरं ध्रुवम् ।
 अव्याहतमनायासममृतं चावियोगि च ॥ १३
 द्वंद्वैर्यत्र न बाध्यन्ते मानसेन च कर्मणा ।
 समाः सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ १४
 विद्यामयोऽन्यः पुरुषस्तात कर्ममयोऽपरः ।
 विद्धि चन्द्रमसं दर्शे ब्रह्ममया कलया स्थितम् ॥ १५

C. 12. 2318
B. 12. 248(1). 15
K. 12. 247. 15

Ds. s T Ms च वि-; Da4 सुवि; Ds M1. s. 1 च प्र-
 (for तु प्र-). —^d) Dn4 Ds पर- (for पार-). K2. 4
 दर्शनः; K1 Ds -दशनः (for -दर्शनः).

8 Dr G1. s. 6 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). —^a) Da4
 विद्याया (for विद्यया). Ds व्यक्तम् (for नित्यम्).
 —^d) Ks Bo. s. 6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 5. 3 अव्य-
 क्तं (for अव्ययो). Ks Bo. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Ds
 ह्यव्ययात्मकः (Bs 'जं'; K1 V1 D4. s. 7. 9 T G1. s. 6 M1.
 1-1 ह्य (M1 [s] प्य) क्षरात्मकः; Bo. s (orig.) Dn1. n4
 Ds D2. s. 3 ह्यव्ययात्मकं (for 'त्मकः).

9 ^a) K4 त्वेकं; Dr T1 G1. s. 6 त्वेते (for त्वेके).
 —^b) Ś1 K1. 2 चालय-; Da3. a4 अल्प- (for स्वल्प-).
 Ks Bo. e. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 5.
 6. 3 बुद्धिरता; Bs (orig.) बुद्धितमा; Dr T G1. s. 6
 Ms 'तया (for 'तरा).

10 ^a) K4. 6 Bo Dn1. n4 Ds D2. s. 3. 9 स्म (for
 तु). Da4 Ds बुद्धि- (for बुद्धि). —^b) K1 D4. s. 9
 धर्मे; Da4 कर्म- (for धर्म-). K1 D4. s. 9 निपुण-;
 V1 Bo. s (marg. as in text). 7. 9 Dn4 Ds G1 M1
 नैपुण- (for 'पय-). V1 -दर्शनाः (for -दर्शिनः).
 ✽ Cs: धर्मनैपुण्यदर्शिनः, धर्मयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपयोनै-
 पुण्यं संसारप्रदानमोक्षप्रदानशक्तिर्व्यं, तत् पश्यन्तः । ✽ —^a)
 V1 M1 transp. न and ते. Dr T G1. s. 6 Ms-1 ते
 कर्म न प्रशंसन्ति. —^d) Ś1 K1. 2. 4 नद्यां कृ (K1 रु) पे
 (by transp.); Ks कूपे नद्यां; D4. 9 T1 G1. s. 6 रूपं
 नद्यां; T2 M1. 1-1 कूपं नद्याः. Bo पिबन्नपि; D2. 8
 पिबन्ति च; D4. 1 'ति ये (for पिबन्निव).

11 Ds om. 11^a-12^b. —^a) Da4 Da2 Dr T2
 कर्मणा (T2 'जां) (for 'जः). —^b) D4 सुखदुःख- (for
 'दुःखे). —^c) T2 विद्यायास. —^d) Da4 om. (hapl.)
 from n up to गत्वा (in 12^b).

12 Da4 om. up to गत्वा; Ds om. 12^{ab} (for
 both, cf. v. l. 11). —^a) Ś1 K1. 2. 4 म्रियेत (for
 म्रियते). —^b) Da4 वर्धते (for जायते). —^c) K4
 जीर्यते. Ks Bo. e. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 3 न
 पुनर्जाय (Ks Bo. s 'जीर्यं) ते यत्र. —^d) M1 तत्र (for
 यत्र). Ks Da4 Dn1. n4 Ds D2. s वर्धते; Bo वर्धयेत्
 (for वर्धते).

13 ^a) Ds तत्र (for यत्र). M1. s. 6 तद्याति (Ms
 'द्याति) (for यत्र तद्). Dr T G1. s. 6 M1 तद्याति
 (G1 'द्यामि; M1 'द्याति) परमं ब्रह्म. —^b) Dr T
 G1. s. 6 पुराणम् (for अव्यक्तम्). Ks. 1 Bo. s. 6 Da3.
 a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 3. 9 अचलं (for अजरं). —^c)
 Ś1 K1. 2. 4 अनाहतम्; Ks V1 Bo. s. 6 Da3. a4 Dn1.
 n4 Ds D2. s. 5. 3 अज्याकृतम्; K1 Ds 'हतम् (for
 'हतम्). —^d) Da3. a4 अनृतं; Dn1 Ds D2. s. 3 Cn
 (Cnp as in text) अव्यक्तं (for अमृतं). Bo च
 वियोगि; Da4 M1. s. 6 चापि योगि; Ds Ds अवि-
 योगि; Ds चावि (for चावि). Dr T1 G1. s. 6 अमृ-
 तत्वं च विदति.

14 ^a) Dr G1. s. 6 द्वंद्वे (for द्वंद्वैर). K4. s. 1 V1
 Bo. s. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. s. 3 न यत्र (by
 transp.); Bs (marg.) न नित्यं; Dr G1 यत्र नि-
 व चर्यते; D4. 1 T2 G1. s. 6 Ms चर्यते (for चा').

15 ^a) K2 यः (for अन्यः). —^b) Ds [s] क्षरः
 (for अपरः). —^c) K1 चंद्रमसं (for 'मसं). K1 D4. s
 स्पर्शे; Da4 दशे (for दर्शे). —^d) Ś1 K1. 2. 4 वृत्तं
 (for स्थितम्). — After 15, Dr T G1. s. 6 Kumbh.
 ed. ins. :

682* विद्यामयं तं पुरुषं नित्यं ज्ञानगुणात्मकम् ।

16 ^a) Ks V1 Bo. s यदेतद्; Da4 तदेव; M1
 तदेतद् (for तदे). ✽ Ca: कपिणा वेदेन ॥ Cn: वृह-

C. 12. 8819
B. 12. 242[1]. 16
K. 12. 247. 16

तदेतद्विषया प्रोक्तं विस्तरेणानुमीयते ।

नवजं शशिनं दृष्ट्वा वक्रं तन्तुमिवाम्बरे ॥ १६

एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।

मूर्तिमानिति तं विद्धि तात कर्मगुणात्मकम् ॥ १७

देवो यः संश्रितस्तस्मिन्नम्बिरिव पुष्करे ।

क्षेत्रज्ञं तं विजानीयान्नित्यं त्यागजितात्मकम् ॥ १८

तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणानिमान् ।

जीवमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः ॥ १९

सचेतनं जीवगुणं वदन्ति

स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।

ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति

प्रावर्तयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

दारण्यक(1. 5. 14)दर्शना याज्ञवल्क्येन । ॐ —^a) Dr T1 G1 नीयते (for 'नीयते'). —^a) Ks न च तं; B1. 8 Dr T G1. 2. 6 Ms नवं च (B1. 8 तु); Das नरजं (for नवजं). Ks नवजशशिनं दृष्ट्वा (sic). —^d) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 2. 8 T2 M1. 5-7 वक्रतंतुम्; Dr T1 G1. 2. 6 शतकतुम् (for वक्रं तन्तुम्).

17 *) ॐ Ca: भूतानि पञ्च षडिन्द्रियाणि इत्येकादश विकाराः । ॐ —^b) Das कया; Dr G1. 2. 6 Mr काल (for कला). K1 संभाव (for संभार). K1 संभृताः; K2 संवतः; K1 Ds संवृतः; Das संस्मृतः; Ds1 संवृतः (for संस्मृतः). —^c) Ks V1 इव (for इति). — After 17, Dr T G1. 2. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. Cv ins.:

683* तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्याद्व्यामिवाहितः ।

आत्मानं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकम् ।

[(L. 1) Dr T1 G2. 6 तन्त्यां हि; G1 तस्यां हि (for तस्मिन्यः). G1. 2. 6 ह्यग्निः. G2. 6 [आ]हितं; M1. 6 [अ]पितं. — (L. 2) T2 तु (for तं). T2 ज्ञान (for त्याग).]

18 *) Ks वः (for वः). Ś1 K1. 4 संस्थितस्; V1 B3 (marg. as in text) D4. 2. 6 Mr संस्थितस्; Ds संस्थितस् (for संस्थितस्). Dr T1 G1. 2. 6 ह्यस्मिन् (for तं). Cp देवोपमः श्रितो ह्यस्मिन्. —^b) Ks विंदुस् (for विन्दुर्). —^c) B3 (marg.) क्षेत्रज्ञस्; Das क्षेत्रे ज्ञं. Dns सं (for तं). K1 D4. 2. 7. 9 T G1. 2. 6 विजानीहि (for 'यान्'). —^d) G1 M1. 6 नित्य (for नित्यं). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 D2. 2. 2. 8 योगः; T2 G3 M1. 5-7 ज्ञान (for त्याग). K1 Ds

-गुणात्मकं (for 'जिता'). Ds नित्यं त्यागाद्यतात्मकं.

19 K1 om. (? hapl.) 19^{ab}. D4 transp. 19^{ab} and 19^{cd}. —^b) Dr T1 G1 चैव (for जीव). Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2-9 T G1. 2. 6 Ms -गुणात्मकं (G1 'कः') (for -गुणानिमान्). —^c) Das आत्मगुणे (for 'गुणे'). K1 Ds विद्याद् (for वि').

20 *) Dr T G1. 2. 6 M1. 5-7 अचेतनं (for स'). B3. 8 (both marg.) Ca (Cap as in text) -गणे (for -गुणे). ॐ Gn: जीवगुणं जीवगुणेन चैतन्येन युक्तम् ॥ Cv: जीवगुणमचेतनम् स्वनिष्ठचैतन्यस्यापि परमाधीनत्वाच्चेतनमिव जीवगुणं वदन्ति । ॐ — B3 om. (hapl.) 20^{ab}. —^b) Ś1 K1. 2. 4 यद्; T2 न (for स). Ks Bo. 8 (marg.) Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 8 जीवयते (for चेष्ट'). —^c) Dr T G1. 2. 6 ततः (for ततः). Ś1 K1. 2. 4 क्षेत्रविदः; D4 'विदा (for 'विदो'). —^d) Ks प्रावर्तयन्; V1 Bo. 6 (marg.). 7. 8 (marg.). 9 Dn1. 24 D2. 2. 7. 8 T G1. 2. 6 M1. 7 प्राकल्पयद् (for प्रावर्तयद्).

Colophon: G2 missing; Ks. 5 B1-6 Das. 24 Dn2. 24 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2-2. 7-9 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4 युक्तप्रश्नः; Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2-6. 8. 9 युक्तानुप्रश्नः; M1. 6. 7 युक्तानुप्रश्ने विद्याकर्मफलभेदः; Ms युक्तानुप्रश्ने क्षराक्षरविवेकः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks Ds M1. 6. 7 66; Dn1 Dr T1 G1. 2. 6 Ms 68; Dns Ds2 67; Ds1 6 (sic); T2 82. — Śloka no.: Dn1. 24 Ds 20.

२३४

शुक उवाच ।

धरात्प्रभृति यः सर्गः सगुणानीन्द्रियाणि च ।
 बुद्धैश्वर्यामिसर्गार्थं यद्भ्यानं चात्मनः शुभम् ॥ १
 भूय एव तु लोकेऽस्मिन्सद्बुद्धिं वृत्तिहेतुकीम् ।
 यया सन्तः प्रवर्तन्ते तदिच्छाम्यनुवर्णितम् ॥ २
 वेदे वचनमुक्तं तु कुरु कर्म त्यजेति च ।
 कथमेतद्विज्ञानीयां तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३

234

1 ") G₂ पुरा (for धरात्). V₁ प्रभृतयः (for 'ति यः). Ś₁ K_{1.2} यत्सर्वं (for यः सर्गः). Cn : धरात् प्रधानात् । C — ") K₁ Dn₁ सगुणान् (for 'णानि). — ") K₈ Bo. 5.7 Dn₁ D_{7.8} G₂ M_{1.5.7} बुद्धैश्वर्याति- (D₇ G₂ M_{5.7} 'दि-') (for 'र्यामि-). K₈ Bo. 6-8 Dn₁ n₄ D₈ D_{2.3.5.8.8} -सर्गार्थं; V₁ B₈ -सर्गार्थं; D₇ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} -संसर्गः (for -सर्गार्थं). Das. 24 बुद्धै- श्वर्यं वि (Das 'नि') सर्गार्थं. C — ") Ca : बुद्धैश्वर्यमणिमादि । C — ") K₈ V₁ Bo. 8-9 Dn₁ n₄ D₈ D_{2-5.7.8} T G_{1-3.6} M_{1.5-7} प्रधानम् (D₄ T G_{1.2.6} M_{5.7} 'नं') (for यद्भ्यानं). D₇ T₁ G_{1-3.6} चात्मना (for 'नः'). K₈ V₁ Bo. 6-8 Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₈ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} श्रुतं (for शुभम्).

2 ") K₇ मृत (for भूय). — ") Da₄ सद्बुद्धं (for 'सि). K₈ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁ n₄ D₈ D_{2.3.5.8} Cp कालः; D₈ मोक्ष- (for वृत्ति-). Ś₁ K_{1.2} 4.7 D₈ M₅ -हेतुकीं (M₅ 'कां'); B₇ Dn₁ हेतुकं (Dn₁ 'कां') (for -हेतुकीम्). D₇ T G_{1-3.6} सद्बुद्धिं हे (D₇ G₁ 'सि हे-; G₂ 'सिहे') तुकीं (G₂ 'की') क्रियां (G₂ 'या'). Cn : कालहेतुकीं युगानुसारिणीम् । C — ") K₈ सर्वोक्तः (hypermetric) (for सन्तः). — ") K₈ तच्च- च्छामि; D₇ T G_{1.2.6} M_{5.7} तामि (for तदि'). K_{4.7} B₈ (marg.) Dn₁ n₄ D₈ D_{2-3.5.8} G₁ चर्तितुं; K₈ B₈ (orig.) Das. 24 D₇ T G_{1.2.6} M_{1.5.7} चर्णितुं; V₁ Bo -चर्तितं (for चर्णितम्). G₂ तामिहाद्यानुवर्णय.

3 ") K₈ वेदे (for वेदे). Das. 24 तत् (for तु). — ") K₈ कर्म (for कर्म). — ") D₇ विज्ञानीयात् (for 'यां'). — ") D₈ तत्सर्वं; D_{4-8.9} तन्मे (for तच्च). K₈

लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञः पूतोऽहं गुरुश्रामनान् ।

कृता बुद्धिं विमुक्तात्मा त्यक्ष्याम्यात्मानमव्ययः ॥ ४

व्यास उवाच ।

यैषा वै विहिता वृत्तिः पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वयम् ।

एषा पूर्वतरैः सद्भिराचीर्णा परमर्षिभिः ॥ ५

ब्रह्मचर्येण वै लोकाञ्जयन्ति परमर्षयः ।

आत्मनश्च हृदि श्रेयस्त्वन्विच्छ मनसात्मनि ॥ ६

C. 12. 8829
B. 12. 243(2). 6
K 12. 248. 6

अर्हति. D₇ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} तद्वान्वक्तुमर्हति (G₂ 'सि).

4 ") K₈ कर्ताश्च (for -वृत्तान्त-). K₈ B_{1.8} Das. 24 -तत्त्वज्ञः; Dn₁ -तत्त्वज्ञात्; D₇ T G_{1-3.6} M_{1.5-7} -वृत्तज्ञः (for -तत्त्वज्ञः). — ") Ś₁ K_{1.2} 4.7 तच्च (for गुरु). — ") K_{4.6} V₁ B₈₋₉ Dn₁ n₄ D₈ D_{2.3.5.8} T₂ G₂ M_{1.5-7} विमुक्तात्मा; K₇ D_{4.5.7.8} T₁ G_{1.2.6} विमु- (D₈ 'बु') द्वात्मा; B₈ स युक्तात्मा (for विमु). — ") V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁ n₄ D₈ (before corr. as in text) D_{2.3.5.8} द्रक्ष्यामि; D₄ त्यक्ष्यामि (for त्यक्ष्या- मि). K₇ D_{4.5} अव्ययः; V₁ B₈ (orig.) D₇ T G_{1-3.6} M_{1.5.7} आत्मना; B₈ 5.7.8 (marg.) Das. 24 Dn₁ n₄ D₈ D_{2.3.5.8} अव्ययं; B₈ (marg.) आत्मनि; D₈ अव्ययं (for 'यः'). K₈ विमुक्तात्मानमव्ययं.

5 ") K_{4.6} Bo. 5.7.9 Das. Dn₁ n₄ D₈ D_{2-3.8} यथा; V₁ M₁ येषां; Das. D₇ T G_{1.2.6} M₇ एषा; G₂ एका; Ca यैषा (as in text). Ś₁ K_{1.2} बुद्धिः (for वृत्तिः). — ") Ś₁ K₇ परस्ताद्; G₂ प्रय (for पुर). Ś₁ K_{1.2} D₇ G_{1.2} ब्रह्मणः (K₂ 'णः'); K₄ ब्राह्मणः (for ब्रह्मणा). — ") M_{1.5.8} सैषा (for एषा). M_{1.6} पूर्वतरा; M₇ 'परैः (for 'तरैः). K₈ G₂ सिद्धि (for सद्भि).

6 ") D₂ ब्रह्मचर्ये च (for 'चर्येण). — ") K_{4.7} V₁ Bo. 6 (marg.) 7-9 Dn₁ n₄ D₈ D_{2-3.5.8} ततः; B₈ Das. 24 तथा (for हृदि). K₈ Bo. 6-9 Das. Dn₁ n₄ D_{2.3.8} श्रेयांसि; Da₄ श्रेयाणि; D₈ श्रेयान् (for श्रेयस्). — ") K₄ त्वन्विच्छन्; K₈ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁ n₄ D_{2.3.5.7.8} T G_{1.2.6} M_{1.7} त्वन्विच्छन् (Bo 'त्व') च्छन्; K₇ D_{4.5.7} त्वन्विच्छन्; D₈ त्वन्विच्छन्; M_{1.6} त्वन्विच्छन् (for त्वन्विच्छन्). G₂ त्वन्विच्छन् त्वन्विच्छन्.

C. 12. 234
B. 12. 243(2). 7
K. 12. 246. 7

वने मूलफलाशी च तप्यन्सुविपुलं तपः ।
पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः ॥ ७
विधूमे सन्नमुसले वानप्रस्थप्रतिश्रये ।
काले प्राप्ते चरन्मैक्षं कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ ८
निःस्तुतिर्निर्मस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे ।
अरण्ये विचरैकाकी येन केनचिदाशितः ॥ ९

शुक उवाच ।

यदिदं वेदवचनं लोकवादे विरुध्यते ।
प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ॥ १०

7 " G₂ तेन (for वने). — ^b) Ś₁ K₁ तप्यस्व;
K₂ तस्य सु-; K₄ तप्ये स्व-; K₇ D₄-6.9 तस्मा सु-;
B₈ Dr T G₁-3 6 M₇ तप्यस्व (for तप्यन्सु-). Br M₇
-विमलं; D₇ T G₁-2.6 परमं (for -विपुलं). — ^d)
D₈ अवहिंसकः (for अवि-).

8 With 8, cf. 12. 9. 22; Manu. 6. 56. — ^a)
Ś₁ सन्नमुसले; K₁ 2.4 सन्नमुसले; K₆ V₁ B₈-9 Das
मुषले; K₇ मुषले; D₄ मुषले; D₂-6.9 मुषले
(D₈ 'ले') (for 'मुसले'). — ^b) D₈ G₁ वानप्रस्थ-;
G₂ 'प्रस्थे' (for 'प्रस्थ-'). D₈ प्रतिश्रयेत्. — ^c) K₇
D₄ 5.7.9 T G₁-2.6 M₁ 6 चरेद् (for चरन्). K₄ 7 V₁
B₈-9 D₄ D₈ D₂-6.9 G₂ मैक्षं (for मैक्षं). — ^d)
Ś₁ K₄ G₃ M₇ (inf. līn.) कल्पसे; K₁ 2 कल्प मे;
D₄ लक्ष्यसे; M₇ (orig.) कल्पने (for 'ते'). Ś₁ K₁
2.4 -भूतये (for -भूयसे).

9 With 9, cf. Māndūkya-Kārikā 2. 37. — ^a)
K₁ 4 निस्तुति (for निस्तुतिर-). G₂ निस्वयं निर्मस्कारं.
— ^b) K₂ 4 परित्यज्य; M₁ त्यज (for 'त्यज्य'). Ś₁
शुभाशुभः. K₁ परित्यक्तशुभाशुभः. — ^c) K₇ D₄ 9 अ-
(K₇ आ)रण्यचरणे (D₄ 9 'र ए'काकी. — ^d) K₆
अशितः; D₈ आश्रितः; D₈ आशितः (for आशितः).

10 " D₄ देव- (for वेद-). — ^b) T₂ लोके वादो;
G₃ लोकवाचा (for 'वादे'). K₁ निरुध्यते. — ^c) K₄
B₈ Das. a₄ D₈ D₁ D₂ 3.9 वा (for the first च).
B₈ Das. a₄ वा (for the second च). D₈ प्रमाणे
वा विरुध्यते; D₈ अप्रमाणे प्रमाणे वा. — ^d) K₄ विरुते;
D₈ lacuna (for विरुद्धे). K₂ विरुद्धे शास्त्रतोयतः;
B₈-9 'हे शास्त्रतां गतः (B₈ 'ते'); D₇ T G₂ 2.6 'हे
शास्त्रतः कृतं (T₂ कथं).

11 " Br Das एतत्ते (Das 'तु') (for इत्येतत्).

इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि भगवान्प्रब्रवीतु मे ।

कर्मणामविरोधेन कथमेतत्प्रवर्तते ॥ ११

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गन्धवत्याः सुतः सुतम् ।

ऋषिस्तपूजयन्वाक्यं पुत्रस्यामिततेजसः ॥ १२

गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ मिश्रकः ।

यथोक्तकारिणः सर्वे गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ १३

एको य आश्रमानेताननुतिष्ठेद्यथाविधि ।

अकामद्वेषसंयुक्तः स परत्र महीयते ॥ १४

— ^b) D₇ T G₁-2.6 M₆ भगवान्; M₇ तद्भवान् (for
भगवान्). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ D₈ D₂ 3.
6.8 प्रमाणं तु (K₆ V₁ B₈ 2.6 Das. a₄ 'जसु-; D₈ 'जे
तु)मयं कथं (Das. a₄ कुतः). — ^d) K₆ V₁ Bo. 6-9
Das. a₄ D₈ D₂ 3.6 8 मोक्षः (for एतत्). D₇
G₁ प्रवर्धते (for 'वर्तते').

12 G₂ om. the ref. — ^b) D₄ D₈ गन्धवत्या.
— ^c) D₄ हृदि (for ऋषिः). K₇ D₈ 32 (marg. as
in text) पूजयद्; M₁ 6.7 पूज्य सद् (for पूजयन्).
— ^d) D₈ पुत्राय (for पुत्रस्य). D₈ तेजसा.

13 Before 13, Ś₁ K₁ 2.4.6.7 V₁ Bo. 6-9 Das
D₈ D₂ 3.6 T G₂ 6 M₁ 5-7 ins. व्यास उवाच.
— ^a) K₆ 7 V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ D₈ D₂ 3.6.9
M₆ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च (D₄ 'स्य'). — ^c) K₆ V₁ Bo.
6.7.9 Das. a₄ D₈ D₂ 3.6.8 चारिणः (for
कारिणः). D₈ सर्वे (for सर्वे). — ^d) ☞ C₃ : परमां,
तत्त्वसाक्षात्कारलभ्याम् । एतेन कर्मणो ज्ञानेनाविरोधो दर्शितः ।
या नु कर्मनिन्दैव सा उक्तविधया काम्यनिषिद्धपरतया
द्रष्टव्या । ☞

14 " D₄ 9 [5]यम्; D₈ तथा (for य). K₄ 6
Bo. 6.7.8 (marg. as in text). 9 Das. a₄ D₈ D₂ 3.6
D₂ 3.8 वाप्याश्रमान् (for य आश्रं). G₁ एकात्र (for
एतान्). — ^b) K₄ 6 Bo. 6-9 Das. a₄ D₈ D₂ 3.6
योनुरिष्ठेद्; K₇ D₄ 9 अनुतिष्ठेद्; D₈ उपतिष्ठेद्; D₇
T G₁-2.6 अवि (for अनु). D₈ यथा विधिः. — ^d)
K₆ Bo D₈ D₂ 3.6 विधीयते; D₇ T₁ G₁-3.6
न हीयते (for मही).

15 15^{ab} = (var.) 12. 20. 4^{ab}. D₈ om. (hapl.)
15. — ^a) K₇ D₈ D₂ चतुष्पदा; D₈ D₄ 9 M₁.
5-7 'ष्पादी; D₇ T₁ G₁ 'स्पदे (for 'स्पदी). M₁ 7 ह

चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता ।
 एतामाश्रित्य निःश्रेणीं ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५
 आयुषस्तु चतुर्भागं ब्रह्मचार्यनस्यकः ।
 गुरौ वा गुरुपुत्रे वा वसेद्धर्मार्थकोविदः ॥ १६
 कर्मातिरेकेण गुरोरध्येतव्यं बुभूषता ।
 दक्षिणो नापवादी स्यादाहूतो गुरुमाश्रयेत् ॥ १७
 जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरुवेश्मनि ।

(for हि). Ś1 Da3 Da.5 T2 G2 M1 निःश्रेणी; D1 निःश्रेणीर्. Dn4 चतुष्पदादिनिःश्रेणी. —^b) Da2 D5 प्रतिष्ठिता. —^c) K4.5.7 V1 Bo.6-9 Da2.4 Dn1.4 D5 D2-3.5.8.9 M1.5.6 आरुह्य (for आश्रित्य). K1 Da4 निःश्रेणी; D4.5 T2 G2 निःश्रेणी; D1 निःश्रेणि.

16 ^a) Da3.4 आयुषं (for 'षस'). K2 D5 च (for तु). —^b) K6 Dn1.32 (before corr.) D5.6 अनुस्यकः (for अन'). Ś1 K1 Da4 T1 G1.5 M1.6 ब्रह्मचर्यं (Da4 T1 M5 'र्य') नस्यकः. —^d) B8 (marg.) चरेद् (for वसेद्).

17 K5.7 V1 Bo.6-9 Da3.4 Dn1.4 D5 D2-3 T G1-3.5 M1.5-7 read 17 after 19. —^a) Ś1 K1.2.4 धर्मातिरेकेण (K2 'केन; K4 'के च' गुरोर; K6 V1 Bo.6-9 Da2.4 Dn1.4 D5 D2.3.5.8 कर्मातिशेषेण (B3 'देशेन' गुराव् (V1 B3 'रोर'); D5 कर्माविरोधेन गुरोर; D1 T G1-3.5 M1.5-7 कर्मशेषेण तु गुरोर. —^c) Da2 D5 T2 G1 M1.5-7 दक्षिणे (for 'जो'). K4 V1 Bo.1-9 Da3.4 Dn1.4 D2.3.5.6.8 [s]नप (B8 D6 'य') वादी; Dn1 [s]नपसादी; Ds2 T G1 नोपसादी (T 'दि'); D1 M1.5-7 नोपवासी; G2.6 नोपवादी (for नाप'). G2 दक्षिणेनोपसादित्वाद्. —^d) Da3.4 आहूतो; M6 आहूतो. T G1-3.5 M1.5-7 आहूजेत् (for आश्रयेत्). — After 17, M5 reads 22^a-23^b.

18 ^a) Da4 G1 जघन्यशायि. —^b) K4.5 V1 Bo.6-9 Da3.4 Dn1.4 D5 D2.3.5.8 T2 G2 M1.5.6 उत्थाय (for 'यी'). Da4 वेश्मनी. D5 आहूतो गुरुमाश्रयेत् (= 17^d). —^c) K1 यश्च; D5 पूर्वं (for यश्च). —^d) Da4 दानेन (for दासेन).

19 ^a) Ś1 K1.4 कृतम् (for कृतम्). T1 तं (for तद्). D5 पूर्वं (for सर्वं). D5 कृतकृत्यं च तत्सर्वं. —^b) K1 D4.9 तिष्ठेत् (for 'त'). —^c) Da2 Da4 सर्वकारि. K4.5 V1 Bo.6-9 Da2.4 Dn1.4 D5 D2.3.5 स्नात्; D5 lacuna (for च). — After 19, K5.7

यच्च शिष्येण कर्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ॥ १८
 कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत् पार्श्वतः ।
 किंकरः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कोविदः ॥ १९
 शुचिर्दक्षो गुणोपेतो ब्रूयादिषुरिवात्वरः ।
 चक्षुषा गुरुमव्यग्रो निरीक्षेत् जितेन्द्रियः ॥ २०
 नाभ्युक्तवति चाश्रीयादपीनवति नो पिवेत् ।
 न तिष्ठति तथासीत नासुप्ते प्रस्रपेत् च ॥ २१

V1 Bo.6-9 Da3.4 Dn1.4 D5 D2-3 T G1-3.5 M1.5-7 read 17.

20 G2 om. 20^a-21^b. Ds1 reads 20^a-21^b twice. —^a) K1 D4 'दीक्षा' (for दक्षो). —^b) Ś1 K1.2 भूयाद् (for ब्रू'). K5.7 V1 Bo.6-9 Dn1.4 D5 D2.3.5.8 G2 M1.5.6 Cp इष्टम्; Da3.4 D4.7.9 T G1.5 M1 इष्टम् (for इष्टम्). K5.7 V1 Bo.6.7.9 Da3.4 Dn1.4 D5 D2.3.5-8 T G1.2.5 M1.5.7 Cp इवांतरा (V1 Da4 D5 'रा'); B8 इवांतरः; D4.9 इवानुरः; M6 इवांतरं (for इवात्वरः). ☞ Ca: इष्टुर्बान्तर इति यथा ईश्वरोऽन्तर्गत एवमन्तर्मति सूत्रा ब्रूयात्, न तु बाह्यवचनं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ Cp (reading इष्टमिवांतरा; Cpp as in text): अन्तरा निकटे इष्टं प्रियं ज्ञानैर्ब्रूयात् । ☞ — Bo om. 20^a-21^b.

21 For the repetition of 21^{ab} in Ds1, cf. v. l. 20. Bo G2 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). —^a) D4-5.9 अभ्युक्तवति (for नाभ्यु). B8 Ds2 D5.6 नाश्रीयाद् (for चाश्री'). K1 नानुकुर्वति चाश्रीयाद्; Da1 नाभ्युक्तवती यवाश्रीयाद् (sic). —^b) D5 अपीतमपि; D1 T G1-3.5 M1.5 न (G1.2 M1.5 ना) पीतवति (for अपीत'). D1 चापिबेत्; G2 वा पि' (for नो पि'). —^c) Ś1 K1.2 अतिष्ठति; K4.5.7 V1 Bo.6-9 Da3.4 Dn1.4 D5 D2-3.5.8 M1 Cv नातिष्ठति (for न तिष्ठति). Ś1 K1.2.4 च नासीत्; K1 D4.5.9 तथा तिष्ठेत्; B1 D5 तथासीत्; Da2 यथासीत्; M1.6 तथासीनो (M6 'ने') (for 'सीत्'). ☞ Cv: अतिष्ठति, निद्रातः उत्थानमकुर्वन्ति सति, तथा, यथा निद्रामङ्गो न भवति तथा, आसीत् । ☞ —^d) Ds2 नास्वपे (for नासुप्ते). K1 Da.9 M1.6 प्रस्वपेत् च; D4.6 'पीति च; T2 'वेदसि; G2 'पेदुरौ (for 'पेत च).

22 With 22, cf. Manu. 2.72. For the sequence in M5, cf. v. l. 17. —^a) D5 सृष्टः (for सृष्ट). T2 सृष्टान् (for सृष्टेत्). —^c) D1 दक्षिणां (for 'ज'). Da2 दक्षिणे दक्षिणे चैव. —^d) K5 वामं (for सर्वं). K1

C. 12. 2344
B. 12. 24321 21
K. 12. 248. 21

C. 12. 8645
B. 12. 243(2). 22
K. 12. 246. 22

उत्तानाभ्यां च पाणिभ्यां पादावस्थ मृदु स्पृशेत् ।
दक्षिणं दक्षिणेनैव सव्यं सव्येन पीडयेत् ॥ २२
अभिवाद्य गुरुं ब्रूयादधीष्व भगवन्निति ।
इदं करिष्ये भगवन्निदं चापि कृतं मया ॥ २३
इति सर्वमनुज्ञाप्य निवेद्य गुरवे धनम् ।
कुर्यात्कृत्वा च तत्सर्वमाख्येयं गुरवे पुनः ॥ २४
यांस्तु गन्धात्रसान्वापि ब्रह्मचारी न सेवते ।
सेवेत तान्समावृत्त इति धर्मेषु निश्चयः ॥ २५

ये केचिद्विस्तरेणोक्ता नियमा ब्रह्मचारिणः ।
तान्सर्वाननुगृह्णीयाद्भवेच्चानपगो गुरोः ॥ २६
स एवं गुरवे प्रीतिमुपहृत्य यथाबलम् ।
आश्रमेष्वाश्रमेष्वेवं शिष्यो वर्तेत कर्मणा ॥ २७
वेदव्रतोपवासेन चतुर्थे चायुषो गते ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावर्तेद्यथाविधि ॥ २८
धर्मलब्धैर्युतो दारैरश्रीनुत्पाद्य धर्मतः ।
द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधिव्रती भवेत् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्विंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

सव्येप- (for 'न'). M1. 5-7 पाणिना (for पीडयेत्).

23 For the sequence in M1, cf. v. l. 17. Ds om. 23^b-24^a. —^b) K1 V1 Bo. 1. 8 D4. 9 अधीये; D44 अधिष्व; D81 अधीष्व; Ds M1 'त्य (for 'त्वं'). D44 G2 भगवान्. Ks अपि (for इति). —^d) K1 D4 वा (for च). Ds transp. कृतं and मया. — After 23, K4. 6 V1 Bo. 6-9 D44. 24 Dn1. 24 Ds D7. 2. 2, 8 Kumbh. ed. ins.:

684* ब्रह्मसदपि कर्तासि यज्ञवान्दधते पुनः ।

[B8 (marg.) यदपि (for तं). Ks वक्षते; Ds वंछते. K4 यज्ञवान्कर्तुमर्हसि (for the post. half).]

24 Ds om. 24^a (cf. v. l. 23). K1 D4. 9 transp. 24^{ab} and 24^{cd}. —^a) Ds repeats from सर्व up to रुवेयं (in 24^d), after इति (in 25^d). Ds इदं कर्मम् (for इति सर्वम्). K1 D4. 9 अनुज्ञाप्य (for 'ज्ञाप्य'). —^b) V1 Bo. 3 (marg.) Dn1. 24 Ds D2-4. 8 (both times) निवेद्य च यथाविधि. —^c) V1 ततः (for च तत्). —^d) Ds M1. 7 ततः (for पुनः).

25 For the repetition in Ds, cf. v. l. 24. —^a) K1 D4. 9 यस्तु (for यांस्तु). Ds श्रियं गन्धात्रसं चापि. —^c) Ks D44 D7 G2 सेवते (for सेवेत). V1 समावृत्त्य (for 'वृत्त'). —^d) Ds om. from धर्मेषु up to चारिणः (in 26^b). S1 K1. 2 सर्वेषु; D7 T1 G1. 2. 8 धर्मेषु (for धर्मेषु). T2 निश्चयं.

26 Ds om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). —^a) Ks V1 Bo. 6-9 D44. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 8 तान्सर्वानाचरेन्नित्यं. —^d) K1. 2. 2 भवेद् (for भवेत्). K1 चानापगो; Dn4 च नियमो; D4. 9 ज्ञानपगो; G1 चातु (for चान').

D4. 7 T1 G4. 6 भवेद्भानुपगो गुरोः (D5 'रौ'; G4. 6 'रु'); G2 निवेद्य चांतिके गुरुः; M1. 5-7 भवेच्चानुवक्षो (M5 'जे') गुरो (M5. 7 'रो'). Ks Ca: अनपगः समीपस्थः ॥ Cp: भित्तानुवर्त्तौ । Ks

27 ^a) Ds एवं च (for स एवं). —^b) Ks. 7 B8 D4-6 उप (Ks 'पा') कृत्य; Bo. 7-9 D44. 24 Dn4 Ds D2. 2. 7. 8 T G1-2. 8 M7 उपाह्व (D7 'वृ') त्य (for उप'). —^c) Ks V1 B8-9 D44. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 6. 8 आश्रमाद्; K1 D4. 5. 9 भगत्वा च; Bo अग्राम्येषु; D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 अग्राम्येण (for the first आश्रमेषु). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. 24 Ds D2-4. 6. 8. 9 एव (for एवं).

28 ^a) K2 T1 देव- (for वेद). S1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 योगे (S1 'जे') न; Ds वासी च (for वासेन). —^b) M1 चतुर्थ्य (for 'र्थ'). D44 D81 D7 चायुषे; D2 त्वायुषो (for चा'). —^c) T1 G1. 2. 6 दद्यात् (for दत्त्वा). —^d) Bo D44 समवर्तेद् (for समा').

29 = (var.) 12. 235. 1. Ds. 7 om. 29. —^a) B8 कर्म- (for धर्म). S1 K1 लुब्धो (for लुब्धैर्). K1 दाने (for दारैर्). — K4 om. (hapl.) from 29^b up to 12. 235. 1^c. —^b) T1 G4. 6 अग्निम् (for अग्नीन्). Ds Ds आहृत्य (for उत्पाद्य). Ks Bo 6-9 D44. 24 Dn1. 24 D2. 2. 3 T G1-2. 6 M1. 5-7 यत्नतः; Ds सुव्रतः (for धर्मतः). — V1 reads from 29^a up to 12. 235. 1^d on marg. —^c) B8 चायुषो (for आ'). K2 D44 द्वितीयमायुषो भागं. —^d) K2 मेधिव्रतो; V1 B8. 7. 9 T G1-2. 6 M1. 5-7 मेधी व्रती (G1 M1 'तो'); B8 मेधे व्रती; D44 मेधी व्रतो (for मेधिव्रती). K7 Bo Dn1. 24 Ds D2-4. 8. 9 गृहमेधी भवेद्भती (K1 D4. 9 'दिति'); Ds 'मेधी गृहे वसेत्.

२३५

व्यास उवाच ।

द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी गृहे वसेत् ।

धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य सुव्रतः ॥ १

गृहस्थवृत्तयश्चैव चतस्रः कविभिः स्मृताः ।

कुशलधान्यः प्रथमः कुम्भीधान्यस्त्वनन्तरम् ॥ २

Colophon om. in K₄; K₂. s B₁-s D₁. s₂ D₂. s₂ D₁ G₁. s M₁-s absent. V₁ reads the colophon on marg. — *Sub-parvan*: Ś₁ K₁. 2. s₂ V₁ B₁ 6-9 D₂. s₂ D₁. n₁ D₂ D₂-9 T G₁-s₂ M₁. s-7 मोक्षधर्मः. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁. s शुक्रप्रश्नः; K₂. 7 V₁ B₁ 6-9 D₂. s₂ D₁. n₁ D₂ D₂-s₂ s₂ शुक्रानुप्रश्नः; M₁. s₂ 7 ब्रह्मचारिवृत्तः; M₅ शुक्रानुप्रश्ने ब्रह्मचर्याश्रमधर्मोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₂ D₂. s₂ D₂ G₂ 68; D₁ D₁ D₁ T₁ G₁ 2. s₂ M₅ 69; D₂ M₁. s₂ 67; T₂ 83. — *Śloka no.*: D₁ D₂ 30; D₂ 29.

235

1 = (var.) 12. 234. 29. With 1st, cf. Manu. 4. 1st. K₄ om. 1st (cf. v. 1 12. 234. 29). K₁ D₁. s om. 1. V₁ reads 1 on marg. G₂ वेदव्यासः (for व्यास). D₁ G₁ transp. 1st and 1st. — ^a) D₂ om. भागं. K₁. s द्वितीयमायु (K₁ 'तु'पो भो (K₂ भा)नं; M₅. 7 'ये त्वा (M₁ 'येष्वा'युषे भागं (M₁ 'ने). — ^b) D₂ गृही (for गृहे). D₂ भवेत्; T₁ G₁-s₂ वसन् (for वसेत्). Ś₁ K₁. s गृहमेधिव्रतं चरेत्; D₁ 'मेधिव्रती भवेत्. — K₁ reads 1st twice. — ^c) Ś₁ K₁ (both times) G₂ लब्धैर्यु (G₂ 'यु')तो (for लब्धैर्युतो). — ^d) D₂. 7 अग्निम्. K₂ B₁. s₂ 1. s₂ (marg. as in text). s₂ D₂. s₂ D₁. n₁ D₂ D₂-s₂ s₂ आहृत्य (for उत्पाद्य). Ś₁ K₁ (both times). 2. 4 चार्चयेत्; D₂ सुव्रतः; D₁ T G₁-s₂ M₁. s-7 बलतः (for सुव्रतः).

2 ^a) K₁ D₂. s₂ त्वेताश्च; T₂ चैताश्च; M₅ त्वा (for चैव). — ^b) Ś₁ K₁ स्मृतः (for स्मृताः). G₂ प्रज्ञात्वा विहितसत्तः. — With 2nd, cf. Manu. 4. 7th. — ^c) K₁ V₁ B₁. s₂ 1. s₂ D₂. s₂ D₁. n₁ D₂ D₂-s₂ (by corr. as in text) D₂-s₂ s₂ Cp कुशलः (for कुसुलः). Ś₁ K₁. 2. 4 चान्याः; G₂ चान्यं (for चान्यः). Ś₁ K₁. 2. 4 D₂ प्रथमाः; G₂-s₂ M₁ प्रथमं (for 'मः). — ^d) Cp: कुशलः कुशलेति प्रसिद्धः । — ^e) K₄ कुम्भीरः;

अश्वस्तनोऽथ कापोतीमाश्रितो वृत्तिमाहरेत् ।

तेषां परः परो ज्यायान्धर्मतो लोकजित्तमः ॥ ३

पद्कर्मो वर्तयत्येकस्त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।

द्राभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मत्रे व्यवस्थितः ।

गृहमेधिव्रतान्यत्र महान्तीह प्रचक्षते ॥ ४

K₂ V₁ B₁ D₁. n₁ D₂. s₂ s₂ कुम्भः; D₂ कुम्भा (for कुम्भी). D₂ त्वतः परं; D₂ T₂ M₁ त्वनंतरः (for 'रम्). Ś₁ K₁. s कुम्भीधान्यास्त्वनंतराः; G₂ 'न्यमनंतरं. — Cp: कुम्भी क्षुद्रः कलशः । —

3 With 3rd, cf. Manu. 4. 7th. — ^a) D₂ अश्व-तनो; G₂ 'स्वनो (for 'स्तनो). — ^b) Cn: कापोतीम् उच्छृत्तिम् । — ^c) D₁ T G₁. s₂ M₁. s-7 आश्रितो (for आश्रितो). K₂ V₁ B₁. s₂ 1. s₂ D₂ D₂ D₁ T G₁-s₂ Cp आहरन्; K₁ D₁-s₂ M₁ आचरेत् (for आह). — ^d) Cp: वृत्तिमाहरन्, कालमतिवाहयन् । — With 3rd, cf. Manu. 4. 8th. — ^e) D₁ T G₁-s₂ एषां (for तेषां). K₂ परापरो; M₅ परं परो (for परः परो). — ^f) D₁ धर्मको; T₁ G₁ धार्मिको (for धर्मलो). D₁. n₁ D₂. s₂ s₂ धर्मः (for लोकः). K₂ D₁ D₂. s₂ वित्तमः (for जित्तमः).

4 With 4th, cf. Manu. 4. 9. — ^a) K₁ V₁ पद्कर्म. — ^b) Cn: पद्, यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रति-ग्रहाः ॥ Cp (also): पद्कर्मणि शिला । लोच्छृत्तिमाचित-कृषिवाणिज्यकुसीदरूपाणि । — ^c) D₁ अन्या; T₂ अन्यं (for अन्यः). D₂ प्रवर्तयेत् (for 'र्तते). — ^d) Cp: त्रिभिः उत्थानयाचितायाचितैर्वी । — ^e) K₁ reads 4th on marg. G₁ reads 4th twice. — ^f) K₁ एकाश्च. G₁ (first time) त्रिभिरन्यो (for चतुर्थस्तु). D₂ D₁ T₁ G₁ (second time). 2. 2. s₂ च (for तु). — ^g) Ca. n: द्वाभ्यां यागा (Cn दाना)ध्ययनाध्यापनम् । — ^h) Ca: चतुर्थः कापोती वृत्तिमाश्रितो गृहस्थः । — ⁱ) K₂. 7 D₂. s₂ s₂ Cpp ब्रह्मसत्ये (K₂ 'त्वे' (for 'सत्रे). D₂ व्यवस्थिताः. Ś₁ K₁. 2. 4 गुरु (K₂. 4 ब्रह्म) बुधश्रवणे रतः; V₁ B₁ (marg.) ब्रह्मसत्यं (B₁ 'त्ये')व्रते स्थितः. — ^j) Ca: ब्रह्मसत्रं वेदवपः, आत्मचिन्तनमित्यन्ये ॥ Cp: पाठान्तरे ब्रह्म तत्त्वज्ञानं तदेव सर्वं तत्र स्थितः ॥ Cs: ब्रह्मसत्रे अध्यापने ॥ Cr: ब्रह्मसत्रे ब्राह्मणैः क्रियमाणसत्राणां । — ^k) K₂ T₁ G₁. s₂ गृह-मेधी; B₁ 'मेधः; B₁ (marg. as in text) 'मेधे (for 'मेधि). — ^l) Ś₁ K₁. 2. 4 सुमहान्ति (for महान्तीह). B₁ D₂ प्रचक्षते; G₂ प्रवर्तयेत्.

C. 12. 235
B. 12. 244(5). 5
K. 12. 249. 5

C. 12. 235
B. 12. 244(3). 5
K. 12. 249. 5

नात्मार्यं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।
प्राणी वा यदि वाप्राणी संस्कारं यजुषार्हति ॥ ५
न दिवा प्रस्वपेजातु न पूर्वापररात्रयोः ।
न भुञ्जीतान्तराकाले नानृतावाह्वयेत्स्त्रियम् ॥ ६
नास्नानश्रन्वसेद्विप्रो गृहे कश्चिदपूजितः ।
तथास्यातिथयः पूज्या हव्यकव्यवहाः सदा ॥ ७
वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रिया वेदपारगाः ।
स्वधर्मजीविनो दान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ।

5 *) K₂. 4 नात्मानं; K₅ Bo. 5. 7. 8 Da₂. 24 Dn₁.
n₄ D₂ D₂. 2. 5. 7. 8 T G₁-2. 6 M₁. 7 ना(G₂ आ)त्मार्ये
(for 'य'). —^b) D₂ घातयेन्. K₁ फलं (for पशून्).
—^c) ☞ Ca: प्राणी विहितद्विर्मध्ये पशून्, अप्राणी पुरोडा-
शादिः ॥ Cn: प्राणी छागादिः, अप्राणी अश्वत्थादिः ॥ Cv:
प्राणी पैतृकाद्यर्थमानीतः प्राणी, अप्राणी नित्यभोजनार्थमानीतं
व्रीह्यादिकम् । ☞ —^d) Br partly damaged. B₂ (marg.)
संघातिर (for संस्कारं). D₁ T₁ G₁ विदुषा; M₁. 8
यजुषो (for 'वा'). D₂ संस्कारं यजुषार्हति (sic).

6 *) Ś₁ K₂ प्रसुपेज् (for प्रस्वपेज्). —^b) K₅
V₁ Bo. 5-8 Da₂. 24 Dn₁. n₄ D₂ D₂. 2. 8 रात्रिषु (for
रात्रयोः). —^c) K₁ D₂. 5. 9 मुञ्जाद् (for मुञ्जीत).
☞ Ca: अन्तरा सायंप्रातर्भोजनद्वयमध्ये । ☞ —^d) T₁
नानृताम्.

7 With 7^{ab}, cf. Manu. 3. 105^{ab}; 4. 29. —^a)
K₅ V₁ Bo. 5-9 Da₂. 24 Dn₁. n₄ D₂ D₂. 2. 8 गृहे (for
वसेद्). G₂ नानानस्वपन्विप्रो (sic). —^b) K₅ V₁
Bo. 5-9 Da₂. 24 Dn₁. n₄ D₂ D₂. 2. 8 वसेत् (for गृहे).
—^c) D₂ अथ (for तथा). Ś₁ K₁. 2. 4 उपास्यातिथयः
पूज्या; K₁ D₂. 5. 9 पूज्या इ(D₂ ज्यास्त्व)तिथयस्त(D₂. 9
'स्त्व)स्व. —^d) M₁ कव्यं (for 'कव्य').

8 With 8^{ab}, cf. Manu. 4. 31. —^a) K₁ वृत्-
खाता; Dn₁ व्रतखात (for 'खाता'). —^b) K₁ V₁
D₂. 7. 9 T G₁-2. 6 M₁. 5-7 स्वधर्मः; B₂ Da₂ स्वधर्म (for
स्व). —^c) Ś₁ K₁ कव्यं (for हव्यं). K₁ हव्यं (for
कव्यं). K₅ V₁ B₂ वा (for च). —^d) K₂ [अ]प्यहं-
नार्थ; T₂ [अ]प्यहंनार्थ; G₂ प्रहर्षार्थ (for [अ]प्यहंनार्थ).

9 *) K₁ नावरैः; G₂ ते नरैः (for न स्वरैः). D₁
T₁ G₁ संप्रधा(T₁ खा)तस्य (for 'यातस्य'). ☞ Cn:
नखरैः नरैः, हस्माभ्यं नखलोमधरस्य । ☞ —^b) K₁ स्वध-
र्मज्ञातकस्य; K₄ V₁ Bo. 5 (marg.) Da₂. 24 Dn₁. n₄

तेषां हव्यं च कव्यं चाप्यहंनार्थं विधीयते ॥ ८
न स्वरैः संप्रयातस्य स्वधर्मज्ञानकस्य च ।
अपविद्वाग्निहोत्रस्य गुरोर्वालीककारिणः ॥ ९
संविभागोऽत्र भूतानां सर्वेषामेव शिष्यते ।
तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ १०
विषसाक्षी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः ।
अमृतं यज्ञशेषं स्याद्भोजनं हविषा समम् ।
भृत्यशेषं तु योऽश्नाति तमाहुर्विषसाक्षिनम् ॥ ११

D₂ D₂. 2. 3 Ca. Cpp स्वधर्म(K₄ 'धर्म'; V₁ 'कर्म')ज्ञाप-
कस्य; K₅ (orig.). 7 D₂. 5. 9 स्वधर्म(K₅ [sup. lin.]. 7
D₂ 'ध')मौज्जितकस्य; K₅ (before corr.) B₂ (orig.). 9
Cp स्व(Cp अ)कर्मजनितस्य; B₂ D₁ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7
स्वधर्म(B₂ [marg.]. T₂ 'ध')मैक्या(G₁ 'व्या')पकस्य; D₂
स्वधर्मजनितस्य; G₂ स्वधर्मैक्यापितस्य (for स्वधर्मज्ञान-
कस्य). K₅ Bo. 5. 7. 9 Da₂. 24 D₂ D₂ T G₁-2. 6 M₁.
5-7 वा (for च). ☞ Ca: स्वधर्मज्ञापकस्य, ममेता-
वान्धर्मः कृत इति कथकस्य ॥ Cp: अकर्मजनितस्य, अकर्म-
जन्यवृत्तेः । ☞ —^d) K₅ वाक्कः; T₂ G₂ M₁ वालीक
(for वालीक). D₂. 7 -धारिणः (for -कारिणः).

10 With 10, cf. Manu. 4. 32. —^b) T₁ G₁ अ-
(for एव). K₁ D₂. 5. 7. 9 दस्यते; Da₂ सिष्यते (for
शि). —^c) K₂ M₁. 5. 7 अथ वा (for तथैव). Da₂
G₂ पाच(G₂ पच)मानेभ्यः; D₂. 7 [अ]पच्यमा. ☞ Cn.
p. 5: अपचमानेभ्यः ब्रह्मचारिसंन्यासिभ्यः (Cp 'मिक्षुभ्यः';
C₂ 'परिव्राजकेभ्यः'). ☞ —^d) K₄ मेधिना; Dn₁
मेधिनां.

11 With 11, cf. 3. 2. 58; B. 13. 93. 8. D₂ om.
11. 11^{ab} = (var.) Manu. 3. 285^{ab}. —^a) K₅ विष-
साक्षी; Da₂ साक्षि (for 'साक्षी'). —^b) K₅. 7 D₂. 6
वाक्कः (for चा). Dn₁ G₁. 3. 6 -भोजनं (for 'न').
—^c) Da₂ अनृतं (for अमृतं). Ś₁ M₁ शेषः स्याद्; T₁
G₁. 2. 6 शेषस्य (for 'शेषं स्याद्'). —^d) T G₁. 3. 6
भोजनं हविषः स्मृतं. —^e) G₂ मुक्तः (for भृत्य). D₂. 9
तु (for तु). M₁ [s]त्रीयात् (for अश्नाति). —^f) K₁
विषसाक्षिनः. — After 11, K₅ V₁ Bo. 5-9 Da₂. 24
Dn₁. n₄ D₂ D₂. 2. 5. 7. 8 Editions ins.:

685* विषसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषमयामृतम् ।

[= (var.) Manu. 3. 285^{ab}. D₂ विषसा (for 'सं').
Da₂ cm. (hapl.) पं तु यज्ञशेषे. B₂ Da₂. 24 तथा (for
अथ).]

स्वदारनिरतो दान्तो ह्यनस्युर्जितेन्द्रियः ।
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ॥ १२
 वृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिवान्धवैः ।
 मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ॥ १३
 दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ।
 एतान्विमुच्य संवादान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४
 एतैर्जितैस्तु जयति सर्वाल्लोकान्न संशयः ।
 आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ॥ १५

12 ^a) Mr नित्यम् (for दान्तो). — ^b) K1.2 Da4 ह्यनस्युः; D4 ह्यनुस्युर; Mr ह्यनस्युर (for ह्यन). K1 D4.8 यत्तन्द्रियः; G3 जितेन्द्रिय (for जितेन्द्रियः). — 12^a = Manu. 4. 179^a. — ^c) K7 पुरोहिताचार्यैः; G2 पुरोहिताचार्य (for 'चार्यै'). — ^d) D3 संश्रितैः; D7 संश्रितैः (for संश्रितैः). Da4 मातुलाति-समन्वितैः.

13 = Manu. 4. 179^a-180^b. — ^a) K2 बालातुरा. K7 वाधैर (for वैधैर). T G1-3.8 M1.5-7 बालवृद्धा-तुरैर्वैधैर. — ^b) D5 G1 M1 संबन्ध- (for संबन्धि). — ^c) D5.1 जामात्रा; D5 जानीमिर; T1 ज्ञातीमिर; G1 जामि; G2 जानामिर; Mr (sup. lin. as in text) जाती (for जामी). ☞ Ca (reading यामीभिः): यामी कुलस्त्री ॥ Cn: जामीभिः सगोत्रस्त्रीभिः । ☞ — ^d) K4 Da4 G2 आता (for आत्रा).

14 = (var.) Manu. 4. 180^a-181^b. — ^a) K2 दुहित्र्या; G2 ता (for 'त्रा'). T1 वास; G2 सास (for दास). — ^b) D5.1 न विवादं ना (T2 'दात्रा') नुयोज-वेत्. ☞ Ca (reading विवादान्): संरम्भपूर्वकवादान् । ☞ — ^c) Dn1 T G1-3.8 एतैर (for एतान्). K4 संवा-युन् (for 'दान्'). ☞ Cn: संवादान् अंशान्धर्व कलहान् । ☞ — ^d) K5 Bo. 6.7.8 Das Dn1.4 D2.3.8 Mr विमु-च्यते (for प्रमु).

15 = (var.) Manu. 4. 181^a-182^b. — ^a) K4.1 V1 B5 (marg.): Dn1 D5 D2.3.8 T2 G1.3.8 वित्तसु; G2 जितं (for जितैस्). — ^b) K4 D4 प्रजा-पत्ये; B7 प्राजापत्य (for 'पत्ये'). D3.8 तथा (for पिता).

16 = (var.) Manu. 4. 182^a-183^b. — ^a) K1 त्विन्द्रि- (for त्विन्द्र). K5 Bo. 6.8 Das.44 Dn1.4 D5

अतिथिस्तिन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ।
 जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवे तु ज्ञातयः ॥ १६
 संबन्धिवान्धवा दिक्षु पृथिव्यां मातृमातुलौ ।
 वृद्धबालातुरकृशास्त्वाकाशे प्रमविष्णवः ॥ १७
 आता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ।
 छाया स्वा दासवर्गस्तु दुहिता कृपणं परम् ॥ १८
 तस्मादेतैरधिषिप्तः सहेनित्यमसंज्वरः ।
 गृहधर्मरतो विद्वान्धर्मनित्यो जितकृमः ॥ १९

D2.3.8 -लोकस्य (for -लोकेशो). — ^b) K1 चर्त्विजाः. — In S1, the portion from 16^a up to 12. 236. 19^a is written sec. m. — ^c) D7 जामयो; G1.3.8 ज्ञातयो (for जामयो). — ^d) B5 (marg.) लोक (for वैश्व). K1 -देवं तु; D2 -देवे तु; T1 G1-3.8 -देवेषु; M1.6.7 -देवस्य (for -देवे तु). D7 G2.8 (sup. lin.) ज्ञातयः; G3 जामयः (for ज्ञातयः).

17 17^a = (var.) Manu. 4. 183^a. — ^a) S1 समधि-; D5 संबन्ध- (for संबन्धि). — ^b) D51 मातुलैः (for मातुलौ). G2 पृथिव्यां मातुला मताः. — ^c) S1 K1.3 G2 आकाशे; D2.8 स्वाकाशे; M1 स्वाकाश- (for 'शे').

18 = (var.) Manu. 4. 184^a-185^b. — ^a) S1 आत्रा. S1 ज्येष्ठा; G2 ज्येष्ठः (for ज्येष्ठः). B5 पिता; D51 पुत्रा; G2 पुत्रो (for पित्रा). — ^b) G2 आतृ- (for भार्या). K7 T2 G1.3 Mr पुत्र- (for पुत्रः). Ms तथा (for स्वका). — With 18^a, cf. Śāṅkhāyana Ś. Sūtra 15. 17. 12. — ^c) K7 छायां (for छाया). K7 वा; Das.44 D2.3 (before corr.). 5.7 T2 G2.8 स्व-; G2 स्व-; Ca (gloss: आरम्भीयः; Cap as in text) स्वः (for स्वा). K4 चर्यस्तु; K5 V1 Bo. 1-8 Das Dn1.4 D5 D2.3.8 Ms -वर्ग- (D51 'र्गा')श्र; Das -वर्गस्य; D5.7 -वर्गोस्ति (for -वर्गस्तु). T1 छायासमा दासवर्गा; G1 स्वदासवर्गस्तु सदा. — ^d) K1 कृपणा; Dn1 M1 कृपणं; T1 रोपणं (for कृपणं). Da4 पुरां (for परम्). ☞ Ca: कृपणं कृपापात्रम् । ☞

19 19^a = (var.) Manu. 4. 185^a. — ^a) G2 तस्मात्तैरधि (sup. lin. 'भि')वः क्षिप्ता. — ^b) T1 G1.3.8 अपज्वरः; Ms अस (for असं). — ^c) K5 D4.8 -कर्म- (for -वर्म-). K5 V1 Bo. 6.8 Das.44 Dn1.4 D5 D2.3.8 -परो; D5 -रवो (for -रतो). D2.7 धीमान् (for विद्वान्). — ^d) K7 D2 -वर्म- (for -वर्म-).

C. 12. 8874
B. 12. 244(2). 21
K. 12. 240. 21

C. 12. 235
B. 12. 244[3]. 22
K. 12. 249. 22

न चार्थवद्धः कर्माणि धर्मं वा कंचिदाचरेत् ।
गृहस्थवृत्तयस्तिष्ठतासां निःश्रेयसं परम् ॥ २०
परस्परं तथैवाहुश्चातुराश्रममेव तत् ।
ये चोक्ता नियमास्तेषां सर्वं कार्यं बुभूषता ॥ २१
कुम्भीधान्यैरुच्छशिलैः कापोतीं चास्थितैस्तथा ।
यस्मिंश्चैते वसन्त्यर्हास्तद्राष्ट्रमभिवर्धते ॥ २२

Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5-8 श्लोः;
K1 नित्ये (for -नित्यो).

20 *) K1 तदार्थः; Ks न चातुः; Bs (marg. as in text) न चात्म- (for न चार्थ-); Da4 Dn4 -बद्धः; Ds -बद्धः; T1 G1-2. 6 -बंधः; T2 M1. 6 -बंधः; Ms -बंधं (for -बद्धः); Ds. 1 आत्मवद्धर्मकर्माणि. —^b) Ks. 1 Br. 3 Dn1. n4 Ds2 Ds-5. 7-9 धर्मवान् (for धर्मं वा). K4. 1 V1 Das. 24 D2-4. 9 T G1. 2. 8 M1. 6. 1 किंचिद्; Dn1. n4 Ds2 Ds (also). 5 कश्चिद् (for कंचिद्). —^c) Ds1 गृहस्थस्य (hypermetric) (for गृहस्थ-). G2 गृह-वृत्तिरनिवृत्तिस्. —^d) Da4 D4 निश्रेयसं; G2 स्वस्त्य-यनं. Ś1 K1. 2. 4 मरुः; K7 D2. 6. 9 फलं (for परम्).

21 *) Das. 24 Dn1 Ds परं परं (for परस्परं). G2 [आ]स्थै (for [आ]हुश्च). ☞ Cn: परस्परमित्यपपाठः । परं परं श्रेयः ॥ Cs: परस्परं तथैवाहुः प्रत्येकं निःश्रेयसमाहुः । चातुराश्रममेव तद्वृत्तिचतुष्टयम् । ☞ —^b) Ds चातुराश्रमम्; G2 हेतुराश्रमम्. K7 D4. 6. 9 तु; G2 ताः (for तत्). G1 चतुराश्रमम् वै तत् (sic). —^c) Ś1 अयोक्ता; K1. 2. 4 Dn1. n4 Ds Ds वयोक्ता; G2 वयोक्ता (for ये चोक्ता). K1 नियमस्. —^d) K1. 4 Dn4 सर्वकार्यः; K7 D4. 9 T2 सर्वे कार्याः; Bo. 6. 7. 9 Da4 Ds. 1 T1 G1. 2. 6 सर्व-कार्यं (for सर्वं कार्यं). Ks बुभूषतां; Bs. 1. 9 Da4 Ds1 Ds बुभूषतां (for 'पता').

22 *) K1 Da4 Dn1 Ds1 D2-3. 9 कुम्भ- (for कुम्भी-). Ś1 K2. 4 धान्या (for धान्यैर्). Dn4 Ds उच्छ- (for उच्छ-). Ś1 K2. 4 शिलाः; K1 G2 M1. 6-7 -सिलैः; V1 Bo-9 Da4 Dn4 Ds D2. 3 शिलैः; G1 -सिलैः (for -शिलैः). ☞ Cs: उच्छशी[लि]लैः उच्छः धान्यस्य आदानम्, शी[लि]लः शिलापृष्ठपठितसादानम् । ☞ —^b) Br Das Ds कापोती (for 'ती'). Ks. 1 Bs Das. 24 Ds. 1 वास्थितैस्; Bs Das आस्थिः; Dn1 D2 चास्थितास् (D2 'तिस्'); Da. 6 'ते (for 'तैस्'). Ds M1 तदा (for तथा). Ś1 K1. 2. 4 कापोतीवृ (Ś1 'पोती वृ')त्तिमाश्रिताः (K1 'स्थितैः'). —^c) G2 चैव (for चैते). Ds. 7 G2 भवन्ति (for वसन्ति). Ks D2. 5 Ga. 6 अर्थास्; Da4

दश पूर्वान्दश परान्पुनाति च पितामहान् ।
गृहस्थवृत्तयस्त्वेता वर्तयेद्यो गतव्यथः ॥ २३
स चक्रचरलोकानां सदृशीं प्राप्नुयाद्भक्तिम् ।
यतेन्द्रियाणामथ वा गतिरेषा विधीयते ॥ २४
सर्गलोको गृहस्थानामुदारमनसां हितः ।
सर्गो विमानसंयुक्तो वेददृष्टः सुपुष्पितः ॥ २५

अर्हास्; G2 आहु. —^a) G2 अनु- (for अभि-). G2 Ms -वर्तते (for -वर्धते).

23 *) Ś1 K2 T1 दश पूर्वाः; K4. 6 Br Das. 24 D2. 2. 8 पू (Ks स)र्वान्दश (by transp.); Bo. 6. 9 Dn1. n4 Ds M1. 6 पूर्वोपरान्. K7 परा (for परान्). Cv पूर्वा-परान्दश परान् (gloss: परान् अन्यूनान्). —^b) T1 G2. 3. 6 पुनन्ति; G1 पुनन्ती (for पुनाति). G2 स्व- (for च). —^c) Ś1 K2. 4 -वृत्तीयस्तु; K1 -वृत्तीभिस्तु; Ks Bo. 6. 1. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 -वृत्तीश्चापि (for -वृत्त-यस्तु). M1 एतान् (for एता). Bs गृहस्थवृत्तीस्त्वे-ताश्च; T G1-2. 6 'वृत्तिं चा (G1 'हिं चा; G2 'ति यो)प्येतां; Ms 'वृत्तिश्चाप्येता; M7 'वृत्तिमेतां वै. —^d) Ś1 K1. 2. 4 वर्तयेत; G2 याति यो वै (for वर्तयेद्यो).

24 *) T2 चक्र- (for चक्र-). K1. 1 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5-8 -चर-; T G1-2. 6 -चार- (for -चर-). ☞ Ca: चक्रधराः सदा शकटेन चक्रवता तीर्थयात्राशीला ये चरन्ति ते । गन्धर्वादयो वा ॥ Cn: चक्र-धराश्चक्रवर्तिनो मान्वात्रादयः ॥ Cp: चक्रवरो विष्णुः । चक्र-धराः सूर्यादयो गणदेवाः ॥ Cs: चक्रधरलोकानां ग्रहनक्षत्रार-कादिलोकानाम् । ☞ —^b) K4. 1 V1 Bo. 8 Das Dn1. n4 D2-4. 6. 8. 9 T2 M1. 6-7 आयुयाद् (for प्रा'). —^c) V1 Bo. 6 (marg.). 8 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5-8 T1 G2. 2. 6 जितेन्द्रियाणाम् (for यतेन्द्रि-). —^d) Dn1 M1. 6 एषां; Ds1 एव (for एषा).

25 D1 om. (hapl.) 25. D2 reads 25 twice. —^a) Ds स्वर्गो (for स्वर्ग-). K1 T2 G2. 2. 6 M1. 5. 6 -लोके; Ks G1 -लोक- (for -लोको). —^b) G2 om. (hapl.) 25^b-26^a. Ds reads 25^b-26^a on marg. —^c) Bo (marg.) -मनसो; M7 -मनसा (for -मनसां). K1 हितः; Ks हितः; K7 D4-5. 9 स्मृतः; Bs (marg.) गतिः; T G1. 6 Ms इह; G2 इव (for हितः). —^d) K1. 6 स्वर्गे (for स्वर्गो). —^e) T2 देव- (for वेद-). Ś1 -दृष्टिषु; K1 -दृष्टि-सु-; K2 -दृष्टि-स- (for -दृष्टि-सु-). K7 D4. 9 स्वयंभुवा (K7 'व-'); Bs (marg. as in text) Da4 सुपुष्पितः; M1. 5 (inf. lin.). 6. 1 स (Ms. 1 सु)कल्पितः

स्वर्गलोके गृहस्थानां प्रतिष्ठा नियतात्मनाम् ।

ब्रह्मणा विहिता श्रेणिरेषा यस्मात्प्रमुच्यते ।

द्वितीयं क्रमशः प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ २६

अतः परं परममुदारमाश्रमं

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चविंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

२३६

भीष्म उवाच ।

प्रोक्ता गृहस्थवृत्तिस्ते विहिता या मनीषिणाम् ।

तदनन्तरमुक्तं यत्तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १

(for सुपुण्यितः). Ds वेदसूत्रः स्वयंमुवा.

26 G₂ om. 26^a (cf. v. l. 25). Ds reads 26^a on marg. — ^a) B₂ स्वर्गे (for स्वर्ग-). K₂ B₁ Dn₁ n₄ Ds D₂ s. 7. 8 M₁ s-1 लोको; G₁ लोको (for लोके). — ^b) Ds₁ नियतात्मना. — ^c) K₂ D₂ ब्रह्मणा (for ब्र). K₁ निहिता (for वि). K₂ B₂ (marg.) Dn₁ n₄ Ds D₂ s. 8 योनिर्; K₁ B₁ D₂ T₁ G₁ s. M₂ 7 श्रेणीर् (for श्रेणिर्). Ds ब्रह्मणा विहिता रेखा. — ^d) M₁ हेषा (for एषा). T G₁-s. 6 यस्मिन् (for यस्मात्). K₂ B₂ s (marg. as in text) Dn₁ n₄ Ds D₂ s. 6 विधीयते; K₁ D₂ s. 7. 9 प्रवर्तते; V₁ M₁ s. 6 विमुच्यते; B₂ s. 6 प्रमुच्यते (for प्रमुच्यते). Ds corrupt. — ^e) ^f) K₂ s. 4 om. 26^f. — ^g) Ds. 1 द्वितीयो (for 'यं'). — ^h) G₂ स्वर्गे (for स्वर्ग-).

27 ^b) G₁ तृतीयम्. M₁ s. 6 लज्जतः (for 'ता'). T₂ G₂ M₁ कलेवरं. — ^c) Ds -मतिनाम् (for -पति'). K₁ D₂ s. 9 अनन्तरं; Ds निरन्तरं; T₁ अनुत्तमां (for 'त्तम'). ☞ Cn: गृहपतिनाम्, हस्त्ववर्मापर्वम् । ☞ — ^d) T G₁-s. 6 M₁ s-1 शृणु स्वम् (for शृणुस्व). K₂ s. 6 B₂ s. 7 D₂ स तच्छिष्टः; K₁ B₂ (marg.) D₂ s. 7 तं छिष्टः; V₂ संछिष्टः; B₂ s. 8 Dn₁ n₄ Ds D₂ s. 8 संछिष्टः; D₂ s. 8 छिष्टः; D₂ s. 7 तच्छिष्टः; D₂ स तच्छिष्टः; T G₂ s. 6 M₁ s. 6 अछिष्टः; G₁ M₁ अछिष्टः; G₂ अछिष्टः (for [ए]तच्छिष्ट-). K₂ D₂ s. 7 T₂ G₂ -कारणं; G₁ -कारिणं; M₁ -कारिणः (for -कारिणाम्).

Colophon. — Sub-parvan: Śi K₁ s. 2. 4. 5. 7 B₂ s. 7 D₂ s. 8 Dn₁ n₄ Ds D₂ s. 7 T G₁-s. 6 M₁ s-1 मोक्षवर्म. — Adhy. name: Śi K₂ s. 4 मुक्तपर्वः; K₁ s. 7 V₁ B₂.

तृतीयमाहुस्त्यजतां कलेवरम् ।

वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं

शृणुष्वैतच्छिष्टशरीरकारिणाम् ॥ २७

क्रमशस्त्ववधूयैनां तृतीयां वृत्तिमुत्तमाम् ।

संयोगव्रतस्त्रिचानां वानप्रस्थाश्रमौकसाम् ॥ २

श्रूयतां पार्थ भद्रं ते सर्वलोकाश्रयात्मनाम् ।

C. 12. 236
B. 12. 245 (AL. 2)
K. 12. 280. 3

s-s Das. 22 Dn₁ n₄ Ds D₂-s शुकानुप्रश्नः; M₁ s-1 शुकानुप्रश्ने गृहस्थवृत्तं (M₂ 'धर्मः'; M₁ 'वृत्तिः'). — Adhy. no. (figures, words or both): K₂ Dn₁ Ds₂ G₂ 69; Dn₁ Ds₁ D₂ T₁ G₁ s. 6 M₂ 70; D₂ M₁ s. 7 68; T₂ 84. — Sloka no.: Dn₁ 30; Dn₂ 31; Ds 29.

236

Śi is written sec. m. up to 12. 236. 19^a.

1 D₂ व्यास (for भीष्म). — ^a) D₂ प्रोक्तां. G₂ या (for ते). — ^b) D₂ विहितां; M₁ गदिता; M₂ (inf. lin.) गलिता (for विहिता). K₂ s. 7 V₁ B₂ s-s Das. 22 Dn₁ n₄ Ds D₂ s. 8 T G₁-s. 6 M₂-1 मनीषिभिः; M₁ s. 6 (last two inf. lin.) विष्णा (for 'विणाम्'). — ^c) T₁ हि (for यत्). K₂ तदनन्तरमुक्तं यत्. — After 1, T₂ Kumbh. ed. ins.:

286^a व्यासेन कथितं पूर्वं पुत्राय सुमहात्मने ।

[T₂ सुताय (for पुत्राय).]

2 ^a) Śi K₁ s. 2. 4. 7 D₂ s. 9 अवधूयते; K₂ अवधूयैनां; B₂ s (orig.; marg. as in text) Ds D₂ s. 9 'धूयैतां; D₂ s. 7 T G₁-s. 6 M₁ s-1 विधीयते (for अवधूयैनां). — ^b) K₂ D₂ उत्तमं; Ds उत्तमा (for 'मा'). Ds₁ तृतीया वृत्तिसत्तमं; D₂ T G₁-s. 6 M₁ s-1 तृतीया वृत्तिर् (D₂ 'सु')त्तमा. — ^c) Dn₂ संयोगे (for 'ग'). Śi K₂ s. 7 D₂ वृत्तः; T₂ G₁-s. 6 वृत्तिः; M₁ प्रति (for व्रत-). ☞ Ca: संयोगाय सम्यग्योगाय चानि व्रतानि तैः सिद्धानाम् ॥ Cn: संयोगः सहवर्मचारिणीसंयोगस्तत्र यद्वत् तेन सिद्धानाम् । ☞ — ^d) K₁ D₂ वानप्रस्थाश्रमौकसां; D₂ 'प्रत्यवर्गौकसां'.

3 ^a) G₂ om. from श्रूयतां up to लोकाश्रयात्मनाम् (in 3^a).

C. 12. 236
B. 12. 243(A). 3
K. 12. 250. 3

प्रेक्षापूर्वं प्रवृत्तानां पुण्यदेशनिवासिनाम् ॥ ३

व्यास उवाच ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं वनमेव तदाश्रयेत् ॥ ४

तृतीयमायुषो भागं वानप्रस्थाश्रमे वसेत् ।

तानेवाग्नीन्परिचरेद्यजमानो दिवौकसः ॥ ५

नियतो नियताहारः षष्ठमक्तोऽप्रमादवान् ।

तदग्निहोत्रं ता गावो यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ॥ ६

अकृष्टं वै व्रीहियवं नीवारं विषसानि च ।

हवींषि संप्रयच्छेत मखेष्वत्रापि पञ्चसु ॥ ७

वानप्रस्थाश्रमेऽप्येताश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः ।

सद्यःप्रक्षालकाः केचित्केचिन्मासिकसंचयाः ॥ ८

वार्षिकं संचयं केचित्केचिद्वादशवार्षिकम् ।

कुर्वन्त्यतिथिपूजार्थं यज्ञतत्रार्थसिद्धये ॥ ९

अभ्रावकाशा वर्षासु हेमन्ते जलसंश्रयाः ।

ग्रीष्मे च पञ्चतपसः शश्वच मितभोजनाः ॥ १०

Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. s. 8 पुनः; T2 तत्र (for पार्थ).
—⁵) Ś1 K1. 2. 4 सर्वलोकाश्रमौकसाः; Ks V1 Bo. 8
(marg.). 1-2 Das. a4 Dn1. n4 D2. s. 8 Ms (inf. lin. as
in text). 1 Cpp 'लोकाश्रमात्मनां (Ms Cpp 'श्रमात्मकं;
Mr 'श्रमात्मकं); Cs as in text. —⁶) K1 Das
प्रेक्ष्यापूर्वं; Ks प्रेक्षापूर्वं; M1 'पूर्वा (for 'पूर्व). K1
प्रवृत्तीनां; Ds. 1 T G1-3. 8 Ms निवृत्तानां; M1 परां
वृत्तां (for प्रवृत्तानां). —⁷) Ds पुण्यं (for पुण्य-).
G2 'देह'; M1. 6. 1 'लोक' (for 'देह').

4 = (var.) Manu. 6. 2. T2 om. the ref. G2
देवा (for व्यास). —⁵) Ś1 K1. 2 च (for तु). Ks
सदा; Das तदा (for यदा). —⁶) Das om. वली.
—⁷) Ś1 T1 om. च. K1 Ds [इ]व; T2 G1. 3. 8
[अ]पि; G2 च (for [ए]व). G2 वा (for च). —⁸)
K1 नवम् (for वनम्). Ś1 K2 समाश्रयेत् (for तदा').

5 *) K1 तृतीयाय; G1 त्रितीयम्. Ds आगे (for
भागं). —⁵) Ś1 K1. 2. 4 वनवासाश्रमे; Das G1 Ms
वानप्रस्थाश्रमो (for 'श्रमे). K1 (sup. lin. as in text)
Das मवेत् (for वसेत्). —⁶) K1 स्थाने वाग्नीन् (for
तानेवा'). ❀ Cs: तानेव, न पुनराधानं कार्यमित्यर्थः । ❀

6 *) K1 नियतो निहताहारः. —⁵) T2 M1 'सुक्तो
(for 'मक्तो). Ks Bo. 8-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3.
s. 8 Cs [s]प्रमत्तवान्; V1 [अ]तरंतरा; Dr [s]प्रताप-
वान् (for 'प्रमाद'). G2 श्रद्धमके देवमानवान् (sic).
—⁶) Das. a4 तदाग्नि- (for तदग्नि-). G2 नामावो (for
ता गावो). —⁷) K2 om. च.

7 *) Ks. 1 V1 Bo. 1. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-3.
s. 8 Cs अफालकृ (Ds. 8 'क'ष्टं; Bo अपचकृष्टं; Bs
(marg.) अफालकृष्टं; Dr अपालकृत् (for अकृष्टं वै).
K1 व्रीहियवं (for 'ववं'). —⁵) Das निवारं. M1. 6. 1
च विषानि (for विषसानि). Dns नीवारं विषसानिच.

—⁷) G2 मखेषु (for मखेषु). Bs D7 पृथेषु (for
अत्रापि). Ds मखेष्वत्रापिचकं (sic).

8 *) Ś1 वानप्रस्थाश्रमम्; K1. 2 lacuna (for
'श्रमे). Ś1 Bs (marg.) [s]स्येताश्च; K4. 7 D4. 6. 9 T2
M1. 6. 1 स्नेताश्च; Bs (marg. as in text). 9 पृताश्च;
G2 [s]प्येताश्च (for स्येताश्च). —⁵) K1 स्मृतः. G2
चतस्रो वृत्तसंख्याः. — With 8th, cf. Manu. 6. 18th.
—⁶) T2 G2 साद्यः (for सद्यः). Ms 'प्रक्षालिकं; M1
'लकाः (for 'लकाः). —⁷) Ś1 om. (hapl.) केचि.
Ds कचिन् (for केचिन्). Ms 'संचयं.

9 *) K1 D4-7. 9 षष्ठमाससंचयाः केचित्; M1. 1 वार्षि-
कसंचयाः के. —⁵) K2 om. from केचिद् up to मित
(in 10th). K1 lacuna; K1 Bs (marg. as in text)
Ds2 D4. 6. 9 T2 G2 Ms. 8 मासिकं; Ds. 1 T1 G1. 3. 8
M1. 1 मासिकाः (for 'वार्षिकम्). —⁶) G2 पूर्व चातिथिः
पूजार्थं. —⁷) K1 'तत्त्वार्थ' (for 'तत्त्वार्थ'). Ks. 1 V1
Bo. 8-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-3 T G1-3. 8 M1. 5-7
यज्ञ (Dn4 यज्ञः; G2 प्रज्ञा) तत्रार्थमेव वा (Bs Ds Ds. 1
T G1-3. 8 Ms च).

10 With 10, cf. Manu. 6. 23. K2 om. up to
मित (cf. v. 1. 9). —⁵) Ś1 K1. 4 अत्या (Ś1 'भ्या-
वकासा; Bs (marg. as in text). 1. 9 Das. a4 D2 G1. 2
M1. 6. 1 अज्जा (Br 'त्रा; M1. 1 'भ्या' वकासां (D2 G2
'शे; G2 'ज्ञ' (for 'काशा). Das सर्वासु (for
वर्षासु). ❀ Cs: अज्जावकाशाः अगृहवर्तिनः । ❀ —⁶)
Das मेहृते (metathesis for हेमन्ते). Das 'संचयाः (for
'संश्रयाः). —⁷) Ds1 ग्रीष्मे च; G2 ग्रीष्मे तु; Ms
ग्रीष्मेषु (for ग्रीष्मे च). Ś1 'तपसा; G2 'तपसाः (for
'तपः). K1 ग्रीष्मे च पर्वतमसः. —⁸) K1 lacuna;
Ks. 1 Br. 9 Das D4-7. 9 चामृतः; Bs G2 चामित- (for
च मित). Dns 'भोजना; Gs 'भोजनः.

भूमौ विपरिवर्तन्ते तिष्ठेद्वा प्रपदैरपि ।

स्थानासनैर्वर्तयन्ति सवनेष्वभिषिञ्चते ॥ ११

दन्तोल्खलिनः केचिदश्मकुट्टास्तथापरे ।

शुक्रपक्षे पिवन्त्येके यवागूं कथितां सकृत् ॥ १२

कृष्णपक्षे पिवन्त्येके भुञ्जते च यथाक्रमम् ।

मूलैरेके फलैरेके पुष्पैरेके दृढव्रताः ॥ १३

वर्तयन्ति यथान्यायं वैखानसमतं श्रिताः ।

एताश्चान्याश्च विविधा दीक्षास्तेषां मनीषिणाम् ॥ १४

चतुर्थश्रौतनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ।

वानप्रस्थो गृहस्थश्च ततोऽन्यः संव्रतते ॥ १५

अस्मिन्नेव युगे तात विप्रैः सर्वार्थदर्शिभिः ।

अगस्त्यः सप्त ऋषयो मधुच्छन्दोऽधर्मर्षयः ॥ १६

सांक्रुतिः सुदिवा तण्डिर्ववाञ्चोऽथ कृतभ्रमः ।

अहोवीर्यस्तथा काम्यस्ताण्ड्यो मेधातिथिर्बुधः ॥ १७

C. 12. 2360
B. 12. 243(4). 17
K. 12. 250. 17

11 With 11, cf. Manu. 6. 22. —^a) ☞ Ca: प्रपदैः, पादाग्रावस्थानैः सूर्याभिमुखं गमनैरवस्थानैर्वा । ☞ —^c) Ks Das. as Dns Ds1 स्थानाशनैर् (for 'सनैर्'). ☞ Ca: स्थानाशयेन आसनतयावस्थितिभिः वर्तयन्ति । ☞ ☞ Cp: स्थानैः स्थानुसदृशैः आसनैः वीरासनादिभिः । ☞ —^d) Ms वसनेषु (for 'सव'). Ks अनि- (for 'अभि'). Ś1 -सेचनैः; K1.2 Das. as Ds -चेचनैः; V1 Ds.1 -विचनैः (for 'विञ्चते').

12 With 12^{ab}, cf. Manu. 6. 17^{ed}. —^a) Ks.1 V1 Bo. e-s Das. as Dn1. n4 Ds Ds-2 M1. s-1 दं (M1. s दां) तोलु (Ds 'लः') खलिकाः (Ks 'लकाः'; K1 Das Ds 'लिका'); G1.2 दं तोलु (G2 ततो लु) खलिनः (for 'दन्तो लु'). Ds om. केचि. ☞ Cs: दन्तैरेव उल्लखलकार्यं येषां ते दन्तो लु खलिनः, सतुषमोजिनः । ☞ —^b) Ś1 K1.2 अश्म-कुट्टासः; Das. as 'कुट्टासः'; Dns 'कुटीस' (for 'कुट्टास'). — With 12^{ed}, cf. Manu. 6. 20^{ed}. Ds reads 12^{ed} twice. —^c) K1 शुक्रपक्षे; Ds (second time) कृष्ण; D1 मुक्त (for 'शुक्र'). K1 पिवन्ति; Das पिवति. —^d) K1 यवागूं; Ks Dns यवागूं; Das यवागु; Dn1 'गुं; G2 बह्वागु (for 'यवागूं'). K1 Das Dn1 Gs कथितं; Dns कथकां (for 'कथितां'). B1 अकृत् (!). Bs (marg. as in text) यवागूं केपि चासकृत्.

13 With 13^{ab}, cf. Manu. 6. 20^{ab}. —^a) G2 भवन्ति (for 'पिवन्ति'). Ks Bo. e-s Dn1 Ds. 2. s. 1. 3 अन्ये; Das. as एते; Dns इमे (for 'एके'). —^b) Ks भुञ्जते. Ks V1 Bo. e-s Das. as Dn1. n4 Ds Ds. 2. s. 3 M1. s-1 च (for 'च'). Ks.1 V1 Bo. e-s Das. as Dn1. n4 Ds-2 Ms यथागमं; Ds T G1. 2. 3 M1. 6 Cs 'गमं'; G2 'सुखं'; M1 'तथ' (for 'क्रमम्'). — With 13^{ed}, cf. Manu. 6. 21^{ab}. —^c) G2 ऋतैरेके (for 'मूलैरेके'). Ś1 एक- (for 'एके'). T2 पलैर् (for 'फलैर्'). —^d) K1 पुष्पैरेको; Das 'रेक'; Ds Iscuna (for 'रेके'). Ks दृढव्रता; Dns दृढव्रताः.

14 —^a) K1 Ds. s. 9 व्रतते (D1. s 'ति') (for 'वर्त-यन्ति'). Śs Ks यथा न्यायं (for 'यथान्यायं'). ☞ Ca: यथान्यायम्, यथागमं कृष्णान्द्रायणादिव्रतबोधकागमानतिक्रमेण । ☞ —^b) K1 Das Ds. s. 9 वैषा (Das 'वषा') नल-; D1 वैखानर- (for 'वैखानल-'). K1.1 Ds. s M1. 6 -मतिं; K2 T G1. 2. 3 Ms -मते; Ks V1 Bo. e-s Das. as Dn1. n4 Ds Ds. 2. s. 1. 3 -गतिं (Ks 'ति-'); Ds -मिति; M1 -विधि (for 'मत्'). K2 T G1. 2. 3 Ms स्थिता; Ds स्मृताः (for 'श्रिताः'). —^c) Ś1 K1.2 वै श्रोक्ता (for 'विशिवा'). Dns एताश्चान्या विधा दीक्षासः. —^d) K1 Ds. 1. 9 महात्मनां; Gs मनीषिणः (for 'विणाम्'). Dns तेषां चैव मनीषिणां.

15 —^a) K1 Das Ds M1. 6 चोपनि (K1 'ति') षदो; K1 Ds. 1. 9 औप' (for 'चौप'). —^b) Ds. 1 मतः (for 'स्मृतः'). —^c) Bs. 8 (marg. as in text) Dns वानप्र-स्थाद् (Bs 'स्था') (for 'प्रस्थो'). Ks V1 Bo. 1. 9 Das. as Dn1. n4 Ds1 Ds. 2. 3 G2 वानप्रस्थाद् (Das. as 'स्था गृ'; G2 'स्थगृ') हस्थाच्च (Das G2 'अ'). —^d) Das [s] न्वे; Ds [s] न्वा; Ds [s] न्वं (for 'स्त्वः').

16 —^a) V1 Bs (marg.) Ds. 1 T1 तस्मिन् (for 'अ'). —^b) K2 Ds विप्रैः. Ds. 1 विप्राः सर्वार्थदर्शिनः. —^c) Ds आगस्त्यः. B1. 8 (marg.) Das. as सवै- (for 'सप्त'). Ś1 K1. 2. 4 चार्षेया; Bs. 1. 9 वार्ण्येयो; Bs (marg.) M1. 6. 1 चर्षेयो; Das. as वार्ण्येया; Ds. 9 वार्षेयो; Ds चर्षेयो (for 'ऋषयो'). —^d) K1. 4 मधुच्छन्दो; Ds. 9 'वृन्दो; G2 'च्छन्दा' (for 'च्छन्दो'). Ś1 [s] ववर्षिणः; K1. 2. 4 'वर्षिणः'; G2 'मर्षणाः' (for 'मर्षणः').

17 —^a) D1 G1 सांक्रुतः (for 'तिः'). Das सुदिवा; D1 G2 सुदिवा (for 'सुदिवा'). Ks Das तंदी; Ds. 1 तंदी; T G1. 2. 3 तस्थिर; G2 तस्मिन्; M1 दिव्ये (for 'तण्डिर्'). —^b) K1 यथाशौच; Ks Bo Dn1. n4 Ds Ds. 2. 3 यथावास्तः; K1 Ds. 6. 9 यथाशौच- (Bs 'य-'); V1 ये चान्येय; Bs यथाशौच; B1. 9 'शौच'; Ms

C. 12. 236
B. 12. 240(A). 18
K. 12. 236. 17

श्लो वाकश्च निर्वाकः शून्यपालः कृतश्रमः ।
एवंधर्मसु विद्वांसस्ततः स्वर्गमुपागमन् ॥ १८
तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथा यायावरा गणाः ।
ऋषीणामुग्रतपसां धर्मनैपुणदर्शिनाम् ॥ १९
अवाच्यापरिमेयाश्च ब्राह्मणा वनमाश्रिताः ।

'श्लोयः; Das 'श्लोयः; Da4 'न्मोयः; D5 यवश्रोताः; D7 यवश्रोताः; T G1-2.5 M1.5-7 यवश्रोतः (G3 'ता) (for यवाश्रोतः). K1 कृतश्रमाः; K4 'कृतः; Das. a4 कृतः (Da4 'त) कृतः. — °) K1 काशसः; K7 D4.5.5 तांशः; B5.7.9 Das. a4 D5.7 काम्यसः; Dn4 काव्ये; Ds3 कायसः; G2 कार्यः (for काम्यसः). Ś1 K2 अहोवी- (Ś1 'हो वी) र्यस्य काव्यसः; K4 'वीर्यस्य काव्यसः (hyper-metric). — After 17th, M5 (inf. lin.) reads 18th for the first time, repeating it in its proper place. — °) K1 तंडो; K2 तंडो; K4 M5 (with dittography for तथा) तंडो; K5 त्वाचो; K7 D4-7.2 T1 G1-2.5 कण्वो (for ताण्डो). D7 बुधाः; T1 G1.2.5 कुशः; T2 स्मृतः; G2 M7 कुशः; M1.5 वसुः (for बुधः).

18 °) Ś1 श्लोः; K1 D4.5.5 बलो; T2 M1.5-7 चलो; G2 वहो (for श्लो). K5 V1 Bo.5-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.2.5 बलवान्कर्णः (V1 'कर्णः; B5 'कर्मः; B5 'कंद) निर्वाकः (Da4 'वातः; Ds1 D2 'वापः); B5 (marg.) उषद्गुः कर्णनिर्वातः; D5 बालोर्कः कोशनिर्वाकः; D7 बालः काकोशनिर्वाकः; T1 G1.3.5 स्मृतपालश्च निर्वाकः. — M5 (inf. lin.) reads 18th for the first time after 17th. — °) Ś1 K1.2.4 V1 शून्य (K4 'न्या)- वाकः; K5 शून्यपालः; K7 Da4 शून्यपालः; B5.8 (marg. as in text) 'पाणिः; G1 M5 (both times) शूलपालः (for शून्य). Dn1 कृतश्रमः; D5 कृतकमः; T G1-2.5 M1.5 (both times). 5.7 शु (G2 प्र) तत्रवाः (for कृतश्रमः). — °) M1.5 एतद् (for एवं). D4.5.5 एवंधर्मो (D5 'मै) स्तुः; T एतद्धर्म सुः; G1.2 एवं धर्म सुः; G2.5 एवं धर्मसु; M5 एतद्धर्म सुः; M7 एते धर्म सु- (for एवंधर्मसु). K5 Bo.5-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.2.5 एतं च (B5.9 एतं च; B7.5 एतद्; Das शुवं च; Ds1 D2 एवं च) मं कृतवत्सः; V1 एवं सुधर्म विद्वांससु. — °) K2 त्वतः (for ततः). K7 D1.5.5 M1.5-7 अवाप्तुवन्; Da4 Dn4 Ds1 उपागमत् (for 'मन्). D5.7 ततः स्वर्गं समाप्तुयुः; T G1-2.5 ततस्ते स्वर्गमाप्तुवन्.

19 °) K5.7 तातः; G1 तंतः (for तात). Ś1 K1.2 धर्मेण; D5.7 T G1-2.5 कर्मणस् (for 'धर्मा'). — The portion from 19th up to 12. 240. 16th is lost in Ś1

वैखानसा वालखिल्याः सिकताश्च तथापरे ॥ २०
कर्मभिस्ते निरानन्दा धर्मनित्या जितेन्द्रियाः ।
गताः प्रत्यक्षधर्माणस्ते सर्वे वनमाश्रिताः ।
अनक्षत्रा अनाष्ट्रण्या दृश्यन्ते ज्योतिषां गणाः ॥ २१
जरया च परिच्छूनो व्याधिना च प्रपीडितः ।

on missing fol. — °) K7 Da4 यायावरां; M1.5 जाया- वरा (for याया). G1 गुणाः (for गणाः). ☞ C5: गृहस्थसमभिमुखसमवानप्रस्थाश्रमयुगले विद्येते येषां ते यायावराः; यायावरनामानः प्रसहं याच्य यथोपलब्धवर्तिनः । ☞ — °) K5 -तपसो (for 'सां). G1 ऋषीणामुद्वितपसां. — °) K2.4 Das. a4 Ds D2.5-7 G1.2 नैपुण्य- (for 'नैपुण'). Das a4 'दर्शिनः; D5.7 दक्षिणाः (for 'दर्शिनाम्).

20 Ś1 missing (cf. v. l. 19). — °) K5 Bo.5.9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 D2.3.5.7.8 अन्ये च; V1 B5 अन्येपि; B7 Ds2 अन्ये वा (for अवाच्याः). K2 ते (for च). — °) K1 Das ब्रह्मणा (for 'ब्रा'). K1 धर्मम् (for वनम्). K5 Br.5 Da.7 आश्रिताः (for आश्रिताः). K2 सर्वे वनमुपाश्रिताः. — K2.7 om. (hapl.) 20th-21st. — °) K5 V1 Bo.8 Das. a4 Ds1 D4.5.9 वालखिल्याः (K5 'ला) (for 'वाल'). — °) K4 Bo.8 Dn1. n4 Ds D2.2.5 सैकताश्च; D5.7 सिकतेश्च (sic); T1 G1.3.5 विदिताश्च (for 'सिक').

21 Ś1 missing (cf. v. l. 19). K2.7 om. 21st (cf. v. l. 20). — °) K1 कर्मभिस् (for 'कर्म'). Da4 तन्; D7 तैर् (for ते). D5 निरानन्द- (for 'नन्दा). G2 कर्मभिर्जनितानन्दा. ☞ Cn: निरानन्दाः कृच्छ्रचान्द्राय- णादिरत्वात् । ☞ — °) D5.7 जितधर्मो (for धर्मनित्या). G2 (also as in text) तथा परे (for जितेन्द्रियाः). — °) M1 गणाः (for गताः). K1.4 'धर्माणास् (for 'धर्माणस्). — °) D5.7 ये पूर्व (for ते सर्वे). — °) K1 अनक्षत्रसु; Bo.8 (marg. as in text) D7 खनक्षत्रा; B5.9 अनक्षरा (for अनक्षत्रा). K1.4.5 V1 Bo.5-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.2.5 T G2.2.5 M1.5-7 त्वना- ष्ट्रण्या; K2 त्वनाष्ट्रा; G1 स्वनाष्ट्रण्या (for 'अना'). K7 D4.5.9 सुनक्षत्रास्तथाष्ट्रण्या (K7 'ष्ट्या). ☞ Cn: अनक्षत्राः नक्षत्रताराभ्योऽन्ये अपांतरतमः प्रभृतयः । अनाष्ट्रण्या निर्भयाः । ☞ — °) Da4 गुणाः (for गणाः). M1.5.7 (inf. lin.) दृश्यन्ते ज्योतिषो गताः.

22 Ś1 missing (cf. v. l. 19). — °) K7 D4.5.5 मनसा; B5.9 T1 G5 जरसा; Da4 रजया; D5.7 क्षुधया (for जरया). K1.2.4 Bo Ds (also). 4-7 T G1.2.5 M1.

चतुर्थे चायुषः शेषे वानप्रस्थाश्रमं त्यजेत् ।
सद्यस्कारां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ॥ २२
आत्मयाजी सोऽऽमरतिरात्मक्रीडात्मसंश्रयः ।
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य त्वक्त्वा सर्वपरिग्रहान् ॥ २३
सद्यस्कांश्च यजेद्यज्ञानिष्टीश्वेह सर्वदा ।

सदैव याजिनां यज्ञादात्मनीज्या निवर्तते ॥ २४
त्रीश्वेवाग्नीन्यजेत्सम्यगात्मन्येवात्ममोक्षणात् ।
प्राणेष्यो यजुषा पञ्च पद् प्राश्नीयादकुत्सयन् ॥ २५
केशलोमनखान्वाप्य वानप्रस्थो मुनिस्ततः ।
आश्रमादाश्रमं सद्यः पूतो गच्छति कर्मभिः ॥ २६

C. 12. 236. 10
B. 12. 236. 11
C. 12. 236. 26

५-१ तु; K१ D१ G१ [अ]पि; V१ [अ]ति (for च).
K१.४ B१.४ (marg.).१ D१.१ D१ (by corr.).१.१ T१
परिग्रहान्; B१ (orig.) 'युष्णा; M१.१ 'न्यूना; M१
'न्यूना (for 'द्युना). —^b) K१.१.१ D१.१.१ वापि; V१
वा प्र; D१ च सु; T G१.१.१ M१.१.१ परि; M१ वा*
(for च प्र). K१.१ V१ B१.१.१ D१.१ D१.१ T१ M१.१
-पीडिता: (for -पीडिता:). —^c) K१.१.१ T G१.१.१ M१
स्वायुषः; D१ चायुषा (for 'य:). D१.१ शेषं (for शेषे).
D१.१ चतुर्थमायुषः शेषे; G१ चतुर्थेवायुषः शेषे. —^d)
D१.१ वानप्रस्थाश्रमे. M१ त्यजन् (for त्यजेत्). — With
22^d, cf. Manu. 6. 38^{ab}. —^e) K१ सम्यस्कारां; K१
सद्यस्कारां; B१ D१.१ D१.१ सद्यस्कारां; D१.१ 'स्कारो;
D१ सद्यस्कारां; T G१.१.१ सद्यस्कां सं; M१.१-१ सद्य-
स्कां सं (M१ च) (for 'स्कारां). K१ G१ निरूपेष्टिं;
G१ 'निरूपेष्टिं (for निरूप्येष्टिं). ☞ Ca: सद्यस्कारामेकाह-
निर्वर्त्तमिति प्राजापत्याख्याम् । ☞ ☞ Cp: निरूप्य
त्वक्त्वा । ☞ —^f) K१.१.१ B१.१.१.१ (marg. as in
text).१ D१.१.१ Cn (described as अपपाठ) Cpp सर्वान्वे-
(D१.१ 'वैवेदान्तसदक्षिणान्; D१.१ सर्ववेदसदक्षिणां (sic);
Cv सर्ववेदां (gloss: सर्ववेदेषु विहिताम्) सदक्षिणां.

23 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —^a) K१.१.१ D१.१
वात्सरतिरु; K१.१ V१ B१.१.१ D१.१.१ 'वात्स';
D१.१ 'वात्स'; T G१.१.१ वसेत्कर्म (T१ 'मां); M१ सोमर-
तिरु (for सोऽऽमर). ☞ Cn: आत्मयाजी जीवच्छास्त्रा-
दिकृत् । ☞ —^b) K१ B१ (marg. as in text).१
D१.१.१ आत्मचार्यात्म; D१.१ D१.१ D१ (before corr.).
'क्रीडायां; D१.१ 'क्रीडायां; D१.१ 'क्रीडायां (for
'क्रीडायां). K१ D१.१ 'संश्रयः; D१ 'संश्रयं (for 'य:).
K१ आत्मक्रीतोत्संश्रयाः; T G१.१.१ रति (T१ 'ति: क्रीडा-
त्मसंश्रयः. — With 23^{ad}, cf. Manu. 6. 38^{ad}. —^c) D१.१
अग्रान्; M१ अग्नि (for अग्निन्). K१.१.१ D१.१.१ समा-
घातः; K१ 'दाय (for 'रोप्य). —^d) D१.१ 'तत्त्वा;
D१ 'तत्त्वा: (for तत्त्वा). B१ (marg. as in text)
सर्वान् (for सर्व). D१ परिग्रहान्.

24 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —^a) B१ सद्य-
स्कांश्च; B१.१ D१ T G१ सद्य (for सद्य). D१.१.१
त्यजेत् (for य). K१ वाजीन्; D१.१ अज्यान् (for

यजान्). —^b) K१.१ इष्टा; D१.१ इष्टा; D१.१ D१
T१ G१ इष्टा; D१.१ इष्टा (for इष्टा). K१ B१
(marg. as in text).१.१ D१.१.१ T G१.१.१ M१.१ (inf.
lin. as in text).१.१ सर्वज्ञः (for 'दा). G१ इष्टाश्चैव
सद्यस्काः. —^c) V१ B१ D१.१ D१.१.१ यदैव; G१.१ M१
सदैव (for सदैव). K१ याजिनं; D१ याजिनां (for
याजिनां). K१.१.१.१.१ B१ D१.१ D१.१ यजान्; D१
M१ यज्ञा; T१ याज; T१ G१.१.१ M१.१.१ यज्ञ (for
यज्ञाद्). ☞ Ca: सदैव आत्मन्येवाविनाम् । ☞ —^d) K१
आत्ममीज्या; V१ 'यज्ञा; D१.१ D१ 'नाज्या; D१.१ 'निष्टा;
M१.१.१ Cap नात्मनीज्या (for आत्म). B१ D१.१.१ D१
D१.१.१ प्र; M१ हि (for नि). K१.१.१ आत्मज्या
विनिवर्तते; D१ आत्मनीत्यादि वर्तते; T G१.१.१ M१
तथैवात्मनि वर्तते; G१ तदैवात्मनि दृश्यते (also वर्तते).

25 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —^a) K१.१ त्रीश्वेवा-
ग्नीन्; D१ त्रीश्व अग्नीन्; G१.१.१ तं (G१ च) त्रीश्वेवाग्नीन्
(for त्रीश्वेवा). K१.१.१.१.१ V१ B१.१.१ D१.१.१ D१.१
T१ G१.१.१ त्यजेत्; G१ त्यजे: (for यजेत्). ☞ Cn:
आत्मनीज्यायाः स्वरूपमाह—त्रीनिति । 'इदं गार्हपत्यो मनोऽ-
न्वाहार्यपचन आत्ममाहवनीयः' इति वैश्वानरविद्योक्तप्रकारेण
(Ch. Up. 5. 18. 2) । ☞ —^b) B१ (marg.).१ आत्म-
यज्ञ- (for 'न्येव). K१ B१ (marg.).१ D१.१.१ M१.१.१
[अ]विमोक्षणात्; B१ (marg.).१ विमो; D१.१ [अ]विमो
(for [अ]विमो). —^c) K१.१.१ V१ B१.१.१ D१.१.१
D१.१.१ D१.१.१ M१.१.१ यजुषः; K१ D१.१.१ T१ G१ 'यं
(for 'य). —^d) K१.१ D१ प्रशीयाद्; D१.१ अग्नीं;
T G१.१.१ M१.१-१ चाग्नीं (for प्राग्नीं). G१ यज्ञाग्नी-
यादत्सयन् (sic).

26 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —^a) K१ D१
केशान् (for केश). V१ T G१.१.१ M१.१-१ रोमः;
D१.१.१ व्याप्य (for 'लोम). K१ D१.१.१ कृत्वा; D१
मृत्वा; M१ वापि (for वाप्य). D१ केशलोमनखी
मृत्वा. ☞ Ca: केशलोमनखान् वानप्रस्थाश्रमे घृत्वा । ☞
☞ Cp: वाप्य वापयित्वा । ☞ —^b) K१ वनप्रस्थो.
K१ B१ (marg. as in text) D१ स्थितः; T१ G१
१.१ तदा; G१ तथा (for ततः). K१ वानप्रस्थायुष-
स्थितः. —^c) B१ D१.१.१ D१ D१.१.१ पुनर्वा (for

C. 12. 2311
B. 12. 248(A) 22
K. 12. 250. 27

अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा प्रव्रजेद्विजः ।

लोकास्तेजोमयास्तस्य प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ २७

सुशीलवृत्तो व्यपनीतकल्मषो

न चेह नामुत्र च कर्तुमीहते ।

अरोषमोहो गतसंधिविग्रहो

भवेदुदासीनवदात्मविन्नरः ॥ २८

यमेषु चैवात्मगतेषु न व्यथे-

त्स्वशास्त्रसूत्राहुतिमन्त्रविक्रमः ।

भवेद्यथेष्टा गतिरात्मयाजिनो

न संशयो धर्मपरे जितेन्द्रिये ॥ २९

ततः परं श्रेष्ठमतीव सद्गुणै-

रधिष्ठितं त्रीनधिबुत्तमुत्तमम् ।

चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शृणु

प्रकीर्त्यमानं परमं परायणम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

सद्यः). —^d) D₂₄ भवति; G₂ यच्छति (for ग^२).

27 = (var.) Manu. 6. 39. Śi missing (cf. v. l. 19). —^b) K₁ ये दत्त्वा; K₄ V₁ B₀. 7 D₂₁. n₄ D₂. s. 8 दत्त्वा यः (by transp.); D₈ दत्त्वा स; G₈ यो दत्त्वात्. K₁ प्रव्रजेद्; D₅. 7 व्रजते (for प्रव्रजेद्). T₁ G₁-s. 6 पुनः (for द्विजः). —^c) K₇ तेजोमयात् (for 'मयात्'). —^d) G₈ चानन्त्यम् (for चानन्त्यम्).

28 Śi missing (cf. v. l. 19). —^a) D₄ सुशीलः; T G₁-s. 6 M₅ सुशील- (for सुशील). K₅. 7 D₄. 9 G₂ M₇ [s] व्यपनीतः; T₂ व्यप^२ (for व्यप^२). D₂₁ किंश्चिपो; G₂ कल्मषं (for 'पो'). —^b) D₄ वेह; D₇ चैव (for वेह). V₁ B₀ D₅. 7 T₁ G₁-s. 6 चासुत्र (for चा^२). G₁ om. च. D₂₄ कर्ममीहते; D₅. 7 कर्म चेहते; T₁ G₂. 6 कर्म हीहते; T₂ G₁ M₅ कर्म हीवते; M₁. 6 स स हीवते; M₇ सौतमृच्छति (for कर्तुमीहते). —^c) D₂₄ आरोषः; D₈ अरोष- (for आरोष-). G₂ मोहा (for मोहो). —^d) K₂ उपासीन- (for उदासीन-). V₁ D₂₂ वदात्मवा (D₂₂ 'व') नृ; D₅ चति स्मृतिः; D₇ चती स्मृतिर् (for वदात्मविर्). D₃ सुनिः (for नरः).

29 Śi missing (cf. v. l. 19). —^a) K₄ D₂₄. s. 4 D₂₁. n₄ D₈ D₂. s. 3 चैवानु- (for चैवात्म-). K₁ गतेषु; G₂ गते च (for गतेषु). D₂₄ D₂₄ D₈ व्यथे; D₇ व्यथे; G₂ स्वयेत् (for व्यथेत्). —^b) K₁ सुशास्त्र- (for स्व^२). K₂ मात्त्राहुतिः; B₇. 8 (marg. as in text) M₁ सुताहुतिः; T₂ सुत्राहुति (for सुत्राहुति). K₁. 2. 4. 8. 7 V₁ D₄. s. 9 C₂ मात्र- (for

-मन्त्र-). T₁ G₁. s. 6 -विक्रमात् (for विक्रमः). D₅. 7 स्वशांत (D₇ 'ति') मन्वाहुतिमन्त्रविक्रमः; G₂ स्वशास्त्राभूतिमन्त्रविक्रमैः. ☞ C₂ स्वशास्त्रं यतिशास्त्रं तदेव, अनुष्ठानाद्यस्तत्वात् सूत्रं, तत्र या आहुतिपदोपलक्षिता क्रिया तन्मात्रविक्रमः आत्मा यत्नेत्यर्थः ॥ C₂ स्वस्व संन्यासविधेः शास्त्रम् तत्रस्वं सूत्रम्—इमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्वेव रूपम् ॥ C₇ स्वशास्त्रेषु सूत्रेषु या आहुतयः ये मन्त्राः तेषु विक्रमः क्रमरहितः । ☞ —^c) D₈ सर्वेष्वथेष्टा; D₇ भवेत्स्वथेष्टा (for भवेद्यथेष्टा). D₂₄. s. 4 यथेच्छा; D₈ यजेष्टा; T₁ G₁-s. 6 अथैषा (G₂ 'षि'); T₂ अथेष्टा (for य^२). K₁ -याजिने; K₅ V₁ B₈ (marg.). 9 D₂₄. s. 4 D₅. 7 Cpp -चेतसो; K₇ B₈ (marg.) D₄. s. 9 -याजिनां; B₀. 6 (orig.) -चेतनो; B₇ D₈ D₈ -वेदिनो; D₂₁. n₄ D₂. 8 -वेदिनि (D₂₄ 'नी') (for -याजिनो). —^d) K₁ संश्रयो; K₂ संचयो; T₁ संशये (for 'यो'). D₈ धर्मपरो. D₅. 7 जितेन्द्रियः. ☞ C₂ यथेष्टा चिरजीविता वा, सद्योमुक्तिर्वा क्रममुक्तिर्वा इच्छया भवतीत्यर्थः । ☞

30 Śi missing (cf. v. l. 19). —^a) K₂. 4 D₈ T G₁-s. 6 M₅ अतः (for ततः). D₂₄ श्रेयम् (for श्रेष्ठम्). —^b) K₂ अधीष्टितं; D₄ अनु^२. D₂₄ om. (hapl.) धितं त्रीनधि. D₂₁ T₂ G₂ M₅. 7 अतिः; D₅. 7 अतिः; M₁. 6 अपि (for अधि). K₄ V₁ B₀. 6-9 D₂₄. s. 4 D₂₁. n₄ D₂. s. 3 M₁. 6 -बुत्तिम् (for -बुत्तम्). B₀. 6. s. 9 D₂₄. s. 4 D₂₁ D₂ M₁. 6 उत्तमां; T₂ G₂. s. 6 M₅ आश्रमान् (for उत्तमम्). T₁ G₁ अधिष्ठितं त्रीनधिबुत्तमस्तरात् (G₁ 'रान्'). ☞ C₂ त्रीनाश्रमानधि, त्रिभ्योऽप्याश्रमेभ्योऽधिकं बुत्तं यतिसमाचारः । ☞ —^c) K₁ परमाश्रु मां; G₂ मात्मकं (for 'माश्रम'). —^d) K₂ प्रकीर्त्यमानं; D₇ G₂ 'यैमाणं'.

२३७

शुक उवाच ।

वर्तमानस्तथैवात्र वानप्रस्थाश्रमे यथा ।

योक्तव्योऽऽत्मा यथा शक्त्या परं वै काङ्क्षता पदम् ॥ १

व्यास उवाच ।

प्राप्य संस्कारमेताभ्यामाश्रमाभ्यां ततः परम् ।

यत्कार्यं परमार्थार्थं तदिहैकमनाः शृणु ॥ २

Colophon: Śi missing; K₂.s B₁-s Da₁.a₂ Dn₂.n₂ D₁ G₂.s M₂-4 absent. — *Sub-parvan*: K₁.2.4.5.7 Bo.5.7.9 Da₂.a₂ Dn₁.n₁ Ds D₂-s T G₁-s.6 M₁.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K₂.4 शुकप्रश्नः; K₅.7 V₁ Bo.6-9 Da₂.a₂ Dn₁.n₁ Ds D₂-s.3.9 शुकानुप्रश्नः; M₁.5.7 शुकानुप्रश्ने वानप्रस्थाश्रमवृत्तिकथनं; M₅ शुकानुप्रश्ने वानप्रस्थधर्मः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₅ 80; Dn₁ D₇ T₁ G₁.3.6 M₅ 71; Dn₁ Ds₂ G₂ 70; D₂ 66; D₃ 65; T₂ 85; M₁.5.7 69. — *Śloka no.*: Dn₁ D₈ 31; Dn₁ 26.

237

☞ This adhy. is missing in Śi (cf. v. l. 12. 236. 19).

1 " K₁.7 D₅ वर्तमानाद्यः; G₂ 'माने (for 'मानस्य). D₅ om. वात्र. — ^b K₇ D₄.5.7.9 तथा; D₅ M₁ तदा (for यथा). K₂ G₂ च (G₂ वा) नप्रस्थाश्रमे (G₂ 'मो) यथा; G₂ वानप्रस्थाश्रमेण च. — ^c K₁.2.4.7 D₄.5.9 योज्य आत्मा; B₅ Ds₁ D₇ G₂ M₁.5.6 योक्तव्यात्मा (for 'व्योऽऽत्मा). K₅ Bo.5.7.9 Da₂.a₂ Dn₁.n₁ Ds D₂.3.8 T G₁-s.6 M₅ Cp.8 कथं (for यथा). K₁.2.4 शक्ति; T₁ G₁-s.6 शक्त्यः (for शक्त्या). — ^d K₁.2.4.6 B₅.9 दमं चेत् (K₅ B₅.9 वै); V₁ दमे वै; Bo.5 Da₂.a₂ पदं वै; B₇ Dn₁.n₁ Ds D₂.3.8 M₅ वैषं वै; M₇ वरं वै (for परं वै). K₂ काङ्क्षिता; Dn₁ वाङ्क्षिता; Ds₂ कङ्क्षिता. K₄.6 Bo.6-9 Da₂.a₂ Dn₁.n₁ Ds D₂.a.2 परं (for पदम्). D₄.7 पदं काङ्क्षस्ततः परं; D₅ परं चैकस्ततः परं.

2 G₁ om. 2-3. — ^a B₅ (marg. as in text).s (marg.) Da₂.a₂ संस्कारम् (for संस्का). G₂ एकाभ्याम् (for एता). ☞ Ca: संस्कारं, चित्तमुद्धिम्. ☞ — ^b K₁ om. जाश्रमाभ्यां. Bo.5 (marg. as in text)

कषायं पाचयित्वा तु श्रेणिस्थानेषु च त्रिषु ।

प्रव्रजेच्च परं स्थानं परिव्रज्यामनुत्तमाम् ॥ ३

तद्भवानेवमभ्यस्य वर्ततां श्रूयतां तथा ।

एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ॥ ४

एकश्चरति यः पश्यन्न जहाति न हीयते ।

अनग्रिरनिकेतः साद्ग्राममन्त्रार्थमाश्रयेत् ॥ ५

यथाक्रमं (for ततः परम्). — ^a K₅ V₁ Bo.6-9 Da₂.a₂ Dn₁.n₁ Ds D₂-s.3.8 T₁ G₂.3.6 यत्कार्यं परमार्थं तु (B₅.9 'र्थं तत्; B₅ [marg.] 'तमार्थं; T₁ 'र्थं च; G₂.3.6 'र्थं त्वं). — ^d G₂.3.6 तम् (for तद्).

3 G₁ om. 3 (cf. v. l. 2). — ^a D₅ काषायं. G₂ पालयित्वा; M₅ (inf. lin.) वरं (for पाच). K₄.6 V₁ Bo.6.7.9 Da₂ Dn₁.n₁ Ds D₂.3 (also) 7.8 [जा]श्रु; K₇ D₄.5.9 T G₂.3.6 M₁.5.7 Cv च (for तु). ☞ Cv (reading काषायाम्बरयित्वा): काषायाम्बरवन्तं कृत्वा. ☞ — ^b K₁.2.6 B₇.8 Da₂.a₂ श्रेणी-; D₇ G₂ श्रेणि- (for श्रेणि-). D₄.7 वर्तिषु; T₁ G₂.6 [इ]ति त्रिषु; G₂ संधिषु (for च त्रिषु). D₅ ब्रह्मचर्यादिषु त्रिषु. ☞ Ca: श्रेणिस्थानेषु पङ्क्तिमेण स्थितेषु. ☞ — ^c K₁.2 प्रव्रजा- (K₂ 'ज)श्र; K₇ Ds₂ D₄.5.9 प्रव्रजेत (for प्रव्रजेच्च). K₅ D₄.7 प्रव्रजेदपरं (D₅ 'रे) स्थानं. ☞ Ca (reading परस्थानं): त्रिम्योऽधिकफलत्वाद्यत्याश्रमस्य परत्वम्. ☞ — ^d K₂ परिव्रजाम्; K₄ D₄.7 ब्रज्याम्; K₅ V₁ Bo.6-9 Da₂.a₂ Ds D₂.3.8 Cp पारिव्राज्याम्; Dn₁ परिव्राज्याम्; Dn₄ पारिव्रज्याम् (for परिव्रज्याम्). K₅ V₁ Bo.6-9 Dn₁.n₁ Ds D₂-s अनुत्तमं; Da₂.a₂ अनन्तरं (for अनुत्तमाम्). G₂ प्रव्रज्यामनुत्तमामां (sic).

4 " G₂ तद्भवान् (for तद्भव). K₇ D₄.9 अभ्यस्यं; B₅.8 (both marg.) अन्विष्य (B₅ 'स्य) (for अभ्यस्य). — ^b K₅ वर्तता. — ^c 4^{ad} = Manu. 6. 42^{ab}. — ^d K₅ V₁ Bo.6-9 Da₂.a₂ Dn₁.n₁ Ds D₂.3.6.8 T G₁.3.6 Cp धर्मं (for नित्यं). G₂ एकमेवाचरेद्धर्मं.

5 With 5^{ab}, cf. Manu. 6. 42^{ad}. — ^a K₁ यत् (for यः). ☞ Cs: पश्यन् परमात्मानं व्याचक्ष्. ☞ — ^b G₁ अजहंति (for न जहाति). — 5^{ad} = Manu. 6. 43^{ab}. V₁ reads 5^c-7^d after 11. — ^c T₁ G₁-s.6 निरग्रि- (for अन). K₇ इति केतः (for अनिकेतः). K₄.6 V₁ Bo.6-9 Da₂.a₂ Dn₁.n₁ Ds D₂.3.8 च (for साद्).

5.12. 237. 9
8.12. 24 [5]. 5
8. 12. 2-1 2

C. 12. 237. 6
B. 12. 246[8]. 6
K. 12. 251. 6

अश्वस्तनविधानः स्यान्मुनिर्भावसमन्वितः ।
लघ्वाशी नियताहारः सकृदन्ननिषेविता ॥ ६
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
उपेक्षा सर्वभूतानामेतावद्विशुलक्षणम् ॥ ७
यस्मिन्वाचः प्रविशन्ति कूपे प्राप्ताः शिला इव ।
न वक्तां पुनर्यान्ति स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥ ८
नैव पश्येन्न शृणुयादवाच्यं जातु कस्यचित् ।

—^a) Da4 आचरेत् (for आग्रयेत्). K1 Dn4 ग्रामस-
त्वा (Dn4 'मात्रा' यमाग्रयेत्).

6 For the sequence in V1, cf. v. 1. 5. —^a)
G2 अवस्थान (for अश्वस्तन). Ks Bo. 6. 7. 9 Da3. 44
Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 -विधाता; Ds निवासः; T1 G1-3. 6
M1. 5-7 -निचा (G2 'दा')नः (for -विधानः). ☞ Cs:
शोभनं विधानमन्नादिसंपादनं यत् नान्ति सोऽश्वस्तनविधानः । ☞
—^b) Da4 G1 मुनिभावः. Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9
Da3. 44 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8-8 -समाहितः (for -सम-
न्वितः). ☞ Cs: भावसमन्वितः प्रत्यगात्मनि विहितदिन-
कृतः । ☞ —^c) Dn1 लघ्वाशी; Dn4 लघ्वासा (for
'शी'). —^d) K1. 2 Bs. 8 D1 T G1-3. 6 अन्नं (for अन्न-).
D1 T1 G2. 6 निषेविते; T2 G1. 2 निषेवते; M1. 6 -निषे-
वता (Ms 'तः') (for 'विता').

7 = (var.) Manu. 6. 44. For the sequence
in V1, cf. v. 1. 5. —^a) G2 कपाले (for 'लं').
☞ Cp: कपालं मिश्रापात्रम् । ☞ —^b) Ks. 7 Bs Dn1
Ds-7. 9 Cn कुचैलम्; V1 Bs (marg.) कौचेल्यम्; Dn1
(marg.) विवर्णम्; Ds1 Ds कुचेलम्; G1 कचेलम्;
M1 कुलेचम् (for कुचेलम्). K1 Ds असहायिता (for
'यता'). Da4 कुलसहसायतान्. ☞ Cn: कुचैलम्
'काषायवस्त्रम्' । ☞

8 —^a) K2 V1 Da4 प्रविश्यति; Ks Bo. 6. 7. 9 Da3
Dn1 D2. 3. 8 प्राविशति; K7 Ds D4-7. 9 T G1-3. 6
M1. 5-7 प्रणश्यं (G2 'श्य')ति; Dn4 प्रविशति (for
'वन्ति'). ☞ Cv: वाचः परकृतनिन्दावाचः । ☞ —^b) T2
कुले (for कूपे). K1. 2. 4 प्राप्तास्ति (K4 'सि')मा; V1
प्रासद्विपा; Bo. 6 (marg.). 7-9 Da3. 44 Dn1. n4 Ds D2.
3. 8 त्रस्ता (Ds1 'स्था') द्विपा; Bs (orig.) अष्टा द्विपा;
Bs (marg.) मष्टा द्विपा; Ds. 7 प्राप्य शिला; T1
G1-3. 6 M1. 5-7 प्रास्ताः (G2 'स्त') शिला (for प्राप्ताः
शिला). —^c) K1 नैव द्वारं; G2. 3. 6 नवद्वारं (for
व वक्तां). K7 Dn4 G2. 6 पुनर्यान्ति; G2 पुरं हंति.

ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयात्कथंचन ॥ ९
यद्ब्राह्मणस्य कुशलं तदेव सततं वदेत् ।
तूष्णीमासीत निन्दायां कुर्वन्मेषजमात्मनः ॥ १०
येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा ।
शून्यं येन जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ११
येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।
यत्रकचनशायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १२

☞ Ca: पुनरुत्तराद्यदानेन कोषाद्यभावाच्च वक्तां यान्ति । ☞
—^a) M1 वैकल्याश्रमे (for कैवल्य').

9 —^b) K1. 2 नावाच्यं; T1 G2. 6 न वाच्यं; G2 न
वाचं (for अवाच्यं). —^c) T1 G2. 3. 6 ब्राह्मणानविशेषेण.
—^d) Bs M1. 6 नैव (for नैव). K1. 2. 4 B1. 9 कदा-
चन; Da4 कथं च न. G2 नैव ज्यायान्कथंचन.

10 —^a) Ds-7. 9 ब्राह्मणानां (for 'णस्य'). —^b) Ds. 7
वचनं (for सततं). T1 वसेत् (for वदेत्). —^c) Ds
मिश्रायां (for निन्दायां). —^d) Da3 पूर्व (for कुर्वन्).
K1. 6 V1 Bo. 6-8 Da3. 44 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Ms
मेषज्यम्; Bs (marg.) विजयम् (for मेषजम्). ☞ Cs:
मेषजं ब्राह्मणनिन्दाश्रवणप्रविक्रियां ... श्रोत्रपिधानम् । ☞

11 —^a) T G1-3. 6 Ms स्तेन (for येन). Da4 पूर्वम्
(for पूर्णम्). ☞ Cp: आकाशं शून्यस्थानम् । यद्वा,
ब्रह्माभावापन्नेन आकाशमिव व्यापकम् । ☞ —^b) Ds. 7
वदति; T2 भवति. Ds एतेन (for एकेन). K2 Da4
मवेदेकेन सर्वदा. —^c) T G1-3. 6 M1. 5-7 यस्य (for
येन). Ks जलाकीर्णं (for जना'). Da3. 44 सर्वभूतेष्व-
भयदस्य (= 14^c). ☞ Cs: यस्य जनाकीर्णं स्थानं शून्य-
मिव निर्जनस्थानमिव भवति । ☞ —^d) K1 G1 तदेव;
G2 तदेया (sic) (for तं देवा). K1. 4 ब्राह्मणा (for
'ण'). ☞ Cn: ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठम् । ☞ — After 11,
V1 reads 5^c-7^d.

12 K7 D2. 4. 9 om. (hapl.) 12. K2 reads 12
twice. —^a) Da3 om. केन. G2 आच्छिन्नो (for
आच्छन्नो). —^b) K2 आश्रिता; Ks Bo. 3 आशितः;
Da4 आशिनः; Ds. 7 आश्रितः; Ds आश्रितः (for
आशितः). T1 G2 M1. 3. 6 यस्य कस्यचिदाशि (M1 'सि')-
तः. —^c) Da4 शायि; T1 वासी. T G1-3. 6 M1. 6
स्यात् (for च). — After 12, Ds reads 14 for the
first time, repeating it in its proper place.

13 K2 transp. 13 and 14. K7 reads 13 on
marg. —^a) K1 अहीरिव K2 असी'; Da4 अहो';

अहेरिव गणाद्धीतः सौहित्याक्षरकादिव ।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १३
न कुप्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः ।
सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १४
नामिनन्देत मरणं नामिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ॥ १५
अनभ्याहतचित्तः स्यादनभ्याहतवाक्कथा ।

G₁ यो हरीव (for अहेरिव). K₁ गुणाद्; G₂ जनाद् (for गणाद्). G₁ भीता (for भीतः). ॐ C₃: गणात् लोकसमूहात् । ॐ —^b) D_{5.7} सुहृदोः; M₁ सौहित्यं (for 'त्यान्'). K₇ D_{4.5.9} G₁ सम्मानान्मरणादिव. ॐ Ca: सौहित्यादत्यन्तभोजनजन्यायास्तृप्तेः । Cn: मिष्टान्न-जनिततृप्तेः ॥ C₃: सौहित्यं मैत्री, तस्याः पञ्चपातो वा । ॐ —^c) B₃ (marg. as in text) D_{5.7} राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यस्.

14 K₁ D₅ om. (hapl.) 14. K₅ transp. 13 and 14. D₄ reads 14 for the first time after 12. —^a) Dn₄ कुप्येन्; T G_{1-3.8} M₇ कुप्येन् (for कु-
प्येन्). M₅ च (for प्र-). B₃ (marg.) भैषज्यं (for
प्रहृष्येच्च). K_{5.4} न च कुप्ये (K₄ 'दे') प्रहृष्येन्; K₇
D₅ (both times). १. १. १ न प्रहृष्येच्च च कुप्येन्. —^b)
D₄₄ om. (hapl.) तोऽमानि. —^c) K₂ भयदस्; D₄
(both times) T₁ G_{2.3.8} अमयदं (for 'यदस्').

15 = (var.) Manu. 6. 45. —^a) K_{1.2.4} V₁
D_{4.5} G_{1-3.8} नामिनिन्देत (for 'नन्देत'). K₄ om.
(hapl.) from मरणं up to नन्देत (in 15^b). —^b)
G_{1.2} नामिनिन्देत. B₇ D₅ जीवितं (for जीवितम्).
—^c) K₇ कालमेवं. B₀ प्रतीक्षेत. —^d) K₁ निवेशं;
K₄ T₂ निर्देशं; B_{0.5.8} (marg. as in text) D₅₁ T₁
G_{1-3.8} M₅₋₇ Cap (gloss: भृतिः) C₃ (gloss: वृत्ति-
कालं) निवेशं; M₁ निर्वेदे; Ca. n (gloss: आज्ञां)
निदेशं (as in text). K₂ Dn₄ भृतको (for 'भृ').

16 ^a) B₃ (marg.) D₅ अनभ्याहत- (for अनभ्या^a).
ॐ Ca: अनभ्याहतमप्रतिधाति, न विद्यतेऽभ्याहतमस्मादिति
च्युत्यस्या ॥ Cn: अभ्याहतं दोषाक्रान्तम् । ॐ —^b) B₃
(marg.) D₅ C₃ (gloss: अपराभृतं) अनभ्याहत- (for
अनभ्या^a). K₄ (also as in text) यथा; K₅ V₁ B_{0.}
e-9 D₄₄ Dn_{1.4} D₅ D_{2.3.8} G₅ भवेत् (for तथा).
—^c) B₃ निमुक्तः (for निर्मुक्तः). — D_{5.7} om. (hapl.)
16^d-17^a. —^d) T₁ G_{4.8} निरमितोक्तोभयः; G₂

निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो निरमितस्व किं भयम् ॥ १६
अभयं सर्वभूतेभ्यो भूतानामभयं यतः ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ १७
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ॥ १८
एवं सर्वमर्हिसायां धर्मार्थमपिधीयते ।
अमृतः स नित्यं वसति योऽर्हिसां प्रतिपद्यते ॥ १९

*मित्रकथोभयः.

17 With 17, cf. Manu. 6. 40. D_{5.7} om. 17^a
(cf. v. l. 16). G₂ om. 17^{ab}. —^a) K_{1.2.4.7} D_{4.5.9}
यत् (for सर्व-). —^b) Dn₁ ततः; D_{5.7} कः (for
यतः). V₁ न भूतानां भयं यतः. —^c) K_{4.5} V₁ B_{0.5}
(marg. as in text). १. १. १ (marg. as in text). १. १. १ D₄₄
Dn_{1.4} D₅ D_{2.3.8} मोहाद्; G₂ देवाद् (for देहाद्).
—^d) D₄₄ कुतश्च नः.

18 ^a) B_{0.5} (marg.) D₄₄ M₇ (sup. lin.) Ca
(gloss: प्रसिद्धौ) नाम; M₇ (orig.) नाक- (for
नाग-). D₄₄ D₅ -पदा (for -पदे). —^b) B₃ -यामिनं
(for -गामिनाम्). —^c) K_{1.2} परी (K₂ 'रे')यते; K₄
[अ]परी; K₇ [अ]प्यधीयते; D₄₄ [अ]विधीयते; D₅
विधी; G₁ [अ]पि की; G_{2.3.8} M₇ [अ]मिधी; M_{1.5}
[अ]वही (for [अ]पिधी). —^d) K_{1.2} पदे (for पद-).
K₄ कौतरे; D₄₄ कैजरे; D₅ कौतरे. G₂ पदका*नि*रे.
ॐ Cn: कौञ्जरे, कुं पृथिवीं शरीररूपां जरयतीति कुञ्जरः
समाधिस्थो योगी तस्य स्थाने कौञ्जरे पदे ॥ Cp: कुं सुर्व
जरयतीति कुञ्जरो गजेन्द्रः । ॐ

19 ^a) B₃ (marg. as in text) D₄₄ Cp (Cp as
in text) धर्मागम्; D₅ धर्माग्यम् (for 'धैयम्'). B₀
अवधीयते; B₃ D₄₄ D₅ T₁ G_{1-3.8} M_{1.5} अभि; D_{4.7}
अपि दृश्यते (for अपिधीयते). —^b) Hypermetric.
K₄ T₁ G_{1.3.8} M₅ मृतः; D_{4.5.7} M_{1.5.7} मृत्युते (for
'तः'). D₄ lacuna; M₁ न (for स). K_{1.2.4} D_{5.9}
T₁ G_{1.3.8} M₅ मवति; K₇ भवेत् (for वसति). B_{3.8}
(marg.) D₄₄ D₅ अमृतः (B₃ 'ते') स वसेन्नित्यं; B₃
(orig.) 'ते वसते नित्यं; G₂ नित्यं व्रतस्थो भवति. —^c)
K₁ यो हि मां; D₄₄ D₄ योर्हिसा (D₄₄ 'सः'); D_{4.7}
हिंसां न (for योर्हिसां). K₅ V₁ B_{0.5.7.9} D₄₄ D₄₄
Dn_{1.4} D₅ D_{2.3.8} न प्र- (for प्रति-). D₅ यो
हिंसायां प्रपद्यते.

20 ^a) K_{1.2} G₁ M₅ स साद्; K₅ सद्यो; T₂ तस्य;

C. 12. 8934
B. 12. 246(51. 20
K. 12. 251. 20

अहिंसकः समः सत्यो धृतिमानियतेन्द्रियः ।

शरण्यः सर्वभूतानां गतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २०

एवं प्रज्ञानवृत्तस्य निर्भयस्य मनीषिणः ।

न मृत्युरतिगो भावः स मृत्युमधिगच्छति ॥ २१

विमुक्तं सर्वसङ्गेभ्यो मुनिमाकाशवस्थितम् ।

अस्वमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २२

जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मोऽस्त्यर्थमेव च ।

Mr च स्याद् (for सत्यो). T1 G2. s. 8 अहिंसकः स्वान्म-
तिमान्. —^b) G2 सतिमान् (for धृति'). Ds. 7 विजि-
तेन्द्रियः; G2 निजिते' (for नियतेन्द्रियः). —^c) Ds4
शरण्यः; D1 'ण्या. —^d) K4 Ds. 8. 9 प्राप्नोति (for
आ'). Ds. 9 अनुत्तमं.

21 ^a) G2 तस्य (for एवं). V1 विज्ञानः; Ds. 7
वाज्ञानः; G2 प्रज्ञानु (for 'न'). Ks रक्षस्य (for
तुलस्य). ☞ Cn: प्रज्ञानमात्मानुभवः। ☞ —^b) K4. s. 7
V1 Bo. 8-9 Ds3. 24 Dn1. 24 Ds Ds-9 निराक्षिपः (for
मनीषिणः). —^c) Dn4 Ms मृत्युम्. T G1-2. 8 M1. 8. 7
Gs अधिको (for अतिगो). Ks भावं; Dr भागः; T
G1-2. 8 भावात् (for भावः). ☞ Cs: न मृत्युरतिगो
भावः; न मृत्युलक्षणो भावोऽतिक्रम्य तं वर्तते ॥ Cn: तस्य
अतिगो अतिक्रम्य गन्ता न भवति ॥ Cs (reading न मृत्यु-
रधिको भावः): भावादभिप्रायादधिको मृत्युर्न। मनीषी स्वय
मेव मृत्युं कामयते, संसारस्त्रानिलत्वात् ॥ Cv: न मृत्युम-
तिगो, मृत्युमति देहे गच्छतीति मृत्युमतिगः, भावो बल्य
नेति योजना। ☞ —^d) Ds3 G2 Mr मृत्युरः; G1 मुक्तिम्
(for मृत्युम्). K2. 4. 1 V1 D4. 8 अवः; Dn1. 24 Ts
अभिः; Ds. 7 अतिः; G1 उप- (for अधि-). Ds. 7 वर्तते
(for गच्छति).

22 ^a) K7 Ds. 9 विमुक्तः; Ds1 M1. 8. 7 (sup. lin.
as in text) विमुक्तः (for 'क्त'). —^b) V1 M7 (sup.
lin. as in text) मुनिर् (for मुनिम्). M1. 8. 7 (sup.
lin. as in text) स्थितः (for स्थितम्). G2 मुनिमाश्रयः
स्थितं (submetrio). ☞ Cn: आकाशवत्, निर्विषयत्वात् ॥
Cs: केवलं सङ्गरहितम्। ☞ —^c) K4 V1 Bo Dn4 Ds. 8
अश्वम्; Ks. 7 Ds-7. 9 स्वस्थम्; G1 अलम् (for अस्वम्).
K1. 2 एव परं (for एकचरं). M1. 5-7 दांतं (for शान्तं).
T Gs. 9 आकाशशरणे शां (Ts दां)वं; G2 अस्तमे शरणं
ज्ञातिः। ☞ Cn: अस्वं निर्देशम्। अत एव एकचरं ज्ञातृज्ञेय-
शून्यज्ञानमात्रम्। ☞ —^d) Ds देवानां (for तं देवा).

23 K2. 4 Ds. 7 om. (hapl.) 23. G1 M1 om.

अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २३

निराक्षिपमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।

अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २४

सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते

सर्वाणि दुःखस्य भृशं त्रसन्ति ।

तेषां भयोत्पादनजातखेदः

कुर्यान्न कर्माणि हि श्रद्धानः ॥ २५

(hapl.) 23-24. K1 transp. 23 and 24. —^a) Br
जीवितं. ☞ Cn: धर्मार्थं, धर्ममैवाश्रय (Yogasūtra 4. 29)-
निर्विकल्पकसमाधिजपुण्योत्पत्त्यर्थम्। ☞ —^b) K1 हान्या-
र्थम्; K7 Ds. 8. 9 T G2. 2. 8 M1. 7 ज्ञानार्थम्; Br. 8
(marg. as in text) Dn1 Ds (marg. as in text) Cn
हर्षः; Ds3. 24 Dn4 हर्षः (for सरस्य). ☞ Cn (read-
ing हर्षः): हरन्ति ते हरयः, तत्समीपवर्तिनः। रत्यर्थमिति
पाठे परेषां सुखार्थम् ॥ Cp: रत्यर्थं सुखार्थं, दुःखसंभिन्नसु-
खार्थमित्यर्थः ॥ Cv: रत्यर्थं विष्णुप्रीत्यर्थम्। ☞ —^c) T
G2. 2. 8 Mr अहोरात्रं (for 'रात्राश्च'). ☞ Cn: पुण्यार्थं
लोकनिश्चायम्

24 G1 M1 om. 24 (cf. v. l. 23). K1 transp. 23
and 24. —^a) K1. 2 निरारम्भं (for अनारम्भं). —^b) G2
आक्षिप्तं (for अस्तुतिम्). —^c) Ks V1 Bo. 8-9 Ds3.
24 Dn1. 24 Ds1 Ds. 2. 8 निर्मुक्तं बन्धनैः सर्वैश्च. ☞ Cs:
अक्षीणम्, अदीनमनसम्। ☞

25 ^a) K1 Ds4 सुखे; T G1-2. 8 सुखं (for सुखे).
Ks Br. 9 रमन्ति; Ds3 रज्यते (for रमन्ते). —^b) K4 om.
(hapl.) 25-26. —^c) B9 दुःखस्य; D9 दुःखे च;
G1 M1. 8. 7 दुःखानि (for दुःखस्य). B8 Dn1. 24 Ds
D2. 2. 8 त्रसन्ति; Ds. 7 त्ररन्ति (for त्रसन्ति). —^d) K1
भयोत्पादनः; Cp भयोत्पादन- (for 'त्पादन'). Dr T1 G2
स्नातखेदः; G6 Cp जातवेदः (for 'खेदः'). —^e) Ds1
कुर्याणि (for कुर्यान्न). K7 कर्माणि; B8 (marg. as in
text) रूपाणि. Dn4 Dr हः; G1 lacuna (for हि).
Ks B8. 7. 9 Ds3 हि जातवेदः; Ds3 हि श्रद्धानाः; G2
बहिरश्रद्धानः (for हि श्रद्धानः). Ds4 कुर्यात्खेदं कर्मणि
जातखेदः. ☞ Cv: कर्माणि देहयात्राकर्माणि। ☞

26 K4 om. 26* (cf. v. l. 25). —^a) V1 च (for
हि). K7 D9 M1 दक्षिणा वा; T G1. 8 'णार्थां (for
'णार्थाः). —^b) K1 सर्वान्यदानानि; T1 G2. 8 दानानि
सर्वाणि (by transp.); G2 दानं हि सर्वाणि. Ds. 7 अवः;
G2 अनु- (for अधि-). G1 om. तिष्ठ. K7 हि (for [हि]ह).

दानं हि भृताभयदक्षिणायाः

सर्वाणि दानान्यधितिष्ठतीह ।

तीक्ष्णां तनुं यः प्रथमं जहाति

सोऽनन्तमाप्नोत्यभयं प्रजाम्यः ॥ २६

उत्तान आस्येन हविर्जुहोति

लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा ।

तस्याङ्गमङ्गानि कृताकृतं च

वैश्वानरः सर्वमेव प्रपेदे ॥ २७

प्रादेशमात्रे हृदि निश्चितं य-

चस्मिन्प्राणानात्मयाजी जुहोति ।

तस्याग्निहोत्रं हुतमात्मसंस्थं

सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ॥ २८

दैवं त्रिधातुं त्रिवृतं सुपर्णं

ये विद्युरग्न्यं परमार्थतां च ।

ते सर्वलोकेषु महीयमाना

देवाः समर्थाः सुकृतं व्रजन्ति ॥ २९

वेदांश्च वेद्यं च विधिं च कृत्स्न-

मयो निरुक्तं परमार्थतां च ।

— *) K₂ M₁ तीक्ष्णांतरं; D₄ तीक्ष्णं तनुं; G₁ तृष्णां तनुं (for तीक्ष्णां तनुं). G₂ प्रथमं (for "मं"). ☞ Cn: तीक्ष्णां तनुं, हिसामर्थं धर्मम् ॥ C_v: तनुमह्वामपि तीक्ष्णां कृत्वाचम् । ☞ — *) K₄ V₁ B₈ Dn₁ n₄ D₂ s. 8 G₂ M₈ 1 सोनंत्यम् (for सोऽनन्तम्). K₂ भयं (for [अ]भयं).

27 *) T G₂ s M₁ s. 6 C_v स दत्तम्; G₁ यदत्तम्; G₂ M₁ संदत्तम् (for उत्तान). B₀ आस्येति; D₈ हास्येन; T₁ G₂ s. 8 आस्येन (for आस्येन). T₂ हरिर् (for हविर्). ☞ Cp: जुहोति, प्राणाय स्वाहा, इत्यादिना । ☞ — *) D₇ तामिर् (for नाभिर्). K₁ जगति (for "तः"). D₂ प्रतिष्ठं; G₂ "ष्टा"; M₁ "ष्टिवा (for "ष्टा"). — *) K₈ तस्याभयसंगानि; K₇ D₄ s तस्यांगसंगानि; D₄ 1 "यज्ञानि"; G₂ तस्यांगसंगानि (sic) (for तस्याङ्गमङ्गानि). K₁ कृतं कृतं च; D₅ 1 हुताहुतानि (for कृताकृतं च). K₇ D₄ s. 9 वै (for च). ☞ Cn: कृताकृतम्, वैकल्पिकम्, न तु समुचितम् । ☞ — *) D₈ D₂ (before corr. as in text) विश्वानरः (for वैश्वानर). K₇ D₈ इव; V₁ B₀ s Dn₁ n₄ D₂ s. 8 इदं (for एव). K₂ प्रपेदे; D₅ 1 प्रवेद (for प्रपेदे).

28 Das. 24 om. 28^{ab}. — *) K₁ 2. 4 V₁ B₈ s निश्चितं; K₇ D₄ s मिश्रितं; B₀ 7. 8 Dn₁ n₄ D₂ s. 8 Ca निःसृतं; D₅ चिष्टितं; D₈ संश्रिते (for निश्चितं). D₇ आदेहमात्रं हृदि चिष्टितं यत्; T G₁ s. 6 M₁ s. 1 प्रादेशमात्रेण हृदि स्थि (M₁ s. 6 श्रि) तं यत्. ☞ C₈: अकुष्ठतर्जन्योः प्रसूतयोऽन्तरं प्रादेशः । ☞ — *) G₁ स्थितं (for तस्मिन्). — *) K₁ s आज्यसंस्थं (for आत्म). — *) K₈ B₀ s. 7. 9 Das. 24 D₅ G₂ M₁ s. 1 सदैवकेषु; Dn₁ n₄ D₂ s. 4 सदैवके (D₄ "ते")षु (for सदैवकेषु).

29 *) K₂ B₈ D₄ 7. 9 T₁ G₂ s M₁ s. 1 देवं; D₅

देहं (for दैवं). K₁ 1 D₄ s. 9 Ca वि (D₈ त्रि)धात्रं; K₂ V₁ B₈ s D₄ D₂ (before corr.) विधातुं; Cap Cn Cpp Cs (gloss: सत्त्वादिगुणत्रयात्मकम्) C_v त्रिधातुं (as in text). K₁ Dn₁ विवृतं; K₈ त्रिवृतं; B₈ 7. 8 (marg. as in text). s Das. 24 G₁ 2 Cp (C_{pp} as in text) त्रिविधं (for त्रिवृतं). K₂ स्ववर्णा; K₈ B₀ s. 7. 8 (marg.). s Das. 24 D₅ D₇ 1 T₁ G₂ s Cap (also) सुवर्णं; D₈ (marg. as in text) सुदेवं (for सुपर्ण). ☞ Ca (reading विधात्रं): विदधातीति विधात्रं, सर्वधातुभ्यः इणि रूपम्, (Pāp. 3. 2. 181; Upādi 608) । त्रिधातुमिति पाठे त्रिविधा धातवो वातपितृश्लेष्माणो धारका यस्य । पक्षे साकारशुद्धत्रिविधध्यानान्धेव धातवोऽभिव्यञ्जका यस्य ॥ Cp: त्रिधातुमिति पाठे तेजोवत् त्रिकारणम् । सुवर्णमिति पाठे अन्याभास्यत्वे सति भासमानम् ॥ C_v: सुपर्णं सम्यक्पूर्णं, दैवं नारायणम् । ☞ — *) K₁ यो (for ये). K₂ विद्युरग्न्यं; K₄ D₈ "रग्नं"; V₁ B₈ Dn₁ n₄ D₂ s. 8 G₁ M₁ s. 1 विद्युरग्न्यं (D₈ "दृश्यां"; G₁ "दृश्यं"); D₄ D₅ 1 "रग्निं"; T₁ "रग्न्यं"; G₂ "रेकं" (for "रग्न्यं"). K₇ परमार्थता; B₈ Dn₁ n₄ D₂ s "स्मतां" (for "र्थतां"). — *) K₁ T₁ G₂ s. 6 सर्वेषु (for ते सर्वं). Dn₁ महीयमाना; G₂ महीयमानो (for महीयमाना). — Das. 24 read 29^d twice. — *) K₈ V₁ B₀ s. 9 Das (first time) D₂ s. 8 समर्थाः; Dn₁ समं वै; Dn₄ समन्याः; T₁ G₂ समस्ता (for समर्थाः). K₁ स्वकृतं; V₁ D₅ D₇ T G₁ s. 6 M₁ s. 1 असृतं; Das. 24 (both second time) सुहुतं; D₄ s. 9 असृतं; D₇ असृतान् (for सुकृतं). K₈ B₈ M₁ वदंति; V₁ B₀ 1-4 Das (first time) Dn₁ D₈ Cn (C_{pp} as in text) वदंति; D₈ मवंति; D₅ 1 सृजंति; T₁ G₁ s. 6 M₁ सजंति; T₂ G₂ मजंते; M₁ s. 6 वदंते (for व्रजन्ति). Das (first time) स वा देवपत्न्या सुकृतं वदंति. ☞ Cn: व्रजन्तीति पाठे सुकृतं ब्रह्मनन्दम् — 'यद्दे तत्सुकृतं तस्यो वै सः' इति

C. 12. 237. 30
B. 12. 246(51). 30
K. 12. 251. 30

सर्वं शरीरात्मनि यः प्रवेद
तस्मै स देवाः स्पृहयन्ति नित्यम् ॥ ३०
भूमावसक्तं दिवि चाप्रमेयं
हिरण्यं योऽण्डजमण्डमध्ये ।
पतत्रिणं पक्षिणमन्तरिक्षे
यो वेद भोग्यात्मनि दीप्तरश्मिः ॥ ३१
आवर्तमानमजरं विवर्तनं

श्रुते: (Tait. Up. 2. 7. 1) । ☞

30 *) K1 Ds1 Cs (gloss: कर्मप्रकाशकमन्त्रान्) देवांश्च;
Bs (marg.) विद्यांश्च; D1 T2 G2 वेदांश्च (for वेदांश्च).
K4 V1 Das Dn1. n4 Ds D2.3 तु (for the second
च). Ds तु (for the third च). — *) K1. 2.4 अहो;
K1 Dn4 D4. 6.9 अहो; D1 T1 G2.6 मिथो; G2 अहो;
G2 विधिं (for अहो). Bs (marg. as in text) परमा-
त्मतां (for 'यैतां'). ☞ Cn: निरुक्तं शब्दैकगम्यम् ॥ Cs:
शब्दवचनपूर्वकमर्थवादवाक्यम् । ☞ — *) Dn1 सर्वे (for
सर्व). G1 या (for यः). K1. 2.4 तु वेद; Das प्रवे-
दस्; Ds T G1-2.6 Cs प्रवेदे; Ms च वेद (for प्रवेद).
☞ Cv: शरीरात्मनि शरीरान्तर्थाभिनि नारायणे । ☞ — *)
Ks Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D2. 2.3 तस्यैव; K1 D4.
6.9 तस्यै च; Ds T G1. 2.6 M1. 5-7 तस्य स; G2
तस्यास्य (for तस्यै स). K2 देव; Dn1 चैव; G2 देहे
(for देवाः).

31 *) K1 om. from वसक्तं up to यो (in 31^d).
D1 भूमावसक्तिं (for 'सक्तं'). Ks D4 G2 वा (for च).
☞ Cp: भूमौ शरीराधोभागे, दिवि ब्रह्मरन्ध्रे असक्तम्, इदं
याकाशगतत्वात् । ☞ — *) K2 योजजम्; Ks (marg.). 7
Bs D4.9 चंचलम्; Bs (marg. as in text) Ms सौं-
जम्; Das सौं; D4.7 प्रोहितम्; T G1-2.6 Ms चां-
जम्; M1 सौंजम्; M1 सांजम् (for योऽण्डजम्).
B1 तु मध्ये (for अण्डमध्ये). ☞ Cs: अण्डमध्ये
परमाकाशे, अण्डजं हिरण्यगर्भं ब्रह्मादिस्त्वपयन्वम् । ☞
— *) K2. 7 Bo. 3 Das. 24 D4. 6.9 प्रदक्षिणं; G2 पत-
त्रिणां (for 'त्रिणं'). K1 पक्षिणम्; G1 पत्रिणम् (for पक्षि-
णम्). Ks. 7 Bo. 6.9 Ds1 अंतरीक्षे; G2 चांतरिक्षे (for
अन्तः) ☞ Cs: पतत्रिणं इहलोकपरलोकपतनशीलम् । ☞
☞ Cp: पक्षिणं पक्ष्याभ्यां शुभाशुभकर्मभ्यां युक्तम् । ☞ — *)
Bs (marg. as in text) D4. 6.9 भोग्यात्मनि; Bs भोग्य-
शुनि (sic); G2 बोध्यात्मनि; M1. 5.7 योग्या (for
भोग्या). Ks Bo. 6 (marg. as in text). 7. 3 (marg. as
in text). 9 Das. 24 Dn1. n4 D2. 2 रश्मिदीप्तिः; K1 Ds

षण्णेमिकं द्वादशारं सुपर्व ।
यस्येदमास्ये परियाति विश्वं
तत्कालचक्रं निहितं गुहायाम् ॥ ३२
यः संप्रसादं जगतः शरीरं
सर्वान्स लोकानधिगच्छतीह ।
तस्मिन्हुतं तर्पयतीह देवां-
स्ते वै तृप्तास्तर्पयन्त्यास्यमस्य ॥ ३३

D4.9 T G2. 2.6 Ms दीप्त (T2 'सि') रश्मिः; Ds दीप्ति-
दिमः (for दीप्त). ☞ Cs: भोग्यात्मनि, इक्ष्वप्रपञ्चस्या-
त्मनि, परमात्मनि । ☞ ☞ Cn (reading रश्मिदीप्तिः):
रश्मिभिरिव प्रसमरैश्चक्षुःश्रोत्रादिभिर्दीप्तिः ॥ Cs: दीप्तरश्मिम्
इन्द्रिचद्वारा विषयग्राहकम् । ☞

32 *) Ks आवर्तं मानम्. D4-7 विवर्तं; T1 G2.6
अवर्तं (for अवर्तं). Bs D4.7 निवर्तनं (for विवर्तं).
☞ Ca: विवर्तनं, परिवर्तनधर्मकम् ॥ Cs: एकस्मिन्वत्सरे
दृष्टानां दिवसपञ्चमासकृतानां वत्सरान्ते दर्शनमावर्तनम् । परि-
णामरहितं विवर्तनम् । ☞ — *) K1. 3 M1 षण्णेमि च;
K2 Dn1. n4 D2. 3 Cn षण्णामिकं; Ks षण्णामिकं; D1
षष्टोमिकं; T G1-2.6 M1. 6 षण्णमिनं; Ms 'मिवद्' (for
'मिकं'). K1 Das द्वादशार (for 'शारं'). Ks. 7 Bs
सुपर्वा; Bs (marg. as in text) सपर्व; Das सुपर्वा;
Ds स पर्वः; T1 G1-2.6 M1. 5.7 सुपर्वं (for 'र्वं'). Bs
(marg.) षण्णेमिकं द्वादशं पर्वसंघिः. — *) K4. 6 V1
Bo. 6. 7. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 आ (Ks अ-
स्योपरि; M1 आद्ये परि (for आस्ये परि). T1 G2. 2.6
परिधा (Gs 'या') य (for 'याति').

33 *) Bs (marg. as in text) यज्ञः (for यः सं-).
K4 संप्रदानं; K1 D4. 6.9 'वेद; B1 'वोदं; Ds1 Ds
संप्रसादं; T1 संप्रजानां; T2 Ms संप्रजानाज्; G1. 3.6
'जानां; G2 M1. 5.7 'जानज् (for 'सादं'). T1 सजतः
(for जगतः). ☞ Ca: संप्रसादं, सम्यक् प्रसादकं प्रकाशकं
शरीरम् ॥ Cn: संप्रसीदत्यस्मिन्निति संप्रसादः सुषुप्तम् । ☞
— *) T1 सर्वान्; T2 सर्वान् (for सर्वान्स). — *)
Ks Bo. 7.9 Das D1 Cp यस्मिन् (for तं). K1. 2. 2.6
V1 Bo. 3 Dn1. n4 Ds1 D2 हि सं; Bs (marg.) Das
हि तत्; B1 Das Ds Ds. 5 हितं; Ds हि स; G1 न
तान् (for हुतं). Ds तर्पयति. Ks Ds2 Gs देवास्
(for देवांस्). G2 यस्याज तत्तर्पयतीह देवांस्. ☞ Ca:
देवान् इन्द्रियाणि । ☞ — *) T2 चैव; G2 देवास् (for
ते वै). Ks देवास्; D1 नितृसास् (for तृसास्). Ds. 7
अस्यमास्यं (Ds 'स्य'); G1 आस्यमध्ये (for 'मस्य').

तेजोमयो नित्यतनुः पुराणो
 लोकाननन्तानभयानुपैति ।
 भूतानि यस्मान्न त्रसन्ते कदाचि-
 त्स भूतेभ्यो न त्रसते कदाचित् ॥ ३४
 अगर्हणीयो न च गर्हतेऽन्वा-
 न्स वै विप्रः परमात्मानमीक्षेत् ।

विनीतमोहो व्यपनीतकल्मषो
 न चेह नामुत्र च योऽर्थमृच्छति ॥ ३५
 अरोषमोहः समलोष्टकाञ्चनः
 प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ।
 अपेतनिन्दास्तुतिरप्रियाप्रिय-
 श्वरन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

२३८

व्यास उवाच ।
 प्रकृतेस्तु विकारा ये क्षेत्रज्ञस्तैः परिश्रितः ।

ते चैनं न प्रजानन्ति स तु जानाति तानपि ॥ १
 तैश्चैष कुरुते कार्यं मनःपटैरिहेन्द्रियैः ।

C. 12. 2952
B. 12. 247[5] 2
K. 12. 252. 2

34 ") Ds तेजोमयं (for 'मयो'). K1. 2 नित्यतनुः;
 K4 नित्यतनुः; K6 Bo. 6-8 Das. 24 Ds D2. 3 Cs
 (gloss: षड्भावशून्यः) 'मजः; Dn1. n4 Ds 'मयः (for
 'तनुः). ❧ Cp: तेजोग्रहणे ज्ञानाद्युपलक्षणम् । ❧ —^b)
 Ms अर्हन्त्यान्. K1. 2 उत यान्; Dn1 Ds उभयान् (for
 'ज'). —^c) Ks. 7 Ds. 7. 9 नोद्विजन्ते; G2 नेत्रसदै (sic)
 (for न त्रसन्ते). — G2 om. (hapl.) 34^d. —^d) K4
 Das. 24 सर्वैः; Bo Ds. 7 सं- (for स). K1. 2. 6 V1
 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 भूतानां (for भू-
 तेभ्यो). Ds1 G1 M1 त्रसं (G1 सत्रं) ते (for त्रसते).

35 ") K2 अगर्हणीयो; Das. 24 अगर्हणीया (for
 'णीयो'). T1 Gs गर्हते. Bs (marg.) [s] न्वन् (for
 'न्वान्'). —^b) T G1. 2. 6 ऋच्छेत्; G2 इच्छेत् (for
 ईच्छेत्). —^c) K1. 2 व्यपेतः; Ds1 निवीत (for विनीत).
 Das. 24 'मोह' (for 'मोहो'). K7 Ds. 5. 7. 9 [s] व्यप-
 नीतः; T1 G1. 2. 6 व्यपनीतः; G2 ह्यविनीत (for व्यप').
 —^d) D7 चात्र (for चेह). K4 V1 Dn1 Ds सोक्षम्;
 K6 Bo. 6-8 Das. 24 सोर्यम्; Dn4 Ds2 Ds M1. 6. 7
 सौतम्; T2 लोभम्; Ms यौतम् (for सोर्यम्). Ks. 7
 V1 Bo. 6 Dn1. n4 Ds. 3 अर्चति; K6 अर्चति; Br
 अर्चति; Bs Das. 24 Ds. 7 अर्हति; G2. 2. 6 इच्छति
 (for ऋच्छति). Bs सोनुकर्षति; Ds1 Cs (gloss: [n]
 अनुमर्षति, विनाशं गच्छति) सोनुमर्षति. ❧ Cn: न
 अजं अदनीयं भोग्यं लोकं अर्हति । ' न तस्य प्राणा उत्का-
 मन्ति ' (Brh. Up. 4. 4. 6) इति तस्य गत्यभावश्रुतेः । ❧

36 ") K7 Das. 24 Ds. 7. 9 T1 G1. 2. 6 M1. 5-7 अरो-
 षणो यः (for 'षमोहः'). —^b) K1. 2. 4. 5. 7 Ds. 7 प्रहीनः;
 Das. 24 प्रक्षीण- (for प्रहीण). K6 V1 Bo. 7-9 Das.
 24 Dn4 Ds1 Ds Cs 'कोषो; Dn1 Ds2 Ds. 5 'कोशो;
 Ds 'कोषो (for 'शोको'). —^c) Dn4 अप्रियश्च (for
 'याप्रियश्च'). —^d) K1. 2 T2 चरेद् (for चरन्). Ds एकः;
 G2. 2. 6 [ए] व (for [ए] व). Das भिक्षुः (for भिक्षुकः).

Colophon: Śi missing; Ks. 5 B1-5 Das. 24 Dn2.
 n3 D1 G4. 5 Ms. 4 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 4.
 5. 7 V1 Bo. 6. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T G1-5. 6
 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K2. 4 शुक्रप्रश्नः;
 Ks. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 Ms
 शुक्रानुप्रश्नः; M1. 6. 7 शुक्रानुप्रश्ने यतिवृत्तकथनं. — Adhy.
 no. (figures, words or both): Ks 81; Dn1 Ds1
 D7 T1 G1. 2. 6 Ms 72; Dn4 Ds2 G2 71; Ds M1.
 6. 7 70; Ds 66; T2 86. — Śloka no.: Dn1. n4
 Ds 36.

238

✎ This adhy. is missing in Śi (cf. v. l. 12.
 236. 19).

1 ") Ks. 7 V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-8
 प्रकृत्वास् (for 'तेस्'). —^b) K1 क्षेत्रज्ञोऽसौ; K2 'क्षेत्र-
 ज्ञः; Br. 6 Das. 24 'ज्ञाते (for 'ज्ञते'). K1 Br परिश्रुतः
 (Br 'ता'); K2. 5 उपश्रुताः; Ks Bs (orig.) : Das. 24

C. 12. 8952
B. 12. 247(6). 2
K. 12. 252. 2

सुदान्तैरिव संयन्ता दृढैः परमवाजिभिः ॥ २
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ ३
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्परतोऽमृतम् ।
अमृताच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ४
एवं सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५

परिस्मृताः (Ks 'तः'); Kt 'श्रितः'; V1 Bo. 6 (marg.). 8
Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अधिष्ठितः (for परिश्रितः). ☞ Ca:
परिश्रु[सु]तः, संसारनद्यां प्रवाहितः । ☞ —^a) K4 Das
Dn1. n4 Ds. 8 न; Bs (orig.) ये; M1 तं (for ते).
Ds वैतन् (for चैनं). K4 Dn1 D2. 8 ते (for न).
K1. 2 Bs (marg.) ते चैनं प्रतिजानं (K1 'बार्ध')ति. ☞ Ca:
प्रतिजानन्ति, प्रतिशब्दः प्रातिकूल्ये, [प्रातिकूल्ये]न जानन्ति ।
अन्तर्गतपथैर्यम् । ते चैनमेते प्राकृता महदहंकारादयः प्रतिकूलं
बोधयन्ति, अद्वितमेव हितवया दर्शयन्ति । ☞ —^a) Ks स
च; V1 न स; Ds स न (for स तु). K1. 2. 7 Bs
Das. a4 Ds. 5. 9 Ca न (Bs प्र) जाना (Das 'नं' ति स
तानपि (Bs 'बृप'); D1 T G1. 2. 6 M1. 5-7 स विज्ञाया-
(M1. 6 'नं)ति तानिह; G2 सविज्ञानोपि तानिह.

2 *) Ks V1 Bs Ds. 7 T G1-3. 6 चैव; Bo. 7. 8
Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चैव; Bs Das. a4 चापि; M1. 6
च षट् (for चैव). —^b) Ds इव (for इह). —^c)
Bs स (for सु). K2 स संता; Kt Das Dn4 Ds. 9
सं (Ds स)यथा (for 'न्ता'). G2 सुदर्शनैरिव संयातो
(hypermetric). —^d) T1 G1. 2. 6 दृढः; G2 दृढैः
(for दृढैः). Dn4 -वाजिनः (for 'भिः').

3 3-5 = (var.) Katha Up. 1. 2. 10-12. 3 = (var.)
6. 25. 42. —^a) K2 पुरा; Kt Bt Dn1. n4 Ds
D2-4. 3. 9 परे; Ds1 परं (for परा). —^b) Ks. 7
Ds Ds. 7. 9 T G1-3. 6 च परं (for परमं). V1 reads
मनः मनसस्तु on marg. —^c) V1 हि (for तु). —^d)
Das om. बुद्धे. Kt Ds-8. 9 यो बुद्धेः परतस्तु सः.
☞ Ca: आत्मा, अहमास्पदत्वादहंकारः । ततो महान् परः
इति ससुचयो द्रष्टव्यः । ☞

4 Gs reads 4^a twice. —^a) Das om. (hapl.)
कमव्य. —^b) Gs M1. 6 परमो (for 'तो'). Ds [s]मृती;
Ca (gloss: मरणहीनो नित्य आत्मेत्यर्थः) [s]मृतः (for
'तम्'). Das व्यक्ता परतरी मृते. —^c) Gs नामृतात्

अन्तरात्मनि संलीय मनःषष्ठानि मेधया ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च बहु चिन्त्यमचिन्त्यन् ॥ ६
ध्यानोपरमणं कृत्वा विद्यासंपादितं मनः ।
अनीश्वरः प्रशान्तात्मा ततोऽर्हत्त्वमृतं पदम् ॥ ७
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां वश्यात्मा चलितस्मृतिः ।
आत्मनः संप्रदानेन मर्त्यो मृत्युमुपाश्रुते ॥ ८
हित्वा तु सर्वसंकल्पान्सत्त्वे चित्तं निवेशयेत् ।

(for अमृतान्). K1. 2 Dn4 नापरं; Gs. 8 परमं (for
न परं). G2 कश्चित् (for किञ्चित्). —^a) Kt Ds. 9
या; Das Ds स (for सा). Kt Ds. 9 सा महा-; Ds
M1. 6 परमा (for सा परा).

5 *) K1. 2 V1 Bo. 7-9 Das Ds D2. 4. 9 M1. 6. 7
गूढात्मा; D1 T1 G2. 3. 6 निगूढो (for गूढोऽऽत्मा). Das
G1 नः (for न). Bs गूढात्मनि प्रकाशते. —^a) K1
दृश्यते; D2 दृश्यते. K4 Das Dn1 Ds1 D2. 6. 8
त्वग्रथा; T2 त्वग्रथा; G1 त्वग्रथा* (for त्वग्रथा).
—^a) Kt Ds. 9 सूक्ष्मया; Ds सूक्ष्मया; D1 T G1-3. 6
M1. 6. 7 महात्मा (for सूक्ष्मया). Ks. 6 V1 Bo. 6-8
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 सूक्ष्म (for तत्त्व-).
Das 'दृशंभिः'.

6 *) K1 आंतरात्मनि. D1 Gs. 6 संधीय; T1 G1
संधाय; G2 संवीय (for संलीय). —^b) Ks षष्ठीनि
(for षष्ठानि). ☞ Ca: मेधया तत्त्वज्ञानस्यैर्येण । ☞ —^c)
K1 G2 [इन्द्रियार्थं च; Ks. 7 V1 Dn1 Ds1 Ds. 5. 7 M1. 6
'र्थाश्च; D2 हितार्थं च; Ds [इन्द्रियार्थेभ्यो; Ds हितार्थं
(for [इन्द्रियार्थांश्च). Bs (marg. as in text) Das
a4 इन्द्रियार्थांश्च सुबहुन्. —^d) Ds om. (hapl.) चिन्त्यम्.
Dn4 Ds T2 Gs M1. 5. 7 अचित्तयत् (for 'यन्').

7 *) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2-4. 3. 9 Gs. 6 Cs ध्यानेनोपरमं कृत्वा; Ds 'नोपश-
मान्कृत्वा. —^b) K1 संपादितं; G2 संपादितो; M1
'दिनं (for 'दितं'). —^c) D1 T G1-3. 6 Ms-7 अनिश्वरन्
(D1 'रः') (for अनीश्वरः). V1 Das. a4 प्रसन्नात्मा; G2
प्रसन्नात्मा (for प्रशान्तात्मा). —^d) V1 Bs (marg. as
in text) Das. a4 ततो याति; Bs ततो याति; Ds. 7
नत्तदस्य; D1 तातार्हति; T G1. 3. 6 M1. 5-7 तदच्छति
(for ततोऽर्हति). K2 मृतं (for अमृतं). V1 T1 Gs. 6
परं (for पदम्). G2 तादृशं च परं पदं.

8 *) K1. 2. 4 च (for तु). —^b) K2 Das Dn4
चलितः; Ks Ds. 8 चलित (for चलित-). K2 सति:

सत्त्वे चित्तं समावेश्य ततः कालंजरो भवेत् ॥ ९
चित्तप्रसादेन यतिर्जहाति हि शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्रुते ॥ १०
लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तप्तः सुखं स्वप्नेत् ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्यमानो न कम्पते ॥ ११
एवं पूर्वापरे रात्रे युञ्जन्नात्मानमात्मना ।
सत्त्वाहारविशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १२

रहस्यं सर्ववेदानामनैतिश्रमनागमम् ।
आत्मप्रत्ययिकं शास्त्रमिदं पुत्रानुशामनम् ॥ १३
धर्माख्यानेषु सर्वेषु सत्याख्यानेषु यद्वसु ।
दशेदमृक्सहस्राणि निर्मथ्यामृतमुद्धृतम् ॥ १४
नवनीतं यथा दध्नः काष्ठादधिर्यथैव च ।
तथैव विदुषां ज्ञानं पुत्रहेनोः समुद्धृतम् ।
स्नातकानामिदं शास्त्रं वाच्यं पुत्रानुशामनम् ॥ १५

C. 12. 238
B. 12. 247 (C). 15
K. 12. 252. 15

(for -सृतिः). — ^a) K₁ B₃ (marg. as in text) D₅ संप्रसादेन; K₇ D₄ ^a 'मोहेन'; V₁ 'काशेन (for 'दानेन)'. — ^b) K₅ मर्त्या. K₁ ^a सृतम् (for सत्यम्). K₁ D₄ G₂ अपाश्रुते; G₂ इहाश्रुते (for उपा). D₅ जहातीह शुभाशुभं.

9 V₁ reads 9-10 on marg. — ^a) K₅ B₃ विद्वत्; K₇ D₄ ^a विहाय; B₁ ^a विहत्य; B₃ अपेत्य; D₁ ^a D₅ D₂ ^a G₂ M₁ ^a ^a जाह (D₂ M₁ [sup. lin.] 'ह'ल (for हित्वा तु). K₁ B₃ च; D₂ ^a हि (for तु). K₁ D₄ ^a सर्वान् (for सर्व). B₃ संस्कारान् (for संकल्पान्). B₃ (marg.) अपाहृत्य स संकल्पान्. — B₃ om. (hapl.) ⁹. — ^b) K₁ सत्त्वं (for सत्त्वे). G₂ सत्त्वेच्छान्यवेक्षयेत् (sic). — ^c) K₁ D₄ समावेदय; D₄ संनिवेदय (for समा). — ^d) D₄ ^a G₂ कालंजरो; T₂ कालकरो (for कालंजरो).

10 = (var.) 12. 180. 29. With 10, cf. 3. 203. 35; Kātha Up. 1. 3. 12. V₁ reads 10 on marg. — ^a) D₄ पतीर; D₄ चातिर (for यतिर). — ^b) D₄ ^a जुहोति; G₂ निर्हति (for जहाति). K₅ ^a V₁ Bo. ^a ^a (marg. as in text) ^a D₄ ^a D₁ ^a D₅ D₂ ^a ^a T₂ M₁ ^a ^a [ह]ह; G₂ च (for हि). — ^c) D₅ प्रसन्नात्मनि स्थित्वा च. — ^d) K₅ आनंतिम्; K₄ ^a V₁ Bo. ^a ^a D₄ ^a D₁ ^a D₂ ^a ^a T₁ G₁ ^a ^a वलंस्त्वं; D₁ अद्यकम्; M₁ ^a ^a अद्यकम् (for आनन्त्यम्).

11 = (var.) 3. 203. 36. — ^a) K₅ न क्षणं; D₄ आलक्ष्यं; D₅ लक्षणं (for 'न'). — ^b) K₅ M₁ सुप्तः; K₄ ^a Bo. ^a ^a D₄ ^a D₁ ^a D₂ ^a ^a स्मरे; M₅ स्वप्नः (for सुप्तः). — With 11^{ad}, cf. 6. 28. 19^{ab}. — ^c) K₁ D₄ निवातो (D₅ 'वति' वा; D₄ ^a निवातस्यो (for 'ते वा'). D₄ corrupt. — ^d) K₅ कात्यते (for कम्पते).

12 = (var.) 3. 203. 37; 12. 180. 28. — ^a) D₄

पूर्वापरं; D₁ T₁ G₁ ^a ^a 'परो; G₂ 'पर' (for 'परे'). K₅ ^a D₄ रात्रेर; Bo. ^a (marg.) D₁ ^a D₂ ^a ^a काले; D₇ T₁ G₁ ^a ^a M₁ ^a ^a रात्रौ (for रात्रे). — ^b) K₄ G₂ आत्मनः; K₅ V₁ Bo. ^a ^a D₁ ^a D₂ ^a ^a आत्मनि (for 'ना'). — ^c) K₅ V₁ Bo. ^a ^a D₄ ^a D₁ ^a D₂ ^a ^a T₁ G₁ ^a ^a M₁ ^a ^a लब्ध्वा (D₁ ^a G₂ 'ब्ध्वा'). हारो (for सत्त्वाहार). K₇ विहारत्मा; D₁ विमुक्तात्मा (for विमुद्धात्मा). — ^d) D₅ पश्यतु (for 'ति'). K₁ ^a D₇ T₁ G₁ ^a ^a आत्मना (for 'नि'). K₅ G₂ पश्यन्नात्मा नमात्मनि (G₂ 'ना').

13 ^a) D₅ M₁ ^a ^a (sup. lin. as in text) -भूतानाम्; G₁ वेदानाम् (for वेदानाम्). — ^b) G₂ नैकविह्वम् (for जनै). K₇ B₃ ^a ^a D₄ ^a ^a T₁ G₁ ^a ^a M₁ ^a ^a जनगतं; V₁ Bo. ^a ^a D₁ ^a D₂ ^a ^a गतं; D₅ जनगति (for जनगमम्). — After 13^{ab}, D₅ reads 16^{ab}, for the first time, repeating it in its proper place. — ^c) K₁ ^a D₇ प्रत्यायकं; K₇ D₁ D₄ ^a ^a प्रत्ययि (D₁ 'यि')कं; T₁ G₁ ^a M₁ ^a ^a प्रत्यायिकं (for 'प्रत्य'). — ^d) K₇ D₄ ^a ^a M₁ ^a ^a वाच्यं (for इदं). M₁ ^a ^a शासनान् (for शासनम्). K₁ ^a इदमु (K₂ 'मा')त्रानुशासनं. — After 13, K₇ D₄ ^a read 16^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

14 ^a) D₅ धर्माख्यानेषु (for 'ख्यानेषु). — ^b) V₁ Bo. ^a ^a (marg.) ^a D₁ ^a D₂ ^a ^a सत्याख्याने च; T₁ G₁ ^a ^a चित्राख्यानेषु (for सत्या). K₅ यत्तल (sic); B₁ यत्तलसु; M₁ तद्वसु (for यद्वसु). — ^c) K₁ ^a ^a सर्वेक्षास्त्र; D₄ corrupt; D₅ व्यस्तेदस्त्र; D₇ दशा चाष्ट; G₁ दशे ददत्; G₂ दर्शनानां (for दशेदस्त्र). ॐ C₇ (reading दशेदस्त्रसहस्राणि): दशा इतः युक्त दशेतः। ॐ — ^d) K₁ ^a उद्यतं; D₄ उद्यतं. D₄ G₂ निर्मथासुतसुत (G₂ 'दु')तं.

15 ^a) K₇ D₄ D₄ ^a ^a तथैव (for च). D₇ T₁ G₁ ^a ^a ह; G₂ हि (for च). D₅ सर्वेदं मयिर्न नया. — D₅

C. 12. 8966
B. 12. 2476. 16
K. 12. 252. 16

तदिदं नाप्रशान्ताय नादान्तायातपस्विने ।
नावेदविदुषे वाच्यं तथा नानुगताय च ॥ १६
नास्रयकायानृजवे न चानिर्दिष्टकारिणे ।
न तर्कशास्त्रदग्धाय तथैव पिशुनाय च ॥ १७
श्लाघते श्लाघनीयाय प्रशान्ताय तपस्विने ।
इदं प्रियाय पुत्राय शिष्याभ्यानुगताय च ।

रहस्यधर्मं वक्तव्यं नान्यसौ तु कथंचन ॥ १८
यद्यप्यस्य महीं दद्याद्रत्नपूर्णामिमां नरः ।
इदमेव ततः श्रेय इति मन्येत तत्त्ववित् ॥ १९
अतो गुह्यतरार्थं तदध्यात्ममतिमानुषम् ।
यत्तन्महर्षिभिर्दृष्टं वेदान्तेषु च गीयते ।
तत्तेजः संप्रवक्ष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

om. 15^{ad}. — °) K₁. 2 D₅ M₁ विदुषा (for 'वां').
— °) K₁ समुप्यतां; K₂ D₄ 'इतं'; K₄ 'हुतं' (for
'इतम्'). — °) K₂ इदं; D₅ वाच्यं (for वाच्यं).

16 K₁ D₄. 9 read 16^{ab} for the first time after
13; D₅ reads the same for the first time after 13^{ab}.
— °) D₅ (first time) नाप्रशान्ताय (for 'शान्ताय').
— °) D₄ om. दान्ता. K₁. 6. 7 D₄. 9 (last three
second time) तपस्विने; K₂ [अ]तपस्विनी (for [अ]तप-
स्विने). D₄. 9 (both first time) नाधर्मज्ञाय वोच (D₅
वोच्य) ते. — K₂. 4 om. (hapl.) 16^c-18^b. — °) K₅
G₁ विदुषो (for विदुषे). — °) K₁ D₄. 24 D₅ G₂
नानगताय (for नानु').

17 K₂. 4 om. 17 (cf. v. l. 16). — °) D₄ क्रजवे
(for 'वे'). K₅ नास्यकाननृजवे. — V₁ om. 17^b.
— °) D₄ वा (for च). G₂ निर्दिष्ट- (for [अ]निर्दिष्ट-).
K₁ न चैवानृतकारिणे. — °) K₁ न हेतुवाचमुग्धाय; D₁
न तत्कुशास्त्रदग्धाय; G₂ न तच्छास्त्रविदग्धाय.

18 K₂. 4 om. 18^{ab} (cf. v. l. 16). K₁ om. 18^{abst}.
— °) K₅ Bo. 6. 7. 9 D₄ D₅ D₂. 6. 8 श्लाघिने;
D₄ श्लाघतीये (sic); D₅ श्लाघने; D₅ G₂ श्लाघ्यते
(for श्लाघते). Bo श्लाघिनेवाय. — °) D₄ तपस्विनं
(for 'स्विने'). — °) D₅ विप्राय (for मियाय). D₁
T₁ G₁-3. 6 transp. पुत्राय and शिष्याय. — °) V₁
धर्म्यं (for 'धर्म'). K₁ D₄. 6. 8 धर्म्यं (D₄ 'र्म्यं'; D₅. 9
'र्म') रहस्यं वक्तव्यं; D₅ धर्म्यं रहस्यमव्यक्तं; M₁. 6 रहस्यं
धर्म्यं (M₅ 'र्म') मव्यक्तं. — °) D₄ तान्यसौ (for ना').
B₅ च; D₅ तत् (for तु). K₁. 2. 4 G₂ कदाचन (for
कथं').

19 °) T₂ यदपि (for यद्यपि). — °) D₅ अन्न-
(for रत्न). K₁ D₄. 6. 9 M₁ इमां परः (M₁ 'रां'); D₁
इवापरः (for इमां नरः). — °) T₁ G₁. 3. 6 तदा (for
ततः). — °) K₄ G₂ तत्त्ववित्; V₁ B₅ (marg. as in

text) M₁. 5-7 धर्मवित्; T₁ G₁ न कचित् (for तत्त्व-
वित्). D₄. 7 मन्य (D₁ 'न्यं') ते सर्वधर्मतः.

20 °) M₁ गुह्याद् (for अतो). D₅ गुह्यमरार्थं (for
'तरार्थ'). K₁ T G₁-3. 6 यद्; K₂. 4 वा (for तद्).
— °) K₁ तं; G₁ तु (for तत्). K₅ जुष्टं; G₂ दिष्टं
(for दृष्टं). — °) K₁ चीयते; D₄ गीयते; D₅
गायते (for गी'). T₁ G₁ वेदांते च प्रगीयते. — °)
D₄ तत्रेदं (for तत्तेजः). K₁. 2 T G₁-3. 6 M₁. 6. 7
तत्तेजं वर्तयि (K₁. 2 'र्तयि'; G₂ 'र्तयि') यामि. — °) K₁. 2
T G₁-3. 6 M₁. 5-7 यदि मां; D₅ यन्मा त्वं (for यन्मां
त्वं). D₅ परिपृच्छति (for 'सि'). — After 20, K₅ V₁
Bo. 6-9 D₄. 24 D₅. 1. 24 D₅ D₂. 3. 5-8 T G₁-3. 6 M₁.
5-7 Kumbh. ed. ins.:

687* यच्च ते मनसि वर्तते परं.

यत्र चास्ति तव संशयः कचित् ।

श्रूयतामयमहं तवाग्रतः

पुत्र किं हि कथयामि ते पुनः ।

[(L. 1) D₅ (also as above) मे (for ते). K₅
परे (for परं). — (L. 2) D₁ यच्च (for यत्र). K₅
नात्र; D₅ G₂ नास्ति; D₁ वास्ति (for चास्ति). — (L. 3)
K₅ परमहं; V₁ G₁ अहमयं (by transp.). K₅ वचाग्रतः
(for तवा'). — (L. 4) D₅ [इ]ह; T G₁. 2. 6 M₁. 5. 6
प्र- (for हि). T G₁-3. 6 M₁. 5-7 [S]परं (for पुनः).]

Colophon: S₁ missing; K₂. 5 B₁-5 D₄. 24 D₅.
ns D₁ G₄. 5 M₂-4 absent. — Sub-parvan: K₁. 2. 4
6. 7 V₁ Bo. 6. 7. 9 D₄. 24 D₅. 1. 24 D₅ D₂-4. 6-9 T
G₁-3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁. 6 V₁
Bo. 6. 8. 9 D₄. 24 D₅. 1. 24 D₅ D₂. 3. 5. 8 M₅ शुकानु-
प्रसः; K₂. 4 शुकप्रसः; M₁. 6. 7 शुकानुप्रसो प्रकृतिविकार-
— Adhy. no. (figures, words or both): D₅

२३९

शुक उवाच ।

अध्यात्मं विस्तरेणेह पुनरेव वदस्व मे ।

यदध्यात्मं यथा चेदं भगवच्चृषिसत्तम ॥ १

व्यास उवाच ।

अध्यात्मं यदिदं तात पुरुषस्येह विद्यते ।

तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तस्य व्याख्यामिमां शृणु ॥ २

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।

महाभूतानि भूतानां सागरस्त्रोर्मयो यथा ॥ ३

Dr T1 G1. s. 5 Ms 73; Dn1 Ds2 G2 72; D3 M1. s. r 71; Ds 69; T2 87. — *Sloka no.*: Dn1 Ds 23; Dn4 22.

239

This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. 1. 12. 236. 19). — With adhy. 239-241, cf. 12. 187 and B. 12. 286[5].

1 = B. 12. 286[5]. 1. With 1, cf. 12. 187. 1. — ^a) D4 एवं (for एव). — ^b) K2 G1 यदाध्यात्मं (for यद्). Ds om. from यथा up to तथा (in 3^a). K7 D4. s. 5 अतश्च (for यथा). Ks Be Dn1. n4 Ds2 Ds. s T G1-s. 5 वेद; Ms वेदं (for चेदं). D4 यदाध्यात्मं समा चेदं. — ^d) K1 D4 Dr T G1-s. 5 M1. s. 5 भगवान् (for 'वन्). Br D4 T2 M1. s. 5 सत्तमः (for 'सत्तम').

2 With 2, cf. 12. 187. 2; B. 12. 286[5]. 2. Ds om. 2 (cf. v. 1. 1). — ^a) D4 यदि तं (for यदिदं). K7 D4-r. 5 अध्यात्मं नाम यदिदं. — ^b) Ks पश्यते; K7 Bo. s-5 Das. a4 Ds Ds-5 M1. 5 पश्यते; G2 damaged (for विद्यते). — ^c) Ks Bo. s. r. 5 Das. a4 Ds Ds तत्तेऽहं वदं विषयामि. — ^d) K1 D4 वाक्याम् (for व्याख्याम्). K2 हमे (for हमां). K7 D4. s. 5 यथावदिह दर्शनं.

3 3^{ab} = 12. 187. 4^{ab}; B. 12. 286[5]. 3^{ab}. Ds om. up to तथा (cf. v. 1. 1). — ^a) T G1-s. 5 M1. s. r वायुर् (for ज्योतिर्). — ^b) Dn1 Ds2 Ds. s. 5 आकाश (for 'शम्). T G1-s. 5 M1. s. r आकाशं ज्योतिरेव च. — 3^{cd} = 12. 187. 5^{cd}; (var.) B. 12.

प्रसार्येह यथाज्ञानि कर्मः संहरते पुनः ।

तद्वन्महान्ति भूतानि यवीयःसु विकुर्वते ॥ ४

इति तन्मयमेवेदं सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।

सर्गे च प्रलये चैव तस्मान्निर्दिश्यते तथा ॥ ५

महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ।

अकरोत्तात वैषम्यं यस्मिन् यदनुपश्यति ॥ ६

शुक उवाच ।

अकरोद्यच्छरीरेषु कथं तदुपलक्षयेत् ।

286[5]. 5^{cd}. — ^a) Ds lacuna; Dr G2 Ms भूतानि; T1 G1. s. 5 पञ्चैव (for भूतानां). — ^d) Dn4 वदा (for यथा). ☞ Cn: भूतानां जरायुजादीनां सागरोर्मिन्यावेन प्रतिजीवं भूम्यादयः पृथक् कल्पिताः सन्तीत्यर्थः । ☞

4 With 4, cf. 12. 187. 6; B. 12. 286[5]. 6. — ^a) K1 प्रसावेह; M1 प्रसावेव (for 'वेह). — ^b) D4 कर्म (for कर्मैः). — ^c) Bo om. भूतानि. K2 तद्वन्ति महाभूतानि; D4 तद्वन्महन्ति भूतानां. — ^d) V1 यवीयांसो; D4 यवीयःसु; T1 G1. s. 5 यवीयांसि; G2 ईश्वरो वै (for यवीयःसु). K2 यवीयःसुपि कुर्वते. ☞ Cn: यवीयःसु स्वल्पेषु शरीराकारेषु महाभूतेषु स्थित्वा विकुर्वते, सूक्ष्मलयाव्यं विकारं जनयन्ति । ☞

5 T1 reads 5^a-7^b on marg. — ^a) Ds. r अकरोत्स्वमेवेदं. — ^b) K1 D4 सर्वैः; Ks स्वर्गे (for सर्गे). T2 G2 M1 प्रलये. — Ds om. (hapl.) 5^d-6^a. — ^d) Ks Bo. s-5 Das Dn1. n4 Ds Ds. s. r. 5 Gs. 5 तस्मिन् (for तस्मान्). K1 निर्दिश्यते; G2 निवृत्त्यते (for निर्दिश्यते).

6 = (var.) 12. 187. 7; B. 12. 286[5]. 9. Ds om. 6^a (cf. v. 1. 5). T1 reads 6 on marg. — ^a) B2 सर्व (for सर्वैः). — ^b) D1 तानि; T G1-s. 5 Ms तेषु (for तात). — ^d) K1 Ds. s. r. 5 योस्मिन्तद्; Ds योस्मिन्तद्; T1 G2 योऽप्यन्तद्; T2 G2. s. 5 M1. s-1 योऽप्यन्तद् (M1 'न्तम्) (for योऽप्यन्तद्). B2 वेदं न (for यदुद्).

7 T1 reads 7^{ab} on marg. — ^a) K1 Ds. s T1 G1-s. 5 यः (for यद्). — ^b) K1 V1 Das Ds. s M1. s-1 Cpp Cs लक्षये; B2 लक्ष्यते (for लक्षयेद्). T1 G1-s. 5 सर्वं समुपलक्ष्य (G1 'न्यते); T2 सर्वं समुपल-

C. 12. 239D
B. 12. 240[7]. 7
K. 12. 239. 7

C. 12. 2380
B. 12. 248(7). 7
K. 12. 253. 7

इन्द्रियाणि गुणाः केचित्कथं तानुपलक्षयेत् ॥ ७

व्यास उवाच ।

एतत्ते वर्तयिष्यामि यथावदिह दर्शनम् ।

शृणु तत्त्वमिहैकाग्रो यथातत्त्वं यथा च तत् ॥ ८

शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशसंभवम् ।

प्राणश्चेष्टा तथा स्पर्श एते वायुगुणास्त्रयः ॥ ९

रूपं चक्षुर्विपाकश्च त्रिधा ज्योतिर्विधीयते ।

रसोऽथ रसनं स्नेहो गुणास्त्वेते त्रयोऽम्भसाम् ॥ १०

ग्रेयं घ्राणं शरीरं च भूमेरेते गुणास्त्रयः ।

एतावानिन्द्रियग्रामो व्याख्यातः पाञ्चभौतिकः ॥ ११

वायोः स्पर्शो रसोऽद्भ्यश्च ज्योतिषो रूपमुच्यते ।

आकाशप्रभवः शब्दो गन्धो भूमिगुणः स्मृतः ॥ १२

मनो बुद्धिश्च भावश्च त्रयं एतेऽऽत्मयोनिजाः ।

न गुणानतिवर्तन्ते गुणेभ्यः परमा मताः ॥ १३

क्षये. — K₂ Da₄ om. (hapl.) 7^{ab}; B₈ reads the same on marg. — ^a) K₈ r D₄-r. 9 M₁ s. 7 इन्द्रियाणां (for 'यानि'). K₁ D₈-r M₈ s. 6 के च (for केचित्). — ^d) D₈1 D₈ तद्; G₁ ताम् (for तान्). K₇ D₈1 D₈ T G₁ s. 8 M₁ s. 7 लक्षये (for लक्षयेत्).

8 G₁ om. 8-9. — ^a) K₁ 2. 4 एतत्ते दर्शयिष्यामि. — ^b) K₈ V₁ Bo. 6-9 Da₈ a₄ D₈1 n₄ D₈1 D₈ s. 8 M₈ अतु. (for इह). Bo. 8 D₈1 n₄ D₈1 D₈ s. 8 पूर्वशः; Da₈ a₄ शासनं; D₈ 7 वर्धनं; G₂ दर्शितं (for दर्शनम्). — ^c) M₇ शृणुष्वेह तद्व्यग्रो. — ^d) K₈ यथावत्त्वं (for 'तत्त्वं'). K₁ 2 यथाक्रमं; B₈ तथा च यत्; D₈ 7 यथावत्त्वं (for यथा च तत्).

9 With 9, cf. 12. 187. 8; B. 12. 286[5]. 10^{ab}, 12^{ab}. G₁ om. 9 (cf. v. l. 8). — ^a) K₇ शब्दः; G₂ शब्दः (for शब्दः). K₁ श्रोत्रं; D₄ श्रोत्रे (for श्रोत्रं). K₁ खानि; Da₄ ख्याति; G₂ हानि (for खानि). — ^b) Da₈ चक्षु माकाशं भवं (sic). — ^c) D₈ 7 प्राणाश्च; G₂ प्राणः (for प्राणश्च). K₈ D₄ s. 7 G₂ चेष्टाम्; D₈1 चैषां (for चेष्टा). K₁ 2 स्पर्शा; G₂ स्पर्शम् (for स्पर्श). — ^d) B₈ T G₂ s. 8 स्मृताः; D₄ त्रयाः (for त्रयः).

10 With 10, cf. 12. 187. 9; B. 12. 286[5]. 11^{ab}, 10^{cd}. V₁ reads 10^a-11^b on marg. — ^a) G₂ रूपं चक्षुर्विभागं च (sic). — ^b) B₈ द्विधा; D₈ D₄ s. 8 तथा; G₂ क्रिया (for त्रिधा). — ^c) K₁ 2. 4 स्तपनं (for रसनं). K₇ स्नेहः (for स्नेहो). — ^d) Da₄ ततो (for त्रयो). K₈ Da₄ D₈ [अ]म्भसा; K₈ Bo D₈1 n₄ D₈ D₈ s. 2. 7. 8 M₁ s. 6 'सः' (for 'ऽम्भसाम्').

11 With 11^{ab}, cf. 12. 187. 10^{ab}; B. 12. 286[5]. 11^{cd}. V₁ reads 11^{ab} on marg. — ^a) K₁ 2 transp. ग्रेयं and घ्राणं. D₈ च शरीरं (for शरीरं च). — ^b) K₁ 2. 4 transp. गुणाश्च and त्रयः. Da₄ गुणश्च.

— After 11^{ab}, T G₁-s. 8 M₈ Kumbh. ed. ins.:

688* श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

[G₁ च (for त्वक्).]

— ^a) K₁ Da₄ इन्द्रियाग्रामो (Da₄ 'मो'); K₄ D₈1 n₄ D₈ D₈ s. 8 'यग्रामैर्'; D₈ 'ग्रामे (for 'यग्रामो'). — ^d) K₁ 2. 6 G₁ पञ्चभौतिकः; Da₈ lacuna; M₇ पाञ्चभौतिकं.

12 ^a) K₁ 2. 4 प्राणो (for स्पर्शो). — D₈ om. (hapl.) 12^b-13^a. — ^b) K₂ ज्योतिरूपविमुच्यते (sic). — D₇ om. 12^a-13^a. — ^c) Bo D₈1 आकाशः; G₁ 'शं (for 'श्च'). Da₄ प्रथमः (for प्रभवः). M₁ आकाशस्य गुणः शब्दो. — ^d) Da₄ गणः; D₈1 गुणाः.

13 D₄ 7 om. 13^a (cf. v. l. 12). — ^a) K₄ om. (hapl.) from the first च up to बुद्धि (in 14^a). D₈ बुद्धेश्च. K₈ D₈1 n₄ D₈ s. 7 T₁ G₁ s. 8 Cn (gloss: पूर्ववासना) स्वभावश्च; K₇ भवेत्तत्र; Da₈ lacuna (for च भावश्च). — ^b) K₈ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da₈ a₄ D₈1 n₄ D₈ D₈ s. 8 एते स्वः; K₇ D₄-r. 9 G₂ एवात्मः (for एतेऽऽत्मः). K₈ -योनयः; Bo D₈1 -योनिताः; D₄ s. 9 -योनयः (for -योनिजाः). K₁ 2 त्रय एतेऽत्मजा निजाः. ☞ Cn: स्वयोनिजाः तत्तत्संस्काररूपिवाचिच्छादाविर्भूताः । ☞ — ^c) Da₈ ते गुणान्; M₁ s. 7 निगुणान् (for न गुणान्). K₁ 7 D₈ T₂ G₈ M₁ s. 7 अनिः; K₈ अभिः; B₇ अनुः; Da₄ हव (for अति). G₂ न गुणा विनिवर्तते. — ^d) Da₄ D₇ G₂ परमां (for 'मा'). K₁ मतः; K₈ Bo. 6-9 Da₈ a₄ D₈1 n₄ D₈ s. 7. 8 गताः; D₈ T G₁ s. 8 M₈ गतिः; G₂ गतिं (for मताः). — After 13, K₈ V₁ Bo. 6-9 Da₈ a₄ D₈1 n₄ D₈1 D₈ s. 8 Kumbh. ed. read 17-19.

14 With 14, cf. 12. 187. 11; B. 12. 286[5].

15. K₄ om. up to बुद्धि (cf. v. l. 13). — ^a)

इन्द्रियाणि नरे पञ्च षष्ठं तु मन उच्यते ।
 सप्तमीं बुद्धिमेवाहुः क्षेत्रज्ञं पुनरष्टमम् ॥ १४
 चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः ।
 बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ १५
 रजस्तमश्च सत्त्वं च त्रय एते स्वयोनिजाः ।
 समाः सर्वेषु भूतेषु तद्गुणेषूपलक्षयेत् ॥ १६
 यथा कूर्म इहाङ्गानि प्रसार्य विनियच्छति ।
 एवमेवेन्द्रियग्रामं बुद्धिः सृष्ट्वा नियच्छति ॥ १७

K1 परे; Das Ds [इ]तरे; T G1-2.6 Mr तथा (for नरे). Das शं च (for पञ्च). —^a) Ds उच्यते (for उच्यते). —^c) Das सप्तमि; Dn1 'मा. Gs इति (for एव). K1 Ds-1.9 Gs सप्तमी बुद्धिरित्याहुः. —^d) T G1-2.6 M1.6.7 क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः.

15 = (var.) 12. 187. 12; B. 12. 286[5]. 17. —^a) Ks वकुर (for चक्षुर). K1 Bs Das Ds-5. 7.9 T1 G1.8 आलोकनाय (for 'चनाय). G1 चक्षुरालोचनायैव. —^c) K1.2.4.7 D1.9 बुद्धिरध्यवसानाय. —^d) Das साक्षि (for साक्षी).

16 ^b) D1 T1 G1.6 Mr एतस्म; Gs.8 एवात्म- (for एते स्व). Ds T2 त्रय एव [T2 'ते] स्वयोनिजाः. ☞ Cp: स्वयोनिः प्रकृतिः, तज्जाः आकाशादिगतसात्त्विकाद्येभ्य उत्पन्ना इत्यर्थः. ☞ —^c) K1.2.4 Ds1 Ds.1 समः; T2 मनः (for समाः). Das समानसर्वो भूतेषु. —^d) T1 G1-2.6 प्र- (for [उ]प). Ks V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1.14 Ds D2.2.6.8 तान्गु (Ds तद्गु)णानुपलक्षयेत्.

17 Ks V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1.14 Ds1 D2.2.8 Kumbh. ed. read 17-19 after 13. —^a) K1 कूर्मा. K1.6.1 V1 Ds1 D4.6.9 T2 G1 M1.6 इव; Ks यथा (for इह). Ms.1 ययैव कूर्मः स्वांगानि. —^c) T1 एतस् (for एवम्). G1 ग्राम- (for ग्राम). —^d) Ks V1 Bs.9 Das.24 Dn1 Ds1 Ds.8 सृष्टा; Dn1 सृष्टा; Ds2 (before corr.) सृष्ट्या; Ds सृष्टा; T1 G1 सृष्ट्या; T2 Gs.6 सृष्ट्या; Gs सृष्टं; Ms (sup. lin. as in text) सृष्टा (for सृष्ट्या). Ds.1 [अ]नुय (D1 'ग)च्छति (for निष). —

18 18^{ab} = (var.) 12. 187. 13^{ab}; B. 12. 286[5]. 14^{ab}. For the sequence in Ks V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1.14 Ds1 D2.2.8 Kumbh. ed., cf. v. l. 17. —^a) K1.2 य; Ks यथा (for यद्). Ds.1 चोर्ध्व (for ऊर्ध्व). Ds यदूर्ध्व पादतलाद् (submetric). —^b)

यदूर्ध्व पादतलयोरवाङ्मूर्ध्व पश्यति ।
 एतस्मिन्नेव कृत्ये वै वर्तते बुद्धिरुचमा ॥ १८
 गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि ।
 मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः ॥ १९
 तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।
 प्रशान्तमिव संशुद्धं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २०
 यत्तु संतापसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
 रजः प्रवर्तकं तत्स्यात्सततं हारि देहिनाम् ॥ २१

C. 12. 289A
 B. 12. 246[7]. 21
 K. 12. 239. 21

K2.4 Ds अवाग् (for अवाङ्). K1.2.4 Das.24 Dn1 Ms ऊर्ध्व; Ks.1 V1 Bs.1.8 (marg. as in text).9 Ds.1-9 चोर्ध्व; Gs नामेश (for मूर्ध्व). Gs पश्यति (for 'ति). ☞ Cp: पादतलयोरूर्ध्व मूर्ध्वावागिति शरीरमुच्यते. ☞ —^c) Dn1.14 Ds1 D2.2.7.8 Gs कृत्ये तु; Ds कृत्येषु; T1 G1.2.6 कृत्ये च (for कृत्ये वै). —^d) Das वर्तते बुद्धिरात्मनः.

19 = 12. 187. 16; (var.) B. 12. 286[5]. 18^{ab}. For the sequence in Ks V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1.14 Ds1 D2.2.8 Kumbh. ed., cf. v. l. 17. —^a) T1 G1-2.6 Mr नि (Mr नै)नीयते (for ने). Cap स्वार्थ (for बुद्धिर्). K1.2.4.7 Ds.5.9 Cs Cpp गुणांते (Ds 'णार्थे) नीयते बुद्धिर्; D1 गुणार्थे वर्तते बुद्धिर्. ☞ Ca: गुणान्ते विषयसमीपे नीयते इन्द्रियादिभिर्जन्यते ॥ Cs: गुणान् सत्त्वादीन्, नेनीयते पुनः पुनः प्रवर्तयति ॥ Cv: गुणान् वैराग्यादिगुणान्. ☞ —^b) Ks Ms.1 बुद्धेर्; K1 lacuna (for बुद्धिर्). Gs च (for अपि). T1 G1.8 सुहृदैर्वै- (Gs 'दैरि)न्द्रियाणि च; G2 स्वबुद्धिर्बुद्धियाणि च. —^c) Ds (marg. as in text) भूतानि; T1 G1.2.6 [इ]न्द्रियाणि (for सर्वाणि). —^d) K1 transp. कुतो and गुणाः. ☞ Ca: कुतः इति सार्वविभक्तिकः तसिः तस्मै इत्यर्थः । बुद्धिं विना निष्प्रयोजनत्वात् । ☞

20 With 20, cf. 12. 187. 30; B. 12. 286[5]. 29. Ks om. 20. —^a) D1 तत्तद् (for तत्र). Gs सत् (for यत्). —^c) Das काञ्चिद् (for किं). Mr पश्यति (for लक्षयेत्). —^d) Das प्रज्ञातस् (for प्रज्ञान्तरस्). Das उप-; Gs अय (for इव). —^e) Bs (marg. as in text) transp. सत्त्वं and तद्. Gs समुप- (for तदुप).

21 K1 Gs om. 21-22. Das om. 21^{ab}. —^b) K1 काले; Ks कार्य (for काये). T G1.2.6 Mr यत्प्रीति- करमात्मनः. — After 21^{ab}, M1.6 (om. 21^{ab}) read

C. 12. 2395
B. 12. 248(71.22)
K. 12. 253. 22

यत्तु संमोहसंयुक्तमन्यक्तविषयं भवेत् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधार्यताम् ॥ २२

प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः साम्यं स्वस्यात्मचित्ता ।

अकस्माद्यदि वा कस्माद्वर्तते सात्त्विको गुणः ॥ २३

अभिमानो मृषावादो लोभो मोहस्तथाक्षमा ।

लिङ्गानि रजसस्तानि वर्तन्ते हेत्वहेतुतः ॥ २४

तथा मोहः प्रमादश्च तन्द्री निद्राप्रबोधिता ।

कथंचिदभिवर्तन्ते विज्ञेयास्तामसा गुणाः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

22^{ad} for the first time, repeating it in its proper place. Da4 reads 21^{ad} twice. —^a) D4.1 G2.6 तस्मात् (for तस्मात्). —^d) K1 वारि; D4-7.9 सर्व (for हारि). T1 सत्त्वसंहारि देहिनां. —For 21^{ad}, K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 (both times) Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 Mr subst.:

689* प्रवृत्तं रज इत्येवं तत्र चाप्युपलक्षयेत् ।

[K6 संवृत्तं (for प्रवृत्तं). Mr इत्येव. Mr ततस्तदपि चितयेत् (for the post. half).]

22 With 22, cf. 12. 187. 32; B. 12. 286[5]. 31. Kr G2 om. 22 (cf. v. 1. 21). —^a) B6 (marg.) यत्तु; Mr अय (for यत्तु). D5.1 यच्च प्रकाशसंयुक्तम्. —^b) K2 Das. 24 D5.1 अव्यक्तं (for 'क्त'). Mr कंचे मनसि वा भवेत्. — M1.6 read 22^{ad} for the first time after 21^{ab} (om. 21^{ad}). —^d) M1.6 (both first time) रजस् (for तमस्). K1. 2. 4 Das. 24 D4.9 T G1-2.6 M1 (both times), 5.6 (both times). 7 -धारयेत्; D8 -धार्यते (for -धार्यताम्).

23 With 23, cf. 12. 187. 33; B. 12. 286[5]. 25^a-26^b. —^b) K1. 2. 4 साम्यं; V1 शान्तिः; B6 Ds D4 Cs साम्यं; T1 G1. 3. 8 साह्यं; G2 स्वाह्यं (for साम्यं). K6 सुस्थ्यात्मः; Dn1 स्वास्थ्यात्म (for स्वस्थ्यात्म). K1 चित्तदा; Kr D4.9 चित्तना; Das चित्तया; Da4 चित्तया; G1 चित्तता (for चित्तता). ☞ Cs: साम्यं सर्वत्र सत्तया वर्तमानत्वम् । स्वस्थ्यात्मचित्तता, अक्षुभितान्तःकरणता । ☞ —^d) K1. 4 V1 वर्तते (for वर्तते). Mr गुणाः. K6 B6. 7. 9 Das. 24 वदं (K6 'तं') ते सात्त्विकान्गुणान्; Kr Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2-9 M1.6 वर्तं (Dr 'तं') ते सात्त्विका गुणाः.

24 With 24, cf. 12. 187. 34; B. 12. 286[5]. 26^a-27^b. —^a) Kr Das. 24 Ds1 D5-7 T G1-3.6 Ms. 7 अविमानो; D4.9 M1.6 अविवादो (for अभिमानो). T1 G1. 3. 6 मृषा इता; G2 मृषावाचो (for 'वादो'). —^b) Kr लोभद्वन्द्वम्; D4-7.9 लोभसंभवः; G2.6 मोहो लोभस् (by transp.). B6 तथैव च; Da4 ततः क्षमा (for तथाक्षमा). —^a) K2 तात (for तानि). —^d) K1. 2 Dr वर्तते. D6 T1 G1 हेत्वहेतुभिः (for 'हेतुतः'). G2 वर्तते गुणहेतवः. ☞ Cs: हेत्वहेतुतः दृष्टहेतोरदृष्टहेतोश्च । ☞

25 With 25, cf. 12. 187. 35; B. 12. 286[5]. 28. —^a) D6 ततो; T1 G1. 3. 6 अय; M6 यथा (for तथा). Kr D4.9 मोह (for मोहः). K6 प्रमादश्च (for प्रमादश्च). G2 असंमोहः प्रमादश्च. —^b) K4 तंद्री निद्रा; Das D5-7 तंद्री निद्रा; Dn1. n4 Ds D2. 3 निद्रा तंद्री; Ds निद्रा तंद्री (by transp.). Da4 [अ]बोधिता; Ds1 [अ]प्रबोधिता; Ds2 D2 'चता; Dr [अ]प्रमादिता (for [अ]प्रबोधिता). —^a) Das Ds अति; Da4 इति (for अभि). Dr -वर्तते (for -वर्तन्ते). —^d) K2 तमसा (for ता').

Colophon: Śi missing; K2. 5 B1-5 Da1. 24 Dn2. n3 D1 G1. 5 M1-4 absent. —Sub-parcan: K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds1 D2-4. 6-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. —Adhy. name: K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 3. 6 Das. 24 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 2. 6. 3. 9 Ms शुकातुप्रश्नः; K2 युक्तप्रश्नः; M1. 6. 7 इन्द्रियग्रामकथनं. —Adhy. no. (figures, words or both): K6 83; Dn1 Dr T1 G1. 3. 6 Ms 74; Dn4 Ds2 G2 73; Ds M1. 6. 7 72; T2 88. —Śloka no.: Dn1 25; Dn4 26.

२४०

व्यास उवाच ।

मनः प्रसृजते भावं बुद्धिरध्यवसायिनी ।
 हृदयं प्रियाप्रिये वेद त्रिविधा कर्मचोदना ॥ १
 इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ।
 मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा परो मतः ॥ २
 बुद्धिरात्मा मनुष्यस्य बुद्धिरेवात्मनोऽऽत्मिका ।

यदा विकुरुते भावं तदा भवति सा मनः ॥ ३
 इन्द्रियाणां पृथग्भावादुद्धिर्विक्रियते ह्यणु ।
 शृण्वती भवति श्रोत्रं स्पृशती स्पर्श उच्यते ॥ ४
 पश्यन्ती भवते दृष्टी रसती रसनं भवेत् ।
 जिघ्रती भवति घ्राणं बुद्धिर्विक्रियते पृथक् ॥ ५
 इन्द्रियाणीति तान्याहुस्तेष्वदृश्याधितिष्ठति ।

C. 12. 200A
 B. 12. 240(n). 6
 K. 12. 254. 6

240

1 Ś1 is missing up to 16* (cf. v. l. 12. 236. 19). —^a) Bo संसृजते; B₂ प्रसृयते; Dn1 विसृजते; D₂ प्रसृजते; G₂ प्रसृजते; C₂ प्रसृ (as in text). ☞ Ca (reading विसृजते): विविधमुत्पादयति । ☞ ☞ Ca: भावं भवितुधर्मं ज्ञानादि । ☞ —^b) K1.4 Ds1 M1.6 बुद्धिरध्यवसायिनी (M1.6 'की'); Bo D₂ रध्यवसायिनी (D₂ 'सायिनि'). —^c) Hypermetric. Dn4 एवं; Ds₂ D₂ चित्तं; Ds.7 मनः (for हृदयं). K₇ D₂-7.9 वेत्ति (for वेद). K1.2.4 प्रियाप्रिये च हृदयं; D₂ चित्तं प्रियाप्रियो वेत्ति; G₂ हृदयं प्रियाप्रियादेव. —^d) D₂ त्रिविधा; G₂ 'धः' (for 'धा'). G₂ धर्मः (for कर्म). D₂ D₂ T G1-3.6 M1.5-7 वेदना; D₂ नोदना; D₂ चोदना (for 'ना').

2 = (var.) Katha Up. 1. 3. 10. Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K₇ D₂ M1.6 परे (for परा). D₂ ह्यर्थाम्. —^b) K1.2 T1 G2.3 च परं (for परमं). —^c) D₂ reads 2^d twice. —^d) K₇ D₂ (second time).⁹ बुद्धिर् (for बुद्धेर्). K₇ D₂ D₂ मनः; M1.6.7 स्पृतः (for मतः). G₂ बुद्धेरात्मा महात्परः.

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^b) B₂ D₂ बुद्धेर् (for बुद्धिर्). K1.2.4.6.7 D₂ D₂ D₂ D₂ [आ]त्मना (for 'नो'). K₇ Dn1.4 D₂ D₂ [आ]त्मनि; M₇ 'स्वतः'; Ca. p ऽऽत्मिका (as in text). V1 बुद्धिरेवात्मनो निजा; T G1-3.6 'वमनात्मनि'. ☞ Ca: आत्मिका आत्मीया, तथा बोधाणां व्यापारणात् । ☞ —^c) T₂ G₂ तथा (for यदा). —^d) T₂ G1.2 तथा (for तदा). K₂ transp. भवति and सा. K₂ सा पुनः; D₂ सामजः; D₂ सन्मनः; G₂ मानवः (for सा मनः).

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K₂ भावान्; D₂ भावा; G₂ भावं (for भावाद्). —^b) K1.2.4 विकुरुते; T1 विक्रीयते (for विक्रि). K₂ Bo.7.8 Dn1.4 D₂ D₂ D₂ ह्यणुः; V1 B₂ D₂ D₂ D₂ ह्यणुः; D₂ यतः; D₂ D₂ ह्यणुः; T G1-3.6 M1.5-7 [s]सकृत् (for ह्यणु). —^c) D₂ शृण्वती; G₂ शृण्वते. B₇ D₂ G₂ भवती (for 'ति'). D₂ श्रोत्रे; T₂ G₂ श्रोत्रे; G₂ श्रोत्रः (for श्रोत्रं). —^d) K1.2 D₂ D₂ G₂ स्पृशति; Dn1 स्पृशती; D₂ M1.5.6 स्पृशती (for स्पृशती).

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K₂ V1 Bo.6.7.8 Dn1.4 D₂ D₂-4.3.8.2 T₂ M1 पश्यती; D₂ पश्यति; D₂ पश्यति (for पश्यन्ती). K₂ B₂ 1.9 D₂ T G1-3.6 M1.6.7 भवती; K₇ B₂ (marg. as in text) D₂-7.9 च भवेद्; D₂ भवति (for 'ते'). D₂ दृष्टिः; T₂ G1.2 दृष्टि (for दृष्टी). M₂ दृष्टिर्भवति पश्यती. —^b) K1.2 D₂ T₂ G1-3.6 M1.5.6 रसती; D₂ रसति; (for रसती). K₁ रसतं; K₇ B₂ D₂ D₂ D₂ रसना; Bo रसना; B₂ (marg.) रसता (for 'नं'). D₂ रसती रसनोच्यते; D₂ रसं (D₂ 'स') रस उच्यते. —^c) K₂ जिघ्रते; D₂ जिघ्रमा; D₂ T₂ G1-3.6 M1.5.6 जिघ्रती (for जिघ्रती). K₂ B₂ D₂ भवते; G₂ 'ती' (for 'ति'). M1.6 प्राणो (for प्राणं). —^d) D₂ बुद्धि (for बुद्धिर्). T₂ विक्रीयते.

6 With 6, cf. 12. 187. 20^a-21^b; B. 12. 286[5]. 21^a-22^b. Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K₂ V1 Bo.6.7.8 (marg.)⁹ D₂ Dn1.4 D₂ D₂ D₂ T₂ G₂ 3.6 तु (for [ह]ति). K1.2.7 V1 D₂ D₂ T G₂ M₇ यानि (for तानि). —^b) K1.2.6 Bo दृश्यो; K₂ V1 B₂-3 D₂ D₂ D₂ D₂ D₂ दृश्यो; M₇ दृश्ये (for 'दृवा'). D₂ च (for [च]वि). —^c) K₁ B₂ (marg. as in text) D₂ D₂ D₂ M₂ तिष्ठती; K₂

}

C. 12. 240. 6
B. 12. 249[6]. 6
K. 12. 254. 6

तिष्ठती पुरुषे बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ॥ ६
कदाचिच्छभते प्रीतिं कदाचिदपि शोचते ।
न सुखेन न दुःखेन कदाचिदिह युज्यते ॥ ७
सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतानतिवर्तते ।
सरितां सागरो भर्ता महावेलामिवोर्मिमान् ॥ ८
यदा प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति सा मनः ।
अधिष्ठानानि वै बुद्ध्या पृथगेतानि संस्मरेत् ।
इन्द्रियाण्येव मेघ्यानि विजेतव्यानि कृत्स्नशः ॥ ९

तिष्ठते; Da₄ तिष्ठति; Dn₁ तिष्ठता (for तिष्ठती).

7 = (var.) 12. 187. 21^a-22^b; B. 12. 286[5]. 22^a-23^b. Ś₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) M₅ अनु; M₇ अभि- (for अपि). K₁. 2. 4. 7 V₁ B₅ D₄-7. 9 T₁ G₂. 2. 6 M₁. 5-7 शोचति; G₁ रोचति (for शोचते). —^c) K₁ नु (for the second न). —^d) K₁. 2. 4. 7 D₄-7. 9 अपि (for इह). K₁ वर्तते; B₅ (marg. as in text) सुहते; D₅. 7 मुच्यते; G₂ सज्जते (for युज्यते).

8 = (var.) 12. 187. 23; B. 12. 286[5]. 23^a-24^b. Ś₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) T₁ G₁-3. 6 एवं (for सेयं). D₅. 7 भावात्मिकान्; G₂ 'त्मका (for 'त्मिका). K₂ मावं; K₅ भावास; B₅ (marg. as in text) बुद्धिस् (for भावांस्). ☞ Cp: भावात्मिका, उत्पत्तिस्-भावा ॥ Cv: भावात्मिका भगवद्भक्त्यात्मिका । ☞ —^b) B₅. 9 तान् (for त्रीन्). D₂ om. (hapl.) from तान् up to तदा भव (in 9^b). K₂ V₁ B₅. 3 (marg. as in text) Da₅ M₅ नाति; Da₄ नाभि; D₅ अभि; D₅. 7 T G₁-2. 6 अनु; D₅ अनि (for अति). —^c) T₂ नदीनां; G₁ सरिता (for 'तां). —^d) D₅ [ऊ]र्मि-वान् (for 'मान्). K₁ corrupt; T G₁-2. 6 वेलामिव महोर्मिमान्.

9 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). D₄ om. up to तदा भव (cf. v. l. 8). —^a) M₇ यदा (for यदा). —^c) B₅ (marg.) साधि- (for अधि). Da₄ अधिष्ठात्मनि (for 'नानि). K₂ D₂ बुद्ध्या; T G₁-2. 6 M₁. 5-7 बुद्धे: (for बुद्ध्या). ☞ Cn: अधिष्ठानानि इन्द्रियगोलकानि । ☞ —^c) K₁ [इ]व (for एव). K₄ [इ]व सन्धानि; Da₅ एव मेघ्यानि; D₅ T G₁-2. 6 M₁. 5-7 एवमेतानि (for एव मेघ्यानि). ☞ Cn: मेघ्यानि, मेघा रूपादिज्ञानं, तत्र हितानि ॥ Cp: मेघावै प्रज्ञावै हितानि । ☞ —^c) K₅ B₅. 7. 9 Da₅. 24 D₅. 7 विजे (D₅. 7 'जे)तव्यानि; D₅. 8 वेदि

सर्वाण्येवानुपूर्व्येण यद्यन्नानुविधीयते ।
अविभागगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ।
प्रवर्तमानं तु रजः सत्त्वमप्यनुवर्तते ॥ १०
ये चैव भावा वर्तन्ते सर्व एष्वेव ते त्रिषु ।
अन्वर्थाः संप्रवर्तन्ते रथनेमिमरा इव ॥ ११
प्रदीपार्थं नरः कुर्यादिन्द्रियैर्बुद्धिसत्त्वमैः ।
निश्चरद्भिर्यथायोगमुदासीनैर्यद्वच्छया ॥ १
एवंस्वभावमेवेदमिति विद्वान्न मुह्यति ।

(for 'विजे'). ☞ Ca: विजेतव्यानि, रागानपेक्षवृत्तितया । ☞

10 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₂. 4. 6. 7 Bo Da₄ D₅ [अ]नुपूर्व्येण (for 'पूर्व्येण). —^b) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₅. 24 Dn₁. 24 D₂. 2. 6. 8 Ca यद्यन्नानु; K₁ D₄. 9 यद्यन्नानु; D₅ यदा नानु; D₅. 7 यत्तदानु (for यद्यन्नानु). —^{10^a} = (var.) 12. 187. 24; B. 12. 286[5]. 24^a-25^b. —^c) B₇ अभिभाग; D₅ प्रविभाव; D₇ अधिभाग; T₁ G₁-3. 6 साविभाग; G₂ साविभाष्य- (for अधिभाग). M₇ गतं (for 'गता). D₅ 2 अवि-भागतया बुद्धिर्. —^d) K₂ भावो (for भावे). D₅ T G₁. 2 M₅ तमसि (for मनसि). —^e) K₄ B₅ Dn₁. 24 D₅ D₂. 2. 6 om. (hapl.) 10^a. —^f) Da₅ प्रवर्त्यमानं; G₂ 'तकं न (for 'तमानं). T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 मनः (for रजः). —^g) V₁ Bo. 7-9 D₅ D₄-7. 9 अति; Da₅. 24 अभि- (for अनु).

11 11^a = (var.) 12. 187. 26^a. Ś₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) T₂ ये वै भावाश्च वर्तते. —^b) K₁. 2. 4 सर्वतस्त्वेव ते त्रिषु; Da₄ सर्व एतेषु ते त्रिषु. —^c) Da₄ अन्यार्थ; D₅ मिलिता; T₁ G₁. 2. 6 अन्वर्थ; T₂ M₇ 'र्थान् (for 'र्थी). G₂ ये चैनमनुवर्तते. —^d) K₂ रथा; K₅. 7 रथे; D₄ रथो (for रथ). K₂. 4 नेमिमरा; D₇ 'चरा (for 'मरा).

12 Ś₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) K₄ प्रदीपार्थे; B₅ 'सार्थ (for 'पार्थ). K₅ V₁ Bo. 6-9 Da₅. 24 Dn₁. 24 D₅ D₂. 2. 5. 7. 8 T₁ G₁. 2. 6 मनः (for नरः). ☞ Cs: प्रदीपार्थ, प्रदीपमात्रप्रयोजनं, कुर्यात् । ☞ —^b) K₅ Bo. 6-9 Da₅. 24 'संभवै; D₅. 7 'सत्त्वमै: (D₇ 'रै: (for 'सत्त्वमै:). —^c) Da₄ यदा योगम्; D₅ यथायोगे (for यथायोगम्). —^d) K₁. 2. 4 उच्छरद्भिर; B₅ (marg. as in text). 9 Da₅. 24 उदासीनैर्; Dn₁ उदासीन; T G₁-2. 6 'सीनो (for 'सीनैर्).

अशोचन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ १३
न ह्यात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैः कामगोचरैः ।
प्रवर्तमानैरनये दुर्धरैरकृतात्मभिः ॥ १४
तेषां तु मनसा रश्मीन्यदा सम्यङ्घ्रियच्छति ।
तदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीप इव ज्वलन् ।
सर्वेषामेव भूतानां तमस्यपगते यथा ॥ १५
यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् ।

13 = (var.) 12. 187. 47; B. 12. 286 [5]. 39.
Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a) M1 मुह्यते (for 'ति).
—^a) K1 अशोचन्; G2 नशोचन्. K2 न प्रहृष्टं (for
अप्रहृष्टं). K4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 3 हि (for च).

14 = (var.) 12. 187. 56^{ab}. Ś1 missing (cf.
v. l. 1). —^a) Ks Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 D2.
2. 3 चात्मा (for ह्यात्मा). —^b) D4. 6. 9 कर्म- (for
काम). —^c) V1 Bo Ds प्रवृत्तमानैर्; Dr प्रवर्ध-
(for प्रवर्त). K1. 4 अनिशं; K2 अचितं; Ks Bo.
6. 7. 9 Dn1. n4 D2. 2. 3 M1 अनवैर्; V1 Bs Das Ds. 7
T G1-2. 6 Ms. 7 अनवैर्; Das अनवैर् (for अनये).
—^d) Kr D4. 9 T G1. 2. 6 दुर्धरैर्; Dn1 D2. 3 दुष्क-
रैर्; M1 दुर्धरैर् (for दुर्धरैर्). D4 अक्षतात्मभिः (for
अकृता).

15 15^{abed} = (var.) 12. 187. 44. Ś1 missing
(cf. v. l. 1). —^a) D4 तु (for तु). —^c) K4
V1 Br. 8 Dn1. n4 Ds1 D2-9 [5] स्वात्मा; Ks ह्यर्था;
Kr Ds2 स्वात्मा (for ह्यात्मा). —^d) Ks Bo. 6-9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 3 दीपदीप्ता यथाकृतिः; K1
V1 D4-7. 9 Gs 6 घटे दीपो ज्वलन्निव; T G1. 2 M1 6-7
दीपो दीप्यन्निवा G2 'प्यन्नरा; M1 'प्यानिवा कृतिः.
—^f) Ks T G1-2. 6 M1 5-7 उपरते; Bs. 9 Das. a4
उपगते (for अपगते). V1 Ds तथा; Gs यदा (for
यथा). — After 15, Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4
Ds D2. 2. 3-8 Cn Kumbh. ed. ins.:

690* प्रकाशं भवते सर्वं तथेदमुपधार्यताम् ।

[Das D2. 3 (by corr. as above). 5 लभते (for
भवते). Bs तथेदम् (for तथेदम्). Dn1-धार्यते (for
-धार्यताम्).]

16 16^{abed} = (var.) 12. 187. 46. Ś1 is missing
up to 16^{abed} (cf. v. l. 1). —^a) K1 laenna; G2 तथा
(for यथा). —^b) K1. 2. 7 D4-7. 9 लिप्यते न (for
न लिप्यति). K1 उरन्; D4 वरन्; G2 -वरः (for

एवमेव कृतप्रज्ञो न दोर्वैर्विषयांश्चरन् ।
असज्जमानः सर्वेषु न कथंचन लिप्यते ॥ १६
त्यक्त्वा पूर्वकृतं कर्म रतिर्यस्य सदात्मनि ।
सर्वभूतात्मभूतस्य गुणमार्गेण्वसज्जतः ॥ १७
सत्त्वमात्मा प्रसवति गुणान्वापि कदाचन ।
न गुणा विदुरात्मानं गुणान्वेद स सर्वदा ॥ १८
परिदृष्टा गुणानां स स्रष्टा चैव यथातथम् ।

चरन्). — After 16^{ab}, Ks Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4
Ds D2. 2. 3. 7. 9 Kumbh. ed. ins.:

691* विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते ।

[Bs विमुक्तात्मा (for विमु). Bo तथा (for तथा).]

—^a) Ks कृताप्रज्ञो; Das कृतः प्रज्ञो. —^d) G2 सदो-
पैर्विषयैश्चरन्. —^e) K1 असज्जमानः; Dn1 M1 असज्ज-
(M1 'ज्यमानः (for असज्ज). Ś1 K1. 2. 4 सर्वत्र;
Ds सर्वोपि; M1 संगेषु (for सर्वेषु). —^f) Bo. 7 Dn1.
n4 Ds D2. 2. 3 कथंचन न (by transp.); T2 G2 न
कदाचन; Gs न कंचन न. V1 reads from लिप्यते
up to कदाचन (in 18^b) on marg.

17 With 17, cf. 12. 187. 45. V1 reads 17 on
marg. —^b) G1 मितिर् (for रतिर्). Br यदात्मनि;
Gs परा (for सदा). —^c) Ds1 T1 G1-2. 6 M1 -भूतः
स; D4. 7 -भूतेषु; T2 -भूतात्मा; Ms -भूतः सन् (for
-भूतस्य). —^d) M1 गुणः (for गुण). K4. 7 Bo.
6. 7 Dn1. n4 D2-2. 3. 8. 9 -वर्गेषु; Ks V1 Bs Das. a4
Ds. 7 M1 6. 7 -संगेषु; Bs -संगेषु (for -संगेषु). K1
V1 Bo. 6 (marg.). 9 सज्जतः; Dr [ज]संयुतः; M1 5. 7
[ज]सज्जति (M1 'ति) (for [ज]सज्जतः). Ds T G1-2. 6
Ms गुणस (T1 G1. 2. 6 'जः स) गे न सज्जति (Ds Gs 'ते).

18 With 18^{ab}, cf. 12. 187. 43^{ab}; B. 12. 286 [5].
36^{ab}. V1 reads 18^{ab} on marg. —^a) Ks प्रवसति;
K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 3 प्रसरति;
Kr D4-7. 9 प्रभवति; T G1-2. 6 M1 प्रसृजति (M1 'ते);
M1. 6 प्रस्रवति (for प्रस). —^b) Kr D4. 9 T
G1-2. 6 Ms अपि (for वापि). Ś1 K1. 2 कथंचन; Ks
Das कदा च नः (for कदाचन). — 18^{ab} = (var.)
12. 187. 40^{ab}; B. 12. 286 [5]. 35^{ab}. —^c) G2 स
(for न). Ms गुणान् (for गुणा). ☞ Cv: गुणाः
अप्रधानभूता जीवाः । ☞ —^d) D4. 7 वै वेद; Gs स्वयम्
(for वेद स). K1 सर्वज्ञः (for 'दा). Das Ms. 7
सगुणान्वेद सर्वदा.

C. 12. 9019
B. 12. 240. 21
K. 12. 234. 21

C. 12. 9020
B. 12. 249[a]. 21
K. 12. 254. 21

सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं त्रिद्वि सूक्ष्मयोः ॥ १९
सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ।
पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ॥ २०
यथा मत्स्योऽद्भिरन्यः सन्संप्रयुक्तौ तथैव तौ ।

मशकोदुम्बरौ चापि संप्रयुक्तौ यथा सह ॥ २१
इषीका वा यथा मुञ्जे पृथक्च सह चैव च ।
तथैव सहितावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

19 19^{ab} = (var.) 12. 187. 40^{ad}; B. 12. 286[5]. 35^{ed}. K₂. 4 Dr om. (hapl.) 19-20. Ś₁ reads 19-20 on marg. — ^a) V₁ अपि द्रष्टा; B₂ (marg. as in text) परिच्छा; G₂ 'पुष्ट' (for 'द्रष्टा'). K₆. 7 Bo. 8. 7. 9 Das. a₁ Dn₁. n₁ Ds D₂-6. 8. 9 च (for स). — ^b) Ś₁ मह **; K₆ B₁ Dn₁. n₁ Ds D₂. 3. 5. 8 परिस्र (Dn₁ 'स्र')ष्टा; K₇ V₁ B₂ T G₁-8. 6 स्पृष्टा (K₇ सृष्टा; V₁ B₂ द्रष्टा; T₂ स्पृष्टा) चैव; Bo. 8. 9 Das. a₁ परिद्र (Das 'प्र')ष्टा (for स्रष्टा चैव). Ś₁ यदच्छया; T G₁-3. 6 Ms यथा भवेत्; M₁. 6. 7 यथा तथा (for यथातथम्). — 19^{ed} = (var.) 12. 187. 37^{ab}; B. 12. 286[5]. 33^{ab}. — ^c) K₁ सर्वे; V₁ सर्वं; B₁. 9 Das. a₁ साक्षि; T G₁-3. 6 Cvp क्षेत्र (for सर्व). T G₁-3. 6 एवम् (for एतद्). — ^d) T₁ G₁ अनंतं (for अन्तरं). G₂ ह्येव (for त्रिद्वि). K₇ D₄. 9 सूक्ष्मयोः; G₂ गृहयोः (for सूक्ष्मयोः).

20 = (var.) 12. 187. 37^{ed}, 39^{ab}. B. 12. 286[5]. 33^{ed}, 34^{ab}. K₂. 4 Dr om. 20 (cf. v. l. 19); Ś₁ reads the same on marg. — ^a) D₄. 6 सृजति. B₁ Dn₁. n₁ Ds₂ D₈ (before corr.). 5. 6 T₂ M₁. 6 [स]त्र; Das. a₁ हि; G₂ च; M₁ त्रि (for तु). T₂ एकम् (for एक). — ^b) K₁ एके (for एको). G₁ om. न. D₂ om. from ते गुणान् up to द्वितौ (in 22^d). K₇ D₄-6. 9 एकः सृजति नो गुणान्. — ^c) K₁ भूतो; G₂ भूमौ (for भूतौ). Ś₁ K₁ B₂ Das M₆ [ए]तौ; K₇ [आ]तौ; D₅ [उ]तौ (for तौ). Das पृथग्भूतैश्च कृतैतौ (sic). — ^d) D₄ संप्रयुक्तौ; D₅ युक्तम्.

21 21^{ab} = (var.) 12. 187. 39^{ed}; B. 12. 286[5]. 34^{ed}. D₂ om. 21 (cf. v. l. 20). — ^a) Ś₁ K₁ अन्यस्य; K₂ अन्योन्य; K₄. 6. 7 Bo. 8. 9 Das. a₁ Dn₁.

n₁ D₈ D₂. 5-8 अन्यः स्यात् (for अन्यः सन्). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 T G₁-3. 6 Ms संप्रयुक्तम् (for 'युक्तौ'). D₁ तथैव ते; G₁ तथेतौ. — 21^{ed} = (var.) 12. 187. 38^{ab}. — ^c) Ś₁ K₁. 2 मशकोदुम्बरश्च; K₇ D₄. 6. 9 G₂ मश (K₇ 'स')कोदुम्बरे; Bo. 8 मश (Bo 'स')कोदुम्बरौ; B₂. 9 Das. a₁ मशकोदुं (B₂ 'कोदुं'; Das 'कोदुं')वरं; Dn₁ G₁ 'कोदुम्बरौ' (for 'कोदुम्बरौ'). K₄. 6 Bo. 7. 8 Dn₁ D₂. 8 T G₁-3. 6 M₁. 6-7 वापि; Dn₁ वान्यौ (for चापि). — ^d) K₁. 2 संप्रयुक्तौ; Bo संयुक्तौ च (for संप्रयुक्तौ). K₇ V₁ Dr. 9 T G₁-3. 6 Ms. 7 तथैव हि (K₇ V₁ M₁ तौ; M₆ ह); Dn₁ तथा सह; M₁. 6 तथेह तौ (for यथा सह).

22 D₂ om. 22 (cf. v. l. 20). — ^a) B₂ इषिका; Das इतिकां; Dn₁ इषाका (for इषीका). K₁ T₂ G₁-3. 6 या; K₇ D₄. 6. 9 च; M₆ यां (for वा). K₂ मुंजी; T₂ G₂ M₆ मुंजः; G₁. 8 मुंजा (for मुञ्जे). T₁ इषीकया यथा मुंजा. — ^b) K₇ Ds₂ (before corr.) D₄. 6. 9 पृथक्त्वे (for 'क्वच'). G₂ हि सहैव (for सह चैव). K₆ Das. a₁ T₂ G₁. 2 M₁. 6-7 ह; T₁ G₂. 6 हि (for च). — ^d) D₆ T₂ अन्योन्यस्य (for 'न्यस्मिन्'). G₂ परित्यिक्तौ (for प्रतिष्ठितौ).

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₁ Ds D₂-9 T G₁-3. 6 M₁. 6-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 6. 7 V₁ Bo. 6. 8. 9 Das. a₁ Dn₁. n₁ Ds D₂-9 शुक्रानुप्रक्षः; K₂. 4 शुक्रप्रक्षः; M₁. 6 शुक्रानुप्रक्षे क्षेत्रक्षेत्रज्ञकथनं; M₆ शुक्रानुप्रक्षे अष्टात्मज्ञानोपदेशः; M₁ क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ 84; Dn₁ Dr T₁ G₁. 3. 6 M₆ 75; Dn₁ Ds₂ 74; D₅ M₁. 6. 7 73; D₈ 69; T₂ 89; G₂ 77. — Śloka no.: Dn₁. n₁ D₈ 25.

२४१

व्यास उवाच ।

सृजते तु गुणान्सत्त्वं क्षेत्रज्ञस्त्वनुतिष्ठति ।
गुणान्विक्रियतः सर्वाणुदासीनवदीश्वरः ॥ १
स्वभावयुक्तं तत्सर्वं यदिमान्सृजते गुणान् ।
ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं सृजते तन्तुवद्गुणान् ॥ २
प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते ।

241

1 1^{ab} = (var.) 12. 187. 42^{ab}; B. 12. 286[5]. 37^{ab}. —^a) K₂ T₂ हि; D₄. 9 G₂. 3. 8 तु; D₅. 7 च; D₆ [स]ति; M₁. 5 (inf. lin.). 5. 7 त्रि- (for तु).
☞ Cp: सत्त्वं प्रधानम् ॥ Cv: सत्त्वं जीवसमूहम् । ☞
—^b) K₁. 2. 4. 6 Bo. 8 Dn₁. n₄ D₂. 3. 8 त्वचि-; D₅. 7 तत्र (for त्वनु-). M₁ क्षेत्रज्ञस्त्वानुपश्यति. —^c) Ś₁ K₁. 2. 4 विकुरुते; K₇ B₂ Dn₄ विक्री (K₇ 'क'यतः; G₂ विक्रियते (for 'यतः)).

2 = (var.) 12. 187. 48; B. 12. 286[5]. 40. —^a) K₁ सुभाव-; Dn₁ स्वाभाव-; D₄ स्वभाव- (for स्वभाव-). K₇ D₄. 5. 9 T₁ G₁. 3. 8 M₁ सत्त्वं; D₇ सर्वे (for सर्व). —^b) Ś₁ K₁. 2 G₁ यदीमान् (for यदि-). — D₅. 7 om. (hapl.) 2^{ad}. —^c) K₁ तूष्णनाभिर (for ऊर्ण-). D₂. 3. 8 सूत्रे; T G₁. 3. 8 सत्त्वं (for सूत्रं).
☞ Cn: अभिन्ननिमित्तोपादानस्त्वसूचनाय ऊर्णनाभिदृष्टान्तः । ☞
—^d) G₂ M₁ गुणाः (for गुणान्). K₅ V₁ Bo. 5-9 D₂ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 सृजते तद्गुणांस्तथा; D₂. 4 'ते तु गुणास्तथा'.

3 = (var.) 12. 187. 49^{ab}, 50^{ab}; B. 12. 286[5]. 42. —^a) G₁ प्राध्वस्ते; G₂ वयस्ता (for प्रध्वस्ता). D₂. 4 D₅. 7 न तु; G₂ न तु (for न ति). Ś₁ K₄ निवर्तते; D₄ विवर्तते (for निव-). K₂ Dn₁ D₅ प्रध्वस्तान्निवर्तते (K₁ 'वर्त'). ☞ Cn: एते गुणास्त्वज्ञानेनादर्शनं गताः सन्तो न निवर्तन्ते, यदादिवन्न नश्यन्ति, किं तु रज्जुरंगादिवद्वाद्य एवात्र प्रध्वंसपदार्थः ॥ Cs: न निवर्तन्ते, न पुनः क्षेत्रज्ञं ब्रूयन्ति । ☞ —^b) K₁ प्रवृत्तिः; T₁ G₁. 6 M₁ निवृत्तिर; T₂ G₂. 3 M₁. 5. 8 निवृत्ति (for प्रवृत्तिर). ☞ Cn: निवृत्तस्य हि यदादेः कपालादिरूपेण प्रवृत्तिर्लभ्यते, अत्र यतो ध्वस्त इति । इह तु तारकप्रवृत्त्यदर्शनाभिरन्वयनाश एव गुणानामित्यर्थः । ☞ — After 3^{ab}, M₅ ins. (= 12. 187. 49^{ab}):

एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ॥ ३

उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्येद्यथामति ।

अनेनैव विधानेन भवेद्गर्भेशयो महान् ॥ ४

अनादिनिधनं नित्यमामाद्य विचरेन्नरः ।

अकुप्यन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमन्सरः ॥ ५

इत्येवं हृदयग्रन्थि बुद्धिचिन्तामयं दृढम् ।

C. 12. 3723
B. 12. 286[49]. 1
K. 12. 155. 6

692* प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति ।

—^a) G₂ एकं (for एके). —²) D₅ M₁. 5 निवृत्तिम्; T₁ न वृत्तिर (for निवृत्तिर). D₇ इव (for इति). D₄ वा (for च).

4 4^{ab} = 12. 187. 50^{ab}. —^a) G₁. 5 संप्रधा। G₂ 'सा'यं (for 'धार्य'). —^b) K₅ अध्यवसद्; B₂ व्यवस्येत्; Dn₁ अध्यवस्येद् (for 'वस्येद्'). B₂ D₂ Dn₄ G₂ M₁. 5. 7 यथामतिः (G₂ 'ति'); D₅-7 'विधि (for 'मति'). K₂ corrupt. — After 4^{ab}, D₅ T G₁-3. 8 M₅ read 6. —^c) D₅ अनेन विधिना चैव. —^d) K₂ न तद् (for भवेद्). K₂. 4 गर्भेशयो; K₇ Dn₁. n₄ D₂-5. 9 अस्माश्रयो; B₂ D₂ D₇ गर्भोक्त (D₇ 'श्र')यो; G₂ स्वच्छाशयो; M₁. 5 गर्भं (for गर्भं). ☞ Ca: अनेनैवोभयपक्षकस्वीकारलक्षणेन संशयेन प्रवर्तमानस्त्वज्ञानाभावाद्गर्भेशयः संसारी बाल इव महान् ... ज्ञानहीनो भवति ॥ Cs: गर्भेशयः संसारी अनेन प्रकारेण महान्भवेत्, परमाभैव स्यात् । ☞

5 —^a) M₁. 5 अनाद्य- (for अनादि-). Ś₁ K₁. 2. 4 देवम् (for निजम्). K₅ Bo. 5-9 D₂. 3. 8 अनादिनिधनो ज्ञात्मा. —^b) K₅ V₁ Bo. 5-9 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 8 तं बुद्धा; D₂. 3. 8 तं (D₂ तु) बुद्धा (for आसाद्य). Ś₁ K₁. 2. 4 प्रचरेन्; K₅ B₇. 8 (marg.). 9 D₂. 3. 8 Cp विहरेन्; D₄ विचरेन् (for 'रेन्'). T₁ नरं (for नरः). — After 5^{ab}, G₂ ins. a passage given in App. I, (No. 27). G₂ om. 5^{ad}. —^c) K₂ अकुप्यन्; M₁ नकुप्यन्. D₂ corrupt. —^d) G₁ व्यगत- (for विगत-).

6 = (var.) 12. 187. 51; B. 12. 286[5]. 42. D₅ T G₁-3. 8 M₅ read 6 after 4^{ab}. —^a) D₅ T G₁-3. 8 M₅ हृदीमं; D₄. 9 हृदयेव (for 'हृ'). K₇ D₄ हृदयं (for 'हृ'). —^b) Ś₁ K₁. 4 D₅. 7 बुद्धि; D₂ बुद्धि (for बुद्धि). Ś₁ K₁. 3. 4 चिन्तामयं (for चिन्ता-). ☞ Cn:

C. 12. 9029
B. 12. 250(49). 6
K 12. 255. 6

अतीत्य सुखमासीत् अशोचंश्चिन्नसंशयः ॥ ६
तप्येयुः प्रच्युताः पृथ्व्या यथा पूर्णा नदी नराः ।
अवगाढा ह्यविद्रांसो विद्धि लोकमिमं तथा ॥ ७
न तु ताम्यति वै विद्वान्स्थले चरति तच्चवित् ।
एवं यो विन्दतेऽऽत्मानं केवलं ज्ञानमात्मनः ॥ ८
एवं बुद्धा नरः सर्वा भूतानामागतिं गतिम् ।
समवेक्ष्य शनैः सम्यग्लभते शममुत्तमम् ॥ ९
एतद्वै जन्मसामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

बुद्धिधर्माश्रित्वाद्यस्तत्प्रधानं बुद्धिचिन्तामयम् ॥ Cs: बुद्धि-
चिन्तामयं संशयबहुलम् । इदं तर्केण दुश्छेद्यम् । ☞ —^a)
Ś1 K1. 2. 4 V1 विमुच्य (V1 'ह्य'); Ks Bo. 6-9 Das.
a4 Ds Ds. 8 अनित्यं; Dn1 अतीतः; Dn4 D1 'त'; D2
अनीतः; D7 G2 अधीत्य (for अतीत्य). K7 Ds1 G1
आसीत् (for 'त'). —^d) K1. 2. 4 शोचोचंश्च; K7 Dn4 Ds
अशोचश्च; T G1-3. 6 नशोचंश्च (for अशोच). G2 मित्र-
(for छिन्न).

7 With 7, cf. 12. 187. 52; B. 12. 286[5].
43. T1 G1. 2. 6 om. 7-8. G2 om. 7-14. —^a) K4
तप्येयुः; K7 Bs. 3 (marg. as in text) Dn1 Ds Ds. 3
(before corr.). 8. 9 T2 M1. 5-7 Cp. 5 ताम्येयुः; Dn4
ताम्येयुः; Dn4 ताम्येयुः; Ds. 1 ताम्येयुः; Ca तप्येयुः (for
ताम्येयुः). Bs Ds प्रच्युता. Ks Bo. 6. 8. 9 Das. a4 Ds. 3
T1 M1. 6 पृथ्व्या; K7 Ds1 पृथ्वी; Bs (marg.) बुद्ध्या;
D4. 2. 1 पृथ्वी (for पृथ्व्या). Ds तरेयुरच्युता महरा-
—^b) Ds. 1 यदा (for यथा). Ds. 1 तूर्ण; Ds M7
पूर्णा (for पूर्णा). K4 Das Ds नदी. —^c) Ds. 1
अवि (D7 'ति') गाढा (for अव). Dn4 अवगाढात्मवि-
द्रांसो. ☞ Cn: अविद्रांसस्तरणविद्याहीनाः ॥ Cs: गाधप्रदे-
शानभिज्ञाः । ☞ —^d) T2 तदा (for तथा).

8 With 8, cf. 12. 187. 53; B. 12. 286[5]. 44.
T1 G1-3. 6 om. 8 (cf. v. 1. 7). —^a) Ś1 K1. 2. 4
तप्यति; Ks तप्यति; Ds-1 ताम्यति (for ताम्यति).
K7 Ds-1 विद्रांसः; Bs विद्रांश्चै (by transp.); Ds. 9
Ms विद्रांस्तु. —^b) Ś1 K1. 2. 4 मूले; Ks स्थाने; K7
Ds. 8. 9 तथा (for स्थले). —^c) K7 विदिते; Dn4
निदते (for विन्दते). Ś1 K1. 2. 4 एकं वि (K4 वि) दिद्य
आत्मानं; Ds. 1 य एवं विदतात्मानं. —^d) Ds. 1 M7
केवलः (for 'ल'). M7 आत्मवान् (for आत्मनः).

9 = (var.) 12. 187. 54. G2 om. 9 (cf. v. 1. 7).
—^a) Ds om. from एवं up to ज्ञानं (in 10^a). K4

आत्मज्ञानं शमश्चैव पर्याप्तं तत्परायणम् ॥ १०

एतद्बुद्धा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।

विज्ञायैतद्विमुच्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ११

न भवति विदुषां महद्भयं

यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् ।

न हि गतिरधिकास्ति कस्यचि-

द्भवति हि या विदुषः सनातनी ॥ १२

लोकमातुरमस्यते जन-

बुद्धा; Dn4 बुधा (for बुद्धा). K7 Ds. 6. 9 M1. 6. 1
नराः (for नरः). K1 Bo Dn1 Ds Ds-3. 8 M1. 6 सर्वः;
K7 Ds. 9 M7 सर्वे; Dn4 D7 सर्वे; T G1. 2. 6 Ms सर्वो
(for सर्वो). —^b) Ds1 D4 आगतां; T1 G1. 6 अभयं
(for आगतिं). —^c) Ś1 K1. 2. 4 शनैः सर्वे; Ks Bo.
6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 8 च वैषम्यं (for शनैः
सम्यग्). —^d) Bs भजते; Ds. 9 लभते; M1. 6 वहते
(for लभते). Ś1 K2 Das a4 Ca लभते शममुत्तमं; T
G1. 3. 6 लभते गतिमुत्तमां.

10 G2 om. 10 (cf. v. 1. 7). D2 om. up to
ज्ञानं (cf. v. 1. 9). G1. 2. 6 om. 10-11. —^a) K7
Ds D4-7. 9 साफल्यं; Bs T2 M1. 5-7 Cs सामर्थ्यं (for
सामर्थ्यं). Ś1 K1. 2. 4 एतदेवासामर्थ्यं; T1 एतद्वै मम
सामर्थ्यं. —^c) Ds. 1 आत्मज्ञानं (for 'ज्ञानं'). Ks
V1 B7. 8 Ds. 1 समश्च; T M7 शमं (for शमश्च).
K2. 4. 6 V1 Bo. 6. 9 Ds. 1 T M1. 5-7 चेह (for चैव).
—^d) Ds-1 पर्याप्तं तद्विद्वत्तनं. ☞ Cs: पर्याप्तं परायणं,
पूर्णोपायः परप्रज्ञावित्यर्थः । ☞

11 = (var.) 12. 187. 57. 11^a = B. 12. 286[5].
32^a. G1-2. 6 om. 11 (cf. v. 1. 7, 10). —^a) K7
Bs. 1 Dn1 Ds Ds. 2. 6. 8 बुद्धः (for बुद्धः). —^b)
Ds. 1 T1 बुद्धि (for बुद्धः). —^c) K1 विज्ञायैतद् (for
'यैतद्'). Dn4 विमुच्येते.

12 = (var.) 12. 187. 58; B. 12. 286[5]. 45.
G2 om. 12 (cf. v. 1. 7). —^b) T1 यत्तद् (for यद्).
V1 om. सु. V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5.
1. 3 T G1. 2. 6 M1. 5-7 परत्र (for भवेत्). —^c) Ds
काचिद्; D7 काचिदेषा (for कस्यचिद्). —^d) K1 यो;
Dn4 यदि; T1 यां (for या). Ks V1 Bs. 3. 9 Das
Ds. 1 T G1. 2. 6 M1. 6. 1 विदुषां (for 'यः'). K7 Ds. 9
M1. 6 सनातना (K7 Ms 'ना:'); Dn4 'तनी'; G1
'तनानि (for 'तनी').

स्तत्तदेव च निरीक्ष्य शोचते ।
तत्र पश्य कुशलानशोचते
ये विदुस्तदुभयं कृताकृतम् ॥ १३
यत्करोत्यनमितं धिपूर्वकं

तच्च निर्णुदति यन्पुरा कृतम् ।
न प्रियं तदुभयं न चाप्रियं
तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

२४२

शुक उवाच ।
यस्माद्धर्मात्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन ।
यो विशिष्टश्च धर्मेभ्यस्तं भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १
व्यास उवाच ।
धर्मं ते संप्रवक्ष्यामि पुराणमृषिसंस्तुतम् ।

विशिष्टं सर्वधर्मेभ्यस्तमिहैकमनाः शृणु ॥ २
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि बुद्ध्या संयम्य यत्नतः ।
सर्वतो निष्पतिष्णूनि पिता बालानिवात्मजा ॥ ३
मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ।
तडयायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ ४

C. 12. 9041
B. 12. 251[50]. 4
K. 12. 256. 4

13 = (var.) 12. 187. 60. G₂ om. 13 (cf. v. l. 7). G₁ 2. 5 om. 13-14. K₁ D₄ 6. 9 read 13^{ab} twice. — ^a) T₁ आकुर्म; M₁ 5-7 आतरम् (for आतु-
रम्). K₁ D₄ 6. 9 (all second time) लोक आतुरजना-
न्विराविणम्. ☞ C₁ : लोक्यते इति लोको भोग्यं कथादिः ।
तमातुरं दोषाकान्तं जनः असूयते दोषेण पश्यति भोगवैक-
ल्यात् ॥ C₇ (reading लोकमातुरजु-) : लोकमातुः प्रकृतेः
सकाशात् । ☞ — ^b) K₇ D₄ 6 (all first time) तं त (K₁
तत्त) दैव च; D₄ 7 तत्र चैव वि- (for तत्तदेव च). D₄
(second time) शोचतः; T M₁ 5-7 शोचति (for 'ते').
K₁ D₄ 6 (all second time) तत्तदेव बहु लप्य शोचतः.
— ^c) K₂ असूयतो; D₂ अशोचता (for 'चतो'). D₄ 7
तत्र पश्य कुशलो न शोचते. — ^d) K₁ यो (for 'ये').
T₁ विदुषम् (for विदुस्). D₄ तदुभयं (for 'तदु').
K₆ कृताकृतं (for कृताकृतम्).

14 = (var.) 12. 187. 59; B. 12. 286[5]. 46.
G₁-a. 5 om. 14 (cf. v. l. 7, 13). — ^a) D₂ D₄-7 T
यः (for यत्). D₄ अन्वि; D₂ अमिन (for
अन्वि). — ^b) Ś₁ K₅ 7 V₁ Bo. 6-8 D₄ D₄ D₄
as (marg. as in text) D₂ 8 (by corr.). 4-8 T M₁ 6
Ca. p निर्णुदति; K₁ निबुदति; D₄ निर्णु (for निर्णु).
V₁ B₁ D₂ D₂ तत् (for यत्). — ^c) D₇ T M₁
नाप्रियं (for न प्रियं). D₂ om. तदुभयं. D₄ 5. 7 न
वाप्रियं; T कुतः प्रियं; M₁ न च प्रियं.

Colophon. — Sub-parvan : Ś₁ K₁ 2. 4. 5. 7 Bo. 5. 7. 8
D₄ 2. 4 D₄ 1. 4 D₄ D₂-8 T G₁ 2. 5 M₁ 5-7 मोक्षचर्म.
— Adhy. name : Ś₁ K₁ 6. 7 V₁ Bo. 6. 8. 9 D₄ 2. 4
D₄ 1. 4 D₄ D₂-8 शुकानुप्रश्नः; K₂ 4 शुकप्रश्नः; M₁ 6
ब्राह्मणजन्मसामग्र्यं; M₂ शुकानुप्रश्ने अध्यात्मज्ञानोपदेशः;
M₇ ब्राह्मणजन्मसामग्र्यकथनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): K₆ 85; D₄ 1 D₄ 1 D₇ T G₁ 2. 5
M₂ 76; D₄ D₂ 75; D₂ G₂ M₁ 5. 7 74; D₂ 70;
T₂ 90. — Śloka no. : D₄ 1. 4 D₄ 14.

242

1 ^a) K₁ परे (for परो). — ^b) D₄ 7 हि न (for
नेह). — ^c) Ś₁ K₁ 2 को; K₂ किं (for यो). D₄ 2
as विशेषश्च (for विशिष्टश्च). B₂ (marg. as in text)
M₁ 5. 7 स्व- (for च). K₆ Bo D₂ भूतेभ्यश्च; D₇
सर्वेभ्यश्च (for धर्मे). — ^d) K₂ 7 B₂ D₄ 6. 7. 8 M₁ 5. 7
तद् (for तं).

2 ^a) G₂ तेहं (for ते सं). — ^b) G₂ पुराणम्
(for पुराणम्). K₁ सत्तमं; T₂ संस्कृतं; G₁
(for 'संस्तुतम्'). K₆ Bo. 6-8 D₄ 2. 4 D₄ 1. 4 D₂ D₂
s. 8 पुराणमृषिभिः कृतं. — ^c) M₁ 6 भूतेभ्यश्च (for
धर्मे). — ^d) D₄ D₂ तद्; M₁ स्वम् (for तम्).
D₄ तमिहैकमिहा शृणु (sic).

C. 12. 3042
B. 12. 231(30). 5
K. 12. 254. 5

तानि सर्वाणि संधाय मनःषष्ठानि मेधया ।
आत्मतुष्ट इवासीत् बहु चिन्त्यमचिन्त्यम् ॥ ५
गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्थास्यन्ति वेदमनि ।
तदा त्वमात्मनात्मानं परं द्रक्ष्यसि शाश्वतम् ॥ ६
सर्वात्मानं महात्मानं विधूममिव पावकम् ।
तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ ७
यथा पुष्पफलोपेतो बहुशाखो महाद्रुमः ।
आत्मनो नाभिजानीते क्व मे पुष्पं क्व मे फलम् ॥ ८

3 ^b) D₁ बुद्ध्यां (for बुद्ध्या). T G₁-3 s M₅ संयच्छ
(for संयस्य). V₁ B₈ (marg. as in text) तत्ततः;
G₁ यत्ततः (for यत्ततः). — ^c) K₁. 6 निष्पत्तिष्णु (K₆
'स्तु')नि; B₈ (marg.) निष्पत्तिष्ठश्च; T₃ निपत्तिष्णुनि.
— ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 [औ]रसान् (for [आ]रमान्).

4 ^a) K₆ D₈₁ D₈-5. 1 वा (for च). — ^b) K₂ V₁
Bo T₁ G₂. 2. 6 षोकायं; K₄. 6. 7 B₇-8 D₈₁. n₄ D₈
D₂-8 [अ]प्यैकायं (K₄ 'अं'); B₈ D₈₈. a₄ T₃ ऐकायं
(for षै). D₈₈ रमतं (sic); D₄ परम-; D₈. 7
मनसस् (for परमं). — ^c) K₂ तज्जाया; D₈₈ तत्याज
(sic); G₁. 3. 6 तज्ज्योतिः; G₂ तदेव (for तज्जायः).
D₈ -कर्मैभ्यः (for -धर्मैभ्यः). — ^d) K₆ सधर्मा; D₈₈
स धर्मे; M₁. 6 संयोगः; M₇ यो धर्मः (for स धर्मः).
D₈. 7 परम् (for पर). D₄ उच्यते (for उच्यते). G₂
तपः परममुच्यते.

5 ^a) K₄ D₈₁ G₂ संन्यायः; K₇ D₄. 5. 9 संयस्य
(for संधाय). — ^c) M₁. 5. 7 मधु- (for आत्म-).
D₈. 7 इवासीनो; T₃ इहासीत्; G₂. 3 उपासीत् (for
इवा). K₆ V₁ B₈. 7. 8 (marg.) D₈₈ अ (B₈ स्व-)
तुष्ट इव चासीत्. — ^d) G₂ चिन्ताम् (for चिन्त्यम्).
K₁ M₁ अचिन्तयं (M₇ 'यत्'). G₁ बहु चिन्त्य विचिन्तयम्.

6 ^a) D₈₈. a₄ निमित्तानि (for निवृत्तं). — ^b) K₂
यदि (for यदा). D₈₈ स्थास्यन्ति; D₉ स्थास्यन्ति (for
स्थास्यन्ति). Ś₁ K₁. 2. 4 स्नानि ते; D₈₁ वेष्मनि; T
G₁-3. 6 वेदमसु (for 'नि'). — ^c) K₆ तदायम्; B₈
तदायम् (for तदा स्वम्). D₈₈ ज्ञानं (for [आ]त्मानं).
— K₂ om. (hapl.) 6^d-7^a. — ^d) K₁ द्रक्ष्यामि; K₆. 7
द्रक्षसि; G₂ पश्यसि (for द्रक्षसि).

7 K₂ om. 7^a (cf. v. 1. 6). — ^a) D₈₈ om. (hapl.)
वं महात्मा. — D₈ om. 7^b. — ^c) B₈ (marg. as in
text) च; D₈₈ च; D₈₈ ते (for तं). K₇ पश्यति.

एवमात्मा न जानीते क्व गमिष्ये कुतो न्वहम् ।
अन्यो ह्यत्रान्तरात्मास्ति यः सर्वमनुपश्यति ॥ ९
ज्ञानदीपेन दीप्तेन पश्यत्यात्मानमात्मना ।
दृष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं निरात्मा भव सर्ववित् ॥ १०
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवोरगः ।
परां बुद्धिमवाप्येह विपाप्मा विगतज्वरः ॥ ११
सर्वतःस्रोतसं घोरां नदीं लोकप्रवाहिनीम् ।
पञ्चेन्द्रियग्राहवतीं मनःसंकल्परोधसम् ॥ १२

Ś₁ K₁. 2 महात्मानं (for 'त्मानो'). M₁. 6 पश्यति हि
महात्मानो. — ^a) D₄ ब्रह्मणाय (for ब्राह्मणा ये). B₈
(marg.) ते (for ये). Ś₁ K₁. 2. 4 विपश्चितः (for
मनीषिणः).

8 ^a) K₄ यदा (for यथा). — ^b) K₇ D₉ यथा
द्रुमः (for महाद्रुमः). — V₁ reads 8^a twice. — ^c)
K₆ नात्मनो; B₈ (marg.) आत्मानं (for आत्मनो).
D₈. 7 नाति- (for नाभि-). — ^d) K₄ om. पुष्पं. D₈
द्रुमे पुष्पं द्रुमे फलं.

9 V₁ D₈₁ om. 9^a. — ^a) M₅ जानाति (for
जानीते). — ^b) K₄. 6 कुतो (for कुतो). K₇ Bo D₈₁.
n₄ D₈₂ D₂-4. 5. 8. 9 त्वहं; D₈. 7 T₁ त्वहं (for न्वहम्).
— ^c) K₂ T₁ G₁ अन्योन्यत्र (for अन्यो ह्यत्र). Ś₁
K₁ [अ]सि (for [अ]स्ति). G₂ अन्यो ह्यत्रांतरात्मानम्.
— ^d) B₈ स्वम् (for सर्वम्). G₂ स्त्रियः समनुपश्यति.

10 ^a) K₁. 2. 4 दीप्तेन (for दीप्तेन). K₆ ज्ञानदीप-
प्रदीपेन. — ^b) D₉ पश्यतु; M₁. 6 पश्यति. K₇ D₈₁
D₂. 4-9 Cn (Cnp as in text) आत्मनि (for 'ना').
D₈₈. a₄ पश्यन्नात्मानमात्मना (D₈₈ 'नि'). ☞ C₉: आत्मना
बुद्ध्या। ☞ — ^c) K₆ Bo D₈₈ D₈. 7 तम् (for स्वम्).
— ^d) D₈₈ om. भव. D₄. 5. 9 तत्त्ववित् (for सर्वं).
K₆ निरात्मानं च सर्ववित्. ☞ C₇: निरात्मा निर्गताहं-
कारः। ☞

11 ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 G₁ विमुक्तत्वम् (K₁ 'त्वम्'; K₄
'स्वम्'); D₈₈. a₄ G₂ M₅ मुक्तस्त्वच (M₅ 'चम्'); T₃
M₇ त्वचं त्वक्त्वा; M₆ मुक्तस्त्वक्त्वा (for मुक्तत्वच).
T₂ M₆. 7 यथा (for इव). — ^c) D₈₈ परा (for
परां). — ^d) D₈₈ निपाप्मा (for विं).

12 ^a) K₁ B₈ D₈ -स्रोतसं; K₆. 7 Bo D₄. 9 -स्रोतसं;
D₈₁ corrupt; D₇ T G₁. 3 M₅. 7 -प्रसवां (G₁ 'वं');
G₂. 6 M₁. 6 -प्रवहां (for -स्रोतसं). G₁ वीरं. — ^b)

लोभमोहदृष्ट्यां कामक्रोधसरीसृपाम् ।
सत्यतीर्थानृतक्षोभां क्रोधपङ्कां सरिद्वराम् ॥ १३
अव्यक्तप्रभवां शीघ्रां दुस्तरामकृतात्मभिः ।
प्रतरस्व नदीं बुद्ध्या कामग्राहसमाकुलाम् ॥ १४
संसारसागरगमां योनिपातालदुस्तराम् ।
आत्मजन्मोद्भवां तात जिह्मावर्ता दुरासदाम् ॥ १५
यां तरन्ति कृतप्रज्ञा धृतिमन्तो मनीषिणः ।

तां तीर्णः सर्वतोयुक्तो विपुतात्मात्मविच्छुचिः ॥ १६
उत्तमां बुद्धिमास्थाय ब्रह्मभूयं गमिष्यसि ।
संतीर्णः सर्वसंक्षेशानप्रसन्नात्मा विकल्मषः ॥ १७
भूमिष्ठानीव भूतानि पर्वतस्यो निशामय ।
अकुप्यन्नप्रहृष्यं न नृशंसमतिस्तथा ।
ततो द्रक्ष्यसि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ १८
एवं वै सर्वधर्मेभ्यो विशिष्टं मेनिरे बुधाः ।

C. 12. 9056
B. 12. 251 (50). 19
K. 12. 256. 19

Ś1 K1. 2. 4 Ds T G1-2. 6 Ms लोभ- (for लोक-). —^a)
Da1 -ग्राहवंतीम्; G1. 2 -प्रहवती. —^a) Da4 अंतः-
(for मनः-). D4 -रोधसां.

13 ^a) Ks -तृणाच्छन्नां; Ds1 -तृणच्छन्नी. —^b)
K2. 4 -सरीसृपं (K1 'पौ'); Bo -शरीसृपां; Da1 -सरी-
सृपा. —^a) K1 -क्षोभं (for -क्षोभां). —^a) K1 क्रोध-
पङ्क-; Da3 कामपङ्कां; Da4 क्रोधपङ्का; D1 कोपक्रोध-
(for क्रोधपङ्कां). K1 D4-7. 9 दुरासदां (for सरिद्वराम्).

14 ^a) Da1 अव्यक्तः (for 'क्त-). G2 घोरां (for
शीघ्रां). ☞ Ca: अव्यक्तप्रभवां, सांख्यदर्शनानुसारम्
प्रकृतिजाताम् । ☞ — Ks V1 Bs-9 Da4 transp. 14^b
and 14^c. —^a) Bs प्रतरस्व त्वं (for प्रतरस्व). D1 बुद्ध्या-
—^a) Ks Ds. 7 कामक्रोध-; M1. 6. 7 कर्मग्राह- (for
काम'). K4 Ds -समाकुलं.

15 ^a) Da3. 24 -सागरक्षया; Dn4 -यमां (for 'गमां').
—^b) T G1. 2. 6 -पातालः (for -पाताल-). ☞ Cn:
योनिः वासना ॥ Cs: योनिशब्देन गर्भप्रवेशो लक्ष्यते । ☞
— Ds om. 15^c. —^a) V1 Bo Da3. 24 -कर्मोद्भवां
(for -जन्मोद्भवां). —^a) K2 जिह्मां वर्ता; Ds T1
G1. 2. 6 M1 जिह्मावर्ता (G1 'म') वर्ता; D1 जिह्मावर्ता (for
जिह्मा'). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 सुदुस्तरां (for दुरासदाम्).

16 ^a) G1 तरंती. —^b) Ś1 K1. 2. 4 बुद्धिमतो (for
धृति'). —^a) Ks. 7 Ds1 Ds. 9 सर्वतोयुक्तो (for 'युक्तो').
—^a) Ks. 7 D4. 8. 9 Cp (gloss: विशेषेण भूतो वशीकृत
आत्मा येन) विपुतात्मा; V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4
Ds D2. 2. 5. 7. 8 विपुतात्मा; T G1-2. 6 M1. 5-7 पूतात्मा
हि (for विपुतात्मा). Ks Bo. 9 [आ]त्मवान्; Bs
(marg.) सवेत्; D4 [आ]त्मवत् (for 'वित्'). K1
[आ]त्मविच्छुचिः.

17 ^a) Ks Bs Da3. 24 प्रीतिम् (for बुद्धिम्). —^b)
Ks Bo. 6. 7. 9 Da3. 24 Dn1. n4 D2. 2. 5. 7. 8 M1. 6. 7
ब्रह्मभूयान् (for 'भूयं'). Ks V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. 24

Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 7. 8 T G1. 2. 6 M1. 6. 7 सविष्यसि
(Da3. 24 Ds1 'ति'); G2 Ms भजि' (for गमि').
Bs (marg. as in text) ब्रह्मभूयाय यास्यसि. —^a) Bs
Ds Ds. 7 स तीर्णः; Ds सोत्तीर्णः (for संतीर्णः). Ks
Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6 -संसा-
रात् (for -संक्षेशान्). K4 संतीर्णः सर्वं मे क्षेशान् (sic);
Da4 संकीर्णवृत्तसंसारान्. —^a) Bs प्रज्ञातात्मा; Da3
प्रसंपन्ना; G1 सर्वज्ञात्मा (sic) (for प्रस').

18 With 18, cf. 3. 198. 93; 12. 17. 19; Yoga-
sūtrabhāṣya on 1. 47; Ahirbudhnyasamhitā 15.
71^a-72^b; Mahāvagga 1. 5. 7; Dhammapada 28;
Milinda (Treckner) 387. —^a) Ks सुविस्थानि; K1
D4. 6. 9 M1. 6. 7 भूमिस्थानि; Ds 'ष्ठानां (for 'ष्ठानि').
Da1 ह; Ds2 च (for [इ]व). —^b) K2 G1 सर्व-
तस्यो; K1 पर्वतस्या (for 'तस्यो'). Ś1 K1 निशामये:
(K1 'ये'); K2. 4 'मयः; Ks Bo. 7. 9 Da3. 24 विलोक्य;
T G1. 2. 6 Ms निशामयेत् (for 'मय'). G2 सर्वतस्तानि
कामयेत्. —^a) K2 अकुप्यन्; T1 G1. 2. 6 नकुप्यन्
(for अकु'). K2 न प्रहृष्टं; Ks. 7 V1 Bo. 6 (marg.
as in text). 7. 8 (marg.). 9 Da3. 24 D4-8. 9 न प्रसीदंश्च
(for अप्रहृष्यंश्च). K4 अकृष्टं न प्रहृष्टश्च; D1 अकुप्यंश्च
प्रसीदं च. —^a) T G1-2. 6 अनुशंस- (for ननु'). K1
Ds -गतिस (for -मत्तिस). Ds ननुशंसमभितथा. —^a)
Ds तमो (for ततो). Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1.
n4 Ds D2. 2. 5. 8 T G1-2. 6 M1. 5-7 transp. भूतानां
and सर्वेषां. Ks T G1. 2. 6 M1. 5 प्रभवाप्ययं; Bo. 7. 9
Da3. 24 Ds1 Ds G2 Ms. 7 'चा (G2 'वो) व्ययं; Bo
D4. 9 'वाप्ययौ; Ds 'वात्स्व'; D1 प्रविकल्पकं (for
प्रभवाप्ययौ).

19 ^a) Ks B1 M1. 5-7 एतं; K1 V1 Bs Da3. 24
Dn1. n4 D4. 6. 8. 9 T G2. 6 एतं (for एतं). G2 om.
वै. Dn1. n4 D2. 2. 6 Ms -भूतेभ्यो (for -धर्मेभ्यो).
—^b) Ds. 7 इतरे (for मेनिरे). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9
जनाः (for बुधाः). —^a) K1 धर्मे; Ds धर्मे (for

C. 12 9057
B. 12 251[50].19
K 12. 256. 19

धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठं मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ १९
आत्मनोऽव्ययिनो ज्ञात्वा इदं पुत्रानुशासनम् ।
प्रयताय प्रवक्तव्यं हितायानुगताय च ॥ २०
आत्मज्ञानमिदं गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् ।
अब्रुवं यदहं तात आत्मसाक्षिकमञ्जसा ॥ २१
नैव स्त्री न पुमानेतन्नैव चेदं नपुंसकम् ।
अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतमव्यभवात्मकम् ॥ २२
नैतज्ज्ञात्वा पुमान्स्त्री वा पुनर्भवमवाप्नुयात् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

धर्मं). Ds1 om (hapl) धर्मं. K4. 5 V1 Bo 6-9 Das. 24
Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 7 T1 Ga. 6 श्रेष्ठा (for श्रेष्ठ). —^d)
K6 B6. 7. 9 Das. 24 सत्यः; Ds1 सत्त्व- (for तत्त्व).
K6 B7 -वादिनः (for -दर्शिनः).

20 *) K2 [s] व्ययिनो; K7 B6. 9 D4. 9 व्यायिनो
(K7 'नं'); V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 व्यायिनो;
G1 व्ययिनो; G2 ज्ञानिनो; M1. 6. 7 [s] व्ययिनं (for
'यिनो). K4 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 T G1-3. 6
M5 ज्ञानम्; V1 B6. 8 (marg.). 9 तात (for ज्ञात्वा).
K6 Das. 24 D5. 7 आत्मानं व्यायिनस्तात. —^e) Das प्र-
ज्ञाय; Da4 प्रसज्ञाय (for प्रयताय). T G1. 2. 6 M1.
6. 7 प्रदातव्यं (for प्रवक्तव्यं). G2 यतः प्रदाय दातव्यं.
—^d) K2 [अ] नुचाराय (for 'गताय).

21 *) M7 -धर्म- (for -गुह्य-). G2 सर्वगुह्यतमं
महत्. —^e) D6 अभ्रुवं; M1. 6. 7 अभ्रवं (for अभ्रुवं).
G1 यदिदं (for यदहं). K1 om. तात. —^d) Da4
corrupt; G1. 2. 6 -साक्षिकम् (for -साक्षिकम्). G2
अजसा (for अञ्जसा).

22 22^{ab} = (var.) Śvetāśvatara Up. 5. 10^{ab}.
—^a) K7 न च (for न). B6 (marg. as in text)
नैव; Da4 lacuna; D5. 7 एते; T G1. 2. 6 M5 वापि;
G2 एष (for एतन्). Ś1 K1. 2 नैव स्त्री पुरुषो नैतन्.
—^b) Ś1 K1. 2 न च; D6 नैतच् (for नैव). Ś1 K1. 2
[ए]वेदं; K4 D2. 2. 8 वेद; K7 Das D6. 9 चैतन्; Ds1
D4 नैतन्; D5. 7 वेदं; G2 चायं (for चेदं). G2 नपुं-
सकः. —^c) Gs om. (hapl.) 22^{cd}. —^e) Da4 ब्रह्मन्;
T G1. 2. 6 M1. 6-7 चैव (for ब्रह्म). —^d) T G1. 2. 6
M1. 2. 6 ब्रह्मसूतं (M1. 6 'त-') (for भूतमव्य-). M7 ब्रह्म

अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्वर्त्म विधीयते ॥ २३
यथा मतानि सर्वाणि न चैतानि यथा तथा ।
कथितानि मया पुत्र भवन्ति न भवन्ति च ॥ २४
तत्प्रीतियुक्तेन गुणान्वितेन
पुत्रेण सत्पुत्रगुणान्वितेन ।
पृष्टो हीदं प्रीतिमता हितार्थं
ब्रूयात्सुतस्येह यदुक्तमेतत् ॥ २५

तत्प्रभवात्मकं. ✽ Cn: भूतमव्ययोर्भवः उत्पत्तिः कारणं
तदात्मकम् । ✽

23 *) Ś1 K1. 2. 4 नैवं; G1 M5 नैव (for नैतज्).
T G2. 2. 8 श्रुत्वा; G1 छित्वा (for ज्ञात्वा). —^b)
Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 अवाप्नुते (for 'भूयात्'). T1
पुनर्भाविमामुवाच. —^c) Ś1 K2. 4 D4. 6. 7. 9 अभावः;
K7 अभावः; T G1-3. 6 M1. 6-7 स्वभाव- (for अभव-).
✽ Ca: अभवप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्जन्मनिवृत्त्ये ॥ Cn: अभवः,
अनुत्पत्तिरात्मा, तस्य प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ Cs: अभवो मोक्षः, तत्प्र-
तिपत्त्यर्थम् । ✽ —^d) K4. 7 D4. 9 ब्रह्म; K6 V1 Bo.
6-9 Dn1. n4 Das 24 Ds D2. 2. 6-8 T G1. 2 M1. 5. 6
धर्मः; G2. 6 धर्म्यं (for वर्त्म).

24 *) Da4 मनानि; D5. 7 गतानि (for म').
M5 धर्माणि (for सर्वाणि). G2 यथात्मा तानि सर्वाणि.
—^b) K4. 6 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D2. 2. 5. 7. 8 तथा;
K7 D4. 9 तव; V1 Ds यथा; T1 तच्च (for न च).
K7 V1 D4. 6. 9 T1 G1. 2. 6 M1. 6. 7 तथा तथा (for यथा
तथा). —^d) V1 transp. भवन्ति and न.

25 Before 25, K6. 7 Ds D4-7. 9 ins. भीष्म उवाच.
—^a) D5. 7 यत् (for तत्). Ś1 K1. 2 -युक्तात्म- (for
-युक्तेन). D4. 9 पिता महाधिया (for गुणान्वितेन). —^b)
K7 पिता महाधिया; V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds
D2. 2. 5. 8 दमान्वितेन; D7 T1 G1-2. 6 M5 -मनोगतेन;
T2 -मनोगतेन (for -गुणान्वितेन). —^c) B6. 9 (also as
in text) D5. 7 इष्टा; Da4 पृष्टा; Ds1 पृष्टे (for पृष्टो).
K4. 6 B7 Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 M7 हि सं; K7
D3. 9 M6 हीमं; V1 Bo. 8 [s] स्त्रि सं; B6. 9 Das
D5. 7 हितं; M1 मया (for हीदं). K6 Dn1 T G1-2. 6

२४३

व्यास उवाच ।

गन्धात्रसान्नानुरुध्यात्सुखं वा

नालंकारांश्चाभुयात्तस्य तस्य ।

मानं च कीर्तिं च यश्च नेच्छे-

त्स वै प्रचारः पश्यतो ब्राह्मणस्य ॥ १

सर्वान्वेदानधीयीत शुश्रूषुर्ब्रह्मचर्यवान् ।

Ms. 7 प्रीति (T₂ G₁-s प्रीत) मना; K₁ D₄. 5. 7. 9 प्रीतियुक्तं (for 'मना'). K₁ D₄-7. 9 महार्थ; Dn₁. n₄ T G₁-s. 6 Ms यथार्थ (for हितार्थ). —^d G₂ भूयात्; G₂. 6 ब्रूया: (for ब्रूयात्). K₁ युक्तम् (for यदुक्तम्).

Colophon: — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T G₁-s. 6 M₁. 5-7 मोक्षचर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 6. 7 V₁ Bo. 6. 9. 9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T₂ M₁. 5 शुक्रानुप्रश्न; K₂. 4 शुक्रप्रश्न; Ms शुक्रानुप्रश्ने अग्रयधर्मकथनं; M₁ शुक्रानुप्रश्ने धर्मकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₂ 86; Dn₁ Dr T₁ G₁. 2. 6 Ms 77; Dn₁ 76; Ds G₂ M₁. 6. 7 75; Ds 71; T₂ 90. — Śloka no.: Dn₁ Ds 26; Dn₁ 29.

243

☞ G₂ om. this adhy.

1 *) K₂ अनुरुध्यात्; K₁ B₈ (marg.) Ds T₁ G₁. 2. 6 ना (B₈ अ) नुरुध्ये (K₁ D₈ 'ध्या'त्; T₂ Ms 'रुध्येत्'; M₁. 6 'रुध्यत्' (for 'रुध्यात्'). —^b) M₁. 6. 7 नालंकारं (for 'कारांश्च'). K₂ आभुयात्; K₁ D₄-7. 9 प्राप्नु' (for 'चाप्नु'). D₈ कृत्स्नतश्च (for तस्य तस्य). —^c) G₁ om. the first च. B₈ (marg.) कीर्तिश्च (for कीर्ति). Dn₁ om. the second च. Ds₂ Ds नेच्छेत्. —^d) ☞ Cn: प्रचारो व्यवहारः ॥ Cp: आचारः ॥ G₂: अनुष्ठानम् । ☞ ☞ Ca: पश्यतो विदुषः । ☞

2 *) Ś₁ K₁. 2 सर्ववेदानधीवेत्; D₄. 4 सर्वदा च न धीवीत्. —^b) K₁ शुश्रूषु. —^c) K₁ यजुषि. K₁ सामानि; K₂ सामानि (for सामानि). —^d) K₄ B₈. 7. 9 Dn₁. n₄ Ds D₂. 5-8 यो वेद न स (D₄. 7 स च; D₈ न च) वै द्विजः; K₂ V₁ Bo. 8 Das. 24 यो न (V₁ Das. 24 द्वि) वेद न वै (V₁ न स; Das. 24 स वै) द्विजः; K₁ D₄. 9 स तेन ब्राह्मणो भवेत्; T G₁. 2. 6 M₁. 5-7 वेद-

क्रचो यजुषि सामानि न तेन न म ब्राह्मणः ॥ २

ज्ञातिवत्सर्वभूतानां सर्वविन्सर्ववेदविन् ।

नाकामो म्रियते जातु न तेन न च ब्राह्मणः ॥ ३

इष्टीश्च विविधाः प्राप्य क्रतून्वैवाप्तदक्षिणान् ।

नैव प्राप्नोति ब्राह्मण्यमभिध्यानात्कथंचन ॥ ४

यदा चायं न विमेति यदा चास्मान्न विम्यति ।

C. 12. 9068
B. 12. 252f(1). 8
K. 12. 257. 5

वेदांगपारगः.

3 Ds reads 3 after 5. T G₁ 2. 6 Ms transp 3 and 4. —^a) K₂. 7 ज्ञाति; K₁ 'न' विन्; Das. 24 Ds D₈ T G₂ ज्ञाता यः (D₈ च); D₂. 8 G₂ ज्ञातयः; D₄ जनजः; D₈ जानि विन्; G₁ ज्ञायतः; M₁. 5-7 ज्ञायिषे: (for ज्ञातिवत्). D₄. 7 -भूतानि; T G₁. 2. 6 -भूतास्मा (for -भूतानां). —^b) Ś₁ K₁. 2. 4 V₁ देहविन्; T G₁. 2. 6 -भूतकृत्; M₁. 5. 7 -भूतविन् (for 'वेद'). —^c) K₂ धर्मकामो (hypermetrie); K₁ D₄. 9 T₂ स (T₂ न) कामो; T₁ G₁. 2. 6 नाकाले (for 'मो'). D₈ प्रियते (for 'म्रि'). T₁ जनुर् (for जातु). ☞ Ca: नाकामः नानभिर्महितफल-कर्ता म्रियते, मुक्त एव भवतीत्यर्थः । ☞ — P₈ reads 3^d twice. —^d) T₁ G₁. 2. 6 देवो; T₂ देवो; Ms वेदे (for तेन). Ś₁ K₁. 2. 4 Dr न स; Bo च न (by transp.). K₂ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 6 (first time). 8 वै द्विजः (for ब्राह्मणः). D₄. 9 (second time). 7 न तेन ब्राह्मणो भवेत्.

4 T G₁. 2. 6 Ms transp. 3 and 4. —^a) Ds₁ D₈ इष्टीश्च. K₂ विविधा; T₂ 'घान्. —^b) K₁ कर्तुंश्च; K₁ क्रतुश्च. M₁ चापि (for चैव). K₂ [आ]हमः; G₁ [आ]त्त- (for [आ]त्). —^c) K₂ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 6 transp. नैव and प्राप्नोति. G₂ नैव (for नैव). K₂ नैव प्राप्नो ब्राह्मणस्य. —^d) K₁. 4 V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 6 अविधा (K₁ 'ध्या'नात्; Ds T G₁. 2. 6 Ms अविज्ञाता (Ms 'तं'); Dr अभिधादात्; Cpp अभिधानात् (for 'ध्यानात्'). ☞ Ca: अभिधानात् फलाभिधानात् ॥ Cn (reading अविधानात्): दद्यान्वैकर्म्यधीरननुसरणात् ॥ G₂ (reading अविज्ञाता): परमात्मज्ञानरहितः । ☞

5 = (var.) 12. 168. 42; Śānti. App. I, (No. 4), lines 27-28; B. 12. 326. 33; Harivaṃśa I. 30. 41. 5^{ab} = (var.) 12. 21. 4^{ab}. —^a) T₂ यदा (for यदा). D₄. 7 T₁ G₁ वाचं (for चायं). Das D₂ D₄.

C. 12. 9058
B. 12. 252[1]. 5
K. 12. 257. 5

यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५

यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।

कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ६

कामबन्धनमेवैकं नान्यदस्तीह बन्धनम् ।

कामबन्धनमुक्तो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ७

कामतो मुच्यमानस्तु धूत्राभ्रादिव चन्द्रमाः ।

विरजाः कालमाकाङ्क्षन्धीरो धैर्येण वर्तते ॥ ८

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्गत् ।

Gs विभ्येति (for विभेति). Ś1 K1. 2. 4 न विभेति यदा चायं. —^b) Da4 चास्माच्च; D7 T1 G1 चास्माच्च; M7 चास्माच्च (for चास्माच्च). K1 (also as in text) विध्यते (for विभ्यति). —^c) M7 च (for the second न). —After 5, Ds reads 3.

6 = (var.) 12. 168. 44; B. 12. 326. 34; Śānti. App. I, (No. 4), lines 29-30; Harivaṃśa 1. 30. 40. K1. 2. 4 D7 om. (hapl.) 6. Ds reads 6 on marg. —^b) T2 M7 पावकं; G1 पापकः (for 'कम्'). —6^c = 12. 21. 5^{ed}.

7 Bo om. (hapl.) 7^{ab}. —^a) Ś1 K1. 2. 7 D4. 3. 9 कामो; Ds कामं (for काम-). T G1. 3. 6 M1. 5-7 [इ]दं (for [ए]कं). —^b) G1 नाद्यद् (for नान्यद्). —^c) Das om. (hapl.) कामबन्धन. Bs कामबन्धविमुक्तो हि.

8 ^a) M1. 6 विप्रमुक्तस् (for मुच्यमानस्). D4. 5. 7 हि (for तु). —^b) K1 D4 धूत्राभ्राद्; Ks. 7 Ds T1 G1. 3. 6 M7 धूमा (for धूत्रा). K7 Da4 चन्द्रमा. —^c) K1 B9 विराजाः (for विरजाः). Bo कामम् (for कालम्). D7 आकांक्षी. C8 कालं शरीरपतनकालम् । C8 —^d) M1 वीर्यो (for धीरो).

9 9^{ab} = 6. 24. 70^{ab}. —^a) K2 आपूर्यमाणम्; Dn4 अपूर्यमाणम्. Ds1 अचलं (for अचल-). Da4 प्रतिष्ठं (for प्रतिष्ठं). —^b) Ś1 K1 [s]भिः; M1. 6. 7 [s]तु (for प्र-). —Ks. 7 V1 B8 Dn1. 4 Ds D2-4. 6. 3. 9 Cn ins. after (Ks. 7 D4. 9 subst. for) 9^{ab}; Ds. 7 ins. after 9^c:

693* तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे

स शान्तिमाप्नोति न कामकामः ।

[= (var.) 6. 24. 70^{ed}. Da. 7 om. line 1. V1 B8 om. line 2. —(L. 2) K7 Ds D4-7. 9 कामकामी (for 'कामः).]

स कामकान्तो न तु कामकामः

स वै लोकात्स्वर्गमुपैति देही ॥ ९

वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्मः ।

दमस्योपनिषदानं दानस्योपनिषत्तपः ॥ १०

तपस्योपनिषत्यागस्त्यागस्योपनिषत्सुखम् ।

सुखस्योपनिषत्स्वर्गः स्वर्गस्योपनिषच्छमः ॥ ११

क्लेशं शोकमनसोः संतापं तृष्णया सह ।

सत्त्वमिच्छसि संतोषाच्छान्तिलक्षणमुत्तमम् ॥ १२

विशोको निर्ममः शान्तः प्रसन्नात्मात्मवित्तमः ।

— V1 Bs om. (hapl.) 9^c. Ds reads 9^{ed} on marg. —^a) Ds. 7 अकामः; M7 स काम्य- (for स काम-). Ds. 3. 7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 कामो (for कान्तो). K1 lacuna; M7 कामी (for काम-). C8 Cn: कामैः संकल्पमात्रोपनैः कान्तः मनोहरः । C8 — Ds. 7 om. (hapl.) 9^d. —^d) Ś1 K1. 2 लोकार्; K4 V1 B8-9 Das. 4 Dn1. 4 Ds D2. 3. 6. 8 कामात् (Da4 Ds 'त्'); T G1. 3. 6 M1. 5-7 लोकं (for लोकार्). G1 देहि.

10 With 10-11, cf. B. 12. 300[299]. 13. —^a) Ds. 7 सत्यः; Ds सत्ये (for सत्यं). —^d) K1 तमः; V1 lacuna (for तपः).

11 V1 reads 11 on marg. —^a) Ś1 K1 तप-स्युप-; K1. 4 D4. 5 तपस्योप- (for तपस्योप-). Da4 सर्गः (for त्यागस्). —^b) Da4 सर्गस्य (for त्यागस्य). —^c) Ks स्पर्शः; M1. 5 स्वर्ग (for स्वर्गः). —^d) Ks स्पर्शस्य (for स्वर्गस्य). B8 (marg.) क्लमः; Da4 शमः (for शमः). C8 Cn: शमः निर्गुणब्रह्मभावः । C8

12 ^a) Ds T G1. 3. 6 तमसोः (for -मनसोः). C7 (reading क्लेशः) क्लेशः, अन्योन्यमिश्रणे निखीर्णे सतीति शेषः । C8 —^b) Ks B8. 9 Das. 4 Ds. 7 T1 संतोषस्; T2 G1. 6 M5 सं (G1 स) तीर्णस्; M1. 6. 7 संतीर्ण (for संतापं). Ś1 K1. 2. 4 संतापं मर्षयाम्यहं; K7 D4. 6. 9 तद्संतापमयापहं. C8 Cn: संतापं संताप्य क्लेशं विच्छिन्नीकरणम् । संतापमिति णमुलन्तस् । C8 — Ds reads 12^c-18^d on marg. —^c) Ks. 7 Ds M1. 6. 7 इच्छति; Da4 इच्छामि; Ds. 7. 9 इच्छति; T G1. 3. 6 M5 ऋच्छति (for इच्छति). C8 Cn: इच्छति, इच्छेत् — पञ्चमलकारोऽयम् । C8

13 Ds reads 13 on marg. —^a) G1 विशोको (for विशोको). Da4 M1. 6 निर्ममः (for निर्ममः)

षड्विर्लक्षणवानेतैः समग्रः पुनरेष्यति ॥ १३

पद्भिः सत्त्वगुणोपेतैः प्राज्ञैरधिकमग्निभिः ।

ये विदुः प्रेत्य चात्मानमिहस्यांस्तांस्तथा विदुः ॥ १४

अकृत्रिममसंहार्यं प्राकृतं निरुपस्कृतम् ।

अध्यात्मं सुकृतप्रज्ञः सुखमव्ययमश्नुते ॥ १५

निष्प्रचारं मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वतः ।

यामयं लभते तृष्टिं सा न शक्यमनोज्ञ्यथा ॥ १६

येन तृप्यन्त्यभुञ्जानो येन तृप्यन्त्यवित्तवान् ।

येनास्नेहो बलं धत्ते यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १७

संगोप्य ह्यात्मनो द्वााराण्यपिधाय विचिन्त्यन् ।

यो ह्यास्ते ब्राह्मणः शिष्टः स आत्मरतिरुच्यते ॥ १८

समाहितं परे तत्त्वे क्षीणकाममवस्थितम् ।

C. 12. 9083
B. 12. 252(1). 20
K. 12. 257. 20

—^b) Ks. 1 V1 Bs. 3 (marg. as in text). 9 Da1 Ds1 D4. 5. 9 T1 G1 प्रज्ञांतात्मा (for प्रसन्नात्मा). K4. 5. 1 V1 Bo. 5-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 7. 8 G2. 5 विमत्सरः; T G1 M1. 5-7 [आ]त्मविच्छुचिः (for 'वित्तमः'). —^c) K1. 2. 4 V1 om. (hapl.) 13^{ca}. —^e) Bs (marg.) सन्निर (for षड्विर्). ॥ Cn: पद्भिः, संतोषसहितैर्विशोकत्वादभिः । ॥ —^d) Ds T G1. 3. 6 Ms समग्रं (for 'प्रः'). Ks Bo. 5-9 D2. 2. 6 इष्यते (Ds 'से'); Da4 Ds1 इष्यति; Dn1. n4 इष्यते (for 'ति'). K7 D4. 5. 7. 9 समग्रं (D4 'यं'; D5. 7 'प्रः') प्रतरिष्यति.

14 Ds reads 14 on marg. —^a) Br. 3 (marg. as in text) सन्निरः (for पद्भिः). D4 -गुणोपेतो (for 'पेतैः'). ॥ Cn: षड्विः पूर्वोक्तैः सत्यदमदानतपस्त्यागशमारुहैः । ॥ —^b) S1 K1 अधिग (for अधिक). K4. 5 V1 Bo. 7-9 Dn1. n4 D2. 2. 5. 8 प्राज्ञैरधि (Ks 'पि') गतं (Ks 'त') त्रिभिः; Bs Das. 24 'रधि' (Da4 'भि') द्वितं त्रिभिः. —^c) K7 D4. 5. 7. 9 नैव च (D4 वा); Ds T G1. 3. 6 M1. 5. 7 प्रत्यग् (for प्रेत्य च). ॥ Cn: प्रेत्य जीवत्यपि देहे देहाभिमानादुत्थाय । ॥ —^d) S1 K1 तान्स हाविदुः; K7 D4. 5. 7. 9 T1 G2. 6 तान्सृतान्विदुः; Ds T2 G1 M1. 5-7 असृतान्विदुः (M1. 5. 7 'तं विदुः') (for तांस्तथा विदुः). Ks V1 Bo. 5-9 Das. 24 Dn1. n4 D2. 2. 5. 8 इहस्थं तं गुणं विदुः.

15 Ds reads 15 on marg. —^a) K7 आकृत्रिमम्; M7 अकृतकम्. K2 असंचार्य; D7 'हार्ये' (for 'हार्य'). ॥ Ca: असंहार्यम्, अविनाशि ॥ Cn: स्वभावसिद्धम् । ॥ —^b) D7 मीरुपस्कृतं (for निरुप). ॥ Ca (reading अनुपस्कृतं): अनुपस्कृतं, विकारैरुपचयादिभिस्त्यक्तम् ॥ Cn: निरुपस्कृतं, गुणाधानमलापकर्षणामकसंस्कारहीनम् । ॥ —^c) T1 G1 अज्यात्म- (for 'लम्'). Ds स्व- (for सु-). K7 प्रज्ञः; T1 G1. 6 प्रज्ञं (for प्रज्ञः). Ks V1 Bo. 5-9 Das. 24 Dn1. n4 D2. 2. 5. 7. 8 T2 अज्यात्मं (Ds 'लम्') सुकृतं (V1 'ति') प्रज्ञः (V1 D5. 7 T2 'ज्ञः').

16 Ds reads 16 on marg. —^a) T1 G1. 2. 6 निष्प्रचारं (for 'चारं'). —^b) K4. 5 Bo. 5-9 Das. 24 Dn1.

n4 Ds2 D2. 2. 5. 7. 8 T सर्वज्ञः (for 'तः'. —^c) K2. 4 Ms यामलं; Ds यामियं (for यामयं). K1 7 तृष्टिः; M1 दृष्टि (for तृष्टि). —^d) S1 शक्यात्मनो; K2 Bs (orig.) Das. 24 Ds-7 Ms. 7 शक्या ह्य (Ds 'त') तो; Ks. 7 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 शक्यात्मनो; B7. 9 G1 शक्यमितो; M1 'मनो' (for 'मतो').

17 Ds reads 17 on marg. —^a) Ds. 7 तृप्यति (for तृप्यति). Das G1 अनुञ्जानो (G1 'ने'). K4 Da4 D4 येन तृ (K4 'त') प्यत अनुञ्जानो. —^b) K4 Bo. 5. 1. 8 (marg.). 9 Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 T1 G1. 2. 8 तृप्यति (for तृप्यति). K1 Ds. 7 वित्तवान्; V1 Bo. 8 अवि-त्तमान्; T1 G1. 3. 6 अपीतवान् (for अवित्तं). Da4 येन तृप्यन्नवीर्यवान्. —^c) K7 Ds यो नि (Ds नि) स्नेहो; Bo यथास्नेहो; Da4 D4. 5. 7 T2 येन स्नेहो (for येनास्नेहो). K1. 7 D4. 9 दत्ते (for धत्ते). ॥ C7: येन परमात्मना, अस्नेहः तैलवृत्तादिस्नेहरोहितोऽपि बलं धत्ते । ॥ —^d) Ds om. स वेद.

18 Ds reads 18 on marg. —^a) Bo. 8 Dn1. n4 D2. 2. 8 Cn संगुप्तानि; Ds Cs स संगृह्य; Ds संगु-ह्यभिः; D7 संगो ह्यपि; T G1. 2. 8 Ms असंगो हि; M7 संगोप्येह (for 'प्य हि'). G1 आत्मने. D7 T1 G1. 3. 6 द्वारम् (for द्वाराणि). —^b) K1 अधिधाय; Da4 अवि; Dn4 Ds1 अभि (for अपि). M7 [अ]विचि-तयन्. —^c) K2. 4 om. 18^a-19^b; S1 reads the same on marg. —^d) K7 Ds D4. 5 T2 Ms ब्र (K7 T2 ब्रा)-ह्मणा (for ब्राह्मणः). K7 छिष्टः; Ds1 D4. 7. 9 T2 M1. 5. 6 छिष्टः (for शिष्टः). ॥ Ca: शिष्टसदेकनिष्ठः । ॥ —^e) Ms सोत्मा (for स आत्म-).

19 K2. 4 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). S1 reads 19^{ab} on marg. —^a) K1 समाहिता; Ds 'हितः' (for 'हितं'). Da4 Dn4 परं (for परे). —^b) Da4 अवस्थिति. Ds क्षीणकामो व्यवस्थितः. —^c) K7 D4-7. 9 अन्येति (K7 'त्य') (for अन्येति). —^d) D4. 7 वपुश्च (for वपुश्च). S1 K1. 2. 7 D4. 5. 7. 8 M1. 5. 6 चन्द्रमसं (for चान्द्रं). Ds तथा (for यथा). S1 (sup. lin.)

C. 12. 9083
B. 12. 252(1).20
K. 12. 157. 20

सर्वतः सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमसं यथा ॥ १९
सविशेषाणि भूतानि गुणांश्चाभजतो मुनेः ।
सुखेनपोह्यते दुःखं भास्करेण तमो यथा ॥ २०
तमतिक्रान्तकर्माणमतिक्रान्तगुणक्षयम् ।
ब्राह्मणं विषयाश्लिष्टं जरामृत्यु न विन्दतः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

२४४

व्यास उवाच ।

द्वंद्वानि मोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मावनुष्ठितः ।

यथा चांद्रमसं पुरं.

20 °) Ks सविशेषेण; Bo. 8 Das Dn1. n4 Ds. 3. 3 Cn (Cnp as in text) अविशेषाणि (for सवि). ☞ Cn: विशेषाः स्थूलपृथिव्यादय एकादशेन्द्रियाणि च । अविशेषः पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्च । लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वम्, अलिङ्गं प्रधानम् । तत्र पूर्वपूर्वत्यागेनोत्तरमुत्तरं प्रतिपद्यमानो योगी गुणानपि त्यजति । सविशेषाणीति पाठे भूतशब्देन पञ्चतन्मात्राण्येव स्वकार्यस्थूलभूतसहितानीत्यर्थः । ☞ — °) Das गुणश्च; Ds गुणाश्च. Ś1 K1. 2. 4 Ds भजते (Ds 'तो'); Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds. 3. 8 जहती; K1 Ds. 9 Gs [ज]मुंजतो (for [ज]भजतो). Ś1 K1. 2. 4. 7 B3 Ds. 7 T1 G1. 8 मुने; B3 स्वने: (for मुने:). — °) Ks सुखेनोपहृते दुःखे (sic).

21 °) Ś1 K1. 2 B3 धर्माणम् (for कर्माणम्). — °) Das om. कान्त. K7 Ds. 6. 9 गुणक्रियं; V1 श्रियं; M1 गुणं चयं (for -गुणक्षयम्). — °) K1. 2 T1 G1. 3. 8 ब्राह्मणं विषयावि (K1. 2 'ङ्कि')ष्टं. — °) K1 Das G1 जरामृत्यु; Ds जरान्मृत्यु. G1. 6 विद्यतः (for विन्दतः). Ds जरास्युरविन्दतः.

22 °) K1 सर्वदा; Das सर्व यः (for स यदा). D7 युक्तः (for मुक्तः). — °) B3 शमः; Ds समं; T1 G1. 6 तमः (for समः). B6. 7. 9 Das T1 G1. 3. 6 तिष्ठति; Ds तिष्ठत (for 'ते'). — °) Dn1 Das Ds [इन्द्रियार्थाश्च; Ds. 7 'र्थेभ्यः (for 'र्थाश्च'). — °) Ms-1 शरीरस्थान् (for 'स्थो'). Ks B3 (marg. as in text) Das Ds-3 Gs Ms-1 निवर्तते (Ds Ms 'तयेत्'); T1 G1. 8 [स]नु; T2 न व' (for 'सतिव').

स यदा सर्वतो मुक्तः समः पर्यवतिष्ठते ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च शरीरस्थोऽतिवर्तते ॥ २२
कारणं परमं प्राप्य अतिक्रान्तस्य कार्यताम् ।
पुनरावर्तनं नास्ति संप्राप्तस्य परात्परम् ॥ २३

वक्त्रा गुणवता शिष्यः श्राव्यः पूर्वमिदं महत् ॥ १
आकाशं मारुतो ज्योतिरापः पृथ्वी च पञ्चमी ।

23 °) Ds. 6. 9 प्रथमं; G1 lacuna (for परमं). M1. 6 प्राप्यम्. T2 कारणं प्राप्य परमम्. — °) Ś1 K1. 2 अतिक्रान्तस्य (for अति). Das. a4 कार्यता; M1. 6 कार्यवत् (for 'ताम्'). ☞ Ca: कार्यताम्, उपाधिवशात् जन्मसंबन्धम् ॥ Cn: कार्यताम्, अव्यक्तताम् । ☞ — °) Ks आवर्तना (for 'नं'). — °) Ks. 1 B3. 9 Ds. 6. 9 संप्राप्तः स्वात् (for 'स्य'). Ks Bo. 7. 9 Das Dn1. n4 Ds1 Ds. 3. 8 परं पदं; B3 परमं पदं (hypermetric); M1 परं परं (for परात्परम्). Das प्रातः स्वात्परमं पदं.

Colophon: G2 missing; Ks. 6 B1-5 Das. a4 Dn2. n8 D1 G4. 6 M2-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds-9 T G1. 8. 6 M1. 6-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds-9 Ms शुकातुप्रश्नः; K2. 4 शुकाप्रश्नः; Ms शुकातुप्रश्ने सर्वनिवृत्तिप्रशंसनं; M1 सर्वनिवृत्तिप्रशंसनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks Dn1 Ds2 77; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 Ms 78; Ds M1. 6. 7 76; T2 92. — Śloka no.: Dn1. n4 Ds 29.

244

1 °) Ks दुर्मतिमोक्षः; Ks. 7 Das. a4 Ds Ds. 6. 9 Gs Ms. 1 Ca. 8 द्वंद्वनिमोक्षः; B3 T G1. 3. 6 Ms द्वंद्वानि (for द्वंद्वानि मोक्षः). Ks विज्ञासुर (for 'जि'). — °) Ds कामान् (for 'धर्माव'). Dn1 T1 G1. 3. 6 अधिष्ठितः; G2 अतिष्ठतः; M1 अनुष्ठितौ (for 'ष्ठितः'). — °) Ks Das G1 M1. 6 वक्त्रा (for वक्त्रा). Ś1 गुणवतः; Ks 'वतां;

भावाभावौ च कालश्च सर्वभूतेषु पञ्चसु ॥ २
अन्तरात्मकमाकाशं तन्मयं श्रोत्रमिन्द्रियम् ।
तस्य शब्दं गुणं विद्यान्मूर्तिशास्त्रविधानवित् ॥ ३
चरणं मारुतामेति प्राणापानौ च तन्मयौ ।
स्पर्शनं चेन्द्रियं विद्यात्तथा स्पर्शं च तन्मयम् ॥ ४
ततः पाकः प्रकाशश्च ज्योतिश्चक्षुश्च तन्मयम् ।

Gs 'सदा' (for 'वता'). Ks शिष्टः; Ds. 1 Mr शिष्याः (for शिष्यः). —^d) Da¹ श्राव्य- (for श्राव्यः). Ś1 K1 सर्वम् (for पूर्वम्). K1 मत्तः; T1 G1. 2. 6 वचः (for महत्).

2 ^a) Ś1 K1. 2. 4 आकाश- (for 'शं'). Ś1 Ks 'मा- (Ks 'म)रुतौ; Ds मरुतो (for मा'). Mr वह्निर् (for ज्योतिर्). —^b) Ds om. from पः पृथ्वी up to न्मूर्ति (in 3^d). K¹ Ds. 2. 9 तु; Ds. 7 [इ]ति (for च). Da³. 24 पंचमं (for 'मी'). —^c) M1. 5-7 भावोभावश्च (for भावाभावौ). —^d) Da³. 24 पूर्व (for सर्व-). K¹ Ds. 2. 9 सर्वदा (for पञ्चसु). Ś1 K1. 2 संयुक्तेषु पंचसु.

3 Ds om. up to न्मूर्ति (cf. v. 1. 2). —^a) T1 G1. 2. 6 अंतराकाशमाकाशं. Cn: अन्तरात्मकम् अवकाशात्मकम् । C —^b) Da¹ गोत्रम् (for श्रो'). —^c) Ds विद्यान् (for वि'). —^d) om. (hapl.) 3^d-5^e. —^e) Ś1 K1. 2 मोक्ष-; Dn⁴ मूर्तिमान् (hypermetric); Ds मूर्ति; T Gs. 6 M1. 5-7 मुनिः; Gs *नः (for मूर्ति). Cn: मूर्तिः शरीरं तस्य शास्त्रं स्वरूपप्रकाशकं विधानं यद्वेदवाक्यं तद्विद्, मूर्तिशास्त्रविधानविद् । C

4 D¹ om. 4 (cf. v. 1. 3). —^a) Da³. 24 मरुतात्मा (for मा'). Ks Dn⁴ चरणं मारुतोन्वेति. —^b) K¹ प्राणौ पानौ (sic) (for प्राणापानौ). Gs तन्मया (for 'यौ'). —^c) Da¹ T1 Gs विद्या; Ds विद्यात्; Gs विद्याश्च; Gs विद्यां (for विद्यात्). Ś1 K1. 2 इन्द्रियं स्पर्शनं विद्यात्. —^d) Da¹ शब्दं (for स्पर्शं). Gs तथा स्पर्शं चरन्मयं.

5 D¹ om. 5^{ab} (cf. v. 1. 3). —^a) V1 तेजः; Dn1 Ds Ds. 2. 6 T G1. 2. 6 M1. 5-7 तापः; Dn⁴ तपः; Gs तापं (for ततः). Da³ पाक- (for पाकः). K1 ततः पाकप्रकाशाश्च; K¹ Ds. 2. 6 तेजः पाकः (K¹ 'कं; Ds 'क-) प्रकाशं च (K¹ 'शं तु); Da¹ तापः पाकप्रकाशस्य. —^b) Da¹ om. चक्षुः. Ks Bo. 3 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds Ds. 2. 6 पंचमं; Da³. 24 तन्मयः (for तन्मयम्). —^c) Ds तेजः; Gs न च; Ms तच्च (for तस्य). Da³. 24 G1. 2 Ms. 6 रूप- (for रूपं). Ds विद्यात्

तस्य रूपं गुणं विद्यात्तमोऽन्ववमिनात्मकम् ॥ ५
प्रकृदः क्षुद्रता स्नेह इत्यापो ह्युदिश्यते ।
रसनं चेन्द्रियं जिह्वा रमश्चागं गुणो मनः ॥ ६
संघातः पार्थिवो धातुगस्थिदन्तनखानि च ।
श्मश्रु लोम च केशश्च सिराः स्नायु च चर्म च ॥ ७
इन्द्रियं प्राणसंज्ञानं नासिकेत्यभिधीयते ।

C. 12. 2095
B. 12. 2532. 8
K. 12. 258. 8

(for वि'). —^d) K¹ [S]त्यः; Ds स्व- (for स्वर-). Ks तथा स्पर्शं च तन्मयं; Ks V1 Bo. 5-9 Da³. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 6-8 M1. 7 ताम्रगौरासि (Ks Ds-1 Mr 'रसि'; M1 'रसु) तालमकं; T G1-2. 6 Ms. 6 तमोनाशकमालम्बान्.

6 ^a) Ds प्रकृदाः; T1 'दे; M1. 6 प्रस्वेदं (Ms 'दः) (for प्रकृदः). Ds T G1. 2. 6 Ms द्रवता; Gs भवत (for क्षुद्रता). Cn: क्षुद्रता, अन्तः प्रविश्य पार्थिवावयवस्थीकरणेन सूक्ष्मता । C —^b) Ds. 7 इ (D¹ ति) त्यपां (for इत्यापो). Ks. 7 V1 Bo. 5-9 Da³. 24 Dn1. n4 Ds Ds-4. 6. 2. 9 इत्यपासुपदिश्यते; Gs इत्यापो न ह्युदीर्यते. — After 6^a), V1 Bo. 5-9 Da³. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 6-8 ins.

694* असृज्या च यच्चान्यत्स्निग्धं विद्यात्तदात्मकम् ।

[Bs नषि (for स्निग्धं). Ds विद्यात् (for वि'). D¹ नथात्मकं.]

— G1 om. 6st. —^d) Ks चापं; Bs (marg. as in text) चापो (for चापां).

7 ^a) Gs संघातः (for संघातः). —^b) D¹ अक्षि- (for अस्थि-). —^c) Da¹ transp. लोम and च. Ks. 7 V1 Bo. 5-9 Da³. 24 Dn1. n4 Ds Ds-4. 2. 6 T1 G1. 2. 6 M1. 5-7 रोमः; Ds रोमं; T2 रोमा (for कोम). M1. 6 केशाश्च (for केशाश्च). Ks श्मश्रुलोमनखकेशाः. —^d) Ks. 7 V1 Bo. 5-9 Da³. 24 Dn1. n4 Ds Ds-6 M1. 5. 6 सिरा; T1 सिर-; T2 G1-2. 6 Mr सिरा (for सिराः). Ks Da¹ Ds T1 G1 स्नायुश्च. Ks धर्मं च; Da¹ सर्वशः; Gs कर्म च (for चर्म च).

8 ^a) Ks V1 Bo. 2. 6 (last two marg.) Da³ Dn1. n4 Ds Ds. 2. 6 M1. 6. 7 संज्ञातं; Bs. 9 (both orig.) Da¹ D¹ संघातं (D¹ 'तो) (for संज्ञानं). —^b) D¹ reads from नासिके up to सर्वे (in 9^b) twice. Ds (both times). 9 नासिका. Ks V1 अपि (for अक्षि-). Ks V1 Bo. 5-9 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 6-8 संज्ञिता; K¹ Ds (both times). 6. 9 संज्ञितं; Da³. 24 विधुता; Ds. 7 T2 Mr शब्दिता; T1 G1-2. 6 M1. 5. 6 शब्दितं (for

C. 12. 8095
B. 12. 252(2).9
K. 12. 256. 8

गन्धश्चैन्द्रियार्थोऽयं विज्ञेयः पृथिवीमयः ॥ ८
उत्तरेषु गुणाः सन्ति सर्वे सर्वेषु चोत्तराः ।
पञ्चानां भूतसंघानां संततिं मुनयो विदुः ॥ ९
मनो नवमेषां तु बुद्धिस्तु दशमी स्मृता ।
एकादशोऽन्तरात्मा च सर्वतः पर उच्यते ॥ १०

व्यवसायात्मिका बुद्धिर्मनोव्याकरणात्मकम् ।
कर्मानुमानाद्विज्ञेयः स जीवः क्षेत्रसंज्ञकः ॥ ११
एभिः कालाष्टमैर्भावैर्यः सर्वैः सर्वमन्वितम् ।
पश्यत्यकलुषं प्राज्ञः स मोहं नानुवर्तते ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

-धीयते). —^a) Ds गंधाश्च. T₂ M₅ यो (for स्यं).
T₁ G₁-3. 6 गन्धश्च चैन्द्रियार्थो (G₁. 3 'यै') यो. —^d) D_{as}
विज्ञेयः पृथिवीमिव; M₁ 'यं' पृथिवीमयं.

9 For the repetition in D₄, cf. v. l. 8. —^a)
G₂ उत्तरेण (for 'षु'). K₆ गुणान् (for गुणाः). —^b)
K₁ सर्व- (for सर्वे). D₅. 7 सत्त्वेषु च; T G₁-2. 6 M₁
पूर्वेषु न (for सर्वेषु च). K₆ V₁ Bo. 6-9 D_{as}. 24
Dn₁. n₄ Ds D₂. 3 सर्वस (K₆ 'त'त्त्वेषु चोत्तराः; Ds पूर्व
पूर्व-नेतराः; M₁. 5. 6 संति (M₅ पूर्वे) पूर्वेषु नोत्तराः.
—^c) K₄ -संखानां; K₇ -संघातानां (hypermetrie); Ds₁
-संज्ञानां (for -संघानां). B₈ पंचानामपि भूतानां. —^d) Ś₁
K₁. 2 संति ते; K₇ संतति; D_{as} D₆ संततिर्; D₄. 6. 9
सततं; T₂ संतती; G₁ संततं; M₁. 6 संततीर् (for
संतति). D_{as} सुमनो; D₅ सुधियो; D₇ तु धियो (for
मुनयो).

10 ^a) K₇ D₁-7. 9 एतेषां (for एषां तु). K₂ मने
ननमयेषां तु (sic); T G₁-3. 6 M₁. 5. 7 मनस्तु नवमं चै-
(M₁. 6 'मस्ते')षां. —^b) K₇ स्मृताः; D₅ मता. —^c)
K₆ Bo. 7. 9 D_{as} Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 M₁. 6 त्वनंतात्मा;
K₇ V₁ B₈. 8 D_{as} D₁-7. 9 T G₁. 3. 6 M₁. 7 त्वन्तरात्मा;
G₂ त्वं परात्मा (for ऽन्तरात्मा च). —^d) K₇ V₁ Bo.
6-9 D_{as}. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T G₂. 3. 6 M₁. 5-7 स
सर्वैः (K₇ D₄. 6. 9 T G₂. 3. 6 M₁ 'वै-'); G₁ न सर्व-
(for सर्वतः). D₅. 7 परम्.

11 ^a) D_{as} बुद्धिर्. —^b) K₇ मनोव्याकरणात्मकः;
V₁ T₁ G₁. 2. 6 मनो व्याकरणात्मकं. ☞ C₉: अव्याकरणात्म-

कमिति । अव्याकरणं संज्ञयः ॥ C₇ (reading व्याकरणा-
त्मकं): व्याकरणात्मकं विकारात्मकम् । ☞ —^a) G₁
विज्ञेयं (for 'यः'). G₂ कर्मानुगात्मा विज्ञेयो. —^d) D₇
साक्षी च; G₂ जीवस्तु (for स जीवः). D₅ क्षेत्र- (for
क्षेत्र-). K₇ D₄-7. 9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 -संज्ञितः (G₂
'तं') (for -संज्ञकः).

12 ^a) K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D_{as}.
24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5-8 कालात्म (D₅ D₆ 'ष्ट')कैर् (for
'ष्टमैर्'). Ś₁ K₁. 2 भागैर् (for भावैर्). —^b) Ś₁ K₂
सर्व (for सर्वैः). Ś₁ K₁. 2 B₈ सत्त्वम् (for सर्वम्).
V₁ D₅. 7 T₁ G₁ सर्वैः सर्व- (V₁ 'त्व')समन्वितं; D₅
यः सर्वैः सुसमं. —^c) K₄ अकलुषा; K₆ V₁ D₅-7
M₁. 6 अकल्मषं; K₇ D₄. 9 T G₁-3. 6 M₁ 'लमषः' (D₄. 9
'ष-'); M₅ 'लुषो' (for 'लुष'). K₆ सत्त्वं; K₇ D₄. 9
प्राज्ञः; V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 D_{as}. 24 Dn₁. n₄ Ds
D₂. 3. 8 कर्म; T G₁-3. 6 M₁. 5-7 बुद्ध्या (for प्राज्ञः).
—^d) K₁. 4 शमोहं; K₂ मनोहं; B₈ संमोहं (for स
मोहं).

Colophon om. in G₂; K₃. 5 B₁-5 D_{as}. 24 Dn₁.
n₄ D₁ G₄. 5 M₂-4 absent. — Sub-parvan: Ś₁ K₁.
2. 4. 5. 7 Bo. 6. 7. 9 D_{as}. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T G₁. 3. 6
M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 6. 7 V₁
Bo. 6-9 D_{as}. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂-9 M₅ शुकानुप्रश्नः;
K₂. 4 शुकप्रश्नः; M₅. 7 शुकानुप्रश्नेतरात्मकयनं. — Adhy.
no. (figures, words or both): Dn₁ D₅ D₇ T₁ G₁.
3. 6 M₅ 79; Dn₄ D₅ 78; D₅ M₁. 6. 7 77; D₅
73; T₂ 93. — Śloka no.: Dn₁. n₄ Ds 12.

२४५

व्यास उवाच ।

शरीराद्विप्रमुक्तं हि सूक्ष्मभूतं शरीरिणम् ।

कर्मभिः परिपश्यन्ति शास्त्रोक्तैः शास्त्रचेतसः ॥ १

यथा मरीच्यः सहिताश्चरन्ति

गच्छन्ति तिष्ठन्ति च दृश्यमानाः ।

देहैर्विमुक्ता विचरन्ति लोकां-

स्तथैव सत्त्वान्यतिमानुषाणि ॥ २

प्रतिरूपं यथैवाप्सु तापः सूर्यस्य लक्ष्यते ।

245

1 Ds2 om. the ref. —^a) K2.4.7 V1 Dn1 D2-4. 6.8.9 विप्रयुक्तं; D44 'मुक्ति' (for 'मुक्तं'). —^b) K2 सूक्ष्मे; K7 D4.9 सूक्ष्म- (for सूक्ष्म-). —^c) G1 दृश्यति (for -पश्यन्ति). —^d) Das.21 सर्व-; Ds1 श्रांत-; Ds2 T G2.3.8 श्रांत-; G1 श्राति- (for शास्त्र-). Ks Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Das.21 Dn1.21 D2.3.8 वेदिनः (for -चेतसः).

2 ^a) G2 तथा (for यथा). K2.4 मरीच्याः; D44 मरीच्यः. Ś1 K1.2.4 सवितुश्च (for सहिताश्च). —^b) Ks सर्वत्र; Bo.6-9 Das.21 Dn1.21 Ds D2.3.5.7.8 सर्वत्र (for गच्छन्ति). G2 गच्छति (for तिष्ठन्ति). K1 D7 दृश्यमानः. K7 D4.9 सर्वत्र गच्छति च पश्यमानाः. —^c) K7 Ds दोषैर् (for देहैर्). T2 M1.5-7 विमुक्ता (for विमुक्ता). Ś1 K2.7 Dn1 D2.4.3.9 विमु (K7 D4.9 'यु- कानि चरन्ति. Ks D44 लोकास्. —^d) T1 G1.3.8 तत्त्वानि (for सत्त्वानि). Ks अतिमानुषानि (for 'मानुषाणि).

3 ^a) G2 इति (for प्रति-). Ds1 M1.5 सूर्य (for -रूपं). K2 यथा वाप्सु; K4.6 D7.9 तथैवाप्सु; G2 यदे. —^b) Bs (marg.) ताम्रः; D44 पापः; Ds T G1-3.6 M1 तावत्; M1.5.6 तावान् (for तापः). Ds कात्स्न्येन (for सूर्यस्य). K2 लभ्यते; V1 लक्षणं; M1 लक्ष्यते (for 'ते'). —^c) Ś1 K1.2 सत्त्वमन्तसः; K4.6 V1 Bo.6-9 Das.21 Dn1.21 Ds D2.3.8 सत्त्ववत्सु; Cap सत्त्ववत्सु (for 'वांस्तु'). K7 D4.6.8 तत्; Ds.7 हि (for तु). Ks T2 G2 यथा; K7 तयोः (for तथा). T2 Cap सत्त्व- (for सत्त्वं). ☞ Cv: सत्त्ववान् ज्ञानसत्त्व- वान् । सत्त्वं जीवराशिम् । ☞ —^d) Bo.6.7.9 Das.21 Dn1.21 Ds D2.3.7.8 स (for प्र-).

सत्त्ववांस्तु तथा सत्त्वं प्रतिरूपं प्रपश्यति ॥ ३

तानि सूक्ष्माणि सत्त्वस्या विमुक्तानि शरीरतः ।

स्वेन तत्त्वेन तत्त्वज्ञाः पश्यन्ति नियतेन्द्रियाः ॥ ४

स्वपतां जाग्रतां चैव सर्वेषामात्मचिन्तितम् ।

प्रधानद्वैधयुक्तानां जहतां कर्मजं रजः ॥ ५

यथाहनि तथा रात्रौ यथा रात्रौ तथाहनि ।

वशे तिष्ठति सत्त्वात्मा सततं योगयोगिनाम् ॥ ६

तेषां नित्यं सदानित्यो भूतात्मा सततं गुणैः ।

C. 12. 9107
B. 12. 25431. 7
K. 12. 229. 7

4 ^a) Bs (marg.) D44 नाति- (for तानि). K1 Ds1 सूक्ष्मानि; K7 D4.9 सूक्ष्माणि; G2 सर्वाणि (for सूक्ष्माणि). Ks सर्वाणि; Ks (also) Bo.7 Das Dn1. 21 Ds D2.3.8 सत्त्वानि; Bs (marg. as in text) तत्त्वानि (for सत्त्वस्या). ☞ Ca: सत्त्वस्याः आत्मनिष्ठाः । ☞ —^b) D44 Ds शरीरिणः (for 'रतः'). D44 विमुक्ता न शरीरिणः. —^c) T G2.3.8 तेन; G1 नैतत् (for स्वेन). Ds सत्त्वेन (for तत्). K1 तत्त्वज्ञः; G2 सज्ज्ञानं. K4 Bo.6-9 Das.21 Dn1.21 Ds D2.3.5.7.8 स्वेन सत्त्वेन सत्त्वज्ञाः (Ds 'स्थाः'). —^d) D4 पश्यति. K4 Ds1 नियतेन्द्रियः.

5 ^a) T1 चापि; Bom. ed. चैव (for चैव). —^b) K2.4.7 D4.6.9 T G1-2.6 -चित्तनं; Ds Ds -चित्तितः (for -चिन्तितम्). —^c) V1 Bs.8 (marg.)9 प्रधानं (for 'न-'). T2 प्रधानं (for 'न-'). M1 द्वैत- (for द्वैध-). K7 Bs D4.6.9 Cv -मुक्तानां (for 'युक्तानां'). K4 Bo.7 Dn1.21 Ds D2.3.8 T1 Gs.6 प्रधाना (Br 'न्या-') द्वैधसु (Bo Ds1 'यु- कानां; Ds.7 प्रधानाश्चैव युक्तानां; G2 'नेन विमुक्तानां. —^d) K2 D7 महतां; Ds1 जहती; D4.6 जयतां; T1 G1.8 दहने; T2 G2.8 दहते (for जहतां). K1 जहतां कर्मजं रतः (sic).

6 ^a) Ds1 यथाहनि (for 'हनि'). —^b) G1 तथा (for यथा). Ds om. या रात्रौ. —^c) Ś1 K1.2.4 D4 Ms तत्त्वात्मा; T G1-2.6 तत्रात्मा (for सत्त्वात्मा). ☞ Cn: सत्त्वात्मा लिङ्गदेहः । ☞ —^d) ☞ Cs: योगयोगिनां ध्यान- निष्ठानाम् । ☞

7 ^a) G2 ते नित्येव (for तेषां नित्यं). Ś1 K1.2 स चानित्यो; D44 यदा नित्यो; T2 सतां नित्यो (for सदा- नित्यो). —^b) K1.2.4 त्वर्चितः; D44 त्वनितः; D7

C. 12. 9107
B. 12. 284(3). 7
K. 12. 289. 7

सप्तमिस्त्वन्वितः सूक्ष्मैश्वरिणुरजरामरः ॥ ७

मनोबुद्धिपराभूतः स्वदेहपरदेहवित् ।

स्वमेष्ट्वपि भवत्येष विज्ञाता सुखदुःखयोः ॥ ८

तत्रापि लभते दुःखं तत्रापि लभते सुखम् ।

क्रोधलोभौ तु तत्रापि कृत्वा व्यसनमर्हति ॥ ९

प्रीणितश्चापि भवति महतोऽर्थानवाप्य च ।

तत्त्वतः; G₂ त्वन्वितैः (for त्वन्वितः). Dn₁ सूक्ष्मश्च;
D₂ सूक्ष्मैश्च. ☞ Ca: सप्तमिः पञ्चभूतमनोबुद्धिभिः । ☞
—^d) G₂ अमराजरः; M₅ अजरामरः. ☞ Cs: चरिण्युः
नानाविधयोगिषु संचरणशीलः । ☞

8 ^a) K₇ V₁ Bo मनोबुद्धिः (for 'बुद्धि-'). G₁ परा-
भूत- (for 'भूतः'). —^b) D₅ स्वदेहे (for 'ह-'). D₆
देहवत् (for 'वित्'). ☞ Ca: स्वदेहपरदेहवित्, न तत्त्व-
व्यतिरिक्तमदर्शा । ☞ —^c) Ś₁ K_{1.2} स्वमे च; K₇ D₁
6.9 स्वमेपि; B₈ (marg.) स्वमे तु (for स्वमेपु). Ś₁ K₁
B₈ (marg.) Das a₄ D_{1.6.9} [अ]भिः; K₂ वि- (for [अ]-
पि). D₇ एषा; G₁ एषु; M₁ एव (for एष). —^d) K₂
विज्ञातः; K₇ Da₄ D₂ विज्ञाना; G₂ 'न- (for 'ता).

9 ^b) B₈ (marg. as in text) सुखं तत्रापि विंदति.
—^c) B₈ D₇ च (for तु). D₂ क्रोधलोभौ तु तत्रापि;
T G_{1-3.6} M_{1.5-7} कामं (T₁ M_{1.5-7} 'म-') क्रोधं (M_{1.6}
'भौ') च त'. — K₁ repeats 9^d after 10^{ab}. —^d) K₁
(first time) दमनम् (for व्यसनम्). D_{5.7} अर्हति; T
G_{1.3.6} M_{1.5-7} कृच्छति; G₂ इच्छति (for अर्हति).

10 ^a) B₈ (marg. as in text) सुप्रीतश्च; Da₄
प्रीतिवत्श्च; Dn₁ प्रीणितश्च; D₃ (before corr.) T₂ G₂
प्रणीतश्च (for प्रीणितश्च). V₁ B₈ (marg.) तत्रापि (for
भवति). —^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da_{3.4} Dn_{1.4}
D₅₁ (before corr. as in text). s₂ D_{2.3.5} s₃ T₂ G₂
M_{1.5-7} हि; K₇ D₁ 6.9 तु (for च). — After 10^{ab},
K₁ repeats 9^d. —^d) Ś₁ K_{1.2.4} V₁ जाग्रदेव; B₇
Dn_{1.4} D_{2.5} जीवन्निव (for जाग्र). D₇ जागर्ति च
स पश्यति. — After 10, K₆ V₁ Bo. 6-9 Da_{3.4}
Dn_{1.4} D₅ D_{2.3.5-8} Cn. s ins.:

695* महोष्मान्तर्गतश्चापि गर्भत्वं समुपेयिवान् ।

दक्ष मासान्वसन्कुक्षौ नैवोञ्जमिव जीर्यते ।

[(L. 1) Das. a₄ Dn_{1.4} D₅ D_{2.3.5.8} Cn (gloss :
अदेति प्रसिद्धवर्धमन्ययम्) Cs अहो (Da₄ यथो)ष्मांतर्गतश्चापि;
D₆ महोष्मांतर्गते चापि (for the prior half). B₈ (marg.

करोति पुण्यं तत्रापि जाग्रन्निव च पश्यति ॥ १०

तमेवमतितेजोऽं भूतात्मानं हृदि स्थितम् ।

तमोरजोभ्यामाविष्टा नानुपश्यन्ति मूर्तिषु ॥ ११

शास्त्रयोगपरा भूत्वा स्वमात्मानं परीप्सवः ।

अनुच्छासान्यमूर्तीनि यानि वज्रोपमान्यपि ॥ १२

पृथग्भूतेषु सृष्टेषु चतुर्वाश्रमकर्मसु ।

as above) गर्भस्थानमुपेयिवान् (for the post. half).]

11 ^a) K₆ Bo. 6.7.9 Da₃ Dn_{1.4} D_{2.8} एतम्;
D₂ एनम् (for एवम्). Ś₁ K₄ तेजिष्ठं; V₁ B₈ (orig.)
तेजस्कं; D_{5.7} M_{1.5-7} तेजोऽं (for तेजोऽं). K_{1.2}
तमेवमभिते (K₂ 'तो') ज्येष्ठं; T G_{1.3.6} तमोऽं मतितेजोऽं
(T₂ 'सि'); G₂ स तमोऽं मतितेजोऽं (hypermetric).
—^b) T G_{1-3.6} भूतानां हृदये स्थितं. — T G_{1-3.6} M₅
repeat 11^{ad} after 12^{ab}. —^c) K₁ D_{5.7.9} G₂ (first
time) आविष्टं; T G_{1.3.6} (all first time) आविष्टो;
T G_{1-3.6} M₅ (all second time) निर्मुक्तास् (for
आविष्टा). —^d) T G_{1-3.6} M₅ (all second time)
तं प्र- (for नानु). K₂ D_{5.7} पश्यति. T G_{1-3.6}
(all first time) नान्यं पश्य (G₂ 'दयं') ति मूर्तिषु.

12 ^a) Ś₁ M₇ शास्त्रयोगं; K_{1.6.7} V₁ Bo. 6-9 Da₃,
a₄ Dn_{1.4} D₅ D₂₋₉ Ca. s योगशास्त्र- (for शास्त्रयोग-).
K₇ T₁ G_{2.6} -परो (for -परा). —^b) K_{4.6} V₁ Bo.
6-9 Dn_{1.4} D₅ D_{2.3.8} तमात्मानं; B₉ Da_{3.4} D_{5.7}
भूतां (for स्वमां). Da₄ परिप्सवः; T G_{1.3.6} अभीं
(for परी). G₂ स्वात्मानमनभीप्सवः. — After 12^{ab},
T G_{1-3.6} M₅ repeat 11^{ad}. —^c) K₆ निरुच्छासानि;
M₇ अनिच्छासीनि (for अनुच्छासानि). K_{4.6.7} V₁ Bo.
6-9 Da_{3.4} Dn_{1.4} D₅ D_{2.3.5-8} T₁ G_{2.6} Cp अमू-
र्तानि (for 'र्तीनि'). —^d) G₂ वज्रोपमानि (for वज्रो).
☞ Cn: वज्रोपमानि ब्राह्मणप्रलयेऽप्यविनाशीनि कारणशरी-
राणि ॥ Cs: वज्रोपमान्यपि हिंसात्मकतया क्रूरान्यपि । अनु-
च्छासो विच्छेदः तद्वद्विनाशितं सततं कर्तव्यानीत्यर्थः । अत एव
अमूर्तानि, फलरागवैकल्यात्पुनः शरीरमकुर्वन्ति । ☞

13 ^a) B_{7.9} (marg. as in text) -गतेषु (for -भूतेषु).
Ś₁ K_{1.2.7} V₁ Da₄ D_{2.6.9} दृष्टेषु; G₂ हृ (for स्).
—^b) K₆ V₁ Bo. 6.7.8 (marg. as in text). s Da₃,
a₄ Dn_{1.4} D_{2.5-7} चतुर्वाश्रमकर्मसु; T₁ G_{1-3.6} चतुरा-
श्रम'. —^c) Da₄ D₆ M_{1.6} [ए]तं; T G_{1.3.6} M_{5.7}
[ए]वां; G₂ [ए]व (for [ए]तत्). —^d) Da₄ शाण्डिल्ये (for
शाण्डिल्यः). Ś₁ K_{1.2.6} B_{7.8} D_{5.7} समम् (for शमम्).

समाधौ योगमेवैतच्छाण्डिल्यः श्रममब्रवीत् ॥ १३
विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम् ।

प्रधानविनियोगस्यः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वेण पञ्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५

२४६

व्यास उवाच ।

इदि कामदुमश्चित्रो मोहसंचयसंभवः ।

क्रोधमानमहास्कन्धो विविक्त्सापरिमोचनः ॥ १

तस्य चाज्ञानमाधारः प्रमादः परिषेचनम् ।

सोऽभ्यस्ययापलाशो हि पुरादुष्कृतसारवान् ॥ २

संमोहचिन्ताविटपः शोकशास्त्रो भयंकरः ।

मोहनीभिः पिपासामिलिताभिः परिवेष्टितः ॥ ३

उपासते महावृक्षं सुलुब्धास्तं फलेप्सवः ।

६. 12. २४५
६. 12. 246A. 4
K. 12. 246. 4

Ś1 आब्रवीत्. G2 शाण्डिल्योत्तममब्रवीत्.

14 *) K7 Ds. १ सूक्ष्माणि; D4 सूक्ष्मादि. ॥ Ca: सप्त पञ्चभूतमनोबुद्ध्याख्यानि । ॥ — *) T2 प्रधान- (for प्रधान). Ś1 K1. 2 D4 १. १. १ विविक्त्साः; K6 विविक्त्सोः स; K7 विविक्त्सास्तु; Dn1. n4 विनियोगस्यं; Ds T1 G1-2. १ Ms (sup. lin.) 'ज्ञः (for विनियोगस्य). ॥ Cn: (reading विनियोगज्ञः) प्रधानं त्रिगुणात्मकमज्ञानं तस्य विनियोगो विपरिणाम इदं जगदिति जानन् ॥ Cv: प्रधानस्यान्तःकरणस्य विनियोगः, तस्मिन् स्थः स्थिरो योगी । ॥ — *) D4 पर (for परं). Ks. 1 Bo. १-१ D4. 24 Dn1. n4 Ds D2-3. १-१ M1. १-१ Cn. p [अ]नुपश्यति (for [अ]धिगच्छति). ॥ Cn: अनु, गुरुदेववाक्यमनुध्यानेन, पश्यति साक्षात्करोति । ॥

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. १. १ V1 Bo. १. १ D4. 24 Dn1. n4 Ds D2-3 T G1-2. १ M1. १-१ मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. १. १ V1 Bo. १-१ D4. 24 Dn1. n4 Ds D2-3 शुक्रानुप्रसङ्गः; K2 शुक्रप्रसङ्गः; Ms. १ शुक्रानुप्रसङ्गे ब्रह्मदर्शनोपायकथनं; M7 ब्रह्मदर्शनोपायकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 Dr T1 G1. 2. १ Ms 80; Dn4 Ds2 79; Ds M1. १. १ 78; T2 94; G2 76. — Śloka no.: Dn1. n4 Ds 15.

246

1 *) Dn1 G1 दुहश्च; T2 इतश्च (for दुमश्च). — *) D4 संशयः; G1 संभव (for संशय). Ds मोहं चयसमुद्भवः. — *) G1 नाम (for मान). K2

महास्कन्धो; K7 महास्कन्धो; B6 महान्स्कन्धो. — *) Ks V1 Bo. १-१ D4. 24 Dn1. n4 Ds D2-3 M7 Cn. p (gloss: कर्तुमिच्छा) विविक्त्सा; K7 Ds विविक्त्सा; T1 G1. 2 विवत्सा; Ca (gloss: लिप्ता) विविक्त्सा (as in text). K1 मोचना; Ks V1 Bo. १-१ D4. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. १ M1. १. १ वेचनः; K7 D4. १ वारितः; B6 (marg.) वेचकः; Ds. १ वेचनं; T G1-2. १ Ms वेचणः (for मोचनः). ॥ Cn. १: परिषेचनम् आलवालः । ॥

2 *) D4 चाज्ञातम्; Ms चरमानम् (for चाज्ञा). Bo आचारः; G2 आचारं (for 'र'). D4 तस्य वातानमाध्यरः (sic). — *) K1. १ प्रसादः; D4 प्रमादः; T1 G1-2. १ प्रधानं (for प्रमादः). D2 वेचनः; D7 वेचना. — *) K7 सा (for सो). Ms [s]मि (for हि). G2 सोमसूर्शोपलाशोभिः; M1 सोम्यसूयाफलाशो हि. ॥ C6: पलाशः रश्मीनिव परगुणानभ्यस्यति तिरस्करोति तेनाभ्यस्ययापलाशवानित्युक्तम् । ॥ — *) Ks वासराः (for सारवान्). ॥ C6: सारो बलम् । द्रुमो यथा सारेण हवनं सहते तथायमपि पूर्वदुष्कृतेनेति तस्य सारता । ॥

3 *) K4 शोकशास्त्रिः; K7 (orig.) 'शापो; K7 (marg.) 'पाशो; Ds T1 G1-2. १ 'शास्त्रा (for 'शास्त्रो). K4. १. १ V1 Bo. १-१ D4. 24 Dn1. n4 Ds D2-3. १. १ M7 भयंकरः (for भयंकर). — *) Ś1 K1. 2 V1 G1. 2 मोहनीभिः; D4 T2 मोहनाभिः (for 'नीभिः). — *) K2 लुताभिः; B7 लुताभिः; Ds लता; G2 लुताभिः (for लुताभिः). Ks. १ V1 Bo. १-१ D4. 24 Dn1. n4 Ds D2-3 M1. १-१ अनु (for परि).

C. 12. 3119
B. 12. 255(A). 4
K. 12. 260. 4

आयासैः संयतः पाशैः फलानि परिवेष्टयन् ॥ ४
यस्तान्पाशाश्चान्ते कृत्वा तं बृक्षमपकर्षति ।
गतः स दुःखयोरन्तं यतमानस्तयोर्द्वयोः ॥ ५
संरोहत्यकृतप्रज्ञः संतापेन हि पादपम् ।
स तमेव ततो हन्ति विषं ग्रस्तमिवातुरम् ॥ ६

4 ^a) Ds उपासते. K1 महावृक्षः; Ds 'वृक्ष-'. — ^b) K2.4 Ds सुलब्धस्य (for सुलु). Dn1. n4 Ds G2 M1. 5-7 तत्; Ds1 स; T1 G2. 6 ते (for तं). — ^c) K2 आयसैः; K4. 6 V1 Bo. 6-8 Ds1 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 9 T1 G2. 6 M1. 5. 6 आयसैः; Bs आयसि; Ds T2 G1 M1 आयसैः; G2 आयत्ये (for आयासैः). K4 B6 Dn1. n4 D2. 7. 8 T1 G2. 6 संयुताः; Ks V1 Bo. 7-9 Ds2. a4 Ds D2. 5. 6 Ms संयताः (for 'तः'). Ds प्रसैः (for पाशैः). — ^d) K4. 6 Bo. 8. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cp फलदं; K1 D4. 7. 9 फलवान्; V1 B8 (orig.) Ds2. a4 Cpp फलदाः (for फलानि). K4 वेष्टयत्; Ks V1 Bo. 6-9 Ds2 Dn4 Ds D2. 2. 5. 8 वेष्टय तं; Ds4 वेष्ट तां; Dn1 वेष्टय ते; D1 वेष्टवान्; Ds वेष्टिताः; T G1. 2. 6 Ms भक्षयन् (T2 'येत्') (for वेष्टयन्). M1. 6. 7 फलदाभिः फलान्वितैः.

5 ^b) B8 lacuna; Ds4 उपकर्षति; G2 परि' (for अप'). — ^c) Ds4 गतं; G1. 2 ततः (for गतः). S1 (inf. lin.) K1. 2. 4 G1. 2. 6 M1 सु (for स). — ^d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 9 Ds2. a4 Dn1. n4 D2-9 त्यज (Bo त्याज; Bs Ds2 त्यज्यमानस; Ds1 त्यक्त' (for यत'). T G1. 3. 6 M1. 5-7 जरामरणयोर्द्वयोः (M1. 5. 6 'नैर'); G2 एकमासतयोर्द्वयोः.

6 ^a) Ds स रोहति (for संरोहति). Ds4 G1 [अ]कृतः (for 'त'). K4 प्रज्ञाः; Ds4 प्रज्ञ (for प्रज्ञः). — ^b) Ks. 7 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cap सदा येन; Cp स्वभावेन; Cpp (gloss: स्वपरिणामेन) स्वदायेन (for संतापेन). V1 [अ]प- (for हि). D1 पादपः. T G1. 2. 6 ससत्त्वो (Gs 'त्वा) हंति पादपः; G2 स समो हंति पां; M1. 6 सत्त्वेन हतपादपः; Ms. 7 सत्त्वमोहनपादपः (M1 'पं'). C. Ca: संतापेन संतापहेतुना रागादिना । सदा येनेत्यपपाठः । C. — ^c) K1 Ds om. स. K2 सत्त्वम् (for स तम्). V1 Ds M1. 6 हतो; Ds2 तमो; D1. 6. 9 हतं; D1 हितो; T1 G1. 3. 6 Ms. 7 [अ]हतो (for ततो). G2 स तमो बाहतं हंति. — ^d) Ks. 7 Bo. 6-9 Dn4 Ds D2. 5-9 विषग्रंथिर्; Ds2. a4 Dn1 Ds विषग्रंथिम्; G2 M1. 5. 6 विषग्रस्तम् (for विषं ग्रस्तम्). K4 इवांतरं.

तस्यानुशयमूलस्य मूलमुद्ध्रियते बलात् ।
त्यागाप्रमादाकृतिना साम्येन परमासिना ॥ ७
एवं यो वेद कामस्य केवलं परिकर्षणम् ।
वधं वै कामशास्त्रस्य स दुःखान्यतिवर्तते ॥ ८
शरीरं पुरमित्याहुः स्वामिनी बुद्धिरिष्यते ।

7 ^a) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Ds2. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 अनुगत- (for 'शय-'). — ^b) D1 फलम्; Ds lacuna (for मूलम्). K2 उद्ध्रियते; D1 उद्धि'; G1 उद्धि'; M1 उद्धी' (for उद्धि'). G2 फलानि ध्रियते बलात्. — ^c) K4 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 7. 8 योग (Ds. 7 पर) प्रसादाकृतिना; Ks Ds4 G2 त्यागात्प्रसा (Ds4 G2 'मा' दाकृ'; K1 Ds2 D4. 9 त्यागप्र (K1 त्यागः प्र) सादाकृतिना; B8 (marg.) Ds4 G1 त्याग (Ds 'गा' प्रमादाकृ (G1 'दाकृ' तिना; Ds त्यागाच्छमादाकृतिना. C. Ca: त्यागः प्रमादश्च आकृतिः शरीरं यस्य । योगप्रसादाकृतिना इति पाठो लेखकप्रमादात् । C. — ^d) S1 K2. 4 Ds2. a4 D1 सौम्येन; K1 सोम्येन; K1 D4. 6. 9 स्म्येन; T1 G1. 2. 6 सत्येन (for साम्येन). B1 परमासिना; Ds2 'मात्मना; G1 'मात्मसु (for 'मासिना).

8 ^b) K1 D4. 9 समग्रं (for केवलं). K1 B8 D4. 6. 9 T G1-2. 6 M1. 5-7 संपर्णं (for कर्षणम्). Ks Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Ds2. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 केवलस्य निवर्तनं. — ^c) K4 Bo. 6 (marg.). 8 (marg. as in text) Ds2 Dn1 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: बन्धकत्वम्) बंधं वै; Ks Dn4 बलं वै; Ds4 संबधैः; T G1-2. 6 Ms (orig.). 6. 7 एतच्च (G2 'तु' (for वधं वै). S1 K1. 2. 4 V1 Bo Ca शास्त्रकामस्य; T G1-2. 6 Ms (orig.). 6. 7 शास्त्रं कामस्य (for कामशास्त्रस्य). K1 D4. 6. 9 विवेदिता तु (Ds तु) कामस्य; Ds. 7 विद्धि हिंसा तु कामस्य; M1. 5 (inf. lin.) एव ज्ञा (Ms वधश्च) च कामस्य. C. Cn: वधमिति पाठे त्यागम् । C. — ^d) Ms सु- (for स). Ds2. a4 अग्नि- (for अति-). K1 D4-7. 9 स दुःखाप्यवि (Ds. 7 'ति) मुच्यते; Ds1 *दुःखाप्यतिवर्तते.

9 ^a) Ds शरीर- (for 'रं'). G1 om. from पुर up to पौरा (in 12^a). K1. 2. 4 G2 परम् (for पुरम्). — ^b) Ds1 M1 उच्यते (for हृष्यते). — ^c) Ks B8. 8 (orig.). 9 Ds2. a4 तनु; Bo. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn तत्त्व-; G2 तस्य (for तत्र). B8 (marg. as in text) Cpp बुद्धिः; G2 बुद्धि- (for बुद्धेः). Ds. 7 समीपस्थं (for शरीरस्थं). C. Cn: तत्त्वबुद्धेः निश्चयात्मि-

तत्र बुद्धेः शरीरस्थं मनो नामार्थचिन्तकम् ॥ ९
 इन्द्रियाणि जनाः पौरास्तदर्थं तु परा कृतिः ।
 तत्र द्वौ दारुणौ दोषौ तमो नाम रजस्तथा ॥ १०
 यदर्थमुपजीवन्ति पौराः सहपुरेश्वराः ।
 अद्वारेण तमेवार्थं द्वौ दोषावुपजीवतः ॥ ११
 तत्र बुद्धिर्हि दुर्धर्षा मनः साधर्म्यमुच्यते ।
 पौराश्चापि मनस्त्रस्तास्तेषामपि चला स्थितिः ॥ १२

यदर्थं बुद्धिरध्यास्ते न सोऽर्थः परिषीदति ।
 यदर्थं पृथग्ध्यास्ते मनस्तत्परिषीदति ॥ १३
 पृथग्भूतं यदा बुद्ध्या मनो भवति केवलम् ।
 तत्रैनं विवृतं शून्यं रजः पर्यवतिष्ठते ॥ १४
 तन्मनः कुरुते सख्यं रजसा सह संगतम् ।
 तं चादाय जनं पौरं रजसे संप्रयच्छति ॥ १५

C. 12. 9130
 B. 12. 2586/41. 14
 K. 12. 246. 15

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

काया बुद्धेः स्वामिन्याः । ☞ —^a) Ks Bs (marg.) मानार्थः; Kt Ds. ६. ९ नानार्थः; Ds वामार्थः (for नामार्थः).

10 G1 om. 10 (cf. v. 1. 9). —^a) Dn1 Ds इन्द्रियार्थं (Ds 'र्थः') (for 'जाणि'). Ks Bo. ६-९ Das. २१ Dn1. n4 Ds Ds. २. ६ मनः; Kt Ds1 (also) Ds. ९ जनः (for जनाः). K1. १ Ds. ६. १. ९ पौरस् (for पौरास्). ☞ Cn (reading मनःपौराः) : मनसा अमात्येन प्रवर्त्या इति मनःपौरा इत्युच्यन्ते । ☞ —^b) Ds1 तदर्थः; M1. ६. १ तदर्थस् (for 'र्थः'). Ks Bs M1. १ पुरा; Ds पुरास् (for परा). Kt Ds. ९ तदर्थः (Ds 'र्थः') पुरस्कृतिः; Ds. १ 'र्थं तु पुरस्कृताः; Ds T G2. २. ६ Ms 'योस्तु पुरो-हिताः'. ☞ Ca (reading पुराकृतिः) : तदर्थमिन्द्रियार्थं पुरस्त्र शरीरस्थ आ समन्ततोभावेन कृतिः करणं ॥ Cn: परा कृतिः महती क्रिया प्रवृत्तिः । ☞ —^c) K1 द्वारणो; Kt दारुणो (for 'जौ'). —^d) Das जरस्; G2 तमस् (for रजस्).

11 G1 om. 11 (cf. v. 1. 9). —^a) Kt Ds. १ ये (Kt यं) चार्थम्; Bo. ६-९ Das. २१ Dn1. n4 Ds. २. ६. ९ तदर्थम्; Ds यं चार्थम्; T G2. २. ६ M1. ६-१ Ca (gloss: पुरुषार्थं, मोक्षं) यमर्थम् (T1 'र्थः') (for यदर्थम्). —^b) K1. २ पौरः; G2 परः (for पौराः). Ks V1 Bo. ६-९ Das. २१ Dn1. n4 Ds Ds. २. ६. ९ M1. १ सह पु (Ds प) रेभरैः; Kt Ds. १ सहपुरःसरैः; Ds 'पुरश्चरैः; Ds 'पुर-शरौ (for 'पुरेश्वराः'). ☞ Ca. n: पुरेश्वरैः मनोबुद्ध्याहं-कारैः । ☞ —^c) Bt एवान्वं; Ds 'र्थः'. ☞ Ca: अद्वारेण चोरवत् । ☞ —^d) T G2. २. ६ तौ (for द्वौ). K1 Ds. १ दोषास्; T2 दोषा (for दोषास्). Ks Ds जीवितः (for 'जीवतः').

12 G1 om. up to पौरा (cf. v. 1. 9). G2 om. 12^a-13^a. —^b) K1. २. ६ Ds साधर्म्यं; Kt 'र्म्यः; V1 Bs (marg. as in text). १. ९ (marg. as in text). ९ Das

Dt Cpp (Cp as in text) सामर्थ्यम्; Bo. Dn1. n4 Ds Ds. २. ६. ९ सामान्यम् (for साधर्म्यम्). Ds अश्रुते (for उच्यते). ☞ Ca (reading मनःसाधर्म्यम्) : मनसोऽपि साधर्म्यं बुद्धिसादृश्यं रजस्तमोनभिमवनीयात्समुच्यते ॥ Cn (reading मनःसामान्यम्) : दुर्धर्षापि दोषकलुषितेन मनसा सह समानत्वं भजते । ☞ —^c) K1 (also as in text) तत्र; Ks तास्तास्; Bs-९ खंभास्; Ds T G1. २. ६ -वृत्तास् (for -त्रस्तास्). —^d) K1 Bs Ds1 Ca जविः; Ks जविः (for अपि). Ds ददा; G1 स्थितः (for स्थितिः).

13 G2 om. 13^a (cf. v. 1. 12). —^a) Kt समर्थः; Ds Ds. ६. ९ T1 G1. २. ६ M1. ६-१ यमर्थं (for यदर्थं). Bs (marg.) पृथग् (for बुद्धिर्). —^b) Ks. ६ Bo. ६. १. ९ (marg.) Das. २१ Dn1. n4 Ds1 Ds. २. ९ सोनर्थः; Bs मनस्तत् (for न सोऽर्थः). Ks. १ Bo Ds1. २१ Dn1. n4 Ds Ds-९ M1. ६-१ परिसीदति (for 'षीदति'). T G1. २. ९ सोर्थः परिविषीदति. — After 13^a, T G1. २. ९ M1. ६-१ ins.:

696* पौरमन्त्रवियुक्तायाः सोऽर्थः संसीदति क्रमात् ।

[M1 पौरमन्त्रि- (for 'मन्त्र-'). T2 पौरमन्त्रिभिरुक्तोऽर्थः (for the prior half).]

— S1 K1. २. ६. १ Bs. ९ Das. २१ Ds-१. ९ om. (hapl.) 13^a. —^c) T G1. २. ६ Ms. १ यमर्थम् (for यदर्थम्). V1 Ds बुद्धिर् (for पृथग्). —^d) V1 न सोर्थः (for मनस्तत्). Ks Bo Dn1. n4 Ds Ds. २. ९ M1. ६-१ परिसी-दति (for 'षीदति').

14 ^a) Ks. १ Bo. ६. ९ Ds. १ T1 G1. २. ९ यया; Bt Das Dn1. n4 Ds Ds. २. ९ मनो (for यदा). —^c) G1 अत्र (for तत्र). S1 K1. १ V1 [ए]कं; Kt Bs (marg. as in text) Ds. ९ [ए]कः; Ds-१ [ए]कं; Ms [ए]कं (for [ए]नं). Ks. ९ V1 Bo. ६-९ Das. २१ Dn1. n4 Ds. २. ९ Ca

२४७

भीष्म उवाच ।

भूतानां गुणसंख्यानं भूयः पुत्र निशामय ।
द्वैपायनमुखाद्भ्यं श्लाघया परयानघ ॥ १
दीप्तानलनिभः प्राह भगवान्धूम्रवर्चसे ।

Cp विष्टतं; Ds T G1-3.6 विष्टतं (for विष्टतं). ॐ Cn: एतस्मात्मानम् । विष्टतं प्रतिबिम्बरूपेण स्थापितम् । ॐ —^a) K1 Br Ds2 D4.6.9 विष्टति (for विष्टते).

15 *) K4 उन्मनः (for तन्मनः). K2 सार्धं; K1 सत्यं (for सत्यं). —^b) B8 संगमं (for संगतम्). —^c) K1 ते; T2 तच्च (for तं). K4 वा (for च). K6 Ds1 जनः (for जनं). Bo Ds D3 पौरो; G2 भारं (for पौरं). —^d) Ś1 K1 स (for सं). K6 प्रयच्छति (for च्छति). T2 रजसैनं प्रयच्छति.

Colophon. — Sub-partan: Ś1 K1.2.4.5.7 Bo.6.7.9 Das.24 Dn1.24 Ds D2-4.6-9 T G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1.5.7 V1 Bo.6-9 Das.24 Dn1 Ds D3-5.7-9 शुक्रानुप्रसङ्गः; K2.4 शुक्रप्रसङ्गः; M5-7 शुक्रानुप्रसङ्गे काम (M5 'म्य'त्यागोपायकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 D7 T1 G1.2.6 M5 81; Dn4 Ds3 80; D2 76; T2 95; G2 77; M1.5.7 79. — Śloka no.: Dn1.24 14; Ds 17.

247

1 Ś1 K1.2.4 न्यास (for भीष्म). —^a) K4 V1 Bo.6 (marg. as in text). 7-9 Das.24 Dn1.24 D2.3.3 परि- (for गुण). K1 G1.2 संख्यानां; K2 संख्यातं; K1 Ds संस्थानं (for संख्यानं). —^b) Ś1 K1.2.4 चात्र (for पुत्र). K4 निशामयः. —^c) T1 G1.2.6 सुखात्सुष्टं; G2 सुखात्सुष्टं (for 'सुष्टं'). K6 द्रष्टुं (for अष्टं). —^d) Ś1 K1.2.4 नृप; D4 [अ]नव; G3.8 तव (for [अ]नव). D4.7 श्लङ्घां मधुरयानघ. ॐ Cs: श्लाघया श्लाघया । ॐ

2 *) K4 दीप्तानलः; K6 दीर्घानलः (for दीप्तानलः). B8 (marg.) समः (for निभः). —^b) K4 D5.7 T1 G1-3.6 धूमः; K6.7 V1 Bo.6-9 Das Dn1.24 Ds D2-4.6.8 Mr Cn. p धूमः; M1.6 धूमः (for धूमः). T1 G1.2.6 वत्सलः; T2 G2 चर्चलः (for 'से'). ॐ Ca: धूमवर्चसे, अहमज्ञानाभावादनतिनिर्मलतेजसे शुक्राय । ॐ

ततोऽहमपि वक्ष्यामि भूयः पुत्र निदर्शनम् ॥ २

भूमेः स्थैर्यं पृथुत्वं च काठिन्यं प्रसवात्मता ।

गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः ॥ ३

अपां शैत्यं रसः क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता ।

—^a) Ś1 K1 इति (for अपि). —^d) Ś1 K1.2.4 तत्र (for पुत्र). D4.5.7 निशामय (for निदर्शनम्).

3 Before 3, M5 ins. व्यासः. —^a) G2 भूयस्त्वैक्यं (for भूमेः स्थैर्यं). K4 प्रभुत्वं; K6.7 Bo.6-9 Das.24 Dn1.24 Ds D2.3.5.7.8 T G1-3.6 M1.5-7 Cn गुरुत्वं (for पृथुत्वं). —^b) K1 काठिन्य- (for 'न्य'). V1 Bo.6.8.9 Ds D2.4.7 प्रसरात्मता; Br Dn1.24 D2.8 Cn 'वार्धता; D4 'वात्मता (for 'वर्मता'). ॐ Ca: प्रसवात्मता तृणादिजनकता ॥ Cn (reading प्रस-वार्धता): प्रसवो घान्पाद्युत्पत्तिस्तदर्थता । ॐ —^a) D4 गुरुत्वं; T1 G1.2.6 भावश्च; T2 M1.5-7 मारश्च (for गुरुत्वं). B8 (marg.) सकृश्च (for शक्तिश्च). G2 गंधा-भावं च शक्तिश्च. ॐ Ca: (reading सकृश्च): सङ्घाति-पदीभावः ॥ Cn: शक्तिः गन्धग्रहणसामर्थ्यम् । ॐ —^a) Ś1 K1.2 Das.24 Ds Ca (gloss: अनलदाहादिविलयः) संहारः (D4 'र'); K6.7 T2 G1 M1.5-7 संघातः; Ds संघातः; G2 संभूत- (for संघातः). Ś1 K1.2.4.7 D4.9 धृतिः; K6 धृतिः; M1 धृतिः (for धृतिः). ॐ Cn: स्थापना मनुष्याद्याश्रयत्वम् । धृतिश्चन्देनात्र भूतान्तरप्रवेशस्था-नत्वमुच्यते । ॐ

4 *) Ś1 K1.2.4.7 V1 B8 (marg.) D4.9 अन्तः (for अपां). K6 B8 सत्यं; Br शैत्यं; Dn1 G2 शैत्य- (for शैत्यं). K1 रसाः; G2 Mr रसं (for रसः). —^b) K1 सौम्यते; T G1-3.6 सौम्यते (for सौम्यता). —^c) K4 D4 Ds1 D2 विस्वं (D4 'स्वं'दिनी; K6.7 B8.7.9 Das Ds2 D4-7.9 विस्वं (K6 'स्वं'दिनी; V1 Bo.6 (marg.) Ds विस्वंदिनी; Dn1 Ds विस्वंदनं; D4 विस्वंदिनं; T G1-3.6 M1.5.6 विस्वंदनं; Mr विस्वंद्रिनं (for विस्वंदिनी). Dn1.24 Ds D2.3.6.8 चापि; M1.5.6 C7 (gloss: भूयस्त्वं) भूमा (for चैव). —^d) K4 Bo.6-9 Das Dn1.24 Ds D2.3.6.8 Cp भौमानां अव- (K4 Cp अव-; Bo.8 [marg.] Ds.8 अव-; Br Dn1 Ds1 D2.8 अव-णं तथा; K6 भौमानाश्रयणं तथा; K1 D4.9 Ca भौ (D4 भू)मान्वाच (K1 'श्र'वणानि च; V1 भूमान्वा-श्रयणं तथा; D4 भूतानां श्रयणं तथा; D4.7 भौमानां श्र-णानि च; T G1.2.6 Mr भूमावा (M1 'मा आ)श्रयणं

जिह्वा विष्यन्दिनी चैव भौमाप्यास्रवणं तथा ॥ ४
अग्नेर्दुर्धषता तेजस्तापः पाकः प्रकाशनम् ।
शौचं रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं दक्षमं चोर्ध्वभागिता ॥ ५
वायोरनियमः स्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
बलं शैष्ट्यं च मोहश्च चेष्टा कर्मकृता भवः ॥ ६

तथा; G₂ भूमा चाश्रवणं तथा; M_{1.6} देहेन्द्रा (M₈ 'हस्वा')
स्त्रापणं तथा; M₈ देहं चाश्रवणं तथा; C₈ सौम्यतास्यन्दनं
तथा (gloss: सौम्यता शान्तिः, विस्यन्दनं लालादिकम्).

5 G₂ om. 5-6. —^a) D₂ दुर्धषतां; D_{5.7} उर्ध्व-
गता. K_{2.7} Bo. 6-9 D_{2.3.4} D_{1.1.1} D₅ D₂₋₉ ज्यो-
तिस्; T G_{1.3.6} दीप्तिम् (for तेजस्). —^b) K₅
शोकः; M_{1.6} पाकः (for पाकः). D₅ प्रकाशनः. C₈:
प्रकाशनं चक्षुरिन्द्रियम्. C₈ —^c) K₅ Bo. 6-9 D_{2.3.4}
D_{1.1.1} D₅ D_{2.3.5.8} शोको; D₇ M₁ शौचं (for
शौचं). B₃ (marg. as in text), M₁ रोगो (for
रागो). S₁ K_{1.2.4} सौम्यं; K_{5.7} तैक्ष्ण्यं; B₃ स्थैर्यं;
D_{5.9} तैक्ष्ण्यं (for तैक्ष्ण्यं). —^d) K₅ V₁ Bo. 6-9 D_{2.3.4}
D_{1.1.1} D₅ D_{2.3.5.8} सततं; K₇ D₅ प्रशमश्च;
B₃ (marg.) प्रशमश्च; D_{4.8} दक्षमी; D₇ सततं; T₁
G_{1.3.6} दक्षमश्च (for 'मं'). K₂ चोदुः; D_{2.3.4} चोर्ध्वं;
D₄ वर्द्धि- (for चोर्ध्व-). V₁ D_{1.1.1} D₅ भाविता; Bo
D_{1.1} D_{5.7} भासिता; D_{2.3} (marg.) भाविता (for
भागिता).

6 G₂ om. 6 (of. v. 1. 5). —^a) K_{5.7} B_{3.7} D_{2.3.4}
D_{1.1.1} D₅ D_{2.3.5.8} C_{1.1} अनियमः; B₃ 'यतः';
T₁ G_{1.3.6} तिर्यग्गतिः; T₂ M_{1.5-7} अनियत- (T₂ M₇
'ति' (for 'यमः'). T₂ स्पर्शा; M₁ स्वर्गो (for स्पर्शो).
C₈: अनियमः अनुष्णाशीत इत्यर्थः. C₈ —^b) K₂
वादस्थानः; B_{3.9} D₅ वादः स्थानं; D₅ नादः (D_{2.3} 'द-'
स्थानं; D_{5.7} वादस्थानं; T₁ G_{1.3.6} पांसुस्थानं; M_{1.6}
वातस्थानं (for वाद'). D₅ च तन्त्रता; G₅ स्वतन्त्रता.
C₈: वादस्थानं वागिन्द्रियगोलकानि. C₈ —^c) D_{2.3.4}
बालं; D_{2.3.4} बलं; D₄ बले; G_{1.6} चलं (for बलं).
K₁ D₄ शैष्ट्यं; K_{2.4} G₁ शैष्ट्यं; K₅ B₃₋₉ शैष्ट्यं; D_{2.3.4}
स्थैर्यं (for शैष्ट्यं). G₁ om. च मोहश्च. K_{5.7} B₃₋₉
D_{2.3.4} D₅ D₅ (by corr.) 4. 6. 9 T₁ मोक्षश्च; Bo D_{2.3.4}
D_{1.1.1} D₅ D_{2.3} (before corr.) 7. 8 T₂ G₅ M_{1.5-7} मोक्षं
(for मोहश्च). D_{2.3.4} om. च. G₅ चलं शैष्ट्यविमोक्षं च.
C₈ (reading मोक्षं): मोक्षो सूत्रादेः. C₈ —^d) K₇
D_{4-7.9} T₂ M_{1.5-7} कर्मात्मता; T₁ G_{2.3} कर्माश्रया; G₁
कर्म तथा (for कर्मकृता). D_{2.3.4} ज्ञमः; T₁ G_{1.3.6} M₁
तथा; M_{1.6} सतः; M₇ सता (for भवः). K₅ V₁ Bo.

आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च ।
अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥ ७
अप्रतीचातता चैव भूतत्वं विकृतानि च ।
गुणाः पञ्चाशतं प्रोक्ताः पञ्चभूतान्मभाविताः ॥ ८
चलोपपत्तिर्व्यक्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा ।

—^a D_{2.3.4} D_{1.1.1} D₅ D_{2.3.5.8} कर्म चे (B₃ धर्मचे;
D₅ कर्म दु)ष्टात्मता भवः (V₁ 'ता नवः; D₅ 'ना भवः').
C₈: भवो जन्ममरणे. C₈

7 —^a) D_{2.3} गुणं (for गुणः). —^b) K₅ व्यापित्वं;
G₂ व्याप्तिश्च (for व्यापित्वं). B₃ (marg.) G₂ तथा (for
[अ]पि च). T₁ G_{1.3.6} व्यापिताच्छिद्रं (C₁ 'च्छादि' तापि
च. —^c) M₇ अनाश्रयम् (for 'श्रयम्'). S₁ K₁ अना-
लम्बम्; D_{2.3} अनीलं च (for अनालम्बम्). C₈:
अनालम्बनत्वं यथा क्षरीरे भूतान्तरं भूतान्तरस्यालम्बनं, न
तथाकाशः. C₈ —^d) D₅ (marg. as in text) अवि-
भाविता; M₁ 'कारता'. C₈: अविकारिता द्रव्यान्तरा-
नारम्भकत्वम्. C₈: एकस्वरूपता. C₈

8 —^a) B₃ अजाती (for अप्रती-). B_{3.8} D_{2.3.4}
D_{1.1.1} D₅ D_{2.3.5.7.8} T₂ -चाविता; T₁ G_{1-2.3} -काश्च (G₁
'क्षि' ता (for -चाविता). —^b) K₁ भूतत्वं; T₁ श्रोतृत्वं;
T₂ G₂ M_{5.7} श्रुतत्वं; G₁ श्रोत्रत्वं; G_{2.3} श्रोत्रत्व- (for
भूतत्वं). D₅ T₁ G_{1-2.3} M_{5.7} C₈ (gloss: आस्वादिद्रा-
राणि) विवराणि; D_{4-7.9} वैकृतानि (for विकृतं). C₈
(reading भूतत्वविकृतानि च): भूतद्वारकृतः उत्पातः. C₈:
भूतत्वं श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात्. विकृतानि देहान्तर्गत-
च्छिद्राणि. C₈ —^c) V₁ G₂ पंचादश; D_{2.3.4} M₅ पंचशतं;
T₁ G₅ पंचाशतः (for 'शतं'). S₁ K_{1.2.4.7} D_{4-7.9}
गुणाः पंचाशदेवो (K₇ D_{4-7.9} 'दित्यु'क्ताः. C₈ p:
पञ्चाशतमित्याषम्. C₈ —^d) V₁ B₃ (marg. as in text)
D₅₋₇ M₁ भाविनः (for 'ताः'). T₁ G_{1-2.3} M₇ पंचभूत-
विभाविताः (G₂ 'काः; M₇ 'नः'). C₈: पञ्चभूतात्म-
भाविताः, पञ्चानां भूतानामात्मा, प्रातिस्विकं स्वरूपं, तत्र
लक्षिताः. C₈

9 —^a) K_{1.4} D_{2.3} G₂ M₇ चलोपपत्तिः; K₅ B_{3.8}
(marg. as in text). 7-9 D_{2.3.4} D₅ D_{2.3.5.8} चलोपपत्तिर्;
D_{1.1} C₈ (gloss: उद्घापोद्घौशलम्) चैवो (for चलो').
D_{2.3} युक्तिश्च; D_{2.3.4} युक्तिश्च; C₈ (gloss: स्मरणम्)
व्यक्तिश्च (as in text). C₈: चला चलनम्, उपपत्तिः
युक्तिः, व्यक्तिः ज्ञानकारणत्वम्. C₈: चलनसद्व्यवस्थे, उप-
पत्तिर्युक्तिः निश्चययोग्यता, व्यक्तिः पदार्थज्ञानम्. C₈ —^b)
K_{1.2} विमर्षः; D_{2.3} D₅ विसर्गः (for 'नः'). B₃ ज्ञमः;

C. 12. 9139
B. 12. 28651. 9
K. 12. 261. 9

सदसचाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥ ९

इष्टानिष्टविकल्पश्च व्यवसायः समाधिता ।

संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धौ पञ्चेह ये गुणाः ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं पञ्चगुणा बुद्धिः कथं पञ्चेद्रिया गुणाः ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व स्रक्षमज्ञानं पितामह ॥ ११

भीष्म उवाच ।

आहुः षष्टिं भूतगुणान्वै

भूतविशिष्टा नित्यविषक्ताः ।

भूतविषक्ताश्चाक्षरसृष्टाः

पुत्र न नित्यं तदिह वदन्ति ॥ १२

तत्पुत्र चिन्ताकलितं यदुक्त-

D₄ क्षमाः; M₁ समा (for क्षमा). ☞ Ca. p: विसर्गः
न्यासः (Cp: त्यागः) अनपेक्षितस्य, कल्पना नामजात्यादि,
क्षमा क्रोधादिशमनम् (Cp: सहनम्) ॥ Cn: विसर्गः विप-
रीतः सर्गो भ्रान्तिः, कल्पना मनोरथवृत्तिः । ☞ —^a)
K₁. 2 M₁ सदसश्च; G₂ यदा सच् (for सदसच्). K₁.
2. 5. 6. 7 B₈ D₄. 5. 7 चाशुता; B₈ (marg. as in text)
चाणुता; D₄ चाशुताश्च; D₅ चाशुमश्च; D₆ चातता.
Śi K₁. 2. 4 भावा (for चैव). T₁ G₁-2. 6 सदसत्त (G₁
'त्ता') जुता चैव; M₅. 7 'चाशुता चैव. ☞ Ca: सत्
प्रकाशकत्वात् भासनं, असत्प्रकाशकत्वादभासनम् ॥ Cn:
सत् वैराग्यादि, असत् रागद्वेषादि, आशुता अस्थिरत्वम् ।
—^a) D₆ च (for वै).

10 Before 10, Śi K₁. 2. 4 V₁ ins. युधिष्ठिर उवाच.
B₈ om. (hapl.) 10^a-11^b. —^a) K₂ इष्टानिष्टा; G₁
'नीष्ट' (for 'निष्ट'). K₄ विकल्पाश्च; B₈ (marg.) Dn₁.
n₄ D₅ D₂. 2. 8 Cn (gloss: नाशः, निद्रारूपा वृत्तिः)
-विपात्तिश्च (for -विकल्पश्च). —^b) K₁ व्यवसायाः; K₁
V₁ D₄ 'साय'; G₂ 'सायी' (for 'साय'). K₇ D₄
समाधिना; D₄ M₁. 7 'धिता'; Dn₄ समन्विता (for
समाधिता). — Before 10^a, M₁. 6. 7 ins. युधिष्ठिरः.
—^a) K₁ संशयः; D₆ G₁-2. 6 M₁ संशयः; T₂ 'यं' (for
'य'). —^a) K₄ वधौ; D₆ T₁ G₂. 6 बुद्धेः; G₂ बुद्धे
(for बुद्धौ). K₇ D₄. 9 वै (for वे). K₆ V₁ B₈.
8-8 D₄. 2. 4 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 2. 5. 7. 8 बुद्धेः पंच गुणा-
न्विदुः (V₁ 'अ वे'); G₁ बुद्धेः पंचमये गुणा (sic).

11 B₈ om. 11^a (cf. v. l. 10). K₇ D₄. 9 T₁
G₁-2. 6 om. 11. Śi K₁. 2. 4 T₂ om. (hapl.) 11^a.
— For 11^a, M₁. 5-7 subst.:

697* एतेभ्य एवे निर्वृत्ताः स्वगुणाचारमनोपि वा ।

[M₁ स्युर् (for स्त).]

—^a) B₈ (marg.) एतन्ममाचक्ष्व परं; T₂ 'ते सर्वमा-
ख्यातं. —^a) D₄ पितामहः; T₂ मयानव. D₆ सूक्ष्मं
साविपितामहः (sic).

12 K₇ D₄. 9 T G₁-2. 6 om. the ref. —^a) K₇

D₄. 9 चतुः (for आहुः). D₄. 9 षष्टिः; G₁ सृष्टि (for
षष्टि). K₆ B₈. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.
as in text). 9 D₄. 2. 4 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 2. 5. 7. 8
Cn. p बुद्धिः; C₅ भूत (as in text). D₄ गुणान्;
G₁ -गुणा (for -गुणात्). G₁ lacuna; G₂ च (for वै).
☞ Ca: भूतानां पञ्चाशत्, मनसो नव, बुद्धेरेकोऽव्यवसाय
एवेति षष्टिरेव गुणाः ॥ Cn (reading बुद्धिगुणान्वै): पञ्च-
भूतान्यपि बुद्धेरेव गुणाः, पूर्वं च पञ्चपञ्चासदिति षष्टिं बुद्धि-
गुणानाहुः । ☞ —^b) D₄ -विशिक्षा; M₁. 6. 7 Cp
-विषक्ता (for -विशिष्टा). Śi K₁ -विशिक्षा; K₂ lacuna
(for -विषक्ता). K₇ D₄. 6. 7. 9 नित्य (D₇ 'त्यं') विषक्ता
भूतविशि (D₇ 'सृष्टा'; D₅ T G₁. 2. 6 M₅ भूतविषक्ताः
(G₁ 'वि*त्ता') प्रकृतिविषष्टाः; G₂ 'विषक्ताः प्रीतिवि-
शिष्टाः. ☞ C₅: नित्यविषक्ताः यावद्ब्रह्मभाविनः । ☞ —^a)
K₂ lacuna; B₈ भूतिः; D₆ भूतिर्; T G₁-2. 6 M₅
नित्यः; M₁. 6 सूक्तः; M₇ सूक्ष्म (for भूत). K₆
-विषक्ताश्च; K₇ D₄ D₂. 5. 7. 9 -विभूताश्च; V₁ B₈. 6-8
D₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 2. 5. 8 Cn -विभूती (D₅ D₆ 'ति') श्च;
T₁ G₁. 2. 6 -विमुक्ताश्च (for -विषक्ताश्च). K₆. 7 B₈ D₄-7. 9
Cp (gloss: ब्रह्मसंस्थाः तस्य कारणत्वात्) चाक्षरसंस्थाः; T₁
चाक्षरविषष्टाः; G₁ M₆ चाक्षरवि (M₆ 'नि') सृष्टाः (M₆ 'ष्ट');
M₁ चाक्षरसृष्टिः (for 'सृष्टा'). ☞ Ca: भूतविषक्ताः
सदा संबद्धाः । चकारान्मनोबुद्धोरपि एते सर्वे अक्षरेण ईश्वरेण
सृष्टाः ॥ Cn (reading भूतविभूतीर्): भूतानि पञ्च तद्वि-
भूतयश्च मनोबुद्धिभ्यां सह उक्ता एकषष्टिरित्येकसप्ततिं पदार्था-
नक्षरेण ब्रह्मणा प्रशासित्वा सृष्टान्वदन्ति । ☞ —^a) D₇
पुनर्नित्यं; T G₁-2. 6 M₅ सर्वमनित्यं (for पुत्र न नित्यं).
Śi K₁. 2 तदपि; D₇ G₂ तदिदं (for तदिह). K₇ D₄. 9
भवति; D₄ वदितं; D₂ वहति (for वदन्ति). ☞ Ca:
न नित्यम्, तेषां प्रलये भोक्षे च विलयात् ।

13 —^a) K₆ G₁ यत् (for तत्). G₂. 8 om. चिन्ता.
K₆ B₈. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D₄. 2. 4 Dn₁. n₄
D₅ D₂. 2. 5. 8 Ca (v. l.) Cn -कलिलं; T G₁. 2. 6 M₅
-लयनं; G₂ -पालनं; M₁. 6 -कलयं (for -कलितं). B₈. 7
D₄. 2. 4 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 2. 8 M₆ तदुक्तम् (for यदुक्तं).
☞ Cn: चिन्ताकलिलम्, विचारयो बुद्धम् ॥ Cp: चिन्ता-

मनागतं वै तव संप्रतीह ।
भूतार्थतत्त्वं तदवाप्य सर्वं

भूतप्रभावाद्भव शान्तबुद्धिः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

२४८

युधिष्ठिर उवाच ।

य इमे पृथिवीपालाः शेरते पृथिवीतले ।

पृथनामध्य एते हि गतसत्त्वा महाबलाः ॥ १

एकैकशो भीमबला नागायुतबलास्तथा ।

एते हि निहताः संख्ये तुल्यतेजोबलैर्नरैः ॥ २

नैषां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे पुरा ।

विक्रमेणोपसंपन्नास्तेजोबलसमन्विताः ॥ ३

अथ चेमे महाप्राज्ञ शेरते हि गतासवः ।

C. 12. 947
B. 12. 2376. 4
K. 12. 242. 4

कलितं चिन्तनीयम् । ❀ — ^a) K₂ अनागा; D₂ अनागतं; T G_{1-2.5} M₅ मनोगतं (for अनागतं). B₈ (marg. as in text) ते तव; B₉ स वै तव; T G_{1.2.5} M_{1.5-1} तेन च (for वै तव). K₁ D_{4.5.9} सांप्रतं च (for संप्रतीह). ❀ Cn: अनागतम्, अनागतं वेदविरुद्धम् अन्यैर्वादिभिरुक्तम् ॥ C₇: अनागतम्, केनाप्यज्ञातम् । ❀ — ^a) Ś₁ K₁ भूतार्थतत्त्वेव; B₈ Ca 'तत्त्वं'; D_{5.7} Ca (v. l.) 'स्मव' (Ca 'त'त्त्वं); T₁ G_{1.2.5} 'र्थसत्त्वं' (for 'तत्त्वं'). G₂ तदावाप्य (for तद). T₁ G₁ सत्त्वं (for सर्व). K₂ भूतार्थतत्त्वेव तव व्यापि सर्वं; K₁ 'तत्त्वज्ञमवाप्य सर्वं'; V₁ B₈ (marg. as in text) D_{4.9} 'तत्त्वज्ञमवाप्य सर्वं'. — ^d) T G_{1.2.5} प्रवाहाद्; G₂ प्रवाहं (for प्रभावाद्). G₂ तव (for भव). K₁ D₅ शान्ति- (for शान्त-). ❀ Cn: भूतप्रभावाद् ब्राह्मैश्वर्यात् । ❀

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K_{1.2.4.5.7} V₁ B₉. 6.7.9 Das. 24 Dn_{1.24} D₅ D₂₋₃ T G_{1-2.5} M_{1.5-1} मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K_{1.2.4.5.7} V₁ B₉. 6.7. Das₁ Dn₁ D₅ D_{2-3.7.9} T₁ G_{2.5} M_{1.5.9} शुकानुप्रश्नः (Ś₁ K_{4.5} B₇ Da₁ Dn₁ 'ज्ञाः') समाप्तः (Ś₁ K_{4.5} B₇ Da₁ Dn₁ 'ज्ञाः'); B_{8.9} Das₁ D₅ शुकानुप्रश्नः; D₅ शुकानुप्रश्नं समाप्तं; T₂ व्यासशुकसंवादः समाप्तः; G₂ M₁ शुकानुप्रश्नं समाप्तं; M_{5.7} (also) शुकानुप्रश्ने भूतगुणसंख्यानं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₅ D₅ M_{1.5.7} 80; Dn₁ D₅₁ D₇ T₁ G_{1.2.5} M₅ 82; Dn₄ D₅₂ 81; D₅ 76; T₂ 96; G₂ 78. — Śloka no.: Dn₁ D₅ 13; Dn₄ 12.

248

Adhy. 248-250 from Śāntiparvan seem to have been repeated (*mutatis mutandis*) in the

Dronaparvan (B. 7. 52-54) in all versions except the ŚK. They are given as an Appendix passage in the Critical Edition of the Dronaparvan.

1 ^a) D₅ भूतानां (for पृथना). D₄ मध्यपते; T G_{1-2.5} M₅ मध्यगाले (for मध्य एते). D_{4.7} पृथनामध्यपतिता. — ^d) Da₁ गता; G₂ कृत- (for गत-). K_{5.7} V₁ B₉. 6-9 Das. 24 Dn_{1.24} D₅ D₂₋₃ M_{1.5-1} संज्ञा (for सत्त्वा). D₅₁ महाहवाः (for बलाः).

2 ^a) G₁ भूमिपाला (for भीमबला). — ^b) D₄ बलम् (for बलाम्). — ^c) K₁ D_{4.9} M₁ वि- (for हि). Da₁ विगता; D₅₁ निहता; G₂ निहता (for निहता). T₁ M_{1.5.7} संख्ये; G_{1.2} M₅ संखे (for संख्ये).

3 ^a) K₂ तेषां (for नैषां). K₁ T₁ G_{1.2.5} हर्तारं; T₂ G₂ भर्तारं (for हन्तारं). — ^b) B₈ (marg.) भूतानां; T G₁ प्राणानां (for प्राणिनां). K₅ V₁ B₉. 6-9 Das. 24 Dn_{1.24} D₅ D_{2.3.3} परं (for पुरा). — ^c) K₂ विक्रमेन; K₁ D_{4.5.9} पौरुषेण (for विक्रमेण). T G_{1-2.5} [ए]व संपन्नासु; M_{1.5} [उ]पपन्नास्ते (for संपन्नासु). — ^d) G₁ समान्विताः (for समन्विताः).

4 ^a) K₁ च मे; T₂ चैमे (for चेमे). K_{2.5.7} B₉. 6-9 Das. 24 Dn_{1.24} D₅ D₂₋₃ T G_{1.2.5} M₅ महाप्रा- (K₅ B₉ Das. 24 'प्र'ज्ञा; B₈ (marg.) 'प्रज्ञ' (for 'प्राज्ञ'). — ^b) Ś₁ K_{1.2.5} B₉ D_{4.7} M_{1.7} ह; K₁ च; B₈ [उ]त्र (for हि). Da₁ शेरते गृह्णतासवः (sic). — ^d) Ś₁ K_{1.2.5} भवति; Dn₄ D_{5.7} T वर्तते (for वर्तति). K₂ B₇ M_{1.5.7} [ए]व; D_{4.7} हि; T₁ G_{1.2.5} M₅ [ए]व; T₂ च (for [ए]व). K₁ गतासवः (sic); K_{2.7} Das D_{4.5.9} M_{1.5.7} गतासवः; K₅ 'युधु'; B₉ lacuna; D₅₁ 'युधु'

G. 12. 9147
B. 12. 257(6). 4
K. 12. 262. 4

मृता इति च शब्दोऽयं वर्तत्येषु गतासुषु ॥ ४
इमे मृता नृपतयः प्रायशो भीमविक्रमाः ।
तत्र मे संशयो जातः कुतः संज्ञा मृता इति ॥ ५
कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः केन मृत्युरिह प्रजाः ।
हरत्यमरसंकाश तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६
भीष्म उवाच ।

पुरा कृतयुगे तात राजासीदविकम्पकः ।
स शत्रुवशमापन्नः संग्रामे क्षीणबाहनः ॥ ७
तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले ।
स शत्रुभिर्हतः संख्ये सबलः सपदानुगः ॥ ८

(for 'सुषु'). Da4 corrupt.

5 °) Ms हता (for मृता). — °) K1 प्रयासा;
Da4 Da. 9 प्रायसो. — °) K2 संशयो (for 'यो').
— °) M1. 6 संज्ञो (for संज्ञा). Ds मृताय ते (for मृता
इति).

6 Ds2 reads 6 on marg. — °) B3 कत्र; T
G1-3. 6 M1 कः स (for कस्य). — °) Ś1 K1. 2. 4 V1
इति; T G1. 3. 6 Ms हमाः (for इह). K1. 2. 4 प्रभो
(for प्रजाः). — °) T1 G1-3. 6 अमृत- (for अमर-).
K1. 2 Ds1 -संकाशं; T G1-3. 6 M1 -संकाशस (for 'श').
— °) K1 Da. 9 ततो (for तन्मे). Da4 पितामहः.

7 °) Da. 9 युगे कृते (for कृतयुगे). — °) Dn1
ह्यासीद् (for [आ]सीद्). K1 अविकम्पकाः; K4 'कल्पकः;
K6 V1 Bo. 6-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M1. 6
Ca अनुकम्पकः (Bo. 6 [marg.]. 3. 9 Da4 Dn1 Ds Ds. 7
'नः); K1 Da. 6. 9 अविकम्पनः (for 'कम्पकः). T
G1-3. 6 Ms. 7 राजा ह्या (T2 आ)सीदकम्पनः. — °) Ds1
आपन्नाः.

8 °) K4 हरैर् (for हरिर). — °) K1 बलं. Da4
नारायणसतो रणे. — °) Ds1 om. स. G1. 3 M1. 6 संखे;
Ms. 7 संखे (for संख्ये). V1 Da. 5. 1 स शत्रुनिहतः संख्ये.
— °) Ś1 K1. 2. 4 सबलः सहबाहनः.

9 °) T2 पुत्रः (for पुत्र-). K1 -समन्वितः; K1
Da. 5. 9 -समाहतः; D1 -वशानुगः (for -समन्वितः).
— °) ॐ Caः अशान्तिपर इति पदम् । ॐ — °) T1
G1. 3. 6 ददन्ने (for ददर्श). Ds मुनि- (for मुवि).

10 °) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8

स राजा शत्रुवशगः पुत्रशोकसमन्वितः ।
यदृच्छयाशान्तिपरो ददर्श भुवि नारदम् ॥ ९
स तस्मै सर्वमाचष्ट यथा वृत्तं जनेश्वरः ।
शत्रुभिर्ग्रहणं संख्ये पुत्रस्य मरणं तथा ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदोऽथ तपोधनः ।
आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहं तदा ॥ ११
राजञ्छृणु समाख्यानमघेदं बहुविस्तरम् ।
यथा वृत्तं श्रुतं चैव मयापि वसुधाधिप ॥ १२
प्रजाः सृष्ट्वा महातेजाः प्रजासर्गे पितामहः ।
अतीव वृद्धा बहुला नामृष्यत पुनः प्रजाः ॥ १३

तस्यै स (by transp.); G2 स तस्मिन्. G1 आदिष्ट;
M1. 7 आचष्टे (for 'ष्ट). — °) G2. 3. 6 जनेश्वर. — °)
Da4 हरणं (for ग्रहणं). G2 M1. 6 संखे; Ms. 7 संखे-
(for संख्ये).

11 °) T1 G1. 3. 6 ततस्; G2 स तु (for तस्य).
— °) K1 Da. 9 [S]ख्य; Ms स (for स्य). Dn4 परे
घनः; Ds महातपाः; G2 तपोधनाः. — °) M1. 6 एतम्
(for इदम्). T1 G1-3. 6 M1. 6. 7 आचष्टे (for 'ष्ट).
— °) T1 G1. 3. 6 -शोकहरं (T1 'तं'); T2 -लोकापहं;
G2 -शोकनतस् (for -शोकापहं). K1 Da. 9 T G1-3. 6
तथा (for तदा).

12 Before 12, Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. 24
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 ins. नारद उवाच. — °) K2. 4
V1 transp. राजन् and शृणु. Ś1 K1 B9 समाख्यानम्;
V1 T G1-3. 6 M1. 6-7 महाख्यानं (for समा). — °)
Ś1 K1. 2. 4 अघेदं; K6 अघौर्व; B9 T G1-3. 6 ममेदं;
Ds. 7 अघेदं (for अघेदं). — °) Ś1 K1. 2. 4 च; K6
Bs Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 [ह]दं; Da4 हि (for [अ]पि).
G1 मया चैव सुराधिप.

13 °) K1 प्रजा. K6 Bs. 7. 9 Da3. 24 वृद्धा; K1
सृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). K1 महातेजाः. — °) K1 G1 प्रजाः
सर्गे; G2 पूर्वसर्गे (for प्रजा). K1 Ds पितामह.
— °) Da3. 24 अतिप्र- (for अतीव). Ds2 वृद्धिः; Ds. 7
वृद्धा (for वृद्धा). Ś1 K1. 2 बहुला; T G2. 6 बहुला
(for 'ला). G2 अमिवृद्धाश्च बहुला. — °) K1 न
मृष्यत; Ds. 7 नामृष्यत. T2 Ms ततः (for पुनः). Bs
पुनः (for प्रजाः). T1 G1. 3. 6 न मृतास्ते ततः पुनः; G2
नामृन्मृत्युस्ततः प्रजाः.

न हान्तरमभूत्किञ्चित्कचिज्जन्तुभिरच्युत ।
 निरुच्छासमिवोन्नद्धं त्रैलोक्यमभवन्नृप ॥ १४
 तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहारं प्रति भूषते ।
 चिन्तयन्नाध्यगच्छच्च संहारे हेतुकारणम् ॥ १५
 तस्य रोषान्महाराज खेम्भोऽभिरुदतिष्ठत ।
 तेन सर्वा दिशो राजन्ददाह स पितामहः ॥ १६
 ततो दिवं भुवं खं च जगच्च सचराचरम् ।
 ददाह पावको राजन्भगवत्कोपसंभवः ॥ १७

तत्रादहन्त भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च ।
 महता क्रोपवेगेन कुपिते प्रपितामहे ॥ १८
 ततो हरिजटः स्थाणुर्वेदाध्वरपतिः शिवः ।
 जगाद शरणं देवो ब्रह्माणं परवीरहा ॥ १९
 तस्मिन्नभिगते स्थाणौ प्रजानां हितकाम्यया ।
 अववीद्वरदो देवो ज्वलन्निव तदा शिवम् ॥ २०
 करवाण्यद्य कं कामं वराहोऽसि मतो मम ।
 कर्ता ह्यसि प्रियं शंभो तव यद्धृदि वर्तते ॥ २१

C. 12. 9164
B. 12. 287(6). 21
K. 12. 248. 21

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

14 " G₂ न हान्तरमगमज्जुमि: (hypermetrio). — ^b)
 Dn₁ किञ्चिज् (for कचिज्). K₇ D_{as} D_{5.7.9} T₂ M₁.
 5.6 अच्युत (D_{as} 'त'); V₁ B₇ D₅₁ D₅ अच्युतः. D_{as}
 कचिज्जन्तुभिरच्युतः; G₂ पूर्वा प्राणिभिरच्युतः. — ^c) B₇. 8
 (marg.) इवोत्पन्नं; G₂ 'न्मस्रं' (sic) (for 'न्नद्धं').
 — ^d) D₅₁ त्रैलोक्यम् (for 'व्यम्'). B₇ तदा (for नृप).

15 " G₁. 3.6 कस्य (for तस्य). D_{as} समुत्पन्नाः;
 D₅ 'न्नद्धा'. — ^b) K₇ D₄. 6.9 मानद (for भूषते). Ś₁
 K₁. 2.4 संहारायापि भूषते (K₄ 'भिभूतये'). — ^c) K₁. 3
 G₁ नाध्यगच्छन्; D₅ नाधिगच्छन्; M₁. 6. नाभ्य (for
 नाध्य). K₇ D₄. 6.9 T G₁-3. 6 M₅ स (for च). D₅. 7
 चिन्तयन्नाभ्युपागच्छत्. — ^d) K₇ D₄-7. 9 हंत (for हेतु-).

16 " G₂ रोषं (for रोषान्). D_{as}. 24 महातेजो;
 D₅ 'राजन्' (for 'राज'). — ^b) Ś₁ K₁. 2.4 उदितस्ततः;
 D_{as} उदतिष्ठतः (for 'तिष्ठत'). B₅ (marg. as in text)
 मुखेभ्योभिरजायत. — ^c) D_{as} दश; G₁ सर्वान् (for
 सर्वा). — ^d) K₁ M₇ पितामह.

17 " B₅. 9 तदा (for ततो). — ^b) M₅ जगत्स
 ह चराचरं. — ^c) K₇ D₄-7. 9 अदहत् (for ददाह).
 — ^d) K₁. 2.4.7 B₅ Dn₁ D₅. 3.9 भगवान्; K₅ D_{as}
 D₅₁. 23 (before corr.) D₂. 6. 8 M₁. 6.7 'वन्' (for 'वत्').
 T₁ G₁. 3.6 क्रोध- (for 'कोप-').

18 " K₁ [अ]दहति; D_{as}. 24 [अ]दह्यत; G₁ [अ]दै-
 हंत (for [अ]द्). — ^b) K₁ ध्रुवानि. — ^c) K₄. 6.7
 V₁ B₅. 6-8 D_{as}. 24 Dn₁. 24 D₅ D₂-8 M₁. 6 क्रोध-
 (for कोप-). K₁. 2 चेरोष. — ^d) T₁ तु (for प्र-).

G₁ कुपितेन पितामह.

19 " D_{as} मनो (for ततो). K₇ D₄. 6 हरिजटः;
 D_{as} 'जरा'; Dn₁ D₅ D₂ Cn (Cnp as in text) [s]-
 ध्वरजटः; D₇ T G₁. 3.6 M₇ हरो जटी; G₂ हराजमि
 (sic); M₁. 5.6 हरिजटी (for हरिजट). ☞ Cn: अध्वरः
 'ध्रु' हिंसायां' अहिंसेव जटा इव शिरसि धार्यत्वेन मान्वा
 यस्य सोऽध्वरजटो दयालुः ॥ C₅: अध्वरा ज्योतिष्टोमादयः
 सप्त, त एव जटा मूर्धस्थाः केशा यस्य। अनेन वज्ररूपत्वमुक्तं
 भवति। ☞ — ^b) M₁. 6.7 देवो (for वेद्). K₂ [अ]-
 धन- (for [अ]ध्वर-). D₅ -परिः; D₇ -परः (for -पतिः).
 Ś₁ K₁ वेधा धनपतिः शिवः; T G₁-3. 6 M₅ इमंज्ञाननि-
 लयः शिवः. — ^c) M₁. 6.7 देवं (for देवो). — K₁
 om. (hapl.) 19^d-20^c. — ^d) K₅ ब्रह्माणं (for ब्रह्माणं).
 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 ब्रह्माणं परमेष्ठिनं.

20 K₁ om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^a) K₂ अभ्या-
 गते; K₅ अनिगते; D₅₁ अति'; D₅₂ अवि'; G₂
 अंतर्हिते (for अभिगते). K₅ स्थाणौ; K₇ स्थाणोः;
 D₅ स्थाणुं (for स्थाणौ). — ^c) K₅ V₁ B₅. 6-8 D_{as}.
 24 Dn₁. 24 D₅ D₂. 3.8 G₂ M₁. 5.7 परमो; B₅ (marg.)
 परमं (for वरदो). K₇ D₄. 6.9 देवं (for देवो).
 — ^d) D₇ हुताशनं; G₁ सदाशिवं (for तदा शिवम्).

21 " D₅₁ M₁. 5.6 किं (for कं). M₅ कार्यं (for
 कामं). M₇ करवाणि कृतं कामं. — ^b) K₄ D_{as} G₁ M₇
 वराहोसि (G₁ 'स्ति') (for 'होसि'). K₂ गतो; B₅
 D_{as}. 24 मतिर्; T₁ G₂. 6 ततो (for मतो). — ^c)
 B₅ [अ]स्ति च (for ह्यस्ति).

२४९

2. 12. 9168
3. 12. 23973. 1
C. 12. 239. 1

स्थाणुरुवाच ।

प्रजासर्गनिमित्तं मे कार्यवत्तामिमां प्रभो ।

विद्धि सृष्टास्त्वया हीमा मा कुप्यासां पितामह ॥ १

तव तेजोभिना देव प्रजा दद्वन्ति सर्वशः ।

ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं मा कुप्यासां जगत्प्रभो ॥ २

प्रजापतिरुवाच ।

न कुप्ये न च मे कामो न भवेन्नप्रजा इति ।

लाघवार्थं धरण्यास्तु ततः संहार इष्यते ॥ ३

इयं हि मां सदा देवी भारता समचोदयत् ।

संहारार्थं महादेव भारेणाप्सु निमज्जति ॥ ४

यदाहं नाधिगच्छामि बुद्ध्या बहु विचारयन् ।

संहारमासां बुद्धानां ततो मां क्रोध आविश्यत् ॥ ५

स्थाणुरुवाच ।

संहारान्तं प्रसीदस्व मा कुबल्लिदेश्वर ।

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 2. 6 M1. 5 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds1 D2-6. 3. 9 सृत्युप्रजापतिसंवादः; G6 अकंपननारदसंवादे सृत्युत्पत्तिकथनं; M5 सृत्युप्रजापतिसंवादे ब्रह्मकोपः; M6 सृत्युप्रजापतिसंवादे प्रजापतिकोपः; M7 सृत्युप्रजापतिकोपः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 M1. 6. 7 81; Dn1 T1 G1. 2. 6 M5 83; Dn4 Ds2 82; T2 97; G2 79. — *Sloka no.*: Dn1. n4 Ds 21.

249

1 * K1 प्रजासर्गा; D44 'सर्गे (for 'सर्ग). T G2-9 -निमित्तं; G6 -निमित्तान् (for 'त्त). G2 हि (for मे). — * K4 कार्यवर्ताम्; D44 'मित्राम् (for 'वत्ताम्). G2 इह (for 'हमां). K1 प्रभो; B6 (marg.) विभो. ✽ Gn. p: कार्यवत्ताम् अर्थिता (Cp 'त्वम्). ✽ — G1 om. (hapl.) 1^a-2^d. — * G2 विद्धि; M7 विधि- (for विद्धि). B6 (marg. as in text) D6 सृष्टां (for सृष्टास्). G2 त्रयो (for त्वया). B6 (marg. as in text) D6 M7 हीमां; M1. 6 भीमां (for हीमां). — * K7 D4. 9 कुप्यासां; D7 कुप्यसि; T G2. 2. 6 कुप्यस्त्वं (for कुप्यासां). M5 (inf. lin.; orig. as in text) ततः स ह (for पितामह).

2 G1 om. 2 (cf. v. l. 1). Ds reads 2 on marg. — * M1. 5. 6 भवत्- (for तव). — * D6 दद्वन्ति; G2 दद्वति; M1. 6 दद्वति (for दद्वन्ति). Ś1 K1. 2. 4 दद्वन्ते (K2 'तं) सर्वतः प्रजाः. — * K7 D4-6. 9 G2. 2. 6 क्व; D44 M1. 6 तां; D7 T2 तं; T1 M7 तान् (for तां). Ś1 K1. 2 T1 कारुण्यान् (for 'ण्यं). — * D7 कुप्यसि; T1 कुप्यस; G2 कुप्यस्तु; G2. 6 कुप्यस्त्वं (for

कुप्यासां). K1 M7 जगत्प्रभो; V1 B6 (marg.) प्रजापते; D44 Ds जगत्पते (for 'प्रभो). T2 मामग्न्यास्त्वं जगत्प्रभो.

3 Ś1 K1. 2. 4 M5 ब्रह्मा (for प्रजापतिर्). — * T1 G1-2. 6 [5]हं न (for न च). B6 कामो मे (by transp.); G1 lacuna; M1. 6 मे कामान्. — * K5. 7 Bo. 6. 7. 9 (marg. as in text). 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 G2 भवेयुः (for भवेरन्). K2 प्रजापतिः (for प्रजा इति). — * D44 लाघवार्थं.

4 * K2 om. हि. G1 हीमां; G2 हि मा. M5 धरा (for सदा). — * K1. 2 भारता (for भारतां). K1 समचोदयत्; D44 Ds1 'चोदयन्; Ds 'नोदयत्. — * K5 भावेन (for भारेण). K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2-9 T1 G2. 6 M5 निमज्जती (for 'ज्जति).

5 * D4. 6. 9 G2 यदाहं; T1 G1. 2. 6 यदहं; T2 तदहं (for यदाहं). G2 च (for न). — * G2 बुद्ध्या बहुमिवाचरन्. — * K1. 2 आसं; G1 एषां (for आसां). — * D6 तात (for ततो). K2 T G1. 6 M1. 6-7 मा (for मां). D4. 7 रोष; G1 क्रोधम्. M5 आविश्यं (for 'श्यत्).

6 K7 D4. 6. 9 देवदेव (for स्थाणुर्). — * K5. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 M1. 6. 7 संहारार्थं (for 'रान्तं). T G1-2. 6 M5 संहारात्त्वं (G2 'र्थं) निवर्तस्व. — * D44 Ds2 M1. 6 कुब्धो; D2 क्रोधो; D7 T G1. 2. 6 कुप्यस् (for कुब्धो). K5 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 3 M1. 6-7 विबुधेश्वर (D44 'रः) (for त्रिबुधे). — * D44 D6 G2 प्रजा; G1 प्रजां (for प्रजाः). K1 स्थावरे; T G1. 2. 6 स्थावरांश्च; G2 स्थावरा (for 'रं). — D7 om. (hapl.) 6^d-7^e. — * T G1-2. 6 जंगमांश्च (for जङ्गमं). K2. 4. 6. 7 B6. 7 D4. 6

मा प्रजाः स्थावरं चैव जङ्गमं च विनीनशः ॥ ६
पल्वलानि च सर्वाणि सर्वं चैव तृणोलपम् ।
स्थावरं जङ्गमं चैव भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ ७
तदेतद्भस्मसाद्भूतं जगत्सर्वमुपप्लुतम् ।
प्रसीद भगवन्साधो वर एष वृतो मया ॥ ८
नष्टा न पुनरेष्यन्ति प्रजा ह्येताः कथंचन ।
तस्मान्निवर्त्यतामेतत्तेजः स्वेनैव तेजसा ॥ ९
उपायमन्यं संपश्य प्रजानां हितकाम्यया ।

T G₁. ६ व्यनीनशः; V₁ Bo. ३. ९ Das. ३. ३ Dn₁. ३. ३ Ds. ३. ३. ३ G₂ व्यनीनशत् (Dn₁ G₂ 'न्') (for विनीनशः).

7 D₁ om. 7^{ab} (cf. v. 1. 6). — ^a) K₂ पल्वलानि. — ^b) D₂ चैतन् (for चैव). K₁ [उ]त्पल्लोलपः; K₂ तृणोपमं; K₃ D₂. ३. ९ 'लुपः'; V₁ Dn₁ D₂ T₂ G₁. ३ 'पल्लः'; D₂ Dn₁ तृणो (Dn₁ 'णा') लयं (for 'लपम्').
❧ Cn: उलपमपि तृणविशेषः । ❧ — ^c) M₂ चेदं (for चैव). — ^d) D₂ भूतं चैव (for भूतग्रामं). ❧ G₂: ग्रामशब्दस्य नपुंसकत्वमाप्यम् । ❧

8 ^a) D₂ ततस्तद्; M₂ अकाले (for तदेतद्). M₁. ६ भस्मसंभूतं (for 'साद्भूतं'). — ^b) K₂. १ D₂ D₂ D₂. १ भगवान् (for 'वन्'). K₃ D₂ साधुः; D₂. ६ T₁ G₁-३ साधु (for साधो). — ^d) G₂ वृत एष वरो मया.

9 ^a) K₂ पृषति. — ^b) K₃ प्रजा (for प्रजा). S₁ K₁. ३. ३ हीमाः (for ह्येताः). — ^c) K₂. ६ Bo. ३. ३ D₂. ३. ३ Dn₁. ३. ३ Ds. ३. ३. ३ T₁ G₁. ३. ३ निवर्तताम्; G₂ निवृत्य (for निवर्त्य). — ^d) D₂ तेन (for तेजः).

10 V₁ reads 10-12 on marg. — ^a) K₂. ६. १ Bo. ३. ३ D₂. ३. ३ Dn₁. ३. ३ Ds. ३. ३. ३ भूतानां (for प्रजानां). — ^b) K₂. १ Bo. ३. ३ (marg. as in text) Dn₁. ३. ३ Ds. ३. ३ ययामी (for यथेमे). — ^c) K₁ निवृत्तेरन्; D₂. १ न दहते (for निवर्तेरन्). D₂ D₂ पितामह (for परं-तप). K₂ Bo. ३. ३ Dn₁. ३. ३ Ds. ३. ३ न दहते (Bo. ३ both marg. as in text) न्ति (Dn₁ 'त पि') तामह; D₂ Ca विवर्तेरन्पितामह. ❧ Ca: विवर्तेरन्, जन्ममरणप्रबन्धेन पुनः पुनरावर्तेरन् । दहतेरन् इति पाठश्चित्त्वः ॥ G₂ (reading निवर्तेरन्): युगपत्संहाराच्चिवर्तेरन् इत्यर्थः । ❧

11 V₁ reads 11 on marg. — ^a) K₃ D₂. ३ असावे; B₂ प्रसावे (for असावम्). K₂ अक्षि; K₃ Bo. ३. ३ D₂. ३. ३ Dn₁. ३. ३ Ds. ३. ३. ३ हि न; K₃ D₂. ३. ३ T

यथेमे जन्तवः सर्वे निवर्तेरन्परंतप ॥ १०
अभावमभिगच्छेयुरुत्सन्नप्रजनाः प्रजाः ।
अधिदैवनिमुक्तोऽसि त्वया लोकेष्विहेश्वर ॥ ११
त्वद्भवं हि जगन्नाथ जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रसाद्य त्वां महादेव याचाम्यावृत्तिजाः प्रजाः ॥ १२
नारद उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं देवः स्थाणोर्नियतवाञ्छनाः ।
तेजस्तत्त्वं निजग्राह पुनरेवान्तरात्मना ॥ १३

C. 12. 2477
B. 12. 2497. 13
K. 12. 249. 13

G₁-३ M₂ नाधि; V₁ D₂. १ G₂ नाभि; M₁. ३ (inf. lin.) न च; M₂. १ न हि (for अभि). — ^b) K₂ Dn₁. ३. ३ D₂. ३. ३ उच्छिन्नः; K₂. १ V₁ Bo. ३. ३ D₂. ३. ३ D₂. ३. ३ उच्छिन्नः; D₂-१ M₁ उत्पन्नः; G₁ उत्पन्नः (for 'ज'). K₁ प्रजा; B₂ (marg) नराः (for प्रजाः). — After 11^{ab}, M₂ ins.:

698* एवायिनाभ्युपायेन नेया मृत्युवशं ततः ।

M₂ cont.: T G₁. ३. ३ ins. after 11^{ab}:

699* पुत्रत्वेनानुसंकल्प्य त्वयाहं तपसाप्यज ।

[M₂ नपसा प्रजाः (for 'साप्यज').]

— D₂ G₂ om. (hapl.) 11^a-12^d. — ^a) K₁. ६ D₂ Dn₁. ३. ३ D₂. ३. ३ Cn (gloss: अहंकारादिष्टानुत्वे) G₂ (gloss: अधिपतित्वे) अधिदैवे; K₂ 'दैव-'; K₃ V₁ B₂ D₂ D₂. ३. ३ T₁ G₁. ३. ३ M₂. १ Cp 'दैव-'; B₂ 'दैवैर' (for 'दैव-'). — ^d) M₁. ६. १ लोकेषु हि (for 'ष्विह'). K₁ D₂. ३ [ई]श्वरः (for 'र'). K₂ V₁ Bo. ३. ३ D₂. ३. ३ Dn₁. ३. ३ Ds. ३. ३. ३. ३ त्वया लोकेष्वेश्वर (V₁ 'न हीश्वर-'; D₂ 'श्वरेश्वर-'; Dn₁ 'श्वरेति च'); D₂ त्वया लोके सु**र; T G₁. ३. ३ M₂ लोकानां हितकारणात्.

12 D₂ G₂ om. 12 (cf. v. 1. 11). V₁ reads 12 on marg. — ^a) K₂ Bo. ३. ३ D₂. ३. ३ Dn₁. ३. ३ Ds. ३. ३ एतद् (for जगत्). — ^b) S₁ K₁ G₁ M₂. १ त्वा (for त्वां). T G₂. ३ अहं देव; M₁. ३ अहो (M₂ 'तो') देव (for महादेव). ❧ Ca: महादेवेति रुद्धेण ब्रह्मसंबोधनम् । ❧ — ^d) G₁ वाचामि (for याचामि). V₁ आवर्तिताः (for आवृत्तिजाः). K₁. ६ D₂. ३. ३ Dn₁. ३. ३ आश्चान्या (K₁. ३ 'त्वा') वृत्तिजाः प्रजाः. ❧ Cn: आवृत्तिजाः, आवृत्त्या जाताः । श्रुत्वा श्रुत्वा पुनर्जायन्तामित्यर्थः । ❧

13 K₃ D₂. ३. ३ T G₁-३. ३ M₁. ३. ३ om. the ref. M₂ जीष्म (for नारद). — ^a) B₂ M₂ तद् (for इ). D₂

C. 12. 9178
B. 12. 258[7]. 14
K. 12. 252. 14

ततोऽग्निमुपसंगृह्य भगवाँल्लोकपूजितः ।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कल्पयामास वै प्रभुः ॥ १४

उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोषजं तदा ।

प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यः स्वैभ्यो नारी महात्मनः ॥ १५

कृष्णा रक्ताम्बरधरा रक्तनेत्रतलान्तरा ।

दिव्यकुण्डलसंपन्ना दिव्याभरणभूषिता ॥ १६

सा विनिःसृत्य वै स्वैभ्यो दक्षिणामाश्रिता दिशम् ।

Ts M१ देवः; G२ देवं (for देवः). —^a) G१ स्थाणुर (for स्थाणोर). K२ Bs (marg.) नियमः; K१ निहत- (for नियत). Das G२ 'वाङ्मनः'. —^a) K६ lacuna; Bo. ६-९ Das Dn१. n४ Ds D२. ३. ४ सं- (for स्वं). D५. १ तेजः स्कन्धं निजग्राह. —^a) Ś१ K१. २. ४ अन्ते (for एव). K६ V१ Bo. ६-९ Das. a४ Dn१. n४ Ds D२. ३. ५. १. ४ T G१-३. ६ M५ [अ]न्तरात्मनि; M१. ६. १ [आ]त्मनात्मनि (for [अ]न्तरात्मना).

14 ^a) D१ [s]मिस्तृप- (for अग्निमुप-). T G१-३. ६ M१. ५. ६ 'संहत्य' (for 'संगृह्य'). —^b) B६ (marg.) T G१-३. ६ 'भावनः' (for 'पूजितः'). —^c) K६ अवृत्ति (for प्र). ☞ Cn: प्रवृत्तिं जन्म, निवृत्तिं मरणम् । अनेन नात्यन्तं प्रजानामुच्छेदो नाप्यत्यन्तं भूमेर्भार इति दर्शितम् । ☞ —^d) D५. १ कल्पयामास वै पुनः.

15 ^b) K१. ६ Das अग्निः; Das अग्नि- (for अग्नि). G१ शेषजं (for रो). V१ B६ (marg. as in text) T२ M१. ५-१ तथा (for तदा). —^a) T G१-३. ६ M१ विश्वे- ज्ञात् (for 'भ्यः'). ☞ Ca: विश्वेभ्यः स्वैभ्यः सर्वेभ्यो मुख- नासिकादिभ्यः । ☞ —^d) ☞ Cs: स्वैभ्यो नारीत्यनेन कुतो सत्युरत्योत्तरम् । ☞

16 ^a) K२ V१ Bo. ६. १. ९ Dn१. n४ Ds२ D२. ३. ५. १. ४ T१ G१. ३. ६ M१. ६ कृष्ण- (for कृष्णा). M१ रक्ताम्बर- (for रक्ताम्बर). K६ कृष्णवर्णांबरधरा. —^b) K६ Bo. ६. १. ४ (marg.). ९ Das. a४ Dn१. n४ Ds२ D२. ३. ४ कृष्ण- (for रक्त-). Dn१ D१ 'लतांतरा'; Dn४ 'तरांतरा'; G१ 'तला तदा' (for 'तलान्तरा'). —^c) G२ दीर्घ- (for दिव्य-). K६ 'कुण्डल' (for 'कुण्डल'). —^d) T१ G१. ३. ६ सर्वा- भरण- (for दिव्या).

17 ^a) Ś१ K१. २. ४ विनिर्गल्य; T२ G१ विनिःसृत्य (G१ 'जि')त्य; M१. ६. १ विनिःपत्य (for विनिःसृत्य). B६ (also as in text) T G१-३. ६ M१. ५-१ स्वैभ्योत्य; Das दैतेभ्यो; D५. १ विश्वेभ्यो (for वै स्वैभ्यो). D६ विनिःसृत्य सा स्वैभ्यो (submetrio). —^b) K१ D५. ९ आगता; Dn१ आश्रिता;

ददृशातेऽथ तौ कन्यां देवौ विश्वेश्वराबुभौ ॥ १७

तामाहूय तदा देवो लोकानामादिरीश्वरः ।

मृत्यो इति महीपाल जहि चेमाः प्रजा इति ॥ १८

त्वं हि संहारबुद्ध्या मे चिन्तिता रुषितेन च ।

तस्मात्संहार सर्वास्त्वं प्रजाः सज्जडपण्डिताः ॥ १९

अविशेषेण चैव त्वं प्रजाः संहार भामिनि ।

मम त्वं हि नियोगेन श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २०

T G१-३. ६ M१. ६. १ आश्रयद् (for आश्रिता). —^a) K६. १ V१ Bo. ६-९ Das. a४ Dn१. n४ Ds D२-३ M१. ५-१ च तौ; T१ G२. ६ तथा; T२ [s]थ तौ; G१ तदा (for सथ तौ). G२ तादृशा ते तथादन्त्या (sic). —^d) Das देवौ; G२ देवो (for देवौ). G१ देवौ विश्वेश्वरौ तदा.

18 ^a) K६. १ आहूय; D१ T१ G१. ३. ६ आहाय; T२ M१. ५-१ आहूय; G२ आदाय (for आहूय). D६ सर्वा (for देवो). —^b) B६ देवानाम् (for लोका). K१ D५. ६. १. ९ लोकानामीश्वरेश्वरः; D६ लोकानामीश्वरेश्वरः (sic); M१. ६ लोकानामीश्वरः प्रभुः. —^c) Ś१ K१. २ श्याजहार; B१ Das D६ G६ मृत्योरिति. G१ महीपालः. —^d) D६ तर्हि (for जहि). G२ चेमां (for चेमाः). D१ प्रजापतिः (for प्रजा इति).

19 ^a) Das संसार- (for संहार-). T G१-३. ६ संहार- बुद्ध्या (G२ 'रसाध्या') मे (G२ द्वे) कन्ये. —^b) D६ वै (for च). G२ चित्तिते रुषितेन च. —^c) K२ Das संहार (for संहार). M१. ६ सर्वास (for सर्वास). —^d) Das सर्वजः; D५. १ मूर्खाश्च; T G१-३. ६ M१. ५-१ सज्जड- (T२ 'ल-') (for सज्जड-).

20 ^b) K१. २ Das D४ प्रजा (for प्रजाः). Dn१ संहार. K६ Bo. ६. १. ४ (marg.). ९ Das. a४ Dn१. n४ Ds D२. ३. ५. १. ४ कामिनि; V१ B६ (orig.) भामिनि (for भामिनि). K१ D६. ९ त्वर चा (D६. ९ त्वरस्वा) शु बुभानवे. —^d) K६ श्रेयः (for श्रेयः).

21 ^a) Ś१ G१ M१ उक्त्वा (for उक्ता). —^b) T१ G१-३. ६ कनक- (for कमल-). D५. १ 'लोचना' (D१ 'नी') (for 'मालिनी'). —^d) Ś१ K१. २ साक्षुपातम्; D६ अश्रुः; T G१-३. ६ M१ साक्षु (for साक्षु). K६ V१ Bo. ६-९ Das. a४ Dn१. n४ Ds D२. ३. ४ च; M५ ह (for हि).

22 ^a) Ś१ K१ एव; B६ (marg.) प्रति; T G१-३. ६ साथ (for चैव). —^b) Ś१ K१ अक्षुणि; K२ अक्षुनि. K२ V१ Bo. ६-९ Ds२ D६-१. ९ T G१-३. ६ M५ जनेश्वरः; M१

एवमुक्ता तु सा देवी मृत्युः कमलमालिनी ।
प्रदध्यौ दुःखिता बाला साश्रुपातमतीव हि ॥ २१

पाणिभ्यां चैव जग्राह तान्यश्रुणि जनेश्वरः ।
मानवानां हितार्थाय ययाचे पुनरेव च ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

२५०

नारद उवाच ।

विनीय दुःखमबला सा त्वतीवायतेक्षणा ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा लतेवावर्जिता तदा ॥ १
त्वया सृष्टा कथं नारी मादृशी वदतां वर ।
रौद्रकर्माभिजायेत सर्वप्राणिभयंकरी ॥ २
विमेम्यहमधर्मस्य धर्म्यमादिश कर्म मे ।

त्वं मां मीतामवेक्षस्व शिवेश्वर चक्षुषा ॥ ३
बालान्वृद्धान्वयः स्यांश्च न हरेयमनागसः ।
प्राणिनः प्राणिनामीश नमस्तेऽभिप्रसीद मे ॥ ४
प्रियान्पुत्रान्वयस्यांश्च भ्रातृन्मातृः पितृनपि ।
अपध्यास्यन्ति यदेव मृतांस्तेषां विमेम्यहम् ॥ ५
कृपणाश्रुपरिक्लेदो दहेन्मां आश्रयतीः समाः ।

C. 12. 9192
B. 12. 220(a). 6
K. 12. 264. 6

६. १ महेश्वरः (for जनेश्वरः). ॥ Cn: मृत्योरश्रुपाते युग-
पत्सर्वभूतक्षयो मा भूदिति भावः । ॥ —^a) K7 B8 D4-7. 9
हि; V1 Bo. 6. 7 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 3 M1. 6. 7
ह; T G1-2. 6 Ms सा (for च).

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 5. 7 V1 Bo.
6. 7. 9 Das. 24 Dn1 Ds D2-5. 7-9 T G1-2. 6 M1. 5-7
मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9
Das. 24 Dn1. 24 Ds D2-9 Ms मृत्युप्रजापतिसंवादः; Ms
कोपप्रशमनं; M7 प्रजापतिकोपप्रशमनं. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): Ks Ds M1. 6. 7 82; Dn1
D7 T1 G1. 2. 6 Ms 84; Dn1 Ds2 83; Ds 76; T2
98; G2 80. — *Sloka no.*: Dn1. 24 22; Ds 21.

250

1 Ks. 7 Bc. 7. 8 (marg. as in text) Das. 24 D4-7. 9
T G1-2. 6 M1. 5-7 सीष्म (for नारद). —^a) Ks
विनीय; G2 द्वितीय- (for विनीय). ॥ Cn: विनीय
प्रमाणं । ॥ —^b) Ks Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds
D2. 2. 5. 7. 8 सात्मनैव; K7 D4. 6. 9 सांख्यिता च (for सा
त्वतीव). —^d) D44 जलेव; Dn1 तमेव (for लतेव).
T2 G2 तथा (for तदा). ॥ Ca: आवर्जिता प्रणता ॥
Cn: ऋतुमृता ॥ Cp: भूमौ पविता । ॥

2 Before 2, G2 ins. कन्या. — D44 om. 2nd.

—^a) V1 T2 M7 रौद्रं (for रौद्र-). Das रौद्रकर्माणि
जातैव; D4. 7 रौद्रं कर्म करिष्यामि. —^d) Ś1 K1. 2. 4
V1 Bc (marg. as in text). 7 T2 G2 -भयंकरं; M7
-भयंकरः (for 'करी).

3 —^a) K1 Das विमेषि (for 'मि). —^b) Ks V1
Bo Dn1. 24 Ds1 D4-7 T1 G1 धर्मम् (for धर्म्यम्).
G1 आविश (for आदिश). —^c) K7 अवेक्षस्व. —^d)
Ks Bo Dn1. 24 Ds D2. 2. 5. 7. 8 T2 [ई]क्षस्व (for [ई]-
श्वर). Ś1 K1. 2. 4 शिवेन स्वेन कर्मणा.

4 —^a) M7 बालान्वृद्धान्. Das. 24 Dn1 (marg.) वय-
स्यांश्च (for वयःस्यांश्च). —^b) K1. 2 अनागसः; Ds
'गतः (for 'गसः). —^d) K7 मनस्ते (for नमस्ते).
K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. 24 Ds D2-9 T G1-2. 6
स्तु; M7 हि (for 'मि). Das नमस्तु सुप्रसाद मे.

5 —^a) D44 विप्रान् (for प्रियान्). Ds. 7 वयस्यांश्च
(for 'स्यांश्च). —^b) V1 Ds M1. 6 भ्रातृन्मातृन्; D44
भ्रातृन्मातृन्; T1 G1. 2. 6 भ्रातृन्मातृन् (for भ्रातृन्मातृन्).
Ds अय (for अपि). —^c) B7 अपि; Bc अमि;
T G1. 2. 6 अनु; G2 अन् (for अप-). Ś1 K1. 2 T2
-व्यासन्ति; Bc -व्यासन्ति (for -व्यासन्ति). K1. 7 Bc
(marg.) यदेव; Ks V1 Bo. 7. 8 Das Dn1. 24 Ds
D2-2. 5. 9 यदेवं; Ks Bc. 9 D44 D4. 7 यदेवं; T
G1-2. 6 M1. 5-7 ये (G2 ते) देव (for यदेव). ॥ Ca. p:

C. 12. 9192
B. 12. 250. 6
K. 12. 254. 6

तेभ्योऽहं बलवद्भीता शरणं त्वामुपागता ॥ ६

यमस्य भवने देव यात्यन्ते पापकर्मिणः ।

प्रसादये त्वा वरद प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ७

एतमिच्छाम्यहं कामं त्वत्तो लोकपितामह ।

इच्छेयं त्वत्प्रसादाच्च तपस्तप्तुं सुरेश्वर ॥ ८

पितामह उवाच ।

मृत्यो संकल्पिता मे त्वं प्रजासंहारहेतुना ।

गच्छ संहार सर्वास्त्वं प्रजा मां च विचारय ॥ ९

एतदेवमवश्यं हि भविता नैतदन्यथा ।

अपचात्यस्मिन् शप्यन्ते । ॐ —^a) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 8 M₁. 5. 6 मृतास्; K₇ D₄. 9 मृत्वा (for मृतास्). T G₁-3. 6 M₁. 5-7 तेभ्यो (for तेषां). K₂ बिभीमि; M₇ विभेमि.

6 ^a) K₁ om. from कृपणा up to सुपा (in 6^a). Ś₁ K₂ D₄ कृपणाच्च (D₄ 'ञु'); K₆ Ds कृपणां (K₆ 'णा')स्तु (for 'णाञ्च'). Ds₂ G₂ परिच्छेदो; D₅ परिच्छेदो (for 'छेदो'). —^b) Ś₁ K₁. 2 T₂ G₂ M₁. 5-7 मा (for मां). K₇ Da₄ आश्वती. —^c) Da₄ हि (for ऽहं).

7 ^a) T₂ M₇ भवनं (for 'ने'). D₄ देवी (for देव). —^b) Ś₁ K₂ यात्येते; K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds₁ D₂. 2. 5. 8 M₇ पाल्येते; K₇ D₄. 9 पीड्येते; D₆ यात्येते; D₇ पश्येते; T₁ G₁. 6 M₇ (inf. lin.) यात्येते; G₂ यात्येते; G₃ योत्येते (for यात्यन्ते). Ś₁ K₂ भावः; K₁ भावि; D₅ पुण्य- (for पाप). Bo. धर्मिणः; B₆ D₇. 9 कर्मणः; G₃. 6 कर्मणि; M₁. 6 कारिणः (for कर्मिणः). —^c) T₂ G₁. 2 M₆ निवेदये (for प्रसा). K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂-9 त्वां (for त्वा). —^d) K₂ Da₄ प्रभो; K₇ D₆. 9 T G₁-3. 6 M₇ विशो (for प्रभो).

8 ^a) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 7. 8 T G₁-3. 6 एतद्; K₇ D₄. 6. 9 एवम् (for एतम्). T₁ G₁-3. 6 कर्म (for कामं). —^b) B₆ (marg.) इच्छेदं. K₁. 2 प्रसादाश्च; Bo. 7. 8 (marg.) Das. Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 7. 8 दायं (for दाञ्च). —^c) K₆ Bo. 6. 7. 9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 3 महे- श्वर (Da₄ 'रः') (for सुरे). —^d) K₂ Da₄ प्रभो; K₇ D₆. 9 T G₁-3. 6 M₇ विशो (for प्रभो).

9 Dn₁ प्रजापतिर्; G₂ M₆ ब्रह्मा (for पितामह). —^a) M₁. 5. 6 मृत्युः (for मृत्यो). K₁ मे त्वां; Da₄ D₆ मेवं; D₅ [अ]सि त्वं (for मे त्वं). —^b) Da₄. 24

क्रियतामनवद्याङ्गि यथोक्तं मद्बचोऽनवे ॥ १०

नारद उवाच ।

एवमुक्ता महाबाहो मृत्युः परपुरंजय ।

न व्याजहार तस्यौ च प्रह्वा भगवदुन्मुखी ॥ ११

पुनः पुनरथोक्ता सा गतसत्त्वेव भामिनी ।

तूष्णीमासीत्ततो देवो देवानामीश्वरेश्वरः ॥ १२

प्रससाद किल ब्रह्मा स्वयमेवात्मनात्मवान् ।

स्मयमानश्च लोकेशो लोकान्सर्वानवैक्षत ॥ १३

निवृत्तरोषे तस्मिन्स्तु भगवत्यपराजिते ।

संहार- (for संहार-). M₁. 6 बुद्धिना (for हेतुना). — For 9^{ab}, D₇ T G₁-3. 6 M₇ subst.:

700* त्वं हि संहारबुद्ध्या मे चिन्तिता रूपितेन च ।

—^a) T G₁-3. 6 M₇ तस्मात् (for गच्छ). K₂ संहार (for संहार). Da₄ T₁ सर्वास्. —^b) K₇ D₄. 6. 9 स्म; B₆ lacuna; B₈ वै; D₆. 7 मा (for च). T₂ विचारणा (for 'रय').

10 ^a) D₅. 7 एवमेवम्; T G₁-3. 6 एवमेतद् (by transp.). Da₄ T अपश्यं (for अवश्यं). B₆ अवश्य-मेतदेव हि. —^b) Da₄ भविता ते तदान्वया. —^c) Da₄ G₁ अनवद्याङ्गी. —^d) B₆ यथेदं (for यथोक्तं). T G₁-3. 6 मम च (for मद्बचो). Da₄ [S]नव; D₅ [S]नये (for सनवे).

11 MSS. om. the ref. —^a) Ś₁ K₁. 2. 4 उक्ते; M₇ उक्त्वा (for उक्ता). —^b) K₂ पुरंजय; K₄ Da₄ जयः; T₁ G₁. 6. 6 जया (for जय). —^c) G₁ तस्यस्व (sic) (for तस्यौ च). —^d) G₂ तथा (for प्रह्वा). K₆ V₁ B₆. 9 Dn₁ प्रह्वाभवदुन्मुखी; K₇ D₄. 6. 9 Cp (Cp as in text) प्रह्वाभवदुन्मुखी; D₅. 7 प्रह्वाभवदुन्मुखी.

12 ^a) B₆ (marg. as in text) [ए]वोक्ता (for [उ]-क्ता सा). M₁. 6. 7 ततः पुनस्तदेवोक्ता. —^b) K₆ सत्त्वे च (for सत्त्वेव). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. Dn₁. n₄ D₂. 3 भाविनी (for भामिनी). —^c) M₇ आस (for आसीत्). M₁ तदं (for ततो). —^d) T G₁-3. 6 M₇ लोकानाम् (for देवा). D₅ देवानामादिरीश्वरः; M₆ (inf. lin. as in text) 'मीश्वरः प्रभुः.

13 ^a) Dn₁ आससाद (for प्रस). V₁ B₆ प्रसाद-नकरोद्ब्रह्मा. —^b) Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 3 [आ]त्मनि (for 'वात्). T₁ G₁. 2. 6 स्वमेवात्मानमात्मवान्. —^c) K₄. 7

सा कन्यापजगामास्य समीपादिति नः श्रुतम् ॥ १४
अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा ।
त्वरमाणेव राजेन्द्र मृत्युर्धेनुकमभ्ययात् ॥ १५
सा तत्र परमं देवी तपोऽचरत दुश्चरम् ।
समा ह्येकपदे तस्यौ दश पद्मानि पञ्च च ॥ १६
तां तथा कुर्वतीं तत्र तपः परमदुश्चरम् ।
पुनरेव महातेजा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ १७
कुरुष्व मे वचो मृत्यो तदनादित्य सत्वर ।
तथैवैकपदे तात पुनरन्यानि सप्त सा ॥ १८

अवेक्ष्यतः; Da4 अवैक्षतः; Dn4 Da.6 G2 M1 अवे-
(Ds 'वे'क्षत (for अवै').

14 " M1 निवृत्ति- (for निवृत्त). — " K5 Bo.
6.7.9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2.2.5.7.8 [अ]यः; K1
M1.6 [उ]प-; T G1-2.6 [अ]पि; Ms च (for [अ]प-).
— " B5.9 Da3.24 D4.7 सकाशाद्; M1.6.1 (inf.
lin.) समीपम् (for 'पाद्'). — T G1-2.6 M1.6.1 श्रुतिः
(for श्रुतम्).

15 " S1 (sup. lin. as in text) उपसृत्य (for
अप-). G2 [अ]प्रतिश्रुत्य. — " Ds D2 'संहरणात् (for
'रणं). S1 K1.2.4 ततः; K1 D4-7.9 प्रभो (K1 Ds
'भो); B5.9 T G1.2.6 तथा (for तदा). K5 B5
Da3.24 प्रजापहरणं तदा. — " Da4 च; G2 [s]पि
(for [इ]व). — " S1 K1.2 धेनुवद्; K4 धेनवम्;
K1 हेतुकम्; Ms धेनुगम् (for 'कम्). K2.4 अत्यगात्;
K5 V1 Bo.6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2.2.8 T G2.2.6
अभ्यगात्; G1 अप्यगात् (for अभ्ययात्). ☞ Ca.5: धेनुकं
धेनुकाश्रमम् ॥ Cn. p: धेनुकं गोतीर्थं मायान्तर्वर्तिं । ☞

16 " G2 तपश्चरत. — " K1 Da.6.9 ह्येकपदा;
G2 'पदौ (for 'पदे). — " V1 B5 (both marg. as
in text) चाष्टौ च (for पद्मानि). ☞ Ca: पदं त्रयो-
दशाङ्ग एवैकसादृशगुणवृद्धा । पञ्चदशोऽङ्गः पञ्च इत्यपरे । ☞

17 G2 M1.5-1 om. 17^a-18^b. — " K1 तं (for
तां). K1.1 Da4 कुर्वती. K2 तात (for तत्र).

18 G2 M1.5-1 om. 18^b (cf. v. l. 17). — " G2
तदनादित्य. S1 K1.2.4 तद्वचः; K1 Da.9 सत्वरः
(K1 'तत्); D4.7 सत्वर (for सत्वर). — " G2
तदा (for तथा). K1 Da.6.9 [ए]कपदा (for 'पदे).
K2 तथैव अपरी तात; D4.7 तथैवैकपदेनिष्कृत् (sic).

तस्यौ पद्मानि पद्मैव पञ्च द्वे चैव मानद ।
भूयः पद्मायुतं तात मृगैः सह चचार सा ॥ १९
पुनर्गत्वा ततो राजन्मौनमातिष्ठदुच्चमम् ।
अप्सु वर्षसहस्राणि सप्त चैकं च पार्थिव ॥ २०
ततो जगाम सा कन्या कौशिकीं भरतर्षभ ।
तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुनः ॥ २१
ततो ययौ महाभागा गङ्गां मेरुं च केवलम् ।
तस्यौ दार्विव निश्चेष्टा भूतानां हितकाम्यया ॥ २२
ततो हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवाः समीजिरे ।

— " K1 2.4 Ds1 Ds.7 सप्तमा; V1 Dn4 सप्तमा (for
सप्त सा).

19 " V1 B5 (marg.) सप्तैव (for षट्चैव). D2
तथौपयानि षट्चैव. — " K1 षट्च (for पञ्च). Da.9
चैव (for चैव). K1 Da4 मानदः. — " K1 पद्मायुतं;
K2 पद्मायुतं. G2 जातं (for तात). — " T1 G1.2
(before corr. as in text). 9 ह (for सा). — After
19, K5 V1 Bo.6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2.2.8
ins.:

701* द्वे चायुते नरश्रेष्ठ वाय्वाहारा महामते ।

[Da4 D1 वा (for च). Ds.1 महाराज (for नरश्रेष्ठ).
K5 वाय्वाहारा; B5 (marg. as above) D1 वाय्वाधारा;
Da2 'हारं (for 'हारा). D1 महीपते (for महामते).]

20 " K5 V1 Bo.6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2.2.8
एव; T2 गता (for गत्वा). Ds.7 महाराज; T G1.
2.6 Ms ततो मेरुं (T2 'दे); G2 ततोर्मेरुं (for ततो
राजन्). — " K4 उत्तरं (for उत्तमम्). — " Da4
पार्थिवः; D5 'वं; Ms सावसत्.

21 " K1 कौशिकी; D1 G1.2 'कं; G2 'किं (for
'कीं). K4.6 V1 Bo.6-9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2.2.8
कौशिकीं (Da4 'किं) नृपसत्तम (Da4 'मः). ☞ Cn:
कौशिकीं गण्डकीं नदीम् । ☞ — " Da4 तत्र वा जलजा-
हारम्. — " V1 B5 (marg. as in text) Gs.6 नियुतं;
T1 G1.2 नियतं (for 'मं).

22 " K1 transp. ततो and ययौ. Da4 Ds G2
महाभाग (Ds 'गं') (for 'भाग). — " D1 एकां (for
मेरुं). K1 Ds Da.9 केवला. — " K5 दार्विव; G2
सर्वत्र (for दार्विव). — " K5 V1 Bo.6-9 Da3.24
Dn1.24 Ds D2.2.8 T G1-2.6 M1.5-1 प्रजानां (for
भूतानां).

C. 12. 9230
B. 12. 2596[1]. 24
K. 12. 254. 24

तत्राकुष्ठेन राजेन्द्र निखर्वमपरं ततः ।
तस्थौ पितामहं चैव तोषयामास यत्नतः ॥ २३
ततस्ताम्रवीचित्र लोकानां प्रभवाप्ययः ।
किमिदं वर्तते पुत्रि क्रियतां तद्वचो मम ॥ २४
ततोऽब्रवीत्पुनर्मृत्युर्भगवन्तं पितामहम् ।
न हरेयं प्रजा देव पुनस्त्वाहं प्रसादये ॥ २५
तामधर्मभयत्रस्तां पुनरेव च याचतीम् ।
तदाब्रवीद्देवदेवो निगृह्येदं वचस्ततः ॥ २६
अधर्मो नास्ति ते मृत्यो संयच्छेमाः प्रजाः शुभे ।

23 K₁ om. (hapl.) 23^a-24^b. — ^b) Dn₃ समा-
जिरे; D₅ M₁ ६ समीजिरे; D₆ ससीजिरे; G₂ समी-
हिरे (for 'जिरे). — ^d) D₄ निवर्षम् (for निखर्वम्).
K₂ अपरं; T₁ G₁ ३. ६ अचरत्; T₂ G₂ परमं (for
अपरं). K₁ D₄-१. ६ पुनः; B₈ T G₁-३. ६ M₁ ५-१ तपः
(for ततः). ☞ Ca: निखर्वं द्वादशोऽङ्कः । ☞ — ^e) K₁
D₄ ६ G₁ यत्नतः; D₇ संततः (for यत्नतः).

24 K₁ om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — ^a) K₅ B₈ ९
D₄ २. २४ D₄ १ राजन् (for तत्र). — ^b) K₅ V₁ Bo. ६-९
D₄ २. २४ Dn₃ D₅ D₂ १ Ca (v. l.) लोकानां प्रभवव्ययः
(D₄ D₂ १ 'व्ययः); K₁ D₄ ६. ९ लोकसंप्रभवव्ययः
(K₁ 'य'); T G₁-३. ६ M₁ ५-१ लोकानां प्रपितामहः (M₁
प्रपुरव्ययः). — V₁ reads 24^{ad} on marg. — ^e) B₈
क्रियते; D₅ १ वर्तसे (for 'ते). D₄ पुत्री; G₂ पुत्र;
M₁ पुत्रं (for पुत्रि). Ś₁ K₁ २ किमेवं वर्तसे पुत्रि (K₁
'त्र). — ^d) K₅ Bo. ६-९ D₄ २. २४ Dn₁ १. ४ D₅ D₂ ३. ६
१. ३ T G₁-३. ६ M₁ ५-१ क्रियतां मम तद्वचः.

25 ^a) Ś₁ K₁ २ नाहरेयं (for न ह'). — ^d) K₅
Bo. ६. १. ९ D₄ २. २४ Dn₁ १. ४ D₅ D₂ ३. ६. १. ३ M₁ चाहं
(for त्वाहं). Ś₁ K₁ २. ४ प्रसीद मे; T₁ प्रसादय (for
'दये).

26 ^a) K₄ ६ V₁ Bo. ६-९ D₄ २. २४ Dn₁ १. ४ D₅ D₂ ३.
६. १. ३ M₁ ५-१ भयाद्गीताः; G₁ भयत्रस्ताः (for 'त्रस्ता').
— ^b) K₄ V₁ Bo. ६-९ D₄ २. २४ Dn₁ १. ४ D₅ D₂ ३. ६. १. ३ M₁
५-१ प्रयावती; K₅ प्रधावती; D₄ प्रयावती; D₂ प्रजा-
वती; D₅ १ T₁ G₁-३. ६ प्रजापतिः (for च याचतीम्).
— ^e) D₄ D₄ ततो (for तदा). K₂ देवदेवं (for
'देवो'). — ^d) Ś₁ K₁ २ M₁ निगृह्येदं; G₁ निगृह्येन;
M₁ न गृह्येदं. K₅ V₁ Bo. ६-९ D₄ २. २४ D₅ १ तदा (for
ततः). M₁ न हरेयं वचनं तव.

मया ह्युक्तं मृषा भद्रे भविता नेह किंचन ॥ २७
धर्मः सनातनश्च त्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यते ।
अहं च विबुधैश्चैव त्वद्विते निरताः सदा ॥ २८
इममन्यं च ते कामं ददामि मनसेप्सितम् ।
न त्वा दोषेण यास्यन्ति व्याधिसंपीडिताः प्रजाः ॥ २९
पुरुषेषु च रूपेण पुरुषस्त्वं भविष्यसि ।
स्त्रीषु स्त्रीरूपिणी चैव वृत्तयेषु नपुंसकम् ॥ ३०
सैवमुक्ता महाराज कृताञ्जलिरुवाच ह ।
पुनरेव महात्मानं नेति देवेशमन्ययम् ॥ ३१

27 ^a) M₁ ६. १ वै (for ते). — ^b) D₄ संयच्छेमा;
G₁ M₁ सा (M₁ नि-) यच्छेमाः; G₂ संयच्छेमां (for
'च्छेमाः). K₂ D₄ प्रजा; D₅ प्रजां. D₈ इति (for
शुभे). — D₈ om. 27^a-29^d. — ^e) Ś₁ K₁ २ T G₁-३. ६
[अ]प्युक्तं; B₈ युक्तं (for ह्युक्तं). — ^d) G₂ न हि (for
नेह).

28 D₈ om. 28 (cf. v. l. 27). — ^a) D₅ धर्मश्च
शाश्वतश्च त्वान्. — ^b) K₁ इवैह (for इहैव). Ś₁ K₁
२. ४ [अ]यं; D₅ ६ [आ]यु (for [अ]नु). K₅ V₁ Bo.
६-९ D₄ २. २४ Dn₁ D₅ D₂ ३. ६. १. ३ T G₁-३. ६ M₁ ५-१
प्रवेक्ष्य (Dn₁ 'क्ष)ति; Dn₄ 'क्षते (for 'क्ष्यते). — ^e)
K₁ D₅ चेमे (for चैव).

29 D₈ om. 29 (cf. v. l. 27). — ^a) Ś₁ K₁ २. ४
V₁ M₁ अहम्; B₈ ९ D₅ १ G₂ M₁ इदम्; D₄ ६. ९
स्वयम् (for इमम्). K₄ अन्ये; M₁ अन्यच् (for
अन्यं). — ^b) V₁ Bo. ३ Dn₁ १. ४ D₂ ३. ६ M₁ ददानि (for
'मि). G₂ मनसेप्सितं. — ^e) K₄ ६. १ V₁ Bo. ६-९
D₄ २. २४ Dn₁ १. ४ D₅ D₂-१. ९ G₂ त्वां (for त्वा). Ś₁
K₁ व्यास्यन्ति; K₂ दास्यन्ति (for यास्यन्ति). — ^d)
D₅ १ व्याधिना (for व्याधिसं). K₁ D₄ संपीडिता;
G₁ सापीडिताः. K₅ शुभे (for प्रजाः). ☞ Ca (read-
ing व्याधिनिष्पीडिताः); व्याधिनिष्पीडिता इति वदन् व्या-
धेरेव दूषणं दास्यन्ति न तवेति ब्रह्मा स्वाभिप्रायमाविश्रकार । ☞

30 ^a) K₅ Bo. ६-९ D₄ २. २४ Dn₁ १. ४ D₅ D₂ ३. ६
स्व-; B₈ (marg.) तु (for च). — ^b) K₂ D₄ G₂
पुरुषत्वं (for 'पस्त्वं). K₄ G₂ भविष्यति. — ^e) D₄
स्त्रिषु; G₁ त्रिषु. — ^d) K₅ B₈ ९ D₄ २. २४ T G₁-३. ६ M₁
५-१ वृत्तये च; V₁ 'येन (for 'येषु). M₁ ६ नपुंसके.

31 ^a) Ś₁ D₅ सैवमुक्ता (D₅ 'को); D₇ सैव युक्त
(for सैवमुक्ता). — ^b) K₁ कृताञ्जलिश्च; M₁ ६. १

तामब्रवीत्तदा देवो मृत्यो संहर मानवान् ।
 अधर्मस्ते न भविता तथा ध्यास्याम्यहं शुभे ॥ ३२
 यानश्रुविन्दून्पतितानपश्यं
 ये पाणिभ्यां धारितास्ते पुरस्तात् ।
 ते व्याधयो मानवान्धोरूपाः
 प्राप्ते काले पीडयिष्यन्ति मृत्यो ॥ ३३
 सर्वेषां त्वं प्राणिनामन्तकाले
 कामक्रोधौ सहितौ योजयेथाः ।
 एवं धर्मस्त्वामुपैष्यत्यमेयो

कृत्वाञ्जलिम्. — °) T₂ पुनरेवेदमारमानं.

32 °) G₃ तम् (for ताम्). Ś₁ K_{1.2} M₅ ततो (for तदा). — °) G₁ मृत्योः (for मृत्यो). K₂ संसार; D₄ संहार (for संहर). — °) K₂ अधमस (for 'मस'). — °) Ś₁ K₁ D₂ दास्यामि; V₁ B₂ D_{5.7} M₇ ध्यास्यामि (for ध्या). K₂ तथा दद्यामहं शुभे. — After 32, T G_{1-3.6} M₅ ins.:

702* त्वं हि यत्ता च युक्ता च पूर्वोत्पन्ना च भामिनी ।
 अनुशिष्टा च निर्दोषा तस्मात्त्वं कुरु मे मतम् ।

[(L. 1) T₁ om. हि. T₂ G_{2.6} M₅ शक्ता; G₂ तच्चा (for यत्ता). — (L. 2) M₅ निर्दोषात् (for 'वा').]

33 °) Ś₁ K_{1.2.4.6} अश्रु. (for अश्रु). D₄ M₇ बिन्दुन् (for 'विन्दून्'). K₅ पतिताम्. Ś₁ K_{1.2.4} अपश्य; (for 'श्य'). — °) Ś₁ K_{1.2.4} पाणिभ्यां ये (by transp.); G₂ यत्पाणिभ्यां. K₂ दारितास्; K₅ धावि; D₄ भावि (for धारि). — °) K_{1.2} व्याधयो (for व्याधयो). D₁ M₇ धोरूपान् (for 'रूपाः'). — °) T₁ G_{1.6} प्राप्ता; G₃ प्राप्तां (for प्राप्ते). K_{4.6} Bo. 6 (marg. as in text). 7.9 D₄ D_{1.4} D_{2.2.3} Cn. p (gloss: मारयिष्यन्ति) कालयिष्यन्ति (for पीड). D₅ मृत्योः.

34 °) D₅ lacuna; M₅ त्वां (for त्वं). D₄ अंतकालः; T₁ G_{1-2.6} अंतकाले (for अन्त). — °) K₅ काल- (for काम-). K_{1.2} G₁ M_{1.6.7} सहितौ (for स). K_{1.2} योजयेथाः (for 'येथाः'). — °) K₁ उपैष्यति; K₇ D₄ D₁ D₅ D_{4.6.8} T₁ G_{1.6} M₇ उपैष्यति (for उपै). T G_{1-2.6} अमोघो (for अमेयो). — °) D_{5.7.9} वा (for च). D₅ धर्म (for [अ]धर्म). B₂ D₄ लप्स्यते (for 'से'). Ś₁ K₁ तुल्यवृत्ति; V₁ धर्म-

न चाधर्मं लप्स्यसे तुल्यवृत्तिः ॥ ३४
 एवं धर्मं पालयिष्यस्यथोक्तं
 न चात्मानं मज्जयिष्यस्यधर्मं ।
 तस्मात्कामं रोचयाम्यागतं त्वं
 संयोज्याथो संहरस्वेह जन्तून् ॥ ३५
 सा वै तदा मृत्युसंज्ञापदेशा-
 च्छापाङ्गीता बाढमित्यब्रवीत्तम्
 अथो प्राणान्प्राणिनामन्तकाले
 कामक्रोधौ प्राप्य निर्मोह्य हन्ति ॥ ३६

C. 12. 9:23
B. 12. 254:1.37
K. 12. 264. 3*

वृत्तिः; T₁ धर्मतुल्यं; G₂ तुल्यवृत्तिः; M₁ 'वृत्तिः (for 'वृत्तिः'.

35 °) K₅ B_{2.7.8} (marg. as in text). 9 D₄ D_{4.1} एतद्; M_{1.6} एतैर्; M_{5.7} एतं (for एवं). Ś₁ K_{1.4} पालयिष्यन्; K₇ D_{4.6} 'संतीम्; B₂ D₄ G₂ पालयिष्य- (G₂ 'श्ये')ति; D₅ पालयता (for 'यिष्यसि). Ś₁ K_{1.4.7} D₄ D_{1.6.8} यथोक्तं; K₅ Bo. 6.8 (marg. as in text) D₄ D_{1.4} D₅ D_{2.2.3.5} M_{1.6} अथो त्वं; B₂ अमेयो; G₂ अमोघं (for अथोक्तं). — °) D₄ वा (for च). D₅ मज्जयिष्यति (for 'प्यसि). — °) M_{1.6.7} धर्म (for कामं). K₇ D_{4-7.9} रोषम्; D₅ रोचये (for रोचय). Ś₁ K_{1.2} स्वागतं; K₅ [अ]द्यागतं; T₁ G_{1.6.8} [अ]भ्यागता (for 'गतं). D₅ M₅ त्वां; M_{1.6} त्वा (for त्वं). ☞ Ca: काममसदभिमतम् । अभ्यागतः यः प्रजा-संहारः तम् ॥ Cp: अभ्यागतं अबाध्यत्वेन प्राप्तम् । ☞ — °) Ś₁ K_{1.2.4.7} D_{4-7.9} संत्यज्या (K₂ 'ज्य')यो; K₅ संमोहायो; T G_{1-3.6} M_{1.6} सत्त्वं साधो; M₅ सा त्वं सर्वान्; M₇ सा त्वं साधो (for संयोज्याथो). The portion from स्वेह up to निषेवितान् (in 12. 255. 41^d) is lost in Ś₁ on missing fol. D₄ D₅ संहारस्वेह; D₅ 'स्वेव; D₇ 'स्वेह; G₂ 'स्वेव (for 'स्वेह).

36 Ś₁ missing (cf. v. l. 35). — °) M₅ तद् (for सा). M₅ तथा; M₇ ततो (for तदा). K_{1.2.7} D_{4-7.9} -संज्ञापदेशात् (K₇ D_{4.6} 'न्'); T G_{1-2.6} M₇ संज्ञा कृता सा (M₇ तु); M₅ -संज्ञानुशिष्टा (for -संज्ञापदेशात्). — °) K_{4.6} V₁ Bo. 6-8 D₄ D_{1.4} D_{2.2.3} transp. ज्ञापत् and जीता. K₁ बाधम् (for बाढम्). K_{1.2.4} तु (for तम्). — °) K₇ D_{4.6.7.9} अय; T G_{1-2.6} M₇ तेषां (for अयो). K_{1.4} प्राणाः (for प्राणान्). D₄ om. (hapl.) from

C. 12. 9224
B. 12. 259[3]. 38
K. 12. 264. 39

मृत्योर्ये ते व्याधयश्चाश्रुपाता

मनुष्याणां रुज्यते यैः शरीरम् ।

सर्वेषां वै प्राणिनां प्राणनान्ते

तस्माच्छोकं मा कृथा बुध्य बुद्ध्या ॥ ३७

सर्वे देवाः प्राणिनां प्राणनान्ते

गत्वा वृत्ताः संनिवृत्तास्तथैव ।

एवं सर्वे मानवाः प्राणनान्ते

गत्वावृत्ता देववद्राजसिंह ॥ ३८

वायुर्भीमो भीमनादो महौजाः

सर्वेषां च प्राणिनां प्राणभूतः ।

नानावृत्तिर्देहिनां देहमेदे

तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः ॥ ३९

सर्वे देवा मर्त्यसंज्ञाविशिष्टाः

सर्वे मर्त्या देवसंज्ञाविशिष्टाः ।

तस्मात्पुत्रं मा शुचो राजसिंह

पुत्रः स्वर्गं प्राप्य ते मोदते ह ॥ ४०

एवं मृत्युर्देवसृष्टा प्रजानां

प्राप्ते काले संहरन्ती यथावत् ।

तस्याश्चैव व्याधयस्तेऽश्रुपाताः

प्राप्ते काले संहरन्तीह जन्तून् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

मन्तकाले up to प्राणिनां (in 37^a). Ks. 7 Bs. 8 (marg.). 9 Ds. 6. 9 M1. 6. 7 Cp प्राणनांते; T1 G1-3. 6 अन्तकाले (for अन्त). Ms अथो प्राणान्प्राणनांते. —^a) Ks प्रापि (for प्राप्य). Ds. 7 निर्मोहयन्ती; T G1-3. 6 M1 नित्यं निहन्ति (for निर्मोह हन्ति).

37 Ś1 missing (cf. v. l. 35). Das om. up to प्राणिनां (cf. v. l. 36). —^a) Ks. 7 V1 Bo. 9 Dn1 D4-7. 9 T G1. 3. 6 मृत्युः; Bs (marg. as in text) M1. 5. 6 मृत्युर् (for मृत्योर). Ks G2 हे ते; Ks. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 D4-7. 9 T G1. 3. 6 ह्येते; Bs ह्येष; M1. 5-7 ह्येषा (for ये ते). K1. 2 चाश्रुपाता; Ds चाश्रुपातान्. —^b) D1 मानुष्याणां. K1. 2. 4 7 B1 Das D4. 6. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 6 युज्यते; Ks Bs सुह्यते (for रुज्यते). K1 शरीरैः. —^c) Ks. 7 B9 om. वै. Ds. 7 ते भवन्ति; G2 प्राणिनांते (for प्राणनान्ते). — V1 B9 om. (hapl.) 37^a-38^a. —^d) Ks सा (for मा). G2 लुब्ध (for बुध्य).

38 Ś1 missing (cf. v. l. 35). V1 B9 om. 38^a (cf. v. l. 37). —^a) K1 D4. 6. 9 देवाः सर्वे (by transp.); G1 सर्वे वेदाः; Bom. ed. सर्वे जीवाः. Ds. 7 प्राणनांते (for 'नान्ते). ☞ Cn: देवाः इन्द्रियाणि ॥ Cs: देवाः आजानदेवाः कर्मदेवाश्च । — K1. 2. 4 om. (hapl.) 38^b. —^b) M1 हित्वा (for गत्वा). K1 D4. 6. 9 जाताः; G1 वृत्ताः; M1. 6 वृद्धाः; M1 वृद्धान् (for वृत्ताः). Ds reads from सत्यैव up

to वृत्ता (in 38^d) twice. — Gs om. 38^{ad}. —^c) Ks D4. 6. 9 मानुषाः (for मानवाः). Ds प्राणिनांते; D1 प्राणनांतं. —^d) T2 [आ]वृत्तौ (for 'वृत्ता). Ks जीवद्; T1 G1-3 देवता (for देववद्). D1 राजसिंहः; G2 'सिंहः; M1 'सिंहं (for 'सिंह).

39 Ś1 missing (cf. v. l. 35). —^a) K1. 4 Ds1 D2 M1 वायु- (for वायुर). ☞ Cn: वायुः पञ्चवृत्तिः प्राणः । ☞ —^b) Bo. 6. 7 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स सर्वेषां (for सर्वेषां च). K1. 2. 4 Bs वै; Ks Bs Das lacuna; G2 नः (for च). —^c) K1 नानावृत्तिः; K2. 6 T2 'वृत्तिः; Das. 84 मनोवृत्तिर्; Ds. 7 नानावृत्ते; G1 'वृष्टिर्; M5 अनावृत्तिर् (for नाना). —^d) Bs निविष्टः; Das वसिष्टः; Ds1 विशिष्टाः.

40 Ś1 missing (cf. v. l. 35). ' Ds om. (hapl.) 40^a. —^b) Das देवा मर्त्य (for मर्त्या देव). —^c) Dn1 पुत्रे (for पुत्रं). Das D1 राजसिंहः (D1 'हं); Ds1 पुत्रं सिंहः. —^d) K1. 2 सर्वः; Ks सोहं; Das Dn4 D2. 6. 8 M1 स्वर्गं (for स्वर्ग). Ds वै (for ते). K1. 2. 4 मोदतीह; Ds मोहते ह; D1 मोहदेहः (for मोदते ह). Bo नु; T G1-3. 6 हि (for ह).

41 Ś1 missing (cf. v. l. 35). —^a) K1 D4 एव (for एवं). K1. 2. 4 G1 देवसृष्टाः (Ks 'ष्टः); Dn1 'सृष्टा; G2 प्राप्य सृष्टा (for देवसृष्टा). — K1. 2 om. (hapl.) 41^b. —^b) Ks प्राप्तं (for प्राप्ते). Ks D4. 6. 9 M1. 5 संहरित्री; T2 सहरित्रीर् (for संहरन्ती).

२५१

युधिष्ठिर उवाच ।

इमे वै मानवाः सर्वे धर्मं प्रति विशङ्किताः ।

कोऽयं धर्मः कुतो धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

धर्मो न्वयमिहार्थः किममुत्रार्थोऽपि वा भवेत् ।

उभयार्थोऽपि वा धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

सदाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम् ।

*) Ds १ चैव (for चैव). Ds (marg. as in text) ये; Ds. १ T G1-3.8 M1 च (for ते). Ks [s]क्षुपातः (for sक्षुपातः). — D7 om. 41^d. — ^a) K1 सहस्र-
ब्रीह (sic); K2 Ds संहारले (Ds 'ते'ह (for 'न्तीह)).

Colophon. Ś1 missing: Ks. 8 B1-8 Da1. 22 Dn2.
n8 D1 G1. 8 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 4.
8. 7 Bo. 8-9 Das a1 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 8 M1.
8-1 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 8 V1 Bo. 8-9
Das. a1 Dn4 Ds D2. 8. 8 G1 M1. 8-1 मृत्युप्रजापातसवादः
K1 मृत्युपत्तिः समाप्तः; Dn1 D4-7. 8 T1 G2 मृत्युप्रजाप-
तिसंवादः समाप्तः. — Adhy. no. (figures, words or
both): Ks Br 83; Dn1 Dr T1 G1. 8. 8 Ms 85;
Dn4 Ds2 84; Ds 79; T2 99; G2 81. — Śloka
no.: Dn1 42; Dn4 45; Ds 32.

251

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12.
250. 35).

1 *) Da1 इति वै; G1 य इमे (for इमे वै). G2
मानुषे (for मानवाः). K1. 2. 4 ठात; K1 सर्वा; G2
लोके (for सर्वे). — ^a) Da1 Ds पितामहः.

2 K4 Ds1 Ds om. (hapl.) 2; K7 reads the
same on marg. — ^a) Da3 धर्मा; Ds धर्मे (for
धर्मो). K1 Bo [s]य यम्; Ks चायम्; K7 Das. a4
D4. 5. 7. 9 ह्ययम्; Dn1. n4 Ds 8 T G1. 3. 8 M1. 8-1
त्वयम्; G2 इह (for न्वयम्). Da4 ह्यार्थः; G1
ह्यार्थ. — ^b) K1. 2 समुत्रार्थो; K7 तु तु; Da4 अमु-
त्रार्थो (for 'त्रार्थो'). V1 यो; Ds. 7 हि; G1 सा (for
वा). G2 corrupt. — ^c) Br Das Dn1. n4 Ds2 D2.

चतुर्थमर्थमित्याहुः कवयो धर्मलक्षणम् ॥ ३

अपि ह्युक्तानि कर्माणि व्यवस्यन्त्युत्तरावरे ।

लोकयात्रार्थमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः ।

उभयत्र सुखोदकं इह चैव परत्र च ॥ ४

अलब्ध्वा निपुणं धर्मं पापः पापे प्रसजति ।

न च पापकृतः पापान्मुच्यन्ते केचिदापदि ॥ ५

अपापवादी भवति यदा भवति धर्मविन् ।

3. 5-7 G2 हि (for सपि).

3 K2 भीम (for भीष्म). — ^a) K2 T1 G1. 2. 8
सदाचाराः; Da4 Ds1 'चार' (for 'चारः'). K2 Ds1
वेदस्. — ^b) D1 लक्षणे (for 'णम्'). K4 त्रिविधं
लक्षणं परं. — K1 2. 4 Bs G2 om. (hapl.) 3^d. — ^c)
V1 Dr T G1. 2. 8 M1. 5. 7 अपि (for इति). ☞ Cs:
अर्थमर्थशास्त्रं दण्डनीत्याख्यम् । ☞ — ^d) V1 B3 'दक्षिणः'
(for 'लक्षणम्')

4 *) Da4 अपि युक्तानि; Ds Dr T G1-3. 8 Cs
अविध्यु (G2 'यु'क्तानि; Ds अपीत्यु (for अपि यु'
Ks Bs (orig.) सर्वाणि; Bo. 9 Da4 Ds1 Ca Cal. ed.
धर्माणि; Bs. 7. 8 (marg.) Das Dn1. n4 Ds2 Ds. 2. 5.
१. 8 धर्म्याणि (for कर्माणि). ☞ Cs (reading अवि-
ध्युक्तानि): विधिर्वेदः, तदन्यो बुद्धगमोऽविधिः, तेनोक्तानि
चैत्यवन्नादीनि । ☞ — ^b) K1 V1 Bs D4. 8. 9 उत्तरा-
धरे; Ds1 उपरेवरे; Ds2 उत्तरेवरे; Ds उत्तरावले;
Dr T G1-3. 8 M1. 5-7 उत्त (G1 'क्त'मूषरे; Ca उत्तरावरे
(as in text). K2 व्यवस्यन्तु न नापरे; Ks Ba. 7. 9
Das. a1 व्यवस्यन्तु (Br Das 'न्तु) कमाचरेत्. — ^c) G2
एवाह (for एवेह). — ^d) K1. 2 Ds. 7 धर्मः स; K4. 7
D4. 8. 9 M1. 8. 7 धर्मसं (for धर्मस्य). Da1 च समः;
G2 नियतः (for 'मः'). Bs (marg. as in text) स्मृतः
(for कृतः). — ^e) G2 उभयस्य (for 'यत्र'). Ks
Bs. 9 सुखोदकं; Das. a4 सुखो; Ds1 सुखोदकं (for
'दकं'). — ^f) Ks. 1 Ds-1 लोके (for चैव).

5 *) K1 Ds1 अलब्ध्वा; Dn4 Ds अलुब्ध्वा (Ds
'लुब्ध्वा) (for अलब्ध्वा). K1. 2 निपुणो; Bs नियमं;
Ds. 7 विपुलं (for निपुणं). — ^b) K4 Ds पापं; Mr
पापे (for पापे). K1. 4. 5. 7 V1 Bs 1. 2 (orig.) 9
Das. a4 Ds-7. 9 प्रसजति (Das Dr 'ज्य'ते; Bo. 8 (marg.)

C. 12. 9234
B 12. 216(19). 6
K. 12. 215. 6

C. 12. 9235
B. 12. 260[29].7
K. 12. 265. 6

धर्मस्य निष्ठा स्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोत्स्यसे ॥ ६
यदाधर्मसमाविष्टो धनं गृह्णाति तत्स्करः ।
रमते निर्हरन्स्तेनः परविचमराजके ॥ ७
यदास्य तद्भरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ।
तदा तेषां स्पृहयते ये वै तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ ८
अमीतः शुचिरभ्येति राजद्वारमशङ्कितः ।
न हि दुश्चरितं किञ्चिदन्तरात्मानि पश्यति ॥ ९

प्रयुज्यते; Dn1, n4 Ds D4. 3. 8 न युज्यते; M1 प्रसज्यति (for प्रसज्यति). T1 G1. 3. 6 पापः (G1 'पं') पापेषु सज्जति. —^a) V1 मुच्यते; Dn1 मुच्यते; G2 मुह्यते (for मुच्यन्ते). Da1 G1 किञ्चिद् (for के').

6^b) Dn1 lacuna for यदा भवति. K6 Bo. 6-9 Da3, a1 Dn1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G2 यथा; K7 सदा (for यदा). Da3 D3 धर्मकृत; G1 कर्मवित्; Cn धर्मकृत (for धर्मवित्). —^a) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Dn1, n4 Ds. 3. 5 8 Ms त्वाचारस्; Da3 a4 आचारस्; M1 सा' (for स्वा'). T1 G1-3. 6 धर्मनिष्ठः सदाचारस् (G2 'वासस्'). ☞ Cs: निष्ठा निर्णयः । ☞ — K2 om. 6^d-7^d. —^a) K1. 4 त्वम् (for तम्). K1. 4 बोत्स्यसे; K6. 7 D4. 3. 8. 9 भोत्स्यसे; B9 भोत्स्यति; Da4 'ते; Ds1 नोत्सहे; Ds. 7 भोत्स्यसे; T G1. 3. 6 M1. 5-7 चावसेत्; Ca (gloss: ज्ञास्यसि) भोत्स्यसे (as in text). G2 तमेवाश्रम्यथावसेत्. — After 6, T G1-3. 6 Ms read 10^a-13^b.

7 K2 om. 7 (cf. v. l. 6). T G1-3. 6 M1. 5-7 read 7^{ab} after 8^{ab}. —^a) K1 Dn1, n4 Ds1 Ds यथा (for यदा). Ds. 7 [अ]धर्मः (for 'मं'). B8 (marg. as in text) समाविष्टो; M1 'विष्टं (for 'विष्टो). G2 यथा धमत्वमाविष्टो. —^b) T2 G2 Ms-7 रौद्रः; G1 रौद्रो; M1 रौद्रो (for धनं). K6 गृह्णाति; Ms गृह्णत. G2. 6 M1. 5-7 तत्स्करं (for 'रः'). — V1 reads 7^a-8^b on marg. —^a) K1 विहरन्; Da4 Ds. 7 निर्हरन्; T2 Ms [s]-पहरन्; G2 च रहस्; M1. 7 हि हरन्; Ms [s]भिभरन् (for निर्हरन्). K1 Bo Ds. 7 T2 G2 तेन; Ms पापः (for स्तेनः). K6 न च पापकृतस्तेनः; V1 रमते निरभि-स्तेनः; T1 G1. 3. 6 रमते परहस्तेन. —^a) K1 परिषक्तम्; K6 परित्तम्; Da4 परतिष्ठम् (sic) (for 'विष्टम्).

8 V1 reads 8^{ab} on marg. —^a) B8 यदा च; G2 यथास्या (for यदास्य). K2 तदहति (for तद्वरन्ति). Da4 Ds एते; Ds. 7 अन्यस्; Ca (gloss: बलवत्तराः चोराः) अन्ये (as in text). —^b) T2 G2 तथा (for

सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम् ।
सत्येन विष्टं सर्वं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १०
अपि पापकृतो रौद्राः सत्यं कृत्वा पृथक्पृथक् ।
अद्रोहमविसंवादं प्रवर्तन्ते तदाश्रयाः ।
ते चेन्मिथोऽष्टतिं कुर्युर्विनश्येयुरसंशयम् ॥ ११
न हर्तव्यं परधनमिति धर्मः सनातनः ।
मन्यन्ते बलवन्तस्तं दुर्वलैः संप्रवर्तितम् ।

तदा). T1 G1 3 6 ऋच्छति (for इच्छति). — After 8^{ab}, T G1-3. 6 M1. 5-7 read 7^{ab}. —^a) G2 तथा; M1 यदा (for तदा). K7 D4. 3. 7. 9 स्पृहयति (for 'यते). —^a) D1 ते (for ये). K7 (sup. lin. as in text) रूपा; Da4 दुष्टाः (for तुष्टाः).

9^a) Da4 Ds1 T1 G6 Ms. 7 अभितः (for अभीतः). K2 अभीत्य; Da4 अपेति (for अभ्येति). Ds. 7 अभी- (D1 'भि')तः शुभमस्येति. —^a) T2 तस्य (for न हि).

10 10^{ab} = (var.) 3. 203. 42^{ab} : = 8. 49. 27^{ab} : 12. 110. 4^{ab}. T G1-3. 6 Ms read 10^a-13^b after 6. —^a) K7 च धनं (for वचनं). —^a) Da4 सत्येव (for सत्येन). B8 विष्टं (for विष्टं). G2 साधु (for सर्वं). —^a) D4 सर्वसत्ये; Ds lacuna; D7 सत्यसर्वं (for सर्वं सत्ये).

11 For the sequence in T G1-3. 6 Ms, cf. v. l. 10. —^a) V1 अति- (for अपि). Da4 पापः कृता; Ds1 पापकृतौ; Ds 'कृता; G2 चारकृता; Ca पापकृताः (for पापकृतो). K4 रात्राः (sic) (for रौद्राः). —^b) K7 D4. 3. 9 ज्ञात्वा (for कृत्वा). K1. 2. 1 B8 (marg.) D4. 3. 9 T2 G1 M1. 5-7 मिथः कृतं; V1 T1 G3. 6 मिथः पृथक्; G2 मितः कृतः (for पृथक्पृथक्). Da3. a1 सत्येन समयं तदा. —^a) V1 हव; B1 Dn1 T G1. 2. 6 M1 अपि (for अवि). —^a) D4. 3. 9 M1. 6 तदाश्रयात् (for 'श्रयाः). —^a) B9 केचिन्; Ds. 7 ते च; T1 G1. 3. 6 तेपि (for ते चेन्). K6 B9 Ds1 T2 M1. 5-7 मिथ्या ष्टिं (K6 'तिः); K7 D4. 9 मिथ्याकृतं; T1 G1-3. 6 मिथ्या-विधिं (for मिथोऽष्टतिं). ☞ Cn: अष्टतिं समयत्यागम् । —^a) K2 असंशयं; B8 न संशयः; Da4 नसंशयं.

12 For the sequence in T G1-3. 6 Ms, cf. v. l. 10. —^a) K2 हर्तव्यं; Ms अर्तव्यं (for ह'). —^b) K7 D4. 3. 9 एष (for इति). T G1-3. 6 Ms इति धर्म-विदो विदुः. —^a) K1 सत्यं ते; Da4 Ds मन्यन्ते (for

यदा नियतिदौर्बल्यमथैषामेव रोचते ॥ १२
न ह्यत्यन्तं बलयुता भवन्ति सुखिनोऽपि वा ।
तस्मादनाज्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कथंचन ॥ १३
असाधुभ्योऽस्य न भयं न चोरेभ्यो न राजतः ।
न किञ्चित्कस्यचित्कुर्वन्निर्भयः शुचिरावसेत् ॥ १४
सर्वतः शङ्कते स्तेनो मृगो ग्राममिवेषिवान् ।
बहुधाचरितं पापमन्यत्रैवानुपश्यति ॥ १५
मुदितः शुचिरभ्येति सर्वतो निर्भयः सदा ।

मन्यन्ते). G₂ बलवन्तं. Ds₁ D₇ T G₁. ३.६ M₅₋₇ तद्;
G₂ सद्; M₁ तु (for तं). —^d) K₂ दुर्लभैः; G₂
दुर्बलः (for 'लै'). —^e) T₂ G₂ यथा (for यदा).
Ds (marg.) कालेन; T₁ G₁. ३.६ [अ]नीयंत; T₂ G₂ M₅
नियंत- (G₂ M₅ 'ति'); M₁ नियंतु-; M₇ नीयंति- (for
नियति-). ❧ Ca: नियतिदौर्बल्यम् आरयद्वाह्युपस्थानम्। ❧
—^f) V₁ न तेषाम् (for अथैषाम्). Ds. ६ अपि; D₇
अति- (for एव). K₂ रोषते (for रोचते).

13 For the sequence in T G₁. ३.६ M₅, cf. v. l.
10. —^a) K₁. २.४ Ds बलवतो; K₆ 'मतो; Dn₁.
n₄ 'वंतो; Ds₁ D₂. ६-८ 'वता; G₂ लघुं याता (for
बलयुता). —^e) T G₁. ३.६ M₁. ६-७ अर्थार्जने (for अना-
ज्जवे). G₂ तस्मादर्थादबुद्धिं (sic). —^d) K₂ कार्यं ते;
G₂ कार्येत. K₆ Bo. ६. ७. ९ Ds₃. २४ Dn₁. n₄ Ds D₂. ३.६
कदाचन (for कथंचन).

14 ^a) Bs (marg. as in text) न साधुभ्यो (for
असा). Bs तु न; Ds₄ च न; G₁ न हि (for स्य
न). —^b) K₁. २.४. ६. ७ V₁ Bo. ६-९ Ds₃. २४ Dn₁. n₄
Ds D₂-९ चोरेभ्यो (for चो). —^e) K₄. ६. ७ V₁ Bo.
६-८ Ds₃. २४ Dn₁. n₄ D₂-९ अकिञ्चित्; Ds न कश्चित्
(for न किञ्चित्). T₁ G₂. ६ कस्य च; G₁ कस्य वा (for
कस्यचित्). Ds₃. २४ सर्व; T₁ G₂. ६ [अ]कुर्वन् (for
कुर्वन्). —^d) K₁. २.४ निर्भयः शुचिमा (K₂ 'रा') विद्येत.

15 ^a) G₂ शङ्कतः; M₁. ६-७ शङ्कित- (for शङ्कते).
—^b) G₁ मृगो (for मृगो). Dn₁ Ds Ds उपेषिवान्
(for ह्वेषि). Bs मृगो ज्ञानमिवेषिवान्. —^e) G₂
वापि (for पापम्). Ds T₂ M₅. ७ बहुला (T₂ 'ला')
चरितं पापम्. ❧ Cs (reading बहुला): बहुलाचरितं
बाहुल्येन कृतम्। ❧ —^d) K₂. ४ अन्यत्रैव; K₇ D₄. ६.६
मनस्ये (D₄ 'न्यस्ये'; D₆ 'न्यस्ये'व; V₁ आत्मन्येव;
Ds ७ इह चैव; T G₁. ३.६ M₁. ६-७ अन्यस्यै (G₂ 'स्ये')व
(for 'त्रैव'). T₁ G₁. ३.६ [अ]धिगच्छति (for [अ

न हि दुश्चरितं किञ्चिदात्मनोऽन्येषु पश्यति ॥ १६
दातव्यमित्ययं धर्म उक्तो भूतहिते रतैः ।

तं मन्यन्ते धनयुताः कृपणैः संप्रवर्तितम् ॥ १७

यदा नियतिकार्षण्यमथैषामेव रोचते ।

न ह्यत्यन्तं धनवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा ॥ १८

यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।

न तत्परेषु कुर्वीत जानन्नप्रियमात्मनः ॥ १९

योऽन्यस्य स्वादुपपत्तिः स कं किं वक्तुमर्हति ।

C. 12. 9249
B. 12. 26. (39). 2
V 1 12 12 12

पश्यति).

16 K₁. २.४ om. (hapl.) 16. —^a) Ds₁ अप्येति
(for अम्येति). —^b) T₁ G₁. ३.६ तदा; G₂ तथा
(for सदा). —^e) T₂ दुश्चरितः. —^d) M₇ ह्येष
(for अन्येषु). Dn₃ आत्मकेन्द्रेषु पश्यति.

17 ^a) K₁ यं धर्मम्; M₁. ६ यद्धर्मम् (for [अ]यं
धर्म). —^b) G₂ इति (for उक्तो). D₄-७.९ धर्म- (for
भूत-). Ds₂ G₂ रतः (for रतैः). —^e) Ds₄ M₇ तन्
(for तं). G₁ मान्यते; G₂ मन्वते. Ds₄ धनयुतं; T₁
G₁. ३.६ धने लुब्धाः; G₂ धनयुतः (for 'युता'). —^d)
K₆ Bs. ७. ९ Ds₃. २४ G₂ 'कीर्तितं; Bs 'कीर्तिता; M₇
'वर्तितः (for 'वर्तितम्).

18 ^a) K₆ मिषति- (sic); T G₁. ३.६ [अ]नीयंत;
G₂ नियत-; M₁. ६-७ नीयंति- (for निषति). —^b)
K₆ अथैषाम्; T₁ G₁. ३.६ तदे (G₂ 'दै')षाम् (for अथै').
—^e) K₆. ७ ह्यलं (K₆ 'तं') तं. K₁. ३ Bs (marg.). ३
(marg. as in text) D₄. ६.९ धनयुता; Bo. ६ Ds D₄. ७
धनवतो; Ds₄ 'वंति (for 'वन्तो). T G₁. ३.६ M₁. ६-७
धनवंतो न चा (T₁ G₁. ३.६ 'तोपि ना')त्वंतं; G₂ न च्यवंते
यथाध्वं. —^d) Ds₄ om. भवन्ति.

19 ^a) D₆ यदान्यैर- (for यद्). Dn₁ विततं; Ds
नियतं (for विहितं). Ds Ds नैतद् (for नेच्छेद्).
—^b) Ds Ds आत्मना (for 'न:'). Ds₄ पूरुषः; D₄. ९
पूरुषं; Ds M₁. ६ पूरुषं (for पूरुषः). M₇ आत्मनः
पापकर्मकं. —^e) K₆ कुर्वति (for कुर्वीत). Ds न तत्परे
प्रकुर्वीत; G₂ corrupt. —^d) Ds₄ न जानन्नप्रियम्;
Ds जानतः मि- (for जानन्नप्रियं).

20 ^a) K₁. २.४ योऽन्यस्य- (for योऽन्यस्य). Ds₄ M₁.
३.६ उपपत्तिः (for 'वति'). T₁ G₂. ३.६ योऽन्यस्य स्वादु-
वद्वक्ति; T₂ 'स्य स्वात्साधुपत्तिः; G₂ यो ह्यन्यस्याधुपा-
वृत्तिः; M₇ योस्य स्वादुपपत्तिस्तु; G₇ यो न स्वादुपपत्तः

C. 12. 9235
B. 12. 260[59].7
K. 12. 255. 6

धर्मस्य निष्ठा स्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोत्स्यसे ॥ ६
यदाधर्मसमाविष्टो धनं गृह्णाति तत्स्करः ।
रमते निर्हरन्स्तेनः परविचमराजके ॥ ७
यदास्य तद्वरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ।
तदा तेषां स्पृहयते ये वै तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ ८
अमीतः शुचिरभ्येति राजद्वारमशङ्कितः ।
न हि दुश्चरितं किञ्चिदन्तरात्मनि पश्यति ॥ ९

सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम् ।
सत्येन विधृतं सर्वं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १०
अपि पापकृतो रौद्राः सत्यं कृत्वा पृथक्पृथक् ।
अद्रोहमविसंवादं प्रवर्तन्ते तदाश्रयाः ।
ते चेन्मिथोऽष्टृतिं कुर्युर्विनश्येयुरसंशयम् ॥ ११
न हर्तव्यं परधनमिति धर्मः सनातनः ।
मन्यन्ते बलवन्तस्तं दुर्वलैः संप्रवर्तितम् ।

प्रयुज्यते; Dn1. n4 Ds Da. 2. 3 न युज्यते; Mr प्रसज्यति (for प्रसजति). T1 G1. 3. 6 पापः (G1 'पं') पापेषु सज्जति. —^a) V1 मुच्यते; Dn1 मुच्यते; G2 मुच्यते (for मुच्यन्ते). Da1 G1 किञ्चिद् (for के').

6 ^b) Dn1 lacuna for यदा भवति. Ks Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3 5. 7. 8 G2 यथा; K7 सदा (for यदा). Da3 D3 धर्मकृत; G1 कर्मवित्; Cn धर्मकृत (for धर्मवित्). —^c) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds. 3. 5 8 Ms त्वाचारस्य; Da3 a4 आचारस्य; M1 सा (for स्वा). T1 G1-3. 6 धर्मनिष्ठः सदाचारम् (G2 'वासस'). ☞ Cs: निष्ठा निर्णयः । ☞ — K2 om. 6^d-7^d. —^d) K1. 4 त्वम् (for तम्). K1. 4 भोत्स्यसे; Ks. 7 Da. 5. 8. 9 भोत्स्यसे; B9 भोत्स्यति; Da1 'ते'; Ds1 नोत्सहे; Ds. 7 भोत्स्यसे; T G1. 3. 6 M1. 5-7 चावसेत्; Ca (gloss: ज्ञास्यमि) भोत्स्यसे (as in text). G2 तमेवाश्रम्यथावसेत्. — After 6, T G1-3. 6 Ms read 10^a-13^b.

7 K2 om. 7 (cf. v. l. 6). T G1-3. 6 M1. 5-7 read 7^{ab} after 8^{ab}. —^a) K1 Dn1. n4 Ds2 Ds यथा (for यदा). Ds. 7 [अ]धर्मः (for 'मं-). B8 (marg. as in text) समाविष्टो; Mr 'विष्ट' (for 'विष्टो). G2 यथा धमत्वमाविष्टो. —^b) T2 G2 Ms-7 रौद्रैः; G1 रौद्रौ; M1 रौद्रो (for धनं). Ks गृह्णाति; Ms गृह्णन्. G2. 6 M1. 5-7 तत्स्करं (for 'रः). — V1 reads 7^c-8^b on marg. —^c) K1 निर्हरन्; Da4 Ds. 7 निर्हरन्; T2 Ms [s]-पहरन्; G2 च रहस्य; M1. 7 हि हरन्; Ms [s]मिहरन् (for निर्हरन्). K1 Bo Ds. 7 T2 G2 तेन; Ms पापः (for स्तेनः). Ks न च पापकृतस्तेनः; V1 रमते निरभि-स्तेनः; T1 G1. 3. 6 रमते परहस्तेन. —^d) K1 परिषक्तम्; Ks परिचितम्; Da1 परविष्टम् (sic) (for 'वित्तम्).

8 V1 reads 8^{ab} on marg. —^a) B8 यदा च; G2 यथासा (for यदास्य). K2 तदहति (for तद्वरन्ति). Da1 Ds एते; Ds. 7 अन्यस्य; Ca (gloss: बलवत्तरा-चोराः) अन्ये (as in text). —^b) T2 G2 तथा (for

तदा). T1 G1 3 6 ऋच्छति (for इच्छति). — After 8^{ab}, T G1-3. 6 M1. 5-7 read 7^{ab}. —^c) G2 तथा; M1 यदा (for तदा). K7 Da. 6. 7. 8 स्पृहयति (for 'यते). —^d) D7 ते (for ये). K7 (sup. lin. as in text) रुष्टाः; Da1 दुष्टाः (for तुष्टाः).

9 ^a) Da1 Ds1 T1 G6 Ms. 7 अभितः (for अभीतः). K2 अभीत्य; Da4 अपेति (for अभ्येति). Ds. 7 अभी- (D7 'भि')तः शुभमस्येति. —^c) T2 तस्य (for न हि).

10 10^{ab} = (var.) 3. 203. 42^{ab} = 8. 49. 27^{ab}: 12. 110. 4^{ab}. T G1-3. 6 Ms read 10^a-13^b after 6. —^a) K7 च धनं (for वचनं). —^c) Da1 सत्येव (for सत्येन). B8 विहितं (for विधृतं). G2 साधु (for सर्व). —^d) Ds सर्वसत्ये; Ds lacuna; D7 सत्यसर्वं (for सर्वं सत्ये).

11 For the sequence in T G1-3. 6 Ms, cf. v. l. 10. —^a) V1 अति- (for अपि). Da1 पापः कृता; Ds1 पापकृतौ; Ds 'कृता; G2 चारकृता; Ca पापकृताः (for पापकृतो). K4 रात्राः (sic) (for रौद्राः). —^b) K7 Da. 6. 9 ज्ञात्वा (for कृत्वा). K1. 2. 1 B8 (marg.) Da. 6. 9 T2 G1 M1. 5-7 मिथः कृतं; V1 T1 Gs. 6 मिथः पृथक्; G2 मितः कृतः (for पृथक्पृथक्). Da3. a4 सत्येन समर्थं तदा. —^c) V1 इव; B7 Dn1 T G1. 2. 6 Mr अपि (for अवि-). —^d) Da. 6. 9 M1. 6 तदाश्रयात् (for 'श्रयाः). —^e) B9 केचिन्; Ds. 7 ते च; T1 G1. 3. 6 तेषां (for ते चेन्). Ks B9 Ds1 T2 M1. 5-7 मिथ्या धृतिं (Ks 'तिः); K7 Da. 9 मिथ्याकृतं; T1 G1-3. 6 मिथ्या-विधिं (for मिथोऽष्टृतिं). ☞ Cn: अष्टृतिं समर्थत्यागम् । ☞ —^f) K2 असंशयं; B8 न संशयः; Da1 नसंशयं.

12 For the sequence in T G1-3. 6 Ms, cf. v. l. 10. —^a) K2 हतव्यं; Ms अतव्यं (for ह'). —^b) K7 Da. 6. 9 एष (for इति). T G1-3. 6 Ms इति धर्म-विदो विदुः. —^c) K7 सत्यं ते; Da4 Ds मन्यते (for

यदा नियतिदौर्बल्यमयैषामेव रोचते ॥ १२
 न ह्यत्यन्तं बलयुता भवन्ति सुखिनोऽपि वा ।
 तस्मादनाज्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कथंचन ॥ १३
 असाधुभ्योऽस्य न भयं न चोरेभ्यो न राजतः ।
 न किञ्चित्कस्यचित्कुर्वन्निर्मयः शुचिरावसेत् ॥ १४
 सर्वतः शङ्कते स्तेनो मृगो ग्राममिवेयिवान् ।
 बहुधाचरितं पापमन्यत्रैवानुपश्यति ॥ १५
 मुदितः शुचिरभ्येति सर्वतो निर्मयः सदा ।

मन्यन्ते). G₂ बलवन्तं. Ds₁ D₇ T G₁. 2. 6 Ms-7 तद्;
 G₂ सद्; M₁ तु (for तं). —^d) K₂ दुर्लभैः; G₂
 दुर्बलः (for 'लैः'). —^e) T₂ G₂ यथा (for यदा).
 Ds (marg.) कालेन; T₁ G₁. 2. 6 [अ]नीयंत; T₂ G₂ Ms
 नियंत- (G₂ Ms 'ति'); M₁ नियंतु-; M₇ नीयंति- (for
 नियति-). ☞ Ca: नियतिदौर्बल्यम् भाग्यहान्युपस्थानम्। ☞
 —^f) V₁ न तेषाम् (for अयैषाम्). Ds. 6 अपि; D₇
 अति- (for एव). K₂ रोषते (for रोचते).

13 For the sequence in T G₁-2. 6 M₁, cf. v. 1.
 10. —^a) K₁. 2. 4 Ds बलवतो; K₅ 'मतो; Dn₁.
 n₄ 'वंतो; Ds₁ D₂. 6-8 'वता; G₂ लघुं याता (for
 बलयुता). —^b) T G₁. 2. 6 M₁. 5-7 अर्थाज्जने (for अना-
 ज्जे). G₂ तस्मादर्थद्वबुद्धिं (sic). —^d) K₂ कार्यं ते;
 G₂ कार्येत. K₅ Bo. 6. 7. 9 Ds₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 3
 कदाचन (for कथंचन).

14 ^a) B₈ (marg. as in text) न साधुभ्यो (for
 असा). B₈ तु न; Ds₄ च न; G₁ न हि (for स्य
 न). —^b) K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-8 Ds₃. a₄ Dn₁. n₄
 Ds D₂-9 चैरेभ्यो (for चो). —^c) K₄. 6. 7 V₁ Bo.
 6-8 Ds₃. a₄ Dn₁. n₄ D₂-9 अकिञ्चित्; Ds न कश्चित्
 (for न किञ्चित्). T₁ G₂. 6 कस्य च; G₁ कस्य वा (for
 कस्यचित्). Ds₃. a₄ सर्वं; T₁ G₂. 6 [अ]कुर्वन् (for
 कुर्वन्). —^d) K₁. 2. 4 निर्मयः शुचिमा (K₂ 'रा')विशेत्.

15 ^a) G₂ शङ्कतः; M₁. 5-7 शङ्कित- (for शङ्कते).
^b) G₁ मृगे (for मृगो). Dn₁ Ds D₂ उपेयिवान्
 (for ह्वेयि). B₈ मृगो ज्ञानमिवेयिवान्. —^c) G₂
 वापि (for पापम्). Ds T₂ Ms. 7 बहुला (T₂ 'ला')
 चरितं पापम्. ☞ Cs (reading बहुला): बहुलाचरितं
 बाहुल्येन कृतम्। ☞ —^d) K₂. 4 अन्यत्रैव; K₇ D₄. 6. 8
 मनस्वे (D₄ 'न्यस्वे'; D₅ 'न्यस्वे')व; V₁ आत्मन्येव;
 D₅ 7 इह चैव; T G₁-2. 6 M₁. 5-7 अन्यस्यै (G₂ 'स्ये')व
 (for 'त्रैव'). T₁ G₁. 2. 6 [अ]धिगच्छति (for [अ]नु-

न हि दुश्चरितं किञ्चिदात्मनोऽप्येषु पश्यति ॥ १६
 दातव्यमित्ययं धर्म उक्तो भूतहिते रतैः ।
 तं मन्यन्ते धनयुताः कृपणैः संप्रवर्तितम् ॥ १७
 यदा नियतिकार्षण्यमयैषामेव रोचते ।
 न ह्यत्यन्तं धनवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा ॥ १८
 यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।
 न तत्परेषु कुर्वीत ज्ञानक्षप्रियमात्मनः ॥ १९
 योज्यस्य स्यादुपपत्तिः स कं किं वक्तुमर्हति ।

पश्यति).

16 K₁. 2. 4 om. (hapl.) 16. —^a) Ds₁ अप्येति
 (for अम्येति). —^b) T₁ G₁. 2. 6 तदा; G₂ तथा
 (for सदा). —^c) T₂ दुश्चरितः. —^d) M₇ क्षेप
 (for ऽप्येषु). Dn₃ आत्मकेन्येषु पश्यति.

17 ^a) K₁ यं धर्मम्; M₁. 6 यद्धर्मम् (for [अ]यं
 धर्म). —^b) G₂ इति (for उक्तो). D₄-7. 9 धर्म- (for
 भूत-). Ds₂ G₂ रतः (for रतैः). —^c) Ds₄ M₇ तन्
 (for तं). G₁ मान्यते; G₂ मन्यते. Ds₄ धनयुतं; T₁
 G₁. 2. 6 धने लुब्धाः; G₂ धनयुतः (for 'युता'). —^d)
 K₅ B₈. 7 9 Ds₃. a₄ G₂ -कीर्तितं; B₈ -कीर्तिता; M₇
 -वर्तितः (for -वर्तितम्).

18 ^a) K₅ मियति- (sic); T G₁. 2. 6 [अ]नीयंत;
 G₂ नियत-; M₁. 5-7 नीयंति- (for निषति-). —^b)
 K₅ अयैषाम्; T₁ G₁-2. 6 तदे (G₂ 'दै')षाम् (for अयै).
 —^c) K₅. 7 झलं (K₅ 'तं')तं. K₁. 2 B₈ (marg.). 8
 (marg as in text) D₄. 6. 8 धनयुता; Bo. 6 Ds D₄. 7
 धनवतो; Ds₄ 'वंति (for 'वन्तो). T G₁. 2. 6 M₁. 5-7
 धनवंतो न चा (T₁ G₁. 2. 6 'तोपि ना')त्वंतं; G₂ न च्चवंते
 यथाचतं. —^d) Ds₄ om. भवन्ति.

19 ^a) D₅ यदान्यैर- (for यद्). Dn₄ विततं; Ds
 निषतं (for विहितं). Ds D₅ नैतद् (for नेच्छेद्).
 —^b) Ds D₅ आत्मना (for 'नः'). Ds₄ पूरुषः; D₅. 9
 पूरुषं; Ds M₁. 6 पौरुषं (for पूरुषः). M₇ आत्मनः
 पापकर्मकं. —^c) K₅ कुर्वति (for कुर्वीत). Ds न तत्परे
 प्रकुर्वीत; G₂ corrupt. —^d) Ds₄ न ज्ञानक्षप्रियम्;
 Ds जानतः मि' (for जानक्षमि').

20 ^a) K₁. 2. 4 योप्यन्यः (for योज्यस्य). Ds₄ M₁.
 2. 6 उपपत्तिः (for 'पत्तिः'). T₁ G₂. 2. 6 योन्यस्य स्वाहु-
 बृहति; T₂ 'स्य स्वात्साधुपत्तिः; G₂ यो ह्यन्यस्यामुपा-
 वृत्तिः; M₇ योस्य स्वाहुपपत्तिस्तु; G₇ यो न स्वाहुपपत्तः

C. 12. 9249
 B. 12. 26. 159: 2
 K. 12. 215. 21

C. 12. 9250
B. 12. 280[59]-21
K. 12. 265. 21

यदन्यस्तस्य तत्कुर्यान्न मृष्येदिति मे मतिः ॥ २०
जीवितुं यः स्वयं चेच्छेत्कथं सोऽन्यं प्रधातयेत् ।
यद्यदात्मन इच्छेत् तत्परस्यापि चिन्तयेत् ॥ २१
अतिरिक्तैः संविभजेद्भोगैरन्यानर्किंचनान् ।
एतस्मात्कारणाद्वात्रा कुसीदं संप्रवर्तितम् ॥ २२
यस्मिंस्तु देवाः समये संतिष्ठेरन्तस्था भवेत् ।
अथ चेच्छामसमये स्थितिर्धर्मेऽपि शोभना ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

(gloss : उपरमवान् शान्त इत्यर्थः). — ^b) K1. 4 B8. 7. 9 D4. 9 कं स (by transp.); K2 Das. 44 किं स; K7 M1. 5-7 कः स; D5. 7 कोसौ. D8 कंचित् (for कं किं). K1 D1 अहंसि (for 'ति). V1 B8 (marg. as in text) किं कर्तुं (B8 वक्तुं) मिहार्हति (submetric); T G1-3. 6 कस्तं हिंसितुं (G2 विहितं) मिच्छति. — ^c) K2 अन्यन्यस्य; K7 D4. 9 जवन्यस्य; Das. 44 D5 यदान्यस्य; G2 यदस्य (for 'न्यस्य). K5 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यद् (B8 'दा' न्यस्य ततः कुर्यान्. — ^d) K1. 2 B8 (marg.) मृषेद्; K5 B8-9 D5. 7 हृष्येद्; Ds D8 मृष्येद् (for मृष्येद्).

21 ^a) K1. 6. 7 V1 B8. 7. 9 Da4 D4. 6. 9 T1 G1. 3. 6 जीवितं (for 'तुं). Ds चेत् (for यः). K1. 6. 7 B8. 9 D4-7. 9 हीच्छेत्; K2 Da4 इच्छेत्; M8 चेयं (sic) (for चेच्छेत्). G2 जीवितं ह्यस्य यं चेच्छेत्. — ^b) K2 अन्यं; G1. 2 सैन्यं (for सोऽन्यं). K5 V1 Ds प्रपातयेत् (for प्रधातं). — ^c) G1 यम्; G2 तद् (for the second यद्). K5. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2-9 T1 G2. 6 यद्यदात्मनि चेच्छेत् (K1 B8 [orig.] D4-7. 9 वाञ्छे; Das. 44 यच्छेत्) त.

22 ^a) Ds1 T G1-3. 6 अतिरिक्तः (G2 'क्तं) (for 'रिक्तः). B8 Das. 44 सुवि (Da4 तु वि) भजेद्; D1 संविभजते; G2 'विम्यद् (for 'भजेद्). — ^b) Da3. 44 D5 भोगैर्; G2 बोधैर् (for भोगैर्). K1 अर्किंचनान्; Da4 अचितयन् (for अर्किंचनान्). M1. 6 भोगैरन्यैर् किंचन. — ^c) K1 एकस्माद् (for एतं). Ds धारणाद् (for कारं). D7 राज्ञा (for धात्रा). ^d) Cs : एतस्मात्कारणात् संविभागकरणहेतोः । ^e) K5. 7 Bo D4. 9 कुसीदं; B8. 9 कुषीदं; T2 कुसितं; M5 कुसीदः (for 'दं). K7 वि; B8 (marg.) D2-7. 9 वै (for सं). T1 G1 M1. 6 संप्रकीर्तितं (for 'वर्तितम्). ^f) Cn :

सर्वं प्रियाभ्युपगतं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
पश्यैतं लक्षणोद्देशं धर्माधर्मे युधिष्ठिर ॥ २४
लोकसंग्रहसंयुक्तं विधात्रा विहितं पुरा ।
सूक्ष्मधर्मार्थनियतं सतां चरितमुत्तमम् ॥ २५
धर्मलक्षणमाख्यातमेतत्ते कुरुसत्तम ।
तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कथंचन ॥ २६

कुसीदं वृक्षार्थं धनप्रयोगः । स दीनपोषणार्थमेव कार्यो न धनमात्रवृक्षार्थम् ॥ Cp : कुसीदं वृत्तिधनम् । केवललोभेन कुसीदं न प्रावर्त्यमित्यर्थः । ^g

23 ^a) K1. 2. 7 D4-7. 9 हि (for तु). ^b) Ca (reading देवसमये) : देवोक्तधर्मफलकत्वे । ^c) — ^b) B7 D5. 7 M5 तदा; M7 सदा (for तथा). D5. 7 वसेत्; M5 [आ]रमेत् (for भवेत्). T G1-3. 6 संपद्येरन्समा (T2 'रन्समा) रमेत्. — ^e) V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वा (for चेत्). K7 D4-7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 लोभ- (for लाभ-). G2 अघरे लोकसमये. — ^d) K1. 2 D5. 7 स्थिति- (for स्थितिर्). V1 धर्मो; Da4 सर्वे; Ds1 चेयं (for धर्मे). B8 (marg.) M1. 5-7 [स] ति- (for अपि). Dn4 [स] पि शोभनी; T1 G1. 3. 6 ह्यशोभना (G1 'नं); T2 [स] न्यबोभना; G2 स शोभिता (for अपि शोभना).

24 ^a) Bo D4. 8. 9 सर्वं (for सर्वं). K1. 2 सर्वं प्रयात्युपगतं. ^b) Cs : प्रियाभ्युपगतं परस्य प्रियत्वेनाभ्युपगतम् । ^c) — ^b) B7. 9 धर्म्यम्; T G1-3. 6 M7 पुण्यम् (for धर्मम्). — ^e) K1 M1. 6. 7 पश्यैतत्; K2 पश्येत; K7 यश्चेमं; B8 (marg. as in text) D4. 9 पश्येमं; B9 T2 पश्ये तं; D3 पश्यैनं; D5 पश्येत्सं; D7 T1 G1. 3. 6 पश्येदं (for पश्यैतं). G2 पश्येत लक्षणात्सैले. — ^d) K1. 2. 4 धर्माधर्मे (for 'धर्मे). Da4 युधिष्ठिरं.

25 ^a) B8 (marg.) Ds1 M1. 5-7 लोकसंग्रहं युक्तं. — ^b) K1. 2. 7 B8 (marg.) D4. 6 T G1-3. 6 M1. 5-7 विधात्- (for विधात्रा). — Bo om. 25^{ad}. — ^c) K7 D4. 9 सूक्ष्म- (for सूक्ष्म-). T G1. 3. 6 M1. 5-7 तत्त्वार्थ- (for 'धर्मार्थ-). — ^d) T G1-3. 6 M1. 5-7 सदा (for सतां). K1. 2. 4. 7 D4-7. 9 चा (K7 च) रितम् (for चरितम्).

26 ^b) T G1-3. 6 M1. 5-7 हृद् (for एतत्). — ^c) K5 अन्याजवे; G2 अनादरे (for 'जवे). — ^d) K5 V1

२५२

युधिष्ठिर उवाच ।

सूक्ष्मं साधु समादिष्टं भवता धर्मलक्षणम् ।

प्रतिभा त्वस्ति मे काचित्तां ब्रूयामनुमानतः ॥ १

भूयांसो हृदये ये मे प्रश्नास्ते व्याहृतास्त्वया ।

इममन्यं प्रवक्ष्यामि न राजन्विग्रहादिव ॥ २

Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 3 ते कार्य (by transp.); D1 कार्य ते; M1. 8 कुर्यात्ते. M1. 5-7 कदाचन (for कथंचन).

Colophon om. in D2; Ś1 missing; K2. 5 B1-5 D21. 22 Dn3. n3 D1 G4. 5 M2-2 absent. — Subpartan: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4 धर्मलक्षणं समाप्तं; K2. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1 D2-9 G2 M2. 8 धर्मलक्षणं (M2 'ण'); M1 धर्मलक्षणोद्देशः. — Adhy. no. (figures, words or both): K2 Br M1. 8. 7 84; Dn1 D1 T1 G1. 3. 6 M2 86; Dn4 Ds2 85; Ds 80; T2 100; G2 82. — Śloka no.: Dn1. n4 Ds 27.

252

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 B2 (marg. as in text) भीष्म (for युधिष्ठिर). — ^a) K2. 4. 7 Das D4. 6. 9 सूक्तं; K2 साध्यं; D24 युक्तं (for सूक्ष्मं). K1. 2. 4 समादिष्टं; K2 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 3 समुद्दिष्टं (for समादिष्टं). — ^b) K2 V1 Bo. 6-9 Das 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 3 नियतं (for भवता). K1. 2. 4 धर्ममुत्तमम्; B1 Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 3 ब्रह्मलक्षणं; B2 धर्मलक्षणं (for धर्मलक्षणम्). — ^c) K2 प्रतिभा (for 'भा'). D4 त्वस्ति; T1 G1. 2. 6 ह्यस्ति; T2 त्वस्य; G2 स्वस्ति (for त्वस्ति). — ^d) B2 (marg. as in text) त्वां; T G1-2. 6 M2 प्र- (for तां). B2 Das D4 ब्रूयाद् (for ब्रूयाम्). K1. 4 अनुमानितः; K2 'मागतः; D1 'मानवान् (for 'मानतः).

2 ^a) K1 भूयांसौ. G2 भूयांसो व्याहृता ये ते. — ^b) K2 तथा (for त्वया). G2 प्रश्नास्ताभ्यां हृतास्त्वया. — ^c) K2 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 7. 8 G2 हृदं (for इमम्). K1. 2. 4. 7 D4-7. 9 जयं; K2

इमानि हि प्रापयन्ति मृज्जन्त्युत्तारयन्ति च ।

न धर्मः परिपाठेन शक्यो भारत वेदितुम् ॥ ३

अन्यो धर्मः समस्यस्य विषमस्यस्य चापरः ।

आपदस्तु कथं शक्याः परिपाठेन वेदितुम् ॥ ४

सदाचारो भवति धर्मः मन्तस्त्वाचारलक्षणाः ।

V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 3 त्वन्वन् (for अन्यं). — ^d) K2 विग्रहाम्; K2. 7 B2. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 2. 3 Cp निग्रहाद् (for विग्र). D4. 9 lacuna for दिव. G2 न तान्विग्रहादी इव. ☞ Cn (reading निग्रहाद्): कुतर्काग्रहेण । ☞

3 ^a) K1. 4. 7 B2 D2. 2. 4 D1. 9 Ca (also प्राययंते) Cpp प्राययंति; K2 प्रापयंति; Dn1. n4 D2. 2. 4. 8 G2 Cn (gloss: जीवयन्ति) प्राणयंति; Cp (gloss: बोधयन्ति) प्राप' (as in text). K2 इमानि प्राययंते न; D2. 7 इमानि ह प्रापयते; T1 G1. 2. 3 इमे हि पाळयंतीह; T2 M1. 5-7 इमानि प्रापयंतीह. ☞ C2: इमानि, पूर्वाध्याये सदाचारः स्मृतिर्वेदो दण्डनीतिरिति शान्त्युक्तानि । ☞ — ^b) D2 मृज्जंति; G2 मृज्जत (for मृज्जन्ति). B2 (marg. as in text) उद्धारयंति; Cn (gloss: देहाकाराव्यावयन्ति) C2 (gloss: कुतर्कपट्टादुद्धारयन्ति) उत्तार' (as in text). K1. 2 नराश्रांतरयंति च; K2. 7 Das. 24 D4. 9 मृज्जंते (K2 मृज्जन्ते)तरयंति च; D2. 7 मृज्जंत्युत्तारयंति च (sic). ☞ Ca: मृज्जन्ति, विषययै न कर्मसु मज्जयन्ति । ☞ — G2 om. 3rd. — ^c) K2 न च (hypermetric) (for न). V1 B2. 9 D21 धर्मः; D23 धर्मः; Dn1 धर्मः (for धर्मः). — ^d) K1. 2. 4 B2 Das. 24 शक्यं (for शक्यो). D2. 7 भवति (for भारत). K1 वेदितं.

4 ^a) D4 T2 G1. 2 धर्म- (for धर्मः). K2. 4. 7 D4. 9 समर्थस्य; D21 G2 'स्तस्य (for 'स्त्वस्य). K1 अन्योन्यधर्मः समर्थस्य (hypermetric). — ^b) K2 चापरः; G1. 2 चापरं (for 'र). K1 D4. 6. 9 धर्म आपदि चा (D4 वा) परः. — ^c) T1 G1. 2. 6 जतस्ते (for आपदस्तु). K1 शक्यः; D21 शक्या. — ^d) G2 प्रतिपाठेन (for परिपाठेन).

5 ^a) K1 धर्माः. — ^b) D4. 9 चाचारः; T2 चारः; G1 साचार- (for स्वाचार). G2 लक्षणाः. — ^c) D2 तु; T1 G1. 2. 9 [5] हि (for हि). K1. 2 M2. 2. 7 लक्षणं; K2. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 7. 8 T2 Cv (gloss: लक्षितुमशक्यः)

C. 12. 9261
B. 12. 261[60]. 5
K. 12. 261. 5

साध्यासाध्यं कथं शक्यं सदाचारो ह्यलक्षणम् ॥ ५

इदयते धर्मरूपेण अधर्मं प्राकृतश्चरन् ।

धर्मं चाधर्मरूपेण कश्चिदप्राकृतश्चरन् ॥ ६

पुनरस्य प्रमाणं हि निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः ।

वेदवादाश्चानुयुगं हसन्तीति ह नः श्रुतम् ॥ ७

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।

अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्तिकृता इव ॥ ८

(for 'क्षणम्'). B₃ (orig.) G₂ सदाचारोप (G₂ 'क्त')-
लक्षणं. ☞ Ca: अन्योन्याश्रयकवलितत्वाच्च सदाचारोऽपि
लक्षणम् । ☞

6 *) K_{1.2} D₂ G₂ इदयते (for इदयते). Bom.
ed. इदयते हि धर्मरूपेण (hypermetric). — K₇ om.
(hapl.) 6th; V₁ reads the same twice. — *) K₁.
2.4 चाधर्म; K₅ Das. a₄ स्वधर्म; B₃ (marg.) M₁
अधर्म; D₅₋₇ विधर्म; T G_{1-3.6} ह्यधर्म (for अ*).
— D₂ D₄ om. (hapl.) 6th. B₉ reads 6th twice.
— *) D₅₁ lacuna; D_{5.7} वाधर्म (for चाधर्म). M_{1.6}
धर्म्यं चाधर्म्यरूपेण. — *) T₁ G_{1.2.6} कश्चिद् (for कश्चिद्).
K₁ अप्राकृताश्च; G₂ अप्राकृतश्च.

7 *) G₁ वेदवेदाश्च (for 'वादाश्च'). D_{4.7} वेदवाद-
स्त्वनुयुगं. — *) K₁ प्रसंति; K₇ D₉ न संति; T₁
G_{1.2.6} स्रवंति; G₂ स्रवंति (for हसन्ति). K_{1.2.4}.
6.7 V₁ Da₄ D_{4.6.9} T₁ G_{1-2.6} हि; D₅ lacuna; D₇
[इ]ति; T₂ च (for ह). K_{5.7} T₂ न (for न:).
T₃ श्रुति: (for श्रुतम्). ☞ Cp: हसन्ति, आयुरादिवत् ।
तेन वेदमूलत्वं श्रुतीनां प्रतिभामूलत्वं वेति संशयप्रस्तत्वाद्यप्र-
माणमेव । ☞

8 = (var.) Manu. 1. 85. — *) D₄ धर्मस.
— *) D₅₁ D_{2.6} युगे (for स्परे). — *) D₅ काले (for
कलि). — *) V₁ B_{5.6} (marg. as in text). Das. a₄
M_{5.7} इति; B₇ [अ]र्हति (for इव).

9 *) D_{5.7} आम्नाय; D₅ आस्त्राय; G₂ आसेयं
(for आम्नाय). K₁ अस्त्रायवचनं सत्यम्. — *) D₅₂
लोकसंग्रहं. ☞ Cn: लोकसंग्रहः । लोकरत्नमात्रम् । ☞
— D₅₂ reads 9th on marg. — *) K₅ V₁ B_{5.6-9}
Das D_{51. n₄} D₅ D_{2.2.8} T G_{1-3.6} M_{1.6-7} पुनर् (for
परं). — *) B_{7.8} (marg. as in text). Das D₅₁
प्रसूता; D_{5.7} प्रसूता (for प्रसूता). K₅ V₁ B_{5.6-9}
Das. a₄ D_{51. n₄} D₅ D_{2.2.8} T G_{1-3.6} M_{1.6-7} सर्वतो;
D₇ विश्रुता (for विश्रुतो). ☞ Ca. p: विश्रुतोमुखाः

आम्नायवचनं सत्यमित्ययं लोकसंग्रहः ।

आम्नायेभ्यः परं वेदाः प्रसूता विश्रुतोमुखाः ॥ ९

ते चेत्सर्वे प्रमाणं वै प्रमाणं तच्च विद्यते ।

प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ॥ १०

धर्मस्य हियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।

या या विक्रियते संस्था ततः सापि प्रणश्यति ॥ ११

विद्य चैवं न वा विद्य शक्यं वा वेदितुं न वा ।

सर्वदर्शनानुयायिनः । Ca: यद्वा, अनेकशास्त्रत्वेन प्रायो बहु-
लोच्छिन्नप्रकीर्णशास्त्राः । ☞

10 *) D_{5.7} तदेतत् (hypermetric); G₂ ते च
(for ते चेत्). K₇ D_{5.9} M_{1.6} सर्व; B_{5.8} Das D_{51. n₄}
D₅ D_{2.2.8} C₇ सर्व (for सर्वे). D₂ lacuna for प्रमाणं
वै. K₇ D_{4-7.9} हि (for वै). — *) K_{1.2.4} Da₄ यत्र;
V₁ B_{5.6-9} Das D_{51. n₄} D₅ D_{2.2.8} M_{1.6.7} ह्यत्र; D_{5.7}
त्वत्र; T₂ M₅ तत्र; G₂ भूप (for तत्र). B_{7.9} Das.
a₄ D₅₁ मिद्यते. T₁ G_{1.2.6} नाप्रमाणं तु विद्यते. — *)
D₅ [5]पि; D₅ वा (for the second च). K₄ प्रमाणं
चाप्रमाणं च; B_{5.6.7.8} (marg. as in text). Das D_{51. n₄} D₅
D_{2.6.8} Cpp प्रमाणेष्वप्र (B_{5.7.8} 'णेपि प्र-; D₅ Cpp
'णे चाप्र)भाणेन; T G_{1-2.6} M_{1.6-7} 'णं चेत्प्र (M_{1.6.7}
च प्र)भाणेन. — *) K₅ निरुद्धे; T₂ G_{1.2} M_{1.6.7}
विरुध्यते (for 'द्धे). K₂ शास्त्रतः (for 'तः).

11 *) K₅ V₁ B_{5.6.7.9} Das. a₄ D_{51. n₄} D₅₂ D₂.
2.8 Cp क्रियमाणस्य; K₇ T₂ G₁ ह्य (T₂ G₁ ही)यमान-
(G₁ 'ण)स्य. G₂ धर्मश्चाद्रियमाणस्य. — *) K_{1.2} G₂
यथा; D₇ T G_{1.2.6} M₅ यदा; M_{1.6} यया (for या
या). T₁ विक्रीयते; G₁ [अ]विक्रियते; G₂ विश्रमते; Cp
[आ]विक्रियते; Cpp विक्रियते (as in text). M₅
संस्थस्य. D₅ पापा विद्वियते संस्था. — *) G_{1.2.6} तदा;
G₂ तथा (for ततः). G_{1.2.6} M_{5.7} वि- (for [अ]पि).
V₁ B₅ (marg.) प्रमिद्यते; D₉ प्रणश्यति. T₁ तदा सा
प्रविण्डयात.

12 *) K₁ M₅ चैतं; K₅ V₁ Da₄ M₇ Cp चैनं (for
चैवं). V₁ चाविद्य; D₅ M₅ वा विद्य. D_{5.7} विद्यश्चैनं
न वा विद्य; T G_{1-2.6} विद्यो वै (T₁ नै)नं न वा विद्यः
(T₂ G₁ 'य). — *) B₅ (marg. as in text) स्याद्
(for वा). K₁ B₅ वेदितं (for 'तुं). G₂ तव (for
न वा). — *) D_{5.7} अ (D₇ क्षु)रघारायां (for 'राया).
K₂ अजीर्णाङ्कुरघाराया. — *) Da₄ गरिवात्. K₅ B₅.
6-9 Das. a₄ D_{51. n₄} D₅ D_{2.2.8} M_{1.6.7} अपि पर्वतात्
(by transp.); D_{5.7} पर्वता इव.

अणीयान्धुरधाराया गरीयान्धर्वतादपि ॥ १२
गन्धर्वनगराकारः प्रथमं संप्रदृश्यते ।
अन्वीक्ष्यमाणः कविभिः पुनर्गच्छत्यदर्शनम् ॥ १३
निपातानीव गोम्याशे क्षेत्रे कुल्येव भारत ।
स्मृतोऽपि शाश्वतो धर्मो विप्रहीणो न दृश्यते ॥ १४
कामादन्ये क्षयादन्ये कारणैरपरैस्तथा ।
असन्तो हि वृथाचारं भजन्ते बहुतोऽपरे ॥ १५

13 *) Mr -नगराकारं (for 'कारः). —^b) K1 प्रथमं स प्रदृश्यते; G2 पादमासां प्रदृश्यते. —^c) Das M1.8 अन्विष्य (Das 'द्व'माणः; D4-s G2 अन्वीक्ष' (for अन्वीक्ष'). —^d) K1 गच्छति; Ds G2 गच्छतु (for गच्छति). G2 दर्शनं (for अदर्शनम्).

14 *) Das नियामानि; Ds निजगानि; T1 विपानानि; G1 निता'; G2 निवातानि (for निपातानि). T2 च (for [इ]व). K1 गोत्रा ये; K2.7 D4.8 Ca गोत्राये; K4.8 V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 गोम्योपि; Ds गोम्यीये; G2 कोशादि; M3 (inf. lin.) शौडिये (for गोम्याशे). ☞ Ca: यथा निपानेषु, जलाधारेषु प्रथमं दृष्टं जलं गोम्यायेन, रावां निश्चयेन आद्ये आगमने सति पीतं सन्नोपलभ्यते ॥ Cs: गवादीनामुपभोगार्थं कृपादिरुद्धोदकं यत्र ग्रियते तन्निपानम् । ☞ —^b) Ds lacuna; Dr क्षेत्र- (for क्षेत्रे). K2 कुलेव; K4.8 Bs (marg.). 7.8 Das. 24 Dn1. n4 D2. 5. 8 T2 M1. 5-7 कुल्ये च (for कुल्येव). Das भारतः. G2 क्षेत्रजस्यैव भारत. ☞ Ca: कुर्या कृत्रिमा नदी प्रणालिक्रिया क्षेत्रे प्रविष्टा शुच्यमाणत्वाच्च दृश्यते । ☞ —^c) Bo. 8 Dn1. n4 Ds1 D2 3.8 स्मृतिर; Ds स्मृतेर (for स्मृतो). Ks V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 M1. 5-7 हि (for सपि). Bs (marg.) सन्न्यति. (sic) (for स्मृतोऽपि). K7 D4.9 शाश्वतो (for शाश्वतो). —^d) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 Das. 24 Ds D2. 4. 7. 9 विप्रहीणो (for 'हीणो). Das. 24 [S]पि (for न).

15 *) K4 कामम् (for कामाद्). Das om. the first दन्वे. Ds. 7 कु (Dr क्ष)मादन्ये (for क्षया'). V1 Bs Dn1. n4 Ds D2. 3.8 कामादन्वेच्छया चा (V1 'याद') न्ये; T G1. 2. 6 कामादपेक्षया चान्ये. ☞ Cn (reading अन्वेच्छया): मृतकाव्यापनादिः । ☞ —^b) G1 कारणद् (for 'णैर'). K1 2. 4 अपरे (for 'रैस्'). —^c) Ks Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1-2. 6 M1. 5-7 [S]पि (for हि). Ds. 7 वृथाचा (Ds 'का')राव; T G1-2. 6 'चारा (for 'चार्). ☞ Cn:

धर्मो भवति स क्षिप्रं विलीनस्त्वेव साधुषु ।
अन्ये तानाहुरन्मत्तानपि चावहमन्पुन ॥ १६
महाजना ह्युपावृत्ता राजधर्मं समाश्रिताः ।
न हि सर्वहितः कश्चिदाचारः संप्रदृश्यते ॥ १७
तेनैवान्यः प्रभवति सोऽपरं बाधते पुनः ।
दृश्यते चैव स पुनस्तुल्यरूपो यदृच्छया ॥ १८
येनैवान्यः प्रभवति सोऽपरानपि बाधते ।

वृथा, ध्वारादित्यात् । ☞ —^d) G2 भवति. K4 सर्वतो बहुतो जनाः (sic).

16 *) G2 धर्मं (for धर्मो). Das संक्षिप्तः; Dr संक्षिप्तः; T1 G1. 2. 6 M1. 7 न क्षिप्रं; T2 G2 Ms न क्षिप्रं (for स क्षिप्रं). —^b) K4 विलेपस्; Ks V1 Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Cp (gloss: जडा एते इति) प्रलापस्; K7 Das. 24 D4. 9 M1. 5. 7 विलोपस्; Bs (marg.) Ds विलापस् (for विलोपस्). K7 D4. 9 चैव; M1. 5. 7 तेषु (for स्वेव). T G1-2. 6 विलोमस्ते प्वया (G2 'पु सा)वुषु (G2 'वत्'). —^c) Ks V1 Bo. 6-8 M1. 5. 7 अन्येवान्; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अन्येवान् (for अन्ये तान्). Bo Das Ds उत्पन्नान्; G2 उन्मत्ता (for उन्मत्तान्). —^d) Ks चापि; K7 V1 Das वाव-; Bs Ms. 8 वाचा; T G1-2. 6 M1. 7 वाचं (for चाव-). Ds 7 अपि वागहमन्पुन.

17 *) K1. 2 वृथावृत्ता; Ks [अ]भ्युपावृत्ता; K7 D4. 9 ह्युपावृत्तं; Das Dn1 Ds1 ह्युपावृत्ता; Ds D2. 6 [अ]नुपावृत्ता (Ds 'च-); Dr [अ]भ्युपा' (for ह्युपा'). T G1-2. 6 M1. 5-7 महाजनाहु (M1. 5. 7 'ह्यु)पावृत्ता. ☞ Cn: महाजनाः, द्रोणाचार्यादयः । ☞ —^b) Ks Bs-8 Das. 24 D2 G2 राजधर्मं (D2 'र्मं); G1 'धर्मः; M1. 5. 7 'धर्माः (for 'धर्म'). G2 -समाश्रिता (for समाश्रिता). ☞ Ca. p: राजधर्मं, अर्थशास्त्रोक्तं, अर्थकप्रकरणत्वात् (Cp: अर्थेषु तारत-यात्) ॥ Cs: राजधर्मं श्रेष्ठं धर्मं, प्राकृतजनानुमतादमार्गि-वृत्तम् । ☞ —^c) T G1. 2. 6 च (for हि). Bo धर्म-; D2 सर्वे (for सर्व-). T G1-2. 6 गतः (for 'हित-). Ds कैश्चिद्. —^d) K4. 9 V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 G1 -वर्तते (for -दृश्यते).

18 *) V1 Bs (marg. as in text) Ds 7 Mr वेन (for तेन). G1. 2 [अ]न्यं (for [अ]न्यः). Ks Bs Das. 24 Cp (gloss: समुद्धो भवति) संभवति; Cpp प्र' (as in text). —^b) K7 D4. 9 दो परं (for दोऽपरं). K1 मनः (for पुनः). —^c) K1 दृश्यते. —^d) Ds 1

C. 12. 2575
D. 12. 2575
K. 12. 257. 19

C. 12. 9275
B. 12. 261[50].19
K. 12. 286. 19

आचाराणामनैकाग्र्यं सर्वेषामेव लक्षयेत् ॥ १९
चिरामिपन्नः कविभिः पूर्वं धर्म उदाहृतः ।

तेनाचारेण पूर्वेण संस्था भवति शाश्वती ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

२५३

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
तुलाधारस्य वाक्यानि धर्मे जाजलिना सह ॥ १
वने वनचरः कश्चिज्जाजलिर्नाम वै द्विजः ।
सागरोद्देशमागम्य तपस्तेपे महातपाः ॥ २
नियतो नियताहारश्चिराजिनजटाधरः ।

मलपङ्कधरो धीमान्बहुन्वर्षगणान्मुनिः ॥ ३
स कदाचिन्महातेजा जलवासो महीपते ।
चचार लोकान्विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ४
स चिन्तयामास मुनिर्जलमध्ये कदाचन ।
विप्रेक्ष्य सागरान्तां वै महीं सवनकाननाम् ॥ ५
न मया सदृशोऽस्तीह लोके स्थावरजङ्गमे ।

रूपो (for तुल्य').

253

19 ") Ds. 7 [अ]स्य (for [अ]न्यः). B1 Ds2 Ds3 स
(for प्र-). —^b) K4 बाध्यते. —^c) Da4 आचाराणाम्.
K1.2 अनैकाग्र्यं; D4 G1.2 अनेकाग्र्यं (G2 'अं'). —^d)
K4.6 V1 Bo. 5. 7. 8 (marg.). 9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds
D2. 2. 5. 7. 8 उप- (for एव). K1 लक्ष्यते; K2 T
G1-2. 6 Ms लक्ष्ये (for लक्ष्येत्).

20 Before 20, T G2. 2. 5 ins. भीष्मः. —^a) Ds1
D4 T1 G1. 2. 6 वी (Ds1 D4 वि) राभिपन्नः; G2 चिरापि
(for चिरामि). T2 कविभिः (for कविभिः). ☞ G3:
चिरामिपन्नः, अविगीतानादिप्रवृत्तः ॥ G3: दीर्घकालानु-
ष्ठितः । ☞ —^b) K1 D4. 5. 9 स वै; D5. 1 G2 पूर्वः;
M1 पूर्वे (for पूर्व). B2 जन्म (for धर्म). —^c) K7
D4. 9 श्रुमेण (for पूर्वेण). —^d) K2 शाश्वतीः.

Colophon om. in K1.2; Śi missing: Ks. 5 B1-5
Da1. 22 Dn2. n3 D1 G4. 5 Ma-4 absent. — Sub-
parvan: Ks. 1 V1 Bo. 5-9 Da3. 24 Dn1. n4 Ds D2-9
T G1-2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K4 Dn1
D4. 1 युधिष्ठिरप्रश्नः; B4. 1. 9 Da3. 24 तुलाधारजाजलिसंवादः;
Ms आचाराणामनैकाग्र्यं; M7 आचाराणैकाग्र्यं. — Adhy.
no. (figures, words or both): Ks Ds M1. 5. 7 85;
K1 D4. 5. 9 84; Dn1 D7 T1 G1. 2. 6 Ms 87; Dn4
Ds3 86; Ds 81; T2 101; G2 83. — Śloka no.:
Dn1. n4 Ds 20.

☞ This adhy. is missing in Śi (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 ") G2 om. from प्युदा up to पुरात (in 1^b).
—^c) K1 तुल्याधारस्य; D3 तुलाधारस्य. K1 D4. 5. 7. 9
M1. 5 (inf. lin.). 6 संवादं (for वाक्यानि). —^d) K4
ज्वाज्वलिना; G1 जाजं.

2 ") K1 D4-7. 9 तु (D4. 9 तु; D5. 7 च) विचरन्;
G1 वने चरन् (for वनचरः). —^b) G1 जाजलिर. —^d)
K1. 2 महातपः; K1 D4-7 9 यशाः (for 'तपाः').

3 ") Da4 नीयतो नियताधारश्च (sic). —^d) V1
B6. 9 Da1 बहु- (for बहुन्). K1 (marg. as in text)
-गणान्वितः (for 'न्मुनिः').

4 ") K1 जालावासो; K1 B6 (marg.) Da4 D4. 1. 9
जलवासान्; B3 Da3 D4. 5 G2 'वासा (G2 'स') (for
'वासो'). —^c) G2 चचार (for चचार). —^d) K4.
5. 7 Bo. 1 Da4 Ds D4. 5. 9 G1 प्रेक्षमाणो (K1 'नो')
(for प्रेक्ष'). K1 मनोजवाः; T G1-2. 6 M1. 5-7 महा-
जवः (G1 'पः') (for मनो').

5 ") G2 न (for स). K2 तदा (for मुनिर्).
—^b) K4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 Cn जलवासे (for 'मध्ये').
Da4 कदाचनः. —^c) Da4 विप्रेक्ष्य; G2 प्रवेष्ट (for
विप्रेक्ष्य). K1. 7 G2 सागरांता. ☞ Cn: जलवासे महीं

अप्सु वैहायसं गच्छेन्मया योऽप्यः सहेति वै ॥ ६
 स दृश्यमानो रक्षोभिर्जलमध्येऽवदत्तः ।
 अब्रुवंश्च पिशाचास्तं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७
 तुलाधारो वणिग्धर्मा वाराणस्यां महायज्ञाः ।
 सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ॥ ८
 इत्युक्तो जाजलिर्भूतैः प्रत्युवाच महातपाः ।
 पश्येयं तमहं प्राज्ञं तुलाधारं यशस्विनम् ॥ ९
 इति ब्रुवाणं तमृषिं रक्षांस्युद्धृत्य सागरात् ।

विशेष्य, तपोबलादूरदर्शनादिसिद्धिं प्राप्य । ॐ — ^a) K1. 2. 4. 7 Dn1 Ds. 5. 9 सनग-; B3 (marg.) सगिरि- (for सनग-). B3 (marg. as in text) -पत्तनां; Ds1 -काननं; G1 -पर्वतां (for -काननाम्).

6 ^a) G2 मनया (for न मया). — ^b) G2 M1. 5. 6 सस्याणु- (for स्यावर-). — ^c) Dn4 अब्रुः; Ds अस्तु; D1 अस्ति (for अप्सु). Das. 24 वैयायसं; T1 G1. 3. 6 वैहायसान् (for 'यसं'). T G1-3. 6 Ms गच्छन् (for गच्छेन्). ॐ Ca: वैहायसं नक्षत्रादि ॥ Cn: आकाशगतं ग्रहनक्षत्रादि । गच्छेदवगच्छेत् ॥ Cs: वैहायसं, आकाशव-
 द्वाक्साहित्यम् ॥ Cv: अप्सु वैहायसं, पवनोद्भवनेन जलोपरि-
 संचारम् । ॐ — ^d) K2. 4 मया योऽप्यः; Ds1 मया योऽप्यः;
 Ms महायोग्यः (for मया योऽप्यः). K1 Ds सहेति (for
 सहेति). K1 मयान्धोऽप्यसहेति वै (sic); T G1-3. 6
 महायोग्यसि ही (T2 है) ति वै. — After 6, Das. 24 read
 42^{ab} for the first time, repeating it in its proper
 place.

7 ^a) K2. 4. 7 Dn1. n4 Ds2 Ds-5. 3. 9 G2 अ(G2
 न) दृश्यमानो; D2 स दृश्यमाणो (for 'मानो'). — ^b) V1
 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds Ds. 2. 8 वदस्तथा
 (V1 'त:'); Ds. 7 अवस्तुत; T G1-3. 6 M1. 5-7 च मारत
 (for स्वदत्तत:). Ks B1. 9 Das तथा; Bs (marg.)
 Das तदा (for तत:). — After 7^{ab}, T G1-3. 6 Ms
 read 41^{cd} for the first time, repeating it in its
 proper place. — ^c) K1 B1 अब्रुवंश्च; Ks अस्तुवंश्च.
 T1 G1. 3. 6 तं; G2 तु (for च). K2 पिशाचस्. K2
 Ds2 तौ; Ds च; T1 G1-3. 6 तु (for तं). — ^d)
 K1 Bo Das Ds M1. 5-7 नैव (for नैवं). T1 G1-3. 6
 नैवं वक्तुमिहार्हसि.

8 = (var.) 43. — ^a) K2 तुलाधारो; Bs 'धारो
 (hypermetric) (for 'धारो'). K2. 7 वनिग्- (for
 वणिग्-). K1 T1 G2. 3. 6 -धर्मो (for -धर्मा). — ^b) K2

अब्रुवन्गच्छ पन्थानमास्थायेयं द्विजोत्तम ॥ १०

इत्युक्तो जाजलिर्भूतैर्जगाम विमनास्तदा ।

वाराणस्यां तुलाधारं ममासाद्याब्रवीद्वचः ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

किं कृतं सुकृतं कर्म तात जाजलिना पुरा ।

येन सिद्धिं परां प्राप्तस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ १२

भीष्म उवाच ।

अतीव तपसा युक्तो घोरेण स बभूव ह ।

C. 12. 9289
 B. 12. 251(1). 13
 K. 12. 257. 13

Bo. 5. 3 Ds2 Ds. 5. 7 T1 G2. 3. 6 M1. 5. 6 वाराणस्यां (for
 वारा). — ^a) Das एतं (for एवं). G1 नार्हते. — ^d)
 V1 तथा (for यथा). G2 वा (for त्वं). Das यथा
 त्वं द्विजसत्तमः.

9 Before 9, K1 Ds. 5. 3 ins. भीष्म उवाच. K1. 2. 4
 G2 om. (hapl.) 9-10. — ^a) Ds1 इत्युक्ता. — ^c) G1
 तु (for तम्). B1 Ds-7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 महा- (for
 अहं).

10 K1. 2. 4 G2 om. 10 (cf. v. 1. 9). — ^b) K1
 B3 Ds. 9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 उवाच (for उद्धृत्य).
 — ^d) Ds आस्थायेमां; T1 G1. 3. 6 आस्था चेत्ते; T2
 आस्थायेति; Ms 'येमं' (for 'येमं'). K1 द्विजोत्तमं;
 Das 'तमः'.

11 ^a) K1 जाजलिर्. — ^b) T1 G1. 3. 6 तथा (for
 तदा). — ^c) K2 M1. 5. 6 वाराणस्यां. Das तुलाधारं;
 M1 तुराधारं (for तुला). — ^d) Bs (marg. as in
 text) समागत्य (for 'साद्य'). K1 वचः; Ks V1 Bo.
 5-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 8 इदं (for वचः). M1. 5
 दिदक्षुः पांडुनंदन.

12 ^a) Ds विकृतं (for किं कृतं). Ks V1 Bo. 5-9
 Das Dn1. n4 Ds2 Ds-4. 3. 9 T2 M1. 5. 6 दुष्कृतं; K1
 Das Ds1 दुष्कृतं (for सुकृतं). Ks V1 Bo. 5-9 Das.
 24 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 8 तात कर्म (by transp.); Ds
 कर्मजातं; M1. 5 कर्म कृतं. K1 जाजलिना. K1 परा;
 Dn4 तदा (for पुरा). — ^c) Ks Ms पुरा; Ds परा
 (for परी). T2 Gs. 6 येन सिद्धिः पु (T2 प) रा प्राप्ता.
 — ^d) Ks अर्हति. K1 (sup. lin. sec. m. as in text)
 तन्मे ब्रूहि पितामह.

13 ^a) Das तेजसा (for तपसा). — ^b) Das तं;
 T1 G1-3. 6 च (for स). — ^c) K2 नम्युः; Ks
 5-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 8 तयोः; K1 Ds

C. 12. 9289
B. 12. 267. 13
K. 12. 267. 13

नद्युपस्पर्शनरतः सायं प्रातर्महातपाः ॥ १३

अग्नीन्परिचरन्सम्यक्स्वाध्यायपरमो द्विजः ।

वानप्रस्थविधानज्ञो जाजलिर्ज्वलितः श्रिया ॥ १४

सत्ये तपसि तिष्ठन्स न च धर्ममवैक्षत ।

वर्षास्वाकाशशायी स हेमन्ते जलसंश्रयः ॥ १५

वातातपसहो ग्रीष्मे न च धर्ममविन्दत ।

दुःखशय्याश्च विविधा भूमौ च परिवर्तनम् ॥ १६

ततः कदाचित्स मुनिर्वर्षास्वाकाशमास्थितः ।

V1 D7 नद्युप-; D3 तस्योप-; G2 इत्युप- (for नद्युप-). Ds2 -तर-; T G1-2.6 M1.5-7 -पर- (for -रत-). K4 न नद्युपस्पर्शनरतः; D4 corrupt. —^d) K2 महातपाः.

14 ^a) G1.2 Ms अग्नि (for अग्नीन्). —^b) G2 मुनिः (for द्विजः). —^c) K7 D4.9 -विहारज्ञो; Ds विधानेन (for 'नज्ञो'). —^d) K1 जाजलिर्; K4 जाज्वलिर्. K2.7 G1 M1.5 ज्वलित-; G2.3 ज्वलन- (for ज्वलित-). G1 -क्रिया; G2.3 -प्रियः (for श्रिया).

15 ^a) G1 तत्वे; M1.6 वन्ये (for सत्वे). K1.4.7 M1.6 [अ]तिष्ठत् (for तिष्ठत्). Ks V1 Bo.6-9 Das. a4 Dn1.24 Ds D2.2.5.7.8 Ms.7 वने तपस्यतिष्ठत्स. —^b) K2 स च; Ds.7 न वै (for न च). K7 D4.6.9 चाहारम्; T G1.2.6 M1.5.7 चाधर्मम् (for च धर्मम्). Ds T1 Ms अवेक्षत; G1.2.6 अपे (for अवै). G2 न वा वर्षमवेक्षत. ☞ Cn: न च धर्ममवैक्षत, धर्मवानस्तीति मानं न प्रापेत्पर्यः ॥ Cs: कामक्रोधादियुक्ते मनसि न धर्मो बभूवेत्यर्थः । ☞ —^c) Ks वर्षाषु (for 'सु'). K1 -शायी (for -शायी). —^d) Ds -संश्रया (for 'च').

16 ^a) Bs (marg.) पंचताप- (for वातातप-). G2 वातातपसहोनीहो. —^b) Ds.7 वा (for च). K2 चर्मम्; Ds1 T G1-2.6 M1.5.6 [अ]धर्मम् (for धर्मम्). Das अविन्दत. ☞ Ca: धर्मानाचरन्नपि अज्ञाश्वतं धर्मं विवेद [न ज्ञाश्वतम्] । Cs (reading [अ]धर्मम्): वाक्का-याभ्यां न किञ्चित्पापं कृतवान् । ☞ —^c) K2 Bo Ds दुःख-शय्या; T G1-2.6 दुःख (G1 'खं')शय्या (for 'शय्याश्च'). D2 om. from च up to वर्तनम् (in 16^d). T2 G1-2.6 विविधां (for 'चा'). —^d) Ds1 Ms वि- (for च). Ks Bo.6-9 Das. a4 Dn1.24 Ds1 Ds.5.7.8 -वर्तते (for -वर्तनम्).

17 ^a) Ks.7 V1 Bo.6.7.9 अन्तरिक्षाञ्च. K1.2.2

अन्तरिक्षाञ्जलं मूर्धा प्रत्यगृह्णन्मुहुर्मुहुः ॥ १७

अथ तस्य जटाः क्लिन्ना बभूवुर्ग्रथिताः प्रभो ।

अरण्यगमनान्नित्यं मलिनो मलसंयुताः ॥ १८

स कदाचिन्निराहारो वायुमक्षो महातपाः ।

तस्यौ काष्ठवदव्यग्रो न चचाल च कर्हिचित् ॥ १९

तस्य स स्थाणुभूतस्य निर्विचेष्टस्य भारत ।

कुलिङ्गशकुनौ राजनीढं शिरसि चक्रतुः ॥ २०

स तौ दयावान्विप्रर्षिरुपप्रेक्षत दंपती ।

D4-7.9 मूर्धि (for मूर्धा). —^d) Ks.7 प्रत्यगृह्णाद्; Ds.7 प्रपतंतं (for प्रत्यगृह्णन्). Bs (marg. as in text) मुनिर् (for सुहृत्).

18 ^a) D2 om. अथ तस्य जटाः. Ks.7 B7 Ds Ds M1.6 जटा. —^b) K7 D4.6 व्यथिता (for ग्रथिता). K1.2.4.7 D4-7.9 विभो; V1 हव; Das M1 प्रभोः (for प्रभो). — For 18^a, T G1-2.6 subst.:

703* क्लिन्ना बभूवुर्ग्रथिता आहुतस्य जटाः प्रभो ।

—^a) K1.2 वासिनो; T1 G1-2.6 -गमनो (for -गम-नान्). —^d) K7 जाजलो; Bs-9 Das Ds.7 M1.7 मलिना; Ds.6.9 जटिळो (for मलिनो). K7 Dn1.24 Ds Ds.4.5.9 T G1-2.6 -संयुतः; M1 -संवृताः (for -संयुताः).

19 ^b) K2 महातपाः. —^d) D4 स (for च).

20 ^a) Ks तस्य स्व-; Bs तत्र स्म; Ds तस्य च; Ds (marg. as in text) स्थितस्य (for तस्य स्म). K7 [अ]स्थाणु- (for स्थाणु-). —^c) K2 तुलिग-; K4 Ds.9 सुलिग-; Ks Ds.2.3 G2 Cs कलिग-; K7 Ds मूलिग-; T2 कुलिग-; Cp Csp कुलिङ्ग- (as in text). K1 -शकुनो; K7 Ds.6.9 T2 -शकुनी; G2 'ना (for 'नौ'). —^d) Das निढं; T2 हृदं; M1.6.7 नीढं. K2 नीढं चिरस्य चक्रतुः. ☞ Ca: कलिङ्गशकुनौ धूम्यारपक्षिणौ । कुलिङ्गशकुनाविति पाठे कपोतपक्षिणौ ॥ Cs: कुलिङ्गश्वटकः । ☞

21 ^a) Ds.7 ततो; G2 न तौ (for स तौ). Das यथावान् (for दयावान्). Ks V1 Bo.6-9 Das. a4 Dn1.24 Ds Ds.2.3 M1.5-7 ब्रह्मर्षिर्; T G1-2.6 स मुनिर् (for विप्रर्षिर्). —^b) K7 Bs.9 G2 उपप्रेक्षत; V1 उदैक्षत (submetric); Bs (marg. as in text) M1.6 उदैक्षे (Bs 'पे')क्षत; Cs (gloss: उपप्रेक्षत) उपप्रेक्षत (as in text). —^c) Das ताडकं; M1.5-7 निलयं (for नीडकं).

कुर्वणं नीडकं तत्र जटासु तृणतन्तुभिः ॥ २१
यदा स न चलत्येव स्थाणुभूतो महातपाः ।
ततस्तौ परिविश्वस्तौ सुखं तत्रोषतस्तदा ॥ २२
अतीतास्वथ वर्षासु शरत्काल उपस्थिते ।
प्राजापत्येन विधिना विश्वासात्काममोहितौ ॥ २३
तत्रापातयतां राजश्चिरस्थण्डानि खेचरौ ।
तान्यबुध्यत तेजस्वी स विप्रः संशितव्रतः ॥ २४
बुद्धा च स महातेजा न चचालैव जाजलिः ।
धर्मे धृतमना नित्यं नाधर्मं स त्वरोचयत् ॥ २५

22 ") D_{as} सदा (for यदा). K_s V₁ Bo. 8-9
D_{as} D_{ni}. n₄ D₂. 2. 3 M₁. 5. 7 न स (by transp.).
Bo. 8 (marg. as in text) एष (for एव). — ") K₁
स्थाणुभूतौ. K₁ B₁ महातपः. — ") T₂ M₁ ततस्तौ
(for 'स्तौ'). Bo D_{ni}. n₄ D₂. 2. 3 सुखं (for परि).
K_s विश्वस्तौ; D_s विश्वस्तौ; G₂ -वर्तस्यौ (for
-विश्वस्तौ).

23 ") K_s G₁ अतीतासु; D_{as} अतीतासु. B₃ च
(for [अ]य). — ") T₁ G₁-2. 5 उपस्थितः (for 'स्थिते').
— ") G₂ प्राजापत्येन. — ") K₂ विश्वात्मात्; D_s 'स्ये
(for 'सात्'). D_s क्षाम- (for काम-).

24 ") M_s तस्य (for तत्र). D₁ T G₁-2. 5 M_s
[उ]पादयतां; M₁. 5 पातयतां (for [अ]पात'). — ")
K₂ चिरस्थण्डानि खेचरौ; V₁ शिरश्चा'. — ") G₂ न
तस्य विप्रियं चक्रे. — ") K₁. 4 संशित-; D_{ni} D₄. 6. 9
शंसित- (for संशित-).

25 ") K₁. 2. 4 D_{as} D_s T₂ G₂ बुद्धा; D₂ बुद्धिः;
M₁ बुद्धा (for बुद्धा). K₁. 2. 4 D_{ni} T₂ G₁. 2 M_s सु-
(for स). — ") D_{as} D_{ni}. n₄ D_s (before corr.)
च; T G₁-2. 5 स (for [ए]व). K₄ जाज्वलिः. — K₁
reads 25^a-27^a twice. — ") K₄. 5 Bo. 8 (marg. as
in text). 7. 8 (marg. as in text) 9 D_{as} D_{ni}. n₄ D_s
D₂. 2. 3 कृतमना; G_s धृतमना (for धृतमना). K₁
(both times). 2 धृतमनमना नित्यं. — ") G₁ न धर्म-
K₁ (both times). 2 व्यरोचयत्; K₁ D₄. 5. 9 [S]न्व';
T₁ G₂. 2. 5 ह्य; T₂ M₁. 5-7 [S]म्यरोचयत् (M₁
'पयेत्' (for त्वरो')).

26 For the repetition in K₁, cf. v. l. 25. — ")
K₁ (both times) D_s चागम्य (sic); K_s चाप्यवै;

अहन्यहनि चागम्य ततस्तौ तस्य मूर्धनि ।
आश्वासितौ वै वसतः संप्रहृष्टौ तदा विभो ॥ २६
अण्डेभ्यस्त्वथ पुष्टेभ्यः प्रजायन्त शकुन्तकाः ।
व्यवर्धन्त च तत्रैव न चाकम्पत जाजलिः ॥ २७
स रक्षमाणस्त्वण्डानि कुलिङ्गानां यतव्रतः ।
तथैव तस्यौ धर्मात्मा निर्विवेष्टः समाहितः ॥ २८
ततस्तु कालसमये बभूवुस्तेऽथ पक्षिणः ।
बुबुधे तांश्च स मुनिर्जातपक्षाञ्चकुन्तकान् ॥ २९
ततः कदाचिचांस्तत्र पश्यन्पक्षीन्यतव्रतः ।

C. 12. 8306
B. 2. 252 (12. 30)
K. 12. 257. 30

D_{ni}. n₄ D₂ D_s चागम्य (for 'म्य'). — ") T₁ G₁-2. 5
अस्य (for तस्य). — ") D_{as} आश्वासितौ; T₂ विश्वा-
मितौ (for आश्वा'). K₄. 5. 7 Bo. 8 D_{ni}. n₄ D_s D₂. 3
निवसतः (D_s 'तां'); D_s निवसितौ; D₂ वै सततं;
D_s परौ नित्यं; T G₁-2. 5 च सततं (for वै वसतः).
D_s वा; M₁. 5-7 च (for वै). — ") D_{as} स; D_s
तं (for सं). K₁ (both times) D_{as} तदा विभो; D_s
स चाभिभो.

27 For the repetition in K₁, cf. v. l. 25. — ")
K₁ त्वाय (for त्वय). K₁ (both times). 2. 4 पुष्पज्यः
(for पुष्टेभ्यः). G₂ अण्डेभ्यस्तावदुष्टेभ्यः. — ") K₁. 4. 5
V₁ Bo. 8-9 D_{as}. n₄ D_{ni}. n₄ D_s D₂-4. 5. 2. 3 T₂ M₁
प्राजायन्त; D₄. 7 प्रायन्त; G₂ प्रीजयन्त (for प्रजा').
— G₁ om. (hapl.) 27^a-29^a. — ") K₁ न्यवर्धन्त (for
व्यवर्धन्त). — ") K_s चाकम्पत (for 'म्पत'). K₄
जाज्वलिः.

28 G₁ om. 28 (cf. v. l. 27). — ") T₂ G₂ M₁.
5. 7 सं- (for स). K₁. 2. 7 रक्षमाणसु; B_s D_{as} D_s
D₂. 7. 9 रक्षमाणसु (for रक्ष'). — ") K₁. 4. 7 D₄. 5. 9
सु (K₁ सू) लिङ्गानां; K₂ तुलिङ्गानां; K_s D₂. 2. 3 G₂
कुलिङ्गानां; D_s कुलिङ्गानि; T₂ कुलिङ्गानां (for कुलि-
ङ्गानां). K_s V₁ Bo. 8-9 D_{as}. n₄ D_{ni}. n₄ D_s D₂. 2. 3
यतव्रतः (for यत'). — G₂ repeats 28^a after 30^a.
— ") G₂ (second time) तदैव.

29 G₁ om. 29 (cf. v. l. 27). — ") M₁. 4. 7
काके (for काल-). — ") K_s D_{as}. n₄ T G₁. 2. 5 त्वय;
K₁ D₄. 5. 9 ते तु (for तेऽय). — ") K₄. 5. 7 D_{ni}. n₄
D_s D₂-4. 5. 2. 3 M_s तु (for च). — ") K_s D_s कलि-
गजा (D_s 'का'य; V₁ Bo. 8-9 D_{as}. n₄ D_{ni}. n₄ D_s

7. 12. 9808
8. 12. 252[1]. 30
K. 12. 267. 30

बभूव परमप्रीतस्तदा मतिमतां वरः ॥ ३०

तथा तानमिसंवृद्धान्दृष्ट्वा चामुवतां मुदम् ।

शकुनौ निर्मयौ तत्र ऊषतुश्चात्मजैः सह ॥ ३१

जातपक्षांश्च सोऽपश्यदुड्डीनान्पुनरागतान् ।

सायं सायं द्विजान्विप्रो न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३२

कदाचित्पुनरभ्येत्य पुनर्गच्छन्ति संततम् ।

त्यक्त्वा मातृपितृभ्यां ते न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३३

D2. 8 कु(B8 [marg] क)लिंगिका(Da4 'ता' न्; D5 संकुतं (for शकुन्त) .

30 K1 om. 30. — ") Da3. 88 Ca. p पक्षैर्वि(Da1 कुक्षैर्वा)पंचतस्तांस्तु. ॐ Ca: पक्षैर्विपञ्चतः पक्षसंबोद्धमा-
दुक्षोयमानान् ॥ Cp: पक्षैरुद्धवैरितस्ततो गतानित्यर्थः ।
— ") K2. 7 B8 (marg.) D4-7. 9 पक्षैर; Da1 पक्षिन्;
M1. 6 विप्रो (for पश्यन्). K2 विवर्धनः; D8 यतस्ततः
(for यतवतः). — After 30³⁰, G2 repeats 28³⁴.
— ") D8 प्रीतिस् (for प्रीतस्). — ") M5 तथा
(for तदा). K2 D8 वर (for वरः).

31 K1 reads 31 twice. — ") B8 तदा; T G1-2. 6
M1. 6. 7 ततस् (for तथा). K6. 7 V1 Bo. 6-8 Da3. 88
Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 7 8 अपि; D4 T2 M1. 5-7 अति-
T1 G1-2. 6 इह (for अस्मि). K4-संवृद्धान् (for 'द्वान्').
— ") K1 (first time) सङ्गा; D2 lacuna (for इह).
K1 (both times). 2. 5 प्राप्तवतो; V1 B8. 9 Da3. 88
चामुवतो; D4. 7 प्रापयतां; T G1. 3. 6 M1. 6 चैवामुवन्;
G2 M7 चैवासवान्; M5 प्राप परां; M5 (sup. lin.) चैवा-
मुतां (for चामुवतां). K2 मदं (for मुदम्). — ")
K7 D4. 6. 9 T G2. 3. 6 M1. 6. 7 शकुनी; G1 'निर्' (for
'नौ'). K7 D4. 6. 9 निर्मयं; G1 निर्मयौ (for निर्मयौ).
— ") K1 (second time) तूषतुश्च; K2 ह्यु' (for ऊ').
T2 G1. 3 चांक्षैः (for चात्मजैः). K1 (first time) तदा
मतिमतां वरः (= 30⁴).

32 ") T2 खात (for जात-). T1 G1-2. 6 च
तान्; M5 तयो (for च सो). T1 G1-2. 6 पश्यन् (for
अपश्यद्). — ") K1 उड्डीनान्; K2 उल्लितान्; K4
उड्डीनान्; K7 उड्डीं; D4. 9 उड्डीनान्; T2 G2 M1. 5-7
वि(G2 नि)ली; M5 (sup. lin.) विनीडान् (for उड्डी-
नान्). B8 (marg.) पुरतो गतान् (for पुनरा). — ")
T G1. 3. 6 M1. 5-7 साये साये (for सायं सायं). — ")
K4 जाजलिः. K2 न सोक्ष्णत जाजलिः. — After 32,
M1. 5. 7 read 36 for the first time, repeating it in

अथ ते दिवसं चारीं गत्वा सायं पुनर्नृप ।

उपावर्तन्त तत्रैव निवासार्थं शकुन्तकाः ॥ ३४

कदाचिद्विवासान्पञ्च समुत्पत्य विहंगमाः ।

पष्ठेऽहनि समाजग्मुर्न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३५

क्रमेण च पुनः सर्वे दिवसानि बहून्यपि ।

नोपावर्तन्त शकुना जातप्राणाः स्म ते यदा ॥ ३६

कदाचिन्मासमात्रेण समुत्पत्य विहंगमाः ।

its proper place.

33 K1. 2 D7 om. (hapl.) 33. K4 om. (hapl.)
33-37; G1 om. (hapl.) 33-35. V1 reads 33-35 on
marg. — ") K7 D4. 6. 9 आयांति; B8 (marg. as in
text) आगत्य (for अभ्येत्य). — ") Ds1 G2 गच्छति (for
गच्छन्ति). V1 सत्वरं; G2 संगतिं; M1. 6 संगताः (for
संततस्). — ") T2 M1. 6 त्यक्त्वा (for त्यक्त्वा). K7
V1 Bo. 6-8 Da3. 88 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 माता- (for
मातृ). Da3. 88 तु; M1 तौ (for ते). — ") D4
वाकंपत; T1 च कंपत.

34 K4 G1 om. 34 (cf. v. l. 33). V1 reads 34
on marg. — ") K6 Bo. 6-9 Da3. 88 Dn1. n4 Ds2
D2. 2. 8 तथा (for अथ). T G2. 6 दिवसे; M5 'सौ'
(for 'सं'). K7 Dn1 D2-4. 6. 8. 9 M6 चापि; Ds2
चारी; D5. 7 वापि; T1 G2. 2. 6 M7 चारं; T2 चार्यं;
M1 चारिर; M5 वारं (for चारीं). K1 अथ ते दिवि
संचारी; Ds1 तथा दिवससंचारी. — ") V1 Bo. 6. 8
(marg.) 9 Da3. 88 T G2. 6 M1. 5-7 साये (for सायं).
D6 नृपः. — ") K6 संकुतकाः.

35 K4 G1 om. 35 (cf. v. l. 33); V1 reads the
same on marg. — ") D8 गत्वा सायं (for समुत्पत्य).
— ") T2 G2 M5 पुनर्जग्मुर् (for समाजग्मुर्). — ")
G2 तं न (for न च).

36 K4 om. 36 (cf. v. l. 33). M1. 5. 7 read 36
for the first time after 32. — ") K1 क्रमेण. — ")
K6 V1 Bo. 6-9 Da3. 88 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 दिवसा-
न्सुबहून्य (V1 'पि'). — ") K2 Ds1 T1 नोपतर्तत
(sic). — ") Ds1 यातप्रायाः स्म; D7 T G1-3. 6 M5
(both times) जातपक्षाश्च (M5 [both times] 'स्तु') (for
'प्राणाः स्म'). K6 D7 T1 G1. 3. 6 तदा (for यदा).

37 K4 om. 37 (cf. v. l. 33). — ") G2 जात-
(for मास-). T1 G1. 3. 6 कदाचिज्जातपक्षास्ते. — ")
K6 समुत्पाद्य (for 'त्यत्य'). — ") B8 (marg.) [अ]ति-

नैवागच्छस्ततो राजन्प्रातिष्ठत स जाजलिः ॥ ३७
 ततस्तेषु प्रलीनेषु जाजलिर्जातविस्मयः ।
 सिद्धोऽसीति मतिं चक्रे ततस्तं मान आविशत् ॥ ३८
 स तथा निर्गतान्दृष्ट्वा शकुन्ताब्जिततत्रतः ।
 संभावितात्मा संभाव्य भृशं प्रीतस्तदाभवत् ॥ ३९
 स नद्यां समुपस्पृश्य तर्पयित्वा हुताशनम् ।
 उदयन्तमथादित्यमभ्यगच्छन्महातपाः ॥ ४०
 संभाव्य चटकान्मूर्ध्नि जाजलिर्जपतां वरः ।
 आस्फोटयत्तदाकाशे धर्मः प्राप्तो मयेति वै ॥ ४१
 अथान्तरिक्षे वागासीत्तां स शुश्राव जाजलिः ।
 धर्मेण न समस्त्वं वै तुलाधारस्य जाजले ॥ ४२

वाराणस्यां महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः ।
 सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं भाषसे द्विज ॥ ४३
 सोऽमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदृक्षया ।
 पृथिवीमचरद्राजन्यत्रमायंगृहो मुनिः ॥ ४४
 कालेन महतागच्छत्स तु वाराणसीं पुरीम् ।
 विक्रीणन्तं च पण्यानि तुलाधारं ददर्श मः ॥ ४५
 सोऽपि दृष्ट्वैव तं विप्रमायान्तं भाण्डजीवनः ।
 समुत्थाय सुसंहृष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयन् ॥ ४६
 तुलाधार उवाच ।

आयानेवासि विदितो मम ब्रह्मन् संशयः ।
 ब्रवीमि यत्तु वचनं तच्छृणुष्व द्विजोचम ॥ ४७

C. 12. 9223
B. 12. 26. 47
K. 12. 267. 47

हंस (for [अ]गच्छन्). K1. 2. 1 D4. 6. 9 तदा (for ततो).
 —^d) K1. 1 G1. 3 प्रतिष्ठत (for प्राति').

38 ^a) K1. 2 प्रलीनेषु; K4 प्रलीनेषु; K5 प्रहीनेषु;
 V1 B5 (marg.) Dn4 D4. 6. 9 Ms प्रहीनेषु; M1 प्रवा-
 तेषु (for प्रलीनेषु). —^b) G2 जाजली. K4 विस्मितः;
 K7 B5. 8 D5-7 T1 G4. 6 विदमयः (for विस्मयः). —^d)
 Ds1 तस्माच्च (for तं मान).

39 ^a) K1. 2. 4 सर्वथा; T1 G2. 2. 8 स तु तान्; T2
 स तदा; G1 सानुगान् (for स तथा). D4 अनिर्गतान्
 (sic) (for निर्ग). K1 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). —^b) V1
 शकुनान् (for 'न्तान्). K1 व्रताः. —^c) K1. 2 संभाव्ये
 (for 'व्य). K7 D4. 9 सामिमानी कृतमना. ☞ Cn:
 संभाव्य, वर्धयित्वा ॥ C5: जीवन्त्येते इति दृष्ट्वा । ☞ —^d)
 K7 D4. 9 गाढं (for मृशं). K5 V1 B5. 6-9 D4. 24
 Dn1. n4 D5 D2. 2. 8 प्रीत (V1 'ति)मना; D5 प्रीत्य तदा
 (for प्रीतस्तदा). K2 Bo भवेत् (for [अ]भवत्).

40 ^a) G1 स नद्यां स उपस्पृश्य. —^c) D4 उदरं
 च (for उदयन्तम्). —^d) K5 V1 B5. 6-9 D4. 24
 Dn1. n4 D5 D2. 2. 8 तपा (K5 D4 'प')तिष्ठन् (for अभ्य-
 गच्छन्).

41 ^a) K1 D5 चटकां; D4 चटकान्; M5 च जटान्
 (for चटकान्). —^b) K4 जाजलिर्. D4 जपतां (for
 जपतां). — T G1-2. 8 Ms read 41st for the first time
 after 7th. —^c) Dn1. n4 D2. 2. 8 G1 (second time)
 तथा (for तदा). —^d) K5 धर्मे (for धर्मः). D5
 प्राप्ते. T G1-2. 8 (all second time) च (for वै).

42 D4. 24 read 42nd for the first time after 6.
 —^a) D4 (first time) तथा (for अथ). K5. 1 V1
 B5. 6-9 D4 (both times) Ds1 अंतरीक्षे. —^b) K5
 B5. 6. 1. 8 (marg.). 8 D4. 24 (both both times) Dn1.
 n4 Ds2 D2. 2. 8 च (for स). D4 (both times)
 सुश्राव. K4 जाजलिः. D5. 1 तां शुश्राव स जाजलिः.
 —^c) T2 तं (for त्वं). —^d) K4 जाजले; D5
 जाजले.

43 = (var.) 8. —^a) K2 B5. 8 D2. 2. 1 T G4. 8
 वारणस्यां. B5 महाप्राज्ञः; G2 भागस्य; M1. 1 प्राज्ञ
 (for 'प्राज्ञस्य). —^b) D4 प्रतिष्ठतः. —^d) D4
 द्विजः. B5 यथा त्वं द्विज भाषसे.

44 ^a) K1 D4 आपन्नास्य; G1 'क्षे (for 'क्षस्य).
 —^c) K5 अभवद्; D4 अचलद् (for अचरद्). G2
 पृथिवीचंद्रमा राजन्.

45 ^a) K5. 1 D4 T1 G1 2. 8 गच्छन् (for [अ]ग-
 च्छत्). —^b) K1 M1. 5 वारणसीं; K7 वारानसीं. —^c)
 K1 पुण्यानि; K2. 4 पण्यानि (for पुण्यानि). K7 D4.
 6. 9 विक्रीणानं तु पुण्यानि; D4 निष्क्रिणं स च पुण्यानि;
 G2 विक्रीणतं च पुण्येन (sic). —^d) D5. 1 इ (for
 स).

46 ^a) B7 विप्रैव (for दृष्ट्वैव). —^b) D5 भासीनं
 (for भावान्तं). B7. 8 G1. 2 जीविनः (for जीवन्).
 ☞ C5: भाण्डैः नानाविधैः पण्यैः जीवनं जीविका यस्य । भाण्ड-
 शालिक इत्यर्थः ॥ Cn: भाण्डं मूलधनं, तेन जीवनं यस्य ।
 'स्वाभाण्डमन्नाभरणेऽमन्त्रे मूलवणिजघने' इति विश्वः (also

C. 12. 9324
B. 12. 262(1). 48
K. 12. 267. 48

सागरानूपमाश्रित्य तपस्तप्तं त्वया महत् ।

न च धर्मस्य संज्ञां त्वं पुरा वेत्थ कथंचन ॥ ४८

ततः सिद्धस्य तपसा तव विप्र शकुन्तकाः ।

प्रं शिरस्यजायन्त ते च संभावितास्त्वया ॥ ४९

जातपक्षा यदा ते च गताश्चारीमितस्ततः ।

मन्यमानस्ततो धर्मं चटकप्रभवं द्विज ।

खे वाचं त्वमथाश्रौषीर्मां प्रति द्विजसत्तम ॥ ५०

अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्तो भवानिह ।

करवाणि प्रियं किं ते तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

quoted in Cp) ॥ Cs: भाण्डानि चन्दनकुङ्कुमादीनि, तेषां विक्रयेण जीवनं यस्य । ॐ —^e) Bs (marg. as in text) स्वयं; D4 स सं- (for सुसं-). —^d) K2 [अ]भि- (for [अ]भ्य-). K1 Da3. a4 D6 -पूजयन् (for 'यत्').

47 T1 G1-3. 6 om. the ref. —^a) K1. 2 D4. 9 T2 M1. 5-7 आ (K2 अ)यज्ञेव; K4 Da4 आयात्ते (Da4 'ते')न; K6. 7 आयाज्ञेव; D1 T1 G1-3. 6 आगतेन (for आयानेव). K6 [अ]पि; Dn4 [आ]स (for [अ]सि). —^b) K1 सम- (for मम). K2 मम ब्रह्मणसंज्ञयः (sic). —^c) G2 अग्रवीद् (for अग्रवीमि). —^d) Da4 द्विजोत्तमः.

48 ") Da4 सागरात्परमाश्रित्य; D1 'रात्रिमाश्रित्य; G1 'रात्रिपमाश्रित्य. ॐ Cn: सागरानूपं, सागरसमीपस्थं सजलप्रदेशम् । ॐ —^b) K2 तु या; G1 मया (for त्वया). G2 मुहुः (for महत्). —^c) K1. 2 तु (for च). K1 Da4 संज्ञात्वं; B6 (marg. as in text) संस्थां त्वं; D1 T1 G1-3. 6 संस्थानं (for संज्ञां त्वं). —^d) Da4 कथं च नः. T1 G1. 2. 6 त्वं पुरा वेत्थ किंचन.

49 ") G2 तपः- (for ततः). K1. 2. 4 ततश्च तप्ततप- ससु. —^b) Dn1 न च (for तव). —^c) K2 अजायते. —^d) K1. 2. 4 संभावितास् (for संभावि'). Da4 चेतसं भावितास्त्वया.

50 ") T1 G1-3. 6 तथा; T2 M1. 6. 7 तदा (for यदा). —^b) K1. 4 गतश्च. K1 D4. 9 चारम् (for चारीम्). D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 गताश्च च (G2 om. च)- रिंतुं ततः. —^c) K1. 2. 4 Bs (marg.) तु तं; Da4 तपो- (for ततो). G2 मन्यमानस्तमेवातो. —^d) D1 चटक्; G1 चकट; G2 धर्मं च (for चटक्). B6 D4 G2

प्रभव- (for 'वं). K1. 2 द्विजः. Da4 corrupt. ॐ Cs: चटकप्रभवं, चटकोत्पत्तिहेतुभूतनिश्चलावस्थानप्रभवम् । ॐ —^c) K1. 2. 4 Dn1 D6 वाचो (for वाचं). K1. 2. 4 अथ त्वम् (by transp.); Da4 M1. 6 तमय; D1 T1 G2. 6 त्वं तदा. K1. 2 अश्रौषीन्. V1 B6 खे च वाचं त्वम- श्रौषीर्; Dn1 खे वाचमयमश्रौ; G2 खे वाचं त्ववशा- श्रौष्य (sic). —^d) Da4 सत्तमः.

51 K2 om. (hapl.) 51; V1 reads it on marg. —^a) K4 अमर्षः (for अमर्षं). —^b) G2 तन्नः (for ततः). K1. 6 इति (for इह). —^c) G2 करवाणि प्रियोहं ते. —^d) K1 तद्ब्रूहि त्वं (hypermetric) (for तद्ब्रूहि). K1. 6 B6. 6. 7. 8 (marg.) 9 Da3. a4 D5. 7 T2 M5. 7 त्वं द्विजोत्तम (for द्विजसत्तम). B6 (orig.) M1. 6 तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम; T1 G1. 2. 6 तद्यद्ब्रूहि द्विजोत्तम; G2 तव ब्रूहि द्विजोत्तम.

Colophon. Śi missing: K2. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 4. 6. 7 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2-5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4 V1 B6. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 7. 8 M5. 7 तुलाधारजाज (K4 'ज')लिसंवादः; K6 जाजलितुलाधारसंवादः; K1 D4. 6. 9 तुलाधारजाजलिसंवादे विस्मयः; G6 तुलाधारजाजलिः; M6 तुलाधारजाजलिसंवादे तुलाधारसमागमः. — Adhy. no. (figures, words or both): K6 D5 M1. 6. 7 86; K1 85; Da3 Dn1 Dn1 D1 T1 G1. 2. 6 M6 88; Dn4 Dn2 87; D5 82; T2 102; G2 84. — Śloka no.: Dn1 D3 52; Dn4 50.

२५४

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तदा तेन तुलाधारेण धीमता ।
 प्रोवाच वचनं धीमाञ्जाजलिर्जपतां वरः ॥ १
 विक्रीणानः सर्वरसान्सर्वगन्धांश्च वाणिज ।
 वनस्पतीनोपधींश्च तेषां मूलफलानि च ॥ २
 अध्यगा नैष्ठिकीं बुद्धिं कुतस्त्वामिदमागतम् ।
 एतदाचक्ष्व मे सर्वं निखिलेन महामते ॥ ३
 एवमुक्तस्तुलाधारो ब्राह्मणेन यशस्विना ।

254

— This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 B₂ om. 1-3. G₂ om. the ref. —^a) D₄₄ सदाते च (for तदा तेन). —^b) K_{1.2.4} वै द्विजः; K₇ D_{1.7.8} जाजलिः (for धीमता). —^c) G_{1.2.8} उवाच (for प्रो). —^d) K₄ जाजलिर्; K₇ D_{4.8.8} महर्षिर् (for जाजलिर्). K_{1.2.4} B₂ (marg. as in text) वदतां; D_{44.44} D₄₄ D₈ जपतां (for जपतां). D₈ वर.

2 Before 2, K_{1.2.4.8} V₁ B_{2.8-8} D_{44.44} D₄₁ n₄ D₈ D_{2.8-8} T G_{1.2.8} M_{1.8-7} ins. जाज (K₄ 'ज') लिङ्वाच. B₂ om. 2 (cf. v. l. 1). —^a) K₈ विक्रीणातान्; D_{44.44} D₄₁ n₄ D_{4.7.8} G₇ M₇ विक्रीण (D₄₄ 'णा'; G₇ 'णी')तः; M_{1.8} 'जंतं' (for 'जातः'). M₁ बहु- (for सर्व-). —^b) K₇ D₄₄ D₈ G₂ M₈ वाणिजः; D₄ 'जा' (for 'ज'). —^c) D₈ वनस्पतीर् (for 'स्पतीर्'). K₈ D₈ D₇ T₁ G_{1.2.8} M_{1.8} ओषधीश्च; D₈ ओषधीश्च (for जो). K₄ वनस्पती ओषधीश्च (sic). —^d) D₄₄ मूलं (for मूल-).

3 B₂ om. 3 (cf. v. l. 1). —^a) K₇ D₈ M_{1.8-7} अध्यगान्. K₈ नैष्ठिकं; K₇ D₄₄ D₇ G₂ 'की' (for 'की'). D₇ G₂ बुद्धिः (for बुद्धिं). B₂ (marg. as in text) D_{4.8} T₂ अध्यगानैष्ठिकी बुद्धिः. —^b) K₁ त्वम् (for त्वास्). B₂ आगत्य (for 'तस्'). T G_{1.2.8} M_{1.8-7} कुतस्त्वामिदमागत्य (M₈ 'तः'); G₂ कुतस्त्वामिजाकृत्य (sic). —^c) K₁ आचक्ष्वसे (for 'क्ष्व मे'). G₂ मयसा (for मे सर्वं).

उवाच धर्मसूक्ष्माणि वैश्यो धर्मार्यतत्त्वचित् ।

जाजलिं कष्टतपसं ज्ञानतृप्तमदा नृप ॥ ४

वेदाहं जाजले धर्मं सरहस्यं सनातनम् ।

सर्वभूतहितं मैत्रं पुराणं यं जना विदुः ॥ ५

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिः स परो धर्मस्तेन जीवामि जाजले ॥ ६

परिच्छिन्नैः काष्ठतृणैर्मयेदं शरणं कृतम् ।

अलक्तं पत्रकं तुङ्गं गन्धांश्चोवाचचांस्तथा ॥ ७

4 Before 4, K_{1.2.4.8.7} V₁ B_{2.8-8} D_{44.44} D₄₁ n₄ D₈ D₂₋₈ T G_{1.2.8} M_{1.8-7} ins. भीष्म उवाच. —^a) D₄₄ उक्तास्. —^b) B₂ तपस्विना (for वर). —^c) K₈ D₄₄ सूक्ष्मानि; K₇ D_{4.8} सूक्ष्माणि (for 'स्'). — Bom. Kumbh. ed. om. 4th. —^d) K₇ D_{4.8} M_{1.8-7} काष्ठः; T G₁₋₈ क्लिष्टः; Cp कष्ट- (as in text). —^e) K_{4.7} B₂₋₈ D_{44.44} D₄₁ n₄ D₈ D₂₋₈ 1-8 G₈ ज्ञानतृप्तं; K₈ 'दष्टं'; B₂ 'दष्टं' (for 'तृप्तस्'). D₄₄ तदा नृपः; D_{4.7} तदानघः; M_{1.8.8} महामतिः; M₇ तथा नृप (for तदा नृप).

5 Before 5, MSS. ins. तुलाधार उवाच. —^a) K₄ जाजले (for जाजले). —^b) V₁ B₂ मित्रं; G₂ (gloss: मित्रस्य कर्म) मैत्रं (as in text). T₁ G_{1-8.8} सर्वभूतेषु मैत्रत्वं. —^c) T₁ G₁ सज्जना; M₈ वज्जना (for यं जना). K_{1.2.4} transp. जना and विदुः.

6 With 6, cf. 3. 281. 34: 12. 156. 21; Manu. 4. 2. —^a) K₈ अद्रोहेन. —^b) K₇ D_{4.8} सा परो; D₄₄ सफलो (for स परो). —^c) K₄ जाजले (for जाजले).

7 ^a) K₈ D₄₄ D₄₁ n₄ D₈ M_{1.8} पर- (for परि-). K_{1.2.4} तृणकाष्ठैः परिच्छिन्नैर्. —^b) T₁ G_{1-8.8} मय (for मया). —^c) K_{1.2} अलक्ता; K₇ D_{4.8.8} वालकं; B₂ (marg.) D_{44.44} Ca. p अलकं; D₄₁ अलकं; T₁ G_{1.2.8} M_{1.8-7} अलकतं; G₂ समितं (for अलकं). G₁ M₇ पत्रकं (for 'कं'). K₈ तुङ्ग-; D₄₄ तुङ्ग (sic); G₂ तुङ्गं (for तुङ्गं). ☞ Cp: अलकं लाक्षा, पत्रकं पत्रकाहं, तुङ्गं रसविशेषम् ॥ Ca: अलकं उल्मुकं, पत्रकं यज्जलदं, तुङ्गं चन्दनमेवम् । ☞ —^d) K_{4.7} B₂₋₈ D_{44.44} D_{4.7.8} T G_{1.2.8} M_{1.8-7} जपि; D_{4.7} हृष्ट (for तथा). G₂

C. 12. 9347
B. 12. 263/27. 8
K. 12. 268. 8

रसांश्च तांस्तान्विप्रर्षे मध्यवर्जानहं बहून् ।
क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्तादमायया ॥ ८
सर्वेषां यः सुहृन्नित्यं सर्वेषां च हिते रतः ।
कर्मणा मनसा वाचा स धर्मं वेद जाजले ॥ ९
नाहं परेषां कर्माणि प्रशंसामि श्रुतामि वा ।
आकाशस्येव विप्रर्षे पश्यल्लोकस्य चित्रताम् ॥ १०

सदश्रोचावचानि च.

8 °) K1. 2. 4 च सर्वान्; V1 B8 तांस्तान् (by transp.); T2 च तानि. M1. 6 सुबहून् (for विप्रर्षे). G2 राज्ञश्च तांस्तान् विप्रर्षे. — °) K2 मध्यवर्जान्; K4 सत्यवर्जान्; K5 V1 B5. 1 Dn1 Ds2 D2. 3. 8 Ms-7 मध्यवर्जान्; K7 B5. 9 Das. 24 D1-7 T1 G1. 2. 6 'वर्जम्; Ds lacuna; G2 corrupt (for 'वर्जान्). K5 V1 B5. 9-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 9 बहून्हं (by transp.); M1. 6 अहं सदा. — °) B5. 9 Da4 D5. 7 क्रीत्वाहं; Ds कोषा वै; T G1. 2. 6 क्रीत्वा तु; Ms क्रीत्वा च (for क्रीत्वा वै). K2 क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे (sic); G2 पीत्वापि प्रतिविक्रीणन्; M7 क्रीत्वा चैव प्रतिक्रीणे. — °) K4 परहस्ताम्; G1 'हस्ताम् (for 'हस्ताद्).

9 °) Cp पूर्वेषां (for सर्वेषां). K2 वः; G1. 2 वत् (for यः). K1. 2 स्वहून् (for सुहून्). — °) Ds damaged. — °) Dn1 lacuna; G2 न (for स). Ds [अ]धर्मं (for चर्म). K4 जाज्वले.

10 B5 om. (hapl.) 10. V1 B5. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 transp. 10 and 11. — °) K2 partly damaged. K5 इष्टानि; V1 B5. 8-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कृत्यानि (for कर्माणि). — °) K5 B5. 7 Das. 24 D5. 7 क्षिपामि वा (Da4 D5. 7 च); V1 B5. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 न गर्हये; G2 वदामि न (for क्षिपामि वा). K7 D5. 9 च (for वा). — After 10^{ab}, Ms reads 11^{ab}. T2 reads 10^{ab} twice. — °) D5. 7 T1 G1-3. 8 [ए]व (for [इ]व). K4. 5. 7 V1 B5. 8-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विप्रैश्च; T1. 2 (second time) G1-3. 8 Ms लोकस्य; M1. 6 पक्षस्य (for विप्रर्षे). T2 (first time) M7 आमकस्य (M7 आत्रकस्य) च पक्षस्य. — °) Ds damaged. B5 Das. 24 Ds1 D5 M1. 6 पश्य (for पश्यल्लो). Ds चित्रता. T1. 2 (second time) G1-3. 8 Ms जाज्वले पश्य चित्रतां; T2 (first time) आकाशस्यैव जाज्वले; M7 लोके पश्यामि चित्रतां. ☞ Ca: चित्रता गन्धर्वनगरलोकनादौ ॥ Cp: लोकस्य स्वप्रकाशस्यात्मनः ॥ ☞

11 V1 B5. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 transp. 10 and

नानुरुध्ये विरुध्ये वा न द्वेष्मि न च कामये ।
समोऽस्मि सर्वभूतेषु पश्य मे जाज्वले व्रतम् ॥ ११
इष्टानिष्टविमुक्तस्य प्रीतिरागबहिष्कृतः ।
तुला मे सर्वभूतेषु समा तिष्ठति जाज्वले ॥ १२
इति मां त्वं विजानीहि सर्वलोकस्य जाज्वले ।
समं मतिमतां श्रेष्ठ समलोष्टाश्मकाञ्चनम् ॥ १३

11. Ms reads 11^{ab} after 10^{ab}. — °) K4 नानुरुध्ये; B5 (marg. as in text) नानुरुध्ये; B5 कानुरुध्ये; T2 नाप' (for नातु). K2 Ds नानुरुध्ये विरुध्ये वा; K7 D5. 9 'रुध्ये विरुद्धं वै; G2 नास्मि मध्ये विरुध्ये च. — Br reads 11^c-19^b twice. — °) K4 B5 (marg.) Dn1. n4 D2. 3 [5]हं; B5 Ds1 (also as in text) Ds G2 हि (for स्मि). Da4 समः सर्वेषु भूतेषु. — °) K4 जाज्वले. — After 11, K1 reads 13^c for the first time, repeating it in its proper place.

12 For the repetition in Br, cf. v. l. 11. K4 V1 B5. 8 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 om. 12^{ab}. K1. 2. 5. 7 Br (both times). 2. 3 Da4 D1-7. 5 T G1-3. 8 M1. 5-7 transp. 12^{ab} and 12^{cd}. — °) G2 इष्टानिष्ट- (for इष्टा). K1 -बहिःस्थस्य; K2 -बहिःस्थं च; B5 T G1-3. 8 M1. 5-7 -वियुक्तस्य (B5 T2 M1. 5. 1 'स्य); D5. 7 -वियुक्तस्य (for 'स्य). K5 Br (both times) इष्टानिष्टानियुक्तस्य. — °) K2 प्रीतियुक्तः; B5 (also as in text) रागद्वेष- (for प्रीतिराग-). K1. 6 Br (both times). 9 -बहिष्कृता; K2 -बहिष्कृतं (for 'तः). T G1-3. 8 Ms प्रियद्वेषविवर्जितः (T2 'नः); M1. 5. 1 प्रियद्वेष (M7 'व्य)-बहिष्कृताः (M7 'ता). — Ds reads 12^{cd} twice. 12^{cd} is damaged in Ds. — °) B5 Ds1 समं; G1 समस्य; Ms समां (for समा). Da4 भूतेषु (for तिष्ठति). K4 जाज्वले.

13 For the repetition in Br, cf. v. l. 11. — °) Ds M7 मा (for मां). — °) Ms -भूतस्य (for -लोकस्य). K4 जाज्वले. — K1 reads 13^c for the first time after 11. — °) K1 (both times). 2 मत्तं; Ds lacuna; T G1. 2. 5 समो; G1 समे (for समं). K2 lacuna; G1 श्रेष्ठः. — °) G1 समो (for सम-). Da4 D5. 8 T G1-3. 8 Ms -कांचनः (for 'नम्).

14 For the repetition in Br, cf. v. l. 11. — °) Da4 यथाय (for यथान्व-). K1 यथायबहिरोर्मत्ता (sic); G1 'बधिरे मत्ता; G2 'धो बधिरो मत्त. — °) Br (both times) Da4 Ds1 परमा; G1 परमः (for 'मा). G2

यथान्वधविरोन्मत्ता उच्छ्वासपरमाः सदा ।
 देवैरपिहितद्वाराः सोपमा पश्यतो मम ॥ १४
 यथा वृद्धातुरकृशा निःस्पृहा विषयान्प्रति ।
 तथार्थकामभोगेषु ममापि विगता स्पृहा ॥ १५
 यदा चायं न विमेति यदा चास्मान् विभ्यति ।
 यदा नेच्छति न द्वेष्टि तदा सिध्यति वै द्विजः ॥ १६
 यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १७

इहासं परमः सदा; Mr उच्छ्वासपरमास्पदा. ☞ Cs: उच्छ्वा-
 सपरमाः प्राणधारणमात्रपराः । ☞ — 14th is damaged
 in Ds. — °) M1 देवैर्. K1 द्वाराः; D4 Dn1 D4
 द्वारा (for -द्वारा). T G1.2.3 Ms देवेव वि (T: Ms
 'न पि'हित (G2.3 'ता'द्वाराः; Mr देवैस्त्वहितद्वाराः.
 — °) Ks सोपमा; K1 Bs सोमपा (for सोपमा).

15 For the repetition in Br, cf. v. l. 11. — °) Ks कृषा; Mr कृषान् (for -कृषा). — °) T1 G1.2.3
 विषयं (for 'यान्). — D4 om. (hapl.) 15th-16th. — °) Ks Ds.1 यथार्थ- (for त'). Bs तथार्थभोगकामेषु (marg.
 'पि'); T G1.2.3 M1.5-7 तथा कामा (G2 'ला'र्थभोगेषु.
 — °) D4.2.3 समापि (for ममापि). Bo D4 विगत-;
 Br (both times) 'तां'; D4 Ds विषय- (for विगता).
 G2 स्पृहा: (for स्पृहा).

16 16-17 (var.) Śānti. App. I, (No. 4, lines
 27-30). For the repetition in Br, cf. v. l. 11. D4
 om. 16th (cf. v. l. 15). — °) Ds.1 T1 G2.3 विभ्येति
 (for विमेति). K1.2 न विमेति (K2 'भ्येति' यदा
 चायं. — °) Br (both times) चास्मार्थ (for 'ह'). — °) T1 G1.2.3 तथा (for तदा). K1 D4-7 T G1.2.3 M1-7
 द्विज (for द्विजः). K4.3 V1 Bo.2.7 (both times). 3.3
 D4.2.3 Dn1.2.4 Ds D2.2.3 ब्रह्म संपद्यते तदा.

17 = (var.) Nārada Parivrajaka Up. 3. 22.
 With 17, cf. Bhāgavata P. 9. 19. 15. For the
 repetition in Br, cf. v. l. 11. — °) Ds lacuna
 for यदा न कु. K1 न कुतं (for कुरुते). — °) T2
 पापकं (for पापकम्).

18 For the repetition in Br, cf. v. l. 11. — °) Ds भूयो; Cp भूये(?) (for भूते). Ks V1 Bo.2.7
 (both times). 3.3 D4.2.3 Dn1.2.4 Ds D2.2.3 M1.5.7
 भविष्योक्ति; Bs (marg.) 'व्यंति; Ds.1 'व्यं च; T
 G1.2.3 Ms 'व्योत्र; Cp 'व्येति (for 'व्यत्र). — °)

न भूतो न भविष्यश्च न च धर्मोऽस्ति कश्चन ।
 योऽभयः सर्वभूतानां स प्रामोत्यभयं पदम् ॥ १८
 यस्मादुद्विजते लोकः सर्वो मृत्युमुखादिव ।
 वाक्कूरादण्डपारुष्यात्स प्रामोति महद्भयम् ॥ १९
 यथावद्वर्तमानानां वृद्धानां पुत्रपौत्रिणाम् ।
 अनुवर्तामहे वृचमर्हिस्राणां महात्मनाम् ॥ २०
 प्रनष्टः शाश्वतो धर्मः सदाचारेण मोहितः ।
 तेन वैद्यस्तपस्वी वा बलवान्वा विमोह्यते ॥ २१

K1 D4.3 स (for च). Ds.1 [अ]धर्मो (for धर्मो).
 D4.2 न; G2 [स]स्तु (for स्ति). — °) K1 मवः;
 D4.2 corrupt; T1 G1.2.3 [स]मवन्; M1.5-7 वतः
 (for समयः). — °) D1 T G1.2.3 M1.5.7 संप्रामोति
 (T1 G1.2.3 'सोसि) (for स प्रामोति). D4.1 परं (for
 पदम्). K2 न संप्रात्यभयास्पदं (sic); K4 स प्रामोत्य-
 भयास्पदं; G2 स प्रासोद्यामववर्तं.

19 19th = (var.) 25th, 30th. With 19th, cf.
 3. 29. 21st. For the repetition in Br, cf. v. l. 11.
 — °) K1 corrupt; Ks Bs M1.3 तस्माद् (for च').
 K2 उद्विज्यते; T2 उद्विज्यते. — °) G2 Mr सर्वे (for
 सर्वो). K1 D4.3 भयाद् (for -मुखाद्). — After
 19th, Br reads 25th, for the first time, repeating
 it in its proper place. D4 repeats 19th-25th after
 उद्विजते (in 26th). — °) Ds वाक्कूराद्. K1 -पुह-
 व्यात्; K4 -पारुष्यात्; Ks V1 Bo.2.3 D4.2 Dn1 D4
 D2.2.3 -परुष्यात्; Bo.1 D4.2 Dn1 -पुरुष्यात्; Mr -पह-
 व्यात् (for -पारु'). D1 T1 G1.2.3 कूरावाक्यो दंडपरः;
 T2 G2 कूरो वाग्दंडपरः. — °) D1 T1 G1.2.3 सं-
 (for स).

20 For the repetition in D4, cf. v. l. 19. — °)
 G2 च (for -वद्). Bs वर्तमानानां (for 'मानानां').
 — °) K1 वृद्धानां. — °) Ks G1 अनुवर्तामहे; D4
 Ds Ds.1 Mr 'वृत्तामहे (for 'वर्तामहे). Ks वृत्तिम्
 (for वृत्तम्). — °) Ds.1 अर्हिस्राणां.

21 For the repetition in D4, cf. v. l. 19. — °)
 K1.2.3 Bs D4.1 T2 G1.2 प्रनष्टः (for प्रनष्टः). ☞ Cp:
 शाश्वतः, अपारमार्थिकः, अन्धपरंपरयातुहीयमानः । ☞ — °)
 K1.3 समाचारेण; Ds.1 त्वना' (for सदा'). K1 जो-
 हिताः. ☞ Cp: सदाचारेण इत्युपहासे । असत्तमाचारेणे-
 त्यर्थः ॥ Cs: सदाचारेण, अस्तनसदाचारेण । ☞ — °)
 K1 D4 (both times). 3.3 तेन (for तेन). K1 वैद्याद्.

C. 12. 254. 21
 B. 12. 254. 21
 K. 12. 254. 21

C. 12. 254. 22
B. 12. 254. 22
K. 12. 254. 22

आचाराज्जाजले प्राज्ञः क्षिप्रं धर्ममवाप्नुयात् ।
एवं यः साधुभिर्दान्तश्चरेद्द्रोहचेतसा ॥ २२
नद्यां यथा चेह काष्ठमुद्धमानं यदृच्छया ।
यदृच्छयैव काष्ठेन संधिं गच्छेत केनचित् ॥ २३
तत्रापराणि दारूणि संसृज्यन्ते ततस्ततः ।
तृणकाष्ठकरीषाणि कदाचिन्नसमीक्षया ।
एवमेवायमाचारः प्रादुर्भूतो यतस्ततः ॥ २४

Ds च (for वा). ☞ Ca. n. p: वैद्यः, विद्यावान् । ☞ —^a) Ds T G1-2.8 ज्ञानवान्; Ds.7 शील (for बल). K4 विमोक्षयते; Ks V1 Bo. 6.1.8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2.8 G2 विमुद्ध (Das. 24 'च्य' जे; K7 D4 (both times). 5.9 [अ]पि मोक्षते; Ds.7 विमुद्धति; T1 G1. 8.8 [अ]पि मुद्धते (for विमो). Bs (marg.) बलवान्विप्रमुच्यते.

22 For the repetition in D4, cf. v. l. 19. T G1-2.8 transp. 22^{ab} and 22^{cd}. —^a) D4 G2.8 आचाराज् (for 'राज्'). K4 जाज्वले; D7 जायते. K7 Das Das Ds T1 G1 प्राज्ञः; M1. 6.1 प्राज्ञः (for प्राज्ञः). —^a) D4.7 सः (for यः). M1.8 साधुकृद् (for 'भिर'). M7 युक्तश्च (for दान्तश्च). T1 G1-2.8 एवं यः साधु दांतश्च. ☞ Cp: साधुभिः कर्मभिः । ☞ —^a) Ds अद्रोहं (for 'ह').

23 With 23, cf. 12. 28. 36; 168. 15; Rām. 2. 105. 26; Hitopadeśa IV. 73. For the repetition in D4, cf. v. l. 19. —^a) K1 D7 नद्या. K4 यथा दहे; Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2.8 चेह यथा (by transp.); D4 (both times). 9 यथा वेह; M1.8 इव यथा; M7 यथेह वै. T1 G1-2 नद्या वेगाद्यथा काष्ठम्. —^b) M6 ऊद्धमानं. —^c) K1 D4 (both times) G1.2 यदृच्छयेव. —^d) T1 सिद्धिं; G2 न सं (for संधिं).

24 For the repetition in D4, cf. v. l. 19. —^a) Ds तथा; G1 अत्र (for तत्र). K1. 2.4 काष्ठानि (for दारूणि). —^b) Ks संसृज्यते; Ks Bs संगृह्यते; K7 संसृज्यते (for संसृ). Ks Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2.8 परस्परं; D7 T G1. 2.8 यतस्ततः (for तत). —^c) K1 तृणकष्टाः; G1 काष्ठे (for 'काष्ठ'). K1 Das करिषाणि. —^d) D4 न ससिद्धया; G2 न विमोक्षया. ☞ Cs: कदाचित्, कृतयुगात्यये । ☞ — After 24^{cd}, Ks reads 27^{ab}, while G1 reads 27^{cd}. Ms om. 24^{ef}. Ks Bo-9 Das. 24 Dn1. n4 D2. 2.8. 1.8 M1. 6.1 read 24^{ef}

यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किंचित्कथंचन ।
अभयं सर्वभूतेभ्यः स प्राप्नोति सदा मुने ॥ २५
यस्मादुद्विजते विद्वन्सर्वलोको वृकादिव ।
क्रोशतस्तीरमासाद्य यथा सर्वे जलेचराः ॥ २६
सहायवान्द्रव्यवान्यः सुभगोऽन्योऽपरस्तथा ।
ततस्तानेव कवयः शास्त्रेषु प्रवदन्त्युत ।
कीर्त्यर्थमल्पहृल्लेखाः पटवः कृत्स्ननिर्णयाः ॥ २७

after 26; while K7 Ds D4 (both times). 5.9 repeat the same after 26. Bo G1 read 24^{ef} after 25. —^f) V1 ततस्ततः. — After 24, T G2. 2.8 read 27.

25 = (var.) 30. For the repetition in D4, cf. v. l. 19. Bs om. (hapl.) 25. K7 om. 25^{ab}. K1. 2.4 V1 read 25^{ab} after 26. —^a) Ks तस्मान् (for य). — Br reads 25^{cd} for the first time after 19^{ab}. T2 G2 repeat 25^{cd} after 27. —^c) V1 Bo सोमयः; Br (first time) स; G2 (second time) न भयं (for अभयं). —^d) K7 D4-7.9 प्राप्नोति स (by transp.); V1 Bo T1. 2 (second time) G1. 2 (second time) M1. 5-7 संप्राप्नोति; Br (first time) समाप्नोति. K1. 2.4 V1 Bo. 7 (first time) D4-7.9 महा-मुने; Ds D2. 8 तदा मुने; T1. 2 (both times) G1. 2 (both times). 3.8 M1. 5-7 महामते (for सदा मुने). — After 25, Bo G1 read 24^{ef}.

26 Bo G1 om. 26. —^a) D4 तस्माद् (for य). K7 D4. 6.9 नोद्विजते (for उद्वि). After उद्विजते, D4 repeats 19^c-25^b. K2 भूतं; K4. 6 T1 G2. 2.8 विद्वान्; K7 D4-7.9 चैव; V1 (also as in text) लोका (for विद्वन्). —^b) V1 सर्वे (for सर्व). —^c) K2 क्रोशतस्; D4. 9 G2. 6 क्रोशतस्. —^d) T2 जला-चराः. — K1. 2.4 V1 read 25^{ab} after 26. Ks Bo-9 Das. 24 Dn1. n4 D2. 2.8. 1.8 M1. 6.1 read 24^{ef} after 26, while K7 Ds D4 (both times). 5.9 repeat the same after 26.

27 Ms om. 27^{ab}-28^b. V1 om. 27^{ab}. Ks reads 27^{ab} after 24^{cd}. T G2. 2.8 read 27 after 24. —^a) Ds D2 च (for यः). —^b) K1 सुभगो (for सु). Ks Bo-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 2.8 [5]य; Bo Das वा (for स्यो). Ds. 7 सुभागोऽन्यो परंतपः. ☞ Cn: परः परलोकेषु । ☞ — G1 reads 27^{cd} after 24^{cd}. —^c) K1. 2 अतस् (for ततस्). Ds1 तस्; D4. 7 तस् (for तान्). —^d) Ds शास्त्रेषु; T2 'ण (for 'षु). Das प्रभवन्त्युत (for प्रवदन्त्युत). ☞ Cp:

तपोमिर्यज्ञदानैश्च वाक्यैः प्रज्ञाश्रितैस्तथा ।
 प्राप्नोत्यभयदानस्य यत्कलमिहाश्रुते ॥ २८
 लोके यः सर्वभूतेभ्यो ददात्यभयदक्षिणाम् ।
 स सर्वयज्ञैरीजानः प्राप्नोत्यभयदक्षिणाम् ।
 न भूतानामर्हिषाया ज्यायान्धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ २९
 यस्माच्चोद्विजते भूतं जातु किञ्चित्कथंचन ।
 सोऽभयं सर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोति महामुने ॥ ३०

तानेव अन्धपरंपरया प्रवदन्ति, प्रकृष्टान् वदन्ति । ॐ — ^a) B: अन्ध- (for अदय-). K1 लेखः. T1 G1. 2. 8 कृत्यर्थ-
 मर्थं हल्लेखा (G1 'खा:); T2 कीर्त्यर्थमदहल्लेखा:; G2
 कृत्यर्थमर्थदुल्लेखा: (sic); M1. 6. 7 कीर्त्यर्थमभय (M1 'द्य-
 सुल्लेखा:). ॐ Ca. p: अल्पहल्लेखा: क्षीणप्रायान्तःकरण (Cp:
 'प्रायमनो) मलाः, तत्त्वदर्शिनः ॥ Cn: अल्पं बाह्यसुखं हृदि
 लेखेन प्रतिष्ठितं येषां ते, बहिर्मुखाः ॥ Cp: कीर्त्यर्थं, न तु
 परार्थम् ॥ Cs: हृदयगतल्लेखा: तत्र पटवः, कामितार्थप्राप्ति-
 समर्थाः । ॐ — ^a) K1. 2. 4. 7 D2. 4. 8. 9 [s] कृष्ण- (for
 कृत्स्न-). T1 G1. 2. 8 -निर्णयं (for 'या:). ॐ Ca: कृत्स्न-
 निर्णयाः निर्मलज्ञानाः ॥ Cn: कृत्स्नं ब्रह्म, तन्मूलकः निर्णयो
 येषाम् ॥ Cp: कृत्स्ननिर्णयाः भूमप्राप्तिनिश्चयाः ॥ Cs: कृत्स्न-
 निर्णयाः कालत्रयानिज्ञाः । ॐ — After 27, T2 G2
 repeat 25^{ad}.

28 ^a) G2 तपो हि (for तपोमिर्य-). T G1-2. 8 M2
 वा (for च). — ^b) K1 G2 वाक्यं (for वाक्यैः). B2
 प्रज्ञास्थितैश्च (for 'श्रितैश्च). ॐ Cp: प्रज्ञाश्रितैः प्रतीको-
 पामनाश्रितैः । ॐ — K4 om. 28^{ad}. — ^c) D4. 9 T
 G1-2. 8 M1. 7 (sup. lin.) नाप्नोति (for प्रा). — ^d)
 K1. 2 यत्तन्; K7 D5. 9 यथा; D5. 7 यदा (for यद्यत्).
 K1. 2. 7 D1-7. 9 T G1-2. 8 उपाश्रुते (for इहा).

29 ^a) Dn1 लोको (for लोके). K7 D1. 9 च (for
 यः). — ^b) G1 ददामि (for 'ति). K7 दक्षिणं.
 — K2. 7 D4. 7. 9 G1 om. (hapl.) 29^{ad}. — ^c) K1. 4
 B2. 8 (marg.) T G2. 2. 8 M1. 7 सत्य- (for सर्व-).
 K1 ईजानाः; K2 ईजमानः. — ^d) K1 अभ- (for
 अभय-). — ^e) T2 जायान्; G1 अन्यो (for ज्यायान्).
 K2 D4. 2 Dn2 कश्चन नः; B2 किञ्चन. — After 29,
 M1. 8 read 30^{ad} for the first time, repeating it in
 its proper place.

30 = (var.) 25. K2 om. 30. B2 om. 30^{ad}.
 — ^a) K7 D4. 2. 9 M1. 6. 7 जीतो; T G1-2. 8 M2 दीनो
 (for मृतं). — D2 om. 30^b-31^c. — ^b) K7 D4. 2

यस्माद्विजते लोकः सर्पाद्विष्मगतादिव ।
 न स धर्ममवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥ ३१
 सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ।
 देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ३२
 दानं भूताभयस्याहुः सर्वदानेभ्य उत्तमम् ।
 ब्रवीमि ते सत्यमिदं श्रद्धयस्त्र च जात्रले ॥ ३३
 स एव सुभगो भूत्वा पुनर्भवति दुर्भगः ।

T G1-2. 8 M1. 7-1 कश्चित् (for किञ्चित्). D4 कथं च
 नः; D2 कदाचन. — M1. 8 read 30^{ad} for the first
 time after 29. — ^a) D4. 2 योमर्थः; D4. 2. 7. 9 G1 अभयं
 (for सोऽभयं). — ^d) K2 समाप्नोति; K7 D1. 7. 9 स
 प्राप्नोति; D2 प्राप्नोति स (for संप्राप्नोति). G2 महामुने
 (for 'मुने).

31 31^{ab} = (var.) 12. 123. 16^{ad}. D2 om. 31^{ab}
 (cf. v. 1. 30). — ^a) K1. 2 यस्माच्चोद्विजते लोकः. — ^b)
 K1 (sup. lin. as in text) वेद्यम्. — ^c) G2 M2 न च
 धर्मन्; M7 अथाधर्मन् (for न स धर्मन्).

32 = (var.) 12. 231. 23; 261. 21; B. 13. 113.
 7. Quoted in Śaṅkara's Br. Sū. Bhāṣya under iv.
 2. 14. — ^b) B2 D4. 2 Dn2 T2 सर्व- (for सम्यग्).
 ॐ Cp: सम्यक्, ब्रह्माभिपश्यतया ॥ Cs: सम्यक्, सान्त्वेन । ॐ
 — ^c) D2 देवो (for देवा). K1. 2 हि; G1 वि- (for
 [अ]पि). T2 अस्य (for मार्गे). K1 युज्यन्ति; D4. 2 मुह्यन्ते
 (for मुह्यन्ति). — ^d) K1. 2 चापदस्य; K7 B2 (marg.
 as in text) D2 M1. 6 ह्य- (for अ). ॐ Cp: अप-
 दस्य, अनाश्रयस्य, आश्रमप्रतिष्ठस्य ॥ Cs: अपदस्य, अविद्य-
 माननामरूपस्य परमात्मनः, पदैषिणः स्थानमिच्छन्तः ॥ Cv:
 अपदस्य स्थानरहितस्य विरक्तस्य, पदैषिणः मार्गमिच्छन्तः । ॐ

33 ^a) G2 नावां (for दानं). B2. 8 दानं भूताभयं
 प्राहुः. — ^b) B2 (marg. as in text). 7. 9 D4. 2 सत्यं
 (for सर्व-). B2 D4. 2 दानस्य (for 'दानेभ्य). — ^c) K1
 ब्रवीमि (for 'मि). B2 (marg.) M1. 8 सर्वम् (for सत्यम्).
 K2 ब्रवीमि ते सत्यमोद (sic); G2 'मि ते न त्वमिदं.
 — ^d) K1. 2. 8 तच्छ्रद्धा (K2 'द्धा) स्त्व च; K7 तच्छ्रद्ध-
 स्त्वैव; D4. 2. 9 तदुच्यस्त्वैव; T1 G1-2. 8 अद्धस्त्व यत;
 T2 M1. 2. 8 अद्धस्त्राय च; M7 अद्धस्त्राय (for 'स्त्र च).
 K2 जात्रले; G2 जात्रले.

34 ^a) T1 M7 स्वाश्रुतिं; G1 स्वापत्तिः (for 'मि).
 K2 क्षपत्वा (sic) (for दद्या). — ^d) K7 D4. 2. 9 T2 कृपु-

C. 12. 2574
 B. 12. 2574. 34
 K. 12. 258. 25

C. 12. 9374
B. 12. 26321-34
K. 12. 268. 35

व्यापत्तिं कर्मणां दृष्ट्वा जुगुप्सन्ति जनाः सदा ॥ ३४
अकारणो हि नेहास्ति धर्मः सूक्ष्मोऽपि जाजले ।
भूतभव्यार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ ३५
सूक्ष्मत्वाच्च स विज्ञातुं शक्यते बहुनिह्वनः ।
उपलभ्यान्तरा चान्यानाचारानवबुध्यते ॥ ३६
ये च छिन्दन्ति वृषणान्ये च भिन्दन्ति नस्तकान् ।
वहन्ति महतो भारान्वहन्ति दमयन्ति च ॥ ३७

प्सन्ते (T₁ 'त') (for 'प्सन्ति').

35 ") K₁ 2.4 सकर्मणां; G₂ अकारणा (for 'रणो').
K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. 44 Dn₁. 14 D₅ D₂. 3. 5. 8 M₁
नैव; D₄ तेन (for नेह). ☞ Cs: अकारणः फलर-
हितः । ☞ —^b) K₇ D₄. 9 सूक्ष्मो (for सूक्ष्मो). K₇ V₁
Da₃ Dn₁. 14 D₅ D₂. 3. 5. 8 T₁ G₁-3. 6 हि (for अपि).
K₄ जाज्वले. —^c) D₄ om. from भूत up to उपल
(in 36^a). M₁ 5-वृक्षार्थम् (for -भन्यार्थम्). T₂ भूत-
मप्यर्थमेवेह (sup. lin. as in text). ☞ Cs: भूतं कारणं,
प्राक्सिद्धत्वात् । भन्यमुत्पाद्यं कार्यम् । तदर्थं, यज्ञादेर्धर्मकारण-
त्वप्रदर्शनायमेव ॥ Cn: भूतं ब्रह्म, भन्यं स्वर्गादि । उभयार्थ-
मेव ॥ Cp: भूतार्थं ब्रह्मज्ञानार्थम्, भन्यार्थं स्वर्गाद्यर्थम् ॥
Cs: भूतानां भन्यं शोभनं, तदर्थम् । ☞ —^d) K₂ धर्मः
(for धर्मे).

36 D₄ om. up to उपल (cf. v. l. 35). —^a) K₇
D₅ सूक्ष्मत्वात्. M₁ 3. 5 च (for स). G₂ सूक्ष्मं च
सम्यग्विज्ञातं. —^b) Da₄ न शक्ये; T₁ G₁. 3. 6 शक्य-
स्ते; G₂ 'स्तु' (for शक्यते). T₁ G₁. 3. 6 -निर्णयः; G₂
-निर्णयं (for -निह्वनः). ☞ Cs: बहुनिह्वनः, शब्दवैषम्या-
दर्थवैषम्याच्च दुर्ज्ञेयार्थः ॥ Cs: बहुभिर्धर्मान्तरार्थवादैः तिर-
स्कृतः । ☞ —^c) T₁ G₁. 3. 6 M₁ [अ]न्तरे (for [अ]न्तरा).
K₁. 2 चान्यो; D₅ चान्यम्; M₇ त्वन्वात् (for चा').
—^d) D₅ आचारं (for आचारान्). K₆ V₁ D₄. 7 T
G₂. 3. 5 M₇ Ca नाव; K₇ D₅ न च (for अव). K₂
-बध्यते (for -बुध्यते). ☞ Cp: आचारानवबुध्यते,
मूलकारणानुसंधानं न बुध्यते । ☞

37 With 37, cf. 12. 15. 51. —^a) K₁ ये के
(for ये च). K₂ D₄ छिंदति. T₁ G₁. 3. 6 वृक्षाणां
(for वृषणान्). G₂ ये च विंदत्युषिणान्. —^b) K₁.
2. 4 B₉ D₅ G₂. 3. 6 M₁. 5-7 छिंदति; D₄ छिंदति; T₂
चिन्वति (for भिन्दन्ति). K₁. 2. 4 M₁. 5-7 न (M₁ 5
ने)स्तुकान्; K₆. 7 B₉ Da₄ D₂. 4. 5. 7-9 मस्तकान्; D₅

हत्वा सत्त्वानि खादन्ति तान्कथं न विगर्हसे ।
मानुषा मानुषानेव दासभोगेन भुज्यते ॥ ३८
वधवन्धविरोधेन कारयन्ति दिवानिशम् ।
आत्मना चापि जानासि यदुःखं वधताडने ॥ ३९
पञ्चेन्द्रियेषु भूतेषु सर्वं वसति दैवतम् ।
आदित्यश्चन्द्रमा वायुर्ब्रह्मा प्राणः क्रतुर्यमः ॥ ४०
तानि जीवानि विक्रीय का मृतेषु विचारणा ।

नस्तकं; T₁ G₁-3. 6 संस्थितान्; T₂ नस्तुवान् (for नस्त-
कान्). —^a) K₁. 2. 4 V₁ T₁ G₁-3. 6 M₇ कर्षति (for
वहन्ति). G₂. 6 (before corr.) राजन् (for भारान्).
K₇ D₄-7. 9 कर्षयन्ति महाभारान्. ☞ Cp: वहन्ति, वाह-
यन्ति । ☞ —^d) G₂ बध्यन्ति (for बधन्ति).

38 ") D₅ खादन्ति. K₁ हत्वा खादन्ति सत्त्वानि. —^b)
G₁ च (for न). —^c) K₂ मानुष्या; M₁. 6. 7 मनुष्या
(for मानुषा). K₂ मानुष्यान्; K₇ 'वाद्. —^d)
K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. 44 Dn₁. 14 D₅ D₂. 3. 5-8 G₂
-भावेन; D₅ (also) -भागं न (for -भोगेन). K₇
सुंजते.

39 ") V₁ B₇ Dn₁. 14 D₅ D₂ T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7
-निरोधेन; D₅ -नियोगेन (for -विरोधेन). K₇ D₄. 9
वधवन्धनयोगेन. —^b) B₉ धारयन्ति; D₄. 7 कर्षतीव (for
कारयन्ति). ☞ Cp: कारयन्ति, कर्माणीति शेषः । ☞ —^c)
K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. 44 Dn₁. 14 D₅ D₂. 3. 5. 7. 8 T₁
G₁. 3. 6 आत्मनश्च; G₂ आत्मानं (for आत्मना). K₁. 2.
4. 7 D₄. 6. 9 चापि- (for चापि). K₁. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃
जानामि; K₄ Da₄ Dn₁. 14 D₅ D₂. 3. 5 M₅ जानाति;
K₇ D₄. 6. 9 जायन्ति; G₂ तानासी (sic) (for जानासि).
—^d) K₇ या (for यद्). D₅ दुःखे (for दुःखं). K₆ V₁
Bo. 6-9 Da₃. 44 Dn₁. 14 D₅ D₂. 3. 5 -बंधने; Dn₁ -बंधजं
(for -ताडने). G₂ यदुःखं हि वितायते.

40 ") D₅ देवेन्द्रियेषु (for पञ्चे). —^b) Da₄
वदति; T₁ G₁. 3. 6 M₅ भवति (for वसति). Da₄ दैवते.
—^c) D₅ ब्रह्म. K₂. 6 V₁ Bo. 8 प्राणाः (for प्राणः).
☞ Cp: आदित्यश्चक्षुषि, चन्द्रमा मनसि, वायुस्त्वचि, ब्रह्मा
आत्मा, वायुः प्राणः, क्रतुः प्राणाहुतिसाध्यो यज्ञः, यमः
क्रोधो मनोधर्मः ॥ Cs: आदित्यो दक्षिणभागे चरति, चन्द्रमा
वामभागे । तथा योगयाज्ञवल्क्यः—इडायां चरते चन्द्रः पिङ्ग-
लायां तु भास्करः, इति । वायुर्व्यानादिः, ब्रह्मा आत्मा,
प्राणः प्राणवायुः । क्रतुरपानवायुः, अपानः क्रतुरिति ब्राह्मणम् ।
यमः परमात्मा । ☞

का तैले का घृते ब्रह्मन्मधुन्यप्सवेषेषु वा ॥ ४१
अदंशमशके देशे सुखं संवर्धितान्पशून् ।
तांश्च मातुः प्रियाञ्जाननाक्रम्य बहुधा नराः ।
बहुदंशकुशान्देशाभयन्ति बहुकर्दमान् ॥ ४२
वाहसंपीडिता धुर्याः सीदन्त्यविधिनापरे ।
न मन्ये भ्रूणहत्यापि विशिष्टा तेन कर्मणा ॥ ४३

कृपिं साध्विति मन्यन्ते सा च वृत्तिः सुदारुणा ।
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ।
तथैवानुहो युक्तान्समवेक्ष्य ज्ञात्रे ॥ ४४
अध्व्या इति गवां नाम क एनान्हन्तुमर्हति ।
महच्चकाराकुशलं पृषत्रो गालमन्त्रिव ॥ ४५
ऋषयो यतयो ह्येतन्नहुषे प्रत्यवेदयन् ।

C. 12. 9308
B. 12. 254. 46
K. 12. 254. 46

41 *) K₁ तानि; T G_{1.3.5} तानिह; G₂ तान्वा (for तानि). V₁ B_{2.5} M_{3.7} जीवामि; B_{1.3} (both marg.) D_{2.5.1} जैवानि; T G_{1-3.5} जीवन्ति (for जीवामि). D_{2.5.1} विक्रिय; D_{3.7} जीवन्ति; G₂ जीवन्ते (for विक्रीय). M₃ तानि विक्रीय जीवन्ति. ☞ Ca: जीवानि, जीवसमूहान् । जैवानीति पाठो युक्तः । समुदायेण् । ☞ —^b) K_{1.2} D_{2.5} D_{3.7} नृतेषु (sic); K₂ च तेषु (for नृतेषु). G₂ विचारणं. — After 41^{ab}, K₁ D_{2.5.1} D₃ D_{4.5.5} ins.:

704* अजोमिवंरूपो मेघः सूर्योऽथः पृथिवी विराट् ।
चेतुर्वत्सश्च सोमो वै विक्रीवैतन्न सिष्यति ।
[(L 2) D₂ वसुश्च (for वत्सश्च).]

—^a) K₁ T₂ तैल (for तैले). D₁ नृते (for घृते). G₂ काले वै कल्पते ब्रह्मन्. —^d) K₁ मधुनि. K₁ D_{2.5.1} D_{3.5.5} अपि (for अप्पु). K_{1.2.4} B₂ औषधीषु; K₁ D_{2.5} 'वेपि; T G_{1-3.5} M_{1.5.5} औषधीषु (for औषधेषु). K_{1.2.4} D_{2.5} D₃₋₇ G₂ च (for वा).

42 *) K₁ अदंश; K₂ अदंश; D₁ आदेश (for अदंश). K_{1.4} मषके; D_{2.5} मकरे (for मषके). —^b) K_{1.5.7} B_{2.5-5} D_{2.5.1} D_{2.5.5} T₂ M_{1.5} सुखं (for सुखं). T G_{1-3.5} M₃ (inf. lin. as in text). 5.7 बहुन् (for पशून्). —^c) D₁₋₇ चात्मनः (for च मातुः). K₂ प्रियं (for प्रियान्). K_{1.2.4} ज्ञात्वा; K₂ V₁ B₂ D_{2.5.1} जातान्; D_{3.7} अज्ञान्; D₂ अन्यान्; T₁ G_{1.2.5} धुर्यान्; G₂ जातु; M_{1.5.7} ज्ञातान् (for जानन्). —^d) K_{1.2.4} प्राक्रम्य (for आ). K₁ D_{2.5} नरः. —^e) K₂ देशकुशान्; K₂ देशकुशान्; K₁ D_{2.5.5} देशमज्ञान्; B_{1.5} D_{2.5.1} D₃ D_{3.5.5.7.5} देशा (B₂ D_{2.5} 'श) कुशान्; T G_{1-3.5} M_{1.5-7} देशकृ (M₁ 'वु) तान् (for कुशान्).

43 G₂ om. 43-44. —^a) K₂ बहु; B₂ D_{2.5} M₁ Cp (Cp as in text) बाहुः (for बाहः). K_{2.7} धुर्याः; D_{2.5} सूर्याः. D_{2.5} निवासं पीडिता धुर्याः. ☞ Ca: बाहसंपीडिता: बाहनसंपीडिता: । ☞ —^b) ☞ Ca: अवि-

जिना, विधिमतिक्रम्य, तुरष्कबहुले देशे । * —^a) K₂ D_{2.5.1} तान् (for न). K_{1.2.4} D_{2.5.1} हत्याया (for 'पि). —^d) K₂ D_{2.5} विशिष्टांश्च; D_{2.5} 'ष्टाश्च (for 'ष्टा). K_{1.2.4} विशिष्टानेव कर्मिणः (K₂ 'मैना).

44 44^{ab} = Manu. 10. 84. G₂ om. 44 (cf. v. l. 43). T₁ om. 44^{ab}. —^a) D_{2.5} मन्यन्ति. M_{1.5-7} कृपिः साध्वी (M₁ 'त्वि) ति मन्यन्ते. —^b) D₂ वृत्तिः (for वृत्तिः). —^c) D₂ M_{1.5} भूमिशयाश्च; T₁ G_{1.2.5} प्रमाययंश्च. V₁ चापि (for चैव). ☞ Ca: भूमिशयान् सर्पादीन् । ☞ —^d) D_{2.5} अयोमुखे; D₂ 'मयं (for 'मुखम्). T G_{1.2.5} M_{1.5-7} इति काष्ठैरयोमुखैः. ☞ Ca: काष्ठमयोमुखं, लाङ्गलम् । ☞ —^e) K_{1.2} B₂ (marg.) D_{2.5.7} T₁ G_{1.2.5} अनुहुहो; B₂ अयंदहो; B₁ [अ] नहुहो (for 'हुहो). —^f) K₁ D_{2.5} समवेदयस्व; V₁ समीक्षस्व (submetric). K₂ जात्रले. T G_{1.2.5} क्षुत्तृष्णाश्रमकर्षितान्.

45 *) K₁ अज्या; K₂ अज्या; K₂ अज्या; V₁ D_{1.5} G_{2.5.5} M_{1.5.7} अज्या; B₂ D_{2.5} अज्या; T₁ G₁ अज्या; T₂ अज्या; M₃ अज्या (for अज्या). K₂ भवान्; T₁ भवं (for गवां). —^b) K_{2.7} V₁ B_{2.5} D_{2.5.1} D₃ D_{3.5.5} T G_{1.2.5} M_{1.5-7} एतान्; B₂ एनं; B_{1.5} D_{2.5.1} D₃ D_{3.5.5.7.5} G₂ एता (for एतान्). —^c) K_{1.4} T₂ महश्च (for महच्). D_{2.5} T₁ G₂ कुशलं (for [अ]कु). D_{2.5} महवाकाशकुशलं (sic); D_{2.5} 'वाचारकुशलं. — For the incident cf. 12. 260. 6ff. —^d) K₁ पृथगो; K₂ पृथगो; K_{2.5} D_{2.5} वृषगो; K₁ B₂ D_{2.5} D_{3-4.5.5.5} वृषं गां; D_{2.5} पृषगो; D_{2.5} पृषगो; D₂ वृषगो; T₂ पृथगो; M_{1.5.7} वृषगो; M₃ पृथगो; Ca पृषगो (as in text). K_{1.2.4} V₁ B_{2.5} D₂ M₁ गां लमन्त्रिव; K₂ गां चालमन्त्रिव (hypermetric); K₁ D_{2.5.5} चालमन्त्रिव; B₂ D_{2.5.1} D₃ 5.5 बालमेतु यः; D₂ बालमेतु (D_{2.5} 'व) यः; T₂ गां महन्त्रिव; M_{1.5} गात्रलन्त्रिव; M₃ गां लमन्त्रिव (for गालमन्त्रिव). D₁ T₁ G_{1.2.5} वृषा (D₁ 'वा) यो गां विहंति ह; G₂ वृषारोगान्महानिह. ☞ Ca: पृषगः

C. 12. 958a
B. 12. 253(2) 45
K. 12. 248. 49

गां मातरं चाप्यवधीर्वृषभं च प्रजापतिम् ।

अकार्यं नहुषाकापीर्लप्सामस्त्वत्कृते भयम् ॥ ४६

शतं चैकं च रोगाणां सर्वभूतेष्वपातयन् ।

ऋषयस्ते महाभागाः प्रजास्वेव हि जाजले ।

अणुहं नहुषं त्वाहुर्न ते होष्यामहे हविः ॥ ४७

इत्युक्त्वा ते महात्मानः सर्वे तत्त्वार्थदर्शिनः ।

इत्वाकुपुत्रः होमधेनुं हत्वा शूद्रवामागमदिति इतिहासः ॥
Cn: पृषधो गां लभन्निव इति पठे, गां पृषधो बाणः लभन्
स्पृशन्निव, व्याघ्रान्न्या निस्पृष्टो बाणो गवि पतितो, न तु
गवि विस्पृष्टः इत्यर्थः । ॐ

46 ") G₂ एष ते (for ऋषयो). D₄ इतयो (for य). T₁ G₁. 2. 5 M₅. 1 होते; T₂ G₂ ये ते; M₁ होवं; M₅ होव (for होतन्). — ^b) K₁ नहुषे; K₅ T₁ G₁. 2. 5 नहुषं; D₄ नहुषे; D₅ नहुषे (for नहुषे). K₂ प्रत्यवेभवन्; V₁ M₅ वेदयन्; G₁ वेगवान्. G₂ न हि प्रेक्ष्यत्यवेदयन्. — ^c) G₁ गा (for गां). K₁ अप्यवधीर; K₂ चापि वधीर; K₅ च न्यवधीर; D₅. 1 त्वमवधीर (for चाप्य). G₂ मा आतरं चाप्यतिथि. — ^d) K₄ प्रजापति; D₅ पतिः. ॐ Cs: प्रजापतिम्, पितृसदृशम् । ॐ — ^e) K₂ अकार्यं (for 'र्य'). K₁ नहुषो; D₄. 5 नहुष; G₂ नाहुष. — ^f) K₁ D₄. 9 शप्सामस; D₄ लप्सते; G₂ लप्साम्यस् (for लप्सामस्). K₁. 2. 1 D₄. 2. 9 तत्कृते; G₂ मत्कृते (for त्वत्कृते). K₁. 2. 5. 1 D₂. 4. 2. 9 वषं; K₄ V₁ Bo. 6. 9 D₂. 2. 4 D₁. 2. 5 D₅. 2. 5 व्यथां (for भयम्).

47 ") G₂ गतं (for शतं). K₅ रोगानां. — ^b) K₁ V₁ Bo T₁ G₅. 5 पातयन्; K₁ D₂. 5. 1. 9 अपातयं; D₄ D₅ G₂ M₁. 5 तयत्. — D₅ om. (hapl.) 47^e-48^b. — ^d) K₅ अजास्वेव; D₁ प्रजास्ते वै (for 'स्तेव). K₄ जाज्वलि. B₅ प्रजास्तेवेति जाजले; T G₁. 2. 5 M₅ प्रजास्तास्तेन जा; G₂ प्रजास्ते तेन जा. — T₁ G₂ om. (hapl.) 47^e-49^b. — ^e) K₁ वृणहं (sic); K₂ वृणहं (sic); Bo D₅ अणुहा; D₁ T₂ G₁. 2. 5 M₅ (inf. lin. as in text) अणुहं (for अणुहं). D₄. 5 नहुषं (for नहुषं). K₁ D₁ D₄. 4. 5. 5 M₁. 5 प्राहुर्; D₁ G₁. 2. 5 चाहुर् (for त्वाहुर्). K₅ Bo-5 D₂. 2. 4 D₅ अणुहा नहुष त्वं (Bo. 1 D₂. 2. 4 'वत्त्वं' हि; M₅. 1 अणुहं नहुषेत्याहुर्. — ^f) K₁ होष्यामहे (sic); K₂ होषामहे; K₅ D₅. 1 T₂ G₁. 2. 5 Cs (Csp as in text) मोक्ष्या (for होष्या). T₂ G₂. 5 M₁. 2. 1 वषं (for हविः).

48 D₅ om. 48^{ab}; T₁ G₂ om. 48 (for both, cf.

ऋषयो यतयः शान्तास्तरसा प्रत्यवेदयन् ॥ ४८

ईदृशानशिवान्वोराणाचारानिह जाजले ।

केवलाचरितत्वात् निपुणान्नावबुध्यसे ॥ ४९

कारणाद्धर्ममन्विच्छेन्न लोकचरितं चरेत् ।

यो हन्याद्यश्च मां स्तौति तत्रापि शृणु जाजले ॥ ५०

समौ तावपि मे स्यातां न हि मे स्तः प्रियाप्रिये ।

v. l. 47). — ^a) K₄ D₅. 1 इत्युक्तास् (for 'क्त्वा'). K₁. 2. 4 महाभागाः (for 'त्मानः'). — ^b) K₂ D₄ T₂ G₁. 2. 5 सर्व- (for सर्वे). K₂ दर्शनः. — ^c) D₄ तपयः (for यतयः). K₁. 2. 4 दांतास् (for शान्तास्). — ^d) K₅ V₁ Bo. 6. 7. 9 D₂. 2. 4 D₁. 2. 4 D₅ D₂. 2. 5. 1. 8 तपसा; T₂ प्रजास्ता; M₅ सहसा (for तरसा). T₂ G₂. 5 M₅ प्रलये (T₂ 'बो') धयन् (for 'वेदयन्'). ॐ Cp: प्रत्यवेदयन्, प्रतिकूलतया ज्ञापितवन्तः । ॐ

49 T₁ G₂ om. 49^{ab} (cf. v. l. 47). — ^a) K₁ D₄ इदृशा (K₁ 'श्री') न्. K₅ घोषान्; K₁ वारान् (for वोरान्). — ^b) K₄ जाज्वले. K₂ आचारानि ह जाजले; D₁ G₁. 2. 5 आचरंतीह जा. — ^c) D₅. 1 T₁ G₁-2. 5 केवलाचरितं त्वं तु (D₁ 'तत्त्वं' तु; G₁ 'तं त्वां' तु; G₂ 'तं कर्म'); D₅ 'लोकचरितत्वात्'; T₂ केवला वीरतत्वात्. ॐ Cp: केवलाचरितत्वात्, श्रुत्याद्यप्रतिपादितत्वात् ॥ Cs: आचरितत्वमेवात्र हेतुर्नान्य इत्यर्थः । ॐ — ^d) K₄ V₁ Bo. 3-9 D₂. 2. 4 D₁. 2. 4 D₅ D₂. 2. 5-8 निपुणो; K₅ D₂ निपुणो; K₁ D₄. 9 G₂ निपुणं (K₁ 'नं'); T₁ G₁. 5 M₅. 1 Cs नैपुणान्; T₂ M₁. 5 नैपुणान्; G₂ नैपुण्यं (for निपुणान्). D₅ G₁ नावबुध्यते; D₅. 1 न विबुध्यसे; G₂ नाम बु' (for नावबु').

50 ") T₂ G₂ कारणं (for 'णाद्'). T G₁-2. 5 M₁. 1 अन्विच्छन् (for 'च्छेन्'). ॐ Ca: कारणात् श्रुते ॥ Cp: श्रुत्यादेः । ॐ — ^b) K₁. 2. 5 D₅ लोकाचरितं; K₁ लोकचरिते; D₄ लोके चरितं; T G₁-2. 5 M₁. 2-1 लोकं वि- (T₂ 'कं वी-; G₁ 'कान्वि-; M₁. 2. 5 'कवि' रत्नं (for लोकचरितं). — ^c) G₁ ये (for यो). G₂ हन्यां (for हन्याद्). — ^d) K₄ जाज्वले.

51 ") G₁ मेघस्यान् (for मे स्यातां). — ^b) K₄ V₁ Bo. 6. 7. 9 D₂. 2. 4 D₁. 2. 4 D₅ D₂. 2. 5. 8 [s]स्ति; K₅. 1 Bo (marg.) G₁ स्त (for स्तः). Bo. 1 D₄ D₁. 2. 4 D₅ D₂-2. 5. 8 प्रियाप्रियं (for 'प्रिये'). — ^c) D₄. 6. 7. 9 एतम्; T G₂. 2. 5 M₁. 5 एवम् (for एतद्). K₁. 2. 5. 1 D₄. 1 कर्म; G₂ कर्म (for चर्म). — ^d) K₁ प्रसंसति; D₄

एतदीदृशकं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ५१
उपपत्त्या हि संपन्नो यतिमित्रैव सेव्यते ।

सततं धर्मशीलैश्च नैपुण्येनोपलभ्यते ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

२५५

जाजलिरुवाच ।

यथा प्रवर्तितो धर्मस्तुलां धारयता त्वया ।
स्वर्गद्वारं च वृत्तिं च भूतानामवरोत्स्यते ॥ १
कृप्या ह्येवं प्रभवति ततस्त्वमपि जीवसि ।
पशुभिश्चौषधीभिश्च मर्त्या जीवन्ति वाणिज ॥ २

यतो यज्ञः प्रभवति नास्तिक्यमपि जल्पसि ।
न हि वर्तेदयं लोको वार्तामुन्मृज्य केवलम् ॥ ३
तुलाधार उवाच ।
वक्ष्यामि जाजले वृत्तिं नास्मि ब्राह्मण नास्तिकः
न च यज्ञं विनिन्दामि यज्ञवितु सुदुर्लभः ॥ ४

C. 12, 9299
B. 12, 2842, 4
K. 12, 289, 4

शंसन्ती च.

52 *) Da4 उपपत्त्या (for 'पर्या'). Da4, a4 T G2, s [अ]मि; M1, s [अ]पि (for डि). Ds संपत्तौ (for 'ज्ञो'). — *) T1 G1-2, s चेह (for 'चैव'). T1 G2, s मेवते. — *) K1 'रीलुहा'. — *) Ks V1 Bo 6-9 Da4, a4 Dn1, n4 Ds D2, s, 5, 7, 8 T G1, s, 6 M1, s, 6 Cp नि (Bo, s Da4, a4 Cp नै) पुणेन; G2 M1 निपुणा (M1 'नो) न (for नैपुण्येन). B3 T1 G1-2, s [उ]पलक्ष्यते; Da4, a4 'लक्षिता'.

Colophon. Śi missing: K2, s B1-8 Da1, a4 Dn2, n4 D1 G4, s M1-8 absent. — Sub-parcan: K1, 2, 4, 6, 7 V1 Bo, 6-9 Da4, a4 Dn1, n4 Ds D2-5, 7, 8 T G1, 2, 6 M1, 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1, 2, 4, 6 Bo, 6-9 Da4, a4 Dn1, n4 Ds D2-4, 8 तुलाधारजाजलिसंवादः; K1 Ds-7, 8 तुलाधारजाजलिसंवादे वृत्तिविगर्हा; V1 जाजलिसंवादः; M1 जाजल्युपाख्याने हिमाराहितधर्मप्रशंसं; M6 तुलाधारजाजलिसंवादे धर्मकथनं; M1 तुलाधारजाजलिसंवादे सत्कथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks B1 M1, 5, 7 87; K1 86; Dn1 Ds1 D1 T1 G1, 2, 6 Ms 89; Dn4 Ds2 88; Ds 83; T1 103; G2 85. — Śloka no.: Dn1, n4 56; Ds 54.

255

☞ This adhy. is missing in Śi (cf. v. l. 12, 250, 35).

1 B3 om. the ref. K4 जाजलिरु. B3 lacuna for 1*. — *) K1, 6 V1 Bo, 6-9 Da4, a4 Dn1, n4 Ds, 2, 4

1, 5 अयं (for यथा). G2 प्रवर्तने (for 'विनो'). — *) K4, 7 Ds T M1, 5, 7 तुला (for तुलां). D4 धारयिता; T2 धारयया; M1 'यतम्' (for 'यता'). G1 तुलाधारजाजलिसंवादः (sic). ☞ G2 तुलां धारयता, सर्वमृतेषु समत्वं कुर्वता । ☞ — *) B3 सुकुमारं (for स्वर्गद्वारं). K1 वृत्तिं; T1 G1 M1 वृत्तिम् (for वृत्ति). Dn1 न (for च). T2 स्वर्गद्वारप्रवृत्तिश्च. — *) G1 वृत्तानां (for भूतानाम्). Ds एव; G1 समः; G2 अपः; M1, 5, 7 उप- (for अव-). K1 'रोष्यसे; K2 V1 B3, 7, 8 Da4, a4 Ds, 2, 5, 7, 8 G2 'रोष्यसे; T2 'रोष्यते; G2 'रस्यते; M1 5-7 'रोष्यते (for 'रोष्यते).

2 *) K4 कृपा; Da4 कृप्या (for कृप्या). T1 M1, 5, 7 च (for प्र-). T1 G1-2, 6 कृपि (G2 'हे' 'म्योक्षं च (G1 'म्योक्षश्च) भवति. — *) V1 जमि; Da4 T1 G1-2, 6 उप-; M1 वि- (submetric) (for अपि). G2 जीवति. — *) K1, 7 T2 G1 M1, 5 चोषधीभिश्च. — *) V1 T2 G1 वाणिजः.

3 *) Ks, 7 V1 Bo, 6-9 Da4, a4 Dn1, n4 Ds2 Ds, 2, 5-8 G2, 6 तजो (for यतो). Ds धर्मः (for यज्ञः). T1 G1, 2, 6 च (for प्र-). — *) G2 वक्ष्यामि (for नास्तिक्यम्). K1 V1 Bo-9 Da4, a4 Ds, 2 M1, 5-7 जमि; T G1-2, 6 इह (for अपि). V1 'अव्यसे. ☞ Cn: नास्तिक्यम्, हिंसात्मकत्वेन यज्ञनिन्दा । ☞ — *) Ks, 7 V1 Bo, 6-9 Da4, a4 Dn1 Ds D2-5, 8 T1 M1, 5-7 केवली; D1 'ली' (for 'लम्'). ☞ G2: वार्ता, कृपिगौरववाग्निज्या-दिरूपाम् । ☞

4 *) K4 जाजले. T2 M1, 5, 7 वृत्तिं; G2 तुल्यं

C. 12. 94 CO
B. 2. 764 [3] 5
L. 12. 219. 5

नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः ।

स्वयज्ञं ब्राह्मणा हित्वा क्षात्रं यज्ञमिहास्थिताः ॥ ५

लुब्धैर्वित्तपरैर्ब्रह्मन्नास्तिकैः संप्रवर्तितम् ।

वेदवादानविज्ञाय सत्याभासमिवानृतम् ॥ ६

इदं देयमिदं देयमिति नान्तं चिकीर्षति ।

अतः स्तैन्यं प्रभवति विकर्माणि च जाजले ।

तदेव सुकृतं हव्यं येन तुष्यन्ति देवताः ॥ ७

नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथा ।

पूजा स्यादेवतानां हि यथा शास्त्रनिर्दर्शनम् ॥ ८

इष्टापूर्तादिसाधूनां विषमा जायते प्रजा ।

(for वृत्ति). — ^b) K₁ नास्मिन्; D₄ T₂ G_{1.2} M₁ नास्ति (for नास्ति). K₁ B₈ नास्तिकाः; G₁ 'कं (for 'कः). — ^c) K₄ B₈ Bo. 6-9 D₄ D_{1.1} n₄ D₈ D₂ s. 8 transp. च and यज्ञं. D₄ न यज्ञं न च विदामि; G₂ न च वृत्ति च निविदामि (hypermetric). — ^d) D₅ १ यज्ञवृत्तिः सुदुर्लभा. ☞ Cn: यज्ञविन्, 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेर्वा यज्ञभोक्तारं परमात्मानं वेद स दुर्लभः । ☞

5 ^a) T₂ न मे (for नमो). ☞ Ca: ब्रह्मणोऽयं ब्राह्मणो यज्ञः आत्मज्ञानमाद्यः ॥ Cn: ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां यज्ञः, ब्रह्मसौ जीवदविषस्यागः ॥ Cp: ब्रह्मण इदं ब्राह्मणं, तत्त्वज्ञानं, तदेव यज्ञः ॥ Cs: ब्राह्मणानां मैत्राणां, 'मैत्रो ब्राह्मण उच्यते' इति स्मृतेः (Manu. 2. 87, 11. 35) । ☞ — ^b) K₁ यज्ञाविदो. — ^c) K₂ M₁ s. १ स्वं यज्ञं; B₈ सुयज्ञं; D₄ १ स्वं हि (for स्वयज्ञं). T₂ G_{1.2} s. ६ ब्राह्मणो (for 'णा'). — ^d) K₂ V₁ D₅ १ क्षात्रं; B₈ s. D_{1.1} n₄ D₈ D₂ s. 8 T G₁₋₂ s. 6 M₁ s. १ क्षात्रं (for क्षात्रं). D₈ इहास्थितः; T G₁₋₂ s. 6 M₁ s. (inf. lin.) s. १ अनुष्ठितः; M₈ (orig.) समास्थिताः (for इहा). K₁ क्षात्रं यज्ञं हि मा स्थितः (sic). ☞ Ca: क्षात्रं, हिंसाप्रधानत्वात् । ☞

6 K₄ om. 6^{ab}. — ^a) Dr बुद्धैर (for लुब्धैर). M₈ वृत्त- (for वित्त-). — ^b) K₈ च; D₅ १ तु (for सं). D₈ संप्रवर्तितः; G_{1.2} 'कीर्तितं. — ^c) V₁ B₈ वेद वेदान् (for वेदवादान्). K₁ वेदो देवान्परिज्ञाय; K₂ विधीन्वेदान्परि; K₄ वेदो वेदान्परि; K₇ वेदवादान्परि; D₈ वेदवादे न वि; D₄ १ वेदा देवा परि; T₂ वेद-भासमिव ज्ञानं; G₁ वेदवेदा मविज्ञानं (sic); G₂ वेदा-वेदपरिज्ञानं; M₁ s. १ वेदादेवात् M₇ 'प' विज्ञानं; M₈ वेदवादावविज्ञानं. ☞ Cn: वेदवादान् अर्थवादान् । तेषां स्तुतिमात्रे तात्पर्यमित्यविज्ञाय । ☞ — ^d) D₄ संस्था-मासम्; M₈ सत्याभावम् (for 'मासम्'). K₁ s. 4 अना वृत; M₇ इवाहृतं (for 'नृतम्'). ☞ Cs: हिंसायुक्तो यज्ञो वेदविहितोऽपि कृतयुगे पुरुषैर्नानुष्ठितः । त्रेतायुगेषु पुन-लुब्धैः प्रवर्तित इत्यभिप्रायः । ☞

7 ^a) D₂ om (hapl.) मिदं देय. — ^b) G₁ इदं (for इति). V₁ T G_{1.2} M₁ s. १ नान्यच्च; D₈ चायं (for नान्तं). K₇ B₈ (marg.) D₄ s. T₁ G₂ M₇ चिकीर्षं (M₇ 'र्यं' ते; T₂ G₁ च कीर्षं (G₁ 'र्यं' ते (for

चिकीर्षति). K₈ B₈ s. (orig.) १ ४ (orig. marg. as in text) s. D₄ s. 4 D_{1.1} n₄ D₂ s. 5 १ ४ G₂ s. इति चायं (K₈ चायं; Dr चायं) प्रशस्यते (D₂ 'ति). — After 7^{ab}, K₁ D₄ D₈ D₂ s. 5 १ ४ C₈ ins.:

705* देवैः प्रवर्तितं ह्येतं विद्धि धर्मं च जाजले ।

अपरा ह्यनवस्थैषा नास्माकं बुद्धिरीदृशी ।

[(L. 1) D₄ देवैः (for देवैः).]

— ^c) V₁ ततः (for अतः). K₁ २ ४ स्तैन्यं; G₂ तेभ्यः (for स्तैन्यं). K₈ om. प्र. T₁ भवति हि (for प्रभवति). ☞ Cn: स्तैन्यं, लुब्धस्य यजमानस्य, सामर्थ्ये सति ययोक्तदक्षिणामददतः । ☞ — ^d) K₄ जाजले; D₄ जायते; D₈ जाजले. M₁ s. १ कर्मणा च हि (M₇ 'णामिह) जाजले. — ^e) K₈ B₈ s. 9 D₄ s. 4 D_{1.1} n₄ D₈ D₂ s. 5 ४ T₁ G₂ s. 6 Cp यदेव; D₄ १ तदेवं; D₇ यदेवं (for तदेव). B₈ (marg. as in text) सुदुर्लभं (for G₂ भव्यं (for हव्यं). — ^f) K₄ s. B₈ s. 9 D₄ s. 4 D_{1.1} n₄ D₈ D₂ s. 5 १ ४ तेन (for येन). G₂ s. दुष्यति (for तुष्यन्ति).

8 ^a) ☞ Cs: हविषा गोघृणादिना । ☞ — ^b) K₁ औषधैस्; K₂ औषधैस्; K₈ चौष (for औष). K₇ D₄ s. 9 M₁ s. ६ स्वाध्यायेनाद्भिर्गौषधैः; G₁ M₇ 'येनौषधैस्तथा. ☞ Cp: औषधैः औषधैर्भवेर्निर्जीवैरित्यर्थः । ☞ — ^c) K₁ पूज्या (for पूजा). B₈ D₄ s. 4 D₅ १ दैवतानां (for दे). — ^d) B₈ (marg. as in text) -निबन्धनं; D₈ -निर्दर्शनान् (for 'र्शनम्'). G₁ यथा शास्त्रं हि दर्शिनं.

9 K₁ २ read 9^{ab} twice. — ^a) K₁ (second time) s. (both times) s. V₁ B₈ (marg. as in text) १ ४ (marg. as in text) s. D₄ s. 4 D_{1.1} n₄ D₈ D₂ s. 5 १ ४ T G₁₋₂ s. 6 M₁ s. (inf. lin. as in text) s. १ इष्टापूर्ताच्च (T G₁₋₂ s. 6 M₁ s. १ 'तु) साधूः M₈ धातूनां; K₁ (first time) इष्टाः पूर्ताश्च सा. ☞ Cv: अवाधूनां, केवलं स्वर्गाकांक्षया कीर्तिकांक्षया वा प्रवृत्तिकर्मनिरतानाम् । ☞ — ^b) K₈ विषया; K₇ V₁ विषयाज्; B₈ s. 9 D₄ s. 4 D_{1.1} n₄ D₈ D₂ s. 5 विगुणा; B₈ (marg.) विषयाज्; D₄ विषया; D₈ सगुणा; T G₁₋₂ s. 6 M₁ s. १ विदुषां (for विषया). K₄ १ D₄ s. 4 D_{1.1} n₄ D₈ D₂ s. 5 १ ४ प्रजाः. — ^c) M₁ s. १ लुब्धाः (for

लुब्धेभ्यो जायते लुब्धः समेभ्यो जायते समः ॥ ९
यजमानो यथात्मानमृत्विजश्च तथा प्रजाः ।
यज्ञात्प्रजा प्रभवति नभसोऽस्म इवामलम् ॥ १०
अथौ प्रास्ताहुतिर्ब्रह्मादित्यमुपतिष्ठति ।
आदित्याजायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ११
तस्मात्स्वनुष्ठितात्पूर्वं सर्वान्कामांश्च लेभिरे ।
अकृष्टपच्या पृथिवी आशीर्भिर्वीरुधोऽभवन् ।

लुब्धः). — ^d) M1. 5-1 समाः (for समः).

10 ^a) Ks V1 Dn1 n4 Ds 8 Ms यजमानासु; T1 G1. 2. 6 M1. 6. 1 'मानं; T2 यजमानो (for यजमानो). K1 V1 यथात्मा वै; K2 'स्मैव; Ks Bo. 8 Ds. 2. 4 Dn1. n4 Ds Ds 5. 1. 8 M1. 5-1 Cv तथा (Dn1 'दा') त्मानम्; T G1. 2. 6 यथा चाहुर्; G2 यथापोहम् (for यथात्मानम्). — ^b) K1 ऋत्विजाश्च; M1 'जं. Ks Bo. 8-8 Ds (also as in text) G2 M1. 6 यथा (for तथा). K1 Ds प्रजा. — ^c) K1. 2 V1 सर्वं (for प्रजा). Bo यज्ञा यस्मिन्प्रभवति; Dn1 यज्ञात्मजा प्र; G1 यज्ञाः प्रजायां भवति; G2 यज्ञः प्राज्ञात्प्रभवति; M1. 6. 1 यज्ञात्प्रजाः संभवति. ☞ Cp: यथा आत्मानं प्रति यजमानो यज्ञोपाधिरेव, यथा ऋत्विजश्च ऋतुयजनोंपाधिकास्तथा प्रजननोपाधिका प्रजा यज्ञात्प्रभवति । ☞ — ^d) Dn1 नभसोस्त; M1. 6 'सोमा (for 'सोऽस्म). K2. 4 V1 इवामलात्; T G1. 2. 6 M1. 5-1 यथामलं (for इवामलम्).

11 = (var.) Manu. 3. 76. — ^a) Ds 8. 8 जाहि (for अज्ञौ). K1. 2. 1 Ds 8. 8 T2 M1 (before corr.). 8 सम्यग् (for ब्रह्मन्). — ^b) Ks V1 Bo. 8-8 Ds. 2. 4 Dn1. n4 Ds Ds 2. 3. 5. 1. 8 T G1. 2. 6 M1 गच्छति; M1. 5 तिष्ठते (for तिष्ठति). — ^c) G1 वृष्टेनान्नं (for वृष्टेरन्नं).

12 ^a) T G1. 2. 6 M1. 5-1 यज्ञात् (for तस्मात्). K1 2. 4 Bo. 8. 1. 8 (marg.) Dn1 Dn1. n4 Ds Ds 2. 3. 3 Cn (gloss: यज्ञमात्रनिष्ठा; न तु कामपराः) सुनिष्ठिताः (Bs [orig.] Dn1 'तात्'); Ks V1 Bs Dn1 Ds स्वनुष्ठिताः (for 'हितात्). K2 सर्वान्; Ds पूर्व; T1 सर्वे (for पूर्वे). ☞ Ca: पूर्वं वसिष्ठद्वयः कृतयुगमवा ब्राह्मणाः । ☞ — ^b) K1 कामाश्च. K2 कामान्पूर्वं च लेभिरे. — ^c) K1. 2 अकृष्टपच्या; G2 अकृष्टापच्या. ☞ Cn: अकृष्टपच्या, यथा च कर्षणाभावाच्च गवां, भुवो, भूमिश्चानां वा हिंसा भवति । ☞ — ^d) K2 आशीर्भिरे; G1 आशीर्भिरे (for आशीर्भिरे). K2 वीरुधो; Ks Dn1 Ds विरुधो

न ते यज्ञेष्वात्मसु वा फलं पश्यन्ति किंचन ॥ १२
शङ्कमानाः फलं यज्ञे ये यजेरन्कथंचन ।
जायन्तेऽसाधवो धृता लुब्धा विचप्रयोजनाः ॥ १३
स स पापकृतां लोकान्छेदशुभकर्मणा ।
प्रमाणमप्रमाणेन यः कुर्यादशुभं नरः ।
पापात्मा सोऽकृतप्रज्ञः सदैवेह द्विजोत्तम ॥ १४
कर्तव्यमिति कर्तव्यं वेत्ति यो ब्राह्मणोभयम् ।

(Ks 'वे') (for वीरुधो). Ks G2 सवेत्; K1 Dn1 [S]. भवत्. ☞ Cn: आशीर्भिः, जगतः शुभानुष्ठानेन । ☞ — ^a) G1 om. न. Bs अतो (for न ते). V1 च; T G1. 2. 6 यत् (for वा). K2. 1 Bs न ते यज्ञे स्वात्मसु वा; G2 एते यज्ञेष्वात्मसु यत् (sic).

13 ^a) K1 शङ्कमानः; T2 G1. 2. 6 शंसमानाः (G2 'नां). — ^b) Dn1. 2. 4 प्रजेरन् (for यज्ञे). K1 Ds 8 कदाचन (for कथं). K1. 2. 4 योजयेरन्कथंचन (Ks 'थं च न:); Ds. 1 यजते ये कथंचन. — ^c) Dn1 जानते (for जायन्ते). Bs [S] वृत्ता (for धृता). K1. 2. 4 V1 Bs (marg. as in text) Cs जानतः (K1 'ताः) साधवः या (K2 'धुयाः; V1 'स्वयो) साधु; K1 Ds 8. 8 ये जा- (Ds जा) नतोच्चरं कुर्युर्; T G1. 2. 6 जानतश्च च (T2 'तः स तथा साधु; G2 ज्ञानाईस्वद्विजो लुब्धो; M1. 5-1 जानतः सर्वयासाधु (M1. 6 'धुर). — ^d) K1. 4 Ds G1 लुब्धा; Dn1 लुब्धा (for लुब्धा).

14 ^a) K1. 2. 4 समाः; K1 Ds 8. 8 तस्मात्; Ds. 1 T1 G2. 2. 6 Ms. 1 ते स्म; T2 ते तु; G1 ये स्म; M1. 8 ते च (for स स्म). K2 पापकृतं; K1 Bs (marg. as in text) Dn1 Ds 8 T2 M1. 6. 1 'कृतालैः; G2 'क्षयालैः (for 'कृतां). Ds om. लोका. — ^b) K1 कर्मणां. K1 Ds 1. 8 T G1. 2. 6 M1. 5-1 गच्छेयुः पापकारिणः (Ds G2 'कर्मणः; T G2 8 Ms 'कर्मिणः; G1 'कर्मणा; M1. 6 'कर्मिणां). — ^c) K1 Dn1 Ds 4. 5. 8 प्रमाणे नप्र (Dn1 Ds 'णमप्र) माणं च. ☞ Ca: अप्रमाणेन, अनुगतेन विपर्ययज्ञानेन, प्रमाणं वेदादिकं अन्यथा व्याख्याय अशुभमिति मनवानः ॥ Cn: प्रमाणं वेदः, अप्रमाणेन कुतर्केण । ☞ — ^d) K2 नरा. — Dn1. 2. 4 om. 14th. — ^e) T G1. 2. 6 स पापात्मा (by transp.). — ^f) K2 G1 द्विजोत्तमः.

15 ^a) K1 G2 M1 इत्यकर्तव्यं (for इतिकर्तव्यं). — ^b) K1. 2 यो वेत्ति (by transp.); Bo. 1. 8 Dn1 Dn1. 2. 4 Ds Ds 2. 3. 3 M1. 5. 6 वेत्ति वै. K1. 2. 4 ब्राह्मणो द्वयः

C. 12 94 1
B. 12. 26 92. 13
K. 2. 21 9 13

E. 12. 2412
S. 12. 254(3). 15
K. 12. 259. 15

ब्रह्मैव वर्तते लोके नेति कर्तव्यतां पुनः ॥ १५

विगुणं च पुनः कर्म ज्याय इत्यनुशुश्रुम् ।

सर्वभूतोपधातश्च फलभावे च संयमः ॥ १६

सत्ययज्ञा दमयज्ञा अलुब्धाश्चात्मवृत्तयः ।

उत्पन्नत्यागिनः सर्वे जना आसन्नमत्सराः ॥ १७

Ks 'जं भयं; G1 'जोदयं; G2 'णा वयं; Cn 'जो भयं (कर्माकरणे इति शेषः) (for 'जोभयम्). — °) Ks D4.9 ब्रह्मेव; D7 T G1-2.5 Ms ब्राह्मे म (G1.2.5 सं- (for ब्रह्मैव). — °) K1.2 G2 नेति; Ks Bo. 5-9 Das. 22 Dn1. n4 Ds1 D2. 5. 7. 8 T1 G1 Ms नैव (for नेति). K1.2 V1 B8 Ds. 7 G2. 5 कर्तव्यता (for 'व्यतां). ☞ Cn (reading नैव कर्तव्यतां): कर्तुं नैव ध्यातव्यनि, वर्णाध्यासपूर्वकं कर्तुं नैव वेत्ति । ☞

16 °) Ds विगुणा; D7 'जे; M1.5 Cp (also as in text) द्विगुणं; Ca निर्गुणं (for विगुणं). Ds. 7 स (for च). — °) B8 (marg. as in text) पाप; G1 जाय (for ज्याय). K4. 7 Das Ds1 D4-7. 9 T G1 2. 5 M1. 5. 7 शुश्रुमः (for 'म). — °) K1 घाताश्च; Ds1 T G1-2. 5 Ms कारश्च (for घातश्च). K7 Ds. 5. 9 सर्वभूता (D4 'त) विधातश्च. — °) K1. 2. 7 B8 Ds. 5. 9 G2 Cpp फलभावे; Ks Br. 5 Cp लाभालाभे; B8 (marg. as in text; orig.) भावाभावे; Cn (gloss: उपधातफलस्य हृदं कर्म भे अनेनोपधातेन नष्टमिति बुद्धिसत्त्वे) फलभावे (as in text). K1.2 संशयः; K4 संचयः; B7 संयमे (for 'म). Das फलभावेन संयमः.

17 °) K1 सत्ययज्ञः; G2. 5 'यज्ञाज् (for 'यज्ञा). K7 दमो यज्ञा; Ds. 7 त्वलुब्धाश्च; T G1-2. 5 M1. 5-7 जप (G2. 5 'पा) यज्ञा (for दम). — °) K1. 2 अलुब्धश्च. K7 Bo Ds. 5. 9 T G2. 2. 5 Me. 7 Cs वृत्तयः (for वृत्तयः). Ba. 7 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5 अर्थलुब्धार्थवृत्त (Ds 'रमवृत्त) यः; Ds. 7 सर्वे चैवात्मवृत्तयः; G1 अलुब्धात्मवृत्तयः. ☞ Cp: अलुब्धाः स्वर्गनिःस्पृहाः ॥ Cs (reading आत्मवृत्तयः); परमात्मन्येव तत्त्वभावतया वर्तनशीलाः । ☞ — °) Ms पूर्वे (for सर्वे). ☞ Cn: उत्पन्नत्यागिनः, श्रद्धानसंग्रहमकुर्वन्तः । अमत्सराः, इति पदच्छेदः ॥ Cp: उत्पन्नत्यागिनः, परोपस्थापितविषयविवृण्णाः । ☞ — °) Das [s] जराः (for जना). Das 22 स्वासन्नमत्सराः; Ds. 7 स्वासन्न (for आसन्न). ☞ Cp: अमत्सराः, परोत्कर्षप्रीतिमन्तः । ☞

18 °) Ks क्षेत्रे; D7 क्षिप्रः (for क्षेत्र-). Ks तत्त्वज्ञः. Ms क्षेत्रज्ञाः क्षेत्रतत्त्वज्ञाः. — °) Das. 22 सुयज्ञाः; T G2. 2. 5 M1. 5-7 स्वयज्ञे; G1 यज्ञे स्व- (for

क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञाः स्वयज्ञपरिनिष्ठिताः ।

ब्राह्मं वेदमधीयन्तस्तोष्यन्त्यमरानपि ॥ १८

अखिलं देवतं सर्वं ब्रह्म ब्राह्मणसंश्रितम् ।

तृप्यन्ति तृप्यतो देवास्तृप्तास्तृप्तस्य जाजले ॥ १९

यथा सर्वरसैस्तृप्तो नाभिनन्दति किंचन ।

स्वयज्ञ-). ☞ Ca: स्वयज्ञे आत्मयज्ञे निरताः ॥ Cn: स्वयज्ञो, योगः ॥ Cp: 'मयि सर्वमहं सर्वं मद्भिन्नं नास्ति किंचन' इति ज्ञानवन्तः । ☞ — °) K1 ब्राह्मः; Ds. 7 ब्रह्म (for ब्राह्मं). K2 देवम् (for वेदम्). K1.2 Dn4 अधीयानास; T1 'यन्त्ये; G1. 2. 5 'यन्ते (for 'यन्तस्य). ☞ Cp: ब्राह्मं वेदम्, आरण्यकादि ॥ Cs: ब्राह्मं वेदं, प्रणवम् । ☞ — °) G2 दोषयन्ति (for तो). K1.5 V1 Bo. 5 (marg. as in text). 7. 9 Das Dn1. n4 Ds2 D2. 2. 5. 7. 8 T1 G1. 2 अपरान् (for अम). B8 (marg. as in text) तोषयन्तः परानपि.

19 °) K1.2 आसुरं (for अखिलं). M1 देवतं. B8 स्वर्गं (for सर्वं). K4 असुरं देवते सर्वे. — °) K4 ब्रह्मा; D7 T G1-2. 5 Ms. 7 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). Ks V1 Bo. 5-9 Das. 22 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5-8 T G1-2. 5 Ms. 7 Cn (gloss: ब्रह्मविदि) ब्रह्मणि (for ब्राह्मण). K7 Dn1 D4. 5. 7. 9 -संस्थितं; V1 -संवृतं; B8 (marg. as in text). 9 Das. 22 Cp (gloss: गतं) -संसृतं; G1 -संश्रुतं (for -संश्रितम्). — °) Ks V1 Bo. 5-9 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 7. 8 Cp तृप्यन्ति; T2 तृप्यन्ति; Ca तृप्यन्ति (as in text). V1 Br. 5 (marg.) तृप्यतो; B8 (orig.) तृपिता (for तृप्यतो). Das. 22 देवांस (for देवास). — °) Ds1 तृप्तांस; Ds. 7 तृप्यास; G2 तृप्तस्य. Bo. 5 (marg. as in text). 9 Das. 22 Ds. 7 तृप्यन्ति (for तृप्तस्य). K1 जायते; Das जाजले (for 'ले). K4. 6 Dn4 D2. 5. 8 तृप्तातृप्तस्य जाजले (K4 'ज्वले; Ds 'यते). ☞ Cn: तृप्तस्य, सत्यमर्थे षष्ठी — ब्रह्मविदि तृप्ते सति । ☞

20 °) Ds सर्वे (for सर्वं) G1 सुरैस् (for -रसैस्). T1 G2 तृप्ता; G1. 2. 5 तृप्तान् (for तृप्तो). — °) Das. 22 नाति; G1. 2. 5 अभि- (for नाभि-). K2 Dn4 T1 G2. 2. 5 -नंदति; Ks Ds -निंदति; Das. 22 -विंदति; G1 -निंदति (for -नन्दति). — °) G2 यथा (for तथा). — °) K4 Bo. 5-8 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 7. 8 T2 G2 Ms. 7 नित्यः; K7 नित्ये (for नित्यं). K2 Das Ds1 Ds तृप्ति- (for तृप्तिः). Ks. 7 Das Ds M1. 5 सुखोदया; G1 सुखोदयाः (sic). ☞ Cp: सुखोदया, सुखानामिन्द्रियजन्यानामुदयो यस्याः — एतस्यैवानन्दस्य मात्रा-मन्वानि भूतानि जीवन्ति (Br. Up. 4. 3. 32) इति श्रुतेः ॥ Cs: सुखोदया, परमानन्दजननी ।

तथा प्रज्ञानवृत्तस्य नित्यं वृत्तिः सुखोदया ॥ २०
धर्मारामा धर्ममुखाः कृत्स्नव्यवसितास्तथा ।
अस्ति नस्तत्त्वतो भूय इति प्रज्ञागवेषिणः ॥ २१
ज्ञानविज्ञानिनः केचित्परं पारं तृतीर्यवः ।
अतीव तत्सदा पुण्यं पुण्यामिजनसंहितम् ॥ २२
यत्र गत्वा न शोचन्ति न च्यवन्ति व्यथन्ति च ।

ते तु तद्ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः ॥ २३
नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति यशोधनैः ।
सतां वत्मानुवर्तन्ते यथाबलमहिमया ॥ २४
वनस्पतीनोपधीत्य फलमूलं च ते विदुः ।
न चैतानृन्विजो लुब्धा याजयन्ति धनार्थिनः ॥ २५
स्वमेव चार्थं कुर्वाणा यज्ञं चक्रुः पुनर्द्विजाः ।

C. 17. 9422
B. 17. 264 (1) 27
K. 17. 269. 27

21 =) K1 G2 धर्मरामा (G2 'जो'); Bo s (marg.)
Dn1. n4 Ds. s s Cn (gloss: धर्मकाश्रयाः) धर्मावारा;
Ds T G1 s. s Ms धर्मारामा G1 'ध'मो (for 'रामा').
Ds धर्ममुखः; T G1 s Ms 'परः; Mr 'परं (for
'सुखाः). —^b) K2 D1 कृच्छ्रः; Ds T Ms 1 कृच्छ्रः;
Ds कृच्छ्रं (for कृत्स्न-). Ds T G1-s. s Ms -व्यवसि-
तस्य; Ds 'मिनस्य; Mr 'मितं (for 'मितास्य). Cn:
कृत्स्नं कार्याकार्यं व्यवसितं निश्चितं येः इदंज्ञाः वयं स्मः ॥
Cp: कृत्स्नव्यवसिताः, सर्वतः-कुनोदकस्थानीयभागवतधर्म-
प्राप्तिनिश्चयः ॥ Cs: कृत्स्नं परिपूर्णं सुखं प्राप्नुं व्यवसिताः । C
—^c) Ds आस्थिता; G1 अस्तस्य (for अस्ति नस्य).
Ds. s अस्ति नास्ति त्वतो भूय; G2 अस्ति नास्तीत्यतो भूय
(sic). —^d) K1 इति प्रज्ञागवेषिणः (sic); Ks V1 Bo.
e-s Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. s. 1. s T G1-s. s M1. s-1
इति प्राज्ञस्त्व (Das प्राज्ञास्त्व; G1 प्रज्ञा त्व) वेक्षते (Das
'वेक्षते; Ds 'वेक्षतः; G2 'वेक्षते); K1 Ds. s. s इति
प्राज्ञोन्ववेक्षत (K1 'तः). Cn: इदं समामनन्ति, भूमा
स्वेव विजिज्ञासतव्यः (Chh. Up. 7. 23) इति । C

22 =) G2 'विज्ञानिनं (for 'निनः). Cn: ज्ञानमेव
विज्ञानं शिरुषं येषां ते, ज्ञानविज्ञानैकरसिकाः । Cn: ज्ञानं
शास्त्रजं, विज्ञानमनुभवस्तद्वन्तः ॥ Cp: ज्ञानं परोक्षं, विज्ञान-
मपरोक्षम् ॥ Cs: ज्ञानं परमात्मविषयं, विज्ञानं तदभ्यसना-
न्वितम् । C —^b) K1 Ds. s परं (for परं). Das. a4
om. पारं. T1 Gs. s निर्मापवः; G2 तृतीर्यते (for
'र्यवः). Cn: परं पारं, मूलप्रकृतिम् । C —^c) Ks
Bo Dn1. n4 Ds D2. s. s पुण्यदं; K1 V1 Bo-s Das.
a4 Ds-1. s Gs. s तपदं; T1 M1. s-1 तत्सदः (for 'दा').
Ds om. पुण्यं. K1 अतीवसदः पुण्यं; K4 अतीवसत्
तदा पुण्यं; G2 अपेतमस्तरः पुण्यः. —^d) K1 om. जन.
Ds -शोभिनः; T G1-s. s Ms -शोभितं (for 'संहितम्).

23 =) K4 अत्र; D1 तत्र (for अत्र). —^b) Bs
(marg. as in text) T1 G2 M1. s-1 न च्यवन्ते; Das. a4
व्यवसन्ति; G1 न च्यवन्ते (for न च्यवन्ति). D1 G1
व्यवन्ति (for व्यवसन्ति). K2 न; Ks V1 Bo. s. 1. s
Dn1 Ds D2. s वा (for च). —^c) Bs (marg. as in

text) ते तत्र; G2 ते दुर्गो (for ते तु तद्). T1 G1
ब्रह्मण (for ब्रह्मण). —^d) G1 स (for 'इ') इ).
Cn: इह, न तस्य प्राणा उक्तामन्ति, इहैव समवर्तीयन्ते
(Br. Up. 4. 4. 6) इति श्रुतेः । C

24 =) V1 जनयन्ति; T1 न जयन्ति; G1 न नयन्ति (for
न यजन्ति). Ds1 Ds. 1 T1 G2 Ms. 1 Cs यशोधनाः (G2
'ना); T1 G1. s. s तपोधनाः (T1 'न) (for यशोधनैः).
Cn: (reading यशोधनैः) यशो ब्रह्म, धनेर्धनमाप्तेः
कर्मभिः । C —^c) Ds सत्य- (for सतां). V1 वत्मानि;
Bs (marg. as in text) धर्मेनु-; B1 Ds वत्मानु- (for
वत्मानु-). Ks Bo. s. s (marg.) s Das Ds. s -वर्तते
(for -वर्तन्ते). Cn: सतां मदेकरूपाणां जन्ममरणप्रव-
न्वहीनानां यतीनां । C —^d) Ca (gloss: ज्ञानानुसारेण)
यथावर्णम् (for 'बलम्). K2 यथाबलविहिमया; Ks. s
Bo e-s Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. s. 1. s यजते त्व (K4
Ds. s 'ते चा-; Ks Bo. 1 Das 'ति त्व) विहिमया.

25 =) K1. s Das. a4 G1 औषधीश्वः; Ds Ds. s. s
औषधी (Ds1 'धी' श्व (for औ'). —^b) Ks. s V1 Bo. e-s
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. s. s फलं (for फल-). T
G1-s. s मूलानि (for 'मूलं च). K2 तले; Ks वने
(for च ते). Cn: विदुः हविष्ट्वेन ॥ Cp: ते छागादि
न जानन्ति । C —^c) K2 Bo. s-s Das Ds Ms. 1 चैतान्
(for चैतान्). G2 न चैवान्ब्रह्मिजानन्ति. —^d) Das. a4
योजयन्ति; G2 अजं (for याजं). Ks Bo. e-s Das.
a4 Dn1. n4 Ds D2. s. s T2 फलार्थिनः; G2 धनार्थिना
(for 'र्थिनः).

26 =) Dn1 वार्थ (for चार्थं). K1 विकुर्वाणा
(hypermetrio) (for कु'). V1 स्वयमेवार्थं विकुर्वाणा
(hypermetrio); Ds T G1-s. s M1. s-1 Cs स्वमेवार्थं
विकु'. Cn: स्वमात्मानमेव अर्थं यज्ञोपकरणसामग्रीं संक-
ल्पसमकालोत्थितां कुर्वाणाः मानसिकं यज्ञं चक्रुः ॥ Cs: स्वमे-
वार्थं स्वभोक्तव्यमेव विषयं विकुर्वाणाः, जनुपुरोडासादिरूपेण
भावयन्तः । C —^b) K1. s. s Bo. s पुनर्द्विज (K4 Bo
'ज'); Ds पुनर्द्विजाः; M1. s-1 पुनर्द्विज (for पुनर्द्वि-
ज).

C-12. 9423
B-12. 2 2(21. 27
K-12. 219. 27

परिनिष्ठितकर्माणः प्रज्ञानुग्रहकाम्यया ॥ २६
प्रापयेयुः प्रजाः स्वर्गं स्वधर्मचरणेन वै ।
इति मे वर्तते बुद्धिः समा सर्वत्र जाजले ॥ २७
प्रयुज्यते यानि यज्ञे सदा प्राज्ञा द्विजर्षभ ।
तेन ते देवयानेन पथा यान्ति महासुने ॥ २८
आवृत्तिस्तत्र चैकस्य नास्यावृत्तिर्मनीषिणाम् ।

उभौ तौ देवयानेन गच्छतो जाजले पथा ॥ २९
स्वयं चैषामनुग्रहो युज्यन्ति च वहन्ति च ।
स्वयमुत्ताश्च दुहन्ते मनःसंकल्पसिद्धिभिः ॥ ३०
स्वयं यूपानुपादाय यजन्ते स्वाप्तदक्षिणैः ।
यस्तथाभावितात्मा स्यात्स गामालब्धुमर्हति ॥ ३१
ओषधीमिस्तथा ब्रह्मन्यजेरंस्ते नतादृशाः ।

जाः). T G1. 2. 6 यज्ञांश्चक्रनृत्विजः; G2 यज्ञांश्चक्र पुन-
क्षिजः (sic). — °) Das. 24 Ca परिनिष्ठितकर्माणः (Das
Ca 'कर्माणः); G1 'निष्ठितकर्माणः. — °) K1 D1. 2. 6
पराग्रहः; G2 प्रज्ञा (for प्रजा). Ks V1 B2. 2 Das.
24 काक्षिया; T1 G1-2. 6 Ms. 7 काक्षिणः; T2 कर्मणा;
M1. 6 कारिणः (for काम्यया). — After 26, Ks V1
Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 5-8 ins. :

706* तस्मात्तानृत्विजो लुब्धा याजयन्त्यशुभाग्रान् ।

[V1 Bo. 6-8 Das. 24 Ds2 Ds लुब्धान् (for लुब्धा).
Das. 24 वाजयन्ति शु (Das 'लशु) भात्तरान् (sic); Ds. 1
'यत्यशुभाः शुभान्; Ds 'यत्यशुभमिदं जान् (for the post.
half).]

27 °) G1 प्रापयेयुः (for प्राप). K1 G1 प्रजा (for
प्रजा). Dn1. 24 Ds2 Ds. 2 स्वर्गे (for स्वर्ग). — °) G2. 6 स (for स्व). K4. 7 B1. 3 Dn1. 24 Ds D2-9
T2 स्वधर्मा (K1 Ds1 'मे) चरणेन वै; G1 'मैचरेण वै (sub-
metric). — °) M1 वै (for मे). K2 इति वर्तते ते
बुद्धिः. — °) Ks Ds1 M1 समाः (for समा). K4
जाज्वले; Ds G2 जायते (for जाजले).

28 °) G2 प्रयुज्यन्ते. T1 G1. 2. 6 येन (for यानि).
K1. 2. 4 सदा; M1. 6 यज्ञैः (for यज्ञे). Ks Bs (marg.)
युज्यते यानि यज्ञेषु; Bo. 6 (marg.). 8 (orig.) यानि यज्ञेषु
हो (Bo 'यज्ञेषु) यन्ति; Bs (orig.). 1. 2 Das. 24 Dn1.
24 Ds D2. 2. 3 यानि यज्ञेष्विहैर्यन्ति (Das. 24 'ते).

Cp: यानि यज्ञेषु, यज्ञो वै विष्णुरिति विष्ण्वर्धम् । ☞
— °) K1. 2. 4 महाप्राज्ञा (K2 'ज्ञ); Ks सदा प्राज्ञो;
K1 Bs (marg. as in text) Ds. 5. 7. 9 सदा ब्रह्मन् (Bs
'ज्ञा); Bs G2. 6 सदा प्रज्ञा; Ds सदा प्राज्ञः; T1 G1
सदा (G1 'मा) प्राज्ञा; G2 सर्वप्रज्ञा; M1. 6 सदा प्रज्ञान्;
M1 यथाप्राज्ञं (for सदा प्राज्ञा). Ks. 7 Bo. 8 Das Dn1.
24 Ds D2-9 द्विजर्षभाः (for 'र्षभ). ☞ Cn: प्राज्ञाः
कर्मदा उपासका वा । ☞ — °) D1 तेनैव तेन पापेन.
— °) G2 सदा; M6 यथा (for पथा). T2 मुने सदा
(for महासुने).

29 °) V1 Ds D2. 6. 8 तस्य (for तत्र). K2 Ds
चैकस्य; T G1-2. 6 चैते (T2 'के) षां; M1. 6 वैकेषां; Ms
केषांचिद्; M1 वैतेषां (for चैकस्य). — °) T1 G1. 2. 6
नास्ति वृत्तिर (for नास्यावृत्तिर). K4. 7 V1 Bo. 8 Dn1.
24 D2-9 G2 Cn मनीषिणः (for 'षिणाम्). ☞ Cn: मनी-
षिणः मनोरोधशूलोपासकस्य । ☞ — °) K2 गच्छते;
Ds. 1 गच्छतां; M1 गच्छते (for गच्छतो). K4 जाज्वले.
K4. 6. 7 V1 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 5-8 T1 G1-2. 6
यथा; Bs तथा (for पथा). ☞ Cn: देवैः धृमादया-
दिभिरातिवाहिकैः सह यान्त्यस्मिन्निति देवयानः, तेन दिव्येन
मार्गेण । ☞ — After 29, K1 reads 31* for the
first time, repeating it in its proper place.

30 °) K1 D1 T G1-2. 6 M1. 6. 7 अनुग्रहो (G1
'स्वाहो; M1. 6 'ज्ञाहो); K2 अनुग्रहो; Bs Ds अनु-
ग्रहो (for अन). — °) K1. 2 युज्यन्ते; Ks युज्यन्ति;
Ds युज्यन्ति; T G2. 6 Ms युज्यन्ति (for युज्यन्ति). G2
जयन्ति (for वहन्ति). G1 यं जयन्ति वहन्ति च. — °)
K1. 2 उच्चः स्म; K1 उच्चास्वः; V1 Bo. 6. 8 (marg.
as in text). 9 Ds. 6 M1. 6. 7 उच्चाः स्म; Ds. 3 (before
corr.) उच्चाश्च; Ds उच्चाश्च; G2 उच्चाश्च (for उच्चाश्च).
K1 Ms दुहन्ते; V1 Bo दुहन्ति; Bs (marg.) युज्यन्ति;
Ds दहन्ते; T G1-2. 6 M1. 6. 7 दुहन्ते (for दुहन्ते).
Ds. 1 स्वयमेव च मुहन्ते. — °) T1 G1-2. 6 मनः संकल्प्य
सिध्यति.

31 K1 reads 31* for the first time after 29.
— °) Ds स्वयं यूपाम्; G2 स्वयंभुवो (for स्वयं यूपान्).
— °) Ds यजन्ते; M1 यजन्ते. Bo वाप्तः; Ds. 1 त्वाप्तः;
G1 M1 स्वाप्तः (for स्वाप्त). T G1. 2. 6 M1. 6. 7
दक्षिणाः (for 'जै). G2 यजस्वावाप्तदक्षिणाः. — °) T1 G1
भावितात्मा; Cs [अ]भावितात्मा (for 'भावि'). ☞ Cn:
भावितात्मा योगाभ्याससोचितचित्तः ॥ Cs: अभावितात्मेति
पदम् । ☞ — °) Bs (marg. as in text). 9 Das 24
स ताम्; Ds. 1 स तान् (for स गाम्). K1. 2 आलुब्धुम्
(K2 'ब्धुम्); Ks आलुब्धुम्; Bs (marg. as in text). 9
Das M1. 6. 7 आलुब्धुम् (for आलु). T1 G1-2. 6 स
कामार्हलुब्धुमर्हति.

बुद्धित्यागं पुरस्कृत्य तादृशं प्रव्रवीमि ते ॥ ३२
निगशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीगकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३
नाश्रावयन्न च यजन्न ददद्ब्राह्मणेषु च ।
ग्राम्यां वृत्तिं लिप्समानः कां गतिं याति जाजले ।
इदं तु दैवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् ॥ ३४

जाजलिरुवाच ।
न वै मुनीनां शृणुमः स तत्त्वं
पृच्छामि त्वा वाणिज कष्टमेतत् ।
पूर्वं पूर्वं चास्य नावेक्षमाणा
नातः परं तमृषयः स्थापयन्ति ॥ ३५
अस्मिन्नेवात्मतीर्थे न पशवः प्राप्नुयुः सुखम् ।

C. 12. 94^a
S. 12. 75-81. 37
K. 12. 269. 37

32 ") K: Ds. 7 औषधीभिस्; Ds तृष; T1 औषधीषु. T1 G2 तदा (for तथा). —^a) Bo न यादशा; Ds च तादृशा: (for नतादृशा:). —^a) K4 s V1 Bo. s-s Das as Dn1. n4 Ds D2. s. s. 7. s Ca इति त्यागं; T1 G1-s s M1. s. s श्रद्धयाहं (M1. s. s 'या गां); T2 श्रद्धयागं; M1 श्रद्धयागं (for बुद्धित्यागं). —^d) K1 s त (K: उ) इदं तद्; K1 Ds तच्च तत्त्वं; V1 Bs (marg.) तादृशं तद्; Ds 7 यादृशं यद्; D1 तदत्तत्त्वं; Ds तव तत्त्वं; T2 M1 तदनं प्र-; G1 तादृशः प्र- (for 'शं प्र').

33 With 33, cf. 12. 234. 9; 237. 24; 261 2. —^a) V1 Bs. s निरामिषम्; C: (gloss: फलामिसंघिरहितम्) 'मिषम्' (as in text). Ds1 अनालंभं (for 'रम्भं'). —^a) Bs निर्नमस्कारम् (marg. as in text) स्तुति. ☞ C: परमात्मन्वतिरिक्तां कांचिद्देवतां नमस्कारेण स्तुत्या वाप्ययजन्तम् । ☞ —^a) Ds अतीक्ष्णं तीक्ष्णकर्माणं. ☞ C: अक्षीणं, पशुर्हि साया इव क्षीणफलमवाययन्तम् । क्षीणकर्माणं, क्षीणसंसारम् । ☞

34 ") K1. s 4 Bs नाप्ययजन्; K1 Ds. s न चा K1 वा) यजन्; V1 Das. as नापजयन्; Bo नापवदन्; Bs अप्ययजन्; Bs नापि यजन्; Dn1 न च वदन्; D1 न च जपन्; G1 न यजदद् (sic); M1. s-7 न तु यज (Ms 'छ' न (for न च यजन्). Ds नाश्रावयेन्न चायजेन्; G2 नाश्रावयन्न च यजेन्न. ☞ Cp: नाश्रावयन्, नाश्रापितवान् । ☞ —^a) K1. s. 7 V1 Bo s. s s Das. as Ds. 7. s वाददद् (K1 Bs [marg.] Ds. 7 'न'; K2 नाजपन्; Dn1 न ददन्; Ds नाददुर; T2 Gs. s M1 न नदन्; G1 दिवेपु; G2 न दानं (for न ददद्). K2 ब्रह्मणेषु (for ब्रा'). M1 s गां; Ms गाः; M1 [हृद् (for च'). —^a) K4 Das ग्राम्यं; Dn1. n4 Ds2 Ds. s Cn काम्यां; Ds. s ग्राम्यां; T2 ग्राम्यः; G2 कामां (for ग्राम्यां). K1. s. s. 7 Ds. s. s M1 लिप्समानाः (M1 'नं); K6 लिप्समानः; V1 लप्समानाः (for लिप्समानः). ☞ Cp: ग्राम्यां, आहारमैशुनादिरूपम् । ☞ —^d) K: किं (for कां). K1. s. s. 7 Bs Ds. s. s गतिं (for याति). K4 जाज्वले. — K1. s. s read and Ks. 7 V1 Bo. s-s Das.

as Dn1 n4 Ds Ds-4. s 7 s Ms repeat 34^a after 35^a —^a) T G1. s M1. s (first time). s. 7 इष्टं (for इदं). —^a) G2 यदा; Ms (second time) पशु- (for यथा). Bo (second time) यजन्. Ks Bs. 7 s all second time) समामुवन्; V1 (second time) समामुवान् (for अवा'). ☞ Cn: यज्ञं परमात्मानम् । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । ☞ — After 34, T G1-s. s M1 s-7 read 35^a.

35 Dr Ms Cv Kumbh. ed. repeat and T G1-s. s read 35^a-36^b, followed by the repetition of 35^a, after 12. 256. 16^a; M1 repeats 35, followed by the repetition of 35^a, after 12. 256. 16^a. —^a) Dr (second time) T1 G1. s चेन् (for वै). K2 Das Ds T2 G2 M1 (second time) शृणुमः; Bs (marg.) शृणोमि; Ds शृणु नः (for शृणुमः). Ds. 7 (first time) स्वतत्त्वं; Dr (second time) T1 G1. s. s च तत्त्वं; M1 स्वतत्त्वं; Ms (first time) समत्त्वं; Ms (second time) स्म सत्त्वं; Ms समत्त्वं (for स्म तत्त्वं). ☞ Ca (reading अशृणवं) : शृणुम इति पाठे आत्मनि गौरवाधानात् । ☞ —^a) K4. s 7 Bo s-s Das. as Dn1. n4 Ds Ds. 2. 7 (second time). s T G1-s. s Ms. 7 (last two second time) ते; Ds-4. 7 (first time). s त्वां (for त्वा). Dr (second time) T G1-s. s Ms (both times). 7 (second time) तत्त्वम् (for कष्टम्). —^a) Das पूर्वं- (for the first पूर्वं). K1. s नास्य; Bs (marg. as in text) Ds वास्य (for चास्य). K1. s. 4 नोत्प्रेक्षमाणा; K1 Bs (marg.). s (marg.) Das. as Ds-4. 7 (first time). s नोत्प्रेक्ष (Bs Ds. s 'इय' माणा (K1 'ना'). Bo. s (orig.) Ds1 Ds नावेक्ष्य' (for नावेक्ष'). Dr (second time) T1 G1. s. s पूर्वं हि पूर्वप्यनवेक्ष (Ms [both times] 'इय' माणा; M1 (second time) पूर्वं पूर्वं चाप्यनवेक्षमाणौ. —^a) Gs नास्मत् (for नातः). Ds. 7 (first time) पूर्वं (for परं). K1. s. 7 V1 Ds. s. 7 (first time). s ते सुखा; Bs (marg.). s (marg. as in text) न सुखा; Ds कष्टवः; Dr (second time) T G1-s. s ते कष्टवः; M1. s (first

G. 12. 9434
B. 12. 264(3). 37
K. 12. 269. 37

अथ स्वकर्मणा केन वाणिज प्राप्नुयात्सुखम् ।

शंस मे तन्महाप्राज्ञ भृशं वै श्रद्धामि ते ॥ ३६

तुलाधार उवाच ।

उत यज्ञा उतायज्ञा मखं नार्हन्ति ते क्वचित् ।

time). s. 7 (both times) तद्वत् (Mr [first time] 'द्व') यः ; Ms (second time) तेष्टृषयः (for तसृषयः).

36 For the repetition in Dr Ms Cv Kumbh. ed. and the sequence in T G1-3. s. of v l. 35. M1. s om. 36^{ab}. Mr reads 36^{ab} after the repetition of 35. —^a) Ks Bo. s. 7. s (marg.) s Das Dn1. n4 Ds D2. 2. s. 7 (both times). s T G1-3. s Ms (both times). 7 यस्मिन् (for अ). K1. 2 एवानुतीर्थे च; K7 D4. 5. s एव सुतीर्थे ते (Ds 'थे न); V1 T2 G2 Ms (both times) एव तु तीर्थे न; Bs. s. 9 Das. a4 D2. 7 (first time) ए- (Bs. s. 9 दे)वानुतीर्थे न (Das 'थे च); Dr (second time) T1 G1. 2. s एव तु तस्मै न; Mr एवानुतीर्थे वै (for 'तीर्थे न). ☞ Cn (reading यस्मिन्): यस्मिन् इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्यय यद्यर्थे । आत्मनीये — आत्मैव तीर्थं यज्ञ-भूमिः । ☞ —^b) K4 Bo. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 1 (first time). s मखं (for सुखम्). V1 प्राप्तव्यः पशव सुख (sic). ☞ Cn: पशवः पशुप्रायाः मन्दमतयो, मखं मानपिकं कर्तुं न प्राप्नुयुः । तप्राप्तेः बहुतुष्ययाच्यत्वात् । ☞ — Before 36^{ab}, T1 G1-3. s ins जाजलिहवाच. V1 reads 36^{ab} on marg. —^c) K4 s Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. s T1 G1. 2. s Mr अथ स्म; T2 अथर्मः; G2 lacuna (for अथ स्म). Kr Bs (marg. as in text) D4-7. s Ms तेन (for केन). —^d) K1 2. s. 7 Br. 9 D4 G2 वा (K1 G2 व णिजः; T1 G2. 6 णिजः; G1 वाणिजः; M1. 5. 6 पशवः; Mr जंतवः (for वाणिज). K2 7 D4-7. s M1. 5-7 प्राप्नुयुः (for 'यात्'). Bs मखं (for सुखम्). ☞ Cn: प्राप्नुयात् प्राप्नुयुः । वचनव्यत्यय आर्थः । ☞ —^e) K2 संस; K7 संस (for संस). V1 त्वं (for तत्). Bs (marg. as in text) महाभाग; Bs Das 'प्राज्ञ. T G1-3. s M1. 5-7 महाप्राज्ञ वदस्वैतद्. —^f) K1 श्रद्धामि; G1. 2 श्रद्धामि (for 'वामि).

37 = (var.) 12. 260. 27^{abed}. —^a) K1 उत यज्ञं न वा यज्ञं; K2 Das. a4 D4. s. 1. 9 Cap उत (K2 तत)-यज्ञानुपायज्ञा; Kr उभयतुपावे यज्ञा (sic); Ds उत यज्ञानुपायज्ञा. T G2. s Ms. 1 उभयस्यानुपायज्ञो; G1 उभयं स्यादनुपायज्ञो; G2 उभयस्यानुपायज्ञो; M1. 6 उता- (M1 'पा) यज्ञानुपायज्ञो; Cpp (gloss: उभयं द्वयं आत्म-नोऽकर्तृत्वं कर्मणामाविष्टत्वं) उभयज्ञा उतायज्ञा; Csp (gloss:

आज्येन पयसा दध्ना पूर्णाहुत्या विशेषतः ।

वालैः शृङ्गेण पादेन संभवत्येव गौर्मखम् ॥ ३७

पत्नीं चानेन विधिना प्रकरोति नियोजयन् ।

पुरोडाशो हि सर्वेषां पशूनां मेध्य उच्यते ॥ ३८

यज्ञो भवेन्न भवेदिति संदिहानः) उत यज्ञो न यज्ञो वा. ☞ Ca: उत पक्षव्यावृत्तौ । यज्ञस्य उपायं हिनं ये न जानन्ति । अत्र उभयज्ञा इति तकारस्थाने भ्रमाद् भकारं कृत्वा केचित्पठन्ति, व्याचक्षते च, उभयं कर्म ब्रह्म चेति । तत्प्रकृताननु-गुणमनाखं चेति हेयम् । ☞ —^b) K1 सुखं; K2 D4. 7 Cp (Cpp सृग) Cv (Cvp as in text) सुखं; Bo मखा; Ds मखे; Ca अयं (for मखं). K1 नार्हति. T G1-3. s M1. 5-7 नैव यज्ञमयार्हति. —^d) K4 मृदा हुत्या (sic); Ds 7 पूर्णाहुत्य (for 'हुत्या). T G2. 6 M1. 6. 7 शकृता-मिक्ष (T2 Ms. 7 'मीक्ष या त्वचा; G1 कृशतामीक्षया त्वचा; G2 शकृतामिक्षयाद्धि च; Cv Kumbh ed. सत्कृत्यामिक्षया त्वचा. —^e) K1. 2. 4 शृगेण. Bo पाशेण; Bs (marg.) पादैश्च (for पादेन). Ks V1 Bs-9 Das. a4 Dr T G1-3. s Mr वालैः (G2 पादैः) पादैश्च (Ks Bs-9 Das. a4 Dr 'देन) शृगेण. —^f) K4 V1 Bo 6 (marg. as in text). 7 s Das. a4 Dn1. n4 D2-4. s. 9 T2 M1. 6. 7 संभर- (T2 'इ') नि; Kr संभवेति (for संभवति). Ks Ds1 गौर्मखं; Kr V1 Ds2 Ds. 7 G2 गौसुखं; Bs (marg. as in text). 7. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds T1 G1. 3. s M1. 5-7 गौसुखं; T2 गौसुख (for गौर्मखम्). ☞ Ca: न हि पशवो यज्ञे [न] उपकुर्वन्तीति ब्रूयः, किं तु न मांसद्वारेण भावः । वालैः यज्ञोपवीतानि, शृङ्गेण कृष्णविषाणाभेन कण्डू-यनं, पादेन सोमकयण्या 'पदं जुहानि', 'सप्तमं पदं गृह्णाति' इति, यज्ञमुपकरोति ॥ Cn: वालैः गोपुच्छे पितृनर्पणादिना, शृङ्गेण गोशृङ्गेणामिक्षादिना, पादेन पादगजला ॥ Cv: मरणा-नन्तरं त्वचा वालैः पादैः शृङ्गेश्च यद्धनं संभवति । ☞

38 For the repetition in Dr T G1-3. s Ms. 1, of. v. l. 35. —^a) Ks वाञ्छेन (for चानेन). Kr D4-5. 7 T1 (last two both times). 2 G1 (both first time). 2. 3. s (all both times) M1. 6. 7 (both times) पत्नीवतेन विधिना; T2 G1 Ms (all second time) पतिवतेन वि'; Ms (first time) पत्नीं वतेन वि'. —^b) K1 प्रकरोति; K2 Dn4 प्राकरोति; G2 (second time) प्रकरोषि (for 'रोति). Ks नियोजनं; Kr Dn4 D4-5. 7 T1 (last two both times) G2 (first time). 2. 6 (both both times) नि (Ds वि) योजयेत् (for निषो-जयन्). G1 (first time) उपकारो विवोजयत्. ☞ Ca: पत्न्यपि यज्ञे सहाय... हविरवेक्षणादिना, न तु मांसद्वारा ॥ Cn: पत्नीं च मानसोमेव करोति । श्रद्धामिति शेषः ।

सर्वा नद्यः सरस्वत्यः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ।
जात्रले तीर्थमात्मैव मा स्म देशातिथिर्भव ॥ ३९
एतानीदृशकान्धर्मानाचरन्निह जात्रले ।
कारणैर्धर्ममन्विच्छन्न लोकानामुते शुभान् ॥ ४०

भीष्म उवाच ।

एतानीदृशकान्धर्मास्तुलाधारः प्रशंसति ।
उपपत्त्या हि संपन्नाच्चित्तं सद्भिर्निषेवितान् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

२५६

तुलाधार उवाच ।

सद्भिर्वा यदि वासद्भिरयं पन्थाः समाश्रितः ।

प्रत्यक्षं क्रियतां साधु ततो ज्ञास्यसि तद्यथा ॥ १
एते शकुन्ता बहवः समन्ताद्विचरन्ति हि ।

C. 12. 2443
D. 12. 26 [4] 2
E. 12. 270 2

— After 38^{ab}, K1.2 read and Ks.7 V1 Bo. 6-8 Das. 21 Dn1. n1 Ds D2-3. 8 9. 9 Ms repeat 34^{ef}. T G1-7. 9 M1. 5-7 read 38^{cd} after 34. — *) Some MSS. पुराणोक्तो. — *) Ca : एवं गौरपि दृतादिभिः, न च पशुना, [इति] पुरोडाशसामर्थ्यादवगन्तव्यम् । तस्मादेकेनाज्वादिना यज्ञमिदवावलं बहुगवेषयति । ॥

39 *) K1. 2. 4 नद्याः. K2. 4 G1 M1 सरस्वत्याः. — *) Ks पुण्यः (for पुण्याः). K1. 4 शिलोच्चयाः; Da4 त्वयाः (for चयाः). — *) Ks जात्रले. ॥ Cv : आत्मा, परमात्मा । ॥ — *) Da4 मात्मः; Ds. 1 मा मा (for मा स्म). K1. 2. 4 तीर्थतिथिर्; Gs देशातिथिर् (for तिथिर्). T G1-2. 8 भवेत् (for भव).

40 Bs om. 40^{ab}. — *) Ds. 7 एतादृशानि धर्माणि; G1 एतानि दृशकर्मणि; Gs एतादृशां धर्मास्तु. — K4 om. (hapl.) 40^b-41^a. — *) K1. 2 Da. 7 Cpp आचरन्ति हि; K7 Ds. 6. 9 T1 G1-2. 8 M1. 5-7 रंतीह; T2 रंति ह (for रन्तिह). — *) Ca : कारणैः स्वर्गपुत्रधनकामनादिभिः अन्तवत्फलैः ॥ Cs : फलरागैः ॥ Cv : पुत्रपद्मादिप्राप्तैः । ॥ — *) Ks V1 Bo. 6-8 Das. 21 Dn1. n1 Ds D2. 2. 5. 7. 8 स (for न). Ks आश्रुते; Ds. 7 आमुवात्; T2 G1 M1. 5-7 प्राप्नुते; G2 प्राप्नुवात् (for आमुते).

41 Ka om. 41^a (cf. v. l. 40). Ds om. 41. — *) D1 एतानीदृशधर्मास्तु; G1 एतानिदृशकान्धर्मास्तु (sic). — *) Ks Bs. 7. 9 D1 प्रशंसते. — *) Ds उपपत्त्या (for पत्त्या). Ks [अ]पि; V1 Bo. 7. 9 Das. 21 Dn1. n1 Ds D2-4. 7. 8 T2 G1-2. 8 Ms [अ]पि (for हि). K1. 2. 4 M1. 5 संपन्नो; G1 'ह' (for 'हत्'). — *) K1. 2 M1. 5 निषेवितः.

Colophon. Ś1 missing: Ks. 8 B1-8 Da1. 21 Dn2. n1 D1 G1. 8 M1-8 absent. — Sub-parvan: K1. 4 8 V1 Bo. 6-8 Das. 21 Dn1. n1 Ds D2-4. 7. 8 T G1-2. 8 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 8 V1 Bo. 6. 8 9 Das. 21 Dn1. n1 Ds D2-4. 7. 8 M1. 5 तुलाधारजात्र. Ks 'उत्र' (लिखितः); K7 Ds तुलाधारजात्रलिखितः संन्यासयोगः; Ds तुलाधारजात्रलिखितः सत्परासयोगः; M7 तुलाधारजात्रलिखितः बुद्धिसाम्यप्रशंसनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks B1 M1. 5. 7 88; K7 87; Dn1 D1 T1 G1. 2. 8 Ms 90; Dn2 Ds2 89; Ds 84; T2 104; G2 85. — Śloka no.: Dn1 Ds 46; Dn2 45.

256

1 Ś1 resumes after the lacuna, but is partly damaged for the first few lines. — *) V1 Bo. 6. 7 वयं (for अयं). K1. 2. 4. 7 Ds. 6. 9 G2 समाहितः; V1 Bo. 8. 9 Das. 21 'श्रिताः; T2 Gs. 8 Ms 'स्थितः; G1 'श्रुतः (for 'श्रितः). Bs (marg.) Dn1. n1 Ds D2. 2. 8 M1. 5. 7 पंथानमिममास्थितं (M1. 5. 7 'श्रिताः). — *) Ds. 7 प्रत्यक्षी; Ds 'क्षी' (for 'क्षं). K1 Ds. 9 प्रत्यक्षः क्रियता साधुर. — *) K1 Ds. 9 जतो (for ततो). Dn2 G2 ज्ञास्यसि; Ds ज्ञास्यसि (for ज्ञास्यसि). Ks Bs. 9 Das. 21 T G1. 8 9 M1. 5-7 यद्यथा; B1 यद्यदा; Ds तच्छृणु (for तद्यथा).

2 Ś1 partly damaged. — *) Ds हृते (for एते). — *) Ks Bo. 6-8 Das. 21 Dn1. n1 Ds. 2. 8 M1. 5. 7 ह (for हि). — *) M1. 5-7 उत्तमांगत् (M1 'त्' (for 'मत्ते). K1 सद्भिः. — *) Ds सेवायः; Ds. 9 सर्वायः

C. 12. 94A
B. 12. 26B(4. 2
K. 12. 270. 2

तवोत्तमाङ्गे संभूताः श्येनाश्चान्याश्च जातयः ॥ २
आह्वयनान्महाब्रह्मन्विशमानांस्ततस्ततः ।
पश्येमान्हस्तपादेषु श्लिष्टान्देहे च सर्वशः ॥ ३
संभावयन्ति पितरं त्वया संभाविताः स्वगाः ।
असंशयं पिता च त्वं पुत्रानाह्वय जाजले ॥ ४

भीष्म उवाच ।

ततो जाजलिना तेन समाहूताः पतत्रिणः ।

(for श्येनाश्च). Ds. 1 चान्ये (for चान्याश्च).

3 Śi partly damaged. —^a) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1 Ds2 D2. 3. 5 7. 8 आह्वयः Ds. 2. 3. 5 (for आह्वय). S1 K1. 2. 3. 7 Ds1 Dn1 Ds D1. 1 12 [ए]तान्; Ks G1 M1 [ए]तान्; G2 [ह]मान् (for [ए]तान्). K1 महान् (for महा-). T G1-3. 6 M1. 5-7 प्राज्ञ (for ब्रह्मन्). —^b) Dn2 विप्रमानांश्च; G1 विश्व (sic) (for विशमानांश्च). ❧ Cp: विशमानान्, निविश्यमानान् । ❧ —^c) K1. 2 पश्येमः; K7 V1 B3 Ds. 6. 9 पश्यै (V1 Ds 'श्ये)-तान्; B3 (marg.) यश्चेमान्; M1 पश्येमान् (for पश्येमान्). Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1 Ds Ds D2. 3. 6 Cp. 6 -पादैश्च; T G1-3. 6 M1. 5-7 -पादेन (for -पादेषु). Ds. 1 पश्येमा दुष्टपादैश्च. ❧ Cs: हस्तपादैः, पक्षिणां हि पक्षा एव हस्तपादाः । ❧ —^d) Ks B3 T1 G1. 3 6 श्लिष्टान्; K7 श्लिष्टान्; Ds श्लिष्टान्; G2 श्लिष्टान् (for श्लिष्टान्). Ks 1 V1 B3 Das Dn1 Ds Ds D2-3. 6 8. 9 देहेषु; T G1-3. 6 M1. 5-7 देहेन (for देहे च). V1 नित्यशः; Ds Ds1 G2 सर्वतः (for 'शः'). ❧ Cp: हस्तैः पादैश्च देहे सर्वशः श्लिष्टान् आकुञ्चितान् । ऽवहर्षनसंकुचित-हस्तपादत्वं गुरुत्वमवगमयति । ❧

4 Śi partly damaged. —^a) T2 पितरस (for 'रं'). —^b) K1 सद्भाविताः (for संभा). —^c) B1 स्मिता (for पिता). Ks. 6 Bo. 6. 7. 9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3 चै; K7 Ds. 6. 8. 9 [ह]वः; V1 त्वं (for च). V1 च; Ms [अ]सि (for त्वं). —^d) Ks. 6. 7 V1 Bo. 1-9 Dn1 Ds2 D2. 3. 5 7-9 Cp (Cp as in text) आह्वयः; Das आह्वय (for आह्वय). Ks जाजले; Ds जाजले; Ds जाजले.

5 Śi partly damaged. —^a) Ks जाजलिना. K1 V1 B3 (marg.) Ds. 9 ते तु; T G1-3. 6 M1. 5-7 तत्र (for तेन). —^b) Ds. 1 om. 5rd. —^c) Ds प्रत्या-हरन् (for उवाचयन्). Ks. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.; orig. as in text). 9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2-3. 5. 9

वाचमुच्चारयन्दिव्यां धर्मस्य वचनात्किल ॥ ५

अहिंसादिकृतं कर्म इह चैव परत्र च ।

स्पर्धा निहन्ति वै ब्रह्मन्सा हता हन्ति तं नरम् ॥ ६

श्रद्धावृद्धं वाङ्मनसी न यज्ञस्नातुमर्हति ।

अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ ७

शुचेश्रद्धानस्य श्रद्धानस्य चाशुचेश्रद्धानस्य ।

देवाश्चित्तमन्यन्त सट्शं यज्ञकर्मणि ॥ ८

Cp वाचमुच्चारयन्ति स्म; G1 'रणं दिव्यं. —^a) ❧ Cs: धर्मस्य, तुलाधारस्यानुष्ठितस्याहिंसाश्रमस्य धर्मस्य साधनात् ॥ C7: धर्मस्य वचनात्, धर्मशास्त्रात् । ❧

6 Śi partly damaged. —^a) K7 Ds. 6. 9 धर्मम् (for कर्म). T2 अहिंसादीनि सर्वाणि. —^b) K1 Dn2 T2 M1 इहैव च, K4 इव चैव; K7 Ds. 7. 9 इह लोके (for इह चैव). G2 शुद्धा वै सात्त्विकी क्रिया. ❧ Cn: इह परत्र च, प्रत्यक्षकलमिति शेषः । ❧ —^c) Ks. 6 V1 Bo. 6-9 Ds1 Dn1. 24 Ds D2. 3. 6 C7 अर्द्धा; Das Cpp (gloss: अहमेवैतत्करोमीत्यहंसारः) अर्द्धा; T1 G1. 3. 6 हिंसा; Ms स्पर्धा (for स्पर्धा). D1 T G1. 3. 6 M1. 5. 7 वै धर्मः; Ms धर्मं वै (for वै ब्रह्मन्). K7 Ds. 6. 9 अर्द्धा वै चर्चने धर्मः; G2 कृत्वं सर्वं सद्भावे (submetric). ❧ Cn: हिंसा अर्द्धा निहन्ति इत्यध्याह्वय योज्यम् ॥ Cp (reading अर्द्धा): अर्द्धा हन्ति, सर्वशुद्धिं जनयित्वा कर्मण्यनधिकारता-मावहति । ❧ —^d) G2 om. 6th. —^e) K1 सा हतौ; K2 सा हता; D1 T Gs. 6 M1. 5-7 स हतो (D1 'ता'); G1 स ततो (for सा हता). Ms (sup. lin.) वै (for तं). C7 साहंकारस्य वा पुनः. ❧ Cp (reading न हरन्ति): तमश्रद्धानं न हरन्ति, न पीडयन्ति, अर्द्धारहित-कर्मणो निष्फलत्वात् । ❧ —^f) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 3. 5. 7. 8 read 20^a-22^b after 6; Ds reads 20^a-22^b for the first time after 6, repeating it in its proper place. T G1. 3. 6 M1. 5-7 read st. 20 for the first time after 6, repeating it in its proper place, followed by 21^a-22^b.

7 7th is partly damaged in Śi. —^a) Śi K1. 2. 4 अर्द्धावृत्तं; B3 'वृत्ते; Ds. 5. 7. 9 'हीनं; Ds Ms 'अर्द्धः; G2 अर्द्धापिदं (for अर्द्धावृद्धं). K1. 2 Ca वाङ्मनसे; D1 'नसं; T G1-3. 6 'नसि (for 'नसी). —^b) K2 यज्ञस्य; G2 यज्ञस्य; Bom. ed. कर्म (for यज्ञस्य). Ks अर्हसि. —^c) K7 Ds. 9 तथात्र (hypermetric); G2 अथ (for अत्र). Ds1 Ms ब्रह्मगीता. —^d) Ds2 पुराविदः; Ds1 G2 'विदाः; Gs पुरा विदुः. ❧ Cs: ब्रह्मगीताः, वेदप्रोक्ताः । ❧

श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः ।
मीमांसिन्भोमयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ ९
प्रजापतिस्तानुवाच विषमं कृतमित्युत ।
श्रद्धापूर्तं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ।
भोज्यमन्नं वदान्यस्य कदर्यस्य न वार्धुषेः ॥ १०
अश्रद्धवान् एवैको देवानां नार्हते हविः ।
तस्यैवान्नं न भोक्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ ११
अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रमोचनी ।

जहाति पापं श्रद्धावान्मर्यो जीर्णमिव न्वचम् ॥ १२
ज्यायसी यापवित्राणां निवृत्तिः श्रद्धया सह ।
निवृत्तशीलदोषो यः श्रद्धावान्भूत एव सः ॥ १३
किं तस्य तपसा कार्यं किं वृत्तेन किमान्मना ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ १४
इति धर्मः समाख्यातः सद्भिर्देवैर्नाथैर्दक्षिभिः ।
वयं जिज्ञासमानस्त्वा संश्रामा धर्मदर्शनान् ॥ १५
स्पर्धां जहि महाप्राज्ञ ततः प्राप्स्यसि यन्परम् ।

1. 12. 24-0
2. 12. 261(A) 39
3. 12. 270. 16

8 ⁵) K₁ lacuna for श्रद्धावान्य. K₂. 1 वाधुषेः;
K₃ V₁ D₁ D₂ T₁ G₁ s s वाधुषेः; B₁ वाधुषेः.
9 ⁶) K₁ वित्तम्; K₂ D₁. 7 चित्रम्; K₃ B₁ s Das
D₁ n₁ D₂ D₃ s s s M₁ Cp (Cp as in text) वित्तम्;
B₂ (marg.) चात्रम्; D₄ s T G₁-s s वृत्तम् (for
चित्तम्). D₅ अमन्यते; G₂ अनन्यस्य (for अमन्यन्त).
— ⁷) D₅ 7 कर्मणः (for 'णि').

9 = Manu. 4. 224. — ⁸) Ś₁ K₁ s वदान्यस्य.
K₁ वाधुषेः. K₂ वाधुषेः; K₃ वाचयै; B₁ D₁ वाधुषेः.
— ⁹) K₁ मेमांसिन्भोमयं देवाः (sic). — ¹⁰) K₁ D₁ s
G₂ अन्नम्; D₅ 1 अन्नम् (for अन्नम्). K₂ D₅. 1 अकं-
पचन्; K₃ D₁ M₁ अकल्पयत्. D₅ सममन्न व्यकल्प-
येत्.

10 With 10, cf Manu. 4. 225. — ¹¹) D₅ ताम्
(for ताम्). — ¹²) K₂ विषयं (for विषम). Das
as कच (for कतम्). — ¹³) K₁ श्रद्धापूर्तं (for 'पूतं').
K₁ s s वदान्यस्य; B₁ (marg. as in text) वदानस्य.
— D₁ s om (hapl.) 10¹⁴. — ¹⁴) D₅. 7 हतमश्रद्धयेतरत्.
— K₁ D₅ om. 10¹⁵. — ¹⁵) G₁ s भोज्यमानं (for 'मन्नं').
Ś₁ K₁ s वदान्यस्य. — ¹⁶) K₁ कचयै न; D₅. 1 T
G₁ s s M₁ न कदर्यस्य (by transp.). K₁ s B₁-s Das
M₁ s C₁ च (for न). K₁ s वाधुषेः; K₂ वाधुषेः;
D₁ च द्विषः; D₂ वाधुषः (for वाधुषेः).

11 ¹⁷) K₁ s D₁ अश्रद्धवान्. K₂ वै एको (for
एवैको). — ¹⁸) Ś₁ K₁ s नास्त्यैवान्नं; T₁ G₁-s तस्य
चात्रं (for तस्यैवान्नं). K₂ हि भोक्तव्यम्; D₁ D₂
अमो (for न भो).

12 ¹⁹) T₂ M₁ s-1 परमः (for 'मं'). T₂ G₁-s M₁
s-1 पापमा (for पापं). — ²⁰) Ś₁ K₁ s s विज्ञोषि (K₂
'च') नो; V₁ D₁. 1 G₂ s प्रमोचनी; D₂ 'च' नि. — ²¹)
D₁ जोषम् (for जोषाम्).

13 ²²) K₂ D₁ वा; B₁ D₁ T G₁-s s M₁ मा
(for या). K₃ या परिणामान्; M₁ s s चारवित्राणां
(for यारवि'). — ²³) K₁ s T₂ निवृत्तिः; G₁ निवृत्त
(for निवृत्ति). T G₁-s M₁ हि मा (for सह).
— ²⁴) C₁ v: श्रद्धया सहिता या निवृत्तिः, निवृत्तिमार्गो, मा
पवित्राणां मध्ये ज्यायसी । — ²⁵) K₁ निवृत्तं; K₂
निवृत्तं; D₁ M₁ निवृत्ति (for निवृत्त). V₁ reads
from यः upto पुरुषो यो (in 14²⁶) on marg. D₁. 1
निवृत्तिश्चिन्तयो यः; T G₁ निवृत्तदोषशी (G₁ 'यः शो')
हो न; G₂ अनिवृत्तिदोषशीलः. — ²⁷) C₁ v: शीलदोषः,
स्वभावदोषः, आशारूपो दोषः । — ²⁸) K₁ पूर्वः; B₁
(marg.) सुक्त (for पूत).

14 D₅ transp. 14 and 15. V₁ reads up to पुरुषो
यो on marg. — ²⁹) M₁ s किमान्मनः (for 'त्मना').
— ³⁰) C₂ s आत्मना, आत्मज्ञानेन । — ³¹) 14³² = 6. 39. 3³³.
— ³⁴) Ś₁ K₁ s T₂ यः (for यत्). Das. as च
(for सः).

15 D₅ transp 14 and 15. — ³⁵) D₅ 1 इति
सद्भिः समाख्यातं. — ³⁶) D₅ s वेदिभिः. — After 15³⁷
M₁ s-1 read 22³⁸. Before 15³⁹, B₁ ins. तुलाचार
उवाच. — ⁴⁰) Ś₁ K₁ s T G₁-s s एवं (for वयं). T₁
G₁ s s जिज्ञासमानस्. K₂ s. 1 V₁ B₁ s-1 Das. as
D₁-1. 2 M₁ s. 7 स्तौ; D₁ n₁ D₂ D₃ s s तु; T G₁
s s त्वं; G₂ तं (for त्वा). — ⁴¹) C₁ v: वयं इति पक्षि
वाक्यम् । — ⁴²) T₁ G₁-s s संश्रामो (for 'स्ता').
M₁ स्यामना (for 'दर्शनान्'). M₁ s धर्मलोका इहा-
गताः. — ⁴³) C₁ v: धर्मदर्शनारूपानुनेः ।

16 ⁴⁴) K₂ B₁ s-1 Das. as D₁ n₁ D₂ D₃ s s. 1. 7 s
Cp श्रद्धां कुरु; C₁ v: स्पर्धां जहि (as in text). K₂ महा-
प्राज्ञा; B₁ Das D₂ 'प्रज्ञ' (for 'प्राज्ञ'). — ⁴⁵) D₁ वक्तुः
(for ततः). K₂ प्राप्स्यसि. V₁ G₂ तत् (for यत्).
— D₁ M₁ C₁ v: Kumbh. ed. repeat, while T G₁-s s

C. 12. 9450
B 12. 256 [4]. 19
K. 12. 270. 16

श्रद्धावाञ्छद्धानश्च धर्माश्चैवेह वाणिजः ।

स्ववर्त्मनि स्थितश्चैव गरीयानेष जाजले ॥ १६

एवं बहुमतार्थं च तुलाधारेण भाषितम् ।

सम्यक्चैवमुपालब्धो धर्मश्चोक्तः सनातनः ॥ १७

तस्य विख्यातवीर्यस्य श्रुत्वा वाक्यानि स द्विजः ।

read, 12. 255. 35-36^b, followed by the repetition of 12. 255. 38^{ab} after 16^{ab}. M1.8 om. 16^{ab}. M1 repeats 16^{ab} after the repetition of 12. 255 35-36^b and 38^{ab} after 16^{ab}. — ^a) D4 D5 श्रद्धावानस्य (for 'नश्च'). — ^d) K2 वाणिजः. M1 (second time) धर्मश्च. K4.7 D4.6 G2 M5 धर्मश्चैव (M5 'मै चै' वेह वाणिजः; K5 V1 Bo. 6-9 D4.3.4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 7. 8 धर्मश्चैव हि (D5.7 'वेह') जाजले (V1 वाणिजः; D5 जायले); T G1. 3. 6 याम्यहं याहि वाणिज (G1 'जं'); M1 (first time) धर्मश्चैव विवर्चति. — B5 Dn4 om. (hapl.) 16^{ab}; D5 reads it on marg. — ^e) Ś1 K1. 2 4 स्वधर्मवः; B5 सुवर्त्मनि (for स्व). D4.3.4 स्थिताश्च (for स्थितश्च). K7 D4.7.9 चैव (for चैव). — ^f) K1. 2 T G1-3. 6 M1. 6 Ca वरीयान् (for ग). K5 इव; V1 Bo. 7. 9 D4.3.4 Dn1 D5 D2. 3. 5. 7. 8 M5 एव (for एष). K4 जाज्वले; D5 जाजले; T G1-3. 6 M5 मूलले (for जाजले). M1 गरीयानिति मे मतिः. ☞ Ca: वरीयान् वरतरः । ☞ — After 16, K7 V1 Bo Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 6. 7 read 19.

17 Before 17, K5 D4.3.4 M5 ins. सीप्सः. K5 Bo 7-9 D4.3.4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 7. 8 repeat 17^{ab} after 18. — ^a) Ś1 K1 महार्थः; K2 समर्थः; K3. 6 (first time). 7 Bo (first time). 8. 7-9 (last three first time) D4 (both times) Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 7. 8 (all first time) विधायः; D7 (second time) मतार्थे (for मतार्थ). D4.7 तु (for च). — V1 om. 17^{ab}-18^{ab}. — ^c) K5.7 D51 D4.9 वेदम्; Bo. 7. 8 D4.3.4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6 M1. 6. 7 चेदम्; B5. 9 D4.3.4 त्विदम्; T1 G1. 3. 6 चैनम्; G2 क्षेमम् (for चैवम्). K5 Bo D4.3.4 D5.7 उपालब्धः; B5 उवाचेदं.

18 V1 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^a) K7 D4.9 M1. 6 व्याख्यातः; T G1-3. 6 M5. 7 प्रख्यातः (for विख्यातः). K5 Bo D4.3.4 D5.7 शब्दस्य (for वीर्यस्य). — ^b) D4.3.4 D5.7 श्रद्धा (for श्रुत्वा). K1. 4 वीर्याणि; D5.7 वाक्येन (for वाक्यानि). T G1-3. 6 M1. 5-7 जाजलिः (for स द्विजः). — ^d) K2 B5 D7 [ब]नु- (for [ब]न्व-). — After 18, K5 Bo. 7-9 D4.3.4 Dn1. n4

तुलाधारस्य कौन्तेय शान्तिमेवान्वपद्यत ॥ १८

ततोऽचिरेण कालेन तुलाधारः स एव च ।

दिवं गत्वा महाप्राज्ञौ विहरेतां यथासुखम् ।

स्वं स्वं स्थानमुपागम्य स्वकर्मफलनिर्जितम् ॥ १९

समानां श्रद्धावानां संयुतानां सुचेतसाम् ।

D5 D2. 3. 5. 7. 8 repeat 17^{ab}.

19 Before 19, V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 ins. भोम उवाच. B5 om. 19^{ab}. K7 V1 Bo Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 6. 7 read 19 after 16. — ^b) Ś1 K1. 4 चैव हि; K2 V1 एव हि; K5 एव वा; D7 एव तु. — ^c) K7 D5. 7. 9 M1. 6. 7 महाप्राज्ञौ; D5 'प्राज्ञैः; D4 'प्रज्ञौ; T2 'प्राज्ञः; G3 'प्राज्ञा (for 'प्राज्ञौ). — ^d) Ś1 K1. 2 T1 G1. 3. 6 M5 व्या (M5 व्य 'हरेतां; B5 (marg. as in text) विचरेतां; D5.7 विजहार; M1. 6 विहरेत (for 'रेतां). — ^e) K7 D5. 9 उपागम्य (for 'गम्य). — ^f) K5 स्वकर्म- (for स्वकर्म-). D4.3.4 G1 निर्मितं (for निर्जितम्). K4 Bo Dn1. n4 D5 D2. 3. 5 स्वकर्मपरिव- (Bo 'नि'जितं.

20 K4 om. 20^{ab}-22^b. K5 V1 Bo. 6-9 D4.3.4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 7. 8 read 20^{ab}-22^b after 6; D5 reads 20^{ab}-22^b for the first time after 6; while T G1. 3. 6 M1. 5-7 read 20 for the first time, after 6, followed by 21^{ab}-22^b. — ^a) D7 समानाः; G3 'नं (for 'नां). — ^b) V1 Bo. 6-9 D4.3.4 D5 D4.7 T1 G3. 6 M1. 5-7 (last seven first time) Cp. 5 संमतानां; T2 (first time) संमितानां; Cn (gloss: दान्तानां) संयुतानां (as in text). K5 स्वचेतसां; Dn4 D51 सु (D51 स्व)चेतसा. Ś1 K1. 2. 7 D4. 6 (second time). 9 तन्मता (D4 तन्मती; D5. 9 सन्मती)नां यथाबलं; T G1 (all second time). 2. 3. 6 M1. 5-7 (last six second time) युक्तानां च यथाबलं. — ^c) K1 D4.3.4 कुर्वतां. Ś1 K1. 2. 7 D4. 6 (second time). 9 यज्ञम् (for यज्ञ). K5 V1 Bo. 3. 4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5 (first time) इत्येवं (for 'व). ☞ Cv: यज्ञ इत्येव कुर्वतां, न तु कीर्त्यं कुर्वतामित्यर्थः । ☞ — ^d) G1 (second time) M5 (first time) नायज्ञो; M1. 6 (both first time) न यज्ञे (for न यज्ञो). K7 यातु (for जातु). Ś1 K1. 2 नेच्छति; D7 T1 (first time). 2 (second time) G1 (first time). 2. 3. 6 (last two first time) सेव्यते; M1 (first time) हेव्यते; M5 (second time) जे' (for ने'). V1 यज्ञो जातु न सेव्यते. ☞ Cs: नयज्ञो यज्ञाभावः । अकारानुबन्ध-

कुर्वतां यज्ञ इत्येव न यज्ञो जातु नेष्यते ॥ २०
श्रद्धा वै सात्त्विकी देवी सूर्यस्य दुहिता नृप ।
सावित्री प्रसवित्री च जीवविश्वासिनी तथा ॥ २१

वाग्वृद्धं त्रायते श्रद्धा मनोवृद्धं च भारत ।
यथौपम्योपदेशेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्षष्ट्याशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

२५७

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

प्रजानामनुकम्पार्थं गीतं राज्ञा विचच्छ्रुता ॥ १
छिन्नस्थूणं वृषं दृष्ट्वा विरावं च गवां भृशम् ।

C. 12. 2469
B. 12. 257 (1). 2
K. 12. 271. 4

रहितममन्तराज्यञ्च इत्यत्र लोपाभावः ॥ C७ : यज्ञः नेष्यत
इति न, किं नु इष्यत एव । ❀

21 For the sequence in Ks V1 Bo. 6-8 Das. a1
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 2. 8 M1 5-7, cf. v. l. 20.
Ks om. 21 (cf. v. l. 20). — ") Br. 8 Ds वैवस्वती
(for वै सात्त्विकी). Ks Bo. 6. 8 Das. a1 Dn1 n4 D2.
3. 5. 8 (first time). 7 8 श्रद्धा (D2. 8 श्रुत्वा) वैवस्वती
सेयं (D2. 7 सेयं); G1 सात्त्विकी क्रिया देवी (sub-
metric). ❀ Cn (reading वैवस्वती): विवस्वान् प्रका-
शरूपश्रिदात्मा तत्संबन्धिनी, ब्रह्मविषयिणीति यावत् । ❀
— ") B2 दयिता (for दुहिता). Ks Bo. 6 (marg. as
in text). 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 (first time). 7. 8
द्विजः; T G1-3. 8 Ms (sup. lsn.). 7 नृपु (for नृप).
❀ Cn: सूर्यस्य, सूर्यवत्प्रकाशधर्मिणः सत्त्वस्य दुहितेव दुहिता,
सात्त्विकीत्यर्थः । ❀ — ") T1 G1-2. 8 सवित्री; Ms पवित्री
(for सा). Cpp गङ्गादिरूपा सावित्री. ❀ Ca: सावित्री,
सूर्यस्य ब्रह्मतेजोमयस्य दुहिता, तदनुग्रहप्रभवान् । प्रसवित्री,
तत्त्वोपाधिवशात् स्वर्गादिजनिका ॥ Cn (reading सा+अ-
वित्री): पालवित्री । प्रसवित्री, विष्णुद्वजन्मप्रदा । ❀ — ")
K1 D2. 8 (second time). 9 -विश्वासिनी (for 'सिनी').
Ks V1 Bo. 6-8 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 (first
time). 8 M1. 5-7 बहि (M1. 5-7 हवि) बहिमनसी (Ds 'सा')
ततः; B2 बहिर्मा मनसा ततः; T G1. 3. 8 हविर्मानमयी
ततः (T2 'सीति च; G1 'सी ततः'); G2 हविर्वा शमसे
ततः.

22 For the sequence in Ks V1 Bo. 6-8 Das. a1
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 2. 8 M1. 5-7, cf. v. l. 20.
Ks om. 22^{ab} (cf. v. l. 20). — ") ❀ Cn: वाग्वृद्धं,
वाचा स्वरवर्णविपर्यायेन यद्वृद्धं, छिन्नं नष्टं मन्त्राद्युच्चारणे ॥
Cp: वागितीन्द्रिषोरलक्षकम्, मन इति बुद्ध्याद्युपलक्षकम् ॥

C७: वाग्वृद्धं, विद्यावृद्धम् । ❀ — ") Ś1 K1. 3 तथैव च;
Ds 7 च भावतः; T G1-3. 8 Ms 7 च जाजले (for च
भारत). ❀ Cn: मनोवृद्धं, मनसा व्यप्रेण यद्वृद्धं देवताध्या-
नादि । ❀ — T G1-3. 8 om 22^{ab}; M1. 5-7 read it
after 15^{ab}. — ") Ks तथा (for यथा). B2 (marg.
as in text) यथातथ्योपदेशेन; Ds1 यथौ यत्सोप';
D2. 4 यथौपम्योप'; Ds. 7 'पम्येन देशेन. ❀ Ca:
यथौपम्योपदेशेन, इयं यथोपदिश्यते तथैषा साधयति । ❀
— ") Bo Ds1 Ds इच्छति.

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 8. 7 V1
Bo. 6-8 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-4. 7-8 T G1-3. 8 M1.
5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 8 V1 Bo.
6-8 Das. a1 Dn1. n4 D2. 3. 8 G1-3. 8 M1. 5. 8 तुलाधार-
जाजल K1 'ज्व लिसेवादः समाप्तः (Ks. 6 V1 Bo. 1-8 Das.
a1 Dn1 om. समाप्तः); K1 D2-7. 8 तुलाधारजाजलि-
संवादे श्रद्धाप्रसंसा; Ms (also). 7 श्रद्धाप्रसंसा. — Adhy.
no. (figures, words or both): Ks M1. 6. 7 89; K1
88; Br 86; Dn1 Dr T1 G1. 2. 8 Ms 91; Dn1 Ds
90; Ds 85; T2 105; G2 87. — Śloka no.: Das
25; Dn1. n4 Ds 24.

257

1 Before 1, T1 G2. 8 read 12-13 and Dr G1
read 13 for the first time, repeating the same in
proper place. Ks. 7 Das Dn1. n4 Dr. 8 T1 G1. 2. 8
om. the ref. — ") Ś1 K1. 3 [ए]व (for [अ]वि).
Gs om. from एवुदा up to पुरा (in 1^a). — ") T
G1-3. 8 प्रजानामनुपकारार्थं. — ") Das गीता; Ms गीता
(for गीतं). G1 प्राज्ञा (for राज्ञा). Ks Ds विव-
श्रुता; Ks B2 Dn1 D2. 8 (marg.) 8 T G1-3. 8 M1.

2. 12. 94:8
B. 12. 2. 6(f). 2
K. 12. 271. 4

गोम्रेह यज्ञवाटस्य प्रेक्षमाणः स पार्थिवः ॥ २
स्वस्ति गोभ्योऽस्तु लोकेषु ततो निर्वचनं कृतम् ।
हिमायां हि प्रवृत्तायामाशीरेषानुकल्पिता ॥ ३
अव्यवस्थितमयादैर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः ।
संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिमा समनुकीर्तिता ॥ ४

5-1 विचक्षुना; K1 V1 B1 Ds1 विचक्षुणा; B2 विच-
क्षु' marg. 'क्षु ना; Ds3 चक्षुना; Ds4 विचक्षुना;
Ds2 विचक्षुणा; Ds विचक्षुना; Ds. 5 विचक्षुना; Ds
विचक्षुना; D1 विचक्षुणा (for 'क्षुना).

2 °) K1 छिन्नस्थूणः; K2 'स्थूणः; K7 'स्थूणां;
Ds1 भिन्नस्थूणः; Ds. 5 छिन्नस्थूणः; Ds. 7 T1 G1. 3. 5
भि Ds. 7 छि' स्थूणः; T2 G2 भिन्न स्थूणः; M1. 5-1
छिन्नस्थूणः; Cpp छिन्नज्ञानं (for 'स्थूण'). K1 वृषे;
K2 विषे; Ds वृकं (for वृषं). °) C4: स्थूणा कण्ठ-
देशः, तत्र छिन्नम्, स्थूणीकृतकण्ठमित्यर्थः । अथ वा स्थूणायां
यूपयमोषे छिन्नमित्यर्थः ॥ Cn: छिन्ना, विशस्ता स्थूणा,
प्रतिमा शरीरं यस्य ॥ Cp: छिन्ना स्थूणा यूपो यस्यै सः ॥
G3: मन्त्रकारार्थं शिलादिना ताडितम् ॥ Cv: छिन्नस्थूणं
छिन्नशृङ्गम् । °) K1 विगवे; K6 V1 Bo 6-5
Ds. 3. 3. 1 Dn1. 14 Ds2 Ds. 3. 5. 7. 3 T1 विलापं (for
विरावं). Ds गवा. Ds1 वृषं (for वृषम्). — °) K2
M1 गोपुटे; T G1 3. 5 जगहे; G2 जगहे (for गोम्रेह).
K2 यस्य (for यत्). K1 -वाक्यस्य; K7 Ds2 Ds. 6. 5
T G1. 3. 5 -वाटस्य; Ds1 -वाटस्ये; Ds. 7 M1. 5-1 -वाटे
च (for -वाटस्य). °) C4: गोम्रेह पशुनिग्रेह । °) — °)
K7 Br. 3 Ds4 Ds-7. 5 प्रेक्षमाणः (K7 'नः'); Ds1
प्रेक्ष' (for प्रेक्ष') G2 प्रेक्षमाणस्य पार्थिवः.

3 3^{ab} is damaged in Ś1. — °) K6 B6 3. 5 Das.
a4 [5]य; V1 Br D3 G1 [5]स्ति; G2 च (for ऽस्तु).
Ds लोकेभ्य' (for 'पु'). — °) B3 om. कृतम्. °) Ca. n:
निर्वचनं, निश्चिनं वचनम् । °) — °) Ś1 K1. 2 च; Das.
a4 T G1. 3. 5 तु (for हि). K2 प्रवृत्तां वा; T1 Gs. 5
प्रवृत्ते (Gs 'तौ') च; G3 प्रवर्ते च (for प्रवृत्तायाम्).
G2 हिंसया तु प्रवर्ते च. — °) K7 D4 5 आसीद् (for
आसीर). K1 2 T2 [अ]नुकंपि (T1 'र') ता; K4. 5 Bo. 5
(marg.; orig. as in text). 7. 3 (marg.) Das. a4 Dn1
Ds Ds. 3. 5 तु कल्पिता; K7 Ds. 6. 5 [अ]नु (Ds तु)-
वर्णिता; V1 B3 प्रकल्पिता; B2 तु कंपिता (for [अ]नु-
कल्पिता). Ds. 7 पशूनां यज्ञकर्मणि; T1 G1-3. 5 आशिषो
(G2 'वे') मानवकंपत.

4 4^{ab} is damaged in Ś1. — °) B3 (marg.) अन्य-

सर्वकर्मस्वहिंसा हि धर्मात्मा मनुजव्रीत् ।
कामरागाद्विहिंसन्ति बहिर्वेद्यां पशून्मराः ॥ ५
तस्मान्प्रमाणतः कार्यो धर्मः सुक्ष्मो विज्ञानता ।
अहिंमैव हि सर्वेभ्यो धर्मेभ्यो ज्यायसी मता ॥ ६
उपोष्य संशिनो भूत्वा हित्वा वेदकृताः श्रुतीः ।

कल्पितः Ds-7 अनव' (for अव्यव'). — °) B7 नास्ते
कि' (for 'स्तिकैर'). — °) B3 marg) उद्युक्तैर; Ds. 7
T G1 M1 5 अव्यग्रैर (for अव्यक्तैर). G2 संशयादिकर-
व्यक्तैर. °) Cn: अव्यक्तैरज्ञादिद्वारैव व्यातिमिच्छन्ति ॥
Gs: अप्रसिद्धैः । °) — °) K7 Bo. 5 (marg.) Dn1. 14
Ds Ds-3. 5. 8 5 M1. 5 7 -वर्णिता; B3 (orig.; marg.
as in text) कल्पिता; Ds. 7 Ms -वर्णिता; T G1-3. 5
दन्ति (G2 'ताः') (for -कीर्तिता).

5 Ś1 is partly damaged. — °) B3 (marg. as in
text) Ds -कर्मण' (for 'सु'). K1. 2 अहिंसा (K2 'सां')
च; K7 V1 Das Ds. 5 T1 G6 M7 अहिंसां हि; Ds
हिंसा हि; Ds. 7 हिंसायां (for अहिंसा हि). Dn1 G2
सर्वकर्मस्व' (G2 'मै' स्व) हिंसा (G2 'सां') हि. — °) B3
(marg. as in text) धर्मज्ञो; G1. 2 धर्मार्था (G2 'थां')
(for 'रमा'). — °) K4. 7 Bo. 5 7. 3 (marg. as in
text) Dn1. 14 Ds Ds-5 T G1-3. 5 Ms कामकाराद् (for
'रागाद्'). K6 विहंसन्ति. — °) Ds बहून् (for बहिर-).
Ś1 K2. 4 वेदि; K1 वेद; V1 B3 (marg. as in text)
D1 T G1-3. 5 वेद्याः; Dn1 वैद्यां; Ds. 5 -वेद्यान्; Ds
वैद्या (for -वेद्यां). D4 पशून्मरान्; G2 पशून्मरान्.

6 Ś1 is partly damaged. — °) K7 T1 G1. 2 M7
धर्म' (for धर्मः). K7 Ds. 5 सुक्ष्मो; G2 -सुक्ष्मं; M7
-सुक्ष्माद् (for सुक्ष्मो). — °) K6. 7 V1 B3. 5. 5 Das.
a4 Ds-7 5 T G1-3 5 M1. 5-7 transp. एव and हि. B3
G2 धर्मेभ्यः (for सर्वेभ्यो). Bo. 7. 3 (marg.) Dn1. 14
Ds Ds. 3. 5 अहिंसा सर्वभूतेभ्यो. — °) B3 G2 सर्वेभ्यो
(for धर्मेभ्यो). Ms तथा (for मता).

7 Ś1 is partly damaged. — °) M1 उपोषी
(for 'व्य'). K1 संशिनो; K2 Br संश्रितो; K7
संश्रितो; B3 Ds Ds. 5 संश्रितो; Ds4 [अ]संश्रितो (for
सं'). °) Cn: उपोष्य, उप समीपे ग्रामस्य वासं कृत्वा ।
संश्रितः, तीक्ष्णव्रतः । °) — °) K7 Ds. 6. 5 Ms -कृता;
Ds -कृतां (for -कृताः). Ds Ms श्रुतिः; Ds श्रुचीः;
Cn (gloss: फलश्रुतीः) श्रुतीः (as in text). D7 T
G1-3. 5 देव (T2 वेद; G2 देव) कृतान्श्रुतिः; M1. 5. 7
देव (M7 वेद) कृता (M7 'तां') श्रुतिः. — °) T1 G6 M7

आचार इत्याचारः कृपणाः फलहेतवः ॥ ७
यदि यज्ञांश्च वृक्षांश्च यूपान्शोदित्य मानवाः ।
वृथा मांसानि खादन्ति नैव धर्मः प्रशस्यते ॥ ८
मांसं मधु सुरा मत्स्या आसवं कृशरौदनम् ।
धूर्तैः प्रवर्तितं ह्येतच्चैतद्वेदेषु कल्पितम् ॥ ९
कामान्मोहाच्च लोभाच्च लौन्यमेतत्प्रवर्तितम् ।
विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणाः ।

आचारः Ks. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-8 Das. 34 Dn1. n4 Ds
Ds-8 T2 G1 M1. 3 अन्याचारः; M1 'रं. —^a) C5:
कृपणाः प्रायेणावहुत्वात् कृपणाः । C5

8 Śi is partly damaged. —^a) V1 T G 5 6
छिदति (for यज्ञांश्च). K1 वृक्षांश्च; B. 8 वेदांश्च.
—^b) C5: उदित्य, वाद्यान्त्रेणाकृत्वा । C5 —^c) K1
Das Dn4 Ds2 Ds. 3. 3 मांसं न (for मांसानि). —^d)
K1 धर्माः. K7 प्रसज्यते; G1 प्रसज्यते.

9 Śi is partly damaged. —^a) Ks V1 Bo. 8. 8
Das M1. 5 सुरा (B. 8 'रा') मत्स्या मधु मांसं M5 'धुर्मा' मय;
K7 B1 Das Dn1. n4 Ds Ds-2. 6. 8. 8 M7 सुरा; K7
Ds1 D4 6. 8 'रा' मत्स्यान्मधु मांसम्; B. 7 T G1-3. 6 सुरा
मत्स्यो मधुर्मा; B. 6. 8 सुरा मत्स्याः मधु मांसः. C5:
सुरा पैष्टी, आसवो गौडी । C5 —^b) K7 Bo Ds. 8. 8 T
G1-3. 6 M5 आसवः; M1. 6 सक्तवः (for आसवं). K1
कृशरौचनं; K2 'रोचनं; K7 V1 Bo. 7 Das. 34 Ds. 3.
8. 8 कृशरौ (K7 Ds. 8. 8 'रो' दनं; B. 8 Ds2 कृशरौ;
Ds1 कृशरौ; T2 G1 3 M1. 5-7 कृशरौ (for कृशरौ).
C5 Cn: कृशरौदनम्, तिलमिश्रोदनम् ॥ C5: सुपतिलमुद्रा-
दिमिश्रोदनम् । C5 —^c) K7 धूर्तैः प्रवर्तितमतम् (sic);
T1 G1-8 धूर्तैः प्रवर्तिता ह्येते. —^d) Ds2 Ds. 7 न तद्
(for नैतद्).

10 Śi is partly damaged. Bo reads 10^{ab} twice.
—^a) Ks Bo (first time). 8. 7. 8 Das. 34 Dn1. n4 Ds
Ds. 3. 3 मानान् (for कामान्). Ks. 4. 7 B. 8 Ds-7. 8
transp. मोहाच्च and लोभाच्च. —^b) Ks. 7 Bo (second
time). 8. 8 (marg. as in text). 8 Das Ds-7. 8 T G2.
3. 6 M1. 5-7 Ca (v. l., gloss: स्वर्गादिलोकप्रापकं) लो-
(Bo T1 Gs. 8 लो)क्यम्; Ds1 लौक्यम्; G1 लोकम्
(for लौक्यम्). K7 B. 8 Ds-7. 8 प्रकीर्तितं; Bo (first
time) Das Dn1. n4 Ds Ds. 3. 3 प्रकल्पितं (for प्रवर्ति-
तम्). —^c) T G1-3. 6 M1. 5-7 बर्जतीह (for [ज]भि-

पायमैः सुमनोमिश्र तस्यापि यजनं स्मृतम् ॥ १०
यज्ञियाश्चैव वे वृक्षा वेदेषु शिकान्विताः ।
यज्ञापि किञ्चिन्नतन्व्यमन्यचोक्षैः सुमंस्कृतम् ।
महायज्ञैः शुद्धमाद्यैः सर्वे देवाहंमय नृ ॥ ११
युधिष्ठिर उवाच ।

शरीरमापदश्चापि विवदन्त्यपि हेमवतः ।

कथं यात्रा शरीरस्य निराश्रमस्य संस्यति ॥ १२

जानन्ति). —^a) Śi Ks 3 [ज]भिः; 12 G1 3 M1. 5
द्वयः M5 [पु]र्वे; 12 [ज]भिः; 12 G1-3 M1: कृतं
(for स्मृतम्).

11 Śi is partly damaged. —^a) V1 T G1 M1. 7
यज्ञियाश्च; 12 G1 3 M1. 5 याज्ञी; C5 यात्र (for
यज्ञि). B. 8 वृक्षा for वृक्ष. —^b) V1 दक्षु परि-
निताः. —^c) K1 यज्ञापरि; Ds. 7 जह्यापि. —^d) Śi
K1. 2 अन्यत्. Ds (marg. as in text) अन्यत्; Ds
अहं; C5 अनु- (for अन्यत्). Śi Ks 3 चाक्षैः;
Ks. 7 B. 1 the last two marg. as in text). 8. 8. 8. 8
D1 चोक्षैः; Ds2 चोक्षैः; 12. 1 चोक्षैः; Ds2 M1. 7
Ca. 8 चोक्षैः; C5 वृक्षैः (for चोक्षैः). Ds. 7 युधि-
ष्ठिरः (for 'वृक्षत्'). C5 Ca: चोक्षैः वृक्षैः, विनय्युधैः ॥ C5
(splitting into च वृक्षैः); उधैः प्राक्ष्यैः । C5 —^e)
K1 Bo. 7 Das Dn1. n4 Ds. 3. 3 महत् (for महा-). V1
सर्व-; Ds. 7 T1 महा- (for कुक्ष-). —^f) K1 G2
सर्व-; Ds सर्व- (for सर्व-). B. 1 (marg. as in text)
Gs देवाहंमय; Das lacuna; G1 देवाहंमय (for देवा).

12 T1 G2 6 read 12-13 for the first time before
1. Ds1 om. the ref. Gs. 8 (both second time)
भीष्म (for युधिष्ठिर). —^a) B. 7 T1 (first time). 8
G1. 2. 3. 6 (last two both times) M1. 7 चैव (for
चापि). —^b) Śi K1. 2. 6 Das. 34 Ca विच (Śi Ca
'तु' दंति; Ds. 7 विरदंति (for विवदन्ति). K2 विहि-
सतः; K7 Ds अविहिमिनः; Ds 'हंसतः; Ds 'हिसनाः;
Gs 'हिसितः; Gs (both times). 8 (second time)
'हिसकाः; M1. 6 'हिसकः; M7 'हिसिकः (for 'हिसतः).
C5: शरीरमापदो नाशयितुमुत्सहन्ते । ताश्च नाशयितुं
शरीरं यतते । अतो विवाद्यो भवति । C5 —^d) Ks विरा-
हारस्य; T1 (first time) G1. 2. 6 (last two first time)
Ms निराहंमय (for 'रमस्य). Ks. 6 V2 Das Dn1. n4
Ds Ds. 3. 3. 7. 8 T2 Gs. 3. 6 (last two second time)
M1 सेत्स्यते (for 'सि).

C. 12. 9480
B. 12. 266(5). 13
K 12 271 a. 15

भीष्म उवाच ।

यथा शरीरं न ग्लायेन्नैयान्मृत्युवशं यथा ।

तथा कर्मसु वर्तेत समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

२५८

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं कार्यं परीक्षेत शीघ्रं वाथ चिरेण वा ।

सर्वथा कार्यदुर्गेऽस्मिन्भवान्नः परमो गुरुः ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

चिरकारेस्तु यत्पूर्वं वृत्तमाङ्गिरसे कुले ॥ २

चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ।

चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्मसु ॥ ३

चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत्सुतः ।

चिरं हि सर्वकार्याणि समेक्षावान्प्रपद्यते ॥ ४

चिरं संचिन्त्यन्नर्थान्श्चिरं जाग्रच्चिरं स्वप्न ।

चिरकार्याभिसंपत्तेश्चिरकारी तथोच्यते ॥ ५

13 For the repetition in T₁ G₂ s, cf. v. l. 12. D₇ G₁ read 13 for the first time before st. 1. G₂ s (both second time) om. the ref. — ^a) K₁ s लप्तायेन्; D₇ T₁ G₁ s s (all second time) न ग्लायेन्; G₁ (first time) न ग्लायेन्; G₂ न श्रेयो (for न ग्लायेन्). — ^b) D₇ T₁ G₁ s s (all second time) नैव मृत्युवशं भवेत्. — ^c) Ś₁ K₁ s धर्मः प्र-; G₁ (first time) कामसु (for कर्मसु).

Colophon om. in T₂ G₂: K₂ s B₁-s D₂ s D₂ s D₁ G₁ s M₂-s absent. — Sub-paras: Ś₁ K₁ 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-8 D₂ s s D₂ s D₂ s T₁ G₁ s s M₁ s-1 मोक्षधर्मः. — Adhy. name: Ś₁ K₁ 2. 4 विचक्षुः (K₁ विदक्षुः; K₂ निवक्षुः; K₃ विविक्षुः) गीताः समाप्ताः; K₂ s B₂ D₂ s D₂ s विचक्षुः (D₂ 'क्ष') गीताः; V₁ Bo. 8 D₂ s D₂ s विचक्षुगीताः; B₂ s विचक्षुगीताः; D₂ s D₂ विचक्षुगीताः; D₂ s s विवक्षुगीताः; G₂ हिंसा निदन्तः; M₂ s विचक्षुगीतः; M₇ विचक्षुगीतिः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₂ M₁ s. 7 90; K₁ 89; B₂ 60; D₂ s D₂ T₁ G₁ s s M₂ 92; D₂ s D₂ 91; D₂ 86. — Śloka no.: D₂ s D₂ s D₂ 14.

258

— With this adhy., cf. Skānda Purāṇa, Māheśvara khanda, adhy. 266, the variants from which are included in Appendix II, (No. 2).

1 ^a) T₂ कार्यः; M₁ s कार्ये (for कार्य). — ^b) K₁

D₂ s s T₁ G₂ शी (K₁ D₂ शै) श्रेण (for शीघ्रं वा). V₁ च (for वा). D₂ शीघ्रं वाप्यचिरेण वा. — ^c) D₇ सर्वथा (for 'था).

2 B₂ om. the ref. — ^a) G₂ om. from प्युदा up to पुरा (in 2^b). — ^b) B₂ D₂ s चिरकालेस्तु; D₂ s 'कालेन; D₂ 'कारस्य (for 'कारेस्तु). K₂ s पूर्व- (for पूर्व). — ^d) C₂ वृत्तस्य (for वृत्तम्). D₇ T G₁ s s M₁ s-1 अं (T₂ G₂ M₁ s-1 आं) गिरसां.

3 3^a = 51^a. T₁ om. (hapl.) 3^a. — ^a) K₁ D₂ s चिरकारक; G₁ चिचकारीह (sic). — ^b) K₁ D₂ s चिरकारक; G₁ 'कारिकाः. B₂ (marg. as in text) चिरकारिककारिका. — ^c) K₁ चिरकारो (for 'कारी). K₂ [हाति; K₁ ह (for हि). K₂ महाप्राज्ञो (for हि मेधावी). — ^d) K₁ नापराध्यति; D₂ s 'राध्यतु; M₁ 'राध्यसि (for 'राध्यति). K₂ धर्मसु (for कर्मसु).

4 D₇ om. (hapl.) 4^a. — ^a) K₂ हि मेधावी; G₂ महाप्राज्ञा (for 'प्राज्ञो). — ^b) K₁ B₂ गौतमस्य; G₂ शुक्रमस्य. M₇ भवेत् (for [अ]भवत्). — ^d) K₁ समीक्षायान्; K₂ V₁ Bo. 6-8 D₂ s s D₂ s D₂ s विमृश्या (D₂ s D₂ s D₂ s 'इया) र्यान् (for समेक्षावान्). K₂ s D₂ s-7. 9 M₂ विमृश्य प्र (K₂ 'मर्शन्-; D₂ s 'मर्शन्) विपद्यते; T G₁ s s M₂ s-7 विमर्शान्प्रत्यपद्यत (T₁ G₂ 'ते); G₂ विमृशन्प्रत्यपद्यत; M₁ विमर्गान्प्रतिपद्यते.

5 D₂ om. (hapl.) 5^a-6^a. — ^a) M₂ स (for सं). D₂ स. K₂ s V₁ Bo. 6-8 D₂ s s D₂ s D₂ s

अलसग्रहणं प्राप्तो दुर्मेधावी तथोच्यते ।
 बुद्धिलाघवयुक्तेन जनेनादीर्घदर्शिनः ॥ ६
 व्यभिचारे तु कस्मिंश्चिद्व्यतिक्रम्यापरान्मुतान् ।
 पित्रोक्तः कुपितेनाथ जहीमां जननीमिति ॥ ७
 स तथेति चिरेणोक्त्वा स्वभावाचिरकारिकः ।
 विमृश्य चिरकारित्वाचिन्तयामास वै चिरम् ॥ ८
 पितुराज्ञां कथं कुर्यां न हन्यां मातरं कथम् ।

Ms. ६.१ चिरं तथेति Ks Das ३१ Dn1. ५१ Ds. ३ Ms. ६ स
 चि) तथ्यलार्थः (Ks Das ३१ 'थार्थः Gs 'त्यत्तं'; Ds 'व्य-
 यत्यलार्थः; Ds T1 G1. ३.३ 'जनयत्यर्थः. — १) Ks चिरा
 (for चिरं); K1. ३ जाग्रश्चिरं; Dn1 Ds1. ३१ (before
 corr.) Ds. १ T G1. ३.३ जाग्रश्चिरं; Gs जाग्रश्चिरं; Ms. ६
 जाग्रं चिरं (for जाग्रश्चिरं). ☞ Gs: चिरं जाग्रत्, चिरेण
 निरूपकः । चिरेणार्थेभ्यश्च निवर्तकः । ☞ — १) Ks Bo. ३.३
 Das Dn1 Ds Ds. ३.१.३ T G1. ३.३ चिरं (for चिर-).
 Ks V1 संपत्तिश्च; Ks Bo. ३.३ Das. ३१ Ds Ds. १ T
 G1. ३.३ Ms. ६ पत्तिश्च; Dn1. ५१ Ds. ३ पत्ति च; Ms
 पत्तिश्च; Mr पत्त्या च (for संपत्तिश्च). — १) Ks चिरं
 कार्यार्थं उच्यते; Bs. १.३ चिरकार्यं (Bs 'यत्' उच्यते;
 Das. ३१ 'कार्यं तदुच्यते).

6 Ds om. 6^{ab} (cf. v. 1. 5). — १) Ks Ds अलं
 स; Bo ३ (orig.). ३ (marg.) Ds. ३ अलं स; Bs
 (marg.) Dn1 Ds1 G1 M1 अलसं; Gs अथ स (for
 अलस-). Ks प्राप्ते; V1 प्राज्ञो; Das प्राज्ञो (for प्राप्ते).
 ☞ Cn: गृह्यते उपादीयते लोकेऽनेनेति ग्रहणं नामधेयम् । ☞
 — १) Ms. ६ यथा (for तथा). Ks Bs. ३ Dn1. ५१ Ds1
 Ds. ३.३ दुर्मेधावीत्यथोच्यते; Ds T G1. ३.३ Ms. १ 'चा
 इति सो (T Ms. १ चो; Gs सो) उच्यते. — १) Das ३१
 बुद्धि- (for बुद्धि-). — १) Ks जनेन (for जनेन).

7 १) Śi K1 वृथिताता (sic); Ks व्यथितेन; Ds
 व्यथिवारे; Ds व्यथिचारे (for व्यथि-). Ds तु (for तु).
 — १) Ks व्यतिक्रम्य (for 'क्रम्य'). Ds. १ G1 Ms. ६
 परान् (for [अ]परान्). — १) Ds पित्रोक्ति (sic); T1 G1
 पित्राति (for पित्रोक्तः). Gs पित्रोक्तमखिलेनाथ. — १)
 Ks Das जहि मां (for जहीमां). Das अतः; Dn1
 इव (for इति). — After 7, Ds. १ editions ins.:

707* इत्युक्त्वा स तदा विप्रो गौतमस्तपतां वरः ।

अविश्रय महाभागो वनमेव जगाम ह ।

[(L. 1) Editions तपतां (for तपतां). — (L. 2)
 Editions सः (for ह).]

कथं धर्मच्छले नामिभिमज्जेयममाधुवन् ॥ ९
 पितुराज्ञा परो धर्मः स्वधर्मो मानुरक्षणम् ।
 अस्वतर्षं च पुत्रत्वं किं नु मां नात्र पीडयेन् ॥ १०
 स्त्रियं हत्वा मानरं च को हि जातु मुक्ती भवेत् ।
 पितरं चाप्यवज्ञाय कः प्रतिष्ठापयामासुयात् ॥ ११
 अनवज्ञा पितुर्युक्ता धारणं मानुरक्षणम् ।
 युक्तश्चमाधुभावैर्नो नातिवर्तेतमां कथम् ॥ १२

C. 12. 258
 B. 12. 258 (12. 12)
 K. 12. 258. 12

8 १) Ds तथेति Ds. १ Ms. ६ 'तथेति' (for 'तथेति').
 — १) K1. ३ स्वभावा (Ks 'व' (for 'वा'); Ks Ds. ३
 चिरकारक (Ds 'का:'); Mr 'कारिका:'. — १) Śi K1. ३
 V1 Bo. ३.३ Das Ds1 विमृश्य; Ks विमृष्ट (sic) (for
 विमृश्य).

9 १) Śi K1. ३.३ T1 G1. ३.३ अहं; V1 तथा (for
 कथं). — १) Ks T G1. ३.३ नि (for न). — Ds om.
 9^a-10^a. — १) Das धर्मच्छले (for 'च्छले'). Ks कस्मिन्
 (for ना). — १) Ds1 न (for नि). Mr अमाधु-
 वान्.

10 Ds om. 10^{ab} (cf. v. 1. 9). — १) Das om.
 (hapl.) धर्मः स्व. Ks रक्षणं; G1 लक्षणं (for रक्ष-
 णम्). — Mr repeats 10^a-12^b after 13. — १)
 K1. ३.३.१ Das. ३१ Dn1. ५१ Ds1 Ds. ३.३ T1 G1 तु (for
 तु). Ks Bo. ३.३.३ (marg.). ३ Dn1. ५१ Ds Ds. ३.
 ३.३ मां नातु; Das. ३१ मां नाव-; Ds T G1. ३.३
 मामत्र; Ms. ६.३.१ (first time) नामात्र (for मां नात्र).

11 For the repetition in Mr, cf. v. 1. 10. Ks
 om. 11. — १) Śi K1. ३ Gs तु; G1 न; Mr (second
 time) [S]पि (for हि). — १) Bs (marg. as in
 text) Ds. ३ वा (for च). Ts चाभि- (for चापि).
 — १) Mr (second time) कं (for कः).

12 For the repetition in Mr, cf. v. 1. 10. — १)
 Ks युक्ता (for युक्ता). — १) Ks Ds. ३.३ कारणं; T
 G1. ३.३ Ms स्वधर्मो (for धारणं). Ks रक्षणं; Ms
 लक्षणं (for रक्षणम्). — १) Ks Bs Dn1 युक्तश्चमाव;
 Ds युक्तश्चमाव (for युक्त-). Ks Ds अतुल्यो गुणा-
 वेतो; Ds. १ युक्तं धर्मं ह्यं (Ds ह्यं धर्मं) सेतव्यं; T
 G1. ३ युक्तश्चमाव (T 'स्व'भावो (Gs 'वे') लो. — १)
 Śi K1. ३.३ चा (Ks ना)तिवर्तेव वा कथं; Ks Ds.
 नातिवर्तेव मा (Ds. ३ वै) कथं; Ds. १ नातिवर्तेतमां कथं;
 T Gs. ३.३ Ms नातुवर्त्यो कथं मया. ☞ Cn: कथमहमेतो
 नातिवर्तेतमाव, अविश्रयेन नातिवर्ते (Pāṇini 5. 4. 11) । ☞

C. 12. 9494
B. 12. 297[6]. 14
K. 12. 272. 14

पिता ह्यात्मानमाधत्ते जायायां जज्ञियामिति ।

शीलचारित्रगोत्रस्य धारणार्थं कुलस्य च ॥ १३

सोऽहमात्मा स्वयं पित्रा पुत्रत्वे प्रकृतः पुनः ।

विज्ञानं मे कथं न स्याद्बुद्धे चात्मसंभवम् ॥ १४

जातकर्मणि यत्प्राह पिता यच्चोपकर्मणि ।

पर्याप्तः स दृढीकारः पितुर्गौरवनिश्चये ॥ १५

गुरुरग्यः परो धर्मः पोषणाध्ययनाद्धितः ।

13 *) K1.6 B2 Da3 आदत्ते (for आधत्ते). —^b) K1 जज्जुशाम्; K2 जज्याम्; K3.7 Bo 2-3 Dn1. n4 Ds Ds-3 जज्ञिवान्; V1 यज्ञवान्; B2 (marg.) Ca (gloss: उपपत्तिमात्रम्) जज्जुपाम्; Das a4 जज्जुपाम्; M1. 5-7 जायताम् (for जज्ञियाम् as in S1 K1 only). T G1-3.6 माता भक्ता ह्य (G2 'त्री स' निदिता. —^c) G2 चिर (for शील-). D3 चरित्र- (for -चारित्र-). G2 -गोत्रस्य (for -गो'). — After 13, M1 repeats 10'-12'.

14 *) K4.6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. a. 3-8 T1 G2.6 M5 सोहं मात्रा; G2 सो महात्मा (for सोऽहमात्मा). Das. a4 पित्र्य- (for पित्रा). —^b) Ds G2 पुत्रत्वेन कृतः; T1 G1. 3.6 'त्वे च कृतः; M1.7 (sup. lin. as in text) 'त्वे प्रकृते (for 'त्वे प्रकृतः). Bo (sup. lin. as in text) पुरा (for पुनः). —^c) V1 G1-3.6 एतत्किं (for मे कथं). K2 नु (for न). ☞ Cv (reading विज्ञानं मे यथा): विज्ञानं विरुद्धं ज्ञानम् । ☞ —^d) K1 बोद्धुधे; V1 Bo. 6 (marg.) Das. a4 D3 Ca (gloss: अतिशयेन बुद्धे) बोद्धुधे; Dn1. n4 D2.8 बोद्धुधे; M1.6 स्वबुद्धे; Kumbh. ed. द्वौ बुद्धे (for बुद्धे). M1.6 -संभवः (for -संभवम्). K1 D4-6.9 बुद्धे चैवात्मसंभवः.

15 *) M1.6 -कर्मणि (for -कर्मणि). K1 त्यत् (for यत्). D4 प्रोद् (for प्राह). —^b) K1.2 Ds यज्ञ (for यच्). ☞ Ca: उपकर्मणि, जातकर्मणः कर्मोन्तर-कर्मणि । ☞ —^c) G1 पर्याप्ता (for 'सः'). K3.7 Da3 सुदृढीकारः; Dn4 D6 स दृढीकारः; G2 M1 सदृढीकारः (G2 'लः' (for स दृढी)). —^d) K1 D4. 6.9 -लिप्स-या (for -निश्चये).

16 *) T G1-3.6 M1. 3.6 गुरोर् (for गुरुर्). G1 अग्र्यः; G2 उग्रः; M5 अग्र्यं (for अग्र्यः). —^b) K4. 6.7 V1 Bo. 7.8 Dn1. n4 Ds D2-6.8.9 M1 पोषणा-ध्याप (D1 M1 'य' नान्वि (K1 B2 [marg. as in text]

पिता यदाह धर्मः स वेदेष्वपि सुनिश्चितः ॥ १६

प्रीतिमात्रं पितुः पुत्रः सर्वं पुत्रस्य वै पिता ।

शरीरादीनि देयानि पिता त्वेकः प्रयच्छति ॥ १७

तस्मात्पितुर्वचः कार्यं न विचार्य कथंचन ।

पातकान्यपि पूयन्ते पितुर्वचनकारिणः ॥ १८

भोगे भाग्ये प्रसवने सर्वलोकनिदर्शने ।

भर्त्रा चैव समायोगे सीमन्तोन्नयने तथा ॥ १९

D4. 6.9 M1 'द्धि'तः; B2.9 Das a4 D7 T G2. 3.6 M5-1 'णाध्यय' (T G2.6 M5-1 'णाप्याय'; G2 'णोप्याय') नान्वितं (M5 'द्वितं'; M7 'द्वितः'). —^c) M5 यमाह (for यदाह). V1 Bo M1.6 धर्मस्य; D5.7 धर्मं वै (for धर्मः स). —^d) Ds वेदेष्वपि (for वेदेष्वपि). K3 Bo Das. a4 सुनिश्चितः; K7 Bo D4. 6.7.9 विनिश्चितं (Bo D7 'तः'); B7 स्वबुद्धितः; D5 द्वि निश्चितः; G1 सुनिश्चयः (for 'श्चितः').

17 *) Ds1 -मात्र- (for -मात्रं). —^b) K7 सर्व- (for सर्व). —^c) S1 K1.2 सर्वाणि (for देयानि).

18 *) K2 विकार्य (for विचार्य). K3.7 Bo. 6. 8.9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3.8 T G1-3.6 M1. 5-7 कदाचन (for कथंचन). —^c) D2 पातकामपि; G1 पात-कान्यपि; G2 पदंगा (for पातका). Das युज्यते; Ds1 पूर्यते; T1 G1. 3.6 दूयते (for पूयन्ते). —^d) K4.6 V1 Bo. 6.7.8 (marg.) Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3.8 T G1-3.6 M1. 5-7 ज्ञासन- (for वचन-). V1 कारका; D7 कारणात्; M1. 6.7 कारिणि (for 'णः'). — After 18, M5 reads 21^{ad}.

19 M5 om. 19. —^a) K4.6 भोग्ये (K3 'ज्ये) भाग्ये; K1 Dn1. n4 Ds1 D4. 3.9 भोग्ये भोज्ये; V1 Bo. 8 D3 भोज्ये भोग्ये; B2.7.9 Das. a4 Ds2 भोज्य-भोगः; D5 भागे भोग्ये; D6 भाग्यभोज्ये; D7 T1 G1 भाग्यभोगः; T2 G2 भो (G2 भा) ग्यभोगे; G3.6 भाग्य-भोग्यः; M1. 6.7 भाग्याभोग्ये (for भोगे भाग्ये as in S1 K1.2). K4 G2 प्रवचने; K3.7 V1 Bo. 8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-6.8.9 प्रवचने; M1. 6.7 प्रसवने (for 'वने'). D2 भोग्ये प्रवचने चैव. — G1 om. (hapl.) 19^b-20^c. —^b) K1 सर्वलोकनिदर्शने; D2 'लोकनिदर्शने'. —^c) S1 K1.2 B7 कर्त्रा; K7 V1 D4. 6.7.9 T भर्ता; G2 ह्वा (for भर्ता). M1.6 समायोगो (for 'योगे'). —^d) K7 [5]पि च; Dn4 D2. 3.8 तदा (for तथा). — After 19, T G2. 3.6 read 21^{ad}.

पिता स्वर्गः पिता धर्मः पिता परमकं तपः ।
पितरि प्रीतिमापन्ने सर्वाः प्रीयन्ति देवताः ॥ २०
आशिषस्ता भजन्त्येनं पुरुषं प्राह याः पिता ।
निष्कृतिः सर्वपापानां पिता यदभिनन्दति ॥ २१
मुच्यते बन्धनात्पुष्पं फलं वृन्तात्प्रमुच्यते ।
क्लिश्यन्नपि सुतस्नेहैः पिता स्नेहं न मुञ्चति ॥ २२

20 G1 om. 20^{1st} (cf. v. l. 19). —^a) K5 चैव;
M1 स्वर्ग (for स्वर्गः). K4 Bo. 7 Daz. 24 Dn1. n4 Ds
D2. 2. 8 T1 G2. 2. 6 पिता धर्मः पिता स्वर्गः (Daz om
स्वर्गः; G2 स्वर्ग). — Bo om. (hapl.) 20^b-22^a.
—^b) K5 Bz. 7. 8 (marg. as in text). 8 Daz Dn1. n4
Ds D2. 2. 2. 7. 8 हि परमं; Daz हि वचनं (for परमकं).
—^c) K7 Daz प्रियंति; T2 G1 प्रीयंति. K5 Bz. 8
(marg.) M5 प्रीयंते सर्वदेवताः.

21 Bo om. 21 (cf. v. l. 20). G1 Ms om. 21^{ab}.
T G2. 2. 6 read 21^{ab} after 19. —^a) Daz आशिषं.
Ds-1 तु (for ता). K1 भवन्ति (for भजन्ति). G2
आशिषोस्तं भजत्यहं. —^b) Ds1 Ds परुषं (for पुं).
Ś1 K1 V1 G2. 6 M1. 6 यः; K5 Bz-3 Daz. 24 Dn1. n4
Ds D2. 2. 2-8 यत्; G2 मा (for याः). — Ms reads
21^{ad} after 18. —^c) Daz निष्कृतिः; Ds G1. 2. 6
निष्कृतिः; D1 निष्कृतिः; M1. 6 निष्कृतः (for निष्कृतिः).
M1. 6 -पाप्मानां (for -पापानां). —^d) K5 V1 Bz-3
Daz. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 चाभिः; Bz चापि (for
अभिः).

22 Bo om. 22^{ab} (cf. v. l. 20). —^b) G1 फल-
(for फलं). K1. 2 वृत्ताद्; K5 कृताद्; Bz वृंदाद्;
Daz Dn1. n4 Ds वृक्षाद्; G1. 2 वृत्ताच् (for वृन्तात्).
Ś1 K1. 2. 7 Ds. 8 T G1-2. 6 M1-1 च; D2. 5. 7 वि- (for
प्र-). Ds मुञ्चति (for -मुच्यते). —^c) K7 Ds1 कृ-
(Ds1 क्लि)ष्यन्नपि; Ds क्लेश्य; M1. 6. 7 क्लिश्यंतोपि
(for क्लिश्यन्नपि). K4 Bz (marg.) Dn1. n4 D2. 8
सुतं; Bz (orig.) पिता; Ds1 सुतः; T G1. 2. 6 M1. 7
पितुः (for सुत-). K5 T G1. 2. 6 M1. 2. 6 स्नेहः; D1
M1 स्नेहाद्; G2 स्नेहं (for -स्नेहः). —^d) Bz पुत्रं;
T2 विद्-; T2 G1-2. 6 M1. 2-1 पुत्र- (for पिता). K4. 6
V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 पुत्रं; Bz (marg. as in
text). 7. 8 पुत्राद्; Bz स्नेहाद्; Daz. 24 पुत्रा; Ds
lacuna; M1. 6. 7 स्नेहो (for स्नेहं). K2. 7 G2 मुञ्चति
(for मुञ्चति).

23 ^a) M1. 6. 7 हि (for वि-). Ś1 K1. 2. 4 ताह;

एतद्विचिन्तितं तावत्पुत्रस्य पितृगौरवम् ।
पिता ह्यल्पतरं स्थानं चिन्तयिष्यामि मातरम् ॥ २३
यो ह्ययं मयि संघातो मर्त्यत्वे पाञ्चभौतिकः ।
अस्य मे जननी हेतुः पावकस्य यथारणिः ।
माता देहारणिः पुंसां सर्वस्थानस्य निवृत्तिः ॥ २४
न च शोचति नाप्येनं स्थाविर्यमपकर्षति ।

V1 राजन् (for तावन्). —^b) Ds. 1 -गौरवम् (for
-गौरवम्). —^c) Ds. 1 T G1-2. 7 M1. 2-1 पितुः (for
पिता). K2 ह्यल्पतरः; K4. 7 Dn1. n4 D2-1. 2. 3. 6
नाल्पतरं; V1 Bz (marg. as in text). 8 Ds. 1 ह्यनुत्तरं
(V1 D1 'मं'); Daz ह्यल्पांतरं; T1 G1-2. 6 M1 अल्पांतरं
(G2 'र-'); T2 अल्पतरः; M1. 2. 6 अल्पतरः; C5
(gloss: पितृकल्पाम्) अल्पांतरी- (for ह्यल्पतरं). Bz
स्थाणुं (for स्थानं).

24 ^a) Daz संघातो. G2 यो ह्यधर्मविसंघातो. —^b)
K2 पंच; G1 गां च (for पाञ्च-). Daz Ds -भौतिकं
(for 'क'). —^c) Ds. 1 M1 तस्य (for अस्य). K1
जनने; Ms जीवनी (for जननी). —^d) Ds पापकस्य
(for पाव-). K1 यथारणिः; Ms 'रणी-'. —^e) Ms
देहारणीः. Daz D4. 6. 8 पुंसः (for पुंसां). —^f) K1. 4
[अ]तस्य; K2 G1 [अ]तस्य; K5 [अ]वृत्तिः; Bz
(marg. as in text) [अ]र्षस्य (for [अ]र्षस्य). K1. 4
निवृत्तिः. — After 24, K4. 7 Dn1. n4 Ds D2-1. 2
editions ins.:

708* मातुलाभे सनाथत्वमनाथत्वं विपर्यये ।

[Ds मातुलानु (for 'नाभे').]

25 ^a) M1 स (for न). K4 V1 Bo. 6-8 Daz D4. 6. 8
T G1-2. 6 M1. 7 स; M1 न (for च). Ds1 शौचामि;
M1 शौचंति; K5 नान्येनं; K7 Ds1 Ds. 1 M1 नाप्येवं;
D4. 6 चाप्येवं; T G1-2. 6 नाप्येव (G2 'व') (for 'नं').
Ms स शोचति समाप्येवं. —^b) K1. 2 स्थाविर्यम्; Ds. 1 न
वीर्यम्; T G1-2. 6 M1. 2-1 स्ववीर्यम् (for स्थाविर्यम्).
Bz अपि (for अप-). —^c) Bz. 8 (marg. as in
text) M1 प्रियाः; Ms स्त्रिया (for प्रिया). Ds
योगेति (for हीनोऽपि). Bz (marg. as in text) Ms
हि; M1. 6 वि- (for ऽपि). K5 Bo. 6-8 Daz. 24 Dn1.
n4 Ds D2. 2. 8 T2 M1. 2-1 नेहम् (for नेहे). G2
प्रिया हीनो वियोगेन. —^d) Ś1 K1. 2. 4 त्वमेति; V1
तन्वेति; Bz अन्वेति; G2 धर्मं ह (for अन्वेति). Daz.
24 प्रतिपाद्यते. ❀ Cp: प्रतिपाद्यते, गृहं गच्छति । ❀
— After 25, Ds. 1 ins.:

C. 12. 8521
B. 12. 287(6), 41
K. 12. 222. 41

यश्चनोक्तो हि निर्देशः स्त्रिया मैथुनतृप्तये ।

तस्य स्थायतो व्यक्तमधर्मो नात्र संशयः ॥ ३८

यावन्नारीं मातरं च गौरवे चाधिके स्थिताम् ।

अवध्यां तु विजानीयुः पशवोऽप्यविचक्षणः ॥ ३९

देवतानां समावायमेकस्य पितरं विदुः ।

मर्त्यानां देवतानां च स्नेहादभ्येति मातरम् ॥ ४०

एवं विमृशतस्तस्य चिरकारितया बहु ।

भोगार्थनिर्देशः. ❧ Cn: यश्चनेति, चनशब्दोऽप्यर्थे । ❧ —^b) Ks क्रिया; M1.6 स्त्रियो; M7 स्त्रियां (for स्त्रिया). Bs (marg. as in text) T1 G1.8 मिथुन- (for मै). Ds1 T G1-3.6 M1.5-7 Cv वृत्तये; Kumbh. ed. वृद्धये (for वृत्तये). ❧ Ca: मैथुनतृप्तये नोक्तो निर्देशः, प्रत्युत याथाकाम्यमेवासां विहितम् । तेन कामप्रवणत्वमपि नास्य दोषः । ❧ —^c) S1 K1.2.6 तस्या (for तस्य). K7 D4.9 चास्मरतो; Ds T2 G2 मार(G2 'न')यतो (for स्मार'). —^d) K1 स धर्मो (for अधर्मो). Ks Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-4.8 नास्ति; Ms [S]सि न (for नात्र).

39 ^a) Ks या च; Das Dn1. n4 Ds1 D2.3.8 एवं (for यावन्). K1.2.4 Das Ds G2 M1 नारी (for नारीं). Ds.1 वा (for च). ❧ Cn: यावन्नारीं, कूरुतां नारीम् । ❧ —^b) K7 वाधिके; Das ना. K4 स्थितः; Ds स्थितः. K3 गौरवी चाधिके स्थिता. —^c) S1 K1.2 प्रति; K7 D4.9 भुवि (for तु वि). —^d) G1 [न]वि-
लक्षणः.

40 ^a) K2 दैवतानां. S1 K7 T G1-3.6 Ms समा-
वापम्; Ks वायम्; Bo Ds D2.8 (marg.) वाय; Ds M1.6.1 वासम्; Ds.1 धानम्; Ca (gloss: संघातं)
वायम् (as in text). —^b) G2 सा न सा (for एकस्य).
—^c) K2 दैवतानां. Ks वा (for च). —^d) G2 Ms
अभ्येति; Cv (gloss: अधिकमेति) अभ्येति (for अभ्येति).
Ks स्नेहादभ्येति मातरं; K7 D4.9 पूगो नात्येति मा.

41 ^a) S1 K1.2.6 Bo. 6.3.9 Ds विमृशतस्य; K4
Ds.1 व्यतस्य; G1 विमर्शितस्य; G2 विमर्शतस्य (for
विमृशतस्य). —^b) K7 चिरकारितयां; G2 'कारी**.
K2.1 बहु; Ks सह (for बहु). —^c) K7 V1 Bo. 3.9
Das D4.5.7.9 T G2.3.6 Ms.1 दीर्घ- (for दीर्घः). G1
[S]व्यतिक्रान्तस्य; M1.6.1 व्यतिक्रामत् (for 'क्रान्तस्य').
—^d) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2.3.8
ततोऽप्यभ्यागमत्पिता; K7 D4.9 ततोऽप्य (K7 'प्या' साम्प्रतम्);

दीर्घः कालो व्यतिक्रान्तस्ततस्तस्यागमत्पिता ॥ ४१

मेधातिथिर्महाप्राज्ञो गौतमस्तपसि स्थितः ।

विमृश्य तेन कालेन पत्न्याः संस्थाव्यतिक्रमम् ४२

सोऽब्रवीदुःखसंतप्तो भृशमश्रूणि वर्तयन् ।

श्रुतधैर्यप्रसादेन पश्चात्तापमुपागतः ॥ ४३

आश्रमं मम संप्राप्तसिलोक्तेशः पुरंदरः ।

अतिथिव्रतमास्थाय ब्राह्मणं रूपमास्थितः ॥ ४४

Ds ततोऽप्यभ्यागमत्पति; T G1-3.6 Ms.1 तथास्योप (G1.2
Ms.1 'पा' गमत्पिता; M1.6 ततोऽप्यस्या (Ms 'तोऽप्याप्या-
गम').

42 ^a) Dn1 D4 मेधातिथिर्. Bs -प्राज्ञो (for
प्राज्ञो). —^b) K1.2 गौतमस्य. Bt स्मृतः (for स्थितः).
Ds गौतमस्य तपःस्थितिः. ❧ Cp: मेधातिथिर्नामा, गौतमो
गोत्रतः । ❧ — G2 om. (hapl.) 42^a-44^d. T1 reads
42^a-43^b twice. —^c) S1 K1.2.4.5.7 Bo. 6.7.9 Das.
24 Dn1. n4 Ds D2.3.8 सं (G1 स) मृश्य (for वि);
T1 (both times) G1.2.6 सं (G1 स) मृश्य (for वि);
K1 काल्येन. —^d) K1 Da4 पत्न्या; K7 D4-1.9 पत्न्या;
M1.7 (inf. lin.) पत्या (for पत्न्या). T1 (both
times) Gs.6 तस्या; T2 G1 तस्य (for संस्था-). Ds.1
संस्थाव्यतिक्रमः (for 'क्रमम्'). ❧ Cn: संस्थाव्यतिक्रमं
मरणानौचित्यम् ॥ Cv: संस्था, मरणं तस्य व्यतिक्रमः,
अभावः । ❧

43 For the repetition in T1, cf. v. l. 42. G2
om. 43 (cf. v. l. 42). —^a) Ks V1 Bo. 6-9 Das.
24 Dn1. n4 Ds D2.3.5.7.8 मृश- (for दुःख). K7
D4.9 संप्राप्तो; Ms संप्रप्तो (for संतप्तो). —^b) Ks
V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2.3.5.7.8 दुःखेनाश्रूणि
(for भृशम्). Bs Ds.1 T2 M1 अवर्तयन् (T2 'यत्');
Ds वर्तयत् (for 'यन्'). M7 भृशमश्रू ङ (sup. lin.
'श्रू हि) वर्तयन्. —^c) Ds.1 सुतः; T1 G1.2.6 धृत-
(for श्रुत-). T1 धैर्यः (for धैर्य-). Ks V1 Bo. 6-9
Das. 24 Ds.1 प्रसादेन; T1 G1.2.6 प्रसादश्च (for 'देन').
—^d) B7 उपागतः. ❧ Cv: पश्चात्तापमुपागतः इत्यत्र
पश्चात्तापं, तापस्य पश्चाद्भागं, तापाभावमित्यर्थः । ❧

44 G2 om. 44 (cf. v. l. 43). —^a) S1 K1.2
M7 (sup. lin. as in text) समनु-; V1 मे हि सं-;
Bs (marg. as in text) परमं; D7 T1 G1.2.6 प्रति सं-
(for मम सं-). D4 प्राप्ता; M1.7 (sup. lin. as in
text) प्राप्य (for प्राप्ता). —^c) Bs (marg. as in

समया सान्त्वितो वाग्भिः स्वागतेनाभिपूजितः ।

अर्घ्यं पाद्यं च न्यायेन तयाभिप्रतिपादितः ॥ ४५

परवत्ससि चाप्युक्तः प्रणयिष्ये नयेन च ।

अत्र चाकुशले जाते स्त्रियो नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४६

एवं न स्त्री न चैवाहं नाध्वगस्त्रिदशेश्वरः ।

अपराध्यति धर्मस्य प्रमादस्त्वपराध्यति ॥ ४७

ईर्ष्याजं व्यसनं प्रादुस्तेन चैवोर्ध्वरेतसः ।

ईर्ष्याया त्वहमाक्षितो ममो दुष्कृतसागरे ॥ ४८

हत्वा सार्धं च नारीं च व्यसनित्वाच आसिताम् ।

मर्तव्यत्वेन भार्या च को नु मां तारयिष्यति ॥ ४९

अन्तरेण मयाज्ञाश्चिरकारी बुदारधीः ।

यद्यद्य चिरकारी स्वात्म मां त्रायेत पातकात् ॥ ५०

C. 12. 5623
S. 12. 2076/2. 33
K. 12. 272. 53

text) अतिथिर् (for 'थि-'). T₁ वृत्तम् (for व्रतम्).
—^d) K₂ T G₁. 6 M₅ ब्रह्मणो; M₁. 6 7 Cp (gloss:
ब्राह्मणस्येदं) ब्राह्मण्यं (for 'णं'). K₇ परम् (for रूपम्).

45 Das reads 45^{ab} twice. —^a) Ś₁ K₁. 2 स
तया (for समया). V₁ Bo. 8 आस्त्वितो. Das (both
times) वाग्भिः (for वाग्भिः). G₂ स तदा सद्वितैर्विष्यैः.
—^b) T₁ G₁. 3. 6 समयेन (for स्वागतेन). K₁ पूजिता.
—^c) K₇ Das D₁ D₂. 6 अर्घ्यं (for अर्घ्यं). K₂ om.
च. K₅ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 D₁. 24 D₂. 2. 5. 7. 8
य (Br D₁ त) धान्याद्यं; K₇ D₂. 6. 9 च गां चैव (for
च न्यायेन). —^d) K₄ M₅ मयाभिः; K₅ Bo. 6. 7. 9
Das. 24 D₁. 24 D₂. 2. 5. 7. 8 G₂ मया च; K₇ D₂.
6. 9 न्यायेन; V₁ B₅ M₁. 6 मया सं- (M₁. 6 स); T
G₁-2. 6 M₇ मया हि (for तयाभि- as in Ś₁ K₁. 2). B₅
(marg. as in text) D₂. 7 T G₁-2. 6 M₁. 6. 7 प्रतिपादितं
(for -प्रतिपादितः).

46 ^a) K₅. 5. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 D₁. 24 D₂.
2-6 T G₁-2. 6 M₁. 5-7 Cp. 8 परवानसि (for 'वत्ससि').
K₅ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 D₁. 24 D₂. 2. 5. 3 T
G₁-2. 6 M₁. 5-7 चेति; D₂ वापि; D₇ वेति (for चापि).
K₇ D₂. 6. 9 T₂ उक्तं (for उक्तः). —^b) K₄. 7 V₁ Bo.
6-9 Das D₁. 24 D₂. 2-4. 6. 8. 9 T₂ G₂ M₁. 5. 6 G₅. 7
प्र (V₁ B₅. 7 Das प्री) णयि (G₂ 'शि' णयति तेन च (K₇
D₂. 6 तेन च; B₅ तेन स); K₅ प्रीणयिष्यति च तेन च
(hypermetric); B₅ Das M₇ प्र (B₅ प्री) णयिष्येति
तेन च; D₂. 7 प्रीणयिष्ये प्रिया (D₂ 'प्येतिथी' निति; T₁
G₁. 2. 6 अनुसिष्टोसि तेन च. ☞ C₇ (reading प्रण-
यिष्येति तेन च): तेन अकृतोपचारेण प्रणयिष्यतीति मत्वा
परवानस्येति मयोक्तः । ☞ —^c) Br Das तत्र (for अत्र).
Das. 24 D₂. 7 T₂ M₇ वा (for च). K₄ कुशले (for
[अ]कुशं). G₂ अग्रजा कुशलो के स्त्री (sic). —^d) K₅. 7
V₁ Bo. 6-9 Das. 24 D₁. 24 D₂. 2. 5. 7. 8 T₂ M₁. 5-7
स्त्रिया; G₂ वत्स (for स्त्रियो). D₇ नाति- (for नास्ति).

47 ^a) D₂ transp. च and स्त्री. —^b) K₅ नाध्व-
गस्य; K₇ D₂. 9 नाध्वगस्य; D₂ नध्वगस्य; D₇ नाध्वगस्य

(for नाध्वगस्य). K₁ M₁. 5. 7 त्रिदशो Mr 'त्रिदश' चराः
(M₁. 6 'र'; Mr 'र'). ☞ Cp: त्रिदशेश्वरः, दशधर्मम-
तन्त्रात् । ☞ —^c) K₁. 7 D₂. 6. 9 T₁ G₁-2. 6 M₇ (sup.
lin) अपराध्यति (for 'ध्यति'). D₂. 7 धर्मस्य (for
धर्मस्य). —^d) K₁. 4 प्रमादम् (for प्रमा).

48 ^a) K₇ इर्ष्याजं; D₂ ईर्ष्याजं. M₁. 6 ईर्ष्यं जन्म
व्यसुं प्रादुस्तेन. —^b) Ś₁ स्वलोर्ध्वः; K₁. 2 स्वलोर्ध्वः;
K₇ D₂. 6. 9 स्वलोर्ध्वः; M₇ वीर्ध्वः (for चैवोर्ध्वः).
K₂ चेतसः (for 'रेतसः'). —^c) K₁ G₁ ईर्ष्याया;
K₅. 7 इर्ष्याया. K₂ अक्षितो; Cp (gloss: पातितो)
आक्षितो (as in text). —^d) K₁ ममो; T₁ G₁. 2 M₁
मनो (for ममो). Br दुष्कृति- (for 'त').

49 ^a) K₂ हंतुं; Das. 24 हृष्टं (for हत्वा). Ś₁
V₁ G₁ transp. सार्धं and नारीं. K₁. 4 हत्वा नारी च
सार्धं च. —^b) K₁. 2 व्यसनित्वाद्यः; D₂ व्यसनित्वाद्यः;
M₁. 7 वसुं नीत्वा (for व्यसनित्वाद्यः). K₁. 2 Das. 24
D₇ T₂ G₁. 2. 6 च (G₂ om. च) आसितं (Das. 24
'ता'); K₄. 6 Bo. 6-9 D₁. 24 D₂. 2. 5. 3 Cp
(gloss: दोषैराच्छादितं; Cpp as in text) च आसितं
(K₅ 'नां'); K₇ D₂. 6. 9 वने स्थितां (K₇ 'तं'); T₁
च आसितुं; M₁. 6. 7 च आसिता (M₇ 'ता'); M₅ च
हंसत्वं (sic) (for च आसिताम्). —^c) K₇ M₅ मर्त-
व्यत्वे च; Das. 24 'व्यात्वेन'; T G₁. 2. 6 M₅ हृतव्यत्वेन
(for मर्तव्य). K₄ च भार्या; D₂ नार्या च (for भार्या
च). —^d) K₅ भावयिष्यति; M₁. 6. 7 वा (M₇ sup.
lin. as text) रयिष्यति (for तार'). G₂ को न मेता
नयिष्यति.

50 D₂ om. 50-52. —^a) K₇ D₂ सौमरेण; D₂. 7
M₁. 6. 7 सत्वरेण (for जन्म'). D₂ त्वया (for मया).
Ś₁ K₁. 3 T₁ G₂. 6 [वा]क्षितः; G₂ M₁. 7 प्राप्तः (for
[वा]क्षितः). ☞ C₂: अन्तरेण. प्रमादेन ☞ Cp: अथ
विना । ☞ —^b) D₂ lacuna; T G₁-2. 6 M₁. 6. 7
चिरकारी (G₁. 2 'री' र (for 'कारी'). K₅ Bo. 6. 7. 8
D₁. 24 D₂. 2. 5. 3 M₅ [र]ति (for हि). —^c) D₂
om. 50^{ad}. —^d) Ś₁ K₁. 2 यद्यपि; K₅ यद्यपि; K₇

C. 12. 9534
B. 12. 2674. 54
K. 12. 272. 54

चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ।

यद्यद्य चिरकारी त्वं ततोऽसि चिरकारिकः ॥ ५१

ब्राहि मां मातरं चैव तपो यच्चार्जितं मया ।

आत्मानं पातकेभ्यश्च भवाद्य चिरकारिकः ॥ ५२

सहजं चिरकारित्वं चिरप्राज्ञतया तव ।

सफलं तत्तवाद्यास्तु भवाद्य चिरकारिकः ॥ ५३

चिरमाशंसितो मात्रा चिरं गर्भेण धारितः ।

सफलं चिरकारित्वं कुरु त्वं चिरकारिक ॥ ५४

चिरायते च संतापाच्चिरं स्वपिति वारितः ।

आवयोश्चिरसंतापादवेक्ष्य चिरकारिक ॥ ५५

एवं स दुःखितो राजन्महर्षिगौतमस्तदा ।

चिरकारिं ददर्शार्थं पुत्रं स्थितमथान्तिके ॥ ५६

चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः ।

शस्त्रं त्यक्त्वा ततो मूर्ध्ना प्रसादायोपचक्रमे ॥ ५७

Da. s. 9 यद्यद्य; T G1. s. 9 अद्य यच् (G1 यं) (for यद्यद्य). S1 K1. s. 9 [अ]चिरकारी (for चिर). —^a Bo G2 समं; M1 स मा (for स मां). Ks ज्ञाते (for ब्रा). Da lacuna; G1 वा पुनः; M1. s. 7 पाप-कात् (for पात').

51 51^{ab} = 3^{ab}. Ds om 51 (cf. v. l. 50). —^a Da1 चिरकारीक. —^b K4 om. भद्रं ते. K1. 7 Das a4 Ds T2 G1 चिरकारिकः (Ds T2 G1 'का). —^c K1 D1 om. (hapl.) 51^a-52^a. —^d S1 K1. s. 2 यद्यपि; Ks यद्यपि; Da. s. 9 T1 Gs. 6 यद्यद्य; Ms यद्यसि (for 'द्य). S1 K1. 6 [अ]चिरकारी; Da lacuna (for चिरकारी). G2 स्यात् (for त्वं). T2 G1 M1. 7 यद्यद्य (T2 G1 यद्यद्य) चिरकारित्वं. —^d K4 V1 Ds T2 M1. 7 चिरकारिक (M1 'का).

52 K1 Ds. 1 om. 52 (cf. v. l. 50, 51). K4 om. (hapl.) 52-53. V1 reads 52^a-53^b on marg. —^a S1 K1. s. 2 पाहि (for ब्राहि). —^b Da1 ततो; Da lacuna (for तपो). K1 यच् (for यच्). Br. 9 Da1 महत्; Ds तथा; M1. 6 त्वया (for मया). K2 तपो यश्च मयार्जितं. —^c M1. 6 आत्मानं पातकाच्च त्वं. —^d K1 तवाद्य; Das. a4 भवति; T G1. s. 6 Ms ततोद्य (for भवाद्य). S1 K1. s. 2 V1 Ds1 D3 T G1. s. 2 चिरकारिक (K1 'रक; G2 'रित); Das. a4 [अ]चिरकारिकः.

53 K4 Ds om. 53 (for K4, cf. v. l. 52). V1 reads 53 on marg. —^a Das सहजः; M1 'जश्च (for 'जं). —^b Ks अभिप्रज्ञतया; K1 V1 Ds. 1. 9 चिरप्राज्ञ; Bo. s. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 2 G2. 6 अतिप्राज्ञ; T M1. 7 अतिप्राज्ञ; G1 अप्रतिज्ञ; G2 मुनिप्राज्ञ; M1 महिप्राज्ञ (for चिरप्राज्ञ). K1 Ds. 9 तथा (for तव). — After 53^{ab}, M1 ins.:

710* आवयोश्चिरसंतापः न ह्यसफलतया ।

—^a Ds सकलं (for सफलं). Ks Bo. s. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 1. 3 तथा ते; T1 G1. s. 6 तद्वद्य; T2

M1. s. 7 तथाद्य; G2 प्रदद्य (for तवाद्य). —^d Das Ds. 7 M1. 6 चिरकारिक.

54 V1 reads 54 on marg. —^a S1 K1. s. 1. 9 V1 D1 T1 G2. s. 6 Cp (gloss: प्रार्थितः) आशासितो; Bo. 1 Das Ds. 5 आसंसि (Ds. 5 'सि)तो; Ds आशंसिता (for 'सितो). S1 K1. s. 4. 7 Da. s. 9 Ca Cpp चाध्या (for मात्रा). —^b Da1 चिर- (for चिर). Ks गर्भे सा; M1. 6 गर्भेण (for गर्भेण). —^d M1 भव (for कुरु). Ks. 7 Ds M1 चिरकारिकः.

55 V1 reads 55^{ab} on marg. —^a M1 चिराशिते. S1 K1. s. 2 V1 M1. s. 1 न; T G1. s. 6 Ms तु (for च). K1. s. 2 संतापा (K2 'प)श्च; Ks संपाताच्; T G1. s. 6 सत्यात्मा; G2 संज्ञात्मा; M1. s. 7 संज्ञात्मा (Ms. 6 'त्माच्) (for संतापाच्). —^b K1 V1 Bo. s. (marg.). 1 Dn1. n4 Ds D2. s. 6. s. 9 M1. 6 धारितः; T2 तारितः (for वा). S1 K1. s. 4 चिरं स्वपितवान्तिकः; G2 चरस्वेपि निवारितः. —^c T G1. s. 6 M1 आवयोश्चिरसंतापम् (T2 'पान्). —^d Ds M1 अवेक्ष; Ms अवेक्षेश्च (for अवेक्ष्य). Ks. 7 Ds T2 G1. s. 2 चिरकारिकः (T2 'कं; G1 'का).

56 —^a K1 Br Ds. 9 G1 सु- (for स). G1 राजा (for राजन्). —^b Da1 om. from महर्षि up to ततो (in 57^a). S1 K1. s. 4 ततः; Ks Bs Das Ds. 1 T G1 M1. 6 तथा (for तदा). —^c K1 V1 Ds. s. 1. 9 M1. s. 7 चिरकारिकं (Ds. 1 'जं) (hypermetric); Bs (marg.) 'कारिश्च; G1 'कारिः; G2 'कारी (for 'कारि). —^d T G1. s. 6 M1. s. 1 transp. पुत्रं and स्थितम्. K1 Ds. 9 उपांतिके; Ds ह्वांतिके; T1 G1. s. 6 तयांतिके; M1. 6 अयांतिके (for अयांतिके).

57 Das om. up to ततो (cf. v. l. 56). —^a K2 G2 चिरकारे (for 'कारी). S1 K1. s. 4 परमं (for पितरं). —^b Ds. 1 तं भृश- (for परम-). —^c K1

गौतमस्तु सुतं दृष्ट्वा शिरसा पतितं भुवि ।
पत्नीं चैव निराकारां परामस्यगमन्मुदम् ॥ ५८
न हि सा तेन संभेदं पत्नी नीता महात्मना ।
विजने चाश्रमस्थेन पुत्रश्चापि समाहितः ॥ ५९
हन्याच्चनपवादेन शस्त्रपाणौ सुते स्थिते ।
विनीतं प्रश्नयित्वा च व्यवस्येदात्मकर्मसु ॥ ६०
बुद्धिश्चासीन्सुतं दृष्ट्वा पितुश्चरणयोर्नतम् ।

शस्त्रग्रहणचापल्यं संबुणोति भयादिति ॥ ६१
ततः पित्रा चिरं स्तुत्वा चिरं चाग्राय मूर्धनि ।
चिरं दोर्म्या परिष्वज्य चिरं जीवेन्मुदाहृतः ॥ ६२
एवं स गौतमः पुत्रं प्रीतिहर्षममन्वितः ।
अमिनन्ध महाप्राज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६३
चिरकारिक भद्रं ते चिरकारी चिरं भव ।
चिरायमाणे त्वयि च चिरमस्मि सुदुःखिनः ॥ ६४

C 12. 258. 64
B. 12. 258. 64
K. 12. 258. 64

Da. s. s स्थितो; T. G. s तदा; G. तथा (for ततो).
—^d) T. स (for [इ]प).

58 *) Ks V. 1 Bo. s. s Das Dni. na Ds Ds. s.
Mi. s. r (sup. lin. as in text) तं (for तु). Ks V. 1
Bo. s. s Das. as Dni. na Ds Ds. s. s T G. s. s Mi. s. r
ततो (for सुतं). —^b) T. सिरसा (for शि). —^c)
Da. s Ds पत्नी (for पत्नी). Da. निराकारी; G.
चिराकारी; Gs. s [अ]निरा; Ms निराकार; Cp निरा
कारां (as in text). Ś. K. s निर्विकारां च पत्नी
स्तां; Ds. r पत्नी च निर्विकारां स्तां. ☞ Cn: निरा
कारां, लज्जया पाषाणभूताम् ॥ Cp: निराकारं [रां], सम
प्राज्ञां, अज्यग्रां, क्रोधभवाद्यावेक्ष्यन्त्याम् ॥ Cv: निराकारां,
नितरामाकारा यस्तास्ताम् । ☞ —^d) Das Gs. s परम्
(for पराम्). Ks Br. s Das. as Dni. na Ds. s Mi. s. r
अस्या (Ms 'द्या'गमम् (for अम्ब)). Mr (sup. lin.)
मुनि (for मुदम्). Ks परां मुदमुपागमम्; Gs सुखम

59 *) Das हिंसा; Gs हि सौ (for हि सा). Ks
संभेदं (for संभेदं). Bs न हि ते मानसंभेदं. ☞ Ca. p:
संभेदं, स्वाभिप्रायप्रकटनेन मनोदौःस्वभम् ॥ Cp: दौर्मनस्यतां ॥
Cs: तेन पुरंदरेण अवतः पत्नी संभेदं संगमं न नीता । ☞
—^b) Ś. K. s नीता (for नीता). Gs पद्मवानीतमहात्मना
(hypermetrio). —^c) Ks Bo. s (marg.) Dni Ds
Da वा (for च). Br. s (marg. as in text). s [जा]
अमले; Bs 'मे ते'न; T G. s. s Ms 'स्वाने (for
'स्वेन). —^d) Da. s तेन (for चापि).

60 *) K. Ds. s. s इति न सा वेद (for त्वनपवादेन).
Ks Bs Dni. na Ds Ds. s हन्या इति समा (Es
[marg] मदा वेदा; V. 1 Br. s. s Das. as Ds. r हन्या
ह V. 1 न्यामि पति न वावेद; T G. s. s Mi. s. r 'मिति
न वावेति (T. s वा वेति; G. s वा वेति; Mi. s पापेति);
Gs हन्यते सोऽपि वावेति. —^b) Ś. K. s. s. s Ds. s
स्थिते (K. 'तौ' सुते (by transp.); T. च सुस्थिते;

G. चिरं स्थिते. —^c) Ks. r Bs. s Das Ds. s T G. s. s
Mi. s. s विनीत V. 1 Bo. Das Dni. na Ds Ds. s.
Kumbh. ed. 'ते; Mr 'तः (for 'तं). Ks 'प्रसरवाह;
K. Ds. s 'प्रसवत्वाह; Bo Dni. na Ds Ds. s Kumbh.
ed. प्रसवत्यर्थे; Bs. s Das T G. s. s Mi. s. s प्रसर
त्वाह; Ds. r 'प्रसवत्वाह (for प्रसवत्वाह च). —^d)
Ks विवस्वेदात्म; Ks विवस्वेदात्म; Ks Bs. s Das Ds.
विनाशे चा (Ks वा)म; V. 1 Bo. r s Das Dni. na Ds
Ds. s. s T. G. s. s Mi. Cv विवा (Br Dni 'ना)मे चात्म;
Ds विनाभावात्स्व; T. G. s. s Mi. r निवामे चात्म (for
व्यवस्वेदात्म). ☞ Cv: आत्मकर्मसु विवासे विशेषेण वामे
कुर्वति, बहुकालं विचार्य तिष्ठतीत्यर्थः । ☞

61 *) Bs तु (for च). Ś. Ks तु तं; K. तदं (sic)
(for सुतं). —^b) Ks नितं (for नतम्). —^c) G.
चापल्यं (for चापल्यं). —^d) D. T. G. s. s भया
दिभिः (for 'दिति). ☞ Cv: संबुणोति, अजीकरोति । ☞

62 *) T. G. s. s तत्र (for ततः). Bs (marg.
as in text) सुतं (for चिरं). Ds भुत्वा; Gs स्तिवा;
Ms स्तिवा (for स्तुत्वा). G. तत्र पित्वा चिरस्तिवा
(sic). —^b) Gs पिता (for चिरं). Ś. K. s आग्राय
(for चा). G. चिराग्राय च मूर्धनि. —^c) Ds. s चिर
(for चिरं). —^d) Ks जीवेति; G. देवेति (for
जीवेति). Gs उदात्सुतं (for 'दुतः).

63 Ds om. 63. K. om. (hapl.) 63^{ab}. —^a) Br
transp. एवं and स. K. s Mr गौतमः. —^b) Ks.
V. 1 Bo. s. s Das. as Dni. na Ds. s. s गुणैर्मुक्तः; Ds
गुणान्वितः; Ds. s T G. s. s Mi. s. r 'मुदा सुतः (Mi. s
'तं) (for 'समन्वितः). Gs प्रीतिहर्षमुपागतं. —^c) Ds.
महाप्राज्ञः; Ds (also as in text) भयादिति; Ds महा
प्राज्ञं (for 'प्राज्ञ).

64 Das. as om. (hapl.) 64^{ab}. —^a) Ś. K. चिरकारी;
Ks 'कारि; T. 'कारि (for 'करी). V. 1 चिरा (for

C. 12. 954a
B. 12. 267[5]. 68
K. 12. 272. 68

गाथाश्चाप्यब्रवीद्विद्वान्गौतमो मुनिसत्तमः ।

चिरकारिषु धीरेषु गुणोद्देशसमाश्रयात् ॥ ६५

चिरेण मित्रं बन्धनीयाधिरेण च कृतं त्यजेत् ।

चिरेण हि कृतं मित्रं चिरं धारणमर्हति ॥ ६६

रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ।

अप्रिये चैव कर्तव्ये चिरकारी प्रशस्यते ॥ ६७

बन्धूनां सुहृदां चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च ।

अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ॥ ६८

एवं स गौतमस्तस्य प्रीतः पुत्रस्य भारत ।

कर्मणा तेन कौरव्य चिरकारितया तथा ॥ ६९

एवं सर्वेषु कार्येषु विमृश्य पुरुषस्ततः ।

चिरेण निश्चयं कृत्वा चिरं न परितप्यते ॥ ७०

चिरं धारयते रोषं चिरं कर्म नियच्छति ।

पश्चात्तापकरं कर्म न किञ्चिदुपपद्यते ॥ ७१

चिरं वृद्धानुपासीत चिरमन्वास्य पूजयेत् ।

चिरं धर्मान्निषेवेत कुर्याच्चान्वेषणं चिरम् ॥ ७२

चिरं). B₈ (marg.) D₈ (marg. as in text) भद्रं ते चिरकारिक. —^a) K₈ Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 T₂ G₁ M₁. 5. 6 चिराय यदि ते सौम्यः; K₁ D₈. 6. 9 M₁ चिराचितेन ते सौम्यः; V₁ 'यमानेस्त्वपि च; D₈. 7 'य यत्कृतं सौम्य (D₁ कर्म); T₁ G₂. 3. 6 'ययति ते सौम्य (G₂ 'ति तेनाद्य). —^d) K₈ Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. n₄ D₈. 2-7 M₈ अस्मि न- (Bo च); K₁ D₈. 9 अस्म्यसु; D₈ D₂. 8 अस्ति न-; D₈ M₁. 7 अस्मिन्; G₁ M₈ अस्मिन्सु; G₂ अस्मै सु (for अस्मि सु).

65 ^a) T₂ गाथां; G₂ यदा (for गाथाश्च). D₈ [अ] स्थापि; T₁ G₁-3. 8 M₈ चात्र; M₁. 5. 7 चैव (for चापि). K₂. 4 आत्रवीद्. —^b) K₁ D₈ मुनिसत्तम (D₄ 'मा:); D₈ 'रुत्तमः. —⁶⁵^{ad} is damaged in G₂. —^c) S₁ K₁. 2 चिरकार (K₂ 'रि'क; K₁ Da₁ Dn₄ G₁ 'कारीषु (for 'कारिषु). B₈ धीरेषु; D₈ lacuna; D₄ धीयेत; G₁ धीतेषु (for धीरेषु). —^d) K₁ V₁ Da₃. 24 D₈ D₄-7. 9 गुणोद्देशः (Da₃. 24 'शे' (for 'हेश-). K₄. 6 Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 T₂ G₁ M₅. 7 समाश्रयाः; K₁ D₄. 6. 9 समाश्रयेत्; V₁ D₁ समाश्रितः; D₈ T₁ G₃. 8 समाश्रयः (for 'श्रयात्).

66 ^a) D₈ [अ]मित्रं (for मित्रं). K₁. 2 बन्धनीयाश्च; K₁ D₈. 6. 9 संधीयाच् (K₁ 'याम्); G₂ बुद्धी (for बन्धी). —^b) M₁. 6 तु (for च). S₁ K₁. 2 परि- (for कृतं). —^c) K₁ D₄-7. 9 विहि (K₁ 'दि'तं; T₁ G₁-3. 6 च कृतं (for हि कृतं). D₈. 7 चित्रं (for मित्रं). —^d) D₈. 7 वारणम् (for वा'). G₁ चिरकारणमर्हति.

67 ^a) D₈ lacuna; G₁ राम- (for रामे). T₁ G₁-3. 6 गर्वे (for हर्षे). M₁. 6 मोहे (for माने). —^b) G₂ पापी; M₁ चापे (for पापे). G₁ कर्मणः; G₂ lacuna. —^c) G₂ damaged. K₂ चापि (for चैव). —^d) S₁ K₁ चिरकाले; K₂ 'कालं; K₄ 'कारं

(for 'कारी).

68 S₁ K₁. 2. 4 D₂. 4. 8 om. (hapl.) 68. —^a) T₂ सुहृदं. —^b) T₂ मान्यानां (for भृत्यानां). K₈ स्व- (for स्त्री-). D₈ वा (for च). —^c) K₈ अपराधेषु; B₁ 'राधेषु. ☞ Cp: अव्यक्तेषु, प्रमाणान्तरापरिशुद्धेषु । ☞

69 ^a) K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. 24 Dn₁. n₄ D₈ D₂-9 तत्र (for तस्य). —^b) D₈. 7 प्राप्तः (for प्रीतः). —^c) G₂ damaged. S₁ K₁. 2. 4 राजेन्द्र; B₈ T₁ G₁. 3. 8 M₁. 5-7 कौतेय (for कौरव्य). —^d) B₁ Da₁ M₁ चिरकारीतया (for 'कारितया). K₂. 4. 7 Da₃. 24 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 4. 6. 8. 9 तथा (for तया).

70 ^a) S₁ K₁. 2. 4 भूतेषु (for कार्येषु). —^b) S₁ K₁. 2. 4. 7 V₁ Bo. 6-9 Dn₄ D₈ D₂. 8 विसृज्य (K₁ 'ष) (for 'इय). K₈ तदा; K₁ D₄-7. 9 स्वयं; B₈ (marg. as in text) तथा (for ततः). —^c) G₂ चिरकारेण (hypermetric) (for चिरेण). M₁. 6 गत्वा (for कृत्वा). —^d) D₈ चिरेण (for चिरं न). K₁ D₄-7. 9 T₁ G₁-3. 6 चिरेण (T₂ G₁ 'रं च) प्रतिपद्यते.

71 ^a) K₁ G₁ चिर- (for चिरं). Da₃. 24 घा (Da₄ का) रयता; T₂ G₂. 3. 8 M₈ घा (G₂ का) रयतो; G₁ कारयते (for चार'). —^b) G₂ चिर- (for चिरं). D₈ T₁ G₁. 3. 8 M₈ नियच्छतः; G₂ निय** (for 'च्छति). —^c) G₂ damaged. S₁ K₁. 2 कृतं (for 'करं). —^d) M₁. 6 उपलभ्यते (for 'पद्यते).

72 ^a) D₈. 7 विद्याम् (for वृद्धान्). K₈ B₈. 7. 9 वृद्धानुपासीत चिरं. —^b) T₁ G₂. 3. 8 M₁. 5-7 मान्यांश्च; T₂ आर्यांश्च; G₁ अन्यांश्च (for बन्वांश्च). —^c) Bo कर्मान्; Bo Da₃ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 T₁ G₁-3. 8 M₁. 5-7 धर्मं (for धर्मान्). —^d) K₁. 2 कुर्याच्च (for कुर्यात्); S₁ K₁. 2 चान्वेषणं; K₁ D₄. 6 'वणे (for 'वणं).

चिरमन्वास्य विदुषश्चिरं शिष्टाभिपेक्ष्य च ।

चिरं विनीय चात्मानं चिरं यात्यनवज्ञताम् ॥ ७३

ब्रुवतश्च परस्यापि वाक्यं धर्मोपसंहितम् ।

चिरं पृच्छेच्चिरं ब्रूयाच्चिरं न परिभूयते ॥ ७४

उपास्य बहुलास्तमिन्नाश्रमे सुमहातपाः ।

समाः स्वर्गं गतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

२५९

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं राजा प्रजा रक्षेन्न च किञ्चित्प्रतापयेत् ।

पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

73 " K₁ D₄ D₅ विदुषः; V₁ D₅ T G₁-3.5 M₁ 5-7 विद्वांसं; B₂ विदुषां (for 'वद'). —^b) Ś₁ K₁ 2.4 इष्टान्; D₁ शिष्टं (for शिष्टान्). K₇ D₄ 9 निषेव (D₄ 'च'वेत्; D₅ 7 'वतु (for 'व्य च). —^c) G₂ damaged. K₇ चिरं (for चिरं). K₆ विलीय; G₁ विनीय (for वि). —^d) D₁ M₁ याति; G₁ यामि (for याति). B₂ अनवज्ञतां; D₄ 'ज्ञातां; D₅ 'ज्ञतं (for 'ज्ञताम्).

74 74^{ab} is damaged in G₂. —^a) Ś₁ K₁ 2.4 स्वात्मनश्च; D₅ कुर्वतश्च (for 'ब्रुव'). D₅ परस्यापि (for 'स्यापि'). —^b) B₂ वाक्यं (for वाक्यं). B₂ (marg. as in text) D₄ 1 धर्मोप- (for धर्मोप-). B₂ (marg. as in text) -शोभितं; D₅ -सेवितं; T₂ -संमितं (for -संहितम्). —^c) T₂ वाक्यं (for चिरं). K₆ Bo. 6.7.9 D₄ 2.4 D₁ 1.4 D₅ D₂ 2.3 पृ (D₄ 4)ष्टोपि (K₆ 'सि) च; V₁ पृष्टेच न; D₅ 1 पृष्टश्च वि-; T G₁-2.6 M₁ 5.6 पृष्टो हि यो (G₁ च) (for पृच्छेच्चिरं). K₇ D₄ 3.9 च ब्रूयाच्च (for चिरं ब्रूयाच्च). M₁ चिरं पृष्टो हि ब्रूयाच्च. —^d) K₁ 6 Bo. 6 (marg. as in text) 7.3 (marg.) 9 D₄ 2.4 D₁ 1.4 D₅ D₂ 2.3 'तप्यते (for -भूयते).

75 " G₂ चिरास्य; Cpp (gloss: उपित्वा) उपोष्य; Cp (gloss: क्षिप्त्वा) उपास्य (as in text). G₁ यस्मिन् (for त'). —^b) Ś₁ K₁ 4.6.7 B₂-9 D₄ D₅ D₅-1 M₁ 6.7 आश्रमेषु; K₂ 'मे च; V₁ T G₁ 2.6 M₂ 'मे स (for 'मे सु). Ś₁ K₁ 2.4 म (K₂ स)हर्षवः (for महातपाः). G₂ आश्रमे बहुलं तपः. —^c) Ś₁ K₁ 2.4 ययुः; T₂ स हि; G₁ M₁ समा; G₂ स्वर्गं

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

युमत्सेनस्य संवादं राज्ञा सत्यवता सह ॥ २

(for समाः). D₁ स्वर्गः (for स्वर्गं). Ś₁ K₁ 3 ततो विप्रः; D₁ -गतो विप्रः (for गतो विप्रः). —^d) K₂ सहतास् (sic) (for सहितस्).

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K₁ 2.4 5.1 V₁ Bo. 6-9 D₄ 2.4 D₁ 1.4 D₅ D₂-9 T G₁ 2.6 M₁ 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁ 2.4.7 V₁ Bo. 6-9 D₄ 2.4 D₁ 1.4 D₅ D₂-9 G₁ 2.6 M₂ 1 चिरकारि-कोपाख्यानं; M₂ चिरकार्युपाख्यानं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₆ B₁ M₁ 5.7 91; D₁ D₄ D₁ T₁ G₁ 2.6 M₂ 93; D₄ D₅ 92; D₅ 87; T₂ 106; G₂ 88. — Śloka no.: D₄ 76; D₁ 1.4 77; D₁ 39; D₅ 75.

259

The portion from st. 1 up to end of 12. 285 is lost in G₂ on missing folios.

1 " D₄ प्रजां; G₂ lacuna (for प्रजा). K₇ D₄ 6.9 M₁ 5-7 रक्षन् (for रक्षेन्). —^b) K₆ वा; D₅ 1 हि (for च). K₆ Bo. 6-9 D₄ 2.4 D₁ D₅ D₂ 2.6 (before corr.) 5.1 G₂ प्रघातयेत्; D₄ 4 प्रघात'; D₅ प्रघार' (for प्रघात'). Ś₁ K₁ 2 च किं (K₁ कं)-चित्परितोषयन्; K₂ न किञ्चित्परितोषयन्. —^c) K₇ D₄ प्रच्छामि. Ś₁ K₁ 2 G₁ M₁ त्वा (for त्वां). —^d) G₂ damaged.

2 G₂ is partly damaged. D₄ om. 2nd. —^a) D₄ युमत्सेनस्य. —^b) K₇ D₄ D₅ M₂ 1 राज्ञा; D₄ राजः; D₅ राजा (for राज्ञा). G₂ राजः सत्यवता सह.

C. 12. 9361
B. 12. 26871-3
K. 12. 175. 3

अव्याहृतं व्याजहार सत्यवानिति नः श्रुतम् ।
वधाय नीयमानेषु पितुरवानुशासनात् ॥ ३
अधर्मतां याति धर्मो यात्यधर्मश्च धर्मताम् ।
वधो नाम भवेद्धर्मो नैतद्भवितुमर्हति ॥ ४
श्रुतसेन उवाच ।
अथ चेदवधो धर्मो धर्मः को जातुचिद्भवेत् ।
दस्यवधेन हन्येरन्सत्यवन्तं करो भवेत् ॥ ५
ममेदमिति नास्यैतत्प्रवर्तेत कलौ युगे ।

3 *) Ś1 K1.2 Br अव्याहृतं; Dr 'हृतं'; M1.6.1 'हृत्य' (for 'हृतं'). ☞ Ca: अव्याहृतं, पितरं प्रति शिक्षा रूपं वचनं पुत्रेण व्यहर्तुमयोग्यमपि ॥ Cn: अव्याहृतं, दण्डा- नामप्यदण्डत्वं, प्राक्केनचिदुक्तम् ॥ Cs: केनाप्युक्तपूर्वम् । ☞ —^b) K1 Ds विद्युतं; T1 G1-2 नः श्रुतिः (T1 'तः'). After 3rd, T2 reads 9^a-10^b, repeating 9^{ab} in its proper place. —^c) Ks [अ]नीयमानेषु; K1 V1 Bo. 8-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 M1.6 [उ]धी- (K1 'त्रि')यमानेषु (Ds 'नस्य'); T G1-8 Ms. 1 नीय- मानस्य (G1 'ने तु'); Ca 'मानेषु' (as in text). —^d) Ds. 1 [म]स्य (for [अ]नु). Ks 'शासनं'.

4 Before 4, T G1 M1.6.1 ins. सत्यवान्. Gs partly damaged. —^a) Das. 24 अधर्मितां. —^b) Ks यात्यधर्मैवधर्मतां; Das धर्मो यात्यधर्मं च; M1.6 यात्य- धर्मं च धर्मं. —^c) M1 यदि (for नाम). K1 [अ]मवद्. T1 धर्मो (for धर्मो).

5 *) M1 चेदवधे. Ś1 K1.2 अथ तमस्य (Ś1 K1 lacuna for तमस्य /धावस्तः; T1 Gs कथं चिद्विधो धर्मो; Gs कथं च तद्विधो धर्मो. —^b) K1 (before corr.) धर्माः; Ds1 Ds [s]धर्मः (for धर्मः). Ś1 K1.2.5.1 V1 Ds. 9 जातु (K1 त-)यो; Bs जातु किं; Das जातुविद् (for 'चिद्'). ☞ Ca: को जातुचिद्भवेत्, न कोऽपीत्यर्थः । ☞ —^c) K2 om. (hapl.) 5^{cd}. —^d) Ks हन्येरन्; Ds. 1 हन्यते (for हन्येरन्). —^e) Gs damaged. Ks. 1 Ds. 5.1 M1.6 सत्यवत्; Ds T1 Gs. 8 'वान्' (for 'वन्'). V1 सत्यधर्मः कथं भवेत्.

6 Gs partly damaged. —^a) Ś1 K1.2.4 नश्येत्; K1 नास्येत्; T Gs M1.6-1 नाप्येत्; G1 नाप्ये' (for नास्ये'). —^b) Bs. 2.9 Ds. 1 प्रावर्तेत; Br Das. 24 प्रावर्तेत; T Gs. 8 M1.6-1 प्रवर्तेति. —^c) Ds (before corr.) कोके (for कोक-). Ds वद् (for न). M1 [अ]साद् (for साद्). —^d) Ks अथ चेदकुसंजनः;

लोकयात्रा न चैव स्यादथ चेद्वैद्य शंस नः ॥ ६
सत्यवानुवाच ।
सर्व एव त्रयो वर्णाः कार्या ब्राह्मणबन्धनाः ।
धर्मपाशनिबद्धानामह्यो व्यपचरिष्यति ॥ ७
यो यस्तेषामपचरेत्तमाचक्षीत वै द्विजः ।
अयं मे न शृणोतीति तस्मिन् राजा प्रधारयेत् ॥ ८
तत्त्वामेदेन यच्छास्त्रं तत्कार्यं नान्यथा वधः ।
असमीक्ष्यैव कर्माणि नीतिशास्त्रं यथाविधि ॥ ९

Ks अथ चेद्वैद्यसंशयः; G1 अथ चेद्वैद्य शासनं.

7 *) K1 सर्वम्; Ds सत्य; Dr सत्यम् (for सर्वं). Das Dn1. n4 Ds. 3 एते (for एव). K1 त्रयो वर्णाः; Ks त्रयो बालाः; Ds त्रयो वर्णः; Gs अत्र वर्णाः. —^b) Ks कार्यो; M1 कार्याद्. Ks ब्राह्मणबन्धनाः; Ks बन्धनिबं; Bs Das. 24 Dn4 ब्रह्मनिबं; Ds. 1 ब्राह्मण बन्धुना. ☞ Ca. n: ब्राह्मणबन्धनाः ब्राह्मणाधीनाः । ☞ —^c) Ks सर्वे; G1. 2 कर्म (for धर्म-). Ds -विबद्धानाम्; G1 निबद्धानाम् (for -निबद्धानाम्). —^d) K1 corrupt. Gs damaged. Ś1 अह्यो; Bs (marg.) अह्यो; M1.6 कश्चिद्; Ms नाह्यो (for अह्यो). Ks. 1 V1 Bo-9 Das. 24 Ds. 9 [s]व्यपचरिष्यति; Ds. 1 व्यभिच' (for व्यपच'). Bo Dn1. n4 Ds. 3.3 अन्योऽप्येवं चरिष्यति; T1 Gs नाह्यो व्यतिच'; T2 G1 नाह्योऽप्यतिच (G1 'क- रि'; M1 एको नापचरिष्यति (also 'सि'). ☞ Ca: अह्यो, क्षुद्रो व्यपचरिष्यति, अपचारं करिष्यति ।

8 *) Gs partly damaged. Ks यत्; Mr यं (for यत्). Bs (marg.) T2 अतिचरेत्; Gs *पि च ते; M1.6 अभिचरेत् (for अप'). —^b) Ks Ds M1 आच- क्षेत; G1 'क्षीत्तु' (for 'क्षीत'). T2 (also as in text) ब्राह्मणः (for वै द्विजः). Gs मा च कांक्षीत वै द्विज- —^c) T1 G1. 8 अधर्मेण; T2 अधर्मो न (for अयं मे न). —^d) Ś1 K1.2 प्रधारयेत्; Ks. 1 Ds. 1.9 [उ]प- धारयेत्; Ca (gloss: दण्डं धारयेत्) Cp (gloss: प्रकृष्टं शासनं प्रणमेत्) Cs (gloss: अपचारमवधारयेत्) प्रधारयेत् (as in text).

9 T2 reads 9^a-10^b after 3rd, repeating 9^{ab} here. —^a) Ks तद्वा मेदेन; K1 Das. 24 Dn4 Ds. 5.1 तस्य- (K1 'त्वे'; Das. 24 'त्वं')मे; Ds T1 Gs. 8 Ms Cnp. Cs सत्त्वमे; T2 (first time) सत्यमे; T2 (second time) M1.6.1 त (Mr [sup. lin.] स)त्त्वभावेन (for तत्त्वा- मेदेन). M1 दण्डकं. ☞ Cn: तत्त्वामकत्वात् तत्त्वं क्षीरं

दस्यूनिहन्ति वै राजा भूयसो वाप्यनागसः ।
 भार्या माता पिता पुत्रो हन्यते पुरुषे हते ।
 परेणापकृते राजा तस्मात्सम्पदप्रधारयेत् ॥ १०
 असाधुश्चैव पुरुषो लभते शीलमेकदा ।
 साधोश्चापि ह्यसाधुभ्यो जायतेऽशोभना प्रजा ॥ ११
 न मूलघातः कर्तव्यो नैष धर्मः सनातनः ।
 अपि खल्ववधेनैव प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ १२

(सत्त्वेति पाठे जन्तुः), तस्य अभेदेन, अविनाशेन यः प्रवृत्तं
 शास्त्रम् ॥ Cs (reading सत्त्वमेदेन): उन्मार्गेन वृत्तचुद्धि-
 निवृत्त्यर्थम् । ॐ ॐ Ca s: शास्त्रं, शासनं दण्डः । ॐ
 —^b) Ks दुष्टः; Bo. १-१ Das. २४ Dn1. २४ Ds 12. 2.
 १-१ विधिं (Bs 'धि'); G2 भवेत् (for वधः). —^c)
 G2 damaged. Bo 1. १ (marg.). १ सुसमीक्ष्य. K1 G1
 [ह]व; Ds न (for [ए]व). ॐ Ca: कर्माणि, अपराध-
 हेतुभूतानि, असमीक्ष्य, अविचार्य । ॐ —^d) K1 नीतिसंज्ञं
 यथा विधिः; Ks Bo. 1. १ (marg. as in text). १ Das.
 २४ Ms 'शास्त्रविधिं तथा.

10 For the sequence in T2, cf. v. l. 3. —^a)
 Ś1 K1. 2. 4 Bo. 1. १ (marg.) Dn1. २४ Ds 12. १. १. १
 निहति (for हिनस्ति). —^b) D1 s भूयसश्च; Ds. 1
 भूयसा; M1. १. १ भूयांसश्च; Ca (gloss: बाहुव्ययेन) भूयसो
 (as in text). K1 T2 नाप्यनागसः; K1 Ds s M1. १
 चाप्य; B1 वा अनागसः; Ds चाप्यनागसा. —^c)
 Ks. 1 Das Dn1 Ds. 1 M1. १-१ हन्यते; T1 Gs दहते.
 Ks Dn1. २४ Ds. 1 Ds. १ पुरुषेण ते (for 'ये हते'). —^d)
 Ś1 K1 [अ]पकृते; K1 V1 Das Dn1. २४ Ds. 1 Ds. १
 'कृतो; Ds. 1 [अ]पि कृतं (for [अ]पकृते). —^e) Ś1
 K1. 2. 4 सर्वं (for सम्बन्ध). Ś1 K1. १ प्रधावयेत्; V1
 प्रधाप; Ds. 1 प्रकाशं (for प्रचारं).

11 ^a) G2 damaged. Ś1 K1 नसाधुश्च (for असा^a).
 —^b) K2 लभते; T वहते (for लभते). G2 एकदा.
 —^c) Ds स्वसाधुभ्यः. Ks V1 Bo. 1. १ T2 G2. १ M1-1
 असाधुश्चैव (Gs M1 'भ्यश्च; M1. १ 'आपि) साधुभ्यः;
 Bs (marg. as in text) असाधुश्चैव सा; Bs (also
 marg.) Das M1 साधो (M1 'धु) श्रैवाप्यसा; Ds. 1
 साधुभ्यश्चाप्यसा; Ds असाधुभ्यश्चापि सा (hypermetric);
 T1 साधुश्चैव ह्यसा; G1 असाधुभ्योपि पुरुषो. —^d)
 Ks. 1 V1 Bo. १-१ Das. २४ Dn1. २४ Ds 12-१ T1 G1-१
 M1. १-१ Cs शोभना (Gs 'जो) जायते (for जायतेऽशोभना).
 K1 Das Dn1 Ds. १ Gs M1. १ प्रजा. T2 शासनाजायते
 प्रजा. ॐ Cp: साधुभ्यः सकाशादसाध्वी प्रजा शोभना

उद्वेजनेन बन्धेन विरूपकरणेन च ।
 वधदण्डेन ते क्लेश्या न पुरोऽहितसंपदा ॥ १३
 यदा पुरोहितं वा ते पर्ययुः शरणैषिणः ।
 करिष्यामः पुनर्ब्रह्म पापमिति वादिनः ॥ १४
 तदा विसर्गमर्हाः स्युरितीदं नृपशासनम् ।
 विभ्रदण्डाजिनं मुण्डो ब्राह्मणोऽर्हति वासनम् ॥ १५
 गरीयांसो गरीयांसमपराधे पुनः पुनः ।

जायते । ॐ

12 ^a) K1 Ds स (for न). G2 मूलभूतः (for
 'घातः). —^b) Ds. १ नैव (for नैव). —^c) Ks Das.
 २४ Dn1 Ds1 Ds. १ M1. १. १ स्वल्पवधेन (for स्वल्प).
 Ds [ए]व (for [ए]व). G2 न हि स्वल्पवधैव (sic).

13 ^a) Das विरूपकरणेन च. —^b) Ś1 K1. १ वध-
 बन्धेन; G1. १ पददण्डेन (for वध). Ds. १ न; G2 वै
 (for ते). Das Ds क्लेश्या; Dn1. २४ Ds. १ T2 क्लेश्या.
 —^c) K1. 2. 4. १ V1 Bo. १-१ Das. २४ Dn1. २४ Ds-१
 G2. १ Cpp न (K1 Ds. १ G2 स) पुरोहितसंसदि (K1
 'पदि; Bo. १. १ Cpp 'पदः). ॐ Cp: पुरोहितसंपदः
 पुरोहिताधिकारादपि । पाठान्तरे संसदि सभायाम् ॥ Cs:
 पुरोहितसंपदा अहितसंपदा, अपराधादतिशयेन हेतुना पुरः
 प्रथमं न वधदण्डेन क्लेश्या इत्यर्थः । ॐ

14 ^a) G2 दया; G2 यथा (for दया). —^b) Ś1
 पर्ययुः; K1 पर्ययवः; K2 पर्ययुः; Ks T1 G1-१ पर्ययुः;
 Dn1 चर्मयुः. —^c) K1 करिष्यामः; M1. १. १ 'प्यामि.
 —^d) Das वादिनः.

15 ^a) G2 partly damaged. T2 तथा (for तदा).
 Ks विसर्गमर्हाः; T G1. १ M1. १-१ विसर्गमर्हाः. —^b)
 T2 इदानीं (for इतीदं). Ks. 1 Bo. १-१ Dn1. २४ Ds
 12-१ T2 M1. १-१ Cap Cp (Cpp as in text) Cs घातु-
 शासनं (Bs 'लक्षणं) (for नृपशा). T1 G1. १ इति
 दंडातु (Gs 'त्र) शासनं; G2 नीतिदंडोत्र शासनः. ॐ Cp:
 घातुशासनं प्रकाशात् । राजा मदण्डो नालोत्पाद-वाटण्डयो
 नाम राजोत्पि यः स्वधर्मं न सिद्धि-मनुः (8. 335^d). ॐ
 —^c) Ś1 K1. १ दंडा (K2 'ड) जिने (for 'जिने). K1
 मंडो; T2 Gs मुंढी; G1 मुंढ; M1. १. १ दंडो (for
 मुण्डो). —^d) Ks. १ V1 Bo. १-१ Das. २४ Dn1. २४
 Ds 12. १. १. १ T1 G2-१ Cn शासनं; Ds चासनं; T2
 वा चनं (for वासनम्).

16 ^a) Ś1 K1 M1. १ गरीयांसः; Ks 'यसः; K2 'यसी;
 Ds. १ 'यसि; Ds 'यसा; Gs 'यान्यो (for 'यसो).

B. 12. 9575
C 12. 268(7). 16
K. 12. 273. 16

तथा विसर्गमर्हन्ति न यथा प्रथमे तथा ॥ १६

द्युमत्सेन उवाच ।

यत्र यत्रैव शक्येरन्त्यन्तुं समये प्रजाः ।

स तावत्प्रोच्यते धर्मो यावन्न प्रतिलङ्घ्यते ॥ १७

अहन्यमानेषु पुनः सर्वमेव परामवेत् ।

पूर्वे पूर्वतरे चैव सुशास्या अभवञ्जनाः ॥ १८

मृदवः सत्यभूषिष्ठा अल्पद्रोहाल्पमन्यवः ।

V1 Ds-1 गरीयासो; G1. 2 'यांसो; Cs (gloss: मोघरहितं) 'यांसम्' (as in text). ☞ Cs: गरीयांसः पूज्याः, विद्याभिजनतपःसंबन्धेनोत्कृष्टाः ॥ Cs: विद्याशीलादिभिर्गरीयांसो ब्राह्मणाः । ☞ —^b) V1 Ds ह्यपराधे; Ds. 1 [S] 'प्यय'; G1. 2 अपराधाः (G2 'धात्'). —^c) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 21 Dn1. 21 Ds Ds-2 तदा (for तथा). Ks अहंति. G2 तदा द्वितीयसर्गास्तु (sic). —^d) G2 damaged. Ds. 1 तथा (for यथा). Ds. 1 यथा; T1 G1. 8 नराः (for तथा). ☞ Cs: प्रथमे पुरुषा यथा विसर्गमर्हन्ति, न तथा गरीयांस इत्यर्थः । ☞

17 G2 partly damaged. Dn4 युधिष्ठिर (for द्युमत्सेन). —^a) Ks V1 Bs (marg. as in text). 9 Das Ds तत्रैव. Ks Ds. 6 शक्येरन्; V1 सज्जे; T G1-3 शक्यते (for शक्येरन्). —^b) K1 संयतं; K2 संवतु; Bs (marg.) संपन्नं; Das सयतुं; Ds संयतं. S1 K1. 2 नियमे; Ds समरे; Ds. 1 न्न (D1 स) मवेत् (for समये). Ds ब्रजाः (for प्रजाः). —^c) Ks Bo. 8 (marg.) Dn1. 21 Ds Ds. 8 Ms. 6 Cs तावान् (for तावत्). Ks V1 Bs-2 Das. 21 उच्यते; Ds1 मो; G2 रो; M1. 6 प' (for प्रो'). —^d) Ks Bo. 1. 8 (marg. as in text). 9 Das T2 Cp व्यतिलङ्घ्यते (B1 'ति'); T1 G1-3 ह्यति' (for प्रति'). ☞ Cs: धिगदण्डेन समये नियन्तुं न शक्येरन्धेदधदण्डो धर्मः । तत्रापि न शक्येरन्धेदधदण्डो धर्मः इत्यर्थः । ☞

18 ^a) G2 अहन्यमानेषु न पुनः. —^b) D4 om. (hapl.) from अवेत् up to पुरा (in 19^a). —^c) Ks. 1 Ds पूर्वतरे; G1 पूर्वपदे. Ks ये वै (for चैव). —^d) S1 K1. 6 चाक्षा (K1 'क्ष') सा; K2 वाक्षासा; Das. 21 प्र; Ds स्त्र; D1 M1. 6 जा; T1 Gs ह्या; T2 ह्य; M1. 1 अ' (for सु'). Ks. 6. 1 V1 Bo. 6-9 Das. 21 Dn1. 21 Ds Ds. 2. 6-9 M1. 1 ह्यमवज् (Dn4 'ज्') (for अज्). Ks Dn1 Ds (marg. sec. m.). 9 प्रजाः (for जनाः). G2 corrupt.

पुरा धिगदण्ड एवासीद्वागदण्डस्तदनन्तरम् ॥ १९

आसीदादानदण्डोऽपि वधदण्डोऽयं वर्तते ।

वधेनापि न शक्यन्ते नियन्तुमपरे जनाः ॥ २०

नैव दस्युर्मनुष्याणां न देवानामिति श्रुतिः ।

न गन्धर्वपितृणां च कः कस्येह न कश्चन ॥ २१

पद्मं श्मशानादादत्ते पिशाचाच्चापि दैवतम् ।

तेषु यः समयं कुर्याद्वेषु हतबुद्धिषु ॥ २२

19 D4 om. up to पुरा (cf. v. 1. 18). —^a) G2 partly damaged. Ks मृदेव; T1 G1. 3 जंतवः; T2 कजवः (for मृदवः). Ks Ds. 9 M1. 3-1 सस्व (for सस). —^b) G1 अल्पद्रोहोल्प- (for 'द्रोहाल्प-'). —^c) Ks दिग्; G2 [अ]नु- (for चिग्). Ks om. (hapl.) एवासीद्वागदण्ड. Gs एवास्ति (for 'सीद्') and दंडतस्व (for वागदण्डस्व). G1 समन्तरं. ☞ Cs: वागदण्डः दुरात्मचित्वादिपुरुषभाषणरूपः । ☞

20 ^a) Ks lacuna for दान. D4 आसीद्वाद्*दंडेपि. —^b) K1 वधदण्डो; K2 वधदंडो (sic). Ks [S] 'यवर्तते; (marg.) [S] 'पि व'; Ds. 1 'यव'; G2 [S] 'पि द्यते. —^c) Gs पथेन (for वधेन). —^d) S1 K1. 2 ये परे; Ks इतरे (for अपरे). Ks om. जनाः.

21 Ds T G1-3 Ms transp. 21 and 23. —^b) Bo न वेदानाम्; G1 नैवेदानीम् (for न देवानाम्). —^c) Ks Ds. 6. 9 तु (for च). Ks. 6 न च गंधर्वपितृणां; V1 गंधर्वाणां पितृणां च. —^d) Ks यस्येह. Ks (also as in text) च (for न). T G1-3 Ms कथं च न (for न कश्चन). S1 K1. 4 न कः कस्येह कश्चन; M1. 6. 7 न यक्षोरगर (M1 'रा') क्षसां. ☞ Cn: दस्युवधे तज्जारादीनां वधो नास्तीत्यर्थः ।

22 M1. 6 om 22^a. Ds T G1-3 Ms transp. 21 and 23. —^a) Ks D4 पद्म; Ds1 Ds यमं; Ds. 3 एनं; G1. 6 पात्रं; M1 (sup. lin. as in text) Cv पद्मं; Cs. n (gloss: शवालंकारं) पद्मं (as in text). S1 K1. 2 पिशाचाद्; Ks श्मशानाद्; Ds स्मशा' (for श्मशा'). S1 K1 M1 आदित्ये; V1 Bs (marg.) Csp आदित्यं; Ds आद्यते (for आदत्ते). ☞ Cp: आदत्ते इति काक्का ॥ Cv: पद्मं श्मशानादादत्ते इत्यत्र, हतश्चोरः पिशाचो भूत्वा दैवतं, देवतासंबन्धि । पद्मं, मरणदिनादारभ्य दशमेऽहनि, दक्षिणपार्श्वे यमाय, उत्तरपार्श्वे रुद्राय, मध्ये प्रेतराजायेति दत्तं पद्मं पिण्डाद्यं श्मशानादादत्ते, अपहरति । इदं चोपलक्षणम् । तत्रागतः प्रजाश्च आदिश्य बाधते । ☞ —^b) S1 Ks. 1

सत्यवानुवाच ।

तात्र शक्नोषि चेत्साधून्परित्रातुमर्हिसया ।

कस्यचिद्भूतमव्यस्य लाभेनान्तं तथा कुरु ॥ २३

द्युमत्सेन उवाच ।

राजानो लोकयात्रार्थं तप्यन्ते परमं तपः ।

अपत्रपन्ति तादृग्यस्तथावृत्ता भवन्ति च ॥ २४

वित्रास्यमानाः सुकृतो न कामाद्भ्रन्ति दुष्कृतीन् ।

सुकृतैर्नैव राजानो भूयिष्ठं श्रामते प्रजाः ॥ २५

श्रेयसः श्रेयसीमेवं वृत्तिं लोकोऽनुवर्तते ।

मदैव हि गुरोर्वृत्तमनुवर्तन्ति मानवाः ॥ २६

C. 12. 258B
B. 12. 26A [1. 26
K. 12. 273. 26

D4-2.9 Mr पिशाचाश्च; Ds 'चांश्च; Dr Cv 'चश्च; T G1-3 Ms 'चं (for 'चाच्). K2 Das अशिः; K1.7 D4-2.9 चाशिः; B2 चैव (for चापि). G2 देवतं (for दैव तम्). Ś1 (sup lin) K1.8 B2 (marg.) D4 Cpp पिशाचाश्च; D4 'च'चिदैवतं; Cp पिशाचा देवयोनयः. ❀ Cp: जीर्णदेवायतनस्या देवप्रतिमाः पिशाचैराक्रम्यन्त इत्यागमः । ❀ —^{ed} Ś1 (sup. lin.) K1 Dn1. n1 Ds. 1.7 कः (for यः). K1 समये. K1.8 Bo. 6-9 D4. a1 Ds D2. 8 T G1-3 M1. 5. 9 कश्चिन्कुर्वन्ति (T2 'वन्ते) (f. r कुर्यादज्ञेषु). M1 गतः (for हतः). ❀ Ca: यथा इमाणा-नाज्जातं पद्मं न देवाराधनेषु अश्विंकुर्वते कश्चित्ता तदाश्रय-गहिता नोपादीयते यथा आदित्यप्रतिमा । यत्र पिशाचादि अशि-दैवतं जीर्णदेवकुले च प्रतिमा च किल पूज्यमाना च पिशाचाः अश्विमुज्ज्वे इत्याशयः । एवमाश्रयगहितेषु भावेषु कः समर्थ व्यवहारं कुर्यात् ॥ Cn: पिशाचात् पिशाचोपहृतात्, आदत्ते चैलादिकमिति शेषः । दैवतं समर्थं देवताश्रयधारिरूपम् ॥ Cs: तेषु समर्थं शास्त्रमर्वादा यः कुर्वति स कुणपनिर्मासं गृह्णाति, पिशाचान्देवत्वेन गृह्णाति । ❀

23 Ks. 7 B2-9 D4. a1 D4. 6. 9 om. the ref. —^a) T1 G1-3 तात (for तत्र). Ś1 K1. 4 न शक्नोमि; K2 अशक्नोमि (sic); D4 अशक्नोषि (for न शक्नोमि). T G1-3 M1. 5-7 साधु. K7 D4. 9 सत्यं (K1 'वां) स्ताश्च शक्नोमि; Ds. 7 तांश्च शक्नोमि न चेत्साधून्. —^b) Ś1 K1 परिज्ञातुम् (for 'त्रातुम्). —^c) Ś1 भूतमव्यस्य; K1. 2. 6. 7 D4-6. 9 'भावस्य; G2 'संवस्य; Ca (gloss: चक्षुरादेः) 'भवस्य (as in text). —^d) G2 partly damaged. K1 लाभे-नान्तं; Ds (marg. as in text) लाभः स्यात्तत्; T1 G1. 3 लाभेनाथ; T2 M1. 5-7 लोभेनान्तं. Ds कुतः (for कुरु). K7 D4. 5. 7. 9 लाभस्यांतस्तथा भवेत्. ❀ Ca: अन्तं दण्डम् । ❀ Cp: कस्यचिद्भूतमव्यस्य, पृथिव्याद्यन्यतर-कार्यस्य चक्षुर्ग्राह्यपादहस्तादिरैकस्यान्तं कुरु, दस्योर्लाभेन । यद्वा दस्योर्लाभे सति नान्तं कुरु, किं तु एकाङ्कवधेनान्येषामज्ञानं रक्षणं कुरु ॥ Cs: भूतानां भवस्य क्षेमस्य कस्यचिदलाभेन लाभहेतोः ॥ Cv: भूतमव्यस्य जगतः लाभेन तद्वक्षणार्थं मित्यर्थः । ❀

24 Before 24, Ś1 K1. 4 Ca. p give the ref. (as

in text). —^a) Ds. राजानं. ❀ Ca: लोकयात्रा. लोकस्य स्वधर्मे स्थायना ॥ Cp: जनतास्वधर्मोपदर्शनार्थम् ॥ Cs: दण्डमन्तरेण लोकरक्षार्थम् । ❀ —^b) Ś1 K1. 9 तपते. K1 तपाः. —^c) K1. 8 Bo. 8 D4 Dn1 Ds1 D2. 8. 8 तेष्वपत्रपन्ति (for अपत्र). K2 अतादृग्यस्तथा. —^d) Ś1 (sup. lin.) K1. 2. 4 B2 (marg.) तथाभूता; B7 D4. 3 तथा वृत्ता; Ds1 तदावृत्ता. D4. 3. 4 ह (for च). ❀ Ca: चोराः अपत्रपन्ति, यथावृत्तो राजा तथाप्रवृत्ताः श्रमन्ति ॥ Cn: राजानस्तादृग्यः स्तेनेभ्योऽपत्रपन्ति, तथा-वृत्ताः, प्रजानां निर्दोषत्वं कामयमानाः पितर इव तपस्विनो भवन्ति ॥ Cs: तथावृत्ताः स्वयमदण्डादेवृत्ता भवन्ति । ❀

25 —^a) Ś1 K1. 4 Ds Ca वित्रासमानः (Ds 'मानान्; Ca [gloss: अस्माकमपि एवं दण्डोऽपराधे सति भवतीति चिन्तयन्] 'माणः); K2 त्रासमानो हि; V1 Ds2 Ds1 वित्रासमानः (Ds2 'नान्); T G1-3 M1. 5-7 वित्रासमाणाः (T1 G2 'नाः). Ś1 K1. 2. 4 V1 सुकृती (K1 'ते); D4 'ता; T1 G1. 3 'तैर्; Ca (gloss: शोभनकर्म्मप्रवृत्ताः) 'तो (as in text). —^b) G2 damaged. T G1. 8 Mr कामान्. Ks. 7 B2. 9 D4. a1 D4. 5. 1-9 T1 G1. 3 Ca (gloss: हन्तिर्गन्तव्यः छान्दसत्वात्) हन्ति (for भ्रन्ति). Ds D2. 8 दुष्कृतान्; D4. 5. 9 T G1. 3 M1. 5. 9 'वृत्तः (M1. 5 'ति); D4. 7 'वृत्तां (Ds 'ती). Ś1 K1. 2. 4 निक्कामा-हन्ति दुष्कृतं. —^c) Cp स्वकृतेन (for सु). Ks V1 B1. 9 D4. a1 हि; B2. 3 (marg. as in text) [अ]पि; D2 [ह]व (for [ए]व). Ś1 K1. 2. 4. 9 V1 B1. 3 (marg.) D4 Ds Ds राजापि; B2. 3 राजा हि; M1. 5 राजामिर्. —^d) D4 भूयिष्ठे. Bo. 1. 8 (marg.) D4. 3. 4 T G1-3 M1-7 शासति; B2 पाठयेत्; D4. 7 शासते (for शासते).

26 —^a) V1 B2 (marg.) श्रेयसी; Ds2 Cs श्रेयः स्व- D4 श्रेयः (submetric); T G1. 3 श्रेयसु (for श्रेयसः). Ks Bo. 6-9 D4. a1 Dn1. n1 Ds D1. 2. 3. 3 T G1-3 M1. 5-7 श्रेयसो (Mr 'से) (for 'सीम्). Ks V1 Bo. 6-9 D4. a1 Dn1. n1 Ds T2 M1 [5]प्तेन; K7 D4. 5. 1-9 T1 G1. 3 M1-7 श्रेयः; G2 श्रेय (for श्रेयं). ❀ Ca: श्रेयसः अपि श्रेयसी, अत्युत्कृष्टा । ❀ —^b) (marg.) Dn1. n1 Ds D4. 5. 3. 3 M1-7 वृत्तिं (for

C. 12. 9586
B. 12. 2: 871. 27
K. 12. 273. 27

आत्मानमसमाधाय समाधित्सति यः परान् ।
विषयेष्विन्द्रियवशं मानवाः प्रहसन्ति तम् ॥ २७
यो राज्ञो दम्भमोहेन किञ्चित्कुर्यादसांप्रतम् ।
सर्वोपायैर्नियम्यः स तथा पापान्निवर्तते ॥ २८
आत्मैवादाौ नियन्तव्यो दुष्कृतं संनियच्छता ।
दण्डयेच्च महादण्डैरपि बन्धूननन्तरान् ॥ २९
यत्र वै पापकृत्क्षेत्रो न महदुःखमर्हति ।

वृत्तिः). G₂ प्रतिकूलोनुवर्तते. —^a) K₁ स चैव; D₁ T₁ G₁ सदेव (for सदेव). T₁ G₁ [इ]ति (for हि). Ś₁ K₁ गुणैर् (for गुणैर्). T₁ G₁—^s M₅ वृत्तिम्. —^a) T₁ G₁ स अन्ववर्तत (for अनुवर्तन्ति).

27 Before 27, T G₁ s ins. युमत्सेनः. G₂ damaged. —^a) K₂ असमादाय; T₁ G₁ स च (G₂ चा) समाधाय (for अस). —^b) D₂ s. 44 M₅ समाधित्सति. K₄ T₁ G₁ पुमान्; K₇ D₄—^s G₂ परं (for परान्). —^d) B₅ (marg.) Ca (gloss: अभिमनन्ति) प्रसहति; T₂ पातयति.

28 Before 28, Ś₁ K₁ 2. 4 V₁ ins. युमत्सेनः. T G₁—^s M₇ transp. 28 and 29. —^a) D₂ 1 यद् (for यो). D₄ s राज्ञा; D₅ 1 राजा; D₆ [स]राज्ञो (for राज्ञो). K₅ B₄ s (marg. as in text). D₂ 4 दम्भमोहेन; T₁ G₁—^s M₁ s. 5 दम्भमोहेन (for दम्भ). —^b) G₁ कायाद् (for कु). Ś₁ K₁ 2 कुर्वाणिविदसांप्रतं. ☞ C₂ सः असांप्रतं, प्रजाहिंसनम् । ☞ —^c) K₁ 2 सः; B₅ (marg.) स्यात् (for स). —^d) K₇ D₂ D₄ s. 9 यथा (for तथा).

29 T G₁—^s M₇ transp. 28 and 29. —^a) K₁ निवर्तव्यो; K₇ नियंतान्वा (for नियन्तव्यो). —^b) Ś₁ K₁ 2 D₂ दुष्कृतः; M₁ 'ति; M₇ 'तीन्. K₇ संनियच्छता (sic); D₂ D₂ D₂ संनियच्छति (D₂ 'तं). —^c) Ś₁ K₁ 2 दण्डयेच्च; K₇ 'वे (for 'वेच्). T₂ G₁ s M₅ तथा; M₁ महान् (for महा). G₂ दण्डो (for दण्डैर्). —^d) B₇ अनंतरा; G₂ च नेतरान्. ☞ C₂ अनन्तरान्, पुत्रसोदर्यादीन् । ☞

30 Before 30, M₇ ins. युमत्सेनः. —^a) K₂ यत्रैव; T G₁—^s यो राज्ञः (for यत्र वै). B₅ (marg. as in text) पापकः (for 'कृत्). K₅ V₁ B₅ s. 2 D₂ D₂ D₂—^s क्रीडो; D₂ D₂ D₂ D₂ नीचो; T G₁—^s केचं; M₁ s. 1 केचान् (for केच्यो). —^b) T₂ सहा (for सहद्). K₂ s B₅ (marg. as in text) D₂ D₂ 1

वर्धन्ते तत्र पापानि धर्मो हसति च ध्रुवम् ।
इति कारुण्यशीलस्तु विद्वान्वै ब्राह्मणोऽन्वशात् ॥ ३०
इति चैवानुशिष्टोऽसि पूर्वैस्तात पितामहैः ।
आश्वासयद्भिः सुभृशमनुक्रोशाच्चयैव च ॥ ३१
एतत्प्रथमकल्पेन राजा कृतयुगेऽभजत् ।
पादोनेनापि धर्मेण गच्छेत्रेतायुगे तथा ।
द्वापरे तु द्विपादेन पादेन त्वपरे युगे ॥ ३२

अहंति; B₇ अर्चति; D₂ T₁ G₁ s इच्छति; D₂ D₂ T₂ G₂ M₁ s. 1 अर्च्छति (for अर्हति). —^a) K₂ वर्धते; D₂ 4 वर्धते; T G₁—^s वरं (T₂ 'रं)ते. T G₁ s वा पापं (for पापानि). —^d) D₂ 1 D₂ हसति; T₂ G₁ s प्र (for ह). T₁ G₁ s तं; T₂ वै; M₁ तद्; M₅—^s तु (for च). — Before 30^a, M₁ s ins. युमत्सेनः. —^c) T G₁—^s M₁ s. 1 वै (for तु). D₂ 1 इति कारुणी-
शालस्तु. —^f) T₁ G₁—^s यो विद्वान् (for विद्वान्वै). M₁ s. 1 मा (for वै). K₂ ब्राह्मणो. K₇ ब्राह्मणाश्चक्षात् (hypermetrio); T G₁—^s 'जानुगः (for 'जोऽन्वशात्). K₄ M₅ [स]नुगात् (M₅ 'नः); D₂ 1 [स]वशात्; D₂ 1 M₅ [स]न्वगात्.

31 —^a) D₂ 4 तिष्ठो (for तिष्ठो). —^b) D₂ 4 पिता-
महः. —^c) V₁ damaged; G₂ आश्वासयद्भिः (for 'यद्भिः). D₂ सुकृत (D₂ 'श)म्; T₂ सततम्; G₂ सुकृतम् (for 'सृष्टम्). —^d) D₂ 1 अनुक्रोशं. G₂ ये (for च).

32 —^a) K₇ D₄—^s पूर्वै (for प्रथम-). ☞ C₂ : एतत्, राज्यम् । ☞ ☞ C₂ : प्रथमकल्पेन, सुखेनाहिंसा-
मयेन दण्डेन ॥ C₂ : सर्वभूतहिंसावर्जनधर्मेण । ☞ —^b) D₂ 1 D₂ राज्ञा (for राजा). D₄ कृतं (for कृत-). K₂ D₂ s [स]भवत्; K₅ B₅ यजेत्; K₇ C₂ भवेत्; V₁ B₅ s. 1 s (marg.). D₂ s. 44 D₂ 1 D₂ D₂ s. 5, 7, 8 G₂ M₁ s. 1 जयेत्; D₄ युगे; T₁ G₁ s [स]जयत्; T₂ रुमेत् (for अभजत्). —^c) Ś₁ K₁ 2. 4 पा (K₄ प-
देनैकेन धर्मेण; G₂ पादेनापि न च. —^d) K₇ D₄ s गते (for गच्छेत्). D₂ 1 त्रेतायुगं. D₂ [स]नघ (for तथा). —^e) B₅ (marg. as in text) द्वापरे तु तदर्थेन; M₁ s. 1 'रे तदुपाधेन. —^f) K₂ D₇ T₁ G₁ s तु परे; K₇ B₅ D₂ s. 44 D₂ D₂—^s M₇ त्वपरे; V₁ B₅ s (marg.). D₂ 1 D₂ D₂ s. 2 T₂ त्वपरे (for त्वपरे).

33 —^a) ☞ C₂ : प्राप्ते, प्रवृद्धे । ☞ —^b) G₂ damaged. Ś₁ K₁ s. 1 B₅ D₇ T₁ G₁ s राज्ञा; K₂ D₂ s. 44 M₁ s

तथा कलियुगे प्राप्ते राज्ञां दुश्चरितेन ह ।

भवेत्कालविशेषेण कला धर्मस्य षोडशी ॥ ३३

अथ प्रथमकल्पेन सत्यवन्संक्रो भवेत् ।

आयुः शक्ति च कालं च निर्दिश्य तप आदिशेत् ॥ ३४

सत्याय हि यथा नेह जज्ञाद्धर्मफलं महत् ।

भूतानामनुकम्पार्थं मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

२६०

युधिष्ठिर उवाच ।

अविरोधेन भूतानां त्यागः पादुष्यकारकः ।

यः स्वादुभयभागधर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

गार्हस्थ्यस्य च धर्मस्य त्यागधर्मस्य चोभयोः ।

अदूरसंप्रसूतयोः किं सिद्ध्येयः पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

उभौ धर्मौ महामागावुभौ परमदुश्चरौ ।

उभौ महाफलौ तात सद्भिराचरित्वावुभौ ॥ ३

C 12.
B 12. 269(12).
K 12. 274. 3

राजा; Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 3 T2 M1 राजो. B2-s Das. 24 D4. 7 च (for ह). —^a) B7. 9 Das. 24 तावत् (for भवेत्). K7 D4. 6. 9 कालावशेषेण (for कालवि). —^d) Dn1 काला; G1. 3 काल- (for कला). Dn4 धर्मेण. K2 शोडशी; Dn1 G2 शोडशी.

34 *) T1 अतः (for अथ). T1 G1. 3 प्रथमकल्पे तु (for 'कल्पेन'). —^a) K2. 7 Das D2. 2. 5. 5. 5 G1. 3 M1. 1-4 सत्यवत्; T1 G2 M1 (sup. lin.) 'वान् (for सत्यवन्). —^d) G2 partly damaged. Ś1 (sup. lin. as in text) K2 ततः; K1 तस्य (for तप). K2 T G1-3 M1. 6 आविशेत्; B2 D4 (by corr.) आदिशत्. ॐ C2: निर्दिश्य, निश्चित्य । ॐ

35 *) B2 (marg. as in text) सत्येन. Dn1 M2. 1 तेन (for नेह). D7 T G1-3 सत्यायनं (T1 'य हि' तथा तेन (D7 नेह). —^a) K2 Das. 24 जज्ञा; T1 G1. 3 तज्ज्ञात् (for जज्ञात्). B2 च-फले; G2 'बलं (for 'फलं). ॐ Cn: धर्मफलं महत्, ज्ञानम् । स्वर्गादेः क्षुद्रत्वात् । ॐ —^a) K2 कल्पार्थं (for 'कम्पार्थं'). —^d) K1 मनः. D2 वतिः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्.

Colophon. G2 missing; K2. 3 B1-3 Dn1. 24 Dn2. 24 D1 G2. 1 M2-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 2. 6. 7 V1 B2. 5-8 Das 24 Dn1. 24 Ds D2-3 T G1-3 M1. 1-4 मोक्षचर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 6 सत्यवतोः संवादः; K2 B2. 7. 8 Das. 24 D2 सत्यवद्भ्युपसरेन-संवादः; K7 D4. 2. 1. 3 धुमस्तेनसंवादः; V1 B2 D2 M1. 1-4 धुमस्तेनसत्यवत्संवादः; B2 Dn1. 24 Ds D2. 3 धुमस्तेनसत्यवद्भाष्यं. — Adhy. no. (figures, words or

both): K2 B1 M1. 2. 7 92; Dn1 D7 T1 G1. 3 M2. 94; Dn2 D2. 93; Dn1 84; D2 88; T2 107; G2 damaged. — Sloka no.: Dn4 Dn1 37; Dn2 35; Dn1 27; D2 36.

260

This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 *) D2 अविशेषेण भूतानां. —^a) K2. 3 B2. 5-8 Dn1. 24 Dn2 D2. 2. 5 योगः (for त्यागः). K1. 7 Das G1 पादुष्य- (K7 'ज-') (for पादुष्य-). T G1-3 -कारकः (for -कारकः). ॐ C2: पादुष्यकारकः, यष्णां ज्ञानै-श्वर्यबलवीर्यतेजःशक्तीनां गुणानामीश्वरे निषतानां जीवेऽपि कारक इति निश्चित्य ज्ञातं मया । अथुना तु य उभयनाह ज्ञानकर्मसमुच्चयान्वयी स्वातं मे ब्रूहि । ॐ —^a) G1 स्वात् (for स्वात्). D2 उभयया (for 'भाग्'). —^d) Ś1 K1 Dn1 G2 तं (for तत्).

2 K2. 4 D2. 7 G2 om. (hapl.) 2. —^a) K1 गार्ह-स्थ्यस्य; K7 B2. 6 Das Dn1 D2 T1 G2 गार्हस्थ्यस्य (for 'स्थस्य'). D2 lacuna; T1 G2. 3 स्व- (for च). —^a) K7 D2. 6. 9 स्वात्; B2. 7. 8 Dn1. 24 Ds D2. 2. 5 योग- (for त्याग-). — V1 reads 2^a-4^b on marg. —^a) K7 D2. 3 अदूरस्थं. D2 T G1. 3 Cp (Cp as in text) C2 तु (Dn1 सु दूरसंप्रसूतयोः. ॐ C2: स्वयम्भु-भिन्नमस्वानयोः । ॐ —^a) K7 Dn2 D2. 3 सिद्धिः D2 कश्चित् (for किं सिद्धिः).

3 V1 reads 3 on marg. n.s. l. 1/2 om. 1/2 om. 1/2 om.

C. 12. 259B
D. 12. 260(a). 4
K. 12. 274. 4

अत्र ते वर्तयिष्यामि प्रामाण्यमुभयोस्तयोः ।
शृणुष्वैकमनाः पार्थ छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ४
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
कपिलस्य गोत्रं संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ५
आज्ञायमनुपश्यन् हि पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
नहुषः पूर्वमालेमे त्वष्टुर्गामिति नः श्रुतम् ॥ ६

Gs om. (hapl.) 3^{ab}. — ^a) Da4 T G1.3 महाभाग
(for 'भगवाद्'). — ^b) T Gs M1.2.1 दुर्वरो (for
'दुश्चरौ'). — ^c) T1 G1.3 महत् (for महा). K4 Bo
Das Dn1.n4 Ds Ds.2.3 T G1-3 तौ तु (for ताल).
Bs उभौ महाकलोपेतौ.

4 V1 reads 4^{ab} on marg. — ^a) G1-3 पुत्र (for
जन्त्र). K4 om. ते. Ś1 K1.2.4 वर्तयिष्यामि (for वर्त).
— ^b) K1 प्रामाण्यम्; T1 G1.3 माहात्म्यम्. V1 अपि;
Bo तथा (for तयोः). — ^c) T G1.3 M1.2-1 राजन्;
Gs lacuna (for पार्थ). — ^d) T2 शृणु (for छिन्न).
Bs (marg. as in text) Ds संशयः; T1 संशयं (for
) .

5 T1 om. 5^a-6^b. — ^a) Hypermetric (Cn: अक्ष-
विषयवर्मवर्ष). Ś1 K1.2.4 Bo.3 om. च. Ds.3
कपिलगोत्रं संवादं; Ds.7 कपिलपेशं सं; G1.3 कपि-
कस्य च गोत्र्यश्च; Gs 'स्य यतेश्चैव. — ^d) G1-3 संवादं
तं निबोधय.

6 T1 om. 6^{ab} (cf. v.1. 5). — ^a) G1.3 आत्मा-
र्थम्; Gs आत्मानम् (for आत्मायम्). Das.24 Ds.1
पश्यन्ति; Gs पश्यामि (for 'पश्यन्ति'). Ks om. हि.
॥ Ca: आत्मायं श्रोत्रियागमने मधुपर्कार्यं पञ्चोर्मरिणप्र-
। ॥ — 6^b is damaged in Gs. — ^b) Ds1
प्रामाण्यं; T2 प्रमाणं (for पुराणं). — ^c) D4 नहुषः.
Ds.3 M1.1 भारमे (for भारलेमे). — ^d) T G1.3 M1.
2-1 यष्टुं (for त्वष्टुः). D1 माम् (for गाम्). K1 Ds
न (for नः). Das त्वष्टुर्गामिति श्रुतं; Gs इष्टां गति-
मिति श्रुतिः. ॥ Cp: त्वष्टुः, त्वष्टारं देवमुद्दिश्यैत्यर्थः । ॥

7 ^a) K1.4 ता; Ds.3 तान्; T1 G1.3 गां; Gs
तं (for तां). Gs नियुक्तम्. ॥ Cn: नियुक्तां, हन्तुं
पुरस्कृतम् ॥ Cs: नियुक्तां वृषे वदाम् । ॥ — ^b) Ds.1
सत्यः (for सत्यत्वः). K1 V1 Bo.2-2 Das Dn1.n4
Ds Ds.2.3 T2 M1.1 संभवे (for समये). Gs नः
(for रतः). — ^c) Ds4 निहताहरो (for निवता).

तां नियुक्तामदीनात्मा सत्त्वस्यः समये रतः ।
ज्ञानवान्नियताहरो ददर्श कपिलस्तदा ॥ ७
स बुद्धिमुत्तमां प्राप्नो नैष्ठिकीमकुतोभयाम् ।
स्मरामि शिथिलं सत्यं वेदा इत्यब्रवीत्सकृत् ॥ ८
तां गामृषिः स्युमरश्मिः प्रविश्य यतिमब्रवीत् ।
हंहो वेदा यदि मता धर्माः केनापरे मताः ॥ ९

— ²) Ks V1 Bo.2-2 Das.24 Dn1.n4 Ds Ds.2.3.3
T2 तथा (for तदा).

8 ^a) Da4 Cp सं- (for स). Ś1 K1.2.4 अनुलां
(for उत्तमां). ॥ Cp: संबुद्धिं सम्यग्बोधम् । ॥ — ^b) K1
D4 नैष्ठिकीम्; G1 नैष्ठिकम्. K1 Ds1 -मयं; K1 Ds.3
-मयः (for -भयम्). ॥ Cp: नैष्ठिकीं प्रामाणिकत्वेन दृढ-
मूलत्वात् ॥ Cs: नैष्ठिकीं, मोक्षविषयाम् । ॥ — ^c) Ks
Ds.3 Cp स नाम (for स्मरामि). Ks सैत्यं (for सत्यं).
K1 Das.24 D1 सता (Das 'ती')मन्निथिलं सत्यं; V1
Bo.2-2 Dn1.n4 Ds Ds.2.3.3.3 T G1.3 M1.2-1 Cs
सता (Bs सत्या; Dn1.n4 Ds.2.3.3.3 सती-; Ds T G1.3
M1.2-1 Cs [gloss: औपनिषदीं] परा)मन्निथिलां सत्यां; Gs
परमां निथिलां सत्यां. ॥ Ca: अन्निथिलां, निथिलवचनं
तु दृष्टापरम् ॥ Cp: (reading स नाम निथिलं): निथिलं,
ज्ञानैः । सत्यं वचनम् । वेदा एवमेव प्रतिपादयन्तीत्यभिप्रायेण
सत्यपदप्रयोगः ॥ Cs: अन्निथिलां, तर्कैश्चातिवृत्तमशक्यम् ।
सत्यां, नित्यफलम् ॥ Cv (reading स्वरेण निथिलोऽसत्या):
उच्चैर्वक्तुं भीत्या अल्पस्वरो भूत्वा, गोमेवस्यापि विधानात्,
वेदा असत्या इति सकृदब्रवीत् । ॥ — ^d) Ś1 K1.2.7 Ds.
2.7.9 T1 G1.3 M1.2 वेद (for वेदा). ॥ Cn (read-
ing वेदाः): वेदाः इति गर्हायां ध्रुतिः ॥ ॥

9 ^a) K1 Ds.3 G1.3 स्युमरश्मिः; Some MSS.
स्युमरश्मिः; Ds संसृजन्तः; Gs सूर्यरश्मिः (for स्युम').
— ^b) T1 Gs यतिम् (for वतिम्). — ^c) Ks T2 अहो;
Bs (marg.) हं भो; Ds.1 भो न; T1 Gs हंहो;
Cs (gloss: अक्षयार्थत्वेन) दंभो; Cv (gloss: पापहेतु-
त्वात्) अंभः (for हंहो). Ds.7 अभि- (for यदि).
G1.3 दंभो वेदा यते धर्माः. ॥ Ca: तर्हि के नाम संसार-
मोचका ग्रन्थाः । न केऽपीत्यल्लोपायः ॥ Cn (reading वेदाः):
अत्रापि गर्हायाः ध्रुतेरनुवादः । ॥ — ^d) K1 धर्मः. G1.3
धर्मः केन परो मतः. Cp: वेदा यदि मताः अवमताः
इत्यर्थः । तदा केन प्रकारेण प्रमाणेन अपरे भवद्विमता ज्ञान-
दमादयोऽपि धर्मा मताः । तत्रापि वेदानामेव प्रामाण्यस्वीकारा-
दित्यर्थः ॥ Cs: अपरे स्वदीयाः सांख्यादयः के धर्मा दम्भत्वे
न मताः । सर्वाणि शास्त्राणि दम्भत्वेन मतानीत्यर्थः । ॥

तपस्विनो वृत्तिमतः श्रुतिविज्ञानचक्षुषः ।
 सर्वमार्थं हि मन्यन्ते व्याहृतं विदितात्मनः ॥ १०
 तस्यैवं गतदृष्णस्य विज्वरस्य निराशिषः ।
 का विवक्षास्ति वेदेषु निरारम्भस्य सर्वशः ॥ ११
 कपिल उवाच ।
 नाहं वेदान्विनिन्दामि न विवक्षामि कर्हिचित् ।
 पृथगाश्रमिणां कर्मापेकार्थानीति नः श्रुतम् ॥ १२
 गच्छत्येव परित्यागी वानप्रस्थश्च गच्छति ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च उभौ तावपि गच्छतः ॥ १३
 देवयाना हि पन्थानब्रह्मचारः श्वाश्रता मताः ।
 तेषां ज्यायःकनीयस्त्वं फलेषूक्तं बलाबलम् ॥ १४
 एवं विदित्वा सर्वार्थानारमेदिति वैदिकम् ।
 नारमेदिति चान्यत्र नैष्ठिकी श्रूयते श्रुतिः ॥ १५
 अनारम्भे ह्यदोषः सादारम्भेऽदोष उच्यते ।
 एवं स्थितस्य शान्त्रस्य दुर्विज्ञेयं बलाबलम् ॥ १६
 यद्यत्र किञ्चित्प्रत्यक्षमर्हि सायाः परं मतम् ।

C. 12. 9612
 B. 12. 28962. 17
 E. 12. 274. 17

10 ") Ś1 K1. 2. 4 दृतिवृत्तः; B1 Dn1 Ds. 2. 9 'मतः
 (for 'मतः). —¹) K1 Ds. 9 T1 G1. 3 M1. 5. 7 श्रुत-
 (for श्रुति). K1 Ds. विज्ञात- (for 'ज्ञान'). —²)
 Dn1 पूर्वम्; M1. 5. 7 सत्यम् (for सर्वम्). Ś1 K1. 2. 4
 च; M1 तु (for हि). —³) K1. 4 व्याहृतं; Dn1
 D4 व्याहृते; G1 व्याहृतं; G2 व्याहृतं (for व्याहृतं).
 Ś1 K1. 2. 4 : D4. 5. 7 विदितात्मनां (K1 'रमवान्'); G2
 'तं मनः (for 'तात्मनः). ☞ Cn: विदितात्मनः, नित्य-
 ज्ञानवतः परमेश्वरस्य । ☞

11 ") Ś1 K1. 2. 4 Ds1 Ds M1. 5. 7 सत्यम् (for 'तृष्ण-
 स्य). —¹) K1 विज्वरस्य; K2 विज्वरः; D2 विदुः (for
 विज्वर). B2 (marg.) गताक्षिपः (for निरा). —²)
 K2 G2 का विवक्षा; G1 अविवक्षा. M1. 5. 7 देवेषु; M2
 Cv देहेषु (for वेदेषु). —³) K2 V1 Bo. 6-9 Ds
 Dn1. n2 Ds Ds. 2. 5-8 सर्वतः; T2 योगिनः (for सर्वशः).
 ☞ Ca: निरारम्भस्य सुमुखोः वेदेषु कर्मप्राप्तस्य दशकेषु का
 विवक्षा अस्तीत्यर्थः ॥ ☞ Cn: तस्य ईश्वरस्य न वैषम्यवि-
 क्षया वेदवचनं संभवति ॥ Cp: तृष्णावन्तो हि कामज्वरसंतप-
 सापिष्टा विषयलोलुपतया वेदान्विन्दन्ति, स्वाभिप्रायेणार्थं कल्प-
 यन्ति । भवस्तु न तथेत्यर्थः ॥ Cv: निरारम्भस्य, यज्ञाचारम्भ-
 रहितस्य तव देहेषु का विवक्षास्ति । अत एवेदं विविन्दसीति
 भावः । ☞

12 ") T1 G1-3 वेदं न (for वेदान्वि-). —¹) M2
 के (for न). K1 V1 Bo. 6-9 Ds1 Dn1 Ds Ds. 2. 5.
 Cn (gloss: विषयान्वेष्यामि) विवक्ष्यामि; T1 G1-3
 M1. 5-7 Cp. 3 विवक्षा (G2 'ह्या')स्ति (for 'क्ष्यामि).
 ☞ Cp: विवक्षा वेदस्य तात्पर्यार्थः । ☞ —²) K2 Bo. 6.
 2. 9 Ds1 D2 आश्रमिणः (for 'जां'). Ds4 कर्माणि;
 G1. 2 कर्म (for कर्माणि). —³) G1 कर्माणि (sic);
 G2 वैका. ☞ Cv: एकार्याणि, एकस्वर्गाव्यफलाणि । ☞

13 ") K1 Ds. 9 एवं (for एव). Ds1 परित्यागी
 (for 'त्यागी). ☞ Cp: गच्छति, साधारानिर्गच्छति ॥ Cv:

गच्छति, परलोकम् । ☞ ☞ Ca: परित्यागी, निमुक्तः । ☞
 —¹) Ds1 वानप्रस्थस्य (for 'स्वयं'). —²) Ds2 जपि-
 T1 M1. 5 जपि- (for जपि). M2 तावुभावपि गच्छतः.

14 ") K2 देवयानाय; K1 Ds. 9 'यानादि-; G2
 'यानानि (for 'याना हि). —¹) Ds1 स्वाचारः (for
 चत्वारः). Ds1 स्वाचतो. Ś1 K2 युजाः; K1 युजां;
 Ds1 मतः (for मतः). — Ds om. 14'-15'; D1
 reads the same on marg. —²) K2 V1 Bo. 6-9
 Ds. 2. 4 Dn1. n2 Ds. 2. 5. 8 Ms पूर्णः; B2 (marg.)
 पूते; Ds D1 T G1-3 Ms तेषां (for तेषां). —³)
 Ś1 K1 बलेषु (for फलेषु). ☞ Cp: फलेषु, अवान्तरप्रयो-
 जनेषु सत्त्वगुणरसादिषु बलाबलत्वं, उपायःकनीयस्त्वं नाम । ☞
 — After 14, D2 reads 17, for the first time, repeat-
 ing it in its proper place.

15 Ds. 2 om. 15 (for Ds, cf. v. 1. 14). D1 reads
 15 on marg. —¹) Ds4 सर्वोत्तमान्; D1 G1 'त्मा
 (for 'यान्). —²) K2 Bo. 6-9 Ds. 2. 4 Dn1. n2 Ds Ds.
 2. 5 T1 M2 आर (Ms 'ऊ')मेतेति; K1 Ds. 9 आरमे (K1
 'से'दिति; T2 G2. 3 आरमे' (for आरमे'). K1 Ds
 वेदिकं; T2 वै मतं. D1 G1 सर्वार्थानारमेदिति. ☞ Ca:
 आरमेत, आश्रमविहितं, फलाभिसंवि विना कर्मैतत्त्वः । ☞
 —³) K2 Bo. 6-9 Ds. 2. 4 Dn1. n2 Ds Ds. 2. 5 T1 G1. 3
 M2 नार (G2 Ms 'ऊ')मेतेति; T2 G2 नारमेदि (G2
 'मेते'ति; M1 नारमेतेति (for नारमेदिति). Ds
 वान्प्रश्नः; G2 तान्प्रश्न (for वा'). D1 वैदिकं नारमेतेति.
 —⁴) B2. 1. 9 सततं; B2 (marg.) वैदिकम् (for 'वै').
 ☞ Cn: वैदिकीत्यनेनैतस्याः सिद्धान्तत्वं दर्शितम् ॥ G2:
 वैदिकी, मोक्षविषया । ☞

16 ") B2 (marg.) M1. 5 अनारम्भो; T2 'लंभे
 (for 'रम्भे). B2 M1. 5-7 हि दोषः (for ह्यदोषः).
 —¹) Ds. 2. 4 आरंभो; T2 आरंभे (for आरंभे). G2
 उच्यते. ☞ Ca: दोषः, अमितीत्यर्थः । ☞ —²) G2

. 12. 2612
. 12. 2. 9[2]. 17
. 12. 274. 17

कृते स्वागमशास्त्रेभ्यो ब्रूहि तद्यदि पश्यसि ॥ १७

स्युमरदिमरुवाच ।

स्वर्गकामो यजेतेति सततं श्रूयते श्रुतिः ।

फलं प्रकल्प्य पूर्वं हि ततो यज्ञः प्रतायते ॥ १८

अजश्चाश्वश्च मेपश्च गौश्च पक्षिगणाश्च ये ।

ग्राम्यारण्या ओषधयः प्राणस्यान्नमिति श्रुतिः ॥ १९

एवमस्थितशास्त्रम्.

17 Ds reads 17 for the first time after 14. —^a) Bs (marg.) s (marg as in text) १ यद्यश्च; Ds: Ds. 1 T G1-s Ms यदत्र (for यद्यश्च). —^b) T1 G1-s हिंसायाः परमं मतं. —^c) T2 श्रुते (for कृते). G2 त्वमथ (for स्वागम-). Ds (second time) एपां उयायः कनीयस्त्वं. —^d) Ds (second time) फले (for ब्रूहि). K1 तस्य हि; Dn1 Ds Ds. s. s. s (both times) यद्यदि (for त'). K2 पश्यसि.

18 T1 G1-s om. the ref. K4 शुमरदिमः; K1 Ds. १ स्मृतः; Ds स्थूमः; Ds स्युमः; D1 स्थूग' (for स्थूम'). —^a) B1 -कालो (for -कामो). K2 यजेतीति; K6 प्रजेतेति (for यजे'). —^c) K1 Ds प्रकल्प्य; K6 Bs. 1. १ प्रत्यक्ष (for प्रकल्प्य). K1 [अ]पूर्वं (for पूर्व). Ds. 1 फलं कल्पयते पूर्वं; T1 G1-s सफलं कल्प्य G2 'ल्प्य'पूर्वं हि. —^d) Ks. 1 B1. १ Ds प्रतीयते; K6 Bs (marg.) Ds Ds T1 G1-s प्रजा' (for प्रता').

19 ^a) D1 T1 G1 अजाश्च (for अजश्च). K2 T1 चाश्वाश्च; Ds G2 च धश्च; M6 छागश्च (for चाश्वाश्च). K1 om. the second च. Ds अजश्चाश्वमेपश्च (sic). —^b) K6 गोश्च; Ds पशोः (for गौश्च). G3 -गुणाश्च (for -गजाश्च). M1. १. १ गोश्च पक्षिग एव च. —^c) K4 १ Bs (marg.) ग्राम्यारण्या; Ds lacuna; M1. १ ग्राम्यारण्याद् (for 'रण्या'). Ks V1 Bo. १-१ Das २४ Dn1 n4 Ds Ds. १. १-१ चोषधयः; K1 Ds. १ M1. १ औष' (for ओष'). —^d) K1 इतः (for इति). Ds प्राणार्थमिति नः श्रुतिः; D1 प्रायश्चार्यमिति श्रुतिः.

20 Ds om. (hapl.) 20. —^a) Bs (marg as in text) यथा (for तथा). G2 [अ]न्या (for [अ]न्नं). Ś1 K1. १. १ अहरहः; Bs (marg as in text) त्वह'; Ds अहरहं (for 'रहः'). —^b) Ks. 1 V1 Bo. १-१ Das २४ Dn1 n4 Ds Ds. १. १-१ T1 G1-s M1. १ निरूप्यते; Ds निरूप्यते (for निरूप्यते). —^c) Ds. 1 चापि (for चाय). Ds1 M1. १ चान्याश्च; T G1-s Ms चान्यानि (for चान्यं च). —^d) Bs (orig.) १ [अ]ज्ञास्; Bs (marg.)

तथैवान्नं बहरहः सायं प्रातर्निरूप्यते ।

पशवश्चाथ धान्यं च यज्ञस्याङ्गमिति श्रुतिः ॥ २०

एतानि सह यज्ञेन प्रजापतिरकल्पयन् ।

तेन प्रजापतिर्देवान्यज्ञेनायजत प्रभुः ॥ २१

ते स्मान्योन्यचराः सर्वे प्राणिनः सप्त सप्त च ।

यज्ञेषु गृहकृतं विश्वं प्रादुरुत्तमसंज्ञितम् ॥ २२

[अ]ज्ञास्; Ds. १. १ [अ]र्धम् (for [अ]ङ्गम्).

21 ^a) Ds. १-यज्ञानि (for यज्ञेन). —^b) K4 Ds1 अकल्पयेत्; Ds 'यन्' (for 'यत्'). —^c) Ds. १ ततः (for तेन). Ds1 देवान् (for देवान्). —^d) Ks. १ M1. १ [अ]यजतः; G2 M1 यजत (M1 'तः') (for [अ]यजत).

22 ^a) Ks V1 Bo. १-१ Das Ds Ds. १. १. १ तस्या- V1 तेस्या; Ds. १ अस्या'न्योन्यच B1 Ds 'व'राः सर्वे; K1 Ds तस्या'न्योन्ये वराः सर्वे; Ds4 Ds (marg.) तद-न्योन्यचराः सर्वे; Dn1 ते ह्यन्योन्यचराः सर्वे; Dn4 तस्या-द्योगन्ये पर्वे; Ds. १ तस्याद्योग्यतराः सर्वे; Ds तस्याद्यो-न्यवराः सर्वे; T1 G1-s तेन्योन्यं च प्रजाः सर्वे; T2 तस्या-न्योन्यपराः सर्वे; G2 तेन्यान्वां च पराः सर्वे; M1. १ तस्या-न्योन्यवराः सर्वे; Ms तेन्यान्योन्यवराः सर्वे; M1 तस्याद्यो-न्यपराः सर्वे. ❧ Ca (reading अन्योन्यचराः) : परस्परं यज्ञजाः ॥ Cs : अन्योन्यवराः, अन्योन्यस्मादिशिष्टाः । ❧ —^b) T1 G1-s तत्र (for the first सप्त). Ś1 (sup. lin.) Ks. १ Bo s (marg) Das. २४ Dn1 n4 Ds Ds. १. १ सप्तधा (Ks 'तः'); Ds सप्त वा (for सप्त च). —^c) After 23^a, T1 G1-s Kumbh. ed ins.:

711* गौरजो मनुजो मेघः अथाक्षतरगर्दभाः ।

एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ।

सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा वारणास्तथा ।

महिषी वानराश्चैव सप्तारण्यास्तथा स्मृताः ।

[(L 1) Kumbh. ed. वा वा (for मेघः). G1 उद्वा-तर- (for अथा'). — (L 3) Gs सिंहव्याघ्र- (for सिंहा व्याघ्रा). — (L 4) Kumbh. ed. हरिणः शलकाश्चैव (for the prior half).]

—^a) Bs T2 [उ]पाकृतं (for 'कृतं'). ❧ Ca : उपा-कृतम्, अभिमन्त्रितम् ॥ Cs : उपाकृतं, विनियुक्तम्, उपयुक्त-मिति यावन् । ❧ —^b) D1 प्रादुरुत्तमसंज्ञितं; G2 पशु-रत्तमसंज्ञितं.

23 ^a) Ś1 एतश्च; K1 एतैश्च; Ks. १ Bs. १. १ ततश्च (for एतच्). Ds-ज्ञाव-; Ds M1 (sup. lin.)-ज्ञानं

C. 12. 9625
B. 12. 269(a). 21
K. 12. 274. 24

न हिनस्ति द्वारभते नामिदुद्यति किंचन ।

यज्ञो यष्टव्य इत्येव यो यजत्यफलेप्सया ॥ ३०

यज्ञाङ्गान्यपि चैतानि यथोक्तानि नसंशयः ।

विधिना विधियुक्तानि तारयन्ति परस्परम् ॥ ३१

आम्नायमार्गं पश्यामि यस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः ।

तं विद्वांसोऽनुपश्यन्ति ब्राह्मणस्यानुदर्शनात् ॥ ३२

ब्राह्मणप्रभवो यज्ञो ब्राह्मणार्पण एव च ।

Kr Ds. 5. 7. 9 यथैषा; V1 Bo Das Dn1. n4 Ds. 2. 6. 8 यथार्था; Bs-9 Das T1 G1. 2 यथा हि; Ds Ms. 7 यथार्था (Ds1 'र्था'); T2 G2 यथर्षे (T2 'र्षि'); M1. 6 यथर्षे (Ms 'र्वे') (for यथा वै). Ś1 K1. 2. 4 हविः (for ध्रुतिः). — °) Ks V1 Bs. 7. 9 Das. 24 Ds. 1 T1 G1-3 Ms सर्वे (for पूर्वे). Ms पूर्वतराः (for पूर्वे). Kr Bo. 8 (marg.) Dn1 Ds Ds. 2. 6. 8 एवं पूर्वतराः सर्वे (Ds 'र्वे'). — °) K1 प्रवृत्तश्च. Ks Bs-9 Das. 24 [अ]पि हि; T G1-3 M1. 6. 1 चापि (for चैव).

30 °) Ks हि नास्ति. Kr Ds1 Ds. 9 नालभते; V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds2 Ds. 2. 5. 6. 8 M1. 6. 1 (also as in text) नार'; Dr T G1. 3 Ms द्वाळ' (for द्वार'). G2 न हिंसेत्यालभते. ☞ Ca: न हिनस्तीति । न तु हिंसा तत्र क्रोधफलम् । ☞ — °) T G1. 2 M1. 6 चापि (for नामि-). Kr 'दुद्यति'; Ds. 1 'दुद्येत' (for 'दुद्यति'). Ś1 K1. 2. 4 Ds1 किंचन; Ds T1 G1. 3 कश्चन (for किंचन). G2 नास्तिविद्येत किंचन (sic). — °) Ks V1 Bs. 7. 9 Ds. 1 T G1. 3 M1. 5-7 यज्ञैर् (for यज्ञो). Ks V1 Bs Das. 24 T G1. 3 Ms. 1 Cp यष्टव्यम् (for 'व्य'). Bs Das. 24 एवं (for एव). Bs (marg.) यज्ञेष्टव्यमित्येव; G2 यज्ञैरिष्टुंगमित्येव. — °) Ks Dn1 T2 G2 योजयति (for यो यजति). Ks. 1 Das Ds1 Ds. 9 अफलेप्सया (for 'प्सया').

31 °) T2 G2 चैतानि (sic) (for चैतानि). — °) Ks. 1 Bo. 5. 7. 3 (marg as in text). 9 Das Dn1. n4 Ds. 2. 6 यज्ञोक्तानि; Ds मयो' (for यथो'). Ks Bo. 5. 7. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 6. 8 अनुप' (Bo 'स') वंशः; Kr Ds. 2. 7. 9 M1. 5-7 अत्र सर्वशः; V1 Bs (marg.) अत्र सं (Bs अनुसं) वंशः; Bs (orig) T G1-3 अपि सर्वशः (for नसंशयः). — °) M1 विनियुक्तानि (for विधि'). Ś1 K1. 2. 4 V1 कर्मणा विधियुक्तैः; G1 विधिना विधिना युक्तम्. — °) K4 वरंति; Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5-8 चार' (for तार').

32 °) G2 आम्नायम् (for 'व्य'). Ds. 1 नास्त्रायसर्ध

अनु यज्ञं जगत्सर्वं यज्ञश्चानु जगत्सदा ॥ ३३

ओमिति ब्रह्मणो योनिर्नमः स्वाहा स्वाहा वषट् ।

यस्यैतानि प्रयुज्यन्ते यथाशक्ति कृतान्यपि ॥ ३४

न तस्य त्रिषु लोकेषु परलोकभयं विदुः ।

इति वेदा वदन्तीह सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ३५

ऋचो यजूंषि सामानि स्तोभाश्च विधिचोदिताः ।

यस्मिन्नेतानि सर्वाणि बहिरेव स वै द्विजः ॥ ३६

पश्यामि; M1 आम्नायमार्गं प'. — °) Ks Bs-9 Das Ds. 1 ते; Ds1 T G1-3 M1. 5-7 तद् (for तं). Ks Bs. 7. 3 (marg. as in text) Das. 24 Ds. 1 T G1-3 M1. 5-7 न सुद्यति (for अनुपश्यन्ति). — °) ☞ Ca: ब्राह्मणस्य विधिविधायकवेदभागस्य अनुदर्शनादुपदेशात् । ब्राह्मणजातीयस्य गुरोरिति वा ॥ ☞

33 °) G1 ब्राह्मणः (for 'ण-'). Ś1 K1. 2. 4 धर्मो (for यज्ञो). Ds. 1 ब्राह्मणप्रभवा यज्ञा. — °) Br. 9 Das. 24 Ds. 1 ब्राह्मणार्पणमेव च (Br ह); T2 'णा ब्रह्म एव च; Cp 'णार्पण एव च (as in text). — °) Ds अत्र- (for अनु). Das ज्ञानं (for यज्ञं). T1 स्वर्गं (for सर्वं). ☞ Ca: अनु यज्ञं, यज्ञनिमित्तम् ॥ Cp: यज्ञं लक्ष्यीकृत्य ॥ Cs: यज्ञाधीनम् । ☞ — °) Kr Ds. 9 यज्ञस्य; Ds. 1 यज्ञाश्च (for यज्ञश्च). Bs (marg. as in text) [अ]नुजगत्तया (for 'नु जगत्सदा'). Ks यज्ञश्च जगदसदा (sic). ☞ Ca: अनु जगत्, जगन्निमित्तः ॥ ☞

34 °) K1 Bs Gs ब्राह्मणो (for ब्र'). G2 ओमिति ब्राह्मणा नित्यं. ☞ Ca: योनिः आविर्भावस्थानम् । ☞ — °) K4 नमः; Das मनः (for नमः). Ś1 K1 वौषट् (for वषट्). — °) Ks. 1 Ds. 9 प्रसज्यन्ते; Ds. 1 प्रयुज्यन्ते; Ds प्रयुज्यन्ते; M1. 6 प्रयुज्यन्ते (for प्रयुज्यन्ते). — °) Ds. 1 यथैतानि (for यथाशक्ति). Dr कृतानपि (for 'न्यपि').

35 °) Kr Ds. 9 T2 G1-3 परलोके (for 'लोक-'). M1. 6. 1 ब्राह्मण्यं विप्रण्यति. — °) Ks वदति; Kr वदति. Das ह (for [ह]ह). — °) K1. 2 T G1. 3 M1. 5-7 वृद्धाश्च; Ds1 सिद्धाश्च; G2 वृद्धाश्च (for सिद्धाश्च).

36 °) Ks G1 स्तोमाश्च; Ds1 स्तोमाश्च; G2 यज्ञाश्च (for स्तोमाश्च). Kr Ds. 9 विधि (Kr 'दि') नोदिताः (for 'चोदिताः'). ☞ Ca: स्तोभाः गीत्याधारभूतान्यक्षराणि ॥ Cn: सामपूरकाक्षराणि, हाऽऽयि, हाऽऽबु, इत्यादीनि । ☞ — °) T G1. 3 M1. 5-7 वाङ्मानि; G2 हव्यानि (for

अग्न्याघेये यद्भवति यच्च सोमे सुते द्विज ।
यच्चेतरेर्महायज्ञैर्वेदं तद्भवान्स्वतः ॥ ३७
तस्माद्ब्रह्मन्यजेतैव याजयेच्चाविचारयन् ।

यजतः स्वर्गविधिना प्रेत्य स्वर्गफलं महत् ॥ ३८
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञानां परश्चेति विनिश्चयः ।
वेदवादविदश्चैव प्रमाणमुभयं तदा ॥ ३९

G. 12. 260.
B. 12. 260(a). 39
C. 12. 274. 43

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्च्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

सर्वाणि). — ^a) Ks V1 Bo. 5-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 5. 5. 5 भवन्तीह (Da4 'ति ह' (for बहिरेव). Ks. 1 द्विज. Ds. 1 भवन्ति स ह वै द्विज.

37 ^a) Ks अग्न्याघेये (sic); Da4 Dn1 अग्न्याघे- (Da4 'घ')घे; Gs अग्न्याघेये (for अग्न्या). Ds भवन्ति. — ^b) Ś1 K1. 2. 4 यज्ञ; K1 Bo. 8 तच्च (for यच्च). Ś1 K1. 2 सोमे- (for सोमे). Ds. 1 सुत; M1. 6 सुते (for सुते). K1 V1 Dn4 Ds द्विज; Dn1 Ds1 D2. 8 द्विज (for द्विज). T1 G1-8 यच्च (Gs यं च) सोमे स्थितं जगत्. — ^c) Ś1 K1. 2. 4 यज्ञ (for यच्च). Ks D4 चेतरे; Da4 Gs चेतरे; Gs च वेदैर (for चेतरे). ☞ Cs: महायज्ञैः, अश्वमेधादिभिः पञ्चमहायज्ञैः । ☞ — ^d) K1 वेदसु: T G1-8 वेदैर (for वेद). Ks Bo. 8 (marg.). 8. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 5. 5 पुनः; K1 D4. 9 ततः; Bo. 7 प्रभु; Ds युत; T1 तदा; T2 G1-8 Ms तथा; M1. 5. 1 अपि (for स्वतः). Ds. 1 वेदवाञ्छं ततस्ततः.

38 ^a) Bs Ds. 1 T1 Ca ब्रह्म (for ब्रह्मन्). Ks. 1 Bo. 5-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 M1. 5-7 यजेत; T2 यजेत (for य'). Gs [ए]वं (for [ए]व). K1. 5 तस्माद्ब्रह्मण्यजे (K4 'ने'तैव. — ^b) T2 योजयेत् (for याज'). Ks Bo. 8. 8 (marg.). 9 Das. 24 विचारयन्; V1 [अ]पि चारयन्; B1 [अ]विधा; Dn4 Dr विधा (for [अ]वि). Ds याजये वापि चारयन्. ☞ Ca (reading ब्रह्म): ब्रह्मैव यजेत, ब्रह्मार्पणविधया यजेत । यजमानवदस्त्विजोऽपि ब्रह्मार्पणन्यायेन याजनं कुर्युः । ☞ — ^c)

Ks Bo. 5. 7. 9 Das. 24 यजते; Bs Ds यजेत (for यजतः). Ks Bo. 8 (marg. as in text). 9 Das. 24 प्रेत्य-; V1 Bo Dn4 Ds-5. 7. 9 T G1-8 M1. 5-7 यज्ञ- (for स्वर्ग). — ^d) Bs (marg. as in text) यथा (for प्रेत्य).

39 ^a) = (var.) 6. 26. 31^a. G1 यज्ञानां (for [अ]य'). — ^b) D1 परंश्च; G1 परस्य (for परश्च). Ks परश्चेत्यविनिश्चयः; Gs परं लोकाश्च निश्चयः. — ^c) T G1-8 Ms. 1 वेदा वेद- (for वेदवाद-). Dn1 विविध (for विविध). Ds M1. 6 चैव (for चैव). — ^d) T1 G1-8 Ms उभये (for 'यं'). Ks. 1 Bs. 8 Das. 24 D1 T2 Gs M1. 5-7 तथा (for तदा). ☞ Ca: उभयं, कर्मकरणं कर्मत्यागश्च । ☞

Colophon. Gs missing: Ks. 8 B1-5 Da1. 24 Dn1. n4 D1 G4. 8 M2-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 5. 5. 1 V1 Bo. 5-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-8 M1. 5-7 गोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2 V1 Bo. 8 Ds Ds. 8 गोकापिली (Ś1 K1. 2 'ळे')वं; Ks Ba. 7. 9 Das. 24 D2. 8 गोकापिलीवं; K1 Da. 5. 9 गो (K1 om. गो) कापिलीयप्रशंसा; D1 गोकापिलीयसंवादे वागप्रशंसा; Gs कपिलगायत्रीसंवादाद्योऽर्थश्च (sic); Ms गोकापिलीये यज्ञप्रशंसा; M2 कपिलगोसंवादे श्रौतकथनं; M3 कपिलगोसंवादे वागश्रौतकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks Br M1. 5. 1 93; Dn1 Dn Dr T1 Gs. 8 Ms 95; Dn4 Ds 94; Ds 89; T2 108; Gs 90. — Sloka no.: Da4 Ds 40; Dn4 41; Dn1 38.

२६१

C. 12. 9:58
B. 12. 270(49). 1
K. 12. 276. 1

कपिल उवाच ।

एतावदनुपश्यन्तो यतयो यान्ति मार्गगाः ।
नैषां सर्वेषु लोकेषु कश्चिदस्ति व्यतिक्रमः ॥ १
निर्द्वेष्टा निर्नमस्कारा निराशीर्बन्धना बुधाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यश्चरन्ति शुचयोऽमलाः ॥ २
अपवर्गेऽथ संत्यागे बुद्धौ च कृतनिश्चयाः ।
ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मभूताश्च ब्रह्मण्येव कृतालयाः ॥ ३
विशोका नष्टरजसस्तेषां लोकाः सनातनाः ।

261

This adhy. is missing in Ge (of. v. l. 12. 259. 1).

1 ") Ds1 Ds. 2 T1 G1 Cn -पश्यन्ति; Cp. 2 -पश्यन्तो (as in text). — ") Ds1 यति (for यान्ति). T1 मार्गगाः; G1 मार्गगाः (for मार्गगाः). ☞ Cn: मार्गगाः मार्गे सविशेषावस्थायां स्थिताः ॥ Cp: मार्गगाः सत्यधर्मा मिनाः ॥ ☞ — ") K4 Ds. 2 तेषां; G2 नेह; Ms नैर् (for नैर्). Ś1 K1. 2. 4. 1 Ds. 2. 1. 2 भूतेषु (for लोकेषु). — ") ☞ Cn: व्यतिक्रमः; मिथ्यासंकल्पः ॥ Cp: विगानम् । ☞

2 With 2, cf. 12. 234. 9; 237. 24. — ") B. निर्द्वेष्टो. K4 निनमस्कारा; Ds. 1 निर्मन (for निर्मन) ☞ Cn: निर्नमस्काराः न कंचिन्नमस्कुर्वन्ति ॥ Cs: फलेच्छया देवतात्मस्कारादिरहिताः । Cr: स्वात्मानं प्रति परैः क्रियमाणं नमस्काराभिरहिताः । ☞ — ") K1 निराशीः; K2. 1 G1 'शी' (for 'शीर्'). K1 धर्मेना; K1 दचना; Das बन्धुना (for बन्धना). G2 युधाः; M1 शुभाः (for बुधाः). — ") Dn4 [s]मताः (for 'लाः').

3 Ks. 4 om. 3^a-4^b. — ") Ś1 K1 अपवर्गेण; B2 'वर्गेण'; Das Ds. 2. 1 M1. 2-1 'वर्गे च'; Dn1 G2 'वर्गेषु'; Ds 'वर्गोय' (for 'वर्गोय'). Ks V1 Bs. 1. 2 (marg. as in text). 2 Das. 24 Ds. 1 Cp संत्यागे; Dn1 [अ]सत्यागे; G2 संत्यागे (for 'ने'). ☞ Cs: संत्यागे, अपवर्गविरोधिनां कर्मफलानां त्यागे । ☞ — ") Ś1 K1. 6 Bs (marg.). 1 Das -निश्चयाः (for -निश्चयाः). — ") Das ब्रह्मिष्ठा. Ds. 1 वे (for च). — ") Ds कृतालयाः.

Cp: ब्रह्मण्येव कृतालयाः, न तु गार्हस्थ्यचिन्तापरा । ~

तेषां गतिं परां प्राप्य गार्हस्थ्ये किं प्रयोजनम् ॥ ४

स्युमरदिमरुवाच ।

यद्येषा परमा निष्ठा यद्येषा परमा गतिः ।

गृहस्थानव्यपाश्रित्य नाश्रमोऽन्यः प्रवर्तते ॥ ५

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।

एवं गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्त इतरेऽऽश्रमाः ॥ ६

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।

गार्हस्थ्यमस्य धर्मस्य मूलं यत्किंचिदेजते ॥ ७

4 Ks. 4 om. 4^a (cf. v. l. 3). — ") Das. 24 विशोक (for 'का'). Das -रजसात्. — ") T2 तेषां लोकः सनातनः. — ") T2 परं (for परां). Das om. प्राप्य. — ") V1 गार्हस्थ्यं; Bs 'स्थे'; Das Ds. 2 'स्थः' (for 'स्थे').

5 G1 om. the ref. Ks Ds स्युमरदिमरु; K1 Ds. 2 स्युत; Ds स्थुत; D1 स्थुत; T1 G2. 2 यतिर (for स्युमरदिमरु). — ") T G1-2 एषां (for एषा). Bs om. परमा. K1 Dn1. 2 Ds. 2. 1-2 काष्ठा (for निष्ठा). — ") Ds T G1. 2 एषां (for एषा). — Ds. 1 om. 5^a. — ") Ś1 K2 एव चाश्रित्य; T2 अमपाश्रित्य; G1. 2 अनुपा; G2 न ह्युपा; M1. 2-1 च इयपा (for मय्यपा). — Ś1 K2. 2 M1. 2. 1 om. (hapl.) 5^a-6^a. — ") K1 नाश्रमे.

6 With 6, cf. Manu. 3. 77; Vāsishta Dharmaśāstra 8. 16. Ś1 K2. 4 M1. 2. 1 om. 6^a (cf. v. l. 5). — ") V1 जीवते सर्वजंतवः. — With 6^a, cf. Manu. 3. 77^a; 6. 90^a. — ") Ds एषां; G2 तथा (for एवं). Ks V1 Bs. 2. 1. 2 (marg. as in text). 2 Das. 24 Dn1. 2 Ds. 2. 2-3 T G1-2 M1. 2. 1 गार्हस्थ्यम् (B Das Ds T2 'स्थम्' (for गृहस्थम्). — ") Ks वर्तते; K1 Ds1 Ds. 2 वर्तते (for वर्तन्त). Ś1 K1. 2. 4. 6 Bs Dn1 Ds T G1-2 M1. 2-1 इतराश्रमाः.

7 K1 om. 7^a. — ") G1 गृहस्था (for 'स्थ'). — ") V1 Ds. 1 तपते (for तप्यते). — ") K1 गृहस्थम्; K1 Dn1 गार्हस्थ्यम्; Das corrupt; Ds. 1 ग्रहस्थम् (for गार्हस्थ्यम्). Ds. 1 तस्य; T1 G1. 2 उक्तं (for अस्त). T G1. 2 M1. 2-1 सर्वस्य (for धर्मस्य). — ") Ś1 K1. 2. 1 Ds. 2 Cn. p. 2 किंचन (for किंचिद्). K1

प्रजनाद्यभिनिर्वृत्ताः सर्वे प्राणभृतो मुने ।
प्रजनं चाप्युतान्यत्र न कथंचन विद्यते ॥ ८
यास्ताः स्युर्बहिरोषध्यो बह्वर्ण्यास्तथा द्विज ।
ओषधिभ्यो बहिर्यस्मात्प्राणी कश्चिन्न विद्यते ।
कस्यैषा वाग्भवेत्सत्या मोक्षो नास्ति गृहादिति ॥ ९

Da. 2 पुंनति; V1 B8 Ca (gloss: चलति, व्यवहरति)
पूजति; B8 (marg.) एवति; Ds. 7 पूजति; T G1-3
Ms एव हि; M1. 5. 1 ईदति; Cn Cap Cs पूजते (as in
text). ☞ Cn: पूजते, यत्किंचित्सुखार्थं चेष्टते । ☞

8 ") K1 पूजनादि; Ks V1 B8-9 Das Dn1. n4 Ds
D2. 2. 7. 3 T G1. 3 प्रजनादि; Da4 प्रजनादि- (for प्रज-
नादि). K1 Bo अति; M1 अधि- (for अभि-). G2
निर्वृत्तं (for 'त्ता'). K7 D4-5. 9 Ms प्रजनादभिनिर्वृत्ताः;
G1 प्रजानामभि- —^b) K7 B8. 7. 8 (marg. as in text).
Da1 Ds. 9 सर्व; Ds1 सर्व (for सर्व). Ś1 K1. 2. 4
Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 जनाः; G2 मुनेः (for मुने).
—^c) Ks यजनश्च; Bo T2 G1. 3 प्रजनश्च (for 'न').
D1 वाप्युत; T1 M1. 1 चाप्युतो; G1. 3 चान्यतो; G2
चापि वो; M5. 8 चाप्युतो (for चाप्युत). —^d) Ds. 1
तत् (for न). T1 कंचन न; G2 कथं चापि (for
कथंचन).

9 K1 om. 9. —^a) K1 यास्तः; V1 Bo. 6-9 Das.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6. 8 यास्तु; D7 T G1-3 Ms
यथा (for यास्ताः). K4. 6 Das. a4 Dn1 Ds. 6. 8 G1. 3
M7 Cn बहिर; Ds1 बहुर् (for बहिर). Ds औषध्यो.
☞ Cn (reading बहिरौषध्यः) : बहौषि तृणानि, औषध्यो
धान्यानि, बहिरन्या औषध्योऽद्विजाः सोमपूतिकाषाः । तासां
मूलं वृष्ट्यादिगोहस्थमेव । तथा ह्याह—अग्नौ प्रास्ताहुतिः
(Mann. 3. 76) ॥ Cp: बहिरौषध्यः, यज्ञादहिर्युता अय-
ज्ञीयाः ॥ Cs: औषधिशब्देनात्र अन्नं विवक्ष्यते । ☞ —^b)
Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 9 बहिर-
न्यासु; T G1. 2 M1. 5-7 बहिरन्यसु (for बह्वर्ण्यासु). Bo
Das G1. 2 Ms. 1 द्विज; B8 (marg.) Dn1 Ds2 D2. 3. 1
[अ] द्विजाः; Dn4 Ds1 Ds. 8 द्विजाः; T1 G2 [अ] द्विजः
(for द्विज). Ds हिरण्यायास्तथा द्विजः (sic). —^c)
T2 M7 औषधीभ्यो. T1 G1-3 औषधीभ्योऽप्यबहिष्मान् (G1
'हिष्मान्; G2 'हिष्यन्). ☞ Cn: औषधिभ्यः प्राणादिति
समानाधिकरणे पञ्चमी । ☞ —^d) Ks Ds प्राणात्; Dn1
Ds D2. 3 Cn प्राणात्; Ds. 6 प्राणा (for प्राणी). Ds
T1 G1. 3 Ms कश्चिन्न (for कश्चिन्न). Ks Bo. 6-9 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 दृश्यते (for विद्यते). —^e) G1. 3
तस्य (for कस्य). Das वासवेत्; Ds1 वासवेत् (for

अश्रद्धानैरप्राज्ञैः सूक्ष्मदर्शनवर्जितैः ।
निराशैरलसैः श्रान्तैस्तप्यमानैः स्वकर्मभिः ।
श्रमस्योपरमो दृष्टः प्रव्रज्या नाम पण्डितः ॥ १०
त्रैलोक्यस्यैव हेतुर्हि मर्यादा श्लाघनी ध्रुवा ।
ब्राह्मणो नाम भगवान्जन्मप्रभृति पूज्यते ॥ ११

वाग्म'). K1 सत्यो; G1 सत्यान् (for सत्वा). Ds कस्यैषा
चाप्युतान्यत्र. —^f) B8. 3 (marg. as in text).
[s] स्ति नगृहादिति; Das ते नगृहादिति.

10 ") K7 D4 अश्रद्धानैर; T1 G3 नश्रद्धानैर.
K1. 4. 1 T G1. 3 अप्राज्ञैः; G2 अप्रयमैः (hypermetric)
(for अप्राज्ञैः). —^b) K1 सूक्ष्मदर्शनः; D4. 2 सूक्ष्म
(for सूक्ष्म). Ds2 -दर्शितैः (for -वर्जितैः). ☞ Cs:
यज्ञीया हिंसा न हिंसेति ज्ञानं सूक्ष्मदर्शनम्, तद्वर्जितैः । ☞
—^c) Ks Das. a4 Dn1. n4 D2. 7. 3 Cn (gloss: अप्र-
तिष्ठैः) निराशैर् (for 'शैर्). D2 असलैः (for अलसैः).
Ś1 K1. 2. 4 चैव (for श्रान्तैश्च). K7 D4. 9 T1 G3 अल-
सैर्निराशैरलसैः (Ds 'न्यै; T1 G3 'जै' सु; Ds अलसैर्निषेध-
रजैश्च; T2 M1. 5. 1 अलसैर्निराशैरप्राज्ञैश्च (T2 'रत्नजैश्च;
M7 'रत्नजैश्च); G1 अलसैर्निराशैरजैश्च. —^d) G2 तप्य-
माने (for 'मानैः). —^e) K1 श्रमस्य; K2. 4 V1 Bo.
6. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 G2 M1. 5. 1 (sup. line as in
text) श्रमस्य; B1 समस्य; D4. 2 श्रमः स (for श्रमस्य).
G1 [उ] परतो; G2 'रमैर् (for 'रमो). G1 सृष्टः (for
दृष्टः). ☞ Ca: श्रमस्य, जन्ममरणप्रवृत्त्यवस्थस्य ॥ Cp:
परगृहे भोजनसिद्धेरुपाज्जनादिश्रमो नास्तीति । ☞ —^f) K2
प्रवृज्या; G1. 3 प्रवृत्त्या (for प्रव्रज्या). K2 पूर्वज्यान्यास-
पंडितैः (sic); Ks V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8
Cap प्रव्रज्या (Ks 'वर्ज्या) यामपंडितैः; Ds G2 'जा (G2
'ना) च पंडितैः. ☞ Ca: अश्रद्धाना वेदवचसि कृताभ्यासाः
पुनर्गृहस्थस्यापि मोक्षं सुखविषयेच्छन्तीत्यर्थः । नामपण्डितैरिति
सोपहासम् । ☞

11 The portion from 11^a up to 57^f is lost in Ś1
on missing fol. —^a) K1. 4 V1 M1. 5-7 [ए] व; K2
Da4 [इ] व; K7 D4. 9 [ए] वस् (for [ए] व). K2 हेतु-
र्वि; K7 D4. 9 एवं हि; Ds हेतुमिर् (for हेतुर्हि).
—^b) K4 ध्रुवं; K7 Da4 ध्रुवा; G1 ध्रुवः (for ध्रुवा).
—^c) K1. 2. 4 ब्राह्मणो (K4 'जा); D4 ब्राह्मणौ (for
'जो). Dn1 Ds T2 M1. 5-7 भगवन्; G1 बलवान्
(for भग).

12 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^a) G2 स्त्री (for
प्राण). K2 Dn1 Ds T G1-3 M1. 5-7 गर्भाधान (for
'धानात्). T G1. 3 संभ्राद; M1. 5 संभ्रैर् (for संभ्रा).
—^b) Ds वर्तते च (for प्रवर्तन्ते). T1 G2. 9 द्विजातयः

C. 12. 9647
B. 12. 279. 689. 12
K. 12. 178 12

2. 12. 261. 12
3. 12. 261. 12
4. 12. 261. 12

प्राग्भाषानान्मन्त्रा हि प्रवर्तन्ते द्विजातिषु ।

अविश्रम्भेषु वर्तन्ते विश्रम्भेष्वप्यसंशयम् ॥ १२

दाहः पुनः संश्रयणे संस्थिते पात्रभोजनम् ।

दानं गवां पशूनां वा पिण्डानां चाप्सु मज्जनम् ॥ १३

अचिप्मन्तो बर्हिषदः क्रव्यादाः पितरः स्मृताः ।

(for 'लिपु') — Gs om. (hapl.) 12^a-15^a. — *) K1 B1 Dn1 अविश्रम्भेषु; K2 B2 'संश्रयेषु'; K3 M1. 1.1 'संश्रयेषु'; K7 D2 'अश्रयेषु'; D3 D4 T G1.2 M2 Ca. p (gloss [both]: जीवन्मु) 'अश्रयेषु'; D5 'अश्रयेषु' (for 'अश्रयेषु'); B2 D4 om from वर्तते up to विश्रम्भे (in 12^a). Dn1 वर्तते. ☞ Ca. s (reading अविश्रम्भेषु); [Ca: अविश्रम्भेषु, जीवन्मु] Ca: कर्मविश्रामहीनेषु संस्थानिमित्तवि. वर्तन्ते प्रवर्तन्ते मन्त्राः] ☞ Cn: अविश्रम्भेषु, मानान्तराग्नयेषु स्वर्गादिषु । ☞ — *) K1.2 B2 विश्रम्भेषु; K3 विश्रम्भेषु; K4 विश्रम्भे च; K7 D2 विश्रम्भेषु; V1 B1.1 Dn1 विश्रम्भेषु; Dn2 D3 T G1.2 M2 Ca. p (gloss [both]: स्मृत्येषु विश्रम्भेषु; Dn1 विश्रम्भेषु; D2 विश्रम्भेषु; M1.2.1 विश्रम्भेषु (for विश्रम्भेषु); D3 D4.2 विश्रम्भेषु; T G2 संश्रिताः; G1 संश्रिताः (for [अ]संश्रिताः). ☞ Cn: विश्रम्भेषु देहिषेः वृद्धादिषु साधयेषु । ☞

13 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Gs om 13 (cf. v. l. 12). — *) K1 दाहः; Dn1 D2 D3 (before corr.) दाहः; T G1.2 दानं; Cn. p (gloss: अन्त्येष्टिरूपः) दाहः (as in text). K1.2 संश्रयेण; K7 'वर्तते'; D2 T G1.2 Ca (gloss: अस्मिन्संचयने) संप्रवर्तते; D2.2 संश्रयणं; D2.1 'वर्तते'; M1.2.1 संचयनं; Cn. p संश्रयणे (as in text). ☞ Ca: दाहो मन्त्रवान् अन्त्येष्टिविचया प्रथमः संस्कारः । ततः संश्रयणे मण्डने पितृभावः संस्कारमात्रः । ☞ — *) K1.2.1.1 D2.1 T2 संश्रिताः; K3 V1 B1.2.2 Dn2.2 Dn1.2.2 संश्रिताः; Dn1.2.2 D2.2.2.2 Cn संश्रिते; T1 G2 संश्रिताः; G1 संश्रिताः (for संश्रिते). K1 पत्रिः; K2 पत्रः; M1.2 वात्रः; M2 चात्र (for वात्र); Dn1.2.2 D2.2.2.2 M2 Cn भोजने; T2-भोजनाः (for-भोजनम्). ☞ Cn: देहे पुनः संश्रिते सति पात्रं जलं, भोजनं च, ते जले तर्जनित्वादादिरूपेण देवे ॥ Ca. p: प्रतिवर्षं स्थावहि पात्रभूतानां (Ca 'भूतस्य') प्राकृतानां (Ca 'अस्य') भोजनम् । ☞ — K7 om. 13^a. — *) Dn1.2.2 Dn2 D2.2.2.2 दाने (for दानं). B2.2 (marg. as in text).2 Dn2 D2.2.2 M1.2.1 च; T G1.2 हि (for वा). K1.2.2 दानं शु (K2 'वं च'; K3 'हं शु) गवां चैव; D2.1 Ca दानं गवां शुनां चैव. ☞ Ca: गवानिषु चमसंप्रदानककं, शुनामिषि नीचवर्णलोपककनम् ॥ Cn:

मृतस्वाप्यनुमन्यन्ते मन्त्रा मन्त्राश्च कारणम् ॥ १४

एवं क्रोशन्तु वेदेषु कुतो मोक्षोऽस्ति कस्यचित् ।

ऋणवन्तो यदा मर्त्याः पितृदेवद्विजातिषु ॥ १५

श्रिया विहीनैरलमैः पण्डितैरपलापितम् ।

वेदवादापरिज्ञानं सत्याभासमिवानृतम् ॥ १६

गवां वैतरणवादीनां, पशूनां वा गोवृषादीनामुत्सर्गः ॥ Cp: दानं गवां, गोमूत्रः पिण्डादीनां दानमित्यर्थः । पशूनां छागा-दिभ्यः । अप्सु वा मज्जनम् । तदुक्तम्-पिण्डास्तु गोजविश्रम्भो दद्याद्गौ जलेऽपि वा । ☞ — *) K2 Dn1.2.2 अप्सु; K3 Dn1 D2.2 अप्सु; D2.1 च सु. (for चाप्सु). K1 निमज्जनं (hypermetric); Dn1.2.2 D2.2 D2.2.2 मज्जने; G1 भोजनं (for मज्जनम्).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Gs om. 14 (cf. v. l. 12). — *) K1 अविश्रम्भेषु (sup lin. as in text) नो; Dn2 'प्रातो'; Dn1 'यमो'; G1 'यमो' (for यमो). — *) K1.2.2 D2.2 कृष्यादः; K3 कृष्यादः; D2 कृष्यादाः (for कृ). K3 B1.2.2.2 (marg.) 2 Dn2.2 Dn1.2.2 D2.2.2.2 तथा (for स्मृताः). — *) T1 G1 मृतस्य (for मृतस्य). K1.2.2 उपपद्यते; K2.1 D2.2.2 अनुवर्तते (for 'मन्वन्ते'). — *) K1.2.2 V1 विधिः (for मन्त्रा). Dn1 D2 M2-मन्त्रश्च; T2 मन्त्रश्च (for मन्त्राश्च). ☞ Ca (reading मन्त्रामन्त्रश्च): मन्त्रैरामन्त्रः कामज्जनं सोमभक्षणार्थं पितृणां ॥ Cv (reading मन्त्रामन्त्राश्च) : मन्त्राः मन्त्रमहितकर्माणि, अमन्त्राः मन्त्रं विना नृणां कियमाणकर्माणि, उपवीतस्य सम्पापसम्पकरणदीनि । ☞ — *) Ca: कारणं, धर्मोवरणयोः । ☞

15 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Gs om. 15 (cf. v. l. 12). — *) D2 क्रोशन्तु; G1 क्रोशात् (for क्रोशन्तु). G1 om. सु. D2.2 G2 M2 देवेषु; D2.1 येषु (for वेदेषु). — *) Dn1 तु (for सति). — *) G2 ऋणमन्तो (for 'वन्तो'). T2 यदा (for यदा). K1.2.2 विप्राः; Dn2 D2 मर्त्यैः (for मर्त्याः).

16 With 16, cf. 12. 10. 20. Ś1 missing (cf. v. l. 11). — *) G1-2 क्रियाः (for श्रिया). K1.2.2 चरुतैः (for अलसैः). ☞ Cp: श्रिया विहीनैरलसैरिति विशेषणान्तां कर्मासामर्थ्यं सूचितम् । ☞ — *) M2 पिण्डितैः (for पण्डितैः). K4 D2.2 अपलापितं (D2.2 'ते:'); K2.1 V1 B1.2.2 Dn2.2 Dn1.2.2 D2.2.2.2 संप्रवर्तितं (K7 'तर्तनं'); M2 अपलापितान् (for अपलापितम्). T1 G1.2 पितरोऽपलापि (G1 'वि'लाः; T2 पिण्डदानपलापितान्; G2 पितरो न पलापिताः). ☞ Cp: पण्डितैरिति विशेषणार्थोक्तिर्यं सूचितम् ॥ Cv (reading पण्डि-

न वै पापेहिंयते कृष्यते वा

यो ब्राह्मणो यजते वेदशास्त्रैः ।

ऊर्ध्वं यज्ञः पशुभिः सार्धमेति

संतर्पितस्तर्पयते च कामैः ॥ १७

न वेदानां परिमवाञ्छा श्वात्मेन न मायया ।

महत्प्राप्नोति पुरुषो ब्रह्म ब्रह्मणि विन्दति ॥ १८

तैश्चपलाधितम्) : अपलाधितं चक्षुःकीकृतम् । ५ — १) K₁ वेद्वादापविज्ञातं; K₂ 'परिज्ञातं'; V₁ Cp (gloss: अप्रा-
माणिकत्वं सूचितम्) 'वादपरिज्ञानं'; D₂ s M₁ s-1 वेदा-
देवापविज्ञानं (D₂ s 'तं'); T₁ G₁-s वेदा (G₁ 'द') वेदा-
पवि (G₂ s 'रि') ज्ञानं; T₂ वेदा देवाश्च विज्ञानं. — २) D₂
lacuna; D₂ s G₂ सत्यमान (D₁ 'य'म् (for सत्या)).

17 Śi missing (cf. v. l. 11). — १) G₂ पात्रे
(for पापैर). K₂ कृष्यते; D₂ T₂ M₁ s दीयते; D₂ s
Cp (gloss: वक्षीक्रियते) क्रियते; T₁ G₁-s श्रूयते (for
द्विषते). K₁ s. 2. 4 लिष्यते; K₂ द्विषते; K₁ D₂ s
द्वयते; V₁ रिष्यते; T₂ G₂ s G₂ गृह्यते; G₁ ग्रहते;
Cp (gloss: धर्ममार्गादाकृष्यते) कृष्यते (as in text).
— २) K₂ यद्; D₂ s lacuna (for यो). B₂ वा यजते;
M₁ s. 1 नी (M₁ नि) यते (for यजते). K₂ देव (for वेद-).
ॐ Ca: वेदशास्त्रैः, वेदैरेव शास्त्रैः । अथ वा वेदैः ऋगादिभिः,
शास्त्रैः स्मृतिप्रधानेतिहाससमीक्षासाध्यादिभिः ॥ Cs: वेद-
शास्त्रैः, वेदचोदनाभिः । ॐ — ३) K₁ तूर्ध्वं; D₂ ऊर्ध्व-
(for ऊर्ध्व). K₁ D₂ s. 4 D₂ s M₁ यज्ञात्; K₂ यज्ञा;
D₂ s. 1 D₂ s. 2. 4 यज्ञैः; T₂ G₁-s M₁ यजन्; M₁ s
यज्ञं (for यज्ञः). D₂ s lacuna; D₁ सार्धमेभिः (for
'मेति'). — ४) K₁ D₂ s स तं पुनस्; V₁ न तं पुनस्
(for संतर्पितस्). K₁ D₂ s. 1. 2 तर्पयतीह (for 'ते च').
B₂ च कामं; M₁ s. 1 न कामं (M₁ 'मान्') (for च
कामैः). K₁ s. 2. 4 न तं पुरस्त (K₂ 'स्ता') कथ्यते च कामः;
T₂ G₁-s M₁ ततः पुनस्तस्मिन् (T₂ M₁ 'स्तकं') यते न कामं.

18 Śi missing (cf. v. l. 11). — १) V₁ B₂ s
(marg. as in text). s D₂ s. 4 Cp देवानां (for वेदानां).
K₂ M₁ परिमवाञ्छा (for 'मवाञ्छा'). ॐ Cn: परिमवाञ्छा,
अनादरात् ॥ Cp: वञ्छनात् ॥ Cs: निन्दनात् । ॐ — २)
K₁ B₂ सा (K₁ सा) ध्येन; D₂ s D₂ s श्वात्मेन (for
श्वात्मेन). G₂ माययन् (for मायया). K₂ न श्वात्मेन म-
यया; D₂ s श्वात्मेन न च मायया. — ३) B₂ D₂ s D₂ s
ना D₂ ब्रह्मणि (D₂ s 'जे') ब्रह्म (by transp.); D₂
D₂ s. 2 M₁ C₁ ब्रह्मणो ब्रह्म. M₁ s ब्रह्मन् (for ब्रह्म).
K₂ ब्रह्मण; K₁ 'नि' (for 'वि'). K₂ वर्जते (for

कपित्वा उवाच ।

दशं च पौर्णमासं च अग्निहोत्रं च धीमताम् ।

चातुर्मासानि चैवासंस्तेषु यज्ञः मनातनः ॥ १९

अनागम्भाः सुधृतयः शुचयो ब्रह्मसंश्रिताः ।

ब्रह्मणैव स्म ते देवांस्तर्पयन्त्यमृतैषिणः ॥ २०

सर्वभूतान्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ।

विन्दति). ॐ Cp s: ब्रह्मणि वेदे मायाभ्यानिपादितम्
(Cs: प्रकाशितम्) ब्रह्म, परमात्मानम् (Cs: कैदस्यम्) । ५

19 Śi missing (cf. v. l. 11). T₂ G₂ om. the
ref. — १) K₁ s. 2 दशं; K₁ s D₂ s D₂ s. 1. 2
T₂ G₁-s M₁ दशंश्च (for दशं). B₂ D₂ s T₂ G₁-s M₁
पौ (T₂ G₂ M₁ पौ) पौर्णमासश्च; D₂ s पूर्णमासं; M₁ s. 1
पौर्णमासं (for 'मासं'). — २) K₂ त्वग्निहोत्रं; D₂ अग्नि-
होत्रे; M₁ [अ]प्यग्निहोत्रं (for अग्नि'). B₂ D₂ s D₂ s
na D₂ s. 2. 4 धीमताः; T₂ G₁-s 'ता (for 'ताम्').
— ३) K₂ चातुर्मासानि. G₂ चैवाहं (for 'संस्'). — ४)
K₁ s. 2. 4 तेषु; K₁ D₂ s M₁ (sup. lin.) एष (for तेषु).
K₂ यज्ञः; K₂ B₂ s. 2 D₂ s D₂ s. 1-2 धर्मः; D₂ s
ब्रह्म; D₂ s D₂ s धर्मः; T₂ G₁ यज्ञे (for यज्ञः).

20 Śi missing (cf. v. l. 11). — १) K₂ अनारंभे;
D₂ s आरंभा. K₂ सुधृतयः; K₂ सुधृतयः (for
सुधृतयः). ॐ Cp: सुधृतयः, शोभना इति बहिर्विधेपर-
हित्यं येषाम् । ॐ — २) K₂ V₁ B₂ s. 1 D₂ s. 4
'संश्रिताः; B₂ s (marg.) D₂ s. 1 D₂ s D₂ s. 2-3 M₁ s
'संश्रिताः; G₁ संश्रिताः (for 'संश्रिताः'). B₂ शुचयो ब्रह्मणि
स्थिताः. — ३) K₁ ब्रह्मणा. K₁ s स (for स). D₂ s
तात् (for ते). D₂ s D₂ s D₂ s देवास् (for देवांस). T₂
G₁-s M₁ ब्रा (T₂ G₂ ब्र) ब्रह्मणा एव तान्देवांस. — ४)
D₂ s तर्पयति. K₁ s. 2. 4 Cp (Cp as in text) असुतैरपि;
K₁ D₂ s T₂ G₁-s M₁ Ca 'रिव; D₂ मनीषिणः (for
[अ]मृतैः). ॐ Cp: असुतैषिणः, अविनश्वरफलार्थिनः । ॐ

21 = (var.) 12. 231. 23; 254. 32; B. 13. 113.
7. Quoted in Śaṅkara's Br. Sū. Bhāṣya under iv.
2. 14. Śi missing (cf. v. l. 11). D₂ s om. (hapl.)
21. — १) T₂ G₂ M₁ सर्वं; M₁ s. 1 सम्यग् (for सर्वं).
T₂ G₁-s M₁ ज्ञानेन (for 'भूतानि'). D₂ पश्यति (for
'तः'). — २) K₁ s. 2 हि (for [अ]पि). ॐ Ca: ह्यर्थे
अपिवाच्यः । ॐ — ३) K₁ s चापदस्य; T₂ G₁-s M₁
अपदस्य (for अ'). ॐ Cp: अपदस्य त्वकमिष्यावकमवस्य,
पदैषिणः परमपुरुषार्थस्य [पविणः] ॥ C₁: अपदस्य लौकिक-

G. 12. 9/57
B. 12. 275/29/22
K. 12. 275. 22

दलोलुपः साधुभिरागतः स्यात् ।

यात्रार्थमाहारमिहाददीत्

तथास्य स्वाज्ञाठरी द्वारगुप्तिः ॥ २५

न वीरपत्नीं विहरेत् नारीं

न चापि नारीमनृतावाहयीत् ।

भार्यात्रतं ह्यात्मनि धारयीत्

तथास्योपस्यद्वारगुप्तिर्भवेत् ॥ २६

द्वाराणि यस्य सर्वाणि सुगुप्तानि मनीषिणः ।

उपस्यमुदरं बाहू वाक्चतुर्थीं स वै द्विजः ॥ २७

मोधान्यगुप्तद्वारस्य सर्वाण्येव भवन्त्युत ।

किं तस्य तपसा कार्यं किं यज्ञेन किमान्मना ॥ २८

अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायिनम् ।

बाहूपधानं श्राम्यन्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २९

द्वंद्वागमेषु सर्वेषु य एको रमते मुनिः ।

परेषामनुलुप्यायंसं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३०

येन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ।

G. 12. 261. 31
B. 12. 275. 32
K. 12. 275. 32

25 Śi missing (cf. v. l. 11). — " Ks नामा मनः; Ts नानासनाः (for 'शनः'). — " K1.2 नलो लुपः (for 'जलो'). K1.2.4.7 Ds साधुरिहागतः; V1 'भिः संगतः; T G1.2 M1.2-7 'रनागतः; Cp साधु निरा गतः (for साधुभिरागतः). *G3 जलोलुपः सादरनागतः स्यात् — Ds reads 25'-26' twice. — " Ks V1 Bs.2 Ds.1 अयाददीत्; Bs उपा; Ds इहाददान (for 'ददीत्'). — " M1 तदा (for 'तथा'). Ds.1 ततस्तथा (for 'तथास्य स्यात्'). K1.2.4.7 Ds M1.2 सा, T1 G1-2 तज्ज; M1 स्यां (for 'स्यात्'). Ds1 जागरी. Ds (both times) जावरी; T G1-2 Ms-7 जडर; M1 जडरे (for 'जाठरी'). K1 द्वारातसि; G2 -द्वारगुप्तं (for 'द्वारगुप्तिः').

26 Śi missing (cf. v. l. 11). For the repetition in Ds, cf. v. l. 25. — " Ds -पत्नी (for 'पत्नी'). ❧ Cn: हे वीर, बुधिष्ठिर (!) पत्नीं यज्ञसंबन्धवतीं नारीं न विहरेत्, न विमजेत्, तदुपरि कृपन्तरकरणेन धर्मार्थकामेषु तां विभागवतीं न कुर्वीत् ॥ Cp: वीरपत्नीमनृतावाहयित्वा न परिगृह्णीयात् । ❧ — " T G1.2 Ms चैव (Ms चापि) भार्याम् (for चापि नारीम्). K1 Ds अनृता; K2 'तं; Ks 'ते; Ds Ds अनृतात्; Ds (both times). अनृताम् (for अनृतात्). K1.4 च (Ks चा) ह्वयेत्; Ks Bs.2 Ds.2 Ds चाह्वीत्; K1 Ds (both times). T G1.2 Ms आह्वयेत् (K1 'ति); B1 चामूचीत् (for आह्व). G2 तद्वेद भार्यामनृतावाह्वयेत्. — " K1.2 Ds अतस्य; T1 अतं हि; G2 अतं हि (for 'अतं हि'). Ks V1 Bs.2 Ds आत्मनि; Ds ह्यात्मना (for 'नि'). K1.2.7 Bs (marg. as in text). T Ds Ds.2 T G1-2 Ms धारयेत् (Bs 'त्'); Ds.1 'रयेत्तथा (D1 om. तथा) (for 'धीत'). ❧ Cn: भार्यात्रतं, परस्त्रीवर्जनम् । ❧ — " Ds [अ]लोपस्या; T1 Gs तस्योपस्य- (for [अ]लो'). Gs -द्वार- (for 'द्वार'). K1 Ds.2 अवेत्; Ds Ds अवेत् (for 'अवेत्'). Ds.1 यथास्योपस्य (D1 यथा

तस्योपस्य /द्वारगुप्तिं संसात.

27 = (var.) B. 12. 30[299]. 28. Śi missing (cf. v. l. 11). — " Ms चत्वारि (for 'द्वाराणि'). Ds.1 चास्य (for 'यस्य'). K1.2.2 गुप्तानि; Ms द्वाराणि (for 'सर्वाणि'). — " K1.2.4 सर्वाणि (Ks 'नि) हि (for 'सुगुप्तानि'). — Ds.2.2 om. 27'-28. — " K1.2 पादं; T2 G1.2 Ms पाणिर्; M1.2.1 पाणी (for 'बाहू'). — " Ks V1 Bs.2-3 च स; Ds.2.2 Ds Ds.2.2 अवेत्; T2 G2 च वै (for 'स वै'). Ks.1 Bs Ds.2.2 Ds Ds.2.2.2 T2 द्विज (for 'द्विजः'). ❧ Cp: स वै द्विजः, कर्माण्यकृत्वापि । गुप्यभावे कर्मणा कृतानामपि वैचर्यम् । ❧

28 Śi missing (cf. v. l. 11). — " K1 यो याति; Ds.2 यो यानि; Ds (marg. sec. m.) बान्धवस्य (for 'मोधानि'). Ds.1 मोहादगुप्तद्वारस्य. — " K2 सर्वाणि (for 'नि'). — " Ds तपसः (for 'सा'). — " K2 अज्ञेन; Ks Bs.1.2 दारेण; Ds दारेण (for 'यज्ञेन'). K1.2.4 आयुषा (for 'आत्मना').

29 Śi missing (cf. v. l. 11). — " K1.2.4 G1 अनुपस्तीर्ण- (for 'स्तीर्ण-'). K2 -शायितं; Ds -साधनं (for 'शायिनम्'). — " K1 D1 बाहूपधानं; K2 बाहूपधानं (for 'पधानं'). K1 सामर्थ्यं (for 'श्राम्यन्तं'). T1 G1-2 बाहूपसाधिनं शान्तं. — " K2 ब्राह्मणं (for 'आ'). — After 29, Ks reads 32.

30 Śi missing (cf. v. l. 11). Ks.4 om. (hapl.) 30. — " K1 द्वारारामेषु; G2 इन्द्र (for 'इन्द्र'). ❧ Ca: इन्द्रारामेषु, सुखदुःखादौ बदरतिषु संसारिषु मये ॥ Cp: क्षीणोष्मादौ बदरतिषु ॥ Ca: सहायरेषु । ❧ — " Ds.1 य एवं; G2 बहोको (for 'य एको'). K1 वसते (for 'रमते'). V1 Bs.2 Ds.2.2 बुधः (for 'मुनिः'). — " K1 Ds.2 अनभि; Bs अनप; M1.2 अवेत् (for 'अनपु'). K1 Ds -आवस्य (for 'आवस्य').

C. 12. 261
B. 12. 270 (a) 41
K. 12. 270 41

हियमाणा कथं विप्र कुबुद्धींस्तारयिष्यति ।

एतद्व्रीतु मगवानुपपन्नोऽस्म्यधीहि भोः ॥ ४१

नैव त्यागी न मंतुष्टो नाशोको न निरामयः ।

न निर्विन्मो नावृत्तो नापवृत्तोऽस्ति कश्चन ॥ ४२

मवन्नोऽपि च हृष्यन्ति शोचन्ति च यथा वयम् ।

इन्द्रियाधीश्च मवतां समानाः सर्वजन्तुषु ॥ ४३

41 Śi missing (cf. v. l. 11). — ") T: Mr मोद (for मोद). K: V: B: (marg. as in text) D: 1 Mr. 1 नावेव; D: 7 नावेव; G: नावेव (for नावेव). K: निरुद्धा हि; D: निरुद्धानि; G: विवाद्यानि (for निरुद्धा हि). Cpp अंशमेवाधलप्रम्वम्. — ") K: 7 V: B: D: 1: 2 शोचता (for शो). K: D: 3 T: G: 3 Ms सं; G: नं, M: वि (for म). T: निवेयता (for 'वन्वना). K: 3: 4 D: 1 शोचतामनि संवेने; D: 1 'ना; C: (gloss: अने पुरुषे संवेद) शोचतामनि संवेना. — ") K: 1: 2 हियमाणा; V: B: 1 हियमाणा; D: 1 D: 3 T: G: 3 हीव; D: 7 हियमाणा (for हियमाणा). V: विद्वत् (for विप्र). — ") K: 1 कुबुद्धीव; K: D: 1 कुबुद्धीव; V: B: 1: 2 D: 1: 2: 3 कुबुद्धीव; D: 1 D: 3 T: G: 3 M: 1: 2 'हि (for 'हीव). — T: G: 3 Ms Kumbh. ed. read 41st after 44. — ") D: 1 वृद्ध (for एतद्). V: B: 1 D: 1 व्रीहि (for 'वृ). K: V: B: 1 Mr मगवन् (for 'वान्). — ") K: B: 1 उपपन्नो; K: D: 1 उपपन्नो (for उपपन्नो). M: 1: 2 हि (for स्मि). K: 1: 2: 3 D: 1 [अ]धीव भो: (K: 1 भो); V: 1 वै विभो; D: 1 D: 1 na D: 1 D: 3 T: M: 1 अधीहि भो (for 'हि भो). D: 1 उपपन्नो वृहि मे; G: 1 'पन्नोऽस्मदीह्यभो: (sic).

42 Śi missing (cf. v. l. 11). Before 43, V: B: 1: 2: 3 D: 1 (marg.) as Cpp ins. कपिल उवाच. ☞ Cp: अत्र कपिल उवाचेति कविदृष्टये पाठः । स च प्रमादलिखितो ज्ञेयः । ☞ — ") T: त्यागे (for त्यागी). — ") K: B: 1 D: 1 D: 3 T: G: 3 नशोको; K: विचोको; K: D: 1 नामोदो; D: 1 न मोदी (for नाशोको). K: वा (for न). K: B: 1 D: 1 निरामयः; B: lacuna (for 'मव:). — ") K: 1: 2 D: 1 निर्विन्मो; K: V: B: 1: 2 D: 1 na D: 1: 2: 3 T: 1 निर्विन्मो; B: lacuna; B: D: 1: 2 T: C: 1 निर्विन्मो (T: 1 'मो); C: 1 निर्विन्मो (for न निर्विन्मो). K: 1: 2 नावृत्तो; K: 1 नावृत्तो (hypermetric) (for नावृत्तो). K: D: 1 नावृत्तो (K: om. वि) विरुद्धो नावृत्तो; G: 1 निर्विन्मो नावृत्तो. ☞ C: 1 ना वृत्तः,

एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ।

एकमालम्बमानानां निणये किं निरामयम् ॥ ४४

कपिल उवाच ।

यद्यदाचरते शास्त्रमथ सर्वप्रवृत्तिषु ।

यस्य यत्र ह्यनुष्ठानं तत्र तत्र निरामयम् ॥ ४५

सर्वं पावयते ज्ञानं यो ज्ञानं ह्यनुवर्तते ।

निर्विन्मो. चिकीर्षाद्युन्वः, आवृत्तः सङ्गविमुक्तः ॥ C: 1 विरिन्मा नवपुमिच्छा. तत्रहितः न । नावृत्तो; रागादिभ्योऽभिवृत्तः । ☞ — ") K: 1: 2 नावृत्तो; K: B: 1: 2 D: 1 D: 3 D: 3 C: 1 (gloss: न योगप्रवृत्तिमान्) नोप (D: 1 'पा) वृत्तो; V: 1 निर्विन्मो; D: 1 G: 1 नावृत्तो; D: 1 lacuna (for नावृत्तो). D: 1 T: G: 1 [s]स्ति (for स्ति).

43 Śi missing (cf. v. l. 11). — ") K: B: 1: 2 हि; K: lacuna (for च). M: 1 सृष्टंति (for हृष्यन्ति). D: 1 as भगवंतोपि हृष्यन्ति. — ") K: 1 शोदयन्ति (for शोचन्ति च). — ") K: 1 नु; K: 2 हि (for च).

44 Śi missing (cf. v. l. 11). V: 1 reads 44th on marg. — ") K: 1: 2 T: G: 1 च वृत्तिषु; D: 1 च जंतुषु; G: 1 च वर्तिषु (for प्रवृत्तिषु). — ") D: 1 अलम्बय (for अलम्बय). — After 44, T: G: 1 Ms Kumbh. ed. read 41st.

45 Śi missing (cf. v. l. 11). Br om. the ref. — ") K: 1 आचरते; K: D: 1 समाचरेत्; D: 1 D: 1: 2 आचरते (for 'रते). K: D: 1: 2 आचरे (for शास्त्रम्). ☞ Cp: आचरते, प्रतिपादयति । ☞ — ") K: 1: 2 B: 1 D: 1 अर्थः; K: D: 1 D: 1 T: G: 1 Ms C: 1 (gloss: अर्थोदयवेत्ते) अर्थः; D: 1 G: 1 Ms अर्थ (for अर्थ). K: 1: 2 D: 1 आश्रमः; D: 1 सर्व (for सर्व). K: 1 आश्रमाणां प्रवृत्तिषु. — ") B: (marg.) यत्र (for यस्य). K: 1: 2 V: 1 D: 1 तस्य तस्य; B: D: 1 Ms तस्य (D: 1 'त्र) तस्य; D: 1 G: 1 तस्य ह्यत्र; M: 1 तस्य यद्यद् (for तस्य यत्र). K: 1 Mr अनुष्ठानं; K: 1 यदनु (hypermetric); M: 1 'चातु (for ह्यनु). — ") T: G: 1 Ms तस्य तनु; T: G: 1 तस्य तत्र (for तत्र तत्र). T: 1 निरामयः.

46 Śi missing (cf. v. l. 11). — ") K: D: 1 Ms 1: 2 पावयति; B: (marg.) Cpp (Cp as in text [gloss: अविद्यामलनिराकरणेन पुत्रं करोति]) पावयते; D: 1 as D: 1 C: 1 आचरति; T: Ms प्रापयति (for पावयते). K: V: 1 B: 1: 2 D: 1 na D: 1 D: 1: 2 C: 1 आचरेत् (K: 1 'पा; C: 1 'वृ) वयते सर्वं. ☞ C: 1 आचरति । यथा सदा-

ज्ञानादपेत्य या वृत्तिः सा विनाशयति प्रजाः ॥ ४६
भवन्तो ज्ञानिनो नित्यं सर्वतश्च निरागमाः ।
ऐकात्म्यं नाम कश्चिद्धि कदाचिदमिषयते ॥ ४७
शान्तिं ह्यबुद्धा तत्त्वेन केचिदादबला जनाः ।
कामद्वेषामिभूतत्वादहंकारवशं गताः ॥ ४८
यायातध्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्वः ।
ब्रह्मस्तेना निराग्न्मा अपक्रमतयोऽशिवाः ॥ ४९

दिकं जलेन प्रावित्रं जलाकारं भूत्वा त्रयीभावे कठिनतात्प्रागेन
विलीयते, रुदिति न ज्ञायते, तद्वत् ॥ Cn: प्रावयते, संसारं
नाशयति ॥ Cp: संसारसागरादुत्तारयति । * —^a) D: om. यो ज्ञानं. K1.2 Dn1 Ds अनु; Ds.7 परि (for ह्यनु). Ds. वरते; Ds. वर्तिते. Ks अनुज्ञानं प्रवर्तते. —^a) K7 V1 Bs (marg) Ds. T G1-3 अपेता (for 'त्य). Das. as बुद्धिः (for वृत्तिः). —^a) Das स वि; T1 सापि (for सा वि).

47 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Bs om. 47^a-50^b. —^a) Das. as T G1-3 भवन्ति (for भवन्तो). Ks V1 Bo. s-s Das. as Dn1. as Ds Ds. s-s Cp व्यक्तं (for नित्यं). —^a) K1 सर्वताश्च. Ks Bs Dn1. as Ds Ds. s-s T G1-3 Ms. 7 निरागमाः (for 'गमाः). * Ca: निरागमाः, अगृहीतगमतत्त्वार्थाः ॥ Cp: वैदिकज्ञानशून्याः । * —^a) K1. 4. s. 1 Ds1 Ds. 5. 7. 8 T1 एकात्म्यं (K1 'स्यो; Ks 'त्वं) (for 'ते'). Ds कं विद्धि (for कश्चिद्धि). —^a) Ks V1 Bo. s-s Das. as Dn1. as Ds Ds. s-s Cp उप- (for अभि).

48 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Bs om. 48 (cf. v. l. 47). —^a) T1 G1-3 शास्त्राणि (for शास्त्रं हि). Ks हि बुद्धा; Dn1 स्वबुद्धा (for ह्य). —^a) Ks वादमला; K7 Ds. 9 परा; V1 Bo. s-s Ds Ds. s-1 T G1. 3 Ms 'बलाज्; Ca (gloss: शुष्कतर्कैकपरा) 'बला (as in text). —^a) K1. 2. 4 दोषाभिः; T1 द्वेषोप-; G1 द्वेषश्च (for द्वेषाभिः). Gs कामवेगोद्भूतत्वाद् (submetric). —^a) Bs वशंगमाः; Ds1 वशं गतः.

49 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Bs om. 49 (cf. v. l. 47). —^a) K1. 2. 4 Gs यथातथ्यम्; Ks. 7 Das T Gs Ms यथातथ्यम्; Bs-s Das Ds. 5. 7 यातातथ्यम्; Dn1 यथा तथा (for याथातथ्यम्). —^a) Ds1 दशव-; Gs दशवत्. * Cs: शास्त्रदस्वः, शास्त्रार्थापहारकः । * —^a) K1 ब्रह्मसेना; Ks Bo. s. 7. 8 (marg. as in text) Ds. 7 T1 ब्राह्मणसे (for ब्रह्मसेना). Bs (marg.) निरा-

वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणाननुयुञ्जते ।
वेषां तमःशरीराणां तम एव परायणम् ॥ ५०
यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः प्रकृतेः सादृशानुगः ।
तस्य द्वेषश्च कामश्च क्रोधो दम्भोऽनृतं मदः ।
नित्यमेवाभिवर्तन्ते गुणाः प्रकृतिर्मन्त्राः ॥ ५१
एतद्बुद्ध्यानुपश्यन्तः संत्यजेयुः शुभाशुभम् ।
परां गतिमर्मीप्सन्तो यतयः संत्यजे गताः ॥ ५२

नंदा; G1. 2 [अ]निसंभवा (for निराग्न्मा). * Ca: निराग्न्मा; शमाश्चरमभयान्ताः । Cs: श्रवणादीनाः । * —^a) K1. 2. 4 अपेता (for अपेता). Gs मनयो; M1. s. 7 मनयो (for मनयो). Ks V1 Bo. s. 7. 8 (marg. as in text) Das as Dn1. as Ds Ds. s-s Cp दम्भोद्-
वशानुगाः.

50 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Bs om. 50^a (cf. v. l. 47). —^a) Ks Bo. s-s Das. as Dn1. as Ds Ds. s-s Cp नैगुण्यम् (for वैगुण्यम्). Ds अनु- (for एव). K7 Ds पदबंधो (Ds 'तो) (for 'ति). —^a) Bs उप; Ms अति (for अनु). K7 युञ्जते; Bo. 7. 8 युञ्जते; Das भंजते; Dn1 Gs युञ्जते (for युञ्जते). —^a) Ks Bo. s T1 G1. 3 संतः (for तमः). Ks प्रविष्टानां (for शरीराणां). —^a) T1 संत (for तम).

51 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Gs om. 51^a. —^a) K1. 2. 4 यथा च (for यो यथा). M1. s लभते (for प्रकृतिर्). —^a) T1 Gs प्रकृत्वा; T2 G1 M1. s-1 'त्वा (for 'ते). Ks Bo वशानुगाः; T1 वशं गतः. —^a) Ks प्रद्वेषः; Ds द्वेषश्च; T1 G1-3 क्रोधश्च (for द्वेषश्च). —^a) Ks Bs G1 क्रोधश्च (G1 'हं) मो; T1 लोभो हंभो; Gs क्रोधांभो; Gs क्रोधो हंभो (for क्रोधो दम्भो). K1 [s]वृत्तं; M1. s. 5 [s]वृत्ते (for 'तं). K1 तथा; K2. 4 यथा; K7 V1 Ds. 9 तमः; Bs M1. s दमः (for मदः). —^a) T2 G1. 3 [अ]नु- (for [अ]भि). Ks Bs Dn1 Ds. 3 वधते (for वर्तन्ते).

52 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —^a) Bo. s-s Das. as Dn1. as Ds Ds. s-s एवं (for एतद्). Das Dn1. as Ds. 3 च्याता; T2 G1 Ms बुद्धा (for बुद्धा). Bo. s. s तु; G1 न (for [अ]नु). Ks पश्यन्तः; Ds पश्यन्तः; T2 पश्यन्ति. — Bo om. 52^a-54^d. —^a) Ds. 7 सतां (for परां). —^a) Ks. 7 Bs-s Das. as Dn1 Ds Ds. s-s समये; Gs संत्यजे (for समये). Ds यतयः समरे यतः. — After 52, Ms ina;

C. 12. 261
B. 12. 270 (52)
K 12. 270 52

C. 37. 8784
B. 12. 27. 9. 27
E. 12. 27. 9. 27

स्युमरश्मिरुवाच ।

मर्वमेतन्मया ब्रह्मज्ञानतः परिकीर्तितम् ।

न अविज्ञाय शस्त्रार्थं प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ५३

यः कश्चिदप्ययं आचारः सर्वं शस्त्रमिति श्रुतिः ।

यदन्याय्यमशस्त्रं तदिदमेवा श्रूयते श्रुतिः ॥ ५४

न प्रवृत्तिर्न शस्त्रात्काचिदस्मीति निश्चयः ।

712* यतः स्वकृतशस्त्रो जायते श्रुतिर्नोऽयम् ।

कथमस्मिन् इत्येष संशयः स्यादिति ।

53 Śi missing (cf. v. l. 11). Bo om. 53 (cf. v. l. 52). Ks Bo Ds Ds स्युमरश्मिः; Ks Ds स्युमर'; Ds स्वम'; Ds स्युम'; Gs स्युम' (for स्युमरश्मिः). —^a) T1 इव (for स्युमर). Ks महः; T Gs Ms अवा; Ms सम (for मवा). Ds राजन् (for ब्रह्मन्). —^b) Ks संयः (for परि). Ds कीर्तितः; Ms कश्चित् (for कीर्तितम्). —^c) Ks विज्ञाय (for [अ]वि). —^d) Das Gs प्रवर्तयः (for प्रवृत्तयः).

54 Śi missing (cf. v. l. 11). Bo om. 54 (cf. v. l. 52). —^a) Ks s. s Ds Das Ds T1 Gs Ms s. s न्यायः; Ks न्याय (for न्याय). Ks आचारः (for आचार). —^b) Ks सर्वे; Ds सर्वे; Das Ds s. s Gs सर्वे; T1 स वै (for सर्व). Gs स्थितिः (for श्रुतिः). —^c) Ks Ds यथान्या; Ks न्याय्यम्; Ds Ds Gs Ms यदन्वायम्; Gs यथान्यायम् (for यदन्वायम्). Ks यदन्वायमशस्त्रम्. —^d) Ks एषा; Gs एषा. Ks s. s शस्त्रादी; Ks V1 Bo s Das as Ds वैदिकी (for श्रूयते).

55 Śi missing (cf. v. l. 11). Ks s. s om. (hapl.) 55. —^a) Ms अप्रवृत्तिः. —^b) Ks काश्चिद् (for काश्चिद्). Bo Ds इ (for [इ]ति). —^c) T1 वेद (for वेद). —^d) Bo तदुच्छास्त्रम्; Bo वत्तच्छा; Das as तत्र शास्त्रम्; Ds T Gs Ms तदुच्छास्त्रम्; Gs कुतः शास्त्रम् (for तदुच्छास्त्रम्). Bo (marg.) तच्छास्त्रमिति नः श्रुतिः.

56 Śi missing (cf. v. l. 11). Before 56, Ds ins. कश्चित् उवाच. —^a) Ks s. s V1 Ds अपेक्ष; T1 अपेक्षा (for 'त'). Gs अद्वयंति (for पश्यन्ति). — Br om. (hapl.) 56th. —^b) Bo (marg. as in text) मुक्तः; T1 Gs Ms s. s [स]र्व्यः; T2 Gs सर्व्यः (for सर्व्य). Ds नामिनः (for नामिनः). Ds वदबोध्यकमादिकः.

यदन्यद्देवादेभ्यस्तदशस्त्रमिति श्रुतिः ॥ ५५

शस्त्रादपेक्षं पश्यन्ति बहवो व्यक्तमानिनः ।

शस्त्रदोषान्न पश्यन्ति इह चासुत्र चापरे ।

अविज्ञानहतप्रज्ञा हीनप्रज्ञास्तमोवृताः ॥ ५६

शक्यं त्वेकेन मुक्तेन कृतकृत्येन सर्वशः ।

पिण्डमात्रं व्यपाश्रित्य चरितुं सर्वतोदिशम् ।

॥ Ca: व्यक्तमानिनः, व्यक्त एवायं वेदार्थ इति भ्रान्ताः ॥ Ca: व्यक्तं प्रत्यक्षमिदं, तदेव मन्यन्ते । ॥ — T2 om. 56th-57th. Das Ds ns transp. 56th and 56th. —^a) Gs शास्त्रे (for शास्त्र). Ks Ds दोषा; Gs Ms दोषं (for दोषान्). Ks पश्यंत; Ds पश्यामि (for पश्यन्ति). —^b) Ks Ds s. s वा (for the first च). Ds s. s वा (for the second च). Bo s (marg.) Ds ns Ds Ds s. s शोचंति च यथा वयं. — After 56th, Bo s Das Ds ns Ds Ds s. s Cn Kumbh. ed. ins.:

713* इन्द्रियार्थाश्च सर्वतां समानाः सर्वजन्तुषु ।

एवं चर्तुणां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ।

एवमाकम्बमानानां निर्णये सर्वतोदिशम् ।

[Bo om. line 2; Das om. lines 2-3.]

—Bo s Ds Ds s. s Kumbh. ed. cont. after the above, while Gs ins. after 56th, 714*. Br Ds om. 56th. —^a) Ds अविज्ञात- (for 'ज्ञान-'). —^b) Ds हीने (for हीन-). Ks s. s. s Bo s Das Ds s. s. s Ms ज्ञानास् (for प्रज्ञास्).

57 Śi missing (cf. v. l. 11). T2 om. 57 (cf. v. l. 56). —^a) Ks Ds s. s Ms शक्यते केन (for शक्यं त्वे). Ks मुक्तेन; V1 Bo s. s Das as Ds ns Ds Ds s. s मुक्तेन (for मु). ॥ Ca: एकेन द्वैतादक्षिणा आत्मैकनिष्ठेन योगारूढेन । ॥ —^b) Ks कृतकृत्येन (for 'कृत्येन'). —^c) Ks Ds समाश्रित्य; T1 Gs उपा; Gs उपासित्वा; Gs अपाश्रित्य (for व्यपा). — Ks s. s Bo om. (hapl.) 57th. —^d) Br वित्तं (sic); Das as चरितं; Gs चरतः (for चरितुं). Ms सर्वतो दिशः. Bo (marg.) Ds ns Ds Ds s. s चरितुं विजितारम्भा. — Ks V1 Bo s. s. s Ds s. s. s T1 Gs (also) s. s Ms s. s Kumbh. ed. (also) ins. after 57th: Bo s Ds Ds s. s (also) s. s Kumbh. ed. after 713*: Gs after 56th:

714* आनन्दं वदमानेन शक्तेन विजितारम्भा ।

[Ks तेनाभिः; Ds तेनातिः; Ds T1 Gs s. s Kumbh.

वेदवादं व्यपाश्रित्य मोक्षोऽस्तीति प्रभाषितुम् ॥ ५७
इदं तु दुष्करं कर्म कुटुम्बमसिंश्रितम् ।
दानमप्ययनं यज्ञः प्रजासंतानमार्जवम् ॥ ५८
यद्येतदेवं कृत्वापि न विमोक्षोऽस्ति कस्यचित् ।
विकर्तारं च कार्यं च श्रमश्चायं निरर्थकः ॥ ५९

नास्तिक्यमन्यथा च साद्वेदानां पृष्ठतः क्रिया ।
एतस्यानन्यमिच्छामि भगवश्चोतुमश्रमा ॥ ६०
नथ्यं वदस्व मे ब्रह्मचुपममोऽस्म्यर्थादि मोः ।
यथा ते विदितो मोक्षस्तवेच्छाम्युपशिक्षितुम् ॥ ६१

□ 12. 201. 61
B 12. 201. 61. 1
K. 12. 201. 61

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकपञ्च्यधिकद्विंशतमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

ed. (second time) नास्तिक्यं; G₂ (second time) Ms
नान्त्यं (for अनन्त्य). Bo बदमाने च; Kumbh. ed.
(second time) बंदमानेन (for बदमानेन). Ds (second
time). 4. 5 वेनाविवदमानेन (for the prior half). K₇
सक्तेन (for शक्तेन). K₈ अशक्तेन यथात्मना; Bo इह
चायुज चापरे; B₈. 8. 8 D₈ D₁. 1. 4 D₈ D₈. 8 (first
time). 8-8 G₂ (first time) श (B₈ स) केनावाविनात्मना;
B₈ शक्तेन विदिनात्मना; D₈. 8 न सक्तेन विनात्मना; T₁ G₁. 8
M₈ स (T₁ अम) केनाविदिनात्मना; G₂ (second time)
सक्तेनाविदिनात्मना (for the post. half).]

—^a) K₈. 1 D₈. 8 वेदवाक्यं (for 'वादं'). T₁ G₁-8 M₁.
8-1 समाश्रित्य (for 'व्यापा'). —^b) K₁. 8 V₁ B₇ D₈
G₁ M₇ प्रभाषितं; K₁ 'वितुं'; D₈. 8. 4 'वितं (for
'वितुम्'). — After 57, K₈ V₁ B₈. 8-8 D₈. 8. 4 D₁.
1. 4 D₈ D₈. 8. 8-1 Kumbh. ed. ins.:

715* अवेतन्वावशास्तेन सर्वलोकाविगर्हिणा ।

[D₈ अवेत (for 'न-'). D₈ शक्तेन (for 'शक्तेन').
V₁ B₈ D₈ विगर्हिणा (for 'विगर्हिणा').]

58 Śi resumes from 58. T₂ om. 58^a (cf. v. 1.
56). —^a) K₁ दुष्कृतं; D₈ पुष्करं (for 'दु').
—^b) K₁. 2 कुटुम्बम्; D₈ कुटुम्बम्; G₂ कुटुं. K₁
संश्रितुं; G₁ संश्रुतं. —^c) T₁ अज्जयनं (for अज्ज-
यनं). G₁ M₇ यज्ञं (for यज्ञः). —^d) K₈. 1 B₈ D₈. 1
प्रजाः (for प्रजा-). T₂ संतान (for 'नम्').

59 Before 59, D₈ T₁ G₁. 8 ins. स्यु (D₈ स्यु-
मरहिमः. K₁ om. 59. —^a) D₈ यथा (for यदि).
K₁ D₈. 8. 8 एव (for एवं). Śi K₁. 4 वै; G₂ [व]ति
(for [व]ति). —^b) M₇ हि (for व). K₁ D₈. 8
कथन (K₁ 'न') (for कस्यचिद्). —^c) G₂ कामं (for
कार्यं). ☞ Ca: विकर्तारं, एतत्कर्तारं विद् । ☞ —^d)
T₂ G₁. 8 अयं (for अयम्). T₁ G₁-8 चाय; T₂ छाया

(for चायं). G₂ निरर्थकं.

60 ^a) G₂ नास्तिक्यम् (sic) (for नास्ति). Śi
K₂. 4. 1 D₁. 1. 8 G₂ चास्व; K₁ वास्व; B₈ D₈. 8. 4
चेत्स्याद् (for च स्याद्). —^b) Śi K₂. 4 देवानां (for
वेदानां). B₈ (marg) अन्यथा (for पृष्ठतः). Śi K₁
कृताः; V₁ D₈. 8. 4 D₁. 1. 4 D₁. 1. 4 G₁ M₇ -क्रियाः.
☞ Ca: पृष्ठतः क्रिया, वेदानामप्रमाण्यमापद्येन । ☞ —^c) Śi
reads 60°-61° on marg. —^d) ☞ Ca: आनन्त्य,
आश्रतफलप्रदावम् । ☞ —^e) K₇ भगवाप्.

61 Śi reads 61 on marg. 61^a partly damaged
in Śi. —^a) Śi K₁. 3. 4 सत्यं; K₈ B₈. 8 D₁. 1. 4
D₈ D₁. 8. 8. 8 G₂. 8 तत्त्वं; G₁ तदथा (for तत्त्वं).
K₁ वचस्व (for वदस्व). —^b) Śi K₁. 2 D₈. 8. 4 D₈
D₂-8. 1. 8 T₁ G₁. 8 M₇ उपपन्नो; K₇ उपपन्नो (for
'सन्नो'). K₇ [s]ति (for सति). K₁ अधीष्य; K₂
अधीषु; K₈ अधो हि; G₂ अधीष (for 'दि'). K₁
D₁. 1. 4 D₈ D₂ T₂ G₂ M₁ मो (for मोः). —^c) K₁
विद्यतो; V₁ विदितो; D₈ विदिते (for 'तो'). —^d)
G₁ अप (for उप-). D₈. 1 तथेदमुपशिक्षितुं.

Colophon. G₂ missing; K₈. 8 B₁-8 D₁. 1. 4 D₁.
1. 4 G₂. 8 M₂-8 absent. — Sub-parvan: Śi K₁.
2. 4. 8. 1 B₈. 8-8 D₈. 8. 4 D₁. 1. 4 D₁. 1. 4 T₁ G₁. 8
M₁. 8-1 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁ B₈. 1. 8 D₈.
8. 4 D₂. 8. 8 M₁ गोकपिलीयं; K₂. 4. 8 V₁ B₈. 8 D₁.
1. 4 D₈. 8. 8 गोकपिली (K₂. 4 'ले')यं; K₇ D₈. 8 गोकपि-
लीये स्वागप्रशंसा; D₇ स्वागप्रशंसा; M₈ गोकपिलसंवादः;
M₇ कपिलसंवादे मोक्षप्रशंसनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): K₈ B₇ D₈ M₁. 4. 1 94; D₁. 1. 4 D₇
T₁ G₁. 8 M₁ 96; D₈ 95; D₂ 90; T₂ 109; G₂
91. — Śloka no.: D₈ 66; D₁ 68; D₂ 67;
D₂ 69.

२६२

G. 18. 8727
B. 18. 277-1-1
K. 18. 276. 1

कपिल उवाच ।

वेदाः प्रमाणं लोकानां न वेदाः पृष्ठतः कृताः ।
हे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १
शरीरमेतन्कुरुते यदेदे कुरुते तनुम् ।
कृतशुद्धशरीरो हि पात्रं भवति ब्राह्मणः ॥ २
आनन्त्यमनुयुङ्क्ते यः कर्मणा तद्वीमि ते ।

262

☞ This adhy. is missing in G. of v. l. 1.
259. 1

1. " Ds. प्रमाणः. Dns प्रमाणं हि तु लोकानां
(sic) —^b) K1 वेदः. Bs (marg. as in text)
Das. as -क्रियाः (for कृताः). —^c = Maṭṭrā. Up.
6. 22, quoted in the Vākyapadīya under 1. 22.
—^d) G1 वेद (for हे) K1 (by corr.) ब्रह्मणो; Das
Dns G1 ब्रह्मणि (Das 'णा'). —^e) K2.१ तत् (for
यत्). —^f) Das शब्दो (for शब्दः). K2 निष्कांतः
(for 'ष्णातः'). Mr शब्दब्रह्मविनिष्णातः. ☞ Ca: शब्द
ब्रह्म, वेदः । ☞ —^g) Ds om. (hapl.) from ब्राह्मि-
गच्छति up to ब्राह्म (in 2^d).

2 Ds om. up to ब्राह्म (cf. v. l. 1). —^b) Dns
पदेदे; T1 G2 यद्वै तत्; G3 यदेदत् (for यदेदे). T1
M1.१.१ मति (for तनुम्). D1 G1 यद्वै ते कुरुतेति
तं. ☞ Ca: वेदे कुरुते तनुं, वेदार्थं शरीरं उपनयनद्वारा
ब्राह्मणशब्दवाच्यं कुरुते ॥ Cn: गर्माधानविधिना उत्पाद-
यति ॥ Cp: उपनयनेन वेदाध्ययनयोग्यं शरीरं कुरुते ॥ Cs:
यदुपनयनसंस्कारं कुरुते तद्विधीयं जन्म । ☞ —^c) V1
Bs (marg. as in text) वेदः; Das. as T2 Mr कृतः.
S1 K1 Ds बुद्धिः; K1 बुद्धिः (for बुद्धः). T1 G2
[5] रि (for हि). —^d) Ks Bo. १.१.१ Das. as Ds
Ds-१ वेदे (for पात्रं).

3. " Ks Bo. १-१ Dns. as Ds. १.१.१ अत्र बुद्धो (Ks
Bs 'बो'दं; V1 अनुबुद्धोर्ध्व; Bs (marg.) Das. as
'बुद्धं यत्; T1 G1.१ Ms 'विलोभं' (G1 'व'); T2
'विलोभं; G2 'विलोभं च; M1.१ 'विलोभं; Mr 'विलोभं
(for 'बुद्धं च). K1 Ds. १ यत् (for व). ☞ Cs:

निरागममनैतिह्यं प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ॥ ३
धर्म इत्येव ये यज्ञान्वितवन्ति निराशिषः ।
उत्पन्नत्यागिनोऽनुष्वाः कृपासूयाविवर्जिताः ।
धनानामेष वै पन्थास्तीर्थेषु प्रतिपादनम् ॥ ४
अनाश्रिताः पापकृत्याः कदाचित्कर्मयोनितः ।
मनःसंकल्पसंसिद्धा विशुद्धज्ञाननिश्चयाः ॥ ५
अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।

आनन्त्यं, सुखिफलत्वम् । ☞ —^b) B1 Dns. as Ds Ds
१.१.१ T1 Ms. १ कर्मणा; T1 G1-१ 'णस्. K1 Ds. १
यत्; Ds. १ (for तत्). Ds1 Ds ब्रवीतु मे (for
'मि ते). ☞ Cn: कर्मणां फलमानन्त्यं मोक्षोपयोगि चित्त-
शुद्धिरूपम् । ☞ —^c) Dns Ds अनिरागम् (for निरा').
Ks अनैतिह्यं; Ds अनैतिह्यं (for 'तिह्यं). ☞ Cp: इति
हेति स्मृतिहेतुत्वादेतिह्यमनुमानं, तत्र भवतीत्यनैतिह्यम् ॥ Cr:
निरागमं, प्रवृत्तिकर्मप्रतिपादकागमे श्रद्धां विना । ☞

4. " K1 [s] यज्ञान्; T1 G1.१ यज्ञं (for यज्ञान्).
—^b) Das निराशिषः. —^c) K2 [s] लुब्धः. ☞ Cp:
उत्पन्नत्यागिनः, उत्पन्नतत्फलत्यागिनः । ☞ —^d) T2
क्रियासूयाः; G1.१ कोपाः; Ms कृता (for कृपा').
—^e) K1 T2 चन्वानाम्; T1 G2 दाना (for घना').
T1 G2 पात्रं (for पन्थास्). —^f) Ds प्रतिपादिनं.
☞ Ca: तीर्थेषु, उपरामादिषु ॥ Cn: सत्पात्रेषु । ☞

5. " Ks अनश्रिताः; K1 Ds न लिप्यन्ते; Ds
अनाश्रिताः; G1 'श्रिताः (for 'श्रिताः). Ks V1 Bo. १-१
Das. as Dns. as Ds Ds. १-१ पाप (Ks 'क'कर्म; K1
Ds 'कृत्यात्; T1 G1 Ms 'कृत्याः; T2 G2 'कृत्यं; Mr
'कृताः (for 'कृताः). —^b) Ks. १ Bo. १ Dns. as Ds
Ds. १-१ Cp कर्मयोगिनः; Ks अपि योनितः; Bs. १
Das. as कर्मयोगिनः; Ds कार्ययोगिनः; Ds कर्मयोगतः;
T1 G1-१ ब्रह्मयोगिनः; T2 कर्मयोगितः (for कर्मयोगितः).
—^c) Ds. १ संयुद्धाः; D1 संयुद्धिर्. —^d) Ks. १ V1
Dns Ds. १ T G1-१ Mr विशुद्धा (for 'द्ध'). T2 निश्चये.

6. " Ds नक्रुध्यन्तो. Bs [s] नु. (for न). — Gs
om. 6th. Ks Bo. १ Das. as Ds-१ repeat 6th after 7.
—^c) T1 (also as in text) सुयुद्धाः; G1 सुयुद्धाः
(for त्रि). Ks (first time) V1 Bo. १. १ (marg. as
in text). १ Das. as (all first time) ज्ञाननिष्ठामत्सराः;

ज्ञाननिष्ठाश्चिदुक्ताश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ ६
आसन्नगृहस्था भूयिष्ठमव्युत्क्रान्ताः स्वकर्मसु ।
राजानश्च तथा युक्ता ब्राह्मणाश्च यथाविधि ॥ ७
समा ह्यार्जवसंपन्नाः संतुष्टा ज्ञाननिश्चयाः ।
प्रत्यक्षधर्माः शुचयः श्रद्धावानाः परावरे ॥ ८
पुरस्ताद्भावितान्मानो यथावच्चरितव्रताः ।
चरन्ति धर्मं कृच्छ्रेऽपि दुर्गे चैवाधिमहताः ॥ ९

Ks Bs-s Das as Ds-r (all second time) त्रियुक्ता
ज्ञाननिष्ठास्ते (Bs 'श्च'). ☞ Cn: त्रियुक्ताः, जन्म कर्म
विद्या चेति त्रीणि युक्तानि येषाम् ॥ Cs: योनिविद्याकर्मभिः
युक्ताः ॥ Cv (reading त्रियुक्ताः): त्रिभिर्वैद्यैः युक्ताः । ☞

7 ") Ds गृहस्थः. Gs भूयिष्ठः. — ") Ds अव्य-
क्रान्ताः; T1 Gs-s सुपक्रान्ताः; T2 M1 अव्युत्क्रान्ताः (for
अव्युत्). ☞ Cn.p: अव्युत्क्रान्ताः आदरवन्तः । ☞ — ")
Ś1 Ks ईजानाश्च; Ks Bs-s Das.as ब्राह्मणाश्च (for
राजानश्च). Ks V1 Bs-s Das.as तपोयुक्ताः. — ")
Ks ब्राह्मणाश्च; Ks Bs-s Das.as राजानश्च. Ks.s
Bs Das.as Ds च (Bs त) या विधिः; T1 तथाविधि.
— After 7, Ks Bs-s Das.as Ds-r repeat 6th.

8 ") Ks सममार्जवः; T2 शमाया' (for समा ह्य').
— ") Gs विमुक्ता (for संतुष्टा). T2 ज्ञाननिश्चये. — Ks.s
om. 8th-9th. — ") Ks -धर्मं (for -धर्माः). ☞ Cs:
प्रत्यक्षधर्माः, प्रत्यक्षीकृतधर्मकलाः । ☞ — ") K1 श्रद्धा-
वानः. Ś1 K1 Bs (marg. as in text) M1 परावरे;
Ds 'वराः'; T1 Gs-s तपोवनः. ☞ Cs (reading परा-
वराः): उष्णवाचानधर्मान् । ☞

9 Ks.s om. 9 (cf. v. l. 8). — ") Gs भविता
त्मानो. ☞ Cp: पुरस्तात्, जन्मान्तरे ॥ Cs: भाविता-
त्मानः, परमात्मव्यापराः । ☞ — ") B1 प्रजाः (for
जताः). — ") Das चरितः (for चरन्ति). Das धर्मं.
Ś1 K1 कृच्छ्रेण; Ds कृच्छ्रेऽपि; Gs कृच्छ्रेषु. — ") Ds
दुर्गे (for दुर्गे). Da.s वै (Da वे) च; T1 Gs.s चापि;
Gs M1.s-1 चापि (for चैव). Ks.s V1 Da.s.s Ca
(gloss: कृताभिसंहिताः) Cp [ज]भिसंहिताः; Bo.s-s
Das.as Dn1.na Ds Ds.s.s [ज]पि संहिताः (for [ज]-
वितं). ☞ Cs (reading सुसंहिताः): सची[? सजी]-
मूय स्थिताः । ☞

10 Gs om. 10-11. — ") Ś1 K1.s Da.s संहित्यः;
Ks माहृत्य (sic); Ds महात्त. Bo धर्मात् (for धर्मं).
Ś1 K1.s चरतः (for चरतां). Ks संहित्य धर्मं चरताः

संहृत्य धर्मं चरतां पुरामीन्मुखमेव तत् ।
तेषां नामीदृशान्तर्यं प्रायश्चित्तं कदाचन ॥ १०
मत्वं हि धर्ममाध्याय दृगाधर्पतमा मताः ।
न मात्रामनुकथ्यन्ते न धर्मच्छलमन्ततः ॥ ११
य एव प्रथमः कल्पन्तमेवाभ्याचरन्मह ।
अस्यां स्थितौ स्थितानां हि प्रायश्चित्तं न विद्यते ।
दुर्बलान्मन उपयन्नं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १२

(sic); V1 संहृत्य चरतां धर्मं. — ") Das सुषम् (for
मुखम्). — V1 Bo.s-s Das.as Dn1.na Ds Ds.s.s
Cp Cal. Bom. ed. repeat 10th after 12th, while
D1 repeats 10th after 12th. — ") Dn1 Ds1; both
second time) T1 Gs नामीद्; Gs आसन् (for
नासीद्). Dn1 (second time) विद्यातज्जे. — ") Ks.s
V1 (both times) Bo.s.s Das (all first time).as
(both times) Dn1.na Ds Ds.s (all first time).s.s
(first time).s (both times).s T2 Gs M1.s.s Cal.
Bom. ed (both first time) कथंचन (for कदा').

11 Gs om. 11 (cf. v. l. 10). Ds om. 11th-12th.
— ") Gs Ms संहृत्य (for सत्वं हि). Ds सर्वम् (for
धर्मम्). Ks आश्रित्य (for आस्थाव). T2 ते हि धर्मं
समास्थाव. — ") Ks गताः; Ds नराः; M1 मतां
(for मताः). — ") M1 अनुकथ्यन्ते. ☞ Ca.p: मात्राम्
इन्द्रियम् ॥ Cn: मीयन्ते विषयं जनयेति मात्रा बुद्धिः । तां
नानुकथ्यन्ते, अपि तु साक्षादेव ॥ Cs: मात्राम्, विषयपरं-
पराम् । Cv: मात्राम्, रूपरसादिकम् ॥ ☞ — ") Ks
Das Ds Da.s.s T1 G1.s न धर्मच्छल (T1 'मांश्च' कथं
ततः. ☞ Cs: अन्ततः कारणकालेऽपि । ☞

12 Ds om. 12th (cf. v. l. 11). — ") T2 एव;
Gs मे च; M1.s एवं. Ks प्रथमा; Das प्रथमं.
— ") Ś1 Ks.s [ज]त्राचरेत्; K1 Da.s [ज]न्वाचरन् (K1
रेत्); Das [ज]वाचरन्; Das [ज]ाचरन् (submetric);
D1 T G1-s M1.s-1 [ज]त्राचरन् (for [ज]न्वाचरन्).
K1 Da.s सदा; D1 T G1.s Ms महान्; Gs महत्
(for सत्). — After 12th, D1 reads 12th followed
by repetition of 10th; while, V1 Bo.s-s Das.as
Dn1.na Ds Ds.s.s Cp Cal. Bom. ed. repeat 10th.
— ") Ks V1 Bo.s-s Das.as Dn1.na Ds Ds.s.s
तस्मिन्निधौ (for अस्यां स्थितौ). Gs अन्धान्निधिरासितानां
हि (sic). — ") Ś1 K1.s.s.s Da.s T G1-s Ms कदा
च (T G1-s Ms तु) दुर्बलान्मनः प्रायश्चित्तं कदा (Gs कदा)
मयेत्.

C. 12. 2721
B. 12. 2721
K. 12. 2721

यत् एवंविधा विप्राः पुराणा यज्ञवाहनाः ।

त्रैविद्यबुद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो यज्ञस्त्रिनः ।

यज्ञन्तोऽहर्हयैर्जैर्निगार्श्विन्धना बुधाः ॥ १३

तेषां यज्ञाश्च वेदाश्च कर्माणि च यथागमम् ।

आगमाश्च यथाकालं संकल्पाश्च यथाव्रतम् ॥ १४

अपेतकामक्रोधानां प्रकृत्या संशितात्मनाम् ।

13 " Ks अतः; Kr Ds २ एत (for यत्) G1 Mr प्राहुः (for विप्राः); Ks V1 Bo. २-३ Das २४ Dn1. २४ Ds Ds. २-३ एवं बहुविधा विप्राः; T Gs. ३ Ms. ३ एत एवंविधा (Ms. ३ 'अः') प्राहुः. —^१) Bo. ३ पुराणैः; T G1-३ Ms. ३ प्राज्ञानां; Cp (gloss: पूर्वयुगभाविनः) पुराणा (as in text); * Ca p: यज्ञवाहनाः, यज्ञनिर्वाहकाः ॥ Ca: तस्मिन्बहुवचने समामीनाः । * —^२) Bo वृत्तमन्तो; Ms. ३ व्रतवन्तो. —^३) Kr Ds Ds. ३ T G1. ३ यज्ञैः; Ds यन्तो; Ks यज्ञो. —^४) Ks G1. ३ Ms. ३ निराशी. Ds बंधनाद्. Ka बधाः; Ds द्युताः (for बुधाः).

14 " Das २४ तेषां. K1. ३ यज्ञश्च; G1. ३ Ms. यज्ञाश्च (for यज्ञाश्च). G1. ३ वेदाश्च. —^१) Bo स्व-कर्माणि; Das २४ Ds कर्माणि च; Ds धर्माणि च. Kr स्वागतं; Ga 'गतं'; Ms. ३ 'गमः. —^२) Kr आग-ज्ञाश्च; Ts G1. ३ Ms. 'मश्च (for 'माश्च). Dn1 T G1-३ Ms. ३-४ Kumbh. ed. यथाकामं (Ms. 'मः); Bom. ed. यथाकाले (for 'कालं). —^३) Ks Ds T G1. ३ संक-ल्पाश्च; V1 कल्पाश्च हि; Bo (marg.) सकर्माश्च; G1 संकल्पश्च (for 'ल्पाश्च). Ks V1 Bo. २. ३ (marg.). ३ Das २४ Dn1. २४ Ds Ds. २-३ यथाक्रमं; Bs Mr 'गमं for 'व्रतम्).

15 " Das अपेतं; Ms. ३ अपेतं. Ts कामः. — After 15^a, Ks V1 Bo. २-३ Das २४ Dn1. २४ Ds Ds. २-३ editions read 16^a for the first time followed by 16^b, second time, repeating the same in the proper place. —^१) Kr अकृत्वा. Ś1 Ks संशितहमनां; Ka. ३ Bs Das २४ Dn1. २४ Ds Ds. २-३ संशित (Das 'सि' ता); Ds संशिता; G1 संशितहमनः. — Ms. ३ om. 15^a-16^b. —^२) Ka यज्ञानां; Das २४ यज्ञानां; Dn1 lacuna; Ds यज्ञानां; Gs साधूनां (for यज्ञानां). Ś1 (sup. lin. as in text) K1. ३ कृतविद्यानां; Kr V1 Bo. ३ Das २४ Ds. ३ Cp (gloss: साम्येनैव व्यवहाररत्नानां) समभि (Kr ली) रत्नानां; Bs (marg.) समयुक्तानां (for समनित्यानां). —^३) Ks V1 Bo. २-३ Das २४ Dn1. २४ Ds Ds. २-३ तेषु कर्मसु वर्ततां. —^४) Ks द्व (for एव). Das २४ त्वेमांस्तथावासीद् (sic). * Ca: आनन्त्यम्, अनन्त्या

कृत्तानां श्रमानित्यानां स्थितानां स्वेषु कर्मसु ।

सर्वमानन्त्यमेवासीदिति नः शाश्वती श्रुतिः ॥ १५

तेषामदीनसत्त्वानां दुश्चराचारकर्मणाम् ।

स्वकर्मभिः संश्रुतानां तपो धोरत्वमागतम् ॥ १६

नं सदाचारमाश्रयं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।

अशक्तुवद्विश्रितं किंचिद्धर्मेषु सूचितम् ॥ १७

हितमानन्त्यम् ॥ Cp: आनन्त्यम् अनन्तफलम् ॥ * —^१) Ks इत्यतः (for इति नः).

16 Ms. ३ om. 16^a (cf. v. l. 15). —^२) Ś1 K1. ३ अधीनः; Kr Ds. ३ अधीनः (for अदीनः). Dn1 सत्त्वानो. — Ks V1 Bo. २-३ Das २४ Dn1. २४ Ds Ds. २-३ editions read 16^a for the first time after 15^a. —^३) Ds (both second time) दुश्चराचारकर्मणां; Ts दुश्चराचारकरिणां. — K1. ३ २. ३ Ds. ३ T G1. ३ Ca. p. v read 16^a-18^b (Kr Ds. ३ read 16^a-17^d) for the first time after 12. 261. 33; while Ks V1 Bo. २-३ Das २४ Dn1. २४ Ds Ds. २-३ editions read 16^a for the first time after 12. 261. 33, for the second time after 12. 262. 15^a, reading 16^a-18^b for the first time after 12. 261. 33. —^४) Ks (second time) सु- (for स्व). K1. ३ (both first time) Dn1 Dr (both second time) T Gs (all first time) Ms. ३ संश्रितानां; Ks. ३ (both first time) V1 (first and third time) Bo. २-३ Das २४ Dn1. २४ Ds Ds. २-३ G1 Ca. p. v. (all first time) संश्रितानां; Ks V1 Br-३ Das २४ (all second time) सासितानां; Ks (third time) संस्कृतानां; Kr Ds. ३ (all first time) नाम तेषां (Kr [also] कलं); Bo. ३ Dn1 Ds Ds. २. ३ (all second time) editions (both times) संश्रितानां; Bo. २. ३ (marg.) Dn1. २४ Ds. २. ३ (all third time) संश्रुः; Ds (second time) संश्रि (for संश्रु). Das २४ (before corr.) (both third time) स्वकर्मिणां तपो धोरं. —^५) Cp. as in text. K1. ३ (both second time) तपो (for तपो). Ks Das (both second time) धोरं (Das 'रे' त्वम् (for धोरत्वम्). V1 (first time) Bs (marg. as in text) (second time) T G1. ३ (all first time) आगमम् (for आगतम्). Ds. ३ (both first time) तपो धोरं समागतं. * Cp: तत्कर्माश्रयं तपः संसारजनकत्वेन धोरत्वमागतम् । *

17 For the repetition in K1. ३ २. ३ V1 Bo. २-३ Das २४ Dn1. २४ Ds Ds. २-३ T G1. ३ Ca. p. v editions, cf. v. l. 16. —^२) Ds. ३ (both second time) सत्त्व (for तै). Ds (second time) सदाचारम्; Ms. समा-

निरापदमं आचारम्वप्रमादोऽपराभवः ।

सर्ववर्णेषु यत्तेषु नासीत्कश्चिद्व्यतिक्रमः ॥ १८

धर्ममेकं चतुष्पादमाश्रिताम्ने नगर्भभाः ।

तं सन्तो विधिवत्प्राप्य गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ १९

गृहेभ्य एव निष्क्रम्य वनमन्ये समाश्रिताः ।

गृहेभ्योऽपि संश्रित्य ततोऽन्ये ब्रह्मचारिणः ॥ २०

धर्ममेतं चतुष्पादमाश्रमं ब्राह्मणा विदुः ।

आनन्त्यं ब्रह्मणः स्यात्तं ब्राह्मणा नाम निश्चयः ॥ २१

अत एव विधा विप्राः पुराणा धर्मचारिणः ।

त एते दिवि दृश्यन्ते ज्योतिभूता द्विजानयः ॥ २२

C. 12. 262. 22
B. 12. 262. 22
M. 12. 262. 22

चारम्. Śi K1.2 (last two both times) ५ (first time) आचारः; Ks Bo. ५-५ Das ५५ Dn1. n1 Ds Ds. ५-५ Ca. p. v. editions (all first time) आश्रित्य; V1 (first time) आचार्य (for आश्रयं). —^५) Ks Bo. ५.५ Das. ५५ (all first time) पुराणे (for 'जे'). Ds (second time) ब्राह्मणी. V1 (second time) ममं (for ध्रुवम्). ☞ Cp: तं प्रसिद्धं सदाचारं त्रिराचमनस्तानादिरूपम् । पुराणं शास्त्रं ध्रुवं ब्रह्मैव कृत्स्नमाश्रयेदिति भावः । ☞ —^५) Ks V1 Bo. ५.५.५ (marg.). ५ Dn1. ५.५ Ds Ds. ५.५-५ Ca. p. v. editions (all first time) अशक्तुर्वन्तश्च; Bs (marg. as in text) (second time) अशक्तवन्तिश्च; Das. ५५ (both first time) अशक्तवन्तश्च; T2 अशक्तुर्वन्तश्च (for 'वन्तिश्च'). K1 (first time) रचितं; Bs (marg.) ५.५ T1 G1 (all first time) ५ चरितं (for 'तु'). —^५) G2 किं च; M1 कश्चिद्; M2 कंचिद्; Cv किं चिद् (for किंचिद्). Śi K1. ५.५ (last three second time) T2 (both times) धर्मजं (for 'तु'). Śi K1. ५ (last two first time) ५ (both times) ५ V1 Bo. ५.५.५ (marg. as in text) ५ Das. ५५ Dn1. n1 Ds Ds. ५.५-५ T1 G1 ५ Ca. p. v. editions (all first time) सूत्रितं; Ks Bo. ५-५ Das. ५५ Dn1. n1 Ds Ds. ५.५.५ (all second time) सूक्तमतां; Ds. ५ (both second time) तत्त्वतां (for सूचितम्).

18 For the repetition in K1. ५.५.५.५ V1 Bo. ५-५ Das. ५५ Dn1. n1 Ds Ds-५ T G1. ५ Ca. p. v. editions, cf. v. l. 16. K1 Da. ५ read 18^{५५} for the first time after 12. 261. 34. —^५) T G1. ५ (all first time) निरापदमंमाचारम् (G1 'रो'); Cv (gloss: चिच्छिद्राकया-पदमैरहितः) अनापदमं आचारः. ☞ Cp: अथमेव धर्मो निरापदः, अन्यस्तु सकामो धर्मो आपत् । ☞ —^५) Ks (both times) ५ (second time) स्वप्नसादो; Ks (both times) ५ (second time) V1 Bo. ५-५ Das. ५५ Dn1. n1 Ds (all first time) Ds. ५ (both both times) ५-५ (all first time) ५.५ (both second time) Ca. p. v. editions (all first time) ह्यप्रमादो; Ks (first time) ह्यप्रमादो (sic); K1 Ds (both first time) सोप्रमादो; Dn1. n1 Ds Da. ५ (all second time) T (both both times) G1 (second time) ५.५ (both times) M1. ५-५

अप्रमादो; Ks (first time) अप्रमादो; V1 (first time) प्रमादो (for स्वप्नसादो) ☞ Cp: अप्रमादः धर्मोऽन्ये-णापरिभूतः । ☞ —^५) Das. ५५ सर्वे (for सर्वे). Ks V1 Bo. ५-५ Das. ५५ Dn1. n1 Ds Ds. ५.५-५ ज्ञा Ds ज्ञातेषु; T1 G1 यत्तेषु (for यत्तेषु).

19 ^{५५}) G1. ५ ये (for ते). T G1-५ M1. ५-५ नगः प्रमो (for सर्वभाः). Ks Bo. ५-५ Das. ५५ Dn1. n1 Ds Ds. ५.५ (also as in text) ५.५.५ (also as in text) Cp Cal. Bom. ed. स्वस्तं Ks वृत्तमेकं च Ds1 Ds 'कश्च')-तुर्वां हि ब्राह्मणा आश्रमं वि Ds1 'मान्नि द्यु' (cf. 21^{५५}) —^५) Ks. ५ ते (for नं). K1 जन् (for सन्तो).

20 ^{५५}) T2 एवं. —^५) Ks वक्तव्ये; Ds. ५ वन-मन्ये; Gs 'मेते' (for 'मन्ये'). —^५) Śi Ks. ५.५ Ds [अ]मिदंस्त्वं Śi sup. lin. 'संह'त्य; Gs [अ]मवदित्वं. ☞ Cp: स्थिता इति शेषः । ☞ —^५) Ks धर्मचारिणः; M1 ब्रह्मचारिणं (for 'चारिणः').

21 Dn1 Ds Ds. ५.५ Cal. Bom. ed. om. (hapl.) 21^{५५}-22^{५५}. —^५) K1 धर्ममेति; K2 धर्मं संतश्च; Ks धर्ममंतं; K1 Ba Ds. ५.५.५ Cp 'मेवं'; V1 Ds 'मेतच्'; Bo 'मेकं'; Bs 'मेकश्च' (for 'मेतं'). Bo. ५-५ Das. ५५ Ds चतुर्धा तु; Cp 'स्यादम्' (as in text). T G1. ५ M1. ५-५ Kumbh. ed. स्वस्तमे (M1. ५ 'स्त ए'कं चतुर्धा तु. —^५) K1 आश्रमां; K2 'मान्'; Gs ह्याश्रमं. K2. ५ Das Cp (gloss: वेदेन; Cpp as in text) ब्राह्मणा; Bs ५ ब्राह्मणं. Kumbh. ed. ब्राह्मणा आश्रमं (by transp.). Ds om. (hapl.) from जा दिदुः up to धर्मं (in 22^{५५}). Gs ह्याश्रयं ब्रह्मणः पदं. —^५) Ks. ५ आनन्त्यं (Ks 'त'). Ks. ५ Das Ds ब्राह्मणः; B1 ब्रह्मणे. T G1-५ M1. ५-५ Kumbh. ed. सर्वे (T1 'वै') सर्वत्र तिष्ठन्तो. —^५) Cp as in text. Śi K1. ५.५ V1 Ba Ds. ५ ब्राह्मणो. Śi निश्चयः. K1 Ds ब्राह्मणानां स निश्चयः; Ds ब्रह्म नाम निराश्रयः; T G1-५ M1. ५-५ Kumbh. ed. गच्छन्ति परमां गतिं.

22 Dn1 Ds Ds. ५.५ Cal. Bom. ed. om. 22^{५५}. Ds om. up to धर्मं (in 22^{५५}) (cf. v. l. 21). —^५) Ks. ५ Bo. ५ Das Dn1 Ds. ५ Gs M1. ५-५ Kumbh. ed. एतः; Ds. ५ येव; T1 G1. ५ यतः; T2 एतश्च (for यत). Ds. ५ येव (for एव). T G1-५ M1. ५-५ Kumbh. ed.

C. 12. 262. 23
B. 12. 262. 23
K. 12. 262. 23

नक्षत्राणीव विष्ण्वेषु बहवस्तारकागणाः ।

आनन्त्यमुपसंप्राप्ताः संतोषादिति वैदिकम् ॥ २३

यद्यागच्छन्ति संसारं पुनर्योनिषु तादृशाः ।

न लिप्यन्ते पापकृत्यैः कदाचिन्कर्मयोनितः ॥ २४

एवं युक्तो ब्राह्मणः स्वादन्यो ब्राह्मणको भवेत् ।

कर्मैव पुरुषस्याह शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ २५

एवं पक्कपायाणामानन्त्येन श्रुतेन च ।

प्राहुः (for विप्राः). Cp वेन चैवंविधा विप्राः. —¹) Das पुराणे; Cp (gloss: पूर्वकादीनां) पुराणा (as in text). Ks. 1 Bo. 1-3 Das. 24 Ds. 2. 3 T G1-3 M1. 3-7 Kumbh. ed. ब्राह्मचारिणः; Bs ब्राह्मचारिणं (for धर्म-चारिणः). ☞ Cp: ब्राह्मचारिणः, मांसमैधुन्यागपराः । ☞ —²) Ks. 1 Das. 3 एते नु (for त एते). Ds (before corr.) सुवि (for दिवि). Ks इतंतो. ☞ Cs: एते, नारदप्रमुखाः । ☞ —³) Ks Das. 3 द्विजोत्तमाः; Ds. 1 दि जातयः (for द्विजा').

23 *) Bs (marg. as in text) Ds. 1 नक्षत्राणां. Bs हि; Ds. 1 च (for [ह]व). Das विधिष्वेषु; Das [ह]व विष्ण्वेषु. ☞ Cp: विष्ण्वेषु, विमानेषु । ☞ —¹) Dn1 तारकागणः; Gs. 3 M1 'गुणाः. —²) Ds इति (for एव). Das. 24 आनंत्यं च पुदं (Das 'द') प्राप्ताः. —³) Ks [अ]वैदिकं. T1 G1-3 वसंतो दिवि देववत्.

24 *) Ks T1 G1 यदा; Bs (marg. as in text) वे; Ds. 1 यथा; Gs. 3 तद्वा (for यदि). Gs तरंति (for [आ]गच्छन्ति). Das संसारे. —¹) Das. 24 तादृशः; Ds. 1 तादृशं. —²) M1 नि (for न). Ks Dn1 लिप्यन्ते; Gs लुप्यन्ते (for लि'). K1 पापकृत्यैः; Ks. 1 Bs. 3 Das M1. 3-7 'कृत्याः; Das 'कृताः; Ds. 3 'कृत्याः; Ds. 1 'तस्तु; T1 G1-3 'कृत्रिः (for 'कृत्यैः). —³) Bs (marg. as in text) कर्हिचिन् (for कदा'). Ks Ds. 3 पापयोगिनः; Das. 24 कर्मयोगतः; Ds. 1 'योगिनः (for 'योगितः). — After 24, Ks. 1 V1 Bo. 3-5 Das. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 3 editions ins.:

716* एकमेव ब्राह्मणो बह्वर्षोऽपि भवति ।

[Bs एव (for एव). Ks Das. 3 पुद- (for यो-).]

25 Ks om. (hapl.) 25. —¹) Ds. 1 एवयुक्तो; Gs एवविधो (for एव युक्तो). K1 ब्राह्मणः. —²) T1 G1-3 ब्राह्मणो (for ब्राह्मणको). Ds. 1 परः (for भवेत्). ☞ Cp: ब्राह्मणको ब्राह्मणाधमः । निन्दायां कः प्रत्ययः । ☞ —³) Bo. 2. 1-3 Dn1 Ds Ds. 2. 3 कर्मैव;

सर्वमानन्त्यमेवासीदेवं नः शाश्वती श्रुतिः ॥ २६

नेषामपेतवृष्णानां निर्णिक्तानां शुभात्मनाम् ।

चतुर्थं औपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ॥ २७

स सिद्धैः साध्यते नित्यं ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ।

संतोषमूलस्त्यागात्मा ज्ञानाधिष्ठानमुच्यते ॥ २८

अपवर्गगतिर्नित्यो यतिधर्मः सनातनः ।

साधारणः केवलो वा यथावत्पुपास्यते ॥ २९

T1 G1 कर्मैव. T G1-3 [आ]हुः; M1. 3. 1 [ह]ह (for [आ]ह). —²) Ds. 1 शुभं वाशुभमेव वा.

26 *) Ks. 2. 4 सर्व- (for पक्क-). Some MSS. कपायानाम्; Ks -कपायेण. —¹) Das आनन्तेन; M1 संयमेन (for आनन्त्येन). S1 Ks. 2. 4 व्रतेन; Ks Ds. 3 ध्रुवेण (for श्रुतेन). Ks Das. 24 Ds Ds. 4 वा (for च). —²) Dn1 सर्व- (for सर्वम्). Ks V1 Bo. 3-5 Das. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 3. 3 आसीद्दे (Ds 'द्वा'); Ds corrupt (for एवासीद्). —³) Bs एषा; T G1-3 M1. 3. 3 इति; M1 इयं (for एवं). M1. 3 श्रूयते (for शाश्वती).

27 *) Ds (before corr.) आपेतः; G1 अप्येत. —¹) K1 निर्णिधानां; Ks. 4 Das निर्नेक्तानां; Ks Ds T2 G1 निर्नि'; Ds. 1 निमुं (for निर्नि'). Ks शुभा-ध्यानां. —²) Ks V1 Bo. 3-5 Ds. 2. 3. 3 Cp चतुर्थोप-निषदधर्मः; Gs 'वैकोपनिषदो. ☞ Cp: चतुर्थः चतुर्थाधम-साध्यः । ☞ —³) Ks साधारणः. K1 (before corr.) 4 स्मृताः; Ds मत्तः; Ds कुतः (for स्मृतः). V1 Bo. 3-5 Das Dn1. 24 Ds Ds. 2. 3. 3 साधारण इति स्मृतिः (V1 स्मृतः; Bs. 3 Ds1 Ds श्रुतिः); Das साधारण-निषदीतः (sic).

28 *) Ks स सिद्धौ; Ks Bs Das. 24 Cp (gloss: मोक्षः) संसिद्धिः; Ks Br. 3 Ds Ds. 1. 3 M1. 3. 3 संसिद्धौ; V1 दक्षिणसे; Bo. 3 Dn1. 24 Ds. 2. 3. 3 T G1-3 M1 editions संसिद्धैः; Ds समिद्धौ (for स सिद्धैः). T G1-3 M1. 3-7 Kumbh. ed. सेव्यते (for साध्यते). —¹) Ks. 3 संतोषमूलः; Ds 'मूलं (for 'लम्). —²) Ks Ds ज्ञानविधानम्; Ks Ds. 3 T2 Gs M1. 7 Kumbh. ed. ज्ञानाधिष्ठानः; G1 'नुष्ठानम्.

29 *) Ks. 3 V1 Bo. 3-5 Das. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 3-5 Gs M1. 3. 7 editions -मतिरः; Dn1 T1 G1. 3 Ms -मतेरः; T2 -मतो (for -मतिरः). —¹) Ds1 वतिधर्माः; Ds 'धर्मैः; Gs यदि धर्मैः. —²) Das. 24 Dn1 Ds

गच्छतो गच्छतः क्षेमं दुर्वलोऽप्रावसीदति ।

ब्रह्मणः पदमन्विच्छन्ममारागमुच्यते शुचिः ॥ ३०

स्युमरदिमरुवाच ।

ये भुञ्जते ये ददन्ते यजन्तेऽधीयन्ते च ये ।

मात्रानिधर्मलब्धाभियं वा न्यागं ममाश्रिताः ॥ ३१

एतेषां प्रेत्यभाधे तु कतमः स्वर्गाजितमः ।

एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन्यथा तथ्येन पृच्छतः ॥ ३२

कपिल उवाच ।

परिग्रहाः शुभाः सर्वे गुणतोऽभ्युदयाश्च ये ।

न तु न्यागमुत्वं प्राप्ता एतच्चमपि पश्यसि ॥ ३३

स्युमरदिमरुवाच ।

भवन्तो ज्ञाननिष्ठा वै गृहस्थाः कर्मनिधयाः ।

आश्रमाणं च सर्वेषां निष्ठायामेक्यमुच्यते ॥ ३४

एकत्वे च पृथक्त्वे च विद्येपो नान्य उच्यते ।

नद्यथावद्यथान्यायं भगवान्प्रवर्ततु मे ॥ ३५

कपिल उवाच ।

शरीरपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।

पक्वे कषाये वमने रसज्ञाने न तिष्ठति ॥ ३६

3 (1) 3745
3 (2) 3745/38
3 (2) 375/38

मावर्गः — ¹) Ts Das Da उपपत्तेः; Ms 'स्यवे' (for 'स्यवे').

30 ¹) Kumbh ex गच्छते; Ts (Ms) Ma भवति; Ts G. 3 Kumbh ex ब्रह्मणः; Ms भवणः (for गच्छतः); Ts Ts Das as गच्छता गच्छता क्षेमः; B. 3. 3 Das; Dni. 2. 4. 3. 3 'न' गच्छता क्षेमः. — ²) Ks दुर्वलः; Das as 'लो' न; Ds लब्ध for 'लो' (for 'लो'). — ³) Ks Das G. 3 Ms: प्राज्ञाः (for 'ब्र'). Gs वादम्. Ds अन्विच्छन्.

31 Ks Da स्युः; Ds स्युः तदिरमरः; Ds धूमः; Ds स्युमः; Ds स्युम (for 'स्युम'). — ²) Ks: भुञ्जते (Ks 'ज' ने); Ds भुञ्जते. — ³) Śi Ks. 2. 4. 3 Ds धर्मने; Ds 'न'; Das यजन्ते; Dni. 2. 4. 3 यजते (for यजन्ते); Ks अधीयते; Ds अधीयते (for अधीयते). — ⁴) Das मन्विच्छन्; Ds यन्त्रः; Ts पात्रा (for मात्रा); Śi Ks B. 3 धर्ममुदयाभिरः; Dni. 2. 4. 3 Ds उपल (for धर्मल); — ⁵) Ks च (for वा); Ds Gs वात्स्यायं (Gs 'ग' (for वा त्यागं); Das ममाश्रितः (for 'ता').

32 ¹) B. (marg. as in text) Dni. 2. 4. 3 प्रेत्यभाधेयुः. — ²) Ds. 1 Gs कतमाः; Gs कतमे. Śi Ks सर्वजितमः; Das स्वर्ग उत्तमः; Ds. 1 स्वर्वाजितमाः; Ts G. 3 जितमाः; Gs सर्वाजितमाः. ☞ Cp: सर्वज्ञानपरिपाक एवात्र स्वर्गः स्वर्गः सर्वगुणोदयः इति भगवद्ब्रुवन्नात् । ☞ — ³) Ks जाचक्ष्वसे. Ds. 1 सर्व (for ब्रह्मन्). — ⁴) Ks V. 1 B. 3-3 Das. 2. 4. 3 Ds Ds. 2. 3. 3. 3 यथा तथ्येन; Ds. 2. 3. 3 Ts Gs Ms Kumbh. ed. बाबातथ्येन. V. 1 B. 3-3 Das. 2. 4. 3 Ts Ma. 1 पृच्छते.

33 ¹) Ks परिगृह्यः; Ds. 1 'प्राज्ञाः. ☞ Cs: परी-

ग्रहाः कर्माणि । ☞ — ²) Gs Ms. 3-1 ने (for 'ने').
34 गुणतोऽभ्युदयाः; Ks. 2. 4 गुणतोऽभ्युः Ks 'स्यु' (for 'स्यु'); Ds 'स्यु' (for 'स्यु'); Ks V. 1 B. 3-3 Das. 2. 4. 3 Ds 'स्यु' (for 'स्यु'); गुणतामभ्युदयाः — Cs: मन्विच्छन्ते (for 'मन्विच्छन्ते'); येषां ते गुणतोऽभ्युदयाः — ²) Ks न्यागं मुच्यते; Ts न्यागमुच्यते; Gs प्राज्ञाः — ³) Ts 'लो' न; Gs एव (for एतन्); Ks Ds. 3 अनुः; Gs ज्ञानं (for ज्ञानं); Dni. 2. 4. 3 पश्यति.

34 Ks B. स्युमरदिमरः; Ks Ds स्युमः; Ds धूमः; Ds स्युम (for 'स्युम'). — ²) Ks भवतो. Gs ज्ञाननिष्ठायं. — ³) Ts Gs ज्ञानः; Ts Gs धर्मः (for कर्म). Ms गृहस्था ज्ञानकर्माणि — ⁴) Ks Ds Ms. 3 तुः; Ds तु (for च). — ⁵) Gs या निष्ठा मोक्ष उच्यते.

35 ¹) Ks B. 3-3 Das. 2. 4. 3 Ds Ds. 2. 3 एकत्वेन (Ds. 2 'स्वे च' पृथक्त्वेन (Ds 'स्वे च'; Ds 'केन'). — ²) Ks V. 1 B. 3-3 Das. 2. 4. 3 Ds Ds. 2. 3-3 नात्र ददते; Ks नात्र गम्यते; Ms न; Ms वा) न्य उच्यते. — ³) Ks Gs तद् (for तद्); V. 1 यथैतद्; Ms यथा तद् (for यथावद्); Śi Ks V. Ds. 2 Ts यथा न्यायर्थः; Gs यथा यथार्था नाथं. — ⁴) Ms. 3 भगवन्. Ks प्रमवीतु.

36 Quoted in Sankara's Vedāntasūtrabhāṣya under 3. 4. 26. — ¹) Ks Ca शरीरपक्तिः; Ks. 2 'पक्तिः; Ks. 1 B. 3-3 Das. 2. 4. 3 Ds Ds. 2. 3. 3 'पक्तिः (Ds 'क्ति'); Ds 'पक्तिः; Ts G. 3 Cs (gloss: रागद्वेषादिविपाकसाधनं) कषाप (Ts 'प'क्तिः (for शरीरपक्तिः). ☞ Cs: शरीरपक्तिकर्माणीति, शरीराधिष्ठानस्य चित्तस्य वातछेप्यादीनां धातुसंज्ञानां नाडीविरोधकानां पक्तिः पाकः विदोषता, उद्वर्धनिकर्माणि । ☞ — ²) Śi Ks. 2. 4 पक्वे कषावै. Ks. 2 वसनेरः; Ds. 2 कर्मन्यो; Ts G. 3 Ms. 3-1 Cs (gloss:

2-12. 9-10
9. 12. 262. 37
9. 12. 17-18

आनुशंसं क्षमा शान्तिर्हिमा मत्यमार्जवम् ।
अट्रोहो नाभिमानश्च ह्रीन्मतिश्चा शमन्तथा ॥ ३७
पन्थानो ब्रह्मणस्त्वेत एनः प्राप्नोति यन्परम् ।
तद्विद्वाननुबुध्येत मनसा कर्मनिश्चयम् ॥ ३८
यां विप्राः सर्वतः शान्ता विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः ।
गतिं गच्छन्ति संतुष्टास्तामाहुः परमां गतिम् ॥ ३९

विशिष्टज्ञानं विज्ञानं (for वलनं) ; Ks V1 Bo. 9-8 Das. as Dni. n. 1s Ds 2 1-8 कषाये कर्मभिः पक्के (Dsi कै) . —^a) S1 (hapl.) 37-38 as in text ; K1. 2. 3 न म K1 मं / ज्ञानेन ; Dsi. 2-3 Das. as Dni. n. Ds Ds 2. 3. 3 रमज्ज्ञाने च ; T G1-2 M1. 1-2 न म / विप्राः प्राप्ते न . V1 ज्ञाने च परिनिष्ठिते . — C : रमज्ज्ञाने न निष्ठितः शान्ताधीनज्ञाने न तिष्ठति, गच्छन्तो भवन्त्यर्थः ॥ Cn : रमाः प्राप्तिर्ब्रह्मानन्दः । Cs : यथा रमज्ज्ञाने, रमो वै स, इति शुद्धैकवच्यं तिष्ठति । *

37 * / V1 Das आनुशंसं (Das 'त्यो' ; Das Ds अनुशंसं. —^a) Dsi Ds क्षा Ds क्षं निर (for सत्यम्) . —^b) S1 Ks [5] नभिमानश्च ; K1 नाति (for नानि) . —^d) Ds. 1 समम् ; T G1-2 M1 1-2 ना G1 घृ. नि. स (for क्षमम्) . * Cs : हीः, अकार्यान्मनसो निवृत्तिः । *

38 * / Ds पन्थानो ; Gs राजानो (for पन्थानो) . Ks Gs 2 ब्राह्मणः Gs 'णा' स्वेते ; Ks Ds. 2 T1 ब्राह्मणस्वेते ; Ds 1 ब्राह्मणा ह्येते . —^b) Ds ह्येतैः ; Gs युक्तः ; M1 एते. Das. as Gs (also as in text) यन्परं ; Dni सन्धरे (for यन्परम्) . —^c) Gs विद्वन्. Ks 1. 2 तद्विद्वाननुमन्यते ; Ds 1 तद्विज्ञाने न बुध्येत . —^d) * Cs : कर्मनिश्चयम्, कर्मणामन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुव-निश्चयम् । *

39 * / Ds Gs M1. 2 वे ; G1. 2 य (for वा) . S1 K1. 2. 3 मित्राः (for विप्राः) . —^b) S1 K1 विशुद्धा ; T G1-2 विशुद्धः . —^c) K1 इच्छन्ति ; Gs निष्ठति (for गच्छन्ति) . Ds. 1 सन्तुष्टास्व (for संतुष्टास्व) . —^d) Gs तम् (for ताम्) . Das परमा गतिः .

40 * / Ks Dni Dni Gs वेदाश्च. Das. as वेदितव्ये ; M1. 2 वेदवेद्यं (M1 'ता' (for वेदितव्यं) . —^b) M1. 2. 1 वेदितव्या (for वि) . Ks Bo Dni Ds. 2 T1 G1. 2 यथास्थितिः ; Ks Br. 2 Das. as Dni Ds Ds T1 Ms यथास्थिति (Bo 'ति') ; Ks V1 Bo Ds. 2. 1. 2 Gs M1 यथास्थितं (V1 'ति') ; Bo M1. 2 यथा स्थितं (for यथा-

वेदांश्च वेदितव्यं च विदित्वा च यथास्थिति ।
एवं वेदविदित्याहुरतोऽन्यो वातरेटकः ॥ ४०
सर्वं विदुर्वेदविदो वेदे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
वेदे हि निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ॥ ४१
एषैव निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ।
एतदन्तं च मध्यं च सच्चासच्च विजानतः ॥ ४२

स्थिति) . — Gs (m. 40^{ab} . —^a) S1 K1. 2 Br. 2 Das. as Ds. 1 एवं वेदविद (K1 Das 'दि') स्त्वाहुर ; Ks. 1 Ds. 2 एवं (Ds पृच्छा [sic]) वेदविदः (K1 'धि' ; Ds. 2 'धि' प्राहुर. —^d) S1 (before corr.) K1. 2 Br. 2 (marg.) ज्ञानेभ्यः ; Ds Ms ज्ञानेभ्यो (Ms न्या) ; Ds ज्ञानेभ्यो ; Ds कुनोभ्ये (for ज्ञानेभ्यो) . S1 (by corr. as in text) K1. 2. 3 वातरेटकः ; Ks Dni. n. Ds Ds. 2. 3 'रेचक' ; Br. 2 (marg.) 'रेटकः' ; Das. as Cnp 'वेद' (Das 'द' कः ; Ds 1 चेतरे गुणः ; Ds चात्मवेदकः ; Ds Ms. 2 वेदवादकः ; T G1. 2 वेदवादकाः ; M1 वेद-पाठकाः ; M1 वेदवाचकः (for वातरेटकः) . * Cs : वातरे-टकाः वातवशात्प्रकाशिनः ॥ Cn : वातरेचकः, भस्मापरनामा चर्मकोशः । वातवेटक इति गौडाः पठन्ति, व्याचक्षते च वात-वसान वेटकः भाषकः । वेद परिभाषणे इति धातुः । Cpp : ज्ञानेभ्ये वातवेटकाः इति बहुवचनान्वमि क्वचित्कृत्यते ॥ Cs : वातरेचकः, वेदपाठकः । *

41 * / Ks Ds. 1 सर्वं, Ks Dni सर्वं ; T1 G1. 2 एवं (for सर्वं) . Das विविदुर्वेदविदोऽस्ते (sic) . —^b) V1 सर्वं वेदे (by transp.) ; Dsi वेदे सर्वं . — Ds M1. 2 om (hapl.) 41-43^a . —^c) Ds T1 Gs M1 वेदो. Dni ह (for हि) . Gs सर्वत्र (for 'स्य') . —^d) Ds यमुकस्ति (for यय) . Ds T G1. 2 न चास्ति (for च नास्ति) . * Cs : अस्तीति वर्तमानस्य निर्देशो, नास्तीति भूतभविष्यतोः । *

42 Ds M1. 2 om. 42 (cf. v. 1. 41) . Ks Bo Ds. 1 T G1-2 Ms 1 om. (hapl.) 42^{ab} . V1 reads from 42^a up to end of adhy. on v. 42 —^a) Ks Das. as च ; Bo हि (for [ए]व) . Ks. 1 Bo. 2-3 Das. as Dni Ds Ds. 2. 3. 3 सर्वत्र (for 'स्य') . —^b) Ks. 1 Bo. 1. 2 (marg.) Das. as Dni. n. Ds. 2. 3. 3 यत्तद् ; Ds एतद् (for यत्तद्) . Bo न चास्ति ; Dni lacuna (for च नास्ति) . —^c) Gs मध्यं (for मध्यं) . —^d) Ds. 1 सत्यासत्यं ; Gs बद्धा सर्वं ; Ms यदसच्च (for सच्चासच्च) . Dsi विजानतः ; G1 विजानता .

८. २६३. ३
८. २६३. ३
८. २६३. ३

अबनो ब्राह्मणः कश्चिन्कामाद्रर्ममवैक्षत ।
यज्ञार्थं स तनोऽर्थाथी तपोऽनप्यन दारुणम् ॥ ३
स निश्चयमयो कृत्वा पूजयामास देवताः ।
भक्त्या न चैवाप्यगच्छद्वनं संपूज्य देवताः ॥ ४
ततश्चिन्तां पुनः प्राप्सः कतमर्हन्तं नु तन् ।
यन्मे दुर्तं प्रसीदत मानुषैर्जडीकृतम् ॥ ५
अथ मौम्येन वपुषा देवानुचरमन्तिके ।

K1. 3. 3 K1. 3. 3 त स्य लोको विनष्टोऽयम् । — 1^a twice.

2^a K1. 3. 3 अथ ते वर्गेष्वपि । — K1. 3. 3
T1. 3. 3 M1. 3. 3 अथ ते वर्गेष्वपि । — V1. 3. 3 अथ तदुदाहरणीयम्
— 1^a K1. 3. 3 अथ तदुदाहरणीयम् । — 1^a M1. 3. 3
(for अथ) — 2^a D1. 3. 3 भक्त्या योऽपि ; G1. 3. 3
भक्त्या चोप । — 3^a K1. 3. 3 भक्त्या चोप । — 4^a K1. 3. 3
द्वनं (for कृतं) .

3^a D1. 3. 3 प्रवानो (for अबनो) . D1. 3. 3
— 1^a D1. 3. 3 G1. 3. 3 धर्मम् (for धर्मम्) . K1. 3. 3 M1. 3. 3
अवैक्षत (K1. 3. 3 अथ तः D1. 3. 3 अवैक्षत) . ॐ G1. 3. 3 कामाद्रर्म
मवैक्षत, कलकामनया धर्मं करिष्यामीति विनिवृत्तवान् । ॐ
— 1^a D1. 3. 3 यज्ञार्थं (for यज्ञार्थं) . M1. 3. 3 तदा (for तनो) .
T1. 3. 3 न (G1. 3. 3 यज्ञार्थंमनोऽर्थी नु) . T1. 3. 3 तौऽर्थी सः G1. 3. 3
'तौऽर्थीः' ; G1. 3. 3 यज्ञार्थंमनोऽर्थी नु . — 2^a B1. 3. 3 तप्यः
T1. 3. 3 तपो (for तपो) . G1. 3. 3 तपोऽनप्यनदारुणम् .

4^a T1. 3. 3 ज्ञात्वा (for कृत्वा) . — 1^a K1. 3. 3 D1. 3. 3
देवता . — 1^a K1. 3. 3 [अप्यगच्छद्] ; K1. 3. 3 V1. 3. 3 D1. 3. 3 T1. 3. 3
M1. 3. 3 [अप्य] ; D1. 3. 3 [अप्यगच्छद्] (for 'गच्छद्') . D1. 3. 3
भक्त्या मुमनसा चैव ; T1. 3. 3 भक्त्या नैवाप्यगच्छत्
(G1. 3. 3 'गच्छत्' ; G1. 3. 3 'गच्छत्') . — 2^a Ś1. 3. 3 धर्मः
D1. 3. 3 अथ (for धनं) . D1. 3. 3 देवता .

5^a K1. 3. 3 V1. 3. 3 D1. 3. 3 D1. 3. 3 D1. 3. 3
1-3 अनु (for पुनः) . D1. 3. 3 प्राप्सः ; M1. 3. 3 प्राप्य (for
प्राप्सः) . — 1^a K1. 3. 3 V1. 3. 3 D1. 3. 3 T1. 3. 3 M1. 3. 3
1-3 कतमं (for 'मद्') . D1. 3. 3 देवतं (for 'दैवतं') .
K1. 3. 3 तनुः ; K1. 3. 3 न तन् ; K1. 3. 3 V1. 3. 3 D1. 3. 3
D1. 3. 3 T1. 3. 3 T1. 3. 3 नु तन् ; B1. 3. 3 D1. 3. 3 महत् ; B1. 3. 3
तु सः (for तु तन्) . G1. 3. 3 कतमं दैव तत्कृतं . — 1^a K1. 3. 3
V1. 3. 3 तन् (for तन्) . D1. 3. 3 दुर्तः ; G1. 3. 3 दुर्तं (for दुर्तं) .
— 2^a K1. 3. 3 मानुषैर् ; T1. 3. 3 मानुषैर् (for मानुषैर्) .
K1. 3. 3 D1. 3. 3 अजडी ; T1. 3. 3 अजडी ; T1. 3. 3 अजडी ; G1. 3. 3
M1. 3. 3 अजडी ; G1. 3. 3 अजडी (for अजडी) . T1. 3. 3 कृतः

प्रत्यपश्यजलधरं कुण्डधारमवस्थितम् ॥ ६
दृष्ट्व तं महान्मानं तस्य भक्तिरजायत ।
अयं मे धाम्यति श्रेयो वपुरेतद्वि तादृशम् ॥ ७
मनिकुण्डश्च देवस्य न चान्येमानुपैवृतेः ।
एष मे दास्यति धनं प्रभूतं शीघ्रमेव च ॥ ८
तनो धूपैश्च गन्धैश्च माल्यैश्चैव चैवपि ।
बलिमिर्विविधैश्चापि पूजयामास तं द्विजः ॥ ९

1^a K1. 3. 3 D1. 3. 3 मानुषैर्नवरतप्रार्थनया न जडीकृतं
वरदानेन मान्यं न प्रापितम् ॥ G1. 3. 3 जडीकृतं, सुदुर्लभं
माने कृतवन्तस्यम् । ॐ

6^a K1. 3. 3 D1. 3. 3 स च ; B1. 3. 3 D1. 3. 3 D1. 3. 3
D1. 3. 3 सौम्य (for अथ) . K1. 3. 3 सौम्येन ; G1. 3. 3 सौमेन .
K1. 3. 3 V1. 3. 3 B1. 3. 3 D1. 3. 3 D1. 3. 3 T1. 3. 3 मनसा ;
D1. 3. 3 मा देवाः ; M1. 3. 3 रुद्रैः (for वपुषा) . — 1^a Ś1. 3. 3
K1. 3. 3 दे ; K1. 3. 3 दैवानुपचरन्ति के ; G1. 3. 3 ननुचरन्ति के ;
G1. 3. 3 ननुचरन्ति के . — 2^a Ś1. 3. 3 कुण्डधारम् . D1. 3. 3
अवस्थिताः . D1. 3. 3 कुण्डधारवत् स्थित (D1. 3. 3 'तं') . ॐ Ca. 3. 3
जलधरं मेघशरीरम् । कुण्डधारं, कुण्डानि जलाधारपात्राणि
काषायवस्त्राणि वा धारयन्तम् । ॐ

7^a K1. 3. 3 तं (for तं) . B1. 3. 3 D1. 3. 3 D1. 3. 3
महाबाहुं (for 'मानं') . — 1^a T1. 3. 3 बुद्धिर् (for
भक्तिर्) . — 2^a D1. 3. 3 अयं मे (for अयं मे) . Ś1. 3. 3
B1. 3. 3 D1. 3. 3 M1. 3. 3 दास्यति (B1. 3. 3 'ते') ; D1. 3. 3
(for चा) .

8^a M1. 3. 3 स (for सं) . K1. 3. 3 B1. 3. 3 D1. 3. 3
Cp संनिकुण्डस्य ; B1. 3. 3 'होय' ; D1. 3. 3 'हस्तु' ; T1. 3. 3 'हं
हि' ; G1. 3. 3 'हं च' (for 'हश्च') . K1. 3. 3 (before corr.)
देवश्च ; T1. 3. 3 M1. 3. 3 देवानां ; Cp (gloss: कुबेरस्य)
देवस्य (as in text) . — 1^a D1. 3. 3 चान्यैर् (for चान्यैर्) .
T1. 3. 3 धनं ; G1. 3. 3 धनं ; G1. 3. 3 धनः (for धनः) . — 2^a
G1. 3. 3 एनं (for एष) . B1. 3. 3 D1. 3. 3 दास्यति (for दा) .
— 3^a Ś1. 3. 3 शीघ्रम् ; G1. 3. 3 धनम् (for शीघ्रम्) .
D1. 3. 3 वा (for च) . D1. 3. 3 शीघ्रमेव तथैव च .

9^a B1. 3. 3 D1. 3. 3 धूपैश्च and गन्धैश्च . K1. 3. 3
धूपैश्च (for धूपैश्च) . D1. 3. 3 reads, after जलधरं (in 10^a),
the portion from च माल्यै up to चर (in 10^b) twice .
— 1^a G1. 3. 3 माल्यै (for माल्यै) . — 2^a M1. 3. 3 चैव
(for चापि) . K1. 3. 3 V1. 3. 3 D1. 3. 3 D1. 3. 3 D1. 3. 3
1-3 बलिमिर्विविधैश्चापि . — 3^a D1. 3. 3 द्विजः ; D1. 3. 3 द्विजाः .

ततः स्वल्पेन कालेन तुष्टो ब्रह्मगन्तदा ।
तस्योपकारे नियतामिमां वाचमुवाच ह ॥ १०
ब्रह्मणे च मुगापे च चोरे भयव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता मद्भिः कृतमे तान्मि निष्कृतिः ॥ ११
प्राध्यायान्तयोऽधर्मः क्रोधोऽध्यायान्तः स्मृतः ।
पुत्रो लोभो निरुत्यास्तु कृतज्ञो नाहेति प्रजाम् ॥ १२
ततः स ब्राह्मणः स्वमे कुण्डवागस्त तेजसा ।
अपश्यन्मर्वभूतानि कुशेषु ययितस्तदा ॥ १३
अमेन तपसा चैव भक्त्या च निरुपस्कृतः ।

शुद्धात्मा ब्राह्मणो गर्वो निदग्धेनमाश्रयत ॥ १४
मणिभट्टं स तत्रस्थं देवतानां महायुनिम् ।
अपश्यत् महात्मानं वषादिप्रज्ञं युधिष्ठिर ॥ १५
तत्र देवाः प्रयच्छन्ति राज्यानि च धनानि च ।
शुभः कर्मभिर्गरुड्याः प्रच्छिदन्त्यशुभेषु च ॥ १६
पश्यतामथ यक्षाणां कुण्डधारो महायुनिः ।
निष्पत्य पतितो भूर्मा देवानां भगवर्षम् ॥ १७
ततस्तु देववचनान्मणिभट्टो महाययाः ।
उवाच पतितं भूर्मा कुण्डधार किमिष्यते ॥ १८

10 For the repetition in Ds, cf. v. 1 9. — *) Vi अनम् (for तपः). Ks s Vi Bo s-s Das as Dni na Is Ds s-s Ti Gs s Mi s-s स्वल्पेनः Gs स्व कल्पेन (hypermeter) (for स्वल्पेन). — *) Ss Ki Vi Bt Ts तथा (for तदा). — *) Ks s Vi Bo s-s Das as Dni na Ds Ds-s Ti Gs Ca. n [उ] Das as [अ] पकारः (for 'करि'). Das निरुत्याम्; Da वियताम्; Ti निरताम्; Gi निरताम्; Mi नीयताम् (for 'नि'). — *) Mi s-s गाथाम् (for वाचम्).

11 = 12. 166. 24; 12. 449*, lines 32-33; = (var.) 3. 105. 10; Rām 4. 34. 12; Pañcatantra 3. 157. — *) Ks ब्रह्मणे. — *) Śi Ks s s-s Vi Bo s-s Das as Dni na Ds Ds s s-s Gi चोरे (for चोरे). Ks भयव्रतेस् (for 'व्रते'). Ds कटे (for तथा). — *) Ti निष्कृतिर्.

12 *) Ds तनया; Ms सेनयो (for त). Ks [स]धर्मः. — *) Gs तथा (for स्मृतः). — *) Ks Vi Bo s-s Das as Dni na Ds Ds s s-s लोभः पुत्रो (by transp.). Kt Ds पुत्रो लोभो. Dni निरुत्यायाः; Da त्याम्; Gi निरुत्याश्च; Gs निरुत्याश्च (for 'त्यास्तु'). — *) Ds साहेति (for ना). Vi Bt Ts Gi Mi s प्रजाम्; Dni प्रजा (for प्रजाम्).

13 *) Ks ब्रह्मणः; Gi ब्राह्मणः. — *) Śi Ks कुण्डधारस्त; Ks कुण्ड. Ds तेजसी (for 'सा'). — *) Ds अपश्यन्. Ds श्रुतादि (for 'नि'). — *) Das कुशेषु (for कुशेषु). Dni Ds अपितस्; Gs श्रुतितस् (for अपितस्). Ks Das तथा (for तदा).

14 *) Das as स तेन (for तमेन). — *) Das भक्ता (for भक्त्या). Ks Das निरुपस्कृताः; Ks स्थितः. Gs भक्त्या चारु परिष्मृतः (sic). Gs निरुपस्कृतः अक्ष-

नादिरहितः. — *) Ks ब्राह्मणः; Ds Ds ब्रह्मणो; Gs ब्राह्मणो (for 'जो').

15 *) Ks मणि भट्टः; Bo s-s Das as Ds Ds s-s Ti Gs-s Mi s-s मणिभट्टं (for मणि). Gs तत्रस्थं (for 'स्थं'). — *) Ds युनिः; Ds युनि (for 'युनिस्'). — *) Ss Ki s अपश्यत्. Ds इयं (for 'इयन्'). — *) Ks व्याधिघ्नं; Ds व्याधिघ्नं; Ds गो दिघ्नं; Gs व्याधिघ्नं (for 'घ्नं'). Das as Dni Ds युधिष्ठिरं; Ds 'ष्ठिः. *) Chs व्याधिघ्नं, देवेभ्यः कृत्याचक्रादिवेदयन्तम् ।

16 *) Gs तत्र (for तत्र). — *) Ks Ds स रत्नानि (for राजपानि). Ds s-s विविधानि (for च धनानि). — *) Ks आरुह्यः; Ks Das as आरुह्यः; Dni वेराद्याः (sic); Ds आरुह्यः; T Gs-s आरुह्यः (for आरुह्यः). — *) Ks Vi Bo s-s Das Dni na Ds Ds s-s Ts Gs-s प्रच्छिदन्ति; Ks s Ds s Ti Mi s-s प्रयच्छन्ति; Ds प्रच्छिदन्ति; Gs प्रच्छिदन्ति (for प्रच्छिदन्ति). Ds s अशुभानि (for 'भेषु').

17 Gs om. (hapl) 17^b-18^a. — *) Śi Ks कुण्डधारो. Bs Das as Gs महायुनिः (for महायुनिः). — *) Kt Dni na Ds s s-s निरुत्याः; Ds निष्पत्य (for निष्पत्य).

18 Gs om. 18^{ab} (cf. v. 1 17). — *) Bom ed. तदेव (for तु देव). Ms यत्रान् (for वचनान्). Vi तत्र देवस्य वचनान्; Gs अतस्तस्मिन् देवानां. — *) Kt Bo s-s Das as Ds Ds s-s T Gs Mi s-s मणिभट्टो (for मणि). Ks Vi Bo s-s Das as Dni na Ds Ds s-s महाययाः; Ds रत्नः (for 'वत्सा'). — *) Mi s-s वचनं (for वचनं). — *) Śi Ks कुण्डधार (Ks 'र'); Ks s Vi Ds s कुण्डधारं (for कुण्ड-

12. 263. 19
12. 263. 19
12. 263. 19

कुण्डधार उवाच ।

यदि प्रमत्ता देवा मे भक्तोऽयं ब्राह्मणो मम ।

अस्यानुग्रहमिच्छामि कृतं किञ्चिन्मुखोदयम् ॥ १९

भीष्म उवाच ।

तत्तन्मं मणिभद्रस्तु पुनर्वचनमब्रवीत् ।

देवानामेव वचनात्कुण्डधारं महाद्युतिम् ॥ २०

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते कृतकार्यः सुखी भव ।

यावद्भनं प्रार्थयते ब्राह्मणोऽयं सत्त्वा तव ।

देवानां शमनात्तावदसंख्येयं ददाम्यहम् ॥ २१

विचार्य कुण्डधारस्तु मानुष्यं चलमध्रुवम् ।

तपसे मतिमाधत्त ब्राह्मणस्य यशस्विनः ॥ २२

कुण्डधार उवाच ।

नाहं धनानि याचामि ब्राह्मणाय धनप्रद ।

अन्यमेवाहमिच्छामि भक्तायानुग्रहं कृतम् ॥ २३

पृथिवीं रत्नपूर्णं वा महद्वा धनसंचयम् ।

भक्ताय नाहमिच्छामि भवेदेष तु धार्मिकः ॥ २४

धर्मस्य रमतां बुद्धिधर्मं चैवोपजीवतु ।

धर्मप्रधानो भवतु मर्मषोऽनुग्रहो मतः ॥ २५

मणिभद्र उवाच ।

यदा धर्मफलं राज्यं सुखानि विविधानि च ।

धारः K1 किमिष्यते; K2 कर्मिष्यते; K3 D1.2 किमद्य
ने; P1 T G1.2 M1.2-7 कि M1 कः मिच्छामि; Dn1
D2 किमिष्यते (P1 'ति'; D2 कर्मिष्यते (for कि').

19 K2 कुण्डधारः —^a) K3 ये (for मे). —^b)
K3 ब्राह्मणो (for त्रा'). —^c) K1 अस्यानुग्रहम्. D2.4
om (hapl.) मिच्छामि. —^d) D2 corrupt.

20 MSS om. the ref. —^a) G1 स; M1.2-7
तु (for तं). K1 Bo.2-3 Das Dn1 D2.2 T1 G1-2
M1.2-7 मणिभद्रस्य (for मणि'). M1.2.2 तं (for तु).
—^b) D2 दिवानाम् (for देवा'). K1 वचनं (for 'नाद').
—^c) K2 कुण्डधारः; K3 दंडः; G1.2 कुण्डधार (for
'धार'). Das.24 महाद्युति (Das 'ति'); G1-2 'मते
(for 'द्युतिम्).

21 Before 21, K2 V1 Dn1.24 D2 D2.2-7 ins.
मणिभद्र उवाच; Bo.2-3 Das.24 D2.2 मणि'. —^a)
K1 कार्याः; K2 V1 Bo.2-3 Das Dn1.24 D2 D2.2
2.2 कृत्यः; Das.24 कृत्य (for कार्यः). K1 सुखी (for
सुखी). —^b) K2 V1 Bo.2-3 Das.24 Dn1.24 D2 D2.2
2.2 G1 editions ins. after 21^a): D2.1 M1.2-7 after
21^a:

717* अनार्यो यदि विप्रोऽयं धनमसौ प्रदीयताम् ।

[Das Dn1 अनार्यो (for 'य'). Das विप्रः; M1.2.2
विद्वान्; M2 विद्वान् (for विप्रोऽयं). Dn1 सौ (for सौ).]
—^a) D2 प्रार्थये ने. —^b) T1 य. (for स्यं). D2 सुखी
भव (for सत्त्वा तव). —^c) S1 K1.2 वचनार् (for
वाच). T G1-2 तस्माद् (for तावद्).

22 —^a) G2 om. from विचार्य up to ब्राह्मण (in
22^a). K2 कुण्डधारः. M1.2-7 तं (for तु). —^b)

K2 मानुषं. B2 धनम् (for चलम्). D2 मानुष्यं च
बलं ध्रुवं; T 'पुष्पफलमध्रुवं; G1 'पुष्पफलं ध्रुवं. —^a)
S1 K1.2.4 T2 जादत्त; B2 जावत्ते; G1 आयंत (for
जावत्). —^b) K2 V1 Bo.2-3 Das.24 Dn1.24 D2
D2.2.2.2 युधिष्ठिरः; D2 तपस्विनः (for वत्स').

23 K1 कुण्डधारः; K2 कुण्डधारः. —^a) K2 याचामि;
D2.1 दास्यामि (for याचा'). —^b) T1 G2.2 ब्राह्मणस्य
(for 'जाव'). K2 Das D2.2 धनप्रदाः (Das 'दा'); B2
(marg. as in text) वरप्रदः; D2 धनं मदा; T G1.2
M1.2.2 धन (for 'ना' प्रदः; G2 धनप्रियः (for 'प्रद').
—^c) K1 अहम्; B2-3 M1.2-7 अन्यद् (for अन्यम्).
S1 K1.2 [अ]न्यम् (for [अ]हम्). —^d) Dn1 G1 om.
(hapl.) 23^a-24^a. —^e) D2.1 भक्तानुग्रहं कृतं.

24 Dn1 G1 om. 24^a (cf. v. l. 23). —^a) K2.7
पृथिवी; Das.24 पृथिव्यां. K2.7 D2.2.2.2 T1 G2 M1.
2-7 संपूर्णा; Das.24 पूर्णायां (for 'पूर्णं वा'). —^b)
D2 जहं (for महद्). K2 V1 Bo.2.2.2 (marg.).2 Das.
24 Dn1.24 D2.2.2.2 रत्न (for धन). M1.2.2
संपदं; M2 संपदः (for संचयम्). —^c) G2 भक्ताय
नाभिदानामि —^d) K1 जेम; T2 एव (for एष). K2
D2.2 सु (for तु). K1 धार्मिका; B2 D2 धार्मिक.

25 —^a) K2 G2 धर्मस्य; D2.1 धर्मं च (for धर्म-
स्य). G2 m. from तां up to भव (in 25^a). D2.2
रमता (for 'तां'). K2 धर्मस्य बुद्धि रमतां. —^b) D2.1
'एव (for 'एष). K1 तमा; G2 lacuna; M1.2.2
कृतः (for मतः).

26 K2 Bo.2.2 Das.24 Dn1 D2.2.2 T1 G1-2 M1.
2-7 मणिभद्रः. —^a) K2.2 Bo.2 Dn1.24 D2 D2.2.

ከፊት ጋር ለመገናኘት ለመገናኘት ለመገናኘት ለመገናኘት ለመገናኘት

29 Some MSS. om. the rel. — 'Gā gāhā
for gā). Das as Dā gāhā. — Alter 29^a,
Ba Ins.:

[illegible]

न्यक्त्वा मूलफलं सर्वं पर्णाहारोऽभवद्विजः ।
 पर्णं न्यक्त्वा जलाहारमनर्दामद्विजमत्तमः ॥ ३४
 वायुमश्रमन्तः पश्चाद्बहुवर्षगणानभूत् ।
 न चास्य क्षीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३५
 धर्मं च श्रद्धधानस्य तपस्युग्रे च वर्ततः ।
 कालेन महता तस्य दिव्या दृष्टिरजायत ॥ ३६
 तस्य बुद्धिः प्रादुर्गामीद्यदि दद्यां महद्वनम् ।

—^a V1 Bo. 5-2 Das. 31 D1. 31 D2. 31-2 चास्य;
 D3 चापि (for चापि); K1 महामानी; G1 राजन्.
 —^b K1 [ज]भिजायत; T G1.3 M1. 1-1 [उ]पजायते
 (for [ज]भिजायत); K1 1-2 [उ]पजायत; V1
 Bo. 5-2 Das. 31 D1. 31 D2. 31-2 इदा बुद्धिर् D3. 1
 'द्विर्भे जायत

34 K1 om. 34^a (cf. v. 1. 33). —^a 1.3 मूलं
 (for मूलः). —^b T1 G1.3 द्विजोत्तमः; G3 द्विजो-
 भवत् (by transp.). —^c K1 पर्णे; K2 पूर्ण; B3
 पर्णम् (for पर्णः); D3 जलाहारः; G1 'धारस्य; M1.
 3.3 कलाहारम् (for कला); —^d M1. 3.3 तथा (for
 तदा); K1 D3. 3 T G1.3 M1. 3-1 न द्वि; G1 तद्वि;
 जेतमः (for द्विजवत्तमः); D3 सत्तम; K3 V1 Bo.
 5-2 Das. 31 D1. 31 D2. 3.3 पुनरासीद्विजस्तदा
 (D3 'धा).

35 ^a B3 (marg.) [S]भवत्; T1 G1.3 तु तद्
 (for ततः). —^b B3 (marg.) जय (for जभूत्).
 T G1.3 अभूद्वर्षगणान्बहून्. —^c D3 वास्य (for वास्य).
 S1 K1.3 [ज]क्षीयत (for क्षीयते). D3 (marg. as in
 text) पर्णम् (for प्राणम्). —^d K1 D3. 3 अद्भुतम्.
 T3 भवेत् (for [ज]भवत्).

36 ^a D3 धर्मं (for धर्मे). T G1.3 M1. 3-1 श्रद्ध-
 धानस्य धर्मे च. —^b D3 तपस्वति (for तपस्युग्रे). K3
 प्र- (for च). D3 वर्तिनः; D3 वर्तते (for 'तः); K1
 तपस्युग्रे वर्तिनः. —^d T1 G3 दिव्य- (for दिव्या).
 D3 अजायते.

37 ^a K1 D3. 3 प्रादुर्गम्य (for 'रासीद्). — After
 37^a, G1 ina.:

719^a राज्यं वा मम संतुष्टो नष्टोऽहं स्त्री न संशयः ।

— G1 om. 37^b. —^b K3 दद्याद् (for दद्यां). K3. 1
 V1 Bo. 5-2 Das. 31 D1. 31 D2. 31-2 T1 G3 M1. 3
 जहं (for महद्). G3 दद्याजं महाजतं (sic); M1. 3 यदि

तुष्टः कर्मैचिदेवाहं न मिथ्या वाग्भवेन्मम ॥ ३७
 ततः प्रहृष्टवदनो भूय आरब्धवांस्तपः ।
 भूयश्चाचिन्तयन्सिद्धो यत्परं सोऽभ्यपद्यत ॥ ३८
 यदि दद्यामहं राज्यं तुष्टो वै यस्य कस्यचित् ।
 न भवेदचिराद्राजा न मिथ्या वाग्भवेन्मम ॥ ३९
 तस्य माश्वान्कुण्डधारो दर्शयामास भारत ।
 ब्राह्मणस्य तपोयोगात्सौहृदेनाभिचोदितः ॥ ४०

दद्यामहं धनं. —^a K3. 1 V1 Bo. 5-2 Das. 31 D1.
 31 D2. 3.3 कस्यचिद्; G3. 3 कस्यै च; M1. 3
 कस्मिंश्चिद् (for कस्यैचिद्). K3. 1 Bo. 5-2 Das. 31 D1.
 31 D2. 3 पूर्वह; T1 G1.3 देवाय (for एवाहं).
 —^d K3 Bo. 5-2 Das. 31 D1. 31 D2. 3.3
 मिथ्या वाक्कु (by transp.); T G1.3 M1. 3 न मिथ्या
 तद्; G3 मस्यस्ता तद्.

38 K3 Bo. 5-2 Das. 31 repeat 38^a after 39. —^a
 K3 (both times). 1 प्रहृष्ट; D3. 3 प्रहृष्ट- (for प्रहृष्टः).
 K1 -वचनो (for -वदनो). —^b K1 D3. 3 पुनर् (for
 (for मूल). G3 आरब्धवांस (for वां). —^c T1 G1.3
 चित्तयेत् (for [ज]चिन्तयत्). K1 D3. 3. 1 विप्रो; G3
 सिद्धो (for सिद्धो). —^d K3 यत्परः; K3 V1 Bo.
 5-2 Das. 31 D1. 31 D2. 3.3 सोमिमन्यते; K1
 D3. 3 सोमिमन्यत; D3. 1 सौम्य मन्यत; T G1.3 M1.
 3-1 सोमिपद्यते (for सोमिमन्यत).

39 ^a K3 दद्याद् (for दद्याम्). G3 यदि दद्या
 महाराजन्; M1. 3 'दद्यामहं राज्यं. —^b G3 कष्टा (for
 तुष्टो). D3 [S]हं (for वै). —^c M1. 3 राजन् (for
 राजा). T स हि वेद चिराद्राजा; G3. 3 स हि देव चिरा-
 द्राजा. —^d B3 transp. न and मिथ्या वाग्. B3
 (marg.) वचनं (for वाग्भवेन्). — After 39. K3
 Bo. 5-2 Das. 31 repeat 38^a.

40 ^a D3. 3 M1. 3-1 नं का (for तस्य). G1 कुण्ड-
 धारो. — G1 om. (hapl.) 40^b-42^a. —^b K1 ब्रह्म-
 जस्य. D3 ततो (for तपो). D3. 1 चोरात् (for चोरात्).
 —^d S1 K1 सौहृदेन; D3. 1 सौहार्देन. B3 T G3. 3
 M1. 3-1 [ज]पि (for [ज]भि-). D3 -नोदितः; D3 -नोदितः
 (for -नोदितः).

41 G1 om. 41 (cf. v. 1. 40). —^a S1 K1. 3 च
 (for स). —^b D3. 3 पूर्णं (for पूजं). K1 दद्या
 विधिः. —^c T G3 कुण्डधारश्च. —^d D3. 1 विस्तृतश्च

ममागम्य म तेनाथ पूजां चक्रे यथाविधि ।

ब्राह्मणः कृष्टधाम्य विमिनश्चाभवत्तुप ॥ ४१

ततोऽपराङ्मुखो दिव्यं ते चक्षुस्तमसः ।

पश्य गतां गतिं विप्र लोकांश्चक्षे चक्षुषा ॥ ४२

ततो गतां महत्पाणि मयानि निग्ये तदा ।

दृग्दृग्पद्विप्रः स दिव्ययुक्तं चक्षुषा ॥ ४३

कृष्टधाम उवाच ।

मां वृत्तयिष्या भवेन यदि त्वं दुःखमाप्नुयाः ।

कृतं मया भवेन्किं ते कथं तेऽनुग्रहो भवेत् ॥ ४४

पश्य पश्य च भूयस्त्वं कामानिच्छेत्कथं नरः ।

स्वर्गद्वारं हि संरुद्धं मानुषेषु विशेषतः ॥ ४५

भीष्म उवाच ।

ततोऽपश्यन्म कामं न कोपं लोभं मयं मदम् ।

निद्रां तन्त्रीं च पश्यन्महत्पुण्यं पुरुषान्वितान् ॥ ४६

कृष्टधाम उवाच ।

एतैर्लोकैः सुसंरुद्धा देवानां मानुषाण्यम् ।

तथैव देववचनादिभिं कुर्यान्ति सर्वदाः ॥ ४७

न देवैर्गन्तव्यतः कश्चिद्भवति धार्मिकः ।

एष शक्तोऽस्ति तस्मात्तत्त्वं दातुं धनानि च ॥ ४८

भीष्म उवाच ।

ततः पश्यन्निग्मा ब्राह्मणस्तोयधारिणे ।

उवाच चैतं धनं तस्मा महान्मेऽनुग्रहः कृतः ॥ ४९

C. 12. 263A
B. 12. 277. 1. 90
K. 12. 277. 90

(for विमिनः). Ki Da. s. स्वमवत. Ts चाभवत. Ts. r. तुपः. Ts. तदा.

42. G. om. 42^a (cf. v. l. 40). Das repeats 42^a after 43. —^a) Das second time lacuna for पश्य गतां ग. G. राश्यं (for गतां). Ki om. (hapl.) from गतिं up to राजां (in 43^a). Di रति (for गतिं). —^a) K. B. s. r. s. Das as (both times) Dni. na. Da. s. s. s. चैव तुः. Ki Vi. B. Di. r. Ti. Gi. s. Mi. s. r. चावेदय (for 'अ').

43. Before 43, Śi Ki ins भीष्मः. Ks om. up to राजां (cf. v. l. 42). —^a) Mi तदा (for ततो). K. r. Vi. B. s. (marg. as in text) s. Das. as Dni. na. Da. Di. s. s. s. राजः. Da. ra. s. (for राजां). —^a) G. निवसन्ति hypermetrical (for मयानि). Ks विषये; Da निरये (for निरये). Ks. r. तथा (for तदा). —^a) Ti. Gi. s. आगद्; Gs आगद् (for दूराद्). Śi Ki. s. विप्रैर् (Ki 'वि'); Das Ts. विप्रस्य; Mi 'स्तु' (for विप्रः स). — After 43, Das repeats 42^a.

44. Ks. s. om. (hapl.) 44-46. Śi reads 44-46 on marg. Ki Br om. the ref. —^a) Das. as वां (for मां). —^a) B. s. transp. स्वं and दुःखं. Ki रथा; Da रथा (for रवं). Ki Das Ts. Gs. Ms. r. आमु-याद्; Mi 'बु' (for 'बा'). —^a) G. कृतप्रयी (for कृतं मया). —^a) Ks Das कश्चिन् (for कथं).

45. Ks. s. om. 45 (cf. v. l. 44). Śi reads 45 on marg. —^a) Das. as नराः (for नरः). Ki Da. s.

Ti. G. s. कश्चिच्छेत्. Ti. G. s. 'क्षेच्छेत्', 'क्षेच्छेत्' कश्चिच्छेत्. —^a) Das संरुद्धं (for संरुद्धं). —^a) Di सन्तुष्टः. Ti. G. s. सन्तुष्टाणां; Mi s. r. मानुषाणां (for विप्रः).

46. Ks. s. om. 46 (cf. v. l. 44). Śi reads 46 on marg. Śi Ki Ti. Gi. s. Mi. s. r. om. the ref. —^a) Vi [s] पश्यन्; Da 'इष्यन्. Gs स (for च). —^a) Ms. r. सुदं (for मदम्). —^a) B. s. Di. Mi. s. r. निद्रा (for निद्रा). Ks तन्त्री; Ki Vi. B. Di. s. तन्त्री; B. s. तन्त्री; Da तन्त्री (for तन्त्री). B. s. (marg. as in text) तदा; Das as lacuna; Mi. s. s. लय (for तथा). Ki Da. s. [आ]लकवम् (for 'लकवम्'). —^a) Śi Ki आविश्य; Di ह्यवृत्त्य (for आ). Da पुरुषम्; Dr 'प'; Ms 'बा' (for 'बान्'). Ki स्थितं; Da. r. तथा; G. स्थिता (for स्थितान्).

47. Ks कुंदावार (for कुण्ड). —^a) Mi. s. s. लोकम् (for लोकाः). Ti. Gi. s. Mi. s. r. तु (for सु). Śi Ki. s. Da सुसंरुद्धा; Ki Da. s. r. s. 'नदा' (for 'रुद्धा'). —^a) G. देवानां (for देवानां). Ki मानुषाद्; Gs मानुषं (for 'बाद्'). —^a) Śi Ki. s. ते चैव; Ki B. s. (orig.) Di. s. r. s. Mi. s. तथैवे (for तथैव). G. देव- (for देव). —^a) Ti. Gi. s. विज्ञाः सर्वेति सर्वतः.

48. —^a) Di. s. ज्ञाता (for ज्ञानः). Di. r. एतदेवै-नुज्ञातः; Da न च देवैस्तु. —^a) Ki धार्मिकाः. —^a) Ks Di शक्तोपि; Das G. शक्तोपि; Di Ti. G. s. शक्तोपि; Ts शक्तोपि; Mi शक्तो हि (for शक्तोऽस्ति). —^a) Ks. r. B. s. r. s. Das. as Dni. na.

G. 12. 263
B. 12. 271-272
C. 12. 271-272

कामलोमानुबन्धेन पुरा ते यदसूयितम् ।
मया स्नेहमविज्ञाय तत्र मे भ्रान्तुमर्हमि ॥ ५०
भ्रान्तमेव मयेत्युक्त्वा कुण्डधारो द्विजर्षभम् ।
संपरिष्वज्य बाहुभ्यां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५१
ततः सर्वांनिमाल्लोकान्ब्राह्मणोऽनुचचार ह ।
कुण्डधारप्रसादेन तपसा योजितः पुरा ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपञ्चपदिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

Ds Ds-2 Ms. 3-7 transp. राज्यं and दानं.

49 Śi K1.2 G1.3 Ms. 3-7 om. the ref. -- ")
Br om. पपात. T1 सद्मा (for शिरसा). K1 Ds. 2.
1.3 पपात शिरसा तत्र (Ds. 1 भूमौ). — ") Ds ब्राह्म-
णम्. Śi K1.2.4 कुण्ड (for तोष). Śi K1.2.4.1
Ds. 3 धारिणः; Ds. 7 धारिण (for 'जे'). — ") Ms.
3-7 वार्ष (for 'चैन'). — ") K1 महासुं ते ग्रहः कृतः
(sic).

50 ") T G1.3 भोगानुः; Gs भोगेनुः (for
लोमानुः). G1 संघेन (for 'बन्धेन'). — ") K1 Ds. 3
असूचितं; Gs असूचितं (for असूचितम्). Ds. 7 Gs पुरा ते
व (Ds तवः; Ds तु व द्वि सूचितं; Gs पूर् वे दससूचिनं
(sic). — ") Ds corrupt. Ds महा (for मया).
Das. 24 अति (for अवि). — ") Ds तवः; Ds. 7
तव (for तत्र). K1 अर्हति.

51 ") Śi K1 उक्तं (for उक्त्वा). — ") K1 द्वि-
जारी. — ") T G1-3 Ms परिष्वज्य च बाहुभ्यां.

52 ") Das. 24 सर्वांम्. Ks ततो; K1 V. Bo. 9.
1.3 Das. 24 Dn. 24 Ds Ds-2 तदा (for इमार्हः). Ks
ततः सर्वाणि मां लोकां. — ") K1 Ds. 3 सं; Ds. 7
स (for अनु). — The portion from 52^a up to 12.
282 26^a is lost in Śi on missing fol. — ") Ks
कुंडाधार. — ") Ks V. Bo. 1.1.3 (marg.). 3 Das.
24 Dn. 24 Ds Ds. 2.3.3 तपसा निहि (Ds 'सामधि')-
मगलः.

53 Śi missing (cf. v. l. 52). — ") Ks विहा-
यसाय गमनं. — ") K1 Ds ततः; Ks तदा; Ks यथा-
(for तदा). K1.2.3 Ds. 3 Ms. 3.1 संकल्पितार्थता
(Ks 'विताः; Ms. 1 [inf. line] 'विता); Bs 'तामता;
Ds 'तार्थता; T1 G1-3 'तार्थता (for 'तार्थता'). — ")

विहायसा च गमनं तथा संकल्पितार्थता ।
धर्माच्छक्या तथा योगाद्या चैव परमा गतिः ॥ ५३
देवता ब्राह्मणाः सन्तो यश्चा मानुषचारणाः ।
धार्मिकान्ब्रूजयन्तीह न धनाढ्यान् कामिनः ॥ ५४
मुप्रसन्ना हि ते देवा यत्ते धर्मे रता मतिः ।
धने सुखकला काचिद्धर्मे तु परमं सुखम् ॥ ५५

K1 धर्माः; K1 धर्मः; Ds1 धर्माङ्गः; Ds धर्मः (for
धर्माङ्गः). K1.2.3.7 Ds. 2 T1 Ms. 3-7 शक्यं; Das. 24
शक्या; T1 G1.3 शक्यम् (for शक्या). Ks तपोयो-
गाद्; T G1-3 तथा योगो. — ") Ds1 मा (for या).
T1 G1.3 योगाच्चैव परा गतिः; Gs योगादेव परा गतिः.

54 Śi missing (cf. v. l. 52). — ") K1 G1
ब्राह्मणः; Gs मानुषः. Das. 24 संता (for सन्तो). — ")
K1.2.3 V1 B. 1.3 Das. 24 Ds2 Ds. 7 T1 Ms यश्च-
(for यश्चा). Das मानुष्यः (for मानुषः). K1.1
Ds. 3 धारिणः (K1 'णः') (for चारणाः). — ") Ds
om. from धार्मिका up to परमं (in 55^a). Ds. 7 T
G1-3 धार्मिकं (for 'कान्'). — ") Ds T G1.3 Ms 3-7
धनाढ्यां (for 'ज्यान्'). K1 तु (for न). Ds Ms. 3.3
कामिनः; T1 कामुकः; T2 G1 कामिकः; Gs. 3 कामुकं
(for कामिनः). Ds न धनाढ्यांतकामिनः.

55 Śi missing (cf. v. l. 52). Ds om. up to
परमं (cf. v. l. 54). — ") K1 om. ते. G1 देव (for
देवा). — ") Bs या तु; T G1-3 Ms यतो (for यत्ते).
K1.2 Ds. 7 धर्मं (for धर्मे). — ") Ds धर्मे (for
धने). T1 G1-3 कापि (for काचिद्). — ") Das च
(for तु).

Colophon Śi Gs missing; Ks. 3 B1-3 Das. 24
Dn. 24 Ds Ga. 3 Ms-3 absent. — Sub-parvan:
K1.2.3.3.7 V1 B1-3 Das. 24 Dn. 24 Ds Ds-2 T
G1-3 Ms. 3-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1.2.4 Ds2
कुंडाधारोपाख्यानं समाप्तं; Ks. 1 V1 Bo. 3-3 Das. 24
Dn. 24 Ds Ds-2 Ms-1 कुंडाधारोपाख्यानं. — Adhy.
no. (figures, words or both): Ks Br Ms. 3.1 96;
Dn. 24 Ds T1 G1.3 Ms 98; Dn. 24 Ds2 97; Ds
92; T2 111; Gs 93. — Śloka no.: Das 57;
Dn. 12 56; Dn. 25.

२६४

युधिष्ठिर उवाच ।

बहूनां यज्ञतपसामेकायां पितामह ।

धर्माय न सुखायार्थं कथं यज्ञः समाहितः ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि नारदेनानुकीर्तितम् ।

उच्छृत्तः पुरावृत्तं यज्ञार्थं ब्राह्मणस्य ह ॥ २

गष्टे धर्मोत्तरे श्रेष्ठे विदर्भेष्वभवद्विज्ञः ।

उच्छृत्तिक्रिषिः कश्चिद्यज्ञे यज्ञं समादधे ॥ ३

श्यामाकमशनं तत्र सूर्यपत्नीं सुवर्चला ।

तिक्तं च विरमं शाकं तपसा स्वादुतां गतम् ॥ ४

उपगम्य वने पृथ्वीं सर्वभूताविहिंसया ।

अपि मूलफलैरिज्यो यज्ञः स्वर्ग्ये परंतप ॥ ५

C. 12. 274. 5
B. 12. 274. 5
K. 12. 274. 5

264

This entry is missing in S1 Gs of v. 1. 12. 263. 72; 259 1/2.

1. ¹ K1 1's परंतप (for पितामह). — ² B. अधर्माय; Ds. as Ca (gloss: विष्णोः प्रीत्यर्थं) Cp (Cp as in text) यज्ञार्थं न; Mr धर्मायां न (for 'र्थं न'). K1.2.3 सुखायार्थं; Ds. 1 'र्थं च; Cp सुखायार्थं (for 'र्थार्थं'). B. धर्मार्थता भवेदत्र; Ds. धर्मायार्थं न सुखायार्थं. Cp: यज्ञार्थं, विष्णौ समर्पणार्थम् । यद्वा यज्ञार्थं, विधिं शक्यनद्वारा सत्त्वमुच्छर्त्यम् । * — ³ * Cs: कथं समाहितः, किंप्रकारया मनोवृत्तवानुष्ठितः । *

2 Gs om. the ref. — ¹ K1.2.4 Ds वर्जो Ds 'वर्जो' विष्णामि; V1 कीर्तं; Bs (marg.) Ds. 1 कथं (for वर्जं). — ² B. प्रभाषितं; T2 [ज]नकीर्तितं (sic); Cp [ज]नुवर्तितं (for [ज]नुकी). K1 नारदे वानुकीर्तितं. — After 2nd, K1 reads (hapl.) 3rd for the first time, repeating it in its proper place. — ³ K1 Ds 4 उच्छृत्तः (for उच्छृत्तः). — ⁴ Gs om. from यज्ञार्थं up to उच्छृत्तः (in 3rd). K1.2 Ds1 Ds. 1 यज्ञार्थं; Ds1 कामार्थं (for यज्ञार्थं). Ks. 6 V1 Bo. 2. 1. 3 (marg.). 3 Ds. 2. 2 Ds1. 2. 2 Ds Ds. 2. 2. 3 Mr च; K1 Ds T1 G1. 3 हि (for ह).

3 Before 3, MSS. ins. नारद उवाच. Gs om. up to वृत्तिर (cf. v. 1. 2). — ¹ K1 भवद् (for [ज]भवद्). Bo द्विज. Ds. विदर्भेष्वभवद्विज्ञः (sic). — K1 reads 3rd for the first time after 2nd. — ² K1 (both times) उच्छृत्तः (for उच्छृत्तः). K1 (both times). 3 द्विजः (for कविः). T1 G1. 3 तस्मिन् (for कश्चिद्). — ³ Ks. 1 Ds1. 2. 2 Ds Ds. 2. 2. 3 यज्ञं वहुं (Ds1 'हुं'); Ds यज्ञं यज्ञे (by transp.); D1 यज्ञं

प्रष्टुः T G1. 3 स च यज्ञः Mr यज्ञं यज्ञं K1 (first time, also as in text) समाधत्ते (for 'दधे'). M1. 3. 3 यो यज्ञे यज्ञमादधे. Cp as in text. * Ca: यज्ञे, विष्णौ ॥ Cp: यज्ञे, विष्णौ । यद्वा यज्ञनिमित्तम् । * * Ca: समादधे, समाहितोऽप्यहितोऽभवत् । *

4. ¹ M1. 3. 3 यज्ञः Mr यज्ञ (for तत्र). Ks Ds. 1 T2 G1. 2 श्यामाकमशनं (Ds 'कथं'; Gs 'काश'मनं तत्र. Ca. p as in text (gloss: Ca: श्यामाकं, शाक-प्रायम् । Cp: यद्वा, कदम्बम्). — After 4th, B. 3 Ds read for the first time 7th-8th, repeating the same in the proper place; while Ds. 1 for the first time read 7th followed by 8th, also repeating it in its proper place. — ² Gs सूतः; Ca सूर्यं (for सूर्यं). Ks. 1 V1 Bo Ds1 Ds. 2. 2. 3 Cn पत्नी; Ca पत्नी (for पत्नी). * Cp. 3 सूर्यपत्नी सुवर्चलेति शाक-विशेषौ । Cp: मायूरी सूर्यपत्नी च विरसा मधुरा तथेति मधुमाधवी । * — ³ Ks रिक्तं (for तिक्तं). Ks विरमं (for विरसं). Ds. 2 शाका; Gs कोशं; Mr शाकस (for शाकं). — ⁴ Cp तपसा स्वादुमागतं.

5. ¹ K1. 2 उपविश्य; Gs उपगम्य; M1. 3. 3 उपाल स (for उपगम्य). V1 मुनिः (for वने). B. 3 Ds. 1 T1 G1 पृथ्वी; Ds1. 2. 2 Ds Ds. 2. 2. 3 सिद्धिः; Ds मुद्धिः; Gs वृद्धिः (for पृथ्वी). Ks. 1 Ds. 3 वाचास्य प्रवयुस्तुष्टिः. * Cp: पृथ्वीमुपगम्य, भारतवर्षे लक्ष्यजन्मे-त्यर्थः । * — ² Ks. 4 Gs सर्वभूताविहिंसया; K1 Ds. 3 'तान्वाहिंसया. — ³ G1 भूतः (for मूलः). Ds काष्ठैर (for फलैर). Ks Ds1. 2. 2 Ds Ds. 2. 2. 3 ह्यो; K1 Ds. 3 ह्यो; T G1. 3 ह्यो; M1. 3. 3 ह्यो; Mr ह्यो (for ह्यो). — ⁴ K1 Ds. 3 स्वर्गः; Ds Ds. 1 Mr स्वर्ग्यं (for स्वर्ग्यः). Ks. 1 Bo Ds. 3 M1 परंतपः. T G1. 3 यज्ञः स्वर्गपरो (G1 'मं परो; Gs 'मैकलो);

[illegible]

तस्य भाषां ब्रह्मशा मुनिः पृथक्चार्णिणी ।

यत्र पत्नी च मानीता सन्त्येनानुविधीयते ।

मा तु शापपग्निस्ता न स्वभावानुवर्तिनी ॥ ६

मयूरीर्जणैर्यानां वस्त्रं तस्याश्च परिणामम् ।

अकामायाः कृतं तत्र यज्ञे होत्रानुमार्गतः ॥ ७

[illegible]

7 For the repetition in B-s D-7, cf. v. l. 4.
—³ Ts Ts G-s मयूरः Ts Mi Cs मा मि मयूरं
(for मयूरः —¹) Ts G-s तु (for च). Ks Bo s
Du na Ds Ds s-s Ts G-s वणिताः Ds वणिताः;
Ts Mi s-7 वणिताः; Ca (2nd): वृक्षाणां वणिताः as
in text: Gs वसुनेः वसुनेः वसुने वणिताः (corrupt) ॥ Cn
मयूरपत्रैः सन्निवेशादकषेण गुम्फितैस्त्वा दक्षं वणितम् ॥ Cp:
मयूरपत्रिभेन सलिलपत्रायाः, वणितां वृक्षादीनां च ॥ Cs:
मयूरः, मयूरपत्रं कृत्रिममित्यर्थः । यथा मयूरस्य पृथक्पत्राणि
परस्परं संभूयाभूय तिष्ठन्ति तदुक्त्याः पत्रं वणितमित्यर्थः । ॥
—⁴ Bo s-7 s (marg.) Du na Ds Ds s-s Ts G-s
Cp सकामया (for 'माया'). Ks Vi Bo s-s Du na
Ds Ds s-s कृतम् (for कृतं). Gs कृतस्तेषां (for कृतं
तत्र). —⁵ Ks Bo s (both times) s (second
time) s (both times) s Du na Ds Ds s-s (last
three s-oth times) s T G-s Mi s-7 वणिताः; Kt Vi
Ds s दक्ष (for दक्षं). Bo s (second time) s (marg.)

शुक्रस्य पुनराजातिरूपध्यानादधर्मविन् ।

तस्मिन्वने मर्मास्थौ मृगोऽभून्महत्चारिकः ।

वचोमिब्रवीन्मन्यं त्वया दुष्कृतकं कृतम् ॥ ८

यदि मन्त्राङ्गहीनोऽयं यज्ञो भवति वैकृतः ।

मां भोः प्रक्षिप ह्यत्रे त्वं गच्छ स्वर्गमतन्द्रितः ॥ ९

as in text : Dm Ds before corr. as in text). s
(second time) s होत्रन्तु ; Bc-s Ds. 7 (all first time)
होत्रन्तु ; Bc-s तु ; Ds. 7 (first time) होत्रन्तु (for
होत्रान्तु) . Et Ds. 1. s Cs वासनं ; Bt Ds (both
second time) ; मागतः ; Dm. na Ds Ds. 8 (second
time) s वासनन्तु (for मागतः) . ॐ Ca. p : होत्रा-
नु- गेता, होत्रमन्तु नानुवाकः (Cp. अकामया कृता तत्र
यश्च होत्रानुमागतः इति पाठस्वरनाः) । *

8. For the repetition in B₃-s D₂-r, cf. v. l. 4.
— *') K₁ l. 2. 2. 2 M₁ s. 2 शकस्य (for शुक्रस्य). K₁
पुर (for पुनर्). K₁ r l. 2. 2. 2 Cn (Cnp as in
text); आजातिः; B₁ (second time) D₂ r आयाति
(B₁ 'निर'); M₁ आजातिर; Ca (gloss: वंशजा) Cnp
आजातिर (as in text). D₂ शुक्रस्य न पुरा जातिः; Cp
शुक्रस्य प्रवृत्ता जातिः (for 8*). K₁ 2. 2. 2 D₂ r परधानाद्;
B₁ (second time) T₁ G₁ 2 M₁ s. 2 न (M₁ न व');
Ca. f. 2 अप' (as in text). K₂ जधर्मवत्. K₂ D₂ 2
(before corr. j. 2. 2. 2 पनां; K₂ 'र्ण' दो नाम धर्मवित्.
D₂ 2. 2. 2 l. 2 शुक्रस्य चा; D₂ 1 वा पध्यानानु (D₂ 'बु') पुनरा-
जाति (D₂ 'ज्ञाति/धर्मवित्); G₂ शुक्रस्य पुनरातिद्वेदध्यानादय
धर्मवित् (sic). ☞ Cp: कचिदपराधेऽध्यानादधर्मवित् ॥
C₂: पुनराजातिः, पुनरावृत्त्य जननयुक्तो धर्मोऽभवत् । ☞
— *'), B₂-s D₂-r (all first time) समीपस्था; G₂ स
कालेन (for समीपस्थो). — *') K₂ सहचारिणः; B₂
D₂ 1 n₂ D₂ 2. 2. 2 Ca 'वातिक'; D₂ T 'चारक'; G₂
सचरावरः (for सहचारिक). — *') K₁ 2. 2. 2 मनोभिर
(for वचो'). B₂ सर्वः; D₂ सत्यं (for सर्वं).
☞ Ca: वचोभिरिति बहुवचनं, वारं वारमनेन बहुधाकं
निष्क्रयायेति सूचनाय ॥ C₂: वचोभिः मानुष्यवाग्भिः । ☞
— *') G₁ मया (for त्वया). T₂ दुष्करकं; M₂ वै
दुष्कृतं (for दुष्कृतकं). K₂ V₁ B₂ 2-s D₂ 2. 2. 2 D₂ 1
n₂ D₂ D₂ 2. 2. 2 Ca p त्वयेदं दुष्कृतं (K₂ D₂ 'कर')
कृतं.

9 *) K₂ बाहि; M₁ इति; M₂ विधि (for यदि). — *) D₂ D₃ वे द्विज (for वैकृतः). — V₁ reads ५^a-10^a on marg. — *) D₂ D₃ G₂ भो (for

[illegible]

४३ ॥ हस्तोक्तं भिक्षुः शिष्यं शिष्योक्तं भिक्षुः
 ॥ हस्तोक्तं भिक्षुः शिष्यं शिष्योक्तं भिक्षुः
 ४४ ॥ हस्तोक्तं भिक्षुः शिष्यं शिष्योक्तं भिक्षुः
 ॥ हस्तोक्तं भिक्षुः शिष्यं शिष्योक्तं भिक्षुः
 ४५ ॥ हस्तोक्तं भिक्षुः शिष्यं शिष्योक्तं भिक्षुः
 ॥ हस्तोक्तं भिक्षुः शिष्यं शिष्योक्तं भिक्षुः

[illegible][illegible]

1. 9月 20日 星期一
 2. 9月 21日 星期二
 3. 9月 22日 星期三

म तु धर्मो मृगो भूत्वा बहुवर्षांषितो वने ।
तस्य निष्कृतिमाधत्त न ह्यमौ यज्ञसंविधिः ॥ १६
तस्य तेन तु भावेन मृगार्हिमान्मनस्तदा ।
तपो महन्ममृच्छिन्नं तस्मादिमा न यज्ञिया ॥ १७

ततस्तं भगवान्धर्मो यज्ञं याजयत स्वयम् ।
समाधानं च भार्याया लेभे स तपसा परम् ॥ १८
अहिंसा मकलो धर्मो हिंसा यज्ञेऽसमाहिता ।
मृत्यं तेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्मः सत्यवादिनाम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

सुनयिं (text) : —¹ K: १०.३-कुमे K: १०.३-
नः (१) लघुपेन for लघुपेन : — After 10³, V
repeats 10³ : —² K: ३ उल्लोक्थः K: उल्लोक्थः
B: ३०३ उल्लोक्थः; Das: ३०३ Cp: ३०३ उल्लोक्थः
कुल्लोक्थेन इति भाष्योः उल्लोक्थः for उल्लोक्थः. K:
३०३ Das: ३०३ B: ३०३ Cp: ३०३ उल्लोक्थः.
—³ K: स्वयंभावेन. K: B: ३०३ Cp: ३०३ (B: ३०३) स्वयंभावेनः
K: ३०३. स्वयंभावेनः; V: ३०३ स्वयंभावेनः; Das: ३०३
३०३ स्वयंभावेनः; G: ३०३ स्वयंभावेनः for 'स्वयंभावेनः'.

16 ^a) Ds तु (for तु). —^b) Ks. & Ts. वर्षाधिने (for 'पितो'). Gs बहुवर्षमेतच्च. —^c) Gs निष्कृतम्: Cp (gloss: समाप्ति) निष्कृतम् (as in text). Ks. & Ds आदत्त; Kt Bs Daa Ds. आधत्ते; Tt आम्भत्त; Gs आधत्ता (for आधत्त). * Cv: निष्कृति, तस्य अविधिना कृतस्य यज्ञस्य पुण्यदातास्यवर्षिदारम् । * —^d) Ds तु (for दि). Ms. -साविधि (s.c.) (for संविधि:). Gs इमौ यज्ञवसंविधि: (sic). * Cp: यज्ञसंविधि: यज्ञपूर्णादेतु: || Cs: यज्ञसंबन्धिप्रायश्चित्तम् । *

17 * K: हि; K: B: Dn1 n: D2-3, 5, 2 [अनु-
(for नु). —^b) G: सिद्धान्तस (for हिंसा). K:
D2: T: G1-3 तथा (for तदा). —^c) B: M: तयो
(for तयो). D: G1-3 -व (G: -व)नं (for महन्).
—^d) K: वज्रिया (sic); K: वज्रिया; D2: T: G1-3
वाजिया; M: 1-2 वाजिका (for वज्रिया). G: तस्मा-
हिंसा मदाजवा (sic). * Cv (reading हिंसानवज्रिया):
वज्रिया न भवतीति अनवज्रिया। वज्रिवैव हिंसा प्रकृते-
त्यर्थः। *

18 Dr om. (hapl.) 18^b-19^a. —^b) K₁ यज्ञो; K₂ यज्ञे (for यज्ञ). K₃ Cp वायव्ये; D₁ यवः; T₁ यव (for यव). M₁ स स्वयं (for स्वयम्). D₂ Da. यज्ञेनावायव्यस्वयं. ❀ Cn: वायव्य. यज्ञभातः

भायः । ☞ —^{११}) B₂ Cnp समाधाने. Dn₂ स (for च), K₁ २.१ V₁ D_{1.२} G_२ भार्यायां. D_३ लोमे (for लेमे). D_{३१} मा (for म). D_{११} T_२ G_२ तपसां; T_१ G_{१.२} तपतां (for तपसा). T_१ G_{१-३} M_१ वरः; T_२ वरं; M_{१.२} परः (for परम्). ☞ Cp : समाधाने चेति पाठे, यज्ञसमाधाने सति । भार्याया इति तृतीयार्थे पठ्यी । भार्याया मङ्ग तपसाहिंसात्मकेन स ब्राह्मणः परं परमात्मानं सत्त्व-श्रद्धितत्त्वज्ञानद्वारा लेमे । ☞

19 Dr om. 19^a (cf. v. l. 18). —^a) K1. 2. 4 Dr. 3
सकलो; K7 Da. 2. 5 T G1-2. 6 M1. 5-7 परमो (for
सकलो). —^b) K8 यज्ञा; K7 धर्मः; Da. 5 धर्मः; G2
यज्ञः; M1. 5. 6 यज्ञ (for यज्ञे). K7 Da3 Da. 2 M1. 5. 6
समाहितः; T1 G1 3 समाहिताः (for सममाहिता). K4
Dn1. n2 D3 D2 2. 3 हिमाधर्मसमाहितः. ✽ Cp (reading
समाहिता): समाहिता अर्पिता, छोलुपानां कामलाभाय
मोक्षप्रतिबन्धनाय च कपटेनारोपितेत्यर्थः। ✽ —^c) K8 V1
B4 1. 6 (marg.) धर्म (for सत्यं); D2
(before corr.) लेव; D5 (by corr.) तेव्र; G2 त्वहं
(for तेष्टं). —^d) K4 Da4 Dn1 D2. 3 Cn नो; Dn1
सो (for यो). ✽ Cn: यो धर्म इति पाठे, किं तत्सत्यम्,
यः सत्यवादिनां धर्मः। य इति विधेयापेक्षं पुंसवम्। ✽

Colophon. Śi Gs missing: Ks. s Bi-t Da. s
Dn. s D1 G4. s Ms-t absent. — *Sub-parvan*: K1.
2. s. 7 V1 Bo. 7-9 Da. s Dn1 Ds D2-9 T G1-s
M1. 1-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. s Ds वि-
निदा; Ks V1 Bo. 7-9 Da. s Dn1 Ds D2. s. s M1.
2. 7 यज्ञनिदा; K1 D4. s हिसाविगर्हा; Bs यज्ञनिदनं;
Ds हिसाविगर्हण; Ms धर्मयज्ञनिदा. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): Ks 96; Dn1 Dr T1
G1. s Ms 99; Dn4 M1. 2. 7 97; Da. s (marg.) 98;
Ts 112; Gs 94. — *Śloka no.*: Da. s Dn1. n4 Ds 20.

२६५

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं भवति पापात्मा कथं धर्मं करोति वा ।

केन निर्वेदमादत्ते मोक्षं वा केन गच्छति ॥ १

भीष्म उवाच ।

विदिताः सर्वधर्माग्ने स्थित्यर्थमनुपृच्छन्ति ।

शृणु मोक्षं सनिर्वेदं पापं धर्मं च मूलतः ॥ २

विज्ञानार्थं हि पञ्चानामिच्छा पूर्वं प्रवर्तते ।

प्राप्य ताज्जायते कामो द्वेषो वा भरतर्षभ ॥ ३

ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते पुनः ।

इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च चिकीर्षन्ति ॥ ४

ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।

ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ५

लोभमोहामिभृतस्य रागद्वेषान्वितस्य च ।

न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याज्रादमं करोति च ॥ ६

व्याजेन चरतो धर्ममर्थव्याजोऽपि गेचने ।

व्याजेन मिध्यमानेषु धनेषु कुरुतन्दन ॥ ७

तत्रैव कुरुते बुद्धिं ततः पापं चिकीर्षन्ति ।

सुहृद्भिर्वायमाणोऽपि पण्डितैश्चापि भाग्य ॥ ८

C. 2. 9838
B. 12. 2743. 9
K. 12. 279. 9

265

इ-उ This adhy. is missing in S₁ G₂ (cf. v. l. 12. 253. 52; 259. 1).

1 D₂ reads 1 with the ref. on marg. —^a) K₁ s G₁ (before corr.) धर्मात्मा (for पापात्मा). —^b) D₂ पापं (for धर्मं). K₂ s D₂ s D₂ s च (for वा). B₂ (marg. as in text) कथं भवति धर्मिकः. —^c) B₂ (marg.) कथं (for केन). B₂ s s D₂ s D₂ s s s आचक्षे; D₂ s आग्रेति (for आदत्ते).

2 D₂ reads the ref. on marg. —^a) D₁ विदिताः. K₁ सर्वे धर्मास्; V₁ सर्वकर्मास्; D₁ G₂ सत्यधर्मास्. —^b) G₂ स्तुत्यर्थम् (for स्थि). K₂ V₁ B₂ s s D₂ s s D₂ s D₂ s त्वं तु (D₂ न) पृच्छसि; K₁ B₂ D₂ त्वनुपृच्छसि; B₁ (marg.) D₂ त्वं (D₂ तु) तु पृच्छति; G₁ अनुपृच्छति (for अनुपृच्छसि). B₁ स्थित्यर्थं त्वं तुमहि (sic). —^c) K₁ (before corr.) च धर्मं च; K₁ s च धर्मज्ञ (for सनिर्वेदं). —^d) K₁ s सर्वं; K₁ D₂ s पापः; G₁ पापात् (for पापं). D₂ मूलतः.

3 St. 3-13 = (var.) 3. 201. 2-11. —^a) K₁ s s B₂ D₂ s D₂ s s G₂ Ca. p विज्ञानार्थः; Ca. v विज्ञानार्थं (as in text). K₁ s B₂ च; K₁ G₂ lacuna; D₂ तु (for हि). ॐ Cp (reading विज्ञाय अर्थः) विज्ञाय, विशिष्टत्वेन, इष्टसाधनत्वेनाविष्टसाधनत्वेन वा, ज्ञात्वा । ॐ —^c) D₂ Ca [ए]कं (for तावत्). K₁ s s D₂ s वयंते; K₁ V₁ B₂ (marg.) D₂ s T G₁ s M₁ वर्तते (for जायते). —^d) T₁ G₁ s M₁ दोषो (for द्वेषो).

4 —^a) K₂ s V₁ B₂ s s D₂ s s D₂ s D₂ s तदर्थं. B₂ (marg. as in text, D₂ व्याजेन; D₂ व्याजेन (for यतते .. —^b) G₂ वा यतते (for चारभते). K₂ s B₂ s s s marg. as in text) s D₂ s s D₂ s s D₂ s s Cp महत् (for पुनः). —^c) T G₁ s M₁ शब्दानां; M₁ इच्छानां (for इष्टानां). —^d) T₁ G₂ मानसं (for अभ्यासं). D₂ s विकि D₂ 'क' इति (for चिकीर्षन्ति).

5 K₁ repeats 5^{ab} after 8^{ab}. —^a) D₂ s प्रभवते. —^b) B₂ (marg.) मोहश्च; G₂ दोषश्च (for द्वेषश्च). — K₁ B₂ D₂ s s D₂ s T₁ G₂ om. (hapl.) 5^{cd}. D₂ s reads 5^{cd} on marg.

6 —^a) B₂ धर्मे न (by transp.); G₂ न धर्मो. —^d) K₂ D₂ s s D₂ s व्याजधर्मः; K₁ व्याजकर्म; D₂ s व्याजधर्मः. K₂ वै; M₁ s वा (for च).

7 —^a) K₁ D₂ s s D₂ s s D₂ s s M₁ s s चरते; M₁ चरितो. —^b) K₁ V₁ D₂ s s अर्थव्याजेन (K₁ 'जेति'); D₂ s s D₂ s s s अर्थं व्याजेन; D₂ s M₁ अर्थं (D₂ [by corr.] 'र्थो') व्याजोपि. K₁ रेचते; D₂ सेवते; T₂ रोचते. K₂ अर्थव्याजिपरीचते (sic). —^c) K₂ सेव्यमानेषु; D₂ s s G₁ सिद्धः; D₂ s मिध्यमाने तु; D₂ विध्यमानेषु. —^d) D₂ s lacuna; T G₁ s धर्मेणु (for घनेणु). G₁ कुरुतन्दन; G₂ (also as in text) भरतर्षभ.

8 D₂ s reads 8-13 (sec. m.). —^b) B₂ (marg. as in text) करोति च; D₂ चिकीर्षन्ति (for चि). — After 8^{ab}, K₁ repeats 5^{ab}. —^c) K₂ s D₂

२६६

युधिष्ठिर उवाच ।

मोक्षः पितामहेनोक्त उपायान्नानुपायतः ।

तमुपायं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामि भारत ॥ १

भीष्म उवाच ।

त्वय्येवैतन्महाप्राज्ञ युक्तं निपुणदर्शनम् ।

यदुपायेन सर्वाभांभित्यं मृगयसेऽनघ ॥ २

करणे षट्स्य या बुद्धिर्षटोत्पत्तौ न सानघ ।

एवं धर्माभ्युपायेषु नान्यद्वर्मेषु कारणम् ॥ ३

पूर्वं समुद्रे यः पन्था न स गच्छति पश्चिमम् ।

एकः पन्था हि मोक्षस्य तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ४

क्षमया क्रोधमुच्छिन्द्यात्कामं संकल्पवर्जनात् ।

सत्त्वसंसेवनाद्दीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥ ५

अप्रमादाद्भयं रक्षेच्छासं क्षेत्रज्ञशीलनात् ।

इच्छां द्वेषं च कामं च धैर्येण विनिवर्तयेत् ॥ ६

भ्रमं प्रमोहमावर्तमभ्यासाद्विनिवर्तयेत् ।

निद्रां च प्रतिमां चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववित् ॥ ७

266

✂ This adhy. is missing in Śi Gs (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 *) Dn: उक्तम्; Ds: उक्ता. — *) Ks न्यायं (for न्यायं). Gs तमुपायं तथा न्यायं. — *) Ks : B: Das. as Ds. 1. 1. 3 सरवतः (for भारत).

2 G1 om the ref. — *) K1. 2. 4 T1 G1-3 तवैव; Das Dn: Ds. 2. 3 तवैव; Ds. 1 तवा च (for तवैव). K1 महाभारत; Bo. 5. 3 Ds. 3 'प्राज्ञः; Das 'प्राज्ञो (for 'प्राज्ञ). — *) Ks युक्तं (for युक्तं). Ks निर्वाणः; K1 Bo Ds1 विपुल (for 'व'). Dn: 'दर्शने (for 'नम्). — *) Ks Bo. 5-3 Das. as Dn1. n: Ds Ds. 2. 1-3 वेनोपायेन (for यदुपायेन). Bo. 1 Dn1 Ds Ds. 2. 1. 3 सर्वाभं (for 'भां'). — *) K1 [ज]नितं (for निर्जं). Ds सुगयते (for 'से). B: कथं (for जय).

3 K1. 4 om. (hapl.) 3rd. — *) Hypermetric. B. 5 हस्ते (for क'). Dn: om. वा. K1 Ds. 1. 1 T1 G1. 3 षट्स्य क' Ds. 1 ह-; T1 Gs का रणे बुद्धिः; Gs क्षीणे षट्स्य वा बुद्धिः. — *) K1 Ds. 3 षटोत्पत्तौ; T G1-3 M1. 1-1 क' G1 वि; M1 षटोत्पत्तयः (for 'त्वत्तौ). T1 G1-3 तु (for न). K1 मानवः; V1 Bo Dn1. n: Ds Ds. 2. 3 सा सदा; T1 G1. 3 मानसी; T2 M1 सा जवेव; Gs सामतः (for सानघ). — *) B: एतद् (for एवं). Ks Bo Das. as Ca एवं धर्माभ्यु (Bo 'भ्यु)-पायेन (Ks Das Ca 'भ्यु); K1 Ds1 Ds. 3 M1. 1. 3 एवं धर्माभ्यु (M1. 1. 3 'भ्यु)पायेन (Ds1 M1. 1. 3 'भ्यु); M1 एवं धर्मो भ्युपायेन. — *) K1. 3 Das. as Dn: Ds. 1 T1 Gs नान्यः; Ks नाना; Ds1 नान्यो (for नान्यद्).

T1 G1. 3 धर्मादि; T2 धर्मो हि; G2 धर्मोक्ति (for धर्मेषु). ✂ Cn: धर्मेषु, मोक्षधर्मेषु । ✂

4 *) Gs पूर्वं (for पूर्वं). Ds वा (for वः). — *) Ds transp. न and स. — *) Das Ds G2 एकः (for एकः). K1 पन्था; Ds पन्था (for पन्था). — *) K1. 3 निगदतः (for विस्तरतः).

5 *) K1. 2. 4 उच्छिद्य (Ks 'त्य); Dn1 Ds उच्छि-द्यात् (for 'न्यात्). — *) Ks कर्म; G1 M1 काम- (for कामं). — After 5th, K1 Ds read 6th. — *) K1 सरवं (for सरवः). Bo संसेवनाद् (for 'वनाद्). Ds वीरो (for वीरो). Gs सरवं संसेवनाद्विदि. — *) K1 उच्छेदुम्; Das Dn1. n: Ds Ds. 2. 3. 3 च च्छेत्तुम्; Gs आच्छेत्तुम् (for उ'). Dn: अर्हसि.

6 *) T2 रक्ष (for रक्षेत्). K1. 2. 4 अहिंसया भयं (K1 'हं) रक्षेत्. ✂ Cn: भयं कोकापवादजां कज्जाम् । ✂ — *) Ds. 1 क्षेत्रं; Ca (gloss: प्राणक्रियां) वासं (as in text). Gs क्षेत्रज्ञः (for क्षेत्रज्ञः). K1. 2. 4 Ca 'सेव-नात्; M1 'दर्श' (for 'शील'). ✂ Ca: क्षेत्रज्ञसेवनात्, आत्मन्येव मनोनिवेशनात् मनःसहचरस्य वायोरपि निवृत्तिः सुकरा । तेन वायुनिरोधादपि मनसा आत्मनि निवेशनम् । ✂ — G1 om. (hapl.) 6th-8th. K1 Ds read 6th after 5th. — *) Ks Das Dn: T2 G2 M1 इच्छा (for इच्छां). — *) K1. 3 Ds. 3 धर्मेण; Das धैर्येण. Ks [धै]व; Dn: च (for वि).

7 G1 om. 7 (cf. v. l. 6). Ds1 Ds. 2. 3 G2 om. (hapl.) 7th. — *) Bs त्रासं; Ds भ्रमे; T1 Gs सर्वं; T2 भ्रमं (for भ्रमं). Ks. 3 Bo. 5-3 Das. as Dn1. n: Ds Ds. 3 संमोहम् (for भ्र'). ✂ Cn:

उपद्रवांस्तथा रोगान्द्विर्जीर्णमिताग्रान् ।
 लोमं मोहं च संतोषाद्विषयांस्तत्त्वदर्शनात् ॥ ८
 अनुक्रोशादधर्मं च जयेद्धर्ममुपेक्षया ।
 आयत्त्या च जयेदाशमर्थं सङ्गविवर्जनात् ॥ ९
 अनित्यत्वेन च स्नेहं क्षुधं योगेन पण्डितः ।
 कारुण्येनात्मनो मानं तृष्णां च परितोषतः ॥ १०
 उत्थानेन जयेच्चर्त्रीं वितर्कं निश्चयाजयेत् ।

जाकृतं, वा समन्ताद्दत्त इति ऋतुस्यया जनेककोटिस्पर्शिनं
 संज्ञायम् । ॐ —^१) V1 Bo. s-s Das. aa Dn1 Das
 Da.1 T1 G1 हि (for वि-). Ds वज्रवेत् (for -वर्त-).
 —^२) Da. s T1 वा (for च). K1 T1 G1 M1 [ज-
 प्रतिभा; D1 प्रतिभा (for 'मां). ॐ Ca: प्रतिभा
 कविस्वेदुः आत्मज्ञानप्रतीकः ॥ Cn: प्रतिभा, अन्वानुसंधानम् ॥
 Cs: प्रतिभा, यमाविवेकायां बाह्यस्मृतिः । ॐ

8 G1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). —^३) K1 युक्ताहा-
 रात्; K2.1 ज्ञानाभ्यासात्; K1 Da. s उपद्रवं; B1
 'द्रवात्. Da.1 बोरात्; G1 लोकात् (for रोगात्).
 —^४) M1 हितं (for हित-). K1.2 हितं जीर्णादिवाक्यानात्;
 Ds हितजीर्णमिता'. —^५) G1 lacuna; Ms लोम-
 (for लोमं). Das स (for च). G1 संतोषं. —^६)
 T1 G1.2 विनयात् (for विष-).

9 ^a) K1 च धर्मं; B1 (marg.) न धर्मं (for अधर्मं).
 —^१) Das. aa जयेद्; D1 जयेद् (for जयेद्). K1.2.4
 Bo. s (marg.) Ds.1 T1 जयेद्वा; Das Dn1. na Ds
 Ds. s. s Cn (gloss: परिपाकनेन) जये' (for जये').
 ॐ Ca: उपेक्षया, फलानभिसंधानेन । ॐ —^२) Ds
 जायत्या (for 'त्या). D1 वर्धयेद् (for च जयेद्). ॐ Ca:
 जायत्या, उत्तरकालमाविफलेन दोषवत्तया ॥ Cv: जायत्या,
 आसमन्तात्, अयत्या, अप्रयत्नेन । ॐ —^३) K1 Das. aa
 M1. s जयं (for जयं). K1 विवर्तनात्; M1 विसर्जं
 (for विवर्जं). B1 अनर्थं संगवर्जनात्; D1 अर्थं संगं
 च वर्धयेद्; G1 अर्थं संगवर्जनात्.

10 ^a) Das अनित्यत्वेन. —^१) K1 क्षुधा; K1.1
 V1 Bo. s-s Dn1. na Ds Ds. s-s Ms क्षुधा (for क्षुधं).
 T1 वृद्धिः. ॐ Cn: योगेन, वायुनिग्रहेन ॥ Cs: योगेन,
 आत्मदर्शनेन । ॐ —^२) T1 ज्ञानं (for मानं). —^३) K1
 Das. aa तृष्णा. K1 M1. s.1 परितोषितः.

11 ^a) Das उदात्तैः; Da. s उच्छा' (for उच्छा').
 K1 जयेद्; Ds जयत् (for जयेद्). K1 रंजी; Ds.1

मानेन बहुभाष्यं च शौर्षेण च भयं जयेत् ॥ ११
 यच्छेदज्ञानसी वृद्ध्या तां यच्छेज्ज्ञानचक्षुषा ।
 ज्ञानमात्मा महान्यच्छेत्तं यच्छेच्छान्तिरात्मनः ॥ १२
 तदेतदुपशान्तेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ।
 योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्कवयो विदुः ॥ १३
 कामं क्रोधं च लोमं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् ।
 परित्यज्य निषेवेत तथेमान्योगमाधनात् ॥ १४

तद्वा (for तन्वा) । —^१) T1 वितर्कात्. K1 Da. s निर्मं
 वात्; Das निश्चयो (for निश्चवात्). Ms स्वजेत् (for
 जयेत्). T1 G1.2 विवक्षां मूलतो जयेत्; G1 तं विवक्षा
 हिता जयेत्. — Das om. (hapl.) 11^{ad}; B1 reads
 it on marg. —^२) K1 बहुभाष्यं; T1 G1.2 'भाषां
 (for 'भाष्यं). —^३) K1 Da. s शौर्षेण (for शौर्षेण).
 K1 (also as in text) भवेत्; K1. s V1 Bo. s.1. s
 (marg.) s Das Dn1. na Ds Da. s. s-s T1 G1 स्वप्ने
 (for जयेत्).

12 With 12, cf. Katha Up. 1.2.13. —^१) K1
 हच्छेद्; B1 Ds.1 जयेद्; G1 जयेद्; G2 गच्छेद् (for
 यच्छेद्). K1 मनसं. —^२) K1 ता; G1 त्वा (for
 (for तं). Ds.1 जयेद् (for यच्छेद्). Ds1 वां यच्छे-
 ज्ञानचक्षुषां; M1 मनो ज्ञानेन चक्षुषा. ॐ Cs: ज्ञान-
 चक्षुषा, प्रत्यगात्मरूपेण । ॐ —^३) G1 आत्मन् (for
 आत्मा). ॐ Ca: महान् अनेकविशेषाकोकः । ॐ —^४)
 D1 तां जयेद् (for तं यच्छेद्). T1 G1.2 ज्ञानम्; M1
 s. s शान्तं (for शान्तिम्). M1. s आत्मनि (for 'नः).
 T1 यच्छेच्छात्मा तमात्मनः. — For 12^{ad}, Dn1. na Ds
 Da. s. s Cn. s subst. while D1 ins. after 12^{ad}:

722^a ज्ञानमात्मावबोधेन यच्छेदात्मानमात्मना ।

13 ^a) T1 G1.2 एवम्; T2 एवम् (for एतद्).
 —^१) G1 क्षुधः; Ms तु वि- (for क्षुधि-). Da. s
 कर्मणी (Ds 'नः); Ds 'नां. —^२) Das G1 'दोषात्
 (for 'दोषान्). K1 समुच्छिद्य; T1 G1.2 Ms.1 समुच्छि-
 (T1 G1 'च्छि)यात्; M1 'च्छिद्य (for 'च्छिद्य).
 —^३) T1 G1 पंचधा; G1 पंचतां (for पञ्च वात्).

14 ^a) B1 (marg.) अर्थं लोमं (for च लोमं च).
 —^१) K1 जये; B1 (marg.) तया (for जयं). M1
 s.1 मोहं (for स्वप्नं). —^२) G1 परित्यज्य (for 'त्यज्य-
 —^३) Bo Dn1. na Ds Da. s. s. s यतवाग; G1 उदेनात्;
 Ms यये' (for तये'). Das Da.1 ज्ञासनात् (for 'साध-
 नात्). K1.2 तदिदं योगसाधनं.

C. 12. 276
B. 12. 276
M. 12. 276

ध्यानमध्ययनं दानं मत्वं हीराज्रवं क्षमा ।

श्रीचमाहारतः शुद्धिरिन्द्रियाणां च संयमः ॥ १५

एतैर्विषये तेजः शास्त्रान्तमपहन्ति च ।

मिथ्यन्ति चाप्य संकल्पा विज्ञानं च प्रवर्तते ॥ १६

धृतपायः स तेजस्वी लब्धाहारो जिनेन्द्रियः ।

कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीपेद्रक्षणः पदम् ॥ १७

अमृदन्त्वममङ्गित्वं कामक्रोधविवर्जनम् ।

अदैन्यमनुदीर्घन्त्वमनुद्वेगो व्यवस्थितिः ॥ १८

एष मार्गो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमलः शुचिः ।

तथा वाक्कायमनसां नियमः कामतोऽप्यथा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पट्यध्यायिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

भीष्म उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

15 " K1 मौनम्; K2 मानम्; K3 Da.२ दानम् (for ध्यानम्); K4 Da ध्यानं; D5 ध्याने (for दानं). —¹) K1 मये (for मयं). —²) K2 आहरतः; K3 Bo.१.२ Das जाय (Das 'च'रतः; D2.१ च मनसा; T1 G2 आचारसं; T2 G1.२ M1 १-१ आहारसं (for 'रतः). K3 मिद्धिः; G3 शुद्धिम् (for शुद्धिः). —³) K1 Da.२ संयमः; Das संयमः.

16 " K1.२.३ अनुः (for तेजः). —¹) K4.१ Bo.१ Dn1.२ Ds D2.२ उपहंसि (for अप''). —²) K7 सिद्धः; Da.२.१.२ तस्य; G2 चान्ध- (for चाण्ड). —³) T1 प्रवर्तयेत्.

17 " K1.२ Da.१ M1.१-१ वृ (K1.२ पु) लपाप्सा य; K2.२ पुतपायः स; K3 Da.२ पुतपाप्सा नु. —¹) K3 om. कृत्वा. —²) K1 निषेदेद्; D2 निषीदेद्; D3 निषीवाद्; G2 निषीवेद् (for निषी'). K1 G3 ३३ ण (for ण'). ॐ Cn: निषीवेत्, नेनुमिच्छेत्, आरमानम् । कुत्र, मङ्गलः पदम् । ॐ

18 " K2 अमृदन्त्वम् (for अमृ'). B1 अमृदन्तं; B2 अमृदित्वं; Das.२ Dn1 असंगं Dn2 'गी'त्वं (for 'सङ्गित्वं'). —¹) K3 B1.२ T1 G1 विवर्जितं; D1 G2 विवर्जितः (for 'वर्जनम्'). —²) G2 अदैन्यम् (for अदैन्यम्). B2 अन (for अनु). B3 (marg. as in text) अपैशुच्यमदीनत्वम्. —³) T1 G1 अनुद्वेगो (for 'द्वेगो'). K1.२ V1 B2 D2.१ व्यवस्थितः (for 'स्थितिः).

19 " T G1.२ हि- (for हि). —¹) Dn1 Dn2 मनसा (Dn1 'मी') (for 'सा'). T1 G1.२ तथा विषयो (T1

नारदस्य च संवादं देवलस्यासितस्य च ॥ १

आसीनं देवलं वृद्धं बुद्धा बुद्धिमतां वरः ।

'यो यो; G2 'जाय' मनसा. —¹) K4.१ V1 Bo.२.२ Das.२.२ Da.२.२ निवसाः (for 'मः). Das कामततो; Das कामयतो; T1 G1.२ M1 १-१ काययो (for कामतो). K1.२ यथा (for उच्यथा). ॐ Cn: कामतोऽन्यथा, कामवै-परीत्येन, निष्कामः निवसः, योगः कर्तव्यः । ॐ

Colophon. Ś1 G2 missing; K2.२ B1.२ Das.२.२ Dn1.२ D2 G1.२ M1.२ absent. — Sub-parvan: K1.२.३.४.५ V1 Bo.२.२.२ Das.२.२ Dn1.२ Ds D2.२ T G1.२ M1.२-१ मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1 M1 चतु-प्रासिक; K2.२ V1 Bo.२ M1.२ चतुप्रासिक; K3 B2.१.२ Das.२.२ चतुप्रासिक; K4 Dn1.२ Ds Da.२ योगा- (Dn1 योगा) चारानुवर्जनं; D2.२.२ योगाचारानुवर्जनं चतु-प्रासिक (D2 'वि'क; D3 योगाचारवर्जनं. — Adhy. no.: (figures, words or both): K2 B1 Dn1 M1.२.१ 99; Dn1 Dn1 D1 T1 G1.२ M1 101; Das 100; T2 114; G2 95. — Śloka no.: Das Dn1 Ds 19; Dn2 20.

267

☞ This adhy. is missing in Ś1 G2 (cf. v. 1. 12. 263 52; 259. 1).

1 " K1 [उ]दाहरति. —¹) Das संवादे. —²) Dn1 देवलस्य च भारत.

2 " T G1.२ असिद्धं. K1.२ Da.२ बुद्धं; K3 B2.२ Das.२.२ Ds.१ बुद्धा; T G1.२ बुद्धा; M1.२-१ बुद्धा (for बुद्धं). —¹) K1.२.१ Da.२ बुद्धो; V1 Dn1 lacuna; Ds बुद्धा; M1.२-१ Cp (gloss: बोधबुद्धं)

नारदः परिप्रच्छ भूतानां प्रमवाप्ययम् ॥ २

कुतः सृष्टिर्दं विश्वं ब्रह्मन्मावरज्जम् ।

प्रलये च कमभ्येति तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३

अस्मिन् उवाच ।

येभ्यः सृजति भूतानि कालो भावप्रचोदितः ।

महाभूतानि पञ्चेति तान्याद्भूतचिन्तकाः ॥ ४

तेभ्यः सृजति भूतानि काल आत्मप्रचोदितः ।

कुतः (for कुतः). Ds. 1. 7. 3 सतिमतां (for कुतः). Ks Bo. 1. 7. 3 Das. as Dni. ns Ds Ds. 1. 7. 3 वर. —^a) Das नारदः Gs नारदः. Kt Dns परिप्रच्छ; Das प्रतिप्रच्छ. —^a) Ks. 2 Tz प्रमवाप्ययः; Ft Ds Ds Cap Cpp ([last two] gloss: वा, समन्ततो व्ययं लवस्वानम्) प्र (Ds च) मवाप्ययः.

3 = (var.) 12. 175. 1; 12. 502*. Before 3, Ks. 3 Bo. 1-2 Das. as Dni. ns Ds Ds. 1-2 T G1-3 ins. नारद उवाच. —^a) Das कृता (for कुतः). Ks स्पृष्टम्; Bs सृष्टिम्. Tz सर्वं (for विश्वं). ☞ Cn: कुतः इत्यन्तराकारप्रश्नः । ☞ —^b) Das. as Mt ब्रह्म; T G1-3 जगत् (for ब्रह्मन्). —^c) T G1-3 किमभ्येति (for कमभ्येति). ☞ Cn: कमभ्येति पार्वन्तिकोपादान्-कारणप्रश्नः । ☞ —^d) Das यज्ञवान्; T G1-3 भग (for तद्).

4 T G1-3 M1. 1-2 देव (for जसित). —^a) Ks एभिः; T1 G1 जज्ञयः (for येभ्यः). Ks सृजति. —Ds om. (hapl.) 4^b-5^a; V1 reads the same on marg. —^b) Ks Dni Ds (before corr.) काळे. Bt जावः; Gs न्याय (for जाव). Ds. 3 प्रचोदितः. Ks. 1 V1 Ds काल आत्मप्रचोदितः (= 5^b); G1. 3 का (G1 क) कोह्यय प्र. ☞ Cn: कालश्चतुर्गुणाम् । जघर्मे रतः, जघर्मे तित्वश्रुः, घर्मेरस्मी, घर्मे रत इति चतुर्विधः कलिदापरवेताकृतयुगसंज्ञः । ☞ ☞ Cp: भावप्रचोदितः, भावेन परमात्मना प्रचोदितः । ☞ —Ds om. (hapl.) 4^a-5^b. —^c) Das Tz पञ्चेते. —^d) Kt सृष्टपञ्चमाः (for 'चिन्तकाः').

5 Ds om. 5^a; Ds om. 5^b (cf. v. 1. 4). V1 reads 5^a on marg. —^a) Ks. 2 Das Gs येभ्यः; Ks एभिः; T1 G1 एभ्यः. —^b) Bs (marg. as in text) एभ्यः; Dns T1 G1-3 आप्या; M1. 1-2 ज्ञानम्. —M1. 3 om. 5^a. Ms reads 5^a after 7^a. —^c)

गनेभ्यो यः परं ब्रूयादमद्ब्रूयादमंशयम् ॥ ५

विद्धि नारद पञ्चेताम्यज्ञानचलान्भुवान् ।

मदनमनेज्यो गशीन्कालपृष्ठान्मवावतः ॥ ६

आपश्चैवान्नरिधं च पृथिवी वायुपावकौ ।

असिद्धिः परमेतेभ्यो भूतेभ्यो मुक्तमंशयम् ॥ ७

नोपपन्था न वा युक्त्वा न्वमद्ब्रूयादमंशयम् ।

वेत्थ तानमिनिर्वृत्तान्यहेने यस्य गश्यः ॥ ८

C. 12. 267. 8
B. 12. 270. 4; 15
K. 12. 260. 3

Ks एते येभ्यः; Kt Ds. 1. 7. 3 भूतेभ्यो यः. (G1-3 M1 Cv यत् (for यः). Dns पादम्; Ms ब्रूय (hapl.) (for ब्रूयाद्). Ks Bo. 1. 7. 3 तेभ्यो यः परमं ब्रूयाद्. ☞ Cn: परं, ब्रह्मवादि ॥ Cn: वेतनमीशं, जघेननं प्रधानं वा ॥ Cv: परमन्वदज्ञानकारणं ये ब्रूयुः ते जसत्तं ब्रूयुः । ☞ —^a) Dns corrupt. Ds Mt om. (hapl.) दसद्ब्रूया. Ds जस्य (for जसद्). Ds संशयी. Ms तेषाद्भुवसंशयं.

6^a) Gs वेष्टि; M1. 1-2 तद्धि (for विद्धि). Ds पञ्चेताम् (for 'ताम्). —^b) Gs शाश्वतानां च बांधवान्. ☞ Cp: शाश्वतान्, नित्यान्, कथंवाहकूपेन । ☞ —^c) Ks रूपान्; Kt Ds. 2 Tz G1-3 M1. 1-2 रश्मीन् (for रासीन्). ☞ Cn: महतः, महत्तराकल्प दुर्दिसृष्टमस्य । तेजसः, सर्वप्राधान्येन प्रकाशमवस्य । ☞ —^d) Gs कालपृष्ठान्.

7^a) Ks V1 Bo. 1-2 [अं]तरीक्षं; Kt Ds 'री (Ds 'रि)क्षम्. —^b) Kt (before corr.) वायुरेव च; Das. as ध्रुवपावकौ; Tz G1. 3 पावकालौ. —After 7^a, Ms reads 5^a. —^c) Bs-3 असिद्धेः; Ds. 1 संसिद्धिः; Ds नासीच; T1 असिद्धिः; Tz असिद्धिः; Cnp वा सिद्धेः (for असिद्धिः). V1 Dni. ns Ds Ds. 2. 3 Gs Cn (Cnp as in text) ना (Gs वा) सीद्धि परमं तेभ्यो. —^d) Ks नात्र संशयः; Tz Gs मुक्तिसंशयः; Cp मुक्तमंशयः.

8 Ds om. 8. K1. 2. 3 om. (hapl.) 8^a. V1 reads 8^a on marg. —^a) Ds Ds T G1-3 M1. 1-2 सोप (for नोप). Ds T1 G1. 3 तु (for वा). Kt Ds T G1-3 M1-2 युक्त्वासद् (Tz Gs 'न्); V1 Ds युक्त्वा वा (by transp.); Ds. 3 M1 युक्त्वा स. —^b) Ds त्वसद्ब्रूयाद्; Ds. 3 M1. 1-2 जसद्ब्रूयाद्; Ds T G1-3 ब्रूयादसद् (for त्वसद्ब्रूयाद्). —Das om. 8^a. —^c) Ks वेष्टेताम्; Ms विष्टेताम्; Kt Ds. 3 विष्टेतेतम्; Gs वेष्टुं तान्; Gs वेष्टानाम् (for वेष्ट तान्). Kt Ds. 3 अभिमिर्वृत्तः; Cv 'लेष्टान्. Ds. 1 वल्लेताव विष्टता. —^d) Tz पञ्चेते.

८. ७. १९९३
९. १२. २७०(३) ९
१०. १२. २७१. ९

पञ्चैव तानि कालश्च भावाभावौ च केवलौ ।
अथौ भूतानि भूतानां आश्रयतानि भवाप्ययौ ॥ ९
अभावाद्भाविनेष्वेव तेभ्यश्च प्रभवन्त्यपि ।
विनष्टोऽपि च तान्येव जन्तुर्भवति पञ्चधा ॥ १०
तस्य भूमिमयो देहः श्रोत्रमाकाशमभवम् ।
सर्वश्चक्षुरसुवायुरङ्गयस्तु खलु शोणितम् ॥ ११
चक्षुरी नामिकाकर्णौ न्वग्निहेति च पञ्चमी ।
इन्द्रियार्णान्द्रियार्थानां ज्ञानानि क्वयो विदुः ॥ १२

K1: T G1-3 M1: तस्य (for तस्य). Dn1 वातवा;
Ds: देतवा; T G1-3 M1: रश्मयः (for राक्षयः).

9 *) K1.2.3.4.7 Ds.1.2.3.4 T2 चै (K1 चै) तानि; Bs.
3.3 Das Cp [ए]वैतानि; Das [ए]वं तानि; T1 G1-3
भूतानि; M1.1-1 [ए]तानि हि (for [ए]व तानि). K1
(before corr.) काकाश्च; Das.24 काकं च; Dn1 काकस्य;
G1 'श्रेद्' (for 'श्च'). —^b) K1.2.3 V1 केवलं; Das.
24 कारणौ. ☞ Ca: भावो, भावनं, पूर्वसंस्कारः । अभावोऽ-
ज्ञानम् ॥ Cv: अक्षय्येभ्यो जगदिति भावः, सुकृतदुष्कृतारम्भकं
कर्म । अभावः प्राणभावः । ☞ —^d) K1.2.3.4.7 Ds.3
अभावाप्ये; V1 Bs-3 Ds.7 'त्ये; Bs.3 Dn1 Ds Ds.
2.3 'त्यौ; Das.24 सर्वत्ये; M1.3 अभाव्ययौ. Ds
आश्रयताभावभावाप्ये.

10 *) K1.3 Das.24 स्वभावाद्; V1 Bs-3 Ds
अभाव (for 'वारु'). T1 G1-3 भाविनेष्वेव; M1 'तं
चैव (for 'तेष्वेव). Dn1.24 Ds Ds.2.3.4.7.8 अभावं
यां (Ds 'वाचां) वि तेष्वेव (Ds भूतानि); T2 अथायुग्मा
विषेष्णु (sic). ☞ Cv: अभावः नाशः, तेन भाविता
उत्पत्तिः, अभावभाविता । ☞ —^b) Dn1 भूतेभ्यः; Ds
(marg.) त्रयश्च (for तेष्वश्च). K1.2.3 V1 Br.3 G1.3
प्रभवति. —^c) Das विनष्टे; G1 विनिष्टो. Das Bom
Kumbh. ed. [5] पञ्च (for अवि च). T2 तान्येवं (for
'व'). G2 अवि विष्टो विषेक्षान्ये. —^d) ☞ Ca: पञ्च-
वेति वचनं प्रत्यक्षदृष्टव्यम् । ☞

11 *) K1 भूमिमयो. G2 देहः. — V1 reads
11^b-13^d on marg. —^b) K2 Ds1 श्रोत्रम् (for श्रोत्रम्).
—^c) Dn1 corrupt. K1 T2 सर्वाश्च; K1 V1 Bs
Dn1 Das.24 (before corr.) Ds.2.3-3 T1 G2 सर्वाश्च
(for सर्वश्च). Bs अयुद् (for अयुद्). K1.2.3 V1
Bs.3-3 Das Dn1 Ds Ds.2.3-3 T G1-3 वायोर् (for
वायुर्). —^d) D1 अक्षय्यः; T1 G1.3 अक्षयस्तु (for
अक्षयस्तु). T1 G1-3 लघु (for लघु).

दर्शनं श्रवणं घ्राणं स्पर्शनं रसनं तथा ।
उपपत्त्या गुणान्विद्धि पञ्च पञ्चसु पञ्चधा ॥ १३
रूपं गन्धो रसः स्पर्शः शब्दश्चैवाथ तद्गुणाः ।
इन्द्रियैरुपलभ्यन्ते पञ्चधा पञ्च पञ्चमिः ॥ १४
रूपं गन्धं रसं स्पर्शं शब्दं चैतांस्तु तद्गुणान् ।
इन्द्रियाणि न बुध्यन्ते क्षेत्रज्ञस्तेस्तु बुध्यते ॥ १५
चित्तमिन्द्रियसंघातात्परं तस्मात्परं मनः ।
मनस्तु परा बुद्धिः क्षेत्रज्ञो बुद्धितः परः ॥ १६

12 V1 reads 12 on marg. —^a) Br चक्षुरां;
Dn1 'वा. V1 Ds नासिके; Das G1 नासि (G1 'हि) का-
(for नासिका). K1.2.3-ओत्रे (for -कर्णौ). —^b) K1
V1 Bs.7 Das.24 Ds.3 पंचमं. Ds.7 त्वचं जिह्वेति पंचमं.
— Dr om. (? hapl.) 12^a-13^d. —^d) K2 ज्ञानिना;
G2 भूतानि (for ज्ञानानि). ☞ Cv: ज्ञानानि, ज्ञानन्ते
वेद्यस्वानीति व्युत्पत्त्या ज्ञानकरणानि । ☞

13 Ds om. 13 (cf. v. l. 12). V1 reads 13 on
marg. —^a) Das दर्शनं. K1.7 G2 घ्राणं (for घ्राणं).
—^b) Ds तदा (for तथा). —^c) Das corrupt. G2
उपपत्त्या (for 'त्वा). —^d) Bs पंचमं (for पञ्चधा).

14 *) T1 G1-3 M1 चैव (for स्पर्शः). —^b) G2
शब्दः; M1 स्पर्शश्च (for शब्दश्च). K1.4 [ह]ह; Ds.7
[ब]स्तु (for [ब]य). Das.24 Ds T1 सद्गुणः. —^d)
Ds.3 पंच वा (for पञ्चधा). Das om. (hapl.) पञ्च.

15 Ds.7 om. (hapl.) 15^a. —^a) G2 गंधरस-
(for गन्धं रसं). T1 रस (for रसं). G1.3 रूपगंध-
(G2 'बंध) रसस्पर्शः. —^b) Das M1 शब्दश्च. Ks V1
Bs.3-3 Dn1.24 Ds Ds.2.3.3 M1.1-1 [ए]वाथ; Das.
24 [ए]वास्तु. K1 Das तद्गुणः. T1 G1.3 शब्दांश्चैतांश्च तद्गु-
णान्; G2 corrupt. —^c) ☞ Cv: न बुध्यन्ते, स्वज्ञत्वा
न बोधयन्ति । ☞ —^d) Das क्षेत्रज्ञैश्च; Dn1 क्षेत्रज्ञः.
Bs तांस्तु; G2 तु वि- (for तेस्तु). K1 Ds.3 बुध्यति.

16 Ds om. 16. —^a) G1.2 चित्तम्. G2 संभूतात्
(for 'संघा'). —^b) T1 परस्. Das om. (hapl.)
तस्मात्परं. T G1-3 M1 मनः परं (G2 'रु') (by transp.).
—^d) Dn Ds.2.3.3 T3 G1.2 परं.

17 *) Dn1 Ds चित्तयते (for चेत'). Das Ds जंतुर्.
☞ Ca: चेतयते, विषयदर्शनमात्रं चेतना । ☞ —^b)
K1.3 इन्द्रियान्विषयैः पृथक्. —^d) Ks अयुद् (for
अय). — K1 Ds om. (hapl.) 17^a. —^c) Ds T

पूर्वं चेतयते जन्तुरिन्द्रियैर्विषयान्पृच्छत् ।
 विचार्य मनसा पश्चादथ बुद्ध्या व्यवस्रति ।
 इन्द्रियैरुपलब्धार्थान्सर्वान्यस्त्वध्यवस्रति ॥ १७
 चित्तमिन्द्रियसंघातं मनो बुद्धिं तथाष्टमीम् ।
 अष्टौ ज्ञानेन्द्रियाण्याहुरेतान्यध्यान्मचिन्तकाः ॥ १८
 पाणिपादं च पायुश्च मेहनं पञ्चमं मुखम् ।
 इति संश्रद्धमानानि शृणु कर्मेन्द्रियाण्यपि ॥ १९
 जल्पनाभ्यवहारार्थं मुखमिन्द्रियमुच्यते ।
 गमनेन्द्रियं तथा पादौ कर्मणः करणे करौ ॥ २०

G1-8 उपस्थाधान्; M1. 5-1 'कम्पाधान्'. — ') K1. 2. 2 इत्या वस्; D1. 5. 1. 8 M1. 5 मत्वा वस्; T G1. 8 Ms मत्वा वं; M1 बुद्ध्या वं (for सर्वान्वस्). V1 मत्वा वस्तु व्यवस्रति; B1 सत्यवांस्तु वं; Dn1. n1 Ds D2. 8 बुद्धि-मांस्तु वं; G1 मत्वा वस्व्यवस्रति.

18 ") D1 वित्तम्. K1 इन्द्रियं. K1 lacuna; D1. 7 संस्वानं (for 'संघातं'). — ') K1 V1 B1 D1. n1 D1. 2. 1. 8 T1 G1. 8 बुद्धिस्. K1. 4. 1 B1 Dn1. n1 [ज] ह्मं; Ds D1. 2. 8 T G1. 8 [ज] ह्मी. — ') K1 अंतानि (for व्तानि). K1 जाप्यान्; K1 जाप्याहम्.

19 ") D1. 8 T G1. 8 M1 पाणि (for पाणि). K1 पायुश्च; K1 Ds T G1. 8 M1 पायुं; Dn1 पादुश्च (for पायुश्च). — ') K1 D1. 2. 2 Dn1 मुखं (for मुखम्). — ') K1. 2. 2 एवं (for इति). K1 संश्रद्धमानानि; K1. 4. 1 Ds संश्रद्ध; K1 संचित्; D1. 2. 2 D1. 8 सश्रद्ध; T1 संकल्प; G1 संश्रद्ध (for संश्रद्धय). — ') T G1. 8 एवं (for शृणु). D1 reads कर्मेन्द्रियाण्यपि twice. G1 च (for [ज]पि).

20 ") K1 जल्पनाभ्यवहारार्थं च; K1 Ds T1 G1. 8 'नाभ्य' (T1 'काहय'; G1 'नाहय') वहारार्थं; D1. 2. 2 'ना' (D1 'ता') भ्यवहारार्थं; G1 जल्पनाभ्यवहारार्थं. — ') D1. 2. 2 मुखम् (for मुखम्). D1 om. from चयेते up to म्निवे तु (in 21^b). — ') Hypermetrie. G1 मनेन्द्रियं; G1 गमनेन्द्रिये. T1 यथा; G1 तदा (for तथा). — ') D1 कर्मणः; T1 G1. 8 कर्मणः.

21 D1 om. up to म्निवे तु (in 21^b) (cf. v. l. 20). — ') V1 Dn1 D1. 2. 2. 8 पायुषस्व; B1 Dn1 'पयुषं; T1 M1. 5-1 पायुषस्वे. B1 (orig.) विसर्गार्थं; B1 (marg.) M1. 5-1 'नार्थं' (for 'नार्थम्'). — ') K1. 8 (before corr.) Dn1. n1 Ds D1. 8 G1 M1 तुल्यकर्मणि; D1

पायुषस्यौ विसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणि ।
 विसर्गे च पुरीषस्य विसर्गे चामिकामिके ॥ २१
 बलं षष्ठं षडेतानि वाचा सम्यग्ययामगम् ।
 ज्ञानचेष्टेन्द्रियगुणाः सर्वे संग्रहिता मया ॥ २२
 इन्द्रियाणां स्वकर्मभ्यः श्रमादुपरमो यदा ।
 भवतीन्द्रियसंन्यामादथ स्वपिति वै नरः ॥ २३
 इन्द्रियाणां व्युपरमे मनोऽनुपरतं यदि ।
 संवते विषयानेव तद्विद्यान्स्वमदर्शनम् ॥ २४
 मात्तिकाश्चैव ये भावान्मथा राजमतामयाः ।

'कर्मणां. — ') D1. 8 विसर्गं च; D1. 7 'नो वै (for 'नो च). — ') K1 विसर्गं; B1 विषये. B1 Ds वा (for च). K1 V1 Dn1. n1 D1. 2. 2. 8 [ज]पि (for [ज]पि). K1 Ds कामुके (for 'कामिके).

22 ") K1 बले; D1. 7 मनः (for बलं). K1 षष्ठे. D1 षडेतानि. T G1. 8 मनःषडान्वयैताः G1 'तीका'नि; M1. 5-1 बलषडान्वयैतानि. ☞ Cn: बलं पञ्चवृत्तिः प्राणः । एतेन, सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च (सां. का. 25) इति संख्यानां संमतः प्राणस्तेन्द्रियानतिरेकपक्षः परास्तः । ☞ — ') Dn1 यथा मम; T1 G1 य (G1 ज) भागतं; M1 व्यवगमं (for यथा). — ') B1 D1. 2. 2 D1. 8 M1 ज्ञानं (for ज्ञान). K1 G1 ज्ञानं (G1 इति) चाष्टेन्द्रियगुणाः; V1 B1 Ds ज्ञाने चाष्टेन्द्रिय. — ') K1. 2. 2 B1 D1. 8 (before corr.). 8 T G1. 8 सर्वेषां संहितां मया (D1 माया).

23 ") K1. 8 Dn1 स्वकर्मभ्यः. — ') K1 यथा (for यदा). — ') Ds भवतीन्द्रिय; G1 भवमिन्द्रिय (for भवतीन्द्रिय). V1 B1 Dn1 Ds संयोगाद्; Dn1 Ds D1. 2. 2 संयोगाद् (for 'संयोगाद्'). — ') D1 om. (hapl.) from स्व up to तद्विद्यान् (in 24^a). V1 मनः (for नर).

24 D1 om. up to तद्विद्यान् (in 24^a) (cf. v. l. 23). — ') T G1. 8 उपरमे (for व्युप). — ') K1 V1 B1. 8-8 Dn1. n1 Ds D1. 2. 2-8 M1. 7 Cn (gloss: व्युपरतमिति छेदः) [5] व्युपरतं (B1 Ds 'मं'); M1. 8 [5] व्युपरतं (M1 'मं') (for व्युपरतं). G1 मने उपरमं यदि (sic). — ') K1 सर्वे ते (for सेवते). D1. 2. 2 विषये (D1 'वा') नैव; G1 'वादेव. B1 Ds D1. 2. 2 एवं (for एव). — ') K1 B1 Dn1 Ds D1. 2. 2. 8 तं वि (D1 वि) चान्; Dn1 न दिष्टान् (sic); G1 विद्वान्

2. 12. 267
 8. 12. 270(5), 28
 6. 12. 281. 25

5. 26. 267. 25
C. 26. 267. 25
A. 2. 267. 25

कर्मयुक्तान्प्रशंसन्ति मात्त्विकानितगन्तथा ॥ २५
आनन्दः कर्मणां सिद्धिः प्रतिपत्तिः पग गतिः ।
मात्त्विकस्य निमित्तानि भावान्मंश्रयते स्मृतिः ॥ २६
जन्तुष्वेकतमेप्येवं भावा ये विधिमाप्तिनाः ।
भावयोगीप्सितं नित्यं प्रत्यक्षगमनं द्वयोः ॥ २७
इन्द्रियाणि च भावाश्च गुणाः समदश स्मृताः ।
तेषामष्टादशो देही यः शरीरे स आश्चर्यः ॥ २८

for तद्विधानं Ds स्वस्वरदशानं

25 Ds repeat 23 after 23 — " (Ds lacuna for वे भावाश्च. Ds both second time) इन्द्रियाणि च भावाश्च. — " Kt तामसा; Ks तामसा. Dns Ds Ds 3 3 3 तथा तामसराजमा. — " Kt Ds last two both times) T Gs-3 कर्मयुक्ताः Kt प्रसं गतिः. — " Gs सात्त्विकीन्. Ds (marg. sec m. first time) इत्ये. Ks Bs-2 Ds. 24 T Gs-2 Ml. 3-1 सात्त्विकानि (Bs Ds. 24 Ml. 3 3 3 'कावे'तरां (Gs-2 Ml. 3 3 3) Ds (both second time) सात्त्विका निमित्तानि तथा.

26 " Kt कर्मणा. — " Ds Ml पराहतिः (for परा गतिः). — " Ml 3-1 सात्त्विकान्निमित्तानि. — " Ds-1 Ml. 3 भावाश्च; Gs गावाः (for भावाश्च). Ks संश्रयते (sic); Bs Ds संश्रयति. Kt कुतिः; Ds मतिः; Ds-1 बहि (for स्मृतिः). V1 भावान्माश्रयते स्मृतिः; Dns भावानां संश्रये स्मृतिः

27 " Kt Ds एकतमेप्येवं; V1 Ds 'मेप्येव. T Gs-3 'मेप्येव. C. Cv: एकतमेपु, अन्यन्तमिहपु जन्तुषु । C. — " Ds. 24 भावा; Ds भावाद् Kt Ds Ds. 3 विधिमाप्तिनाः; V1 विधिना स्थिताः; T Ml भाव यो हि (Ml बहि) समस्थितः; T Gs-3 भावं यो हि (T योनि) समस्थिताः (T Gs 'तः; Gs [before corr] 'तात्. — " Ml 3-1 भावयेद् (for 'योद्). Ds. 24 इप्सितं. C. Cn: भावयोरिति द्विवं जायमिषायस. जायमिषायजातीयस्य स्वायभायजातीयस्य च । C. — " Kt V1 Bs. 3 Ds Dns. 24 Ds Ds-3. 3 3 T Gs-3 प्रत्यक्षं Ks तथा; V1 Bs. 3 (marg) Dns. 24 Ds Ds. 3 3 तयोः (for द्वयोः). C. Cv: द्वयोः ऐहिकपारत्रिकयोः । C. — After 27, Ds repeat 25.

28 " Ds इन्द्रियाणि. Dns [ह्येव; Ds lacuna (for च). Ds. 24 lacuna for च भावा. Ds-1 जा

अथ वा सशरीरान्ते गुणाः सर्वे शरीरिणाम् ।
संश्रितास्तद्वियोगे हि सशरीरा न सन्ति ते ॥ २९
अथ वा संनिपातोऽयं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ।
एकश्च दश चार्थो च गुणाः सह शरीरिणाम् ।
उष्मणा सह विशो वा संघातः पाञ्चभौतिकः ॥ ३०
महान्मंधारयन्येतच्छरीरं वायुना सह ।
तस्यास्य भावयुक्तस्य निमित्तं देहमेदने ॥ ३१

वाच; Cv: gloss: भावना, ज्ञानम्) भावश्च. — Ks. 3 om. (hapl.) 28^a-29^a. — " Kt सप्तदशः. C. Ca: इन्द्रियाण्येकादश, भावाः प्रयत्नचेतनाबुद्धयः, गुणाः स्वस्वरजः तमांसीति सप्तदश ॥ Cn: पूर्वोक्तानि चतुर्दशेन्द्रियाणि, त्रयः सात्त्विकादयो भावाः, एते सप्तदश गुणा भोक्तुरष्टादशस्वामिनो भोग्याः । C. — " Kt अष्टादशः; Ms. 3 अष्टदशो. Dns देहि. — " Kt स देहेत्य; Dns शरीरेषु; Ds 'रेण (for 'रे स). Gs यच्छरीरे स च श्रितः.

29 Ks. 3 om. 29^a (cf. v. l. 28). — " Gs स्व- (for स). — " Gs सर्वः. Bs. 3 शरीरिणं; Ds 'रिणः. — Kt repeats 29^a after 30^a. — " Gs संश्रिताः. Kt (both times) Ds. 3 3 3 तद्वियोगेन; Ds तदि वियोगे हि; T तद्वियोगेपि (for 'ने हि). — " V1 स नांतिके; Gs न याति ते (for न सन्ति ते).

30 " Ds. 24 स तथा (for अथ वा). Ds च (for वा). T om. from संनिपातो up to यथैवोत् (in 32^a). Ks. 3 3 3 V1 Ds. 3 संनिवासोयं; Ds T Gs-3 संवि- भागे (Gs 'वेन; Ml. 3-1 स (Ml सं) विभागोयं (for संनिपातोऽयं). — " Kt Dns Ds. 3 शरीरे. Ks 3 पांचभौतिकं; Kt Dns Ds. 3 पांचभौतिकः (Dns 'के); Gs 'भौतिकं. — " Ks. 3 3 Gs Ml एकस्य; Cv एकं च. Ds वा (for च). — " Gs सर्वे (for सह). Dns Ds. 3 Gs 3 शरीरिणा; Ds. 3 3 'रिणः. — After 30^a, Kt repeats 25^a. — " Ds. 24 Dns उष्मणा; Cv (gloss: देहेन) वर्ष्मणा. Ks. 3 Ds Ds विज्ञोना; Dns वंशो जा; Ds विज्ञो नः; T Gs-3 विज्ञेन. — " Ks. 3 3 संघाताः; T Gs. 3 'तः; Gs संभूतं. Kt (before corr.) 3 3 पंच (Ks पांच) भौतिकाः; T Gs-3 पांचभौतिकं.

31 T om. 31 (cf. v. l. 30). — " Ks. 3 संघार- रयति; Kt Ds. 3 तु घार (for संघार). Ks [ए]तं; Kt Ds. 3 [ए]व (for [ए]तत्). T Gs. 3 महान्तं धारय- रयेत् (Gs 'वन्ते ते). — " Ks Bs Ds. 24 Dns. 24

यथैवाप्यद्यते किञ्चिन्पञ्चत्वं गच्छते तथा ।
 पुण्यपापविनाशान्ते पुण्यपापमसीरितम् ।
 देहं विद्यति कालेन ततोऽयं कर्मसंभवम् ॥ ३२
 दिन्वा दिन्वा धर्मं प्रैति देहादेष्टं कृताश्रयः ।
 कालमचोदितः क्षेत्रा विशीर्णाद्वा गृहाद्गृहम् ॥ ३३
 तत्र नैवास्तुतप्यन्ते प्राज्ञा निश्चिन्तनिश्चयाः ।
 कृपणान्मनुष्यन्ते जनाः संवन्धिमानिनः ॥ ३४
 न ययं कल्पचिन्तकश्चिन्तास्य कश्चन विद्यते ।

भग्न्येको ह्ययं नित्यं शरीरे सुखदुःखभाक् ॥ ३५
 नैव संजायते जन्तुर्न च जातु विपद्यते ।
 याति देहमयं भुक्त्वा कदाचिन्पद्मां गतिम् ॥ ३६
 पुण्यपापमयं देहं क्षपयन्कर्मसंचयात् ।
 क्षीणदेहः पुनर्देही ब्रह्मन्वमुपगच्छति ॥ ३७
 पुण्यपापक्षयार्थं च मांस्वयं ज्ञानं विधीयते ।
 तन्मध्ये ह्यस्य पश्यन्ति ब्रह्मभावे पदं गतिम् ॥ ३८

C. 12. 267.
 S. 12. 267. 28
 P. 12. 267. 28

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तमष्टक्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

Da 2. 3 तस्य प्रभावोऽयुक्त्यः; Kr Da. 2. 3 तस्य प्रभावो
 न्यमैव; Vi Bo 2. 3 तस्याप्यभावायुक्त्यः. — ^a Da.
 2. 3 देहभेदेन पातने; Da 1 'नै'.

32 Ts om. यथैवोन् (cf. v. l. 30). — ^a Kr
 तथैव; T G1-3 यदै Ts 'दे' (for यथैव). K1 (sup.
 lin. 200 m.) उत्पद्यते; Da उत्पाद्यते. K1 2. 4 Ds
 जंतुः; Vi छोडे (for किञ्चिन्). Kr Da. 3 सौर्यवान्पा-
 ल्यते कश्चिन्. — ^b Ds1 यदा; T1 G1-3 तदा (for
 तथा). — ^c Vi om. पुण्यपापवि. Kr Da. 3 पुण्य-
 पापानि नश्यन्ति; Da. 2 'पापविनाशात्ते; Gs 'पापादि-
 नाशान्ति. — ^d K1 2. 4 समीहितं; Dn1. na Ds 'रितः;
 T1 G1-3 समन्वितः; Gs M1. 1-1 समहितः (for समी-
 रितम्). Kr Da. 3 यदा भोगेन देहिना. — ^e Ds1
 विनाशति (hypermetris); Ds. 3 Gs विनष्टि; Gs
 विरति. — ^f Kr तन्; Kr Da. 3 यत् (for स्वं).
 M1. 1-1 कर्मसंभवः.

33 ^a Da om. one दिन्वा. Kr मृशं प्रेत्य; Da.
 2 ह्यसंश्रयः; T1 ह्यवं प्रेत्य; G1 ह्यवं प्रैति. Da
 om from प्रैति up to तप्यन्ते (in 34^a). — ^b
 G1-3 देह (for देहं). Kr Da. 2. 3 कृताश्रयः; Da
 Mr कृताश्रयः (for 'श्रयः'). ☞ Cn: कृताश्रयः अविद्या-
 कामकर्मविनिर्वादिनदेहान्तरः । ☞ — ^c K1 2. 4 काले (for
 कालः). Ds T1 G1 -संचोदितं. Kr Gs क्षेत्रं. — ^d
 B1 विशीर्णाद्. Kr वागृहाद् (for वा युं). Mr युगं
 (for गृहम्). Gs विशीर्णावाकृतं गृहं. ☞ Ca: विशी-
 र्णाद्वा, वागृह उपमावाक् । ☞

34 Da om. 34^a (cf. v. l. 33). — ^a T1 कृते;
 T1 G1-3 M1 1-1 नं तु (for तच्च). Ds [एति न (for
 नैव). — Kr 2. 4 om. (hapl.) 34^a. — ^b K1 (sup.

lin. 200 m.) 1. 1 Ds M1 प्रजाः; Da प्रजाः. T1 G1. 3
 -निश्चयात्. — ^c Kr G1 कृपणम्. Kr Bo 2. 4 Da. 2. 4
 त्वनुत्पद्यते; Kr 'तृप्यते'; Ds संप्रत्यप्यते. — ^d T1
 G1-3 मनः (for जनाः). Kr (marg. 200 m.) Vi
 Bo-2 Da. 2. 4 Mr संवन्धिमानिनः (Da. 2. 4 'त'); B1
 (marg.) Dn1. na Ds Ds. 2. 3 'दक्षिनः.

35 ^a Kr ह्येवं; Ds चार्थं (for ह्ययं). M1. 1-1
 किञ्चिन् (for कश्चिन्). — ^b G1 कश्चिन् (for कश्चन).
 — ^c Bo नित्यः (for नित्यं). — ^d Kr Da. 3 शरीरः;
 Ds शरीरं. Vi Bo-2 सुखदुःखसुखः; Bo Dn1. na Ds
 Da. 2. 3 'कृत्' (for 'भाक्').

36 ^a B1 नैवं; M1. 1-1 न वै. — ^b K1. 3
 नैव; Kr Bo. 2. 3 Da. 2. 4 Ds. 1 T1 G1-3 न स (for
 न च). — ^c G1 यानि (for याति). Kr Da.
 मुक्ता; Da (before corr.) Dn1 G1 मुक्त्वा; T
 G1. 3 हित्वा (for मुक्त्वा). — ^d Da गतिः.

37 ^a K1. 3 क्षमयन्; Kr Da. 3 क्षिप'; Vi पक्ष'
 (by metathesis); Ds T G1-3 क्षययेन्. K1. 2. 4
 पाप- (for कर्म). K1 -संचयेत्; Kr Bo 2. 3 Da. 2. 4
 Dn1. na Ds Ds. 2. 3 T G1-3 -संक्षयात्; Ds. 1 -संचयं.
 — ^c G1 क्षीयदेहं. — ^d Da. 2. 4 ब्रह्मण्यम् (for
 'स्वम्'). ☞ Cv: ब्रह्मण्यं, बृहद्बृहदाविर्भावतोः स्वयो-
 ग्यसुखरूपमुखेन पूर्णत्वम् । ☞

38 ^a D1 -क्षयार्थं. Kr Vi Bo. 2. 3 Da. 2. 4 Dn1.
 na Ds Ds. 2. 3 हि (for च). — ^b K1 संक्षयः; Kr
 संक्षयः; Kr Bo. 2. 3 Dn1. na Ds Da. 2. 3 T1 Gs
 Ca संक्षयः; Da. 2. 4 हिंसा; Ds साक्षं (for साक्ष्यं).
 — ^c D1 न (for तच्च). T G1-3 M1. 1-1 द्वि (for

२६८

युधिष्ठिर उवाच ।

ज्ञातः पितरः पुत्रा ज्ञातयः सुहृदन्मथा ।
अर्थहेतोर्ज्ञाताः कुरंग्राम्माभिः पापबुद्धिभिः ॥ १
येयमर्थोऽज्ञाता नृणां कथमेतां पितामह ।
निवर्तयेम पापं हि नृण्यया कारिता वयम् ॥ २
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

गीतं विदेहराजेन साण्डव्यायातुपृच्छते ॥ ३
मुमुक्षुं वत जीवामि यस्य मे नास्ति किञ्चन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दहति किञ्चन ॥ ४
अथाः खलु समृद्धा हि बाढं दुःखं विज्ञानताम् ।
असमृद्धाम्बपि सदा मोहयन्त्यविचक्षणान् ॥ ५
यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महन्मुखम् ।
नृणां क्षयमुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ६

ह्रस्वः — ⁴ K1.2 D1 D2.1 C7 बाहो (for ब्रह्म-).
K1 D1.2 ब्रह्मभावात्मिकां मणि * C7 बाहो भावे,
ब्रह्मसंविच्चिञ्जिताने मणि । ३

Colophon. Śi Gs missing; Ks.2 D1.2 D2.2.2
D2.2.2 D1 G1.2 Ms.2 absent. — Sub-parvas:
K1.2.2.2 V1 Bo.2.2 D2.2.2 D2.2.2 D2.2.2 T
G1.2 M1.2.2 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1.2.2.2
V1 Bo.2.2 D2.2.2 D2.2.2 D2.2.2 Ms.2 नारदा-
सितसंवादाः; D1 G2 नारददेवकसंवादाः; M1 नारदासित-
संवादे लोकावृद्धिर्जन. — Adhy. no. (figures, words
or both): Ks.2 D1 D2.2 M1.2.2 100; D2.2 D1 T1
G1.2 Ms.2 102; D2 (marg.) 101; D2 99; T2 105;
G2 98. — Śi.ka no.: D2.2 38; D2.2 D2.2 33; D2
40.

268

Isis adhy. is missing in Śi Gs (cf. v. l. 12.
263, 52; 259, 1).

1 * Ks Bo.2.2 D2.2.2 D2.2.2 D2.2.2 पौत्रा
(for पुत्रा). M1 ज्ञातयः सुहृदः पुत्रा. — ³ K1 सुहृ-
दाम्. Ks Bo.2.2 D2.2.2 D2.2.2 D2.2.2 सुताः
(for तथा). M1 ज्ञातयः पितरस्तथा. — ⁴ G2 (also
as in text) मूर्धर (for मूर्धर). — ⁴ Ks V1 Bo.2.2.2
(marg. as in text).s D2.2.2 D2.2.2 D2.2.2
M1.2.2 कर्मभिः (for बुद्धिभिः).

2 * K1.2.2 B2 लेखम्; D2 लेखम् (for लेखम्).
G2 एवमर्थैर्भवचक्षुणा. — ³ D2 एवम्; T G1.2 M1.
2.2 एवम्; G2 एवम् (for एवम्). — ⁴ D2.2.2 D2.
2.2 M1 निवर्तयेवं; D2.2 निवर्तयेवं च; D2 'तंतेम (for
'तंतेम). K1 पापे हि; K2 या मोहे; Ks Bo.2.2.2

D2.2.2 D2.2.2 D2.2.2 D2.2.2 पापानि (for पापं हि)
— ⁴ K1.2 नृणां भावा.

3 = (var.) 12. 171. 55. — ⁴ V1 अत्रैव (for
अत्रापि). Gs om. from प्युदा up to पुरा (in 3rd).
— ⁵ Ks -राजेंद्र (for -राजेन). — ⁶ K2 मंडव्याय;
K1 माह'; D1 मांडव्येन. Ds [अ]न्व- (for [अ]नु-).
K1 -पृच्छति.

4 = (var.) 12. 17. 18; 171. 56. Cf. 12. 212.
50; Jātaka 539, Gāthā 125; Dhammapada 200.
Uttarādhyaṇa Sūtra 9. 14. — ⁴ Ks स्वमुखं;
D2.2 T G1.2 स' (for सु'). K1.2 वत; D1 तव
(for वत). G2 मुखं भवति जीवामि. — ⁵ D2.2 पश्य;
D1 यक्ष (for यस्य). K2 किंच न. — K2.4 Bo om.
(hapl.) 4th. V1 reads 4th on marg. — ⁴ K1
G1 दहति; T1 Gs [s]दहति. G1 कंचन. K1 D2
दहते मे न किञ्चन; D2 हामेनं वदते किन (sic).

5 * V1 दुःख- (for खलु). D2 समृद्धादि; D2.2
'दो हि; D2.2.2 विवृद्धा हि. — ³ K1.2 T2 G1.2
गाढं; K2 गाढं; D2 बाधे; D1 गाढ; G2 सदा (for
बाढं). — ⁴ K1.2.4 तेषि (for त्वपि). — ⁴ K1
D2.2 D2.2 G1 अविचक्षणान्. G2 मोहयंत विचक्षणं.

6 = 12. 168. 36; 171. 51; Vāyu P. II. 31.
100. Quoted in Śaṅkara's Bhāṣya on Br. Up.
4. 3. 33; in Yogasūtrabhāṣya on 2. 42. — ⁴
Ks यक्ष (for यक्ष). K1.2.2.2 B2 (marg. as in
text) D2.2 ग्राम्य; G1 कर्म; G2 कामं (for काम-).
— ⁵ B2 महा- (for महत्). — ⁶ G2 त्याग- (for
त्याग-). T2 G2 M1.2.2 [ए]तत् (for [ए]ति). — ⁴ K1.2
नार्हतः (K1 'ताः') (for नार्हतः). K2 षोडशी. V1
T G1.2 M1.2.2 कदां (T2 'कां') नाहं (V1 T1 G1.2 'हं')ति
षोडशीं.

यथैव शृङ्गं गोः काले वर्धमानस्य वर्धते ।
तथैव तृष्णा विनेन वर्धमानेन वर्धते ॥ ७
किञ्चिदेव समन्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
तदेव परिणामाय नाशे संपद्यते पुनः ॥ ८
न कामाननुरुध्येत दुःखं कामेषु वै रतिः ।
प्राप्त्यायेमुपयुञ्जीत धर्मे कामं विवर्जयेत् ॥ ९
विद्वान्मर्षेषु भूतेषु व्याघ्रमांशोपमो भवेत् ।
कृतकृत्यो विशुद्धात्मा सर्वं त्यजति वै सह ॥ १०

उमे मत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दां प्रियाप्रिये ।
भयाभये च संन्यज्य संप्रशान्तो निगमयः ॥ ११
या दुस्त्यजा दुर्मतिभियो न जीयेति जीयतः ।
योऽर्मा प्राणान्तिको रोगान्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् १२
चारित्र्यमान्मनः पश्यन्श्चन्द्रशुद्धमनामयम् ।
धर्मात्मा लभते कीर्तिं प्रेन्य चेह यथामुखम् । १३
राज्ञस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिमानभवद्विजः ।
पूजयित्वा च तद्वाक्यं माण्डव्यो मोक्षमाश्रितः ॥ १४

7. 12. 927
8. 12. 27
9. 12. 191. 14

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टपञ्चदशोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

7. W. 7, cf. B. 13. 93. 43. — ^a) Ds यथैव (for यथैव). Das Dns शृङ्ग (for शृङ्ग). M. 1. 5. 5 यथा शृङ्गं गोः काले. — ^b) Da. 1 before corr.) T1 वर्धते (for वर्धते). — K1. 4 Bo. 5. 5 om. (hapl.) ^{7d}. — ^c) Das. 44 वि (Das वृ) तस्य; Dn. 1. 1. 1 चित्तस्य (for चित्तस्य). — ^d) Ks वर्धमानस्य वर्धते.

8 = (var.) 12. 168. 41. — ^a) Gs कश्चिद् (for किञ्चिद्). T1 G1. 2 एवं (for एव). K1 Das. 44 समन्वेन (for मं). — ^b) Ds. 2 T2 Gs यदा (for यदा). K1 कल्पिता. — ^c) K1 M. 1. 5 तदैव; T2 तथैव (for तदैव).

9 ^a) Bs अकामान् (for न का). Gs अनुकुर्येतद् (for 'रुयेत'). — ^b) K1. 3 Bs दुःखा (for दुःखं). Ks कामेन; Das कालेषु (for कामेषु). Ds वैरतिः (for वै रतिः). — ^c) K1 Da. 5. 7. 5 [अ]र्थान् (for [अ]र्थम्). K1. 3 अनु. (for उप.). Ks -मुञ्जेत; Bs (marg. as in text). 5 Ds. 1 -मुञ्जीत (for -मुञ्जीत). — ^d) Das. 44 Ds. 1 T1 G1. 5 M1 धर्म; T2 धर्म (for धर्म). Ks कामाद्. Bs (marg. as in text) निवर्तयेत्; Das Dn. 1. 1. 1 Ds. 1 विसर्जं (Dn. 'गं'); Ms विवर्धं (for विवर्जं). Ds धर्मेषु च विवर्जयेत्.

10 Ks Ds. 1 om. 10^{ab}. — ^b) Dn. 1. 1. 1 Ds. 2 आत्मना सोपमो भवेत्. ☞ Ca: व्याघ्रमांशोपमः, यथा व्याघ्रस्य मांसं प्राप्ते उपयोगो मांसानुष्ठानवर्जनम्, एवं योग्य-पदार्थेषु बालप्राप्तेषु उपयोगं कुर्वतः, न तेषु सततं सतृष्णः स्यात् ॥ Cp: व्याघ्रस्त्रीकृतं मांसमन्यः कोऽपि मम भोगसाधनं भविष्यतीति नाभिमन्यते, तद्वद्विद्वत्सु यथा कोऽपि नाभिमन्यते तथा निष्कामो भवेदित्यर्थः ॥ Ca: व्याघ्रमांशोपमः, व्याघ्र-

मांसं शीतकृमिनिर्धः । ☞ — ^a) K1 ने.रुद्वहः; M. 5 V Bo. 5. 5 (marg.). 5 Das. 44 Dn. 1. 1. 1 Ds. 1. 1. 5 चैव ह (Ks हि); K1 Da. 5 वै पुनः; Bs (orig.) वापकं; Ds. 1 वै मुनिः; Ds. 2 वै नरः; T G1. 3 M. 1. 5-1 वै स्वयं (for वै सह).

11 = (var.) 12. 168. 43. — ^a) Ds त्यक्त्वा (for त्यक्त्वा). — ^b) Ds. 1 प्रियाप्रियौ. — ^c) K1 भयाभये; Bo Das Dn. 1. 1. 1 Ds. 1. 1. 5 भयानभयं; Ds तथा मयं; T1 G1. 3 सावामावौ (for भयामभये). Ds वम-त्यस्य (for च संन्यज्य). — ^d) K1 Ds. 2 Ds. 1. 1. 5 संप्रशान्तो (K1 'सो') तो; Ds. 1 संप्रसन्नो; T G1. 3 M1 भव शान्तो (G1. 3 'तौ') (for संप्रशान्तो).

12 = Ādi, 840*, lines 5-6: 3. 2. 35; 12. 168. 45; B. 13. 7. 21; Harivamśa I. 30. 42. = (var.) Bhāgavata P. 9. 19. 16; Vāyu P. II. 31. 91. — ^a) K1 जीर्णति. Das जीर्णत (for 'तः'). Ds जीर्णतो वा न जीर्णति. — ^c) K1. 3 या (for यो). K1 रोगास्य; Ks रागस्य; Ds. 1 भोगस्य (for रोगस्य).

13 K1 Ds. 1 Ds. 1 om. (hapl.) 13. — ^a) Ds T2 चरित्रम् (for चा). — ^b) T अनाद्ययं (for 'मयम्'). Gs चन्द्रः शुभमनाभ्यर्थः. — ^c) Ds. 1 कीर्तिः (for कीर्ति). — ^d) V1 Bs T2 Gs. 5 M. 1. 5 transp. च and हृह. V1 Da. 5. 7. 5 T G1. 3 M1 (inf. lin. as in text) तथा सुखं (for यथासुखम्).

14 Before 14, T2 ins. भीरुः. — ^a) Ks राजस्व (for राजस्व). — ^b) K1. 2. 5. 7 Bs (marg.) Da. 5 T G1. 3 M1 तु (for च). — ^d) K1 मंडव्यो. Ds. 1 T G1. 3 M. 1. 5 आश्रितः (for आश्रितः).

प्रदक्षिणं प्रमथ्यं च ग्राममध्ये न चाचरेत् ।
 भैक्षचर्यामनापन्नो न गच्छेत्पूर्वकेतितः ॥ ७
 अवकीर्णः सुगुप्तश्च न वाचा ह्यप्रिं वदेत् ।
 मृदुः स्यादप्रतिकूलो विमृश्वः स्यादग्रेषणः ॥ ८
 विधूमे नरात्सुमने व्यङ्ग्यो भुक्तवज्रने ।

नामि K: V. Bo. s. Das. as Dni. na Ds. Da. s. —
 न G: as Dni. na Ds. Da. s. —
 विमृश्वः K: V. Bo. s. —
 व्यङ्ग्यः G: M. s. —
 भुक्तवज्रः K: V. Bo. s. —
 व्यङ्ग्यः G: M. s. —
 भुक्तवज्रः K: V. Bo. s. —
 व्यङ्ग्यः G: M. s. —

7. K: V. Bo. s. —
 च मथ्यं (Dni. 'मथ्यं' for प्रमथ्यं). —
 Ca: प्रदक्षिणं
 ग्रामो विमथ्यं, प्रमथ्यमनुहृतं चेष्टाविमथ्यं ॥ Cp: प्रदक्षिणं
 प्रमथ्यं च, ग्राममध्ये न, कीदृशं नमिदा । * —
 K: ग्राममदे; Ca ग्राममध्ये (for ग्राममध्ये). K: V. Bo. s. —
 न वा; K: V. Bo. s. s. Das. as Dni. na Ds. Da. s. —
 च न (by transp.); T: G: s. मदा; T: तथा.
 K: [जा]वदेत्; K: [जा]वेत्; M: [जा]व (for [जा]
 व). — K: om. 7^a-8^a. —
 K: V. Bo. s. —
 मैक्षचर्याम्; K: मैक्ष; D: G: s. मैक्षचर्यम् (for
 'चर्या'). K: अवारको (for अवा). —
 K: कोर्तितं; K: D: T: G: s. केतनं; G: M: केतनः (for
 केतितः). * —
 Ca: पूर्वकेतितः प्राक्निमज्जितः ॥ Cp:
 निमज्जपूर्वकेतितः प्राक्निमज्जितः ॥

8. K: om. 3^a (cf. v. 17). —
 K: s. न
 विकीर्णः M: अवि (for अव). B: सुगुप्तः; D: सुगु-
 म्पथः M: सुगुप्तिथः. * —
 Ca: अवकीर्णः मृदुः पांशुभि-
 रक्ष्यः, विकृतः इत्यर्थः ॥ Ca: पांशुपटलादिभिरक्ष्यः । सुगुप्तः
 गर्भगृहादिषु निरुद्धः । * —
 K: (also as in text)
 वा; B: s. Das. as Ds. T: G: s. M: s. —
 [ज]पि (for
 हि). K: D: s. T: G: s. M: चरेत् (for वदेत्). —
 K: Ca: अप्रतिकूलो; B: 'तिकूलो; D: 'विकूलो; T:
 G: s. M: s. —
 तीकारो (for 'तिकूलो'). * —
 Ca: p: द्वेषिणं
 प्रति प्रतिक्रियायं कौर्यमनाश्रितः अप्रतिकूलः (Cp 'कूरः'). * —
 K: विकृतः; K: V. Bo. s. Dni. na Ds. s. s.
 विश्रवः (K: 'वृ'); D: विश्रमः; D: G: विश्रमः;
 G: विमृश्वः; G: विश्रवः; Ca (gloss: निर्मथः) विश्रवः
 (as in text). K: B: s. (marg.) Dni. na Ds. Ds. s. s. s.
 अकथनः (for अरोषणः).

9. — (var.) 12. 9. 22; 234. 8; B. 13. 141. 113.
 Sankha-sambhita 7. 2. Cf. Manu. 6. 56. —
 K: s.

अतीते पात्रमंचारे मित्रां निम्येत व मुनिः ॥ ९
 अनुयात्रिकमर्थस्य मात्रालाभेचनादतः ।
 अन्त्याने न विदन्त्येत लाभसैनं न हर्षयेत् ॥ १०
 लाभं साधारणं नेच्छेत् भुञ्जीतानिर्जितः ।
 अभिपूजितलाभं हि सुगुमेनेव तादतः ॥ ११

C. 8. 287
 B. 13. 141. 113
 K. 12. 234. 12

सुमने; K: V. Bo. s. s. सुमने; B: सुमने; B:
 सुमने; B: सुमने; B: सुमने; B: सुमने;
 —
 K: भक्तवज्रः; K: भुक्तवज्रः; B: s. s. M:
 'वज्रने; T: G: 'वज्रने (for 'वज्रने). —
 K: B: s. s. Das. as Ds. Ds. T: G: s. M: s. —
 Ca: अतीतः (for
 'ते). * —
 Ca: पात्रमंचारः, उच्छिष्टपात्राणां प्रक्षेपः । * —
 K: D: मित्रा (for मित्रां). M: s. s. द्विज
 (for मुनि). B: marg. मित्रां निम्येति यतिवर्यः.

10. — (var.) Manu. 6. 57. —
 K: Ca: प्राणवा-
 (Ca 'पात्रिकम्; B: s. ज्ञानमया; M: s. s. Ca: gloss:
 अनुगता शरीरयात्रा यत्र अनुयात्रिकं यथा तथा स्यात्.
 अनुयात्रि/ M: 'त्रिकम् (for अनु). L: s. Das. as
 अन्त्यः; D: T: G: s. M: s. —
 अर्थः; K: अनुयात्रिकयत्रार्थः; V: B: s. Dni. na Ds. Ds. s. s. s.
 प्राण' Ds. Ds. जानु'वा/ Ca: 'पात्रिकमात्रः (V:
 'त्रं) स्यात्. * —
 Ca: (reading प्राणपात्रिकम्): प्राणपात्रिका,
 आत्मगतं प्राणवारयमात्रकलं यथा भवति । * —
 B: लाभालाभे* (for मात्रालाभेयु). K: अनादतः; K: B:
 s. s. नादतः; Ds: Ds. अनादतः (for 'इतः). Ds: मात्रा-
 लाभे चनादतः. * —
 Ca: मात्रा, जाहारपुतिः तत्राप्यनादतः ॥
 Ca: मात्रालाभेयु, परिकरालाभेयु । * —
 K: s. s. [ए]व
 (for वि-). G: विदन्त्येत (for 'न्येत). —
 Ds: लाभान्
 (for लाभस्य). Dni: चैव; Ds: चैव (for चैनं). B:
 लाभसैनं न हर्षयेत्. — After 10, Ds reads 12^{ad} for
 the first time, repeating it in its proper place.

11. — (var.) Manu. 6. 58. G: om. (hapl.)
 11-12. Ds om. 11^{ad}. —
 * —
 Ca: साधारणं, सर्वकोक-
 सामान्यं नेच्छेत् किं तु लोकोत्तरं मोक्षलाभनिच्छेत् । * —
 K: Dni: मुञ्जेत; K: मुञ्जीत. K: Ds: [ज]ति- (for
 [ज]मि-). Ds: पूजितः. —
 K: M: लाभः; K: Ds: लाभान्;
 T: G: s. लाभे (for लाभं). K: Ds: तु;
 Ds: च (for हि). —
 B: Ds: M: [इ]व (for [ए]व). K: B: Ds: M: तादतः;
 Ds: तादतान् (for 'तः).

12. G: om. 12 (cf. v. 11). —
 K: s.

C 12. 269
B 12. 279 (22-12)
E 12. 204. 12

न चाभदोषाभिन्देत न गुणानमिषूजयेत् ।
श्रय्यासने विविक्ते च नित्यमेवामिषूजयेत् ॥ १२
शून्यागारं बृध्मूलमरूपमथ वा गुह्यम् ।
अज्ञानचर्या गन्धान्यां ततोऽन्यत्रैव संविशेत् ॥ १३
अनुरोधविरोधाभ्यां समः सादचलो भुवः ।

सुकृतं दुष्कृतं चोमे नानुरुष्येत कर्मणि ॥ १४
वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं
विविन्मावेगमुदरोपस्यवेगम् ।
एतान्वेगान्विनयेद्वै तपस्वी
निन्दा चास्य हृदयं नोपहन्त्यात् ॥ १५

Da. s. s चातुः; Da. 1: Gs चातुः (for चातुः); Da. 2: Gs निर्दिष्टः; Ks Da विदितः; Ks Da. s निगदेत् (for निगदेत्). — T₁ Gs om (hapl.) 12nd; Da reads it for the first time after 10. — ^a) Da. 1 प्राप्तावने (for क्षया). Bs विविक्तेषु; Das विविक्ते च. — ^b) Bs (marg.) द्वातुः (for 'वि-'); Ks Da. s संविशेत्; V₁ विविक्ते; Bt प्रविशेत् (for एव). Da (first time) निश्चितानिष्टः (submetric).

13 V₁ reads 13 on marg. — ^a) Gs अन्वागारं (for शून्या). — ^b) Ks Da गुह्यं; Da₁ गुह्यः; Da गुह्यं; T₁ Gs Mr गुह्यः (for गुह्यम्). — ^c) Bt प्रज्ञातः (for अज्ञातः); Gs चर्या; Gs चर्या (for चर्या). K₁ s लक्ष्म्या (for गन्धा). K₁ s. s. s Bs Da. s. s. s गुः; Das. s. s. s वाः; T₁ Gs [अ]न्वत्; Gs [अ]न्वा (for [अ]न्वा). — ^d) Da. 1 नात्र (for अन्यत्र). Gs संविशेत् (for संविशेत्).

14 ^a) T₁ Gs-3 अनिरोधः (for अनु). M₁ s. s अनिरोधार्था (for वि). ☞ Cn: अनुरोधो योग्यः, विरोधः सङ्गः, ताभ्यां समः ☞ Cp: येन अनुरुष्यते, येन वा विरुष्यते, तन्मतेरेव, तुल्यः साह्यः । ☞ — ^b) M₁ s. s समं (for समः). Das T₁ Mr ध्रुवं (for ध्रुवः). — ^c) Da चोमे; Da चैव (for चोमे). — ^d) Ks s नानुरुष्येत; Da नाविशेत्; Da नानुरुष्येत. V₁ Das Da. s. s T₁ M₁ s कर्मणी; Bo. 1-3 Dn₁ Ds Ds s. s. s कर्मणा (for 'वि'). — After 14, Ks. 1 V₁ Bo. s-3 Das. s. s Dn₁ na Ds Ds-3 T Gs-3 Mr Ca. n. p editions ins.:

724* नित्यतुष्टः सुसंतुष्टः प्रसन्नवदनेन्द्रियः ।
ध्यानजन्मपरो मौनी वैराग्यं समुपाश्रितः ।
अस्वप्नं भौतिकं सर्गं पश्यन्मूढात्मिकां गतिम् ।
किरुष्टः समदर्शी च पञ्चपक्षेन वर्तयन् ।
आत्मजान् प्रजान्तातान् कृष्णाहारो निरामयः । [5]

[(L. 1) Bo नित्यतुष्टः; Gs. s नित्य (Gs 'त्वं') तुष्टः (for 'तुष्टः'). Da₁ तुष्टं तुष्टः; Ds. 1 Gs सुसंतुष्टः; T₁ ससंतुष्टः; G₁ सुसंतुष्टः. — (L. 2) Ks V₁ Bo. s-3 Das. s. s Dn₁ na Ds Ds. s. s. s Cn. p (gloss: द्वितीयात्मन्यधिक्यार्थः) editions विनी (for ध्यान-). Da₁ चर्या; Da₁ चर्या; G₁ s

अन्वा (for -अन्वा). B₁ s समुपश्रितः (B₁ 'श्रि') नः; M₁ ससंतुष्टः. — (L. 3) K₁ अस्वप्नः; V₁ Bo Das. s. s Dn₁ na Ds Ds-3 Cn editions अस्वप्नः; B₁ Ds. s अस्वप्नः; D₁ T Gs-3 Mr अस्वप्नः; Cp अस्वप्नं (as above). Ks V₁ Bo. s. s (marg.). s Das. s. s Dn₁ na Ds Ds. s. s. s नदन्; B₁ (orig.) सम्यक्; Ds. 1 T₁ G₁ s M₁ सरी (for सरी). Ks V₁ Bo. s. s. s Das. s. s Dn₁ Ds Ds. s. s. s Cn. p भूतानामागतिं गतिं; B₁ पश्यन्मूढतागतिं; Dn₁ भूताना गतिं च वै (submetric); Ds. 1 T Gs-3 Mr पश्यन्मूढा (G₁ s M₁ 'मूढा'; Gs 'मूढा') गतिं गति (for the post. half). — (L. 4) T Gs-3 Mr विस्मिन्ः (for नि- स्मिन्); K₁ Da. s सन्ः (for सम-). K₁ पञ्चपक्षेन; Cap Cpp पञ्चपक्षेन. Das Da. s. s T Gs-3 वर्तयेत् (Das Ds 'व'त् (for 'व'त्). ☞ Ca. p: पञ्चपक्षेन वर्तयन्निव देवबोधपादाः । व्याचक्षते च, पश्यो भिन्नम्, अपश्योऽभिन्नस्तयोः समः । ☞ — (L. 5) Ks V₁ Bo. 1-3 Das. s. s Dn₁ na Ds Ds. s. s. s editions अस्वप्ना यः (B₁ च) (for आत्मजान्). V₁ B₁ (marg. as above) Ds प्रसन्नता (for प्रज्ञानात्मा). Dn₁ Ds कृष्णाहारो (for कृष्णा). Ks V₁ Bo. s-3 Das. s. s Dn₁ na Ds Ds. s. s. s विनैन्द्रियः (for निरामयः).]

15 ^a) Ks Ds चोमेवेगं; K₁ वाचो वेगः; Gs वाचोवेगः (for वाचो वेगं). K₁ मनसः; T₁ 'सा; Gs मानसः (for मनसः). — ^b) Ks V₁ Bo. s. s. s Das. s. s Dn₁ na Ds Ds. s. s. s हिंसावेगम्; B₁ (orig.) विह्वलः; B₁ (marg.) विविक्ता; Gs विवक्ता; M₁ विविक्ता (for विविक्ता). — ^c) K₁ s. s विषये- म्यस्य; Ks Dn₁ Ds Ds. s. s. s विषयेद्वै; V₁ Bo. s. s (marg. as in text). s Das. s. s Dn₁ Ds Ds. s विषयेद्वै; B₁ धारयद्वै (for विनयेद्वै). — ^d) Ks Ds₁ निंदां चास्य; Ds Ds. 1 निंदावेगं; Gs निंदाव्यस्य; M₁ s. s निन्दा चास्य (for निन्दा चास्य). V₁ Bo हृदयान्; Ds Ds. 1 हृदये (for 'व'). M₁ दोषः (for दोषः).

16 ^a) B₁ हृदयः; Ds हृदयं (for हृदय). K₁ तिष्ठते. — ^b) M₁ हृदयं (for हृदयत्). — ^c) Das. s. s M₁ परि- वाजकम्; Ds₁ पारिवाजकः; Das पारिवाजकः. G₁ repeats from अस्ते up to दान्तः (in 17th) after वा (in 18th). Ds आशयः; T Gs-3 M₁ s-1 आशयेत्.

मध्यस्थ एव तिष्ठेत् प्रशंसानिन्दयोः समः ।
 एतन्पवित्रं परमं परिव्राजक आश्रमे ॥ १६
 महात्मा सुव्रतो दान्तः सर्वत्रैवानपाश्रितः ।
 अपूर्वचारकः सौम्यो अनिकेतः समाहितः ॥ १७
 वानप्रस्थगृहस्थान्यां न संसृज्येत कर्हिचित् ।

अज्ञातलिप्सां लिप्सेत् न चैनं हर्षं आविजेत् ॥ १८
 विज्ञानतां मोक्ष एष भ्रमः स्वादविज्ञानताम् ।
 मोक्षयानमिदं कृत्स्नं विदुषां हारितोऽब्रवीत् ॥ १९
 अमयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यः प्रव्रजेद्ब्रह्मन् ।
 लोकास्तेजोमयान्मस्य तथानन्त्याय कल्पते ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

२७०

युधिष्ठिर उवाच ।
 धन्या धन्या इति जनाः सर्वेऽस्मान्प्रवदन्त्युत ।

न दुःखिततरः कश्चित्पुमानसाभिरस्ति ह ॥ १
 लोकमंभाविनैर्दुःखं यत्प्राप्तं कुरुसत्तम ।

C. 12. 999
 B. 12. 28479.2
 f. 12. 285 2

17 For the repetition in G₁, cf. v. l. 16. —^a) K₁ महात्मा (for महात्मा). K₂ V₁ Bo. s-s Das. as Dn₁. n₂ D₂ D₂. s. s. s सर्वतो (for सुव्रतो). —^b) K₂ [अ]नुपाश्रितः; B₁. s T₁ G₁ M₁ [अ]नुपाश्रितः. —^c) K₁. 2 T₂ G₁ अ (T₂ G₁ अ) पूर्वाचारकः; B₂ M₁. s s अपूर्वाचारकः. K₁ D₂ सोम्यस्; Das सौम्यस्; G₂ साम्ये (for सौम्यो). ☞ C₂ अपूर्वाचारकः, पूर्वाश्रमी-
 देषु देवासादिषु चरतीति, तदन्त्यः ॥ ☞ —^d) K₁. 2. s V₁ B₂. s. s Das. as त्वनिकेतः; K₁ D₂. s. s T G₁. s M₁. s-1 अ (for अ). Das. as समागमः (for 'हितः).

18 For the repetition in G₁, cf. v. l. 16. —^a) K₁. 2 संसृज्येत; K₂ B₂ Das. as संपृ; D₂. s G₂ संसृजेत् (for 'ज्येत). K₂ Das. as केनचित् (for कर्हि). —^b) Das अज्ञात (for अज्ञात). K₂ Das lacuna; B₂ चर्वा; G₁ लिप्सो; Bom. ed. लिप्सं (for लिप्सां). G₂ अज्ञातविज्ञ लिप्सेत्. ☞ C₂ अज्ञातस्या-
 त्मत्तवस्य ज्ञानेन लिप्सताम् ॥ ☞ —^d) K₁. 2 वैरं; K₂ वैरेद्; Dn₂ वैलं (for चैनं). K₁. 2. s Das हर्षम् (for हर्षं). Dn₂ D₂ आविजेत्.

19 —^a) Dn₁ विज्ञानतां; G₂ विज्ञानता. K₁. 2 D₁ T एव; Dn₂ एषां; D₂ एषः; M₁. s-1 वानं (for एष). —^b) D₂ अमं स्वादविज्ञानतां. —^c) G₂ मोक्षं वानं (sic) (for मोक्षयानम्). K₁. 2 नरः; T G₁-s वृणां (for हर्षं). G₁ कृत्स्नां. —^d) V₁ om. विदुषां. Dn₁ हरितो.

20 = (var.) 12. 236. 27. With 20, cf. Manu.

6. 39. 20^{ab} = (var.) 12. 185. 4^{ab}. —^a) Bo. s. s (marg. as in text) सत्वेभ्यो (for -भूतेभ्यो). —^b) Dn₁ गृहान्; D₂ G₁ गृहेत् (for गृहान्). —^c) K₂ तेजोवचास् (for 'मवास्). G₂ स प्र (for तस्य). T₁ G₁. s लोक (G₁ 'ह' स्तेजोमवस्तस्य. —^d) K₂ स च (for तया). Das [अ]नताव.

Colophon. Ś₁ G₂ missing: K₂. s B₁-s Das. as Dn₂. n₂ D₁ G₂. s M₂-4 absent. — Sub-parvan: K₁. 2. s. s V₁ Bo. s-s Das. as Dn₂ D₂ D₂. s. s. s T G₁-s M₁. s-1 मोक्षचर्म. — Adhy. names: K₁. 2. s. s. s V₁ Bo. s-s Das. as Dn₂. n₂ D₂ D₂-s. s. s M₂-1 हारी-
 (K₂ V₁ Bo Dn₂ D₂ 'रि' तगीता (K₁. 2. s. s 'ता'). — Adhy. no. (figures, words or both): K₂ 2; B₂ Dn₂ M₁. s. s 103; Dn₁ Dn₂ D₁ T₁ G₁. s 104; T₂ 117; G₂ 99; M₂ 105. — Śloka no.: Das D₂ 23; Dn₁. n₂ 22.

270

☞ This adhy. is missing in Ś₁ G₂ (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 G₂ मीप्य (for युधिष्ठिर). —^a) D₂ धन्या इति जना लोके. —^b) D₂. s न च दुःखी नरः कश्चित्. —^c) K₁ M₁ वसि दि; K₁ वसि वद. D₂ पुनायवीह कवच.

2 —^a) C₂ देवसंभावितैर् (for लोक). B₂ संभावितैः

C. 12. 270

B. 12. 270(79) 2

E. 12. 270. 2

प्राप्य ज्ञानि मनुष्येषु देवैरपि पितामह ॥ २

कदा वयं करिष्यामः संन्यासं दुःखसंज्ञकम् ।

दुःखमेतच्छरीराणां धारणं कुरुमत्तम ॥ ३

विमुक्ताः सप्तदशभिर्हेतुभूतैश्च पञ्चभिः ।

इन्द्रियायैर्गुणैश्चैव अष्टाभिः प्रपितामह ॥ ४

न गच्छन्ति पुनर्भावं मुनयः संशितव्रताः ।

कदा वयं भविष्यामो राज्यं हित्वा परंतप ॥ ५

भीष्म उवाच ।

नास्त्यनन्तं महाराज सर्वं संख्यानागोचरम् ।

पुनर्भावोऽपि संख्यातो नास्ति किंचिदिहाचलम् ॥ ६

न चापि गम्यते राज्ञैष दोषः प्रसङ्गतः ।

उद्योगादेव धर्मेऽत्र कालेनैव गमिष्यथ ॥ ७

ईशोऽयं सततं देही नृपते पुण्यपापयोः ।

तत्र एव समुत्थेन तमसा कृष्यतेऽपि च ॥ ८

T1 G1.2 'वितं (for 'वितैर). K1 दुःखैर (for दुःखै).
—^a) D44 सत्तमः; D24 सत्तमः. — K5 om. (hapl.)
2^a-3^d. V1 reads 2^a-3^d on marg. —^a) K1 नातिः;
K2 नापि (for प्राप्य). K1.2 जातु; V1 जन्म (for
ज्ञानि). —^a) K1.2 कदाचन; D2 सुदुर्लभां; G1
पितामहः.

3 K5 om. 3 (cf. v. 1. 2) G2 om. (hapl.) 3-4. V1
reads 3 on marg. —^a) K2 वयं (for वयं). G1
कदा वयं प्रदीष्यामः (sic). —^b) K2 संन्यासं; D44.
24 संज्ञासं (sic) (for संन्यासं). K1.2 नाशनं; K2 D44
(before corr.) D4.2 संज्ञिकं; D2 संगरं; D1 T G1.2
-येषां; M1 संज्ञकः (for 'कम्). ☞ C2: संन्यासं दुःख-
संज्ञकम्, दुःखसंन्यासं, दुःखसाधनमित्यर्थः । यद्वा दुःखसाधनत्वेन
प्रज्ञानमित्यर्थः ॥ Cp: दुःखसंज्ञकं, अन्तर्मुखमित्यर्थः प्रयोगः ।
प्रकारलोपो वा, दुःखसंज्ञकम् । संपूर्वत्वाद्वालोः छेदनेऽपि
प्रयोगादर्थः, यथा वक्तुं संज्ञकवर्तिनि, दुःखसंज्ञकं वा । ☞
—^a) D2.1 एव (for एतत्). —^a) D2 धारणां.

4 G2 om. 4 (cf. v. 1. 3). —^a) K1.1 D21 D2
G2 M1.2.2 विमुक्तः; D44 विमुक्तः (for विमुक्ताः).
—^a) K1 D4.2 एव (for एव). —^a) K1 अष्टाभिः.
K1.2 अष्टाभिः; V1 अष्टभिः. K2 B2.2.2 D44 24 तु;
V1 Bo.2 D21.24 D2 D2.2.2.2 T G1.2 च (for प्र-).

5^a) K1.2.4 चमन्ति ये (K2 om. ये); B2 गच्छन्ति
न (by transp.); B2 संगच्छन्ति; D4.2 चमन्ति ये.
T G1.2 M1.2.7 व्रजन्ति येपुनर्भावं. —^b) K1.2 B1
संशितः; B2 D4.2 संशितः; D21 संशितः (for
संशितः). —^a) K2.1 V1 Bo.2.2 D44.24 D21.24
D2 D2.2.2.2 G2 गमिष्यामो; T1 G1.2 कश्चि' (for
अर्थः). D2.1 कश्चि' तपः करिष्यामो. —^a) K1 D4.2 राई;
D2 G1.2 C2 राई; T1 रोम (for राजवं). D2.1 तपस्याः
G1 गत्वा (for हित्वा). ☞ C2: संशितव्रताः इति कश्चि-
नियमः, मुनयः इति वाक्यनियमः, राई हित्वेति मनो
नियमः । ☞

6^a) G2 न्यायानन्तं; M2 नास्त्यन्तं; M1 नास्त्यन्तं
(for नास्त्यनन्तं). —^a) K2 B1 D24 D2 T2 G2 M1
सर्वं; M1 सर्वाः (for सर्वं). K2 V1 Bo.2 D2 संख्यात-
(for 'न'). D44 D24 D2 D2.2.2.2 -गोचरः (for 'रम्').
D44 सर्वसंख्यामगोचर. —^a) K2 B1 D44 पुनर्भा-
वोऽपि; V1 'वेन; B2.2 (marg.) 'वोति- (for 'वोऽपि).
K2 संख्यानां; V1 विख्यातं; Bo.2.2.2 (marg.) 'D44.
24 D21.24 D2 D2.2.2.2 विख्यातो (for सं'). —^a)
B1 इहागतं; D24 'वयं; G1 'चक्षः.

7^a) G1.2 चापि; M1 चाधि- (for चापि). K2
V1 Bo.2.2.2 (marg.) 'D44.24 D21.24 D2.2.2.2 स-
दोषः; D2.2.2.2 सन्त्यते (for गम्यते). —^b) K1 2.4.1 D4.2
G2 M1 एव (for 'नैव'). D21 D4.2 T2 G1.2 M1.2-7
दोष (for एः). —^a) K2 Bo.2.2.2 D21.24 D2 D2.
2.2 T2 G1.2 M1 चमन्ति; D2.1 सर्वत्र; T2 चमन्तिः
(for 'न'). ☞ Cp: चमन्ति संशोधनाद्युद्योगहेतुरपि धर्म-
एवेति सूचितम् । ☞ —^a) K1 [एवं]; K1 D4.2 [एवं];
D2.1 [एवं]; D2 [इ]व (for [ए]व). D44.24 गमिष्यथः;
T2 'व्यसि (for 'व्यथ).

8^a) K1.2.4 एषोहं; K2 V1 Bo.2.2 D44.24
D21.24 D2.2.2 (marg. as in text) 'C2 नेशोयं; T
G1.2 ईशो; G2 तादृशो (for ईशोऽयं). K2 स ततो;
T G1.2 वतते (for सततं). ☞ C2: ईशः स्वतन्त्रः कर्तृ-
त्वानिमानी । ☞ —^b) K1 D4.2 भूपते; T G1.2
मनतं (for नृपते). —^a) K2 T2 एवं; K1 D4.2.2.2
G2 [स]ंज्ञान- (for एव). K1 समुत्थेन; K2 समर्थेन
(for समुत्थेन). —^a) K2 V1 Bo.2.2 D44 D2.1
तपसा (for तमसा). K2 विष्यते; K1 D4.2 इक्ष्यते;
V1 Bo.2.2 (marg.) 'D44.24 सिष्यते (for इ'). T1
G1.2 तमसा रुद्ध एव च.

9^a) K2 om. जन. K2 -मये; D2 T2 -चयो;
G1 M1.2.7 -चयं; G2 -चयो; G2 -मये (for -मयो).

यथाञ्जनमयो वायुः पुनर्मानःशिलं रजः ।

अनुप्रविश्य तद्वर्णो दृश्यते रज्ज्वन्दिशः ॥ ९

तथा कर्मफलैर्देही रज्जितस्तमसावृतः ।

विवर्णो वर्णमाश्रित्य देहेषु परिवर्तते ॥ १०

ज्ञानेन हि यदा जन्तुरज्ञानप्रभवं तमः ।

व्यपोहति तदा ब्रह्म प्रकाशेन सनातनम् ॥ ११

अयत्नमाध्यं मुनयो वदन्ति

ये चापि मुक्तास्त उपासितव्याः ।

त्वया च लोकेन च सामरेण

तस्मान्न श्याम्यन्ति महर्षिमंषाः ॥ १२

अभिन्नयं पुरा गीतं शृणुष्वैकमना नृप ।

यथा दैत्येन वृत्रेण अष्टैश्वर्येण चेष्टितम् ॥ १३

निर्जितेनामहायेन हतराज्येन भारत ।

अशोचता शत्रुमध्ये बुद्धिमाध्याय केवलम् ॥ १४

अष्टैश्वर्यं पुरा वृत्रमुग्रना वाक्यमब्रवीत् ।

कचित्पराजितस्वाद्य न व्यथा तेऽस्मि दानव ॥ १५

मृत्र उवाच ।

सत्येन तपसा चैव विदित्वा संक्षयं ब्रह्म ।

C. 12. 1200/8
B. 12. 200(79). 16
K. 12. 125. 16

Ks वायुः (for वायुः). Gs यथा वनजयो वायुः. Cc: अञ्जनं कञ्जलं, तन्मयः ॥ Cp: स्वतो नीरूपोऽपि वायुस्तमस इवमानम् । Cc: —^a) Ks. 9. 1 Ds1 मानशिलं; Ds. 1 मानाशिलं; Ds Gs Ca मनःशिलं; Gs मेनःशिलं (for मानःशिलं). Ds गजः; Gs वजः (for रजः). Cc: Ca: मनःशिलं रजस्तु रजसः । Cc: —^a) Ks तद्वर्णो; Ds तद्वर्णः; Ds. 1 तद्वर्णैर; Gs तद्वर्णो (for 'वर्णो'). —^a) V1 दिक्वते (for 'ह'). Ks रज्ज्वर (for रज्ज्वर). Gs रज्ज्वरञ्जनवन्दिशः.

10 *) Ds यथा; Gs कथं (for तथा). Gs -वर्णैर; Gs कलं (for -कलैर). Ks lacuna; Ds देहा. —^a) M. 1. 5 तपसा (for तमसा). Ks [जा]वृत्तः. Ks रज्जितस्नामसः कृतः. —^a) Cc: विवर्णः, स्वभावेन चिन्तारहितः । वर्णः, तमोरज्ज्वरम् । Cc: —^a) Ds. 1 -वर्णते (for -वर्तते).

11 *) Gs जनेन (for ज्ञानेन). Ks Bo. 9. 9 Ds Dn. 1. 1 Ds1 Ds. 9. 9 सदा; Ds. 1 तदा; Gs यथा (for वदा). —^a) Ds -प्रभवत्. Ks तपः (for तमः). —^a) Ks व्यपोहत् (for 'हति'). Gs तथा (for सदा). Gs M. 1 ब्रह्मन्. —^a) Ks. 9. 1 V1 B. 9. 9 Ds. 1. 1 Dn. 1. 1 Ds Ds-9 प्रकाशति (for 'ज्ञेते'). Gs प्रकाशेन सनातनः.

12 *) Ks Ds. 9 मुक्तास्त (for अवतन्). Cc: Cn: अवतन्साध्यं; कर्मसाध्यं न, अवित्साध्यपतेः ॥ Cc: ब्रह्मप्राप्ते-ज्ञानमेव साध्यं, न कर्मसाध्यं — अवतन्साध्यम् । Cc: —^a) Ks V1 Bo. 9. 1. 9 (marg. as in text) Ds. 1. 1 Ds1 Cs (gloss: रागद्वेषरहितं ज्ञानिकः) युक्तात् (for 'मु'). Ds1 तु; T1 Gs-9 तद् (for त). Ks उपासितव्यः; Ks उपासितव्याः (sic); Ds. 1 उपासितायाः. —^a) Ds स्वचापि; Gs स्वचापि (for स्वचा च). Ds लोको न (for

लोकेन). Ks च सापरेण; Gs सहामरेण (for च सामरेण). Cc: Cp: सामरेणैकस्त्वा मुक्तानां सर्वोत्कर्षक्य-नम् । Cc: —^a) Ks न कास्वति; Ks Ds. 9 नमस्त्वामि (for न श्याम्यन्ति). Ks Ds. 1. 9 -संवात् (D. 'त्') (for -संवाः).

13 *) Gs गीतः (for गीतं). —^a) M. 1. 5 शृणुष्वैक. Ds -मता (for -मना). Ks. 2. 5 मम; Ks Ds. 9 स्थितः (for नृप). —^a) Ks Bo वदा (for यथा). Ks om. वृत्रेण. T Gs-9 यथा वृत्रेण दैत्येन. —^a) Gs मृष्टैश्वर्येण.

14 *) Ds Gs सहायेन; M. [ज]पहा' (for [ज]महा'). —^a) Ds1 Dr हतः; Ds गतः (for हतः). —^a) Bs (marg.) नशोचता (for अशो'). Ds पुत्रः (for शत्रुः). Gs अशोचतं मुनिमध्ये. —^a) Ks. 1 Ds. 1. 1 Ds Ds Ds. 9 Ts केवलं.

15 *) Ks अष्टैश्वर्या; Ds अष्टैश्वर्यं; Gs मृष्टैश्वर्यं (for अष्टै'). Gs पुत्रम् (for वृत्रम्). —^a) Gs व्यसना (for उ'). —^a) Ks. 2. 4. 9 V1 Br T1 Gs कश्चित्; Ds. 1. 1 कश्चित्; Dn. 1. 1 Ds Ds. 2. 4. 9 कश्चित् (for कश्चित्). Ks ते; T1 Gs [ज]त् (for [ज]त्). —^a) Ds Ds (by corr.). 9 [s]ति (for स्ति). Ks. 1 मानद (for दानव).

16 *) Ks. 2. 4. 9 V1 Bo. 9. 9 Ds. 1. 1 Ca (gloss: विशिष्टोत्पादेन देहस्य) सर्गेण; Ks Ds. 9 चर्मेण; Ds. 1 परेण; M. 9 सर्गेण (for सलेन). Ds वा (for च). —^a) Ks संक्षयं; Ks साक्षयं; Ks Bo. 9. 1. 9 Ds. 1. 1 Dn. 1. 1 Ds Ds. 2. 4. 9 Gs संक्षयं (for संक्षयं). Ds क्षयं (for ब्रह्म). Ks Ds. 9 विदित्वा संक्षयोदयं. —^a) Ks सोचति (for सोचामि). Ks मुक्तास्ति (for 'ह').

G. 12. 1009
B. 12. 2007-9119
K. 12. 205. 5

न शोचामि न हृष्यामि भूतानामागतिं गतिम् ॥ १६

कालसंचोदिता जीवा मज्जन्ति नरकेऽवशाः ।

परिदृष्टानि सर्वाणि दिव्यान्याहुर्मनीषिणः ॥ १७

क्षपयित्वा तु तं कालं गणितं कालचोदिताः ।

सावशेषेण कालेन संभवन्ति पुनः पुनः ॥ १८

तिर्यग्योनिमहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।

निर्गच्छन्त्यवशा जीवाः कालबन्धनबन्धनाः ॥ १९

एवं संसरमाणानि जीवान्यहमदृष्टवान् ।

यथा कर्म तथा लाभ इति शस्त्रनिदर्शनम् ॥ २०

तिर्यग्गच्छन्ति नरकं मानुष्यं दैवमेव च ।

सुखदुःखे प्रियद्वेष्ये चरित्वा पूर्वमेव च ॥ २१

कृतान्तविधिसंयुक्तं सर्वलोकः प्रपद्यते ।

गतं गच्छन्ति चाध्वानं सर्वभूतानि सर्वदा ॥ २२

भीष्म उवाच ।

कालसंख्यानसंख्यातं सृष्टिस्थितिपरायणम् ।

तं भाषमाणं भगवानुश्रुता प्रत्यभाषत ।

Kt V1 D1. 2. 1. 9 न हृष्यामि न शोचामि (by transp.).
—^a) K1 जागतिः; Dn1 D1 जागतिः.

17^b) D1. 1 गच्छन्ति; M1. 1. 8 मज्जन्ति (for 'जन्ति').
K1 [5]मज्जा; D1 [5]मज्जा. —^c) K1 T G1
-मज्जानि; K1. 1 V1 Bo. 1. 1. 9 D1. 1. 1 D1. 1. 1 D1. 1. 1
1. 1. 1 G1 -मुष्टानि (for -दृष्टानि). T G1. 1 मुष्टानि (for
सर्वाणि). —^d) D1. 1 दिव्यानि.

18^a) Be (marg. as in text). s (marg.) क्षप-
यित्वा; D1. 1 क्षिप; T1 G1 क्षेप (for क्षप). T1
कुल (for तु तं). V1 कालं तं (by transp.). —^b)
K1 -चोदितः; D1 -चोदितैः; D1 -चोदितैः. —^c)
D1. 1 सविशेषेण; D1. 1 जवि; G1 हव (for साव).
—^d) K1. 1 सखापति; D1 संभवति; T G1. 1 M1.
1-1 संवादति (for संव).

19^b) K1 D1. 1 जीवा (for गत्वा). D1. 1 नरक
(for 'कम्'). — K1. 1. 1 om. (hapl.) 19^a-21^b. —^a)
Be (marg.). 1. 1 (marg. as in text) D1. 1. 1 D1. 1. 1
D1. 1. 1. 1 C1 काम (for काल). K1 Be. 1 D1.
1. 1 T G1. 1 -संयुक्तं (for -संयुक्तं).

20 K1. 1. 1 om. 20 (cf. v. 1. 19). —^a) K1 V1
Be (marg. as in text) D1. 1 संसरमाणानि (V1 Be 'जा-
नि; K1 D1 संसरमाणानि; Be संसरमाणानि; G1. 1
संसार' (for संसर'). —^b) K1 D1. 1 मुष्टानि (for
जीवानि). K1 Be. 1 (both marg.) जीवानिहानि
दृष्टवान्; T G1. 1 M1. 1-1 न (M1. 1. 1 चा) मुष्टानि
दृष्टवान्. C1. 1 जीवानि, जीवानिहानि मुष्टानि।
अदृष्टवान्, न दृष्टमदृष्टं, न्यवहितमतीतमनागतदि च।
तद् वाति गच्छति प्राप्नोति जायतेत्यदृष्टवान्, अतीति-
यज्ञादी ॥ Cp: जीवानीति वृत्तत्वं कालम् । —^c) G1
वत् (for वत्). T1 G1 वत्; G1 [व]वत् (for
कर्म). T1 वत् (for वत्). T1 कालम्. —^d)

D1 शस्त्रेण (for शस्त्रनि).

21 K1. 1. 1 om. 21^a (cf. v. 1. 19). —^a) T1
G1. 1 तिर्गच्छन्ति तु गच्छन्ति. —^b) T1 मनुष्यं. D1
देवम्; D1 देहम् (for देवम्). D1. 1. 1 वा (for च).
— G1 om. (hapl.) 21^a. —^c) D1. 1 दुःखं (for
दुःखे). K1 V1 D1. 1 D1. 1. 1 G1 M1 प्रिये; M1. 1
प्रियं (for प्रिय). K1 -द्वेष्यं; K1 -स्वेष्टे; K1 D1.
1. 1 D1. 1. 1 -द्वेष्ये; D1. 1. 1 द्वेष्यो (for -द्वेष्ये).
—^d) K1 V1 Bo. 1. 1. 9 D1. 1. 1 D1. 1. 1 D1. 1. 1
1. 1; Be द्वि (for च).

22^a) K1. 1 -वृद्धि- (for -विधि-). K1 V1 Bo.
1. 1 D1. 1. 1 D1. 1. 1 D1. 1. 1 T G1. 1 -संयुक्तः
(for 'कं'). —^b) V1 Be D1. 1 D1. 1. 1. 1 T1 G1
सर्वो (for सर्व). K1. 1. 1 लोकाः. T1 G1. 1 प्रवर्तते
(for प्रपद्यते). —^c) D1 गच्छ (for गतं). D1. 1 M1
गच्छति. K1. 1 D1 चाध्वानं; D1 G1 वाध्वानं. —
K1 D1. 1 सर्वदा (for 'दा').

23^a) D1 om. क्वान. T1 -संयुक्तं (for -संयुक्तं).
K1 -संयुक्तं; D1 T G1. 1 M1. 1-1 -संयुक्तं (D1 'तं');
D1 -संयुक्तं (for -संयुक्तं). —^b) B1. 1 सं; G1 तद्
(for तं). D1. 1 उश्रुताः (for भगवान्). —^c) K1
उश्रुताः; K1 उश्रुताः; K1 उश्रुताः; D1. 1. 1 D1. 1. 1
G1. 1 उश्रुताः; D1. 1 उश्रुता (for उश्रुता). K1 -भाषतः.
D1. 1 प्रत्यभाषत भारत. —^d) K1. 1. 1 Bo D1 धीमान्;
K1 V1 B1. 1 (marg. as in text). 1. 1 D1. 1. 1 D1. 1. 1
1. 1 C1 धीमान्; D1. 1 धीमान्; T G1. 1 इमान् (for
धीमान्). K1 पुष्ट; D1. 1 त्वाष्ट; T1 G1. 1 चष्ट;
T1 दष्ट (for दष्ट). K1 T1 G1 -प्रकाशः; K1 -प्रका-
शं (for -प्रकाशं). —^e) D1. 1 ततः (for तात).
K1. 1. 1 न (for प्र). G1 -भाषते (for 'से').

24^a) T1 G1. 1 दृष्ट (for दृष्ट). D1. 1 भवतां;

मीमान्दुष्टप्रलापांस्त्वं तात कस्मान्प्रमापसे ॥ २३

बृत्र उवाच ।

प्रत्यक्षमेतद्भवतस्तथान्वेषां मनीषिणाम् ।

मया यज्यतुल्येन पुरा तप्तं महत्तपः ॥ २४

गन्धानादाय भूतानां रमांश्च विविधानपि ।

अवर्धं श्रीन्समाक्रम्य लोकान्वै म्वेन तेजसा ॥ २५

ज्वालामालापरिक्षितो वैहायमचरस्तथा ।

अजेयः सर्वभूतानामासं नित्यमपेतमीः ॥ २६

Ds भगवन् (for भवत्स). —^a) Ds om. from मनी-
षिणाम् up to अस्मिन् (in 12. 271. 8'). K1 मनीषिणां.
—^a) Ds तु (for बृ). Gs जन- (for जय-). Ks
मया यज्यतुल्येन (sic); B1 मया यज्यतुल्येन (sic);
Ds महातपोपलब्धेन. —^d) Gs महातपाः (for मह-
त्तपः).

25 Ds om. 25 (cf. v. l. 24). —^a) Ks आवाच
(for आदाय). —^b) M1 s. s अहं (for अपि). V1
M1 रसांश्च विविधानि च. —^c) K1 Ds. s अवोर्ध्वं (K1
'र्ध्वं'); Ds (orig.) अवर्धं; Bs (marg.) अरसेसु; Bs
अवर्धं; Ds. as Ds अवर्धं; T1 अवर्धं; Gs अव-
र्धं (for अवर्धं). Ks तान्; Ds lacuna (for
श्रीन्). T1 G1 अवच्य (G1 'व्यक्त') चीनि वाक्रम्य; G2
अवर्धं समाक्रम्य. ☞ Cn: अवर्धं हिसितवान् । ☞
—^d) K1 Ds. s. s T1 G1 स्वेनैव (for वै स्वेन).

26 Ds om. 26 (cf. v. l. 24). —^a) Bs (marg.
as in text) इत्तः; Ds ज्वाला (for ज्वाला). —^b)
G1 वैहायत (for 'वस'). K1 s. s. s गमसु; T G1-s
M1 गतिम् (for चरम्). Ks Ds. as तदा; M1 चरन्
(for तथा). D1 वैहायसमवस्थया. —^c) Ks जजेवः;
D1 'जा. —^d) Gs असंगित्यम् (for आसं नित्यम्).
V1 अपीतमीः; Ds अपेतमीः.

27 Ds om. 27 (cf. v. l. 24). —^a) Ks ऐश्वर्ये-
(for 'वै'). M1 s. s तपसः (for 'सा'). Gs प्राप्य (for
प्राप्तं). —^b) K1 s. s अष्टतमः; D1 अष्टं चैव; Gs
द्व्यष्टतमः; Gs अष्टं तं च (for अष्टं तच्च). D1 स्वकर्मणा
(for 'मैभिः'). —^c) K1 Ds G1 भगवान्. —^d) T1
तपसु; M1 s. s तपसु (for तपसु). Gs न वोमि सततं
त्वं (sic).

28 Ds om. 28 (cf. v. l. 24). —^a) K1 s. s Bo. s.
s. s (marg.). s. s Ds. as Ds. as Ds Ds. s. s. s युयु-

पेक्ष्यं तपसा प्राप्तं अष्टं तच्च स्वकर्मभिः ।

धृतिमाप्साय भगवन् शोचामि तत्स्त्वहम् ॥ २७

युयुत्सता महेन्द्रेण पुरा सार्धं महान्मना ।

ततो मे भगवान्दृष्टो हरिनांरायणः प्रभुः ॥ २८

वैकुण्ठः पुरुषो विष्णुः शुक्लोऽज्जन्तः मनातनः ।

मुञ्जकेशो हरिश्मश्रुः सर्वभूतपितामहः ॥ २९

नूनं तु तस्य तपसः मावशेषं ममास्ति वै ।

यदहं प्रष्टुमिच्छामि सवन्तं कर्मणः फलम् ॥ ३०

युयुता; Ds Gs युयुत्सतो (for 'त्सता'). Ds माहेन्द्रेण.
—^a) Bom. ed. पुंसा (for पुरा). K1 Ds. s सार्धं (for
सार्धं). K1 महान्मनः. —^c) T1 G1 हि (for मे).
Ks भगवन्. K1 (sup. lin.) दृष्टो; Ks दृष्टो (for
दृष्टो). —^d) Bs (marg. as in text) विष्णुः (for
प्रभुः). ☞ Cp: नारायणः नरसमूहस्य जीवर्गस्य प्रे-
षिता । ☞

29 Ds om. 29 (cf. v. l. 24). —^a) Ds G1 M1
वैकुण्ठः (for वैकुण्ठः). Ks V1 Bo. s (marg. as in text).
s. s (marg. as in text). s. s Ds. as Ds. as Ds Ds. s.
s. s [s]नंतः; D1 प्राणः (for विष्णुः). ☞ Cs: विकुण्ठोऽ-
वगुण्ठनं, आवाभूत्योरेकीकरणं, तं करोतीति वैकुण्ठः । तथा
च नामनिर्वचनाभ्यामे वदयति—संक्षेपिता मया भूमिरज्जिह्वांश्चा
च वायुना । वायुना चैव तेजस वैकुण्ठं ततो मम ॥ इति । ☞
—^b) Ks Ds शुक्ले; Ks Ds T1 Gs Cs शुक्लो; V1
Bo. s. s Ds. s. s. s M1 s. s शक्नो; D1 कृष्णो; Cap
शुक्ला (for शुक्लो). Ks V1 Bo. s. s. s (marg. as in
text). s. s Ds. as Ds Ds. s. s. s विष्णुः (for अज्जन्तः).
K1 Ds. s अनंतः स (K1 om. स) सनातनः. —^c) Ds
कुञ्जकेशो; D1 T1 मुञ्जि; G1 मुञ्च (for मुञ्ज). Ks
हरिश्मश्रुः; Ds हरिश्मश्रुः; Ds हरिश्मश्रुः. ☞ Ca. n:
मुञ्जवसुदीर्घाः (Cn: पीताः) केशा ज्ञेयानि । ☞ —^d) K1
Ds पितामहः.

30 Ds om. 30 (cf. v. l. 24). —^a) Ks त्वं;
V1 च (for तु). G1 नूनं तु तपसा वैव. —^b) K1 s.
D1 s. s सावशेषो; Ks सवशेषम्. Ks. s. s Bo. s. s. s
(marg.). s. s Ds. as Ds. as Ds Ds. s. s. s इह (for
मम). T1 विशेषं मम शक्ति वै. —^c) Ds त्वं
(for त्वं). Ks प्रेष्टुम्; Bs (marg. as in text)
Ds प्रेष्टुम् (for प्र). —^d) K1 s. s सवतः; Ks V1
Bo. s. s Ds. as Ds. as Ds Ds. s. s. s भगवन्; M1 s.
सर्वतः (for सवतः).

॥ १२. २७०. ०१ ॥
॥ १२. २७०. ०१ ॥
॥ १२. २७०. ०१ ॥

पेश्यं वै महद्ब्रह्मन्कस्मिन्वर्णे प्रतिष्ठितम् ।

निवर्तने चापि पुनः कथमैश्वर्यमुत्तमम् ॥ ३१

कस्माद्भूतानि जीवन्ति प्रवर्तन्तेऽथ वा पुनः ।

किं वा फलं परं प्राप्य जीवन्तिष्ठति शाश्वतः ॥ ३२

केन वा कर्मणा शक्यमथ ज्ञानेन केन वा ।

ब्रह्मर्षे तत्फलं प्राप्तुं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३३

इतीदमुक्तः स मुनिस्तदानीं

प्रत्याह यत्तच्छृणु राजसिंह ।

मयोच्यमानं पुरुषर्षभ त्व-

मनन्यचित्तः सह सोदरीयैः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तम्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

२७१

उशनोवाच ।

नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रमविष्णवे ।

यस्य पृथ्वीतलं तात साकाशं बाहुगोचरम् ॥ १

मूर्धा यस्य त्वनन्तं च स्थानं दानवसत्तम ।

31 Ds om. 31 (cf. v. l. 24). —^a) Ks हिः
Kr Ds 1. s सुः; Ds च (for वै). Dn: ns Ds: s ब्रह्म
(for ब्रह्मन्). —^b) Ks कस्मिन्वर्णे; Ks ब्रह्मैकस्मिन्;
V1 Bo. s-s Das. as Dn: ns Ds: s s. s. s वर्णे कस्मिन्
(by transp.). Dn: वर्णे: (for वर्णे). Dn: प्रतिष्ठितः.
—^c) Ds निवर्तते; Gs निवर्तिते. Ks Bs: s Das. as
Dn: वापि; M: [s] च (for चापि). — V1 reads
31^a-32^b on marg.

32 Ds om. 32 (cf. v. l. 24). V1 reads 32^b on
marg. —^a) Ts Gs ब्रह्माद् (for कं). Bs (marg.)
जीवाणि (for जीवन्ति). M: s-s कस्माद्भवन्ति भूतानि.
—^b) Ks Das Dn: यथा; Ks: s Bo. s-s Das Dn: Ds
Ds: s-s Gs M: यथा; T1 Gs पुनः (for स्य वा).
—^c) G1 सा (for वा). Ds: T Gs: s transp. फलं
and च (Gs पुनः). M: s-s प्राप्य लोके (for परं प्राप्य).
Bs (marg.) किं वा फलं प्राप्य जीवाश्च. —^d) Gs जीवः.
Ks शाश्वतः. Bs (marg.) जीवास्तिष्ठन्ति शाश्वतः; Bs
(also marg.) तिष्ठन्तीह च शाश्वतः.

33 Ds om. 33 (cf. v. l. 24). —^a) Das. as
कर्मणे. —^b) Gs कथं (for कथ). Ks कर्मणा (for
केन वा). —^c) M: परं (for फलं). K1. s Ds: T
G1-s M: ब्रह्मं (for ब्रह्मन्). Ks V1 Bo. s. s. s Das. as
Dn: ns Ds: s s. s. s तद्ब्रह्मं (Bs 'ब्रह्म'; Bs 'ब्रह्मं')
फलं विद्मः. —^d) Ds तन्मे (for तन्मे).

34 Ds om. 34 (cf. v. l. 24). —^a) T G1-s
तदाह (for 'तौ'). —^b) G1 तद् (for यद्). Dn:

राजसिंहः; Ds 'सिंह'. —^a) Ks मयोच्यमानं (for
मयोच्य). Gs पुरुषस्य त्वम् (for 'वैम त्वम्'). —^d)
Ds मनन्यचित्तैः.

Culophon om. in Ds. Śi Gs missing: Ka. s
Bi: s Dal. as Dn: ns D1 Ga. s M: s absent. — Sub-
paran. K1. s. s. s. s V1 Bs: s s Das. as Dn: ns Ds
Ds: s-s T G1-s M: s-s मोक्षधर्मः. — Adhy. name:
K1. s. s. s. s V1 Bo. s. s. s Das. as Dn: ns Ds Ds: s-
s Gs M: बृहगीता (K1. s. s. s 'ता'); M: s. s. s बृह-
गीतिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks
5; Br 103; Dn: Ds Ds: T1 G1. s 105; Dn:
M: s. s. s 104; Ts 118; Gs 100. — Śloka no.:
Das Ds 35; Dn: ns 34.

271

☞ This adhy. is missing in Śi Gs (cf. v. l. 12.
263. 52; 259. 1). Ds om. up to अस्मिन् (in 8^a)
(cf. v. l. 12. 270. 24).

1 K1. s T1 Gs M: s उश्नाः; Dn: Ds उश्ना
उवाच; G1 उश्ना. —^b) Bs (marg. as in text) विष्णवे
(for देवाय). —^c) Das पृथिवीतलं; Ds पृथ्वीतले
(for 'तलं'). Das जातः; Ds Ts पादाब्; T1 G1-s
पादम् (for तात). ☞ Cp (reading पृथ्वी तलं):
तलं, पादतलमित्यर्थः । ☞ —^d) Kr Ds आकाशं;
Ds T G1-s आकाशं वै (T1 G1. s वद्) (for साकाशं).
Gs M: बहूः (for बाहुः). Br Dn: Ds -गोचरः;

तस्याहं ते प्रवक्ष्यामि विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ २

भीष्म उवाच ।

तयोः संवदतोरेवमाजगाम महामुनिः ।

सनत्कुमारो धर्मात्मा संशयच्छेदनाय वै ॥ ३

म पूजितोऽसुरेन्द्रेण मुनिनोशनसा तथा ।

निषमादामने राजन्महाहं मुनिपुंगवः ॥ ४

तमासीनं महाप्राज्ञमुशना वाक्यमब्रवीत् ।

ब्रूयस्मं दानवेन्द्राय विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ५

सनत्कुमारस्तु ततः श्रुत्वा प्राह वचोऽर्थवत् ।

विष्णोर्माहात्म्यसंपुङ्क्तं दानवेन्द्राय धीमते ॥ ६

शृणु सर्वमिदं दैत्य विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ।

विष्णौ जगन्निवृतं सर्वमिति विद्धि परंतप ॥ ७

सृजत्येष महाबाहो भूतग्रामं चराचरम् ।

एष चाक्षिपते काले काले विसृजते पुनः ।

अस्मिन्गच्छन्ति विलयमस्माच्च प्रभवन्त्युत ॥ ८

नैष दानवता शक्यस्तपसा नैव चेज्यया ।

संप्राप्तुमिन्द्रियाणां तु संयमेनैव शक्यते ॥ ९

बाह्ये चाभ्यन्तरे चैव कर्मणा मनसि स्थितः ।

C. 12. 10094
B. 12. 289 [a] 10
K. 12. 288 10

Dn4 गोचरे; T G1 s गोचरः; G2 गोचरैः (for 'रम्'). D1 आकाशं बहुविधैः. ☞ Cp: साकाशं, आकाशेन शून्यप्रदेशेन सह वर्तमानं मध्यमोत्तरं भवनम् । ☞

2 Ds om 2 (cf. v. l. 1). — " K1 s मूर्तिः; Dn1 मूर्त्ताः; G1 आत्मा (for मूर्त्ता). K1 s B1 D1 s रहन्तश्च; K1 D1 s 'नं नु; B1 (marg.) Ds T G1 s Cs 'तत्त्व (for त्वन्तं च). ☞ Cn: अनन्तं स्थानं मोक्षः ॥ Cp: अनन्तं स्थानं, ब्रह्मलोकस्वर्गस्थानम् ॥ Cs: अनन्तत्वं, आकाशत्वं स्थानं, सीमा । ☞ — " Ds1 D1 G1 स्थान- (for स्थानं). T1 G1 s 'नन्दन (for 'सत्तम). — " K1 तत्त्व द्वे (for तत्त्वाहं). G2 द्वे (for ते). Dn1 प्रवक्ष्यामि. — " Ks माहात्म्यम्; Das महात्म्यम्.

3 Ds om. 3 (cf. v. l. 1). MSS. om. the ref. — " K1 संवाहोर् (for संव). — " M1 महीषते (for महामुनिः). — " ☞ Cp: सनत्कुमारः, निवृत्तिधर्मप्रवर्तयिता । शुक्रस्य आधिकारिकत्वेन बहिर्मुखत्वात् तदर्थं संशयच्छेदनसामर्थ्यं वासीति सूचितम् । ☞

4 Ds om. 4 (cf. v. l. 1). — " K1 s. 2. 4. 5. 7 V1 Bo Das a1 Dn1 सः; Ds सु- (for स). — " Ks [उ]मनसा. B1 Das a1 T1 तदा (for तथा). — " K2 सुने (for [अ]सने). — " K3 महार्थे (for 'हं'). K4 पुंगवः; Das a1 पुंगवाः; G2 (also as in text) पूजितः.

5 Ds om. 5 (cf. v. l. 1). K1 om. 5^{ab}. — " Das a1 उपासीनं (for तमा). V1 B1 Das Dn1 Ds1 D2 s s 'अज्ञम् (for 'प्राज्ञम्). — Before 5^{ab}, T G1 s ins. उवाचः (T 'वा). — " D1 जसौ (for जसौ). — " Das महात्म्यम्.

6 Ds om. 6 (cf. v. l. 1). K1 s om. (hapl.) 6^a-7^b. — " G2 s वचः (for उवाच). — " T G1 s

चाह (for प्राह). Ks वचा; Ks G1 ततो (for वचो). — Ks om. 6^a-7^b.

7 Ds om. 7 (cf. v. l. 1). K1 s. 4 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). Before 7, B1 Gs ins. सनत्कुमार उवाच. — " G2 श्रुत्वा (for शृणु). G2 दैत्यो. — " Das a1 विष्णुर. Ks माहात्म्यम्; Das महात्म्यम्. — " K1 s. 7 G2 विष्णोर् (for विष्णौ). G2 महत् (for जगत्). Das सर्वे; T1 lacuna. ☞ Cp: स्थितं, सृष्टेः पूर्वम् । ☞ — " Ks बुद्धि (sic) (for विद्धि). — After 7, T G1 s read 8^{ab}.

8 Ds om. up to अस्मिन् (cf. v. l. 1). — " Das सृजति; Das सजति. — " Dn1 भूतग्राम- (for 'ग्रामं). — " K1 संक्षिपते; K1 Da s s वाक्षि; D1 च क्षीयते. — " B1 द्वे सृजते; Das विसृज्यते. — T G1 s read 8^{ab} after 7. — " Bo. 1 (marg.) Ds T1 G1 s तस्मिन् (for ज'). B1 निष्ठयम्; Das विज' (for विष्ठ'). — " T G1 s तस्माच्च (for जस्माच्च). T1 G1 s हि; T2 [अ]पि; G2 च (for [उ]त).

9 " B1 नैषा; M1 s-1 नैव (for नैव). K1 s. 1 Bo. s-4 Dn1 n1 Ds D2 s. 2. 3 Cs ज्ञानवता; T1 G1 s दानवता; Cs 'वता (as in text). Das a1 शक्यं (for शक्यम्). — " Das Das T2 नैव (for नैव). Das चेज्यया; M1 नेज्यया. — " K1 s Bo D1 संवाह्यम्; Ds1 D2 s. 2. 3 'ज्यम् (for 'सुम्). Ks V1 च (for तु). — " K2 तपसा न; G2 समयेव (for संयमेव). Ks Bo. 1. 2 Das a1 Ds. 2. 3 M1 s-1 [प]प (for [प]व).

10 " K1 s. 4 बाह्यांतरे; Ds वाग्य' (for वाग्य'). Ds1 Ds चैव; Ds नैव. — " K1 s Ds कर्मणो; K4 Dn1 n1 Ds D2 s. 3 कर्मणोर् (for कर्मणा). Ks a1 Das

C. 12. 10088
B. 12. 288(10). 10
K. 12. 288 10

निर्मलीकुरुते बुद्ध्या सोऽमुत्रानन्त्यमभुते ॥ १०
यथा हिरण्यकर्ता वै रूप्यमग्नौ विशोधयेत् ।
बहुशोऽतिप्रयत्नेन महतात्मकृतेन ह ॥ ११
तदज्जातिशतैर्जीवः शुष्यतेऽप्येन कर्मणा ।
यत्नेन महता चैवाप्येकजातौ विगुह्यते ॥ १२
लीलयाल्पं यथा गात्रान्प्रमृज्यादात्मनो रजः ।
बहु यत्नेन महता दोषनिर्हरणं तथा ॥ १३
यथा चालपेन माल्येन वासितं तिलमर्षपम् ।

Da. 1. 2 स्थितं; Ds Ts स्थिरं; Ml. 1-1 स्थिर (for स्थितः). —^a) Ds (before corr.) Gs निर्मली (for 'ली'). —^d) Das. 24 [अ]प्यंत्तम्; Ca. 3 (gloss: मोक्षम्, अपवर्गम्) जानन्त्यम् (as in text).

11 ^a) ☞ Cn: हिरण्यकर्ता, स्वर्णकारः । ☞ —^b) Dns रूपम्; Da. 1 तप्तम् (for रूप्यम्). —^c) Gs बहुशोऽति; Ml. 1. 2 महताद्बु. Da. 3 [स]मि- (for सति). —^d) Br. 3 (marg.) 2 Das महता सु; Ml. 1. 2 बहुशोऽप्य; Ml. महतात्प (for 'त्प'). Ks Be-3 Das T G1-3 Ml. 1-1 च; Ks Da. 3 वै; Da. 1 वा (for ह).

12 ^a) Ds तद्वृत्ताति; Ds तद्वृत्ताति; Gs तद्वृत्ता* (for तद्वृत्ताति-). Ks Das -नन्दे (for -नन्दे). —^b) K1. 2 V1 बुध्ति (for 'ते'). Ks. 1 Bo Da. 3 [स]न्वेन; Dns. 24 Ds [स]न्वेन; Ds [स]न्वेन; Ts Gs स्वेन (for सन्वेन). Dns कर्मसु (for 'जा'). —^d) Ks एतज्जातौ; Ks एका; Gs त्वेक (for एक). Ks. 1 Das Da. 3 विगुह्यते; Dns (before corr.) Gs विगुह्यते; Da. 1 विगुह्यते (for विगुह्यते). Ks अप्येकजातेन शुष्यता; Ca एकजातेन (gloss: जन्मना) शुष्यते.

13 ^a) Ks लीलयाल्पं; Ds लीलया त्वं (for 'वाल्पं'). G1. 2 यथा (for यथा). Da. 1 गात्रं (for गात्रम्). —^b) K1 प्रमृज्याद्; G1 प्रव (for प्रमृ). —^c) Ds मनसा (for महता). T Gs. 2 बहु (Gs [also] ह) चा (Gs जा)तिप्रयत्नेन; G1 विव जातिप्रयत्नेन; Ml. बहुशोतिप्रयत्नेन. —^d) Ks -निर्हारणं.

14 ^a) Ks तथा (for यथा). Ks Da. 3 वात्पेन; Br वात्पेन (for वात्पेन). Ks मालेन; Da. 1 मंघेन (for वात्पेन). —^b) Gs वासितं (for वासितं). Ks वासितं तिलमर्षपं. —^c) Ks बुध्ते. K1. 2 स्वर्ष (for स्वर्ष). —^d) Ks om. (hapl.) 14^a-15^a. —^e) Ks. 2. 1

न मुञ्चति स्वकं गन्धं तद्वत्स्मस्य दर्शनम् ॥ १४
तदेव बहुमिर्माल्यैर्वांसमानं पुनः पुनः ।
विमुञ्चति स्वकं गन्धं माल्यगन्धेष्वतिष्ठति ॥ १५
एवं जातिशतैर्युक्तो गुणैरेव प्रसङ्गिषु ।
बुद्ध्या निवर्तते दोषो यत्नेनाभ्यासजेन वै ॥ १६
कर्मणा स्वेन रक्तानि विरक्तानि च दानव ।
यथा कर्मविशेषांश्च प्राप्नुवन्ति तथा शृणु ॥ १७
यथा च संप्रवर्तन्ते यस्मिंस्तिष्ठन्ति वा विभो ।

Bs (marg.) Da. 1. 1. 2 T G1-3 तथा (for तद्वत्). Ks (also as in text) सूक्ष्मं च; Da. 3 बुध्मस्य (for सू). Bo लक्षणं (for दर्शनम्).

15 K1 om. 15^a (cf. v. l. 14). —^a) Br तदेव. Ks तदेव बहुमिर्माल्यैर्. —^b) Ks. 2 T1 G1-3 Ml. 1-1 विमुञ्चतं (Ks 'च्यत' (for विमुञ्चति). Ks. 2 स्वर्ष (for स्वर्ष). —^d) Ks. 2 माल्ये; Ks Das Dns माल्यं (for माल्य). Ks मंघो (for -गन्धे). Ks V1 Bo. 3-3 Das. 24 Dns. 24 Ds Ds. 3 (before corr. as in text). 2. 1. 2 च; Ds न (for न्). Ks Da. 3 T G1-3 Ml. 1-1 तिष्ठते (for 'ति').

16 ^a) Ks एव. Ks Da. 1 याति ज्ञाने (Ks 'तै' (for वासितैर्). K1. 2. 2 गुणो; Gs युक्ते (for युक्ते). —^b) Ml. 1. 2. 1 (sup. lin. as in text) गुणेष्वेव (for गुणैरेव). Ks Ml. (sup. lin.) प्रसङ्गिभिः; T1 G1. 2 प्रसङ्गसति (for प्रसङ्गिषु). ☞ Cv: प्रसङ्गिषु, प्रकृष्टमगव-त्सङ्गवसु । गुणैः स्नेहादिगुणैः । ☞ —^c) Ds om. from दोषो up to वर्तन्ते (in 18^a). Da. 1. 1 दोषो (for दोषो). —^d) Gs यत्नेन (for यत्नेन). Ks Bo. 3-3 Das च; V1 lacuna; Das Dns. 24 Ds Ds. 2. 2 ह (for वै). Ks corrupt.

17 Ds om. 17 (cf. v. l. 16). Ks. 1 om. 17^a. —^a) Ks Das Dns. 24 Ds Ds. 3 स्वनु (for स्वेन). —^b) Das. 24 lacuna; Da. 1 वै रक्तानि (for विर). Da. 3 स्वेन वै (for दानव). ☞ Ca: विरक्तानीति सामान्यतो जीवपरो नर्तकनिर्देशः, भूतानीत्युच्चारो वा । ☞ —^c) Da. 1 कर्म (for कर्म). Ks Ds -विशेषांश्च; Ks Ds 'वांसु; T G1-3 'वांस (for 'वांस). Ml. 1. 2 यथा कर्मगुणैर्वा. —^d) Ml. 1. 2 संवर्षति (for प्राप्नु). Ms यथा (for तथा).

18 Ds om. 18^a (cf. v. l. 16). Ds. 3 om. (hapl.)

तत्तेऽनुपूर्व्या व्याख्यास्ये तदिहैकमनाः शृणु ॥ १८
अनादिनिघनः श्रीमान्हरिर्नारायणः प्रभुः ।
स वै सृजति भूतानि स्वावराणि चराणि च ॥ १९
एष सर्वेषु भूतेषु क्षरश्चाक्षर एव च ।
एकादशविकारात्मा जगत्पिबति रश्मिभिः ॥ २०
पादौ तस्य महीं विद्धि मूर्धानं दिक्मेव च ।
बाहवस्तु दिशो दैत्य श्रोत्रमाकाशमेव च ॥ २१

तस्य तेजोमयः सूर्यो मनश्चन्द्रमसि स्थितम् ।
बुद्धिर्ज्ञानगता नित्यं रमस्त्वप्सु प्रवर्तते ॥ २२
भुवोरनन्तगतास्तस्य ब्रह्मा दानवमचम ।
नक्षत्रचक्रं नेत्राभ्यां पादयोर्भूष दानव ॥ २३
रजस्तमश्च मर्च्चं च विद्धि नारायणात्मकम् ।
सोऽऽश्रमाणां मुखं तात कर्मणस्तत्फलं विदुः ॥ २४
अकर्मणः फलं चैव स एव परमव्ययः ।

C. 12. 17049
B. 12. 286 (ed. 25)
F. 12. 286. 25

18. —^a) Ks. 1 Bo. 2. 7. 8 (marg.). 2 Das Dn1. na
Ds Ds-4 यथावद्; T1 G1. 2 तथा च (for यथा च).
D1 मे (for सं-). —^b) D1 G1 तस्मिन् (for च). Ks
Bs 2 Dn1. na Ds Ds 2. 2. 2 T1 G1 2 विदुः (for विदु-
न्ति). K1. 2 चाभिभोः (Ks 'भो'); Ks Ds चाभिभोः;
K1 Ds 2 तानि भो; T1 G1-2 चानिभः; T2 M1. 2-1
चानिभः (for वा विभो). — Ds reads 18^a-19^a twice.
—^c) K1. 2. 4 T2 तथा; D1 चते; T1 G1-2 तदा
(for तते). Ks Das Dn1. na (before corr.)-पूर्वा;
T G1-2 -पूर्वाद् (for -पूर्वा). K1 व्याख्यासे; G1
'ले. —^d) Ks [ए]कमनः.

19 For the repetition in Ds, cf. v. l. 18.
—^a) Dns अनादिः (for 'दि-'). K1 -निघने (for
'नः'). —^b) M1 (sup. lin.) मुनिर् (for हरिर्).
— Ds reads 19^a-20^a twice. —^c) Dn1 Ds देवः
(for स वै). —^d) T G1-2 चराणि स्वावराणि च.

20 For the repetition in Ds, cf. v. l. 19. —^a)
Dn1 स वै; Ds वपु; M1. 2. 2 पूर्व (for एव). —^b)
K1 क्षराश्च. ☞ Cs: क्षराशः प्रकृतिः, अक्षराशः पर-
मात्मा । ☞ —^c) Ks एकदेशः (for एकादश). K1.
2. 4. 7 Ds (both times). 2 विष्णु (K1 om. शु) द्वात्मा
(for विकारात्मा). —^d) ☞ Cp: रश्मिभिः, इन्द्रियवृ-
त्तिभिः । ☞

21 ^a) Ds ददौ; G1 पदौ (for पादौ). M1. 2. 2
जस्य (for तस्य). —^b) Ks Bo. 2. 7. 8 Das. as Dn1.
na Ds Ds 2. 2. 2 M1 इत्युत; V1 अप्युत (for एव च).
— V1 reads 21^a-23^a on marg. —^c) K1. 2. 2 बाहू
वक्षः; V1 Bs बाहवश्च. B1 देवः.

22 V1 reads 22 on marg. —^a) G1. 2 तेजोमयं;
G2 तेजोमयः. Da. 1 तस्य देवस्य कृत्स्नश्च. —^b) T2
स्थितः. —^c) K1. 2 G1 बुद्धिः (for बुद्धिर्). V1 ज्ञान-
मयः; Ds G2 'वता; T1 G1. 2 'वतां (for 'वता).
V1 श्रीमान् (for विद्). —^d) Da. 1 रजस्; G2 रजं

(for रजस्). K1. 2 चाप्सु; G2 क्षप्सु (for त्वप्सु).
Bo. 2-2 Das. as Dn1. na Ds Ds 2. 2. 2 प्रतिष्ठितः (Dn1
'तं') (for प्रवर्तते). Ks वसंस्त्वं सुप्रतिष्ठितः (sic).

23 V1 reads 23^a on marg. —^a) Ds1 Ds 2
भुवोर् (for भुवोर्). K1 V1 अंतरतस्य; K2 अंतर्गतस्य;
Ks Das. na अनंतरस्य; Bs (marg.) निरंतराद्; T
G1-2 पूर्वोत्तरं (T1 'रे; G1. 2 'रा); M1. 2. 2 अंतरगात्;
M2 अंतर्गतात् (for अनन्तरात्). Bs त्वस्य (for तस्य).
—^b) Das ब्रह्- (for ब्रह्मा). K1. 2. 4 V1 ब्रह्मवा (Ks
'म्या-') वसवक्ष्या. —^c) K1 -चक्रे; Ks -चक्रं; G2
'चक्र- (for -चक्रं). T G1-2 M1 नेत्रं च; M2-1 नेत्रा-
स्य (for नेत्राभ्यां). —^d) Das दानवः. Ks पाण-
योभूष दानव (sic); T G1-2 बाह्यमग्निश्च (G1 'ग्नि
च) दानव; M1 बाह्यं चाग्निं च दा'; M2-1 अग्निर्दानव-
सत्तम. — After 23, T G1-2 Kumbh. ed. ins.:

725^a तं विद्यमूर्तं विचार्य परमं विद्धि चेक्षरम् ।

[Gs निष्कल्पं (for 'मूर्तं').]

On the other hand, M1. 2-1 ins. after 23:

726^a पादयोर्भूः सपादाब्ज इतस्त्वंलैव मण्डलम् ।

24 ^a) T G1-2 M1 सत्त्वं रजस्तमश्चैव. —^b) K1. 2
Bs (marg.) Da. 2. 7. 8 T G1-2 M1 सर्वे; Ka. 1 सर्वे (for
विद्धि). ☞ Cv: नारायणात्मकं, नारायणेन व्याप्तम् । ☞
—^c) K1. 2. 4. 8 Ds1 Cs जा (Ks Ds1 Cs सा) अश्रमाणां
(for सोऽऽश्र). K1 Bs Ca मुखं; Ka. 1 Bo. 2. 8
(marg.) Das Dn1. na Ds Ds-2 फलं; Bs Das वलं
(for मुखं). ☞ Cs: मुखम्, उत्पत्तिस्त्वानम् । ☞ —^d)
Das M1 कर्मणा; Da. 1 'जां (for 'जस्य). T G2. 2 तं
(for तस्य).

25 ^a) T1 G2. 2 अकर्मिणः. K1. 2. 4 मोक्षः; Bs
(marg. as in text) दास्य (for चैव). ☞ Cp: अकर्मणः,
ज्ञातस्य । ☞ —^b) T1 एव (for एव). K1. 2. 2 V1
Bs T2 परमोव्ययः; Ks Da. 2 'माव्ययः; T1 G1-2

G. 12. 10089
9 12. 201001.25
K 12. 206. 25

छन्दांमि तस्य रोमाणि अक्षरं च सरस्वती ॥ २५

बह्नाश्रयो बहुमुखो धर्मो हृदि समाश्रितः ।

स ब्रह्मपरमो धर्मस्तपश्च सदस्य सः ॥ २६

श्रुतिशान्त्रप्रहोपेतः षोडशत्विक्क्रतुश्च सः ।

पितामहश्च विष्णुश्च सोऽश्विनौ स पुरंदरः ॥ २७

मित्रश्च वरुणश्चैव यमोऽप्य वनदस्तथा ।

ते पृथग्दर्शनास्तस्य संविदन्ति तथैकताम् ।

एकस्य विद्धि देवस्य सर्वं जगदिदं वक्षे ॥ २८

पुरवोऽश्वयः (G: 'वं'); M: परमस्ययं. K: सर्वं एव
परोऽश्वयः. —^a) K1.2.4 वयासि (for छन्दांसि). K1.
2.4 चास्य; V1 Bo. 5.7.8 Das. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 2.2.2
G1-3 सस्य (for तस्य). B: पणानि (for रोमाणि). K: स
तथा छन्दांसि रोमाणि. —^a) K1.2.4.5.7 V1 Bo. 5-8
Das. 24 Dn1. 24 Ds Ds-3 अक्षरं; T: अक्षरश्च (for 'रं').
☞ Ca. n. p: अक्षरं प्रणवो (Ca. p वेदो वा) । ☞

26 *) K1.7 Ds बहुमुखो (for 'मुखो'). —^a)
Dn: धर्मो. K: बहु (for हृदि). K1.2.4 Das. 24 Ds
T: M: समाश्रितः; K: B: (marg.) Da. 7.8 सदाश्रितः
(for समाश्रितः). —^a) K1.2.4 V1 तद्; K: Da. 9
तद् (for स). K: धर्म (for धर्मस्य). B: (marg. as
in text) षट्त्रयस्त्रयो धर्मस्य. —^a) K1.2.4 सतपः; K:
Da. 9 सतपः; V1 B: 9 Das. 24 तपः स; Ds. 7 T G1.3
M1. 5-7 स तपः (for सतपः). K1.2.4.7 Ds तद्; B:
वद्; Ds वः (for स). B: (marg.) तपः स सदस्य
स; G: स तपस्वी तपस्य सः.

27 *) B: (marg. as in text) स्तुतिशास्त्रः; Dn:
श्रुतिस्तोत्रः; Das Ca (gloss: कोत्रं साम प्रगीतमन्त्रकं,
वाक्, अत्रगीतमन्त्रकम्) सतस्तोत्रः; T G1-3 M1. 5-7
स्तोत्रशास्त्र- (G: 'सद्'; M: 'वं') (for श्रुतिशास्त्रः). K:
प्रहोपेतः; Bo 'देवः'; Das Dn: गृहोपेतः (for 'प्रहो').
—^a) Das चतुष्टयः; T: क्रमश्च (for 'चतुष्टयः'). —^a) Ds
(marg. as in text) सोमश्च; Ds T G1-3 रुद्रश्च (for
विष्णुश्च). —^a) K1 अश्विनौ; K: ४; M: सोऽश्विनौ.
K1.2 B: Das. 24 G: च (for स).

28 *) K: V1 Bo. 5-8 Das. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 2.
2.2 [s]व; K: B: (marg.) Da. 1.7.8 T G1.3 M1-7
स (for व). —^a) K: व; Ds. 7 [s]वि (for सव).
G: तदा (for तथा). —^a) Da. 7 G: ये (G: ते)
पृथग्दर्शनास्तस्य. —^a) K1 Bo. 5 स विदन्ति; K1.4.8 Bo
Das T: G1.3 M1. 5-7 स (G: व) विदन्ति; K: Da. 5

नानाभूतस्य दैत्येन्द्र तस्यैकत्वं वदत्ययम् ।

जन्तुः पश्यति ज्ञानेन ततः सत्त्वं प्रकाशते ॥ २९

संहारविशेषसहस्रकोटी-

स्तिष्ठन्ति जीवाः प्रचरन्ति चान्ये ।

प्रजाविसर्गस्य च पारिमाण्यं

वापीसहस्राणि बहूनि दैत्य ॥ ३०

वाप्यः पुनर्योजनविस्तृतास्ताः

क्रोशं च गम्भीरतयावगाढाः ।

संविदन्ति; Cp संवदन्ति (for संविदन्ति). K1.2.4 V1
G: तदे (V1 'दै') कतां; B: तथैकतः; Ds. 7 M1 त (D:
य/यैव तां. —^a) M: एतस्य (for एकस्य). —^a) K:
सर्व- (for सर्व). K: वक्ष्ये; M1. 8 वक्षेत् (for वक्षे).
B: (marg.) सर्वं स्वावरजंगमं.

29 *) Das -भूतस्य (for -भूतस्य). B: दैत्यस्य (for
दैत्येन्द्र). —^a) K1.7 Ds त (K1 व) दन्वयं; K: Da
वदत्ययं; Das. 24 वदत्ययं; Da. 7 तदाव्ययं; T G1-3
M1. 5-7 वदन्ति हि (M1. 5-7 'त्वयि') (for वदत्ययस्य).
—^a) B: (marg.) वं तु; D: वतु (for जन्तुः). K:
V1 B: 7.8 (marg. as in text) Das. 24 वै ज्ञानात्;
Bo. 9 Dn1. 24 Ds Ds. 2.2.2 विज्ञानात् (for ज्ञानेन).
—^a) K: V1 Bo. 5.7.8 (orig.) 2 Das. 24 Dn1. 24 Ds
Ds. 2.2.2 Cpp ब्रह्म; K: Ds M1. 5-7 सर्व (for सत्त्वं).

30 *) K: -कोटी; Das. 24 Ds -कोटिस्; G:
-कोट्यास् (for -कोटिस्). ☞ Cn: संहारविशेषसहस्रान्यां
जगद्विषयकालः कल्पसंज्ञक उच्यते ॥ Cs: संहारो मरणस्य,
विशेषो जन्म ॥ Cv: संहारो सति विशेषः स्वोदरनिक्षेपः । ☞
—^a) K: G: वैव; G: देवाः (for जीवाः). K: B:
7.8 Das. 24 प्रवदन्ति (for प्रचरन्ति). V1 काम्ये; Das
चान्यं; D: वान्ये (for चान्ये). ☞ Cv: प्रचरन्ति,
प्रहृष्टकर्माणाचरन्ति । ☞ —^a) T G1-3 -निसर्गस्य (for
-विसर्गस्य). G: om. च. K1.2 पारिमाण्यं (K: 'जे');
G: परिमाणस्य. ☞ Cn. p: पारिमाण्यं, स्वार्थे तद्धितः
(Pāṇini 5. 1. 124) । ☞ —^a) Das. 24 वापि; G:
तथा (for वापी). M1. 5-7 वतान्यवीति (M: 'ति') (for
बहूनि दैव). Dn: दैत्यः.

31 *) K: वाप्या; D: वाप्याः. K: योजन- (for
योजन-). K1.2.4 -संभूतास्; Das Dn: -विस्तृतास् (for
-विस्तृतास्). T: G1-3 च (for ताः). K1 (also)
वाप्यः पुनर्योजनः समुदाः. — After 31^a, K1 reads
32^a. —^a) K: क्लेशं; B: (marg. as in text) 3

आयामतः पञ्चशताश्च सर्वाः

प्रत्येकशो योजनतः प्रवृद्धाः ॥ ३१

वाप्या जलं क्षिप्यति बालकोऽप्या

त्वह्वा सकृच्चाप्यथ न द्वितीयम् ।

तासां क्षये विद्धि कृतं विसर्गं

संहारमेकं च तथा प्रजानाम् ॥ ३२

पद्जीववर्णाः परमं प्रमाणं

कृणो धूम्रो नीलमथास्र मध्यम् ।

रक्तं पुनः सद्यतरं सुखं तु

हारित्रवर्णं मुमुक्षं च शुक्लम् ॥ ३३

परं तु शुक्लं विमलं विद्योक्तं

गतकर्मं सिध्यति दानवेन्द्र ।

गत्वा तु योनिप्रभवानि दैत्य

महत्तमः मिद्धिर्मुपति जीवः ॥ ३४

गतिं च यां दर्शयन्माह देवो

गत्वा शुभं दर्शयन्मेव चह ।

गतिः पुनर्वर्णकृता प्रजानां

वर्णस्तथा कालकृतोऽसुरेन्द्र ॥ ३५

(marg. ; s Das as क्रोशाच् (for क्रोशं). G₁ गांभीर्य-
तया. D₁ च गाढाः; G₁ [अ]विगाढाः. — °) T G₁ s
पञ्चशतैश्च (for 'शताश्च'). K₁ सर्वाः; D₁ (marg. as in
text) सर्वे. C₁ : पञ्चशताः इति लिङ्गप्रत्यय आर्षः । C₁
— °) D₁ प्रत्येकशो. K₁ योजनताः; G₂ वा जगतः.
K₁ s. v. D₁ s समृद्धाः; D₁ s प्रवृद्धा (for 'द्वा'). T₁
G₁ s प्रत्येकशो योजनविस्तृताश्च (G₂ 'लाः').

32 K₁ reads 32° after 31°. — °) K₁ D₁ s
वाप्यं; D₁ s M₁ s-1 वाप्याः; D₁ s वाप्यो (for वाप्या).
K₁ s क्षिप्यते; K₁ B₁ D₁ s. v. s M₁ s-1 क्षीयति; T₁
क्षिप्यन् (for 'ति'). K₁ T₁ G₁ s वा (G₁ वा) बालकोऽप्यस्र;
D₁ बालकोऽप्या; G₂ बालको हि; C₁ (gloss: बालाग्रेण)
बालकोऽप्या (as in text). C₁ Cv: बालकोऽप्या, शिशुमार-
देवस्य बालाग्रेण जलं क्षिप्यते । शिशुमारबालकोऽप्या ज्योतिष्म-
कस्य पौनःपुन्येनावर्तने सति स्वविहितायुषोऽवसाने ततोऽन्वत्रापि
गच्छति । यथा वापीजलस्थशिशुमारेण तज्जलं कश्चिद्विष्काळे
उच्छलद्बालकोऽप्या अन्यत्र क्षिप्यते तद्वत् । C₁ — °) K₁ इह्वा;
K₁ D₁ [अ]प्यह्वा; D₁ s त्वह्वा; D₁ s रवह्वा; T₁ G₁ s महा;
G₁ स हा; G₂ स हा (for त्वह्वा). K₁ s सकृश्च; K₁
सकृच् (for सकृच्). K₁ s om. न. D₁ s-1 वाप्यथ न; T₁
वाप्यविनि; G₁ वाप्यथिनः; G₂ चास दिन (for वाप्यथ
न). D₁ s G₂ द्वितीया (G₂ 'वा'). — G₂ repeats 32°
after 33°. — °) K₁ s वा संक्षये; D₁ s वासां क्षये; D₁ s
वासां क्षयः. K₁ दुद्धिः; B₁ s D₁ s दुद्धिः (for विद्धि).
K₁ कृतविसर्गः; B₁ s. v. D₁ s. v. D₁ s. v. s T₁ G₁ s
(both times). s परं विसर्गः; T₁ तमेव सर्गः; M₁ s-1
विसर्गमेकं (for कृतं विसर्गः). — °) D₁ s संहारम् (for
संहारम्). K₁ s. v. T₁ G₁ s एवं (for एकं).

33 °) D₁ s त्व (for वत्). K₁ वर्णः (for वर्णः).
K₁ B₁ (marg. as in text) प्रवर्णः; D₁ s प्रवर्णः (for

प्रमाणं). G₂ पद्जीववर्णः परमप्रमाणं (s. v.). C₁ Cv:
पद्जीववर्णाः ईषत्तामस-अतितामस-ईषद्वाजस-अतिराजस-
ईषत्सार्विक-अतिसार्विकमेदेन । C₁ — °) D₁ s पूर्वो
(for पूर्वो). B₁ अवापि; D₁ s अप्यस्र; M₁ s-1
अवापि (for 'स्र'). T₁ G₁ s कृणं नीलं पूजनसङ्घः (G₂
'वाप्य-; G₂ 'वास्य') वर्णः; T₁ कृणं नीलं पूजनवाप्य-
मध्यं. — °) G₂ कर्त्तुं (for रक्तं). K₁ s पुरः (for
पुनः). B₁ (marg.) सद्यतरं; D₁ s. v. सद्य (for
सद्य). K₁ सुखं; T₁ G₁ s परं (for सुखं). K₁
s. v. D₁ s. v. s च (for तु). — After 33° 34°, G₂
repeats 32°. — °) K₁ कर्त्तुं; D₁ s वर्णः; T₁ s वर्णा
(for 'वर्ण'). K₁ B₁ सुसुखं; B₁ प्रसुखं; B₁ D₁ s
सुसुखं; G₁ सुसुखं (for सु). B₁ T₁ G₁ s M₁ s-1 तु
(for च).

34 °) K₁ परे (for परं). K₁ तु सुखं; K₁ D₁ s
परार्णः; B₁ च शुक्लाद् (for तु शुक्लं). D₁ विमलं;
D₁ lacuna (for विमलं). — °) D₁ s M₁ s गतकर्म (for
'कर्म'). D₁ s सिध्यति; G₂ सिध्यति. K₁ दानवेन्द्रः;
D₁ s 'विन्द्र. — °) K₁ lacuna for गत्वा तु योनि. D₁ s
तु; T₁ कु. (for तु). D₁ योनि (for योनि). V₁
B₁ s-1 D₁ s. v. D₁ s. v. प्रभवानि दैत्य; D₁ T₁ G₁ s
'वानवी' (G₂ 'दी') श्व (for 'वानि' दैत्य). — °) M₁
जीवः (for जीवः).

35 °) D₁ s गतिम् (for गतिं). K₁ s. v. वार्त्तः;
G₂ च वा (for च वा). K₁ s. v. V₁ D₁ s वृत्तः; K₁
D₁ s वृत्तः; D₁ s T₁ G₁ s वाप (for वाह). K₁
वेत्; K₁ देव; K₁ D₁ s. v. s T₁ G₁ s जीवो (for देवो).
— °) K₁ पुनर् (for पुनः). K₁ वापि; B₁ s. v. s
(marg. as in text). s D₁ s. v. D₁ s. v. s D₁ s. v. s
वापि; D₁ T₁ G₁ s वाप; G₂ वार्त्त (for वाह). C₁ Cv:

C 12. 10061
B 12. 10060. 31
K 12. 1006. 30

श्रुतं सहस्राणि चतुर्दशेह
परा गतिर्जीविगुणस्य दैत्य ।
आरोहणं तन्कृतमेव विद्धि
स्थानं तथा निःसरणं च तेषाम् ॥ ३६
कुण्डस्य वर्णस्य गतिर्निकृष्टा
स मज्जते नरके पच्यमानः ।
स्थानं तथा दुर्गतिमिस्तु तस्य
प्रजाविसर्गान्मुबहून्वदन्ति ॥ ३७
श्रुतं सहस्राणि ततश्चरित्वा

प्राप्नोति वर्णं हरितं तु पञ्चाक्षरम् ।
स चैव तस्मिन्निवसत्यनीशो
युगक्षये तममा संवृतात्मा ॥ ३८
स वै यदा सत्त्वगुणेन युक्तः
स्तमो व्यपोहन्वदते खबुद्ध्या ।
स लोहितं वर्णमुपैति नीलो
मनुष्यलोके परिवर्तते च ॥ ३९
स तत्र संहारविसर्गमेव
स्वकर्मजैर्बन्धनैः क्लिश्यमानः ।

श्रुतं दशमम्, वैष्णवमिदं तन्म । ॐ — ') Ks Gs Ms
गतिं पुनरः V1 पुनर्गतिर (by transp.). Ds. 1 धर्मः;
Gs मर्षः (for वर्णः). Ks कृत्वा; Gs Ms. 5 कृताः;
Gs कृतः (for कृता). — ') Ds. 1 वर्णात् Ks [5]
सुखाः; Ds. as Ds 'रैः'.

36 Ds om. (hapl.) 36-37. — ') Ks. 2. 4 चतु-
र्दशस्य; Gs 'दशस्य (for 'दशेह). — ') Ks Ds
Dss गति (for गतिर). Ks. 2. 4 V1 Bs Ds T Gs-
गणस्य (for 'गुणस्य). — ') Gs आरोहणं (for आरोहणं).
Ks तत्रमसौ (sic); Ks. 4 तस्य ममेव; Ks Bs-
Ds Ds-1 तत्रममेव; Ks Ds तस्य (Ds 'च') ममेव (for
तत्रममेव). Ks बुद्धिः; T1 Gs सिद्धि (for विद्धि).
ॐ Cs: आरोहणं, पूर्वसाधारिद्रवर्णात् मुबहून्वदन्तिः । ॐ
— ') Ds स्थितिर (for स्थानं). Ds om. (hapl.)
from निःसरणं up to स्थानं (in 37°). Ks निःसरणं
(for निःस). ॐ Cp: येन कमेव आरोहणं स्थानं च, तत्रम-
मेव तेषां निःसरणम् । ॐ — After 36, Ds. 1 T1 Gs-
Kumbh. ed. read 44^{ab} (Ds. 1 Kumbh. ed. repeat-
ing it in its proper place). — After the first
occurrence of 44^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

727* अतिप्रसक्तो निरवाच दैव
तत्सकलः संपरिवर्तते च ।

37 Ds om. 37; Ds om. up to स्थानं (for both,
cf. v. l. 36). — ') Ks कर्मस्य (for वर्णस्य). Ds
[च]गतिरः; Gs गति (for गतिर). Ks न कुण्डः;
Ks न कृष्टा (for निकृष्टा). — ') Ks 5 Bs Ds. 1. 1
Ds Ds. 2. 2 सज्जते; Ds मज्जते; Gs माजिते (for
मज्जते). Ks. 5 पच्यमानः; Ds पच' (for पच्य').
— ') Ks. 5 Bs Ds Ms. 1-2 यदा (for तदा). Ms
om. from तिमि up to वर्णं (in 39°). Ks Ds दुर्ग-

तिमि (Ds 'क'स्य (for 'दुर्गति'). Gs स्थानं तथा धूमः
गतिर्गतिस्तु. — ') Ks Ds T Gs-1 Ms निःसरणं; Ds. 1
विःसरणं (for 'गति'). Ds स- (for सु). Ks corrupt.
Ks प्रवर्तते सुबहून् (for सुबहून्वदन्ति).

38 Ms om. 38 (cf. v. l. 37). — ') Ds reads
from श्रुतं up to क्षये (in 38°) twice. Ms. 5 तथा
(for ततश्च). Ds स्वरित्वा (for च'). — ') V1 Bs
च; Ds (both times) lacuna (for तु). — ') Ks.
2. 4 सदैव; Ds स तदैव; Gs न चैव (for स चैव).
Ks. 5 जनीयो; Ds 'सो (for 'ज्ञो). — ') T Gs-1
Ms 1 युगक्षयं (for 'क्षये). Ks Bs (marg. as in
text). 1. 2 Ds Ds. 1. 1 Ds Ds. 2. 2 स तपसा; V1
lacuna (for तमसा). — After 38, T Gs-1 read 41^{ab}.

39 Ms om up to वर्णं (cf. v. l. 37). — ') Ks
Bs Ds सदा; Bs (marg. as in text) तदा; Ts यदा;
Gs दावन् (for यदा). T Gs-1 धूमः (for सत्त्व). Gs
गणेन (for 'गुणेन). — ') Gs ततो (for तमो). Ks
V1 Bs Ds. 1 व्यपोहं (for 'हन्'). Ts ह; Ms. 5 च
(for स्व). Ks तमो व्यपोहं घटते सुबुद्धा; Ks Ds. 2
तमो व्यपोहैव अतर्जितौ वै. — T Gs-1 transp. 39^{ab}
and 40^{ab}. — ') Ks लोहितः (for 'तं). Ks Ds. 2
उपै (Ks 'पै'स्य (for उपैति). Ks Bs. 5-8 (orig.). 2
Dss. as Ds. 1. 1 Ds Ds. 2. 2 नीलान्; T Gs-1 Ms.
5-1 जीयो (for नीलो). — ') Gs पथि (for परि).
Ds. 5 वर्ततेव (for 'ते च).

40 T Gs-1 transp. 39^{ab} and 40^{ab}. — ') Ks.
2. 2 संहारः (for संहार). Ks Ds. 2 विकल्पस्य (for
विःसरणं). Ks V1 Bs. 5-8 एवं; Bs Ds. 1. 1 Ds
Ds. 2. 2 T Gs-1 Ms. 1-2 एकं (for एव). — ') Ks
स्वकर्मजैः; Ks Bs Ds Ds. 1. 1 Ds Ds. 2. 2 स्वकर्म-

ततः स हारिद्रमुपैति वर्णं
 संहारविशेषशते व्यतीते ॥ ४०
 हारिद्रवर्णस्तु प्रजाविसर्गा-
 न्सहस्रशस्तिष्ठति संचरन्वै ।
 अविप्रमुक्तो निरये च दैत्य
 ततः सहस्राणि दशापराणि ॥ ४१
 गृहीः सहस्राणि च पञ्च तस्य
 चत्वारि संवर्तकृतानि चैव ।
 विमुक्तमेनं निरयाच्च विद्धि

सर्वेषु चान्येषु च संभवेषु ॥ ४२
 स देवलोकं विहरत्यमीक्ष्यं
 तदभ्युतो मानुषतामुपैति ।
 संहारविशेषशतानि चाष्टौ
 मर्त्येषु तिष्ठन्मृतन्वमेति ॥ ४३
 सोऽस्मादथ भ्रज्यति कालयोगा-
 न्कृष्णे तले तिष्ठति सर्वकष्टे ।
 यथा त्वयं म्रियति जीवलोक-
 त्तत्तेऽभिधास्याम्यसुरप्रवीर ॥ ४४

C. 12. 10089
B. 12. 200 (80). 44
K. 12. 20. 48

जैरः; Ds. 1 स क' (for स्रक'). Ds. 2 क्रिश्चमानं; Ds. 3 'मानाः. — *) Ds. 4 स तत्र (for ततः स). B. Ds. 5 संहारम्; Gs. 6 हानिद्राम् (s.c.) (for हारिद्रम्). — *) Ks. 7 निक्षेपः; Ds. 1 प्रक्षेप (for विक्षेप-). Ks. 2. 4 गती (Ks. 1 तीर); T. 1 Gs. 3 गतेर (for गते). Ks. 1 व्यप्रीत्य; Ks. 4 व्यतीत्य (for ते). ☞ Cn. व्यतीते, व्यतिगच्छति, कर्मव्यतिहारे तद् (Pāṇini 1. 3. 14) । गतिकान्तवर्धस्य "वी"वातोः अन्तःप्रसिद्धस्य "ई"वातोः पूर्वतिपूर्वसेदं रूपम् (cf. Kaumadi on Pāṇini 6. 4. 66) । ☞

41 *) Ds. 4 हारिद्रः; Gs. 6 हानिद्रः (sic) (for हारिद्रः). B. (marg. as in text) वर्णं; T. 1 Gs. 3 M. 1. 1 वर्णे (for वर्णम्). Ds. 4. 5 स तु (for तु). B. 1 तदा; Ds. 1 तथा (for प्रजा-). Ks. 2. 4 विषर्णे; Ks. B. Ds. 4. 5 Ds. 1. 5 Ds. 2. 5. 5 विसर्गाः; V. 1 B. (marg. as in text) विसर्गाः; Ds. 1 M. 1. 1 विसर्ग (for 'गर्ग'). — T. 1 Gs. 3 read 41st after 38. — *) Ks. 1. 1 B. 1. 5 Ds. 4. 5 Ds. 5 T. 1 Gs. 3 अविप्रमुक्तो (for 'मुक्तो'). Ks. 2. 1 B. 1. 5. 5 निरयेन (Ks. 1 [orig.] 'वेन'); T. 1 Gs. 3 नरकेन; M. 1. 1 निरयाच्च (for 'ये च'). Ds. 6 दैत्यम् (for दैत्य). — *) Ks. 2. 4 B. Ds. 1. 1 T. 1 M. 1 दशापराणि; Ds. 2 दश पराणि.

42 *) Ks. 4 गृहीः; Ks. Ds. 4 जालीः; B. (marg.) गृहीः; Ds. 4 गृहीः; Ds. 4 जालीः; Ds. 1 ततः; T. 1 Gs. 3 M. 1. 1 गतिः (for गतीः). M. 1. 1 च (for च पञ्च). — *) Ds. 4 चैव (for चैव). ☞ Cn. संवर्तकृतानि, कल्पे कल्पे कृतानि ॥ Cn. संवर्तकृतानि । संवर्तः प्रलयः, कृतं सृष्टिः । जयजयजयनीत्यर्थः ॥ Cn. संवर्तकृतानि, महाप्रलयकृतानि । ☞ — *) Ks. 4 विमुक्तम् (for विमु). Ks. B. (marg. as in text) s (marg.) एवं; M. 1. 1 एतत् (for एवं). Gs. 3 निरयाच्च (for 'याच'). ☞ Cn. निरयाच्च,

पापात् । ☞ — *) Ds. 4. 5 चान्येषु. Ks. 4. 5 च.

43 *) Ds. 1 Gs. 3 देवलोकं (for देव). Ks. 1. 1 B. (marg. as in text) Ds. 1 T. 1 Gs. 3 विहरति; B. 1 विहरति; T. 1 M. 1 विहरति (for विहरति). B. (orig.) अमीतम्; B. (marg.) व्यतीर्णः; B. 2 व्यतीर्णः (for 'वर्ण'). — *) Ks. 2. 4 ततो (for ततो). — Ks. 1 om. (hapl.) 43rd. — *) Gs. 3 तवानि (for 'तवानि'). Ds. 4 चाष्टौ (for चाष्टौ). — *) B. 2 Ds. 1. 5 Ds. 2. 5. 5 तिष्ठन्मृतन्वम् (for 'तिष्ठन्'). Ks. 1 असृतन्वः; T. 1 Gs. 3 असृतन्वम् (for असृतन्वः).

44 Ds. 1 T. 1 Gs. 3 Kumbh. ed. read 44th (Ds. 1 Kumbh. ed. repeating it here) after 36. — *) T. 1 Gs. 3 सो (for सो). Ks. 1 अपः; T. 1 अपि (for अप). Ks. 1 अश्रति; Ks. Ds. 1 अश्रति (for अश्रति). Ds. 1 (both first time) सोऽस्मादथ भ्रज्यति कालयोगात्; Gs. corrupt. — Gs. 4. 5. — *) Ks. 1 V. 1 कृष्णे तले; Ks. 1 कृष्णे जने; Ks. Ds. 1 कृष्णे तले; Ds. 1 कृष्णे तले; Ds. 1 (both first time) T. 1 Gs. 3 M. 1. 1 कृष्णे वर्णे (for कृष्णे तले). Ks. 2. 4. 1 Ds. 1 सर्वकष्टे; B. Ds. 1. 5 Ds. 1 Ds. 1 'कष्टे; Ds. 4. 5 'कष्टे; Ds. 1 (both first time) 'कृष्णे; Ds. 1 (both second time) 'कष्टे (for 'कष्टे). — *) Ks. 1 तथा (for तथा). T. 1 त्वया (for त्वयं). Ks. Ds. 1 निष्यति; B. (marg. as in text) Ds. Ds. 1 M. 1. 5 तिष्ठति; Gs. 3 विष्यति (for 'ति'). Ks. (also as in text) काललोके; B. 1 Ds. 4. 5 Ds. 1 M. 1. 1 Cp जीवलोकः; Ds. 1 'लोकः; Cpp देवलोकं (for जीवलोकम्). — *) Ds. 1 T. 1 Gs. 3 ततो (for तले). Ks. 1 [s]तिधासति; Ks. 1 [s]तिधास्यामि; Ks. 1 'वास मे; Ds. 1 'वास्यामि. Ds. 1 प्रवीरः. Ds. 1 स तेमिधास्याम्यसुरप्रवीर.

45 *) Ds. 1 देवानि; T. 1 Gs. 3 Cn. देवानि (for

C. 12. 10070
B. 12. 2071 (C. 14)
E. 12. 2001. 45]

दैवानि स व्यूहशतानि सप्त
रक्तो हरिद्रोऽथ तथैव शुक्लः ।
संश्रित्य संभावति शुक्लमेत-
मष्टापरानर्च्यतमान्स लोकान् ॥ ४५
अष्टौ च षष्टि च शतानि यानि
मनोविरुद्धानि महाद्युतीनाम् ।
शुक्लस्य वर्णस्य परा गतिर्या
त्रीण्येव रुद्धानि महानुभाव ॥ ४६
संहारविश्लेषमनिष्टमेकं

चत्वारि चान्यानि वसत्यनीशः ।
षष्ठस्य वर्णस्य परा गतिर्या
सिद्धा विशिष्टस्य गतकृमस्य ॥ ४७
सप्तोत्तरं तेषु वसत्यनीशः
संहारविश्लेषशतं सशेषम् ।
तस्मादुपावृत्य मनुष्यलोके
ततो महान्मानुषतामुपैति ॥ ४८
तस्मादुपावृत्य ततः क्रमेण
मोऽग्रे स्म संतिष्ठति भूतसर्गम् ।

दैवानि). Kt संयूहः (for स व्यूहः). —¹) Ds 1
हरिद्रश्च; Gs 'त्रेति (for 'द्रोऽथ). Kt कृष्णं; Bs
(marg.) Ds 1. 1. 1 कृष्णः (for शुक्लः). — Ds reads
45° twice. —²) Ks 1 संयूहः; Ks संयुतिः; Kt
Ds (both times) संहारः; Bs संयूहः; Bt Ds 1 T
Gs 1 संयूहः; Ds 1. 1. 1 संयूहः; M 1 1-1 Cpp (gloss:
प्राप्य) संयूहः; Cp संश्रित्य (as in text). Ds T Gs 1
शुक्ल (for शुक्लम्). Kt Ds Ds 1 (both times) T
Gs 1 M 1 एव; V 1 Bt Ds 1 एतद् (for एतम्).
—³) Ks Ds 1 Gs अष्टौ च (Ds च) रान्; Ks अष्टा-
पदान्; Ks Bs Ds Ds 1. 1. 1 Ds 1 M 1 1-1 Cv (gloss:
अष्टम्यः अष्टान्, सप्तपिण्डान्) अष्टावरान्; Kt Ds Ds 1
त (Ds च) व्यावरान्; T 1 अष्टावरान्; T 1 Gs अष्टा (Gs
'ष्टा) मरान्; Gs अष्टावरान् (for अष्टावरान्). Kt Ds
अष्टौ (Kt 'व्य' वसतः (Ds 'वस'); Bs Ds 1 T 1 M 1
1-1 अष्टौ तमा M 1 'रा' मस; T 1 Gs 1 अथ स (Gs त)
मानस (for अष्टौ त). Ks सुः (for स).

46° Kt om. the first च. Ks सष्टौ; Ks Bs
(marg. as in text) Ds 1. 1. 1 Gs M 1. 1. 1 षष्टिश्च;
T 1 षष्टिश्च (for षष्टि). Ks 1 याति; Ds 1 जैव; Ds
(also as in text) याति; Ds 1 T 1 Gs M 1. 1. 1 याति
(for याति). —²) Ks 1 V 1 Ds 1 T Gs 1 निरुद्धानि;
Ds विरुद्धानि; Cv (gloss: मरकटके मनसा व्यापान्)
मनोविरुद्धानि (for विरुद्धानि). Bt (marg. as in
text) मनीषा; T Gs शुचीनि (for 'मान्). ☞ Cp:
मनोविरुद्धानि, मरकटः शोमकानि । ☞ — After 46°, T 1
reads 47°. T 1 Gs 1 om. 46°. —³) Gs कृष्णस्य
(for वर्णस्य). Ds Ds (before corr.) तया (for
परा). Ds मति (for मतिर्). — Ks 1. 1. 1 Ds om.
(hapl.) 46°-47°. —⁴) V 1 Bt (marg. as in text). 1
Ds 1. 1. 1 M 1 श्रीपावः; Bs (marg. as in text) श्रीपावः;

Ds 1. 1. 1 श्रीपावः (Ds 'व्या' वि; T 1 Gs 1 M 1 तृष्णावि-
(Gs 'नि'); M 1. 1. 1 श्रीपावः (for श्रीपावः). Bt 1
Dn 1 Ds 1 M 1. 1. 1 महानुभावः; T 1 Gs 1 'शुचीनी'
(for 'नुभाव'). ☞ Cv (reading तृष्णाविरुद्धा): तृष्णा-
या अविरुद्धा, आकाङ्क्षितसकलकलदात्री । ☞

47 Ks 1. 1. 1 Ds om. 47° (cf. v. 1. 46). Ds
om. (hapl.) 47°-48°. T Gs 1 read 47° after 48.
—²) V 1 Bs Ds 1. 1. 1 T Gs विश्लेषनिविष्टम्; Gs 'मनि-
ष्टिम् (for 'मनिष्टम्). Ds 1 एके (for एकं). — V 1
reads 47° on marg. —³) Ks om. चान्यानि. Ds 1
Ds वसति. ☞ Cn: मनीषा; योगैश्वर्योपस्थापितान्दिग्धा-
न्मोर्गोसकलमसर्वः । ☞ — Ds 1 om. 47°-48°. T 1
reads 47° after 46°. —⁴) Ks सिद्धानि शिष्टस्य; Ks
Bs 1 (both marg.) Ds 1. 1. 1 सिद्धा (Ds 1. 1. 1 'द्वौ' च
सिद्धस्य; Kt Bs (orig.) 1. 1. 1 सिद्धावति (Bt 'सि' ष्टस्य;
Bs 1 Dn 1 Ds 1. 1. 1 सिद्धावसिद्धस्य; T Gs 1 सिद्धा
विशिष्टस्य; Cv सिद्धा विरुद्धस्य (for सिद्धा विशिष्टस्य).
Ds 1. 1. 1 कर्मस्य (for 'कृमस्य). ☞ Cn: सिद्धाव-
सिद्धस्य, शुद्धमहासाक्षात्कारेण जीवन्मुक्ततामप्राप्तस्य । ☞

48 Ds om. 48°; Ds 1 om. 48 (for both, cf.
v. 1. 47). —²) Ks सप्तो नु; Ks उत्तोररं; Ks
सप्तोत्तरं (for सप्तोत्तरं). Ks V 1 Bs 1. 1. 1 Ds 1. 1. 1
1. 1 Ds 1. 1. 1 तत्र (for तेषु). Ks वसति; Kt
Ds चरति. Ks मनीषा; T 1 Gs मनीषा. ☞ Cv:
सप्तोत्तरं, सप्तपादाङ्गोकेभ्य उत्तरम् । ☞ —³) Ks विश्लेषः;
Ds त्वश्लेषः; T Gs 1 M 1 सशेषः. —⁴) Ks उपावृत्तः;
Ds 'वृत्तः; T 1 Gs 1 उपावृत्तः (for उपा'). Kt om.
from मनुष्य up to मुपैति (in 48°). V 1 Bs 1. 1. 1 Ds 1
Ds Ds 1. 1. 1 Gs 'लोके (for 'लोकं). —⁵) Bs T 1
महा (for महान्). — After 48, T Gs 1 read 47°.

स सप्तकृत्वश्च परैति लोका-

संहारविक्षेपकृतप्रवासः ॥ ४९

सप्तैव संहारमुपप्लवानि

समाप्य संतिष्ठति सिद्धलोके ।

ततोऽप्ययं स्थानमनन्तमेति

देवस्य विष्णोरथ ब्रह्मणश्च ।

शेषस्य चैवाथ नरस्य चैव

देवस्य विष्णोः परमस्य चैव ॥ ५०

संहारकाले परिदग्धकाया

ब्रह्मणमायान्ति सदा प्रजा हि ।

चेष्टात्मनो देववर्णाश्च सर्वे

ये ब्रह्मलोकादमराः स्म तेऽपि ॥ ५१

प्रजाविमर्गं तु सशेषकालं

स्थानानि स्थान्येव सरन्ति जीवाः ।

निःशेषाणां तत्पदं यान्ति चान्ते

सर्वापदा ये सदद्या मनुष्याः ॥ ५२

ये तु च्युताः सिद्धलोकात्क्रमेण

तेषां गर्ति यान्ति तथानुपूर्व्या ।

C 12. 271. 53
B 12. 271. 53
V. 12. 271. 53

49 Das. as om. 49^{ab}. — ^a) Ds उपाकृत्य; T G1. s अपाकृत्य (for उपा). — ^b) Ks संग्रेणसं (sic); K1 Ds. s सोम्रेः समं; V1 Bo. 1. s Dn1. na Ds Ds. s. s. s संग्रेण सं; T Gs स्वर्गे स सं; G1 स्वर्गे समं; Gs सोम्रेषु सं (for सोम्रे स सं). Bs मृतसंगं; Ds. 1 M1 'सर्गे; T1 Gs 'वर्गं; M1. s. s 'सर्गं (for 'सर्गम्). — ^c) Ks Das कृत्वाद् (for कृत्वद्). Ds. 4 च परैति; T1 G1-s समुपैति; M1 च उपैति (for च परैति). — ^d) Ks V1 Bo. s-s Das. as Dn1. na Ds Ds. s. s-s प्रभावाः; Ds प्रभावाः (for 'स').

50 ^a) Ks संहार (for 'रम्). Ts उपप्लवाश्च (for 'प्रवानि). Ks सप्तैव संहारतपप्लवानि. ☞ Cn: संहारम् इति जमुलन्तम् । सप्त मूरादिसप्तलोकान्ताहलोकान्, मनो-बुद्धिमदितानि ज्ञानेन्द्रियाणि वा संहार्यैव, बोधेन बाधित्वा ॥ Cs: उपप्लवानि, मरणानि । संहारं बाधकत्वं । ☞ — ^b) Ds. 1 समाप्य वस् (for समाप्य सं). Ks. 1 V1 Bo. s-s Das. as Dn1. na Ds Ds-s M1. s. s जीव (for सिद्ध). K1 Ds लोकः (for 'लोके). ☞ Cs: समाप्य, अनुमूय । ☞ — ^c) Dn1 [5] ज्यव- (for 'वं). Gs एव (for एति). — ^d) Ks देवस्य; Bs देवस्य (for दे). Ds ब्रह्मणश्च (for ब्र). — ^e) Ds. 1 चैकस्य; T G1-s M1. s-1 देवस्य (for चैवाथ). ☞ Ca: शेषस्य, संकर्मणाकथय । ☞ — ^f) Dn1 जैवं (for जैव).

51 ^a) Das. as Ms कायो; T1 G1. s देहा (for 'काया). ☞ Ca: परिदग्धकाया, क्षीणभौतिकलितैक-देहाः । ☞ — ^b) Ds कायाणि. T1 G1. s तदा; Gs तथा (for तदा). — ^c) Ks चेष्टात्मनो; G1 हेष्टात्मनो; M1 चेष्टात्मनो (for 'क्षयो). — ^d) Das च (for दे). T G1-s M1. s-1 'लोके (for 'लोकाद्). K1. s. s B1. s Dn1. na Ds Ds. s अपरा स (K1 स); T G1. s M1.

s-1 क्षमराः स (M1. s. s 'राक्ष); Gs [5] क्षमराः स (for क्षमराः स). Ds ते ते (for तेऽपि).

52 ^a) K1 V1 Ds. s. 1. s M1 -निमर्गं; Das. as Ds Cv -विसर्गं; T G1-s -निमर्गं (for -विमर्गं). Ks Ds 1 च; Ds. s तु (for तु). K1. s. s सदैव; Ks V1 Ds. 1. s सदैव; K1 lacuna; Ds सदैव (for सशेष-). Ks काले; Ds T G1-s M1 Cs. v कालाः (for 'कालं'). ☞ Cp: प्रजाविमर्गं प्राप्य सशेषकालं, सशेषाः, कर्मशेष- [स]हिताः । विमर्शकोपः छान्दसः ॥ Cv: सशेषकालाः, संसारानुभावककालशेषसहिताः । ☞ — ^b) Ks स्थान्येव; K1 Ds स्थान्येव (Ds 'न्ये च); Bs स्थान्येव; Ds स्थान्येव (for स्था). Ks Ds (marg. as in text) सरति; V1 Bo. s Ds T1 G1-s M1. s. s वसति; Ds सरति; Ds. 1 रमति (for सरन्ति). Das. as जीवः. — Ks om. 52^a-61^d. — ^c) Dn1. na Ds Ds. s Cs निःशेषतस्य; T G1. s M1. s-1 निःशेषा वै; Gs निःशेषा वै (for निःशेष-प्राणां). V1 Bs (marg.) चान्ये; Dn1 (also as in text) चान्ये; Gs ते वै (for चान्ते). — ^d) K1 Bo. s-s Das. as Dn1. na Ds-s Cp सर्वे देवा वै; V1 सर्वाश्च चार्यं; Ds T G1-s M1. s-1 Cs (gloss: श्वेतद्वीपवा-सिनिः) सर्वावदावैः (for सर्वापदा वै). Bs सदद्या न; Das. as Ds सदद्या (for सदद्या). K1 मनुष्याः.

53 Ks om. 53 (cf. v. 1. 52). — ^a) K1 वे तु युताः; Ds T Cs वे न च्युताः; Ds वेनच्युताः; Ds वेवच्युताः; T1 G1. s वे च च्युताः; Gs वच्युताः (sic) (for वे तु च्युताः). K1. s. s Bo. v Das सिद्ध (Bo 'हि) लोकाः; V1 T1 G1. s सिद्ध (G1 'हि) लोकाद्; Ds (marg. as in text) स्वर्गलोकाः; M1 क्षिण्व (for सिद्ध). — ^b) V1 Bo. s-s Das. as Dn1. na Ds Ds. s-s T1 Gs यथा; M1 तदा (for तथा). Ks Ds

C. 12 10679
B. 12 20 [ac] 53
K. 12 206. 34

जीवाः परे तद्वलवेषरूपा
विधिं स्वकं यान्ति विपर्ययेण ॥ ५३
स यावदेवास्ति सशेषशुक्ले
प्रज्ञाश्च देव्यां च तथैव शुक्ले ।
तावत्तदा तेषु विशुद्धभावः
संयम्य पञ्चेन्द्रियरूपमेतत् ॥ ५४
शुद्धां मतिं तां परमां परैति
शुद्धेन नित्यं मनसा विचिन्वन् ।
ततोऽप्ययं स्थानमुपैति ब्रह्म

-पूर्वाः; Da. पूर्वाः; D. T. G. 1. पूर्वाः (for 'पूर्वाः')
—^a) K. Da. T. जीवापरैः; Da. जीवापरैः; Da.
जीवापरैः; Dn. जीवाः परैः; G. जीवापरैः (for जीवाः
परैः). K. 1. बलवेषः; V. Bo. 1-2 Da. 2. Dn. 1. 2.
Ds. 2. 3. 3. Cp. बलवेषः; G. बलवेषः; M. 1. 1.
बलवेषः (for 'वेषः'). —^d) K. T. विधिं स्वकं; Bo. 1.
Dn. 1. 2. Ds. 2. 3. 3. एवं एवं (Bo. Ds. चं चं) विधिं; D.
स्वकं विधिं (by transp.); G. विधिं स्वका. K.
कांति (for यान्ति). K. विपर्ययेन.

54 Ks om. 54 (cf. v. l. 52). —^a) G. एवास्ति;
M. 1-2 एवास्ति (for 'स्ति'). K. सुशेषः; B. (marg.)
Da. 1. 2 T. G. 1-2 विशेष (for 'स'). K. M. 1-2 अन्ते;
K. Da. Da. 1. मुक्ते; Da. 1. अन्ते; T. G. 1-2 भावः; C.
मुक्तिः (for मुक्ते). K. मयावदेवास्तिमशेषमन्ते (sic);
Da. 2. 2 मयावदेवास्ति विशेष उक्ते. ☞ C. 3. मः, विदु-
लोकप्रत्युतिरादित्यावविशेषभावो, वैशिष्ट्यप्राप्तिर्भावदिति । ☞
—^b) K. T. G. M. देव्याश्च; V. Ds. Cs. दिव्ये च;
B. संभाव्य; B. (also) देवो च; Ds. 1. 2 देव्यो च;
T. दिव्याश्च; G. देव्याश्च; G. देव्ये च (for देव्यो च)
T. G. 1-2 च (for 'द्विच'). D. सूक्ते (for शुक्ले). —^c)
K. 1. तथा तेषु; K. B. Da. 1. तदा; B. 'तथा' तेषु मु-
V. Bo. 1-2 Dn. 1. 2 Ds. 2. 3. 3. तदर्थे (B. 'ते' तु;
T. G. 1-2 तु नाम्नेषु; T. M. 1-2 तरत्वे (for तदा
तेषु). G. भावं (for भावः). —^d) K. 1. 2. 2. 1. Ds.
1. 1. 2. एव (for एतत्).

55 Ks om. 55 (cf. v. l. 52). —^a) Da. 1. मतिं
(for मति). K. Da. 1. transp. तां and परमां. K. ता;
D. मां (for तां). Ds. T. M. प्रवर्ति; Da. 1. उपैति;
T. G. 1. 2 प्रवर्ति; G. प्रवर्ति (for परैति). —^b) K.
शुद्धे (for 'न'). G. सत्त्वं (for निहं). D. विचिन्व

दुष्प्रापमभ्येति स आश्चर्यं वै ।
इत्येतदाख्यातमहीनसत्त्व
नारायणस्येह बलं मया ते ॥ ५५
वृत्र उवाच ।
एवं गते मे न विषादोऽस्ति कश्चि-
त्सम्यक्च पश्यामि वचस्तवैतत् ।
श्रुत्वा च ते वाचमदीनसत्त्व
विकल्मषोऽस्म्यद्य तथा विषाप्मा ॥ ५६
प्रवृत्तमेतद्भगवन्महर्षे

(for 'म्बन्'). —^a) K. 1. 2. T. M. उपेत्य; M. 1. 1. 2
उपेत्य (for 'ति'). K. 1. 2. Da. Ds. 1. ब्रह्मन् (for ब्रह्म).
☞ Cp. ततः, ज्ञानसमनन्तरमेव । ☞ —^d) K. M. 1. 1. 2
दुष्प्राप्यम् (for 'पम्'). K. अन्त्ये; Da. अन्त्येति;
T. G. 1. 2 अन्त्ये; T. अन्त्येति; G. अन्त्येति (for अन्त्येति).
—^e) G. 1. 2 भावमानम् (for 'तम्'). B. (marg.
as in text). 1. Da. Da. 1. T. G. 1-2 M. 1-2 अहीन- (for
अहीन-). K. 1. 2 V. Ds. 1. 2. 3 T. G. 1-2 सत्त्वं (for
'सत्त्व'). —^f) Ds. 1. फलं (for बलं).

56 Ks om. 56 (cf. v. l. 52). G. om. the ref.
— After the ref., Ds. 1. ins.:

728* एवं स देवो भगवानुवाच

सनत्कुमारो मधुरामिभाषी ।

—^a) B. om. 1. G. om. स्ति. —^b) Ds. 1. T. M.
प्र- (for च). Da. 2. 2 वरस (for वचस्). Bo. 1. 2
Dn. Ds. Ds. 1. 2. 3 तथैतत्; B. Ds. (also) तथैव; Dn.
तथैते; Ds. 1. तदैव तत्; T. G. 1. 2 M. तदैव; T. G.
तदैव (G. 'व' (for तदैवत्). —^c) K. B. 1. 2 Dn.
1. 2 Ds. 1. 2. 3 तु (for च). K. 1. 2. 1. Ds. 1. 2 T. G. 1. 2 M.
वाचम्; Dn. वाचम् (for वाचम्). K. अहीन- (for
अहीन-). K. सत्त्वा; Ds. 1. T. G. 1. 2 सत्त्वं (for 'सत्त्व').
—^d) K. विकल्मषोऽस्म्यद्य; K. विकल्मसोः सद्य (sic);
K. Ds. 1. विनष्टदोषोऽस्म्यद्य (K. 'दोष'); Ds. विकल्म-
षोऽस्म्यद्य (for 'दोऽस्म्यद्य').

57 Ks om. 57 (cf. v. l. 52). —^a) K. प्रवर्तम्;
G. वृत्तं तम् (for प्रवृत्तम्). Ds. 1. M. भगवान्; Ds. 1.
गमनं (for भगवन्). T. G. 1. 2 महर्षे (for 'वै'). —^b)
Ds. 1. महामहर्षे; G. महामहर्षे (for महामहर्षे). K. 1. 2. 3
शुद्धम्; B. (marg.) चित्रम्; Ds. 1. चक्षुर (for चक्षम्).

महाद्युनेश्चक्रमनन्तवीर्यम् ।

विष्णोरनन्तस्य सनातनं त-

त्स्थानं सर्गा यत्र सर्वे प्रवृत्ताः ।

स वै महात्मा पुरुषोत्तमो वै

तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितम् ॥ ५७

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा स कौन्तेय वृत्रः प्राणानवाप्तवान् ।

योजयित्वा तथात्मानं परं स्थानमवाप्तवान् ॥ ५८

छिर उवाच ।

अयं स भगवान्देवः पितामह जनार्दनः ।

मनन्कुमारो वृत्राय यच्चदास्वातवान्पुनः ॥ ५९

भीष्म उवाच ।

मूलस्थायी स भगवान्भवेनानन्तेन तेजसा ।

तत्स्यः सृजति तान्भावाभ्यानां रूपान्महानृपाः ॥ ६०

तुरीयार्धेन तस्येमं विद्धि केशवमन्युतम् ।

तुरीयार्धेन लोकांश्चीन्मावयन्त्येष बुद्धिमान् ॥ ६१

अर्वाक्षितस्तु यः स्थायी कल्पान्ते परिवर्तते ।

स शेते भगवानप्सु योऽसावतिबलः प्रभुः ।

तान्विधाता प्रसन्नात्मा लोकांश्चरति श्लाघ्यवान् ॥ ६२

सर्वाण्यशून्यानि करोत्यनन्तः

C. 12. 10091
B. 12. 2011007. 54
K. 12. 201. 54

Be (marg.) अनुत्स्य (for अनन्तः). Dt धीर्वै. —^a) K1. 2. 7 B1 D1 3 अर्वाक्षित (K1. 1 'त'स्व (for अनन्तस्व). B1 सनातनस्य (for 'नं तत्). T1 G1-3 यत् (for तत्). —^a) K1 सर्वैः; K2 सर्गे; Bo Das Dns Ds-1 निसर्गा (Das 'गर्गद्); B1 विसर्गा; Dns सर्गाद्; Dns ही-सर्गा; M1. 1 सर्वा (for सर्गा). K1 सर्गाः; K2 सर्गे (for सर्वैः). —^a) K1 Da 3 [s]च्युतो; T1 G1-3 [s]सौ (for वै). —^a) D1. 1 तस्यै (for तस्मिन्). K1 B1. 3 Das प्रतिष्ठं (for 'ष्ठितम्).

58 Ks om. 58 (cf. v. 1. 52). —^a) M1 उक्ताः (for उक्त्वा). T G1-3 तु (for स). —^a) K1 वृत्राः; K2 वृत्रः; T2 G1 वृत्रं (G1 'तं' (for वृत्रः). M1. 3. 3 अपासुवन् (for अवा). —^a) Ds (marg. as in text) [वा]मना (for तथा). —^a) K2 पर (for परं). Ds. 1 अवाप्तवान् (for अवाप्तवान्). — After 58, B1 ins. an addl. colophon [sub-parvas: मोक्षधर्मः].

59 Ks om. 59 (cf. v. 1. 52). K1 reads 59 on marg. K1 om. the ref. —^a) Dns देवं; M1 देव (for देवः). —^a) Ds. 3 T2 यं तम्; Ds यं तद् (for यत्तद्). T1 G1-3 यदुवाच पुरा तव.

60 Ks om. 60 (cf. v. 1. 52). —^a) Bo Dns. ns Da Ds. 2. 2. 3 महादेवो (for स भगवान्). K1 Da 3 च (for स). ☞ Ca: मूलस्थायी, सर्वप्रधानभूतः ईश्वरः ☞ Cp: मूलस्थायी व्यूहकः । ☞ —^a) K1 Das. ns स्वेना-मन्तेन (sic); K2 स्वेनामन्तेन; Bo Dns. ns Ds Ds. 3. 3 भगवान्मन्तेन; B1 D1 M1 स्वेनामन्तेन; Ds 'मन्तेन (for 'मन्तेन). —^a) K1. 3 तस्यै; Ds (before corr. as

in text) तत्; 11 तस्यै; G1. 3 तस्यै; (for तस्यै); V1 सचान् (for भावान्). —^a) K2 नानार्थवान्; Ds. 1 नानुस्वान् (for नाना); K1 D1 महात्तवान्; V1 Bo. 3. 3 Das Dns. ns Ds Ds. 3. 3 T2 G1. 3 M1. 3-1 'मनाः; B1 'बलाः; Ds 'प्रजाः; T1 G2 'मनः (for 'तपाः).

61 Ks om 61 (cf. v. 1. 52). —^a) Ds Cs. v तुरीयांशेन; T1 G1 तुरीयैर्न तु; T2 मदीयार्धेन; G2 तुष्टे चार्धेन; M1 तुरीयांशेन (for तुरीया). K1 Da 3 तस्यैव; Ds. 1 केशेन; T1 G1-3 तस्यै (G2 'स्यै'मे (for तस्यैमे). ☞ Ca. n: तुरीयांशेन, अष्टमभागेन (Ca: अष्ट-मांशेन) ☞ Cp: अर्धपदमंशपरम् । तुरीयांशेन ☞ Cs: तुरी-यांशेन, विचतैजसप्राज्ञाकृमवस्वात्रयमपेक्ष्य तुरीयब्रह्मरूपेण । यदा अनिरुद्धांशेनेत्यर्थः । ☞ — After 61^{ab}, T G1-3 M1. 3-1 Kumbh. ed. ins.:

729* तुरीयांशेन ब्रह्माणं तस्य विद्धि महात्मनः ।

[G1. 3 M1. 3. 3 तुरीयैर्न तु; Kumbh. ed. तुरीयांशेन (for 'यार्धेन). T1 G1 M1. 3. 3 महात्मनाः (T1 'ना' (for 'मनः).]

—^a) K1. 2. 7 Da 3 स तु (K1 तु) यार्धेन; G1 तुरीयैर्न च (for तुरीयांशेन). —^a) T G1-3 जयज्वेय; M1 जय-वति (for जाव). K1. 3. 3 Das Dns. ns Ds Ds. 2. 3 [ए]व; T G1-3 हि (for [ए]व).

62 —^a) K1 V1 Bo. 3. 3 (marg.). 3 Das. ns Ds Ds. 3-1 T G1-3 Cp अवाप्सिन् (B1 [orig.] 'वप्सि'वत्; K1 Da 3 अपाप्तवत्; M1. 3-1 अपां तेषां (for अर्वाक्षित-). K1. 1 G1 यत् (for क). K2 कापी; B1 कापी

C. 12. 10081
B. 12. 2877a01.14
E. 12. 209 64

सनत्कुमारः संचरते च लोकान् ।

स चानिरुद्धः सूत्रते महात्मा

तत्त्वं जगत्सर्वमिदं विचित्रम् ॥ ६३

युधिष्ठिर उवाच ।

वृत्रेण परमार्थज्ञ दृष्टा मन्येऽऽत्मनो गतिः ।

शुभा तस्मात्स सुखितो न शोचति पितामह ॥ ६४

शुक्रः शुक्राभिजातीयः साध्यो नावर्ततेऽनघ ।

तिर्यग्गतेश्च निर्मुक्तो निरयाच्च पितामह ॥ ६५

हारिद्रवर्णे रक्ते वा वर्तमानस्तु पार्थिव ।

तिर्यगेवानुपगम्येन कर्मभिस्तामसैर्वृतः ॥ ६६

वयं तु भृशमापन्ना रक्ताः कष्टमुखेऽमुखे ।

कां गतिं प्रतिपन्स्यामो नीलां कृष्णाधमामथ ॥ ६७

भीष्म उवाच ।

शुद्धाभिजनसंपन्नाः पाण्डवाः संश्रितव्रताः ।

विद्वत् देवलोकेषु पुनर्मानुष्यमेप्यथ ॥ ६८

प्रजाविसर्गं च सुखेन काले

(for स्वाधी) — °) Ks कलान्ते; Ds कलान्ते (for कल्पान्ते). — °) Ks जलेते (for स जलेते). K1 बलवान् (for भग). K1.2 Bt.3 (marg.) : Das 34 दत्त (for जप्सु). Ks जलेते बालवद्वत्स. — °) Ds.1 जतिबलं; M1 'बलः' (for 'बलः'). — °) K1 Ds.1 T1 G1.2 तद्; Ds.1 तं (for तान्). Ds.1 प्रसन्नोन्वो (for 'ब्रह्मा'). Ks तान्विवाच स सङ्ग्रामा. — °) K1.2.4 Dns लोकाश्च. K1.4 ब्राह्मणाः.

63 °) T G1.2 M1.1-1 शुन्वानि (for [अ]श्व). M1 करोतु (for 'ति'). Ds.1 जमत्तः (for जनन्तः). ☞ Cp: अश्वन्वानि, पुत्रसौत्रादिद्वारा पूर्णानि । ☞ — °) Ks V1 Bo.2.2 Das.34 Dns.14 Ds D2.2.2-2 सना-तनः (for सनत्कुमारः). Ks Das.34 Gs स चरते; Ts संचरते. K1.2.4 Ds.1 स; Ds वा (for च). — °) Ks Bs Das.34 Ds.1 चानिरुद्धः (for 'रुद्धः'). Dns सूचति. — °) Ds T1 G1.2 तत्त्वौ; Ds तत्त्वौ (for तत्त्वं). K1.2.1 Das पवित्रं; Ds.1 च चित्रं (for विचित्रम्).

64 Ds वृत्र (for युधिष्ठिर). — °) Gs वृत्रे च (for वृत्रेण). Ks Bs परमात्मज्ञः; K1 Gs 'यज्ञः'; Ds.1 'यज्ञः'; Gs 'यज्ञः'; M1.2-1 'यं च' (for 'यज्ञः'). — °) K1 Gs दृष्टा; Gs कृत्वा (for दृष्टा). K1.2.4.1 Ds.2.2 T1 G2.2 M1.2-1 मनो (for ज्ञमनो). T1 Gs गतिः; Gs गतं (for गतिः). Ds.1 दृष्टा तत्र मनोगतिः. — °) V1 M1.2 शुद्धा (V1 'दात्तः'); Bo.2 Dns Ds1 Ds.2.1 शुद्धा; M1 शुद्धौ (for शुद्धा). Bs (marg. as in text) समुत्पिबो; Dns Ds.2.1 स सुखितो (Ds 'स'). T G1.2 सुखादसादसुखि (G1 'हि') वी. — °) M1.2 लोके न (hypermetric) (for न).

65 K1 om. (hapl.) 65. — °) Ds1 T2 G1.2 M1 शुक्रः (for शुक्रः). Ks 'वासी च'; G1 'जलोच' (for 'च'). Ks शुक्रशुक्रतपासवासीचः (corrupt); Ds.1

शुक्राशुक्रौ विजानीयात्. — °) Ks संख्या; K1 Ds.2 संख्या; Bs Das.34 Dns Ds Ds साध्या; Ds सांख्या; Ts सद्यो (for साध्या). K1 [5]नघ; T1 G1.2 [5]नघः. Ds.1 ताभ्यामावर्तते जगत्. — °) Ds तिर्यग्गतौ (for 'तेज'). Ts निर्मुक्तो.

66 °) Ks Bs T1 G1 हरिद्र- (for ह्री). K1.2 'वर्णो' (for 'वर्ण'). K1.2 रक्ते; Ks वर्णे (for रक्ते). — °) K1 वर्तमानास्. Bs च पुमान्; Ds.2 पार्थिवः. — °) K1.2.4 अनुपपेति; Ds.1 'वर्तते' (for 'पश्येत्'). — °) Ks तारसैर् (for तामसैर्). Bs (marg. as in text) युक्तः; Ds.1 वृताः; Gs स्मृतः.

67 °) G1 भवम् (for भृशम्). Dns अत्यन्ना (for आपन्ना). ☞ Cp: आपन्नाः आपद्रस्ताः । ☞ — °) Das.34 रक्त (for रक्ताः). K1.4 काष्टमुखे; Ks V1 Bo.2.1.2 Dns.14 Ds D2.2.2.2 M1 Cp दुःखसु (Bo Ds Cp 'सु') खे; K1 Ds.2 कष्टे सुखा; Ds.1 कृष्णं सुखा; T G1.2 क (Ts का) द्याः सुखे; G1 कष्टा सुखे; M1.2 काष्टमुखे (for कष्टमुखे). Ms न वै (for सुखे). — °) Das Ds om. प्रति. — °) Ds.2 नीलाः; Gs समां (for नीलां). K1.2.4 कृष्णमथाधमां; K1 V1 Ds.2 कृष्णां तथाधमां; Ds T G1.2 कृष्णां समामथ (for कृष्णमथामथ). Ds नीलां कृष्णमथमा यथा. ☞ Cn (reading कृष्णमथाधमाम्): कृष्णया सहितामधमां कृष्णमथाम् । ☞

68 °) T1 G1.2 शुद्धाभिजन (for शुद्धा). — °) K1.2 संश्रितः; Das.34 ससिने (sic); Ds Ds.2.2 संश्रित- (for संश्रित). — °) Ds1 किं ह्य (for विद्वत्). — °) Bo.2.1 Das Dns.14 Ds Ds.2 T2 मानुषम् (for 'पुत्रम्'). K1.2.1 Ds.2.1-2 आपन्नाय (for पृथ्वय).

69 °) Ds1 प्रजाविसर्गे; Ds.1 'विसर्गाच्च'; T1 G1 'विसर्गः'; T2 G2.2 M1.2-1 'विसर्गं' (for 'विसर्ग'). Bs

प्रत्येत्य देवेषु सुखानि भुक्त्वा ।
सुखेन संयास्य सिद्धसंख्यां

मा वो भयं भूद्विमलाः स्व मर्वे ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकसप्तम्यधिकद्विदशतमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

२७२

युधिष्ठिर उवाच ।

अहो धर्मिष्ठता तात वृत्रस्यामिततेजसः ।

यस्य विज्ञानमतुलं विष्णोर्मक्तिश्च तादृशी ॥ १

दुर्विज्ञेयमिदं तात विष्णोरमिततेजसः ।

कथं वा राजशर्दूल पदं तज्ज्ञातवानमौ ॥ २

भवता कथितं श्वेतच्छ्रद्धे चाहमच्युत ।

भूयस्तु मे ममृन्पन्ना बुद्धिरव्यक्तदर्शनात् ॥ ३

कथं विनिहतो वृत्रः शक्रेण भरतर्षभ ।

C. 12. 10701
B. 12. 20711, 4
K. 12. 207. 4

तु (for च). Ks 4 सुखेन (for सु). Ds1 T G1-3
M1 3-1 लोके (for काले). —^b) Ks Ds प्रत्येत्य देवेषु;
T G1-3 M1 3-1 प्रत्या (G2 'त्य' न्यदेहे/ T2 'दे' वु (for
प्रत्येत्य देवेषु). G2 सुखेन (for सुखानि). Ks Das. as
Ds1 सुखा; Ks D2.2 सुखा; G2 रात्रा (for
सुखा). —^c) Ks Bo Ds D2.2 मिदमौकवा; Ks
Dns D2.2 'संखा; Das. as G2 'संखा; Ds1 'संखा;
T1 G2 मिद (T1 'दि' संखं (for 'संखा'). —^d) G2 न
(for मा). Ks वो; Ks Ds वा (for वो). Bs
(marg) मूर (for मूर). K1.2.4 विमकार्यसर्ग (sic)
(for 'लाः स्व मर्वे'). T G1.2 M1.3-1 मा वो भयं भवतु
(M1 3-1 'वि' न बोस्ति पापं (G1 बोस्तु पापं; G2 बोस्ति
पापं); G3 मा वो भयं वास्तु न वास्तु पापं.

Colophon. Śi Gs missing; Ks. 5 B1-3 Das. as
Dns. ns D1 Gs 1 M1-4 absent. — Sub-parvan:
K1.2.4.5.1 V1 B1.2-3 Das. as Dns. ns Ds D2-3 T
G1-3 M1.3-1 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1.2.4.5
Bo. 7.2 Das. as Dns. ns Ds D2.2.2 वृत्रगीताः समाप्ताः;
Ks D2.2.2 वृत्रगीतासु कर्मविपाकः; V1 B2.2 G2 वृत्र-
गीताः; M1-1 वृत्रगीतायां नारायणलक्षणम्. — Adhy.
no. (figures, words or both): Ks 5; B1 104; Dns
Das Ds T1 G1.2 M1 106; Dns M1.3.1 103; Ds
Gs 100; T2 119. — Śloka no.: Das 72; Dns
Ds 71; Dns 69.

272

This adhy. is missing in Śi Gs (cf. v. 1. 12.

263. 52; 259. 1).

1 ^a) Ks G1 धर्मिष्ठता. Bs (marg) T G1.2 तस्य
(for तात). —^b) Dns Ds वज्र- (for वस्य). M1
3-1 जलिलं (for जलुलं). —^c) K1.2 Bo 3-3 Dns Ds
D2.2.2.1 T2 G2 M1.2.2 विष्णो (for विष्णोर्). Ks V1
Bs Das ज्ञातवी; Ds1 वादवी; G2 तारवे (for
'वी'). Das विष्णो संमक्तिज्ञातवी.

2 ^a) Ks. 1 Bo. 3-3 Das. as Dns. ns Ds D2.2.2
पदं (for हृदं). M1.3.1 तस्य (for तात). —^b) K1
अस्य (sup. lin. as in text) न- (for जमिन-). — V1
reads 2^a-5^b on marg. —^c) K1.2 तद्; Das च;
Ds तु (for वा). —^d) T1 G1.2 वद् (for पदं).
K1.2 T1 G1.2 वि; Ks. 5 V1 Dns ns Ds D2.2.2
तु; Das lacuna; Ds M1 सं; Ds वा (for तद्).
K1 ज्ञान- (for ज्ञात-). M1 त्वसौ (for जवौ).

3 V1 reads 3 on marg. —^a) G1 भवता. K1.2
एतत् (for श्वेतत्). —^b) Ds. 1 न (for च). K1.2
Bo. 5 Dns Ds D2.2.2-3 अच्युतं; Ds 'तः; T2 अच्युत
(for अच्युत). —^c) Bs T G1.2 च (for तु). —^d)
Ks 'द्वेषः; Ds. 5 T G1-3 M1.3.1 'द्वेषना; Ms 'वा-
(for 'वात्).

4 V1 reads 4 on marg. —^a) Ks Ds. 2 कर्ष-
विद्; Gs Ms कर्षं हि (for कर्षं वि-). —^b) Ks V1
Bo. 3.1.2 (marg. as in text). 3 Das. as Dns. ns Ds
D2.2.2-3 G2 M1.3-1 वृत्रपर्वण (Das 'तः') (for अतः).

2. 12. 201. 29
B. 12. 201. 2. 4
S. 12. 201. 4

धर्मिष्ठो विष्णुभक्तश्च तत्त्वज्ञश्च पदान्वये ॥ ४

एतन्मे संशयं ब्रूहि पृच्छतो भरतर्षभ ।

वृत्रस्तु गजशार्दूल यथा शक्रेण निर्विनः ॥ ५

यथा चैवामवबुद्धं तत्राचक्ष्व पितामह ।

विस्तरेण महाबाहो परं कौतुहलं हि मे ॥ ६

भीष्म उवाच ।

रथेनेन्द्रः प्रयातो वै सार्धं सुरगणैः पुरा ।

ददर्शायाग्रतो वृत्रं विहितं पर्वतोपमम् ॥ ७

योजनानां शतान्यूर्ध्वं पञ्चोच्छ्रितमरिंदम ।

शतानि विस्तरेणाय त्रींश्वेवाभ्यधिकानि तु ॥ ८

—^a) Ds. s धर्मिष्ठो; T G1-s धर्मिष्ठो (for धर्मिष्ठो).
B1-s भक्तश्च (for भक्तश्च); T1 G1-s स (for च).
—^d) K1 Ds वदन्वये; K1 Ds परा; Ds वदा;
D1 T1 G1-s तदा (for पदा).

5 V1 reads 5^{ab} on marg. —^a) K1 G2 एतं
(for एतन्). —^b) K1 पृथतो; B1-s Dn1 n4 Ds
Ds. s. s. s M1 पृच्छते; B1 पृच्छते (for पृच्छतो). Ds
पृच्छते (for भरत). —^c) K1 s. s. V1 T G1-s M1
स; M1-s च (for तु). —^d) K1 चक्रेण (for ज).

6 ^a) K1-s V1 Ds1 Ds (marg.). s. s. T2 तदाचक्ष्व;
K1 B1 Ds. s. T1 G1 M1 तत्रा; Gs समा (for तत्रा).
—^c) K1-s महाराज (for बाहो). —^d) Ds. s मम
(for हि मे).

7 Ds1 om. the ref. —^a) K1-s V1 B1. s. s. s
(marg.). s. Ds. s. Dn1. n4 Ds Ds. s. s. s देव- (for
सुर). Ds सह (for पुरा). —^c) K1-s च (for [अ]-
य). Ds. s. [अ]गतो (for [अ]ग्रतो). —^d) K1-s
Dn1. n4 Ds Ds. s. s. विहितं; Gs विहितः (for तं).
Ds Ds1 Ds. s (marg.). s. s. पर्वतोपमं; M1 'पमः'.

8 ^a) K1-s शतान्येव; M1 Gs (Csp as in text)
'वर्ध' (for 'न्यूर्ध्व'). —^b) T2 अरिंदमं. —^d) K1-s
तानि (for त्रीणि). Ks B1-s Ds. s. T G1-s M1 s-
च; Gs [ए]क- (for [ए]व). Ks V1 B1. s. s. Ds.
s. Dn1. n4 Ds Ds. s. s. Gs द्वै; B1 च; T2 तं
(for तु).

9 ^a) K1-s उल्लेख्य; Ds Dn1 उल्लेख्य; M1 तं
प्रेक्ष्य. —^b) Ks Gs कै (Gs त्रि)लोकेन; Ks 'क्षये'.

तन्प्रेक्ष्य तादृशं रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् ।

वृत्रस्य देवाः संव्रस्ता न शान्तिमुपलेमिरे ॥ ९

शक्रस्य तु तदा राज्ञश्चरुस्तम्भो व्यजायत ।

भयाद्बृत्रस्य महसा दृष्ट्वा तद्रूपमुत्तमम् ॥ १०

ततो नादः समभवद्वादित्राणां च निस्वनः ।

देवामुराणां सर्वेषां तस्मिन्पुद्ग उपस्थिते ॥ ११

अथ वृत्रस्य कौरव्य दृष्ट्वा शक्रमुपस्थितम् ।

न संव्रमो न भीः काचिदास्या वा समजायत ॥ १२

ततः समभवद्बुद्धं त्रैलोक्यस्य भयंकरम् ।

शक्रस्य च सुरेन्द्रस्य वृत्रस्य च महात्मनः ॥ १३

K1 [अ]भि- (for [अ]पि). Ds दुर्जयं. —^a) Gs
संतुष्टा; M1-s-1 तं कार्यं (for संव्रस्ता).

10 ^a) T1 G1-s शतकरोत् (for शक्रस्य तु). K1
s. s. तदा स्वेदो (K1 'दे'); B1 (marg. as in text)
महाराज (for तदा राजन्). —^b) Ds उल्लेख्यो; Ds
ऊरुस्कंदं; G1 मरुत्तमो (for ऊरु'). Ks व्यराजत; T1
Gs [s]व्यजायत; G1 प्रजा' (for व्यजा'). K1-s. s
महान्करोम्यजायत. —^c) D1 T G1-s तु (D1 स)
तदा (for सहसा). — Ds repeats 10^d-11^b after
12^a.

11 For the repetition in Ds, cf. v. l. 10. —^a)
Ds (also as in text) मदः (for नादः). —^b) Ds
तु (for च). K1 s. s. T Ds Dn1. n4 Ds s. s. s (both
times) T2 M1 s. s. निस्वनः (Ds [second time] M1
'न'); T1 Gs निस्वतः; G1 निस्वतः (for निस्वनः).
—^d) Ks V1 B1 s. s (marg. as in text) s Ds. s.
T1 G1-s M1 बुद्धे तस्मिन् (by transp.); Ds. s तस्या-
बुद्धम्. Ds. s उपस्थितं.

12 For the repetition in Ds, cf. v. l. 10. Ds
om. 12^{ab}. —^a) Ds अत्र (for अथ). T2 वृत्रस्तु (for
'स'). K1-s. s कौरव्य (for कौरव्य). — Ds om. 12^{cd}.
—^b) Ks चक्रम् (for शक्रम्). Ks B1. s. s. Ds. s.
Dn1. n4 Ds Ds. s. s. T1 G1-s अवस्थितं (for उप').
—^c) M1 s-1 द्वीः (for जीः). —^d) Ds आक्या (for
आस्था). ॐ Ca: आस्था, इतः प्रत्ययः जेतुमशक्नो-
यमिति । ॐ

13 ^a) Ks B1. s. s (marg. as in text) s Ds अथा-
वहं (for भयंकरम्). —^c) G1 [अ]सुरेन्द्रस्य (for सुरे').

अग्निभिः पट्टिभैः शूलैः शक्तिमोमरमुद्रैः ।
शिलाभिर्विविधामिथ कार्मुकैश्च महास्त्रैः ॥ १४
अस्त्रैश्च विविधैर्दिव्यैः पावकोल्काभिरेव च ।
देवासुरैस्ततः सैन्यैः सर्वमार्मीन्ममाकुलम् ॥ १५
पितामहपुत्रोऽपि सर्वं देवगणान्स्तथा ।
कृपयश्च महाभागान्स्त्रुद्धं द्रष्टुमागमन् ॥ १६
विमानाभ्यैर्महाराज सिद्धाश्च भरतर्षभ ।
गन्धर्वाश्च विमानाभ्यैरप्सरोगोभिः समागमन् ॥ १७
ततोऽन्तरिक्षमावृण्व्य वृत्रो धर्मभृतां वरः ।
अश्मवर्षेण देवेन्द्रं पर्वतात्समवाकिरत् ॥ १८

ततो देवगणाः क्रुद्धाः सर्वतः शस्त्रवृष्टिभिः ।
अश्मवर्षमपोहन्त वृत्रप्रेरितमाहवे ॥ १९
वृत्रश्च क्रुद्धादूलं महामायो महाबन्धः ।
मोहयामास देवेन्द्रं मायायुद्धेन सर्वतः ॥ २०
तस्य वृत्रादितस्त्राथ मोह आसीच्छतक्रतोः ।
स्थितरेण तं तत्र वसिष्ठः समबोधयत् ॥ २१
वसिष्ठ उवाच ।
देवश्रेष्ठोऽसि देवेन्द्र मुगरिविविधवर्हण ।
त्रैलोक्यबलसंयुक्तः कम्पान्छक्र विपीदमि ॥ २२
एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवश्चैव जगन्प्रभुः ।

C. 12. 172. 23
B. 12. 172. 23
K. 12. 172. 23

14 * K. 1. 2 पट्टिभैः; T G. 1. 2 Mr पट्टिभैः; M. 1. 2 पट्टिभैः (for पट्टिभैः); K. 1 शूलैः (for शूलैः); — *) I. 2. 2 सुद्रैः (for सुद्रैः); — *) G. 1 शिवाभिः (for शिवाभिः).

15 D. 1. 2 om. 15^a-16^b. — *) K. 1 V. 1 Bo. 1. 2 Das. 1. 2 D. 1. 2 D. 1. 2 D. 1. 2 T. 1. 2 G. 1. 2 शस्त्रैश्च (for शस्त्रैश्च). — *) K. 1 पावकोल्काभिरेव च (sic). — *) M. 1. 2-1 तथा (for ततः); T. 1. 2 G. 1. 2 सर्वैः (for सैन्यैः); — *) D. 1. 2 om. (hapl.) from समा up to गमन् (in 16^a).

16 D. 1. 2 om. 16^a; D. 1. 2 om. 16 (for both, cf. v. 1. 15). — *) K. 1 पितामहं पुरस्कृत्य. — *) K. 1 D. 1. 2 सर्वैः (for सर्वैः); K. 1 G. 1. 2 तथा (for तथा); — *) K. 1 तं; D. 1. 2 ते (for तत्); Das. 1. 2 युद्धम् (for द्रष्टुम्); K. 1. 2 आगताः (K. 1 तः); Das. 1. 2 मत्; G. 1 तान् (for मन्); B. 1 (marg. as in text) तथा द्रष्टुमागताः.

17 K. 1 D. 1. 2 T. 1. 2 G. 1. 2 om. (hapl.) 17. — *) V. 1 Bo. 1. 2 Das. 1. 2 T. 1. 2 M. 1. 2 विमानाभ्यैः; — *) V. 1 Bo. 1. 2 Das. 1. 2 D. 1. 2 D. 1. 2 T. 1. 2 G. 1. 2 M. 1. 2 विमानाभ्यैः (for 'इभैः'); — *) K. 1. 2. 2. 2 Br. 1. 2 (marg.); Das. 1. 2 महागमन् (for समा).

18 *) K. 1 ततोऽन्तरिक्षे; V. 1 Bo. 1. 2 'रीक्षम्; Das. 1. 2 'रिष्यम् (for 'रिष्यम्); — *) V. 1 D. 1. 2 वर (for वर); — *) K. 1 D. 1. 2 महा; V. 1 देवेन्द्रः (for देवेन्द्रः); — *) K. 1 V. 1 Bo. 1. 2 Das. 1. 2 D. 1. 2 T. 1. 2 M. 1. 2 सर्वतः; K. 1 D. 1. 2 देवेन्द्रं (for पर्वतात्); Das. 1. 2 M. 1. 2 समवाकिरत् (for 'किरत्'); Bo. 1. 2 D. 1. 2 D. 1. 2 समाकिरदिति.

19 *) D. 1. 2 क्रुद्धाः (for क्रुद्धाः); — *) K. 1 शस्त्रैः; K. 1 Br. 1. 2 D. 1. 2 D. 1. 2 D. 1. 2 शरः; K. 1 D. 1. 2 शक्तिः (for शक्तिः); — D. 1. 2 om. 19^a-20^a. — *) K. 1 अश्मवर्षेण मोहंतः; Das. 1. 2 'वर्षांमपोहंत (sic).

20 D. 1. 2 om. 20 (cf. v. 1. 19). — *) K. 1 D. 1. 2 वृत्रश्च; K. 1 V. 1 Bo. 1. 2 Das. 1. 2 D. 1. 2 D. 1. 2 D. 1. 2 T. 1. 2 G. 1. 2 Mr 'स्तु (for 'स्तु); — *) D. 1. 2 महामाया; M. 1. 2 'कायो; D. 1. 2 महाबन्धः; — *) D. 1. 2 D. 1. 2 'युद्धेन; G. 1. 2 lacuna (for 'युद्धेन'); K. 1. 2 Bo. 1. 2 T. 1. 2 (marg.); Das. 1. 2 D. 1. 2 D. 1. 2 D. 1. 2 T. 1. 2 G. 1. 2 Mr सर्वतः (for 'तः').

21 K. 1. 2. 2 om. 21^a. — *) B. 1 तत्र (for तस्य); — *) V. 1 D. 1. 2 मोहय (for मोह); — *) V. 1 Bo. 1. 2 T. 1. 2 G. 1. 2 रथांतरेण; D. 1. 2 M. 1. 2 (inf. lin.) अथांतरेण; Ca. (gloss: साम्ना) रथांतरेण (as in text); D. 1. 2 T. 1. 2 संयुक्तं (for तं तत्र); — *) K. 1 Bo. 1. 2 D. 1. 2 वसिष्ठः.

22 K. 1. 2. 2 G. 1. 2 om. the ref. K. 1. 2 B. 1. 2 वसिष्ठः. — *) K. 1 श्रेष्ठो; B. 1. 2 सुष्ठो (for श्रेष्ठो); V. 1 देवेन्द्र (for देवेन्द्र); — *) Bo. 1. 2 D. 1. 2 D. 1. 2 D. 1. 2 देवतासुरः; T. 1. 2 G. 1. 2 सुरराशिः (for 'रिवि'); K. 1. 2. 2 V. 1 Bo. 1. 2 D. 1. 2 D. 1. 2 T. 1. 2 G. 1. 2 Mr निवर्हणः (for 'हृण'); — *) K. 1 संयुक्तः; Das. 1. 2 संयुक्तः; D. 1. 2 संयुक्तः (for संयुक्तः); — *) Das. 1. 2 तस्मात् (for कं); K. 1 विषीदमि; Bo. 1. 2 विषी; B. 1 (marg. as in text) [अ] वसीदसि.

23 *) T. 1. 2 G. 1. 2 एष (for एष); K. 1 ब्रह्मा (sic); — *) K. 1 V. 1 Bo. 1. 2 Das. 1. 2 D. 1. 2 D. 1. 2 D. 1. 2 तत्रस्थितिः (for 'तत्रस्थितिः'); — *) G. 1. 2 देव (for देव); — *) Das. 1. 2 lacuna for सर्वे च. — After 23, T. 1. 2 G. 1. 2

G. 12. 1070
B. 12. 207. 1, 20
K. 12. 207. 23

सोमश्च भगवान्देवः सर्वे च परमर्षयः ॥ २३
मा कार्षीः कश्मलं शक्र कश्चिदेवेतरो यथा ।
आर्या युद्धे मतिं कृत्वा जहि शत्रुं सुरेश्वर ॥ २४
एष लोकगुरुकृत्यश्चः सर्वलोकनमस्कृतः ।
निरीक्षते त्वां भगवांस्त्यज मोहं सुरेश्वर ॥ २५
एते ब्रह्मर्षयश्चैव बृहस्पतिपुरोगमाः ।
स्तवेन शक्र दिव्येन स्तुवन्ति त्वां जयाय वै ॥ २६
भीष्म उवाच ।
एवं संबोध्यमानस वसिष्ठेन महात्मना ।
अतीव वासवस्वासीद्वलमुत्तमतेजसः ॥ २७
ततो बुद्धिमुपागम्य भगवान्पाकशासनः ।

योगेन महता युक्तस्तां मायां व्यपकर्षत ॥ २८
ततोऽङ्गिरःसुतः श्रीमांस्ते चैव परमर्षयः ।
दृष्ट्वा वृत्रस्य विक्रान्तमुपगम्य महेश्वरम् ।
ऊचुर्बृत्रविनाशार्थं लोकानां हितकाम्यया ॥ २९
ततो भगवतस्तेजो ज्वरो भूत्वा जगत्पतेः ।
समाविश्यन्महारौद्रं वृत्रं दैत्यवरं तदा ॥ ३०
विष्णुश्च भगवान्देवः सर्वलोकामिपूजितः ।
ऐन्द्रं समाविश्यद्रुजं लोकसंरक्षणे रतः ॥ ३१
ततो बृहस्पतिर्धौमानुपागम्य शतक्रतुम् ।
वमिष्टश्च महानेजाः सर्वे च परमर्षयः ॥ ३२
ते समासाद्य वरदं वामवं लोकपूजितम् ।

Ms. 1-1 Kumbh. ed. ina. :

730* समुद्रिषं समीक्ष्य त्वां स्वकीयचुम्बेभ्यः ते ।

[Gs समुद्रिषं (for 'द्रिषं'). Ms. 1-1 त्वा (for त्वा).]

24 *) Da. 1 देवः; Gs शक्रः. — *) Ks एकतरो;
Dm एकोतरो; Ts देवे (for एवे). — *) Dm बुद्धिः;
Mv बुद्धो (for बुद्धे). Bs मनः (for मति). — *)
Gs कश्चि (for जहि). Ks शक्रः; Ks V1 Bo. 3-3
Daa. 24 Dm. 24 Ds Ds 3. 3. 3 Gs Ms. 1-1 शत्रुं (for
शत्रुं). Ks सुरेश्वरः; Ks V1 Bo. 3. 1. 3 (marg. as in
text) Daa. 24 Dm. 24 Ds Ds 3. 3. 3 Gs सुराधिप.
T Gs 1 जहि शक्रसुरेश्वरं.

25 Ks 2. 2. 2 Ds cm. (hapl) 25. — *) Daa. 24
Dm. 24 निरीक्षते. Daa. 24 Ts Ms 1 त्वा; Ds वा
(for त्वा). Ms. 1. 3 भगवंस्. — *) V1 विज्ञां पते;
Daa सुरेश्वरः; Dm. 24 Ds Ds 3. 3. 3 सुराधिप (for
सुरेश्वर).

26 *) Ks सर्वे (for चैव). — *) Ks स्तवने; Bs
Gs स्तवनेन. Ks दिवेन (sic). — *) Gs 1 जवति (for
स्तुवन्ति). Ks 2. 2. 2 Ds Gs Mv त्वा (for त्वा).

27 Gs Ms. 1. 3 om. the ref. — *) T Gs 1 Mv
एवं संबोध्यमानस्तु (Mv [inf. lin.] as in text). — *)
Ks. 1 V1 Bs Daa Ds वसिष्ठेन.

28 *) T Gs 1 बुद्धय (for बुद्धिम्). Ks 1 ततो
बुद्धिपुरागम्य (sic). — *) Ks व्यपकर्षत; Ks Ds 1
व्यपकर्षत; Ts जय (for जय). Ks 2. 2. 2 माया-

(Ks 'सु' पचकर्ष तां.

29 Ks 1 om. 25^{ab} 2. — *) Ks Daa. 24 Ds Ts Gs
Ms 1. 3 ततोऽङ्गिर (Ks Ds 'रा. 1; Bs. 3 (both marg.)
बृहस्पतिः (Bs 'ति-') (for ततोऽङ्गिरः). — *) V1 च
सर्वे (for ते चैव). Ks V1 Bo. 3. 1 3 (marg.) 3 Daa.
24 Dm. 24 Ds Ds 3. 3. 3 सुमहर्षयः (for परम). — *)
Ds 1 Ts Gs 1 वृत्रातम्; Ts विभ्रातम् (for विक्रान्तम्).
— *) Ks 3. 1 Bo. 3. 1. 3 Daa. 24 Dm. 24 Ds Ds 3. 3. 3 Ts
उपागम्य (for उपा). — *) Ks 2. 4 विनाशार्थे (for 'र्थ').
— *) T Gs 1 Ms. 1-1 त्रैलोक्य- (for लोकानां).

30 *) V1 Bs (marg.) ततस्तु भगवान्स्वाधुरः; Gs
ततः स भगवान्देवो; Ms. 1. 1 ततस्तु भगवत्तेजो. — Ds
cm. 30^{ab}. — *) Ks 2. 1 V1 Daa. 24 Ds 1. 3 Gs 1
जगत्पते; Gs 'त्यमुः. — *) Ks Ds 1 समाविशन्;
Daa. 24 समाविश्य (for 'विशन्'). Ks V1 Bo. 3. 1. 3
Daa. 24 Dm. 24 Ds Ds 3. 3. 3 Ms. 1-1 तदा (Ms. 1-1
'तो) रौद्रो; Bs महारौद्रो; T Gs ततो रौद्रं; Gs तदा
रौद्रः; Gs तदा रुद्रो (for महारौद्रं). — *) Ks 2. 2 Daa
वृत्र- (for वृत्रं). Ds Ts Gs 1 दैत्यपति; Bom. ed.
लोकपति (for दैत्यवरं).

31 *) Gs चैव (for देवः).

32 *) Gs श्रीमान् (for श्री). — *) V1 Bs Gs
उपागम्य (for उपा). — *) Ks V1 Bs 3 Daa Ts
वसिष्ठश्च; Ds वसिष्ठस्य.

33 *) Ts समागम्य (for 'साद्य'). — *) Ms. 1-1

ऊचुरेकाग्रमनसो जहि वृत्रमिति प्रभो ॥ ३३

महेश्वर उवाच ।

एष वृत्रो महाव्याक्र बलेन महता वृत्तः ।

विश्वात्मा सर्वगश्चैव बहुमायश्च विश्रुतः ॥ ३४

तदेनमसुरश्रेष्ठं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् ।

ब्रह्म त्वं योगमात्म्याय मावमंस्थाः सुरेश्वर ॥ ३५

अनेन हि तपस्तप्तं बलार्थममगधिप ।

षष्टिं वर्षमहम्राणि ब्रह्मा चास्मै वरं ददा ॥ ३६

महत्त्वं योगिनां चैव महामायत्वमेव च ।

महाबलत्वं च तथा तेजश्चाय्यं सुरेश्वर ॥ ३७

एतद्वै मामकं तेजः समाविशति वासव ।

वृत्रमेनं त्वमप्येवं जहि वज्रेण दानवम् ॥ ३८

शक्र उवाच ।

भगवंस्त्वत्प्रसादेन दिनितं मुद्गरामदम् ।

वज्रेण निहनिष्यामि पश्यतस्ते मुरर्षभ ॥ ३९

भीष्म उवाच ।

आविश्यमाने दंत्ये तु ज्वरेणाथ महामुरे ।

देवतानामृषीणां च ह्यर्षांश्चादौ महानभूत् ॥ ४०

ततो दुन्दुभयश्चैव युद्धाश्च सुमहास्वनाः ।

सुरजा दिण्डिमाश्चैव प्रावाचन्त सहस्रशः ॥ ४१

असुराणां तु सर्वेषां स्मृतिलोपोऽभवन्महान् ।

प्रज्ञानाश्रय बलवान्द्वयेन समपद्यत ॥ ४२

अथर्व- (for एकाग्र). D: मनसा. —^d) B: इदं
(for इति).

34 Ga om. the ref B; शिव (for महेश्वर). —^a) Das एवं (for वष). —^b) K₁ वर्जित (for बलेज). K₁ Da a. i. s. T₁ G₁ [ब]न्विः (for वृत्). —^d) K₁ Das as -माबाश्च; T₁ G₁ -माबासु; G₁ -माबा स (for -माबाश्च). B₁ वीर्यवान्; Das विष्णुः.

35 °) T G₁₋₂ M₁₋₂ तम् (for तद्). B₂ एवम् (for एवम्). — °) K₂ कैलैकेम्. D₂₂ बलि (for बलि). — K₁ om. 35°-36°. — °) V₁ तं (for त्वं). — °) B₂ D₂₂ D₂ सुरेश्वरः.

36 K₁ om. 36^a (cf. v. l. 35). D₁ om. (hapl.)
36-37. —^a) D₂ महव् (for तपस्). —^b) B₂
(marg as in text) वार्थं च सुराधिप. —^c) K₁ &
B₂ D₂ वटि; D₂ & T G₂-s वटिर (for वटि). M₁
सहस्राणां (for 'णि). —^d) B₂ G₂ ब्रह्म. D₂ om.
from चास्य up to सुरेश्वर (in 37^d). G₂ चास्य (for
चास्यै). K₁ वरो.

37 Da. v om. 37 (cf. v. l. 36). —^a) Ds. om.
from बोमिर्वा up to ज्येष्ठ (in 38^a). T Gz. s. M.
बोमिर्वा (for 'र्वा). —^b) Ds. s. भाषित्वम्; Gz. s.
भाषात्वम् (for भाषात्वम्). —^c) Ds. महापदं ज्येष्ठ
तथा. —^d) Das. देवमायम्; Gz. भाष्यं.

38 Ds om. 38^{abc} (cf. v. l. 37). —^a Ks Dna.
as एवं; Vt Bo. s-s Dna. na Ds Ds. s-s एवं; Ds. r
स्वा (for वै). —^b Ks. s स्वामाधिकारि; Bs समा

विशु. K₁ D₄ s दानव (for वासव). — ¹ K₅ D₁.
 na D₁ D₁ s s स्वयम् (for वृक्षम्). K₅ V₁ B₁ D₁.
 na M₁-1 एवं; G₁ एवं (for एवं). B₁ (margin as in
 text) स्वयम्; D₁ na D₁ s G₁ 'येन'; T₁ G₁ M₁.
 -1 स्वयम् तु (T₁ G₁ हि); T₂ स्वयम् हि; G₁ स्वयम्
 हि (for स्वयम्वे). — ² K₅ V₁ B₁ s-s D₁. na
 D₁. na D₁ D₁ s s. s T G₁ s transp अहि and वृक्षे.
 K₁ चानव; K₁. D₁ s वासव; D₁. माचिं (for
 दानवम्).

39 T Gl. 3 इन्द्र (for शक्र). —^a) Da om. from
न up to माने (in 40^a). K: भगवत्संख्यं * दावे. —^b)
Da. 7 च (for सु). —^c) V₁ हि (for नि). —^d)
K₁. 2. 4. 7 Da. 7. 8 सुरेश्वर; M₁ सुरधर्म (for 'धर्म').

40 Ds. cm. up to माने (cf. v. l. 39). —^a) Ks. आबिधमानः; Gs. आबिधमाने (for आबिधव). Vs. Gs. M₁, 1-1 दैवोद्रे (Gs. 'द्र'). Ks. आबिधमाने दैवोद्रे. —^b) Ks. वज्रेण; Gs. वरेण (for उवरेण).

41. De om. (hapl.) 41¹⁰. — ^b) K₁ G₂ संखंडः; Das. 24 संखड्. K₂ B₁ 2 Das. 24 T₂ खंड; M₁ च स (for च सु). Bo खनः. — ^c) K₁ 2 सुरवा; Bo सुरवा; T₁ G₁ 2 सुरवा (for 'वा'). K₁ 2 दिदिमाख; B₁ Das Dn₁ 24 T₂ दिदिमाख; Da. 2 दिदिमाख. — ^d) M₁ प्रवाखंड (for प्रावा'). K₁ Da. 2 प्रावाखंड सर्वतः; Da. 1 'खंड च सर्वतः; G₂ प्रापखंड सर्वतः.

42 ") V₁ B₁ D₁ T G₁₋₃ व (for वृ). —³)
T G₁ : वृत्ति (for स्वरुति). Ks V₁ B₁ D₁ T G₁₋₃ (marg.

C. 12. 0140
B. 12. 200(1).4
K. 12. 207.41

2. 12. 272. 43
B. 12. 272. 43
C. 12. 272. 43

तमाविष्टमयो ज्ञात्वा ऋषयो देवतास्तथा ।
स्तुवन्तः शक्रमीशानं तथा प्राचोदयन् अपि ॥ ४३

रथस्वस्य हि शक्रस्य युद्धकाले महात्मनः ।
ऋषिभिः स्तूयमानस्य रूपमासीत्सुदुर्दृशम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विस्मृत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २.५२ ॥

२७३

भीष्म उवाच ।

वृत्रस्य तु महाराज ज्वराविष्टस्य सर्वशः ।
अभवन्त्यानि लिङ्गानि शरीरे तानि मे शृणु ॥ १
ज्वलितासोऽभवद्गोरो वैवर्ण्यं चागमत्यग्रम् ।

गात्रकम्पश्च सुमहाञ्चासश्चाप्यभवन्महान् ।
रोमहर्षश्च तीव्रोऽभृन्निःश्वासश्च महावृष ॥ २
शिवा चाश्विवसंकाशा तस्य वक्रात्सुदारुणा ।
निष्पपात महाघोरा स्मृतिः सा तस्य भारत ।

as in text) : Das as Dn1 n2 Ds D2. 2. 2. 2 T G1. 2
M1. 2-1 महानभृन् (for अभवन्महान्). — ") K2 2. 1
V1 B2 2. 1 : (marg. as in text) : Das as Dn1 n2
Ds D2-2 मायाः ; G2 प्रज्ञा (for प्रज्ञा). — ") G2
समवधत्ते.

43 ") K2 B2 Das Dn1 n2 Ds D2. 2. 2. 2 तथावि-
(Ds 'दिष्टम्' ; Das समा' ; T1 ततो दिष्टम् ; T1 G1. 2
M1. 2-1 ततोविष्टम् (for समा'). K2 ततो ; K2 अथ (for
अथो). — ") T2 G1 M1 मुनयो (for ऋषयो). M1
देवताः. V1 Ds तदा (for तथा). — ") K1. 2. 4 अवस्तुवं
(K2 'वन्') (for स्तुवन्तः). K2 जामानः ; B2 आभीनं
(for ईशानं). Ds. 1 स्तुवंतः सुखमाभीनं. — ") K1
प्राचोदयन् ; K2 प्राचोदयान् ; Ds. 2 प्राचोदयन् ; Ds
प्राचो.

44 ") G1 रथस्वस्य. Das रथमास्वस्य शक्रस्य. — ")
Das as corrupt. — ") T2 G1. 2 M1 वयुर (for
रथम्). K2 B2 (marg. as in text) Ms सुदुर्दृशं ;
K1 Da. 2 सुदुर्दृशं ; Das Da. 2. 1 सुदुर्दृशं (for 'दृशम्').

Colophon. Ś1 G2 missing ; K2. 2 B1-2 Das as
Dn2 n2 D1 G2. 2 M2-2 absent. — Sub-paraen :
K1. 2. 4. 2 V1 B2-2 Das as Dn1 n2 Ds D2-2 T G1-2
M1. 2-1 मोक्षधर्म. — Adhy. name : K1. 2. 4. 2 V1 B2.
2-2 Das as Dn1 n2 Ds D2. 2. 2-2 वृत्रवधः ; K1 Ds. 2
वृत्रवधे उपरोत्पत्तिः ; Ms. 2 वृत्रसंमोहनं. — Adhy. no.
(figures, words or both) : K2 6 ; B1 M1. 2-1 106 ;
Dn1 Ds2 D1 T1 G2. 2 107 ; T2 120 ; G2 122.

— Śloka no. : Das Ds 45 ; Dn1 n2 44.

273

✎ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 Ś1 is missing up to 26^{ab} (cf. v. l. 12. 263. 52). K2. 2 om. the ref. — ") D2 तु ; Ds. 1 च
(for तु). D1 T G1. 2 तदा राजन् (for महाराज).
— ") K1 Das Ds सर्वतः (for 'क्षः'). K2 ज्ञानावृष्टस्य
सर्वतः. — ") Das जमवद्.

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ") K1. 2 Das
ज्वलित (Das 'क'स्त्रो ; Das ज्वलित्यस्त्रो ; G2 M1. 2-1
ज्वलितश्च (G2 'तं च') (for ज्वलितासो). K2 Das as
घोरे ; G2 M1. 2. 2 घोरे (for घोरो). — ") G1 वैवर्ण्यं ;
G2 वैवर्ण्यं ; Ms वैवर्ण्यं (for 'वर्ण्य'). Das as Ds1
वागमत् ; G2 M1. 2. 2 चागमत् (for चागमत्). — ")
D1 निश्वासश्च ; G2 उच्छ्वासश्च (for श्वासश्च). K1. 2. 4. 1
Das Ds. 2 M1 चास्य ; B2 Ds चैव ; Ds1 Ds चाय
(for चापि). B2 (marg. as in text) T1 G1. 2 जग-
मन् (for जमवन्). K1. 2. 4. 1 Ds. 2. 1. 2 तदा ; B2
(marg.) सदा (for महान्). — ") Some MSS. निश्वा-
सश्च. M1. 2-1 जरोत्तम (for महावृष). T1 श्वासश्चाप्य-
गमवद्.

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ") T2 Ms शिवाय ;
Ca (gloss : शृगाकी) शिवा (as in text). Ds. 2
वाश्वि- (for वाश्वि-). Dn2 Ds1 संकाशाद् ; T2 Ms

उत्क्राश्र ज्वलितात्मस्य दीप्ताः पार्श्वं प्रपेदिरे ॥ ३
 गृध्रकङ्कवडाश्वैव वाचोऽमुञ्चन्मुदारुणाः ।
 वृत्रस्योपरि मंहृष्टाश्चक्रवर्परिवभ्रमुः ॥ ४
 ततस्मिन् रथमास्थाय देवाप्यायितमाहवे ।
 बज्रोद्यतकरः शक्रस्मिन् दैत्यं प्रत्यवैश्रत ॥ ५
 अमानुषमयो नादं स मुमोच महामुरः ।
 व्यजृम्भत च राजेन्द्र तीव्रज्वरममन्वितः ।

अयास्य जृम्भतः शक्रस्मिन्तो वज्रमवामृजत् ॥ ६
 स वज्रः सुमहानेत्राः कालाग्रिमदशोपमाः ।
 क्षिप्रमेव महाकायं वृत्रं दैत्यमपातयत् ॥ ७
 ततो नादः समभवत्पुनरेव समन्ततः ।
 वृत्रं विनिहतं दृष्ट्वा देवानां भगवत्पम ॥ ८
 वृत्रं तु हत्वा भगवान्दानवारिर्महायज्ञाः ।
 वज्रेण विष्णुयुक्तेन दिवमेव समाविशत् ॥ ९

G. 12. 273. 9
 B. 12. 273. 9
 C. 12. 273. 9

संक्राश्रम् for 'श्रा' Das 33 शिवा च शिवमाक्राश्रः.
 —³) Ds तन्वा (for तन्वा). Das Ms वक्रा (for
 वक्राग्रः). Ks मुधारुणा; Dns मदारुणा; Ds Ts मुधा-
 रुणा; Ts Ts Gs 3 मुदारुणा (for 'जा' —³) Ks
 Ds 3 निपदान (for निपद). —⁴) Ks स्मृतिः (for
 स्मृतिः). Ds 1 तन्वा च; T Gs 3 नडास्व (for सा
 तन्वा). —⁵) Ks दीप्तः. Ks 3 Ds 3.1 पार्श्वं; B
 पार्श्वः (for पार्श्वं).

4 Śi missing (cf. v. l. 1). —³) Ds 1 गृध्राः
 कंका (for गृध्रकङ्क). Ks 4 Ds 1 वडाश्रः; Ds वडाश्रः;
 T Gs 3 Ms 3-7 वडाश्र (for वडाश्र). Ks गृध्रवंकटा-
 श्वैव; Ks कंका गृध्रा वडाश्वैव; V1 Bo. 9-9 Das 34
 Dns 34 Ds Ds 3 3 3 गृध्राः कंका वडाकाश्र (Bs 3 Das
 34 वडाश्वैव). —⁵) Ks वाचो (for वाचो). Ks Ms 1
 [5]मुञ्चत्. Das मुदारुणाः. —⁶) Das वृत्रञ्च (for
 'वृत्र'). Ks 3 Bo 9. 1. 3 (marg. as in text). Dns 34
 Ds Ds 3 3 3 Gs संवृष्टाश्च; Ks Ds 3 संवृष्टाश्च; Mr
 संवृष्टाश्च (for संवृष्टाश्च).

5 Śi missing (cf. v. l. 1). —³) Ks जतम् (for
 जतम्). Bs (marg.) Ds 1 Gs 3 तु (for तं). Gs
 रंभम् (for रंभम्). T1 त्वरितम् (for तं रंभम्). —⁴)
 Ks 3 देवाप्याव/ Ks देवोप्याव/तम्; Bo. 3 (marg. as
 in text). Dns Ds 3. 3. 3 Ms 1 देवाप्यावि (Ms 'वी') त
 (for 'वितम्'). —⁵) Ks 3 V1 Bo. 3. 1 3 (marg. as
 in text). Dns 34 Dns 34 Ds Ds 3. 3. 3 समवे (Ds
 'मुदै') छत; Ks Gs प्रत्यवैश्रत (Gs 'क्षि') त; Gs जनि-
 वीर्यत (for प्रत्यवैश्रत).

6 Śi missing (cf. v. l. 1). —³) Ds महाः;
 Ds च वम् (for वयो). Gs दानं (for नादं). Ds
 अमानुषं च वडाश्रं. —⁴) Ks 3 Bs Das 34 मुमोच त
 (Das 34 तु) (by transp.). Bs महास्वनः; Das 'मुर-
 — Ds reads 6th-7th twice. —⁵) Ks 3 V1 Bo. 9-9
 Das 34 Dns 34 Ds Ds 3 3 3 (both times). 9-9 वज्र-

महै Dns महै व for 'जृम्भत च' T1 34 व्य Gs
 वि जृम्भत महारात्र —³) Bs (marg.) समवृत्त (for
 समन्वितः). —⁴) Ks 7 Bs 3 (marg. as Das 34 Ds 3
 (both times) 1 तथास्व (for जया'). Das चक्रम्;
 T1 Gs 3 तन्वा (for शक्रम्). —⁵) T1 Gs 3 शक्रो;
 Gs Ms तथा (for ततो). Ks om. (hapl.) from
 मवामृजत् up to दैत्य (in 7th).

7 Śi missing (cf. v. l. 1). For the repetition
 in Ds, cf. v. l. 6. Ks om up to दैत्य (cf. v. l. 6).
 Ds transp 7th and 7th. —³) T1 Gs 3 म (for
 सु). Ks Das तेजा (for तेजा). —⁴) Ks काला-
 ग्रिमदशोपमाः; T Gs 3 कालांतक्यमोपमाः; Gs काला-
 ग्रिममविग्रहः. — Ds repeats 7th after 7. —⁵) Ds
 महाभागः; Ds (third time) महामुरो (for 'कार्य').
 —⁶) Ks Ds 3 (both times). 7. 3 Mr दैत्यं वृत्रम् (by
 transp.); Ks V1 Bs Dns वृत्रदैत्यम्; Ks दिव्यं
 वृत्रम्; Gs दैत्यवृत्रम्. Ks अपादयत्.

8 Śi missing (cf. v. l. 1). Ks Ds 1 3 transp.
 8th and 8th. Das 34 om. 8th-9th. Ds om. (hapl.) 8th.
 —³) Ks च; T1 Gs द्वि (for वि). — After 8,
 Ks reads 12th for the first time, repeating it in its
 proper place.

9 Śi missing (cf. v. l. 1). Das 34 om. 9th (cf.
 v. l. 8). —³) Ks 7 Bs 1 T1 Gs Ms 3 3 हत्वा तु
 (Ks च) (by transp.); Gs निहत्वा. Ks भगवन्;
 Bo Dns Ds 3 3 मयवा; Bs 3 Dns Ds Ds मयवान्;
 Gs वल (for भग). —⁴) Ks मानवार्हः; Dns दाव-
 वारिः (for 'वारिः'). —⁵) Bs (marg.) मुक्तेन (for
 'मुक्तेन'). —⁶) Ks Ds Ds विसम्; Das Ds 3 Gs
 Ms 3 3 विसम्; Ds 3 विसम् (for दिवम्). — After
 9, Bs ins an addl. colophon [Adhy. name: वृत्रव].

10 Śi missing (cf. v. l. 1). —³) Ks 3 Ms
 जनिमिस्वता (for 'निष्ठा'). Das शरीराविनिमिस्वता.

G. 12. 10/103
S. 12. 273/11
S. 12. 273. 11

अथ इवस्य कौरव्य श्रीरादमिनिःसुता ।
ब्रह्महत्या महाघोरा रौद्रा लोकमयावहा ॥ १०
कालदञ्जना मीमा विकृता कृष्णपिङ्गला ।
प्रकीर्णमूर्धजा चैव घोरनेत्रा च भारत ॥ ११
कपालमालिनी चैव कुशा च भरतर्षभ ।
रुधिराद्रा च धमंत्र चीरवस्त्रनिवासिनी ॥ १२
सामिनिष्क्रम्य राजेन्द्र तादृश्या भयावहा ।
वज्रिणं मृगयामास तदा भरतसत्तम ॥ १३

—^a / Ks s Bo. s-s Das as Dn1 n1 Ds Ds. s. s. s Gs
M1-1 ब्रह्महत्या (for 'हत्या'). K1 Gs महाघोर (for
'घोरा'). —^b / Be (marg.) s (marg as in text)
Ds रौद्रो. K1 B1 भयावहा; T1 Gs मर्धकरा (for
भयावहा). G1 रौद्रा घोरमर्धकरा.

11 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Ks om. (hapl.)
11^a-13^b. K1 repeats 11 after 13^a. —^a / T Gs s
M1 काल- (for 'क'). K1 s Be (marg.) s Gs M1.
s s -वदना; K1 (both times) Be (orig.) s Ds. 1 T
Gs -दक्षना (for 'दक्षना'). Das घोरा (for मीमा).
—^b / K1 -विगता; T Gs s -विगता. —^c / M1
विकीर्ण- (for 'व'). M1 s-1 चापि (for चैव).

12 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Ks om. 12 (cf.
v. l. 11). —^a / Ds1 -पालिनी; Gs -मालिका (for
-मालिनी). —^b / Bo. s (marg) Dn1 n1 Ds Ds. s.
s s कुशेव; Be (marg.) s कुशा च (for कुशा च).
— K1 reads 12^a for the first time after 8. —^c /
T1 G1 s रुधिराद्रा (for 'रुद्रा'). —^d / V1 Bo. s-s
Das as Dn1 n1 Ds Ds. s s-1 चीर (Das as चिर-; Dn1
Ds1 चीर-वस्त्रकवासिनी (Be 'चारिणी'); T G1 s M1.
s-1 चीरवस्त्रा वि (T1 'वस्त्रि') मीपण.

13 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Ks om. 13^a (cf.
v. l. 11). —^a / T G1 s तु वि (T1 नि.) स्वस्य; Gs
M1 s-1 सा हि निष्क्रम्य (for सामिनिष्क्रम्य). —^b /
D1 तादृश्या (for 'श्रया'). — After 13^a, K1 repeats
11. —^c / B1 वज्रेण (for वज्रिणं). —^d / T1 तथा;
M1 सदा (for तदा). K1 B1 भरत- (for भरत-).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a / Ds रघु- (for
कुह-). —^b / D1 T1 G1 s [ब] निमुलं (for 'मुल').

15 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a / Ks Bs s Ds

'कस्वचित्त्वथ कालस्य इवहा कुरुनन्दन ।
सर्गायामिमुसः प्रायाल्लोकानां हितकाम्यया ॥ १४
विमाभिः भरमाणं तु दृष्ट्वा शकं महौजसम् ।
कण्ठे जग्राह देवेन्द्रं मुलया चामवत्तदा ॥ १५
स हि तस्मिन्ममुत्पन्ने ब्रह्महत्याकृते भये ।
नलिन्यां विसमध्यस्थो बभूवान्दगणान्वहन् ॥ १६
अनुसृत्य तु यत्नात्स तथा वै ब्रह्महत्याया ।
तदा गृहीतः कौरव्य निशेष्टः समपद्यत ॥ १७

(before corr.) विमान्; K1 V1 B1. 1 Ds. s. s विमान्;
Bo Ds Ds s (by corr.) वेगान्; Das as विमान्;
Dn1 n1 सा वि-; D1 T G1 s सा तु (for विमान्).
Ks. 1 निःसरमाणं; B1 'माणस्य'; Das न स्वरमाणं (for
निःसर). T G1 s तं (for तु). —^b / K1 D1 महो-
जसं. —^c / Gs हत्या (for कण्ठे). Ks V1 Bo. s. 1 s
Das as जग्राह कंठे (by transp.); Dn1 n1 Ds Ds. 2.
s. s जग्राह वध्या. —^d / Ks स्वलया; Das सुमया (for
मुलया). Gs विमानाश्च अवत्तदा.

16 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a / Ks स ह (for
स हि). —^b / Ks V1 Bo. s-s Dn1 n1 Ds Ds. s. s
M1-1 ब्रह्महत्या (for 'हत्या'). K1 [स] नवे (for भये).
—^c / V1 Das Dn1 n1 Ds Ds. s-s T G1 s M1. s. s
नलि (M1 'लि') न्या (for 'न्या'). Ks V1 B1 Das as
Ds. s. s विम-; Ds1 विम- (for विम-). —^d / K1 s
V1 Bo. s. 1 s (marg.) s Das Dn1 n1 Ds Ds. s. s. s
दवास (for वसूव). Das Dn1 -गुमान् (for -गणान्).

17 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a / M1 s. s वसि-
(for वसु-). K1 B1 Ds. s स यत्नानु; Ds. 1 सय-
त्नस्तु; T1 G1 s [ब] नुयत्नेन; T2 तु यत्नेन (for तु
यत्नस्तु). M1 तु (for स). —^b / K1 Ds. s तदा
(for तथा). —^c / K1 V1 Das as Dn1 Ds (marg.
as in text). s. s M1 तथा; T G1 s कंठे (for तदा).
—^d / Ks निशेष्टा; Ks V1 Bo. s. 1 s (marg. as in
text). s Das as Dn1 n1 Ds Ds. s. s निस्तेजाः (for
निशेष्टः). K1 Ds s निशेष्टोया (Ds 'ष्टाप्वा') भवतु सः
(K1 'चरा').

18 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^a / Ds व्यसोद्वेगं;
T1 G1 चापनवे. —^b / Ks B1. 1 s (marg.) Das as
च; Gs तु (for तं). T1 G1 s नाशकर्ता तु (Gs हि)
देवेष्टो. —^c / Ks V1 Bo. s-s Das as Dn1 n1 Ds
Ds. s. s M1-1 'वध्या' (for 'हत्या'). B1 स्वपोषिणी;

तस्या व्यपोहने शक्रः परं यन्नं चकार ह ।
न चाशकृतां देवेन्द्रो ब्रह्महत्यां व्यपोहितुम् ॥ १८
गृहीत एव तु तथा देवेन्द्रो भरतर्षम ।
पितामहमुपागम्य शिरसा प्रन्यपूजयत् ॥ १९
ज्ञात्वा गृहीतं शक्रं तु द्विजप्रवरहृत्यया ।
ब्रह्मा संचिन्तयामास तदा मरुतमत्तम ॥ २०
तामुवाच महाबाहो ब्रह्महत्यां पितामहः ।
स्वरेण मधुरेणाथ मान्त्वयन्निव भारत ॥ २१
मुच्यतां त्रिदशेन्द्रोऽयं मन्त्रिण्यं कुरु मामिनि ।
ब्रूहि किं ते करोम्यथ कामं कं त्वमिहेच्छसि ॥ २२

Dns 'हितं

19 Śi missing (cf. v. l. 1). —^a) Ds om. from तथा up to संचिन्त (in 20^a). Ks: तदा; Ks lacuna; Das त्वया; Ds: तथा (for तथा). Ms: गृहीतस्तु तथा तत्र.

20 Śi missing (cf. v. l. 1). Ds om. up to संचिन्त (cf. v. l. 19). —^a) Bo Das Dns: नs Ds: स (for तु). V: ज्ञात्वा शक्रं गृहीतं सं. —^b) Ks V: Bo: s: Das as Dns: नs Ds: s: s: G: s: Ms: स: वचसा (for 'हृत्सा'). —^c) Ks: Ds: स (for सं). —^d) Ks: तदा भरतर्षम (submetric).

21 Śi missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks Ds (before corr) तम् (for ताम्). Ks: Ds: s: T G: s: महा-
देवा (for 'बाहो'). —^b) Ks V: Bo: s: s: Das as Dns:
n: Ds: Ds: s: s: G: Ms: ब्रह्महत्यां (for 'हत्या').
Ks: B: s: Das Ds: पितामह; G: 'मह' (for 'मह:').
—^c) Ks: मधुरेण (for मधु). —^d) Bo: स: शोचयन्.

22 Śi missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks त्रिदशेन्द्रो.
—^b) Ks V: Bo: s: s: Das as Dns: नs Ds: s: s: s:
मामिनि; Ds: G: s: मामिनी (for 'नि'). —^c) B: जहं
(for जय). —^d) Ks: Ds: कामं त्वं कम्; B: Das
Dns: नs Ds: s: कामं किं त्वम्; B: T: कामं त्वं किम्;
Ms: s: सं त्वं

23 Śi missing (cf. v. l. 1). Ks V: Bo: s: s:
Das as Dns: नs Ds: Ds: s: s: G: Ms: स: ब्रह्महत्यां (for
'हत्या'). —^a) Ds om. (hapl.) from त्रिलोक up to
प्रीते (in 23^a). Ks: V: B: s: (marg. as in text)

ब्रह्महत्यांवाच ।

त्रिलोकपूजिते देवे प्रीते त्रैलोक्यकर्तारि ।
कृतमेवेह मन्येऽहं निवासं तु विधत्स्व मे ॥ २३
त्वया कृतं मयादा लोकमंग्रक्षणाधिना ।
स्वापना वै मुमहती त्वया देव प्रवर्तिता ॥ २४
प्रीते तु त्वयि धर्मज्ञ सर्वलोकेश्वरे प्रभो ।
शक्रादपगमिष्यामि निवासं तु विधत्स्व मे ॥ २५
भीष्म उवाच ।

तथेति तां प्राह तदा ब्रह्महत्यां पितामहः ।

उपायतः स शक्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहत ॥ २६

C. 12. 10170
D. 12. 20121. 20
K. 12. 20121. 20

Das as Ls त्रैलोक्य- (for त्रिलोक). Das -पूजिते (for
-पूजिते). Ks: T: देव (for देवे). —^a) Ks: प्रीते (for
प्रीते). Ks: कर्मणि; Ds: स: मर्तारि (for 'कर्तारि'). —^b)
Dns: Ds: हि (for [ह]ह). Ks: मन्योऽहं; Ks: V: Bo: s: s:
Das as Dns: नs Ds: Ds: s: s: मन्यामि (Dns: 'नि');
T: Gs: मन्वा ह (for 'मन्येऽहं'). Ds: स: कृतं मन्येहमे (D:
'मने मने/वेह. —^c) G: सु- (for तु). Ks: s: विध-
त्स्व मे; B: विधत्स्वया; Ds: स: वदस्व मे.

24 Śi missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks: Ds: s:
स्वार्थिता वै सु; B: (marg. as in text) स्वार्थनेयं सु;
D: 'ना वै सु; T: G: 'नावे सु; G: 'नावेह; Ms:
s: 'ना सा सु; Ms: 'ना साधु (for 'ना वै सु').
—^b) Ks: सुवि; T: G: देव (for त्वया). Ks: s:
Das Ds: T: Gs: प्रकीर्तिता (for प्रव').

25 Śi missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks corrupt.
Dns: त्वयि (for त्वयि). Ks: देवेभ्यः; B: Ds: s: धर्मज्ञे;
Gs: धर्मज्ञः (for 'ज्ञ'). —^b) Ks: सर्वे (for सर्वे).
Ks: देवेश्वरे; Ks: V: Bo: s: s: Das as Dns: नs Ds: Ds:
s: s: T: Gs: s: लोकेश्वर; G: 'श्वर: (for 'श्वरे). Ks:
Ds: s: G: Ms: प्रभो (for प्रभो). —^c) Ks: s: B:
(marg. as in text) Das as Dns: Ds: T: त्वयि; Dns:
जयं (for जय). B: (marg.) कर्मिष्यामि (for 'गमि').
—^d) Ks: V: Bo: s: s: s: Das Dns: Ds: Ds: s: s: Ms:
s: सं; Das lacuna; Dns: स (for तु). Ks: s:
निधत्स्व; Ks: Ds: s: s: वदस्व (for विधत्स्व).

26 Śi missing up to 26^a (cf. v. l. 1). Gs:
Ms: s: s: om. the ref. Das as om. 26^a. —^a) Ks:
त्वां (for तं). Ks: s: s: ब्रह्महत्यां; B: तदा ब्रह्म (by

G. 12. 273. 27
B. 12. 273. 27
K. 12. 273. 27

ततः स्वयंयुवा ध्यातस्तत्र बहिर्महान्मना ।

ब्रह्माणमुपसंगम्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ २७

प्राप्तोऽस्मि भगवन्देव त्वत्सकाशमग्निं दम ।

यत्कर्तव्यं मया देव तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २८

ब्रह्मोवाच ।

बहुधा विभजिष्यामि ब्रह्महत्यामिमामहम् ।

शक्रस्याद्य विमोक्षार्थं चतुर्भागं प्रतीच्छ मे ॥ २९

अभिरुवाच ।

मम मोक्षस्य कोऽन्तो वै ब्रह्महत्यायस्व वै प्रभो ।

transp. : T₁ G₁ ३ प्राह ततो — " K₁ २ ४ ततो
प्राह; K₁ V₁ Bo. २-३ Dn₁. २ D₁ D₂. ३ ३ T₂ G₂
M₁-१ ब्रह्महत्यां (for 'हत्या'). Ps om (chap.) from
पितामह up to ब्रह्महत्यां (in 26th). K₁ D₁ D₂. ३
पितामह. — " K₁ D₁ D₂. ३ तु (for स). M₁ उपा-
यात्तस्य सत्त्व. — " K₁ V₁ Bo. ३ (marg. as in
text) १ ३ D₁. ३ Dn₁. ३ D₂. ३ ३ T₂ G₂ M₁-१
ब्रह्महत्यां (D₁ 'ह्या'); K₁ 'ह्या (for 'हत्या'). K₁
व्यपोहतुः V₁ D₁. १ T₁ G₁. ३ M₁. १-१ 'हितुं'; Bo Dn₁
'हितुः'; B₁ ३ (both marg.) ३ 'हवत्'; T₂ 'हितु (for
'हितु').

27 " K₁ ३ स्वयंयुवः; K₁ [अ]वस्ते (for 'व्या-
तम्' — " K₁ T₁ G₁ ३ स्वयंयुवः; G₂ चाग्रि (for
वह्निः). K₁ D₁ ब्रह्महत्याः. D₂ तत्र ब्रह्महत्यामना.
— " K₁ D₂ ब्रह्महत्याः; D₁ ब्रह्महत्या (for 'ब्रह्मा').
K₁ D₂. ३ संगम्य (for 'संग'). — " S₁ K₁. ३ ३ तदा
(for 'ततो').

28 Before 28, K₁ B₁. ३ D₁. ३ ins. अभिरुवाच.
— " K₁ Bo D₁. ३ D₂ भगवाम् (for 'वन्'). S₁
K₁ ३ अथं प्रकोस्मि भगवन्. — " K₁ अग्निं दमं; K₁ १
V₁ Bo. २. ३ (marg.) ३ D₁. ३ Dn₁. ३ D₂. ३ T₂
G₂. ३ M₁ अग्निं दमं (K₁ D₁ D₂. ३ T₂ G₂ 'त.'). M₁.
३ ३ अग्निं दमं (for 'अग्निं दम'). — " K₁ G₁ तत् (for
यत्). D₂ महादेवः; M₁ तथा देव (for 'मया देव').
— " D₁. १ महादेव (by transp.). K₁. १ D₁. ३ Dn₁.
३ D₂. ३ ३ G₁ अर्हति (for 'ति').

29 " K₁ V₁ Bo. २-३ D₁. ३ Dn₁. ३ D₂. ३
३ ३ T₂ M₁-१ ब्रह्महत्याम् (for 'हत्याम्'). — " D₂
T₂ M₁. ३ [अ]स्य (for [अ]स्य). — " K₁ प्रतीच्छ;
D₁. ३ (before corr.) D₂. १ प्रतीच्छ; M₁ प्रच्छ (for

एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वतो लोकपूजित ॥ ३०

ब्रह्मोवाच ।

यस्त्वां ज्वलन्तमासाद्य स्वयं वै मानवः क्वचित् ।

बीजौषधिरसैर्वहे न यक्ष्यति तमोवृतः ॥ ३१

तमेवा यासति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ।

ब्रह्महत्या इव्यवाह व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ३२

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः प्रतिजग्राह तद्वचो हव्यकव्यश्रुक् ।

पितामहस्य भगवांस्तथा च तदभूत्प्रभो ॥ ३३

प्रतीच्छ).

30 D₂ om. the ref. — " D₂ मोक्षाय (for
मोक्षस्य). K₁ कौतो वै; K₂. ३ कौतेयः; T₁. ३ (before
corr. as in text) G₁ काको वै; G₂ तातो वै (sic); G₃
काकं वै (for कोऽन्तो वै). — " D₁. ३ ३ त्रायस्व; D₂
ध्यायति (for ध्यायस्व). B₁ T₁ G₁. ३ तत्; T₂ M₁ १-१
मे (for 'वै'). D₂ विमो (for प्रभो). V₁ ब्रह्महत्याम्
तत्प्रभो (sic); B₁ (marg.) ब्रह्महत्याम् प्रभो; G₂
ब्रह्महत्याम् वै प्रभो. — " S₁ K₁. ३ ३ [अ]र्ह (for 'वि').
D₁. १ विज्ञातुमिच्छामि (by transp.). — " K₁ पूजिता;
K₂ Bo. १ D₁. ३ D₂. ३ पूजितः (for 'त'). T₂ G₁. ३ M₁
स्वतो लोकपूजित.

31 " S₁ K₁ ३ यस्त्वा; M₁ यो वै (for यस्त्वां).
G₁ यस्त्वांजलिं समासाद्य. — " M₁ बीजौषधे (for
'वधि'). — " K₁ B₁ Dn₁ G₁ यक्षति; D₂ वक्ष्यति
(for वक्ष्यति). D₁ ततो वृतः; D₂. १ तमोगतः; Ca
'वृतः (as in text).

32 " K₂ तमेवां; D₁ corrupt; D₂ तमेवौ (for
तमेवां). G₂ तमेवायसति क्षिप्रं (submetric). — " T₂
G₁. ३ वि-; G₂ lacuna (for च). D₁. १ निवत्स्यते;
G₁ निवत्स्यति. — " K₁ V₁ Bo. २-३ D₁. ३ Dn₁. ३
D₂. ३ ३ T₂ G₂ M₁-१ ब्रह्महत्या (for 'हत्या'). V₁
महाबाहो (for 'हव्यवाह'). — " M₁. १ व्येतु. T₂
मनसो (for 'मा'). D₁ ज्वरः (for 'ज्वर').

33 K₂. १ Bo. १-३ D₁. ३ Dn₁. ३ D₂. ३ T₂
G₂. ३ M₁. १-१ om. the ref. V₁ reads it on marg.
— " K₁ ह्यश्रुक्; K₂ D₁. ३ 'के; D₁ 'के (for
2 तद्वचः. D₂ कव्यश्रुक्; G₂ 'वाह
(for 'श्रुक्'). — " M₁. १ तदा (for 'तथा'). K₁
प्रभो; T₂ G₁. ३ M₁ पुरा (for 'प्रभो').

तनो वृक्षोपधिद्वयं ममाह्वय पितामहः ।

इममर्थं महाराज वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ३४

ततो बृक्षीषधितृणं तथैवोक्तं यथातथम् ।

व्यथितं बह्विवद्राजन्त्रमाणमिदमब्रवीत् ॥ ३५

अस्यैकं ब्रह्महत्यातो कोऽन्तो लोकपितामह ।

स्वभावनिरुत्तानम्यान् पुनर्हेन्तुमर्हसि ॥ ३६

वयमग्निं तथा शीतं वयं च पवनेरितम् ।

महामः मतनं देव तथा छेदनमेदनम् ॥ ३७

ब्रह्महत्यामिमामग्र भवतः आमनाद्वयम् ।

अहीष्यामन्निलोकेऽयं मोक्षं चिन्तयतां मवान् ॥ ३८

ब्रह्मोत्पत्तिः ।

पर्वकाले तु संप्राप्ते यो वै छेदनमेदनम् ।

करिष्यन्ति नगे मोहानमेषानुगमिष्यन्ति ॥ ३९

भीष्म उवाच ।

ततो बृक्षोपधितृगमेवमुक्तं महान्मना ।

ब्रह्माणमसिंपूज्य जगामाशु यथागतम् ॥ ४०

आहुयाप्सरसो देवस्तनो लोकपितामहः ।

वाचा मधुरया प्राह सान्त्वयन्निव भाग्य ॥ ४१

C. 12. 701.05
D. 12. 200.43
E. 12. 200.44

34. G. K. s. a. D. s. s. om. (aph. 34; K. D. s. s. om. in m. s. — ^a) Pa. तथा (for ततो). G. वृक्षोऽपि (for वृक्षैः). D. वृक्षो (for वृजं). — ^b) D. D. समस्तुवः. G. भूव (for हव). K. D. M. वितामह. — ^c) M. s. s. इदम् (for इमम्). — ^d) T. G. s. एवोव (for समुप). — After 34, T. G. s. Kamth. ed. ins (= 12. 273. 49):

731* इयं कृपादनुपमा प्रहृष्टया महाभया ।

पुरुषोत्तमं चतुर्धाशमस्तु ययं प्रतीच्छत ।

[(L 1) Kumbh. ed. पुनः (for 'हृ'). T₁ मन्त्र-
मन्त्रा (for the post. half). — (L 2) T₁ G₁
पुनः (for 'हृ'). T₁ प्रीत्यर्थं; T₂ प्रीत्यर्थं (for
प्रीत्यर्थं).]

35 * G₁ वृक्षोऽपि (for वृक्षौ). Ds नृणां (for नृणं). — ^b S₁ K₁ : यथा तथा; M₁ : यतश्चयं (for यथातथम्). — ^c K₁ व्यतिः; K₁ व्यतिः (for व्यतिं). T G₁ : ह्यभवद् (for वद्विदद्).

38 ^a) K₁ s Bo. s-s Das. as Dm. as Ds Ds. s-s
T G₁-s M₁-r इध्यावा; K₁ V₁ Ds-s. v. s M₁ इध्यावा;
(for इध्यावो). — ^b) S₁ K₁ s भावो; Bo Dm Ds
कोठे (for कोठ्यो). — ^c) K₁ Ds. s स्वभावनिहितान्;
K₁ 'निहतो; T₁ G₁ s M₁ s-1 स्वभावमिहितान्; T₂
'वाति' (for 'मिहितान्'). K₁ s V₁ Bo. s. t. s Das. as
Dm. as Ds Ds. s. s-1 है Ds दे वेत्तमिहिता (B₁ 'वि हत्ता';
Das 'मिहत्ता')नस्यन्. — ^d) Da. 1 त्वं (for त्). Ds
हेतुन् (for हुतुन्). Ds ज्ञाति.

37 =) १. K₁ : Ms कश्चित् (for कश्चि). Da. वदा दीर्घ (for वदा दीर्घ). Ms विदं (for विदं).
—²) K₂ कश्चि व. Da. कश्चित् (for कश्चि व). —³)

Ks V Ba Da as Da s T Gs Ms. १-२ महात्म (for 'म'. Ks सत्त्वे (for 'त'). Da V Gs महामहे महा देव. — ४) Da छेदेन (for छेदन). Ks V Ba Da as as Da s. १-२ भेदने (for 'मन्'). Tl Gs तथा मेरं च (Gs 'देन' छेदनं.

38 K₂Om (hapl) 38°-39°. — ^a) K₂ V₁ Bo.
s-s Das as D₁ n₁ n₂ D₂ s s s T G₂-s M₂-r वषट्
वषट्म । र हयम्. — ^b) G₂ मगवत् (for मवत्).
S₁ K₁-s स्वर् (for वषट्). — ^c) K₂-r Be-s Das
D₂ s r T₁ G₂ गृहीणाम् (T₁ G₂ 'म); K₂ V₁ D₂
प्रहिणाम् (K₂ 'म) (for प्रहि'). — ^d) K₂ मोक्षो
(for मोक्ष). D₂ r G₂ जिनय नो (for 'वषट्). K₂
D₂ s तथा छेदनमेव (= 37°).

39 K₄ om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). —^a) V₁ वयः
काले; D₃ एवं (for वयं). D₄ तु (for तु). G₃
संज्ञातो (for 'ते' —^b) Śi K_{1.2.7} D₃ वय (for वै).
K_{2.7} V₁ D₂ D_{4.5.7} -येद्वे; D₂ T₃ 'न (for
'नय). —^c) T₁ G_{1.5} नतो (for नतो). —^d) Śi
K_{1.2.5} B₃ T G_{1.5} एव (for एवय).

40 Ts om. the ref. —³) Ds एकम् (for एवम्).
 Ms. : डके (for डकं). Ms. : महात्मनः. —⁴) K:
 Ds : च; Das [मा]धुर. Ds. : दयासुखं (for 'गतम्').

41 ^b G: प्रया: M.s.: खियो (for लो). Das
 लोका: Ds लोक (for लोक). Ds M: विवाग्रह.
 —^c K: lacuna for कुरवा ग्रह. —^d Bo Ds खाल:
 वन.

42 *) Ds हृत् (for हृत्). T Gl. : हृत् (for हृत्). —*) Ks. V; Bo. s-s Ds. as Ds. as Ds.

C. 10. 10305

B. 12. 273. 42

K. 12. 273. 42

इयमिन्द्रादनुप्राप्ता ब्रह्महत्या वराङ्गनाः ।

चतुर्थमस्या भागं हि मयोक्ताः संप्रतीच्छत ॥ ४२

अप्सरस ऊचुः ।

ब्रह्मे कृतबुद्धीनां देवेश तव श्रमनात् ।

मोक्षं समयतोऽस्माकं चिन्तयस्व पितामह ॥ ४३

ब्रह्मोवाच ।

रजस्वलासु नारीषु यो वै मैथुनमाचरेत् ।

तमेवा यास्यति क्षिप्रं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ ४४

भीष्म उवाच ।

तथेति दृष्टमनस उक्त्वाथाप्सरसां गणाः ।

स्वानि स्थानानि संप्राप्य रेमिरे भरतर्षभ ॥ ४५

Ds. 1. 2. 3 T Gs Ms-1 ब्रह्महत्या (for 'हत्या') Ks वराङ्गनाः; Br Ds1 Ds. 4. 5 Gs 'गना' (for 'गनाः'). —^a) V1 Ds. 1 तृतीयम् (for 'चतुर्थम्'). Ś1 K1. 2. 4 अस्वः; Ds अस्वा (for अस्वा). Ks Bo. 5 (marg. as in text). 1. 5 (marg.) Das. as Dn1. n4 Ds Ds. 5 M1. 5-1 भागं हि; Ds. 5 भागार्थः; Gs भागं वै (for भागं हि). Ks Ds. 5 चतुर्थभागमेवं हि; T1 Gs 'वै' स्वास्य भागं हि. —^a) V1 मयोक्तः; Br Ds4 Ds Gs 'क्ता'; Dn4 Gs 'क्ता' (for 'क्ता'). V1 Be (marg.). 5 Dn4 Ds Ds. 5. 1. 5 T Gs 5 संप्रतीच्छत; Ds संप्रतीक्षती (for 'च्छत').

43 ^a) M1. 5. 5 संप्रह्मे (for ब्रह्मे). —^b) Ś1 K1. 2. 4 मगध (K1. 5 'वा') व; Ds देवैश्च (for देवेश) Bo कृत (for तव). —^c) K1 मोक्षे (for मोक्ष). Ks Ds1 समवते; Bo Ds2 Ds श्रमवतो (for सम). —^d) Ds4 पितामहः.

44 ^a) Ds4 रजस्वलासु. Ks Ds. 5 नारीणां (for 'तु'). —^b) Ks वे (for यो). T G1. 5 जायते (for जायते). —^c) Ś1 K1. 5 तमेव (for 'वा'). Ks [जा] यास्यति (for वा). —^d) Ks व्येतु; M1. 5-1 व्येतु (for व्येतु). Das. as Ds वे (for यो).

45 ^a) Gs तथेति. Ks Ds1 Ds अस्वस्य (for अस्वस). —^b) Ks. 4 उक्त्वा; Ks. 1 V1 Bo. 5-5 Das as Dn1. n4 Ds Ds-5 T G1. 5 इत्युक्त्वा (for उक्त्वाय). Gs M1. 5. 5 उक्त्वाप्सरसां गणाः. —^c) Ks. 1 V1 Bo-5 Das. as Ds. 5. 1. 5 Gs M1. 5-1 पुनर्वर्णन (for भरत)

46 ^a) Gs तु (for त्रि). Ds1 देव (for देवः).

तत्त्रिलोककृदेवः पुनरेव महातपाः ।

अपः संचिन्तयामास ध्यातास्ताश्चाप्यथागमन् ॥ ४६

तास्तु मर्वाः समागम्य ब्रह्माणमभितौजसम् ।

इदमूर्चुर्वचो राजन्प्रणिपत्य पितामहम् ॥ ४७

इमाः स्म देव संप्राप्तास्त्वत्सकाशमरिंदम ।

शासनाच्च देवेश समाज्ञापय नो विभो ॥ ४८

ब्रह्मोवाच ।

इयं वृत्रादनुप्राप्ता पुरुहंत महाभया ।

ब्रह्महत्या चतुर्थांशमस्या यूयं प्रतीच्छत ॥ ४९

आप ऊचुः ।

एवं भवतु लोकेऽथ यथा वदसि नः प्रभो ।

—^b) Ś1 K1. 2. 4 पितामहः (K1. 4 'ह') (for महातपाः). —^c) Ks आपः. Dn4 संचिन्तयामास (sic). —^d) Ds. 1 धातास् (for ध्यातास्). Ś1 K1. 2. 4 अपि च; Ks Br Ds4 T1 चाप्युप- (for चाप्यय).

47 ^a) T1 च (for तु). Dn1 तथागम्य (for समागम्य). —^b) M1 अभितौजसः. —^c) Ds धोरं (for राजन्).

48 Before 48, B1 ins. आप ऊचुः. 48^a is partly damaged in Be. —^a) Ś1 K1. 2 स्तो; T G1. 5 तु (for स्त). Das. as देवं (for देव). —^b) T1 om. (hapl.) 48^b-49^a. V1 reads 48^b-49^a on marg. —^c) Ks Ds चतुर्मुखं (Ds 'ख'); M1. 5-1 अभिदिष्ट (for अरिंदम). —^d) Ks V1 Bo. 5. 1 Das. as Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5. 5 Gs M1. 5-1 लोकेऽथ; Ds देवस्य (for देवेश). —^e) K1 (before corr.) समाज्ञापय. V1 Ds1 Ds मे (for नो). Bo Dn1. n4 Ds. 2. 5. 5 T1 M1. 5-1 प्रभो; Ds प्रभोः.

49 T1 om. 49^a (cf. v. l. 48). V1 reads 49^a on marg. G1 om. the ref. —^a) K1 (by corr.) वृत्राद्; T1 लावद्; G1. 5 वचाद् (for वृत्राद्). —^b) Ks G1 पुरुहंत (for 'हृतं'). Ś1 K1. 5 महाभया; Ds महाभया; Gs समाज्ञापय (for महाभया). —^c) Bo. 1. 5 Das Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5. 5 Gs M1. 5-1 ब्रह्महत्या (for 'हत्या'). —^d) G1 अस्व यूयं (for अस्वा यूयं). V1 Bo. 5. 5 Das Ds. 1. 5 T Gs M1. 5. 1 प्रतीच्छत; Ds1 Ds 'क्षय'; Ds 'च्छत'; Ds 'क्षत' (for 'च्छत').

50 ^a) Ds T (1). 5 देवेश (for लोकेऽथ); —^b)

मोक्षं समयतोऽस्माकं संचिन्तयितुमर्हसि ॥ ५०

त्वं हि देवेश सर्वस्य जगतः परमो गुरुः ।

कोऽन्यः प्रमादो हि भवेद्यः कृच्छ्रात्मः समुद्धरेत् ॥ ५१

ब्रह्मोवाच ।

अल्पा इति मतिं कृत्वा यो नरो बुद्धिमोहितः ।

श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि युष्मासु प्रतिमोक्षयति ॥ ५२

तमेषा यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवन्स्यति ।

तथा वो भविता मोक्ष इति सत्यं ब्रवीमि वः ॥ ५३

भीष्म उवाच ।

ततो विमुच्य देवेन्द्रं ब्रह्महत्या युधिष्ठिर ।

Ds: मोक्षे (for मोक्षं). Bo शमयतो; Br काम' (for सम'). —^a) Ds: स (for सं). G: संचिन्तयितुम् (sic).

51 ") Bs (marg.) लोकेश (for देवेश). —^b) V: Bo Dn: Ds Ds. 2. 2. 2 G: M: 1-1 जगतः परमा गतिः; Dn: 'तः कारणं प्रमो. —^c) Ks: 1 V: Bs Ds. 2. 2. 2 Ds. 2. 1. 2 T: G: 1. 2 M: 1-1 प्रमादो (for 'दो'). —^d) Dn: 1. 2 नः (for नः). Dn: 1. 2 नः कृच्छ्रात् (by transp.); G: कृच्छ्रं न.

52 ") K: 2. 2 अल्प इति; T: G: अल्पाविति. Dn: मनं (for मतिं). —^a) Ks. 2. 2 Ds. 2. 2 Ds. 2. 2 मोक्षति (for 'मोक्षयति').

53 ") Ś: K: 2. 2 तमेव; Ks Br: 2 Ds. 2. 2 तत्रैषा; K: तमेषां; Bo Dn: 1. 2 Ds Ds. 2. 2 तमिषं (Dn: 'मं'); G: तमे* (for तमेषा). — Ds: reads 53^b twice. —^b) Ś: तत्र चैव; Ks सा तत्रैव (for तत्रैव च). Br विवन्स्यति; Ds: विनश्यति (for निवन्स्यति). —^c) K: यथा; Ds D: T G: 1. 2 तदा (for तथा). —^d) K: [अ]सत्यं; Ds सत्यं (for सत्यं). Ks G: च (for वः). Dn: इति सत्यं ब्रवीद्ब्रह्मः.

54 Some MSS. om. the ref. —^a) G: देवेन्द्रो (for 'देवेन्द्र'). —^b) Ks V: Bo. 2-2 Ds. 2. 2 Dn: 1. 2 Ds Ds. 2. 2. 2 T G: 1. 2 M: 1-1 ब्रह्महत्या; G: 'हत्या' (for 'हत्या'). —^c) V: Bo. 2 (marg. as in text) Dn: 1. 2 Ds Ds. 2. 2. 2 Gs -विमुच्यं; Bs -विमुच्य (for -निमुच्यं). V: जायास्य; Bo: 1 Dn: 1. 2 Ds Ds. 2. 2. 2 T G: 1. 2 M: 1-1 तं वास्य; Bs संवासाय; Gs वां वास्य (for तं वैवाय). —^d) Ks Bo. 2-2 Ds. 2. 2

यथानिमृष्टं तं देशमगच्छदेवशामनात् ॥ ५४

एवं शक्रेण संप्राप्ता ब्रह्महत्या जनाधिप ।

पितामहमनुज्ञाप्य मोक्षमेवमकल्पयन् ॥ ५५

श्रूयते हि महाराज संप्राप्ता वामनेन वै ।

ब्रह्महत्या नतः शुद्धिं हयमेधेन लम्बवान् ॥ ५६

समवाप्य श्रियं देवो हन्वार्गीश महम्मथः ।

प्रहर्षमतुलं लेभे वासवः पृथिवीपते ॥ ५७

वृत्रस्य रुधिगाच्चैव मुमुग्धाः पार्थ जज्ञिरे ।

द्विजातिभिरभक्ष्यास्ते दीक्षितैश्च तपोधनैः ॥ ५८

सर्वावस्थं त्वमप्येषां द्विजातीनां प्रियं कुरु ।

Dn: 1. 2 Ds Ds. 2. 2. 2 जगमद्; K: 'च्छेद्; G: 'च्छद् (for 'च्छद्).

55 ") Ks Ds: 1 क्रमेण (for शक्रेण). —^b) V: Bo. 2 (marg. as in text) Ds Dn: 1. 2 Ds Ds. 2. 2. 2 T G: 1. 2 M: 1-1 ब्रह्महत्या (for 'हत्या'). G: परंतप (for जनाधिप). —^c) K: Ds. 2. 2 अनुज्ञाप्य; G: M: त्वनुज्ञाप्य (for अनु). —^d) K: 2 मोक्ष (Ks 'चु' मेधम् (sic) (for मोक्ष').

56 ") V: Bo Dn: 1. 2 Ds Ds. 2. 2. 2 M: 1-1 च (for हि). Bs महामाग (for 'राज'). —^b) Ks संप्राप्तो (for 'हा'). Ds: 1 च (for दे). —^c) Ks V: Bo. 2-2 Dn: 1. 2 Ds Ds. 2. 2. 2 T: M: 1-1 G: 'वृष्ट्या (for 'हत्या'). T: G: वृत्रः; Gs गतः (for ततः). Ks सिद्धि (for शुद्धि). —^d) Ś: Ks. 2 सोष मेधादवाप्तवान्; K: सोषमेधमकल्पयन्.

57 ") K: श्रियं देहो (for श्रियं देवो). —^a) Ds अनुत्वं.

58 ") Ś: (by corr.) Ks सर्वदा; Ś: (sup. lin.) हि सर्वदा; K: द्विगंदा (sic); Ks: 1 Dn: 1. 2 Ds. 2. 2 शिवंदा; Bs सुखंदा; Ds: 1 शिवंदा; T G: 1. 2 M: सुखदा; M: सुखंदा (for सुखंदा). K: Ds वजिरे (for जज्ञिरे). * Ca: सुमुग्धा; बहिस्त्वज्राका: (sic) * Ca: सुमुग्धा: मयूरा-मयूरो मेधकः कुम्भः सुमुग्धा पक्षिकल्पया-इति मनुमती. * —^c) K: Ds. 2 वृत्रस्य (K: 'ह्या'य; Bo Dn: वृत्रस्य. —^d) Ds वीक्षि तेषां (for 'हो').

59 ") K: सर्वावस्थे; Bs (marg.) T G: 1. 2 'वस्थः;

G. 12. 10209
P. 12. 2002. 11
K. 12. 200. 12

इमे हि भूतले देवाः प्रथिताः कुरुनन्दन ॥ ५९
एवं शक्रेण कौरव्य युद्धिसौहृदस्यान्महासुरः ।
उपायपूर्वं निहतो वृत्रोऽध्यामितनेजसा ॥ ६०
एवं त्वमपि कौरव्य पृथिव्यामपराजितः ।
भविष्यमि यथा देवः शतक्रतुरमित्रहा ॥ ६१

ये तु शक्रकथां दिव्यामिमां पर्वसु पर्वसु ।
विप्रमध्ये पठिष्यन्ति न ते प्राप्स्यन्ति किल्बिषम् ॥ ६२
इत्येतद्वृत्रमाश्रित्य शक्रस्यात्यद्भुतं महत् ।
कथितं कर्म न तान किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

२७४

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशान्त्रिशास्रद ।

अस्ति वृत्रवधादेव विवक्षा मम जायते ॥ १
ज्वरेण मोहितो वृत्रः कथितस्ते जनाधिप ।

Dr 'वस्थां' Ks तुमन्वेदां (s:): Kt Ds s त्वमेवैपां;
Das त्वमन्वेपां. —^b) Ks त्रिषं; Gs lacuna (for
त्रिषं). —^c) Kt (before corr.) देहाः (for देवाः).
—^d) Ks प्रस्थिताः; Kt पृथिताः.

60 " Kt एव (for एवं). Kt क्रमेण (for शक्रेण).
—^b) Ks -सौहृदः; Kt Ds s -सौहृदः; Das Dns
-सौहृदः; Ds s -सौहृदः; Gs -सौहृदः; Ms -सौहृदः
(for सौहृदः). Tt महासुराः. —^c) Ds -पूर्वं (for
-पूर्वं). Ds s उपायः पूर्वनिहतो; Tt उपायान्निहतो
बुद्धे. —^d) Vt कौरव्य (for वृत्रोऽय). Ks Bo. s. 1. 3
(marg.) s Das s Dns s Ds Ds s s T Gs s
Ms s-1 क्षमिषः; Vt Gs क्षमिषः; Bs (orig.) क्षमिषः;
Ds [s] क्षमिषः (for क्षमिषः). Ds -तेजसः.

61 " Śt Kt त्वाम् (for त्वम्). Bo Dns n Ds
Ds s s Gs कौरव्य (for कौरव्य). —^b) Gt प्रथिताम्
(for पृथिव्याम्). Ks Ms अपराजितः. —^c) Ds om.
(hapl. from सि up to पठिष्य (in 62)). Gt Ms
भविष्यति (for 'सि). —^d) Gt क्षमिषः.

62 Ds om. up to पठिष्य (cf. v. l. 61). —^c)
Vt Bo. s (marg.) Dns n Ds Ds s s T Gs s Ms
s-1 पठिष्यति (for पठि). —^d) Das s प्राप्स्यति;
Dns Gt प्राप्स्यति; Ms प्राप्स्यति. Ds किल्बिषः.

63 Before 63, Tt Gs ins. भीष्म उवाच. —^c)
Gt वृत्रम् (for वृत्रम्). Tt आपाद्यः; Gt आपाद्यः (for
आपद्यः). —^d) Kt Ds जम्बू (for भूयः). Gt
इच्छति (for 'सि).

Colophon. Gs missing: Ks s Bt-s Das. as Dns.
ns Ds Gs s Ms-s absent. — Sub-parvan: Śt Kt.
s. s. s Vt Bo. s-s Das. as Dns n Ds Ds s s-s T
Gt-s Ms s-1 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Śt Kt. s. s
वृत्रवधोपाख्याने समाप्तः; Kt Ds s. 1. 2 वृत्रवधे ब्रह्महत्यावि-
भागः; Vt Ms s-1 वृत्रवधः; Bo Dns n Ds Ds s.
s s Gt वृत्रवधः समाप्तः; Ds s (both also) समाप्तं वृत्र-
वधोपाख्यानं. — Adhy. no. (figures, words or both):
Bt 106; Dns Ds Dr Tt Gs 108; Dns Ms s 1
107; Ds 102; Tt 121; Gt 100; Gs 123; Ms
109. — Sloka no.: Das Dns n 65; Ds 68.

274

✍ This adhy. is missing in Gs (cf. v. l. 12.
259. 1).

1 " Kt Bo. s Dns n Ds Ds s s s T Gt s
क्षमिषः; Ms अत्र (for अस्ति). Ds क्षत्र- (for वृत्र-).
Ks Gs -वधे देव; T Gs -वधे त्वेव; Gt -वधे तत (for
-वधादेव). —^d) Kt विवक्षा; Das विवक्षा. Das.
as Ds s समजायते (Ds s 'त' (for मम जा')). Śt
Kt s विवक्षा मम भारत.

2 " Kt ज्वरेण (for ज्वरेण). Dns वृत्रः; Ds विप्रः
(for वृत्रः). —^b) Dns Ds Ms s s कथितं (for
'तस्'). —^c) Dns Dr निहतो (for 'तो'). Śt Kt
वापयेज. Gs Ms s [अ]यः; Ms [आ]ह (for [ह]ह).
—^d) Bs [ए]व (for [ह]ति). Ks Bo. s-s Das. as
Dns n Ds Ds s s s तदा; Ds s सदा (for मम).

निहतो वामवेनेह वज्रेणेति ममानघ ॥ २

कथमेव महाप्राज्ञ ज्वरः प्रादुर्भूतः ।

ज्वरोत्पत्तिं निपुणतः श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ ३

भीष्म उवाच ।

शृणु राजकुवरस्येह संभवं लोकविश्रुतम् ।

विस्तरं चास्य वक्ष्यामि यादृशं चैव भारत ॥ ४

पुरा मेरोमहाराज शृङ्गं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभूषितम् ।

अप्रमेयमनाष्टुष्यं सर्वलोकेषु भारत ॥ ५

3 ") G1 अथ (for कथम्). D2 महाप्राज्ञ. — ") Ks Bo-3 Das.aa Ds 1 T G1-3 M1.1-1 ज्वरः प्रादुर्भूतः इ; K1 V1 Bo Dn1.n1 Ds Ds-4 s.s.s 'दुर्बलो कुतः. — ") ☞ Ca: निपुणतः, भावप्रधानो निर्देष्टः । नैपुण्यादित्यर्थः । ☞ — ") Ks 1 Bo-3 Das.aa Ds 1 T1 G1 विभो (for प्रभो).

4 ") Ks.1 V1 Bo.3 (marg. as in text) Dn1.n1 Ds Ds.2.s.s [इ]मं; B1 Das.aa [ए]व (for [इ]ह). — D1 repeats 4th after 3rd. — ") T Gs विसारं (for विस्तरं). S1 K1.2.4 चैव; Das चास्य (for चास्य). Dns वक्ष्यामि. — ") Ks.1 V1 Bo.3-3 Das.aa Dn1.n1 Ds Ds-1.1 (both times).s.s T2 G1.3 M1 यादृशम् (for 'ज्ञं'). Gs M1 चैव (for चैव).

5 St. 5-17 = (var.) Vāya P. I. 30. 81-93. Ks om. (hapl.) 5. — ") K1 मेरो (for मेरोर). K1 महाराजः; T G1.3 'भाग (for 'राज). — ") Dns त्रैलोक्य (for 'त्र्य'). Ks V1 Bo.3.1.s (marg.) Das.aa Dn1.n1 Ds Ds.3.s.s.s M1.1-1 'पुजितं (for 'पुजितं). — After 5th, D1 repeats 4th. D1 om. (hapl.) 5th. — ") Ds ज्योतिष्मान् (for 'ज्कं'). ☞ Ca. p.3: सावित्रं, सवित्राधिष्ठितम् । ☞ — ") T2 सर्वं (for सर्वं). — ") K1 अनारुह्यं; Ds 'व्यस्यं. — ") G1 सिद्धं (for सर्वं). Bs 'कोकेन (for 'लोकेषु). — After 5, T1 Gs ins :

732* कपालमासीत्स्वतेजोभिराचार्यार्कप्रभं स्थितम् ।

[T1 अधिकार्क- (for आचार्यार्क-).]

6 ") Ks गिरिच्छेदे (for 'छेदे). — ") Das.aa विभूषितं (for 'ते). — ") V1 सर्वकम्. T1 वज्राजन्; Gs विज्राजति; M1 वै ज्ञाजन् (for विज्रा'). — ") Gs om. इ.

तत्र देवो गिरितटे हेमघातुविभूषिते ।

पर्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो बभूव ह ॥ ६

शैलगजमुता चास्य नित्यं पार्श्वे स्थिता बभौ ।

तथा देवा महान्मानो वमवश्च महौजसः ॥ ७

तथैव च महान्मानावश्चिनीं भिषजां वरी ।

तथा वैश्रवणो राजा गुणकैरभिमन्वृतः ॥ ८

यक्षाणामधिपः श्रीमान्कैलामनिलयः प्रभुः ।

अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा देवर्षयोऽपरं ॥ ९

विश्वामुश्च गन्धर्वस्तथा नारदपर्वतो ।

7 ") D1 K1.3 ज.प्यस्य. Das [ज]वायः; T1 पदयन्; Gs M1 तस्य (for चास्य). — ") Ds 1 M1 पार्श्वं (for पार्श्वे). S1 K1.3 बभूव ह; T G1.3 ज्वव-स्थिता (for स्थिता बभौ). — ") T1 Gs तत्र; G1 तदा; for तथा). Das देवो (for देवा). — ") K1 वासवश्च (for वं). Ks V1 Bo.3.1.s (marg. as in text); Das.aa Dn1.n1 Ds Ds.3.s.s Gs [ज]मिनो-जसः (for महौजसः).

8 ") K1 om. च. Ds.1 महाभागाव् (for 'रमानाव्).

9 " , K1.3 V1 Bo.3-3 Das.aa Dn1.n1 Ds Ds.2.s.s T G1-3 M1.1-1 ईश्वरः (for अधिपः). — ") Das.aa Ds.3.s.s कैलाश- (for 'स-). — After 9th, T G1.3 M1 ins :

733* कङ्कपञ्चनिधी चोभौ कङ्कना परमया सह ।

[T2 G1 M1 'निधिर्वा च (for निधी चोभौ). T2 G1 M1 लङ्गना (for कङ्कना).]

— T G1.3 M1 cont.; Ks.1 V1 Bo.3-3 Das.aa Dn1.n1 Ds Ds-3 Gs M1.1.s ins. after 9th:

734* उपासन्त महामानमुक्ताना च महाकविः ।

सप्तकुमारप्रमुखास्तथैव च महर्षयः ।

[= (var.) Vāya P. I. 30. 85. K1 Da.3 उपासते; T2 Gs-3 'सन्त (for 'सन्त). Gs उज्जनाश्च. Ks V1 Bo.3-3 (s.s marg. as in text); Das.aa Dn1.n1 Ds Ds.2.s.s T2 महामुनिः; Ds तथा मुनिः (for महाकविः). — (L.2) M1 तथा तथैव (for तथैव च).]

— ") K1 Da.3 अङ्गिरः; Das अङ्गिराः; T2 M1.2.s अङ्गिर- (for 'र-). Das om. प्रमुखा. — ") K1 Da.3 [स]वि च (for अपरे).

C. 12. 10209
B. 12. 20421. 11
K. 12. 209 11

अप्सरोगणसंवाश्च समाजगमुरनेकशः ॥ १०
ववौ शिवः मुखो वायुनां नागन्धवहः शुचिः ।
सर्वर्तुकुमुपोषेताः पुष्पवन्तो महाद्रुमाः ॥ ११
तथा विद्याधराश्चैव सिद्धाश्चैव तपोधनाः ।
महादेवं पशुपतिं पर्युपासन्त भारत ॥ १२
भूतानि च महाराज नानारूपधराण्यथ ।
राक्षसाश्च महारौद्राः पिशाचाश्च महाबलाः ॥ १३
बहुरूपधरा इष्टा नानाप्रहरणोद्यताः ।
देवस्वानुचरास्तत्र तस्मिन्ने चानलोपमाः ॥ १४
नन्दी च भगवांस्तत्र देवस्वानुमते स्थितः ।

10 " , Das before corr) गंधवांस (for 'वैद्य').

11 ") K₁ V₁ Bo s-s Das as Dn₁ n₁ Ds Ds-s
T₁ G₁s M₁s-s transp. शिवः and मुखः. G₂ ववौ
वायुः मुखस्पर्को. —^b) K₁ गंधवहाः. —^c) K₁ सर्वे
तुः D₁ सर्वत्र (for सर्वर्तु). V₁ सुमनोपेताः (for
कुमुपो). —^d) K₂ V₁ Bo s s (marg.) s Das as
Dn₁ n₁ Ds Ds s s s G₂ द्रुमास्तथा (for महाद्रुमाः).

12 ") Ds सिद्धाः (for चैव). —^b) Ds साध्याश्च
(for सिद्धाश्च). Dns om. from तपोधनाः up to पिशा-
चाश्च (in 13^d). Be तपोधनाः; Das तपो धनाः. —^c)
Das उष्टा देवः पशुपतिः. —^d) Das T₁ पर्युपासत. K₂
सर्वदा; D₁ पांडव (for भारत).

13 Dns om. up to विद्याधराश्च (cf. v. l. 12). —^a)
The portion from रूपधरा up to B. 12 321. 76^d is
lost in Śi on missing fol. —^c) Ds om. (hapl)
from महा up to चाश्च (in 13^d). Be (marg) महा
राज (for 'रौद्राः'). —^d) K₁ s s महोरगाः (for महा-
बलाः).

14 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) G₂ बहुरूपः;
T₁ बहुरूपः (for 'रूपः'). K₂ इष्टा; Bo कृष्णा (for
इष्टा). —^b) Dns देवस्य (for दे'). —^d) K₁ s Ds
G₁ M₁ s s चापि (K₂ 'तु' कोपमाः; K₂ चापकोपमः;
K₁ D₁ s G₂ M₁ चा (D₁ s वा) चकोपमाः; V₁ Bo
(marg.) कपको' (for चापको').

15 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) Ds नन्दीश्च
(for नन्दी). T₁ G₁ s M₁ s-s तस्य (for तत्र).
—^b) K₁ s s सुदीप्ता (for प्रगृह्य). Bo विपुलं (for
ज्वलितं). K₂ ज्युलं (for ज्युलं). —^d) K₁ दीप्य-

प्रगृह्य ज्वलितं शूलं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १५
गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा सर्वतीर्थजलोद्भवा ।
पर्युपासत तं देवं रूपिणी कुरुनन्दन ॥ १६
एवं स भगवांस्तत्र पूज्यमानः सुरर्षिभिः ।
देवैश्च सुमहाभागैर्महादेवो व्यतिष्ठत ॥ १७
कस्यचित्त्वय कालस्य दक्षो नाम प्रजापतिः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन यक्ष्यमाणोऽन्वपद्यत ॥ १८
ततस्तस्य मसं देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
गमनाय समागम्य बुद्धिमापेदिरे तदा ॥ १९
ते विमानैर्महात्मानो ज्वलितैर्ज्वलनप्रभाः ।

मानाः; K₂ s Bo s s (marg.) s Das Dn₁ n₁ Ds₁
D₂ s s s 'मानः (for 'मानं').

16 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) K₂ गंगां;
Da lacuna. —^b) K₁ पर्युपासुषः; K₂ 'पास्य च (for
'पास्य). K₁ D₁ s s s देवेभ्यः; T G₁ s M₁ तं देवी
(for तं देवं). —^d) K₁ s s सत्तम (for 'नन्दन').

17 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) K₂ s V₁ Bo.
s s Das as Dn₁ n₁ Ds₁ D₂ s-s स एवं (by transp.);
B₁ D₁ D₂ स एवं. —^b) K₂ सुरर्षिभिः. —^c) K₁.
s s s D₁ s s s दे (K₁ D₁ s s दे) वतैश्च (for देवैश्च सु).
K₂ Bo s s s (marg. as in text) s Das as Dn₁ n₁
Ds D₂ s s s 'महातेजा (for 'भागैर्'). —^d) Ds₁ s
[s] प्यतिष्ठत; G₂ [s] च' (for व्यति'). — After
17, Be ins. an addl. colophon [Sub-parvan :
मोक्षधर्म. — Adhy. name : ज्वरोत्पत्तिः].

18 Śi missing (cf. v. l. 13). Before 18, Be
ins. भीष्म उवाच. —^a) K₂ कर्हिचित् (for कस्य').
— Das om. 18^d-19^d. —^d) K₁ यक्ष्यमाणो; Bo Dns
यक्ष्यमाणो. K₁ s [s] न्वपद्यत; K₂ [s] न्वपद्यत; K₁
Da [s] न्व' (for सन्व').

19 St. 19-20 = Vāya P. I. 30. 95-96. Śi
missing (cf. v. l. 13). Das om. 19^{ab} (cf. v. l.
18). —^a) K₁ s s s Dns Da s मस्ये; K₂ ससं (for
मस्ये). G₁ श्रुत्वा दक्षस्य तु मसं. —^b) G₁ देवाः (for
सर्वे). —^c) G₁ M₁ s-s गमने समुपागम्य. —^d) K₁
Da s तदा (for तदा). D₁ बुद्धिमेतामपेदिरे (sic).

20 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) G₁ देवैर्
(hypermetric) (for ते). —^b) Be (marg. as in

देवस्यानुमतेऽगच्छन्गङ्गाद्वारमिति श्रुतिः ॥ २०

प्रस्थिता देवता दृष्ट्वा शैलरात्रमुता तदा ।

उवाच वचनं साध्वी देवं पशुपतिं पतिम् ॥ २१

भगवन्क नु यान्त्येते देवाः शक्रपुरोगमाः ।

ब्रूहि तच्चेन तच्चञ्च संशयो मे महानयम् ॥ २२

महेश्वर उवाच ।

दक्षो नाम महाभागे प्रजानां पतिरुत्तमः ।

हयमेघेन यजते तत्र यान्ति दिवाकसः ॥ २३

उमा उवाच ।

यज्ञमेतं महाभाग किमर्थं नाभिगच्छसि ।

केन वा प्रतिषेधेन गमनं ते न विद्यते ॥ २४

महेश्वर उवाच ।

सुरैरेव महाभागे सर्वमेतदनुष्ठितम् ।

यज्ञेषु सर्वेषु मम न भाग उपकल्पितः ॥ २५

पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्णिनि ।

न मे मुग्धाः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धर्मतः ॥ २६

उमा उवाच ।

भगवन्सर्वभूतेषु प्रमात्राम्यधिको गुणैः ।

अजेयश्चाप्रवृष्यश्च तेजसा यज्ञसा श्रिया ॥ २७

अनेन ते महाभाग प्रतिषेधेन भागतः ।

C. 12. 19287
B. 12. 204(5) 28
K. 12. 209. 28

text) उच्यन्ति (for उच्यन्ति). K₁ उच्यन्ति (for उच्यन्ति). G₁ अमैः (for अमाः). K₂ V₁ Bo. 9. 1. 8 (orig.) D₂ 24 D₁ 24 D₃ 24. 2. 8. 8 G₂ उच्यन्ति समग्रमैः. —⁴) K₃ om. (hapl.) गच्छन्. —⁴) D₄ 1 श्रुतिं (for श्रुतिः).

21 Śi missing (cf. v. l. 13). —⁴) K₂ Be-s D₂ 24 G₁ प्रस्थितामै (G₁ 'न्दे' यत्नामै).

22 Śi missing (cf. v. l. 13). Before 22, B₂ ins. उमावाच. —⁴) K₂ D₂ भगवान्. D₄ 1 कुत्र (for क तु). B₂ वास्ये; D₄ वास्ये. —⁴) K₁ 2 G₂ धर्मज्ञ (for धर्मज्ञ). —⁴) K₂ Be. 7. 8 (marg. as in text) 8 D₂ 24 D₄ 1 अयम् (for अयम्).

23 Śi missing (cf. v. l. 13). K₂ om. (hapl.) 23-24. G₁ om. the ref. T₁ देव; T₂ रुद्र; G₂ देवा; M₁ ईश्वर (for महेश्वर). —⁴) D₄ 1 T₂ M₁ महाभागः (for 'भागे').

24 Śi missing (cf. v. l. 13). K₂ om. 24 (cf. v. l. 23). K₂ om. the ref. —⁴) B₂ T₂ एतन्; D₂ 24 M₁ एतं (for एतं). K₂ V₁ Bo. 9-9 D₂ 24 D₁ 24 D₃ 24. 2. 8. 8 T₂ G₁-s महादेव (for 'भाग'). K₂ उमा यज्ञे महाभाग (sic). —⁴) K₂ V₁ Bo. 9-9 D₂ 24 D₁ 24 D₃ 24. 2. 8. 8 T₂ G₁-s नाभिः (for नाभिः). B₂ (marg.) वेदसि; D₂ 24 D₃ 24 G₁ गच्छसि (for 'सि'). —⁴) D₂ 24 D₃ 24 वा (for ते). B₂ (marg. as in text) रोचते (for विद्यते).

25 Śi missing (cf. v. l. 13). D₄ 1 ईश्वर; T₁ G₁-s देव; T₂ रुद्र (for महेश्वर). —⁴) T₁ G₂ एतं

(for एतं). —⁴) K₂ B₂ D₂ 24 D₃ 24 D₄ 24. 2. 8. 8 पूर्वमेतद्; T₁ G₁ 2 यन्ममै; T₂ धर्मै (for सर्वमे). —⁴) K₁ 2. 8. 8 G₂ M₁ यज्ञेषु मम सर्वेषु; D₄ 1 यज्ञेषु सर्वभूतेषु. —⁴) D₂ 24 M₁ 2 भागम् (for भागः). D₄ 1 मम भागो न कल्पितः.

26 Śi missing (cf. v. l. 13). K₁ om. 26. —⁴) B₂ (marg.) पूर्वोपायोपपन्नेन; D₂ 24 सर्वोपायोपपन्नेन; M₁ सर्वोपायोपपन्नेन. —⁴) K₂ T₂ धीमता; D₂ 24 धर्मतः; T₂ G₂ धीमता; G₁ धीमता (for धर्मतः).

27 Śi missing (cf. v. l. 13). —⁴) K₂ वेदेषु; K₂ V₁ Bo. 9. 1. 8 (marg.) 8 D₂ 24 D₁ 24 D₃ 24 देवेषु; D₂ 24 देवेषु (for -भूतेषु). —⁴) K₁ 2. 8. 8 Bo D₂ 24 G₂ प्रमात्राम्य (K₁ 'द' विक्रिो गुणैः; K₂ D₂ D₄ 1 प्रमात्राम्य; T₂ G₁ 2 M₁ 2. 8. 8 प्रमुराम्य (M₁ 2. 8. 8 'त्य' विक्रिो गुणैः. —⁴) K₂ V₁ Bo. 9. 1. 8 (marg.) D₂ 24 D₁ 24 D₃ 24 D₄ 24. 2. 8. 8 अजय्यश्च; B₂ अजय्यश्च; D₂ 24 अजय्यश्च (for अजेयश्च). K₂ Bo. 9-9 D₂ 24 D₁ 24 D₃ 24 D₄ 24. 2. 8. 8 T₂ G₂ चाप्यजय्यश्च; V₁ चाप्यजय्यश्च (for चाप्यजय्यश्च). V₁ reads from एतन् up to दुःख (in 28⁴) on marg.

28 Śi missing (cf. v. l. 13). V₁ reads up to दुःख on marg. —⁴) G₂ प्रतिषेधेन (for 'वेदेन'). —⁴) K₂ Bo. 9 D₂ 24 अपावर्तः; D₂ 24 उत्पत्ते (for 'हं'). —⁴) K₁ कंययुक् (for वेययुक्). B₂ (marg. as in text) महानर्थः; D₂ 24 महानर्थ (for ममा).

29 Śi missing (cf. v. l. 13). T₂ G₁ 2 om. the ref. —⁴) D₂ 24 D₁ 24 उमा (for उमा). K₂ च; D₂ 24 तु (for तु). —⁴) D₂ 24 रुद्र (for रुद्र). —⁴) K₁ 2. 8. 8 D₂ 24 D₃ 24 रुद्रा (for रुद्रा). —⁴) K₂

C. 12. 271. 28
B. 12. 26. 27. 28
H. 12. 269. 29

अतीव दुःखमुत्पन्नं वेपथुश्च ममानघ ॥ २८

भीष्म उवाच ।

एषमुक्त्वा तु सा देवी देवं पशुपतिं पतिम् ।

तूष्णींभूताभवद्राजन्दक्षमानेन चेतसा ॥ २९

अथ देव्या मतं ज्ञात्वा हृद्रतं यच्चिकीर्षितम् ।

स समाज्ञापयामास तिष्ठ त्वमिति नन्दिनम् ॥ ३०

ततो योगबलं कृत्वा सर्वयोगेश्वरेश्वरः ।

तं यज्ञं सुमहातेजा भीमैरनुचरैस्तदा ।

सहसा घातयामास देवदेवः पिनाकधृक् ॥ ३१

केचिन्नादानमुद्भून्त केचिद्दासांश्च चक्रिरे ।

Da (marg.).: Da. 24 दूषमानेन; Ba (marg.) दुःखं
(for दूष). Dna Da तेजसा (for चेतसा).

30 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) K1.2 भुत्वा
(for ज्ञात्वा). —^b) Ks तच् (for यच्). Da चिकी-
र्षिते. T1 हृद्रतं किंचिद्वर्जितं. —^c) T1 समाज्ञापयामास
(submetric). —^d) Da. 7 तिष्ठतम् (for तिष्ठ त्वम्).
Da. 7 अपि (for इति). V1 नंदिनि; G1 नन्दनं (for
नन्दिनम्). K1.2 तिष्ठ त्वं नरवर्णिनि.

31 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) K1 योग-
बलम्; Ks यज्ञबलम्; K7 योगवरं; Da. 7 योगं बलं
(for योगबलं). K1.2 Ba (marg.) M1. 2. 5 ज्ञात्वा
(for कृत्वा). —^b) Ks सर्वयोगेश्वरेश्वरः; T G1. 3
M1. 1-4 सर्वलोकमहेश्वरः (G1 'ई'); G2 सर्वयोगेश्वरो हरः.
—^c) Dn1. na Da. 8 T1 G1. 3 स (for सु). —^d)
V1 B1 तथा; D2 (before corr.) T1 सह (for तदा).
—^e) Dn1 सहसा (for 'सा'). Ks घातयामास; D1. 7
ज्ञापयामास; Da घातयामास (for घातयामास). —^f) K1. 2. 3
पिनाकधृक् (for 'सह').

32 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) K1 अनु-
चरि; K1. 7 न अनुचर; Da अनुचरतः; D1. 7 विमुचरतः;
T G1. 3 M1. 1-4 अनुचरत (for अनुचरन्त). —^b) K1.
2. 4 वासांश्च; Da कामांश्च; Da. 8 वासांश्च (for
हस्तांश्च). Da. 7 केचिद्दासांसि जह्निरे. —^c) T G1. 3
वरे (for [ज]वरे). —^d) Da. 8 G1 समवाकिरत्. Ks
भीमैरनुचरैस्तदा (= 31^d).

33 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) Da. 8 Dn1
Da. 8 समुत्पाद्य; Da. 8. 7 समासाद्य; T G1. 3 समुत्पिद्य
(for 'त्पाद्य'). K1. 2. 3 के (Ks किं) किंवापार्थमुत्पाद्य.

रुधिरेणापरे राजंस्तत्राग्निं समवाकिरन् ॥ ३२

केचिद्यूपान्समुत्पाद्य बभ्रमुर्विकृताननाः ।

आस्यैरन्ये चाग्रसन्त तथैव परिचारकान् ॥ ३३

ततः स यज्ञो नृपते वध्यमानः समन्ततः ।

आस्थाय मृगरूपं वै खमेवाभ्यपतत्तदा ॥ ३४

तं तु यज्ञं तथारूपं गच्छन्तमुपलभ्य सः ।

धनुरादाय बाणं च तदान्वसरत प्रभुः ॥ ३५

ततस्तस्य सुरेशस्य क्रोधादमिततेजसः ।

ललाटात्प्रसृतो घोरः स्वेदबिन्दुर्बभूव ह ॥ ३६

तस्मिन्पतितमात्रे तु स्वेदबिन्दौ तथा भुवि ।

—^b) Ks विभ्रमुर; Ks बभ्रमुर; K7 Da. 8 G2 व्यभ्र-
मन्; T G1. 3 M1. 1-4 व्याक्षिपन् (for बभ्रमुर). K1
विकृता नराः; Da. 7 विकृतात्मनः (for 'ननाः'). —^c)
G1 आस्यैरन्ये. T1 G1 चाग्रसन्त; Gs 'संसन्त' (hyper-
metric) (for 'सन्त'). Gs आस्यैरन्यैरग्रसन्त. —^d)
K1 परिचारकान्; G1 'चारिकान्'.

34 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) Dn1 Da1
Da G1 नृपतेर (for 'ते'). —^b) K1. 2. 4 ततस्ततः (for
समन्ततः). —^c) Ks V1 Bo. 8. 7. 8 (marg. as in
text).: Da. 24 Dn1. na Da D2. 8. 5-8 [ज]न्वसरत;
G2 M1. 1. 5 'व्रवत्' (for 'पतत्').

35 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) K7 न (for
तं). —^b) K1 reads 35rd on marg. sec. m. —^c) Ks
V1 Bo. 8-9 Da. 24 Dn1. na Da D2. 8. 5. 8 बाणेन; G2
सकरं (for बाणं च). —^d) K7 Da ततो (for तदा).
Ks [ज]नुसरत; Ks Bo Dn1 [ज]न्वसरत; Ba (marg.
as in text) चान्वसरत; Ba [ज]नुसरत; Dn1 Da. 7
चान्वसरत (for [ज]न्व). K1. 2. 4 M1 प्रभो (for प्रभुः).
T1 G1 समन्वसरत (G1 'तः') प्रभुः.

36 Śi missing (cf. v. l. 13). —^b) K1 क्रोधा-
दसिततेजसाः (sic). —^c) M7 प्रसृतो (for प्रसृतो).
—^d) Ba (marg. as in text) बजायत (for बभूव ह).

37 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) Ba अस्मिन्
(for तं). Da. 8 पातित (for पं). Ks V1 Bo. 8-9
Dn1. na Dn1 D2. 8. 5. 8 T G1-3 M7 मात्रे च; Ks
Da. 24 Dn1 मात्रेन; K7 Da मात्रे नु (for 'मात्रे तु').
—^b) Da स्वेद (for स्वेद). K1. 2. 4 V1 Bo. 8

प्रादुर्बभूव मुमहानयिः कालानलोपमः ॥ ३७
तत्र चाजायत तदा पुरुषः पुरुषर्षभ ।
ह्रस्वोऽतिमात्ररक्ताक्षो हरिश्मश्रुर्विभीषणः ॥ ३८
ऊर्ध्वकेशोऽतिलोमाङ्गः श्वेनोऽनूकस्तथैव च ।
करालः कृष्णवर्णश्च रक्तवामास्तथैव च ॥ ३९
तं यज्ञं म महामन्त्रोऽदहन्कश्चमिवानलः ।
देवाश्चाप्यद्रवन्मर्वे ततो मीता दिशो दश ॥ ४०
तेन तस्मिन्विचरता पुरुषेण विशां पते ।

पृथिवी व्यचलद्राजभृतीष भरतर्षभ ॥ ४१
हाहाभूते प्रवृत्ते तु नादे लोकमयंकरे ।
पितामहो महादेवं दर्शयन्प्रत्यमापत ॥ ४२
भवतोऽपि मुराः सर्वे मागं दास्यन्ति वै प्रभो ।
क्रियतां प्रतिसंहारः सर्वदेवेश्वर त्वया ॥ ४३
इमा हि देवताः सर्वां क्रययश्च परंतप ।
तव क्रोधान्महादेव न शान्तिमुपलेभिरे ॥ ४४
यथैष पुरुषो जातः स्वेदात्ते विबुधोत्तम ।

C. 12. 225
D. 12. 20-12. 47
E. 12. 200 47

(marg. as in text) Dn1. n1 Ds D2. s. s Gs M1 तदा
(for तथा). K1. s. s विभो; G1 मुवः (for मुवि).

38 Śi missing (cf. v. l. 13). — ") Ds. 7 तदमु
(for तत्र च). — ") Das om. (hapl.) पुरुषः. — ")
K1. s V1 B1 Das Ds. 7 T1 [s] विमात्रो; Ks Bo. s. 7. s
Das Dn1. n1 Ds D2. s. s M1 "मात्रं (for "मात्र-).
Bs (marg.) विगाक्षो; Gs M1. s-1 रक्षागो (for
रक्षाक्षो). T1 G1. s नविमात्रोतिरक्षाक्षो. — ") K1
Das T1 G1. s Ms हरिश्मश्रुः; Ks "श्मश्रू. T1 M1. s. s
विमूषणः (for विभी').

39 Śi missing (cf. v. l. 13). — ") Ks [s] त्रिरो-
रत्नः (side); Das 'रोमाक्षः; T1 G1 'रिकांशः (G1 'ये);
Gs 'रोमा च (for 'लोमाङ्गः). — ") K1. s Bo Das T
M1. s-1 इवेनान्; K1. s Bo 'ल'कम्; Ks इवेनान्वेकम्;
K1 Da. s स्वेदात्मातम्; Bo Ds. 7 जी (Ds नी / चर्जांगम्;
Das सेनात्कम्; G1 इवेनोन्नम्; Gs इवेनानूकम्; Gs
इवेनानीकम् (for इवेनोन्नकम्). — Das. s1 Ds om.
(hapl.) 39^{ad}; V1 reads the same on marg. — ")
Ks Ds. s करालः; T G1 s M1. s-1 करालः; M1 'ळ
(for 'कः). G1 -वचत्रश्च (for -वर्णश्च).

40 Śi missing (cf. v. l. 13). — ") Ks. s V1
Bo. s. 7. s (marg.) s Das. s1 Dn1. n1 Ds D2. s. s. s
Gs सु (for स). Bs (marg. as in text) M1. s. s
महादेवा; Gs 'तवो (for 'तवो). T G1. s M1 स सं
वर्णं महादेवा. — ") Ks V1 Bo. s-1 Ds T G1 बहन्
(for सद्बहन्). K1. s. s कश्चम् (for कश्चम्). Bs
Das Da. s. s बह (for बह). — After 40^{ad}, Ks V1
Bo. s-1 Das. s1 Dn1. n1 Ds D2. s. s. s ins.:

735* व्यचलत्सर्वतो देवाभ्यामवपस कपीसया ।

[Bo विचरत्; Bs (marg.) Das Ds व्यचरन् (for
'वच').]

— ") Das देवश्च. Ks Bo-s Das. s1 प्रादुर्बभूव; K1
Ds. s. 7. s M1. s. s व्यद्र'; Dn1 Ds. s. s [क'व्या']; Das
T G1. s M1 [क'व्य' (for [क'व्य'). — ") Gs मीतो
(for मीता).

41 Śi missing (cf. v. l. 13). — ") T1 G1. s
तदम् (for तेन). M1 तस्मिन्विचरता तेन. — ") K1
च चलद्; Ks. s V1 Bo. s-1 Das. s1 Dn1. n1 Ds Ds.
s. s द्यचल (Dn1 'र'द् (for द्यच'). — ") Gs भृतीष
त्वरितं विभो.

42 Śi missing (cf. v. l. 13). — ") M1 देवकोळे
(for नादे लोक-). — For 42^{ad}, Ks. s V1 Bo. s-1
Das. s1 Dn1. n1 Ds Ds-1 Gs subst.:

736* हाहानूतं जगत्सर्वमुपलक्ष्य तदा प्रभुः ।

[K1 Das Dn1 Das Da. s. s उपलम्ब्य; Dn1 'नक्षु;
Gs 'वीक्ष्य (for 'लक्ष्य). Da तदा (for तदा).]

— ") Ks Das देवदेवं; Das महाबाहुं (for 'देवं).

43 Śi missing (cf. v. l. 13). Before 43, Ks. s
V1 Bo. s-1 Das. s1 Dn1. n1 Ds Ds-1 T G1-s M1 ins.
प्रज्ञोवाच. — ") K1. s भवते; Ds 'ता (for 'तो).
T1 G1 है (for सपि). — ") Ds भोर्षः; T1 G1. s
मावान् (for मागं). V1 Ds. 7 च (for है). K1
प्रभोः. — ") M1. s. s लोकेचर (for 'देवे'). Ds तथा
(for त्वया). Ds. 7 सर्वदेवेश्वरेभर.

44 Śi missing (cf. v. l. 13). — ") M1 एतानि
(for इमा हि). — ") Bs परंतपः; Ds. 7 तवाः.

45 Śi missing (cf. v. l. 13). — ") T1 G1 द्युच;
M1 चेह (for चैव). Ks. s राजन् (for जगत्). — ")
Das सेदान् (for से'). Ks. s Bs पुरुषोत्तमः; Bs विदुः

C 12. 10283
B 12. 294(2). 47
S 12. 269. 47

ज्वरो नामैव धर्मज्ञ लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ४५
एकीभूतस्य न ह्यस्य धारणे तेजसः प्रभो ।
समर्था सकला पृथ्वी बहुधा सृज्यतामयम् ॥ ४६
इत्युक्तो ब्रह्मणा देवो भागे चापि प्रकल्पिते ।
भगवन्तं तथेत्याह ब्रह्माणममितीजसम् ॥ ४७
परां च प्रीतिमगमदुत्सयंश्च पिनाकवृक्ष ।
अवाप च तदा भागं यथोक्तं ब्रह्मणा भवः ॥ ४८

विद्यमान (sic); Das Das विद्युद्योत्तमः (Ds: 'मे'); Ts G1
M1. 5-7 विद्युद्योत्तमः; G2 'द्योत्तमः' (for 'द्योत्तमः'). —^a)
Das ज्वरो; Ds ज्वरा; Ds: 'हरो' (for ज्वरो). —^d)
T G1. 5 M1. 5-7 वि- (for प्र-). Dns प्रचरिष्यति.

46 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) Ds (before
corr.; marg. as in text) करी; T1 एष; G1 एकस्य
(hypermetric); M1. 5. 5 एक- (for एकी-). Dn1
Das Ds त्वस्य; Dns त्वस्य; G1 कस्य; G2 तस्या (for
ह्यस्य). M1: नास्य वै एकभूतस्य. —^b) K1 धारणा;
Dns 'जे' (for 'जे'). G1 चेतसः (for तेजसः). K1
Ds प्रभोः. —^c) K2 समर्था; K1 Das. 24 G2
समर्था; Ds: सर्वस्य (for समर्था). —^d) K1. 2. 4
सृज्यताम् (for सृज्य-). Ks G2 इयं (for जयम्).

47 Ś1 missing (cf. v. l. 13). Before 47, Bs
ina. मीप्स उवाच. —^a) K1 Da: इत्युक्ते (for 'उक्ते').
Bs ब्राह्मणा. —^b) Ds चापि; G2 M1. 5. 5 चैव (for
चापि). —^c) T G1. 5 M1: भगवन्तु (T: 'वांश्च'; M1:
'वांस्तु') (for भगवन्तं). —^d) D1. 4 G2 जमिनी-
(G2: 'ते') जयं.

48 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) Gs परं (for
परां). —^b) K1. 2 कस्यचन; Ks G1 विस्मयं; T1 Gs
विस्मयंश्च; T2 उस्मयं (for 'वंश्च'). K1. 2. 4 वै (for
च). K1. 2. 5 पिनाकवृक्ष; T2 'वृक्ष'. —^c) G2 स
(for च). Bs M1: तथा; T G1. 5 यथा (for तदा).
—^d) K1. 4 सत; K2 तव; K1 M1: जय; Ds: 1
यवः (for यवः).

49 With 49-55, cf. Vāyu Pur. (Bibl. Ind.)
I. 30. 296-302. Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a)
Ds ज्वरस्य. Da: T G1. 5 M1: तु (for च). K1. 5
Das. 24 -ज्वरस्य (for 'ज्वरे'). —^b) Ds: 1 स्वमयत्; T2
[; Gs 'ज्वर'; M1. 5. 5 [ज]म्यसृज्यत् (for 'ज्वर').
T2 M1: तथा (for तदा). —^c) Das. 24 सर्वधर्मज्ञ;
M1: 'सर्वधर्मा' (for 'सर्वधर्म'). —^d) Ds1 तं चापि (for

ज्वरं च सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यसृज्यतदा ।
शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणु तच्चापि पुत्रक ॥ ४९
शीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिलाजतुः ।
अपां तु नीलिकां विद्याभिर्मोकं भुजगेषु च ॥ ५०
खोरकः सौरमेयाणामूर्परं पृथिवीतले ।
पशूनामपि धर्मज्ञ दृष्टिप्रत्यवरोधनम् ॥ ५१
रन्ध्रागतमथाश्वानां शिखोद्धेदश्च बर्हिणाम् ।

तच्चापि). K4 पुत्रक.

50 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K1. 2. 4
शीर्षाभितापो (K2: 'पं'); K1 B1 Da: 'तितापो; Bo
'भिषातो; Das शीर्षाभिषापो. —^b) K4. 5 V1 Bo.
5-5 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 5. 1. 5 G2. 5 शिलाजतु;
T1 G1 Cv (gloss: शिखायां विद्यमानं जतुर्लक्षां) शिखा-
जतु; T2 शिलाजतु; M1: 'जतुं' (for 'जतुः'). —^c)
K2 हि; G2 च (for तु). Das नीलीकां; Ca. n
(gloss: Ca, जलमलम्; Cn, शैवालम्) नीलिकां (as
in text). K2. 1 Ds विद्यान्; Ds विद्यां; T G1. 5
M1. 5-7 विद्धि (for विद्यान्). —^d) G1 भुजगेषु.
ॐ Ca: विर्मोकं नाम दृष्टिप्रत्यवरोधनं कियता कालेन भुजग-
जरीरात् पृथग्भवति । ॐ

51 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K1. 2. 4 खो-
(K4 ख) रकं; Ks T1 G1 M1: खोरकः (T1 G1 'कं');
Dns कोरकः; Ds1 खोरकः; Ds खोरकः; D1 खोरकः;
G2 खोरसः; Cv खोरकं (for खोरकः). K2. 1 M1. 5. 5
सौरमेयाणाम्; Ds सौरमेयाणां; Ds सौरमेयाणाम्.
ॐ Ca: सौरमेयाणां, गवाम् । खोरकः नीलिकापरपर्यायः ॥
Ca: खोरकः पशूनां पादरोगः ॥ Ca: खोरकः, खुररोगः ।
—^b) K1 उषरं; B1 सुषरं; Bs (marg.) 5 M1. 5. 5
उषरः; Dn1. 24 Ds D2. 2. 5 उषरं; Ds1 सुषरं (for
उषरं). —^c) K4 पश्वताम् (for पशूनाम्). Ds
धर्मज्ञे (for 'ज्ञ'). —^d) M1. 5. 5 दृष्टिः (for दृष्टि-).
V1: प्रत्यवरोधकं; M1. 5. 5 प्रत्यवरोधनः.

52 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —^a) K1. 2. 4. 1
Da: 5 रंश्चो (K1: 'श्चो') गतम्; Ks Da: 1 Ca (gloss: रन्ध्रा-
क्याप्राजयवभागावसादकृतम्) रंश्चोद्ग Ks 'द्र' तम्; B1
रंश्चगतम्; Bs रक्षा' (for रन्ध्रा'). Ds अपाश्वानां (for
अपां). T G1. 5 M1. 5-7 रंश्चोद्गम (T2: 'ग्रह') मन्थानां;
G2 रंश्चोद्गमं तथाश्वानां; Cv रंश्चोद्गवश्च मन्थानां. ॐ Ca. p:
रन्ध्रागतं, अथगलरन्ध्रागतं मांससङ्घटम् । ॐ —^b) K1. 2
शिखोद्धेदश्च; M1: शिखोद्धेदः. —^c) K1. 5 V1 Bo. 5-5
Das. 24 Ds1 Ds. 4. 5. 5 नेत्रागः (for रोगः). K4. 5. 1

नेत्ररोगः कोकिलानां ज्वरः प्रोक्तो महात्मना ॥ ५२
अञ्जानां पित्तमेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतम् ।
शुक्रानामपि सर्वेषां हिक्किा प्रोच्यते ज्वरः ॥ ५३
शार्दूलेष्वथ धर्मज्ञ श्रमो ज्वर इहोच्यते ।
मानुषेषु तु धर्मज्ञ ज्वरो नामैष विश्रुतः ।
मरणे जन्मनि तथा मध्ये चाविद्यते नरम् ॥ ५४
एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम मुदारुणः ।
नमस्त्वैव मान्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः ॥ ५५
अनेन हि समाविष्टो वृत्रो धर्मभृतां वरः ।

व्यजृम्भत ततः शुक्रस्तस्यै वज्रमवासुजम् ॥ ५६
प्रविश्य वज्रो वृत्रं तु दारयामास भारत ।
दारितश्च स वज्रेण महायोगी महामुरः ।
जगाम परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ॥ ५७
विष्णुमक्त्या हि तेनेदं जगदग्रामभूतपुरा ।
तस्माच्च निहतो युद्धे विष्णोः स्थानमवाप्तवान् ॥ ५८
इत्येष वृत्रमाश्रित्य ज्वरस्य महतो मया ।
विस्तरः कथितः पुत्र किमन्यत्प्रवर्षामि ते ॥ ५९
इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः

C. 12. 10271
B. 12. 2046A. 61
K. 12. 209. 62

V1 Bo. 8-9 Daa. 24 Dn1. 24 Ds Ds-9 कोकिल (for 'कानां'). —^a) V1 महात्मनः; Ds. 1 'त्मनां'.

53 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) Ds reads the portion from नः up to च (in 54^a) twice. K1. 2. 4 अरीणां; Ks V1 Bo. 8-9 Daa. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 9 (both times). 9-9 T Gs अरीणां; Ds अविनां; G1 आवीनां (for अज्जानां). K1. 2. 4 मित्रः; V1 T G1. 9 M1 चित्रः; Ds. 9 पीतः; Gs पत्रः; M1 बीजः (for चित्रः). Ka. 1 Daa Ds. 9 तु (for च). —^b) K1 न (for नः). V1 श्रुतिः; Ds श्रुते. —^c) T1 शुष्का-
नाम् (for शुक्रां). M1. 2. 9 इति (for अवि). Ds (both times). 1 धर्मज्ञ (for सर्वेषां). K1 Ds. 9 शुना-
मपि च धर्मज्ञः. —^d) K1 ऊर्ध्वता; Ks तर्किका; Ks हिक्किा; V1 हिक्किा; Bs Ds हिक्किा; Dn1 Ds हिक्किा; Ds Ds हिक्किा; T1 G1. 9 ईहि (T1 'ही')-
का; M1 एहि (for हिक्किा). K1 प्रोच्यते; Ds प्रोच्यते (for प्रोच्यते). Gs ईहिक्किापेयोच्यते ज्वरः.
ॐ Cv: हिक्किा, अने अने मलम् । ॐ

54 Śi missing (cf. v. l. 13). For the repeti-
tion in Ds, cf. v. l. 53. —^a) Bs च; T1 G1-9
[च]पि (for [च]य). —^b) M1. 1-1 om. (hapl.) 54^b.
—^c) Ds इहोच्यते. —^d) Ks [च]तुः; K1 Dn1 Ds. 9
च (for तु). K1. 2. 4 राज्ञः; K1 Ds. 9 सर्वेषु (for
धर्मज्ञ). —^e) M1. 1-1 अमो (for ज्वरो). Ks V1
Bo. 8. 9 (marg.). 9 Daa. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 9 Gs
M1. 1-1 भारत; T1 विज्वर (for विश्रुतः). —^f) Ds
मर्ष (for मर्षे). Ds T1 G1. 9 वा (for च). K1.
2. 4 Gs सदा; T Gs. 9 तथा; M1. 1-1 वृत्रां (for
नरम्).

55 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) G1 पूर्व;

Gs पूर्व (for एतन्). Gs महेवर (for महे). —^b)
K1 Ds. 1. 9 [च]प (for तु). K1. 2 Bs (marg. as
in text) महामुरः; B1 मुदारुणः. —^c) Ks नमस्तु
(for 'स्तु'). K1 सर्वज्ञ; Ds. 1. 9 धर्मज्ञ; Gs पूज्य
(for मान्यश्च).

56 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) Ks Ds वर.
—^b) Ks स्वर्जमंत; Dn1 स्वर्जमंत; Ds स्वर्जमंत (for
व्यजृम्भत). Ks Bs (marg. as in text) T1 तदा (for
ततः). Ks Daa Ds G1 शक्रः. —^c) T G1. 9 M1
ततो (for तस्मै). Ks अवासुजम्; K1 T1 G1 सना;
Bs (marg.) Ds. 1 तवासु (for अवासु).

57 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) Ks Dn1. 24
Ds Ds. 2. 9 वज्रः; Daa वज्रे (for वज्रो). Ka. 9 V1
Bo. 8-9 Daa. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 9 च (for तु).
T G1. 9 प्रविश्य वृत्रं तु तदा. —^b) Gs दारयामास (for
दार). —^c) K1. 9 स हि; M1. 2. 9 चैव (for च स).
—^d) K1. 4 महामुराः (Ks 'र'); T1 G1. 9 स दानवः.
—^e) V1 अतुल (for अमित).

58 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) Ks विष्णोर
(for विष्णु). T G1. 9 अक्रो (for अक्रया). —^b)
Ks महत् (for अमृत). Ks Bo. 8. 9 (marg.). 9
Daa. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 9 तदा (for पुरा). —^c)
K1. 2. 4 तु (for च). —^d) Ds अवासुवात् (for
अवासुवात्).

59 Śi missing (cf. v. l. 13). —^a) Ks Bs. 2. 9
(marg. as in text). 9 एतद् (for एष). —^b) Dn1
अवासु; Ds. 1 तथा (for अवा). —^c) K1. 9 Ds
T1 G1. 9 विस्तरः (for विस्तरः). K1 (before corr.)
कथिता; G1 M1 'त' (for 'तः'). —^d) Daa अम्यत्र;
Ds अम्यत्र (for अम्यत्र). K1 प्रवर्षामि.

C. 12. 10271
B. 12. 284 (al. 67)
K. 12. 285. 62

पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः ।
विमुक्तरोमः स सुखी मुदा युतो

उभेत कामान्त यथामनीषितान् ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

२७५

युधिष्ठिर उवाच ।

शोकादुःखाच्च मृत्योश्च त्रसन्ति प्राणिनः सदा ।
उभयं मे यथा न स्वात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं समङ्गस्य च भारत ॥ २

60 = Vāyu Pur. (Bibl. Ind.) I. 30. 303. Śi missing (cf. v. l. 13). — ") Ds. s इमं (for इमां). Ds अहीन- (for अदीन-). Ks V1 Bs. s (marg. as in text) M1. s-1 चेतनः; Das. as चेतनः (for -मानसः). — ") T G1. s तु (for सु). Ds सुसमाहिता. — ") Das विमुक्तरोमः. Ks Dns Da. s सु; Ts च (for स). Gs भवेत्; M1. s-1 कमेत् (for सुखी). — ") Ts Gs च (for स). K1. s मनसा (for स यथा). K1. s बभेक्षितान्; Ks Da. s समीक्षितान् (for -मनीषितान्). — After 60, M1. s-1 ins.:

737^a कथेयं कथिता दुष्ठा धर्मा धर्मचर्यं वर ।

किमन्वक्तव्यमीदं तद्वदन्वक्तुमर्हति ।

Colophon. Śi Gs missing; Ks. s B1. s Das. as Dns. ns D1 Gs. s M1. s absent. — Sub-parron: K1. 2. 4. 5. 7 V1 Bo. s-3 Das. as Dnl. ns Ds D2. s T G1. s M1. s-1 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 5. 7 V1 Bo. s-3 Das. as Dnl. ns Ds D2. s M1. s उदरोत्पत्तिः; Gs उदरोत्पत्त्याहात्म्यप्रवणवशात्तच्छमनोपायविरूपणं. — Adhy. no.: (figures, words or both): B1 107; Dnl Das D1 T1 G1. s 109; Dns M1. s. 108; Ds 103; Ts 122; Gs 124; Ms 110. — Śloka no.: Das Dnl. ns 63; Ds 64.

After this adhy., N (Śi missing) reads a passage [B 12. 285 [4] = C. 12. 10272-10345 and 10346-10484; = K. 12. 290] omitted in S (Gs missing), which is given as App. I, (No. 28).

— After App. I, (No. 28), N (Śi missing) reads a passage [B 12. 286 [5] = C. 12. 10485-10531 = K. 12. 291] omitted in S (except Gs; Gs

missing), given in Appendix II (No. 1), which registers the v. l. of the repeating MSS. (along with the v. l. of Bṛhan-Nār. Pur. 44. 21-82) from the constituted text of 12. 187.

275

This adhy. is missing in Śi Gs (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 ") Ks. s Das. as Da. s (by corr. as in text) शोका; Ds. s (marg.) सुखः; Ds शोको; M1. s-1 शोक (for शोकाद्). K1. 2. 4 G1 M1 दुःखाश्च; Ds दुःखाश्च (for दुःखाच्च). Dnl. ns Ds Ds सु (Dnl सुख) दुःखाच्च सुसुखोश्च. — ") Ks Bo. s. 7. 3 Das. as Dnl. ns Ds D1. s. s त्रसन्ते; Bs (orig.) प्रसन्ति; Bs (marg.) Gs M1. s-1 त्रसन्ति; Ds प्रसन्ति (for त्रसन्ति). — ") Ks. s Da. s स (Ks उभ) यं नोत्र; T G1. s तद्वयं नो (for उभयं मे). K1. 2. 4 वै (for मे). Gs भवं (for यथा).

2 ") Ks. s V1 Bo. s-3 Das. as Dnl. ns Ds D2. s Gs अत्रापि (for अत्रैव). — ") K1. 2. 4 संगमस्य; Ds. s सुमंगलः; T1 G1. s स्व (Gs स्वा) गमस्य; Ts मंगलस्य (for समङ्गस्य). Bs (marg. as in text) युधिष्ठिर (for च भारत).

3 ") Ks. s तरसे (Ks 'मे') व; Ds उरसीव; D1 G1 मनसैव; T1 Gs मनसीव (for उरसेव). K1 प्राणमसे; Ks प्रणमस्ये; Gs प्रणुदसे (for प्रणमसे). ॐ Cn: अन्ये शिरसा नमन्ति, एवं तु उरसा प्रणमसे, अत्यन्तं विनीतोऽस्मीत्यर्थः ॥ Cp: उरसा प्रणमसे इव, सर्वदान्तर्दष्टिरित्यर्थः ॥ Cs: उरसि इदमे प्रणमसे, प्रकर्षेण नतो भवसि, गम्भीर

नारद उवाच ।

उरसेव प्रणमसे बाहुभ्यां तरसीव च ।

संप्रहृष्टमना नित्यं विशोक इव लक्ष्यसे ॥ ३

उद्वेगं नेह ते किञ्चित्सुखमपि लक्ष्ये ।

नित्यतम इव स्वस्यो बालवश्च विचेष्टसे ॥ ४

समङ्ग उवाच ।

भूतं भव्यं भविष्यच्च भवं सत्त्वेषु मानद ।

तेषां तत्त्वानि जानामि ततो न विमना ह्यहम् ॥ ५

उपक्रमानहं वेद पुनरेव फलोदयान् ।

लोके फलानि चित्राणि ततो न विमना ह्यहम् ॥ ६

अगाधाश्चाप्रतिष्ठाश्च गतिमन्तश्च नारद ।

अन्वा जडाश्च जीवन्ति पश्याम्मानपि जीवनः ॥ ७

विहितेनैव जीवन्ति अगोपाङ्गा दिवौकसः ।

बलवन्तोऽबलाश्चैव तद्वद्मान्समात्रय ॥ ८

महस्मिन्श्च जीवन्ति जीवन्ति शतितमन्तथा ।

शाकेन चान्ये जीवन्ति पश्याम्मानपि जीवतः ॥ ९

यदा न शोचेमहि किं नु न स्वा-

दुर्मेण वा नारद कर्मणा वा ।

C. 12. 108. 41
B. 12. 273 (s) 10
K. 12. 273

इत्यर्थः । ॐ — ¹) Ds Tz Cs चक्षुभ्यां (for बाहुभ्यां). K1. 2. 4 उरसेव (for तरसीव). T1 G1. 3 चक्षुभ्यां चीर-
मीक्षसे. ॐ Cn: बाहुभ्यां तरसीव भवनदीम्, जल्पन्त-
संक्षेपेन निरपेक्षोऽसीत्यर्थः ॥ Cs (reading चक्षुभ्याम्):
यथा जलस्योपरि चरन् तदन्तर्गतं न वेद तथा चक्षुभ्यां विष-
यान्पश्यन् तेषां स्वरूपं विवेचयसीत्यर्थः । ॐ — ²) K1
लक्ष्यसे; K2. 1 Dn2 Ds लक्ष्यसे (for लक्ष्यसे).

4 ¹) Tz उद्वेगम् (for उद्वेगं). Ks V1 Bo. 5-5
Dn2. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 5. 5. 5 G2 M1. 5-1 न हि;
Ds T G1. 3 नहि (for नेह). — ²) K2. 1 सुखमपि;
Tz लक्ष्यं (for सुखं). Ds. 1 T1 G1 लक्ष्यते; Ds
(by corr. as in text) लक्ष्यते (for लक्ष्यते). — ³)
Ks Ds इवास्वस्यो. — ⁴) Ks बालकश्च; Ds. 1 बाल-
कश्च (for 'वच'). Ks विचेष्टसि; Ds विचेष्टसे; Tz
विचेष्टसे (for विचेष्टसे). ॐ Cs: बालविचेष्टनं कचिदपि
विषयसङ्गराहितम् । ॐ

5 V1 reads the ref. on marg. K1 समंग; K2. 4
संगम; Bs समङ्ग; Ds सुमंग; D1 सुमंगल; T1 G1. 3
स्वगम; Tz संगल; G2 समंग (for समङ्ग). — ¹)
V1 भव्यं भूतं (by transp.). K1 Ds. 5 भवद् (for
भव्यं). Ks V1 Bo. 5 (marg.) Dn1 Ds D2. 5-5 T1
G1. 3 भविष्यं च (for 'व्यव'). Dn2 भूतं भविष्यं भव्यं च.
— ²) K2 सर्वं सत्त्वेषु; Ks Bo. 5-5 Dn2. 24 Dn1. 24 Ds
D2. 2. 2. 1. 5 सर्वमेतत्तु; K1 Ds. 1 T G1. 3 M1. 5-1 सर्व-
सत्त्वेषु; V1 Bs. 5 (last two on marg.) सर्वसत्त्वेषु; Ds
सर्वमेव तु (for सर्वं सत्त्वेषु). K1. 2. 5 Bs मानतः; Ks. 1
Bs. 5 (marg.) Ds Ds. 2. 5 T G1. 3 नारद (for मानद्).
G2 सर्वं वेदतुमानत (sic). — ³) K1 Ds. 5 तेषां (for
तेषां). V1 तेषां जानामि तत्त्वानि. — ⁴) T1 G1. 3
शविमना (for न वि). G1 [न]स्त्वहं (for ह्यहम्).

6 K1 om. (hapl.) 6. — ¹) K1 वेदं. — ²) Ks

Ds1 Ds. 5 फलोदयं; Dn2 Ds 'दवान्' (for 'दवान्').
— ³) Dn2 लोके कनिविचित्राणि (sic).

7 ¹) K2. 4. 1 Ds. 1. 5 अ (Ks Ds अं) गात्रैव; Ds
T G1. 3 M1. 5-1 Cs अना (Dn1 'गा' गात्र (for अगा-
त्रात्र). K1 अगात्रात्र प्रतिष्ठात्र (sic). ॐ Cs: अगात्रा-
अनुबन्धाः, अप्रतिष्ठाः विद्यालय. वादबद्धमूलाः ॥ Cn: अगात्रा-
निर्ग्रन्थाः मूलाः, गात्र प्रतिष्ठाः पञ्चोर्ग्रन्थे चेति स्मृतेः । अप्र-
तिष्ठाः अनदारादिभ्यः । ॐ — ²) K1. 2. 4. 1 Ds. 5 लक्षि-
मंतश्च; M1. 5-1 गतिमंदाश्च (for 'मन्तश्च'). Ks Bs
(marg. as in text). 5 भारत (for नारद). — ³) T
G1. 3 M1. 5-1 जडाश्च.

8 ¹) Ds विहितेनैव; G2 ह्य केचन (for विहितेनैव).
— Dn2 Ds om. (hapl.) 8¹-9¹; Ds om. (hapl.)
8¹-9¹. — ²) K1. 2. 4 चारोगाया; Dn2 Ds आरो;
Ds मारोगा; Ds नरा रोगाद्; Tz निरोगागाद् (for
अरोगाङ्गा). — ³) K1 Ds [s] बलम् (for अलम्).
— G2 lacuna for 8¹-9¹. — ⁴) Ks V1 Bo. 5-5 Dn2
Dn1. 24 Ds. 5 ह्यगाद् (for तद्वद्). Bo Ds अस्मात्.

9 Dn2 Ds om. 9¹; Ds om. 9¹; G2 lacuna
for 9 (for all, cf. v. 1. 3). — ¹) Ks V1 Bo. 5. 1. 5
(marg.). 5 Dn2 Dn1. 24 Ds Ds. 5 सहस्त्रिणोपि (for
'जश्च'). — ²) K1. 3 Dn1 M1. 5-1 शोकेन; K1 Ds. 5
स्तोकेन (for शाकेन). K1. 2. 4 [न] ज्ञे च (by transp.)
Ds वाञ्छे.

10 ¹) Dn2 Tz M1. 5 तु; G1. 3 M1. 1 तु (for the
first न). K1. 3 Dn2 नतु; Ks न न; Ks V1 Bs.
1. 5 Dn1 Dn2 Ds. 2. 5 T1 G1. 3 M1. 5. 5 तु न; Dn2 Dn
तु न; Ds. 5 Tz तु न; G2 तु ज्ञे (for तु न). Ds. 1
यदा न शोचेमहता हृत्तिः सा (Ds स्वाद्). ॐ Cn: न
शोचेमहि, शोकमूलस्वाज्ञात्स्वाभावात् । ॐ — ²) Ks Bs. 5

कृतान्तवश्यानि यदा सुखानि
 दुःखानि वा यन्न विधर्षयन्ति ॥ १०
 यस्यै प्रज्ञां कथयन्ते मनुष्याः
 प्रज्ञामूलो हीन्द्रियाणां प्रसादः ।
 मुह्यन्ति शोचन्ति यदेन्द्रियाणि
 प्रज्ञालामो नास्ति मूढेन्द्रियस्य ॥ ११
 मूढस्य दर्पः स पुनर्मोह एव
 मूढस्य नायं न परोऽस्ति लोकः ।
 न क्षेव दुःखानि सदा भवन्ति
 सुखस्य वा नित्यशो लाभ एव ॥ १२

भावात्मकं संपरिवर्तमानं
 न मादृशः संज्वरं जातु कुर्यात् ।
 इष्टान्मोगाच्चानुरुध्येत्सुखं वा
 न चिन्तयेद्दुःखमभ्यागतं वा ॥ १३
 समाहितो न स्पृहयेत्परेषां
 नानागतं नाभिनन्देत लाभम् ।
 न चापि हृष्येद्विपुलेऽर्थलामे
 तथार्थनाशे च न वै विषीदेत् ॥ १४
 न बान्धवा न च विचं न कौली
 न च श्रुतं न च मन्त्रा न वीर्यम् ।

Das. 24 Ds. 1 Ml. 5-7 च (for the second वा). — Ks om. 10th. — *) T1 G1.3 यदा (for यदा). — *) K1 Dns Dm G2 वा यं न; Bs Ds. 1 वायव्य; T G1.3 M1 चायति (for वा यव). K1 Ds. 2 विकर्षयन्ति; Ds Ms विह (for विव). B1 दुःखानि वा विवासयन्ति (sic).

11 *) K1 Ds. 2 उक्लिन्; V1 Ds T G2.3 Ml. 5-7 यक्लिन्; Bs (marg.) D1 लक्ष्ये (for लक्ष्ये). Ks Bo. 1-2 Das. 24 Dnl. 24 Ds. 2. 5-8 G2.3 प्रज्ञाः; V1 Bs Das प्रज्ञाः; Ds1 T Ms प्रज्ञानं; Ml. 2.7 प्रज्ञातं (for प्रज्ञा). G1 यप्रज्ञानं (for यल्ले प्रज्ञा). Bs कथयन्ति. Ml. 5-7 मनुष्यं. — *) Ds T G1 प्रज्ञामूलं (for 'मूलो'). V1 T1 G1.3 प्रसादः (for प्रसादः). — *) Ks V1 Bo. 2-3 Dnl. 24 Ds Ds. 2. 2. 2 लयेन्द्रियाणि; K1 Ds. 2 G2 च हीं; Das. 24 लये; Ds. 1 न हीं; T G1.3 हि लये; Ml. 2.7 महीन्द्रियाणि (for यदेन्द्रिय). — *) K1 Ds. 2. 1. 2 नैव (for नास्ति). T1 G1.3 मूढेन्द्रियाणां (for 'न्द्रियस्य').

12 *) Ds T G1.3 मूढ (for मोह). Ks मूढस्य दर्पः पुनरेव मोहो. — *) T1 Gs चार्पं (for चार्पं). K1 2. 2 व (K1 न व) नो नास्ति (for न परोऽस्ति). — *) Das. 24 यदा (for सदा). — *) K1 नो (for वा). Das. 24 Gs लोभ (for लाभ).

13 *) K1 2. 2 लदायानं; K1 Ds1 Ds. 2 G1.3 Cn (Cnp as in text) यदायकं; Cp भावा (as in text). K1 2. 2 संपरिवर्तमानो. — *) Das Gs मारुचं (for मारुचः). Bs T G1.3 संज्वरं (for संज्वरं). Gs जातु (for जातु). — *) Dns हृष्टानुभोगान् (for 'भो-

गान्). K1 2. 2. 2 Bs Ds. 1 नानुरूपे (Ks 'ध्ये'); Bs (marg.) Das. 24 नानुरूपे; T1 न निरूप्ये; Gs नानुरूप्यन् (for 'रूप्ये'). — *) Ks नो (for न). K1 2. 2. 2 Das. 24 Ds1 Ds. 2 G1.3 M1 चिन्तये (for चिन्तयेद्).

14 *) K1 2. 2 D1 समागतो; Ml. 2 'हिते (for 'हितो). K1 2. 2 Bo. 2. 1. 2 Das. 24 Ds. 1. 2 T G1.3 स्पृहये. Gs च नैषां (for परेषां). — *) T1 न नागतं; Ml. 5-7 नना' (for नाना'). K1 Bs (marg.) नाभिनन्दे च; Ks न स्पृहये च; Ks Ds नाभिनन्दे च; Ks Bo. 1. 2 चाभिनन्दामि; V1 Bo. 2 चाभिनन्देत; Das. 24 नापि नन्दामि; Dnl. 24 Ds2 Ds. 2. 2 चाभिनन्दे च; Ds1 चाभिनन्दे च; Ds Gs चाभिनन्देत; Ds. 1 नाभिनन्दे न; T1 नाभिनन्दे च (for नाभिनन्देत). T1 G1.3 नाभिनन्दे किलाहं. — *) Ds. 2 T1 G1.3 चाति (for चापि). K1 2 Bs. 2 (marg.) 2 Das. 24 Ds. 1 T G1.3 हृष्ये (for हृष्येद्). K1 विपुले च; Ks V1 Bo. 2 (marg.) 2 Das विपुलार्थः; K1 Ds विपुलार्थः (for विपुलेऽर्थः). — *) K1 तथा नाशे; Gs न चार्थनाशे (for तथार्थः). Bo. 2 Das. 24 Ds. 1 T1 G1.3 Ml. 5-7 न च (by transp.). K1 विषेदे (corrupt); K1 2 Bo. 2. 1 Das. 24 Ds. 1 T G1.3 विषीदे; Ks Ds. 2 विषीदेत् (for विषीदेत्).

15 *) G1 बांधवान्. M1 विचं (for विचं). Ks. 1 V1 Dnl. 24 Ds (before corr.) 2. 2 न कौ (Ds को) लवं; Ks Bo. 2-3 Das. 24 Ds Ds. 2. 2 T1 G1.3 कुलीनं; Ds (by corr.) न कुलीनं; Gs न काळी (for न कौली). — *) K1 मन्त्रार्थः; T G1-2 Ml. 5-7 मन्त्रो न (for मन्त्रा न). — *) Das. 24 दुःखाकांक्षं (for 'चातुं'). — *) Ks om. न. Das Ds तु; Ds. 1 च (for तु). K1 T चाति; Bs (marg. as in text) शास्ति (for चान्ति).

दुःखात्रातुं सर्व एवोत्सहन्ते

परत्र शीले न तु यान्ति शान्तिम् ॥ १५

नान्ति बुद्धिरयुक्तस्य नायोगाद्विद्यते सुखम् ।

धृतिश्च दुःखत्यागश्चाप्युभयं नः सुखोदयम् ॥ १६

प्रियं हि हर्षजननं हर्ष उत्सेकवर्धनः ।

उत्सेको नरकार्यैव तस्मान्न संन्यजाम्यहम् ॥ १७

एताञ्छोकमयोन्मेकान्मोहान्मुमुक्षुःस्वयोः ।

पश्यामि माश्विबल्लोके देहस्यास्य विचेष्टनात् ॥ १८

अर्थकामौ परित्यज्य विशोको विमनज्वरः ।

वृष्णामोहौ तु संन्यज्य चरामि पृथिवीमिमाम् ॥ १९

न मृत्युनो न चाधर्माश्च लोमाश्च कुतश्च ।

पीतामृतम्येवात्यन्ममिह चामुत्र वामयम् ॥ २०

एतद्ब्रह्मन्विजानामि महत्कृत्वा तपोऽप्ययम् ।

तेन नारद संप्राप्तो न मां शोकः प्रवाधने ॥ २१

C. 12. 1252
B. 12. 2876J 21
E. 12. 2877 J

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चमसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

V1 संतः (for शान्तिम्).

16 *) K1 D1 s अयुक्तानां. — *) K1 s M1 s न योगाद्; T1 G1 s नायोगो (G1 'ने') (for नायोगाद्). Ks V1 Bo. 9-s Das Dn1. n1 Ds D1. 2. 5. 8 T1 G1 s विदते; Das विदते (for विद्यते). — *) Ks बुद्धिः; T1 G1 उत्तरः; G1 M1 s-1 सम (for दुःख-). K1. 2. 3 Bs (marg. as in text). s Das. 24 D1. 1 T G1-s M1. 5-1 चोगज; Bs damaged (for स्याज). K1 D1 s एतिश्च योगदुःखत्वा. Cn: एतिः, मनःप्रागेन्द्रियवक्रियाणां स्तम्भसामर्थ्यम् । Cn: — *) Ks V1 Bo. 1-s Das. 24 Dn1. n1 Ds D1. 2. 5. 8 [ह]पुमर्षः; Bs damaged; T1 [अ]पुमर्षा (for [अ]पुमर्ष). K1 वः; Ks Bo. 8 Dn1. n1 Ds D1. 2. 5 तु; K1 D1 s हि; V1 Bo. 1. 8 (marg.). s Das. 24 D1. 1 T1 G1 M1 s-1 न; T1 G1. 3 तत् (for नः). Bo. 8. 8 Dn1. n1 Ds D1. 2. 5 सुखं (D1 समं) नृप; T1 G1. 3 सुखावहं (for सुखोदयम्).

17 *) Dn1 Ds D1. 2. 5 T1 G1 M1. 5. 1 वर्धनं. — *) K1 वर्धनाय (for नरकाय). D1 [ह]व (for [ए] व). — *) Ks Bo. 5. 1. 8 Das. 24 Dn1. n1 D1. 2 (by corr. as in text). s Cn तान्; D1. 1 T G1. 3 M1. 5 तत् (for तं). K1. 2. 4 तस्याच परिवर्धयेत्.

18 *) Ds वेतां (sic); D1. 1 एतत्; G1 हतात्; M1 (sup. lin.) हितान् (for एतान्). K1 s V1 -जपो हेतात्; K1 Bs (marg.) D1 s 'हिसान्; Bs (marg.) Das -तमोत्सेकात्; D1. 1 -जपो' (for -जपो). — *) K1 V1 Dn1 मोहनात्; Ds मोहयत् (for मोहनात्). — *) Bs लोको. — *) K1 D1 s विचेष्टितं; Bs (marg. as in text) विचेष्टनात्; D1. 1 विपर्ययात्; M1. 5-1 [अ]

विचेष्टनात् (for विचे'). Cn: देहस्यास्तेति निर्देशो नाहं देह इति निश्चयपूर्वकज्ञानविभाषनाय ॥ Cn: देहस्यास्य, आ जलेति छेदः । अस्य देहस्य आ विचेष्टनादिति संबन्धः । Cn

19 *) Ds अर्थकामौ; T1 G1 s 'मोहं' (for 'मोहौ'). K1 च संन्यज्य; K2 Bs (marg.) परि; Bs lacuna; D1 तु सं' (for तु सं'). — G1 om. 19*.

20 *) Bo. 1 Dn1. n1 Ds D1. 2. 5 न च मृत्युर् (for न मृत्युतो). K1 तदा; K1 D1. 5. 1 न वा (for न च). Das. 24 D1 G1 [अ]धर्मो (for [अ]धर्मान्). — *) K1 न लोमश्च; Ks नालोभाश्च; K4 न लोमाश्च (for 'माश्च). — *) D1 पीतामृतत्वात्; T1 G1 पिता-मृतत्वा (for पीता). Ds [ए]व; Ds च (for [ह]व). K1 D1 s पीतामृतमिवारवंतम्. — *) K1. 2. 4. 1 Das D1. 2. 5 वामुत्र (for वा). Ks V1 Bo. 8-s Das. 24 Ds D1. 2. 5. 1. 8 T1 G1-s च भवे; K1 D1 D1 (before corr.). s चोभवे; M1. 5-1 मेभवे (for वामयम्).

21 *) K1 Dn1 D1. 1. 8 T G1-s ब्रह्म; Ds ब्रह्मा (for ब्रह्मन्). K1. 2. 4 Ds विजानाति. M1. 5-1 एतद्ब्रह्मं विजानीहि (M1 'ह'). — *) G1 नाकुर्व (for नारद). T G1 s M1. 5-1 संहर्षो (for 'प्राप्तो). — *) K1. 2. 4 M1. 5. 9 मा (for मां). Das प्रवाधने (for 'वाधते). Ds न मां कः प्रतिवाधते.

Colophon. S1 Gs missing; K1 s Bs-s Das. 24 Dn1. n1 D1 G1 s M1-s absent. — Sub-paren: K1. 2. 4. 5. 1 V1 Bo. 8-s Das. 24 Dn1. n1 Ds D1-s T G1-s M1. 5-1 मोक्षपर्व. — Adhy. name: K1. 2. 4

२७६

युधिष्ठिर उवाच ।

अतच्चक्षस्य शास्त्राणां सततं संशयात्मनः ।

अकृतन्यवज्ञायस्य श्रेयी ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

गुरुपूजा च सततं वृद्धानां पर्युपासनम् ।

श्रवणं चैव विद्यानां कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ २

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

गालवस्य च संवादं देवर्षेर्नारदस्य च ॥ ३

नारदसमंग (K₁ 'संग'; K₂ 'संगम') संवादः; K₂. 1 V₁ Bo. 8-8 Daa. 21 Dn₁. 14 Ds Ds-8 Ms. 8 स (D₁ सु) संगनारदसंवादः (Do adds समासः). — Adhy. no. (figures, words or both): K₂ 11; Dn₁ 112; Dn₂ Ds₂ Ms 111; Ds 106; T₁ G₂ 110; T₂ 123; G₂ 126; M₁. 8. 1 109. — Sloka no.: Daa 19; Dn₁. 14 21.

276

☞ This adhy. is missing in S₁ G₂ (cf. v. 1. 12. 274. 13; 259. 1).

1 D₂ om. 1. — ^b) K₂. 1 Daa Dn₁ Ds₁ Ds G₁ संततं. D₁ संशयात्मनो. — ^c) ☞ Cn: व्यवसायः, आत्म-वर्त्तनार्थं कामदमाद्यनुष्ठानम् । ☞ — ^d) Daa corrupt. G₂ M₁. 8-1 तन्मे (for श्रेयो).

2 D₂ om. the ref. — ^a) Ds₁ Ds गुरुपूजां. ☞ Cn: गुरुपूजा, ईश्वरे चेतःप्रणिधानम् । ☞ — ^b) ☞ Ca: वृद्धानां, आचार्यव्यवसायम् । ☞ — ^c) K₂ V₁ Bo. 8-8 Daa. 21 Dn₁. 14 Ds Ds. 2. 8. 8 शास्त्राणां (for विद्यानां). — ^d) K₁ कटस्थं; K₂ कुर्वास्थं; K₄ कटस्थं (for कूटस्थं). ☞ Ca: कूटस्थं, सनातनं, सर्वाग्रमस्य साधारण्यात् ॥ Cs: कूटस्थं, प्रधानम् । ☞

3 ^a) K₁ गालवस्य; Daa 'लस्य'. — ^d) K₁. 2 Bs (marg.) Dn₁ G₁ महर्षेर् (for देव'). — After 3, G₂ ins.:

738^a साधर्मं समनुप्राप्तं नारदं देववर्चसम् ।

4 ^a) M₁ पीत- (for वीत). D₂ कर्म (for कुर्मं). K₁ Ds. 5. 1 नित्यं (for विर्मं). — ^b) K₂ Daa Ds₁

वीनमोहकृमं विप्रं ज्ञानतृप्तं जितेन्द्रियम् ।

श्रेयस्कामं जितात्मानं नारदं गालवोऽब्रवीत् ॥ ४

यैः कैश्चित्संमतो लोके गुणैस्तु पुरुषो नृषु ।

भवत्यनपगान्सर्वास्तान्गुणाल्लक्षयाम्यहम् ॥ ५

भवानेवंविधोऽस्माकं संशयं छेतुमर्हति ।

अमूढश्चिरमूढानां लोकतत्त्वमज्ञानताम् ॥ ६

ज्ञाने ह्येवं प्रवृत्तिः स्यात्कार्याकार्ये विज्ञानतः ।

यत्कार्यं न व्यवस्थामस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७

D₂ जितेन्द्रियः. — ^a) K₁ Daa Ds₁ D₁. 8 T G₁ श्रेय-स्कामो. Dn₁ जितात्मानं; D₂ नारदं च (for जिता-त्मानं). — ^d) D₂ गालवो वाक्यमब्रवीत्.

5 Before 5, B₂. 8 T G₁. 8 ins. गालव उवाच. — ^a) K₁. 1 Bo. 8-8 Daa. 21 Dn₁ Ds₂ D₂. 8 G₁. 8 कश्चित्. Dn₁. 14 समतो; D₂ समता; G₂ पुरुषो (for संमतो). — ^b) Dn₁. 14 D₂. 8 च (for तु). K₁ D₂ परमो (for पुरुषो). K₁ नृषु; K₂ Bo. 8. 1. 8 (marg.). 8 Daa. 21 Dn₁. 14 Ds D₂. 2. 8. 8 मुने; B₂ (orig.) T G₁. 8 M₁. 8-1 भवेत् (for नृषु). — ^c) K₂ जनपगैः; Daa Dn₁ 'यगान्; D₂ G₂ 'प (G₂ 'व) गात्; T₁ G₂ उपगतात् (for अनपगान्). — ^d) V₁ Bo. 8. 1. 8 (marg.). 8 Daa. 21 Dn₁. 14 Ds D₂. 2. 8. 8 लक्षयामहे. T₁ G₁. 8 गुणान्संलक्षयाम्यहं.

6 ^a) G₂ चैवंविधो. — ^b) Daa D₂. 5. 1 अर्हसि. — ^c) G₂ अमूढं. K₂ सर्वमूढानां; K₂ चिरमूढानां. — ^d) B₂ (orig.) T₁ G₁. 8 लोके तत्त्वम्; B₂ (marg.) लोकतत्त्वम्. D₂. 1 विज्ञानतां (for अज्ञा'). ☞ Cn: लोकतत्त्वम्, आरमबाधात्म्यम् । ☞

7 ^a) K₁. 2. 4 ज्ञानं (for ज्ञाने). Dn₂ D₄ G₁. 2 ह्येव; M₁. 8-1 [5] न्येवं (for ह्येवं). — ^b) K₂ T₁ विज्ञानतां; K₁ D₄ [5] वज्ञानतः; D₂ च जानतः (for विज्ञा'). K₂ Bo. 8. 1. 8 (marg.). 8 Daa. 21 Dn₁. 14 Ds D₂. 2. 8. 8 कार्याणामविशेषतः. — ^c) K₂. 8 V₁ B₁ Daa T₁ G₁ M₁. 8-1 तत् (for यत्). T₁ G₁. 8 M₁. 8-1 व्यवस्थामि; G₂ व्यवस्थामो; Cp (gloss: निश्चिनुमः) व्यवस्थामस्य (as in text). — ^d) G₂ भवानो (for उद्भवान्). K₁ T₂ अर्हसि.

भगवन्नाश्रमाः सर्वे पृथगाचारदंष्ट्रिनः ।
इदं श्रेय इदं श्रेय इति नानाप्रधाविताः ॥ ८
तांस्तु विप्रस्थितान्द्रष्टा शान्मैः शान्नामिनन्दिनः ।
स्वशान्मैः परितुष्टांश्च श्रेयो नोपलभामहे ॥ ९
शान्मं यदि भवेदेकं व्यक्तं श्रेयो भवेत्तदा ।
शान्मैश्च बहुमिर्भूयः श्रेयो गुह्यं प्रवेशितम् ॥ १०
एतस्मान्कारणाच्छ्रेयः कलिलं प्रतिभाति माम् ।

८ *) Dm Gs भगवान्. Gs आश्रमाः । नास्ति
अमोऽनुष्ठानजो यस्मिन्निश्चाश्रमं जानाम् । तस्यैव साधका
आश्रमाः, शाखाणि । ☞ — *) K1.2 T G1.2 दंष्ट्र-
(Gs 'क्षि'नाः; Ks Gs 'दृष्टानां'. — *) K1 इदंश्रेया
इदंश्रेया. — *) Ks V1 Bz-3 सर्वे (for नाना). K1.
2.2 'प्रधाविताः' (K4 'तः'); K7 'प्रधाविताः; Bz
'प्रधारिताः; D1.1 Gs 'प्रधाविनः' (Gs 'तः'); T G1.2
M1.2-1 विधा गिरः (for 'प्रधाविताः'). Daa.aa Dm
na Ds D2.2.2.2 इति सर्वे प्रधाविताः (Ds 'तां').

9 *) Dm तां (for तांस्). K1.2.2 स विप्रस्थितान्;
K7 अविप्र'; Ds.2 Gs अमिप्र'; T1 Gs तु विप्रदु-
तान्; G1 तु विप्रसु' (for तु विप्रस्थि'). ☞ Cs: विप्र-
स्थितान्, विविचमार्गस्थितान् । ☞ — *) K1.2 शान्मैः.
K7 D1.2.2.2 M1.2-1 शान्मैः शाखाणि निर्दिष्टाः; V1
'मिनिदिनः; Bz (marg. as in text).7 'मिनि' (Bz 'ना')-
दिताः; Bz शान्मैः शाखामिनिदिताः. ☞ Cn: शाखामिन-
न्दिनः, स्वे स्वे शाखे अमिनिदिदं शीकं तेषां तान् । ☞
— *) Ks V1 Bz Daa.aa Ds D2.2.2.2 Gs परितुष्टाश्च.
— *) Dm यः श्रेयो नोपलभामहे (sic).

10 *) Ds शान्मं. G1 न वैदेकं (sic) (for भवेदेकं).
— *) Ks V1 Bz.2.2.2 Daa.aa Dm na Ds D2.2.2.2
Tz Gs M1-1 श्रेयो व्यक्तं (by transp.); T1 G1.2 श्रेयो-
वृत्तं. T G1.2 M1-1 तदा (Tz 'वा') भवेत् (by transp.).
M1 श्रेयोप्येकतरं तदा. — *) T1 Gs M1-1 तु (for
च). T Gs श्रेयो; G1 गुह्यो (for भूयः). M1 भवे-
च्छास्त्रेस्तु बहुभिः. — *) K1.2.2 श्रेयो गुह्यं; Ds गुह्यं
श्रेयः (by transp.); T G1.2 भूयो गुह्यं. T1 प्रवे-
क्षितः.

11 *) G1 कारणश्रेयो. — *) Ks केन मां; Ds.2.2
कतमम्; T G1.2 M1.2-1 महत् (for कलिलं). Ks
तत्; K1 V1 Bz.2.2 Daa.aa Dm na Ds D2.2.2.2
मे; Ds ते; T Gs-2 मा (for माम्). ☞ Cn:
कलिलं, नानाप्रधाविताः । ☞ — *) Ds.2 प्र (Ds तु)

ब्रवीतु भगवान्मन्मे उपमन्त्रोऽस्म्यधीहि मोः ॥ ११

नारद उवाच ।

आश्रमान्नात चत्वारो यथासंकल्पिताः पृथक् ।
तान्मवानुपश्य त्वं समाश्रित्यैव गालव ॥ १२
तेषां तेषां तथा हि त्वमाश्रमाणां तत्फलतः ।
नानारूपगुणोद्देशं पश्य विप्रस्थितं पृथक् ।
नयन्ति चैव ते स्म्यगमिप्रेतममंशयम् ॥ १३

धीतः; Gs ब्रवीहि. Gs M1 मगवन् 2.2 त्वम् (for
तस्मै). — *) K1.2 V1 Bz Daa.aa Tz G1.2 M1
उ (Ks तु) उपपन्नो (for 'सन्तो'). K1.2.2 अधीष्ट (for
'हि'). Ks 2.2 Bz Dm na Ds.2.2.2 Tz C1 M1.1 मोः.

12 *) Daa आश्रमं; Gs आश्रमम्. — *) K1
'संकल्पितः; G1 'स्थितः; G2 'संस्थितः'. — Ks om.
(hapl.) 12'-13'. — *) Ds om. from तान् up to
अमानां (in 13'). — *) D1.1 समाश्रित्य; G1 'श्रुत्य.
Ks Bz.2 (marg.).2 Dm na Daa D2.2.2 [ह]ति;
Bz.1 Daa.aa Ds1 [ह]ति; D1.1 [ह]ति (for [ह]ति).
Dm Ds गालवः.

13 Ks om. 13^{1st}; Ds om. up to अमानां (in
13') (for both, cf. v. l. 12). — *) Ds om. (hapl.)
one तेषां. K1.2.2 Dm Ds.2.2 Gs M1.2-1 तथा (for
तथा). K1 Ds.2 Gs हि त्वाम्; K7 Ds तवम् (for
हि त्वम्). Bz तेषां तेषां समाश्रित्य. — *) Ds om.
from तत्फलतः up to अमानां (in 14'); while Ds
reads the same portion after अमानां (in 14').
Gs M1 तत्फलतः (for तत्). — *) K1.2 V1 Bz.
1-2 Dm na Ds.2.2.2 T G1-2 नानारूपं. Ds 'गुणो-
द्देशः; Gs गुणोद्देशा (sic); M1.2-1 न (Ms 'तु') नै-
र्देह; Ds नानारूपा गुणोद्देशा. — *) Ks विप्रस्थिते;
Gs 'स्थितान्. ☞ Cn: विप्रस्थितं, पृथग्विप्रस्थितेन प्रकारेण
प्रस्थितम् । ☞ — *) Ks.1 V1 Bz 2-2 Daa.aa Dm
na Ds Ds (by corr.).2.2.2-2 Cn न गतिः; Ds
नार्थः; Gs नार्थी (for नवन्ति). — *) K1 (before
corr.) अमिप्रीतिम्; Bz (marg.) 'प्रेत्यम्. K1 om.
(hapl.) from संशयम् up to चैव (in 14'). K7
D1.2 गतिं प्रेत्य न संशयः.

14 For the sequence in Ds, cf. v. l. 13. K1
om. up to चैव; Ds om. up to अमानां (for both,
cf. v. l. 13). — *) Ks जल्पपदार्थः; Ks V1 Bz.
1.2 (marg.).2 Daa.aa Dm na Ds Ds अमुप'.

C 17 10895
D 12 2007 14
K 12 295. 14

ऋतु पश्यन्त्या सम्यगाश्रमाणां परां गतिम् ।
यत्तु निःश्रेयसं सम्यक्तच्चैवासंशयात्मकम् ॥ १४
अनुग्रहं च मित्राणाममित्राणां च निग्रहम् ।
संग्रहं च त्रिवर्गस्य श्रेय आहुर्मनीषिणः ॥ १५
निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता ।
सद्भिश्च समुदाचारः श्रेय एतदसंशयम् ॥ १६
मार्दवं सर्वभूतेषु व्यवहारेषु चार्जवम् ।
वाक्चैव मधुरा प्रोक्ता श्रेय एतदसंशयम् ॥ १७
देवताभ्यः पितृभ्यश्च संविभागोऽतिथिष्वपि ।

असंत्यागश्च भृत्यानां श्रेय एतदसंशयम् ॥ १८
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानं तु दुष्करम् ।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ १९
अहंकारस्य च त्यागः प्रणयस्य च निग्रहः ।
संतोषश्चैकचर्या च कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ २०
धर्मेण वेदाध्ययनं वेदाङ्गानां तथैव च ।
विद्यार्थानां च जिज्ञासा श्रेय एतदसंशयम् ॥ २१
शब्दरूपरसस्पर्शान्सह गन्धेन केवलान् ।
नात्यर्थेषु पसेवेत श्रेयसोऽर्थी परंतप ॥ २२

Kr Ds. s. v. s T Gs अपश्यत्सु; Bs अन्वपश्यत्सु;
Das अजपश्यत्सु (sic); Ds Cn अन्वपश्यत्सु; Gs अन-
पश्यत्; Gs ऋतु पश्यम् (for ऋतु पश्यन्). Ml. s-1
पश्यन्ति ये (for पश्यन्त्या). Kr Ds तदा (for तथा).
—^b) Ds परा (Das 'री') गतिः. —^c) Ks Ds यं तु;
Ds 1 अत्र (for यत्तु). Some MSS. निश्रेयसं. —^d)
Ks Bo 3 (marg.). Dn1. n1 Ds. s. s : तदैव; Kr
Ds. s वचैव; V1 तदैव (for तच्चैव).

15 ^a) Das. as om. (hapl.) मित्राणाम्. V1 शत्रूणां
चैव (for अमित्राणां च). Kr Ds. s विनिग्रहं (for
च नि). —^c) Ks त्रिवर्गः; Ds 'गोस्व'. —^d)
Kr Ds. s प्रादुर (for आदुर).

16 ^a) Ks कर्मणा. —^b) Das पुण्यशीलता; Ds
Mr 'शीलतः'. —^c) Ds1 Ds. 1 समुदाचारं.

17 Kr om. (hapl.) 17. Ds om. (hapl.) 17-18.
—^a) Gs lacuna for मार्दवं. Ks सर्वभूतेषु. —^b)
Gs om. व्यवहारेषु. —^c) Ks स्वह (for वाह).
Ds. 1 सदा (for प्रोक्ता).

18 Ds om. 18 (cf. v. l. 17). Bo om. (hapl.)
18-21. Ds. 1 om. (hapl.) 18. —^a) Ks देवताश्च; Ks
V1 Bs. v. s (marg.). s Das. as Dn1. n1 Ds Ds. s. s T2
G1. s M1 s-1 Cn द्वे (Dn1 दे) वतेभ्यः; T1 Gs देवताभ्यः.
K1 च पितृभ्यः (by transp.). —^c) Bs (marg.)
अनुयोगश्च; Das. as अनभ्यासश्च; Gs अनभ्यासार्थं (sic);
Gs अज्ञात्यागश्च; Ca (gloss) शान्तिकर्म्य भोजनानाम्;
अनभ्यासश्च (for असंवासागश्च). Gs om. भृत्यानां. Kr
Ds. s अवित्रासश्च भृत्यानां.

19 — (var.) 3. 203. 42; B 12. 329. 13. Bo om.

19 (cf. v. l. 18). —^a) Kr सत्येभ्यो; Dn1 सत्य-
(for सत्यस्य). T1 चार्जवं (for वचनं). — After 19^{ab},
Das erroneously reads सत्यज्ञानं श्रेयः. —^b) G1. s
सत्यं (for सत्य-). K1 सु; V1 Bs Ds. 1 Gs च (for
तु). T1 G1. s पुष्कलं (for दुष्करम्). —^c) Ks
भूताहितम्. —^d) Das. as सर्वं (for सत्यं). Gs M1. s. 1
दे (for [अ]हम्).

20 Bo om. 20 (cf. v. l. 18). —^a) T1 Gs. s
त्यागं. —^b) Ks प्रणयस्य; Kr Bs Dn1. n1 Ds Ds
(marg. as in text). s Ms प्रमादस्य. Ks संग्रहं;
G1 M1. 1 निग्रहं. —^c) K1 Das. as Dn1 Ds1 G1
चैव (for चैक). ☞ Cp: एकचर्या, एकाकित्वेनाव-
स्थानम् । ☞

21 Bo om. 21 (cf. v. l. 18). —^a) Dn1. n1
वेदाङ्गानां (for वेदाङ्गानां). —^c) Ks. 1 Bs (marg.)
D2. s. s वेदार्थानां; Ks V1 Bs. v. s Das. as Dn1. n1
Ds Ds. s-1 ज्ञानां (V1 Ds1 Ds 'ता') र्थानां (for विद्या').
T1 G1. s विद्यानामर्थविज्ञासा. —^d) T2 अनुसमं (for
असंशयम्). Dn1 श्रेय एव तदंशय (sic).

22 ^a) Ks शब्दरूपमसंस्पर्शान्. —^b) Ks. 4 Bs
(marg.) केवलं. —^c) Ks अपसेवेत. —^d) Ds1
श्रेयः सोर्था; T G1. s श्रेयसोर्थं. Ks V1 Bo. s-1 Das.
as Dn1. n1 Ds D2. s. s. s. s T1 Gs M1 s-1 कर्मचन; T2
G1. s परंतपः.

23 ^a) Ks Dn1 Ds. s Gs नक्तचर्या; Das Dn1 Ds1
नक्तचर्या; Ds नक्तचय (sic); Ds T G1. s नक्तचर्या
(for नक्तचर्या). —^b) Ks परं; Ks पदं; T G1. s
महत् (for महम्). —^c) Ds om. (hapl.) योगम-
Ks. s. 4 V1 Das. as Ds. 1 अनियोगम् (for अति). Dn1

नक्तंचयां दिवाश्चप्रमालसं पैशुनं मदम् ।
अतियोगमयोगं च श्रेयसोऽर्थां परित्यजेत् ॥ २३
कर्मोत्कर्षं न मार्गेत परेषां परिनिन्दया ।
स्वगुणैरेव मार्गेत विप्रकर्षं पृथग्जनान् ॥ २४
निर्गुणास्त्वेव भूयिष्ठमात्मसंभाविनो नराः ।
दोषैरन्यान्गुणवतः श्रियन्त्यान्मगुणश्चयान् ॥ २५
अनुच्यमानाश्च पुनस्ते मन्यन्ते महाजनान् ।
गुणवत्तरमात्मानं स्वेन मानेन दर्पिताः ॥ २६
अब्रुवन्कस्यचिन्दिनामात्मपूजामवर्णयन् ।
विपश्चिद्रूपसंपन्नः प्राप्नोत्येव महद्यशः ॥ २७

अयोगश्च. ॥ Ca: अतियोगम् । अतिशयेन योगः प्राणा
यामादिवातगुणमेहादिज्वाभिद्वारा योगः विप्रहृरूप एव ॥
Cp: अतिवोगं, प्राणायामादेरवन्तसेवनम्, विषये वात्सल्य
सक्तिम् ॥ Ca: अतियोगं, कर्मस्वतिप्रसक्तिः । अयोगं, कर्म-
करणेभ्यो निवृत्तिः । ॥ —⁴) T₁ G₁ s अयोगी परि-
वर्जयेत्.

24 *) K₁ कर्मोत्कर्षे; K₂ V₁ Bo s-s Dn₁ na Ds
Da s s s Ca अलोलोत्कर्षे; T G₁ s चर्मो (for कर्मो).
T₁ G₁ s तु (for न). Dn₁ na अलोलोत्कर्षेणमार्गेत (sic).
—⁵) K₁ s Bo s Ds परनिन्दया; G₁ अत्यर्षि. —⁴)
K₁ विप्रकर्षान्; Dn₁ D₁ 'कर्षे; T₁ 'कहं; Ca p
(gloss: मेदं [Cp: अललतमेदं]) 'कर्षं (as in text).
Dn₁ D₁ r पृथग्जनान्.

25 *) K₁ s. 1. 1. 1. निर्गुणेष्वेव; K₂ B₁ (marg.) 'जैस्ते
च; Dn₁ 'अस्त्वेव; G₁ 'जैस्तेव. —⁵) K₁ Bo Dn₁.
na Ds D₁-1. 1. 1. 1. T G₁-1 ज्ञानसंभाविता नराः (G₁ 'लो
वरः); D₁ r ज्ञानमानं भाविता नृणां. —⁴) D₁ r
अवान्. K₁ s. 1. 1. 1. श्रियन्त्याकंदनेच्छया. ॥ Cn: ज्ञानमनो
गुणाः, स्वयः ऐश्वर्यम्, तदुभयान् । गुणश्चादिति समाहारः । ॥

26 *) B₁ s Da s. 1. 1. 1. Dn₁ Ds D₁ s s तु (for च).
K₁ s. 1. 1. Bo (marg.) s D₁ r अनुच (B₁ [marg.] s
'मुच्य'मानाश्च (K₁ 'नश्च; B₁ 'नास्तु) पुनश्च; V₁
Bo v Dn₁ Ds G₁ Ms Cn (gloss: विज्ञमानाः) Cv
(gloss: अनुकूलतया उपयमानाः) अनुच्यमानाश्च (Bo 'नास्तु;
Dn₁ Ds Cn 'नास्तु) पुनश्च; G₁ अनाव्यमानास्तु पुनश्च.
—⁵) G₁ ते (for ते). D₁ r मुच्यन्तु (D₁ 'ति); Bom.
ed. मन्यन्तु. K₁ V₁ Dn₁ Ds D₁ s. 1. 1. महाजनान्;
B₁ 'जनाः; T G₁ s पृथग्जनाः; G₁ Ms. 1. 1. महाजने;

अब्रुवन्वाति सुरमिगेन्धः मुमनसां शुचिः ।
तथैवाव्याहरन्भाति विमलो भानुरम्बरे ॥ २८
एवमार्दीनि चान्यानि परित्यक्तानि मेधया ।
ज्वलन्ति यश्चमा लोके यानि न व्याहरन्ति च ॥ २९
न लोके दीप्यते मूर्खः केवलान्मप्रशंसया ।
अपि चापिहितः शत्रे कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ३०
असत्पुत्रैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपयाम्यति ।
दीप्यते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितम् ॥ ३१
मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं बहु ।
दर्शयत्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ३२

M₁ r 'मुने (for 'जवान्). —²) G₁ लेन (for स्वेन).
G₁ दर्शितः.

27 = (var.) 3. 198. 47. —²) Dn₁ Dn₁ D₁
जनु (Dn₁ 'ज'वन्. —⁵) D₁ r अवर्णयन् (for अवर्णं).
—⁴) G₁ गुणसंपन्नं. —⁴) K₁ s. 1. 1. कर्षये (K₁ 'ते) च;
K₁ D₁ s G₁ पदवत्त्वेव; G₁ प्राप्नोत्येव.

28 *) Dn₁ G₁ नाति (for वाति). —⁵) D₁ s
गंवे. —⁴) Dn₁ यथैव. D₁ [अ]व्याहरन् (for [अ]
त्वा'). G₁ तथैवाव्याहरन्भाति (sic). —⁴) K₁ s. 1. 1.
विमले. Dn₁ एव च (for अम्बरे).

29 *) D₁ वा (for च). —⁵) K₁ [अ]परित्य-
क्तानि (for परित्य). —⁴) D₁ वाति (for वाति). D₁
च; D₁ (orig.) मे; D₁ (marg.) ते (for न).

30 = (var.) 3. 198. 46. K₁ om. 30-34. —⁵)
K₁ r D₁ प्रसेवया. —⁴) K₁ अति (for अपि). B₁
Ds G₁ वा (for च). G₁ [अ]विहितः (for [अ]वि).
K₁ शुभे (sic); K₁ लोके; B₁ Ds स्वश्रे (for शत्रे).
॥ Ca: अपिहितः शत्रे, गर्ते तिरस्कृतः । ॥ —⁴) D₁
कृतविद्या; G₁ कृतः सचः.

31 K₁ om. 31 (cf. v. l. 30). K₁ om. 31st.
—⁵) Dn₁ na Ds D₁ s s-s असद्; M₁ हसद्; Ca
(gloss: अवोद्यः) असद् (as in text). K₁ हव (for
अपि). Dn₁ प्रोक्ता. —⁴) T G₁ s M₁ s-s लेव (for
त्वेव). —⁴) K₁ स्वभाषितं.

32 K₁ om. 32 (cf. v. l. 30). K₁ om. 32nd.
—⁵) B₁ (marg. as in text) T G₁ s M₁ s-s सूक्ष्मा-
नाम् (for मूढा). K₁ D₁ s. 1. 1. अविहितः (D₁ 'वि'हानात्;

S. 12. 10709
S. 12. 21067-71. 22
S. 12. 202. 33

C. 12. 17085
B. 12. 20867/24
K. 12. 202. 34

एतस्मात्कारणात्प्रज्ञां मृगयन्ते पृथग्विधाम् ।
प्रज्ञालाभो हि भूतानामुत्तमः प्रतिभाति माम् ॥ ३३
नापृष्टः कस्यचिद्भूयास चान्यायेन पृच्छतः ।
ज्ञानवानपि मेवावी जडबल्लोकमाचरेत् ॥ ३४
ततो वासं परीक्षेत धर्मनित्येषु साधुषु ।
मनुष्येषु वदान्येषु स्वधर्मनिरतेषु च ॥ ३५
चतुर्णां यत्र वर्णानां धर्मव्यतिकरो भवेत् ।

Dn1 Dn1 अकलिं. — °) T1 G1 आसुरं (for असुरं).
K1 बहु भाषितं (by transp.). — °) K1 Das Dn1
दर्शयति. T1 अंतरात्मानो. Dn1 दर्शयंतं तदात्मानम्;
D1.1 'संस्वरत्मानम्'. — °) K1.2.3 V1 Bo. 1.1.3.
(orig.). Dn1.2.3 Dn1.2.3 Dn1.2.3 Dn1.2.3 Dn1.2.3
(orig.). Dn1.2.3 Dn1.2.3 Dn1.2.3 Dn1.2.3 Dn1.2.3
B1 (marg.) बद्धिः; G1 अग्निः; G1 दिव्यं (for दिवा).
Cn (reading अग्निरूपम्): यथा सूर्यः सूर्यकान्तयोगा-
त्स्वस्मादग्निरूपं दर्शयति, एवं बुद्धोऽपि बुद्धकान्तयोगात्स्वमन्तरा-
त्मानं दर्शयतीत्यर्थः । Cn

33 Ks om. 33 (cf. v. l. 30). — °) D2 वे
तस्मात् (for एत). K1.2 Ms प्राज्ञां; Dn1 Dn1.2
(before corr.). विद्यां; T G1-3 प्रा (G2 प्र)ज्ञा.
— °) K1 D2.3 पृथग्विधा (K1 'धान्'); B1.2 Das T
G1.2 'विद्याः'. — °) B1 (marg. as in text) कामा-
नाम् (for मूला). — °) T2 उत्तमं. Ks.1 Bo. 1.1.3
Dn1.2.3 Dn1 Dn1 Dn1-3 मे; Dn1 वे; T G1-3 मा
(for माम्).

34 = (var.) Manu. 2. 110. Ks om. 34 (cf.
v. l. 30). — °) G1 न पृष्टः. Dn1 रूपान् (for
मूला). — °) Ks Bo. 1.1.3 Dn1.2.3 Dn1 Dn1 Dn1.2.3
G1 [अ]पि (for च). Dn1 मापस्वायेन; Dn1 मापस्वो-
येन (for न मापस्वायेन). — °) K1.2 B1 (marg. as in
text) T G1.2 ज्ञानवपि हि (T G1.2 च) मेवावी. — °)
Dn1 जडवान्; T G1-3 M1.1-1 जडवत् (for जडवत्).
Ks Bo. 1.1.3 (marg.). Dn1.2.3 समुपाचरेत्; V1 Bo
Dn1.2.3 Dn1 Dn1 Dn1.2.3 G1 M1.1-1 समुपाविशेत्; B1
मौढमाचरेत् (for लोकां).

35 °) D1 ज्ञो (for ज्ञो). Ks वासं; Cn वासं
(as in text). V1 परीक्षेत; Dn1 परीक्षेत. T G1.2
सदा वासं परीक्षेत; Cal. ed. ततो वा संपरीक्षेत. — °)
Dn1 धर्मनित्येषु; G1 'नित्येव. G1 om. (hapl.) साधुषु.
— °) K1 धर्मजेषु (for मनुष्येषु). K1.2.3 वदान्येषु.
— °) K1.2.3 सर्वभूतानुसंधेषु; B1 (marg. as in

न तत्र वासं कुर्वति श्रेयोर्थी वै कथंचन ॥ ३६
निरारम्भोऽप्ययमिह यथालब्धोपजीवनः ।
पुण्यं पुण्येषु विमलं पापं पापेषु चाप्नुयात् ॥ ३७
अपामग्रेस्तथेन्द्रोश्च स्पर्शं वेदयते यथा ।
तथा पश्यामहे स्पर्शमुभयोः पापपुण्ययोः ॥ ३८
अपश्यन्तोऽन्निविषयं मुञ्जते विषसाक्षिनः ।
मुञ्जानं चान्नविषयान्निविषयं विद्धि कर्मणाम् ॥ ३९

leat) साध्वाचरेत् नित्यः.

36 °) Ks धर्मव्यतिकरे; Bo. 1.1.3 Dn1.2.3 Dn1 Dn1
2.1.1.3 T G1.2 धर्मव्यतिकरो. — °) Ks कुर्वति; Dn1
कुर्वति. — °) K1.2.3 श्रेयोर्थी; Ks.1 श्रेयोर्थी वै;
Dn1.2 'यं वै. V1 च (for वै). B1 कदाचन (for
कथंचन).

37 With 37, cf. 3. 1. 26. — °) D1 निरारंभे;
D1 'लंभो; T1 G1.2 'लंभो; Cp (gloss: यतिः) 'रम्भो
(as in text). K1.2.3 जडवत्; M1.1-1 जडवत् (for
अप्ययम्). K1.2.3 Dn1.2.3 इति (for इह). — °)
Dn1.2.3 बुद्धोऽपि. B1 Dn1.2.3 T G1.2 M1.1-1 जीविनः.
— °) Dn1.2.3 पुण्ये; Dn1 पुण्य- (for पुण्यं). B1
G1 विपुलं (for विमलं). — °) Dn1 om. पापं. Dn1
वा (for च).

38 °) Dn1.2 T G1-3 M1.1-1 तथैवेन्द्रोः (for तथे-
न्द्रोश्च). — °) Dn1.2.3 Dn1.2 G1.2 तथा (for यथा).
— °) K1.2.3 Dn1.2 मन्वामहे (for पश्या). Dn1
स्पर्शान्.

39 °) K1.2.3.1 B1 (marg.). Dn1.2 अपश्यन्तः;
Dn1.2 अपश्य (D1 'यं)श्च; T G1.2 अपश्यतो; G1 'इयामो
(for 'इयन्तो). Ks V1 Bo. 1.1.3 Dn1.2.3 Dn1.2.3 Dn1.2.3
Dn1.2.3 Cn. p. 3 [S]नु; K1 D1 (before corr.) [अ]-
न्तः; B1 [अ]नु; Dn1 Dn1.2 [अ]न्तः; T G1.2 Cv (gloss:
विषयविरोधि दुर्विषयम्) न; G1 [S]त्य; Ca [जा]त्य
(for Sत्). Cn (reading अनुविषयं): विषयं विषय-
मनुवर्तत इत्यनुविषयो रसः । तमपश्यन्तः, इदं मधुरमिदं
क्षिप्तमित्यनालोचयन्तः ॥ Cp: अनुविषयं प्रतिविषयम् — अस्म
विषयस्यायं रसः, अस्म विषयस्यायं रसः, इति व्यक्तिमेदमना-
लोचयन्तः । Cn — °) K1.2.3.1 Dn1.2.3 मुञ्जानो; Ks
B1 मुञ्जाना; T G1.2 मुञ्जानान् (for मुञ्जते). K1 विष-
साक्षयः; Ks Dn1.2 Cs 'ज्ञास (D1 'माक्ष; Dn1 Cs 'साक्ष-
न; K1 विषज्ञासनः; B1 विषज्ञासिनः (for 'साक्षिनः).

यत्रागमयमानानाममत्कारेण पृच्छताम् ।
 प्रभूयाद्भ्रूणो धर्मं त्वज्जेतं देशमात्मवान् ॥ ४०
 शिष्योपाध्यायिका वृत्तिर्यत्र स्यात्सुममाहिता ।
 यथावच्छास्त्रमपञ्चा कस्तं देशं परित्यजेत् ॥ ४१
 आकाशस्था ध्रुवं यत्र दोषं ब्रूयुर्विपश्चिताम् ।
 आत्मपूजामिकामा वै को वसेत्तत्र पण्डितः ॥ ४२

यत्र संलोडिता लुब्धैः प्रायशो धर्मसेतवः ।
 प्रदीप्तमिव शैलान्तं कस्तं देशं न संत्यजेत् ॥ ४३
 यत्र धर्ममनाशङ्काश्चरेयुर्वीतमत्तराः ।
 चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ४४
 धर्ममर्थनिमित्तं तु चरेयुष्वत्र मानवाः ।
 न ताननुवसेज्जातु ते हि पापकुतो जनाः ॥ ४५

C. 12. 1276B
 B. 12. 276C. 1. 45
 W. 12. 276. 45

—¹) K: V. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

40 *) G₁ 3 अत्र (for यत्र). K₁ 2. 4 यत्रागमम-
 (K₁ 'स')मानानाम्; K₂ 'मममममानानाम्; D₁ 1 'मगम'
 मानानाम्. Cn: आगमं प्रमाणं ज्ञानमात्मन इच्छताम्,
 आगमममानानाम्। यत्रागममममानानाम् ॥ Cp: आगमममानानां,
 सुवाङ्मनेव प्रमाणीकृतताम् ॥ Ca: आगमममानानां, अवगमं
 कृतताम्, ज्ञानमिच्छताम् ॥ Cv: आगमममानानाम्, अज्ञान-
 ताम् । C: —¹) G₁ corrupt; G₂ असंस्कारेण (for
 असाका); K₁ पृच्छतं. —²) D₁ 1 ब्रूयाद्; T G₁ 3
 न ब्रूयाद् (for प्रभू). K₂ B₁ 1 3 (marg.); D₁ 3 4 D₁ 1
 आगमनो; V₁ B₁ 3 D₁ 1 D₁ 3 4 T₁ G₁ 3 M₁ 3 4 ब्रूयाद्गो.
 —³) B₁ D₁ 1 जेतुं तं (for त्वजेत्). — After 40,
 D₁ 1 ina.

739* दुष्टोत्तोजि वरो विप्रो न च शूद्रो जितेन्द्रियः ।
 कः परित्यज्य गां दुष्टां दुष्टेष्ठीलवर्गीं खरीम् ।
 पण्डितत्वापि शूद्रस्य सर्वशास्त्रतत्त्व च ।
 वचनं तस्य न प्राज्ञं मुनोपिच्छं हविर्वया ।

41 *) K₁ शिष्योपाध्यायिका; M₁ 1-1 'व्यायिकी'.
 —¹) G₁ 3 यत्र (for यत्र). K₁ B₁ D₁ M₁ 3 सु (K₁
 स)समाहितः; B₁ M₁ 'हिताः. —²) K₁ D₁ D₁ 3 G₁
 संपन्नः (G₁ 'सं'); M₁ 1-1 संपन्नाः.

42 G₁ om. (hapl.) 42-43. —¹) B₁ वरं; G₁
 दुष्टोत्तोजि (for शूद्र). K₂ अक्षोक्षत्वा दुष्टा यत्र; D₁
 3 4 आकाशस्थो दुष्टो (D₁ 1 शूद्रो) यत्र; T G₁ 3 M₁ 1-1

आकाशं (T G₁ 3 'र') गृह्यमाना ये. Cn: आकाशस्थाः
 देवताः ॥ Cn: आकाशस्थाः, निरात्मनाः । C: —¹) D₁
 T G₁ 3 M₁ 1-1 दोषान्. D₁ 3 4 5 ब्रूयाद् (for ब्रूयुर)
 B₁ विपश्चितं; D₁ 1 G₁ 'चितः; M₁ 1 'चितान्. —²)
 K₁ 2. 4 कामेन; K₁ V₁ B₁ 3 4 D₁ 3 4 D₁ 1 D₁
 3 4 5-5 G₁ कामो वै; B₁ (marg. as in text) माना
 वै (for कामा वै). T₁ G₁ 3 M₁ 1-1 वै (for वै).
 —³) K₁ 4 पंडिताः.

43 G₁ om 43 (cf. v. 1. 42). —¹) K₁ संलो-
 कता; K₁ 'मिता; T G₁ 3 M₁ 1-1 संलो (M₁ 1-1 'लु')
 कता; Ca (gloss: कल्लिता); Cn (gloss: आकुलीकृताः)
 संलोडिता (as in text). —²) K₁ B₁ M₁ धर्मसेतवः;
 D₁ 3 संतवः; Ca (gloss: मर्यादा): सेतवः (as in text).
 —³) C: प्रदीप्त. K₁ D₁ 1 3 D₁ 3 4 वैकांतं; K₁
 V₁ B₁ 3 4 D₁ 3 4 D₁ 1 T G₁ 3 M₁ वैकांतं; D₁
 corrupt; M₁ 3 वैकांतं (for शैलान्तं). —⁴) B₁ 3
 परित्यजेत् (for न संत्य').

44 *) K₁ 2. 4 धर्मवरासंका (K₁ 'क')शु; G₁ 'मवि-
 संकाश. —¹) K₁ चारीवुर (sic) (for चरे). K₁ 4
 om. (hapl.) from वीत up to चरेवुर (in 45).
 K₁ वीतमत्तरः. —²) K₁ D₁ 3 समं तत्र; V₁ चरेचैव;
 D₁ 3 चरेत्तत्र; D₁ 3 D₁ 3 मवेत्तत्र; D₁ 3 त्वरेत्तत्र
 (for चरे). —³) T G₁ 3 M₁ 1-1 धर्मं (for
 पुण्य-).

45 K₁ 4 om. up to चरेवुर (cf. v. 1. 44). —¹)
 K₁ B₁ D₁ D₁ 1 3 D₁ 3 4 5 G₁ (before corr.)
 च (for तु). —²) T G₁ 3 यदि; G₁ विधि (sic)
 (for यत्र). —³) K₁ उद्वलेषु; K₁ D₁ G₁ उषं;
 B₁ अनुवलेषु (for 'वलेषु'). —⁴) B₁ 3 (for ते).
 G₁ तु (for हि). D₁ 3 4 पापकुता; G₁ कुते. K₁ 2 3
 B₁ T₁ G₁ 3 जनाः (for जनाः).

46 *) K₁ पापेन. —¹) K₁ 3 D₁ 3 M₁ 3 4 वलेषु.
 —²) B₁ Ca (gloss: अपवलेषु) व्यववायेत्; D₁ 3 व्यव-
 वायेत्; D₁ 3 व्यववायेत्; M₁ 3 विवायेत्. K₁ 4 दुष्टं;

C. 12. 12899
B. 12. 209 47
K. 12. 209 47

कर्मणा यत्र पापेन वर्तन्ते जीविनेप्सवः ।
व्यवधावेत्तन्तूर्णं ससर्पाच्छरणादिव ॥ ४६
येन खट्वां समारूढः कर्मणानुशयी भवेत् ।
आदितस्तत्र कर्तव्यमिच्छता भवमात्मनः ॥ ४७
यत्र राजा च राज्ञश्च पुरुषाः प्रत्यनन्तराः ।
कुटुम्बिनामग्रभुजस्त्यजेत्तद्राष्ट्रमात्मवान् ॥ ४८
श्रोत्रियास्त्वग्रभोक्तारो धर्मनित्याः सनातनाः ।
याजनाध्यापने युक्ता यत्र तद्राष्ट्रमावसेत् ॥ ४९
स्वाहास्वधावषट्कारा यत्र सम्यगनुष्ठिताः ।

Ds तूर्णे. —^a) Ds ससर्पात्; Gs ससर्प- (for सस-
पात्). Ds ससर्पाच्छरणादिव; T1 G1 सर्पः ख (G1 स-
रवणादिव.

47 = (var.) 5. 39. 27. —^a) Cv खट्वां (for
खट्वां). Ks समारूढः; Cv 'रूढं (for 'रूढः). ☞ Ca:
खट्वां समारूढः, जरसा विकलः ॥ Cn: लीयदुःखप्रसक्तः ॥ Cp:
प्रमत्तः ॥ Cs: निद्रितः । ☞ —^b) Ks कर्मणानुशयीत वै.
☞ Ca: अनुशयी, पञ्चापापान्वितः । ☞ —^c) Ks आदि-
त्यस्य; Ks अर्हत्सु. Ks Das Dn1.n2 Ds तत्र (for तत्र).
☞ Cv: वेन पुरुषेण आदितः खट्वां, खट्वावस्थितं वैरं समारूढं,
मनसि निहितम् । कर्मणा अनुशयी, अनुकूलः । तदीयं
गृहकपटं न कर्तव्यम् । ☞ —^d) Ds1 (before corr.)
Ds T1 Gs जावय; M1.1 सुवय; Ca (gloss: कल्याणं)
जवय (as in text). Ks जावय (for 'न:).

48 ^a) Ks partly damaged. Das राज्यं च; Das
राज्यस्य (for राज्य). Ks.1 यत्र यत्र दरा राज्ञः (Ks
'जी:). —^b) ☞ Ca: प्रत्यनन्तरा, सदृशाः ॥ Cv: प्रति
गृहं अन्तरं, अन्तर्गृहमिति जाहा नास्ति येषां ते प्रत्यन-
न्तराः । ☞ —^c) T1 Gs Ms कुटुम्बिनाम्. T1 G1 अग्र
भुजः. —^d) T1 G1.1 देशम्; M1.1-1 राज्यम् (for
राष्ट्रम्).

49 ^a) Ks त्वग्रं. T1 त्वग्रहीतारो; G1.1 त्व (G1 तु 'ग्र
हीतारो (for 'मोक्तारो). —^b) Ks धर्मनित्याः; Ds1
'विद्याः. Gs M1.1-1 तपस्विनः (for सनातनाः). —^c)
Ks Das G1 याजनाध्यापने; Das 'या'वने; Ds 'व्यापना
—^d) Ds.1 राज्यम् (for राष्ट्रम्). Bo जाविसेत्; Ds
जावसेत् (for जावसेत्).

50 ^b) Ds सस्यम् (for सस्यम्). Ks Bs Das.1
जवस्थिताः (for अनुष्ठिताः). —^c) Ks वर्हत्सं (for

अजस्रं चैव वर्तन्ते वसेत्त्राविचारयन् ॥ ५०
अशुचीन्यत्र पश्येत् ब्राह्मणान्वृत्तिकर्षितान् ।
त्यजेत्तद्राष्ट्रमासन्नमुपसृष्टमिवामिषम् ॥ ५१
प्रीयमाना नरा यत्र प्रयच्छेयुरयाचिताः ।
स्वस्थचित्तो वसेत्त्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥ ५२
दण्डो यत्राविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ।
चरेत्त्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ५३
उपसृष्टेष्वदान्तेषु दुराचारेष्वसाधुषु ।
अविनीतेषु लुब्धेषु सुमहद्विन्दधारणम् ॥ ५४

वर्हत्से). —^d) Ds [अ]पि चारयन्; G1 विचा'.

51 Gs om. (hapl.) 51-55. —^a) K1.1.1 आनु-
रान्; Ds अनुचीर. Ds एव (for वत्र). —^b)
Some MSS. वृत्तिकर्षितान्; Ks 'कर्षितान्; T1 'गर्हि-
तान्. —^c) T G1.1 M1.1-1 तपस्वेत् (by transp.).
Ks Bs Ds.1.1.1 T1 आपन्नम् (for जास'). —^d) Ks
उपमिष्टम्; Bs अपकृत्य; Bs Das Dn1 उपसृष्ट' (Das
'स्प'); Ds Ds 'सन्नम् (for 'सृष्टम्). Ks [जा]-
मिषं. ☞ Ca: उपसृष्टम्, चण्डालादिरपसन्नदूषितम् ॥ Cn:
मविषम् । ☞

52 Gs om. 52 (cf. v. 1 51). —^a) Some MSS.
प्रीयमाना; Ks 'माणो. —^b) Ds om. from प्रय up
to कृ (in 53^b). Dr प्रपद्येयुर (for प्रयच्छे'). Ds
अयाजिताः. —^c) Ks Bs सुस्थचित्तो. Bo प्रसेत्; Bs
(marg. as in text) भवेत् (for वसेत्). T1 Gs अत्र
(for तत्र). —^d) Ds कृतकृत्यम्; Dr 'कृत्या.

53 Gs om. 53 (cf. v. 1 51). Ds om. up to कृ
(cf. v. 1. 52). —^a) Ds.1 दंडी. Dn1 दंडोपजा-
विनीतेषु. —^b) Ds Ds सत्कारसु (for सत्कारश्च).
—^c) Das चरतात्र (for चरेत्त्र). —^d) Das.1 पुण्ये
(for पुण्य-).

54 Gs om. 54 (cf. v. 1 51). —^a) Das corrupt.
Ks T1 Gs Ca उपसृष्टेषु; Ks 'सृष्टेषु (for 'सृष्टेषु).
K1.1.1.1 Bo.1.1 Das Dn1.n2 Ds.1.1 G1 दण्डेषु;
Ds दीक्षेषु (for [अ]दान्तेषु). ☞ Ca: उपसृष्टेषु,
उपहृतद्विषु । ☞ —^b) G1 दुराचरेषु. K1.1.1 V1
Bs Dn1.n2 Ds Ds.1.1.1 M1 साधुषु. —^c) Ks
अविनीतेषु (for 'नीतेषु). Das लुब्धेषु. —^d) Ds1
corrupt.

यत्र राजा धर्मेनित्यो राज्यं वै पर्वुपासिता ।
अपास्य कामान्कामेशो वसेत्त्राविचारयन् ॥ ५५
तथाशीला हि राजानः सर्वान्विषयवासिनः ।
श्रेयसा योजयन्त्याशु श्रेयसि प्रत्युपस्थिते ॥ ५६

पृच्छतस्ते मया तात श्रेय एतदुदाहृतम् ।
न हि शक्यं प्रधानेन श्रेयः संख्यातुमात्मनः ॥ ५७
एवं प्रवर्तमानस्य वृत्तिं प्रणिदितात्मनः ।
तपसैवेह बहुलं श्रेयो व्यक्तं भविष्यति ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

२७७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं नु मुक्तः पृथिवीं चरेदस्माद्विधो नृपः ।
नित्यं कैश्च गुणैर्युक्तः सङ्गपाशाद्विमुच्यते ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
अरिष्टनेमिना प्रोक्तं सगरायानुपृच्छते ॥ २

C. 12. 10613
B. 12. 2866 (3) 2
K. 12. 284. 2

55 Gs om. 55 (cf. v. 1. 51). — *) Dn₁ दश्च
(for यत्र). Ds धर्मेनित्यो (for 'नित्यो'). — *) K₁
D₁ परिपाकयेत्; D₂ T G₁ s M₁ s-1 पर्वुपासते (for
'मिता'). Ks V₁ Bo. s-2 Das. 24 Dn₁ n₁ Ds D₂ s.
s-2 राज्यं धर्मेण पाकयेत्. — *) K₂ s कामेशो; V₁
Bs (orig.) 'च्छो; Bs (marg.) 'बु; T₁ G₁ s क्रमशो;
Ca (gloss: क्रियमाणः) Cn (gloss: सर्वसंपत्तिमान्) कामेशो
(as in text). — *) Dn₁ [s] वसत्; Dn₁ वसेत् (for
वसेत्).

56 *) Das D₁ यथाशीला; D₂ s तथास्थिता.
— *) M₁ s-1 सर्वा. — *) G₂ Bom. ed. योजयति.

57 *) D₁ D₂ गच्छतस् (for पृ). T₁ G₁ s तत्र
(for तात). — *) Bs शक्यते; Das. 24 हि सखं
(for हि शक्यं). Ds प्रधानेन; Ca (gloss: प्रतिष्पत्ति-
दशनेन) प्रधा (as in text). — *) M₁ s-1 आत्मना.

58 Bs Das om. (hapl.) 58^{ab}. — *) K₁ s s
प्रवर्तमानस्य (for प्रवर्त). — *) K₁ s s D₁ D₂ s
(before corr. as in text). s T₁ वृत्ति; V₁ T₁ G₁ s
वृत्ति; Bs (marg.) वृत्ति (for वृत्ति). K₁ V₁ Dn₁
Ds Ds Cn (Cnp as in text) प्राणिदितात्मनः; B₁ T₁
प्राण; M₁ s-1 प्राणिदितात्मना (M₁ 'न'). — *) D₂
तपसैवेह; T G₁ s 'सा चैव. K₂ बाहुलं. — *) D₂
[s] व्यक्तं.

Colophon. Śi Gs missing; K₂ s B₁ s Das. 24
Dn₁ n₁ D₁ G₁ s M₁ s absent. — Sub-paras: :

K₁ s s s V₁ Bo. s-2 Das. 24 Dn₁ n₁ Ds D₂ s T
G₁ s M₁ s-1 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁ s s
नारदगालवसंवादः; K₂ V₁ Bo. s s s Dn₁ n₁ Ds D₂ s
M₁ s श्रेयोवाचिकः (Bo. s s Ds D₂ s s 'चिकं; Ds
'चकः); K₁ श्रेयोवाचिकं; Das. 24 Ds श्रेयोवाचिको नारद-
गालवसंवादः; G₁ श्रेयोनुवाचकं. — Adhy. no. (figures,
words or both): B₁ T₁ G₁ s 111; Dn₁ M₁ 112;
Ds 107; T₁ 124; G₂ 127; M₁ s s 110. — *Stoka*
no.: Das Dn₁ Ds 58; Dn₁ 59.

277

☞ This adhy. is missing in Śi Gs (cf. v. 1. 12.
274. 13; 259. 1).

1 K₂ om. the ref. — *) Bs s Das. 24 D₁ s
नु; T G₁ s वि- (for नु). K₁ मुक्तं; V₁ Bo. s s s
(marg.) s Das. 24 Dn₁ n₁ D₂ s s s s युक्तः; D₁
मुक्ता (for मुक्तः). — *) B₁ s (marg.) D₁ s G₂ नृप;
Bs (orig.) T₁ G₂ नरः (for नृपः). K₁ चरेदः स द्विजो
नृपः (sic); T₁ G₁ चरेदेद्विजो नरः. — *) K₁ s च
कैर (by transp.); Dn₁ G₁ कैरिद्. Bs (marg. as
in text) मुक्तः; D₂ s युक्तं (for मुक्तः). — *) K₁
हि (for वि).

2 G₂ om. (hapl.) from the ref. of 2 up to
वेदितुम् (in 3^d). — *) K₁ s s वर्तयिष्येद् (K₂
'व्यामि); V₁ Bs (marg.) s वर्तयिष्यामि; Bo. s
(orig.) Dn₁ n₁ Ds D₂ s s s T₁ M₁ s-1 वर्तयिष्येद्

C. 12. 12674
B. 12. 12675
K. 12. 294. 3

मगर उवाच ।

किं श्रेयः परमं ब्रह्मन्कृतेह सुखमश्नुते ।

कथं न शोचेन्न भ्रुम्येदेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

प्रमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वशास्त्रविशारदः ।

विवुष्य संपदं चाभ्यां सदाक्यमिदमब्रवीत् ॥ ४

सुखं मोक्षसुखं लोके न च लोकोऽवगच्छति ।

प्रसक्तः पुत्रपशुषु धनधान्यसमाकुलः ॥ ५

(for 'विष्वाभि). —^a) B: पुरा कृतं (for पुरातनम्). —^a) ☞ Ca: तादर्थ्यनाम्नो मुनेरपत्यं, न एवारिष्टनेमिस्तार्क्ष्यः ॥ Cs: तादर्थ्यं इति कथ्यपत्य नामान्तरम् ॥ Cv: अरिष्टनेमि-
महदः—अरिष्टनेमि पुत्रनाम्नामुं स्वस्त्ये तादर्थ्यमिहा हुवेम
(Rv. 10. 178. 1) इति हुवे: । ☞

3 G: om. 3 (cf. v. 1. 2). G: om. the ref. —^b)
Bs (marg.) एषते (for अश्रुते). —^c) T: तु (for
न). D: शोचन् (for शोचेन्). K: 2 शोभ्येद्; M: 1-
1-1 कुयेद् (for भ्रुम्येद्).

4 Da: 1 अरिष्टनेमिर् (for भीष्म). —^a) D: एवद्
(for एवम्). D: उक्ते (for उक्तम्). K: Bs: 2 D: 1
Da: 1 तादर्थ्यः; T: 1 [ता]कथ्यं (for तादर्थ्यः). —^b)
D: सर्वशस्त्रः (for 'शास्त्र'). K: V: 1 Bo. s. s (marg.) s
Dn: 1: 2 D: 2: 2: 2 विद्वां वरः; D: 2-वृतां वर (for
विशारदः). —^c) K: Da: 2 विबुद्धि (sic); T: 2-
दः; G: 1-जः (for 'ज'). D: संवर्द्धा. K: 1: 1 D: 2 चादर्थ्यं;
D: वादर्थ्यः; G: चाभिर्वा (hypermetric) (for चाभ्यां).
☞ Ca: अर्था, मोक्षावस्थाकम्पाम् ॥ Cs: मोक्षजन्य-
सुखम् । ☞ —^d) K: 1 D: महाकथम्; K: 2 Da: 2
तदा; G: M: 1-1 स वाक्यम् (for सदा').

5 Before 5, Bs (orig.) ins. तार्क्ष्य उवाच; Bs
(marg.) s T: G: 1: 2 Mr अरिष्टनेमिर्; D: तार्क्ष्य.
—^a) D: सुखे (for सुखं). —^b) K: 1 लोके; K: 2
Dn: 1: 2 D: 2: 2 मूढो; D: 2: 2 लोका (for लोको).
V: 1 Bs (marg. as in text) [s] विगच्छति (for ज्व).
Da: 2 न च लोका गमिष्यति (sic). — K: 2: 2 D: 2 om.
5^d. —^c) Dn: 2 प्रमुक्तः (for प्रसक्तः). K: 1 जनु-
(for पुत्र). D: 2-पशुषु (for 'पु'). —^d) Da: 2 om.
धन. D: 2-समाकुला; Da: 1 'कुलं'.

6^a) Da: 2 corrupt. K: 1 सक्तः; G: 1 सक्तः (for
सक्तः). —^b) B: 2 om. स. K: 1 स सप्तैव; Bo
D: 1 च सक्तः; Da: 2: 2 D: 2: 2: 2 Cn (Cnp as

सक्तबुद्धिरशान्तात्मा न स शक्यश्चिकित्सितुम् ।

स्नेहपाशसितो मूढो न स मोक्षाय कल्पते ॥ ६

स्नेहजानिह ते पाशान्वक्ष्यामि शृणु तान्मम ।

सकर्णकेन शिरसा शक्याश्लेत्तुं विजानता ॥ ७

संभाव्य पुत्रान्कालेन यौवनस्यान्निवेश्य च ।

समर्थाजीवने ज्ञात्वा मुक्तश्च यथासुखम् ॥ ८

भार्या पुत्रवतीं वृद्धां लालितां पुत्रवत्सलाम् ।

ज्ञात्वा प्रजहि काले त्वं परार्थमनुदृश्य च ॥ ९

in text) शक्यं तच् (for स शक्यश्च). B: चिकित्सुकं
(for 'स्त्रितुम्). —^c) K: 1-1 पाशसितो; K: 2 'स्थितो';
D: 2-पाशसितो; D: 2-पाशसितो; D: 2-1-पाशान्वितो;
T: 1-पाशैर्दृष्टो (for पाशसितो). —^d) K: 1: 2 च (for स).

7^a) Da: 2 पश्वान् (for पाशान्). —^b) K: 2
तन्; Dn: 2 वान् (for तान्). K: 2: 2 नृप; Bs
(marg.) अपि (for मम). —^c) K: 2: 2 M: 1 (sup.
lin.) नाह (M: 1 न कर्णकेन; T: 1 G: 2 सकर्णकेन; G: 1
सकर्णकेन (for सकर्ण). G: 2 रजसा (for शिरसा).
☞ Ca: p: सकर्णकेन, अवधानपूर्वकं शुश्रूषणा शिरसा ॥
Cn: सावधानेन जीवता ॥ Cs: उपदेशध्वनयुक्तश्रोत्रसहितेन
शिरसा । ☞ —^d) K: 1: 1 B: 2 Da: 2: 1 T: 2 G: 2 शक्या;
K: 2 Bs: 2 Da: 2: 2 शक्यं; M: 1-1 शक्यश्च (for शक्याश्च).
Dn: 1: 2 D: 2: 2: 2 श्रोतुं; G: 2 जेतुं (for श्लेत्तुं). Bs
(marg. as in text) श्रोतुं शक्यं (for शक्याश्लेत्तुं).

8^a) D: 2 संप्राप्य; G: 2 संभाव्य (for 'व्य'). D: 2
वा स्नेहः; G: 2 काळे तु (for कालेन). ☞ Ca: संभाव्य,
अर्थविज्ञादिना योजयित्वा । ☞ —^b) ☞ Ca: p: निवेश्य,
विवाह ॥ Cn: दारैः संयोज्य । ☞ —^c) D: 2 समर्था; T: 1
G: 1 M: 1 'र्थ' (for 'र्थान्'). K: 2 जीवने (for जीवने).
—^d) B: 2 युक्तश्च; G: 2 मुक्ता शक्तिः.

9^a) K: 2 ललितां; G: 2 M: 1-1 ललितां. —^c)
K: 2 प्रजहात्; K: 2 Bo: 2 Da: 2: 2 D: 2 G: 2 M: 1-1
प्रजह; Bs (marg.) प्रहर (for प्रजहि). B: Dn: 1:
2 D: 2: 2: 2 कालेन; M: 1-1 काळे तां (for
काळे त्वं). —^d) D: 2 परात्मम् (for 'वैम्'). K: 2
B: 2 Da: 2: 2 D: 2-1 जनुस्य च; V: 1 'द्वयतः; B:
'स्य च (for 'द्वय च). T: 1 न परार्थमनुदृ च (sic);
G: 2 परमार्थमनुदृ च. ☞ Cn: परार्थं, अन्तिमं पुरुषार्थं,
मोक्षम् । ☞

10^a) D: 1 सक्तः; G: 2 मुक्ताश्च. — D: 2 om.

मापत्यो निरपत्यो वा मुक्तश्च यथामुक्तम् ।
इन्द्रियैरिन्द्रियाथैस्त्वमनुभूय यथाविधि ॥ १०
कृतकौतूहलस्तेषु मुक्तश्च यथामुक्तम् ।
उपपत्त्योपलब्धेषु लामेषु च समो भव ॥ ११
एष तावत्प्रमासेन तव संकीर्तितो मया ।
मोक्षार्थो विस्तरेणापि भूयो वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १२
मुक्ता वीतमया लोके चरन्ति सुखिनो नराः ।
सक्तमात्रा विनश्यन्ति नरान्त्र न संशयः ॥ १३
आहारसंचयाश्चैव तथा कीटपिपीलिकाः ।
असक्ताः सुखिनो लोके सक्ताश्चैव विनाशिनः ॥ १४

(hapl.) 10^a-11^a. — ^a) K₁ त्वात्; D₁ वा (for त्वात्). — ^a) T G₁ s यथामुक्तं (for 'विधि').

11 D₂ om. 11^a (cf. v. l. 10). — ^a) K₄ कृतं; M₁ s-7 गत (for कृत). ☞ C₂: कृतकौतूहलः, मुक्त-मोक्षः ॥ C₂: डिन्द्रियसुखः । इ हिंसायां श्वादिस्तस्य निहायां कृतमिति रूपम् ॥ C₂: कृतकौतूहलः, बहुताम्बेयः । यथा मुक्तेषु कृतकानाम् कर्तुं शक्यः, नाप्युक्तेषु तथा । यस्याङ्गुकेषु मुक्त्या कृतकं मुक्तम् । ☞ — ^a) K₁ s-7 D₂ s उपपत्त्युपलब्धेषु; C₂ 'उपपत्त्येषु'. ☞ C₂: उपपत्त्योपलब्धेषु, वर-च्छया प्राप्तेषु । ☞ — ^a) B₂ (marg.) कामाकाशे; D₂ D₂ s लोकेषु च; D₂ (before corr.) लोकेषु च (for का'). K₂ समा (for समो). D₂ s अवेत् (for भव).

12 ^a) K₁ D₁ संकीर्तिता. — ^a) K₁ मोक्षार्थो; D₂ s₂ मोक्षार्थो. K₄ s V₁ Bo. e-s D₂ s₂ D₂ n₂ D₂ D₂ s M₁ [ज]व; D₂ [ज]य (for [ज]वि). D₂ मोक्षार्थो विस्तरेणापि. — ^a) D₂ s वक्ष्यामि. B₂ (marg.) s (marg. as in text) तं; T G₁ s मे (for तत्).

13 ^a) K₁ s-7 मुक्ता; K₁ D₂ s₂ D₂ s-7 T G₁ s मुक्तः; G₂ रक्ता (for मुक्ता). D₂ T₁ G₁ s 'लोभ' (for वीत). — ^a) B₂ (marg. as in text) T₁ G₁ s जनाः (for नराः). — ^a) K₄ सक्तमात्रा; K₄ सक्तुमात्रा (for सक्तमात्रा). — ^a) T₂ जनात् (for नरात्).

14 ^a) T G₁ s M₁ s-7 आहारसंचये स (G₁ स) का. — ^a) D₂ s-7 T G₁ s M₁ s-7 यथा (for तथा). D₂ पिपीलिका; D₂ 'कृता'. — D₂ om. 14^a-15^a. — ^a) D₂ [ज]विनाशिनः (for वि').

स्वजनं न च ते चिन्ता कर्तव्या मोक्षबुद्धिना ।
इमे मया विनाभूता भविष्यन्ति कवं त्विति ॥ १५
स्वयमुत्पद्यते जन्तुः स्वयमेव विवर्धते ।
सुखदुःखे तथा मृत्युं स्वयमेवाधिगच्छति ॥ १६
भोजनाच्छादने चैव मात्रा पित्रा च संग्रहम् ।
स्वकृतेनाधिगच्छन्ति लोके नाम्ब्रह्मकृतं पुरा ॥ १७
घात्रा विहितमध्याणि सर्वभूतानि मेदिनीम् ।
लोके विपरिधावन्ति रक्षितानि स्वकर्मभिः ॥ १८
स्वयं सृष्टिपण्डभूतस्य परतत्त्वस्य सर्वदा ।
को हेतुः स्वजनं पोष्टुं रक्षितुं वाहटात्मनः ॥ १९

15 D₂ om. 15 (cf. v. l. 14). — ^a) K₁ संयमे (for स्वजने). K₁ D₂ s-7 बुद्धिः (for चिन्ता). — ^a) K₁ कर्तव्या (for 'या'). D₂ बुद्धिः; G₁ बुद्ध्या (for बुद्धिः). — ^a) D₂ मात्रा- (for यथा). V₁ D₂ इमे विना मया भूता. — ^a) K₁ s V₁ Bo. s-7 (marg.) s D₂ T₁ G₁ s तु (for तु).

16 ^a) D₂ s विपद्यते (for विवर्धते). — ^a) B₂ सुखं दुःखं (for सुखदुःखे). D₂ s [जा]मृत्युः; D₂ s बुद्धिः. — ^a) T₁ G₁ s [ज]वि- (for [ज]वि-). G₂ om. from विगच्छति up to पित्रा (in 17^a).

17 G₂ om. up to पित्रा (cf. v. l. 16). — ^a) M₁ s-7 मात्रास्य (for मात्रा पित्रा). V₁ संगतिः; T₁ G₂ संग्रहः (for 'हम्'). — ^a) K₄ s V₁ Bo. s-7 D₂ s₂ D₂ D₂ (before corr. as in text) M₁ सुकृतेव (for स्व'). T₁ G₁ s [ज]वि- (for [ज]वि-). — ^a) K₁ s-7 D₂ s कृतं पुरा; K₁ B₂ (marg.) पुरा कृतं (for [ज]-कृतं पुरा). D₂ s लोके नाम्ब्रह्मकृतं पुरा; G₂ कोका नाम्ब्रह्मकृतं पुरा (sic).

18 ^a) M₁ s घात्रा (for घात्रा). M₁ s [ज]विहित- (for विहित). K₁ Bo D₂ s D₂ s-7 भक्ष्याणि; D₂ भक्ष्याणि; D₂ वक्ष्यामि (sic) (for भक्ष्यामि). — ^a) D₂ M₁ [s]वि (for वि-).

19 ^a) ☞ C₂: सृष्टिपण्डभूतस्य, सृष्टिपण्डवत्स्वयम-किंकिरस्य । ☞ — ^a) B₂ (marg.) सर्वथा (for 'दा'). — ^a) G₂ रक्षितं (for 'तु'). D₂ s च (for वा). K₁ [ज]रदात्मनः; G₂ [ज]रदात्मनः. D₂ s रक्षितं । ☞ C₂: जरदात्मनः, जरदरक्षितः । ☞

C. 12. 10670
B. 12. 277. 1. 19
K. 12. 204. 19

C 12 106 M
D. 12. 206 M 17
K. 12. 204 23

स्वजनं हि यदा मृत्युहेत्येव तत्र पश्यतः ।

कृतेऽपि यत्ने महति तत्र बोद्धव्यमात्मना ॥ २०

जीवन्तमपि चैवेनं मरणे रक्षणे तथा ।

अममात्रे परित्यज्य पश्चादपि मरिष्यसि ॥ २१

यदा मृतश्च स्वजनं न ज्ञाससि कथंचन ।

मुखितं दुःखितं वापि ननु बोद्धव्यमात्मना ॥ २२

मृते वा त्वयि जीवे वा यदि मोक्षयति वै जनः ।

स्वकृतं ननु बुद्धैवं कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ २३

20 K₁ om. (hapl.) 20. — ^a) K₂, 4, 7 B₂ (marg.) D₄, 5, 7, 8 T G₁, 2 च (for हि). K₂, 4 D₁ T₁ G₁ यदा; M₁, 5-7 बतो (for यदा). K₄ मृत्युं (for मृत्युर). — ^b) K₂ हंते च; D₂, 24 हन्तेत; T₁ हंतेचम्. K₁ च हि; K₇ B₂ D₂, 24 D₄, 5, 7, 8 G₁ युधि; V₁ परि; T₁ अभि; T₂ इति; G₂ [इ]ति हि (for तव). G₁ हंतेवेति विचक्षणः; M₁, 5-7 हरत्वे वाच्य पश्यतः. — ^d) K₁ नानु; K₇ D₄, 9 तनु; D₅, 7 T G₁-8 M₁, 5-7 ननु (for तत्र). K₂ बद्धव्यम्; D₂, 4 G₁ बोध; D₂ बोधव्यम्; T₂ बोद्धव्यम् (for बो). B₂ D₂, 4, 7 T₁ G₁ ज्ञातमनः.

21 K₇ D₂ om. (hapl.) 21-22. — ^a) K₂ जीवन्तम् (for 'न्तम्). K₁ चैवेनं (for चैवेनं). — ^b) K₂ रक्षणे; D₂ lacuna (for रक्षणे). D₄ न रणे रक्षणे नय (sic). — ^c) D₅, 7 वसतमासौ (for 'मासे). — ^d) D₂, 4 D₄-7 G₁ M₁, 5, 9 मरिष्यति (for 'सि).

22 K₇ D₂ om. 22 (cf. v. l. 21). — ^a) M₁, 5-7 यदा (for यदा). B₂ D₂, 4, 7, 8 G₂ मृतं (for मृतम्). D₂, 2, 8 हि; T₁ G₁, 2 तं; T₂ स्व; M₁, 5-7 सन् (for च). D₂, 24 D₂ मृतस्य (for मृतम्). K₂ मुखितं; T₂ जननं (for स्वजनं). — ^b) K₂ ज्ञाससि; D₂, 4, 5, 7 G₁ M₁, 5-7 ज्ञासति (for ज्ञासति). B₂ D₂, 24 D₂, 2, 5, 8 कदाचन (for कथं). — ^c) D₂, 4 T₁ च (for वा). K₁, 2, 4 दुःखितं मुखितं चैव (K₄ वापि); D₅-7 M₁, 5-7 मुखितं दुःखितं वापि (D₅, 7 वापि). — ^d) K₂ नानु; B₂ (marg.) तत्र; D₂, 24 तेव; D₄ ; G₂ न तु (for ननु). D₂, 4 D₄ D₄ बोद्धव्यम्. B₂ T₁ G₁

23 ^a) K₂ वापि (for वा). K₁, 2, 4, 7 B₂ (marg. as in text) D₂, 5, 7, 8 यधि; D₂ त्वयि; T₁ त्वच; G₂ त्वति (for त्वयि). K₁, 2, 4 D₄, 5, 7, 8 वा जीवे (by transp.); B₂ (marg. as in text) वा जाते; T₁

एवं विज्ञानल्लोकेऽसिन्धुः कस्येत्यमिनिश्चितः ।

मोक्षे निवेश्य मनो भूयश्चाप्युपधारय ॥ २४

श्रुतिपासादयो भावा जिता यस्येह देहिनः ।

क्रोधो लोभस्तथा मोहः सत्त्वबान्धुक्त एव सः ॥ २५

धृते पाने तथा स्त्रीषु मृगयायां च यो नरः ।

न प्रमाद्यति संमोहात्सततं मुक्त एव सः ॥ २६

दिवसे दिवसे नाम रात्रौ रात्रौ सदा सदा ।

भोक्तव्यमिति यः स्विन्नो दोषबुद्धिः स उच्यते ॥ २७

जीवेद्वा. — ^b) K₂ V₁ B₂, 5-8 D₂, 24 D₂, 24 D₂ D₂, 5-8 यदा (for यदि). D₂ मोक्षति; D₂ मोक्षति (for मो). D₂ D₂ मनः (for जनः). — ^c) K₂ सु. (for स्व). G₁ न तु (for ननु). K₁, 2, 4 M₁, 5, 7 बुद्धैव; D₂ [ब]बुद्धैव; T₂ M₂ बुद्धैव; G₁ बोद्धैव (for बुद्धैव). — ^d) K₄ ज्ञातमनः; M₂ 'नौ.

24 ^a) K₂ विज्ञाने; D₂ विज्ञातः; G₁ विज्ञानार्थं (for 'नर्त्त'). — ^b) D₂ कथं (for कथ). K₂ विनिश्चितः; B₂, 8 (marg. as in text) D₂ D₂ [ब]ति; D₂ [ब]मिनिश्चयः; T₂ G₁-8 M₁, 5-7 'संवि' (M₂ 'ज') तः. — ^c) D₂, 7 संवेद्य (for नि). G₂ [जा]त्मानं (for मनो). — ^d) G₂ मृताश्च (for मृच्छ).

25 ^b) D₂, 7 तस्य (for यस्य). — ^c) K₁ मोहाद्; K₂ मोहः (for मोहः). K₇ B₂ लोभमोहस्तथा क्रोधः. — ^d) K₁ सततं (for सत्त्वबान्). K₂ युक्त (for मुक्त). D₂, 7 च (for स).

26 K₇ D₂, 8 om. (hapl.) 26. — ^a) G₂ पाते (for पाने). — ^b) D₂ reads from च यो up to सदा (in 27^b) twice. G₂ तु (for च). — ^c) D₁ (first time) प्रमाद्यति; D₂ (second time) प्रसजति (for प्रमाद्यति). K₁, 2, 4 यो (for सं).

27 For the repetition in D₂, cf. v. l. 26. — ^b) D₂ om. one रात्रौ. K₂ V₁ B₂, 5, 7, 8 (marg.), 9 D₂, 24 D₂, 24 D₂ D₂, 2, 5, 8 पुमान्; K₇ B₂ (orig.) D₂ (both times), 5, 7, 8 T G₁, 2 M₁, 5-7 तथा (for the first सदा). — ^c) K₁, 2 यत् (for वः). — ^d) K₁, 2, 7 D₂, 9 G₁ मुच्यते; G₂ चान्यते (for उच्यते).

28 ^a) B₂ (marg.) M₂ ज्ञातमनः; D₂, 24 Ca. p (Cap Cpp as in text) 'माने' (for 'माय'). — ^b) K₁, 2 D₂ M₁, 5, 7 मुक्तः; K₂ V₁ B₂, 5-8 D₂, 24 D₂

आत्मभावं तथा स्त्रीषु मुक्तमेव पुनः पुनः ।
 यः पश्यति सदा युक्तो यथावन्मुक्त एव सः ॥ २८
 संभवं च विनाशं च भूतानां चेष्टितं तथा ।
 यस्तत्त्वतो विजानाति लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ २९
 प्रस्रवं वाहसहस्रेषु यात्रार्थं चैव कोटिषु ।
 प्रासादे मञ्चकस्थानं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३०
 मृत्युनाम्याहृतं लोकं व्याधिमिथोपपीडितम् ।

अवृत्तिकर्तितं चैव यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३१
 यः पश्यति मुत्सी तुष्टो नश्यत्यथ विहन्यते ।
 यश्चाप्यन्येन संतुष्टो लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ ३२
 अग्नीषोमाविदं सर्वमिति यश्चानुपश्यति ।
 न च संस्पृश्यते भावैरद्भुतैर्भुक्त एव सः ॥ ३३
 पर्यङ्कयत्या भूमिश्च ममाने यस्य देहिनः ।
 शालयश्च कदम्बं च यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ३४

C. 12. 77. 49
 B. 12. 789. 34
 L. 12. 204. 34

Ti Gl. s Cnp (gloss : सङ्गः, भावे निहा) Cp सक्तम् ;
 Das Ms सक्तः ; Ds युक्तम् (for मुक्तम्). Es s : Das
 as Dni Ds : Gs एवं (for एव). —^a Ti च (for
 यः). Ds तदा (for सदा) Dns युक्तो (for युक्तो).
 —^d Da. 1 यथावन्मुक्तमेव च ; Ti Gl. s मुक्त एव न
 संभवः.

29 Ks om. (hapt) 29-34. Ds. s om. (hapt)
 29. Das reads 29 on marg. Ks repeats 29^{ab}
 after 29^a. —^b Ks. 1 यथा (for तथा). —^c
 Da. 1 [s] मि- (for दि-).

30 Ks om. 30 (cf. v. l. 29). —^a Bs वात्र ;
 Dns वाह- (sie) ; Gs वाह- (for वाह-). Gs प्रस्थानं वा
 सहजेयुः. ☞ Ca : वाहः, वाह्यपूर्वसकटः । प्रस्रवं, पुरुषाहार
 परिमितं वाह्यम् ॥ Cv : वाहसहजेयुः प्रेक्ष्यमाणेषु सङ्घु पतित-
 तण्डुलादिना स्वस्य प्रस्रवं यः पश्येत् । ☞ —^b Ks यथायं ;
 Ks Bs (marg. as in text). 1. s (marg. as in text).
 Das. as Ds s. 1 Cv यथायं (Ds. s ' यं') ; Dns यात्रार्थं
 (for वा'). V1 वाणि (for चैव). ☞ Cs : जयादि-
 यावकोटिषु स्वस्य यात्रार्थं गमनमात्रप्रयोजनमेकस्थानं च यः
 पश्यति ॥ Cv : कोटिषु जीर्णपटलखण्डेषु यथायं यत्रप्रयोजनं यः
 पश्येत् । ☞ —^c Ks. 1 प्रमा (Ks ' सा' दे) ; Ks Da. s
 प्रा (Ds प्र) सादान् ; Ti G1 ' द- (for ' दे'). Ks V1
 Bo. s-s Das. as Dni. ns Ds Ds. s-s Ti मंचकं ; Ds
 ' के (for ' क-). Ds Gs स्थाने (for ' स्थानं'). ☞ Ca :
 सहस्रहस्रचतुरसे प्रासादे चतुर्हस्तमात्रमेव ममोपवीति । ☞
 —^d Bs (marg.) पश्यति (for मुच्यते).

31 Ks om. 31 (cf. v. l. 29). Ks. s om. (hapt)
 31. —^a Ds [अ] ज्योतिर्हस्तः ; G1 ' गतं (for ' हस्तं'). —^b
 Bs M1. s-1 चापि (for चोप-). —^c Ti Gl. s प्रवृत्ति-
 (for अ'). Ks V1 Bo. s-s Dni. ns Ds Ds. s-s
 कर्षितं ; Ds ' कर्षितम् (for ' क'). —^d Ks Da. s
 पश्यति (for मुच्यते).

32 Ks om. 32 (cf. v. l. 29). —^a Ks. 1 Bs

(orig.) 1. s Das as Da. s Cv मुच्यः ; Bs (marg.) स
 वै ; Ds समं ; Gs M1. s-1 मुक्ते (for मुक्ती). Ks
 Bs (orig.) s (marg.) s मुक्तो ; V1 Br Das as युक्तो ;
 Ds तुष्टो ; Ti कटो (for तुष्टो). Bo. s Dni. ns Ds
 Da. s. s. s यः पश्यति स (Bs स्व- ; Ds सु-) संतुष्टो ; Ds
 ' ति स तुष्टो हि. —^b Ks Da. s वा (Ks वा) पर्यङ्कः ;
 Ds कपर्वङ्कः ; Cv नापश्यति (for नपर्वङ्कः). ☞ Ca :
 नपश्यन् इत्येकं पदम् । ☞ —^c Ks. s Ds यथा ; Ds
 तथा (for यत्र). Ds (marg. as in text) [अ] स्थेन (for
 [अ] स्थेन). Das संतुष्टो (for संतुष्टो). Ks Da. s यथा-
 स्थेन सुसंतुष्टो.

33 Ks om. 33 (cf. v. l. 29). Gs om. (hapt)
 33-34. —^a Ks Das अग्निषोमाविदं ; Bo अग्नीषो ;
 Ds. 1 Gs ' षोमात्मकं. Ds Da. s (marg.) विश्वम् (for
 सर्वम्). ☞ Ca : यच्छरीरकारणदिकारणं तदग्निषोमावेव,
 शुभादिबोधे पुष्पादिहेतुत्वात् ॥ Ca : अग्निर्जानो भोक्ता,
 सोमोऽन्नं भोज्यम् । ☞ —^b Ds द्विषं वा (for इति
 यत्र). Ds (marg. as in text) यश्चानुज्ञासति ; Cs
 यत्रानुपश्यति (for यश्चानुपश्यति). Ds. 1 इति वा (Ds
 वा) नु प्रपश्यति. ☞ Cs : अग्निहोमो जीववचनः, नानाविधा
 योनीर्गच्छतीति कृत्वा । सोमशब्दः प्रकृतिवचनः, सर्वं सूचक
 इति कृत्वा । तथा चानुगीतासु-यत्र तद्वत् निर्द्वयं यत्र सोमः
 सहाग्निना । जवावं कुरुते निधं धीरो मूढा नि मूढानि [वा-
 रयन् ॥ (B. 14. 20. 10) इति । यत्रेति इदं परामुश्यते ।
 इदं सर्वं प्राग्निजातमग्निषोमाविदं यः पश्यति, प्रकृतिपुरुषमयं
 यः पश्यति । ☞ —^c Das om. च. Ks Ds Gs संस्पृ-
 शते. —^d Ti अनुकैर ; Gl. s अनुकैर (for अनुकैर).
 ☞ Cp : अनुकैरभिः सुखदुःखादिभिरुक्तवर्णकवर्णकलजैः ॥ Cs :
 भाववैकल्पपदार्थदर्शने यो न विक्षिपते । ☞

34 Ks Gs om. 34 (cf. v. l. 29 ; 33). Da. 1 om.
 (hapt) 34-36. —^b Ks. s ; Da. s T Gl. s समाना
 (for ' दे'). Dns पश्य (for यत्र). —^c Ks साक-
 वक्षः ; Bs साकवक्षः ; Ti Gl. s साकवक्षं (for साकवक्षः).

C. 12. 10646
P. 12. 20945, 20
F. 12. 204. 35

क्षीमं च कुञ्जवीरं च कौशेयं वल्कलानि च ।

आविकं चर्म च समं यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ३५

पञ्चभूतसमुद्भूतं लोकं यथानुपश्यति ।

तथा च वर्तते दृष्ट्वा लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ ३६

मुषदः खे समे यस्य लामालामौ जयाजयौ ।

इच्छाद्वेषौ भयोद्वेगौ सर्वया मुक्त एव सः ॥ ३७

रक्तमूत्रपुरीषाणां दोषाणां संचयं तथा ।

शरीरं दोषबहुलं दृष्ट्वा चेदं विमुच्यते ॥ ३८

वलीपलितसंयोगं कार्यं वैवर्ण्यमेव च ।

35 Ds. 1 om. 33 (cf. v. l. 34). Ds om. (hapl.)
35. — ") Das Ds कुञ्जवीरं; T1 शरवीरं (for कुञ्ज).
— ") K1 2. 2. 1 Ds. 3 Gs कौशिकं; Das कौशेयं; Ds
कौशेयं. — ") K1 आविकं. Ds Cv (gloss: कार्पासवल्कलम्)
-वसनं; Gs च समं (for च समं).

36 Ks Ds. 1 om. 36 (for Ds. 1, cf. v. l. 34).
— ") Gs पंचभूतं (for 'भूत'). Ds -समायुक्तं; T
G1. 2 -समुपपन्नं (for समुद्भूतं). — ") ॐ Cp: सर्वस्य
भौतिकवाचिषोपाधुक्पापकरो कुतस्त्वाविति यः पश्यति । ॐ
— ") Ds ह्यन्तं (for अस्मिन्).

37 ") K1 Das. 24 कामाकामे (for 'लामौ'). Das.
24 जयाजये; M1. 1-2 विषादिविषौ (for जयाजयौ). — ")
Gs इच्छाद्वेगे. Gs भयोद्वेगौ. — ") K1. 2 सर्वदा;
G1 'वा' (for 'या').

38 ") T G1. 2 छर्दिः; Gs M1. 1-2 छेप्प (for
रक्तं). K1 -मूत्रं; K1 Das Dn1 -मुत्रं (for -मूत्र).
— ") Das om. दोषाणां. Ks Bo. s. v. 3 (marg.). 3
Das 24 Dn1 24 Ds. 2. 2 संचयं; Das. 24 Ds. 2 'या'स;
Ds. 1 संचयं (for संचयं). ॐ Cs: दोषाणां, वातविच-
छेप्पणम् । ॐ — ") T1 -बहुलं; Gs -बाहुल्यं (for
-बहुलं). — ") Ks V1 Bo. s. 3 Das. 24 Dn1. 24 Ds
Ds. 2. 2 चैव (for चैव). Ds विमुच्यते.

39 ") K1 वली; Ks Das वली; G1 विली-
(for वली). K1 -पलितः; Das -पलीतः. Ds -संयोगं;
D1 -संयोगः; G1 -संयोगं (for -संयोगं). — ") Bs
कार्यं; Ds. 2 कार्यं; Gs काम- (for कार्यं). K1 वैक-
ल्पम्; Ks वैकल्पम्; Das वैकल्पम् (sic); G1 वैकल्पम्.
— ") Ks कुञ्जः; Ks कुञ्जः; K1 Ds. 2 कुञ्जः; Dn1
कुञ्जः; G1 कुञ्ज (for कुञ्ज). M1 -माषम् (for -माषं).

कुञ्जभावं च जरया यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३९

पुंस्त्वोपघातं कालेन दर्शनोपरमं तथा ।

वाधिर्यं प्राणमन्दन्वं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४०

गतानृषींस्तथा देवानसुरांश्च तथा गतान् ।

लोकादस्मात्परं लोकं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४१

प्रभावैरन्वितास्तैस्तैः पार्थिवेन्द्राः सहस्रशः ।

ये गताः पृथिवीं त्यक्त्वा इति ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ ४२

अर्याश्च दुर्लभाल्लोके क्लेशांश्च सुलभांस्तथा ।

दुःखं चैव कुटुम्बार्थं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४३

T1 जायाया (for जरया). Ks Bs Das. 24 कुञ्जतां चैव
जरया (Das रजया). — ") T1 G1. 2 वि- (for स).
— After 39, G1 reads 42 for the first time, repeat-
ing it in its proper place.

40 Ds. 1 om. (hapl.) 40-41. G1 om. (hapl.)
40. — ") Das Ds पुंस्त्वोपघातं; Gs पुंस्त्वोपकारं.
— ") Dn1 दर्शनोपरमम्. — ") K1. 2 वाधिर्यं (sic); Das
वाधिर्यं; Dn1 वाधिर्य- (for 'व'). K1. 2. 4 Bs (marg.
as in text) T1 Gs प्राण-; Das. 24 प्राणि- (for प्राण-).
— ") T1 Gs यः पश्यन्स विमुच्यते.

41 Ds. 1 om. 41 (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om.
(hapl.) 41. — ") Br Das. 24 Ds एतान् (for गतान्).
— ") G1 वि- (for स).

42 T1 om. (hapl.) 42-43. G1 reads 42 for the
first time after 39. — ") T1 Gs प्रतापैर् (for प्रभा-
वैर्). Bs (marg.) ते तु; Dn1 तैश्च; Ds lacuna
(for तैस्ते). — ") K1 पार्थिवेन्द्राः (for 'वेन्द्राः'). — ")
Ks यो गताः; Gs ये गताः. G1 (both times). 3 सुक्त्वा
(for लक्त्वा). — ") K1 2 चेति ज्ञात्वा; Dn1 [इ]ति
तत्त्वज्ञो; M1. 1-2 तां ज्ञात्वापि (for इति ज्ञात्वा). Br. 3
Das प्र- (for वि-).

43 T1 om. 43 (cf. v. l. 42). Ds. 2 om. (hapl.)
43. V1 reads 43 on marg. — ") D1 विविचार्त्तं
(for दुर्लभार्त्तं). — Gs om. (hapl.) 43-44. — ")
K1 Das सुलभासु; D1 विविचार्त्तं. — ") Das सुखं;
Mr दुःखम्. Bs (marg.) कुटुम्बार्थं; M1. 2. 3 कुटुम्बार्थं.
— ") G1 वि- (for स).

44 Gs om. 44^{ab} (cf. v. l. 43). — ") Ks तु (for
च). — ") K1 Ds. 2. 2. 2 T G1. 2 M1. 1-2 जव (Gs जवु-;

C. 12. 10681
B. 12. 290[30].3
K. 12. 295. 3

नित्यं वैरनिबद्धाश्च दानवाः सुरसत्तमैः ॥ ३
कथं चाप्युशना प्राप शुक्रत्वममरद्युतिः ।
ऋद्धिं च स कथं प्राप्तः सर्वमेतद्भवीहि मे ॥ ४
न याति च स तेजस्वी मध्येन नमसः कथम् ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं निखिलेन पितामह ॥ ५

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्बह्विहः सर्वमेतद्यथातथम् ।
यथामति यथा चैतच्छ्रुतपूर्वं मयानघ ॥ ६

G: lacuna for किमर्थम्. K1.2 अतितेजसां; K4 इति तेजसं; K5 B5.1.2 Das. a1 T1 G2.3 M1.5-1 अमित-द्युतिः (B5 Das 'ति'); D5 T2 'तौजसं' (for 'तौज-साम्'). — °) K1.2 G5 नित्य- (for नित्यं). K1 वैर-निरुद्धाश्च; Das वैरनिबद्धाश्च; T1 G5 वैरानुबद्धा (T1 'बन्धा'श्च (for वैरनि)).

4 °) D4 अथ (for कथं). Dn4 D4 चापि; G2 अपि (for चापि). K1 उशनः; K7 उशनः; B5 Dn4 D5 D2.5.1 G1.3 उशनः (for उशना). K5 T G1.3 प्राप्तः; Das. a4 पापः; D4 प्रवि (sic); D5.1 प्राप्य (for प्राप). — °) T2 शक्रत्वम्. K5 B5 Das. a4 M1.5-1 अमि (Das 'सि) त- (for अमर). — °) G1 M1 कथिं (for ऋद्धिं). K5 B5 (marg. as in text) सकलां (K5 'लं') (for स कथं). D5.1 T2 G1.3 प्राप; T1 प्राह (for प्राप्तः). — °) K1.2.5.1 D4.5.1.2 वदस्व (for ब्रवीहि).

5 °) K1.2 V1 D5.1 T1 स च (by transp.). K5 न यातवसतेजस्वी (sic); K7 न याचितसते' (sic). ☞ Ca: न याति चेति । सार्वं प्रातश्च नमसोन्तर्भागबोर्दश्यते न कदाचिदपि मध्ये । तच्च कस्यादित्यर्थः । ☞ — °) V1 D5.1.2 (marg.) मध्ये च (for मध्येन). G2 तुनसं (sic) (for नमसः). ☞ Ca: नमोऽत्र सूर्याकाशं ब्रह्मरन्ध्रम् । ☞ — °) K2 विज्ञातुं (for विज्ञातुं). — °) K1 D2 G1 पितामहः.

6 V1 पितामह (for भीष्म). — °) M1.5-1 त्वव-हितः (for अव'). — °) D5 एव (for एतद्). K1.2.4 यथा तथा (for यथातथम्). — °) Das कथामति (sic) (for यथामति). B5 D5 तथा (for यथा). K7 D5 T2 चैव; D4 वेव (for चैतत्). — °) B5 T2 G1 श्रुतं (for श्रुत). Dn4 यथा (for मया).

7 °) B5 (marg. as in text) Das Dn1. n4 D5

एष भार्गवदायादो मुनिः सत्यो दृढव्रतः ।
असुराणां प्रियकरो निमित्ते करुणात्मके ॥ ७
इन्द्रोऽथ धनदो राजा यक्षरक्षोधिपः स च ।
प्रमविष्णुश्च कोशस्य जगतश्च तथा प्रभुः ॥ ८
तस्मात्मानमथाविश्य योगसिद्धो महामुनिः ।
रुद्धा धनपतिं देवं योगेन हृतवान्वसु ॥ ९
हृते धने ततः शर्म न लेभे धनदस्तथा ।
आपन्नमन्युः संविश्रः सोऽभ्यगात्सुरसत्तमम् ॥ १०

D2.2.5.3 मान्यो (for सत्यो). — °) K4.5 Bo.5.1.2 Das. a4 Dn1. n4 D5 D2.2.5.3 सुराणां वि- (for असुराणां). — °) K1 नङ्गात्मके (sic); K5 V1 Bo.5 (orig.) 1.2 (marg. as in text). 2 Das. a4 Dn1. n4 D5 D2.2.5.3 G2 Cn. Cpp (gloss: ईश्वरेच्छा कारणं तदात्मके) Cs (gloss: प्रयोजनविशेषे) का (Das क) रणात्मके; B5 (marg.) कुरुणा; T G1.3 M1.5-1 कारणातरे; Cp (gloss: आराधनवशात्) करणात्मके (for कुरुणात्मके). ☞ Cn: कारणात्मके, कारणा क्रिया तदात्मके । ☞

8 °) K7 D4.5 वरुणो; B5 (marg. as in text) वरदो (for धनदो). T G1.3 राजां (for राजा). ☞ Ca: इन्द्र इति धनदविशेषणम्, पारमैश्वर्ययोगात् । ☞ — °) Das om. रक्षो. K7 रक्षाधिपः (for 'रक्षो'). K1.2 तथा; K4.5 Bo.5-2 Das. a4 Dn1. n4 D5 D2.2.5.3 T2 सदा; V1 प्रभुः; D5.1 श्रुतिः (for स च). — °) K1.2.4 लोकस्य; K5 Bo.5-3 Das. a4 Dn4 Dn1 D2.2.5.5.3 कोषस्य; G1 कोशस्य (for कोशस्य). — °) K7 G2 यथा प्रभुः; T G1.3 M1.5-1 प्रभुस्तथा (by transp.).

9 °) T2 corrupt. K1.2.4 Das. a4 तथा (for तस्य). K1 [आ]विश्यं. — °) K1 (by corr. as in text) योगसिद्धिमहामुनेः. — °) K1.1 D4.9 (by corr. as in text) रुद्धा; B5 वद्धा; Dn1 नुद्धा (sic); G2 कुदं (for रुद्धा). K1 D4 धनपतिः. — °) K1 हृतवान् (sic); K5 कृतवान्; K7 B5 D4.5 T2 [आ]-हृत'. B5 M1.5 वसुः.

10 °) K7 D4 हृतः; Das हृते (for हृते). K1.4 तदा; K2 तथा (for ततः). — °) K2 ततः; K5.1 V1 Bo.5.5 D5 D5 (by corr. sec. m. as in text). 5.5.5 G1.2 तदा; D7 सदा (for तथा). — °) K7 D4.9 -मन्युः (for -मन्युः). G2 संविश्रः. — °) K1 Da सोल-नात्; T2 G1.3 सोन्व' (for सोऽभ्य'). K1.2 सुरसुत्तमं;

निवेदयामास तदा शिवायामिततेजसे ।

देवश्रेष्ठाय रुद्राय सौम्याय बहुरूपिणे ॥ ११

कुबेर उवाच ।

योगात्मकेनोशनसा रुद्धा मम हृतं वसु ।

योगेनात्मगतिं कृत्वा निःसृतश्च महातपाः ॥ १२

भीष्म उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा ततः क्रुद्धो महायोगी महेश्वरः ।

संरक्तनयनो राजञ्छूलमादाय तस्त्रिवान् ॥ १३

कासौ कासाविति प्राह गृहीत्वा परमायुधम् ।

उशना दूरतस्तस्य बभौ ज्ञात्वा चिकीर्षितम् ॥ १४

Ks Das सुरसत्तम; Ds पुरसत्तमं (for सुर*). Ds सोम्य-
गाससुरसत्तं (corrupt).

11 *) Kt Bs (marg.), 9 Ds, 5.7.9 T G1-8 M1, 5-7
ततः; Dn4 तथा (for तदा). —*) Dn4 -तेजसा (for
-तेजसे). —*) K1, 2 सोम्याय. Das (by corr. as in
text) बल- (for बहु-).

12 K1, 2, 4, 5, 7 V1 Bo. 7, 8 Das, 24 Dn1, n4 Ds
Ds-7, 9 G1, 2 M1, 5-7 om. the ref. —*) K1 योग-
रमको न; Ds यागात्मकेन (for योगा*). —*) K4, 7
रुद्धा (for रुद्धा). Kt Das कृतं (for हृतं).
—*) K2 योगे नाम (for योगेनात्म-). Ks Bo. 6, 7, 8
(marg. as in text) Das, 24 Dn1, n4 Ds, 5-8 M1, 5, 7
-गतं; G2 Ms -कृतं (for -गतिं). ☞ Cs: आत्मगतिं,
निःसरणमार्गं रोमकृपादिकम् । ☞ —*) Das, 24 निर्गतश्च
(for निःसृतश्च). Bs (marg.) सु- (for च).

13 MSS. om. the ref. —*) G2 reads from
ततः क्रुद्धो up to बभौ ज्ञात्वा (in 14^d) twice. Bs वचः
(for ततः). Ds क्रुद्धो (for क्रुद्धो). —*) K1, 4 मया
(sic) (for महा-). —*) M1 -नयने (for -नयनो).
G2 (both times) M1, 5-7 रोषात्; G3 (by corr. as in
text) राजा (for राजञ्).

14 For the repetition in G2, cf. v. l. 13. —*)
G2 (both times) [अ]याद् (for [अ]साद्). —*)
Ks Bs (by corr.) Das, 24 वरमायुधं; Bs (before
corr.) वरमांबरं (for परमायुधम्). —*) K1, 2, 7 Ds, 9
T2 G2 (both times) दूरगम्. —*) K1, 2 ततो; Kt
Ds, 9 गतो; T G1, 2 M1, 5-7 ह्यभूत् (for बभौ). K1
चिकीर्षितां. ☞ Cn: बभौ, आत्मानं दक्षितवान् । ☞

स महायोगिनो बुद्धा तं रोषं वै महात्मनः ।

गतिमागमनं वेत्ति स्थानं वेत्ति ततः प्रभुः ॥ १५

संचिन्त्योप्रेण तपसा महात्मानं महेश्वरम् ।

उशना योगसिद्धात्मा शूलप्रे प्रत्यदृश्यत ॥ १६

विज्ञातरूपः स तदा तपःसिद्धेन धन्विना ।

ज्ञात्वा शूलं च देवेशः पाणिना समनामयत् ॥ १७

आनतेनाथ शूलेन पाणिनामिततेजसा ।

पिनाकमिति चोवाच शूलमुग्रायुधः प्रभुः ॥ १८

पाणिमध्यगतं दृष्ट्वा भार्गवं तमुपापतिः ।

आस्यं विवृत्य ककुदी पाणिं संप्राक्षिपच्छनैः ॥ १९

C. 12. 10677
B. 12. 280 (189). 18
K. 12. 285. 18

15 *) Ks -योगिनं (for -योगिनो). K1 बुद्धा;
Dt ज्ञात्वा (for बुद्धा). —*) Ds, 7 रोषं चैव (for
तं रोषं वै). —*) Ds (marg. as in text) मतिम्
(for गतिम्). K1, 2 Ds Ds, 5, 7, 9 चेति (for वेत्ति).
—*) K1, 2, 4 Ds, 5, 7, 9 T G1-8 चेति; Dn1, n4 Ds
चैव (for वेत्ति).

16 M1, 5-7 om. 16-17. —*) K1, 2 Dn4 संचिन्त्य;
Ds संचित्य (for संचिन्त्य). Ks Bs, 8 (marg.), 9 Das,
24 Ds, 7 मनसा (for तपसा). —*) Kt Ds, 9 -युक्तात्मा
(for -सिद्धात्मा).

17 M1, 5-7 om. 17 (cf. v. l. 16). —*) Bt Ds
Ds, 5, 7 T1 G1, 8 विज्ञान- (for विज्ञात-). —*) Kt
Bo, 8 (marg. as in text), 9 Dn1, n4 Ds Ds, 2, 5, 8
-सिद्धोय (for -सिद्धेन). K1, 2, 4 V1 हेतुना; T G1, 8
चक्षुषा (for धन्विना). —*) K1 देवेश-; Das, 24
देवेन; G2 देवेशं (for देवेशः). —*) Kt Bs (marg.)
सममानयत्; Das समनानयत्.

18 *) Ds आगतेन (for आन*). —*) V1 Bs, 7, 9
Das, 24 पाणिनाना (Das, 24 'न'मितेन च; T G1, 8 'माया-
मितौजसः (sic). ☞ Cv: अमिततेजसा पाणिना इति तृतीया
सप्तम्यर्थे । ☞ —*) T1 G1 उग्रायुधं; M1, 5 उग्रायुधः;
Ms, 7 उग्रायुध- (for 'युधः'). — After 18, T Gs
ins.:

740* स तु प्रविष्ट उशना पाणिं माहेश्वरं प्रभुः ।

[T1 ततः (for स तु).]

19 G1 om. (hapl.) 19^a-20^b. —*) Das प्राणि
(for पाणि). Ds, 7 पाणिमभ्यागतं दृष्ट्वा. —*) Das

C. 12. 15678
B. 12. 15679
K. 12. 275. 20

स तु प्रविष्ट उशना कोष्ठं माहेश्वरं प्रभुः ।

व्यचरन्नापि तत्रासौ महात्मा मृगुनन्दनः ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

किमर्थं व्यचरद्राजकुशना तस्य धीमतः ।

जठरे देवदेवस्य किं चाकार्षीन्महाद्युतिः ॥ २१

भीष्म उवाच ।

पुग सोऽन्तर्जलगतः स्थाणुभूतो महाव्रतः ।

वर्षाणामभवद्राजन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ २२

उदतिष्ठचपस्तप्त्वा दुश्चरं स महाहृदात् ।

ततो देवातिदेवस्तं ब्रह्मा समुपसर्पत ॥ २३

तपोवृद्धिमपृच्छच्च कुशलं चैनमव्ययम् ।

तपः सुचीर्णमिति च प्रोवाच वृषभध्वजः ॥ २४

तत्संयोगेन वृद्धिं चाप्यपश्यत्स तु शंकरः ।

महामतिरचिन्त्यात्मा सत्यधर्मरतः सदा ॥ २५

स तेनाढ्यो महायोगी तपसा च धनेन च ।

व्यराजत महाराज त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ २६

ततः पिनाकी योगात्मा ध्यानयोगं समाविशत् ।

उशना तु समुद्दिष्टो निलिल्ये जठरे ततः ॥ २७

अस्य; T Gs आस्ये (for आस्यं). V1 ककुदि; T1 Gs Ms झकुटी; T2 झकुटि; Ms कुकरी; Csp (gloss: सुकरी) कुकरी (for ककुटी). Gs आस्ये विवृत्ताङ्गुकटि; M1.1 आस्ये विवृत्ताङ्गु (M1 'कु' कटी. ॐ Ca: ककुटी, ककुदा-
क्यप्रोवानिकटपृष्ठवंशोन्नतप्रदेशरूपकक्षणवान् ॥ Cn: देवानां पट्टाविपतिः । ॐ —^a) Ks स (for सं). Ks V1 Bo. ०.1.8 (marg. as in text). ० Dn1.14 Ds D2.2.5-5 पाणिना (V1 'म्यं') प्रा (D1 प्र) क्षिपच्छने.

20 G1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). —^a) Ds.1 प्रविष्ट (for प्रविष्ट). K1.2 Das.14 Da.1 Gs उशना. —^b) T1 om. प्रभुः. —^c) K1.2.4 व्यचरन्नापि (for 'नापि'). — After 20, Bs.2 ins. an addl. colophon [Sub-paraen: Bs.2 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Bs.2 व्यचरन्नापि समागमः].

21 ^a) Ks विचरद्; Ds अच (Dn1 'व' रद् (for व्यच). —^b) K1.2 Dn1 D2.4.1 उशनाम् (for उशना). —^c) K1 V1 Da.1.1 M1.2.5 वा (for च). Bs (marg.) T1 G1 महामतिः; Ds 'कुटि'; Ds.1 'रतः' (for 'द्युति').

22 T1 om. the ref. —^a) T1 G1.2 च (for सो). G1 गतवत् (for 'गतवत्'). —^b) K1.2 अयुतं (for अयवद्). —^c) K1 अन्ववापि (sic) (for अर्बुदानि).

23 ^a) K1 Bs दुश्चरं; V1 Ds.1 दुश्चरं; M1 दुश्च-
रम् (for दुश्चरं). Ks V1 Bo. 0-5 Das.14 Dn1.14 Ds D2.2.5 Gs Ms-1 च; Bs (marg.) सु (for स). Das Gs महाहृदात्; T2 'तपा' (for 'हृदात्'). —^b) K1 Ds Da.2 देवाधि; D1 T G1-2 M1.5-1 देवादि-
(for देवाति). K1.2.1 Da.2 'देवं' (for 'देवम्'). Gs सु (for सं). —^c) Ks.1 V1 Bo. 0-5 Das.14 Dn1.14

Ds-2 ब्रह्मा वै समसर्पत (Ds 'सर्पत'; D1 'तप्यत'); Ds T G1.2 ब्रह्मा चैनं समर्पत (Ds 'सर्पत'; Gs तत्रवी-
त्समुपसर्पत; M1 ब्रह्माणमुपसर्पत).

24 ^a) Ks Ds Gs ततो (for तपो). K1.2 Gs वृद्धम् (for 'वृद्धिम्'). K1.2.4 अपृच्छ (K1 'वृद्ध') अ; Ds.1 'वृद्धं'; Gs 'वृद्धस' (for 'वृद्ध'). —^b) Da.1 शलमं (for कुशलं). K1 चैतम्; Ks चैव; V1 Dn1.14 Ds.2.5.1.8 (by corr. as in text) चैवम्; Ds चैवम् (for चैवम्). Ks नव्यव; K1 Bo. 0.1 (marg. as in text). ० Das.14 Ds Ds-2 अव्यव (for अव्ययम्). —^c) Dn1 ततः (for तपः). K1 Bs (marg.). 1-2 Das.14 सुचीर्णम् (for सुची). Ms एवेति (for इति च). M1.5.1 स तपः सुचीर्णमिति. —^d) K1.2.4 V1 Bo.1 Das T1 M1.5-1 वृषभध्वजं; Ds.2 'वृज'.

25 ^a) Ks Gs तं (for तत्). Ks Bs (marg. as in text) Das.14 Gs M1.5-1 वृद्धि; K1 वृद्धं; Cs (gloss: अणिमादिप्राप्तिं) वृद्धि (as in text). Ks.1 Ds वा (for च). —^b) K1.2.4 V1 Bs Da.2 T G1.2 [अ]प्यपश्यत् स शंकरः (Bs [marg.] महेश्वर). —^c) Das अतिचारमा (sic) (for अचिन्त्यात्मा). —^d) Ds T1 Gs रतिः; M1.5-1 'तपा' (for 'रतः'). G1 तदा (for सदा).

26 ^a) Ks.1 Das.14 Dn1 Dn1 Da.2.5.5 तेनाढ्यो (Dn1 Da 'दा'); T G1.2 'नाभाभ्य' (for तेनाढ्यो). —^b) K1.1 V1 Ds च दमेन; Ks चरमेन (for च चमेन). —^c) K1 (also as in text) महाभाग (for 'राज').

27 ^a) K1 Dn1 Ds.1 'योग' (for 'योग'). Bs Gs समाविशेत्; Ds.1 'समाधिना' (for समाविशत्). —^b)

तुष्टाव च महायोगी देवं तत्रस्थ एव च ।
 निःसारं काङ्क्षमाणस्तु तेजसा प्रत्यहन्यत ॥ २८
 उशना तु तदोवाच लठरस्यो महामुनिः ।
 प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनररिंदम ॥ २९
 तमुवाच महादेवो गच्छ शिशनेन मोक्षणम् ।
 इति श्रोतांसि सर्वाणि रुद्धा त्रिदशगुणवः ॥ ३०
 अपश्यमानः स द्वारं सर्वतःपिहितो मुनिः ।
 पर्यक्रामद्दक्षमाण इतश्चेतश्च तेजसा ॥ ३१

K1.2 Daz. 34 उशनास् (for उशना). Ks च; D1 तु (for तु). —^a) Ks Daz Dn1. 34 Ds1 Ds विलिख्ये; Ds G2 M1 नि (M1 न लिख्ये (for लिख्ये). K1.2 जठरे तथा; K1 Ds. 3 'रंतरं'; V1 'रे रतः'; Bz (marg.) 'रे पुनः (for 'रे ततः).

28 *) K1 Ds. 9 तदा (for महा-). —^b) T1 G1.3 रुद्रं (for देवं). T1 G1.3 कुक्षिस्थ (for तत्र). K1 Ds. 1. 1. 9 सः; Bz द्वि; G2 ह (for च). —^c) K1 Ds. 9 निःसारं; Ds1 निःसारं; T G1.3 निःसरं (for निःसारं). K1.4 काङ्क्षमाण (K1 'न'स); K1 काङ्क्षमाणस् (for 'नाणस्'). Ks Bs. 3 च; Bo. 1 Dn1. 34 Ds Ds. 2. 2. 3 स (for तु). Bz निःसारं काङ्क्षमाणस्; Daz. 34 'रणं काङ्क्षमाणस्'. ☞ Ca. p: निःसारं, उपर्यमार्गेण निःसरणम् । ☞ —^d) Bz-3 Daz. 34 तेनासौ (for तेजसा). Bo Dn1. 34 Ds Ds. 2. 2. 3 Ms तेन स प्रतिहन्यते.

29 *) K1.2.4 उशनास्. Ks Bs. 3 (marg.) Daz. 34 Dn1. 34 तं; K1 Bo T G1.3 च; Ds [ज]य (for तु). Ks Daz. 34 T1 G1.3 M1. 1-1 ततः; Bo Dn1. 34 Ds Ds. 2. 2. 3. 3 तथा (for तदा). G2 M1. 1-1 प्राह (for उवाच). —^d) Ds. 3 G2 अरिंदमः.

30 *) D1 T1 G1.3 महातेजा (for 'देवो'). —^b) G1 गच्छन् (for गच्छ). Ds. 1 लिङ्गेण (for शिशनेन). —^c) Ks. 1 Ds. 3 श्रोतांसि (for श्रोतांसि). Bo. 1 Dn1. 34 Ds Ds. 2. 2. 3 सर्वाणि श्रो (Bo Dn1 Ds1 Ds श्रो-तांसि (by transp.)). —^d) Ks इष्टा; Ks. 1 रुद्धा (for रुद्धा).

31 *) Ds. 3 अपश्यवच; Ds 'इयमानं (for 'इयमा-य'). Ks. 1 V1 Bo. 3. 1. 3 (marg.) Daz. 34 Dn1. 34 Ds Ds. 2. 2. 3 तद् (for स). —^b) K1 Ds. 1. 1. 3 पिहितं; M1. 1 [3] पिहितं; Ms. 3 विहितं (for 'पिहितो'). —^c)

स विनिष्क्रम्य शिशनेन शुक्लत्वमभिपेदिताम् ।
 कार्येण तेन नभसो नागच्छत च मध्यतः ॥ ३२
 निष्क्रान्तमथ तं दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव तेजसा ।
 भवो रोषसमाविष्टः शूलोद्यतकरः स्मितः ॥ ३३
 न्यवारयत तं देवी क्रुद्धं पशुपतिं पतिम् ।
 पुत्रत्वमगमदेव्या वारिते शंकरे च सः ॥ ३४
 देव्युवाच ।
 हिंसनीयस्त्वया नैव मम पुत्रत्वमागतः ।

K1.2.4 अपाक्रामद्; Daz पर्यो; Ds. 1 पर्येकमद्; M1 परिक्रामद् (for पर्ये). D1 बाह्यमाण (for इष्ट); —^d) K1.2.3 मारतः; Daz चेतसा (for तेजसा).

32 *) Bo Dn1. 34 Ds Ds. 2. 2. 3 वै; T1 तु (for वि). —^b) K1 प्रति; Bo इति; D1 अपि; T1 उप- (for अवि-). K1 Ds. 3-विद्वान् (for 'वेदि'). —^c) G2 न हि सा (sic) (for नभसो). ☞ Ca: कार्येण तेन, घनेश्वरवनापहारेण महेश्वरकोपेनाचः श्रोतोऽनिसरजेनेत्यर्थः । ☞ —^d) V1 Ds. 1 G2 M1. 1-1 न गच्छति (for नागच्छत). Ks V1 Bo. 1-3 Dn1. 34 Ds Ds. 2. 2. 3 स (for च). Ks G2 मध्यतः (for मध्यतः). Ds T G1.3 Cn नागच्छत मध्यतः. — After 32, T1 ina:

741* तत एव च देवेषु सप्रतिष्ठो महामुनिः ।

पौरोहित्यं च देवानां चक्रे तेजोविबुधदे ।

33 *) K1 Ds. 3 इव (for अथ). Ks V1 Bo. 3. 1. 3 (marg.) Daz. 34 Dn1. 34 Ds Ds. 2. 2. 3 विनिष्क्रान्तं तु (Ks Bz Daz. 34 च) तं दृष्ट्वा. —^b) K1 उज्ज्वल (for 'तम्'). Ds. 1 अथ (for इव). —^c) G2 रोषः (for रोष-). —^d) Ds स्मृतः (for स्मितः).

34 Ds reads 34^{ab} on marg. (sec m.). —^a) K1 निवारयत; Ks व्यापारयत; Bo. 3 (marg.) Ds Ds. 2. 3 अवारयत; Dn1 जावा (for न्यवा). Ks न्यवारयततो देवी. —^b) Ds तथा; Ds lacuna; G2 पतिः (for पतिम्). —^c) Ds आगमद्. —^d) Ds सति; T1 G1.3 स च; M1. 1-1 तु सः (for च सः).

35 Daz. 34 om. the ref. —^a) K1 Ds हिंस (Ds 'न') नीयस्; Ds सिद्धनीयस्; G1 हिंसनीयास् (for 'नीयस्'). Daz त्वनैष्य; Dn1. 34 Ds Ds. 2. 2. 3 त्वया नैव (for त्वया नैव). —^b) Ds आसति; Ds आसतः. —^c) T1 G2 किञ्चिद् (for कश्चिद्). —^d) The portion from रुद्धि up to विह्वलाश्रीको (in 12. 279. 24*)

C 12. 109 93
B 12. 280 (19) 35
E. 12. 235 36

न हि देवोदरात्कश्चिन्मृतो नाश्नमर्हति ॥ ३५

भीष्म उवाच ।

ततः प्रीतोऽभवद्देव्याः प्रहसंश्चेदमब्रवीत् ।

गच्छत्वेष यथाकाममिति राजन्पुनः पुनः ॥ ३६

ततः प्रणम्य वरदं देवं देवीमुमां तथा ।

उशना प्राप तद्धीमान्नातिमिष्टां महामुनिः ॥ ३७

एतचे कथितं तात भार्गवस्व महात्मनः ।

चरितं भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

२७९

युधिष्ठिर उवाच ।

अतः परं महाबाहो यच्छ्रेयस्तद्वदस्व मे ।

न तृप्याम्यमृतस्येव वचसस्ते पितामह ॥ १

किं कर्म पुरुषः कृत्वा शुभं पुरुषसत्तम ।

श्रेयः परमवाप्नोति प्रेत्य चेह च तद्वद ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा पूर्वं महायज्ञाः ।

पराशरं महात्मानं पप्रच्छ जनको नृपः ॥ ३

is lost in Ds on missing fol. K₁ उहति (sic); K₂, s. 1 B₁, s. 1 D₁, s. 1 T G₁-s M₁, s. 1 अहति; D_{as} D_s D_s अहति; D_{as} अहति (sic); D_s अहति (for अहति).

36 D_s missing (cf. v. l. 35). MSS. om. the ref. — " K₁ मवेद्; K₂, s. 1 V₁ B₁, s. 1 D_{as} D₁, n₁ D_s, s. 1 T_s मवे; G_s महा (for मवेद्). K₂ D_{as} D₂, v. 1 T_s M₁, s. 1 देव्या; K_s देव्या (for देव्या). K_v D_s, s. 1 देव्याः प्रीतस्ततो देवः. — " K₁ D_{as} गच्छत्वेष (for गच्छ).

37 D_s missing (cf. v. l. 35). — " B_s देवं (marg. 'वी' इदम्; T₁ G₁ देवदेवम् (for देवं देवीम्). D_s उमा (for उमा). V₁ D_s T₁ G₁, s. 1 तदा (for तथा). — " K₁, s. 1 D_s D₁ G₁, s. 1 उशना. T₁ G_s तां (for तद्). — " D_s महामति.

38 D_s missing (cf. v. l. 35). — " K_s तत्र (for तात). — " D_{as} M₁, s. 1 मा (for मां). K_v D_s परिपृच्छान् (for 'पृच्छसि).

Colophon. Ś₁ D_s G_s missing: K₂, s. 1 B₁-s D_{as}, n₁ D₁ G₁, s. 1 M_s-s absent. — Sub-parson: K₁, s. 1, 2, 3, 4 V₁ B₁, s. 1 D_{as}, n₁ D₁, n₁ D_s D₂, s. 1 T G₁-s M₁, s. 1 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁, s. 1 शुक्रोपनिः; K_s V₁ B_s-s D_{as} D_s M_s, s. 1 भवभार्गव.

संवादः; K_v D_s, v. 1 काव्योपाख्यानं; B₁ D₁, n₁ D₂, s. 1, s. 1 भवभार्गवसमागमः (D_s adds समाप्तः); D_{as} भार्गव-संवादः; G_s भार्गवचरितं. — Adhy. no. (figures, words or both): K_s 14; B₁ T₁ G₁, s. 1 113; D₁ 115; D_{as} D_{as} (marg. sec. m.) M_s 114; D_s 109; T_s 126; G_s 129; M₁, s. 1 112. — Śloka no.: D_{as} D₁, n₁ D_s 38.

279

☞ This adhy. is missing in Ś₁ G_s (cf. 12. 274. 13; 259. 1).

1 D_s is missing up to विद्वांश्चास्तीको (in 12. 279. 24^a) (cf. v. l. 12. 278. 35). — " K_s ततः (for अतः). — " K_s V₁ B₁, s. 1 D_{as}, n₁ D₁, n₁ D_s D₂, s. 1 G_s प्रवीहि (for वदस्व). M₁, s. 1 नः (for मे). — " K₁ तृप्यामि (for तृप्यामि). G₁ अत्र तस्मैव (for असुतस्मैव). M₁, s. 1 [ह]ह (for [ह]व).

2 D_s missing (cf. v. l. 1). — " K_s किं कर्मः (for किं कर्म). K_v पुरुषं. — " D_s कर्म च (for पुरुषं). — " G_s शुभं (for श्रेयः). — " D_s M_v वेद (for चेह).

3 D_s missing (cf. v. l. 1). G_s om. the ref. — " K₁, s. 1 D_{as} (marg.) वर्तयिष्यामि. G_s अत्रैव

किं श्रेयः सर्वभूतानामसिल्लोके परत्र च ।
 यद्भवेत्प्रतिपत्तव्यं तद्भवान्प्रव्रवीतु मे ॥ ४
 ततः स तपसा युक्तः सर्वधर्मविधानविद् ।
 नृपायानुग्रहमना मुनिर्वाक्यमयाव्रवीत् ॥ ५
 धर्म एव कृतः श्रेयानिहलोके परत्र च ।
 तस्माद्भि परमं नास्ति यथा प्रादुर्गनीषिणः ॥ ६
 प्रतिपद्य नरो धर्मं स्वर्गलोके महीयते ।
 धर्मात्मकः कर्मविधिर्देहिनां नृपसत्तम ।
 तस्मिन्नाश्रमिणः सन्तः स्वकर्मणीह कुर्वते ॥ ७

कथयिष्यामि. — ^१) G₁ महा (for यथा). — ^२) K₁ पत्रच्छे; Dn₁ पट्टच्छे. K₈ नृप.

4 D₈ missing (cf. v. l. 1). Before 4, K₈ V₁ Br₁ D₈ D₈ T G₁ s ins. जनक उवाच. — ^२) T G₁ s लोकावाप्त (for 'भूता'). — V₁ reads 4^१-5^२ on marg. — ^३) T G₁ s इह (for अस्मिन्). — K₁ s om. (hapl.) 4^१-5^२. — ^४) K₁ s. 7 V₁ Bo. s (marg.) s D₈ s G₁ s प्रतिकर्तव्यं; M₈ s 'वक्तव्यं' (for 'पत्तव्यं'). — ^५) K₁ सत्तमन्; G₁ सत्तमन् (for सत्तमन्).

5 D₈ missing (cf. v. l. 1). K₁ s. 2 om. 5 (for K₁ s, cf. v. l. 4). Before 5, B₈ s T G₁ ins. शीघ्रः. V₁ reads 5^२ on marg. — ^३) Dn₁ s धर्मे (for 'धर्म'). G₁ विनाशविद् (for 'विधान'). — ^४) D₈ सत्तमन् (for सत्तमन्).

6 D₈ missing (cf. v. l. 1). K₁ s. 2 om. 6^३ (cf. v. l. 4). Before 6, MSS. ins. पराशर उवाच. — ^२) K₁ M₁ s परं; D₈ M₁ पर (for कृतः). K₁ M₁ श्रेय (for श्रेयान्). — ^३) K₈ V₁ Br. s (marg. as in text) s D₈ D₁ T₁ G₁ धर्मात् (for तस्माद्). T₁ G₁ अन्वयिकं; G₁ धर्मात्परं (for हि परमं). — ^४) G₁ तथा (for यथा).

7 D₈ missing (cf. v. l. 1). — ^२) D₈ नरा (for नरो). K₁ धर्मे; K₁ धर्मे (for धर्म). — ^३) K₈ निषिद् (for निषिद्). D₁ T G₁ s धर्मात्मकं कर्म विधि (T₁ 'निषिद्'). — ^४) T₁ देहानां (for देहि). — ^५) T G₁ s M₁ s. 1 स्वधर्मानिह (G₁ 'जि ह' कुर्वते).

8 D₈ missing (cf. v. l. 1). — ^२) V₁ Bo. s. 2 Dn₁ n₈ D₈ D₈ s. 2 s. 2 लोकेस्मिन् (for लोकस्). — ^३) Dn₁ विधीयते (for विधी). — ^४) M₈ एव (for

चतुर्विधा हि लोकस् यात्रा तात विधीयते ।
 मर्त्या यत्रावतिष्ठन्ते सा च कामान्प्रवर्तते ॥ ८
 सुकृतासुकृतं कर्म निषेव्य विविधैः क्रमैः ।
 दशार्धप्रविभक्तानां भूतानां बहुधा गतिः ॥ ९
 सौवर्णं राजतं चापि यथा माण्डं निषिच्यते ।
 तथा निषिच्यते जन्तुः पूर्वकर्मवशानुगः ॥ १०
 नावीजाजायते किञ्चिन्नाकृत्वा मुचमेधते ।
 सुकृती विन्दति सुखं प्राप्य देहक्षयं नरः ॥ ११
 दैवं तात न पश्यामि नास्ति दैवस् साधनम् ।

यत्र). K₁ M₁ s. 1 विधि (for विधिन्ते). — ^२) K₁ s. 1 G₁ कामान् (for कामान्).

9 D₈ missing (cf. v. l. 1). — ^२) K₁ स्वकृतासु कृतं; K₈ सुकृतासुकृतं; B₈ स्वकर्मानुकृतं; D₁ G₁ s सुकृता हि कृतं; G₁ सुकृतासुकृतं; M₁ s. 1 सुकृतं सुकृतं (for सुकृतासुकृतं). — ^३) K₈ V₁ Br. s D₈ s D₈ s निषेव्यं. D₈ क्रमे (for क्रमैः). — ^४) D₈ दशार्धं (for दशार्धं). K₁ विप्रभक्तानां; K₈ B₈ (marg.) प्रतिभक्तानां; G₁ प्रविभक्तानां (for 'भक्तानां'). — ^५) D₈ T₁ G₁ s M₁ s. 1 विविधा (for बहुधा). K₈ Br. s D₈ s. 2 मतिः (for गतिः).

10 D₈ missing (cf. v. l. 1). — ^२) D₈ सौवर्णं. K₁ D₁ T₁ G₁ s राजतं (for राजतं). K₁ s Br. s D₈ s Dn₁ n₈ Dn₁ D₈ s. 2 s. 2 चापि; G₁ चापि (for चापि). — ^३) Dn₁ तथा (for यथा). K₁ निषिच्यते; V₁ Bo. s. 2 D₈ s. 2 निषेव्यते; D₁ निषिच्यते (for निषिच्यते). — ^४) K₁ निषिच्यते; V₁ Bo. s. 2 D₈ s. 2 निषेव्यते; G₁ निषिच्यते (for 'च्यते').

11 D₈ missing (cf. v. l. 1). — ^२) D₁ T₁ G₁ s नावीजं (for 'जातं'). G₁ s जगत् (for किञ्चिन्). — ^३) K₈ नाकृता (sic); G₁ न कृत्वा (for नाकृत्वा). — ^४) K₈ s V₁ Bo. s. 2 D₈ s. 2 Dn₁ n₈ D₈ s. 2 s. 2 G₁ M₁ s. 1 सुकृतेर (for सुकृती). K₁ विन्दति; K₈ s V₁ Bo. s. 2 D₈ s. 2 Dn₁ n₈ D₈ s. 2 विन्दते; D₈ विन्दते (for विन्दति). K₈ V₁ Bo. s. 2 D₈ s. 2 Dn₁ n₈ D₈ s. 2 सौख्यं (for सुखं). — ^५) D₁ T₁ क्षयात्; D₈ क्षये (for 'क्षयं').

12 D₈ missing (cf. v. l. 1). — ^२) K₁ s. 2 दैवं; K₁ दैवात्; D₈ दैवात् (for दैवं). Dn₁ D₈ s दैवतं तात पश्यामि; T₁ G₁ s देवतानिह (G₁ 'नीच'; G₈ 'वि ह')

C. 12. 17708
B. 12. 29(30). 13
K. 12. 290. 18

स्वभावतो हि संसिद्धा देवगन्धर्वदानवाः ॥ १२
प्रेत्य जातिकृतं कर्म न स्मरन्ति सदा जनाः ।
ते वै तस्य फलप्राप्तौ कर्म चापि चतुर्विधम् ॥ १३
लोकयात्राश्रयश्चैव शब्दो वेदाश्रयः कृतः ।
शान्त्यर्थं मनसस्तात नैतद्ब्रह्मानुशासनम् ॥ १४
चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ १५
निरन्तरं च मिश्रं च फलते कर्म पार्थिव ।
कल्याणं यदि वा पापं न तु नाशोऽस्य विद्यते ॥ १६
कदाचिन्मुकुतं तात कूटस्थमिव तिष्ठति ।

पदयामि. — ^a) K1. 2. 4 D4s D4 T1 G1-3 देवस्य (for देवस्य). T1 G1-3 मानुषं (for साधनम्). — ^b) T1 G1-3 [s]पि (for हि). — ^c) Ds मानवाः (for दानवाः).

13 Ds missing (cf. v. l. 1). — ^a) K1. 3 देसः; K4 प्रेत्य (for प्रेत्य). Dn1 योत्यकृतं; Ds (marg.) यति कृतं (for जातिकृतं). — ^b) G2 मताः (for जनाः). — ^c) K3 तैर्; Dn1 D4. 5 न (for ते). Ds1 तस्याः; T G1. 3 तस्यां (for तस्य). Bs (marg.) सेनैतस्य (for ते वै तस्य). V1 फलप्राप्ताः; D4. 5 प्राप्ताः; G1 वक्षःप्राप्तौ; G2 फलं प्राप्ताः; Ms फलं प्राप्ताः. — ^d) Ks D4. 5 T1 G1 वा (for च).

14 Ds missing (cf. v. l. 1). K1 om. (hapl.) 14^a-15^b. — ^a) T G1-3 सुखस्य (for श्रवण). B1 D4s. 24 T G1. 3 M1. 5-7 [ए]ष; Bs (marg.) [अ]सि; G2 [ए]षा (for [ए]ष). — ^b) Bs सर्वं (for शब्दो). K1 M1. 5 देवाश्रयः; K2 V1 Bs (marg. as in text) G1 M1. 7 देवाः; D1 यात्राः; G2 वासंश्रयः (for वेदाश्रयः). — ^c) K4 शान्त्यर्थं. K1. 3 मनसा (for मनस्य). T2 तावत् (for तात).

15 Ds missing (cf. v. l. 1). K1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14).

16 Ds missing (cf. v. l. 1). K2. 4 om. (hapl.) 16-21. — ^a) Ds निरन्तरं. V1 विप्रस्यं (for मिश्रं च). — ^b) K1 M1. 5-7 फलं ते; K2 V1 Bo. 5-5 D4s. 24 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 लभते (for फलते).

17 Quoted in Śaṅkara's Vedāntasūtra-bhāṣya

मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखादिमुच्यते ॥ १७
ततो दुःखक्षयं कृत्वा मुकुतं कर्म सेवते ।
मुकुतक्षयादुष्कृतं च तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ १८
दमः क्षमा धृतिस्तेजः संतोषः सत्यवादिता ।
ह्रीरहिंसाव्यसनिता दाक्ष्यं चेति सुखावहाः ॥ १९
दुष्कृते मुकुते वापि न जन्तुरयतो भवेत् ।
नित्यं मनःसमाधाने प्रयतेत विचक्षणः ॥ २०
नायं परस्य मुकुतं दुष्कृतं वापि सेवते ।
करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ २१
सुखदुःखे समाधाय पुमानन्येन गच्छति ।

on III. i. 8. Ds missing (cf. v. l. 1). K2. 4 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^a) G1. 3 करस्यम् (for कूट^a). K1 V1 D4 इति (for इव). Ks तिष्ठते; Bs (marg. as in text) पदयति (for तिष्ठति).

18 Ds missing (cf. v. l. 1) K2. 4 om. 18 (cf. v. l. 16). — ^a) Hypermetric. Ds मुकुतः; G1 कृत- (for मुकुत-). Ds भवात् (for क्षयाद्). Dn1. n4 Ds च दुष्कृतं (by transp.); Ds दुष्कृतश्च. D4s मुकुतक्षयमुष्कृतं. — ^b) D4s तं (for तद्).

19 Ds missing (cf. v. l. 1). K2. 4 om. 19 (cf. v. l. 16). — ^a) Gs दमः. — ^b) K1 संतोषाः; Ds संतोषं. — D4s om. 19^{ab}. — ^c) D4 Gs व्यवसिताः; G2 [अ]वनृता (sic) (for [अ]व्यसनिता). — ^d) K1 G1 दाक्षं; Dn4 दाक्षे (for दाक्ष्यं). G2 चैतत् (for चेति). K1 Bs G2 सुखावहं; D4 वहा (for वहार).

20 Ds missing (cf. v. l. 1). K2. 4 om. 20 (cf. v. l. 16). — ^a) K1 D4. 5 मुकुते दुष्कृते (by transp.); D1 मुकुतं दुष्कृतं; T G1. 3 M1. 5-7 दुःखितः सुखितो. V1 Bo. 5-5 D4s. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-5 च (for वा). — ^b) K1 जन्तुर्न (by transp.); D1 न जंतोर्. K1. 7 V1 Bo. 5 (marg.). V. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T G1. 3 नि (G1 नी)यतो; D1 अपरो (for जयतो). — ^c) Ds समाधाय; G1 समाधेन (for धाने).

21 Ds missing (cf. v. l. 1). K2. 4 om. 21 (cf. v. l. 16). — ^a) D1 परं च (for परस्य). D4s सततं (for मुकुतं). — ^b) Ks Bs. 2 D4s. 24 Dn1. n4 Ds1 D2. 3-3 T1 G2 च (for वा). V1 दुष्कृतं कर्ममेव च.

22 Ds missing (cf. v. l. 1). — ^a) T2 G1. 3

अन्येनैव जनः सर्वः संगतो यश्च पार्थिव ॥ २२
परेषां यदसूयेत न तत्कुर्यात्स्वयं नरः ।
यो ब्रह्मयुस्तथायुक्तः सोऽवहासं नियच्छति ॥ २३
भीरु राजन्यो ब्राह्मणः सर्वमक्षो
वैश्योऽग्नीहावानीनवर्णोऽलसश्च ।
विद्राक्षाशीलो वृचहीनः कुलीनः

सत्वाद्भटो ब्राह्मणः श्री च दुष्टा ॥ २४
रागी युक्तः पचमानोऽऽमहेतो-
र्मूर्खो वक्ता नृपहीनं च राष्ट्रम् ।
एते सर्वे शोच्यतां यान्ति राज-
न्यथायुक्तः स्नेहहीनः प्रजाम् ॥ २५

1. 2. 107 2
B. 12. 20 19. 10
C. 12. 190 20

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

समादाय; G₂ 'नीय (for 'बाय). —^b) K₆ जप्तेन (sic); T₂ G₁ जप्तेन (for अन्येन). —^c) K₇ D₂ सप्तेन (for अन्येन). K₁ सर्वाः; K₇ सर्वे. —^d) D₂ D₃ संगता (for 'गतो). K₁ D₂ सः स; D₂ यस्य (for वक्ष). K₂ 2. 1 Bo. 2. 2 D₂ D₂-4. 2. 2 G₁ पार्थिवः.

23 D₂ missing (cf. v. l. 1). —^b) K₂ V₁ Bo. 2. 2 (marg. as in text). D₂ D₂ तत्र (by transp.); D₂ D₂ तत्र; D₂ तं व. Bo. 2 D₂ D₂ जनेश्वर; G₂ स्वयं नरं (for स्वयं नरः). —^c) K₇ D₂ 2. 2 हस्यस्य; T₁ G₁ 2 [s]व्यस्यु (T₁ 'व'स् (for हस्य). K₁ 2. 2 तयामक्तः; M₁ 2-1 'युक्तं (for 'युक्त). D₂ 2 यो हस्य-तया युक्तः. — G₂ lacuna for 23^d-24^b. —^d) T₁ G₁ 2 [s]रहायं; M₁ 2 [s]व (M₁ 'व'हायं (for स्वाहासं). K₁ D₂ 2 T₁ G₁ 2 M₁ 2-1 निगच्छति.

24 D₂ missing up to विद्राक्षाशीलो in 24^a (cf. v. l. 1). G₂ lacuna for 24^{ab} (cf. v. l. 23). Before 24, D₂ D₂ D₂ 2 (marg. sec. m.) 2 ins. भीष्म उवाच. —^a) V₁ भीलो (for भीरु). K₁ 2. 2 Bo. D₂ D₂ D₂-4. 2. 2 -अक्षो; D₂ -वेक्षो (for -मक्षो). —^b) T₁ G₁ [s]नीहो (for 'नीहावान्). —^c) K₂ Bo. 2 D₂ 2. 2 दुःशीलो (for चाशीलो). D₂ 2 T₁ हीन-वृत्तः (for वृत्तहीनः). D₂ G₂ om. कुलीनः. —^d) Bo. D₂ 2. 2 सत्यः; G₂ सत्वाद् (for सत्वाद्). K₂ 1 Bo. 2. 2 D₂ D₂ D₂ 2. 2. 2 G₂ M₁ विजहो; D₂ विजहो (for जहो). K₂ 2 D₂ D₂ 2. 2 T₁ G₁ 2 M₁ 2-1 मा (M₁ न)क्षणः; K₇ D₂ पार्थिवः (for

ब्राह्मणः).

25 ^a) Bo. 2 2 D₂ 2. 2 D₂ 2. 2 D₂ 2 (by corr. as in text) युक्तः; D₂ दुष्टः; M₁ 2. 2 मक्तः (for युक्त). K₁ 2 पचमानः; K₂ D₂ 2. 2 D₂ 2. 2 (by corr. as in text) पचमानः; K₂ पचमानो (for पच). K₁ 2 स्वहेतोर्; K₂ [ss]स्माहेतोर्; V₁ Bo. 2 (marg. as in text) [s]स्माहेतोर् (for ssas). G₂ 2 पच (G₂ 'व'-मानात्महेतोर्. —^b) T₁ G₁ M₁ मूर्खो (for मूर्खो). D₂ lacuna; D₂ युक्ता (for वक्ता). K₂ हीनश्च; D₂ -मानं (for -हीनं). —^c) G₂ वेते (for एते). K₂ 1 D₂ 2 याति (for वान्ति). T₁ (also as in text) वेते सर्वे संशोच्यतां वान्ति राजन्. —^d) K₁ 2. 2 G₂ च युक्तः; D₂ 2 G₂ 2 M₁ 2-1 चायुक्तः (for चायुक्त). B₂ प्रजाम्; D₂ प्रजावान् (for प्रजाम्).

Colophon om. in D₂; S₂ G₂ missing; K₂ 2 D₂ 2. 2 D₂ 2. 2 D₁ G₂ 2 M₁-1 absent. — Sub-
parvas: K₁ 2. 2. 2. 2 V₁ Bo. 2-2 D₂ 2. 2 D₂ 2. 2 D₂ 2. 2 T₁ G₁ 2 M₁ 2-1 मोक्षधर्मः. — Adhy. name: K₁ 2. 2. 2. 2 V₁ Bo. 2-2 D₂ 2. 2 D₂ 2. 2 D₂ 2. 2 G₂ M₁ 2 पराक्षर (K₁ 'वरी'; Bo 'सर'गीता; D₂ 2. 2. 2 पराक्ष (D₂ 'स'रगीतासु (D₁ 'वा') धर्मप्रधाना; M₁ 2 सरगीतासु श्रेयसायवकधर्मः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₂ 15; B₂ T₁ G₂ 2 114; Bo D₂ 110; D₂ 116; D₂ D₂ M₁ 115; T₂ 127; G₂ 130; M₁ 2. 2 113. — Sika no.: D₂ D₂ 2. 2 26; D₂ 22.

२८०

पराशर उवाच ।

मनोरघरथं प्राप्य इन्द्रियार्थहयं नरः ।

रश्मिमिज्ञानसंभूतैर्यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १

सेवाश्रितेन मनसा वृत्तिहीनस्य शस्यते ।

द्विजातिहस्ताभिर्वृत्ता न तु तुल्यात्परस्परम् ॥ २

280

☞ This adhy. is missing in Śi Gs (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1)

1 Ds om. from the ref. up to सेवा in (2^a). Ms om. the ref. — ^a) Ms om. मनोरथ. Ks lacuna; Ds. s Ml. s-1 प्राप्तं (for प्राप्य). — ^b) Ks. s चेंद्रि-
वार्य; Das. as इन्द्रियार्थ; Ds. 'वार्य; T Gs. s 'वास्य;
Ml. 'वार्यो; Ms 'वात्स (for 'वार्य). T Gs. s 'हवान्;
Gs. हरं (for 'हवं). Ks युतः (for नरः). — ^c) Ds. s
'संयुक्तर; T Gs. s 'संपातेर (for 'संयुक्तर). — ^d) Ks
गच्छति; Ks Ds. s Gs. Ml. Cs (gloss: निगच्छति)
गच्छति (for गच्छति). ☞ Cn: रश्मिमिज्ञानसंभूतैर्यो
विषयांश्चिन्मयत्वेनैव पश्यति ॥ Cp: ज्ञानसंभूतैः सारासारविवे-
चकृन्ते । ☞

2 Ds om. up to सेवा (cf. v. l. 1). — ^a) Ks
सेवाश्रितेन; Das सेवाश्रितेन; Ds. 'सुतेन; Gs 'अतेन
(for 'श्रितेन). ☞ Cn: सेवा, सकिञ्चानरूपेश्वरप्रणि-
धानम् । [अश्रितेन, सकिञ्चिदात्मनमनाश्रितेन मनसा । ☞
— ^b) Ks. s Gs वृत्तः; Bs Ds. s Ml. Cp वृत्तिर (for
वृत्ति). Ks. s. s V1 T3 Gs हीनेन; T1 Gs हीनः स
(for 'हीनस्य). Ks शस्यते; Ks शस्यति; Ks शस्यते
(for शस्यते). ☞ Cp: हीनस्य शस्यते । ☞ — ^c) Ks
corrupt; Ks द्विजाति; Gs सजाति (for द्विजाति).
Ks. s. s Ds. s T Gs. s 'हीनान् (for 'हृत्तान्). Ks न
वृत्ता; Ks निवृत्ता; Ks निवृत्तान्; Das निवृत्ता; Ds.
Ds. s T3 Gs Ml. s-1 निवृत्तान्; Ds. त्रैवृत्तान् (for
निवृत्तान्). ☞ Cn: हे द्विज । अविहस्ता, अतिक्रान्तकर्मा
महत्विद् । सं प्राप्य निवृत्ता निवृत्ता । ☞ — ^d) Ds om.
from न तु up to पुण्ये in (3^a). Ks न वै; Ks न
च; Das Gs. s न तु; Ds. न च; Ds. सं तु (for न तु).
Ks तुल्यः; Ks. s V1 तुल्यः; Ks तुल्यान्; Gs Cp
(Cyp as in text) तुल्य (for तुल्यात्). Ks V1
Bs. s. s. s Ds. s Das Ds. s. s Ml. s Cyp परस्परात्;

आयुर्नसुलभं लब्ध्वा नावकर्षेद्विज्ञां पते ।

उत्कर्षार्थं प्रयतते नरः पुण्येन कर्मणा ॥ ३

वर्णैर्म्योजपि परिभ्रष्टः स वै संमानमर्हति ।

न तु यः सत्क्रियां प्राप्य राजसं कर्म सेवते ॥ ४

वर्णोत्कर्षमवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा ।

Bs Das. as परंपरात्; Gs परस्परात् (for 'रस्). ☞ Cn:
परोक्षज्ञानिनां न परस्परोपदेक्षेऽधिकारः, किं त्वपरोक्षज्ञानेन
उपदेष्टा युक्त इत्यर्थः ॥ Cp: ते द्विजातयः परस्परं तुल्या
न भवन्ति । अतः ब्राह्मणसेवायां संभवत्यां नाम्नो सेव-
नीयो । ☞

3 Ds om. up to पुण्ये (cf. v. l. 2). — ^a) Ks -सुसुलं
(sic) (for -सुलभं). Ks. s. s लब्ध्वा (for लब्ध्वा).
— ^b) Ks वो यः कर्षेद्; Ks. s बोवकर्षेद्; Ks नावकर्षेद्;
Bs T Gs. s Ml. s-1 नावकर्षेद्; Das नावकर्षेद्; Das
corrupt; Ds. s नोवकर्षेद्; Ds. बोप; Gs नावकर्षे
(for नावकर्षेद्). ☞ Cn: न अवकर्षेत्, विषयसेवनैर्न
नावर्षेत् ॥ Cp: पापाचरणेन क्षीणं न कुर्यात् । ☞ — ^c)
Bs (marg.) Das. as उत्कर्षार्थं; Ds. s 'वार्थ (for
'वार्थ). Ds. Bom. Cal. ed. प्रयतेत (for 'तते). — ^d)
Ks पुनः (for नरः). Das (also as in text) कर्म च
(for कर्मणा). — After 3, Ds reads 5^a.

4 Ds om. (hapl.) 4^a-5^b. V1 reads 4^a-5^b on
marg. — ^a) Bs. s. s. s (marg.) Ds. s. s Das. as Ds.
Ds. हि; T3 Gs वि. (for सपि). ☞ Ca: वर्णै-
र्म्योजपि परिभ्रष्टः, वर्णसंस्कारो वेत्यर्थः ॥ Cn: वर्णैर्म्यो, वृत्र-
मीतासूक्ष्मः षड्भ्यः, कृष्णधूमनीलरक्तहरिद्रुक्तेभ्यः, सत्त्वं
राजसमसां हासबुद्धितारतम्यात्कल्पितेभ्यः (cf. 12. 271.
33ff.) । ☞ — ^b) Ks. s. s Bs. s-1 Ds. s. s Ds. s.
s. s न (for स). Ds. s हि (for वै). Ks सम्मानम्;
Ks. s समानम् (for संमानम्). Das न वै स मानमर्हति;
Das नावसंमानमर्हति. — ^c) Das Ds. s न तु; T1 क्लिप्तं
(for न तु). Gs वत् (for वः). Ks सत्क्रिया; Das. as
स क्रिया (for सत्क्रिया). ☞ Cp: सत्क्रिया, ब्राह्मणसंस्का-
रम् ॥ Ca: उपवयववदिसंस्कारः सत्क्रिया, ताम् । ☞ — ^d)
T1 राजसं (for राजसं). Bs. s. s (marg. as in text). s
Das. as लोके सकर्म सेवते.

5 Ds om. 5^a (cf. v. l. 4). V1 reads 5^a on
marg. Ks. s. s. s Ds. s T1 om. (hapl.) 5^a. Ds

दुर्लभं तमलम्बा हि हन्यात्पापेन कर्मणा ॥ ५
 अज्ञानादि कृतं पापं तपसैवामिनिर्णुदेत् ।
 पापं हि कर्म फलति पापमेव स्वयं कृतम् ।
 तस्मात्पापं न सेवेत कर्म दुःखफलोदयम् ॥ ६
 पापानुबन्धं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
 न तप्सेवेत मेधावी शुचिः कुसलिलं यथा ॥ ७
 किंकष्टमनुपश्यामि फलं पापस्य कर्मणः ।

reads 3rd after 3. Das G₂ read 5th twice. — *) V₁ Bo. 8-9 Dn₁ Ds G₂ (both times) तमलम्बा (Dn₁ 'द्वयो'); T₂ G₁ 3 M₁ 1-1 जन्म लम्बा (M₁ 1 3 'द्वयो') (for तमलम्बा). Ds. 1 दुर्लभं तु पुनर्लम्बा; Ds दुर्लभं तमलं लम्बा. — *) B₁ पुण्यार्त् (for हन्यात्). Ks V₁ Bo. 8 1. 3 (marg.) G₂ (both times) पुण्येन (for पापेन). Ds. 1 हन्यपुण्येन कर्मणा; T₂ G₁ 3 M₁ 1. 3 न हन्यात्पापकर्मणा. ☞ Ca: हन्यात्, गच्छेत् प्राप्नुयात् । ☞

6 *) Ds. 1 अज्ञानादि; G₁ 3 अथ बुद्धि- (for अज्ञानादि). — *) M₁ 1-1 अहिंसा (for तपसा). Das. 24 Ds [ह]व (for [ए]व). Ks. 1 [अ]पि निर्णुदेत्; B₁ (marg. as in text) Ds. 1 T₁ G₁ 3 [अ]मि (T₁ G₁ [अ]पि निर्णुदेत्; Das. 24 Dn₁ Dn₁ Ds. 1 T₂ G₂ M₁ [अ]मि Das. 24 'हि; G₂ 'हि निर्णुदे (Ds 'द'व); Ds 'निर्णुदेत् (for 'निर्णुदेत्). ☞ Ca: तपसा, प्रायश्चित्त-कर्मणः । ☞ — *) T पाप (for दुःख). K₁ फलोदयः; B₁ (marg.) फलप्रदं (for फलोदयम्).

7 *) K₁ Ds. 9 पापानुबन्धि; Ds. 1 Gs 'बन्धं (for 'बन्धं). Ds सर्वं च (for कर्म). G₂ M₁ 1-1 पापानुबन्धं कर्म. — *) K₂ फलोदयं (for महाफलम्). — *) K₁ Bo. 1-9 Das Dn₁ n₁ Ds Ds. 2. 1-3 तप्त (by transp.). — *) K₁ Ds (also as in text). 9 ईसः (for शुचिः). K₁ V₁ Bo. 8-9 Das. 24 Dn₁ n₁ Ds Ds. 2 Cn (gloss: कारुणं चण्डालविशेषम्) कुसलिलं (for कुसलिलं). K₁ यथा (for यथा).

8 *) K₁ Ds. 9 किं (for किं). ☞ Cn: कुस्मिन् च त्वं कर्तं च किंकष्टम् ☞ Cs (reading: किंकष्टमनुपश्यामि): कष्टमनु किं पश्यामि, कष्टमनुकृत्य वर्तमानपापस्य कर्मणः कर्तं किं पश्यामि, न किमपीत्यर्थः । ☞ — *) K₁ 2. 2. 1 Bo. 8 Dns Ds Da. 2. 1. 3 G₂ प्रत्यासन्नस्य; G₂ 'वक्ष्यस्य (sic) (for 'वक्ष्यस्य). K₁ मतो; Bo. 8-9 Das. 24 Dn₁ n₁ Ds Da. 2. 1-3 G₂ सतो; G₁ सतो (hyper-metric); G₂ M₁ 1-1 सतो (for सतो). ☞ Ca:

प्रत्यापन्नस्य हि सतो नात्मा तावद्विरोचते ॥ ८
 प्रत्यापत्तिश्च यस्येह बालिशस्य न ज्ञायते ।
 तस्यापि मुमहांस्तापः प्रस्थितस्योपजायते ॥ ९
 विरक्तं शोध्यते वस्त्रं न तु कृष्णोपसंहितम् ।
 प्रयत्नेन मनुष्येन्द्र पापमेवं निबोध मे ॥ १०
 स्वयं कृत्वा तु यः पापं शुभमेवानुतिष्ठति ।
 प्रायश्चित्तं नरः कर्तुमुमयं सोऽश्रुते पृथक् ॥ ११

प्रत्यापन्नस्य, तावज्ज्ञानात्पञ्चयोगेन नो निवृत्तस्य ॥ Cp: प्रत्यापन्नस्य, सर्वतो विरक्तस्य ॥ Cs: प्रत्यापन्नस्य, अनुपायेन पश्या-निवृत्तस्य ॥ Cv: प्रत्यापन्नस्य, प्रत्यापन्नस्य, ज्ञानिन इत्यर्थः । ☞ — *) T₂ नाम्ना (for नाम्ना). K₂ तावद्वि-रोचते (sic); K₂ Ds. 2 Ds T G₁ 3 तावद्वि रो: V₁ तावद्विमुच्यते; Das जावद्विरोचते (sic); Ds तावद्वि-रावते.

9 *) K₂ Ds Cp प्रत्यापत्ति (Ds Cp [gloss: संसाराद्या-तिक्रमेण निवृत्तिः, वैराग्यम्] 'स. त्तिश्च (for 'पत्तिश्च). Ds प्रत्यापन्नस्य चामावि. ☞ Cn: प्रत्यापत्तिः, वैराग्यम् । ☞ — *) Ds बालिशस्य (for 'शस्य). Ds. 1 तु (for न). Ds रोचते (for जावते). — *) ☞ Ca: प्रस्थितस्य, मर-जदशापन्नस्य ॥ Cn: प्रस्थितस्य, योगे प्रवृत्तस्य, उत्तरभूय-कामात्तापो जायते । प्रस्थितस्य, मृतस्य वा तापो नरकजः ॥ Cs: प्रस्थितस्य, परलोकं गतस्य । ☞

10 *) K₁ Ds. 9 विरागं (for विरक्तं). Bo सोध्यते (sic); Ds साध्यते (for सो). ☞ Cn: विरक्तं, स्वतः-शुद्धं सद्दिशरीतेन रागेणाक्रान्तम् ॥ Cp: विरक्तं किञ्चिन्मलि-नम् । कृष्णेन वस्त्रमनात्मनोपसंहितम् ॥ Cv: विरक्तं, विशेषेण रजसा युक्तम् । ☞ — *) Ds न तु (for न तु). K₂ कष्टोपः; G₂ Cn कृष्णेन (for कृष्णोपः). K₂ 2 वृद्धितः; K₂ G₂ सेवितं (for संहितम्). ☞ Cn: कृष्णेन, भस्मावकेन उपसंहितं रक्तं न शोध्यते । ☞ — *) Das प्रयत्नेन (for प्रयत्नेन). K₁ 2. 1 Ds. 9 मनुष्येन्द्र (for मनु-ष्येन्द्र). — *) K₂ Bo Das. 24 T₂ G₁ 3 M₁ 1. 3 एव (for एव). T₁ निबोधत (for 'ब मे).

11 *) G₂ वं (for वः). — *) G₂ शुभमेव निबोध मे. — *) G₂ कर्तुम् (for कर्म). — *) K₁ 1 V₁ Ds. 2. 1. 3 Ms अमयं (for उमयं). K₁ 2. 2 V₁ B₁ कर्तं (for पृथक्).

12 *) Das. 24 अज्ञानस्य; Ds. 1 'नास्तु; G₁ अहिं-सानु (for अज्ञानानु). K₂ 2 Das. 24 Dn₁ Das कुता (for कुता). — *) Dn₁ अहिंसा. K₁ 2. 2. 1 Ds. 9

C. 12. 280. 11
 B. 12. 280. 11
 K. 12. 280. 11

C. 12. 10724
B. 12. 23071, 12
K. 17. 207. 12

अज्ञानात् कृतां हिंसामहिंसा व्यपकर्षति ।
ब्राह्मणाः शास्त्रनिर्देशादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १२
तथा कामकृतं चास्य विहिंसैवापकर्षति ।
इत्याहुर्धर्मशास्त्रज्ञा ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १३
अहं तु तावत्पश्यामि कर्म यद्वर्तते कृतम् ।
गुणयुक्तं प्रकाशं च पापेभानुपसंहितम् ॥ १४
यथा स्रक्ष्माणि कर्माणि फलन्तीह यथातथम् ।
बुद्धियुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह ॥ १५

[अ]व्यपकर्षति (for व्यप). Ds व्यपकर्षति ब्राह्मणः; Gs तपः कृत्वापकर्षति. Cn: अहिंसा, अहिंसया । तृतीया-
लोपः आर्षः । C — Kt om. (hapl.) 12^a-13^a. — ^a)
Ks ब्राह्मणा; V1 Bo. s Ds1 Ds. 1 Gs ब्राह्मणः; Bt-s
Das, as Dn1, ns Das Ds M1. s-1 Cn (gloss: वेदसं-
विनः) ब्राह्मणः. Ds शास्त्र (for शास्त्र). Das निर्देशो
(for निर्देशाद्).

13 Kt om. 13^a (cf. v. 1. 12). — ^a) Ks Bt. s
(marg.) Das Cp यथा; Dss तथा; M1. s-1 कथा-
(for तथा). Das अपकृतं; Ds Cn कर्म कृतं; Ds. 1
G1. s कामकृता; T1 कर्मकृता; Cv कामकृता (for
कामकृतं). Ks Bo Dn1, ns Ds. s. s. s Cn नास्य; Ds
वास्त्य; T1 चानि; G1. s चैव; Cap चास्य (as in
text). — ^b) G1. s अहिंसा (for विहिंसा). Das
Ds [ह]व (for [ह]व). Ba. s (marg.) s Dn1, ns Ds
Ds. s. s. s [व]नुकर्षति; Ds [व]नु; Ds [व]नुकर्षति (for
[व]नुकर्षति). C Cp: व्यपकर्षति, कृतो ब्रह्मवादि । C —
^a) Bo Dn1, ns Ds Ds. s. s. s ब्रह्मशास्त्रज्ञा (for
धर्म).

14 ^a) Bs तपः (for तावत्). — ^b) Das कर्म
(for कर्म). Ks यन्निवर्ते; Ks यन्निवर्ते; Ks. 1 Ds
यद्वर्तते; Das Ds. s यद्वर्तते (Ds. s 'व'ते); T1 य-
द्वर्तते (for यद्वर्तते). Kt Ds. s. s शुभं; Das. as युवक
(for युवक). — ^c) Gs गुणयुक्त; Cs (gloss: गुणो
यथाविध्यनुष्ठानं, तेन युक्तम्) युक्तं (as in text). Ks
V1 Bo. s. s. s Das. as Dn1, ns Ds (marg. as in text). s
Gs वा (for च). Cn: प्रकाशं, बुद्धिपूर्वकं प्रकाश्य,
ज्ञात्वा । गमुकन्तमिदम् । C — ^d) T1 पापेभ्य (for
पापेभ्य). Ds पापेभ्यानुपसंहितं.

15 ^a) Ds T G1. s Cs तथा (for यथा). Kt Ds
बुद्धियुक्तानि. — ^b) Gs फलन्तीह (for फलन्तीह). Ks.

भवत्यल्पफलं कर्म सेवितं नित्यमुत्क्षणम् ।
अबुद्धिपूर्वं धर्मज्ञ कृतमुप्रेण कर्मणा ॥ १६
कृतानि यानि कर्माणि दैवतैर्मुनिमिस्तथा ।
नाचरेचानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न कुत्सयेत् ॥ १७
संचिन्त्य मनसा राजन्विदित्वा शक्तिमात्मनः ।
करोति यः शुभं कर्म स वै भद्राणि पश्यति ॥ १८
नवे कपाले सलिलं संन्यस्तं हीयते यथा ।
नवेतरे तथाभावं प्राप्नोति सुखभाषितम् ॥ १९

2. 2 Das Ds यथातथा; Bs (marg.) यथासुखं; Ds1
Cs तथातथं; T1 तथा सुखं (for यथातथम्). — ^a) Kt
Ds. s. s. s बुद्धिपूर्वाणि; T तानि बुद्धानि (T1 'ज्ञाति'
(for बुद्धियुक्तानि). Ds Ds. 1 T1 G1. s यानि (for
तानि).

16 ^a) Ks Das न भवत्यल्पफलं कर्म; Bs (marg. as
in text) भवत्यल्पफलं; Das Dss न भवत्यल्पफलं कर्म
(hypermetric); Ds भवत्यल्पफलं; Gs फलत्यल्पफलं.
— ^b) Ks सेवितो; Ks सेवितो; G1-s सेवितुं (for सेवितं).
Ks अल्पफलं; T1 G1. s उद्वेगं (for उद्वेगम्). Cn:
नित्यम्, नित्यमभिव्यक्तिफलम् । उद्वेगं, नराकावहम् । C

17 ^a) Gs तानि (for यानि). — ^b) Ks दैवतैर्
(for दैवतैर्). — ^c) Das Dn1 न चरेत्; Dns
नाचरेत् (for नाचरेत्). — ^d) Ks कृत्वा (for श्रुत्वा).
Ds वा (for च). Dns कुत्सयेत्; Gs कुत्सये (sic)
(for कुत्सयेत्).

18 ^a) Ds संचिन्त्य (sic); T1 पूर्वमु (for संचिन्त्य).
Ds तं च संचिन्त्य मनसा. — ^b) Dn1, ns शक्त्यम्; G1. s
शक्तिम् (for शक्तिम्). — ^c) G1. s यत् (for यः).
— ^d) Das सवे; Ds सदा (for स वै). Ks. s कर्माणि
(for भद्राणि). Das पश्यति.

19 ^a) Ks न वै; Das. as Ds नरे; Ds नव-
(for नवे). T1 कपाते (for कपाले). Ks. s. s संन्यस्तं
सलिलं (by transp.). Ks सदा; T1 G1. s तथा
(for यथा). — ^b) Dns Ds1 Ds. s. 1 G1-s Cs न
चेतरे (for नवेतरे). Ks Bs (marg. as in text)
Dss Ds. 1 Cs यथाभावं; Gs M1. s-1 यथाभावाद्
(for 'भावं'). Cn: यथाभावम्, यथा पूर्वैर्य
स्वितं यथास्वरूपमेव ॥ Cs इतरे पुराणे संन्यस्तं सलिलं
यथा यथाभावं, हीनत्वं नाप्नोति । C — ^d) Ks. s. s
करोति; V1 Ds. s T G1. s नाप्नोति; Bs. s Das. as

सतोयेऽन्यसु यचोयं तस्मिन्नेव प्रसिच्यते ।

बुद्धे बुद्धिमवाप्नोति सलिले सलिलं यथा ॥ २०

एवं कर्माणि यानीह बुद्धियुक्तानि भूपते ।

नममानीह हीनानि तानि पुण्यतमान्यपि ॥ २१

राज्ञा जेतव्याः सायुधाश्वोन्नताश्च

सम्यक्कर्तव्यं पालनं च प्रजानाम् ।

अग्निश्चेयो बहुमिश्रापि यज्ञै-

रन्ते मध्ये वा वनमाश्रित्य स्वेषाम् ॥ २२

दमान्वितः पुरुषो धर्मशीलो

भूतानि चात्मानमिवानुपश्येत् ।

गरीयसः पूजयेदान्मशक्यत्वा

सन्धेन शीलेन सुखं नरेन्द्र ॥ २३

C. 12. 28746
B. 12. 28747
K. 12. 28748

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

Gs (marg.) M1. 1-7 आप्नोति (for प्राप्नोति). K1 सुखभाविनं; Ds. 1 'भाविने; Gs 'भागिति; M1. 1-7 'भाविनः (for 'भावितम्).

20 K1. 2. 4 V1 Bo. 5-9 Ds. 2. 5. 8 Ds. 2. 24 om. (1 hapl.) 20^a-21^b. Ks om. 20. — *) K1 Ds. 2 सचोये (for सलोये). G1 लोयेन (for यचोयं). — *) K1 Ds. 2 T G1. 2 प्रसिच्यति (T1 'ते' (for प्रसिच्यते). — *) Ds. 2 बुद्धे; Ds बुद्धि; D1 T2 G1. 2 M1. 1-7 तद्धि; T1 Gs तद्धि (for बुद्धे). Ds बुद्धम् (for बुद्धिम्). — *) K1 सलिले सलिलं यथा; Ds. 2. 1 सलिलं सलिले यथा; T G1-2 M1. 1-7 सलिलं पुरुषवचन.

21 K1. 2. 4 V1 Bo. 5-9 Ds. 2. 5. 8 Ds. 2. 24 om. 21^a (of. v. l. 20). — *) G1. 2 जानीहि (for यानीह). — *) T2 G1. 2 M1. 1. 5 बुद्धि (M1 'द' युक्तानि (for बुद्धि'). Ks. 1 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 1. 9 पार्थिव (Ds 'व') (for भूपते). — *) Ks न समानो ह हीनाति (sic); Ks न समानि महीपाल; K1 V1 Bo. 2. 5. 9 Ds. 2. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 5. 8 स (Ds सा) मानि (Ds 'वी') चैव यानीह; B1 समा हि चैव जानीह; Ds. 2. 1. 9 न समानि न हीनाति; T1 G1. 2 समानानीह (G1 'नि वि') हीनाति. — *) K1. 2. 4 नाति; Gs बहु. (for तानि). Ks V1 च (for [च] नि).

22 *) Ks. 1 राजा (for राज्ञा). Ks Bo. 5-9 Ds. 2. 24 Dn1. 24 Ds. 2. 5-8 शत्रवश्च (for सायुधश्च). ॐ Cs: सायुधाः, हितापराः । उन्नताः, उत्पन्नानिचः । ॐ — *) Bs हि (for च). Gs द्विजानां (for प्रजानाम्). — *)

Ks Ds. 2 अग्नि (for अग्निश्च). K1 चेज्यो; Ds चेज्यो; D1 T G1. 2 M1. 1-7 चेतज्यो (for चेयो). Ds वज्ञे. — *) Ds Dn1. 24 Ds. 2. 5 अन्ते (for अन्ते). K1 Ds. 2. 2 वाचम् (for वा वनम्). K1 Ds. 2. 1. 9 अस्त्राय (for आश्रित्य). K1. 2. 4 आश्रित्यर्थः; Ds आश्रित्यर्थे (for आश्रित्य स्वेषाम्). B1 स्तेवं; Ds. 1 तिष्ठेत्; T1 सेज्यं (for स्वेषाम्).

23 *) Ds. 2 दान्वितः; Ds. 2. 1 G1 दवा; Gs दवा' (for दमा'). D1 दानशीलो (for धर्म'). — *) K1. 2 V1 Ds. 1 M1 [अ]नुपश्येत्; Ds [अ]नुपश्येत्; T2 [अ]नुपश्येत् (for [अ]नु'). — *) Ks गरीयसः; Ds 'वसः' (sic); Ds गरीयः (for गरीयसः). K1. 2 पूजयन् (for 'देद्'). K1 V1 Bs. 1 Ds. 2. 24 Ds. 2. 1. 9 T G1. 2 M1. 1-7 चारमशक्यत्वा; Bs (marg.) चापि शक्यत्वा (for चारमशक्यत्वा). — *) Bs सुखान्; M1 सखे (for सुखं). Ds. 2. 24 Ds. 2. 1. 9 G1 नरेन्द्र; Ds नरेन्द्र.

Colophon. Śa Gs missing; K1. 2 B1-4 Ds. 2. 24 Dn1. 24 D1 G1. 2 M1-4 absent. — Sub-paras: K1. 2. 4 Bo. 5-9 Ds. 2. 24 Dn1. 24 Ds Ds-9 T G1-9 M1. 1-7 मोक्षचर्म. — Adhy. name: K1. 2. 4. 5. 1 V1 Bo. 5-9 Ds. 2. 24 Dn1. 24 Ds Ds-9 पराशरगीता; T1 पापशयकक्षयः; M1. 2 पराशरगीतासु शुभकर्मप्रसङ्गः. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 T1 G1. 2 115; Dn1 117; Ds Ds M1. 2 116; Ds 1011 (sic); T2 128; Gs 131; M1. 1 114. — Sloka no.: Dn1 23

२८९

C. 12. 1047
B. 12. 293(2). 1
K. 12. 298 1

पराशर उवाच ।

कः कस्य चोपकुलते कश्च कस्मै प्रयच्छति ।
प्राणी करोत्ययं कर्म सर्वमात्मार्थमात्मना ॥ १
गौरवेण परित्यक्तं निःस्नेहं परिवर्जयेत् ।
सोदर्यं आतरमपि किमुतान्यं पृथग्जनम् ॥ २
विशिष्टस्य विशिष्टाच्च तुल्यौ दानप्रतिग्रहौ ।
तयोः पुण्यतरं दानं तद्विजस्य प्रयच्छतः ॥ ३
न्यायागतं धनं वर्णैर्न्यायेनैव विवर्धितम् ।

281

✎ This adhy. is missing in Ś1 Gs (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 Ds1 om. the ref. — °) Ds. 1 कस्यै (for कस्य).
Dn1 वा (for च). — °) Gs किल (for कश्च). Gs
कस्यै (for कस्यै). — °) K1. 2. 4 Bs. 2 Ds1 Ds Cs
(Cp as in text) आरमानम् (for 'अम्'). Ds. 1 T Gs. 2
आरमानः (for 'ना').

2 °) Ks गौरवेण. — °) Ks Bs. 2 Ds. 2. 1. 2 T1
Gs निस्नेहं. — °) Ks Ds. 2 लोदये (for लो). T
Gs वा सुतम् (for आतरम्).

3 °) Ds1 विशिष्टस्य; Cp विशिष्टाच्च. K1. 2. 4 M1
विशिष्टाच्च; Ds1 Ds 'द्वय'; Ds1 विशिष्टाच्च (for विशि-
ष्टाच्च). — °) Gs. 2 तुल्यः; Gs तुल्ये (for तुल्यौ).
Bs -परिग्रहौ; Ds1. 2 -प्रतिग्रहौ; Gs प्रतिग्रहे. — °)
Ds. 1 सतः; Gs सत्य (for सयो). Ks पुण्यतरं. Ds1
गृहौ सयोः पुण्यतरं. — °) K1. 2 स (Ks च) द्विजस्य; M1.
2. 1 सद्भिजस्य (for सद्भि). Ks प्रयच्छतः; B1 'च्छति;
Ds T Gs. 2 M1. 2-1 प्रतीच्छतः (for प्रय').

4 °) K1. 2. 4 न्यायागतं; Ks न्यायायुतं (for 'गतं').
Ds घने (for घनं). Ks Bs. 2. 2 (marg.) Ds1. 2
Ds. 2 Gs वर्णैः; Dn1. 2 चैव; Ds1 lacuna; Ds
वर्णैर (for वर्णैर). — °) Gs विवर्धनं (for 'वर्ध').
— °) Ks लोदये; Ds1 Ds Ds. 2. 1 'क्षम् (for 'क्षय').
Ks Ds. 2. 1. 2 वर्जयेत्; Gs वज्जम् (for कसम्). — °)
Ds विशिष्टः; T1 विशिष्टः; Gs विशिष्टं (for विशिष्टः).

5 °) Ds1 corrupt. Ks Ds Gs वर्मावर्ध; T वर्माव;

संरक्ष्यं यत्नमास्थाय धर्मार्थमिति निश्चयः ॥ ४
न धर्मार्थी नृशंसेन कर्मणा धनमर्जयेत् ।
शक्तिः सर्वकार्याणि कुर्याच्चर्द्धिमनुस्मरेत् ॥ ५
अपो हि प्रयतः शीतास्तापिता ज्वलनेन वा ।
शक्तितोऽतिथये दत्त्वा क्षुधार्तायाश्नुते फलम् ॥ ६
रन्तिदेवेन लोकेष्टा सिद्धिः प्राप्ता महात्मना ।
फलपत्रैरथो मूलैर्मुनीनर्चितवानसौ ॥ ७
तैरेव फलपत्रैश्च स मातरमतोषयत् ।

Cp 'वौ' (for 'वी'). Ks नृशंसेन. — °) Ds धर्मणा (for
क'). Ds अर्जयेत्; Ts Gs. 2 Ms अर्जयेत्. — °) Ds. 1
कुर्वन् (for कुर्यान्). V1 Ds वृद्धिः; Ds वृद्धिः; T1
Gs सिद्धिः (for वर्द्धिः). K1. 2. 4 अनुस्मरेत्.

6 °) K1 जहो; Ks Ds1 Ds1 Ds आपो (for
जपो). K1. 2 Bs (marg.) Ds. 2 T Gs M1 [s]पि;
Gs Ms वि. (for हि). K1. 2. 4 पूषतः; V1 Bs Ds
Ds. 1 Ts Gs. 2 प्रयतः; Ds प्रयितः (for प्रयतः).
— °) Ks तापिता; Ds तापिता (for तापिता). V1
Ds. 1 च (for वा). — °) Gs शक्तितोतिथियो दद्यात्
(sic). — °) Ks श्रुते (for [ज]श्रुते).

7 For the incident, cf. 12. 226. 17; B. 13.
137. 6; B. 14. 90. 97-98. — °) Ks Bs Ds1. 2
Ds. 2. 2 लोकेषु (for 'ष्टा'). Ds चरति देवलोकेषु. — °)
Dn1 गतिः (for सिद्धिः). — °) K1. 2. 1 Bs Ds1 कलैः
(for कलः). Gs पुत्रैर (for -पत्रैर). — °) Ks
Bs. 1. 2 Ds1. 2 Gs तु सः; V1 Bs Dn1. 2 Ds Ds. 2.
2. 2 M1. 2-1 च सः (for असौ). Ds सुनिर्मर्चितमानसौ
(sic).

8 °) K1. 2. 4 Ds. 2 Gs स मातरम्; V1 Bs Ds स
मातरम्; Bs समी परम्; Ds1 समावरम्; T Gs सम्भवे-
वान् (for स मातरम्). K1 Bs जपोषयत्; Ds1 जपो-
षयेत्. Ks Ds. 2 स साध्वन् (Ks 'धु स') मतोषयत्; Gs
मनुष्यत्वमनुस्मरेत्. Ks Cn (reading समातरम्): समातरं,
मातरेण पारिपार्श्विकेण सहितं समातरं सर्वम् । मातरः पित्रलो-
दम्भशब्दांशोः पारिपार्श्विकाः इत्यमरः (1. 31) ॥ Cs:
मातरो नाम कश्चिदपि । Ks — °) Ks लोदये; Ds1 लोदये;
Ds लोदः (for केने). Ks Ds परः; Ds1 परि (for

तस्माच्छेमे परं स्थानं श्रेष्ठ्योऽपि पृथिवीपतिः ॥ ८
देवतातिथिभृत्येभ्यः पितृभ्योऽन्त्यात्मनस्तथा ।
ऋणवाञ्छायाने मर्त्यस्तस्मादनृणां व्रजेत् ॥ ९
स्वाभ्यानेन महर्षिभ्यो देवेभ्यो यज्ञकर्मणा ।
पितृभ्यः श्राद्धदानेन नृणामभ्यर्चनेन च ॥ १०
वाचः शेषावहार्येण पालनेनात्मनोऽपि च ।
यथावद्वृत्त्यवर्गस्य चिकीर्षेद्धर्ममादितः ॥ ११
प्रयत्नेन च संसिद्धा धनैरपि विवर्जिताः ।

सम्पद्युत्वा वृत्तवहं धनयः सिद्धिमागताः ॥ १२
विश्वामित्रस्य पुत्रत्वमुचीकृतनयोऽगमत् ।
ऋग्भिः स्तुत्वा महाभागो देवान् यज्ञभागिनः ॥ १३
गतः शुक्रत्वमुयना देवदेवप्रमादनात् ।
देवीं स्तुत्वा तु गगने मोदते तेजसा वृतः ॥ १४
अभितो देवलश्चैव तथा नारदपर्वतौ ।
कश्चीवाञ्छामदस्यथ रामस्ताण्ड्यस्तथांशुमान् ॥ १५
वसिष्ठो जमदग्निश्च विश्वामित्रोऽत्रिरेव च ।

C 12. 10778
B 12. 10772 '6
K 12. 1077 16

परं). —^a) K₁ श्रेष्ठ्या; V₁ श्रेष्ठ्यो; D₁ श्रेष्ठ्या;
D₁ श्रेष्ठ्यो (for श्रेष्ठ्यो). D₁ G₁ पृथिवीपते.

9 ^a) T G₁ देवर्ष्येति (for देवता). K₁ पित्रे-
भ्यः; B₁ s D₁ भृत्येभ्यः; T₁ मर्त्येभ्यः (for भृत्येभ्यः).
—^b) B₁ v. s (marg. as in text) D₁ n₁ D₁ s. s. s
च (for स च). D₁ पितृभ्यश्च तथात्मनः. — K₁ om.
9^a-10^a. —^c) D₁ मर्त्येभ्यः (for मर्त्येभ्यः). —^d) G₁
corrupt.

10 K₁ om. 10^a (cf. v. l. 9). —^a) D₁ s मनु-
ष्येभ्यो; G₁ s मनीषिभ्यो (for महर्षिभ्यो). —^b) K₁
श्राद्धदानेन; D₁ श्राद्धदानेन. —^c) K₁ अभ्यर्चनेन;
B₁ s D₁ s धितेन; G₁ अभ्यर्चनेन (for अभ्यर्चने).

11 ^a) B₁ (marg.) v. s D₁ n₁ M₁ s-1 C₁ वाचा;
T₁ वाक् (for वाच). K₁ corrupt; K₁ s वाचः
शेषावहार्येण; K₁ D₁ s वाचा श्राद्धासनाद्येन; D₁ s वाचः
शेषावहार्येण; D₁ s Ca (gloss: शेषावहार्येण, प्रतिज्ञातार्थ-
निर्वाहकत्वेन) वाचा (D₁ Ca 'चो') शेषावहार्येण; D₁ s वाचः
शेषावहार्येण; T₁ वाक्शेषाव (sup. lin. 'न्वा') शेषावहार्येण;
G₁ वाक्शेषावहार्येण; G₁ s वाचः शेषावहार्येण (sic); G₁
वाक्शेषावहार्येण. ☞ C₁ s वाचा, वेदशास्त्रमर्यादा, श्रवण-
मननादिना । शेषावहार्येण, पञ्चवज्रशेषेणाज्ञेन ॥ Cp: वाचा,
प्रियवचनेन । शेषावहार्येण, देवतादिशेषभोजनेन । ☞ —^b)
K₁ वाग्भिनेन; M₁ s-1 वाक् (for वाक्). D₁ सारमेने.
K₁ D₁ s वा (for च). ☞ Ca: पालनेन, क्षरीरपार-
णेन ॥ Cp: क्षरीररक्षणम् । ☞ —^c) V₁ तथावद् (for
यथा). —^d) K₁ D₁ स धर्मः; K₁ B₁ s (orig.) v. s
(orig.) s D₁ s D₁ n₁ D₁ s D₁ s s s धर्मः; D₁
धर्मश्च (for धर्मश्च). B₁ धर्मश्च; B₁ v. s D₁ s D₁ s
चो D₁ सौ दितः; D₁ सारमेन; T G₁ s M₁ s-1
जामनः; G₁ वाग्भिः (for वाग्भिः).

12 ^a) K₁ D₁ s दुः; D₁ s दुः; M₁ s-1 [दुः]

(for च). D₁ s मे सिद्धा; T₁ संसिद्धा. —^b)
K₁ s G₁ च (for वि). D₁ विवर्जिताः. —^c) G₁
ध्यात्वा (for दुर्या). D₁ सम्पद्युत्तवहं दुर्या.

13 For the incident, cf. B. 13. 3. 6. —^a)
G₁ विश्वामित्रस्य. —^b) V₁ reads from गमत् up to
भागो (in 13^a) on marg. ☞ Ca: कश्चीकृतनयो गालकः ॥
C₁ s: कश्चीकृतनयोऽगमदित्यत्र कश्चीकृतनयोऽगमदिति पठनी-
यम् । ☞ —^c) K₁ s v. s V₁ D₁ s T G₁ s वाग्भिः;
D₁ s D₁ s अग्नि (for ऋग्भिः). D₁ स तत्र (for स्तुत्वा).
G₁ om. महा. K₁ B₁ s v. s (marg.) s D₁ s D₁ s
D₁ s D₁ s s s महाबाहो; B₁ (orig.) 'भाग्यन्' (for
'भागो'). —^d) D₁ om. from वान्दे up to मोद (in
14^a). B₁ देवान् (for 'न्दे').

14 For the incident, cf. 12. 273. 37. D₁ om.
up to मोद (cf. v. l. 13). —^a) K₁ G₁ ततः (for
गतः). D₁ स चक्रवर्त्त (for शुक्रवर्त्त). —^b) B₁
(marg.) महादेव (for देव). B₁ प्रसाधनात्; T G₁ s
M₁ s-1 'दुतः' (for 'दुता'). — B₁ reads 14^a-18^a
on marg. —^c) K₁ v. s V₁ B₁ (marg.) D₁ v. s T
G₁ s M₁ s-1 च (for तु). K₁ गगने (for गगने).
—^d) B₁ D₁ n₁ D₁ s D₁ s s s s वज्रसा (for तेजसा).
K₁ स्मृतः (for वृतः). G₁ s मोदते स्वेन तेजसा.

15 B₁ reads 15 on marg. —^a) D₁ s वाग्भिः
देव***. —^b) K₁ v. s V₁ B₁ s-1 D₁ s D₁ s
D₁ s D₁ s-1 s s काशीवाक्; G₁ कुशी (for कशी).
—^c) K₁ s तंदिह; K₁ s तंदिह; D₁ s तंदिह; D₁ s
तंदिह; G₁ स तंदिह (for स तंदिह). K₁ s B₁ D₁
n₁ D₁ s D₁ s s s [वाग्भिः]वाक् (for [वाग्भिः]वाक्).

16 B₁ reads 16 on marg. —^a) K₁ v. s V₁ B₁ s
वाग्भिः. K₁ जामदग्निः; K₁ B₁ s (K₁ sup. lin. as in
text) म; T G₁ s जामदेवश्च. —^b) D₁ s D₁ s T₁ सार-

C. 12. 1077b
B. 12. 293x21. 16
K. 12. 293. 16

भरद्वाजो हरिश्मशुः कुण्डधारः श्रुतश्रवाः ॥ १६
एते महर्षयः स्तुत्वा विष्णुमृग्भिः समाहिताः ।
लेभिरे तपसा सिद्धिं प्रसादाच्छ्रयं धीमतः ॥ १७
अनर्हाश्चर्हतां प्राप्ताः सन्तः स्तुत्वा तमेव ह ।
न तु वृद्धिमिहान्विच्छेत्कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ १८
येऽर्था धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण धिगस्तु तान् ।
धर्मं वै शाश्वतं लोके न जह्याद्भनकाङ्क्षया ॥ १९
आहिताग्निर्हि धर्मात्मा यः स पुण्यकृदुत्तमः ।
वेदा हि सर्वे राजेन्द्र स्थितास्त्रिष्वग्निषु प्रभो ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

द्वाजो. K₁ हरिश्मशुः (sic); K₇ 'शशुः. —^d) K₄ Daa
Dna Ds कुण्डधारा (Daa Dna 'र'); Ds इंदुवीरः. K₃
श्रुतश्रवाः; K₄ श्रुतश्रुवाः; K₇ कुण्डिश्रवाः; D₄ s कुवि-
श्रवाः; M₁ s-1 श्रुतवतः (for 'श्रवाः').

17 B₁ reads 17 on marg. —^a) Ds सतर्षयः
(for मद्). —^b) Daa Daa अग्निः; D₄ s अग्निः; T₁
वर्णिमः; G₁ इग्निः (for अग्निः). Dna समाहितः.
—^c) D₄ s. 1. 2 उपयोः; T₁ 'स' (for 'सा'). K₇ D₄
s. 1. 2 वृद्धिः (K₇ 'विः' (for सिद्धिः). —^d) Daa G₁
प्रसादात् (for प्रसा'). G₁ तव धीमता.

18 B₁ reads 18 on marg. —^a) M₁ s अनर्हाश्च.
—^b) K₁ s. 1. 4 D₄ s. 1. 2 T₁ G₁ s हि; B₄ (marg.) च
(for ह). —^c) G₁ ननु (for न तु). B₄ वृद्धिम्;
T₁ G₁ Ca (gloss: स्वधर्मोपपन्नम्) वृत्तिम् (for वृद्धिम्).
D₄ s [अ]न्विच्छन्; Ds [अ]गच्छन् (for [अ]न्वि').
—^d) Ds जुगुप्सितं (for जुगुप्सितम्).

19 ^a) Daa Daa (by corr.) M₁ यथा (for देश्यां).
G₁ वे (for ते). K₄ s D₄ s सेव्या; T₁ साधो (for
सत्या). —^b) K₄ lacuna; Dna वि (for वे). Ds
धिगग्निः (for धिगस्तु). — K₃ reads 19^a-20^b twice.
—^c) Ds साधते. —^d) D₄ s वनः; T G₁ s M₁
s-1 विनः (for वनः).

20 For the repetition in K₃, cf. v. l. 19. —^a)
Daa अहिताग्निः. K₁ s (both times) s च; G₁ तु
(for हि). —^b) K₁ वाः स; K₃ (both times) वः
स; B₁ Dna वः स; Ds सदा; D₄ s यथा; T G₁

स चाप्यभ्याहितो विप्रः क्रिया यस्य न हीयते ।
श्रेयो ह्यनाहिताग्नित्वमग्निहोत्रं न निष्क्रियम् ॥ २१
अग्निरात्मा च माता च पिता जनयिता तथा ।
गुरुश्च नरश्चार्दूल परिचर्या यथातथम् ॥ २२
मानं त्यक्त्वा यो नरो वृद्धसेवी
विद्वान्क्लीबः पश्यति प्रीतियोगात् ।
दाक्ष्येणाहीनो धर्मयुक्तो नदान्तो
लोकेऽसिन्वै पूज्यते सद्गिरार्यः ॥ २३

यश्च; G₁ यश्च (for वः स). D₄ s उत्तमं. —^c)
K₇ D₄ s. 1. 2 T₁ G₁ s वेदा (for वेदा').

21 ^a) K₃ न (for स). K₄ Daa aa अद्वयविको;
K₇ B₄ (marg. as in text) Ds अस्वाधिको (for
अद्वयविको). —^b) Daa aa क्रियतेऽस्य; Ds क्रियाप्यत्सा
(sic) (for क्रिया यस्य). B₄ (marg.) तस्य (for यस्य).
—^c) K₃ यो यो (for श्रेयो). Daa om. (hapl.)
त्वमग्निः. G₁ अनाहिताग्निवत् (for ह्यना'). T G₁ s
अग्निहोत्री (for 'होत्रं'). K₃ नष्क्रियं; Dna निष्क्रियं;
Daa विष्क्रियं; T G₁ निष्क्रियः (for 'यम्').

22 D₄ s om. 22. —^a) Daa om. the first
—^d) K₁ s परिचर्यो; Daa aa 'चर्या' (for 'चर्या').
K₁ s D₄ G₁ यथातथा (for 'यम्').

23 ^a) K₄ वृद्धसेवि. —^b) D₄ विद्यात् (for
विद्वान्). K₁ Dna T₁ G₁ M₁ अक्लीबः; K₇ D₄ s
प्रतीकः; T₁ क्लीबं (for क्लीबः). K₁ पतितः; Daa aa
G₁ पश्यते (for 'ति'). D₄ om. प्रीतिः. K₄ V₁ B₄
s Daa aa T G₁ s M₁ s-1 'योगं' (for 'योगात्').
ॐ Cn: क्लीबः, कामहीनः ॥ C₃: सद्गुः । ॐ —^c) K₁
दाक्ष्येन; K₄ दोषेण; V₁ B₄ s Dna दाक्षेण (for
दाक्ष्येण). K₄ B₄ s Dna na Ds D₄ s s-1 Cn. p हीनो;
B₄ (orig.) युक्तो (for [अ]हीनो). K₁ धर्मं युक्ते;
K₄ s V₁ B₄ s-1 Daa aa D₄ s-1 T G₁ M₁ धर्मयुक्ते
(for 'युक्तो'). Ds तु; G₁ [s]य (for य). G₁
दाक्षि. K₇ D₄ s दोषैर्विहीनो धर्मयुक्तश्च दाक्षो; Cp Cpp
दाक्ष्येण हीनोऽधर्मः (Cp: दाक्षेण हीनो धर्मं युक्तेन दाक्षः).

२८२

पराशर उवाच ।

वृत्तिः सकाशाद्वर्णम्यक्षिप्तो हीनस्य शोभनः ।
 प्रीत्योपनीता निर्दिष्टा धर्मिष्ठान्कुरुते सदा ॥ १
 वृत्तिश्चेन्नास्ति शूद्रस्य पितृपैतामही ध्रुवा ।
 न वृत्तिं परतो मार्गेच्छुश्रूषां तु प्रयोजयेत् ॥ २
 सङ्गिस्तु सह संसर्गः शोभते धर्मदार्ढ्यिभिः ।

ॐ Cn: दाद्वेज स्पन्देन हीनः, जायासदृशः सन् । नदान्त इत्येकं पदम् । दानं जाज्वरच्छेदनबोरित्वस्मात् कर्तरि क । तदन्तो नदान्तः, हिंसाशून्य इत्यर्थः ॥ Cv: दाद्वेज हीन इत्यत्र दाद्वं कलामु कौशल्यम् । ॐ — ४) Ds लोके हसिन्; Ds १ स वै (Ds om. वै) लोकेसिन् (for लोके-सिन्वै). Ks जावैते; Daa as Gs जावोः; Ts जावैः (for जावैः).

Colophon. Śi Gs missing: Ks 5 B1-5 Daa as Daa as Ds Ds 5 Gs 5 M1-4 absent. — Subparvan: K1.2.4.5.7 Bo. 5.5.5 Daa as Daa as Ds Ds 5 T Gs 5 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. names: K1.2.4.5.7 V1 Bo. 5-5 Daa as Daa as Ds Ds 5 पराशर (Bo Da 'स'; Bs 'सु') रगीता; T1 कृष्णाकांक्षेनदीह्वनः; M1. 5 पराशरगीतासु दानप्रवर्त्ता. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks 117; B1 G1. 5 116; Dn1 118; Dn4 Ds Ms 117; Ds 101; T1 16; T1 129; Gs 132; M1. 5. 7 115. — Śloka no.: Daa Dn1. 5 23; Dn1 14.

282

ॐ This adhy. is missing in Śi Gs (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 *) Gs वृत्ति (for वृत्तिः). K1.2.4.5 V1 Bo. 5-5 Daa as Daa as (also as in text) Ds (marg. sec. m.). 5 Gs वर्णे (Gs 'वो') वे (for वर्णमयम्). T1 पर-वृत्तिः सत्काह्वर्यान्. ॐ Ca: अत्र वृत्तिर्वर्णमयं वनम् ॥ Cn: वृत्तिः जीविका । ॐ — ४) T1 नित्या; G1. 5 M1. 5-7 Cv नित्यं (for निमित्तम्). K1.2.4.5 V1 Bo. 5-5 Daa as Daa as (also as in text) Ds (marg. sec. m.). 5 Gs हीने वा शोभनेति (K1 'तेष'; K1. 5 'नेव') वा (Gs च). — ४) Ks प्रीत्योपनीता; Dn1 T1 प्रीत्योप-नीता (for प्रीत्योप). ॐ Cp: निर्दिष्टा, साक्षा-

नित्यं सर्वांशवत्स्यामु नामाङ्गिरिति मे मतिः ॥

यथोदयगिरौ द्रव्यं संनिकर्षेण दीप्यते ।

तथा सत्संनिकर्षेण हीनवर्णोऽपि दीप्यते ॥ ४

यादृशेन हि वर्णेन भाव्यते शुक्लमम्बरम् ।

तादृशं कुरुते रूपमेतदेवमवैहि मे ॥ ५

तस्माद्गुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन ।

C. 12. 1775
B. 12. 2941
K. 12. 299 5

देहिता । ॐ — ४) Ks Da. 5 7 5 Gs धर्मिष्ठः; B1 (marg. as in text) Dn1 Ds 5 धर्मिष्ठा; Dn2 धर्मिष्ठान् (for धर्मिष्ठान्). B1 (marg. as in text) अक्षते (for कुरुते). Daa as यथा (for सदा). T G1. 5 M1. 5-7 नृविष्टं कर्म कुर्वतः.

2 *) Ks Ds नैवान्ति (for चेन्नास्ति). — ४) T M1. 5-7 ध्रुवा (for ध्रुवा). — ४) Da. 7 G1 न वृत्तिः; Gs अवृत्ति (for न वृत्तिः). Ks Da. 1. 5 T1 G1 मार्गः; Dn2 (by corr. as in text) मार्गः (for मार्गेत्). ॐ Cn: परतः, प्रैवर्गिकतेषाम्यतिरेकेण । ॐ — ४) Ks Ds शुश्रूषां; Dn1 शुश्रूषा. Ks Da तु; Gs तत् (for तु). Ds प्रयोजयत्.

3 *) G1. 5 सह तु (by transp.). K1 संसर्गः; G1 संसर्गं (for संसर्गः). — ४) Dn4 ब्रह्म (for धर्म-). — ४) T1 नित्यः; Gs वृत्ति (for नित्यं).

4 = (var.) Hitopadeśa, Prastāvanā, st. 31. — ४) Ks यथोदयः; Ds यथोदयो (for यथोदय-). Ks द्रव्यः; G1. 5 द्रव्यं (for द्रव्यं). ॐ Cv: द्रव्यं, स्फुटि-कादि । ॐ — Da. 7 om. (hapl.) 4th. — ४) Ks [जा]मः; V1 तत् (for सत्). K1.2.4 संविधानेन (for 'कर्णेन'). T1 यथा सन्निनिकर्षेण. ॐ Cv: संवि-कर्णेन, सर्वांसि संनिकर्षेण । ॐ — ४) Gs वर्णेन (for वर्णोऽपि). Ks हीन्यते.

5 *) B1 (marg. as in text) [हृ]ह (for हि). — ४) Ks Da. 5 एवमेतद् (by transp.); T G1. 5 एत-मेवम्; M1 एतदेवम्. B1 Da. 5. 5 Gs अवैहि मे; Gs अवैहि (sic) (for अवैहि मे).

6 V1 reads 6th-7th on marg. — ४) T1 रज्येथुः; G1. 5 रज्येथा (Gs 'थ'); M1 राज्येथा (for रज्येथा). — ४) Ks यथावत्; Da. 7 यथावत्; G1 च कोचं (for यथावत्). ॐ Cv: यथावत्, शरीरं यथावत्,

C. 12. 10778
B. 17. 29 (C. 12)
K. 12. 299. 6

अनित्यमिह मर्त्यानां जीवितं हि चलाचलम् ॥ ६
सुखे वा यदि वा दुःखे वर्तमानो विचक्षणः ।
यच्चिनोति शुभान्येव स भद्राणीह पश्यति ॥ ७
धर्मादपेतं यत्कर्म यद्यपि स्वान्महाफलम् ।
न तत्सेवेत मेधावी न तद्वितमिहोच्यते ॥ ८
यो हत्वा गोसहस्राणि नृपो दद्यादरक्षिता ।
स शब्दमात्रफलमाप्राप्ता भवति तस्करः ॥ ९
स्वयंभूरसृज्याग्रे धातारं लोकपूजितम् ।
धातासृजत्पुत्रमेकं प्रजानां धारणे रतम् ॥ १०

चेतन्यमचलम् । ॥

7 V1 reads 7^{ab} on marg. — ^a) G1 s आचिनोति (for यच्चि). — ^a) Das. as न; G2 सु. (for स). Dm Dm तन्नागीह; T2 G2 हि भद्राणि (for भद्राणीह). G1 सहस्राणीह पश्यति. ॥ Cn (reading तन्नाणि): तन्नाणि, आनाणि । ॥

8 ^a) Ds यः (for यत्). — ^b) K2 -बलं (for -फलम्). — ^c) Ds तं (for तत्). — ^d) T न हि तद्वितमुच्यते; G1 s न तद्वि तप उच्यते. — After 8, T G1 s M1. s-1 ins.:

742* धर्मेण सहितं यत्तु भवेदद्वयकोदयम् ।

तत्कार्यमविकलं कर्माश्रयतुसावहम् ।

[(L. 2) G1 कर्माश्रयन् (for 'लन्').]

9 Gs om. 9. — ^a) K1 हित्वा; Ks कृत्वा; Ds. 1 Gs C7 हत्वा; T G1 नित्यं; M1. s-1 दद्याद् (for हत्वा). ॥ C7: हत्वा, प्रजापीडनं कृत्वा । ॥ — ^b) M1 हत्वा; M1. s हित्वा; M1 हत्वा (for दद्याद्). Das अरक्षिताः; Ds च दक्षिणा; M1. s-1 अरक्षितः (for अरक्षिता). — ^d) Ks तस्करः (for तस्करः).

10 ^a) T G1 s स्वयंभुर (for 'सुर'). K1 Bs Daa as व्यग्रे; K2. s अग्रे; K1 Da. s G1 s स्वग्रे; Bs (marg.). s (marg. as in text) D1 T G2 M1. s-1 ह्यग्रे (for व्यग्रे). — ^b) Ks V1 Bo. s. 1. s Daa. as Dm1. ns Ds Da. s. s. s Gs -सृज्यं (for -पूजितम्). — ^c) Ks धाता (for धाता). Das सृज्यः; Ds सृजति (hyper-metric) (for [अ]सृज्य). Gs योसृजत्पुत्रमेकं वै. ॥ Cn: पुत्रं, परमंवेदताम् ॥ C7: पुत्रं, परमं धर्मं वा । ॥ — ^d) Ks V1 Ba. s. 1. s (marg. as in text). s Daa. as Dm1. ns Dm Da. s. s-1 Gs M1. s-1 लोकानां (for

तमर्चयित्वा वैश्यस्तु कुर्यादत्यर्थमृद्धिमत् ।
रक्षितव्यं तु राजन्यैरुपयोज्यं द्विजातिभिः ॥ ११
अजिह्वैरश्वक्रोधैर्हव्यकव्यप्रयुक्तभिः ।
शूद्रैर्निर्माजिनं कार्यमेवं धर्मो न नश्यति ॥ १२
अप्रनष्टे ततो धर्मे भवन्ति सुखिताः प्रजाः ।
सुखेन तासां राजेन्द्र मोदन्ते दिवि देवताः ॥ १३
तसाद्यो रक्षति नृपः स धर्मेणामिपूज्यते ।
अधीते चापि यो विप्रो वैश्यो यश्चार्जने रतः ॥ १४
यश्च शूश्रूषते शूद्रः सततं नियतेन्द्रियः ।

प्रजानां). Ds नुतं (for रतम्). Ds लोकानां धारणेत्तरं.

11 ^a) G2 वैश्यास्तु. — ^b) K1 अनर्थम्; Ks अत्यन्तम् (for अत्यर्थम्). Ds. 1 ऋद्धिमान् (for 'मत्'). K1 कुर्यादत्यर्थमृद्धिमत्; Ds 'त्यर्थमृद्धिमत्'. — ^c) Ks Bs (marg.) T2 च; Ds सु. (for तु). K1 राजन्यो; Ds राजन्ये. — ^d) K1 Da. s उपयो (Da 'वा') रयं; Ds 'वोदय'; T1 M1. 1 'वोदय'; T2 'वोदया (for 'जयं').

12 K1 om. (hapl.) 12^{ab}. — ^a) Ks अजिह्वैर (for अजिह्वैर). Ks असृष्टे क्रोधैर; Daa असृष्टक्रोधैर; Ds T G1 s Cs अजितप्रसूयै (Dm 'क्षै'; T2 Cs 'क्षै') र; Ds. 1 विगतक्रोधैर (for असृष्ट). ॥ Cn: असृष्टक्रोधैर, विषमक्रोधैरहीने । ॥ — ^b) G1 शूद्रैर; M1 शूद्रे (for शूद्रैर). K1 निर्माजनं; T1 धर्माजिनं (for निर्मा). ॥ Ca: निर्माजिनं, भाण्डादीनां प्रक्षालनं तदर्थजलापाहरणं वा ॥ Cs: निर्माजिनमिति शूश्रूषोपलक्षणम् । ॥ — ^d) T1 दुष्यति (for नश्यति).

13 ^a) Ks Gs अप्रनष्टे. K1 धर्मो; Gs धर्म (for धर्मे). — ^b) Ks सुखितः; Ks Bo. s (marg. as in text) Ca सुखितः; D1 सुखतः (for सुखिताः). — ^d) Ks D1 मोदते. K1 (int. lin.; sec. m.) दिव्य- (for दिवि).

14 ^a) K1 रक्षितः. Ks. s G1 s M1 नृप (for नृपः). — ^b) Ds. 1 तद्; T G1 s स्व. (for स). Ks [अ]क्षि; Bs Dm1. ns Ds Da. s. s. s [इ]ति; Bs (marg. as in text) T2 G1 s इ (for [अ]क्षि). K1. 2. 4 V1 Bs. s (orig.). s Daa. as -युज्यते; B1 -युज्यते; Bs (marg.) -रयते (for -पूज्यते). K1 Da. s प्रजाधर्मेण संयुक्तः. — ^c) Ks अधीते (for अधीते).

15 ^a) K1 Da. s तु (for च). K1. 1 शूश्रूषते. Daa शूरः (for शूद्रः). — ^c) K1 Bs. s (marg. as

अनोऽन्यथा मनुष्येन्द्र स्वधर्मान्परिहीयते ॥ १५
 प्राजसंतापनिर्दिष्टाः काकिण्योऽपि महाकलाः ।
 न्यायेनोपाजिता दत्ताः किमुतान्याः सहस्रशः ॥ १६
 मन्कृत्य तु द्वित्रातिभ्यो यो ददाति नराधिर ।
 यादृशं तारुणं नित्यमश्रुति कलमूर्जितम् ॥ १७
 अभिगम्य दत्तं तुष्टा यदन्यमाहुरभिष्टुतम् ।
 याचिनेन तु यदनं तदाहर्म्यमं बुधाः ॥ १८

अवज्ञया दीयते यत्तद्वैवाश्रदयापि च ।
 तदाहर्म्यमं दानं मूनयः सत्यवादिनः ॥ १९
 अतिक्रमे मज्जमानो विविधेन नरः सदा ।
 तथा प्रयत्नं कुर्वति यथा मूढेन संग्रहान् ॥ २०
 दमेन शोभते विप्रः क्षत्रियो विजयेन तु ।
 धनेन वैश्यः शूद्रस्तु निर्व्वं दास्येन शोभते ॥ २१

12. 19. 21
 12. 19. 21
 12. 19. 21

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

17 text; s Das. as Ga. s ततो (for अतो). Das मनु-
 ष्येन्द्रः. — ^a / Dsi परिभूयते.

16 " / Dsi प्राजसंताप (for प्राज). Ks Das Ga
 निर्दिष्टा; G1 निर्दिष्टा; M1 s. s निष्कृष्टा; M1 निर्दिष्टा
 (for निर्दिष्टा). ☞ Cs: प्राजसंतापनिर्दिष्टाः, धुमसंभवे
 प्राजसंभवे देहीति याचिताः । वदन्, प्राजसंतापं सोऽपि निर्दि-
 ष्टः, दत्ताः ॥ Cv: कस्यचिप्राजसंतापे सति निर्दिष्टाः, दत्ताः । ☞
 — ^b) K1. s. s. s V1 Bo. s-s Das. as Dni Ds Ds. s-s
 Ca काकिण्योपि; T2 काकिण्योपि; G1 काकिण्योपि; G2
 काकिण्योपि; G3 काकि (for काकि). Ks T2 महाकलाः;
 K1 G1 'कलः' (for 'कला'). M1. s-1 काकिण्योपि महा-
 कला. ☞ Ca: काकिनी मापकचतुर्धातः, पञ्चचतुर्धातो
 वा ॥ Ca. s: विज्ञप्तिवराटिकाः । ☞ — ^c) K1 न्यायेन.
 Ks T2 [उ]पाजितं (for 'जिता'). Ks दत्ता; Dsi दातां
 (for दत्ता). Ds 1 न्यायोपाजिता दाता. — ^d) K1.
 s. s Da. s. s. s न पराधाः (K1 'भू'; Ds. 1 'धी'); G1. s
 किमुतान्ये (for 'तान्ता'). Da. s सहस्रशः.

17 ") Ds सङ्कृष्टा. Bo. 1 Dni na Ds Ds. s. s
 हि (for तु). — ^b) Bo. s. 1 Dni. na Ds Ds-s T G1. s
 नराधिरः. — ^c) Ks तारुणं तारुणं (by transp.).
 — ^d) Ks कलमूर्जितं; Ds. 1 'मूर्जितं'; G2 'निर्जितं' (for
 'मूर्जितम्').

18 ") Hypermetric. K1 तुष्टा (for तुष्टा). T2
 M1. s-1 च (for यद्). Ks V1 Bo. s Das. as Dni Ds
 Ds. s (by corr.). s अभिगम्य च (Bo तु) वस्तुष्टा; K1
 Dni Ds (before corr.). s. s. s. s 'य च तुष्टा यद्
 (Dni Ds तं; Ds. s च); Bo T1 'य ददतुष्टा;
 Bo. s (both marg.). s Ds 'य च तं तुष्टा; G1. s
 'य तु यदत्तं; G2 'य दत्ता संतुष्टा. — ^a) Ks च(ने)-
 यः; Ks V1 Bo. s. s Das. as Dni Ds T G1. s M1. s

चर्मम्; K1 Bo. 1 Dni Ds. s. s दत्तम्; G1 यत्तम्;
 M1. s चर्मम् (for चर्मम्). Da om. (hapl) from
 भिष्टुतम् up to तदाहुर (in 19'). — ^a) K1 Dsi Ds
 याचिनेन च; Ds 1 'तेषु च' (for 'तेन तु'). — ^b) Bo
 Dsi Ds तम् (for तद्). K1. s. s पदं; T G1. s M1.
 s-1 चर्तं (for बुधाः)

19 Da om. up to तदाहुर (cf v. 1. 18). — ^a)
 Ks Das (by corr. as in text) अवज्ञया (for 'ज्ञया').
 — ^b) Ks V1 Bo. s-s Das. as Dni. na Ds Ds. s. s
 वा (for च). — ^c) Ks Dni. na Ds Ds. s. s तम्
 (for तद्). G1 जाह (for जाहुर). Ks मज्जमे;
 Das मज्जमे (for मज्जमे). K1 दत्तं (for दानं).

20 ") K1. s Bo. s (marg. as in text) Dni na
 Ds. s (by corr. as in text). s अतिक्रमे (K1 Dni
 'न'म्; Ks अतिक्रमः; K1 Bo Ds Ds Cv 'क्रमे' (for
 'क्रमे'). — ^b) K1 विविधैस्तु; V1 Bo. s. s (marg.). s
 Das. as Da. s. s. s T 'जे तु; Ds 'जे च' (for 'जेन'). K1
 रतः (for नरः). G1. s हा (G2 वि विधौ मा (G2 'धैमा')
 नः सदा. ☞ Cv: विविधेन नायोपायेन व्यसनार्थे मज्ज-
 मानः यथा अतिक्रमे । ☞ — ^c) V1 तदा. — ^d) K1
 संभवः; Bo Das. as Dni. na Ds Ds. s (marg. sec.
 m.). s. s Ca (gloss: गृहपात्रान्) संग्रहान्; T G1. s
 M1. s-1 किञ्चिदपि (for संग्रहान्).

21 ") K1. s. s दमेन (for दमेन). Ks दमेनातो-
 मते विप्रः. — ^b) K1. s Bo Ds Gs M1. s. s च; Das
 तु (for तु). — ^c) Bo (marg. as in text) च (for
 तु). K1 चनेन शोभते वैश्यः. — ^d) K1 शूद्रो (for
 निर्व्वं). K1 Ds T2 दास्येन; Bo Dni दास्येन (for
 दास्येन). ☞ Ca: दास्येन, चर्ममयसुखायामास्येन । ☞

२८३

C. 12. 10791
B. 12. 298/41. 1
K. 12. 300. 1

पराशर उवाच ।

प्रतिग्रहागता विप्रे क्षत्रिये शुद्धनिर्जिताः ।

वैश्ये न्यायार्जिताश्चैव शूद्रे शुश्रूषयार्जिताः ।

स्वल्पाप्यर्थः प्रशस्यन्ते धर्मस्यार्थे महाफलाः ॥ १

नित्यं त्रयाणां वर्णानां शूद्रः शुश्रूषुरुच्यते ।

क्षत्रधर्मा वैश्यधर्मा नावृत्तिः पतति द्विजः ।

Colophon. Ś1 Gs missing; Ks s B1-3 Da1. a1
Dn2. n2 D1 Ga. s M2-4 absent. — Sub-paran:
K1. 2. 1. 5. 7 V1 Bo. 5-8 Da2. a1 Dn1. n2 D2. 3. 5-8 T
(G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 1. 5
V1 Bo. 5-8 Da2. a1 Dn1 Ds D2. 5-8 पराशरगीता; K1
D1. 3 पराशर (K1 'स' रगीतायां स्वकर्मप्रशंसा; Ds पराशर-
गीताधर्मप्रशंसा; M1. 5 पराशरगीतायु चानुवर्ण्यवृत्तिकथनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Ks Ds1 18;
B1 T1 G1. 3 117; Dn1 119; Dn1 Da2 M1 118;
Ds G2 113; T2 130; M1. 5. 7 116. — Śloka no.:
Da2 Dn1 n2 Ds 21.

283

☞ This adhy. is missing in Ś1 Gs (cf. v. l. 12.
271. 13; 259. 1).

1 Ds om. the ref. — " Es D1 विप्राः; D2 विप्र
(for विप्रे). K1. 2. 1 V1 Es (marg. in as text) Ds-5. 3
Gs प्रतिप्र (K1 'ना' हार्जिता (Ds 'हरता; G2 'हार्जितो)
विप्रे (Ds 'प्राः; G2 'प्रः); Da1 Ds2 'प्रहगता विप्रे;
Ds M1 'प्रहगतं (M1 'लो) विप्रे; M1 'प्रहगता विप्रे.
— " Ds क्षत्रियं; Ds. 1 'वा. V1 Bo. 5. 1. 3 (orig.). 3
Da2 a1 Dn1. n2 Ds Ds. 1. 3 T1 Gs शुचिः; T2 G1 M1.
5-7 शुद्ध (for शुक्ल). G2 क्षत्रियो शुद्धनिर्जितः. — K1.
2. 4 om. (hapl.) 1st. Dr om. 1st. — " K1
Da2 Gs वैश्यो. Es (marg. as in text) न्यायगताश्च;
Ds न्यायगताश्च; G2 'नित्यं. ☞ Cs: न्यायार्जिताः,
कथं विप्रान् विपु कूटमानादिराहितेनार्जिताः । ☞ — " M1.
5-7 शुश्रूषयार्जिताः. Gs शूद्रः शुश्रूषयार्जितः. — " K1.
2. 4 अल्पे कथाः; Bs अल्पेप्यर्थाः; Da2. a1 अल्पाः; D2
Gs अल्पा अ (Gs अ) र्थाः; Ds T2 अल्पेप्यर्थाः; Ds
अल्पे वेर्थाः; G2 अल्पे व्यर्थाः (for अल्पव्यर्थाः). Ds1
Ds Gs प्रशंसते; Ds प्रशंसति; T2 'इत्येते. — " K1

शूद्रकर्मा यदा तु स्यात्तदा पतति वै द्विजः ॥ २

वाणिज्यं पाशुपाल्यं च तथा शिलोपजीवनम् ।

शूद्रस्यापि विधीयन्ते यदा वृत्तिर्न जायते ॥ ३

रक्षावतरणं चैव तथा रूपोपजीवनम् ।

मद्यमांसोपजीव्यं च विक्रयो लोहचर्मणोः ॥ ४

अपूर्विणा न कर्तव्यं कर्म लोके विगर्हितम् ।

महाफलः. Ds धर्मोत्साखवसीफलाः (sic).

2 ^b) V1 Bo. 5-8 Da2. a1 Dn1. n2 Ds D2. 3. 5. 3
Cs शुश्रूषुः शूद्र उच्यते. ☞ Cs: त्रयाणां शुश्रूषुर्द्विजो यो
नित्यं निवर्तं शूद्र उच्यते, शूद्रो भवतीत्यर्थः । ☞ — ")
Da2 (erroneously) reads वैश्यधर्मा twice. G2 क्षत्र-
धर्मो वैश्यधर्मो. — " K1 Ds. 2 ना (K1 नौ; Ds नो)-
वृत्तात्; T G1. 3 आपत्तौ; G2 M1. 5-7 नाप (Gs 'वृ' सौ
(for नावृत्तिः). Bo. 1 Da2. a1 Dn1. n2 Ds D2. 3. 3
Gs M1. 5-7 पतते; T G1. 3 पतते (for पतति). — B2
om. (hapl.) 2nd. — " K1. 5 Bo. 8 (marg.) Da2. a1
Dn1. n2 Ds D2. 3. 3 शूद्रधर्मा (for 'कर्मा'). T G1. 3
च (for तु). — " K1. 2 हि पतति (for पतति वै).

3 ^a) M1 वाणिज्यं. G2 M2-1 पशुपाल्यं. — ^b)
V1 M1. 1 -जीविनं; G1 -जीवितं. ☞ Cn: शिल्पं, चित्र-
लेखनादि । ☞ — G2 M1. 5-7 om. (hapl.) 3rd-4th; V1
reads the same on marg. K1 repeats 3rd after
4th. — " K1 2. 4 यथा; D1 तदा (for यदा). K1
G1 वृत्तिः; Cn (gloss: सेवारूपा) वृत्तिर् (as in text).
D1 अवाप्यते (for न जायते).

4 G2 M1. 5-7 om. 4th (cf. v. l. 3). V1 reads
4th on marg. — " K1. 2 रक्षावतरणं; K1 रंगावता-
रणं; Dn2 'वतरणाः; Ds2 'वुतरणं. ☞ Cs: रक्षावत-
रणं, नृत्यादिरूपोपजीवनम् ॥ Cn: रक्षे कथादिरूपेणावतरणम् ॥
Cv: नाट्यरक्षावतरणम् । वक्त्रनिष्पादेषु रङ्गकरणं वा । ☞
— ^b) Ds -जीविनं. G1 तथा जीवोपजीवितं. ☞ Cn: रूपो-
पजीवनम्, जलमण्डपिकेति दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धं, यत्र सूक्ष्म-
वस्त्रं व्यवहार्य चर्ममयैराकारैः राजमात्यादीनां चर्मा प्रदद्व्यते ॥
Cs: रूपवर्ती भार्या परेभ्यो दत्त्वा जीवं रूपोपजीवनम् ।
यद्वा, रामकृष्णादीनां रूपं गृहीत्वा जीवं रूपोपजीवनम् । ☞
— After 4th, K1 repeats 3rd. — " K1 2. 4 मध्यः;
Ds G1. 3 मध्यः (for मध्य) B2 -जीवं (for -जीव्यं).

कृतपूर्विणस्तु स्वजनो महान्धर्म इति श्रुतिः ॥ ५
संसिद्धः पुरुषो लोके यदाचरति पापकम् ।
मदेनाभिप्रुतमनास्तच्च न ब्राह्मण्यते ॥ ६
धूयन्ते हि पुराणे वै प्रजा विदण्डशामनाः ।
दान्ता धर्मप्रधानाश्च न्यायधर्मोत्तुवर्तकाः ॥ ७
धर्म एव मदा नृणामिह राजन्प्रशस्यते ।
धर्मवृद्धा गुणानेव सेवन्ते हि नरा भुवि ॥ ८

—⁴) Ks G1 विक्रपो; Ks. 9 V1 Bo 9-9 Das as Dns
na Ds Ds 2. 1-1 T2 विक्रपः; K1 विक्रपो (sic); Das
विक्रमं (for 'वो'). Das as लौह. K1 Da. 2 धर्मजो.

5 Bt damaged. —⁴) Ks अपूर्विता; Ks V1
Ba. 2 (marg.) 2 Das as Dns Ds (by corr.) Ds T2
Ca (gloss) पूर्वपुराणमेवितस्वधर्महीनेन अपूर्वेण; Ds
श्रुतेणापि; T1 अपूर्विकं; Cp (gloss) पूर्वपुराणमेवाहीनेन
अपूर्विता (as in text). —⁵) Cs: यस्य धर्मस्य राजावतरणा-
दिकं पूर्व न विद्यते सोऽपूर्वः । —⁶) Ks सर्व- (for
कर्म). K1 Dn Da. 2 T G1-2 M1. 1-1 लोक (for
लोक). —⁷) Hypermetric. Ks 7 V1 Bo 9-9 Das
as Dn1. na Ds Da. 2. 1-1 Cp कृत (Da. 1 'तं' पूर्व; T
कृतकर्मणः; M1 'पूर्वणम्'. V1 च; G1 lacuna; Cp
हि (for नु). T1 द्विजनो (for ल). K1. 2 कृतपूर्वजस्तु
स्वयतां (K1 'ज्यता') (sic). —⁸) Ca: कृतपूर्विकः, पित्रादि-
भिरापदि सेवितपरधर्मस्य । —⁹) K1 Da. 1 2 महा
(for महान्).

6 —⁴) K1 T1 Gs स सिद्धः; Das Ds1 Cs (gloss)
दुष्कर्मण्येन प्रसिद्धं) संसिद्धः; Dns Ds2 समुद्धः; Ds2
(marg.) स सुद्धः. —⁵) Cn: संसिद्धः, लब्धाववसादिः । —⁶)
K1. 2. 2 यदा भवति; G1. 2 यो वै चरति (for
यदाचरति). K1. 1 Da. 1. 1. 2 पातकं; K2. 2 पातकार
(K1 'कृत्') (for पापकम्). —⁷) Bs (marg.) च
(for [च]मि). K2 G1 कुतमना (for 'मनास्'). —⁸)
Bs (marg.) तनु; Das as तस्य (for तच्च). Ds उच्यते
(for उच्यते).

7 —⁴) Ds D1 T G1-2 M1 श्रुते. K1 Da. 1 (marg.
sec. m.) च; Bs (marg.) वै (for हि). K1 पुराणो
वै; V1 Ba. 2 Das as G2 M1. 1. 2 'जेपि; Bo. 1. 2
Dn1. na Ds Da. 2. 1. 2 T2 'जेपु; Bs (marg.) 'जे हि
(for 'जे वै'). —⁵) K1. 2. 2 'शासिताः; Da. 2 'साधनाः;
T G1 'शासनास्; G2 M1 'शासनाः. —⁶) K1. 2
M1 शोता; G1 दौत (for दान्ता). K1 धर्मप्रधानस्य;

न धर्ममसुरास्तात नामृष्यन्त जनाधिप ।
विवर्धमानाः क्रमशस्तत्र तेऽन्वाविशन्प्रजाः ॥ ९
तेषां दपेः समसवन्प्रजानां धर्मनाशनः ।
दर्पोन्मनां ततः क्रोधः पुनस्तेषामत्रायत ॥ १०
ततः क्रोधाभिभूतानां वृत्तं लज्जाममन्वितम् ।
ह्रीश्चैवाप्यनश्रद्राजंस्ततो मोहो व्यजायत ॥ ११
ततो मोहवर्षीताम्ने नापश्यन्त यथा पुरा ।

Bs 'जानाच' —⁴) Da स्वाधर्मै K1 धर्मोत्तुवर्तिका;
Ks Das Dn1 Da 'नुवृत्तिका'; K1 D1 'नुवर्तिका'.

8 —⁴) K1 7 Das Ds 2 नृणाम्. —⁵) Ds इति
(for इह). D1 एव (for राजन्). K1 प्रशस्यते; G1
प्रस्यते (for प्रश). —⁶) K1 Da. 2 धर्मवृत्ता; Bs
(orig.) 'वृत्ता; Bs (marg.) 2 Das as Da. 1 'वृत्ता;
Dns 'वृत्ताः; T G1 2 M1 1-1 'वृत्ता (for 'वृद्धा').
Ks एवम्. —⁷) Ks एवं ते हि नरा भुवि.

9 —⁴) Ks V1 Bs 7 Das as G1 तद्धर्मः; K1 धर्म
तम् (by transp.). —⁵) Ks Bs (marg. as in
text) 2 Das as नाद्रिवन्त (Ks 'ते'); Dn1. na (marg.
by corr.) नासृजन्त; G2 सुध्वं न. T G1-2 M1 1-1
मराधिप (for जना). —⁶) Ds विवृद्धमाना; G2
विवर्धमाने. —⁷) Ks Ds T1 G1-2 ते स्वाधिपः; Ks
ते द्वावि'; Bs (marg. as in text) तेनावि'; Das as
तेन्ववि'; Ds 1 तन्नावि'; Ds तेनावि'; Ts ते न्ववि'
(for तेऽन्वावि').

10 —⁴) Ks Bo. 2-2 Das as Dn1. na Ds Ds. 2. 1-1
T1 Gs तासां (for तेषां). Ks चर्षः[र्षः]. —⁵) Bs
Ds Ds. 2 T1 G1. 2 M1 धर्मशासकः (G1 'शास्'); G2
'शासनास्. —⁶) K1 धर्ममानां; Ks दत्तमानां; Bs.
2. 2 Das as दर्पोन्मानम्; D1 G2 'रमना; T G1. 2
दर्पो मानस् (for दर्पोन्मानां). T G1. 2 यथा; G2 तदा
(for ततः). Bo. 1 Das Dn1. na Ds Ds. 2. 1. 2 पञ्चास्;
Das lacuna (for क्रोधः). —⁷) K1. 2 पुनरेषास्;
Ks Bs. 2. 2 तत (Bs पुन) शासनास्; Bo. 1 Das as Dn1.
na Ds Ds. 2. 1. 2 क्रोधस्तासाम्; G2 M1 1-1 तदा तेषाम्
(for पुनरेषां).

11 —⁴) G1 'तत्तासां (for 'तत्तासां'). —⁵) G2 वृत्ति.
T1 G1. 2 च न्ववति; G2 'समन्वितं. —⁶) K1 [च]
ज्वालसद्; Ks [च]मि'; Ks [च]म्ब (for [च]म्ब').
Da. 1 श्रीशैलान्ध (Ds 'ज्वालसद्वाजंस्'; Ds corrupt;
T G1. 2 M1 1-1 ही (T Gs श्री) जाति न्ववतासां. —⁷)

C. 12. 1080B
B. 12. 283(4). 13
K. 12. 227. 12

परस्परावमर्देन वर्तयन्ति यथासुखम् ॥ १२
तान्प्राप्य तु स धिग्दण्डो नकारणमतोऽभवत् ।
ततोऽभ्यगच्छन्देवांश्च ब्राह्मणांश्चावमन्य ह ॥ १३
एतस्मिन्नेव काले तु देवा देववरं शिवम् ।
अगच्छञ्छरणं वीरं बहुरूपं गणाधिपम् ॥ १४
तेन स्म ते मगनगाः सपुराः पातिताः क्षिप्तौ ।
तिस्रोऽप्येकेन बाणेन देवाप्यायिततेजसा ॥ १५

K1. 2. 4 डोमो (for मोहो). K2. 4 विजायत (for ज्य').

12 " K1. 4 D1 लमो (for लतो). K2 परेतासा;
Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds1 D2. 2. 8 3 परी-
(Dn1 'रि') तासा; Ds1 'तासा (for 'ताले). —^b)
Ds1 (by corr.) नापद्यत; T1 'व्यति. Ds1 'पुरां; T
G1-3 M1. 1-7 'पुरं. —^c) K2 परंपरावमर्देन; T1 G1. 3
परस्परा (T1 'रं' विम्. —^d) K1. 3 वर्तयंतो; Ks. 1 V1
Ds D1. 2. 1. 9 G2 वर्धयंतो; Ks Bo. 6-9 Das. 24 Dn1.
n4 D2. 2. 8 3 वर्धयंतो. T G1. 3 M1. 1-7 विमोहिताः (for
यथासुखम्).

13 Bo partly damaged. —^a) K1 तां; Ks
lacuna; V1 ते; Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2.
2. 8 3 ता (for तान्). K1 तान्प्राप्य तु संधिगो (sic);
Ds. 7 ततः प्राप्य तु धिग्दण्डो. —^b) K1 Ds जयो (for
जतो). K1. 1 Bo Das. 24 Dn1 D4 जयेत्; K2 जयं
(sic) (for जयवत्. —^c) K1. 2. 8 V1 Dn1 Ds1 Ds
G2. 3 [स]भ्यगच्छद्; T1 [स]भ्यगच्छद्. T1 G1. 3 वेदां-
(G1 'दा' [स] (for 'देवां). —^d) Ds. 7 [ज]वमन्यते;
T 'मन्य तान्; G1 व्यतिक्रमात्; G2. 3 M1. 1-7 [ज]व-
मन्य ह (G2 च) (for 'मन्य ह). K2 ब्राह्मणानवमन्य च.

14 " G1 कालेन (for काले तु). —^b) Bs (marg.
as in text) देवपरं (for 'वरं). K1 D4. 9 G2 देव (G2
'वा देवं परं शिवं. —^c) Ks जगमत्; K1 'च्छत्. K1
Bs Das D2. 1-3 M1. 3 वीरं; Bs (marg.) T G1. 3
M1. 7 देवं; Dn1 Ds वीर; Ds1 वीर (for वीरं).
—^d) Ks V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 Das. 24
Dn1 n4 Ds D2. 2. 8 3 T Gs M1. 7 गुणाधिकं (T1 'वं);
Bs (marg. as in text) गुणार्थकं; G2 (also as in
text) विनाशिनं (for गणाधिपम्).

15 " K1. 2. 4 V1 तेन स्म ते च (V1 तेन) गगनाद्.
—^b) K1. 2. 4 जहुराः; Ks Ds सपुरा; Dn1 T1 सपुरा.
K1. 4. 7 Ds. 7. 8 T G1-3 पक्षिणः. —^c) K1. 2. 4 V1
Bs लहैव; Ks. 1 Bs. 7. 8 (marg.) 9 Das. 24 Ds. 2. 7. 8

तेषामधिपतिस्त्वासीद्भीमो भीमपराक्रमः ।
देवतानां भयकरः स हतः शूलपाणिना ॥ १६
तस्मिन्हेतुस्थे स्वं भावं प्रत्यपद्यन्त मानवाः ।
प्रावर्तन्त च वेदा वै शास्त्राणि च यथा पुरा ॥ १७
ततोऽभ्यपिञ्चान्नाज्येन देवानां दिवि वासवम् ।
सप्तर्षयश्चान्वयुञ्जन्नराणां दण्डधारणे ॥ १८
सप्तर्षीणामथोर्ध्वं च विपृथुर्नाम पार्थिवः ।

त्रिचैव (for तिस्रोऽपि). In Ds, the portion from
केन बाणेन up to the end of the Mokṣadharmapārvan
is lost on missing folios. T G2. 8 M1. 1-7 त्रिदे (T
G2 'दै') वरयेन बाणेन; G1 त्रिदेशेऽन्वेन वा'. —^d)
Ds (by corr.) [ज]प्यमित; G2 [ज]प्यमित (for [जा]-
प्यमित). T1 G1 देवस्थामिततेजसः. Cn: देवैरिन्द्रि-
वैराप्यायितेन तेजसा संस्कारशेषेण । C

16 Ds missing (cf. v. l. 15). V1 reads 16^a-17^b
on marg. —^a) T2 G1. 3 अपि (for अधि-). Das.
24 तेषामधिपतिस्त्वामी. —^b) Dn1 भीमे; Cs (gloss:
भीमनामा) Cv (gloss: महादेवः) भीमो (as in text).
Bs (marg.) G2 M1. 1-7 भीमको भीमविक्रमः. —^d)
K1 Ds. 2 (before corr.) सहितः (for स हतः).

17 Ds missing (cf. v. l. 15). V1 reads 17^a
on marg. —^a) Ds हतो. K2 तु तं; Ks स्थितं;
G1 कथं; G2 [स]व सद्; G3 तु स्वं (for सव स्वं).
G1 पारं (for भावं). —^b) K2 मानवा; Ds1 दानवा;
D2 मामकाः. —^c) K2 प्रवर्तन्त; Ks. 8 प्रावर्तं (Ks
'ते') ते; Bo Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 प्रापयन्तं (Ds1
'ते'). Ds. 7 [ज]य (for च). Ks Bo. 7. 8 Das. 24
Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 वेदान्मै; Ds. 7 वेदाश्च; T1 M1 वै
देवाः; T2 G1 M1. 2. 8 वै वेदाः (by transp.). —^d)
Ds. 7 यथासुखं; G2 M1. 1-7 यथापुरं.

18 Ds missing (cf. v. l. 15). —^a) Ks V1 Bo.
6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 [स]मिषिच्य; K1
Ds. 7 T2 G1 M1 [स]मिषिच्यद् (for 'मिषिच्य'). K1. 4. 7
V1 Ds. 9 राज्ये च; K2 राज्ये; Ds राज्ये; D1 राजा
तु; M1. 1-7 राज्ये तु (for राज्येन). —^b) K2 देवानां-
विच (sic); G2 देवा दिवि च (for देवानां दिवि). M1
वासवः. —^c) Ks Bs Das. 24 चायुज्यन्तं; K1 Ds.
चान्वयुज्यन्; Bs [स]मयुज्यन्तं; Bs [स]मुयुज्यन्तं; M1.
1-7 चान्वयुज्यन् (for चान्व'). —^d) K2 Bs (marg.)
दण्डधारणं; G1 'धारणैः.

राजानः क्षत्रियाश्चैव मण्डलेषु पृथक्पृथक् ॥ १९

महाकुलेषु ये जाता वृत्ताः पूर्वतराश्च ये ।

नेषामथासुरो भावो हृदयात्मापमपति ॥ २०

तस्मान्नैव भावेन मानुषेनैव पार्थिवः ।

आसुराण्येव कर्माणि न्यपेवन्मीमविक्रमाः ॥ २१

प्रत्यतिष्ठं नैष्वेव तान्येव व्यापयन्ति च ।

भजन्ते तानि चाद्यापि ये बालिशतमा नराः ॥ २२

तस्मादहं ब्रवीमि त्वां राजन्मचिन्त्य शास्त्रतः ।

संनिद्धाधिगमं कुर्यान्कर्म हिमान्मकं स्वजेन् ॥ २३

न संकरेण द्रविणं विचिन्तीत विचक्षणः ।

धर्माय न्यायमुन्मून् न तन्कल्याणमुच्यते ॥ २४

स स्वमेवंविधो दान्तः क्षत्रियः प्रियवान्भवः ।

प्रजा भृत्पुत्राश्च पुत्राश्च स्वधर्मेणानुयात्य ॥ २५

इष्टानिष्टममायोगो वैरं मौहादमेव च ।

अथ जातिमहमाणि बहूनि परिवर्तते ॥ २६

तस्मादुष्णेषु रज्येया मा दोषेषु कदाचन ।

C. 12. 253. 27
B. 12. 253. 27
K. 12. 253. 27

19 Ds missing (cf. v. l. 15). —^a) Ks: Ds अयोधः; Gs अयोधः. —^b) Bs: विप्रधुर; Ts Gs Ms: विप्रधुः; Gs स पृथुर (for विप्रधुर). T Gs पार्थिवः. Ks: Ds s. v. s पृथुनां च पार्थिवः. C: विप्रधुः. पृथुरेव विसिद्धो गुणैस्त्वयः ॥ Cn: विप्रधुः, स्मिन् पृथु प्रथमादवयवोपचयात्पृथु शरीरम्, तद्विज्ञोऽशरीरः परमात्मा । —^c) Ks: क्षत्रियश्च; Ks: Ds: रक्षितश्च. Gs राजानमप्यपि चम्पे. Cn: राजन्त इति राजानः पद-चक्रादिपाः गणेशाद्याः क्षत्रिया योगविज्ञविनाशिनः । C

20 Ds missing (cf. v. l. 15). —^a) Das संजाता; Gs ये जाता (for ये जाताः). —^b) Ks Bs (marg.) Dn: ns Ds Ds s. s वृद्धा; Ds: v वृद्ध (for वृत्ताः). Ks पूर्वतराश्च; Ks: Bs: v Ds s 'तर'; Ds: v पूर्व चरम् (for पूर्वतराश्च). Das ते (for ये). —^c) Das: ns Dn: ns Ds Ds s. s जवि (for जय). —^d) Bs: v s (marg. as in text); [ज]चरन्ति; Dn: Ds Gs [उ]प'; Gs Ms: s-1 [ज]चरन्ति.

21 Ds missing (cf. v. l. 15). —^a) Ks च (for [ए]व). —^b) Ks: v Ds: v Gs पार्थिव; Das: ns पार्थिवः. —^c) Ks न्यपेवन्; Ks: v Bs: s-3 Das: ns Dn: ns Ds Ds s. s-3 Ms 'सेवन्; Ms: v 'वेवन् (for 'वेवन्).

22 Ds missing (cf. v. l. 15). —^a) Ks: V: Ds s. v. s T Gs प्रत्यतिष्ठत; Bs (marg. as in text) प्रति-तिष्ठति; Gs प्रत्यतिष्ठत (for 'तिष्ठत). Ms तान्येव (for तेन्येव). Ks प्रत्यतिष्ठत तेन्येषु (sic). —^b) Ks: V: Bs: s. v. s (marg.) s Das: ns Dn: ns Ds Ds s. s [च] वि (for च). —^c) Ks: Ds: v जयति; T जयति; Gs Ms: s भुजंते. Ks: s तेव; Bs चापि; T [ए]वाति (for वाति). V: चाप्याति (for चाप्याति). —^d) Ks V: Bs: s. v. s Das: ns Dn: ns Ds Ds s. s Gs Ms: s-1

बालिशतरा. Dn: जनाः (for नराः)

23 Ds missing (cf. v. l. 15). —^a) V: द्वं (for अहं). Ks Ts Ms: s-1 त्वा (for त्वां). —^b) T Gs: s रात्र्यं (for रात्रम्). —^c) V: Bs: s. v. s Das: ns Ds: v T Gs: s Ms: s-1 संनिद्धाया (Ds 'दोषि; Ms 'विद्धाया'गमं कुर्यात्. Cn: संसिद्धो निवसिष्य जाय्या, तदधिगमं जायमज्ञानं, आसुरमावनिदुष्ये संपादनीय-मित्यर्थः । —^d) Das Ds सिद्ध्यमकं (by metathesis).

24 Ds missing (cf. v. l. 15). —^a) Ks: s नाम-त्कारेण; Ks V: न संकरेण; Dn: सिद्धं; Ds तमं (for न सं). —^b) Ks V: Bs: s. v. s (marg.) s Das: ns Dn: ns Ds Ds s. s प्र' Bs [marg.] also प्रा-चिन्ती (Das: ns 'नि'वाद्; Ds: v विचिन्तीति; T Gs: s Ms: s-1 'न्वीवाद् (for 'न्वीत). —^c) V: Bs Dn: Ds: s. v. s चर्माय; Gs चर्माय. —^d) Ds कर्मायश्च; Ds कामार्थम् (for कल्याणम्). Ds उच्यते (for उच्यते).

25 Ds missing (cf. v. l. 15). —^a) Ks: Ds: s तत्त्वम्; Ts सत्यम्; Gs सत्यम्; Gs स तम् (for स त्वम्). —^b) Ks: s क्षत्रियः. Dn: प्रियवाचय; Gs 'वाचयाः. —^c) Ks चर्माय (for पुत्राय). Ks प्रजा-भ्यम्वाय पुत्राय (s. o); Dn: Gs प्रजाः पुत्राय भृत्पुत्राय. —^d) Ks सु- (for स्व). Ds: v [च]मुपाकलयन्.

26 Ds missing (cf. v. l. 15). —^a) Ks समा-योः; V: Das Dn: ns Ds: s Ts Gs 'योगे; Ts तमो-योगे (for -समायोगो). —^b) Ts वैरलोहदमेव च. —^c) Ks अजाति च (sic); Ks: Ds: v जवि जाति (for जय जाति).

27 Ds missing (cf. v. l. 15). Das reads 27"-28" on marg. —^b) Ds Ds दुःखेषु (for दोषेषु). Ks कथं च नः; V: Bs: s. v. s (marg. as in text) Das: ns Dn: ns Ds Ds s. s कथं चन (for कदाचन). —^c)

C. 12, 10918
B. 12, 280(A) 28
Y 12, 300, 28

निर्गुणो यो हि दुर्बुद्धिरात्मनः सोऽरिरुच्यते ॥ २७
मानुषेषु महाराज धर्माधर्मौ प्रवर्ततः ।
न तथान्येषु भूतेषु मनुष्यरहितेष्विह ॥ २८
धर्मशीलो नरो विद्वानीहकोऽनीहकोऽपि वा ।

आत्मभूतः सदा लोके चरेद्भूतान्वर्हिसयन् ॥ २९
यदा व्यपेतहृल्लेखं मनो भवति तस्य वै ।
नानृतं चैव भवति तदा कल्याणमृच्छति ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

२८४

पराशर उवाच ।

एष धर्मविधिस्ततः गृहस्यस्य प्रकीर्तितः ।

तपोविधिं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १
प्रायेण हि गृहस्यस्य ममत्वं नाम जायते ।

G₂ निर्गुणेन (for 'गो यो'). K₂ वे; Bo. 1. 2 Das. 2. 2 Dn₁ n₁ Ds D₂ 2. 2 [5] पि; B₂ स (for यो). Dn₂ च (for हि). —^a) T₁ G₁ 2 आत्मना (for 'न'). K₁ 2. 2 स निवर्तते; K₂ V₁ B₁ 2 Das. 2. 2 D₁ 7 T G₁ 2 सो- (V₁ जो) तिरिच्यते; Bo. 2 Ds D₂ 3 (marg.) 2 सोनि- (D₂ 'तु' कथ्यते; B₂ [5] प्वमि (marg. स नि) कथ्यते; B₂ (marg.) स विरुच्यते; Dn₁ n₁ Ds Cn (gloss: कर्त्तव्यं तुष्टो भवति) सोतिर (D₂ 'रि' कथ्यते (for सोऽरि- कथ्यते)).

28 D₂ missing (cf. v. l. 15). D₂ reads 28^{ab} on marg. —^a) K₁ 2. 2 D₂ मानुष्येषु. —^b) D₂ om. धर्मा. K₁ 2 धर्मा (K₂ 'र्म') धर्मै. K₁ 2. 2 प्रव- र्तेत; K₂ 7 प्रवर्तत; G₁ 2 'र्तितः. —^c) D₂ 7 धर्मेषु (for भूतेषु). —^d) K₁ 2 T G₁ मानुष्य. K₂ इव (for इह).

29 D₂ missing (cf. v. l. 15). —^b) K₂ इहको; M₁ इहको (for इहको). D₂ इहकालीहकोपि वा (sic). —^c) C₂ Cv: आत्मभूतः, आत्मनि परमात्मनि भूतः जातः । C₂ —^d) D₂ [5] चरद्; G₁ चर (for चरेद्). D₂ सूचानि (for भूतानि). K₁ 2. 2 Bo. 2 (marg. as in text) Dn₁ n₁ Ds D₂ 2. 2 T₂ G₁ 2 जर्हिसया (for 'च').

30 D₂ missing (cf. v. l. 15). K₂ om. 30^a. —^a) D₂ यदा (for यदा). V₁ [5] प्वयेत; B₂ (marg. as in text) 7 D₂ 2. 2 चापेत (for व्यपेत). D₂ (by corr. sec. m.) हृल्लेखं (for हृल्लेखं). C₂ Cn: इति लिख्यत इवेति हृल्लेखा वासना ॥ Cv: हरतीति हृत्, हृत्, तस्य लेखा कदा व्यपेत यस्यात् तत्तथोक्तम् । हृत्वं लिखति विदारयतीति हृल्लेखः कामो वा । C₂ —^b) K₂ om.

(hapl.) from तस्य वै up to भवति (in 30^a). G₁ 2 तस्य वै (for तस्य वै). —^c) K₁ 2. 2 V₁ Bo. 2-2 Das. 2. 2 Dn₂ D₂ 2. 2 G₁ 2 नानृत (K₁ 'ता' च). G₁ चेह (for चैव). C₂ Cn: नानृतम्, अनृतमहंकारोऽज्ञानं वा, तद्भ्रष्टम् । C₂ —^d) K₂ V₁ Bo. 1-2 Das. 2. 2 Dn₁ n₁ D₂ 2. 2 (by corr.) जर्हति; D₂ हृच्छति (for क').

Colophon. Ś₁ D₂ G₂ missing; K₂ 2 B₁ 2 D₂ 2. 2 Dn₂ n₂ D₁ G₁ 2 M₁ 2 absent. — Sub-parvan: K₁ 2. 2. 2 V₁ Bo. 2-2 Das. 2. 2 Dn₁ n₁ Ds D₂ 2. 2 T G₁ 2 M₁ 2-2 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₁ 2. 2. 2 V₁ Bo. 2-2 Das. 2. 2 Dn₁ n₁ Ds D₂ 2. 2 M₁ 2 पराशर- गीता; K₁ D₂ 2. 2 पराशरगीतासु धर्मप्रसिद्धिः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ D₂ T₁ G₁ 2 118; Dn₁ M₁ 120; Dn₂ D₂ 119; D₂ 1014 (sic); T₂ 131; G₂ 130; M₁ 2. 2 117. — Śloka no.; Das. 2. 2 Dn₁ n₁ Ds 31.

284

This adhy. is missing in Ś₁ D₂ G₂ (cf. v. l. 12, 274, 13; 283, 15; 259, 1).

1^a) D₂ 7 धर्म एवंविधस्तात. —^b) G₂ गृहस्तस्य. —^c) D₂ ततो (for तपो). K₂ विधिस्; G₁ विधीश्च (for विधि). K₂ तु; T G₁ 2 च (for तु). Dn₂ वक्ष्यामि. —^d) K₁ 2 तं (for तन्). K₂ Dn₂ निग- दितः (for 'दतः').

2^a) K₂ Bo Das Dn₁ n₁ D₂ 2. 2 च; B₂ (marg. as in text) D₂ 2. 2 M₁ 2-2 [ह]ह (for हि). G₂

मङ्गागतं नरश्रेष्ठ भावैस्ताममराजमैः ॥ २
 गृहाण्याभित्य गावश्च क्षेत्राणि च धनानि च ।
 दाराः पुत्राश्च भृत्याश्च भवन्तीह नरस्य वै ॥ ३
 एवं तस्य प्रवृत्तस्य नित्यमेवानुपश्यतः ।
 रागद्वेषौ विवर्धेते हानित्यत्वमपश्यतः ॥ ४
 रागद्वेषामिभूतं च नरं द्रव्यवशानुगम् ।
 मोहजाता रतिर्नाम समुपैति नराधिर ॥ ५
 कृतार्थो भोगतो भूत्वा स वै रतिपरायणः ।

लामं ग्राम्यसुखादन्यं रतिनो नानुपश्यति ॥ ६
 ततो लोभमिभूतात्मा मङ्गादध्वने जनन् ।
 पुष्ट्यर्थं चैव तस्येह जनस्यार्थं विकीर्षति ॥ ७
 स जानन्नपि चाकार्यमर्थार्थं सेवते नरः ।
 बालस्नेहपरीतात्मा तन्ध्यावाचानुपश्यते ॥ ८
 ततो मानेन संपन्नो रक्षन्नात्मपराजयम् ।
 करोति येन भोगी स्वामिति तस्माद्विनश्यति ॥ ९
 तपो हि बुद्धियुक्तानां शाश्वतं ब्रह्मदमेनम् ।

C. 12. 234. 10
 B. 12. 234. 10
 K. 12. 234. 10

गृहस्थस्य. — ¹) Da. s समारं (for समारं). Kt Da. s
 Gt नामिजायते (for नाम जा). — ²) Ks Ds. s (by
 corr. as in text, sec. m) Ds. s समारां; Ds
 नामागतं (for मङ्गा). Ds om (hapl.) from श्रेष्ठ up
 to नर (in 3^d). — ³) Kt. s s Bo Dn. n. s Ds
 Ds s सारै राजसतामसैः.

3 Ds om. up to नर (cf. v. 1. 2). — ⁴) Kt. s s
 Bs Da. s Ds. s Tt गृहानाभित्य. Gt भावश्च (for
 गावश्च). — ⁵) Das विविधानि (for च धनानि). — ⁶)
 Gt. s प्रजाय (for पुत्राश्च). Ds दारा भृत्याश्च पुत्राश्च;
 Tt दारान्भृत्याश्च पुत्राश्च. — ⁷) Bs (marg.) हि (for
 [ह]इ). Ks न तस्य (for नरस्य).

4 ¹) Bs (marg.) भूत (for तस्य). — ²) Ks
 -वश्यत (for -वश्यतः). — Kt. s s Tt Gt om (hapl.)
 4th. — ³) Da. s -द्वेषे; Gs -द्वेषेण (hypermetris)
 (for -द्वेषौ). Dn. s विवर्धते; Ds -वर्धते; Ds. s Tt
 Gs Ml. s-1 प्रवर्धते (for विव). — ⁴) Ks अपश्यत
 (for -वश्यतः). Bs. s हानित्यमनुपश्यतः; Bs 'लत्वमनु-
 स' (hypermetris).

5 ¹) Tt भूतश्च; Gt भूतस्य (for -भूतं च). — ²)
 Das -वशानुगः (for -वशानुगम्). Tt नरैरे हवशानुगं.
 — ³) Dn. s -जात (for -जाता).

6 ¹) Ks भोगिनो. Ks Bo. s-1 कृ (Bo. s. s [marg.]. s
 र) लयं भोगिनां (Bo. s 'नं' लयत्वा; Kt Ds. s Ds. s
 (marg.]. s रत्यर्थं भोगिनस्य (Kt 'नोत्स' लयत्वा; Vt Dn.
 ns Dn. s Ds. s Tt Cn कृत (Vt 'त्य' र्यं भोगिनं मत्वा
 (Ds. s लयत्वा); Das. as Ds. s Gs Ml. s-1 Ca रत्यर्थं
 (Das हत्यर्थं [sic]; Ds. s कृत्यार्थं; Cs हत्यर्थं) भोगिनो-
 लयत्वा; Tt Gt कृत्यार्थं भोगिनां (Gt 'तं' लयत्वा; Gs
 रत्यर्थं च चर्त्त लयत्वा. ॥ Ca: भोगिनोत्यत्वा, हवशानु-
 गत्वत्वा, सेविता । ॥ — ²) Kt. s s Vt Bs (marg.
 as in text) लोभाद्; Tt लाम (for लामं). Kt

Da. s प्राप्य; Gt प्राप्त (for प्राप्त). Kt Vt Bs
 (marg. as in text) अन्यद् (for अन्यं). — ⁴) Da. s
 रं (Ds र) रतिनो (for रतिनो). Das. as नात्र; Ds जाय
 (for नानु-).

7 ¹) Ks संवाद् (for मङ्गाद्). Kt Da. s संग्राह
 रयते च (Ds ज) नं; Ds. s संग्राहा जायते नरः. — ²)
 Kt. s Vt चापि; Bs चेद् (for चैव). Kt. s s Bs
 1. s (marg. as in text) s Das Ds. s तस्यैव; Dn. s
 तस्यैव (for तस्येह). Kt Da. s पुष्ट्यर्थं यु तदस्यैव; Ds
 'र्थं तस्य चैवेह. — ³) Cn (gloss: विश्रितति, वृत्त्यर्थं
 कुसीदम्भापारं करोति) विकीर्षति (for चिकी').

8 ¹) Ds. s Tt Gt. s संजानन् (for स जानन्). Bs
 (marg.) चालयार्थम्; Ds. s Ds. s वाकार्यम् (for वाका').
 — ²) Ks जयार्थं; Bs Ds. s जयार्थं; Bs (marg.)
 जकार्यं (for जयार्थं). Gs Ml. s-1 पुनः (for नरः).
 — ³) Bs Dn. ns Ds वाकः; Ml. s-1 वाळे (for वाकः).
 — ⁴) Da. s -तप्यति (for -तप्यते). Kt. s s तप्यवार्था-
 नुपश्यति.

9 ¹) Kt. s संसक्तो; Ks 'बुक्तो; Kt Da. s T
 Gt. s Ml. s-1 मतो (for 'पन्नो). — ²) Da. s रक्षन्नात्म-
 (for रक्षन्नात्म). Bs (marg.) परामर्शं (for 'जयम्').
 — ³) Ks Bs. s (marg.]. s Das. as Da. s मुच्येवम्;
 Kt मुच्येरव (hypermetris); Vt T भोगी स्वाद्;
 Da. s मुच्येह (sic) (for भोगी स्वाद्).

10 Tt reads 10 after 12th; Tt after 12th.
 — ¹) Dn. s यथा हि; Dn. s Ds यथा हि; Ds. s ततो
 हि; Tt Gt Ml. s-1 तपसा; Gs तेजो हि; Cp तपो-
 मिर (for तपो हि). Ks बुद्धिर; Tt Gt सिद्धिः;
 Cp बुद्धि (for बुद्धिः). Bo. s Ds Da. s (marg.
 sec. m.]. s तपोह (Bo 'बोध'; Bo 'ते ह) दियदुपकारां;
 Bs. s Das. as तपोभिर्बुद्धिः; Gs तपसिर्बुद्धिः. — ²)

C. 12. 10881
B. 12. 296(3), 10
K. 12. 301. 10

अन्विच्छतां शुभं कर्म नराणां त्यजतां सुखम् ॥ १०

स्नेहायतननाशाच्च धननाशाच्च पार्थिव ।

आधिव्याधिप्रतापाच्च निर्वेदमुपगच्छति ॥ ११

निर्वेदादात्मसंबोधः संबोधाच्छास्त्रदर्शनम् ।

शास्त्रार्थदर्शनाद्राजंस्तप एवानुपश्यति ॥ १२

दुर्लभो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यवमर्शवान् ।

यो वै प्रियसुखे क्षीणे तपः कर्तुं व्यवसति ॥ १३

तपः सर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते ।

जितेन्द्रियस्य दान्तस्य स्वर्गमार्गप्रदेशकम् ॥ १४

Bo (marg. as in text, धर्म (for ब्रह्म-). Ks V1 Bo. a. 7. 3 (marg.). s Das. as Dn1. n4 Ds D2. 2. 3 -वादिनां; K1 D4. 3 -दर्शकं; D1 -दर्पणं (for -दर्शनम्). — *) Ds om. from मं up to वेदम् (in 11^d). — *) K1 Ds गुणानां (for नराणां). K1 M1. 5-1 नृ (K1 नृ) नामभ्य (K1 sup. lin. 'त्य' सतां (M1 'ता' सुखं; Ks नृणां संत्यज; V1 G2 नृणां स त्यजतां सुखं (G2 शुभं); Bs (marg. as in text) नराणां प्रजतां शुभं.

11 Ds om. up to वेदम् (cf. v. l. 10). — *) Ds. 1 -नाशाच्च (for -नाशाच्च). — *) Ds. 1 -नाशाच्च (for -नाशाच्च). Dn1 पार्थिवः. — Ks lacuna for 11^d.

12 *) Ds1 -संमोहः; G1. 2 -संबोधः; M1. 7 -संबोधाः (for -संबोधः). — *) K1 संबोधाः; K2 सततं (for संबोधाच्च). Ks G1. 3 ज्ञानम् (for ज्ञान-). — After 12th, T1 reads 10. T1 G1. 3 om. 12th. — *) Ks Ds. 1 सतत (for तपः). Ks [ज]न्ववश्यति; M1 [ज]न्ववश्यते (for 'वश्यति'). — After 12, T1 reads 10.

13 *) Ks मनुष्येन्द्र (for 'प्येन्द्र'). — *) K1. 2 V1 Bo. a. 2. 3 Das. as Dn1. n4 D2. 2. 3 Cp प्रत्यवमर्शवान्; Ks 'मर्शवान्'; Ks 'दर्शवान्'; B1 'सर्गवान्'; M1. 1 'मर्श-वान्' (for 'मर्शवान्') ☞ Ca: प्रत्यवमर्शः, अनुसंबोधादि, तद्वान् ॥ Ca: सारासारविवेकवान् । ☞ — *) Ds. 1 वाधीय; Cp वा शिव (for वै शिव-). K1. 2. 4 Bo. 1 शिवे; G1 M1 शिवं (for शिव-). Bo शिवस्य; Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 3 क्षीणम् (for क्षीणे). — *) D1 तपः (for तपः).

14 *) Das तपः (for तपः). D1 T G1. 3 स्वर्गं (for स्वर्ग-). T1 G1. 3 -फलं (for -फलं). — *) D1 फलं स्वर्ग- (for स्वर्गमार्ग-). Ka. 1 Bo. 3 (marg. as

प्रजापतिः प्रजाः पूर्वमसृजत्तपसा विभुः ।

कच्चिन्कच्चिद्व्रतपरो व्रतान्यास्याय पार्थिव ॥ १५

आदित्या वसवो रुद्रास्तथैवाग्न्याश्चिमास्तुताः ।

विश्वेदेवास्तथा साध्याः पितरोऽथ मरुद्गणाः ॥ १६

यक्षराक्षसगन्धर्वाः सिद्धाश्चान्ये दिवौकसः ।

संसिद्धास्तपसा तात ये चान्ये स्वर्गवासिनः ॥ १७

ये चादौ ब्रह्मणा सृष्टा ब्राह्मणास्तपसा पुरा ।

ते भावयन्तः पृथिवीं विचरन्ति दिवं तथा ॥ १८

मर्त्यलोके च राजानो ये चान्ये गृहमेधिनः ।

in text) Ds D2. 2. 3. 1-2 G1. 3 -प्रदर्शकं (T G1 'कः'); V1 -प्रवेशकं; Bs -प्रदेशकः; Bs G2 M1. 5-1 -प्रदेशिकं; Dn1. n4 Ds -प्रवर्तकं (for -प्रदेशकम्).

15 *) K1 तपसः; Ks B1 तु तथा (for तपसा). K1. 2 Das. as M1 प्रभुः; Ks (marg.) विधिः (for विभुः). — *) K1 व्रतपरे; K2 चाप्यपरे; Das Dn1 Das Ds ब्रह्मपरो (for व्रत-). — *) G1 व्रतानास्याय (for व्रतान्या-). Das T1 पार्थिवः.

16 *) K1 आदित्यवसो[सवो] रुद्राश्च. — *) Bs M1. 5-1 [ज]न्ववश्यति; Dn1 [ज]न्ववश्यति; Ds1 [ज]न्ववश्यति; Ds. 1 [ज]न्ववश्यति; Ds [ज]न्ववश्यति; T G2 [ज]न्ववश्यति; G1 *मित्र (for [ज]न्ववश्यति). Ks Ds. 1 G1 -मारुतः; K1 Ds. 1 -वासवाः; T G2 -मारुतौ (for -मारुताः). — *) K2. 4 संख्याः (for साध्याः).

17 *) G2 राक्षस- (sic) (for -राक्षस-). — *) Ks Ds1 Ds तथा; Ds (by corr. as in text) साध्याश्च (for सिद्धाश्च). Ds दिवौकसः; G2 दिवौकजः (for 'कसः'). Ks ये चान्ये च दिवौकसः. — *) Ks तपसाश्च; Das. as तपसां (for तपसा). Ds ये ते (for तात). T G1. 3 M1. 5-1 संसिद्धास्तपसा तपसा.

18 *) G2 om. ये चादौ. K1. 2. 4 T2 ब्राह्मणा; K1 V1 Bo. 5-3 Das. as Dn1. n4 Ds D2. 2. 3 ब्राह्मणाः (for ब्रह्मणा). K1 सृष्टा (for सृष्टा). — *) K1 ब्रह्मणाश्च; K2 Das ब्राह्मणा; Ks V1 Bo. 5-3 Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 3 ब्रह्मणा; K1 ब्राह्मणस्य (for 'णाश्च'). K2 परा. — *) Das. as भावयन्तः; Dn1 Ds. 1 G2 भावयन्ति; G1 'वर्तौ' (for 'वन्तः'). — *) K4 विचरन्तः; G2 संचरन्ति (for विच-). V1 तथा दिवं (by transp.); Ds. 1 वरुणवा; G2 दिवं तथा.

धर्मक्रियावियुक्तानामशक्त्या संबुतात्मनाम् ॥ ३६
क्रियमाणं यदा कर्म नाशं गच्छति मानुषम् ।
तेषां नान्यदृते लोके तपसः कर्म विद्यते ॥ ३७
सर्वात्मना तु कुर्वीत गृहस्थः कर्मनिश्चयम् ।

दाक्ष्येण हव्यकथ्यार्थं मधुमं विचरेच्छुप ॥ ३८
यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरशीत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

२८५

जनक उवाच ।
वर्णो विशेषवर्णानां महर्षे केन जायते ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १
यदेतज्जायतेऽपत्यं स एवायमिति श्रुतिः ।

C. 12. 10812
B. 12. 13770. 2
K. 12. 202. 2

Das -मानुषां (for -चक्षुषाम्). —^a) Ks V1 Bo. s. 1. 3
Dn1. n4 Ds Ds 2. 3 क्रियाधर्मविमुः V1 Bo Dn1. n4 Ds
'सु'क्तानाम्; Bs Das. n4 Ds. 1 Gs. 3 M1 धर्मक्रियाविमुः
(Ds. 1 M1 'मिमुः; Gs. 3 'निमु')क्तानाम्. —^a) K1
अशक्त्याः; Dn1 Ts अशक्त्याः; Dn4 अशक्ताः; G1
शक्त्याः; Gs अशक्त्यः; Gs शक्त्याः; M1. s. 1 नाशक्यः;
Ms नाशक्यः; Cv अशक्त्यं (for अशक्त्या). ☞ Cn:
संबुतात्मनाम्, सूदमनाम् ॥ Cv: सम्बन्धुतः वशीकृतः
आत्मा चित्तं येषां ते । ☞

37 ^a) K1 s. 1. 7 Ds1 क्रियमाणं; Das. n4 द्विषमाणं
(for क्रिय). Bs (marg.) वया (for वदा). —^a)
Das. n4 Ts गच्छति. —^a) Das नान्यदृते; Ds नान्य-
दृतं; Ds नान्यदृतं (for नान्यदृते). —^a) Gs दृश्यते
(for विद्यते).

38 ^a) Ds स्वर्वात्मना (for सर्वा). Dn4 Das Ds. 1
Gs [अ]नुः; Ds1 न (for तु). Ks कुर्वति (for कुर्वीत).
—Ds om. (hapl.) 38^b-39^a. —^a) K1 गृहस्थाः (for
'स्थः). M1. s. 1 धर्मः (for कर्म). Ds1 om. from
निश्चयम् up to अग्निः (in 39^a). —^a) V1 Br. s
Dn4 दाक्ष्येण. —^a) Ks V1 Bo. s. 3 Das. n4 Dn1.
n4 Ds. s. 1. 7 T G1 s स्वधर्मः. Ks विविचेत्; V1 Bo.
s. s. 3 Das. n4 Dn1. n4 Ds Ds 2. s. 1. 7 Gs M1. s. 1 विच-
रत्; Ts द्विचेत् (for विचरेत्).

39 — Manu. 6. 90; (var.) Vasiṣṭha Smṛti 8.
15. Ds1 om. up to अग्निः; Ds om. 39^b (for
both, cf. v. 1. 38). —^a) Ks सर्वं (for सर्वे). —^a)
K1. s. 3 Das Ts M1. 1 संस्थितं. —Bs om. (hapl.)

39^a. —^a) T1 G1 s तथैवाश्रमिणः सर्वे. —^a) K1
Ts M1. 1 संस्थितं; B1 संस्थितिः (for संस्थितिम्).

Colophon. Ś1 Ds Gs missing: Ks. s B1-s Das. n4
Dn1. n4 D1 G1. s M1-s absent. — Sub-parvan:
K1. 2. 4. 5. 7 Bo. s. 3 Das. n4 Dn1. n4 Ds Ds. 1. 7 T
G1-s M1. s. 1 मोक्षधर्मः. — Adhy. name: K1 2. 4. 6
V1 Bo. s. s. 3 Das. n4 Dn1. n4 Ds Ds. s. s. 3 M1. s
पराश्र (Ks Das 'स'रगीता; K1 Da. s. s M1. 1 पराश्र-
(Ds 'स'रगीतासु तपःप्रसंगा (M1. 1 'शंभनं). — Adhy.
no. (figures, words or both): Br 116; Dn1 121;
Dn4 Ds (marg. sec. m.) Ms 120; Ds 1015 (sic);
T1 G1. s 119; Ts 132; Gs 135; M1. s. 1 118
(M1 18). — Sloka no.: Das 39; Dn4 40.

285

This adhy. is missing in Ś1 Ds Gs (cf. v. 1.
12. 274. 13; 283. 15; 259. 1.).

1 ^a) Das Gs M1. s. 1 वर्णे; Ds (by corr.) 1
वर्णो (for वर्णे). Ds (by corr.) T G1-s M1. s. 1
विशेषो (for विशेष). Ks Br. s. s (marg.) Das. n4
धर्माणां (B1 'नो') (for धर्माणां). —^a) Ks V1 Bo.
s. s. s (marg. as in text). s Das. n4 Dn1. n4 Ds Ds
2. s ज्ञातुं (for श्रोतुं). —^a) Das वरं (for वर).

2 ^a) K1. s. s वदस्व; Gs व दत्तम् (for वदेतम्).
Ds जायते (for जायते). Ks V1 Bo (marg. as in
text). 1 Da. s. s. s सर्वं (for सर्वे). —^a) Dn4

E. 12. 10812
B. 12. 2076. 2
K. 12. 327

कथं ब्राह्मणतो जातो विशेषग्रहणं गतः ॥ २

पराशर उवाच ।

एवमेतन्महाराज येन जातः स एव सः ।

तपमस्त्वपकर्षेण जातिग्रहणनां गतः ॥ ३

मुखेत्राच्च सुवीत्राच्च पुण्यो भवति संभवः ।

अतोऽन्यतरतो हीनादवरो नाम जायते ॥ ४

वक्त्राद्भुजाभ्यामूरुभ्यां पद्भ्यां चैवाथ जज्ञिरे ।

सृजतः प्रजापतेर्लोकानिति धर्मविदो विदुः ॥ ५

मुखजा ब्राह्मणास्तात बाहुजाः क्षत्रबन्धवः ।

[क]हम् (for [क]यम्). —^a) K₁ : कं हि (K₂ वा)
ब्राह्मणो जातो.

3 ^a) M₁ 1-1 तपसस्तु प्रकर्षेण.

4 ^a) K₁ स्वक्षेत्राच्च; K₂ D₁ 1 मुखेत्राच्च; K₃ स्वक्ष-
त्राच्च; D₂ D₃ स्वक्षे (for मुखे). K₁ 2.4 D₁ 1
सुवीत्राच्च; D₂ D₃ सुवीत्राच्च (for सुवी). —^b) T₁
पुण्यो; G₁ पुण्ये (for पुण्यो). —^c) K₂ V₁ G₂ 2
लतो (for लतो). —^d) B₂ 2 D₂ 2 G₁ अवरो; G₂
अपरो (for अवरो). G₃ न सः (for नाम).

5 ^a) M₁ [क]मिजज्ञिरे (for [क]य ज्ञ) —^a)
Hypermetric. T₂ सृजिः (for सृजतः). K₁ D₂ ब्राह्मणो
(for प्रजापतेर). B₂ 2 (marg. as in text).^a D₂ 2
लोका; T₁ G₁ 2 लंकाद् (for लोकाद्).

6 ^a) K₁ 2 मुखतो (for मुखजा). K₂ ब्राह्मणो.
K₃ जातो; K₄ जाता; D₂ 1 उत्र; T₁ G₁ 2 तावद्
(for तात). —^b) K₁ 2.4 बाहुभ्यां (for बाहुजाः).
T₁ G₁ M₁ 1-1 क्षत्रवीचयाः (for 'बन्धवः'). K₂ B₁
D₂ 2 D₃ 2 D₄ 2 D₅ 2 G₁ बाहुजाः क्षत्रियाः स्मृताः;
B₂ क्षत्रिया बाहुजाः स्मृताः. —^c) K₁ तरुजा; K₂ 1
D₂ 2 D₃ 2 उरुजा; D₄ 2 उरुजा (for उरुजा) B₂ च
विज्ञो; T₁ G₁ M₁ 1-1 वजिजो (for वजिनो). —^d)
M₁ 1 1 वादकाः (M₁ 'तः') (for वादजाः). K₂ B₂ 2
D₂ 2 T₁ G₁ परिचारिकाः; D₄ 'वारकाः; D₅ 1 शूद्र-
बोधः (for परिचारकाः).

7 ^a) K₁ 2.4 इति; B₂ (marg.) अपि (for एव).
—^b) C₂ : वायनः, उत्पत्तिः । C₃ —^c) D₂ corrupt.
K₁ G₁ 2 ज्यतिरिक्ताः; T₁ चाति (for स्वति). —^d)
K₂ G₂ संकारजाः; T₁ G₂ 2 संकीर्णजाः (for संकरजाः).
G₃ 2 मताः (for स्मृताः).

ऊरुजा धनिनो राजन्पादजाः परिचारकाः ॥ ६

चतुर्णामेव वर्णानामागमः पुरुषधर्मः ।

अतोऽन्ये त्वतिरिक्ता ये ते वै संकरजाः स्मृताः ॥ ७

क्षत्रजातिरयाम्बष्टा उग्रा वैदेहकास्तथा ।

श्वपाकाः पुल्कसाः स्तेना निपादाः सूतमागधाः ॥ ८

आयोगाः करणा व्रान्याश्चण्डालाश्च नराधिप ।

एते चतुर्भ्यो वर्णभ्यो जायन्ते वै परस्परम् ॥ ९

जनक उवाच ।

ब्रह्मणैकेन जातानां नानात्वं गोत्रतः कथम् ।

8 ^a) D₂ 1 D₃ 1 D₄ 1 D₅ 1 क्षत्रियातिर; G₁ क्षत्रजातिर
(for क्षत्र). D₂ 2 2 अशौबष्टा (for अशाम्बष्टा). K₂ 4
क्षत्रजातिरिक्ताः स्मृताः. C₂ : क्षत्रजातिरिति मूर्धाभिषिक्तः,
ब्राह्मणस्य राज्ञामुत्पत्तः । तथा च वैजयन्ती (Oppert, pp.
72-76) — सर्वे ब्राह्मणादानीं सूते मूर्धाभिषिक्तम् । वैश्व-
म्बष्टं निषादं तु शूद्रा पारशवश्च सः ॥ वैश्वाम्बष्टं विप्रा
क्षत्रकन्या तु मागधम् । सूतं विप्रा नृपाद्वैश्या माहिष्यं जवनश्च
सः ॥ चण्डालं ब्राह्मणी शूद्राक्षत्रियात्पारथेनुकम् । वैजवं सैव
चौर्ध्वं वैश्याद्याधोगवं तथा ॥ विप्रा नापितमम्बष्टादस्मिन्कापि
श्वपाकवाक् । श्वपचक्षैव चण्डालाधर्मैकमुक्तजीवनम् । रथकारं तु
माहिष्याकाणो माहिषस्यकम् । पुष्कराचैव चण्डालास्किरातं
पलगन्धुकम् ॥ इत्यादि द्रष्टव्यम् । C₃ —^b) T₁ G₁ 2 इति;
C₂ (gloss : परशवः) उग्रा (as in text). K₁ V₁ D₂
D₃ 2 G₁ वैदेहिकाः. K₂ 2 स्मृताः (for तथा). —^c)
K₁ श्वपाकाः; K₂ श्वपाकाः (for श्वपाकाः). K₃ पुल्कसाः;
K₄ पुल्कसाः; K₅ D₂ 2 पुल्कसाः; V₁ पुल्कसाः; B₂ 2 2
D₂ 1 पुल्कसाः; B₃ पुल्कसाः; D₄ पुल्कसाः (for पुल्कसाः).
K₅ स्तेनः (for स्तेना). —^d) G₁ निषादाः (for निषादाः).

9 ^a) K₂ 2 V₁ B₂ 2-2 D₂ 2 D₃ 2 D₄ 2 D₅ 2
2. 1. 2 T₂ अयोगाः; D₃ अयोगाः; D₄ अयोगः (for
आयोगाः). K₁ 2 T₁ M₁ 1 कारणाः; D₁ G₁ 2 केरलाः;
M₂ कर्मणा (for करणा). —^b) K₂ 1 V₁ B₂ 1. 2 D₂
2 2 D₃ 2-2. 1. 2 चांडालाश्च. K₁ 2. 4 नराधमाः; D₂
D₃ 'विपः (for 'विप). —^c) K₂ V₁ B₂ 2-2 D₂
2 2 D₃ 2 D₄ 2 2 परस्परम् (D₅ 'राः).

10 ^a) D₂ 1 D₃ 1 T₂ G₂ Cap ब्राह्मणा (for ब्र').
K₁ 2. 4 M₁ 1-1 ब्राह्मणैः केन जातानां. —^b) K₁ 2. 4 B₂
गोत्रता (for गोत्रतः). D₂ स्मृतः; D₃ स्मृतं; G₂ पयः
(for कयम्). —^c) K₁ B₂ D₂ T₁ G₁ 2 बहुनीमानि;
B₃ (marg.) D₂ 'निह हि; D₃ 'नीहेह; D₄ 1 'नि

बहूनीह हि लोके वै गोत्राणि मुनिमत्तम ॥ १०

यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोनिं मुनयो गताः ।

शूद्रयोनीं समुत्पन्ना वियोनी च तथापरे ॥ ११

पराशर उवाच ।

राजभैरववेद्मामपकुष्टेन जन्मना ।

महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२

उत्पाद्य पुत्रान्मुनयो नृपते यत्र तत्र ह ।

स्वेनैव तपसा तेषामृषिर्त्वं विदधुः पुनः ॥ १३

।महश्च मे पूर्वमृष्यशृङ्गश्च काश्यपः ।

नामः Ds बहुनामानि; Gs बहूनि सन्तु (for 'नीह हि'). K1. 2. 4 transp. लोके वै and गोत्राणि. Bs (marg. as in text) T1 G1. 8 [5] किम् (for वै). Das Ds मुनिमत्तमः.

11 " Ds lacuna; Ds. 1 यत्र (for तत्र). ☞ Ca. p. यत्र तत्रेति, अनियतयोनी । ☞ —^b) K1. 2. 4 सुगोत्रं; Ks स्वैर्योनि (sic); Das स्वयोनि; Gs सुयोनि (for स्व). Kt यथा; Bs गतः (for गताः). —^c) Bo. 8-9 Das Dn1. na Ds Ds. 2. 8 शूद्रयोनी; Das शूद्रं योनी (for शूद्रयोनी). K1 समुत्पन्ना; M1 'त्यसौ'. —^d) K1 निषोनी (for वि). Dns वा (for च). ☞ Cs: विषोनी, योग्यभावे कलशदी । ☞

12 " K1. 2. 8 Be-8 Ds. 4 T1 G1. 8 Mr एतद् (for है). Ks. 7 Ds. 8 गुह्यम् (for प्राकृतम्). —^b) K1. 2. 4 अनिकुष्टेन; Kt Ds. 8 जय' (for जप'). V1 कर्मणा (for जन्मना). —^c) K1. 8 महात्मानं (for 'त्मानां'). Ds. 1 समुत्पत्ति. —^d) G1 भावितात्मनः.

13 " K1. 2. 4 transp. मुनयो and नृपते. Das Ds जायते (for नृपते). K1 हि; T1 वा; G1. 8 ते (for ह). —^c) Dns स्वेनैव; Ds स्वे स्वेनैव (hypermetric); T2 तेनैव (for स्वेनैव).

14 " Gs corrupt. Ds Ds च वै; Ds चैव (for च मे). ☞ Cs: पितामहः वसिष्ठो वरुणरेतसा कुम्भे जाताः । ☞ —^b) K1. 2. 4. 5. 7 Bo. 8-9 Das Dn1. na Das Ds. 4. 8 जन्मशृङ्गश्च; Ds जल' (sic); G1 कश्यप' (sic) (for कश्यप'). Ks Ds. 1 कश्यपः; G1 कश्यपं. —^c) Ks वरुणः; Ks बहु; Kt Bt वटम्; Bo. 8. 8 (marg.) Ds Ds वटम्; Bs (also marg.) पटम्; Das. 4. 8 वटः; Dn1 वेदम्; Dns बहुसु; Ds. 8 वटम्; Ds वचम्; T1 G1 वसुसु; T2 मनुसु; G2 पटम्;

वटस्ताण्ड्यः कृपश्चैव कक्षीवान्कमठादयः ॥ १४

यवक्रीतश्च नृपते द्रोणश्च वदतां वरः ।

आयुर्मेतङ्गो दक्षश्च दुषदो मत्स्य एव च ॥ १५

एते स्वां प्रकृतिं प्राप्ता वेदेह तपसोऽऽश्रयान् ।

प्रतिष्ठिता वेदविदो दमे तपमि चैव हि ॥ १६

मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव ।

अङ्गिराः कश्यपश्चैव वसिष्ठो भृगुरेव च ॥ १७

कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव ।

नामधेयानि तपसा तानि च ग्रहणं सताम् ॥ १८

Gs वस्तुसु; M1. 1-7 वटुर (for वटम्) K1 तल्लयः; Ks दुल्लयः; Ks तल्लयः; Dns तल्लयः; Ds तल्लयः; Ds तल्लयः; Ds तल्लयः; Ds तल्लयः; Ds तल्लयः; M1. 1-7 वास्का (for ताण्ड्यः). —^d) K1 V1 काक्षीवन्; K2 काक्षीवन्; Ks Bo. 8-9 Das. 4. 8 Dn1. na Ds. 2. 8 काक्षीवन्; Kt काक्षीवान्; Bs Ds. 8 काक्षीवान्; Ds कश्यपः; G2 M1. 1-7 कक्षीवन् (for कक्षीवान्). K1. 2. 4 कवचादयः; Dns कर्मवा'; T G1-8 M1. 1-7 कवचा' (for कर्मठा').

15 Ds. 1 om. 15^{ab}. —^a) Ds क्रीवश्च (for क्रीतश्च). —^b) K1. 2. 8 वदतां (for वदतां). T1 M1. 1-7 वर (for वरः). —^c) Ds मतेगो (sic); Ds मतेगा (for मतेगो). Ks मत्तश्च; Kt Dn1 Ds. 4. 8. 8 दक्षश्च; V1 दातश्च; Ds. 1 मनुश्च (for दक्षश्च). —^d) Ks दुषदो; Dn1. na Ds. 8 दुषदो; Ds दुषदा (for दुषदो). K1 दक्षः; V1 Bo. 8 Dn1. na Ds Ds. 2. 8 मात्स्य (for मत्स्य).

16 " Ks Bt Ds एतेषां (for एते स्वां). —^b) Ks Ds वेदेह (sic); Bt विदेह (for वेदेह). Dn1 Ds. 8 (by corr.) तपसा (for तपसो). Bs T2 [55] ब्रह्माद्; T1 [5] ब्रह्माद्; M1. 1-7 बलान् (for ऽऽश्रयान्). —^d) Kt V1 Bs Ds. 4. 7. 8 G1 M1. 1-7 ह; Gs च (for हि). Ks Bo. 8. 7. 8 (marg.) Ds. 4. 8 Dn1. na Ds Ds. 4. 8 दमेन तपसैव ह (Bo. 8 Dn1. na Ds Ds. 2. 8 हि).

17 " T2 G1 भारत (for पार्थिव). —^b) Ks Ds. 1 Gs. 8 om. (hapl.) 17^a-18^b. —^c) Ks V1 Bo Dns Ds. 8 T G1 M1. 1-7 काश्यपश्च. —^d) Ks. 1 Bs. 8 वसिष्ठो (for वसिष्ठो).

18 Ks Ds. 1 Gs. 8 om. 18^{ab} (cf. v. 1. 17). —^d) Bs (marg.) पानि; Gs. 8 नाम (for तानि). Ks

C. 12. 10678
B. 12. 285(a). 18
K. 12. 202. 18

जनक उवाच ।

विशेषधर्मान्वर्णानां प्रवृद्धिं भगवन्मम ।

तथा सामान्यधर्माश्च सर्वत्र कुशलं ह्यसि ॥ १९

पराशर उवाच ।

प्रतिग्रहो याजनं च तथैवाध्यापनं नृप ।

विशेषधर्मो विप्राणां रक्षा क्षत्रस्य शोभना ॥ २०

कृषिश्च पाशुपाल्यं च वाणिज्यं च विश्वामपि ।

द्विजानां परिचर्यां च शुद्रकर्म नराधिप ॥ २१

विशेषधर्मा नृपते वर्णानां परिकीर्तिताः ।

निप्रदुर्गं (for प्र'), G: मूलम (hypermetrio) (for मलायू) ✽ C: प्रदुर्गं मत्तां, प्राप्तानीत्यर्थः । ✽

19 Gs om. the ref. —^a) Ds: विशेषधर्म (for 'धर्मां'). —^b) Ds: प्रमा बृद्धि (hypermetric) (for प्रबृद्धि). Bs (marg.) बदतां वर (for भगवन्मम). —^c) Es 3 Ds: 1.2 Ds Ds 3.3 ततः; Bs damaged (for तथा). Ds: -धर्मः; Ds: -धर्मां (for 'धर्मां'). Bs नृ (for च). —^d) Gs: प्रबृद्धि (for सर्वत्र). Ds: समलो (for कुसलो).

20 K₁ पराशरा (for पराशर). — *) D₁ पाखनं (for पाखनं). K₁ om. च. V₁ Bo. s (marg.) Das. a: G₂ प्रतिप्रदोष य (Das दा) खनं. — *) K₂ V₁ D₁ : [अ]प्यवनं (for [अ]प्यवनं). — *) K₁ a. s V₁ Bo. s-s Das. a: Dn₁ na Ds D₂ s s विशेष्यमां; D₁ : 'धर्म' (for 'धर्मो').

21 *) K: Dn1 n: Dn: G: M1 s-1 पशुपाल्यः;
K: बाहुपाल्यः; D: **पाल्यं. D: om. च. — *)
K: वामिन्यः; D: वमिन्ना; D: M1 s. s. वमिन्ना
(for वमिन्यं). K1 s: विद्या प्रभो (K1 *भो:) (for
विद्यामणि).

22 *) Ds om from चर्मा up to सवि (in 23').
 — *) Ds चर्मा up to परिकीर्तिता; Gs 'नां च प्रकीर्तिता.
 — *) Ds साधारणं; Ds 'णात् (for 'णात्). — *)
 Ks लत् (for ले).

23 Dr om. up to संवि (cf. v. 1. 22). —^b
K: G: M. 1-7 प्रवादः; K: D: 1: प्रवामः; B:
(marg.) प्रवादः; D: प्रवामः (for [अ]प्रवादः). K:
T: G: M. 1-7 संविनामवा (K: 'गिता'); D: संवि-
नामवा (for संविनामिता). K. 2: [अ]व्यप्रवादः दृ-

धर्मान्साधारणांस्तात विस्तरैण शृणुष्व मे ॥ २२

आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता ।

श्राद्धकर्मातिशेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥ २३

स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता ।

आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्माः साधारणा नृप ॥ २४

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

अत्र तेषामधीकारो धर्मेषु द्विपदां वर ॥ २५

विक्रमावस्थिता वर्णाः पतन्ति नृपते त्रयः ।

उन्नमन्ति यथासन्तमाश्रित्येह स्वकर्मसु ॥ २६

कर्मसु; K₁ प्रमादः स्वकर्मसु (submetric). — *) K₁.
 २.४ आदं कर्म; K₂ आदधर्मः; G₁ अदाकर्म (for
 आदकर्म). T G₁. ३ M₁ [आ]तिथेयत्वं (M₁ 'अ') (for
 'यं च). — *) B₂ वा (for च).

24 °) K₄ M₈ शौच; K₈.r D₄s शौचं (for शौच). Kr D₄s नित्यानसूचिता; Dn₄ Ds₁ D₄s 'नुसूयता. — °) D₄s. n₁ बाह्यमा ज्ञानं (for बाह्यज्ञानं). — °) M₁s साधारणो (for 'जा). D₄s D₂ स्थुतः (D₂ 'ता) (for नृप). K₁s Ds₁ D₄. r. s T₂ G₁-s बर्मः साधारणो (G₁ 'जे) नृप (Ds₁ D₃ स्थुतः; D₄. r मतः).

25 ^a) K1.3.4 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्य. — ^b) Ds reads from तयः up to द्विजा (in 28^b) twice. — ^c) Ks यत्र (for अत्र). Ks आधिकारो (for अवी^c). ☞ Cn: अधीकारः, उपपन्नं चन्द्रमनुष्ये बहुलम् (Pāṇini 6. 3. 22) इति दीर्घः । ☞ — ^d) K1 Ds1 वरः.

26 For the repetition in Ds, cf. v. l. 25. — ^a) K1.2 D7 विकर्मा चास्थिता; K4 B6.1 Daa D9 विकर्म चास्थि; K8 विकर्म वास्थि; K7 विकर्मा च स्थि; B8 (marg. as in text) विकर्मसु स्थि; Daa D4 (both times) विकर्म वास्थि; D5 विकर्मा वा स्थि; T G1.3 M1.1-1 विकर्मणि स्थि; G3 विकर्मे च स्थि (for विकर्मा चास्थिता). — ^b) K8 B6.1-8 Daa.aa Dn1.n4 Ds Ds.3.3 पठंते (for पठन्ति). T1 G2 निरधे (for नृपते). — ^c) K1.2 यथा वृचस्य; B6.8 Da.7 यथासत्त्वस्य; B8.9 T G1.3 M1.1-1 Ca यथासत्त्वस्य; B8 (marg.) यथान्वा-यस्य; D4 (both times).s.s यथा सत्त्वस्य; G3 यथा-यानस्य (for यथासत्त्वस्य). ☞ Cs: यथासत्त्वं, यथाविहि-तम्। ☞ — ^d) Da.7 वावृत् (for वाञ्छित्य). Daa [इ]व (for [इ]ह). K1 स्वर्कर्मसु; G2 M1.1-1 स्वर्कर्म

न चापि शूद्रः पततीति निश्चयो

न चापि संस्कारमिहाहतीति वा ।

श्रुतिप्रवृत्तं न च धर्ममाप्नुते

न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं कृतम् ॥ २७

वैदेहकं शूद्रमुदाहरन्ति

द्विजा महाराज श्रुतोपपन्नाः ।

अहं हि पश्यामि नरेन्द्र देवं

विश्वस्य विष्णुं जगतः प्रधानम् ॥ २८

सतां वृत्तमनुष्ठाय निहीना उज्जिहीर्षवः ।

मन्त्रवर्जं न दृष्यन्ति कुर्वाणाः पौष्टिकीः क्रियाः ॥ २९

यथा यथा हि सद्ब्रूतमालम्बन्तीतरं जनाः ।

तथा तथा मुखं प्राप्य प्रेक्ष्य चेह च शेरते ॥ ३०

जनक उवाच ।

किं कर्म दृष्यन्त्येनमथ जातिर्महामुने ।

संदेहो मे समुत्पन्नस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३१

पराशर उवाच ।

असंशयं महाराज उभयं दोषकारकम् ।

कर्म चैव हि जातिश्च विशेषं तु निगमय ॥ ३२

2. 12. 2882
B. 12. 2876) 3
K. 12. 29. 32

च (for स्वकर्मसु). Ks आश्रित्य स्वेपु कर्मसु. Cc: आश्रित्य, जन्मतत्परावरवर्गवृत्त्याश्रयणेन । Cc

27 For the repetition in Ds, cf. v. 1. 25. —^a) Ks वा (for च). Gs [ज]ति (for [ज]पि). Ds शूद्राः. Gs पतितश्च (for पतति). Ks न; Ds Gs ह; Gs च (for [ह]ति). —^b) Ds (both times) वा (for च). Ks: V1 Bs: Ds: Ds: (both times). Gs च; Ds: Ds: T Gs: M1 lacuna (for वा). —^c) Ds T Gs M1:— श्रुतिप्रवृत्तं; Ds श्रुतप्रवृत्तं; Gs श्रुतिप्रवृत्तं (for श्रुतिप्रवृत्तं). Ds (both times) नवः; Ds च न (by transp.). Ds: वृत्तम्; T Gs: कर्म (for चर्मम्). Ds अश्रुते; T Gs: सोश्रुते (for आश्रुते). —^d) Ds (both times) उवाच धर्मे; Gs न ह्यधर्मे (for न चास्य धर्मे). Ks धर्मः; Ks धर्मः; Ds धर्मः (for धर्म). Ks प्रतिसाधनं (for प्रेषणं). Cc: धर्मः, आनुशास्त्रादि (st 23-24 प्रयोदशक रूपे) । Cc

28 For the repetition in Ds, cf. v. 1. 25. —^a) Ks Ds: T: वैदेहिकं; Gs 'ह तं (for 'हकं). Ds: वेदं हि शूद्राः समुदाहरन्ति Cc: वैदेहकं, विदेहेषु विदितम् । ये स्वयं शरीरं त्यक्त्वा द्विजमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नान्ते विदेहाः । [तेषां] मुक्तिर्जन्मद्वयेन व्यवहिता ॥ Cc: वैदेहेति संवृद्धिः । कथञ्च प्रजापतिवचनः । द्विजाः कं, प्रजापतिं, शास्त्रप्रमाणमुदाहरन्ति ॥ Cv: वैदेहकं, वैदेहकः : (Amara 2. 10. 3) । —^b) Ks Ds: गुणोपपन्नाः; Ds: गुणम् (for श्रुतोप). —^c) Gs: देवतं (for देवं). —^d) T Gs: M1:— Cs प्रतिष्ठां (for प्रमाणम्).

29^a) Bs Ds: Gs वृत्तिम् (for वृत्तम्). Ks: Bs: Ds: Ds: Ds: Gs अविद्यावः; Ds: अनुप्यावः; Gs lacuna (for अनुप्याव). —^b) Ks Ds:

T: विहीना; Ks: Ds: Ds: Gs निहीनान्; Ks V1 Bs: Ds: Ds: नि (Bs marg. विहीनानि; Ks Ds: निहीनम्; Ds हीनानि; Gs विहीनाश्च; Gs *हीनापि; Gs निहीनाश्च; M1:— निहीनापि; Cc (gloss: शूद्राः) निहीना (as in text). Bs: Ds: Ds: उज्जिहीर्षवः; Ds: Cc (gloss: आश्रित्यसुदृष्टमित्यर्थः) उज्जिहीर्षवः (Ds 'याः); Gs: च ज्ञिगीषवः; Cc (gloss: कामादीन्दोषानुच्छेदमित्यर्थः); Cc (gloss: शूद्रत्वाश्रित्यसुदृष्टमित्यर्थः) उज्जिहीर्षवः (as in text). —^c) Ks Ds Gs मन्त्रवर्जाः; Bs Ds 'वर्जाः; Ds 'वर्जाः; M1:— 'वर्ज्यं (for 'वर्जं). Ks दुर्बलः; Ks दृष्यन्ति (for दृष्यन्ति). —^d) Ds कुर्वाणाः. Ks: Bs: पौष्टिकीः; Bs Ds 'कीः; Ds 'काः; Gs 'कः (for 'कीः). Bs Ds किंवां.

30^a) Bs om. the first यथा. Ks सद्ब्रूतम्; V1 सद्ब्रूतम्; Gs सद्ब्रूतम् (for सद्ब्रूतम्). —^b) Ds: जावर्तं (for जावर्तवन्ति). Bs: Ds: जावर्तं जावर्तवन्ति; Gs जावर्तवन्ति जनाः. —^c) Ks प्राप (for प्राप्य). —^d) Ks V1 Bs: Ds: Ds: Ds: Ds: Cc मोदते; M1:— मोदते (for मोदते). T Gs: नंदति प्रेक्ष्य चेह च.

31^a) Ks Gs [ज]तिम् (for [ज]पि). — M1:— om. (hapl.) 31^b-34^c. —^b) Ks V1 Bs: Ds: Ds: Ds: Ds: T: जयो; T: Gs: उक्त (for जय). T: जाति. —^c) Ks Bs (marg. as in text): सतो (for सन्ते). Ks Ds: Ds: अर्हसि (for अर्हसि).

32 M1:— om. 32 (cf. v. 1. 31). V1 reads 32-37 on marg. —^a) Ks ह्यधर्मं (for अधर्मं). Ks: V1 Bs Ds: Ds: दोषकारणं (for 'कारणम्). —^b) Ks कर्म (for कर्म). Ds [ह]वः; Gs [ज]पि (for [ज]पि).

2. 12. 10083
B. 12. 285 (33). 33
K. 12. — 7

जात्या च कमेणा चैव दुष्टं कर्म निषेवते ।

जात्या दुष्टश्च यः पापं न करोति स पूरुषः ॥ ३३

जात्या प्रधानं पुरुषं कुर्वाणं कर्म धिक्कृतम् ।

कर्म तदप्यत्येनं तस्मात्कर्म नशोभनम् ॥ ३४

जनक उवाच ।

कानि कर्माणि धर्म्याणि लोकेऽस्मिन्दिजसत्तम ।

न हिमन्तीह भूतानि क्रियमाणानि सर्वदा ॥ ३५

पराशर उवाच ।

शृणु मेऽत्र महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

यानि कर्माण्यहिंसाणि नरं त्रायन्ति सर्वदा ॥ ३६

सन्त्यस्याग्नीनुपासीनाः पश्यन्ति विगतज्वराः ।

नैःश्रेयसं धर्मपथं समारुह्य यथाक्रमम् ॥ ३७

प्रश्रिता विनयोपेता दमनित्याः सुसंशिताः ।

प्रयान्ति स्थानमजरं सर्वकर्मविवर्जिताः ॥ ३८

सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि सम्य-

कृत्वा राजन्सत्यवाक्यानि चोक्त्वा ।

त्यक्त्वाधर्मं दारुणं जीवलोके

यान्ति स्वर्गं नात्र कार्यो विचारः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

K₁ इ; K₂ V₁ [इ]इ (for हि). K₃ B₁.s Das. a₄ विजानीहि (for हि जालिष). —^a) T₁ विशेषइ. D₁.s नु; D₂ T₂ च; D₁ मे (for तु). D₁s निशामय; G₂ निरामया (for निशामय).

33 M₁.s-r om. 33 (cf. v. l. 31). V₁ reads 33 on marg. —^b) K₂.r Das D₁.r G₂ दुष्ट-; B₂ दुष्ट- (for दुष्ट). K₃ B₁ दुष्ट- (B₁ 'ह-') कर्मा (B₁ 'मे') मि सेवते; D₁.s D₂.s दुष्टं कर्म न सेवते (D₁ 'से'). — G₂ om. (hapl.) 33^{ad}. —^c) G₁ क्त् (for य). —^d) K₂ न करोषं निशामय (sic).

34 M₁.s-r om. 34^{ad} (cf. v. l. 31). V₁ reads 34 on marg. —^a) D₂ (by corr.) प्रधान- (for 'नं'). K₃ कुर्वाणं (for पुरुषं). —^b) V₁ निहतं; D₁.r T₂ G₂ चिह्नितं; T₂ G₂ दुष्टकृतं (for धिक्कृतम्). K₁ कर्म धिक्कृतं परं (submetric). —^c) D₁.r सं-; T₁ तं; T₂ G₁.s कं (for तद्). —^d) K₁ कर्मैव; K₂ कर्मैव; K₃ D₁.s. r कर्म च; G₂ कर्मैव (for कर्म न).

35 M₁.s-r om. the ref. V₁ reads 35 on marg. —^a) G₁ यानि (for कानि). K₂.r Das. a₄ D₁.r T₂ चर्माणि; M₁.s-r [अ]हिंसाणि (for धर्म्याणि). —^b) D₁ हिंसति. K₁ D₁.s. r हि; T₂ इ (for [इ]इ). —^c) K₂.s. a. r क्रियमाणानि. D₂ सर्वदा- (for सर्वदा).

36 V₁ reads 36 on marg. —^a) K₃ B₁.r. s Das D₁.r G₂ त्त् (for त्त्). B₂ (marg as in text) शृणुष्वेतन्महाराज. —^b) M₁.s. r मा (for मां). M₂ [अ]र्षं (for र्षं). D₂ परिपृच्छसि; G₂ पर्यपृच्छसि (for र्षि). —^c) T₂ मरान्. Das जालयति (sic)

(for त्रायन्ति).

37 V₁ reads 37 on marg. —^a) Das. a₄ D₁ D₂ T₂ G₂ सन्त्यस्य (for सं). T₂ G₂ [अ]ग्निम् (for [अ]ग्नीन्). K₁ corrupt; K₂ उपासीनान्; K₃.r V₁ B₁.s-r D₁.s D₂ D₂.s. s उदासीनाः (D₂ 'नो'); Das a₄ उदासीनां; D₁.r उपासीत; M₁.r 'सीता (for 'सीना). G₁ अन्त्येस्माग्निमुपासीनाम् (sic). C₂ C₃ संन्य- स्वाग्नीन्, पारिवाग्यं कृत्वेत्यर्थः । C₂ —^b) K₁.s. s मनसि (K₁ 'सा') विगतज्वरः (K₂ 'रा'); V₁ B₁-s न पश्यन्ति गतज्वराः; B₂ न पश्यन्ति विगतज्वराः (hypermetric); Das a₄ T G₁.s Ca तपस्वति गतं; D₁.s. r. s G₂ M₁.s-r नमस्त (D₂ G₂ M₁.s-r नमस्ता; D₁ मनस्ता) विगत- ज्वराः (D₂ 'र'). —^c) K₃ V₁ B₁.s-r D₁.s D₂ D₂.s. s C₂ (gloss: योगम्) कर्मपथं (for धर्मं). —^d) C₂ C₃ यथाक्रमम्, वितर्कविचारानन्दास्मिताख्यासु योग- भूमिषु पूर्वपूर्वभूमिकां त्यक्त्वा उत्तरोत्तरभूमिकामारुह्य ।

38 ^a) D₁.r प्रश्रिता; C₂ (gloss: श्रद्धावन्तः) प्रश्रिता (as in text). K₃ विनयोपेता; K₄ विनिबो; G₂ विनयोपेत्. K₁ D₁.s प्रकृत्वा क्षमयोपेता. —^b) D₂ दमनित्याः (for 'नित्याः'). K₁.s. s D₁.r M₂ सुसंशिताः; K₁ D₁.s 'वृताः; V₁ D₂.s सुसंशिताः; B₂ सुसंशिताः; C₂ (gloss: अलिप्तुस्मकुदयः) 'ताः (as in text). —^c) D₂ om. from प्रयान्ति up to दारुणं जी in (39^a). K₁ प्रयाति. D₁ जरवं (by metathesis); G₂ (before corr.) जरवं (for जरवं). —^d) K₂ स्वर्गकर्म-; D₂ सर्वकर्म- (for 'कर्म'). K₁ समावह्य यथाक्रमं (= 37^d). C₂ Cp: सर्वकर्मविवर्जिताः, संन्यासिनः । C₂

२८६

पराशर उवाच ।

पिता सखायो गुरुवः स्त्रियश्च

न निर्गुणा नाम भवन्ति लोके ।

अनन्यभक्ताः प्रियवादिनश्च

हिताश्च वश्याश्च तथैव राजन् ॥ १

पिता परं दैवतं मानवानां

मातुर्विशिष्टं पितरं वदन्ति ।

ज्ञानस्य लामं परमं वदन्ति

जितेन्द्रियायाः परमाप्नुवन्ति ॥ २

रणाजिरे यत्र शगधिसंस्तरे

नृपात्मजो घानमवाप्य दह्यते ।

प्रयाति लोकानमरः सुदुर्लभा-

न्निषेवते स्वर्गफलं यथामुमम् ॥ ३

श्रान्तं मीतं भ्रष्टशस्त्रं रुदन्तं

पराश्रुतं परिवर्द्धं हीनम् ।

अनुद्यतं रोगिणं याचमानं

C. 12. 10603
B. 12. 226. 4
K. 12. 223. 4

39 Ds om up to दाकृणं जी (cf. v. l. 38). —^a) Ds om. (hapl.) from बाणि up to नात्र का in (39^d). —^b) Ks कृषा (sic); Ds: कृता (for कृषा). —^c) Ks V1 B1 s: Cpp कमं (Cp धर्मं) (for [ज]धर्मं). —^d) Ks Ds वाति (for वान्ति). Ds स्वर्गे.

Colophon. Śi Ds Gs missing: Ks s B1-s Ds1. as Dns. ns D1 Gs s M1-s absent. — Sub-parvan: K1. s. s. s. V1 B1. s. s. s. Ds1. as Dns. ns Ds Ds1. 1-s T G1-s M1 s-1 मोक्षधर्म. — Adhy. names: K1. s. s. s. V1 B1. s. s. s. Ds1. as Dns. ns Ds Ds1. s. s. पराशर-गीता; K1 Ds पराशरगीतासु वर्णधर्मः; Ds परा * * गीता. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks 21; B1 T1 G1. s 120; Dns 123; Dns Ds M1 121; Ds 1016 (sic); T1 133; G1 136; M1. s. 119. — Śīka no.: Ds1 Dns. ns Ds 39.

286

☞ This adhy. is missing in Śi Ds (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 Gs resumes. Ds पराशर (for 'शर'). —^a) K1. s. s. s. Ds1. as पितामहा (K1 'हो') वे; V1 T G1. s. s. पिता सखाया (V1 'यो') (for पिता सखायो). —^b) K1 निर्गुणं नाम; Ks B1. s. Ds1. as 'गानां तु; Dns Ds Ds 'गानां प्र-; T G1-s. s. M1 s-1 'गानां हि (for 'गानां नाम). ☞ Cn: निर्गुणावाप्त्य, अस्त्वादिहीनावाप्त्य । ☞ —^c) Ks अनन्यभक्त्या (for 'भक्ता'). —^d) Ds1 वश्याश्च (for हिताश्च). K1 कृषाश्च; Ks Gs वश्याश्च; Ds1

गस्याश्च (for वश्याश्च) K1 s. s. B1 (marg) भवन्ति (for तथैव).

2^a) Ds1. as पितामहं (for पिता परं). K1 दैवत- (for 'तं'). K1 नामवानां; Gs lacuna (for मानवानां). —^b) Ks विद्वानं (for विशिष्टं). Ds1. s. T G1. s. s. परमं (for पितरं). B1 वदन्ते. — Ds1 T1 transp. 2^d and 3^d. —^c) T1 परमाप्नुवन्ति; Gs परमं स्नुवन्ति (for 'मं वदन्ति). — Gs reads 3^d twice. —^d) K1 जितेन्द्रियायाः; Ks परमा वदन्ति; Gs (first time) परमं * वन्ति (for 'माप्नुवन्ति).

3^a) Gs M1. s. यस्तु; M1 वनु (for वत्र). Ks शराय; G1 नराणि (for 'श'). B1 संस्तरे (for 'संस्तरे'). —^b) Dns दह्यते (sic); Ds दह्यते; T1 दह्यते (for 'द'). —^c) Gs M1 प्रयाति. K1 सुदुर्लभः; T1 G1-s अपरैः (for अमरैः). —^d) Ds तथा मुक्तं; Ds वया-मुक्तं; T1 G1. s सुदुष्करं; T1 Gs M1. s-1 सुदुष्करं (for वयामुक्तम्).

4^a) Ds1. as Ds1 Ds1. s शान्तं (for श्रान्तं). Ks मीतं; Ds1 मीतं; Ds मीतं (for मीतं). B1 (marg. as in text) Ds1 नष्ट-; T G1. s. s. M1. s-1 व्यस- (for नष्ट-). Ds1 रुदन्तं; Ds रु* (for 'द'). —^b) Dns Ds Ds Cn पारिवर्द्धं (for परि*). Gs विहीनः (for च हीनम्). ☞ Ca. p: परिवर्द्धं, वाहनादिभिः परिवर्द्धैः ☞ Cn: पारिवर्द्धं, रथायकवादिभिः । ☞ —^c) Dns Ds Ds1. s अनुद्यतं; Dns अवियतं; Gs अनुद्युक्तं (for 'सतं'). Ks Dns रोगिनं; K1 रोगिणः; M1 रोगिणं (for रोगिनं). Ks याचमानं (for याच*). —^d) Ds1. as नरो (for न वै). K1. s दिसेद्; Ds Ds दि सेद्

अध्वानं गनकथायं प्राप्तथायं गृहाद्दहम् ॥ १२

द्वितीयं कारणं तत्र नान्यत्किञ्चन विद्यते ।

तदेहं देहिनां युक्तं मोक्षभूतेषु वर्तते ॥ १३

मिगस्त्रावस्थिमंघानं बीमन्मामेध्यसंकुलम् ।

भूतानामिन्द्रियाणां च गुणानां च समागमम् ॥ १४

त्वगन्तं देहमित्याहुर्विद्वांसोऽध्यात्मचिन्तकाः ।

गुणैरपि परिक्षीणं शरीरं मर्त्येतां गनम् ॥ १५

शरीरिणा परित्यक्तं निश्चेष्टं मनचेतनम् ।

भूतैः प्रकृतिमापन्नैस्ततो भूमौ निमज्जति ॥ १६

भावितं कर्मयोगेन जायते तत्र तत्र ह ।

इदं शरीरं वैदेहं म्रियते यत्र तत्र ह ।

तत्स्वभावोऽपरो दृष्टो विमर्गः कर्मणस्तथा ॥ १७

न जायते तु नृपते कंचिन्कालमयं पुनः ।

परिभ्रमति भूतान्मा घामिवाम्बुधरो महान् ॥ १८

C 12. 286 18
D. 12. 286 18
K. 12. 286 18

उपपादितं, अत्रिणम् ॥ Cn. उपपादितं, एतेन जलप्रवेसादिना संगतितम् । ॥

12 Ds. 1 G1 om. (hapl.) 12^{ab}. V1 reads 12^{ab} on marg. —^a) B1 (marg.) यथा (for तथा). Dns करीर (for 'र'). —^b) K1 देहादयो न (sic); Ks 'येन' (sic); Ks 'येन'; Kt Dns Ds. 2 'देव'; Dns. as देहादेन (for देहादेन). Ds उपपादिकं (for 'पादितम्'). M1. 1-1 करणैरुपपादितं. ॥ Cn: देहाद् (इत्युक्ते पञ्चमी [Vārttika on Pāṇini 2. 3. 28]) देहं प्राप्य । ॥ — Ds reads 12^a on marg. —^a) B1 Dns. as M1. 1-1 अध्वानं; Gs अध्वानं (for अध्वानं). Ks यत्कथं; Kt Ds गतवाह; Ds. 1 सुतकथं; T1 G1. 2 च गतकथं; M1. 1-1 गतिकथं (for गतकथं). Ds वाह (for चार्वा). Ds अध्वानं च तथाध्वानं. ॥ Cs: गतकथं, कथयतः कुरमायाम् । ॥

13 T G1. 2. 3 read 13^{ab} after 11^{ab}. —^a) Kt Ds. 2 चत्र; T1 Gs तत्र (for तत्र). —^b) Kt Ds. 2 किञ्चिन् (for किञ्चन). Ks Bo. 1-1 Dns. as Ds Ds Gs नान्यद्विद्यते (Dns 'येन' किञ्चन; T G1. 2. 3 M1. 1-1 किञ्चिदन्धं न विद्यते. —^a) Kt Ds. 2 तं देहं; Ds 'देहं' (sic) (for तदेहं). Dns. as योगिनां (for देहिनां). Cp (gloss: योगेन निवर्तितं) युक्तं (as in text). B1 T G1. 2 M1. 1-1 तदेहं देहिना युक्तं. ॥ Cn: तदेहम्, क्लीबव्यपारम् । ॥ —^a) K1. 2. 4 युक्तं; T G1. 2. 3 M1. 1-1 युक्तं (for मोक्षं). ॥ Cp: मोक्षभूतेषु क्लीबभूतेषु यथा अपेक्षां विनैव शरीरं तिष्ठति, तद्वदन्वयावीर्य भावः । ॥

14 —^a) K1. 2. 3 V1 Bo. 1. 1 Dns. as Dns. 1. 4 Ds Ds. 2. 3. 1-1 T1 Gs शिरा; B1 (marg. as in text). 2 शिरा; G1 शिरा; Gs शिरा (for शिरा). K1 स्नातवस्ति; Kt स्नातवस्ति; Bo Dns 'स्नातवस्ति' (for 'स्नातवस्ति'). Bo संघातं (for संघातं). Ds शिराया वस्तिर्वा पात. —^b) Ds बीजस्त्रावस्थेय. Ds Gs M1.

1-1 संयुतं (for संकुलम्). —^a) Kt Ds. 2 नु (for च). —^a) K1. 2. 3 भूतानां वक्ष्यमाणतः; Ds गुणा न नु समागमं. ॥ Cp: समागमं, समाहारम् । ॥

15 —^a) T1 त्वगन्तं; Gs जटनं (for त्वगन्तं). —^b) Dns. as ध्यानचित्तकाः. —^a) Ks परीक्षीणं. —^a) Kt Ds. 2 T G1. 2. 3 M1. 1-1 मंदतां (for मर्त्येतां).

16 —^a) Dns शरीरिणां; G1 'रिजः' (for 'रिजा'). —^b) Dns निश्चेष्ट (for 'ष्ट'). Ds. 1 निश्चेष्टो गतजीवितं. —^a) Kt प्राकृतिम् (for प्र'). B1 Ds आपन्ने; Ds. 1 'कं' (for 'कैम्'). ॥ Cs: प्रकृतिमापन्नैः, महाभूतैः कां यानि प्राप्ते । ॥ —^a) Ds. 1 तथा (for ततो).

17 —^a) Ds corrupt. M1. 1 तापितं (for भावितं). —^b) B1. 2 (marg.) Dns M1. 1-1 यत्र, for the first तत्र. K1. 2. 4 च; T G1 हि (for ह). —^a) K1. 2. 4 Bo Dns. as T1 om. (hapl.) 17^{ab}. —^a) Kt करीर (for 'र'). M1 वैदेहं. —^a) Dns T1 G1. 2. 3 M1. 1 म्रियते (for म्रियते). Ks T1 G1 तत्र (for यत्र). Ks. 1 V1 B1. 2 Dns Ds Ds. 2. 3. 1 Gs यत्र (for तत्र). Kt Ds. 2. 3. 1 च; Gs ह (for ह). —^a) K1 तत्र (for तत्त्व). Ks. 1 Dns Ds. 2 Gs 'प्रभावो' (Ks 'व'); V1 'प्रवादी'; T G1. 2 M1. 1-1 'प्रवाते' (M1 'तो') (for 'स्वभावो'). Ks Dns. as दृष्टा (for दृष्टो). B1. 2. 3 तत्पुरा (B1 तत्पुरा; B1 तत्पुरा/परो दृष्टा; Ds. 1 तत्र भावः परो दिष्टो. —^a) Dns Ds. 2 (marg.). 2 विमर्गः; Gs निवर्गः (for वि').

18 —^a) Ks. 1 Bo. 2. 3 Ds. 2 न सि (Ks सु)पते (for तु नृपते). —^b) Ks. 2. 3 B1 Ds Gs. 2. 3 किञ्चिद् (for कं). Ks पुनः (for यत्). —^a) B1 (marg. as in text) नद्याम्; T1 Gs दिवीच (for घामिच). B1. 2 Dns. as Ds यथा (for महान्). Ks घामिचान्वयो यथा (sic).

19 —^a) Ks. 2. 3 प्राप्येव (for 'ह'). Gs तद्वै (for

2-12 10009
9. 12. 2867. 19
9. 12. 100. 19

म पुनर्जायते राजन्प्राप्येहायतनं नृप ।
मनसः परमो ह्यान्मा इन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥ १९
द्विविधानां च भूतानां जङ्गमाः परमा नृप ।
जङ्गमानामपि तथा द्विपदाः परमा मताः ।
द्विपदानामपि तथा द्विजा वै परमाः स्मृताः ॥ २०
द्विजानामपि राजेन्द्र प्रज्ञावन्तः परा मताः ।
प्राज्ञानामात्मसंबुद्धाः संबुद्धानाममानिनः ॥ २१
जातमन्वेति मरणं नृणामिति विनिश्चयः ।
अन्तवन्ति हि कर्माणि सेवन्ते गुणतः प्रजाः ॥ २२
आपन्ने तूतारां काष्ठां सूर्ये यो निधनं व्रजेत् ।

[जायमानं]. K1.2 नृपः; B1 (marg. as in text) नृपः; T G1.2 पुनः (for नृप). —^a) K1 Cp: मनसः परम इति, मनोवृत्ता इत्यर्थः । K1

20^a) K1 V1 Bo. 2.2 Daa. 2.2 Dn1. 2.2 Ds Ds. 2.2 T1 G1.2 M1 Cp. 2 (gloss: जङ्गमानां जङ्गमेवेति द्विपदाणां विविधानां (for द्विवि). —^b) K1 Ds. 2.2 मताः (for नृप). — V1 reads 20ter on marg. —^c) Ds मता (for तथा). —^d) K1 द्विपदाः; Ks T1 G1.2 M1 द्विपदाः; Ds द्विपदा (for 'दा'). K4 परमं. K1.2 नृपः; Bs तथा (for मताः). — Bs om. (hapl) 20ter. Ds. 1 om. (hapl) 20ter-21st. —^e) K1.2 T1 G1 M1. 1 द्विपदानाम् (for द्विवि). V1 द्विपदमेव च तथा. —^f) G1 तु (for वै). K1.2 मताः; Ks. 1 Ds. 2 Gs मताः (for स्मृताः).

21 K1.2 Ds. 1 om. (hapl.) 21st (for Ds. 1, cf. v. l. 20). —^b) Ds Gs प्रज्ञावन्तः (for प्रज्ञा). —^c) Ks. 1 Dn1 T1 G1 M1. 1 प्रज्ञानाम् (for प्रा). Ds om. (hapl.) संबुद्धाः; Ds संबुद्धः; Ds 'दे' (for 'दा'). —^d) Ds. 1 अमानिनः (for 'निन').

22^a) K1 अपन्नेति (for अन्वेति). —^b) T1 प्रत्यति (for अन्तवन्ति). Ks Bs हि (for हि). —^c) Ds सेवते. Ds (marg. as in text) गुणतः (for गुणतः). Ks प्रजा. K1 Cp: गुणतः विपक्षोक्तान्, राज्ञस्त्वमोगुणविषेणाह । K1

23^a) K1 सूर्या (for सूर्या). Ks आपन्नेत्युत्तराकाशां (sic); Daa. 2.2 'सूर्या' काष्ठां. —^b) T G1. 2 सूर्यः (for सूर्य). Ds सूर्ये पति यन् सूर्य. —^c) Ds. 2 आपन्ने; T1 Gs सूर्यो (for सूर्य). Ds तु

नक्षत्रे च मुहूर्ते च पुण्ये राजन्स पुण्यकृत् ॥ २३
अयोजयित्वा क्लेशेन जनं प्राप्य च दुष्कृतम् ।
मृत्पुनाप्राकृतेनेह कर्म कृत्वात्मशक्तितः ॥ २४
विषमुद्रन्धनं दाहो दस्युहस्तात्तथा वधः ।
दंष्ट्रिम्यश्च पशुम्यश्च प्राकृतो वध उच्यते ॥ २५
न चैभिः पुण्यकर्माणो युज्यन्ते नाभिसंधिजैः ।
एवंविधैश्च बहुभिरपरैः प्राकृतेरपि ॥ २६
ऊर्ध्वं हित्वा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुण्यकृतां नृप ।
मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्मणाम् ॥ २७
एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रु-

(for स).

24^a) K1 Ds. 1.2 Gs सं (Gs आ) योजयित्वा (for 'अ'). —^b) K1.2 विह्वल्य; Ks. 1 Ds. 2 (by corr.) Ds. 1.2 T Gs. 2.2 M1. 1.2 प्राप्य च; G1 प्राप्त च (for प्राप्त च). —^c) K1 Dn1. 2.2 Ds Kumbh. ed. Cs (gloss: भृगुपतनाग्निप्रवेष्टादिना) [आ]मकृतेन; Ks Ds. 2 (marg.). 2 Gs [अ]प्र'; Cv (gloss: पूर्वकर्मस्वभावादागतेन) प्राकृतेन (for [अ]प्र'). Bs [ह]ति (for [ह]ट). —^d) Ds सूर्यु (for कर्म). Bs T1 Gs तु (for [आ]हेम). Ks Ds Dn1. 2.2 Ds Ds. 2 शक्तिभिः (for 'त').

25^a) G1 उद्रुजन्तं (for उद्रुजन्तं). K1 चाहो (for दाहो). —^b) K1 हस्तात् (sic) (for हस्तात्). Ks वधः (for वधः). —^c) Ds T1 दंष्ट्रिम्यश्च. K1 पशुभ्याश्च; Gs नक्षिम्यश्च. Ds om. च. —^d) T1 Gs सूर्यु (for वधः).

26^a) Ds Ds वा (for च). —^b) Ks. 1 V1 Bo. 1.2 Daa. 2.2 Dn1. 2.2 Ds Ds. 2.2 M1. 1.2 चाभिः; T G1. 2.2 त्वभिः (for नाभिः). Ks संनिजैः; Ds. 1 संनिजैः (for 'जै'). K1 Cs: अभिसंधिजैः, बुद्धिपूर्वकृतैः ॥ Cs: अभिसंधिजैः । K1 —^d) Ds अपरैः (for अपरैः). Ds प्रकृतेर.

27^a) Ks. 1 V1 Bo. 2.2.2 (marg.). 2 Ds. 2.2 Dn1. 2.2 Ds. 2.2.2 T1 Gs M1 भित्वा; Bs (orig.) कृत्वा; G1 मत्वा (for हित्वा). Ds प्रतिष्ठते; Ds. 1 प्रवर्धते. —^b) Ds पुण्याः (for प्राणाः). Ks V1 Bo. 2.2.2 Dn1. 2.2 Ds Ds. 2.2 G1 पुण्यवर्ता; T1 'कृतो' (for 'कृता'). —^c) Ks पुण्यानाम् (for -पुण्यानाम्).

रज्जानतुल्यः पुरुषस्य राजन् ।
येनाहुतः कुरुते संप्रयुक्तो
योगाणि कर्माणि सुदारुणानि ॥ २८
प्रबोधनार्थं श्रुतिधर्मयुक्तं
बुद्धानुपास्यं च भवेत् यस्य ।
प्रयत्नमाध्यो हि स राजपुत्र
प्रज्ञाशरैर्गोन्मथितः परंति ॥ २९
अधीत्य वेदांस्तपसा ब्रह्मचारी
यज्ञाञ्छब्दत्या संनिमृज्येह पञ्च ।
वनं गच्छेत्पुरुषो धर्मकामः

28 ") V1 B2 om न. — ^b) B2 (marg.) अज्ञातः ;
D2 अज्ञान (for अज्ञान). — ^c) M1. s. 1 [अ] र्ववन्
(for [अ] हुतः). T2 G2 घोरकुरो (for संप्रयुक्तो).

29 ") D2 प्रबोधनार्थं (for प्रबो). T G1-2. s M1
हुतः (for श्रुति). K2 कर्म (for चर्म). T G1 2. s
युक्तान् (for युक्तं). — ^b) K1 V1 B2. s D2 s D2
D2 D2-2. s T G1 2. s M1 उपाल (for उपाल्).
K2 V1 B2. s D2 s D2 D2 D2 D2 D2 D2 D2 D2
D2 s. 1 [इ] हः T G1 2. s [इ] ह (for च). K1 D2 s.
1. s भवेत् ; D2 भवेत् ; T G1 2. s भवेत् ; G2 M1.
s-1 भवेत् (for भवेत्). D2 वज्र ; T1 G1 बुद्धः ; T2
G2 s बुद्धि (for वज्र) ☞ C2 p: बुद्धानुपास्य कियते
यत्कर्म तद्बुद्धानुपास्यमिति तद्विद्वान्त्वम् । ☞ — ^c) K1 D2 s
माध्योपि ; T G1 2. s माध्योः for साध्यो हि . D2
om हि . K2 V1 B2 s (marg.) s D2 s at D2 D2
s. 1 राजपुत्रः (for पुत्र). — ^d) K2 प्रज्ञा ; D2 प्रज्ञा
(for प्रज्ञा). K1 प्रज्ञाशरैर्गोन्मथितः . K1 D2 s परेति ;
Cp (gloss: अत्यन्तलघं मोक्षं गच्छति) परेति (as in text).
☞ C2. उन्मथितः ; ताडितः । ☞

30 ") Bom. ed. वेदं (for वेदांस्). — ^b) V1
यज्ञाञ्च ; B2 प्रज्ञानः ; G2 यज्ञं च (for यज्ञान्). K2. 1
V1 B2. 1. s D2 s at D2 D2 D2 D2 D2 D2 D2 D2
D2 'सद्वा ; D2 'सद्वा (for 'स्य). D2 s (for
[इ] हः). D2. 1 एव (for पञ्च). — ^c) K1 D2 s वने
(for वनं). — ^d) G2 lacuna for श्रेयस् . K2. 1
B2. s (marg.) D2 D2 D2 D2 D2 D2 D2 D2 D2
स्थिता ; T G1 2. s M1. s-1 कुर्यात् ; G2 lacuna (for
किया). D2 स्ववेत्ते . ☞ C2 (reading श्रेयःस्थिता)
श्रेयोऽर्थं विहाति संवदो भवतीति श्रेयःस्थिता , मोक्षकामः ।

श्रेयश्चित्ता स्वापयित्वा स्ववंशम् ॥ ३०
उपभोगैरपि त्यक्तं नात्मानमवमादयेत् ।
चण्डालत्वेऽपि मानुष्यं सर्वथा तात दुर्लभम् ॥ ३१
इयं हि योनिः प्रथमा यां प्राप्य जगतीपते ।
आत्मा वै शक्यते व्रातुं कर्मभिः शुभलक्षणैः ॥ ३२
कथं न विप्रणश्येम योनितोऽस्या इति प्रमो ।
कुर्वन्ति धर्मं मनुजाः श्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३३
यो दुर्लभतरं प्राप्य मानुष्यमिह वै नरः ।
धर्मावमन्ता कामात्मा भवेन्म स्तु वञ्चयते ॥ ३४
यस्तु प्रीतिपुरोगेण चक्षुषा तात पश्यति ।

आतो मनिक्कनिक्कनिपथेति कनिक्कतोऽयं शब्दः (Pāṇini 3.
2. 74) । ☞

31 ") K1 2. s अभिः ; D2. 1. s परिः (for अपि).
— ^b) K2 V1 B2. s. 1. s (marg.) s D2 s at D2 D2 D2
D2 s. 1 T G1-2 s M1. s-1 ना (D2 मा) रमानं साद (D2
'च) वेदः . — ^c) K2 V1 चाण्डालत्वे ; T1 G2 2. s
चण्डालत्वे . — ^d) D2 सर्वतस् . K2 B2. s (orig.) r
D2 s at D2 D2 D2 D2 D2 D2 D2 D2 D2 D2 D2
D2 T2 G1. s M1. s-1 शोभते (for दुर्लभम्). T1 G2 s
सर्वथा तच्च (G2 तात) शोभनं .

32 ") G1 योनि (for योनिः). — ^b) D2 यं (for
यां). K1 पृथिवी (for जगती). K1 पतेः ; D2 लले
(for पते). — ^c) K1 B2 (marg. as in text) D2 s
M1. s. 1 जातुं (for व्रातुं).

33 ") D2 T2 तु (for न). K1. s V1 D2. 1 T1
G1. s विप्रण (K1. s 'न) श्वेतः ; K2 D2 'स्तेम ; K1
'स्तेम ; M1 'श्वेन्म (for 'श्वेत्). ☞ Cp: विप्रणश्येम,
विप्रणाशो वृथाभोगेन निष्फलीकरणम् । ☞ — ^b) B1 योनि-
मस्या ; D2 यानिचोस्या (sic) ; D2. 1 योनेलस्या (for
योनितोऽस्या). — ^c) D2 मनुष्याः (for 'जाः). — ^d)
D2 s at श्रुतिः ; T G1 2. s वेद (for श्रुतिः). G2
वेदनात् (for 'दर्शनात्).

34 ^b) G2 जातुष्वे ; G2 मनुष्ये . K2 B2. s. s
D2 s at D2 D2 D2 D2 D2 D2 D2 D2 D2 D2 D2
D2 s. 1 s सततं ; B1 लभते ; G2 M1. s-1 प्रथमं (for
इह वै). — ^c) D2. 1 धर्मात्मा न च कामात्मा . — ^d)
K2 D2. 1 G2 transp. स and सत्तु . K1 2. s वञ्चयते ;
D2 वञ्चते ; T G1-2. s M1. s-1 वञ्चिता (for वञ्चयते).

2. 12. 10833
M. 12. 286 (7. 35)
K. 12. 286. 35

दीपोपमानि भूतानि यावदधिर्न नश्यति ॥ ३५

सान्न्वेनानुप्रदानेन प्रियवादेन चाप्युत ।

समदुःखमुखो भूत्वा स परत्र महीयते ॥ ३६

दानं त्यागः शोभना मूर्तिरञ्जो

भूयः प्रान्यं तपसा वै शरीरम् ।

सरस्वतीनैमिषपुष्करेषु

ये चाप्यन्ये पुण्यदेशाः पृथिव्याम् ॥ ३७

गृहेषु येषामसवः पतन्ति

35 *) Ds यन्म; Gs म नु; Gs यन् (for यस्तु).
Ds प्रीति (for प्रीतिः). Ks. 4 -पुरोगेन; Dn1 Ds1
Ds. 3 Cn (Cnp as in text) -पुरागेन (Ds1 "जेति")
(for पुरोगेन). * Cn: प्रीतिपुरागेन, प्रीत्या विरतनेन ।
पुरोगेनेति पाठः स्वच्छः । * — ^a) K1. 2. 4 चक्षुषा पाव-
विष्यति; Cp चक्षुषा पारविष्यति. — ^a) * Cs: दीपो-
पमानि, दीपवत्स्नेहाधीनशोभनानि । * — ^a) Ds यत्तद्
(for यावद्). K1. 3 Bs (marg.) जवाङ्ग; Ks. 5. 1
V1 Bo. 1 Ds1 Dn1. 2s Ds Ds. 4. 1. 3 जवाङ्ग; Bs. 3
जवाङ्ग न; Bs (orig.) जवाङ्ग; Ds जवाङ्ग (for जवाङ्गेन).
K1. 5. 1 V1 Bs Dn1. 2s Ds Ds. 3. 3. 3 M1. 5-1 पश्यति
(M1. 1 "नि") (for पश्यति). * Cp (reading यावदर्थो-
नुपश्यति) [Cnp न पश्यति]: यावन्मुक्तितादर्थ्येन तदन-
न्तरमेव न पश्यतीति केचित्प्राक्कले । वस्तुवस्तु, तेन प्रीति-
पुरोगेन चक्षुषा मर्मानि भूतानि बोधनुपश्यति । *

33 *) Ks सखेन; V1 Bo. 1. 3 साखेन (for सान्न्वेन).
K1. 4 V1 Bo. 1. 3 Dn1. 2s Ds 1. 3 [ज]ङ्ग; Ks Bs. 3
Das. 2s Ds Ds [जा]ङ्ग; Ds [ज]ङ्ग (for [ज]ङ्गु). Ks
Ds -प्रदादेन (for -प्रदानेन). — ^a) Ds1 -दानेन; Ds2
-दानेन; Gs -वाक्येन (for -वादेन). Ks V1 Ds वा
(for च). — ^a) Ks सुखे (for -सुखो). — ^a) K1.
2. 6 Cpp (Cp as in text) न महीयते (for महीयते).

37 *) K1. 2. 6 Cpp दाने (for दानं). Ds. 1 त्यागं
(for त्यागः) Cp (gloss: प्रत्यार्जनस्य त्यागः) त्यागोऽ-
दानस्य (for दानं त्यागः). K1. 3 Gs M1 शोभनो; T
G1. 3 शोभनं; Gs स्वप्न (sic) (for शोभना). Ks
Bs (marg. as in text) Das. 2s G1. 3 M1-1 मूर्तिमञ्जो;
Ks Ds. 3 प्रीतिरञ्जो; Dn1 मूर्तिमाष (sic); T1 Gs
सखिमञ्जो (for मूर्तिमञ्जो). — ^a) Bs (marg. as in
text). 1 Das. 2s सुख; Bs Dn1. 2s Ds Ds. 3. 3 Cn
सुख (for मूख). Bs (marg.) प्राण्य; Bs (marg. as
in text) प्राण्य; Das प्राण्य; Ds प्राण्य; Ds. 1 प्राण्य;

तेषामथो निर्हरणं प्रशस्तम् ।

यानेन वै प्रापणं च श्मशाने

शौचेन नूनं विधिना चैव दाहः ॥ ३८

इष्टिः पुष्टिर्यजनं याजनं च

दानं पुण्यानां कर्मणां च प्रयोगः ।

शक्त्या पितृयं यच्च किञ्चित्प्रशस्तं

सर्वाण्यात्मार्ये मानवो यः करोति ॥ ३९

धर्मशास्त्राणि वेदाश्च षडङ्गानि नराधिप ।

Gs प्राप्यं (for प्राप्यं). — ^a) Das -नैमिषं; T G1. 2. 3
M1. 5-1 -नैमिष- (for -नैमिषः). — ^a) Ks चान्ये; Ds
वाप्यन्ये; Ds. 1 चान्ये वा; G1. 3 वै चान्ये (for चाप्यन्ये).
Ds पुण्यं; Ds गुण- (for पुण्य-). G1 पृथिव्याः.

38 *) G1 ये वा; Gs येषाम् (for येषाम्). Gs
यसवः; Gs जवत्स. — Ds om. 38^a-39^a. — ^a)
Ks Bs (marg. as in text). 1. 3 (marg. as in
text). 3 Das. 2s T Gs जतो; Ds यथा; Ds जर्थे
(for जथो). Bom. ed जयानिर्हरणं. Ds प्रशस्ते; G1
जप्रशस्ते (for प्र). — ^a) V1 यातेन; Ds याते च;
Ds यातेन (for यातेन). K1. 2. 4 पावनं (K4 "ने" च;
T G1. 2. 3 वाहनं च (G1 "नव") (for प्रापणं च). Ks
श्मशाने. — ^a) K1. 2 शौचैर्नूनं; Ks Bs. 1. 3 Das. 2s
शौ (Br ओ) तेन नूनं; Ks Ds प्राज्ञैर्हितैः; Bs Ds. 1
शौचेन (Bs "शे" नं; T G1. 2. 3 शुचौ (Gs "शौ" देखे;
Gs M1. 2. 1 शौचैर्नूनं; Ms शौचं दानं (for शौचेन नूनं).
Ds. 1 विधिना (for विधिना). Das दाहाः; G1 दाहः
(for दाहः).

39 Ds om. 39^a (cf. v. l. 38). — ^a) Ks इष्टिः;
Das इष्टिः (sic); Gs इष्टं (for इष्टिः). Ks पुष्टिः (for
पुष्टिः). — ^a) K1. 3 Ds. 1 पुण्यानां (Ds. 1 "नि" वै (for
दानं पुण्यानां). Ks om. च. Ds. 1 प्रयोगाः; Gs "मं
(for "गः). — ^a) Gs शक्त्या (for शक्त्या). K1. 2
पञ्च (for पञ्च). Ds. 1 शक्त्या किञ्चित्पितृः प्रशस्तं.
— ^a) G1. 3 सर्वं हि (for सर्वाणि). K1. 2. 4 Dn1 Ds
जामार्थं (for "र्थ"). Ks V1 Bo. 3. 1. 3 Das. 2s यत्;
Ks Bs Dn1. 2s Ds Ds. 2. 1-3 यं (for यः).

40 *) K1. 1 Ds Gs वेदाङ्ग. — ^a) Das नराधिपः.
— ^a) Ks [s] र्थ; Ks Ds. 1 [s] र्थ (for र्थे). — ^a)
Ds इष्टिः (for [स] इष्टिः).

41 *) Ds. 1 च (for चै). — ^a) G1 जमुना (for

श्रेयसोऽर्थे विधीयन्ते नरसाक्षिष्टकर्मणः ॥ ४०

विदेहराजाय पुग श्रेयसोऽर्थे नराधिप ॥ ४१

भीष्म उवाच ।

एतद्वै सर्वमारुपातं मुनिना मुमहात्मना ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

२८७

भीष्म उवाच ।

पुनरेव तु पप्रच्छ जनको मिथिलाधिपः ।

पराशरं महात्मानं धर्मे परमनिश्चयम् ॥ १

किं श्रेयः का गतिर्ब्रह्मार्त्तिकं कृतं न विनश्यति ।

क गतो न निवर्तेत तन्मे ब्रूहि महासुने ॥ २

पराशर उवाच ।

अमङ्गः श्रेयसो मूलं ज्ञानं ज्ञानगतिः परा ।

चीर्णं तपो न प्रणश्येद्वापः क्षेत्रे न नश्यति ॥ ३

छिन्नाधर्ममयं पाशं यदा धर्मेऽभिरज्यते ।

दत्त्वाभयकृतं दानं तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४

C. 12. 1084B
B. 12. 286B. 4
K. 12. 204. 4

मुनिना). Ks Bs म (for सु). Kt Bs (marg. as in text) Da. s मुनिना धर्म (Da 'मर्थं दर्शिता. — °) Ks विदेह (for विदेह). — °) Kt [s]र्थो; Kt Da. s [s]र्थ (for श्रेय). Ks Vt Bs. 7 Das. 24 जनाधिप (Das 'पः') (for नरा).

Colophon. Ś: Ds missing; Ks. s Bt-s Ds. 24 Ds. 24 Ds. 24 Ga. s M2-s absent. — Sub-parcan: Kt. s s. s. 7 Bs. 7 s Das. 24 Ds. 24 Ds. 24 T Gt. s. s M1. s-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Kt. s. s. s Vt Bs. s-7 Das. 24 Ds. 24 Ds. 24 M2. s पराशरगीता; Kt Da. s. s पराशरगीतासु वैराग्योपदेशः; Gs पराशरजनकसंवादे कर्मप्रशंसा. — Adhy. no.: (figures, words or both): Bt Ds. 24 M2. 122; Ds. 123; Ds. 124 Gt. s. s 121; Ds. 1017; T2. 134; Gs. 137; M1. s. 7 120. — Śloka no.: Das Ds. 41; Ds. 42.

287

This adhy. is missing in Ś: Ds (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 °) Kt Da. s च (for तु). — °) Ks मिथिलाधिप; Da. 7 'पतिः' (for 'चिप'). — °) Kt पराशर.

2 Before 2, MSS. ins. जनक उवाच. — °) C: गतिः परमगतिसाधनम् । C. — °) Ds. कृते;

Gs गतिर् (for कृतं). — °) T Gt. s. s राधा; Mt गते (for गतो). Kt विवर्तेत; Ks विवर्तेत; Ks T Gt. s. s निवर्तेत (for 'तेत'). — °) Ks Bs. s. s (marg.) s Das Ds. 1 Da Ds. s महामते; Das पितामह; Ds पराशर; T Gt. s. s M1. s. s द्विनोत्तम (for महासुने).

3 Ds पराशर (for 'शर'). — °) Das om. (hapl.) ज्ञानं. Kt. s ज्ञानाज्ञान; Kt Da. s ज्ञानं नाम; Ms ज्ञानं ज्ञानं (for ज्ञानं ज्ञान). Ks परः; Das पराः; Da. 7 परं; M1. s-7 परा (for परा). Ks ज्ञानाज्ञा वयोगतिः पुरा (sic); T Gt. s. s ज्ञानं चैव परा गतिः; Gs ज्ञानं का न गतिं परा. — °) Das चीर्णा; Ds चीर्णे (for चीर्ण). Das om. न. Kt प्रणश्येद्; Ks नश्येद्वा (for प्रणश्येद्). — °) Kt. s वास; Kt. 7 Bs. s (marg. as in text) Ds. 24 Ds. 24 Cnp बीजः; Vt Da. 7 वास; M1. s वाचः (for वापः). Ks Ds क्षेत्रेण (for क्षेत्रे न). T Gt. s. s संसिद्धो न निवर्तेत. C: क्षेत्रे तीर्थादौ, वापो दानम् ॥ Cn. p: वापः दानम्, क्षेत्रे सत्पात्रे (Cn: बीजमिति पाठे बीजमिव न्युत्सम्) । C.

4 °) T Gt. s. s संसारकं (for [च]धर्ममयं). — °) Da. 7 T Gt. s. s दया (for ददा). Ds धर्मेण; Ds. 7 Gs धर्मोभिः; Gs धर्मे हि (for धर्मोभिः). M2. s-7 व सज्जते (for अभिरज्यते). — °) Gs दत्ता (for दत्त्वा). Gs दत्त्वा भूताभयं दानं; C: दत्त्वाभयं कृतं दानं. — °) Gt. s. s दया (for ददा). Ks Vt Bs. s. s Das Ds

C. 12. 108-110
B. 12. 108(a), 1
E. 12. 104, 1

यो ददाति सहस्राणि गवामश्वसूतानि च ।
अमयं सर्वभूतेभ्यस्तद्दानमतिवर्तते ॥ ५
वसन्विषयमध्येऽपि न वसत्येव बुद्धिमान् ।
संवसत्येव दुर्बुद्धिरसत्सु विषयेष्वपि ॥ ६
नाधर्मः श्लिष्यते प्राज्ञमापः पुष्करपर्णवत् ।
अप्राज्ञमधिकं पापं श्लिष्यते जतु काष्ठवत् ॥ ७
नाधर्मः कारणापेक्षी कर्तारमभिमुञ्चति ।
कर्ता स्रुतु यथाकालं तत्सर्वमभिपद्यते ।

Ds Ds s s Gs M1 s-r अवामुने (for 'मुयात्'). Das
Dn1 ततः समभिपद्यते. * Ca: मिद्धिम्, अनिवर्तनं
स्थानम् । *

5 ^b) Bs दक्षः; Das a1 अप (for 'अव'). — V1
reads 5'-6' on marg. — ^c) K1 s r Ds s M1 दक्षः;
Das स च (for 'सर्व'). * Cp: असवदानं संव्यासः । *
— ^d) Ks तं दानम्; Ks Bs s-s Das a1 Dn1 Ds1
Ds s T Gs सदा तम्; Gs s स दानम् (for 'तद्दानम्').
Ks Bs s-r Dn1 Ds s Gs अभिः T1 G1 अनुः;
Ms हति (for 'अति').

6 V1 reads 6 on marg. — ^c) Da s स (for
सं). — ^d) Ds अवसत् (for 'असत्सु'). T1 च (for
[अपि]).

7 ^a) K1 न धर्मः; Ds1 नाधर्मा (for 'र्म'). K1 r
Bs Ds s-r छिः Ds [also] छिः रयति; Ks s छिः रयति;
Br छिः रयति; Das Ds छिः रयते; T1 G1 इष्यते (for
छि'). Das प्राज्ञः; M1 s-r प्राज्ञे; Ms प्राज्ञैर (for
प्राज्ञम्). — ^b) Bs s (marg as in text) Dn1 n1
Ds Ds s s एकः; M1 s-r ह्यापः (for 'आपः'). K1 s
पत्रवत्; Ks पत्रवान् (for 'पर्णवत्'). — ^c) Das a1
रात्रम् (for 'पार्ष'). — ^d) Ks छिः रयते; Das श्लिष्यते;
G1 छिः रयते (for 'छि'). * Ca: जतु जाधा, काष्ठे एव
— ^e) *

8 ^a) Ks Ds s नाधर्मः; M1 न धर्मः. K1 s a s
Ds s कारणापेक्षी; Bs कारणापेक्षी; Ds1 Ds s कारणा-
पेक्षी; Gs कारणापेक्षी; Gs 'जापेक्षः (for 'जापेक्षी').
* Ca: कारणा, फलदानात्मिका कृत्वा, तद्विपूर्वपेक्षी ॥
Cs: फलानुभवार्थं कारणापेक्षित्वम् । * — ^b) K1 s s
Ds s s अवः; Das अविः; Ds अनु (for 'अभि').
T1 G1 विषयति; Gs नव्यति (for 'मुञ्चति'). — ^c)
Ds s यथाकाले; Gs 'काले (for 'कालं'). — ^d) Bs

न भिद्यन्ते कृतात्मान आत्मप्रत्ययदर्शिनः ॥ ८
बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां हि प्रमत्तो यो न बुध्यते ।
शुभाशुभेषु सक्तात्मा प्राप्नोति सुमहद्भयम् ॥ ९
वीतरागो जितक्रोधः सम्यग्भवति यः सदा ।
विषये वर्तमानोऽपि न स पापेन युज्यते ॥ १०
मर्यादायां धर्मसेतुर्निबद्धो नैव सीदति ।
पुष्टस्रोत इवायत्तः स्फीतो भवति संचयः ॥ ११
यथा भानुगतं तेजो मणिः शुद्धः समाधिना ।

s-s Das a1 Dn1 n1 Ds Ds s s ततः समभिपद्य (Bs
Ds 'वर्तते'; Gs तत्समभिपद्यते. — ^c) Das भिद्यते;
Das भिद्यति; Ds s विद्यते; Gs हि द्वंद्व (for
भिद्यन्ते). K1 s कृतात्मानम्; Ds1 'रमन (for 'रमान').
* Ca: भिद्यन्ते, कर्मकडैर्न छिद्यन्ति ॥ Cp: तेषां भेद-
बुद्धिर्न जायते ॥ Cs: भिद्यन्ते, आत्मस्वरूपतः प्रथग्भवन्ति । *
— ^c) Das 'दर्शिनः; G1 'दर्शनः (for 'दर्शिनः'). Ks
आत्मप्रत्ययदर्शिनः.

9 ^a) K1 s बुद्धिकर्मक्रियाणां हि; Bs Das a1 बुद्धि-
रा (Br 'द्विका') ऐन्द्रियाणां हि; Dn1 'कर्मैन्द्रियाणीह. — ^b)
Ks G1 ये (for 'यो'). K1 s [s] न बुध्यते; Ks न बुध्यते;
Ks Ds s न बुध्यति; Gs [s] न बुध्यते (for 'न बु').
* Ca: बुध्यते; दुर्बुद्धितमिति शेषः ॥ * — ^c) Ks
शुभाशुभेषु. K1 s s V1 Bs Ds s Gs Ca सक्तानां;
Ks Dn1 n1 [अ]सक्तारमा; Ks Bs शक्तारमा; Ds s
युक्तानां; Gs सक्तात्मा (for 'सक्तात्मा'). Das a1 Ds
शुभाशुभे प्रसक्तारमा. — ^d) Ds स (for 'सु').

10 ^a) Ks वीतरागो; Ds 'रागे (for 'रागो'). Bs
(marg.) सवक्रोधः (for 'जित'). — ^b) Bs विषयैर्
(for 'ये'). — ^c) K1 s V1 श्लिष्यते (for 'युज्यते').
Bs न स पापैः स युज्यते.

11 ^a) Ks Bs मर्यादाया. K1 s यथा (for 'धर्म').
Ks 'सेतुं (for 'सेतुर'). — ^b) Ks निर्वद्धो; Das a1
निर्वद्धो; Dn1 निर्वद्धो (for 'निबद्धो'). Ks s Da s s s
T Gs s s नावः; Br lacuna (for 'नैव'). * Cp: मर्या-
दायां निबद्धो वर्धते एव ॥ Cv: मर्यादायां रक्षितायाम् ।
— 11^{ed} is damaged in Br. — ^c) Ks पुष्टस्रोतः; Ks
Bs पुष्टस्रोतः; Bs पुष्टः स्रोतः; Das पुष्टः स्रोतः; Ds s
पुष्टं स्रोतः; Ds s पुष्टं स्रोतः; G1 ब्रह्मस्रोतः; Gs पिष्टस्रोत
(for 'पुष्ट'). Ks V1 Bs s s s Das a1 Dn1 n1 Ds
Ds s T Gs s s इवासक्तः; Ks Ds s s इवायत्तः;
Ds s इवायत्तः; Cv (gloss: पुष्टः) इवायत्तः (as in

आदने राज्ञादन्त तथा योमः प्रवर्तते ॥ १२
यथा निलानामिह पुष्पमंश्रया-
नृपयकपृथग्याति गुणोऽतिमौम्यताम् ।
तथा नराणां भुवि भावितान्मनां
यथाश्रवं मन्त्रगुणः प्रवर्तते ॥ १३
जहाति दारानिहते न संपदः
मदश्चयानं विविधाश्च याः क्रियाः ।
त्रिविष्टपे ज्ञानमतिर्यदा नर-

सदास्य बुद्धिविषयेषु मिथ्ये ॥ १४
प्रसक्तबुद्धिविषयेषु यो नरो
यो बुध्यते ह्यात्महितं कदाचन ।
म सर्वभावानुगतेन चेतसा
नृपामिषेणैव ज्ञो विकृष्यते ॥ १५
संघातवान्मर्त्यलोकः परस्परमपाश्रितः ।
कदलीगर्भनिःसारो नौरिवाप्सु निमज्जति ॥ १६
न धर्मकालः पुरुषस्य निश्चितो

C. 12. 19019
B. 12. 287. 17. 17
K. 12. 204 17

SPAS. — ^a, K1. 2. 1 B1. 2. 1 D1. 2. 1 M1. 2. 1 रक्षीती ;
D1. 2. 1 G1. 2. 1 स्थिरी (for रक्षीती).

12 *) M1. 2. 1 वदा (for वया). K1. 2. 1 जानुगते (for
'जते'). — ^b) K1. 2. 1 मणिः; D1. 2. 1 मुनिः (for मणिः).
K1. 2. 1 D1. 2. 1 G1. 2. 1 बुद्धः; D1. 2. 1 बुद्धं (for बुद्धः).
T1. 2. 1 समाधिनाः (for 'धिना'). C1. 2. 1 समाधिना,
मिथमेन दृष्टान्ते । दार्ष्टान्तिके तु समाधिना, ध्यानेन ॥ Cp:
समाधिना विरधीकरणेन । C1. 2. 1 K1. 2. 1 सार्द्धं (for
'कार्द्धं'). — ^d) K1. 2. 1 वया (for तथा).

13 G1. 2. 1 (hapl.) 13. — *) T1. 2. 1 [ज]वि-
लानाम् (for लिका). K1. 2. 1 V1. 2. 1 इव (for इह). Bom.
ed. पुष्प- (for पुष्प-). D1. 2. 1 T1. 2. 1 संश्रयः; M1.
2. 1 संश्रयात् (for संश्रय-). — ^b) D1. 2. 1 वया (for वृष्य-).
M1. 2. 1 वाति (for वाति). K1. 2. 1 V1. 2. 1 D1. 2. 1 Das 2. 1
D1. 2. 1 T1. 2. 1 G1. 2. 1 गुणोपि; D1. 2. 1 गुणैश्च; G1.
2. 1 गुणोप- (for गुणोपि-). K1. 2. 1 D1. 2. 1 सौम्यता;
D1. 2. 1 T1. 2. 1 G1. 2. 1 Cs (gloss: पुष्पगन्धसमत्वम्) Cv
(gloss: एकप्रकारताम्) साम्बतां; D1. 2. 1 साम्बं (for
'सौम्यताम्'). C1. 2. 1 सौम्यतां, रम्यताम् । C1. 2. 1 — *)
V1. 2. 1 D1. 2. 1 D1. 2. 1 D1. 2. 1 D1. 2. 1 G1. 2. 1 तु वि-
(for मुनिः). — ^d) B1. 2. 1 (marg.) 2. 1 D1. 2. 1 सर्व-;
D1. 2. 1 सत्त्व- (for सर्व-). C1. 2. 1 वयाश्रवं, पुनः पुनर्वा-
सनाम्भासाद्बहुलं, तदभावेऽप्यः । C1. 2. 1

14 D1. 2. 1 reads 14^{ab} on marg. — *) D1. 2. 1 दाराश्च;
G1. 2. 1 राजन् (for दारान्). K1. 2. 1 B1. 2. 1 (marg.) 2. 1
D1. 2. 1 D1. 2. 1 D1. 2. 1 D1. 2. 1 च जहाति; K1. 2. 1 D1. 2. 1
विजहाति; V1. 2. 1 B1. 2. 1 (orig.) इह वाञ्छ; D1. 2. 1 इहतेपि;
T1. 2. 1 G1. 2. 1 विविधां (T1. 2. 1 'वा')श्च; G1. 2. 1 M1. 2. 1 विवि-
तेन (for इहते न). D1. 2. 1 संपदां; G1. 2. 1 M1. 2. 1 'दा' (for
'द'). — ^b) K1. 2. 1 सद्दोष-; K1. 2. 1 B1. 2. 1 T1. 2. 1 M1.
2. 1 K1. 2. 1 B1. 2. 1 D1. 2. 1 D1. 2. 1 सर्वं च; B1. 2. 1 D1. 2. 1

2. 1 D1. 2. 1 सदा च; D1. 2. 1 सतत- (for सदा-). B1.
2. 1 D1. 2. 1 D1. 2. 1 D1. 2. 1 दानं (for 'दानं'). K1. 2. 1 B1.
2. 1 D1. 2. 1 D1. 2. 1 D1. 2. 1 सन्; D1. 2. 1 D1. 2. 1 laenna (for
वा). K1. 2. 1 सदावदानं विविधाश्च सत्क्रियाः. — *) K1.
2. 1 B1. 2. 1 त्रिविष्टपे; G1. 2. 1 त्रिविष्टपो (M1. 2. 1 'पो') (for
'ष्टपे'). K1. 2. 1 G1. 2. 1 वया (for वदा). D1. 2. 1 om. नर.
— ^d) K1. 2. 1 T1. 2. 1 तथा (for तदा). T1. 2. 1 सार्द्धं (for
बुद्धिः). K1. 2. 1 G1. 2. 1 बुध्यते; D1. 2. 1 विद्यते (for 'वि').
K1. 2. 1 तदास्य बुद्धिविषयेमिष्यते. C1. 2. 1 मिष्यते, ज्ञाना-
दिभ्यो व्यावृत्ता भवति । C1. 2. 1

15 T1. 2. 1 om. 15-16. V1. 2. 1 reads 15^{ab} on marg.
— *) K1. 2. 1 प्रसक्त-; D1. 2. 1 प्रसक्त- (for प्रसक्त-). — ^b)
T1. 2. 1 G1. 2. 1 M1. 2. 1 विद्यते (for बुध्यते). G1. 2. 1 ह्यात्मपदं;
G1. 2. 1 पदा (for 'हितं'). K1. 2. 1 कदा च न; D1. 2. 1 D1. 2. 1
कदाचन (for कदाचन). — *) K1. 2. 1 सर्व- (for सर्व-).
— ^d) K1. 2. 1 नृपामिषेणैव; D1. 2. 1 नृपामिषेणैव; T1. 2. 1 नृपामि-
षेणैव (for नृपामिषेणैव). K1. 2. 1 ज्ञोपविकृष्यते; G1.
2. 1 सद्दोष- (for ज्ञो वि').

16 T1. 2. 1 om. 16 (cf. v. l. 15). — *) B1. 2. 1 संघात-
वान्; D1. 2. 1 D1. 2. 1 T1. 2. 1 G1. 2. 1 संघातवान् (for 'वान्').
G1. 2. 1 संघातवान्मर्त्यलोकं. C1. 2. 1 संघातवान्, देहेन्द्रियादिसमु-
दायवत् ॥ Cs: काष्ठादिसमुदायवत् ॥ Cv: पुनर्मित्रादिसमु-
दायवत् । C1. 2. 1 — *) K1. 2. 1 D1. 2. 1 M1. 2. 1 उपाश्रितः; D1. 2. 1
जहाति; D1. 2. 1 उपाश्रितः (D1. 2. 1 'वृ')त् (for उपाश्रितः). K1.
2. 1 परस्परसमाश्रितः. C1. 2. 1 जहाति, उपकारकः । C1. 2. 1 — *)
T1. 2. 1 G1. 2. 1 कदली- (for 'ली'). K1. 2. 1 जर्त- (for
गर्भ-). G1. 2. 1 निसारे (for 'ते'). — ^d) K1. 2. 1 नौरिव;
T1. 2. 1 नौरिव (for नौरिव). K1. 2. 1 निमज्जते; V1. 2. 1 स मज्जति.

17 *) T1. 2. 1 कर्म- (for कर्म-). K1. 2. 1 D1. 2. 1 कर्म-
(for 'कर्म-'). D1. 2. 1 पुष्प- (for 'स'). D1. 2. 1 विविधां;
G1. 2. 1 'ते' (for 'ते'). — ^b) K1. 2. 1 वाप-; D1. 2. 1 वापि
(for वापि). B1. 2. 1 प्रदीप्यते. — *) K1. 2. 1 V1. 2. 1 B1. 2. 1

C. 12
B. 12. 257 (B. 17)
K. 12. 204. 17

न चापि मृत्युः पुरुषं प्रतीक्षते ।
क्रिया हि धर्मस्य सदैव शोभना
यदा नरो मृत्युमुखेऽभिवर्तते ॥ १७
यवान्धः स्वगृहे युक्तो ह्यभ्यासादेव गच्छति ।
तथा युक्तेन मनसा प्राज्ञो गच्छति तां गतिम् ॥ १८
मरणं जन्मनि प्रोक्तं जन्म वै मरणाश्रितम् ।
अविद्वान्मोक्षधर्मेषु बद्धो भ्रमति चक्रवत् ॥ १९

(marg.) : D2. 24 Dn1. n2 Ds D2. 2. 2 G2 सदा; T1 G1. 2 यदा (for क्रिया). V1 [ए]व (for हि). Ks V1 Bo. 2. 1. 2 (marg.) : D2. 24 Dn1. n2 Ds D2. 2. 2 T1 G1. 2 क्रियैव; G2 क्रिया हि (for सदैव). T2 Gs M1. 2-1 स (T2 Gs यदा हि धर्मक्रियैव शोभना (T2 Gs 'क'). — ^a) Ks Ds सदा; V1 यथा; T G1. 2. 2 यदा (for यदा). Ks मुखे नि; K1 Ds मुखेव; Dn2 मुखेचि; D2. 1 मुखोभि; Ds मुखे चि; T G1. 2. 2 मुखचि; G2 मुखेति (for मुखेभि).

18 *) M1 यदाचि (for यवान्धः). K1 Ds. 2. 1. 2 निवृत्तम् (for युक्तो). — ^b) K1 Ds. 2. 1. 2 T2 जन्मासाद्; G1 जन्मा (for ह्यभ्यासाद्). — ^c) D2 Ds यथा (for तथा). G1 महता (for मनसा). — ^d) Ds. 1 धर्मतां (for तां गतिम्).

19 *) K1 T1 G2. 1 M1 प्रोक्तं (for प्रोक्तं). G2 मरणाश्रितमिषोक्तं (sic). ☞ Cn: जन्मनि, जन्मनिमित्तम् । ☞ — ^b) K1. 2 जन्म वा मरणाश्रयः; G2 जन्म वै मरणे श्रितं. — ^c) Ds सुविद्वान् (for अ). G1 बंधेषु; Gs बन्धे च (for बन्धेषु). — ^d) G1 बंधो; Gs बंधो (for बद्धो). — After 19, Ks V1 Bo. 2-2 D2. 24 Dn1. n2 Ds D2. 2. 2 Cn. p read 34^a-35^d for the first time, repeating the same in the proper place.

20 *) K1. 2. 2 V1 Bo. 2-2 D2. 24 Dn1. n2 Ds D2. 2. 2 T G1 Cn यथा मृणाका (Ks मृणाका; T2 मृणाका; G1 मृणाका/मृणाकम्; Gs M1. 2-1 'कोडुगवत्'. ☞ Cn (reading मृणाका/मृणाकम्): मृणाकेति सुप्तविमर्शकम् । ☞ — ^b) ☞ Cp: मुञ्चति, अतिविमर्शकम् । ☞ — ^c) T1 तदा (for तथा). — ^d) M1 मनसः (for 'सा). B2 प्रति (for परि). — ^e) K1. 2 पुनः (for मरः). K1 मरणेव; Ks B2 (marg.) D2 प्राणयते; T2 G1 M1. 2-1 प्राणयते (for मरणयते). D2. 24 स्थानं; Ds. 1 ज्ञानं (sic) (for ज्ञानं). ☞ Cn: प्राणयते,

यथा मृणालोऽनुगतमाशु मुञ्चति कर्दमम् ।
तथात्मा पुरुषस्येह मनसा परिमुच्यते ।
मनः प्रणयतेऽऽत्मानं स एनमभियुञ्जति ॥ २०
परार्थे वर्तमानस्तु स्वकार्यं योऽमिमन्यते ।
इन्द्रियार्थेषु सक्तः सन्स्वकार्यात्परिहीयते ॥ २१
अवस्तिर्यग्गतिं चैव स्वर्गं चैव परां गतिम् ।
प्राप्नोति स्वकृतैरात्मा प्राज्ञस्येहेतरस्य च ॥ २२

योगेन्मुखं करोति ॥ Cp: मृणालोऽनुगतमाशु मुञ्चति । ☞ — ^a) K1 V1 B2 (marg. as in text) Dn2 Ds. 1 G2 स एवम्; D2. 1 T G1. 2. 2 सदा तम् (for स एनम्). K1. 2. 1 V1 B2 (marg. as in text) D2. 2 Ca अनु; D2. 1 अवि (for अवि). B2 मुञ्चति; Dn2 प्रेक्षति; Ds नच्छति; Ds. 1 मुञ्चति (sic) (for मुञ्जति). K1 स एवानुमुञ्जति (sic). ☞ Ca (reading अनुमुञ्जति): पश्चात्प्रेक्षति ॥ Cn: अभियुञ्जति, परस्मां काष्ठायां प्रविशायति । ☞ — After 20, Ks V1 Bo. 2-2 D2. 24 Dn1. n2 Ds D2. 2. 2 ins. :

743* युक्तो यदा स भवति तदा तत्पश्यते परम् ।

[Dn2 सदा (for यदा). Bo. 1 Dn1. n2 Ds D2. 2. 2 तं (for तत्). Ks पश्यते (for 'ते').]

21 *) K1. 2. 2 परार्थे (for 'र्थे'). Ds Gs वर्तमानं (for 'मानम्'). — ^b) Bo. 2. 1 D2. 2. 2 स्वं; G1 स्वे (for स्व). Ds. 1 कार्ये (for 'कार्य'). Dn2 Ds (marg. as in text) न (for नो). T1 Gs [s]तिमन्यते; T2 Gs M1. 2-1 [s]तिवर्तते; G1 निवर्तते (for अमिमन्यते). Gs स्वकार्याद्यो निवर्तते. — K1. 2 om. (hapl.) 21^a. — ^c) T2 G2. 2 परकार्येषु (for इन्द्रियार्थेषु). K1 Bo. 2 G2 M1 सक्तः स; Ks D2. 24 [अ]सक्तः स; V1 B2 Dn2 Ds संयुक्तः; Bo संयुक्तः; B2 Dn1 Ds D2. 2 संयुक्तः; Ds. 1 युक्तः स; G1 सक्ता सन् (for सक्तः सन्). — ^d) Bo Dn1. n2 Ds D2. 2. 2 मुच्यते (for 'हीयते').

22 *) V1 T1 Gs अयः; Ds जायस; D2 जायस; G1. 2 अयस (sic) (for अयस). Ks नतं; Ds T1 Gs गतिम्; Ds. 1 गतम्; G2 गतं (for गति). — ^c) K1. 2. 2 V1 Bo. 2. 1 D2. 24 Dn1. n2 Ds D2. 2. 2 T G2. 2 सु (for स्व). K1 Ds. 2. 1. 2 प्राप्नोति सु (D2. 2 स्व)कृतेनात्मा; G1 'ति सुकृतनात्मा. — ^d) K1. 2 परस्य (for प्राज्ञस्य). T2 G1. 2 [ह]व (for [ह]व).

23 *) K1. 2 Dn1 T2 सुपमये (for सुपमये). D2. 2

मृन्मये भाजने पके यथा वै न्यस्यते द्रवः ।
तथा शरीरं तपसा तप्तं विषयमश्नुते ॥ २३
विषयानश्नुते यस्तु न स भोक्ष्यत्वसंशयम् ।
यस्तु भोगांस्त्वज्रेदान्मा स वै भोक्तुं व्यवसति ॥ २४
नीहारेण हि संवीतः मिश्रोदरपरायणः ।
आत्मन्ध इव पन्थानमावृतात्मा न बुध्यते ॥ २५
वणिग्यथा समुद्राद्वै यथार्थं लभते धनम् ।
तथा मर्त्यार्णवे जन्तोः कर्मविज्ञानतो गतिः ॥ २६

ब्रह्मोन्नतमये लोके ब्रह्मरूपेण संचरन् ।
मृत्युर्ध्रमेति भूतानि पवनं पन्नगो यथा ॥ २७
स्वयं कृतानि कर्माणि जातो जन्तुः प्रपद्यते ।
नाकृतं लभते कश्चित्किंचिदत्र प्रियाप्रियम् ॥ २८
शयानं यान्तमासीनं प्रवृत्तं विषयेषु च ।
शुभाशुभानि कर्माणि प्रपद्यन्ते नरं सदा ॥ २९
न ह्यन्यत्तीरमासाद्य पुनस्तर्तुं व्यवसति ।
दुर्लभो दृश्यते ह्यस्य विनिपातो महार्णवे ॥ ३०

C 12. 11975
B. 12. 289 3. 32
K 12. 304 32

पके; T1 G1 बहौ (for पके). —¹) Ks Bs. r Das.
as वि. (for वै). Kt दृष्यते; Bo. s. s Dn1. na Ds
Ds. s. s Cn न इवति; Bs. Ds. s Gs Ms. s नश्यते; T1
Gs स भुज्यते; M1. r पश्यते (for न्यस्यते). Kt Ds. s
Gs द्रवं (for द्रवः). ☞ Cn: न इवति, न क्षीयते न
क्षयति इत्यर्थः । इवतीति भो तनुकरणे इत्यस्य रूपम् । ☞
—²) Ks Bs Das. as Da. r तच्छब्दः; Dns समं (for
तप्तं). ☞ Cv: तप्तं चेद्विषयमश्नुते, तप्तं चेद्विषयद्रवं मुख-
वीति दृष्टान्तानुसारी दार्ष्टान्तो ब्रह्मन्धः । ☞ ☞ Cn: विष-
यम्, प्रकाशकोऽयम् ॥ Co: स्वर्गात्पवनपवर्गात्वं वा मुखम् । ☞

24 —¹) Gs यनु (for यस्तु). ☞ Cn: अश्नुते,
आकोट इव व्याप्नोति, प्रकाशयति, साक्षी । ☞ —²) Das.
as सं. (for स). Ks भोक्षति; Dt Gs भोक्षति (for
भो). Gs. s अस्मदयः. ☞ Cv: न भोक्षयति, परत्र
भोगात् न भोक्षयति । ☞ —³) K1. s. r V1 Bs (marg. as
in text) Das. Ds. s. r. s यन्म (for यस्तु). Ds. r भोगं;
T1 Gs. s भोगं (for भोगात्). —⁴) Ds1 सर्वे; Gs
तत्त्वं (for स वै). V1 भोगं (for भोक्तुं). Cnp दिन-
इवति (for व्यवसति). ☞ Cn: विनश्यतीति पाठे,
भोगार्थं जन्मान्तरकाभावेव श्रियते । ☞

25 —¹) Das. as [अ]द्रि; T G1. s. s M1. s-1 [इ]व;
Gs [अ]मि. (for हि). ☞ Co: नीहारेण, अत्यन्तहारिणा
भोहेन । ☞ —²) Ds1 मिश्रोदर. (for दर). —³)
G1 जात्यत (for आत्मन्ध). K1 पन्थानाम्. —⁴) Kt
Bs. s अंतरात्मा; Da. r संवृतात्मा (for आवृत्ता).

26 —¹) Ds om. (hapl.) from यथा up to कर्षति
(in 31^d). Bs Dt समुद्रे (for 'ब्रह्म'). ☞ Cs: समु-
द्रात्, समुद्रे प्राप्य । स्वच्छोदे पन्नमी । ☞ —²) Ks
यथार्थं; Cn (gloss: मूलधनानुसारेण) Co (gloss:
स्वमूलधनमनतिक्रम्य) यथार्थं (as in text). Bs (marg.)
कर्म (for धनम्). —³) Das. as यथा (for तथा).
T Gs. s. s M1. s-1 मर्त्यार्णवात् (for 'जंघे'). Ks lacuna;

T G1. s. s जंतुः (for जन्तोः). —²) Dt विज्ञानको
(for 'नको'). Kt Da. s. s T G1. s. s गति (for गतिः).
☞ Co: कर्मविज्ञानतः, कर्मविज्ञानार्थं मिश्रितानाम् । न
नु अकर्मेणा अशुद्धसत्त्वेन ज्ञानमयीति भावः । ☞

27 Ds om. 27 (cf. v. l. 26). —¹) Kt V1 Bo.
s. s Das. as Ds1 Ds-2. r. s रात्रमयो; Ds2 रात्रमयं
(for 'मये'). —²) Ks. s V1 Bo. s. s Das. as Dn1. na
Ds. s संसरन् (for संच'). —³) Ks यमति (for
प्रमति). —⁴) Ds2 पवनं; T G1. s. s पवनं (for
पवनं).

28 Ds om. 28 (cf. v. l. 26). —¹) Ks प्रपद्यते
नरः सदा. —²) Ks. r V1 Bo. s-2 Das. as Dn1. na
Ds2 Ds. s. s Gs M1. s-1 नाकृत्वा; Ks नाकृति; Ds1 न
कृत्वा (for नाकृतं). Ks. s Da. r. s किंचिद्; Gs केचिद्
(for कश्चिद्). —³) Kt कश्चिद्; Bo कश्चिद्; Da. r. s
क' (for कि'). Dn1. na Ds अस्ति (for अत्र). Kt
प्रियाप्रिये; Bs (marg.) क्लिपाकर्म.

29 Ks Ds om. 29 (for Ds, cf. v. l. 26). —¹)
Ks शचनं (for शचानं). K1 शान्त्यः; Ks यावित्यः;
Ks यावत् (for यान्त्यम्). Dt संचानं पावमानं च. —²)
G1 प्रवृत्त. (for 'च'). —³) T G1. s. s यथा (T: 'दा')
कृतानि कर्माणि. —⁴) G1 रसं (for नरं).

30 V1 Ds om. 30 (for Ds, cf. v. l. 26). Bo
om. (hapl.) 30-32. —¹) K1 न ह्यतः; Dt न
ह्यतः; Gs स ह्यन्तः (for न ह्य'). ☞ Cs: वेदान्त-
... । ☞ —²) Dns व्यवस्य च (for
'सति'). ☞ Co: न व्यवस्यति, नाहति । ☞ —³) Ks
Ds. s T G1. s. s दुर्बलो; Cs दुर्बलो (as in text).
G1. s ह्यत्र; Ms यत्न (for ह्यत्न). Ks दुर्बलो ह्यत्न
दृश्यते.

31 Bo Ds om. 31 (cf. v. l. 30, 26). —¹) T;

E. 12. 10979
B. 12. 286a. 33
K. 12. 304. 33

यथा भारावसक्ता हि नौर्महम्मसि तन्तुना ।
तथा मनोऽभियोगाद्वै शरीरं प्रतिकर्षति ॥ ३१
यथा समुद्रमभितः संस्यूताः सरितोऽपराः ।
तथाद्या प्रकृतियोगादभिसंस्यूयते सदा ॥ ३२
स्नेहपादैर्वहुविधैरामकमनमो नराः ।

यथा (for यथा). Ks Bs Dn1.n4 Ds Ds-4.5.5 Cs
मन्ना (Bs Dn1 'वा'वसक्ता; Bs. 1.5 (marg.) भावा-
वसक्ता; Ds वातावमिक्ता; G1.5 M1 भारावसक्ता; Cp
भारावसक्ता (as in text). Gs यथा भारावसक्ता.
—⁵) Ds सच्छति (for तन्तुना). —⁶) K1 यथा; Ds
हलो (for तथा). Ks मनोति; Ds मनोनि; Ds
मानामि (for मनोऽभि). K1.5 वा (for वै). ☞ Cv:
मनः अभियोगात्, ज्ञेयात् । ☞ —⁴) Dn1 G1 शरीरे (G1
'री') (for 'री'). Ks Bs (marg. as in text) परिकर्षति;
Bs (marg. as in text) Dn1 Ds Ds.5.5 Cn प्रवि-
कीर्षति; B1.5 विप्रकर्षति; Das Dn1 Ds प्र (D1 प्रा-
विकर्षति; T Gs प्रतिकर्षते; G1 विप्रकर्षते (for प्रति-
कर्षति). ☞ Cn (reading प्रविकीर्षति): अन्तर्भावित-
व्यवस्थाम् । कारयितुमिच्छतीत्यर्थः । ☞

32 Bo om. 32 (cf. v. l. 30). —⁶) K1 यथा;
K1.5 तथा (for यथा). T1 आभिमुख (for अभितः).
—⁵) K1.5 संस्यूताः; Ks संस्यूताः; Ks Dn1 Ds.5
Cn सं (Dn1 स) श्रिताः; K1 Ds Ds T2 G1.5 संस्यूताः;
V1 Bo-5 Dn1 Ds संस्यूताः; Dn1 संस्यूताः; Ds संस्यूताः;
T1 संस्यूताः; Gs संस्यूताः; Gs संस्यूताः; Cp (gloss:
संस्यूतानां) संस्यूताः (as in text). Das परितो (for
स'). Gs पराः; M1 [5]वराः (for अपराः). —⁶)
K1.5 V1 Dn1 Da. 1 T Gs Ca. 7 तथावा; Ks Dn1
तथा वा; K1 तथा; Bs. 5 (both marg.) तथावा;
Da. 5 G1.5 तथावा; M1. 5. 1 तथा वा; Ms तथावा
(for 'वा'). Ks G1.5 प्रहृष्टैः; Da. 5. 1. 5 'तीर' (for
'तिर'). —⁴) K1 अवि; Dn1 M1 अति- (for अवि).
Ks Gs M1. 5-1 Ca (gloss: जनयति) संस्यूते; Ks
'संस्यू'; K1 Ds. 5 संस्यू'; Dn1 संस्यू'; Dn1 Ds
संस्यूते; Dn1 Cs संस्यूते; Das संस्यूते; Ds. 5 Cn
(gloss: मयलेति शेषः) संस्यूते; Ds संस्यू'; T1 Gs
संस्यूते; T2 संस्यूते (sic); G1 संस्यूते; Gs
संस्यूते; Cp (gloss: संस्यूतानां कार्याकारण परितोऽभितो)
संस्यूते (as in text). Ds परा; T2 तथा (for सदा).

33 *) G1 जेहवादेर (for 'जोदेर'). —⁵) Ks
जालंत; B1 Ds जालक; Dn1 जालकैर (for 'क').
—⁶) G1 (before corr. as in text) कृतप्रत्या; Cn

प्रकृतिस्वा विधीदन्ति जले सैकतवेम्भवत् ॥ ३३
शरीरगृहसंस्थस्य शौचतीर्थस्य देहिनः ।
बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखं त्विह परत्र च ॥ ३४
विस्तराः क्लेशसंयुक्ताः संक्षेपास्तु सुखावहाः ।
परार्थं विस्तराः सर्वे त्यागमात्महितं विदुः ॥ ३५

(gloss: अज्ञानवशाः) प्रकृतिस्वा (as in text). K1 Da.
5. 1. 5 T1 G1. 5-5 M1. 5-1 [ज]वसीदन्ति; Dn1 विधी';
Dn1 [ज]वसीदन्ति (for विधी'). —⁴) K1. 1 Ds. 5 जले:
(for जले). B1 Dn1 जेकत (for 'से'). K1. 5 संस्यू-
वत्; Das. 54 'रदिम' (for 'वेदम').

34 *) Dn1 Da. 1 T Gs. 5 'प्रह' (for 'गृह'). K1. 1
V1 Bs (marg.) 1 Dn1.n4 Ds Ds-5. 1-5 G1. 5 M1. 5-1
'संस्थस्य'; Gs संस्थस्य (for 'संस्थस्य'). —⁵) ☞ Cn:
शौचमान्तरं भावबुद्धिः, बाह्यं तु प्रसिद्धम् । ☞ —⁶) Ks V1
Bo. 5-5 Das. 51 Dn1.n4 Ds Ds. 5. 5 Cn. p read
34°-35° for the first time after 19. —⁴) G1
बुद्धिः; Cn (gloss: आत्मज्ञानं देवताधुपासनं वा) बुद्धि-
(as in text). Ks (first time) Bo. 5 (both second
time). 5 (first time) Das. 51 (both both times) Ds
(first time) मार्ग; K1 मार्ग (for 'मार्ग'). K1. 5
'प्रवृत्तस्य' (for 'प्रयातस्य'). Ds. 1 बुद्धिमार्गानुजातस्य.
—⁵) Gs om. 34°-36°. —⁴) Bs (second time) सुखं
वेह; T1 सुखित्वे च (for सुखं त्विह). Ms परत्र ह.
K1. 5 परत्रेह च (Ks ह) वै सुखं.

35 For the repetition in Ks V1 Bo. 5-5 Das.
51 Dn1.n4 Ds Ds. 5. 5 Cn p, cf. v. l. 34. Gs om.
35 (cf. v. l. 34). —⁶) K1 Dn1 (both times) Ds
T Gs. 5 M1. 5-1 विस्तराः (for विस्तराः). ☞ Cn:
विस्तराः, वैरागिकान्धविज्ञानादीनि । ☞ —⁵) Ks संक्षेपस्य;
Ds. 1 संक्षेपात् (for संक्षे'). K1. 5 सुखावहः. ☞ Cn:
संक्षेपाः, त्यागप्रवृत्तः ॥ Cp: संक्षेपाः, निर्वाहमात्रप्रयोजक-
परिग्रहाः ॥ Cs संक्षेपाः, कर्मत्यागः । ☞ —⁴) Bs (marg.
as in text). 5 (both second time) Ds. 1 T2 G1. 5
परार्थः; Das (first time) Ds 'रै'; Dn1 (second
time) 'रै'; Cp (first time) सर्वार्थ (for परार्थ). —⁴)
Bo. 5 Dn1 (all second time) योगस्य (for त्यागस्य).
K1. 5 आत्मसुखं. G1 स गतात्महितं विदुः (sic).

36 Gs om. 36° (cf. v. l. 34). —⁶) Ds. 1
संस्यूतो (D1 'नो'); Ds 'वा' (for 'जो'). —⁵)
K1. 5 कारणात्मकः; Das. 54 'दिमका'; Ds Ds. 5 Cs
(gloss: वितृष्यन्धव्यजिताः) क (Ds. 5 वा) रणात्मकाः; Ca. p

संकल्पजो मित्रवर्गो ज्ञातयः कारणात्मकाः ।

भार्या दामाश्च पुत्राश्च स्वमर्थमनुयुञ्जते ॥ ३६

न माता न पिता किञ्चित्कस्यचिन्प्रतिपद्यते ।

दानपथ्योदनो जन्तुः स्वकर्मफलमश्नुते ॥ ३७

माता पुत्रः पिता भ्राता भार्या मित्रजनस्तथा ।

अष्टापदपदस्थाने त्वक्षमुद्रेव न्यस्तते ॥ ३८

सर्वाणि कर्माणि पुरा कृतानि

शुभाशुभान्वात्मनो यान्ति जन्तोः ।

उपस्थितं कर्मफलं विदिन्वा

बुद्धिं तथा चोदयतेऽन्तरात्मा ॥ ३९

व्यवसायं समाश्रित्य सहायान्योऽधिगच्छति ।

न तस्य कश्चिदारम्भः कदाचिदवसीदति ॥ ४०

अद्वैधमनसं युक्तं रं धीरं विपश्चितम् ।

न श्रीः संत्यजते नित्यमादित्यमिव रश्मयः ॥ ४१

K. 12. 12806
M. 12. 2806/1. 43
K. 12. 384. 43

(gloss : जन्मोपाधिजनितवन्धुभावाः) कारणात्मकाः (as in text). — ^a) Ks V1 Bo. 5-5 Ds2. 21 Dn1. 21 Ds Ds. 2. 5 Gs पुत्रश्च ; Kt Ds 5. 1. 5 M1. 5-1 दामाश्च (for दामाश्च). Ks. 1 V1 Bo. 5-5 Ds2. 21 Dn1. 21 Ds Ds. 2. 5 Gs दामाश्च ; Ds. 5. 1. 5 M1. 5-1 पुत्रश्च (for पुत्रश्च). — ^d) Ks Bo Ds2 T1 G1. 5 M1 समर्थम् ; Kt Ds. 5 T1 स्वमर्थम् (for स्वमर्थम्). Ks अनुयुञ्जते ; Ks V1 Bo. 5-5 Ds2. 21 Dn1. 21 Ds Ds. 2. 5 Gs Cn उपयुं. (Br. 5 [marg.] : Ds2. 21 'युं' जते ; M1. 5-1 अनुयुञ्जते (for 'युञ्जते'). Ds. 1 अकार्यमनुयुञ्जते.

37 G1 om. (hapl.) 37-38. — ^a) Cn. p as in text. K1. 2. 4 दानपथ्योदनो जन्तुः ; Bs. 5 Ds2. 21 Dn1 Ds. 5 Ca दानपथ्योदनो जन्तुः (Bs [marg as in text] वस्तु) ; Bs Ds1 Ds Gs M1. 5-1 'वस्तुदो' (Ds1 'ने') जन्तुः ; Ds. 1 'मात्रादो जन्तुः ; T Gs. 5 'पथ्यदो जन्तुः.

38 G1 om. 38 (cf. v. l. 37). — ^a) Ks Ds2. 21 Dn1 Ds1 पुत्र (for पुत्र). — ^b) K1. 2. 4 वधुः (for मित्रः). Kt Ds. 5 -जनाश्च (for -जनश्च). — ^c) K1 अष्टापदः (for 'पद'). M1. 5-1 -स्थानेषु. — Gs om. 38^d. — ^d) Bs Dn1. 21 Ds. 2. 5 दक्षः ; Ds1 अक्षः ; Ds. 1 स्वक्षः ; T1 लाक्षा (for स्वक्षः). Ks -सुद्रेव ; Ks सुद्रेव ; Dn1 Ds. 5 -सुद्रेव (Ds 'ज') (for -सुद्रेव). K1 लक्षयते ; Ks Ds2. 21 लक्षते ; Kt Ds. 5. 1. 5 T Gs लक्षयते ; V1 Bo. 5-5 Dn1. 21 Ds Ds. 2. 5 लक्षयते (for न्यस्तते). Cn. p दक्षसूत्रेण लक्षयते. ☞ Ca : अष्टापदः सारिकलस्य पदस्थाने पद्मा पञ्चकत्रिके स्वक्षत्रिके स्वक्षसूत्रेण चिह्नयुक्ता रेखा ॥ Ca : अष्टापदपदं सुवर्णकार्पाणस्य स्थाने, हे दक्ष (v. l. in Cn for स्वक्ष), यथा मुद्रा रेखाविशेषाकृष्टा । स्वर्णकलादष्टमेव स्थायुद्वयेऽनु, रेखावद्वाच्यवादयो नाम-मात्रम् । सर्वरे रेखैव निर्देहे मात्रादयो निष्कला हर्यवः । दक्षसूत्रेण लक्षयते इति पाठे, सूत्रेण सूचकेन मुद्रावेति यावत् । यथा मुद्रया कार्पाणविशेषो लक्षयते, एवं मात्रादिना जाति-विशेषः इत्यर्थः ॥ Cp : अष्टापदं सारिकलं, तस्य पदस्थाने

चिह्नस्थाने अष्टमुद्रेण चिह्नोत्प्रेष मात्रादयो लक्षयन्ते । न तु हिताय केऽपि समर्था इति भावः ॥ Cs : अष्टापदः सरसः, तस्य पदस्थाने, पदस्थाने । अष्टमुद्रेण, वृत्तमात्रावन्निधानकाष्ठ-वन्, भ्रान्त्या गण्यत इत्यर्थः ॥ Cv : अष्टापदपदस्थाने, सुवर्ण-अक्षप्रस्थाने । ☞

39 ^a) V1 T1 (also as in text) कार्याणि (for कर्माणि). K1. 2. 4 Ds. 1 : T G1. 5 पुरस्कृतानि (for पुरा कृतानि). — ^b) Ds om. शुभा. Ks M1. 5. 5 आत्मना (for 'नो'). K1 यानि ; Ks. 1 T1 Gs यानि ; Ds [s] पीति (for यानि). T1 जंतुः ; Gs जंतुः (for जन्तोः). Ds शुभाणि सर्वाण्यवमनोप्रीतिजंतोः (sic). — ^c) Ks उपस्थितं ; Ds उपस्थितं ; Ds1 'स्थितं' (for 'स्थितं'). — ^d) Ds बुद्धिस् (for बुद्धिं). K1. 5 यथा ; Kt Ds. 5 T G1. 5 तदा (for तथा). Ks Cp (gloss : जनयति) वेदयते ; Ds वेदयते ; Ds चोदयते (for 'वते'). T1 रश्मयः (for सन्तरात्मा). Ds बुद्धिस्त्रिषता वेदयते नरहमा.

40 ^a) T1 Gs व्यवसायान् ; Cn (gloss : उद्योगः) 'साधं' (as in text). — ^b) Ks साहायान् ; T1 सहायं (for 'यान्'). Ds1 योतिः ; T1 नोधि- (for योधिः). Ds. 1 सहायानुपयुक्तति ; Gs स भावोन्मोधिग'. — ^c) Ds T1 Gs कस्य (for तस्य). Ds om. (hapl.) from दातमः up to विपश्चि (in 41^b). Ds. 1 Gs आरंभं.

41 Ds om. up to विपश्चि (cf. v. l. 40). — ^a) Kt Ds Gs M1. 5-1 Cp अद्वैतः ; Ds आद्वैतः ; T1 अद्वैतः (for अद्वैतः). Gs -मनसा (for 'सं'). M1. 5 युक्तः (for युक्तः). — ^b) Ks सूरः ; Ds सूरः (for सूरः). Bo Ds. 1 वीरः (for वीरः). — ^c) K1. 5 श्रीः ; K1 Ds संत्यजते ; T1 'तिष्ठे' (for 'वते'). Gs नीतम् (for नि-त्यम्). Ds. 1 न च श्रीः संत्यजेति.

42 ^a) Ds आश्रितः ; Gs आश्रितः (for आ-श्रितः). Gs व्यवसायायान् (for 'यान्यान्'). — ^b) Ds

C. 12. 10887

B. 12. 288(a). 44

K. 12. 304. 44

आस्तिक्यव्यवसायाभ्यामुपायाद्विस्मयाद्विधा ।

यमारभ्यनिन्धात्मा न सोऽर्थः परिसीदति ॥ ४२
 सर्वः स्वानि शुभाशुभानि नियतं कर्माणि जन्तुः स्वयं
 गर्भात्संप्रतिपद्यते तदुभयं यत्नेन पूर्वं कृतम् ।
 मृत्युश्चापरिहारवान्समगतिः कालेन विच्छेदिता
 दारोऽर्धमिवाश्मसारविहितं कर्मान्तिकं प्रापयेत् ॥ ४३
 स्वरूपतामात्मकृतं च विस्तरं

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

विशः; Ds चितः; D1 द्विजः (for चित्वा). T G1.2.8
 M1.1-1 उपायान्ति; G2 'चति'तया चित्वा. ॐ Cn:
 विस्मयात्, सयो गर्वः, उदभावात् । ॐ — *) B2 T
 G1.2.8 समारमति (for 'यमा'). K1 2.8 निन्धात्मा;
 Das. 24 T G2.8 अनिहात्मा (for 'चात्मा'). K1 Dn1
 24 Ds D2.1.1-8 समारमे (K1 Da.8 'रमे'; Da.1 'रमे')-
 दमिहात्मा. — *) Da.1 न सोऽर्थः; T G2 न सोऽर्थे (for
 न सोऽर्थः). V1 B2 परिशीदति (for 'सीदति').

43 *) K2 सर्वाः स्वानि; B1 Dn1 सर्वस्वानि; Da.1
 सर्वस्वानि (for सर्वः स्वानि). V1 G1.8 निषक्तः; G2
 सक्तं (for निषक्तं). K2 तन्मुख्यं (sic); Dn1 तन्मुख्यं.
 — *) T G1.2.8 गर्भस्थः (T1 'स्थे') (for गर्भस्थः).
 K1.2.8 B2.8 (marg. as in text). 1.8 (marg. as in
 text). Dn1 Ds D1.1 G2 M2 (inf. lin.) यत्नेन (for
 यत्नेन). — *) M1.1 चापरिहारवान् (for 'हारवान्').
 K1.2.8 समगतिः; Das. 24 समगतिः; Cp समगतिः;
 Cn (gloss: समा गतिर्वत् सः, बायुः) समगतिः (as in
 text). K1.8 कालो न (for कालेन). K2.1 B2.8-8
 Das. 24 Dn1.24 Ds D2.1.1-8 T G1.2.8 Cn (gloss:
 जीवयनाशकेन) विच्छेदिता (G1 'ते') (for 'दिता'). — *)
 K1.8 G2.8 दारोऽर्धम्; Das 'धर्मम्'; Dn1 Ds G2 दारा
 धर्मम् (G2 'धर्म'); T2 दारोऽर्धम्; G1 दारोऽर्धम्; M2
 (inf. lin.) दारोऽर्धम् (for दारोऽर्धम्). Ds द्वाश्म
 सारः (sic); G1 द्वय ससारः; G2 समारसारः; G3 द्वा-
 र्मसारः (for 'द्वासारः'). Ds विद्वत्; D1 निवत् (for
 विद्वत्). K2 कर्माविद्यः; G1 कर्माधिकः; M1 कर्माधिकः;
 Cn (gloss: विद्वान्तं विद्यायाश्च) 'निकं' (as in text).
 B2.8 पातयेत् (for 'पार'). ॐ Ca: यथा दारोऽश्मसारेण
 लोहमयेव ककयेन पातये कर्मान्तिकं कर्माधिकं प्रति काष्ठचूर्णं
 याति, एवं कर्मणा विहितो मृत्युः काले प्राप्ते कर्मकारिणं यापयेत् ॥

कुलान्वयं द्रव्यसमृद्धिसंचयम् ।

नरो हि सर्वो लभते यथाकृतं

शुभाशुभेनात्मकृतेन कर्मणा ॥ ४४

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तो जनको राजन्यथातथ्यं मनीषिणा ।

श्रुत्वा धर्मविदां श्रेष्ठः परां मुदमवाप ह ॥ ४५

Cn: दारोः काष्ठस्य चूर्णं अश्मसारविहितककचकृतं, समा प्रीतो-
 ष्यसाम्यवली गतिर्वत् स समगतिर्बायुः दारुचूर्णमिव मृत्युर्नरं
 कालेनान्तं प्रापयेदित्यर्थः ॥ Cp: अश्मसारविहितं ककचवि-
 दारणजनितं दारोः काष्ठस्य चूर्णं यथाचूर्णं प्रति बायुर्नयति एवं
 मृत्युरपि ॥ Cs: अश्मसारविहितं, लोहयज्ञकृतं, कर्मान्तिकं
 कर्मकारं प्रति तत्संयुक्तं यथा गच्छति तद्वत् ॥ Cv: अश्म-
 सारेण जयसा, विहितं जलकाकारेण द्विमुखतया कृतं, दारो
 ककचद्वये, [उ]त्कृतं निषक्तं यत्नमिव । ॐ

44 *) K1 B2 Da.8 T1 M1.2.8 स्वरूपताम्; G1
 मरु (for स्वरु). G1 जामिहृतं; G2 जारमा (for
 जारम). K1 विस्तरं; Cn (gloss: पुत्रसंतत्यादिपौष्क-
 ल्यम्) विस्तरं (as in text). — *) K1 कुलान्वयी; K2
 B2.8 Das 'निवत्'; G2 'न्यव' (for 'न्यव'). K1.2.8
 धर्मः; G1.8 सर्वः (for द्रव्य). T1 G1.8 'समृद्ध' (for
 'समृद्धि'). — *) Ds नरा; G2 नरे (for नरो). K2
 om. हि. K2.1 B2 (marg. as in text). 1.8 Das. 24
 Da.1 सर्वः; G1 सर्वे (for सर्वो). Das यथाकृता (for
 'कृत'). — *) Das शुभाशुभेन (for 'शुभेन'). D4
 जारमकृतेन (for 'कृतेन').

45 K1.2.1 Da.8 M1.2.1 om. the ref. — *) V1
 इत्युक्तं; Ds 'का' (for 'को'). K2.1 Da.5.1.8 राजा
 (for राजन्). — *) K2.1 V1 B2.8 Das. 24 Dn1
 Dn1.24 (before corr. as in text) D2.1.1-8 T1 G1.8
 M2.1 बाधातथ्यं (for 'यथा'). B2 (marg. as in text)
 M1.2.1 महर्षिणा; Da.2.8 मनीषिणः (for 'विणा').
 — *) K1.8 V1 G2 M1.2.1 धर्ममूर्ता (K1 'ता') (for
 'विदा'). K2 G1 श्रेष्ठः. — *) K1 पुरा (for परा).
 B2 यथास्तवान्; T1 G1.2.8 M1.2.1 'प च' (for 'प ह').

Colophon. S1 Ds missing: K2.8 B1-8 Das. 24 Dn2.

२८८

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यं क्षमां दमं प्रज्ञां प्रशंसन्ति पितामह ।

विद्वांसो मनुजा लोके कथमेतन्मतं तव ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।

साध्यानामिह संवादं हंसस्य च युधिष्ठिर ॥ २

हंसो भूत्वाय सौवर्णस्त्वज्रो नित्यः प्रजापतिः ।

स वै पर्येति लोकांश्चानय साध्यानुशासन् ॥ ३

साध्या ऊचुः ।

शकुने वयं स्म देवा वै साध्यास्त्वामनुपुज्महे ।

पृच्छामस्त्वां मोक्षधर्मं भवांश्च किल मोक्षविन् ॥ ४

श्रुतोऽसि नः पण्डितो धीरवादी

साधुशब्दः पतते ते पतत्रिन् ।

किं मन्यसे श्रेष्ठतमं द्विज त्वं

C.12. 17986
B.12. 1007 (288).5
K.12. 208. 5

Da D1 Ga. s M1-s absent — Sub-parean. K1. 2. 1. 1. 1. V1 Bo. s-s Da2. aa Dn1. na Ds D3-s. 1-s T G1. 2. s M1. 1-1 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 1 V1 Bo. s-s Dn1 Ds3 D3 s s T1 G1 M1 पराशरगीता (K1 'ता; Bo. s-s Ds 'त) समाप्ता (K1 Bo s-s Ds 'सा; G1 'त); Ks Bs Da2. aa Dn1 Ds1 पराशरगीता; K1 Ds. s पराशरगीतासु ज्ञानोपदेशः समाप्तः (K1 om. समाप्तः); G1. s पराशरजनकसंवादे कर्मकथनि (G1 om. नि) विद्वन्; M1. 2. 2. 1 (also) कर्मप्रसंसनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks 23; B1 T1 G1 s s 122; B1 125; Dn1 124; Dn1 Ds1 Ms 123; Dn1 112; Ds 118; T1 135; G1 138; M1. s. 1 121. — Sloka no.: Da2 Dn1 Ds 49; Dn1 48.

288

☞ This adhy. is missing in Ś1 Ds (cf. v. 1. 12. 274. 13; 283. 15).

1 * Ks V1 Bo. s-s Da2. aa Dn1. na Ds D3. s T G1. s-s M1. 1-1 दमं क्षमां (Da2. aa 'दां) (by transp.); K1 क्षमा दमः; Ds दमः क्षमां. — * Ks Da2 प्रशंसति; K1 प्रसंसति. — * K1 कथमेतं; K1 कथमेतम् (for कथ). K1. 2. 4 अतं मनः; T1 G1. s-s परं तव; T1 G1 (also) M1. 1-1 पितामह (for अतं तव).

2 * K1. s वर्तयिष्येऽहम्; Ks V1 Ds. 1 G1 वर्त- (Ks 'वै) विष्यामि; Dn1 कथयिष्यामि (for वर्तयिष्येऽहम्). — * K1 (sup. lin.) सख्यानम्; Ks स्वाध्या- नाम् (for साध्यां).

3 * K1. s द्वि (for [व]व). K1 सौवर्णः; Bs सौवर्णम् (for सौव). — * G1 क्षत्रो (for त्वज्रो).

Ds. 1 भूव; 1 G1 नित्य (for निजः). — * K1 M1 सदैः (for स वै). Ks पर्येति; Ds पर्यंत (for पर्येति). Ds om. स्त्री. Da. 2. 1 स वै परंपरहोकात्. — * G1 स तु (for अथ). Ds om. from मत् up to धीरवा (in 5").

4 Ds om. 4 (cf. v. 1. 3). G1 om. the ref. — * Hypermetric. K1 G1 स वयं (by transp.). Ks V1 Bs (marg.). s Da2. aa द्वि; Bs lacuna (for स्म). K1 Da2. aa देवा; Bs देवाश्च; Bs (marg.) साध्या वै; G1 साध्या (for देवा वै). K1. 2. 4 वयं स्म देवाः शकुने. — * Bs (marg.) G1 देवास् (for साध्यास्). K1 त्वा; Dn1 त्वम् (for त्वाम्). Ks वुज्महे; Ks Ds युज्महे; V1 Bo. 1. s Dn1 Da. s. s M1. s वुज्महे; Bs Da2. aa वुज्महे; Bs वुज्महे; Dn1 वुज्महे; Ds T1 G1. s Cs (gloss: शिष्या भवानः) वामहे; M1. 1 वुज्महे (for वुज्महे). T1 स्वामनुपुज्यामहे (sic); G1 साध्याः साम नवामहे. — * G1. s पृच्छामि (for पृच्छामस्). K1. s Ds M1. 1 त्वा (for त्वां). — * Bo कुर्वाश्च; T1 स भवान् (for भवांश्च). M1. 1-1 अ (for च). K1. 2. 4 कलु (for किल). Dn1 मोक्षवत्.

5 Ds om. up to धीरवा (cf. v. 1. 3). — * Da. 1 धीरवान् (for 'वादी). — * K1. s V1 Bs Dn1 (by corr.) T1 साधुः (for साधु-). G1 शब्द- (for शब्द-). Ks V1 Bo. s-s Da2. aa Dn1. na Ds D3. s चरते; Dn1 चरति; G1 चरते (sic); Gs चरते; Gs प्रचिते (for चरते). T1 प्रचरते (for चरते ते). Da2. aa Dn1 G1. s lacuna; M1. 1-1 वै (for ते). K1 साधुः स शब्दः पतते; Da. s साधुः स शब्दः पतते; Da. 1 दीसाधु दौक पत (Ds तव) ते. — *

G. 12. 10999
B. 12. 300(299).5
K. 12. 306. 5

कस्मिन्मनस्ते रमते महात्मन् ॥ ५
तन्नः कार्यं पक्षिवर प्रशाधि
यत्कार्याणां मन्यसे श्रेष्ठमेकम् ।
यत्कृत्वा वै पुरुषः सर्वबन्धै-
विमुच्यते विहगेन्द्रेह शीघ्रम् ॥ ६
हंस उवाच ।
इदं कार्यममृताशाः शृणोमि
तपो दमः सत्यमात्माभिगुप्तिः ।
ग्रन्थीन्विमुच्य हृदयस्य सर्वा-
न्प्रियाश्रिवे स्वं वशमानयीत ॥ ७
नारुतुदः स्यान्न नृशंसवादी

1. 5 (marg.). 5 Das, as Ds, 1 Gs श्रेष्ठतरं. — 4) Das
वदहमन् (for महा').

6 ") Ks तनुः; Ks ततः; Ds1 सन्नः (for तन्नः).
Da, 5 कार्यं (for कार्य). Ds पक्षिवरः; Gs पक्षिराज
(for 'वर). V1 प्रवरादिते (for 'वर प्रशाधि). — 5)
M1. 1 यं (for यत्). — 4) Dns विमुदा ते; Ds, 1
प्रमुच्यते (for विमु). Ks विहगेन्द्रो ह; Dns 'गेन्द्र (for
'गेन्द्रेह).

7 ") Das कार्यं (for कार्यम्). Ks Das असृताशाः;
Ds असृताशः; T1 असृतातं; Gs असृतकार्या; Gs
सृतातं (for असृताशाः). Ds असृतावसः; T Gs, 5 M1.
5-1 शृणुष्व (for शृणोमि). G1 असृतं शाशुष्व. Ds, 1
इदं कार्याशामसृताशः शृणोमि. ☞ Cn: असृताशाः, असृत
शुक्र । ☞ — 5) Ks दमः; Gs दमो (for तपो).
K1, 5 T G1, 5 दमः; Ks तपः (for दमः). K1, 2, 4 T1
Gs, 5 -शुतं; V1 Bs -गुप्ति (for -गुप्ति). — 4) K1
वशीन्; Ds T1 ग्रन्थीन्; Gs ग्रन्थि (for ग्रन्थीन्). Ks
विमुच्यते; Gs आनुच्य (for विमुच्य). K1, 2, 4 हृदय-
स्त्रेह (for 'वस्य). K1 सर्वा; Dns सर्वाः; Gs सर्व
(for सर्वाः). ☞ Ca. n. p: ग्रन्थीन्, शमादीन् । ☞
— 4) Da, 5, 1 प्रियाश्रिवं (for 'प्रिये). Ds, 1 Gs स्व-
(for स्वं). K1 आनयते; Ks 'वेति; Ks 'वेत; Ds
मानयीत (for आन').

8 With 8, cf. Mann. 2. 161. — 4) Ks Dns
नारुतुदः; Dns नरं (for नारं). G1 नृशंस- (for
नृशंस). ☞ Cn: नरुतुदः, नरुतिष्ठ ॥ Cs: नरुतिष्ठ-
वचन । ☞ — 5) Ks, 2, 5 अन्वारीयत. ☞ Cn: नरुतु,

न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेदुद्यतीं पापलोक्याम् ॥ ८
वाक्सायका वदनाभिष्पतन्ति
यैराहतः शोचति राज्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ९
परश्चेदेनमतिवादवाणै-
र्भृशं विध्येज्जम एवेह कार्यः ।
संरोप्यमाणः प्रतिमृष्यते यः
स आदत्ते सुकृतं वै परस्य ॥ १०

वाक्सायकम् । ☞ — 4) K1, 5 Das यया (for यया).
Ks परमः; Ds परम् (for पर). Dns उद्विजेत; Ds
'जेत (for 'जेत). — 4) K1, 2, 4 Ds1 रुषतीं; Ks V1
Bo. 1-5 Dns, 1, 5 Ds, 2, 5, 1, 5 Cs, 5 (gloss: अकृत्याणीं,
अदकरीम्) उद्यतीं; Bs Das Ds1 (by corr. as in text)
T1 G1, 5, 5 उद्यतीं; Dns उद्यतीं; Ds दुमही (sic); Gs
उद्यतीं (for रुषतीं). Da, 5 -लोक्यां (for 'लोक्याम्).
☞ Cn: पापलोक्यां, नरकप्रदाम् ॥ Cs: नरकलोकनिमित्त-
भूताम् । ☞

9 ") K1 वचनान् (for वद'). M1, 5-1 निष्पतन्तो.
— 5) Gs आहतः (for आहतः). Bs शोचते. — 4)
K1, 2, 4 ते मर्मसु; V1 नो म'; T Gs, 5 वै म'; G1 वै
क'; Gs हा म' (for नाम'). K1, 2, 4 वै (for ते).
K1 वदन्ति (for पतन्ति). M1, 5-1 परस्मानां मर्मसु ते
पतन्ति. — 4) M1, 5-1 परस्मै (for परेषु).

10 ") Ks Gs परस्त्रेद्; Dns परं चेद्; Ds1 पर-
स्त्रेद् (for परस्त्रेद्). Dns Ds (marg. as in text) M1-1
अतिविधेयत वाणैर्. — 5) K1 विधेत् (for विधेत्). G1
क्षमम् (for क्षम). K1 om. इह. — 4) K1, 5 Da, 1
Gs संरोपमाणः; Dns Ds संरोप्य'; Gs संरोप्यमाणं
(for 'माणः). Da, 5, 1, 5 Gs M1, 5-1 प्रति- (for प्रति-).
Ks -मिश्रिते; Ks, 5 Bs-5 Das, 1, 5 Dns, 1, 5 Ds
2, 5 -हृष्यते; Bo, 5 -हृष्यते; Dns दुष्यते (for -सृष्यते).
Das, 1, 5 च; Gs हः (for यः). — 4) Ks आदत्ते स
(by transp.); Ds, 1 सोप्यादत्ते. Ks सुकृतं वै; Ds
वै सुकृतं (by transp.). K1, 2, 4 परस्मै; V1 Bs, 5
Ds-5 परेषां (for परस्य).

शेषामिमानादभिव्यक्त्यलीकं

निगृह्णाति ज्वलितं यच्च मन्युम् ।

अदृष्टचेता मुदितोऽनसृपुः

स आदत्ते मुकुतं वै परेषाम् ॥ ११

आकुक्ष्यमानो न वदामि किञ्चि-

त्त्वमाम्यहं ताव्यमानश्च नित्यम् ।

श्रेष्ठं क्षेत्तन्मममप्याहुर्गायाः

मन्यं तथैवात्रैवमानृशंस्यम् ॥ १२

वेदस्योपनिषन्मत्स्यं सत्यस्योपनिषदम् ।

दमस्योपनिषन्मोक्ष एतत्सर्वानुश्रामनम् ॥ १३

11 Da. s om. (hapl.) 11. V1 reads 11 on marg. — ") K1 शेषामिमानाद्; Ks V1 Bs. s G2 शेषावमात्र (Ks G2 'न'म्); K1 Ds M1. v 'वमानाद्; Bo. s (marg.) 'पमान (Bo 'न'म्); Ba. v Das. as Dn1. na Ds D2. s. s Cn (gloss: अभिव्यक्त्यलीकम्) 'वमानम् (Dn1. na Ds1 'नम्); T G1. s 'वमानाद् (for 'मिमानाद्). Br अभिमन्युः; Ds1 T G1. s. s Gs (gloss: परामर्शम्) 'वंश (for 'वह-). K1. s. s V1 T1 'व्यलीकं (T1 'का)काद्; K1 Ds 'व्यलीकं; T2 G1. s M1. v 'व्यलीकं (for 'व्यलीकं). Dr क्षिप्तानिमानाभिव्यक्तीकं; M1 शेषावमात्राभिव्यक्तीकं. Cn: अभिव्यक्त्यलीकम्, अभिव्यक्त्यवशादभिव्यक्त्य. — ") Ks. v निगृह्णाति. M1 मन्युः. — ") Br Dn1 Ds T1 अदृष्ट; G1 अदृष्ट (for अदृष्ट). Bs Das मुदितोऽनसृपुः; Ds1 Ds 'नुसृपुः; Gs मुदितानुसृपुः. — ") Bs न (for स). Ks स्वहृत्तं वै; K1 Das as वै मुकुतं (by transp.). Ks Br Das. as परेषा (for परेषाम्).

12 ") K1 आकुक्ष्यमाना; Bo आकुक्ष्यमानो; Das. as Da. s आकुक्ष्यमानो; Ds1 D2. s आकुक्ष्य (Ds1 'व्य-मानो; Ds1 (by corr. as in text) आकुक्ष्यमानो (for आकुक्ष्यमानो). — ") T2 क्षिपामि (for क्षमामि). K1 ताम्यमानम्; Da. v ताम्य (for ताम्य). — ") T G1. s. s क्षेत्तं (for क्षेत्तं). Ks Das Dn1 Ds D2. s (by corr.) स ताम्यम्; K1 Da. s क्षमाम्; Bs क्षेत्तम्; Das corrupt; Ds (before corr.) ताम्यम्; Da. v क्षमाम्; T G1. s. s M1 क्षमम्; G1 M1. s. s क्षमम् (for क्षमामि). K1 Da. s. v. s प्राहुर्. — ") G1 तथैव (for तथैव).

13 ") Gs साग (for मोक्ष). — ") K1. s. s सत्ता

वाचो वेगं मनसः क्रोषवेगं

विविक्तावेगमुदरोपस्ववेगम् ।

एतान्वेसान्यो विषहत्पुदीर्णा-

स्तं मन्वेष्टं ब्राह्मणं वै मुनिं च ॥ १४

अक्रोधनः कुक्ष्यतां वै विशिष्ट-

न्मथा नितिभुरतितिभोर्विशिष्टः ।

अमानुषान्मानुषो वै विशिष्ट-

स्तथाज्ञानान्ज्ञानवान्नै प्रवानः ॥ १५

आकुक्ष्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिष्ठतः ।

आक्रोष्टारं निर्दहति मुकुतं चास्य विन्दति ॥ १६

नुशामनं; Gs M1. v सत्ता (for सर्वा).

14 ") Bo वाच्य; Ds वचो (for वाचो). K1 Gs मन्वेष्ट. — ") K1. s Bo. s (marg.) 1-2 Das. as Dn1. na Ds D2. s. s Cn (gloss: विशिष्टा विषया, वेद पाने अस्य रूपम्, तृष्णावेगमित्यर्थः) विविक्ता; Gs विक्ता; Ca (gloss: विद्वेलांमार्गरूपम्, क्षिप्ता) Cv (gloss: विचारः) विविक्ता (as in text). — ") K1 om. वो. Ks V1 Bs Das. as Dn1 D2. s Gs विषहेद्; Bo विहमेद्; Br विषहेद्; Dn1 Ds1 Ds विमहेद्; Ds1 विहमेद्; Gs विषहति (for 'हति). — ") Gs मुनिश्च (for मुनि).

15 ") K1 Br अक्रोधन; M1 'वंश (for 'वन्). K1. v Br कुक्ष्यता; Bo क्रोषता; Ds1 T G1. s. s कुक्ष्यतो (for कुक्ष्यतो). — ") Ks Ds om. (hapl.) 15th. — ") Ds Gs अमानुषानो (for 'नुषान्). K1 मानुषो वै विशिष्ट; Gs मानुषाश्च प्रवानाम्. — ") Das Dn1 Ds1 [क्ष]ज्ञान; Ds lacuna; Ds. v Gs M1. s-2 [क्ष]ज्ञानो (for [क्ष]ज्ञानम्). V1 Bo. s (marg.) Dn1. na Ds D2. s. s G1. s M1. s-2 ज्ञानविद् (for 'वान्). K1. s V1 वै प्रवानं; Ks Bo. s Das. as Dn1. na Ds D2. s. s G2. s. s M1 (before corr.) वै (G1 जो) विशिष्ट; Ds. v संप्रवानः (for वै प्रवानः).

16 ") Ks आकुक्ष्यमानो; Ks आकुक्ष्य; Bs Das आकुक्ष्यमानो (Bs 'नो); Da. s आकुक्ष्यमानो; Cs आक्रोक्ष्यमानो (for आकुक्ष्य). Ks आकुक्ष्येद्; Ks Bo. s. s Dn1. na Ds D2. s. s. v. s T1 Ga. s 'कुक्ष्येद्; Das 'कुक्ष्येद्; G1. s 'क्रोशे (for 'क्रोशेद्). — ") Bo Dn1. na Ds D2. s. s एवं; V1 Ds1 (by corr. as in text) एवं (for एवं). V1 Bs (marg.) विविक्ता; T2 विवि-

C. 12. 11808
B. 12. 200(299). 17
K. 12. 205. 17

यो मात्युक्तः प्राह रुद्धं प्रियं वा
 यो वा हतो न प्रतिहन्ति वैर्यात् ।
 पापं च यो नेच्छति तस्य हन्तु-
 तस्मै देवाः स्पृहयन्ते सदैव ॥ १७
 पापीयसः क्षमेतैव श्रेयसः सदृशस्य च ।
 विमानितो हतोऽऽकृष्ट एवं सिद्धिं गमिष्यति ॥ १८
 सदाहमार्यान्निभृतोऽप्युपासे
 न मे विवित्सा न च मेऽस्ति रोषः ।

न चाप्यहं लिप्समानः परैमि
न चैव किञ्चिद्विषमेण यामि ॥ १९
नाहं शप्तः प्रतिशपामि किञ्चि-
दमं द्वारं ह्यमृतस्नेह वेबि ।
गुह्यं ब्रह्म तदिदं वो ब्रवीमि
न मानुषाच्छ्रेष्ठतरं हि किञ्चित् ॥ २०
विमुच्यमानः पापेभ्यो घनेभ्य इव चन्द्रमाः ।
विरजाः कालमाकाङ्क्षन्धीरो धैर्येण सिध्यति ॥ २१

क्षत्रः (for तित^१). G₂ मृत्पुत्रावन्ति तितिक्षति (sic). —^a)
K₁ Das जाक्रोष्टारं (for जाक्रो^२). —^d) K₂ चाप;
D_{4.8} वास्व (for चास्व).

17 °) Ks बो नित्युकः (sic); Ks Da4 बो नात्युकः; Da1 T1 बेनात्युकः; G1s घनात्युक (G2 'कं') (for बो ना). Da7 तुष्णीं (for रुष्णीं). Da3.as द्विषं (for विषं). Da.s रुक्माप्रियं वा; T1 G1.s रुक्मास्तु वायो; Gs रुक्मां तु वायं (for रुष्णीं प्रियं वा). — °) Bs (marg. as in text) यथाहृतो; Ds **हृतो; M1.s.7 यो हृतो (for यो वा हृतो). G2 वैरात् (for धैरात्). — °) Da.s यु (for च). Ks प्रति (for रुक्म). T2 Gs ह्यं (for ह्यनुयु). — °) Ks स वैव (for सदैव). K.s. V1 Bo.s.1.s (marg.).s Da.s.as Dn1.as Ds D2.s.3 लवेह (Ks Bo.s.2 Da.s.as 'लैव; Bs 'लै) देवाः स्पृहंति (Ks Ba.s.2 'दीह' विषं).

18 *) G: वागीधसं (for 'वस:'). G₁ क्रमेतैव; M₁: क्षमैव (for 'क्षमे'). K: पापसंक्षमैतैव. — *) K: D₁ D₂ D₃ विमानिनो (for 'नितो'). K₁: हत: कृत; K: B₁ V हताकृत; V: B₁: D₁: V: हतोऽकृत; B₁: (both marg.) [S] वा कृत; B₂ हताकृत; D₁ हतोऽकृत (sic); D₂ हतोऽकृत; T G₁: हत: कृत; G₂ हत: कृत (for हतोऽऽकृत). — *) V: संधि (for सिधि). K: B₁ D₁: गमिष्यसि.

19 ") Gs जायं (for जायान्). Dns निस्तो; Mr निस्तुय; Cs (gloss: निश्चलवृद्धिः) निस्तुतो (as in text). Ks Bs Da: [s]म्युपास्ते; Daa.as Ts Ml. s-r म्युपास्ते (for उम्युपास्ते). —') Ks Bo. s-s Daa.as Dna.as Ds Da.as Cn (gloss: तुष्या) विवि (Daa 'वी' रत्ता (for विविस्ता). Ks महते; Ks Da.s महतो; V1 Bo सहेते; Bo-s Daa.as Dnl.as Ds D1.s.s Cn (gloss: कलमति) [उ]म्युपास्ते (for उ म्युपास्ते). Da.s द मे विवि-

धर्महेतोर्न रोषः; T G₁-2.5 M₁.5-1 न मे वि (M₅ नि-
विस्त्वा संगतो (T₁ 'गते; G₂ M₁.5-1 'हते) नोत् (G₂
नेह) बाधः. ☞ Ca: विविस्त्वा व्यधेः रूपम्, ताद्वेष्ये-
त्यर्थः। ☞ —' K₄ Dn₁.n₂ D₅ D₂.2.2.3 वा (for
व). Daa [अ]त्वाहं (sic); G₂ [अ]प्यन्व; M₁ [अ]-
व्यं (for [अ]प्यहं). G₁ परैर्वा (for परैमि). D₄
वावाप्यह किप्प्रमाणाः परैमि (corrupt). —^d K₇ B₈
D₄.2 T G₁-2.5 M₁.5-1 चापि (for चैव). K₂ D₃
D₇ T G₁.2.5 विषमे नयामि; K₇ B₈ Dn₁.n₂ D₅1 D₅.3
M₁ विषयेन यामि; Daa विषये मे नयामि; D₅1 D₅
विषयेन यामि (for विषमेन यामि).

20^a) K1 शस्तः; D2 सप्तः (for शस्तः). Dns
-बाबामि; Ds2 बासामि (for शपामि). K1.4.7 Bo.8-9
D23 Dn1.24 D22 D2.8 5.7.8 कंचिद् (for किंचिद्).
—^b) K2 D2.7 क्षमः; K2.7 D4.9 क्षमः; B2 क्षमः;
T1 ह्रमः; G2 दमो; G2 ह्रदं (for दमं). K1.2.7
D4.9 T1 G2 M1.7 अमृतस्य (for ह्रमृ²). K1.2.4
[क्ष]पि; K2 D2 [ह्र]व; D2 [पु]व; D4 [क्ष]हं (for
[ह्र]ह). Dns D21 वेत्ति; D4 वत्ति (sic) (for वेत्ति).
—^c) D2.7 प्राहं (for ब्रह्म). K1.4 B2 D2.8 lacuna;
K2 वा; T1 वै; T2 यो (for वो). T2 ब्रवीति (for
ब्रवीमि). —^d) T G2.8 मानुष्यात्; G2 मानुषं (for
मानुषात्). K2 D4.9 श्रेष्ठतमं (for 'तं'). Ms कश्चित्.

21 °) K₇ V₁ B₀. 5. 7. 8 (marg.), ° D₀, 24 D₀.
24 D₀ D₂ D₃. 2. 5. 7. 8 नियुच्यमानः. — °) K₇ D₄. 9
मेवेम्ब (for ववेम्ब). K₅ D₀ M₇ चंद्रमा. — °) M₁
विरजः (for विरजा).

22 Before 22, T₁ ins. हंस. — ^a) D₄ व प्रहा-
चारी (for हार्वनीय). — ^b) K₅ B₅ उल्लेखवान्;
K₁ D₄; G₁ उल्लेखने; V₁ Bo. v Dn₁ n₄ D₅ D₂.
s. 'वन'; B₅ 'वन'; D₅ उल्लेखः; D₁ उल्लेखः;

यः सर्वेषां भवति ह्यर्चनीय

उत्सेचने स्तम्भ इवाभिजातः ।

यस्मै वाचं मुप्रशस्तां वदन्ति

स वै देवान्गच्छति संयतान्मा ॥ २२

न तथा वक्तुमिच्छन्ति कल्याणान्पुरुषे गुणान् ।

यथैषां वक्तुमिच्छन्ति नैर्गुण्यमतुयुञ्जकाः ॥ २३

यस्य वाङ्मनमी गुप्ते सम्यक्प्रणिहिते सदा ।

वेदास्तपश्च न्यागश्च स इदं सर्वमाप्नुयात् ॥ २४

आक्रोशनावमानाभ्यामबुधादधेते बुधः ।

तस्मान्न वर्षयेदन्न्यं न चात्मानं विहिंसयेत् ॥ २५

अमृतम्येव संतृप्तेदवमानस वै द्विजः ।

मुखं ह्यवमतः श्रेते योज्ज्वमन्ता म मयति ॥ २६

यत्क्रोधनो यजते यद्दाति

यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।

वैवस्वतस्तद्गतेऽस्य सर्वं

मोघः श्रमो भवति क्रोधनस्य ॥ २७

चत्वारि यस्य द्वाराणि मुगुमान्यमरोचमाः ।

उपस्थमुदरं हस्तौ वाक्चतुर्थी स धर्मविन् ॥ २८

सत्वं दमं ह्यार्जवमनृशंसं

धृतिं तितिश्चामभिसेवमानः ।

G. 12. 255. 29
B. 12. 255. 29
K. 12. 255. 29

T₁ G₁ s 'वने; T₂ 'धने; Cn (gloss: उत्सृष्टमन-
करः, अस्मिन्मण्डपस्तम्भमूतः) 'घनः (for उत्सेचने).
K₁ उत्सेचने: स^{sup} sup. lin. स^{sup} स्व इवाभिजातः (sic).
☞ Ca: उत्सेचने, अठसारणीसमीपे स्तम्भो, बुधः । सति
लगे संवर्धते आकादिमरात् । ☞ — ') M₁-r तस्यै (for
वस्यै). D₁s वाचं; D₂ वाच (for वाचं). K₂ V₁
Bo. s-9 D₁s. as D₁l. n₁ D₂ D₂. s. s G₂ मुप्रसस्तां (for
'सस्तां'). — ') K₂ वेदात् (for देवात्). K₂ G₁ संय-
तान्मा (for संयतान्मा).

23 ') K₂. s. s D₁ s. r. s कल्याणं (for कल्याणान्).
K₁. s. s पुरुषेतरात्; D₁ s. 'वै गुणं; D₂ 'यो जगः; D₁
'वै जगः (for 'वै गुणान्'). — ') D₂ तथैषां; T G₂
वथैव; G₁ वथैव (for वथैषां). — ') V₁ नैर्गुण्यं वाच-
चेतसः. ☞ Cn: अनुयुञ्जकाः, स्पर्धावन्तः । ☞

24 With 24, cf. Manu. 2. 160. — ') K₁ तस्य
(for वस्य). D₁ v युक्ते (for गुप्ते). — ') K₂ Bo
(marg. as in text). v D₁s. as सम्यक्मुदे च सर्वदा.
— ') D₁ v धर्मम् (for सर्वम्). T₁ G₁ s इदं सर्वमवा-
प्नुयात्.

25 ') K₁. s. s आक्रोश (K₂ 'श') नावमानाभ्याम्; B₁ s
D₁s as D₁s D₂ D₂. s. s आक्रोशवविमां; D₁l आक्रो-
शविमां; M₁. s-1 इहाक्रोशवमां. — ') K₂. s
अवचात्; T₂ अनुदात्; M₂ अनुज्जा (for अनुचात्).
M₁ धर्मते (sic) (for वधते). K₁ बुधः (sic); K₂
वधः (for बुधः). K₂ V₁ Bo. s-9 D₁s ना (D₁l मा)-
बुधान्बर्षयेदुः; K₂ D₁ s अनुदो वर्षयेदुचात्; D₁s
D₁l D₂ D₂. s (before corr.). s वा (D₁l मा) बुधान्बो-
धयेदुः; D₁s D₂ वाबुधान् (D₁l 'वा') ह्येदुः; D₁ s

अनुदो गह्वरेतरात्; T₁ G₁. s. s अ (G₂ [before corr.])
मा) बुदो व (G₁ 'दाद्'; G₂ 'यो व') रते बुधः (G₁ 'दाद्').
— ') D₁s D₂ (marg. sec. m.) D₂ (marg. sec. m.
as in text). s. r गह्वेद (for वर्षं). M₁ s-1 अन्वात्
(for अन्वं). G₁ तस्मात् वधते वधन्. — ') K₂ वा
(for च). G₁ न हिंसयेत् (for विहिं).

26 ') B₂ transp. अमृतस्यैव and अवमानस. B₂
अमृतस्यैव (for 'स्यैव'). D₂ संपदवेद (for 'तृप्तेद').
K₁. s. s वै बुधः; K₂ V₁ Bo. s-9 D₁s. as D₁l. n₁ D₂
D₂. s. s पंडितः (for वै द्विजः). — ') K₂ अवमतः;
G₁ अवमितः (for 'मत्'). — ') K₁ s कोवसंता (for
'मन्ता'). — After 26, G₂ ins. an addl. colophon
[Adhy. no. : 123].

27 ') B₁ s D₁s. as D₂ वः (for वत्). K₂
क्रोधनो (for क्रोधनो). K₂ D₁s D₁l. n₁ D₂ D₂. s. s M₂
वजति; D₂ ददते (for वजते). K₁ ददाति; D₁s
ददामि (for ददाति). M₁ वाक्रोधनो वजयेददाति. — ')
D₁ s वजतवत्; G₁ वजात् (for वद्वा तं). D₁ s
तपते (for तप्यति). — ') K₁ s हरेत् (for हरेत्).
K₂ चालः; D₁ v G₂ तस्य (for स्य). — ') D₁s
D₁l D₂l M₂ मोघश्रमो. K₂ V₁ Bo. s-9 D₁s D₁l. n₁
D₂ D₂. s. r-9 G₂ M₂ अवति हि; K₂ हि अवति (for
अवति).

28 = (var.) 12. 261. 27. — ') K₁ s मुगुताणि
महात्मनः; D₁ s 'मुगुतोचरे. — ') M₁ s-1 उपस्थ (for
उपस्थत्). B₂ (marg. as in text) विद्वा (for हस्तौ).
— ') T₁ च (for स).

29 ') V₁ T G₁ s दमत् (for दमं). K₂ s हिं

G. 12. 13. 29
B. 12. 206/209. 29
K. 12. 206. 29

स्वाध्यायनित्योऽस्पृह्यन्परेषा-
मेकान्तशील्युर्ध्वगतिर्भवेत्सः ॥ २९
सर्वानेताननुचरन्वत्सवच्चतुरः स्तनान् ।
न पावनतमं किञ्चित्सत्त्वादध्यगमं क्वचित् ॥ ३०
आचक्षेष्टं मनुष्येभ्यो देवेभ्यः प्रतिसंचरन् ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ३१
यादृशैः संनिवसति यादृशांश्रोपसेवते ।
यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ ३२
यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं

(marg. as in text) Gs Ms. 1 चात्रैवम्; Ks Das. 24
T1 G1. 8 एतान् (for एतान्). Ks आनृक्षस्य; Ks
G1 'शंस' (for 'शंस'). —^a) K1 G1 इतिस् (for
इति). Ks V1 Bo. 1. 8 (marg.). 8 Das. 24 Dn1. 24 Ds
Ds. 2. 1. 1. 8 इति; Gs M1. 1-1 इति (for इति). Ds. 1
सेव (D1 'स्व'मानं (for 'मान:'). —^a) G1 स्वाध्या-
यिषिदो (sic) (for 'वनितो'). Ds om. from स्पृह्यन्
up to स्तनान् (in 30^a). D1 न स्पृह्यन्; Gs [s]स्वहः
(for स्पृह्यन्). —^a) K1. 2 शीलो; T2 श्रम्यो (for
शीलो). K1. 2 दृष्टं (for दृष्टं). Bs Ds अतिर्
(for अतिर्). Ks Bo. 1. 8 Das. 24 T1 M1. 1-1 भवेत्
(for भवेत्).

30 Before 30, T1 G1. 8 ins. साध्याः. Ds om.
30^a (cf. v. 1. 29). —^a) K1 सेवान्; K4 V1 Bs
सेवान्; Ks Das. 24 Dn1. 24 Ds. 2. 8 सेवान्; Bs. 1. 8
D1 सेवान्; T G1. 2. 8 वेदान्; M1. 1 लोकात्; Ms. 8
वेदान् (for वेदान्). K1 Bs परि- (for अनु-). Ks
वरन्; K1 Da. 1. 8 च (Da -व) देद्; T2 -यन् (for
वरन्). Bs सर्वस्वेताननुचरेन्; Gs सर्वं स्वेताननुचरन्.
—^a) K1. 8 corrupt; M1. 1 न पावनतमः किञ्चित्.
—^a) K1 अद्यगतं; K2 अद्यगतं (for अद्य).

31 Before 31, T1 G1. 8 ins. ईसः. —^a) K1 G1
आचक्षे; Gs 'चक्षे' (for 'चक्षे'). Ks मानवेभ्यो; V1
Bo. 1. 8 Dn1 Dn2 मानुषे (Bs Dn1 'वे'भ्यो (for मनु-
ष्येभ्यो). —^a) T2 M1. 1-1 प्रहितवरन्; G1 परिसंचरन्
(for प्रति). —^a) Ks Bs (marg. as in text) Das.
24 सोपानं; T2 सोपानं (for सोपानं).

32 * K1. 2. 4 यादृशः (for यादृशैः). K1 स विव-
सते; K1. 2 संनिवसते; K1 Da. 8 संनिवसते; Ds. 1
संनिवसते; T1 Gs वा संवदते; Gs. 2 M1. 1-1 संवि-

तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा रङ्गवच्च प्रयाति
तथा स तेषां वक्षमम्युपैति ॥ ३३
सदा देवाः साधुभिः संवदन्ते
न मानुषं विषयं यान्ति द्रष्टुम् ।
नेन्दुः समः स्यादसमो हि वायु-
रुच्चावचं विषयं यः स वेद ॥ ३४
अदुष्टं वर्तमाने तु हृदयान्तरपूरुषे ।
तेनैव देवाः प्रीयन्ते सतां मार्गस्थितेन वै ॥ ३५

वदते; Gs स विवहते (for संनिवसति). T2 यो यादृशैः
संवदते. —^a) K1. 2. 4 चैव (for चोप). —^a) K1. 2
इच्छेच्च; Ks Ds. 1 इच्छेत् (for इच्छेच्च). —^a) Bs
Dn2 पुरुषः.

33 * Ks V1 Bo. 1-8 Das. 24 Dn1. 24 Dn2 Ds.
2. 1. 1. 8 Gs M1. 1-1 सेवति (for 'ते'). —^a) T1 G1. 8
वा यदि वा (for यदि वा). T1 सेवस् (for स्तेनस्).
Ds एव च (for एव). —^a) V1 Bo रंगं; T G1. 2. 8
M1. 1-1 राग- (for रङ्ग-). K1 वसं; T1 वक्षः (for
वक्षं). —^a) G1 वयस् (for वक्षस्).

34 * K1. 2. 4 V1 यदि; Bs (marg. as in text)
यदा; Ds. 1 यथा (for सदा). K2 सेवाः (sic); G1. 8
देवः (for देवाः). K1 संवदति; K2 संवदति; K4 संव-
दति; K1 V1 Da. 8 संवदति; Bs-8 Das 'संते; Bs
संनमंत; Dn2 संवदंतं; T1 Gs 'संतो; G1. 8 'दंतो
(for संवदन्ते). —^a) Das मानुषां (for 'वं'). Ds
वाति (for वाति). K1. 2. 1 Bs (marg. as in text)
Da. 1. 8 दुष्टं; Ds Gs दृष्टं (for द्रष्टुम्). K2 न मानुषो
विवसति **दुष्टं. —^a) K1. 2. 4 इंद्रः; V1 Bo. 8-8
Das. 24 T G1. 2. 8 M1. 1-1 नैर्द्रः; Ds. 1 नैर्द्रः (for
नेन्दुः). K1 समाः. K1 Da. 8 असमा हि तस्य; Ds. 1
'मो हितः स्याद् (for 'मो हि वायुर). ☞ Gs इन्दुर-
सुतमयोऽपि न समः किं तु उपपत्त्यापचयधर्मा । तथा वायु-
रप्यसम एव, मन्दमध्यमतीव्रमेवाद । ☞ —^a) K2. 2. 1
Ds वक्षः; Ds. 1 Gs M1. 1-1 वक्षः; Ca वः स (as in
text). K1 वेदाः; M1. 1. 1 वेदः (for वेद).

35 * Ks अनुष्टं; Bs Ds Gs अदुष्टं (for अनुष्टं).
Bs वर्तमानं; T1 G1. 2. 8 M1 'ते यस् (for 'माने). K1
तु (for तु). K2 अदुष्टवर्तो माने तु; Dn1 'दं वर्तमानेयु-
—^a) K1 Da. 8 पौरुषे; Bs पुरुषे; Dn2 पुरुषः (for

स्निग्धोदरे वेऽभिरताः सदैव
 स्नेना नरा वाक्यरुमाथ नित्यम् ।
 अपेक्षदोषानिति तान्त्रिदिन्वा
 दृगादेवाः संपरिवर्जयन्ति ॥ ३६
 न वै देवा हीनमन्वेन तोष्याः
 सर्वाशिना दुष्कृतकर्मणा वा ।
 सत्त्वव्रता ये तु नराः कृतज्ञा
 धर्मे रतास्तैः सह संभजन्ते ॥ ३७
 अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः
 सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्वितीयम् ।
 धर्मं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं

प्रियं वदेद्व्याहृतं तत्तुर्थांशम् ॥ ३८
 साध्या ऊचुः ।
 केनायमावृतो लोकः केन वा न प्रकाशते ।
 केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ३९
 हंस उवाच ।
 अज्ञानेनावृतो लोको मान्मयांश्च प्रकाशते ।
 लोभात्यजति मित्राणि सङ्गान्स्वर्गं न गच्छति ॥ ४०
 साध्या ऊचुः ।
 कः स्विदेको रमते ब्राह्मणानां
 कः स्विदेको बहुमित्रोपमास्ते ।
 कः स्विदेको बलवान्दुर्बलोऽपि

C 12. 1. 332
 B 12. 300/299. 4.
 K. 12. 308. 4.

'वे'. — ' ; G₁ प्रीयते (for प्रीयन्ते). — ^d) K₁ D₁. 1 मार्गे; D₁ मार्ग (for मार्गः). D₂. 24 सर्वा मार्गति तेन वै.

36 ") Bo. 2 [5] पि (for वे). K₁. 1 V₁ Bo. 2-2 D₂. 24 D₁. 24 D₂ D₂. 2-2-2 निरताः (for उभिः). — ^b) K₁. 2 Bo D₂ T₂ पु (K₂ -पु) वपाश्च; D₁ -पु वश्च (for 'पाश्च'). — ^c) K₂ -देवान्; T G₁. 2-2 M₁. 2-1 -धर्मा (for -दोषाश्च). C₁ C₂: अपेक्षदोषान्, प्रायः श्रितेनेति खेपः । C₂ — ^d) D₂. 24 D₂ दूरा (for दूराद्).

37 ") T₂ G₂ सत्त्वेन (for सत्त्वेन). T₁ om. न तो. D₂. 1 न वै देवा हीनमन्वेन मनुष्याः. — ^b) G₁ सर्वाशिना दुष्कृतं कर्मणा वा. — ^c) K₁ सत्यं (for सत्त्व). K₁ नराः. — ^d) K₂ G₂ ते (for तैः). K₂ सहस्रं (for सहस्रं). K₁ D₂. 2 संवसन्ति; D₂ D₂ संभजन्ति (D₂ 'तं') (for 'जन्ते').

38 ") D₂ om. (hapl.) from व्याहृता up to इतं (in 38^d). K₂ व्याहृतान्; D₂ 'दात्' (for 'दात्'). G₁ अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेयमाहुः. — ^b) D₂ वेदे; G₁ वदे (for वदेद्). K₁. 4 om. (hapl.) from तद्वि up to व्याहृतं (in 38^d). G₂ om. from तद्वि up to तत्तुर्थांशम् (in 38^d). — K₁ om. 38^d. V₁ reads 38^c on marg. — ^c) D₂ T₁ G₁. 2 धर्मं (for धर्मं). Bo वेदेद् (for वदेद्). D₂ तुल्ये. — ^d) D₂ तं (for 'तत्').

39 ") K₁ corrupt. D₂ जाहुता (for 'तो'). — ^b) K₁ om. केन वा न. — D₂ om. (hapl.) 39^d-40^c.

40 D₂ om. 40^{ab} (cf. v. l. 39). K₁ om. 40^a. V₁ reads 40 on marg. — ^a) K₂ लोके (for लोको). — ^b) B₁ मात्सर्वाभिः प्रकाशते. — ^c) D₁ त्यजति. — ^d) D₂ केन (for सङ्गात्).

41 The sequence of 41-42 in D₂ is: 41^a, 42^b, 41^c, and 42^d. V₁ reads the ref. on marg. — ^a) K₁ का सिद्धि; K₂ D₂ D₂. 2-2-2 कश्चिद्; T G₁. 2-2 किं सिद्धि (for कः सिद्धि). V₁ न रमते (for रमते). — D₂ om. (hapl.) 41^b. — ^b) K₂ T G₁. 2-2 किं सिद्धि; K₂ D₂ D₂. 2-2 कश्चिद् (for कः सिद्धि). B₁ D₂. 1 जोषश्च; G₁ जोषश्च (for जोषश्च). — G₁ om. (hapl.) 41^c-42^d. — ^c) K₂ D₂ D₂. 2-2-2 कश्चिद्; T G₂. 2 किं सिद्धि (for कः सिद्धि). K₂ Bo D₂. 24 T G₂. 2-2 M₁. 2-1 एषां (for एको). T G₂. 2 वा (for अवि). — After 41^c, D₂ reads 42^d for the first time, repeating it in its proper place. D₂ om. 41^d. D₂ om. 41^d-42^a. — ^d) K₁ का सिद्धि; K₂ D₂ D₂. 2-2 कश्चिद्; Bo कः सिद्धि; D₁ कं सिद्धि; T G₂. 2 किं सिद्धि (for कः सिद्धि). K₂ D₂ दूः (for एषां). K₂ D₂ नाजुवै (D₂ 'वे')ति; K₂ D₂. 2-2 नाजुवैति; D₂. 24 D₂ नाजुवैति (for 'वैति').

42 For the sequence in D₂, cf. v. l. 41. D₂ om. 42^a; G₁ om. 42^{ab} (for both, cf. v. l. 41). G₂ om. (hapl.) 42. — ^a) D₂ प्राज्ञश्च (for प्राज्ञ). B₁ om. ब्राह्मणानां. — ^b) K₂. 1 V₁ Bo. 2-2 D₂. 24 D₂. 24 D₂ D₂. 2-2 वेको (for एको). B₁ D₂. 1 जोषश्च (for जोषश्च). — ^c) D₂ प्राज्ञश्च. K₁ V₁ Bo. 2 D₂. 24

C. 12. 1. 688
B. 12. 700 (2000) 41
K. 12. 309. 41

कः स्विदेपां कलहं नान्ववैति ॥ ४१

हंस उवाच ।

प्राज्ञ एको रमते ब्राह्मणानां

प्राज्ञ एको बहुमिर्जोपमास्ते ।

प्राज्ञ एको बलवान्दुर्बलोऽपि

प्राज्ञ एपां कलहं नान्ववैति ॥ ४२

साध्या ऊचुः ।

किं ब्राह्मणानां देवत्वं किं च साधुत्वमुच्यते ।

असाधुत्वं च किं तेषां किमेषां मानुषं मतम् ॥ ४३

हंस उवाच ।

साध्याय एपां देवत्वं व्रतं साधुत्वमुच्यते ।

असाधुत्वं परीवादो मृत्युर्मानुषमुच्यते ॥ ४४

भीष्म उवाच ।

संवाद इत्ययं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः ।

क्षेत्रं वै कर्मणां योनिः सद्भावः सत्यमुच्यते ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

Ds. 1. 2 G1 M1. 1-1 एपां (for एको). — Ds om. (hapl.) 42'. Dn1 reads 42' for the first time after 41'. — 4' K1 प्राज्ञा. Dn1 वेपां (for एपां). K1 नान्ववैति; K1 Ds. 1. 1. 2 नान्ववैति; Ds. as Dn1 नान्ववैति (for 'वैति').

43 G1 om. the ref. — 4' K1 ब्राह्मणानां. K1 देवत्वं; Dn1 देवत्वं; G1 देवत्वं (for देवत्वं). — 4' Ks. 1 किंचित्; Dn1 किं तु; Ds किं तु (for किं च). G1 [अ]साधुत्वम् (for साधु). B1 किं च साधु प्रमुच्यते. — Ds om. (hapl.) 43'-44'. Ds reads 43'-44' twice. — 4' B1 Dn1. as असाधुत्वे (for 'त्वं'). K1 transp. च and किं. — 4' M1. 1 वेपां (for एपां). K1 मानुषं; G1 'र्षी (for 'वं'). T1 Gs व्रतं (for मतम्).

44 For the repetition in Ds, cf. v. 1. 43. Ds1 om. 44 (cf. v. 1. 43). — 4' K1 एपां; Dn1 वेपां (for एपां). — 4' B1 Ds एव च (for उच्यते). — 4' Ds Ds परीवादे; Ds 'वाहो (for 'वादो). — 4' K1. 1. 1 V1 B1. 1-2 Ds as D2. 2. 2 T G1. 2. 2 मानुषम्; Ds. 1 मानुष; M1 'व्य (for 'वम्).

45 After the ref., T G1. 2. 2 M1. 1-1 ins.:

744' इत्युक्त्वा वारो देवो भगवान्निमिषमव्ययः ।

साध्वैर्देवमयैः सार्धं दिवमेवाकरोह कः ।

एतच्चक्षस्वमायुष्यं पुत्र्यं स्वर्गाय तु ध्रुवम् ।

दर्शितं देवदेवेन परमेष्ठाव्ययेन च ।

[(L. 1) Gs इत्युक्त्वा (for 'क्त्वा). T1 G1. 2 परमो (for वरो). — (L. 3) T1 M1. 1-1 च (for तु).]

— 4' Dn1 अहं (for अयं). Ks Dn1 श्रेष्ठ; B1 lacuna (for श्रेष्ठ). T G1. 2. 2 संवादोपमयं (T1 G1 'दोयं नर') श्रेष्ठ (T1 'ह'). — 4' Ds परिकीर्तितः. — 4' Ds. 1 कर्मणो (for 'र्ण'). K1 सूनिः; Ds योनीः; Ds. 1 G1 योनिं (for योनिः). ☞ Ca: क्षेत्रं, क्षीरम् ॥ Cn: स्थूलसूक्ष्ममेदेन द्विविधम् । ☞ — 4' K1 संभावः; T1 सद्भावः; G1 सद्भावः. Ks B1 Ds. as Ds सत्यम् (for सत्यम्).

Colophon. Ś1 Ds missing; Ks. 1 B1-2 Ds. 1. 2 Dn1. 2 D1 G1. 2 M1-2 absent. — Sub-parvan: K1. 2. 4. 2. 1 V1 B1. 1-2 Ds. 1. 2 Dn1. 2 Ds D2. 2. 1-2 T G1. 2. 2 M1. 1-1 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 1. 1 V1 B1. 1-2 Ds. 1. 2 Dn1. 2 Ds D2. 2. 1-2 G1 M1. 1-1 हंसगीता (Bs adds समाज्ञा); T1 साध्वैर्देव संवादः; Gs हंससाध्वैर्देव संवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks 24; B1 T1 G1. 2 123; Bs 126; Dn1 125; Dn1 Ds Gs Ms 124; T1 136; Gs 139; M1. 1. 1 122. — Śloka no.: Ds1 Dn1. 2 Ds 45.

२८९

युधिष्ठिर उवाच ।

सांख्ये योगे च मे तात विशेषं वक्तुमर्हसि ।

तव सर्वज्ञ सर्वं हि विदितं कुरुमत्तम ॥ १

भीष्म उवाच ।

सांख्याः सांख्यं प्रशंसन्ति योगा योगं द्विजातयः ।

वदन्ति कारणैः श्रेष्ठं स्वपक्षोद्भावनाय वै ॥ २

अनीश्वरः कथं मुच्येदित्येवं शत्रुकर्षण ।

वदन्ति कारणैः श्रेष्ठं योगाः सम्यग्अनीपिणः ॥ ३

वदन्ति कारणं चेदं सांख्याः सम्यग्द्विजातयः ।

विज्ञायेह गतीः सर्वा विरक्तो विषयेषु यः ॥ ४

ऊर्ध्वं स देहान्मुच्यक्तं विमुच्येदिति नान्यथा ।

एतदाहुर्महाप्राज्ञाः सांख्यं वै मोक्षदर्शनम् ॥ ५

स्वपक्षे कारणं ग्राह्यं समर्थं वचनं हितम् ।

शिष्टानां हि मतं ग्राह्यं त्वद्विधैः शिष्टममर्तैः ॥ ६

प्रत्यक्षहेतवो योगाः सांख्याः शस्त्रविनिश्चयाः ।

उभे चैते मते तत्त्वे मम तात युधिष्ठिर ॥ ७

C. 12. 1. 042
B. 12. 306/306.7
K. 12. 306. 7

289

This adhy. is missing in Śi Ds (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 After the ref., Gs reads 12. 290. 1 for the first time, repeating the same in its proper place. Gs om. 1. — ^a) K1. s Ds सांख्य (for सांख्ये). — ^b) Ds Ds जर्हति (for 'सि). — ^c) Ks. s. V1 Bo. s Ds. as Dn1. n4 Ds Ds-2. 1-2 चर्मेज (for सर्वज्ञ). — ^d) Bs बोधिर्ह; M1. 1 विदितं (for विदितं).

2 ^a) Ds. 1 बोधं (D1 बोधं) योगि; T1 G1-2. s योगं योगा (by transp.). — ^b) Ks Bt Dn1. n4 Ds Ds. 1. 1. 2 कारणं; Ds 'ज' (for 'जै:). K1. 2. 4 V1 Bs (orig.) Dn1. n4 Ds Ds. 2. 2 श्रेष्ठं; Bo. s (marg.). 2 Ds श्रेष्ठं; Bt lacuna; Ds श्रेष्ठः; Ds श्रेष्ठः; Ds. 1 सर्वे (for श्रेष्ठं). — ^d) Bt lacuna for स्वपक्षो. K1 Ds. 2 स्वपक्षोद्भावनाय; Ds1 स्वपक्षोद्भावनाय; Ds स्वपक्षोद्भव; G1 स्वपक्षोद्वावि. ☞ Cr (reading भावनाद्भावनाय वै) भावनात्, इहलोकभावनात् ध्यानात् । भावनाय, परलोकभावनाय । ☞

3 ^a) K1 अनीश्वरे; Ds Gs 'शरं' (for 'श्वर:). — ^b) K1 एव; Bs एतत् (for एवं). K1. 2 V1 Bo. s Ds1 कर्षणं (K1 'ज'); Ks Bt कर्षणं; Ds कर्षणं; Ds. s कर्षणं; T2 कर्षणं; G1 सृष्टं (for कर्षणं). — Ds om. (hapl.) 3^a-5^d. V1 reads 3^a on marg. — ^c) Ks Bs Dn1 Ds Ds. 2. 2 कारणः; Bo. s (marg. as in text) Dn4 Ds. 1 कारणं (for 'जै:). K1 Bs श्रेष्ठ; K1. s Ds श्रेष्ठं; Bs (marg) श्रेष्ठः; Dn1

श्रेष्ठं; Ds. 1 सांख्यं (for श्रेष्ठं). — ^d) K1. 2. s Bt योगात्; Bs (marg.) योगात्; Ds. 1 T1 Gs. s योगं; Ds योगे (for योगा:).

4 Ds om. 4 (cf. v. l. 3). M1. s om. (hapl.) 4^a. — ^a) Ks. 1 वेदं; Ds देवं; G1 से तु (for चेदं). — ^b) K1 सांख्यः; Ms. 1 सांख्यं (for सांख्या:). Ms मनीषिणः (for द्विजातय:). — ^c) T1 Gs विज्ञा-यैव (for 'वेह). K1 गते; Ks Ds G1 गतिः (for गती:). Gs विज्ञायांतवतीः सर्वा. — ^d) Ds1 विरक्तैः; Ds. 1 विमुक्तो; M1 विरक्ता (for 'क्तो). Ks (before corr. as in text) विषये तु (for 'वेपु). Ks च (for य:).

5 Ds om. 5 (cf. v. l. 3). — ^a) Ks Bt s स्वः; K1 Ds सु; T2 सं (for स). Ks मुच्यक्तो; Ds lacuna (for 'क्तं). Gs M1. s-1 ऊर्ध्वं स्वदे (Gs स दे) हसुरसृज्य. — ^b) K1. s विमुच्येतेति नान्यथा; Ds. 1 मुच्येदिति मतिर्मम. — Ds om. (hapl.) 5^a-7^a. — ^d) K1 G1 सांख्यो; K1. s V1 Bo Ds T2 Gs. s M1. s-1 सांख्या (for सांख्यं). G1 योग- (for मोक्ष-). Dn4 नाश्रनं; Gs दक्षिणः (for दर्शनम्).

6 Ds om. 6 (cf. v. l. 5). — ^a) K1. 2. 4. 1 Ds. 1. 2 स्वपक्ष- (for 'क्षे). Ks Ds कर्षणं (for कां). — Ds om. (hapl.) 6^a. — ^b) K1. 2. 4. 1 Ds. s समर्थः; Bs स्वपक्षः; Dn1 Ds1 Ds समर्थे; Dn4 समर्थे (for 'र्थ). K1 हितं; Ks हिते (for हितम्). — ^d) Ds Gs तद्विधैः. G1 संहितैः (for संमते:).

7 Ds om. 7^a (cf. v. l. 5). — ^a) T2 हेतुतो

C 12. 11043
B. 12. 3075. 807
K. 12. 307. 8

उमे चैते मते ज्ञाने नृपते शिष्टसंमते ।

अनुष्ठिते यथाशान्त्रं नयेतां परमां गतिम् ॥ ८

तुल्यं शौचं तयोर्धुक्तं दया भूतेषु चानघ ।

व्रतानां धारणं तुल्यं दर्शनं न समं तयोः ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

यदि तुल्यं व्रतं शौचं दया चात्र पितामह ।

तुल्यं न दर्शनं कस्मात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १०

भीष्म उवाच ।

रागं मोहं तथा स्नेहं कामं क्रोधं च केवलम् ।

योगाच्छिच्चादितो दोषान्पञ्चैतान्प्राप्नुवन्ति तत् ॥ ११

यथा चानिमिषाः स्थूला जालं छित्त्वा पुनर्जलम् ।

प्राप्नुवन्ति तथा योगास्तत्पदं वीतकल्मषाः ॥ १२

तथैव वागुरां छित्त्वा बलवन्तो यथा मृगाः ।

प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं विमुक्ताः सर्वबन्धनैः ॥ १३

लोभजानि तथा राजन्बन्धनानि बलान्विताः ।

छित्त्वा योगाः परं मार्गं गच्छन्ति विमलाः शिवम् १४

अबलाश्च मृगा राजन्वागुरासु तथापरे ।

विनश्यन्ति न संदेहस्तद्व्योगबलादृते ॥ १५

(for -हेतवो). — ^a) G₂ सांख्य- (for सांख्याः). — B₂ D₂ a₂ D₂ om. (hapl.) 7^{ad}; V₁ reads the same on marg. — ^c) B₂ त्वेते; G₂ युक्ते (for तत्त्वे). — D₂ D₂ 7. s om. ('hapl.) 7^d-8^a. — ^d) G₂ om. तात्. K₁ G₂ युधिष्ठिरः.

8 D₂ D₂ 7. s om. 8^a (cf. v. 1. 7). D₂ om. (hapl.) 8^{ad}. — ^a) B₂ (marg. as in text) उमे चैतं; M₂ उमाचैते. K₂ s B₂ s D₂ s D₂ s ज्ञाने (for ज्ञाने). — ^b) M₁ 1-1 युक्ते वै (for नृपते). — ^c) K₁ D₂ 1 अनुष्ठिते; K₂ 1 'शिष्टे' (for 'शिष्टे'). G₁ दया द्याच्छे.

9 ^a) D₂ 1 सत्वं (for तुल्यं). K₁ D₂ D₂ D₂ 5. 1. s तपो (K₁ 'यो') युक्तं; K₂ 1 तपोरुक्तं; K₁ D₂ 1 तपोरुक्तं; B₂ 1 तपोरुक्तं; B₂ (marg.) त्वयोरुक्तं; T G₁ 1. s त्वयोरुक्ता; G₂ त्वयोरुक्तं; M₁ 1-1 त्वयोरुक्तं (for त्वयोरुक्तं). — ^b) K₁ दया (for दया). D₂ 1 दया (for दया). — ^c) G₁ सूतानां (for व'). — ^d) K₂ वः (for व). D₂ 1 दर्शनं तत्समं तयोः; G₁ 1 'न' नाम संवयो. — After 9, T G₁ 1. s ins.:

745^a तपोस्तु दर्शनं सम्बन्धने भावे प्रसज्यते ।

[T₂ G₂ सूक्ष्मभावे; G₁ सूक्ष्मभावे (for सूक्ष्मे भावे).]

— After 9, B₂ ins. an add. colophon [Sub-parvan: मोक्षधर्म. — Adhy. name: योगविधि].

10 G₂ om. the ref. — ^a) D₂ G₂ तुल्य- (for तुल्यं). — ^b) G₂ दया (for दया). K₂ D₂ 1. s D₂ 1 कलं दया (for दया). — K₂ B₂ om. (hapl.) 10^{ad}. D₂ reads 10^{ad} twice. — ^c) K₂ s D₂ 1. s D₂ 1 T₂ G₁ 1. s व तुल्यं (by transp.); T₂ न तुल्य- — ^d) D₂ त्वयोरु (for त्वये). T₂ महामते (for दया). —

11 ^a) D₂ a₂ कामं (for कामं). — ^b) G₁ 1 योगं

(for योगात्). K₁ 2. s [ज]हितात्; K₂ 1 V₁ B₂ s D₂ D₂ 1. s D₂ 1 D₂ 1 (marg. as in text). 4. s 1-1 T₁ ततो (for [जा]दितो). — ^a) K₂ यत्र (for पत्र). K₁ 1 तो; V₁ T G₁ 1. s M₁ 1-1 ते; B₂ 1. s D₂ 1 तात् (for तत्).

12 ^a) D₂ 1 तथा (for दया). K₁ 2. s D₂ 1. s वा; K₂ 1 B₂ D₂ 1. s D₂ 1 D₂ 1 [ए]व (for व). K₁ 2 V₁ B₂ s D₂ a₂ D₂ 1. s 1. s M₁ 1. s स्थूलं; T₂ स्थूले (for स्थूला). ☞ Ca. n. s. : अनिमिषाः, मत्स्याः । ☞ — ^b) B₂ स्थित्वा (for छित्त्वा). — ^c) B₂ s T₁ G₁ s तथा योगात्; G₁ तपोयोगात् (for तथा योगात्). ☞ Ca. : योगज्ञानोपराधेन मत्तर्थावोच्छ्रयवान्तः (Pāṇini 5. 2. 127) योगिपरः प्रकरणाज्ज्ञेयः । ☞ — ^d) D₂ 1 सत्वं; G₁ पदवीं (for तत्पदं). K₂ D₂ 1 कल्मषः; K₁ D₂ 1 1. s कल्मषं (for कल्मषाः). G₂ पदवीं वात्यकल्मषाः.

13 ^a) D₂ 1 दयैव (for त'). K₁ वागुरौ; B₂ M₂ 1 रायः; D₂ 1 'रं; M₂ 1 'रा (for 'रां). ☞ Ca. n. : वागुरां, पाञ्चवर्षी स्नायुरज्जुव । ☞ — ^b) G₂ पलायते (for बलवन्तो). D₂ 1 महा- (for यथा). — ^c) G₂ प्राप्नुवन् (for 'युर). K₁ D₂ 1 G₂ निर्मलं; T₂ G₁ विमला (for 'लं). — ^d) K₁ गच्छन्ति; K₁ D₂ 1 विमुक्ताः; M₂ विमुक्तः (for 'क्तः).

14 ^a) T₂ G₁ लोभजानि; M₁ 1-1 योग' (for लोभ'). — ^b) K₁ s V₁ T₁ G₁ s योगात् (for योगाः). — ^c) K₂ 1 B₂ 1. s (marg.) s D₂ a₂ D₂ 1. s D₂ 1 T₂ G₁ 1. s M₁ 1-1 विमलं; G₂ परमं (for विमलाः). V₁ मृगं (for शिवम्).

15 ^a) G₁ दया (for मृगा). — ^b) K₁ B₂ D₂ 1 T₂ G₁ 1. s दयापरे (for तथा'). D₂ 1 वागुरासु त्वयाः परे. — ^c) K₂ 1 G₂ विनश्य (K₂ 'लं' ति; D₂ 1

बलहीनश्च कौन्तेय यथा जालगता ज्ञाः ।
 जलं गच्छन्ति गजेन्द्र तथा योगाः सुदुर्बलाः ॥ १६
 यथा च गङ्गनाः सूक्ष्मं प्राप्य जालमस्मिन् ।
 तत्र मक्ता विपद्यन्ते मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ १७
 कर्मजबन्धनबंधास्तद्व्योगाः परंतप ।
 अत्रात्र च विनश्यन्ति मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ १८
 अत्यक्थ यथा गजन्वह्निः प्राप्यति दुर्बलः ।
 आक्रान्त इन्धनैः स्थूलैस्तद्व्योगोऽबलः प्रभो ॥ १९

म एव च यदा गजन्वह्निर्जातबलः पुनः ।
 समीरणयुतः कुम्भं दहेन्निधनं महीमपि ॥ २०
 तद्वज्रातबलं योगी दीप्तनेत्रा महाबलः ।
 अन्तकाल इवादित्यः कुम्भं संगोपयेज्जन ॥ २१
 दुर्बलश्च यथा गजन्मोतया द्वियते नरः ।
 बलहीनस्तथा योगो विपर्ययिष्यतेऽवयः ॥ २२
 तदेव च यथा स्रोतो विष्टमनयति वारजः ।
 तद्व्योगाबलं लब्ध्वा व्युहने विषयान्बहून् ॥ २३

12. 282. 23
 8 2 20 21

विपद्यति. — ¹) Mi. 1-1 यथा (for तद्वद्).

16 Das. a. om. 16¹. — ²) Ka. T Dn. na Da. a. Ma जातेः. Mi. 1-1 जाल (for जातः). — ³) Ka. Vi Bo. s. Das. a. Dn. Da. s. s. वधः; Ks. बन्धः; Dn. दुर्बल (for जलं); Da. s. गच्छन्ति; Ds. गच्छते. Dn. om. from राजेन्द्र up to विपद्यन्ते (in 17¹). — ⁴) Ks. Bo. s. s. (marg. 1. s. Das. a. Dn. na. 1. s. Dn. 1. s. Ga. Mi. 1-1 योगास्तद्वद् (for तथा योगा). Ds. सुदुर्बलाः; Ts. 'बलान्' (for 'बलाः'); Vi. योगहीनस्तथा ज्ञाः; Ds. तथा योगश्च दुर्बलाः.

17 Ds. om. 17¹ (cf. v. l. 16). Ks. om. (hapl.) 17 — ¹) Ka. s. Da. T. Gs. s. सूक्ष्माः; Ks. Das. सूक्ष्मं; Ds. सूक्ष्मा (for सूक्ष्म). — ²) Bs. transp. प्राप्य and जालम्. Das. a. अस्मिन्. — ³) Ks. Dn. मक्ता (for मक्ता). Ks. विपद्यन्ते; Ks. विपद्यति; Ks. 'वते'; Ds. विपद्यते (for विपद्यन्ते). — ⁴) Ka. s. Ts. Gs. विमुच्यन्ते; Ds. 1 विपद्यते (for मुच्यन्ते च).

18 Ka. s. om. (hapl.) 18. — ¹) Ks. Ts. Gs. s. बद्धा (for बद्धा). — ²) Ks. Bs. (marg.) तद्व्योगः; Ks. Bs. (orig.) Ds. 1 'गान्' (for 'गाः'); Ks. Das. Gs. परंतपः. — ³) Ks. Bs. Das. अजला हि; Dn. 'लापै' (for 'ला वै'). — ⁴) Ks. मुच्यते च; Bs. T. Gs. s. Mi. 1-1 विमुच्यते.

19 ¹) Das. त्वह्निः (for वह्नि). Ks. s. चाप्यति (for चाप्यति). Das. दुर्बलाः; Gs. दुर्बला. — ²) T. Gs. जाकांतम् (for जाकान्त). Ts. Gs. बंधनैः; Gs. बंधनैः (for इन्धनैः). — ³) Ks. योगी कला (sic); Ks. s. Vi. Bs. s. Dn. 1 Gs. s. Mi. 1-1 योगबलः; Ks. Gs. योगोबल (sic); T. Gs. योगबल (for योगोबल). Ks. s. s. Bs. s. Das. a. प्रभुः; Ks. प्रभो (for प्रभो).

20 ¹) Bs. दूरे (for दूरे). Ks. s. हि; Ks. दुः

Da. तु (for च); Ks. Vi. T. Gs. s. Mi. 1-1 यथा (for यथा). — ²) Ks. जानः; Ds. जानः; Gs. ज्ञातिर (for जान). Ts. बलं (for बल). Ks. प्रभुः (for पुन). — ³) Ds. समीरणे (for 'रण'). Vi. Bo. s. s. (marg.) s. Das. a. Dn. na. Das. Dn. s. सतः (for युत). Ks. Ts. Mi. 1-1 कुम्भं; Bs. s. Dn. na. Da. Da. s. शिखः; Bs. s. Das. Gs. कुरस्तान्; Das. Gs. कुम्भः (for कुम्भा). Ks. समीरण यथा शिखं (sic). — ⁴) Ds. Dn. na. Ds. Da. s. s. कुम्भाः; Ds. 1 शीतो (for शीत). Ks. s. Vi. Bs. s. Das. a. महीमनी; Ks. महीमति; Ds. 'वते' (for 'मपि').

21 ¹) Bs. जाति (for जान). Ds. गङ्गातो बलयोगा corrupt. — ²) Mi. 1-1 दीप्तनेत्रो (for 'तेजा'). Ks. महाबलाः. — ³) Ks. इवादित्याः. — ⁴) Ks. कुरस्तो. Ks. संगोपयेज्; Bs. शोपयते; Gs. संगोपयेज् (for 'पयेज्').

22 ¹) Ks. 1 Bo. Das. a. Ds. s. श्रोतया (for श्रो). Ks. वेपथे; Ks. Vi. Bo. 1 द्वियते; T. Gs. द्वियते (for हि'). — ²) Ks. योगी; Bs. योगयुः; Gs. योगे (for योगो). — ³) Ds. T. Gs. द्वियते; Gs. व्युधते; Gs. व्युधते (for द्वियते). Dn. Da. Ms. यथा (for उवाच). Ks. द्वियते विपर्ययः.

23 ¹) Ts. Gs. s. तयैव; Gs. तयैव (for तदेव). Ks. s. s. Bs. (marg.) दुः; Ks. Ds. s. हि (for च). Dn. na. Ds. Ds. s. s. Ts. Gs. s. जहा (for यथा). Ks. s. Das. a. Ds. 1 s. श्रोतो (for श्रोतो). — ²) Ks. विष्टमनयति; Vi. Bo. s. s. s. विष्टमनयति (for विष्टम). Gs. शिष्टं अयति वारजः. — ³) Ks. Bs. Ds. 1 योगी; Das. Da. Ts. Gs. योगो (for योग). Gs. बद्धा (for लवरा). — ⁴) Ks. Ds. s. s. गृह्यते; Ks. Das. गृह्यते; Bs. व्युहते; Gs. द्वयते (for व्युहते). Gs. व्युहते,

C. 12. 11003
B. 12. 30 (30.01.24)
K 12. 306. 24

विशन्ति चावशाः पार्थ योगा योगबलान्विताः ।

प्रज्ञापनीनृपिन्देवान्महाभूतानि चेश्वराः ॥ २४

न यमो नान्तकः क्रुद्धो न सृष्टुर्भोमविक्रमः ।

ईशने नृपते सर्वे योगस्यामितनेत्रमः ॥ २५

आत्मनां च सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।

योगः कुर्याद्भलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ २६

प्राप्नुयाद्विषयाश्चैव पुनश्चोपैतपश्चरेत् ।

संक्षिपेच्च पुनः पार्थ सूर्यस्नेजोगुणानिव ॥ २७

विश्रियन्ति नृच्छोकगोत्रि ॥ Cv: न्युद्धे, विरोधितया तर्क-
यनि । *

24 *) K1.2.4 Das I G1.3.3 Ca चावशाद्; Ds
चावशाः (for चा). —^a) Cn: अवशाः, स्वतन्त्राः ॥ Cv:
अवशाः विष्णुवशाः, सृष्ट्यावशा वा । * —^b) Br: s
Dn1.24 Ds1 Ds.2.1 योगाद्; Das.24 G1 योगो; Gs
योगः; Gs योगाद् (for योगः). Ds बलान्विताः. —^c)
Ds.1 प्रज्ञापनिकविदेवा. —^d) Kt चेष्टरः (for 'रा').

25 *) Das.24 यमो (for यमो). T G1.2.2 क्रूरो;
Gs कालो (for क्रुद्धो). —^b) Ks Das.24 Ds1 Ds.2
सृष्टुः; Dn1 सृष्टुः (for सृष्टुर). Ks विक्रमः. —^c)
K2.4 एष ते; Kt Ds1 ईशने (for ईशने). Kt नृपते:
K1 Ds सर्वो; K2.4 सर्गो; V1 सर्वः; T1 सर्वे (for
सर्वे).

26 26-27 quoted in Śāṅkara's Br. Sū Bhāṣya
on 1.3.27. —^a) K1.2.7 Ds1 Ds.1 आत्मनां (for
आत्मनां). Br. Sū Bhāṣya आत्मनो वै सर्वराजि. —^b)
Kt Br Dn1 Ds Ds.1 T G1.2.2 M1.2-7 योगी; Ds
योगे; Ds योग (for योगः). K1.2.4 महीं (for बलं).
—^c) Ks Ds सर्वे (for सर्वैर्). T1 M1.2-7 transp.
महीं and चरेत्.

27 27^a is damaged in Bs. —^a) Bo विषयं.
Ks V1 Br.2 Das.24 Dn1.24 Ds Ds.2.2 Ms कश्चित्;
Ks lacuna; Bo कश्चित्; Gs नैश्च; Śāṅkarabhāṣya
कैश्चिद् (for चैव). —^b) T G1.2.2 तपश्चोपैतपश्चरेत्;
Cn Śāṅkarabhāṣya कै (Cn क)श्चिदुपैतपश्चरेत्. —^c)
Ks संक्षिपेच्च; Ks Das संक्षिपेच्च; Dn1 संक्षिपेच्च; Gs
संक्षिपेच्च (for संक्षिपे). Bo.1.2 (marg. as in text)
Dn1.24 Ds Ds.2.2.1.2 ताव; Ds1 हानि; M1.2 प्राप्तः
(for पार्थ). —^d) Ks Bo Dn1 Ds.2.2 गुणानि च
(for गुणानिव). Śāṅkarabhāṣya सर्वो रश्मिगुणानिव.

बलस्यस्य हि योगस्य बन्धनेशस्य पार्थिव ।

विमोक्षप्रभविष्णुत्वमुत्पन्नमसंशयम् ॥ २८

बलानि योगे प्रोक्तानि मयैतानि विशां पते ।

निदर्शनार्थं सूक्ष्माणि वक्ष्यामि च पुनस्तव ॥ २९

आत्मनश्च समाधाने धारणां प्रति चाभिभो ।

निदर्शनानि सूक्ष्माणि शृणु मे भरतर्षभ ॥ ३०

अप्रमत्तो यथा धन्वी लक्ष्यं हन्ति समाहितः ।

युक्तः सम्यक्तया योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ३१

28 *) Ks lacuna; Kt Ds.1 तु; Ds तु; Gs
च (for हि). —^a) Ds lacuna; Ds बंधनेशस्य; T1
Gs बंधने तस्य (for 'नेशस्य'). Ds पार्थिवः. * Cs:
बन्धनेशस्य, कामादिनियमनमयस्य ॥ Cv: बन्धने करणानां
विमोक्षे, ईशस्य समर्थस्य । * —^b) Kt Bo.1 Dn1.24
Ds Ds.2.2 T1 Gs.2 विमोक्षे; Gs विमोक्षं (for 'क्ष').
—^c) K1.2 Ds.2 न संशयः; Kt असंशयः.

29 *) Gs बलस्य (for बलानि). Ks V1 Bo.2.1.2
Das.24 Dn1.24 Ds Ds.2.2.1.2 Gs योग (for योगे).
Br Dn1 Ds Ds.2.2 प्राप्तानि (for प्रोक्तानि). —^b)
Ks मयैतानि (for मयैतानि). —^c) Ds निदर्शनार्थं;
T Gs.2 निदर्शितानि; Gs 'शनानि (for 'शनार्थं). Ds.2
सूक्ष्माणि. —^d) Ds.1 om (hapl) 29^a-30^a; V1 reads
the same on marg. —^e) Ks वक्ष्यामि. Kt Ds.2
[ह]ह (for च). K1.2.4 Ds तथा (for तव).

30 Ds.1 om 30^a (cf. v. 1. 29). V1 reads
30^a on marg. —^b) K1 V1 Br.2 (marg.) Das Cn
धारणा; Ks धारणा; Ks धारणां; Kt Ds1.24
(before corr.) Gs.2 M1.2-7 धारणं; Bs धारणा (for
धारणां). K1.1 Ds.2 चाभिभो; Ks शाभिभो; Ks
वा विभो; Ks नादितां; V1 Bo.1.2 Das.24 भाविता
(Das 'ना); Bo.2 Dn1.24 Ds Ds.2.2 वा विभो (for
चाभिभो). * Cn: धारणा, नाभ्याद्यन्तमदेक्षे चित्तस्य
स्थिरीकरणम् । * —^c) K1.2.4 निदर्शनार्थं (for 'नानि).
Ks सूक्ष्मानि; Ds.2 सूक्ष्माणि. —^d) T1 शृणु. Bo
भरतर्षभा; Br.1.2 Das.24 मनुजर्षभ (Das 'म').

31 *) K1 om. (hapl.) from धन्वी up to तथा
(in 32^a). —^b) Kt V1 Bo.2.2.2 Ds1 Ds.2.1.2 T1
Gs.2 M1.2-7 लक्ष्यं; Das वक्ष्यं (for लक्ष्यं). —^c) T1
om. (hapl.) 31^a-32^a. —^d) Ds1 युक्त (for युक्तः).
Ks Das तथा (for तथा). —^e) Ks आभिमोक्षि (for
मोक्ष). Ks संशयः; Kt Br असंशयः.

श्रेष्ठं यथा पात्रे मन आधाय निश्चलम् ।
पुरुषो यन् आगेहेन्मोषानं युक्तमानसः ॥ ३२
युक्त्वा तथायमान्मानं योगः पार्थिव निश्चलम् ।
करोत्यमलमान्मानं मास्करोपमदर्शनम् ॥ ३३
यथा च नावं कान्तेषु कर्णधारः समाहितः ।
महार्णवगतं शीघ्रं नयेत्पार्थिव पत्तनम् ॥ ३४
तद्वदान्मममाधानं युक्त्वा योगेन तत्त्वविन् ।

दुर्गमं स्थानमामोति हिन्वा देहमिमं नृप ॥ ३५
मागयिष्व यथा युक्त्वा मदध्यान्मुममाहितः ।
देहमिष्टं नयत्याशु धन्विनं पुरुषर्षभ ॥ ३६
तथैव नृपते योगी धारणामु ममाहितः ।
प्राप्नोत्याशु परं स्थानं लक्षं मुक्त इवाशुगः ॥ ३७
आवेश्यान्मनि चान्मानं योगी निष्ठति योऽचलः ।
पापं हन्नेव मीनानां पदमामोति सोऽज्रम् ॥ ३८

2. 12. 189. 38
3. 12. 20. 38. 3. 38
4. 12. 20. 38

32. Tt om. 32 (cf. v. l. 31). —^a) Kt om. up to यथा; Tt om. 32 for both, cf. v. l. 31). —^b) Das पूर्वः (for 'पूर्व'). —^c) Cn: पात्रे, सिरिषि धने। —^d) B: निश्चलः; G: 'ल' (for 'लम्'). —^e) K: V: Bo. s: Das: Dn: Ds: Ds. s: s: T: युक्त; K: मुक्त; Dn: लक्त; D: यत्न (for यत्न). —^f) M: मोषाना (for 'ने'). K: मुक्त (for युक्त).

33. Tt om. 33 (cf. v. l. 31). —^a) K: युक्त; V: Bo. s: s: (marg. as in text). s: Das: Dn: Ds: Ds. s: s: s: युक्तम् (for युक्त्वा). D: om. from यमानं up to शीघ्रं (in 34). B: परामानं (for [अ]यमानं). K: मुक्तस्वायमानं. —^b) K: Das: B: योगी; Kt: Ds: T: G: s: योगी; B: (marg. as in text) योगी (for योग). K: निश्चलः; K: निश्चलः; B: (marg. as in text) निश्चलं (for 'लम्'). —^c) K: अलम् (for अलम्). —^d) Das: दर्शन.

34. Tt om. 34 (cf. v. l. 31). D: om. 34^a (cf. v. l. 33). —^a) K: om. च. Kt: D: कान्तेषु. —^b) K: समन्वितः (for समाहितः). —^c) K: 2. 4 महार्णवगतं शीघ्रं. —^d) K: निश्चलः; Dn: Ds: Ds. s: सत्तम; Ds: यत्न (for पत्तनम्).

35. Tt om. 35 (cf. v. l. 31). —^a) K: समाधारः; M: s: समाधानाद् (for 'धानं'). —^b) K: Das: युक्त; K: मुक्त; Das: मुक्त्वा; Dn: M: s: युक्तो; Ds: युक्त्वा (for युक्त्वा). Das: योगो न (for योगेन). K: 2. s: V: B: s: (marg. as in text). s: Das: Ds: s: s: G: योगविद् (for तत्त्व). —^c) Dn: दुर्गम (for 'मं'). Das: आप्तेति (for आमोति). K: दुर्गमस्वायमानमोति; B: (marg.) दुर्गस्थानमामोति. —^d) K: मुक्त्वा; M: सिरिषा (for हिवा). Ds: नृप.

36. Tt om. 36 (cf. v. l. 31). —^a) G: यदा (for यथा). K: लक्ता; K: युक्ता; Kt: Ds: युक्त्वा; Ds: मुक्त्वा; G: युक्ता; G: युक्त (for युक्त्वा).

— After 36^a, Kt: Ds: read 37^a. K: om. Chap: 36^a-37^a. G: om. 36^a-37^a. —^a) V: धन्विनः; Ls: (marg.) धन्विनः; Ds: वेगन (for धन्विनः). K: s: भरतर्षभ (K: 'मः'); B: Dn: Ds: Ds: पुरुषर्षभ; Ds: 'र्षभ' (for 'र्षभ').

37. K: Tt om. 37^a (cf. v. l. 36, 31). G: om. 37 (cf. v. l. 36). —^a) D: तथैव. —^b) K: दाहनाशु; M: धारणं मु- (for 'गम'). —^c) Kt: Ds: read 37^a after 36^a. —^d) T: G: s: परमं (for [आ]शु परं). —^e) K: s: चाप; K: जलान्; V: Bo. s: Das: Dn: Ds: Ds: s: लक्ष्यं; D: T: G: s: लक्ष्यः; T: G: लक्ष्य (for लक्ष्य). K: B: (marg. as in text) युक्त; Das: मुक्तम्; Ds: धर (for मुक्त).

38. G: om. 38 (cf. v. l. 36). —^a) V: B: s: Das: s: आदिद्युः; E: G: अवेद्युः; Dn: Ds: Ds: s: अवेद्युः; Ds: Ls: Cn: प्रवेद्युः (for आ). Das: om. रमनि वा. —^b) Cn: आत्मनि आत्मानं प्रवेद्युः, वृत्तिसारूप्यं स्वस्वेत्यर्थः। —^c) K: B: (marg. as in text) Das: s: M: s: योगिन्; M: योगी (for योगी). M: तिष्ठति. K: B: (marg. as in text) योगिन्; T: योगिन् (for योगिन्). —^d) B: (marg. as in text) Ds: र पापं; T: जालं; T: G: s: जलं; Ca: पापो (for पापं). K: इतीव; K: Bo: Ds: Ds: इति च; K: V: B: Das: s: Ds: s: इतीव; T: मितीव; G: तेनेव (for इतीव). Ds: मीनानां; T: G: M: मानानां (for मीनानां). K: Dn: Ds: Ds: Cn: (gloss: पुनीतानां, पवित्राणां सौख्यान्मितीवः) पापं इति पुनीतानां. Ds: सौतरं; T: सोतिरं. —^e) Ca: पापो इतीव मीनानामिति । यथा पापः पापापापो हिंसादिभिर्मनानां पदं स्थानं प्राप्नोत्येकचित् ।

39. G: om. 39 (cf. v. l. 36). —^a) Das: s: पयो (for याम्यं). K: V: B: s: Das: s: transp. कण्ठे and शीर्षे. T: कर्णे (for कण्ठे). —^b) K: M: वक्षसि; B: Das: s: वक्षसि (for वक्षसि). Ds: r

[1588]

कामं जिन्वा तथा क्रोधं शीतोष्णे वर्षमेव च ।
 मयं निद्रां तथा श्वां पौरुषं विषयांस्तथा ॥ ४७
 अग्निं दृज्यां चैव घोरां नृणां च पार्थिव ।
 स्पृशान्मर्वांस्तथा तन्त्रीं दृज्यां नृपमत्तम् ॥ ४८
 दीपयन्ति महात्मानः सुधूममात्मानमात्मना ।
 वीतरागा महाप्राज्ञा ध्यानाध्ययनमंशदा ॥ ४९
 दुर्गन्धेषु मनः पन्था ब्राह्मणानां विपश्चिताम् ।

न कश्चिद्व्रजते ह्यग्निन्क्षेमेण भरतर्षभ ॥ ५०
यथा कश्चिद्व्रजं घोरं बहुमप्येवमीश्वरम् ।
श्वश्रवत्तोयहीनं च दुर्गमं बहुकष्टकम् ॥ ५१
अमन्तवत्प्रायं दावदग्धमहीरुदम् ।
पन्थानं तन्मृगकीर्णं क्षेमेषामपितन्धुवा ॥ ५२
योगसार्गं तथामाद्य यः कश्चिद्व्रजते द्विजः ।
क्षेमेषोपरमेन्मागां ह्रद्दोषो हि स स्मृतः ॥ ५३

C. 12. 1' 278
E. 12. 30' 100, 53
K. 12. 30' 53

—² : कः उपोष्य,
—³ : कः कलम् (for बलम्).

Ke Bhe bhavane an texta क्षिप्रं for ह्यस्मिन् ।
— 1; Ua क्षेपेण for क्षेपेण । Darsana for मरत-
पम. Ua शुभे क्षेपेण मारत.

47. *) Kā जिह्वा (for जिह्वा); Gā यथा (for यथा); — *) Da Da T (marg.) ३ दाते/या (for 'प्रेम'); Da दाते; Ma-२ वा (for च); — *) Gā ह्यं (for ह्यं); Kā Vā B (marg.) ३ Da as Da na Da Lo ३ शोक (for निद्रा); Da Mā खाम (for खाम); — *) B (marg.) ३ Da as Da na Da Da ३ Gā Ma-२ Cā ३ पौकवा (for 'पं'); Kā ३ विप्रव; B (marg. as in text) T (marg.) ३ विप्रव; Da विनवांस; Dā निचवांस (for विप').

E1 Ks om. 31a. — ⁶; B: (marā) 'दिवः'; Ds
 मर' (for 'मरं'). Ds सरीसृपं (for 'सरी'). — ⁶
 Ks शत्रवः; K' स्वश्र'; B: शोश्र'; G1 बज्र' (for
 'शत्र'). Ds तोषहीनश. Ks शत्रवक्षोपहीनं च. — ⁶
 Ks दुस्तः; Ks दुस्तं; Ks दुर्बलं (for 'दुर्गमं'). Ks.²
 बज्र' (for 'बहु'). Ts कणकं (for 'कण्टकम्').

48 °) Da अरतिर; Da र निरतिर; C7 gloss: स्वमित् स्त्रीयेषु वा रतिं स्वरतिं (for अरतिं). K1 दुर्जयं; Laa 'बाध' & Cp: अरतिम्, आरत्नम् । & —^b) B: कुर्णा; Da तुष्णा. T G1-2.8 Ma-1 अरत (for पारित्य). —^c) K9 V1 B2-8 Da.2.1 Du.2.1 La Da.2.2.7.8 G3 र स्वर्गं निद्रां; G2 M2-7.7 स्वर्गः सर्वं (for स्वर्गान्मर्गम्). Ka.9 तंत्री; K7 Du1 M1 र तंत्री; Da.7 G2.8 तंत्री (for तन्त्री). —^d) Da G2.8 M1 दुर्जया (for 'बा').

32. ^a; K: अजयन्; Bo अजयन्; Dna. na Ds
Ds: १३; M: १७ अजयन्; Da अजीयन् (for अज-
यन्); G: अजयि (for 'वी); —^b) Das. ai दाह
दाय (for दाव') Ds om मही. —^c) K: corrupt.
Ti G: पंथात् तं दुराकीर्णं. —^d) B: अनिपते (sic);
G: M: ३१ अनिपतेद् (for अनि'); K: २.२ नर: (for
युवा). K: क्षेमेणानिपते च (submetric); Das. na
'गानिप; Das 'गतेषु वा; Ds. १ 'गानिपते यथा; G:
क्षमेण हि पतेषु वा; G: क्षेमेणानिपतेत वा.

49. " ; Ds.1 महात्मानः (for 'मानः). — ") Ks
Ds शुद्धमन्. — ") K1.2 वीतरागः (for 'रागा). Ks.
s.7 Bo.1-2 Ds.1.2 Ds Ds.2.2.2 G1 महाप्राज्ञः ; B.
'प्राज्ञः ; Ds 'मानो (for 'प्राज्ञ). Ds.2 वीतरागान्महा-
न्प्राज्ञः. — ") K1.2.2 हाना (K1 'न) ज्ञयनः ; Ks
ज्याया' ; Ds.2 ज्ञाता' ; Ds.2 ज्ञानाज्यायनः (for 'ज्ययन-
). Ks Ds.2-संपत्ताः ; Bs-संपदाः ; Ds Cs-संपद्वतः (Ds
Cs 'ताः) ; T G1.2.2-संपत्ताः (for 'संपदा).

53 Before 53, T₂ ins जीवमः. — ^a) K₂ s तथाः
साध्यः; V₁ B₃ (marg.) समासाद्य; D_{as} D₂ s तथा
सोद्यः; T₃ तथासाध्या (for तथासाद्य). — ^b) M₁ s-
न (for यः). K₆ B₆ s-2 D_{as}.a₁ D_{n1}.n₁ D_s D₂.
s s व्रजते; V₁ व्रजति; G₃ व्रजति (for व्रजते). K₄
M₁ द्विज (for द्विजः). K₇ D₁.s.7.s कश्चिदेव व्रजे-
द्विजः. — ^c) K₇ श्येन (for श्येमेज). K₃ [ओ]परमेज्;
D₁ [उ]परमान्; D₂ 'रामा; T₁ 'रमे (for 'रमेज्);
K₁.2 B₃ G₂ s M₁ मार्गः; D_{as} T G₂ s मार्गो (for
मार्गाद्). — ^d) K₇ स स्मृतः; D_{as}.a₁ संवृतः; D_{n1}
T₂ संस्मृतः (for स स्मृतः). G₁ बहुदोषाभिर्हस्तकृतं.

50. *) *De* दुर्गात्. *De* त्वेवं (for त्वेवं). *K*₁
स यः. *K*₂ & मयः. *D*₁ & *D*₂ & *D*₃ महाः. *D*₄
De (also as in text) यतः (for मयः). — *D*₁ & *D*₂
om. 50st. — *) *K*₂ & *V*₁ *Bo. 1* & (marg. as in
text) *D*₁ & *D*₂ & *D*₃ & *D*₄ & *D*₅ यः कश्चिद् (for न कश्चिद्).

54 54^{ab} is damaged in B. — ^a) K₁ स्वस्वेव; K₂ & B₂ as D₂ as D₂ as जा' (for सु). K₃ कर; G₁ सूर (for सु). — ^b) D₂ as निविसासु; D₃ निविसासु; D₄ हं स (for सासु). — ^c) T₁ वार

C. 12. 17890
B. 12. 307 (2012) 24
K. 12. 17890

मुख्येयं क्षुरधारासु निशितासु महीपते ।

धारणासु तु योगस्य दुःस्थेयमकृतात्मभिः ॥ ५४

विपक्षा धारणास्तान् नयन्ति नशुभां गतिम् ।

नेतृहीना यथा नावः पुरुषानर्णवे नृप ॥ ५५

यस्तु तिष्ठति कौन्तेय धारणासु यथाविधि ।

मरणं जन्म दुःखं च सुखं च स विमुञ्चति ॥ ५६

नानाशास्त्रेषु निष्पन्नं योगेष्विदमुदाहृतम् ।

परं योमं तु यत्कृत्स्नं निश्चितं तद्विजातिषु ॥ ५७

परं हि तद्वत्स महन्महात्म-

न्ब्रह्माणमीशं वरदं च विष्णुम् ।

जस्य (for 'जासु'). K7 Ds 2.7.2 च (for तु). Dn2 बागस्य (for 'बो'). —^d Some MSS दुःस्थेयम्; T2 मुखेयम् (for दुःस्थेयम्).

55 " G1 M1.2.1 विपक्षः; G2 विनिष्पन्नः (for विपक्षा). G1 धारणा (for धारणासु). —^b G3 न याति (for नयन्ति). Ds 1 G2 च (for न). K2 नयनभरतर्षभ (sic). —^c K1.1 Ds1 Ds2 Ds3 2.2 G1.2.2 नेत्रहीना; Ds2 नेत्रः; M1.2.1 नेत्रहीना (for नेतृहीना). G1 om. (hapl.) यथा ना. K1.2 V1 नावं. —^d K1 पुरुषा (for 'पान्'). Ds 1 पुरुषांतर्भवेनृप.

56 " G1 तिष्ठति तिष्ठति कौन्तेय. —^b Ds G1 यथा विधिः. —^d K2 दुःखे (for दुःखं). Ds व1 (for च). G2 M1.2.1 मरणाजन्म दुःखाश्च सुखं हि (Ms च) स विमुच्यते.

57 " Ds 1 शस्त्रेषु (for 'शा'). K2 निष्पन्नः; Dn2 निष्पन्नं (for निष्पन्नं). —^b G2 शस्त्रेषु (for योगेषु). K1.2 T2 G2 हृत् (for हृत्). —^c K1.2.2 योमं च; K2 V1 Bo.2.1 Ds2.24 Dn1.24 Ds Ds 2.2.2 योमस्य; B2 योगेषु (for योमं तु). K2 V1 Bo.2.2 Ds2.24 Dn1.24 Ds Ds 2.2.2 कृत्स्नं; K7 Ds 2.2.2 कृत्स्नं (for कृत्स्नं). —^d B1 स (for तद्).

58 " K1 G1 यद्; D1 ते; M1.1 तं (for तद्). Bo.2 Dn1.24 Ds Ds 2.2.2 G1 ब्रह्ममयं; Ds M1.2.1 ब्रह्म महात्; G2 ब्रह्म** (for ब्रह्म महत्). K2 महात्म; Ds2 Ms-1 महात्मा; Ds lacuna (for 'तम्'). ❧ C7 (reading परं महद्ब्रह्म महन्महात्मन्): हे महात्मन् युधिष्ठिर, परम् उत्तमम्, तत् योगकौशलार्थं ब्रह्म वेदः। योगस्य वेदोदात्ताद्देवत्वम्। ❧ —^b Ds 1 ब्रह्मन्वम् (for ब्रह्म-

भवं च धर्मं च षडाननं च

पद्मब्रह्मपुत्रांश्च महातुभावान् ॥ ५८

तमश्च कष्टं सुमहद्भयं

सत्त्वं च शुद्धं प्रकृतिं परां च ।

सिद्धिं च देवीं वरुणस्य पत्नीं

तेजश्च कृत्स्नं सुमहच्च धैर्यम् ॥ ५९

नराधिपं वै विमलं सतारं

विश्वांश्च देवानुरगान्पितृंश्च ।

शैलांश्च कृत्स्नानुदधींश्च घोरा-

नदींश्च सर्वाः सवनान्धनांश्च ॥ ६०

जस्य. —^c K2 भवे; G1 वरं; G2 मयं (for भवं). G2 om (hapl.) धर्मं च. K7 V1 Ds 2.7.2 सनातनं (for षडाननं). K2 भवेदधर्मं च सुताडनं च. —^d V1 B1 Ds2 Dn1.24 Ds 2.2.2 यद्; G1 तद् (for पद्). V1 महातुभावाः; Ds2 Ds1 T2 भावात्; Ds 1 भावं (for 'भावान्'). K7 षडाननं यच्च महातुभावान्. ❧ Cs: पद्मब्रह्मपुत्राः, मरीचयन्त्यङ्गिरसपुलस्तपुलहकुरुति संभवपर्व-व्युक्ताः (1. 59. 10)। ❧ Cn: महातुभावान्, ऋषभक-पिलादीन्। ❧

59 " Ds तमसः; D7 तमसः (for 'श्च'). Ds 1 रजस्व (for रजश्च). —^b K1 शुद्धिश्च; K2 च शुद्धिः; Ds2 Dn1.24 Ds2 Ds Cn विशुद्धं; Ds Gs.2 M1.2.1 च शुद्धिः; D7 शुद्धिः; G1 विशुद्धि (for च शुद्धं). K1 T2 परांश्च (for परां). —^c Ds देवी (for देवीं). K1 पत्नी. ❧ Cp: वरुणस्य पत्नीम्, वरुणायत्तां सिद्धिम्। ❧ —^d K1.2.4 Ds1 G1 सु (K1 स्व) महश्च (for 'श्च'). K1.2.4 Ds 1 शौर्यं; Ds धैर्यं; T Gs.2 सूर्यं; G1 धैर्यं (for धैर्यम्).

60 " K2 V1 Bo.2.2 Ds2.24 Dn1.24 Ds Ds 2.2.2 श्वे (for श्वे). K2 B2 (marg.) सुतारं; G2 वै सतारं (for सतारं). —^b K7 विश्वोश्च; Ds G1 विश्वाश्च; M1.1 विश्वे च (for विश्वांश्च). G2 असुरान् (for उरगान्). B1 च पितृन् (by transp.). —^c K1.2 सर्वांश्च; Ds2 कृत्स्नान् (for कृत्स्नान्). K1.2 उदधींश्च. K2 घोरां. —^d K2 G1.2 नदींश्च (for नदीश्च). K1.2.4 सवनान्; Ds2 सनदान्; Ds 2 सनदा; T G1-2 सवना (for 'नान्'). V1 लयांश्च; Ds घनांश्च; Ds वनांश्च (for घनांश्च). K2 नदी सपत्नी सवकान्धनांश्च; K7 नदींश्च घोरांसदा घनांश्च; Ds 1 नदींश्च सर्वोपवनान्धनांश्च.

नागान्नगान्यध्वगान्दिशश्च
गन्धर्वसंघान्पुरुषान्निश्वयश्च ।

परस्परं प्राप्य महान्महान्मा
विश्रेत योगी नचिराद्विमुक्तः ॥ ६१

कथा च येयं नृपते प्रमक्ता
देवे महावीर्यमती शुभेयम् ।
योगान्म सर्वानभिभूय मत्वा-
न्नागयगान्मा कुरुते महान्मा ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

२९०

युधिष्ठिर उवाच ।
सम्यक्चयायं नृपते वर्णितः शिष्टसंमतः ।

योगमार्गो यथान्यायं शिष्यायेह हितैषिणा ॥ १
सारूप्ये त्विदानीं कान्त्यर्पेन विधिं प्रवृद्धिं पृच्छते

G. 12. 11000
B. 12. 10 [1. 2
C. 12. 107 2

61 * / K1.2 नागाजगान्; D1.2 as 'नृगान्' (for 'जगान्'). K2 G2 यध्वगना; K3 D2.2 पक्षिगजान्; D1.2 यक्ष' (for यक्ष). —^b) K1 यध्वान्; G1 सवर्गान् (for -संघान्). K2 पुरुषादिवश्च (sic); K3 पुरुषं सिद्धं च. —^c) K1.2 V1 B1 परं परं; K3 D1.2 वारं परं; T1 G1.2.2 परावरं; T2 G2 C2 परावरं (for परस्परं). K3 V1 D1.2 D1.2 M1.2-2 महन् (for महान्). T1 G1.2 महान्महन् (for 'रमा'). K2 परं परं प्राप्य महान्महान्मा. —^d) T2 विश्रेत; G2 विश्रेतु (for 'त'). K2 योगे; D1.2 योगान् (for योगी).

62 * / K1 D1.2 कथा (for कथा). K1.2 मयेयं; K3 D1.2 येयं; D1.2 च येयं; T1 G1.2.2 M1.2.2 च येयं; M2 स येयं (for च येयं). D1.2 नृपते. K2 B1.2 D1.2 प्रमक्ता; K3 सुप्रमक्ता; D1.2 प्रमक्ता (for 'का'). ❀ Cn: कथा, जगत्कर्तृकादिनिरूपणात्मिका । ❀ —^b) D1.2 देवे (for देवे). T1 G1.2.2 वीर्यतमे; G2 वीर्यमती; M1.2-2 मते (for 'मती'). T1 G1.2 त्विमां च (for शुभेयम्). K1.2.2 देवी नृपे वीर्यतौ शुभेयं; K3 D1.2 देवेमता वीर्यमती (D2 'तौ') शु. — T1 G1.2.2 transp. 62^a and 62^b. —^c) K1.2 योगाश्च; K1.2 B1.2-2 D1.2 as D1.2.2 D1.2 D1.2.2 योगी; G1 M1.2-2 लोकाश्च; G2 योगान् (for योगान्). K1.2.2 D1.2.2.2 च; K2 G2 lacuna (for स). K2 V1 B1.2-2 D1.2.2 अविमृश्येह; T1 G1.2.2 अविमृष्टि; G2 अविमृष्टेह (for अविमृष्ट). K1.2 D1.2 T1 G1.2.2 M1.2 सर्वो; K2 सर्वो (for सर्वान्). —^d) K3 D1.2 स जवेन् (for कुरुते). ❀ C2 वारायणारमा, वारायणः जारमा

चित्तं यस्य सः, योगं कुरुते इति योजना । ❀

Colophon. Ś1 D1 missing; K2: B1-2 D1.2 as D1.2.2 D1.2 G1.2 M1-2 absent — Sub parva: K1.2.2.2 V1 B1.2-2 D1.2.2 D1.2.2 D1.2.2.2 T1 G1.2.2 M1.2-2 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1.2.2.2 V1 B1.2-2 D1.2 as D1.2.2 D1.2.2.2 M1.2 योगविधि; G2 योगकथन. — Adhy. no. (figures, words or both): K2 25; B1 T1 G1.2 124; B2 127; D1.2 126; D1.2 D1.2 G1 M1 125; D1.2 114; D1.2 121; T1 137; G1 140; M1.2.2 123.

Sticks no.: D1.2 D1.2 63; D1.2 D1.2 61.

290

❀ This adhy. is missing in Ś1 D1 (cf. v. 1. 12. 274 13; 283. 13).

1 D1.2 reads 1-3 twice —^a) K2 [येयं नृपतिर; G1 यध्वतेर. —^b) K2 संपद; B1 संमित; D1.2 संमतः (for -संमतः). —^c) K1 योगमार्गं; D1.2 मार्ग (for 'मार्गो'). —^d) G1 सिद्धायेह; G2 शिष्यायेह. G2 हिनेषिणः.

2 For the repetition in D1.2, cf. v. 1. 1. —^a) B1 (marg. as in text). T1 G1 लोकेह (for लोके). —^b) G1 वृद्धे (for विधि). B1 वृद्ध (for वृद्ध). K2 प्रच्छते. —^c) K2 om. च. G2 विश्रामं (for यध्वान्).

2. 12. 1099
B 17 30.2.1.2
C 12. 107.2

त्रिषु लोकेषु यज्ज्ञानं सर्वं तद्विदितं हि ते ॥ २

भीष्म उवाच ।

शृणु मे त्वमिदं शुद्धं सांख्यानां विदितात्मनाम् ।

विहितं यनिमिषुर्द्वैः कपिलादिभिरीश्वरैः ॥ ३

यस्मिन्न विभ्रमाः केचिदुच्यन्ते मनुजपथे ।

गुणाश्च यस्मिन्बहवो दोषहानिश्च केवला ॥ ४

ज्ञानेन परिसंख्याय मदोषान्विषयान्नुप ।

मानुषान्दुर्जेयान्कृन्त्यान्पैशाचान्विषयान्तथा ॥ ५

राक्षसान्विषयाञ्जान्वा यक्षाणां विषयान्तथा ।

— ¹) Ds. 1 तु (for तद्).

3 For the repetition in Ds1, cf. v. 1. 1. Gs om. the ref. — ^a) Mi स्वद् (for स्वद्). K1 7 Ds 1 T Gs इमं (for इद्). Dn1 Ds Ds1 (both times). ss Ds 3 स स्वद्; T Gs 3 s Mi 3-1 कृत्स्नं (for कृत्स्नं). — ^b) Ks Ds Ds 1 T Gs 3 s विदितं (for विहितं) Ds 3 कतिभिः; Ds 1 विहितैः; Gs यदिदं (for यनिमिद्). Ks स्वदं (sic); Ks बह्वैः; Ks Bs Ds 3 s बह्वैः; Bo पूर्व; Dn1 Ds सर्वैः; Dn1 Ds1 (both times). ss Ds 3 सर्व; T Gs 3 s सुकैः (for बुद्धैः).

4 K1 reads 4 on marg. — ^a) Ks 4 सविभ्रमाः (for न विभ्रमाः). — ^b) K1 2. 4. 1 Ds 1. 1. 2 मनुजविष; T1 Gs मनुजपथं (for मनुज). — ^c) Ds om. from गुणाश्च up to विष (in 5^b). T1 तस्मिन् (for त्वं). Ds 1 गुणाश्च बहवो यस्मिन्. — ^d) Ds 2 केवला; G1 'ला. ☞ Cs : केवला, कृत्स्ना । ☞

5 Ds om up to विष (cf. v. 1. 4). — ^a) Ks सांख्याय; G1 संख्यायै (for 'य'). — ^b) Ks स्वदोषान्. T Gs 3 s दोषान्विषयान्नुप. — Ds 1 om. (hapl.) 5^a-7^b. — ^c) G1 3 मानुष्यान् (for 'षान्'). G1 3 Mi 3-1 विषयान् (for दुर्जेयान्).

6 Ds 1 om. 6 (cf. v. 1. 5). T1 om. (hapl.) 6^a-8^b. — ^a) Dn1 राजान् (for राज). — G1 om. 6^b. — ^b) Ks यक्षानां (for यक्षानां). — K1 2. 4 om. (hapl.) 6^a-7^b. K1 Bo Ds 3 s Ds 3 s om. (hapl.) 6^a. Gs om. (hapl.) 6^a-7^b. Gs om. (hapl.) 6^a-8^b. — ^c) T1 औराणाम् (for और). — Ds reads 6^a-8^b on marg. — ^d) Ks Ts Gs Mi 3-1 तां (Gs सं) यक्षान्; Bo संघर्ष; Gs ब्रह्मर्षि (for गान्धर्व).

विषयानौरगाञ्जान्वा गान्धर्वविषयांस्तथा ॥ ६

पितृणां विषयाञ्जान्वा तिर्यक्षु चरतां नृप ।

मुषर्णविषयाञ्जान्वा मरुतां विषयांस्तथा ॥ ७

गजर्षिर्विषयाञ्जान्वा ब्रह्मर्षिर्विषयांस्तथा ।

आसुरान्विषयाञ्जान्वा वैश्वदेवांस्तथैव च ॥ ८

देवर्षिर्विषयाञ्जान्वा योगानामपि चेश्वरान् ।

विषयांश्च प्रजेज्ञानां ब्रह्मणो विषयांस्तथा ॥ ९

आयुषश्च परं कालं लोके विज्ञाय तत्त्वतः ।

सुखस्य च परं तत्त्वं विज्ञाय वदतां वर ॥ १०

7 K1 3 4 Ds 1 om 7^a (cf. v. 1. 6, 5). T1 Gs 3 om. 7 (cf. v. 1. 6). Ds reads 7 on marg. — ^a) Ks Ds 3 पितृणां; Ds 3 देवर्षि- (for पितृणां). — ^b) K1 Ds 3 T1 Mi 3-1 तिर्यक्षु; G1 'क्षु- (for 'क्षु). Ks चरता; Ds चरतो. Ds नृप. — Bs transp. 7^a and 8^a. — ^c) Ds Ds सुवर्ण- (for सुपर्ण-). — Ks 4 om. (hapl.) 7^a-9^b. — ^d) K1 Ds 3 मारुतां (for मरुतां). Ds om विषयां.

8 Ks 4 om. 8^a (cf. v. 1. 7). T1 Gs om 8^a (cf. v. 1. 6). Ds 1 om. (hapl.) 8-9. Bs transp. 7^a and 8^a. — ^a) T2 Gs आसुरान् (for राजर्षि-). — ^b) T2 Gs देवर्षि- (for आसुरान्). — Ks om. (hapl.) 8^a-9^b. — ^c) G1 तिर्यक्षुचरतां नृप (cf. 7^a).

9 Ks om. 9^a; Ds 1 om. 9 (for both, cf. v. 1. 8). — ^a) T2 Gs राजर्षि-; G1 सुवर्ण- (for देवर्षि-). — ^b) Ds योगानाम्; T1 Gs 3 योगि- (for योगा). — ^c) K1 3 V1 Bs 1 3 Gs Mi 3-1 प्रजाज्ञानान्; Ks T2 प्रजाज्ञानां; Ds 3 प्रजाज्ञाना; G1 प्रवक्तानां; Gs 3 प्रवक्तानां (for प्रजेज्ञानां). Bs 3 Dn1 3 Ds Ds 3 s प्रजापतीनां विषयान्. — ^d) Gs ब्रह्मणो (for ब्र').

10 ^a) D1 आयुषं. M1 कार्यं (for कालं). ☞ Cs : परं कालं, अवसानकालम् । ☞ — ^b) T1 Gs योगी (for लोके). Ks विज्ञाय- (for विज्ञाय). — ^c) G1 सुखं तत्त्वं (for सुखस्य च). ☞ Cs : सुखस्य परं तत्त्वं, मोक्षस्य परमानन्दरूपवत् । ☞ — ^d) V1 वरः (for वर). — After 10, K1 reads 12^a-13^b.

11 Ds om. (hapl.) 11^a. — ^b) Bo 1-3 Dn1 3 Ds Ds 3 s तत्त्वतः; Ds 1 Gs वदतां (for वं). ☞ Cs : वदतां, विषयान्वेषणाय तत्र तत्र जायताम् । ☞ — ^c) Ks

12. 290. 15
12. 290. 15
12. 290. 15

पङ्गुं च नमो ज्ञान्वा मनः पञ्चगुणं तथा ।

बुद्धिं चतुर्गुणां ज्ञान्वा तमश्च त्रिगुणं महत् ॥ १५

द्विगुणं च रजो ज्ञान्वा सत्त्वमेकगुणं पुनः ।

मार्गं विज्ञाय तत्त्वेन प्रलये प्रेक्षणं तथा ॥ १६

गुणाः स्वस्वोपेयं मनोस्वोपेयं पञ्चेन्द्रियरूपैश्च । ज्ञानं चैतन्यं
सकलप्रत्ययवशात्तत्त्वज्ञानमिति केचित् । Cv: बुद्धेश्च
निष्कलोऽस्य त्रिगुणगुणं पञ्चेन्द्रियजन्यं पङ्क्तिं ज्ञानं साधारण-
गुणाः । ☞

15. In om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^a) B: चतुर्गुणं
(for पङ्गुं). Dn1.n2.Ds.Ds.T.G1.2.3.Cv मनो
(for नमो). M1.3-7 बुद्धिं च (M1[inf.]lin]मनश्च)
पङ्गुं ज्ञान्वा ☞ Ca.p: व्यापित्वमुपरिस्तेष्ववस्थाप्य-
त्वात्तत्त्वज्ञानप्रतिष्ठाताः पङ्काशगुणाः (1.2.3) नमोऽज्ञा-
हंकारः । तस्य पञ्चेन्द्रियाणि मनश्चेति पङ्गुणाः ॥ Cn: मनः
श्रोत्रादिपञ्चकेन पङ्करूपं । नमः विषयादिपङ्करूपम् ॥ Cs
(reading मनः in both pādas): आचार्यमतान्तरेण गुण-
संस्थानमाह-दूरगं बहुधागामिं प्रार्थनासंशयान्नकम् । क्षणिकं
च मनो... । ☞ — ^b) Ds1.Dn1.n2.Ds नमः (for
मनः). K2 पंचगुणम्. ☞ Ca.p: ज्ञानादिप्रकाशानं बहिरन्तः-
मुख्यादिष्वेदमव्यवसायः संकल्पो देहान्तःसंचरणमिति मनसः
[Ca (1.2.3): जहंकारवादिन्द्रियाणां मनः पञ्चगुणम् । पञ्चेन्द्रि-
याण्येव गुणाः । तेषां मनःसत्त्वधर्मेव विषयोपनायकत्वात् ॥
Cn: मनः श्रोत्रादिपञ्चकेन सह पङ्करूपम् ॥ Cs: मनः पाङ्क-
गुणम् स्वस्वोपेयं पञ्चेन्द्रियरूपैश्च । दूरगमनबहुधागमनप्रार्थना-
संशयक्षणादिपङ्कदुर्मेष्ट्यादिभिरित्येके ॥ Cv: मनसः स्मरणन-
साधारणगुणः पञ्चेन्द्रियजन्यं पञ्चविधं ज्ञानं साधारणगुणाः । ☞
— K2.3 om. 15^a-16^a. — ^c) K1.Ds (before corr.)
T2.G1 चतुर्गुणं (for 'गुणां). K1 ह्रस्वा (for ज्ञान्वा).
☞ Ca: बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति चित्ररूपं स्वरूपविषयो-
परतत्त्वावयववसायरूपभेदाच्चतुर्गुणां [also: विषयबोधाहंकारधर्मा-
धर्मा इति] ॥ Cn: संशयनिश्चयार्थस्मरणरूपा । Cp: बुद्धिं
चतुर्गुणां, संकल्पावयववसायमिमानस्मृतिगुणान् ॥ Cs: सत्त्व-
रजसमोष्ववसायैश्च । धर्मज्ञानवैराग्यैश्चेति केचित् । ☞
— K2 om. (hapl) 15^a-16^a. — ^d) Ds.7 रजम् (for
तमम्). Bo.3.Dn1.n2.1s.Ds.2.3.T.G1.2.3.M1.3-7
तथा; Ds.7 पुनः (for महत्). ☞ Ca: दुःखावरजगौर-
वैक्षिभिः कर्मेदुर्गं तमः [also कायसंकल्पाहंकाराद्यः] ॥
Cn: त्रिगुणं, अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिविपरीतप्रतिपत्तिरूपम् ॥
Cp: तमत्रिगुणं, निद्राकल्पप्रमादगुणम् ॥ Cs: बहिर्ज्ञानोदा-
ज्ञानैस्त्रिगुणं तमः । ☞

16. K2.3 om. 16^{ab}; K2 om. 16^a (for both, cf.
v. l. 15). — ^a) G2.M1 त्रिगुणं (for द्वि). Ds.7

ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः कारणैर्माविताः शुभैः ।

प्राप्नुवन्ति शुभं मोक्षं सुहृन्मा इव नमः परम् ॥ १७

रूपेण दृष्टिं संयुक्तां प्राणं गन्धगुणेन च ।

शब्दे सक्तं तथा श्रोत्रं जिह्वां रसगुणेषु च ॥ १८

तमो (for रजो). ☞ Ca: द्विगुणम् । रागद्वेषौ ॥ Cn:
प्रवृत्तिदुस्वरूपम् ॥ Cp: दुःखासङ्गौ रजसो गुणौ ॥ Cs:
रागप्रवृत्तिभ्यां द्विगुणं रजः । ☞ — ^b) K1 स्मृतं (for
पुनः). ☞ Ca: प्रकृतिविवेकान्मप्रकाश एवैकः सत्त्वगुणः ॥
Cn: सत्त्वं प्रकाशरूपम् ॥ Cp: एकगुणं, ज्ञानगुणम् ॥ Cs:
एकगुणं च सत्त्वं ज्ञानेन । पुनःशब्देन मतान्तरमेतदिति सूचि-
तम् । ☞ — ^c) K1.2.4.Bs.Ca सर्वं; K1.D4 सर्गं;
Ds.7.3.T.G1.2.3.M1.3-7 सर्गं; G2 सर्गां; Co.p
[gloss: निःस्मरणपथम्, येन मार्गेण यत्तत्त्वं कारणाधिक्रान्त-
तीत्यर्थः] मार्गं (as in text). K2 तत्त्वं न (for तत्त्वेन).
— ^d) K1.3.D4.3 प्रलयः; K2 Bo.3.7.7 प्रलयः; G2
प्रलयः; M1.3-7 प्रलयं (for प्रलये). K1.2.4.G2.M1.
3-7 प्रेक्षणा (K2 'सा'रमना; K1.D4.3 प्रेक्षणारमनः); Cp
(gloss: तदैक्षतेति श्रुत्युक्तं प्रेक्षणं) प्रेक्षणं तथा (as in
text). Bs.3.Ds.3.3 प्रलयश्लेष Bs [marg.] 3) जं
तथा; Dn1.n2.Ds.Ds.2.3 प्रलये प्रेक्षणे तथा; T.G1.
3.3 प्रलये प्रे (Ts 'लयं प्रे'; G1 'लयान्प्रे' इत्य चात्मनः
(T1 'नां').

17. ^a) K2.G2 संपन्नाः; K1 'न्ना (for 'ज्ञाः). ☞ Ca:
ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः, प्रत्ययोऽनुभवतश्च । Cp: ज्ञास्त्रोक्तं परो-
क्षरूपं ज्ञानम्, विज्ञानमनुभवः । ☞ — ^b) K2 कारणैः;
M2 कर्मेभिर; Cn (gloss: मोक्षोपयोगिभिः सात्त्विकैर्मावैः)
कारणैर (as in text). K2 सवितैः; K2.G2 भावितैः;
K1.Ds1 'तां; Cp (gloss: श्रोत्रादि): 'ताः (as in text).
K2 सुभैः; Bo.Dn1.Ds.Ds.2.3 शुभाः (for शुभैः).
Dn1 कारणैर्मावितात्मनः । ☞ Cs: ज्ञानकारणभूतैरमानिवा-
दिभिरात्मगुणैर्माविताः । — ^c) Bs (marg. as in text)
परं (for शुभं). — ^d) Ds.3.3 ततः (for नमः). Ds.7
सुहृन्माते नमसः परं. ☞ Cn: सुहृन्माः, रविरश्मयो वाय-
वो वा ॥ Cp: सुहृन्माः, लघवः ॥ Cs.7: सुहृन्माः त्रसरेणवः
(Cv: वायवो वा) । ☞

18. ^a) K1 दृष्टिः; K2 बुद्धिः; Ds1.G1 दृष्टिः (for
दृष्टिः). K1.2.4 संपन्नाः; Ds.7 संसक्तं (for संयुक्तं).
K1 रूपे च दृष्टिसंज्ञका; Ds.3 रूपे च दृष्टिः संज्ञका; Cp
रूपेणोत्पादितां दृष्टिः । ☞ Cs: रूपेण संयुक्तां, रूपतन्मात्रा-
भ्यां दृष्टिसिद्धयः । एवमुत्तरप्रापि न्यायः । ☞ — ^b) K1
Ds.2.7.3 गुणेषु (for गुणेन). — ^c) K1 शब्दः; V1
Bo शब्दः (for शब्दे). V1 शक्तं; T1.G2 शक्तं (for
सक्तं). Bo यथा (for तथा). — ^d) K2.2.7 Bo Ds

तनुं स्पष्टं तथा मक्तां वायुं नमसि चाश्रितम् ।
मोहं नमसि संमक्तं लोभमयेषु संश्रितम् ॥ १९
विष्णुं कालने बले शक्तं कोष्ठे मक्तं तथानलम् ।
ब्रह्म देवीं तथा मक्तामयमेतन्मि चाश्रिताः ॥ २०
नेत्रो वायी तु संमक्तं वायुं नमसि चाश्रितम् ।

नमो महति संयुक्तं महद्बुद्धौ च संश्रितम् ॥ २१
बुद्धिं नमसि संमक्तां नमो रजसि चाश्रितम् ।
रजः सत्त्वे तथा मक्तं मत्त्वं मक्तं तथानलम् ॥ २२
मक्तमानमानमीशं च देवे नागपते तथा ।
देवं मोक्षे च संमक्तं मोक्षं मक्तं तु न कश्चित् ॥ २३

Das na De Das : विष्णुः (for विष्णुः). Ba Dni T
Ga s. s. सुतेन (for सुतेन).

19. * Ka. 101 Dr. तनुः; Kr. Das. T. Ga. s. s. Mi.
1-7 C. स्पष्टं (for तनुं). Ga. स्पष्टं (for स्पष्टं). Ba.
(marg. as in text) [s] स्पष्टं (for तथा). Kr. Dni
मक्तं (for मक्तां). —¹) Ga. Mi. s. वायुः (for वायुं).
Kr. s. s. संश्रितं; Ba. चाश्रितं; Br. चाश्रितं; Das.
चाश्रितं; Dni. संयुक्तं; Ga. चाश्रितं (for चाश्रितम्).
Kr. Vi. Das. कर्म; Kr. 'म' रजसि संयुक्तं (Vi. 'मि' तं.
— After 19th, Br. reads 22nd for the first time,
repeating it in its proper place. Das. Ds. Ga. om.
(hapl.) 19th. —²) Ga. मोक्षं (for मोहं). Kr. तपसि;
Ka. नमसि; Cs. (gloss: ज्ञाने) तमसि (as in text).
Kr. Vi. Bo. s. s. Das. as Dni. na. Ds. s. s. T. Ga. s. s.
संयुक्तं (for संमक्तं). — Ka. s. om. (hapl.) 19th-21st.
—³) Kr. मयम् (for लोभम्). Kr. Das. as Dr. सर्वेषु;
Cs. (gloss: विषयेषु) सर्वेषु (as in text). Kr. Ds. s. s.
संयुक्तं; Br. चाश्रितं; Ga. संयुक्तं (for संश्रितम्).

20. Ka. s. om. 20 (cf. v. l. 19). —¹) Das. Ds. s.
(by corr.) विष्णुः (for विष्णुं). Ka. चके (for बले).
Kr. Ds. Das. T. Ga. s. s. Mi. s. s. Cs. विष्णौ (Kr. Ti. Ga.
s. s. 'मोः) कालं बलं चके (Das. चके; Ga. चके); Ds. r.
विष्णुं (Dr. 'मोः) कालं बलं चके (Dr. चके). —²) Ga. p.
कालं, पादविक्षेपे। बले, हस्तेन्द्रिये (Cs. सामर्थ्ये वा)। —³)
—⁴) Kr. काष्ठे (for कोष्ठे). Ds. r. शक्तं; Ga. सर्वं
(for मक्तं). Kr. तथानलं; Das. तथानलं; Dni. तथा
हं; Ds. तथा नमं (for तथानलम्). —⁵) Kr. r.
Ti. देवी; Ka. Be. (marg. as in text). s. देवाम्; Dni.
देवा; Cs. p. (gloss: वृक्षीम्) देवीं (as in text). Kr. s.
Vi. Bo. s. s. (marg. as in text) Das. Dni. na. Ds. Ds. s.
(before corr.). s. s. s. Ti. Ga. s. s. समासकाम् (Ka. Be.
[orig.] : 'काम्); Ba. समायुक्तम्; Ti. समासका;
Cs. तथा सक्तम् (as in text). —⁶) Kr. r. Vi. Bo. s.
Das. Dni. Dni. Ds. r. Ti. Ga. Mi. Cs. आपम्; Ti.
आपम्; Ga. उपम् (for आपम्). Kr. Vi. Bo. s. s. Das.
as Dni. na. Ds. Ds. s. संश्रिताः; Ds. चाश्रिता (for

चा). Ga. चाश्रितं समाश्रितम्.

21. Ka. s. om. 21st (cf. v. l. 19). —¹) Dni. नमो;
Ga. ते च (for नेत्रो). Kr. T. Ga. s. Mi. s. सर्वेषु च;
Kr. सर्वेषु; Ba. वायौ च; Das. s. Ga. s. Mi. सर्वेषु च
(for वायौ तु). T. Ga. s. s. Mi. s. s. संयुक्तं (for
संमक्तं). —²) Ba. Dni. Ds. Ds. Ti. Ga. s. Mi. वायुः
(for वायुं). Kr. s. संश्रितं; Kr. Ds. s. चाश्रितं. —³)
Dni. na. Ds. Ds. s. Ti. Ga. चाश्रितं; Das. चाश्रितं (for
चा). — Ka. om. (hapl.) 21st-22nd. Ka. Ga. om.
(hapl.) 21st. Vi. reads 21st on marg. —⁴) Kr.
नमसि; T. Ga. s. नमसि; Cs. p. (gloss: महति. मह-
त्त्वकार्ये) महति (as in text). Kr. Vi. Ba.
Mi. संयुक्तं (for संयुक्तं). —⁵) T. Ga. s. मनो (for
महद्). Mi. बुद्धिम्. Cs. p. (gloss: बुद्धौ महत्त्वार्थे) Cp.
adds बह्वकारे] बुद्धौ (as in text). Kr. संश्रितं;
Kr. Ds. s. संयुक्तं; T. Ga. s. संश्रितं (for संश्रितम्).

22. Kr. s. om. 22nd (cf. v. l. 21). Ga. om. (hapl.)
22nd. —¹) Ka. Das. as Cs. p. रजसि (for तमसि).
Ka. s. Vi. Ba. s. s. Das. as Ti. Ga. s. s. संयुक्तां; Ds. r.
संकीर्णां (for संमक्तां). —²) Cp. बुद्धिं रजसि, तद्वत्तत्वा-
स्पृष्टिणामस्य। —³) Ds. om. from चाश्रितम् up to
मो (in 23rd). Cp. रजसमसि (for तमो रजसि). Ka. s.
Vi. Bo. s. s. Das. as Dni. na. Ds. Ds. s. s. संश्रितं; Kr.
Ds. s. संयुक्तं (for चाश्रितम्). —⁴) Cp. रजसमसि, तद्वत्-
तत्वाद्वत्तत्वात्। अन्यथा रजस्यैवमेव न स्यात्। —⁵) Br.
reads 22nd for the first time after 19th. —⁶) Ka.
तथा सक्तां; Ka. Be. s. Das. as Ds. r. समासकं; T.
Ga. तथा सर्वं (for तथा मक्तं). —⁷) Cp. (reading तमः
सर्वे): तद्वत्तत्वात्तत्वात्। बुद्धिं तमसि संयुक्तां, तमो
रजसि संश्रितम्। रजः सर्वे सक्तमिति पाठे, तामसत्वं बुद्धेर्द-
विषेचत्वं तमसः परिणामः। —⁸) —⁹) Ds. r. सर्वं सत्त्वं;
Ga. Mi. s. s. सक्तं सर्वं (by transp.). T. Ga. s. तथा
(for तथा). —¹⁰) Cs. चाश्रितं, जीवे त्वत्त्वार्थे।

23. Ds. om. up to मो (cf. v. l. 22). —¹) Ka.
सक्तम् (for सक्तम्). Ka. हं (for हंते). —²) Das.
तत्त्वामस्य (for 'वले). Ka. तथा (for तथा). —³)

G 12. 1111;
H 12. 1021; 24
K 12. 107. 24

ज्ञात्वा सच्चयुतं देहं वृत्तं षोडशमिगुणैः ।

स्वभावं चेतनां चैव ज्ञात्वा वै देहमाश्रिते ॥ २४

मध्यस्थमेकमानमानं पापं यस्मिन् विद्यते ।

द्वितीयं कर्म विज्ञाय नृपते विपर्ययिणाम् ॥ २५

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थोश्च सर्वानात्मनि संश्रितान् ।

प्राणापानौ समानं च व्यानोदानौ च तत्त्वतः ॥ २६

K1 देवेः D2a D2 १ देवैः (for देवैः). V1 L2 D2
मोक्षः D2a क्षेत्रं (for मोक्षं). T1 G1-2 संयुक्तः (for
संयुक्तः). * Cn: मोक्ष, तत्पदार्थं कैवल्ये निर्विकल्पे वस्तुनि ॥
Cp: मोक्षे, निरुपाधिवस्वरूपे । * —^a K1 मोक्षं संतः D2
मोक्षमर्कः M1 2-1 सक्तं मोक्षं (by transp.). K2
कृतः K2 B2 2 D2a 2 D2 1 1 2 न चः V1 B1 १ 2
च नः T G1 2 2 न तु (by transp.).

24 * K1 सत्त्वं; D2 सत्त्वं; D2 सत्त्वं (for सत्त्वं).
K1-युते; K2 Bo. 2 (marg. as in text, १ 2 (marg.)).
D2a 24 D2 1 2 D2 D2 2 2 2 2 G2 M1 Cn (gloss:
देहबुद्धिसत्त्वमयं स्वामं शरीरम्) गुणैः (for -युतं). —^b
K1 D2 युते; T1 युतं (for युतं). * Cp: षोडश-
मिगुणैः, पञ्चभूताकाशेन्द्रियरूपैः । * —^a K1 D2 G2 2
स्वभावः (for 'वं'). D2 स्वभावं चैव च ज्ञात्वा. * Cp:
स्वभावं, प्राकर्म । * —^a D2 om. (hapl.) ज्ञात्वा.
D2 १ देहं समाश्रिते (for वै देहमाश्रिते). K2 V1 Bo
2-2 D2a 24 D2 1 2 D2 D2 2 ज्ञात्वा देहमाश्रिते;
K2 B2 (marg.) D2 2 विज्ञात्वा देहमाश्रिते: (B2 'ते');
T G1 2 2 ज्ञात्वा देहं समाश्रितौ. * Cp: देहसमाश्रिते,
छिद्रदेहसमाश्रिते । * —^a

25 * K2 मध्यस्थे (for 'स्थम्'). D2 १ एवम् (for
एवम्). K2 V1 Bo 2 1 2 (marg.)). 2 D2a 24 मध्यस्थ-
मेव चेतनार्थं. * Ca: मध्यस्थं, रागद्वेषादृष्टम् ॥ Cp: 2
उदासीनम् । * —^b G2 यस्मै (for यस्मिन्). K2
D2 2 परं यस्मात् विद्यते. —^a K1 द्वितीयं (for 'यं').
* Ca: द्वितीयमात्मानं विपर्ययिणाम् कर्म विज्ञाय, कर्मिणं
ज्ञात्वा । * —^a K1 2 D2 1 नृपते विजयैषिणः; K2
D2 2 'ते विजयैषिणः.

26 * K2 इन्द्रियाणि. K2 1 D2 2 G2 [इन्द्रिया-
णां. —^b D2 १ एतान्; G2 सर्वम् (for सर्वान्).
K1 संश्रितं; D2 'तान्'. * Cp: संश्रितान्, अविद्याया
रोपितान् । * — After 26^{ab}, K2 V1 Bo. 2-2 D2a.
24 D2 1 2 D2 D2 2 2 2 2 editions ins.:

147* दुर्लभार्थं च मोक्षस्य विज्ञाय बुद्धिपूर्वकम् ।

(D2a सत्त्वा; D2 १ ज्ञात्वा च (for विज्ञाय). D2a

अवाक्चैवानिलं ज्ञात्वा प्रवहं चानिलं पुनः ।

सप्त वातान्तथा शेषान्सप्तधा विधिवन्पुनः ॥ २७

प्रजापतीर्नृषीश्चैव मार्गाश्च सुबहून्वरान् ।

सप्तर्षीश्च बहुञ्जान्वा राजर्षीश्च परंतप ॥ २८

सुग्रीन्महतश्चान्यान्महर्षीन्सूर्यसंनिभान् ।

ऐश्वर्याद्याविताञ्जान्वा कालेन महता नृप ॥ २९

विज्ञात्वा विधिवन्पुनः (for the post. half).]

—^a D2 समानो (for 'नं'). —^a K2 D2 G2
व्यानोदानं; D2 १ 'दाने' (for 'दानौ'). D2 सत्त्वतः (for
त').

27 * K2 B2 १ D2 1 2 D2 2 2 Cn: 2 अथश्चैव; K2
V1 B2 D2 D2 2 C2 जा B2 ज प्रवहं च (for अवाक्चैव).
T G1 2 2 सप्तधा (for ज्ञात्वा). * Cn: अथश्चैव, चः
प्राणादीन्पञ्च पृथ्वीहृत्पाथी नयति सोऽशोनिलः पृष्ठः ॥ C2:
सप्तानां वायुमार्गाणामवश्वरति स अवाहः । * —^a D2 1
G2 प्रवाहं; D2 प्रवरं; D2 प्रवरं; Cn (gloss: ऊर्ध्वनेता
सप्तमः) प्रवहं (as in text). K1 2 2 1 D2 2 तथा (for
पुनः). D2a 24 सप्तधा विधिवन्पुनः. * C2: उपरितनमार्ग-
चारी प्रवहः । * —^a D2a 24 वाहोस्; D2 1 वातास्.
K1 श्रेष्ठान्; K2 Bo. 2 १ 2 D2a 24 D2 1 2 D2 2 2
ज्ञात्वा (for शेषान्). * C2: उद्ग्रह-आवह-निवह-
परिवह-परावह-नामानोऽन्ये पञ्च वायवः । * —^a M2
सप्तधा (for 'षा'). K1 १ D2 2 विविधं; B2 2 D2 1
2 D2 2 2 विदितान् (for विधिवन्). Bo सप्तधा
विदितान्मनः; D2 ज्ञात्वा सप्तविधान्पुनः; D2 सप्तधा वित-
यतान्.

28 * D2 प्रजापतीन् (for प्रजा'). B2 D2a D2 1
2 D2 2 M1 2 2 चैव (for चैव). * C2: प्रजापतीन्,
दक्षादीन्मन्त्रद्रष्टृन् । * —^a K2 मार्गाश्च; D2 1 lacuna
(for मार्गाश्च). K2 V1 B2 2 D2a D2 1 D2 2 2
चैव; D2 1 lacuna (for च सु). K2 बहून्; D2 १
वसन् (for वरान्). * C2: मार्गाश्च, लोकपेतुप्रवर्तकान्
श्वेतकेतुप्रभृतीन् । * —^a D2 १ सु (for च). — D2 १
om. (hapl.) 28^{ab}-29^a. —^a K2 राजर्षीश्च. D2 1 परंतपः.

29 D2 १ om. 29^{ab} (cf. v. 1. 28). —^a K2 सप्त-
र्षीन् (for सूर'). —^a K2 2 V1 Bo. 2-2 D2a 24
D2 1 2 D2 D2 2 2 C2 ब्रह्मर्षीन् (for मह'). —^a
K1 अवाधिराष्टः; K2 चावितां; G2 चापिताम् (for अवाधि-
तान्). K2 V1 Bo 2-2 D2a 24 D2 1 2 D2 2 2
इष्टा; T1 G1-2 2 ज्ञात्वा (for ज्ञात्वा). T2 ऐश्वर्याद्या-
विताञ्जान्वा. —^a K2 D2 १ पुनः (for पुनः).

महतां भूतसंघानां श्रुत्वा नाशं च पार्थिव ।
गतिं चाप्यशुभां ज्ञात्वा नृपते पापकर्मणाम् ॥ ३०
वैतरण्यां च यदुःखं पतितानां यमक्षये ।
योनीषु च विचित्रासु संसारानशुभांस्तथा ॥ ३१
जठरे चाशुभे वासं शोणितोदकभाजने ।
श्लेष्ममूत्रपुरीषे च तीव्रगन्धममन्विने ॥ ३२
शुक्रशोणितसंघाते मज्जास्नायुपरिग्रहे ।
सिराशतममाक्रीर्णे नवद्वारे पुरेऽशुचौ ॥ ३३

विज्ञायाहितमात्मानं योगांश्च विविचाश्रुत ।
तामसानां च जन्तूनां रमणीयावृत्तान्मनाम् । ३४
सात्त्विकानां च जन्तूनां कुम्भितं भग्नपर्यम् ।
गार्हितं महतामर्थे सांख्यानां विदितान्मनाम् ॥ ३५
उपश्रुवांस्तथा घोरारुद्रशस्त्रिन्मेत्रमन्मथा ।
ताराणां पतनं दृष्ट्वा नक्षत्राणां च पर्ययम् ॥ ३६
द्वंद्वानां विप्रयोगं च विज्ञाय कृपणं नृप ।
अन्योन्यमक्षणं दृष्ट्वा भूतानामपि चाशुभम् ॥ ३७

2 12 1 18
3 12 3 1 37
K 1 30 1 37

30 *) Ks संघातः; Ds. 1 नवान्तः (for संघातः). —^b) Ks. 2 नाशे (for नाशः). —^c) Ks. 2. 2 क्षयि; Ks चैव; Ds. 1 चाप (for चापि). Ks शुभं; Ds. 1 शुभां (for [अ]शुभां). —^d) B. 1 Ds. 1 Ds. 2. 2. 1 8 कर्मिणां (for कर्मणाम्).

31 *) Ks वैतरण्यां; Ds. 1 Ds. 1 वैतरिण्यां. —^b) Ks घनक्षये (for यमं). —^c) Ks corrupt. Ks Ds. 1 Ds. 1 योनिषु (Ds. 'सु') (for योनीषु). —^d) Ds. 1 संसारान् (for संसा). Gs ज्ञाशुभांस्. Ds तदा (for तथा).

32 *) Ds. 1 T Gs. 2. 2 वा (for च). V. 1 T Gs. 2. 2 M. 1. 1 [अ]शुभं (for 'मे'). —^b) Ks. 2 Gs. 'भोजने; Ks 'भोजने' (for 'भाजने'). —^d) Ds. 1 तीव्रगंधि- (for 'गन्ध-').

33 *) Ds. 2 श्लेष्म-; T Gs. 2. 2 M. 1 शुक्र (for शुक्रः). B. 1 संघाते (for संघाते). —^b) Ks. 2 मज्जा- (for मज्जा). Ks परिग्रहे. —^c) Ks. 2. 2. 2 V. 1 B. 1 Ds. 2. 2 Ds. 1 Ds. 1 Ds. 2. 2. 2 सिराशतः; Ds. 2 शराः; Ms सिराशितः (for 'शरा'). —^d) Ds. 1 Ds. 1 T Gs. 1 नवद्वार- (for 'द्वारे'). Ds. 1 om. (hapl.) पुरे. Ks परं शुचौ; Ds. 1 पुरेषु वै; M. 1 [5] शुचौ पुरे (by transp.). Gs नवद्वारे नवद्वारे शुचौ (sic).

34 *) Ks. 2. 2. 2 V. 1 B. 1. 2 Ds. 2. 2 Ds. 1 Ds. 2. 2 द्विषम् (for [अ]द्विषम्). —^b) Ks. 1 Ds. 2 भोगांश्च; Ds. 2 योनिषु; Ds. 2 योनीषु; T Gs. 2. 2 रोगांश्च (for योनीषु). Ds. 1 M. 1. 1 विदितान् (for विविधान्). —^c) Ks. 1 Ms तमसानां; T. 2 तार- (for ताम-). B. 2 Ds. 1 हि; M. 1. 1 तु (for च). —^d) Ks. 2. 2 V. 1 Ds. 2 Gs. 2 transp. 34^d and 35^d. —^e) Ds. 2 रमणीयार्- (Ds. 'शु' तामसानां; Gs 'वं' वृत्तममनां. ☞ Cs: रमणी- य-वृत्तममनाम्, रमणीयो विषयो, विषयममनां. ☞

35 *) M. 1. 1 भूतानां (for जन्तूनां). — Ks. 2. 2 V. 1 Ds. 2 Gs. 2 transp. 34^d and 35^d. ☞ Cs: सात्त्विका- नामपि कुम्भितं कर्तुं, दुःखमेति यावत् ॥ Cs: सात्त्विकानां देवादीनां कुम्भितं जननममनादिवरं विज्ञाय । ☞ — Ks. 2. 2 repeats, and B. 2. 2 Ds. 1 read, 35^d after 4^d. —^c) Ds. 1 गार्हितं. Ds. 1 (marg.; before corr. as in text) सिद्धिनाम् (for महताम्). Ds. 1 सांख्यानं च महात्मनां. ☞ Cs: जर्षे, विप्रये गार्हितं, गार्हितम्. ☞

36 *) Ks. 1 Ds. 2 शस्त्र- for घोरान्. Ks. 2 दण्ड-वा- क्तया घोरान् (sic); Ds. 1 उग्रशस्त्राया घोरान्. ☞ Cs: स्वरूपान्वयादेतत् राहुमृतीन्वा ॥ Cs: उपरागात् । ☞ —^b) Ks. 1 Ds. 2. 2 मेत्रमां (for 'मन्त्र-'). Ks. 1 शिवा (for तथा). — Ds. 1 lacuna for 36^d-37^d. —^c) Ks. 2 ताराणां; Gs. 1 नक्षत्रां (for ता). T. 1 Gs. 1 पतितं (for पतनं). — After 36^d, Ks. 1 B. 1 Ds. 1 read 37^d for the first time, repeating it in its proper place. Ks. 1 om. (hapl.) 36^d-37^d. Ks. 1 B. 1 Ds. 1 om. 36^d. —^d) Ds. 2 स्तः; Ds. 1 Gs. 1 वि- (for च). Ds. 2 पर्ययान् (for 'यम्'). ☞ Cs: पर्ययं, युगान्तेषु नाशः । ☞

37 Ks. 1 om. 37^d; Ds. 1 lacuna for 37^d (for both, cf. v. 1 35). —^a) Ks. 2 तारकानां; T Gs. 2. 2 बंधूनां; Cs. 2 gloss: दम्पतीनाम् द्वंद्वानां (as in text). Ks. 2 विप्रयोगं. —^b) Ks. 2 कृपणं; V. 1 कृपणं; Ds. 2 कृपणान्; Cs. 2 gloss: कर्पणं 'जं' (as in text). B. 1 तथा (for नृप). —^c) Ds. 1 अन्योन्य- (for अन्योन्य-). Ds. 2 लक्षणं (for 'ज'). — Ks. 1 B. 1 Ds. 1 read 37^d, for the first time, after 36^d. —^d) Ds. 1 (first time) वा (for च).

38 Ds. 1 reads 38^d on marg. —^a) Ks. 1 वाक्प-; Ds. 2 वाक्प-; Ds. 1 वाक्प-; Gs. 2 वाक्प- (for वाक्प-). T. 1 विविधान् (for च वि-). —^b) Ks. 2 क्षये; Ks. 2 क्षयं;

5. 12. 17. 35
B. 12. 30. 11. 38
K. 12. 30. 7. 39

बाल्ये मोहं च विज्ञाय क्षयं देहस्य चाशुभम् ।
रागे मोहे च संप्राप्ते कश्चिन्मत्त्वं समाश्रितम् ॥ ३८
महामेषु नरः कश्चिन्मोक्षबुद्धिं समाश्रितः ।
दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् ॥ ३९
बहुमानमलब्धेषु लब्धे मध्यस्थतां पुनः ।
विपयाणां च दौरात्म्यं विज्ञाय नृपते पुनः ॥ ४०
गतामूनां च कौन्तेय देहान्दृष्ट्वा तथाशुभान् ।
वासं कुलेषु जन्तूनां दुःखं विज्ञाय भारत ॥ ४१
ब्रह्मज्ञानां गतिं ज्ञात्वा पतितानां सुदारुणाम् ।
सुरापाने च मत्तानां ब्राह्मणानां दुरात्मनाम् ।

गुरुदारप्रसक्तानां गतिं विज्ञाय चाशुभाम् ॥ ४२
जननीषु च वर्तन्ते ये न सम्यग्बुधेष्टिर ।
सदेवकेषु लोकेषु ये न वर्तन्ति मानवाः ॥ ४३
नेन ज्ञानेन विज्ञाय गतिं चाशुभकर्मणाम् ।
तिर्यग्योनिगतानां च विज्ञाय गतयः पृथक् ॥ ४४
वेदवादांस्तथा चित्रानृतूनां पर्ययांस्तथा ।
क्षयं संवत्सराणां च मासानां प्रक्षयं तथा ॥ ४५
पक्षक्षयं तथा दृष्ट्वा दिवसानां च संक्षयम् ।
क्षयं वृद्धिं च चन्द्रस्य दृष्ट्वा प्रत्यक्षतस्तथा ॥ ४६
वृद्धिं दृष्ट्वा समुद्राणां क्षयं तेषां तथा पुनः ।

G1 lacuna (for क्षयं). D1 G1 (also as in text) वा (for च). D1.7 क्षयं देहः (D1 'हे' शुभाशुभं; G2 देहस्य च शुभाशुभं. —^a) B1 G2 रागः (for रागे). K2 रागे मोहं च संप्राप्ते. —^a) K1.2 उपाश्रितः; K2 प्रतिष्ठितः; B1.3 D4 समाश्रितं (for 'श्रितम्').

39 ^a) T2 G1.3 नरे कं G1 किं चिन्; G2 नराः केचिन् (for नरः कश्चिन्). —^b) B2 मोक्षे; G1 मोक्षं (for मोक्ष). K7 D4 G1 बुद्धिः (for बुद्धि). K2 समाश्रितः; T2 G1.3 'श्रितः; G2 'श्रितां (for 'श्रितः).

^a) M1 विज्ञान (for 'च). K1 D4 om. (hapl.) from श्रुति up to विज्ञाय (in 40^a).

40 K1 D4 om up to विज्ञाय (cf. v. l. 39). B2 om. (hapl.) 40^a. —^a) K2 अलब्धे च; K7 D2 अलब्धेषु; D4 lacuna (for अल). —^b) D4 lacuna; D1 M1 लब्धः; D2 लब्धे (for लब्धे). G1 मध्यस्थतां. —^a) K2 दौरात्म्यं; Cp (gloss: बन्धकत्वम्) Cs (gloss: दुर्लभत्वं मोहनत्वादिकम्) दौरात्म्यं (as in text).

41 ^a) K2 कुले च (for कुलेषु). K1.2.4 विज्ञाय (for जन्तूनां). —^a) B2 (marg.) तत्ततः (for भारत). K1.2.4 जन्तूनां भरतवंश.

42 ^a) K1.2 D4 ब्रह्मज्ञानां (for 'ज्ञानां). K2 गत्या; K7 D4.5.7.8 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). —^b) K1.2.7 D4.8 च (for सु). K2 B2 D4 G1 दारुणं (for 'णाम्). —^a) G2 पानेषु (for पाने च). B2 (marg.) प्र- (for च). —^a) K1.2 ब्रह्मणानां (for प्रा'). —^a) K2 G1 चाशुभं.

43 ^a) K1 lacuna; K2 D4.8 [उ]रः; D1.7

प्र- (for च). —^b) K1 om. वे. B2 T1 च (for च). D4 G2 बुधेष्टिरः. —^a) G2 तदेवकेषु (for सदे'). K2 लोके वे (for लोकेषु). K1.4.7 B2 (marg. as in text) D4.5.7.8 T G1.2.8 सदे (G2 'दै')वके देवलोके. —^a) K7 D4.5.7.8 वर्तन्ते ते न मानवाः.

44 ^a) K1.2.4 V1 T G1.2.8 तेषां; K7 D4.8 ते वै (for तेन). G2 om. ज्ञानेन. —^a) K1.2.4 तु गतीः; T2 G2 च गतिं (for गतयः). T1 G2 प्रभो (for पृथक्). K7 D4.5.7.8 विज्ञाय विपरीततां; D4 विज्ञया स पृथक्पृथक्.

45 ^a) K2 वादस्य; D4 वेदांस्य (for वादांस्य). D4.7 चित्रान् (for चित्रान्). —^b) K1 (sup. lin. as in text) ऋतूनां; D5.7 जन्तूनां; D2 ऋतूनां. K1 पवयांस्य (sic); D4 पर्ययांस्य. —^a) K2 B2.8-8 D4.8 D1.2.4 D2.2.8 T G1.2.8 M2 च (for प्र-). K1 क्षयान् (for क्षयं). ☞ Cn: संवत्सरक्षयो बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगबोरन्तराले सूर्यस्य द्विरेकराशिसंक्रमे भवति । मासक्षयो दर्शबोरन्तराले सूर्यसंक्रान्तिद्वयम् । ☞

46 K7 D4.8 om. (hapl.) 46^a. —^a) K4 G1 पक्षद्वयं (for 'क्षयं). T2 तदा (for तथा). K1.2.4 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). ☞ Cn: पक्षक्षयः सार्धचतुर्दशदिन-मन्थे पर्वद्वयं, यदा त्रयोदशभिर्दिनैः पक्षो भवति । ☞ —^b) ☞ Cn: दिवसक्षयः सूर्योदयबोरन्तराले तिथित्रयस्पर्शः । ☞ —^a) K7 क्षय- (for क्षयं). K2 तत्रस्य (for चन्द्रस्य).

47 ^a) K2 वृद्धिः; G1 वृद्धिं (for वृद्धि). —^b) K7 पुनः (for तथा). B2 [ए]व च (for पुनः). —^a) K1.2 T G1.2.8 वनाणां; K2 वज्रानां (for वनाणां).

क्षयं धनानां च तथा पुनर्दृष्टिं तथैव च ॥ ४७

संयोगानां क्षयं दृष्ट्वा युगानां च विशेषतः ।

क्षयं च दृष्ट्वा शैलानां क्षयं च सरितां तथा ॥ ४८

वर्णानां च क्षयं दृष्ट्वा क्षयान्तं च पुनः पुनः ।

जरासृज्युं तथा जन्म दृष्ट्वा दुःस्वप्नं चैव ह ॥ ४९

देहदोषांस्तथा ज्ञात्वा तेषां दुःखं च तत्त्वतः ।

देहविकृष्वतां चैव सम्यग्विज्ञाय भारत ॥ ५०

आत्मदोषांश्च विज्ञाय सर्वानात्मनि संश्रितान् ।

स्वदेहादुन्धितान्गन्धांस्तथा विज्ञाय चाशुमान् ॥ ५१

Ks V1 Bo. 9-9 Das 22 Dna. 22 Ds Ds 9-9 दृष्ट्वा च (for च तथा). Kt Ds 1-1 क्षयं धनानि गच्छन्ति. —^a Bs (marg.) च भारत (for तथैव च). Kt Ds 1-1 दृष्टिं चा Ds वा / पि पुनः पुनः.

48 Kt om. 48. V1 reads 48^a-49^a on marg. —^b Kt Ds 2 विद्योगानां (for युगानां च). T Gs 2 क्षयं पुनः (for विशेषतः). —^c Ks V1 Ds 1-1 T Gs 2 transp. च and दृष्ट्वा. —^d Ds 1 सरितां च क्षयं तथा. — After 48, Ks repeats and Bs 9-9 Das read 35^{ad}.

49 V1 reads 49^a on marg. —^a Ks वर्णानां (for वर्णानां). Ks क्षयं (for च क्षयं). Ms 1-1 वरानां च (for क्षयं दृष्ट्वा). —^b Kt Ds 2 क्षयान्तः; Bs (marg.) संक्षयं (for क्षयान्तं). —^c Ks V1 Bo. 9-9 Das Ds 1-1 जरां सृज्युं; Bs Dna. 22 Ds Ds 2-2 जरासृज्युः; Das जरां सृज्युः; T Gs 2-2 Ms 1-1 जरासृज्यु (for जरासृज्युं). —^d Bs Ds T Gs हि (for ह).

50 Ds1 reads 50^a twice. —^a Ks देहदोषं; Ds1 (first time) Ds 1 जायतेषां. —^b Kt Ds 2 दोषं; Ds1 (first time) दुःखं (for दुःखं). —^c V1 Bs Das 22 Gs Ms 1-1 वैकुण्ठ (Ms 'म्ब') तां; T Gs 1-1 विकृष्वतां (for 'वर्ता'). —^d Ks V1 Bo. 9-9 (marg. as in text) Das 22 Dna. 22 Ds Ds 2-2 तत्त्वतः (for भारत).

51 Ds reads 51 twice. —^a Kt आत्मदोषं (for 'दोषां'). —^b Ms 1-1 सर्वान् (for सर्वान्). Kt संश्रितं; Kt Ds (both times) 1-1 सं (Kt स) सर्वान् (for संश्रितं). —^c Ks स्वदेहान् (for स्वदेहान्). Das

युधिष्ठिर उवाच ।

कान्मन्वात्रोद्भवान्दोषान्पश्यस्मिन्विक्रम ।

एतन्मे मंगलं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि मन्वनः ॥ ५२

भीष्म उवाच ।

पञ्च दोषान्प्रभो देहे प्रवदन्ति मनीषिणः ।

मार्गज्ञाः कापिनाः मांस्तथाः शृणु तानस्मिदन् ॥ ५३

कामक्रोधौ भयं निद्रा पञ्चमः श्वास उच्यते ।

एते दोषाः शरीरेषु दृश्यन्ते सर्वदेहिनाम् ॥ ५४

छिन्दन्ति क्षमया क्रोधं कामं संकल्पवज्रतान् ।

22 दुःस्वप्नान् (for उन्धितान्). Das 22 दोषान् (for गन्धांश्च). —^a Kt चाशुमान्; Ks Ds (second time) चाशुमान्; Ds (first time) Gs भारत (for चाशुमान्). — After 51, T Gs 2-2 Ms 1-1 Kamdh. ed. ms.:

715^a मृतश्वेत्पुत्रीपारिवर्त्येवर्जंश्च मुकुत्तितान् ।

[T Gs मृतश्वेत् (for मृतश्वेत्).]

while Bs 9-9 has an add. colophon after 51 [Sub-
parvan: Bs 9-9 मृतश्वेत्].

52^a Ds 1 च (for स्व). Ks Das (before corr.) गोश्रीद्वान् (for 'गश्री'). —^b Das 22 पश्यामि; Ds 1 गो Ds गो गोष (for पश्यामि). Ks मितः; Kt जमिति (for जमिति). Kt Ds विक्रमः. —^c Ks एतां; Ks Gs एतं; Kt एतान् (for एतान्). Kt स (for मे). Ks संक्षयं. T Gs 2-2 सर्वं (for कृत्स्नं). —^d Bs जईति (for 'सि').

53^a Ds 1 यथा चैते (for प्रभो देहे). Ts पञ्च देहोद्भवान्दोषान्. —^b Ks स्वर्गज्ञः; Ds Ds 2 (marg.) 2 योगज्ञाः (for मार्गज्ञाः). Ks 2-2 Das Ds 2 (before corr.) Ds Ts M 1 कपिलाः (for का').

54^a Ts कामः (for कामः). Ts Gs क्रोधो; Gs क्रोध (for 'क्रोधो'). Das Ds Ds T निद्रां (for निद्रा). —^b Ms 1 पंचमं (for 'मः'). —^c Ks 2 वरते (for दृश्यन्ते).

55^a Ks Das छिन्देति; Kt Ds Ds छिन्दति (for छिन्दन्ति). Ks 2-2 क्रोधं (for क्रोधं). —^b Gs सर्वान् (for 'सर्वान्'). —^c Ds 1 सर्वं (for सर्व). Ks 2-2 Bo. 1-1 Dna. 22 Ds Ds 2-2 T Gs 2-2 संक्षेपान् (for 'संक्षेपं'). Ds निद्रा (for निद्रान्).

C. 12. 1993
B. 12. 30. 2. 97
K. 2. 307. 57

मच्चर्मशीलनाभिद्रामप्रमादाद्भयं तथा ।

छिन्दन्नि पञ्चमं श्वासं लघ्वाहारतया नृप ॥ ५५

गुणान्गुणशतैर्जान्वा दोषान्दोषशतैरपि ।

हेतुहेतुशतैश्चित्रैश्चित्रान्विज्ञाय तत्त्वतः ॥ ५६

अपां फेनोपमं लोकं विष्णोर्मायाशतैर्वृतम् ।

चित्तमित्तिप्रतीकाशं नलसारमनर्थकम् ॥ ५७

तमः श्वभ्रनिभं दृष्ट्वा वर्षबुद्धदसनिभम् ।

नाशप्राप्यं सुखाद्धीनं नाशोत्तरमभावगम् ।

—^a) Ks Bs जप्रमादाद् (for 'मादाद्'). K1 भये (for मयं). —^b) K1.2 Ds छिन्दन्नि. Ks परमाश्वसं; Ks परमं श्वासं; Ks पंचमाश्वसं (for 'मं श्वासं'). —^c) Ks V1 Bo s. 7.8 (marg. as in text).² Das. as Dn1. n4 Ds D2. s. 8 Gs अल्पाहारतया; Ds लघ्वा' (for लघ्वा'). K1.2 लघ्वाहारतया नृप.

56 ^a) Das. as -गताम् (for शतैर्). T2 G1. 2. 8 गुणैर्गुणशतान्ज्ञा T2 Gs 'तं ज्ञा त्वा. —^b) Das दोषान्. K1 गुणः; Das. as क्रोधः (for दोष). Ks गुणैर्; (for 'शतैर्'). K1 2. 4 Bs (marg.) T G1. 2. 8 तथा (for अपि). —^c) K1.2 तत्त्व (for हेतु). Ks छिन्नैश्च; Ks lacuna (for चित्रैश्च). —^d) Ds. 1 विद्वान्; G1 चिरान् (for चित्रान्).

57 ^a) K1 Ds1 फेनोपमं; Ds2 फेनोपमां (for 'पमं'). K2. 4 लोके (for लोकं). —^b) K1 दृतं; Bs (marg.) Das Ds. 1 Gs Cv कृतं; T G1. 2. 8 M1. 1-1 चितं (for वृतम्). ☞ Cv: माया, माकमाने इति धातोः, रचनाकौशल्यम्, अन्यथा चित्रदृष्टान्तायोगान् । ☞ —^c) K1 छित्तिचित्र (sic); Ks Bo. s. 9 भित्तिचित्रः; Ks Das चित्रमिह (for 'चित्तमित्ति'). —^d) K1.2 न नृप; Ks तमः; K1 Ds. 2 तमः; Bo नवः; Ds1 मलः; Ds. 1 नृपः; T G1. 2. 8 M1. 1-1 नल- (for नल). Ks अनर्थकम् (for 'कम्'). ☞ Ca: नलसारं, नलनृपदन्तःसारहीनम् । ☞

58 ^a) K1 श्वभ्रनिभं; K2 श्वभ्रः; Ks श्वभ्रमितं; Bs 'विहं; Ds. 1 स्वभ्रनिभं; T2 च भ्रूनिभं; G1 च भ्रूमिभं; Gs श्वभ्रनिभं; Gs च भ्रूनिहं (for श्वभ्रनिभं). Bs जगत्वा (for दृष्ट्वा). —^b) T G2. 2. 8 M1. 1-1 क्लेशप्राप्यं; G1 कोश' (for नाश'). K1 G1 सु (G1 'सु')-साक्षीनी; Ks. 1 Da. 9 सुखाधानं; Das Gs 'जीनं; Ds. 1 'सीनं (for 'जीनं'). —^c) Das. as नाशोत्तरम्; Gs नान्ततरम् (for नाशोत्तरम्). Ks अभागशं; Bs

रजस्तमसि संमग्नं पङ्के द्विपमिवावशम् ॥ ५८

सांख्या राजन्महाप्राज्ञास्त्यक्त्वा देहं प्रजाकृतम् ।

ज्ञानज्ञेयेन सांख्येन व्यापिना महता नृप ॥ ५९

राजमानशुभाङ्गन्धांस्तामसांश्च तथाविधान् ।

पुण्यांश्च सात्त्विकान्गन्धान्स्पर्शजान्देहसंश्रितान् ।

छित्त्वाशु ज्ञानशस्त्रेण तपोदण्डेन भारत ॥ ६०

ततो दुःखोदकं धोरं चिन्ताशोकमहाहृदम् ।

व्याधिमृत्युमहाप्राहं महाभयमहोरगम् ॥ ६१

(marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. s. 8 G1 इहावशं; Ds. 1 अभावनं (for 'वगम्'). —^a) K1.2 Bs (marg. as in text) संलभं; Ks. 1 Ds. 5. 7. 8 संस (D1 'सि')कं; Das संस; T2 संपन्नं; G1 संविग्नं (for संमग्नं). —^b) Bs (marg. as in text) आवृतं (for अवशम्). G1 पङ्के द्वीप इवावहं.

59 ^a) T1 Gs सांख्यं (for सांख्या). Ds om. from महा up to शुभान् (in 60^a). Ks Bs Dn1. n4 महा-प्राज्ञास्; T1 'प्राज्ञास् (for 'प्राज्ञास्). —^b) Ks Das Ds त्यक्त्वा (for त्यक्त्वा). Ks V1 Bo. 6-8 Das. as Dn1. n4 Ds D2. s. 8 स्नेहं (for देहं). —^c) Gs ज्ञानं (for ज्ञान). K1 2. 4. 8 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text).² Das. as Dn1. n4 Ds D2. s. 8 -योगेन; T2 -ज्ञायेन (for -ज्ञेयेन). Ds संख्येन; Gs सांख्यानां (for सांख्येन). Ds. 1 ज्ञानाद्विज्ञाय सांख्येन. —^d) K1 Ds T2 G1 व्यापिता (Ds 'तो'); Bo व्यापिना; Bs ज्ञानिना; Ds T1 व्यापिनां; Gs 'नं (for 'ना). Bs (marg. as in text) सहसा; Ds. 1 Gs M1 महतां (for 'ता'). Das नृपः; Ds. 1 अपि.

60 ^a) Das. as सत्त्वांस; T2 बद्धांस; G1. 2. 8 बंधांस (for गन्धांस). —^b) M1. 1-1 om. (hapl.) 60^a. —^c) Gs तथैव च (for तथाविधान्). —^d) T2 Gs. 9 बंधान् (for गन्धान्). —^e) K1 -संश्रितं; V1 Ds -सांख्य-वान्; G1 -संश्रुतान् (for -संश्रि'). Gs स्पर्शजान्देहमाश्रितान्. —^f) K1 Da. 9 छित्त्वास्; Das D1 छित्त्वा सु- (for छित्त्वाशु). K1. 2 -साक्षेण (for -साक्षेण). —^g) K1. 2 तमोदण्डेन (for तपो').

61 ^a) Ds T G1. 2. 8 दुःखोदधि (for 'दकं'). —^b) Ds चिन्ताशोकं (for 'शोक'). Ks -महागद् (for 'हृदम्'). —^c) Ds महाभूत- (for 'भय-'). K1 Da. 9 -महापर्वं (for -महोरगम्). Ds. 1 मोहसत्त्वसमाकुलं; Gs M1. 1-1 महाभयमनापर्वं (Gs M1 'कं').

तमःकूर्मं रजोमीनं प्रज्ञया संतरन्त्युत ।
 स्नेहपङ्कं जगदुर्गं स्पर्शद्वीपमरिदम् ॥ ६२
 कर्मागाधं सत्यतीरं स्थितव्रतमिदं नृप ।
 हिंसाशीघ्रमहावेगं नानारसमहाकरम् ॥ ६३
 नानाप्रीतिमहारत्नं दुःखञ्जरसमीरणम् ।
 शोकनृष्णामहावर्तं तीक्ष्णव्याधिमहागजम् ॥ ६४
 अस्त्रिसंघातसंघाटं श्लेष्मफेनमरिदम् ।

62 " K1 तमः (for तमः). * Cs: तमःकूर्मं, कृष्णवर्णसाम्यान् । रजोमीनं, चञ्चलवसाम्यान् । * K1.2.1 Ds Ds.1 T G1.2 संतरति; Ds संमन्ति. — " Ds1 G1.2 M1 पङ्क- (for पङ्कं). Ks जगदुर्गं (for 'दुर्ग'). — " Ks स्पर्शः; K1 B1 Dn1.2 Ds Ds.2.1-2 ज्ञान- (for स्पर्श-). Ds.1 दीपम्; T2 G1 M1.1-1 द्विपम् (for 'द्वीपम्'). * Cs: स्पर्श-द्वीपम्, विभ्रमस्थानावात् । *

63 V1 reads 63^{ab} on marg. — " Bs Ds Gs कर्मागाधं; G1 कर्मप्रमं; M1 कर्मागारं (for 'गाधं'). Ds.1 सत्यतीर्थं (for 'तीरं'). — 63^b is damaged in Bs. — " K1.2.2.1 Bs Ds1 Ds.2 T1 G1.2.2 स्थिर-; Bs स्थिरं (for स्थित-). Ks T1 Gs.2 वृत्तम् (for 'व्रतम्'). Ks Bs.1.2 Ds.2.2 Dn1.2 Ds.2.2 T1 Gs.2 अरिदम्; K1 Ds.2 इमं नृप; Ds इदं तथा (for इदं नृप). — " Ks हिंसाशीघ्र-; Ds हिंसा-; Ds.2 Gs M1.2 हिंसाशीघ्र-; T2 हिंसा शीघ्रा (for हिंसाशीघ्र-). K1 महावेग-; Ks वेगो (for 'वेग'). — " Ks V1 Bs.2.2 Ds.2.2 Dn1.2 Ds Ds.2.2 G1 Cs समाकरं; Ds.1 महारवं; Gs महोरगं; M1 महारवं (for 'करम्').

64 " M1.2.1 नानाप्रीति- (for 'प्रीति-). Bs (marg. as in text) समारत्नं; T2 G1 महारत्नं (for 'रत्नं'). — " T G1.2.2 M1.2-1 दुःखद्वार- (for 'ज्वर-). — K1 om. 64^a-65^a. — " Ds om. शोक. V1 समावर्तं; G1 महावर्तं (for 'वर्तं'). — " Ds Ds दीप-; G1 दुष्ण- (for दीप-). K1.2 महावर्तं; K1 Ds.2.1.2 T G1.2.2 M1.2.1 महावर्तं (D1 'वर्त-); V1 महावर्तं; Bs (marg. as in text) महोरगं; Ds1 Cs महाहिंसं; Ms सकारणं (for महागजम्).

65 K1 om. 65^a (cf. v. l. 64). Gs om. 65-66. — " Bs संघार-; Ds संघाट-; G1 संघाट- (for 'त-). Ks संघाटं; K1.2.1 V1 Bs.2.2 Ds.2.2 Dn1.2 Ds Ds.2.2.1.2 Cs संघाटं; Ds च तथा; G1 lacuna

दानमुक्ताकरं मीमं शोणितहृदविद्रुमम् ॥ ६५
 हसितोःकुण्डनिर्घोषं नानात्रानमुद्रुमम् ।
 रोदनाधुमलभारं सङ्गत्यागपरायणम् ॥ ६६
 पुनराजन्मलोकौघं पुत्रवान्धवपन्नम् ।
 अहिंसामत्यमयोदं प्राणत्यागमहोर्मिजम् ॥ ६७
 वेदान्तगमनद्वीपं सर्वभूतदयोदधिम् ।
 मोक्षदुष्प्रापविषयं वडवामुखमागम् ॥ ६८

(for 'संघाट-). — K1 reads 65^a, followed by the repetition of 65^a-66^a, after 65^a. — " Ks इमधु- (for श्लेष्म-). Bs (marg. as in text) फेनपमन्त्रितं (for 'मरिदम्'). — " K1 both times, 2 मेदो- (for दान-). Bs मुक्ताकरं (for 'करं'). Ks V1 Bs.2.2 Ds.2.2 Ds Ds.2.2 घोरं (for 'मीमं'). — " Ds G1 शोणितं (for 'त-). Ks रघ-; G1 हृत् (for 'हृद-). B1 विद्रुमं (for 'विद्रुमम्').

66 For the repetition in K1, cf. v. l. 65. Gs om. 66 (cf. v. l. 65). — " T1 Gs हसितोःकुण्ड-; T2 'कुण्ड-; G1 सहितोःकुण्ड- (for 'हसितो-'). — " B1 विद्रु-मरं (for 'सुद्रु-). — 66^a is damaged in Bs. — " K1.2 T G1.2 M1.2.1 रोदनाध- (K1.2 'सु-') (for 'धु-). Ds.2 मधुभारं; T1 G1.2 'जल' (for 'मल-). Bs Ds.2.2 Dn1.2 रोदनाधुमलभारं; Ds.1 'अ- (D1 'स)मलं घोरं.

67 " Ks लोकोघं; V1 Bs Ds.1 Gs लोकोघं; G1 लोकोघं; Gs लोकार्घं (for 'लोकोघं'). K1 Ds.2 पुनर्जन्ममहाघोषं; Ds.2.2 दुष्टद्वारलोकौघं. — " Ds.2.2 Ds.2 मित्र- (for पुत्र-). Ks बन्धव-; K1 मित्रं च (for 'बान्धव-). K1.2.2 बन्धनं; K1 Ds.2.2 वल्लवं (for 'वल्लवम्'). — " M1.2 प्राणत्यागं (for 'त्याग-).

68 " K1.2.2.1 Ds.2.2.2 वेदान्त- (Ks 1 Ds.2 'सा-') गमनक्षीरं (Ks 'नं क्षीरं'); T G1.2.2 M1.2-1 लोकारं. — " Bs G1.2 M1.2 सर्वभूतो (for 'भूत-). K1 Ds Ds.2 पयोनि (Ds 'द'धि; Ds 'द'धानिधि; T G1.2.2 दयोदं (for 'दधिम्'). — " Ds मोक्ष-; Ds मोक्षं (for मोक्ष-). Ks Ds.2.2 दुर्लभ-; V1 Ds.2 दुष्प्राप-; Bs Ds दुर्लभ-; Bs.2 Dn1.2 Ds.2.2 T G1.2.2 दुर्लभ-; Gs दुर्लभ-; M1.2-1 लोकोज्य- (for 'दुष्प्राप-). K1 Ds.2 सत्यं (D1 'व-); Gs M1.2 विषय- (for 'विषयं'). — " Some MSS. वडवामुख- * Cs: सर्व-भूतमहाकल्पसंसारो वडवामुखमुपपत्ते । *

G. 12. 290. 68
 B. 12. 290. 68
 K. 12. 290. 68

C-12. 11168
A. 12. 290. 72
K. 12. 297. 72

तरन्ति मुनयः सिद्धा ज्ञानयोगेन भारत ।
तीर्त्वा च दुस्तरं जन्म विशन्ति विमलं नमः ॥ ६९
ततस्तान्मुकुतीन्सांख्यान्सूर्यो वहति रश्मिभिः ।
पञ्चतन्तुवदाविश्य प्रवहन्विषयावृष ॥ ७०
तत्र तान्प्रवहो वायुः प्रतिगृह्णाति भारत ।
वीतरागान्यतीन्सिद्धान्वीर्ययुक्तांस्तपोधनान् ॥ ७१
सूक्ष्मः शीतः सुगन्धी च सुखस्पर्शश्च भारत ।
सप्तानां मरुतां श्रेष्ठो लोकान्गच्छति यः शुभान् ।

69 ") K1 चरन्ति (for तरन्ति). Ks V1 Bo. s. 7. s.
Das Dn1. n1 Ds2 D2. s. 1. 7. s वतयः; K7 D4. s च तपः;
Das Ds1 पतयः (for मुनयः). — ") Ks V1 Bo. s. 7. s
(marg.). s Das. as Dn1 n1 Ds D2. s. s G2 -यानेन;
K7 D4. s. 7. s -योगेन (for -योगेन). — Ks om. (hapl.)
69^a-71^b. — ") G2 M1 तीर्त्वा (for तीर्त्वा). K1 Bs
T G1. s. s M1 s-1 सु-; Das Dn4 Ds [अ]दि-; D4. s
नु (for च). G2 M1. s-1 राजन् (for जन्म).

70 Ks om. 70 (cf. v. l. 69). — ") Br. s Dn1
Ds तत्र (for ततस्). K7 Ds2 D4. s सुकुलान्; Das
'ति (for 'तीन्). K1 संख्याः; Ks Bs. s (marg. as
in text). s Ds. 1 ज्ञात्वा; Br Das. as कृत्वा (for
सांख्यान्). ☞ Ca: सुकुलीन्, कोमला कृतिर्वेषां तानमल-
प्रज्ञान् । ☞ — ") Ks सूर्ये वहति रश्मिभिः. — ") G2
पद् (for पद्म). Ks आविश्य; V1 Be. 7. s (marg.
as in text). s Das Ds. 7 आविश्य (for आविश्य).
☞ Cs: पञ्चतन्तुवदिति, सूक्ष्मनिर्मलैः सुषुम्णादिरश्मिभिरा-
विश्य । ☞ — ") T G1. s. s M1. s-1 प्रसङ्गः; G2 प्रवाहं
(for प्रवहन्). K7 D4. s प्रवाहविषयं नृप.

71 Ks om. 71^{ab} (cf. v. l. 69). — ") Bs. 7 Das.
as तद्वयान्; Ds. 7 तत्र स्नान्; T G1. s. s Ca तदस्नान्
(for तत्र स्नान्). K1 G2 Ms प्रावहो; Ks प्रसवो; G1
प्रसवो (for प्रवहो). ☞ Ca: तत्र, तस्मिन्नादौ स्तोमिन् । ☞
V1 reads 71^a-72^b on marg. — ") K1 corrupt.
Das om. यतीन्. Bs वीतरागमवीन्सिद्धान्. — ") K1
तरोधनं; G2 'निवृत्तान्.

72 V1 reads 72^{ab} on marg. — ") Ks Be. 7. s
Das. as Ds. 7 G2 सुगन्धश्च; T1 Gs 'विष् (for 'गन्धी).
— ") K1 om. सुख. — ") G1 Ms गच्छन्ति. — Ks
om. 72^a-92^b. — ") K1 सप्तान्; K7 D4. s स तां
(for स तान्). G2 सतीत्य (for सती). — ") Ks. 7

स तान्वहति कौन्तेय नभसः परमां गतिम् ॥ ७२
नमो वहति लोकेश रजसः परमां गतिम् ।
रजो वहति राजेन्द्र सत्त्वस्य परमां गतिम् ॥ ७३
सत्त्वं वहति शुद्धात्मन्परं नारायणं प्रभुम् ।
प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना ॥ ७४
परमात्मानमासाद्य तद्भूतायतनामलाः ।
अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्तन्ति चामिभो ।
परमा सा गतिः पार्थ निर्द्वन्द्वानां महात्मनाम् ॥ ७५

D4. 7. s तमसः; T G1. s. s मनसः; G2 रजसः (for
नभसः). Ks परमा.

73 Ks om. 73 (cf. v. l. 72). K1 G2 om.
(hapl.) 73. Ms om. (hapl.) 73^{ab}. — ") Ks. 7
D4. s. s ततो; Ds T G1. s. s Cs मनो (for नमो).
Ms वहति. K1 D4. s लोकेषु (for 'ज्ञ'). — ") K7
T G2. s तमसः; G1 तपसः (for रजसः). Ks परमा.
— After 73^{ab}, T G2. s. s Kumbh. ed. ins.:

749^a तमो वहति राजेन्द्र रजसः परमां गतिम् ।

[G1 महति (for व'). Gs कौन्तेय; Kumbh. ed.
लोकेश (for राजेन्द्र).]

— Ks Dn4 Ds. 7 om (hapl.) 73^{cd}. — ") Ds om.
(hapl.) from राजेन्द्र up to वहति (in 74^e).

74 Ks om. 74 (cf. v. l. 72). Ds om. up to the
second वहति (cf. v. l. 73). — ") K1 T2 G1-s
M1. s-1 शुद्धात्मा; Ds. 7 तान्शुद्धान् (for शुद्धात्मन्).
— ") Ks परो; Bs (marg. as in text) T1 G1. s
हरिं (for परं). Das G1 प्रभुः (for प्रभुस्).

75 Ks om. 75 (cf. v. l. 72). — ") Bs (marg.)
यद्- (for तद्-). Ks जमला. K7 D4. s T G1. s. s
M1. s-1 Cv (gloss: तस्मिन्, परमात्मामिधे नारायणे) तद्भूता
यतयो (G1. s 'तो) मलाः. — ") K7 कल्पते; M7 कल्पाते
(for कल्पन्ते). Ks जल्य तरवाय कल्पाते. — ") K1
2. 7 D4. s निवर्तते न; Dn1 न विवर्तति; T G1. s. s न
चावर्तति (for न निवर्तन्ति). K1. 7 Ds चामिभो; Ks
वा प्रभो; Bo. s- s Das. as Dn1. n1 Ds D2. s. 1. 7. s वा
विभो; Gs चाहिभो (for चामिभो). — ") T G1. s
परमात्मा (for 'मा सा). Gs om. सा. Ds मर्दि; M7
गतिं (for गतिः). — After 75, Ks V1 Bo. s- s Das.
as Dn1. n1 Ds D2. s. 1. 7. s editions ins.:

युधिष्ठिर उवाच ।

स्थानयुत्तममामाद्य भगवन्तं स्थिरव्रताः ।

आत्रन्ममगणं वा ते स्मरन्त्युत न जानय ॥ ७६

यदत्र तथ्यं तन्मे त्वं यथावदकुर्महमि ।

त्वद्वते मानवं नान्यं प्रष्टुमहमि कौरव ॥ ७७

मोक्षदोषो महानेप प्राप्य मिद्धि गतानृषीन् ।

यदि तत्रैव विज्ञाने वर्तन्ते यतयः परे ॥ ७८

प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं पश्यामि परमं नृप ।

मग्नस्य हि परे ज्ञाने किं नु दुःखतरं भवेत् ॥ ७९

भीष्म उवाच ।

यथान्यायं त्वया तात प्रश्नः पृष्टः सुसंकटः ।

बुद्धानामपि संमोहः प्रश्नेऽस्मिन्मरतर्पम ।

अत्रापि तत्त्वं परमं शृणु सम्यग्ज्ञेयैरितम् ॥ ८०

बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महान्मनाम् ।

इन्द्रियाण्यपि बुध्यन्ते स्वदेहं देहिनो नृप ।

कारणान्यात्मनस्तानि सूक्ष्मः पश्यति तैस्तु सः ॥ ८१

750* सभावेष्टरतानां वै सर्वभूतदायाताम् ।

[Bo समावेष्ट- (for सभा). Ks Das न (for वै). V1 सभा- (for सर्व-).]

— After the above, Bs ins an addl. colophon [Sub-parvam : मोक्षधर्म].

76 Ks om. 76 (cf. v. l. 72). —^a) Ds. as ज्ञानम् (for स्थानम्). —^b) K1 s. 1 V1 Bs. s Das Ds Ds. s भगवन्तः (for 'वन्तः'). K2 स्थिरव्रतां (for 'व्रताः'). ☞ Cn: भगवन्तं, बहुजैश्वर्यसंपन्नं परमात्मानमेव परं मोक्षार्थं स्थानम् । ☞ —^c) K1 Ds. s किं ते; V1 वा न; Bs (marg. as in text) चापि (for का ते). ☞ Ca: आत्मानमरणम्, अनेकजन्ममरणान्ते । ☞ —^d) G2 स्मरति. K1 Bo तव; Bo मम; T1 नरा (for न वा). V1 स्मरन्त्युत न जानय; Ds. 1 संस्मरन्त्यव जानय.

77 Ks om. 77 (cf. v. l. 72). —^a) K1 s Ds. s. 1 T G1. s. s तत्त्वं; K1 वृत्तं; Bs (marg. as in text) पथ्यं (for तत्त्वं). K1 तत्त्वं त्वं; T G1. s. s तत्त्वं (for तन्मे त्वं). —^b) Bo बह्वि. K1 तन्मे बहुमिहाहंति. —^c) K1. s. s V1 Bs. s Das. as T G1. s. s त्वाम् (for त्वद्). Br Dn1. na Ds Ds. s. s पुरुषं (for मानवं). — Ks om. (hapl.) 77-80*. —^d) G2 कौरवा.

78 Ks. s om. 78 (cf. v. l. 77, 72). K1 om. 78*. —^a) Ks Br. s Das Dn1 T Gs. s मोक्षे; Ds. 1 मोक्षो; G1 मोक्षं (for मोक्ष). K1 बोधो; Ds बोधा; G2 बोधे (for बोधो). —^b) M1. s. 1 प्रति- (for प्राप्य). Bs Das Dn1. na Ds Ds. s G1 M1. s. 1 सिद्धि- (for सिद्धि). Bs गताम् (for गतान्). V1 गता नृपाः. —^c) Ks विज्ञातुं (for 'वे'). Ds1 पुरे (for परे). ☞ Ca: विज्ञाने वर्तन्ते, दुःखात्मकजन्ममरणकारणे वर्तन्ते । ☞

79 Ks. s om. 79 (cf. v. l. 77, 72). —^a) K1

मात्रस्य; Ds मग्नस्य; Cs (gloss: तत्रैव स्वप्नवत्प्रमत्तस्य) मग्नस्य (as in text). K1 वि-; G1 च (for हि). Dn1. na Ds Ds. s. s परं ज्ञानं (for परे ज्ञाने). —^a) Ks तद्; K1 Br. s Ds. s. 1 न; Bo Das Dn1 Ds1 T Gs तु (for तु). Ds. 1 दुःखं परं (for दुःखतरं). K1 Ds. s महद् (for भवेत्). ☞ Ca: किं नु दुःखतरं ततोऽन्यद्, अरि तु तदेव दुःखतरं रागादिभ्येन सेष्यमानकर्मवादिभ्यः । ☞ — After 79, K1 ins. an addl. colophon [Sub-parvam : मोक्षधर्म. — Adhy. name: सांख्ययोग-विधि:].

80 Ks om. 80* (cf. v. l. 77). Ks om. 80 (cf. v. l. 72). —^a) K1 तथा न्याय्यं. T G1. s. s transp. तात प्रश्नः and पृष्टः. Ds तावत् (for तात). K1 s सुसंकटः. —^b) Bo. s. s Das. as Dn1. na Ds Ds. s. s. 1 T G1. s. s बुद्धानाम् (for बुदा). Ds om. from संमोह up to चापि (in 81*). Gs M1. s. 1 संदेहः (for संमोहः). —^c) Ks. 1 Ds. s तत्र; T G1. s. s M1. s. 1 तथा (for यत्र). K1 तत्त्वं परमं; Das D1 T G1. s. s परमं तत्त्वं (by transp.).

81 Ks om. 81 (cf. v. l. 72). Ds om. up to चापि (cf. v. l. 80). —^a) Ks परमा; K1 वा (for 'मा'). D1 तत्र (for यत्र). —^b) Das. as कपिलानां. —^c) Ks Ds1 Ds पृष्टः; V1 Bs. s. s Das. as Dn1. na Ds1 Ds जपः; Ds जत्र; T G1. s. s न (for अपि). K1 बुध्यते (for बुध्यन्ते). —^d) Ks V1 Br Das Ds स्वं देहं; K1 Bs. s. s Das Dn1. na Ds Ds. s. s Gs M1. s. 1 स्वदेहं (for 'हं'). Ks. 1 Bo s. 1. s (marg.). s Das. as Dn1. na Ds Ds. s. 1 देहिनां (for 'नो'). — Ks om. 81*. —^e) K1 Bo (marg.) Ds. s M1. s. s Cs करणानि (for का). T M1. 1 जातवन् (M1 'क्ष') स्वानि (for 'स्वानि). K1 तात (for तानि). —^f) K1 s सूक्ष्मं; K1 Ds. s सूक्ष्मं (for सूक्ष्मः). Das पश्यति.

C. 12. 11984
B. 12. 20013. 87
K. 12. 207. 97

आन्मता विप्रहीणानि काष्ठकुड्यमपानि तु ।

विनश्यन्ति न रांदेहः केना इव महार्णवे ॥ ८२

इन्द्रियैः सह मुमस्य देहिनः शत्रुतापन ।

सूक्ष्मशरति सर्वत्र नभसीव समीरणः ॥ ८३

स पश्यति यथान्यायं स्वशान्तिपृथति चामिमो ।

बुध्यमानो यथापूर्वमखिलेनेह भारत ॥ ८४

इन्द्रियाणीह सर्वाणि स्वे स्वे स्थाने यथाविधि ।

अनीशत्वात्प्रलीयन्ते सर्पा हतविषा इव ॥ ८५

82 Ks om. 82 (cf. v. l. 72). —^a) Ks. s. v. 1
Ds Da. s. v. 1 Gs विप्रहीणानि. —^b) Ks Da. s. ८ (for
तु). —^c) Ks (before corr. s. 1) (sup. lin. as in
text) Ds1 G1 केना; Bt. s. वेला (for केना). ॐ Cn:
यथा केना जलेन विना स्वयं निराग्नेव, सहसत्वेन इष्टोऽपि
तेन विना न निवृत्तिरिति । ॐ

83 Ks om. 83 (cf. v. l. 72). —^b) Ks. v. V1
Bt Das Dns Ds1 Ds Gs M1 तापनः (for 'न'). —^a)
Gs सूक्ष्म (for सूक्ष्मशर). Ks Da. s. सूक्ष्मशरति भूतहमा.
— Da. v. om. 83^a-84^a. —^d) Gs नभसी च समीरणः.

84 Ks om. 84 (cf. v. l. 72). Ds. v. om. 84^a
(cf. v. l. 83). —^a) M1. s. 1 सं (for स). Ks. s.
यथा न्यायं. —^b) Ks स्पृहान्; Ds स्पृहान्; Gs. s.
स्पृह; Ca (gloss: विषयान्) स्पृहान् (as in text).
Ks. s. पश्यति (for स्पृहति). Ks Da. चामिमो; Ks
V1 Bo. s. 1 Das. at Dns. na Ds Da. s. 1 वा विमो; T
Gs. s. 1 च प्रमो (for चामिमो). — 84^a is partly
damaged in Bs. —^c) Ks बुद्धिमानो (for बुध्य).
Ks Da. s. यथा सूक्ष्मशर; M1 यथान्यायसु; Cn (gloss:
जाग्रद्वत्) पूर्वम् (as in text). —^d) Ds. v. विखिलेन
(for जं). Ks जखिलेन महारत.

85 Ks om. 85 (cf. v. l. 72). —^a) V1 Bo. s. v. 1
(marg. s. 1) Ds Da. s. 1 Gs हि; G1 च (for [ह]
ह). —^b) Ks यथा विधि. —^c) Ks corrupt;
G1 अनिष्टात्वात्. Ds. v. प्रजा (D. 'जी') वंते; T1 Gs प्रकी.
—^d) M1 हतविषा (for हत').

86 Ks om. 86 (cf. v. l. 72). —^a) Ks Da. s.
हि; Ds च (for तु). —^b) Ks स्वस्थानेष्वेव; Ks
Bs. v. s. 1 Ds. v. 'ते स्तेव (for 'तेष्वेव). V1 reads from
सर्वत्र: up to सर्वान् (in 87^a) on marg. —^c) Ks
1; Ks सक्ष्म (for साक्ष्म). Ks. s. V1 तु

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां स्वस्थानेष्वेव सर्वशः ।

आक्रम्य गतयः सूक्ष्माश्चरत्यात्मा न संशयः ॥ ८६

मत्तवस्य च गुणान्कृत्स्नात्रजसश्च गुणान्पुनः ।

गुणांश्च तमसः सर्वान्गुणान्बुद्धेश्च भारत ॥ ८७

गुणांश्च मनसस्तद्वन्नभसश्च गुणांस्तथा ।

गुणान्वायोश्च धर्मात्मस्तेजसश्च गुणान्पुनः ॥ ८८

अपां गुणांस्तथा पार्थ पार्थिवांश्च गुणानपि ।

सर्वात्मना गुणैर्व्याप्य क्षेत्रज्ञः स युधिष्ठिर ॥ ८९

गतीः; Ks Da. s. v. 1 [ह] गतीः; Ds1 गतयः (for
ग'). Ks Ds2 T Gs. s. सूक्ष्मशर; Ks Da. s. सूक्ष्माश्च;
Das. at सर्वाश्च; Gs सूक्ष्म (for सूक्ष्माश्च). —^d) Ks
चरति. Bt जातमनि (for जात्मा न). Ds. v. विचरन्मान-
नेशयः.

87 Ks om. 87 (cf. v. l. 72). V1 reads up to
सर्वान् on marg. —^a) T1 सत्यस्य (for सत्त्वस्य). Ks
हृष्टान्; Ds सूक्ष्मान् (for हृष्टान्). — 87^a is
damaged in Bs. —^b) Ks तेजसश्च (for र').
— Ds reads 87^a-88^a on marg. —^c) Ds2 चैव (for
सर्वान्). —^d) Ks बंधेश्च (sic); Das बुद्धिश्च; Ds4
बद्धश्च; Ds. s. बुद्धाश्च; Ds. v. बुध्येत (for बुद्धेश्च). G1
नरैव (for च भारत).

88 Ks om. 88 (cf. v. l. 72). Ds2 reads 88 on
marg. —^a) Ks Ds गुणाश्च; Ds4 गुणाश्च. Bs Ds. v.
G1 नमसम् (for मनसम्). Ks V1 Bo. s. v. 1 Das. at
Dns. na Ds1 Ds. s. 1 चापि; Ds2 चैव; G1 सर्वं (for
तद्वत्). —^b) Ds. v. मनसश्च (for नमसश्च). Ks Da. s.
Gs पुनः; Bo Dns. na Ds Ds. s. 1 च सः (for तथा).
Ks. s. गुणांश्च नमसस्तथा. — Gs om. (hapl.) 88^a.
—^c) Ks बाहोश्च (for वायोश्च). Bs धर्मज्ञः; Ds4
Dns धर्मात्मा; Ds lacuna (for धर्मात्मस्तेजसश्च). —^d)
Ks V1 Bo. s. 1 Das. at Dns. na Ds Ds. s. 1 स्तेज-
सश्च; T Gs. s. M1. s. 1 ते (M1. s. 1 ते) जसां च (for
तेजसश्च). Ks. s. V1 तथा (for पुनः). Ks Da. s. गुणां-
क्षेत्रज्ञस्तथा.

89 Ks om. 89 (cf. v. l. 72). —^a) Gs अपान् (for
अपां). Ks गुणसु; Das गुणसु. —^b) Ks Bs. s. Das
Ds. v. सत्त्वस्य; Ks Ds सर्वात्मनो; Bo धर्मस्य; Bt. s.
Das Dns. na Ds Ds. s. 1 सर्वाण्येव (for 'सत्त्वा'). Ks
वापि; T Gs. s. व्याप्य; Gs व्याप्य; M1. s. 1 व्याप्यः
(for व्याप्य). —^c) Ks Bo. s. 1 Das. at Dns. na Ds

आत्मा च याति क्षेत्रज्ञं कर्मणी च शुभाशुभे ।
शिष्या इव महात्मानमिन्द्रियाणि च तं विभो ॥ ९०
प्रकृतिं चाप्यतिक्रम्य गच्छत्यात्मानमव्ययम् ।
परं नारायणात्मानं निर्द्वन्द्वं प्रकृतेः परम् ॥ ९१
विमुक्तः पुण्यपापेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयम् ।
परमात्मानमगुणं न निवर्तति भारत ॥ ९२
शिष्टं त्वत्र मनस्तात इन्द्रियाणि च भारत ।
आगच्छन्ति यथाकालं गुणैः संदेशकारिणः ॥ ९३

Da. 2.8 क्षेत्रज्ञेषु (for 'ज्ञः स). T: च (for स). Ds युविष्टिः.

90 Ka om. 90 (cf. v. l. 72). T G1.2.3 read 90 after 91. —^a) T G1.2.3 मनोऽनु (G1 मनो न); M1.2.1 आत्मानु- (for आत्मा च). Dn1 na Ds Bom. Cal. ed. Cn (gloss: स्वप्नोति) स्वाति; Ca याति (as in text). —^b) V1 Bo Dss कर्मणीव; Ds 'णा च; T2 G1 कर्मणि च. Da om. (hapl.) शुभा. —^c) Da om. 90^a. —^d) K1.2 विभुः; Ks V1 Bo. 2.8 Dss Dn1 na Ds Ds 2.8 विभो (for विभो).

91 Ka om. 91 (cf. v. l. 72). —^a) Ds वा; Cn (gloss: चारु इन्द्रियाणि, कार्योपाधिं प्रकृतिं कार्योपाधिं) च (as in text). G1 अनुक्रम्य (for अति). Ds. 1 प्रकृतिं (D1 'कृ)तिं च स्वतिक्रम्य. —^b) K1 Da. 8 गच्छति. —^c) K1 om. (hapl.) 91^a-92^b. —^d) Ds. 1 परं (for परं). Ks परं नारायणात्मानं; T G1.2.3 परं नारायणं देवं. —^e) Das प्रकृतेः.

92 Ka. 1 om. 92^a (cf. v. l. 72, 91). —^a) Be. 1.8 (marg.). 8 Das. 2.8 सर्व- (for पुण्य-). —^b) M1.2.1 प्रवेष्टा (for प्रविष्टस्). Ks प्रविष्टस् समन्मथं (corrupt); Ks 'हस्तसामन्मथं. —^c) K1.2 निवर्तत; Ds. 1 T2 'तति; G2 'तत; M1. 1 'तति (for 'तति). G1 अविर्वर्तति भारत. — After 92, T G1.2.3 read 90.

93 Das om. (hapl.) 93^a. —^a) Dss शिष्टस्; Da. 1 सुष्टस्; Gs शिष्टस् (for शिष्टं). Ks. 1 V1 Bo. 2.8 Dn1 na Dss Ds. 2.8-3.1-5 M1 editions तत्र; T Gs. 2 चारु (for तत्र). M1 (inf. lin.) मनःकर्म (for मनःकर्म). ☞ Cv: शिष्टं स्वस्वरूपविन्मात्रदेहेनावशिष्टम् । अतः शिष्टं, विशिष्टमुच्यते । तत्र, मुक्तौ । ☞ —^b) Ks Das Ds आगच्छति; M1 (inf. lin.) Cv अनुयाति. Ks यथाकालं; G1.2 'काक्यं; M1 (inf. lin.) 'कानं (for

शक्यं चाल्येन कालेन शान्तिं प्राप्तुं गुणार्थिना ।
एवं युक्तेन कौन्तेय युक्तज्ञानेन मोक्षिणा ॥ ९४
सांख्या राजन्महाप्राज्ञा गच्छन्ति परमां गतिम् ।
ज्ञानेनानेन कौन्तेय तुल्यं ज्ञानं न विद्यते ॥ ९५
अत्र ते संशयो मा भूज्ज्ञानं सांख्यं परं मतम् ।
अक्षरं ध्रुवमव्यक्तं पूर्वं ब्रह्म मनानतम् ॥ ९६
अनादिमध्यनिधनं निर्द्वन्द्वं कर्तुं शाश्वतम् ।
कूटस्थं चैव नित्यं च यद्वदन्ति शमात्मकाः ॥ ९७

कालं). ☞ Cv: अनुयान्ति, अनुकूलदयैव यान्ति, न तु अनादि दुःखं प्रापयन्ति । ☞ —^a) Ks गुरु- (for गुरोः). Das संदेश- (for संदेश-). ☞ Cn: गुरोः संदेशकारिणः । यद्वद्वक्तव्यमनुसारीणि ईश्वरप्रेरणा, तां कर्तुं शक्तिं येषां ते । ☞

94 —^a) K1 शक्यं; Ks शक्याद्यः; Bo. 2.8 शक्या; Ds. 1 शक्या (for शक्यं). G1 om. चाल्येन. —^b) K1 ज्ञानि; B1.8 Dss. 2.8 Ds G2 Ms ज्ञानि; G1 ज्ञानि (for ज्ञानि). K1 Ds. 2 ज्ञानुः; G2 प्राप्य; M1. 1 प्राप्ति (for प्राप्तुं). G2 M1. 2.1 गुणार्थिकाः (G2 का) (for 'र्थिना). ☞ Cp: गुणार्थिना, आत्मविवेचन-मेव गुणस्तदर्थिना । ☞ —^c) Ks Dn1 na Ds Ds. 2.8 G1 युक्तेन (for युक्तेन). —^d) Ds. 1 om. (hapl.) 94^a-95^a. —^e) Ks युक्तौ; Das. 2.8 युक्त- (for युक्त-). Ks मोक्षिणा.

95 Da. 1 om. 95^a (cf. v. l. 94). —^a) Ds सांख्या; Gs सांख्ये (for सांख्या). K1 T2 G1 महा-प्राज्ञ; Ks 'प्राज्ञा (for 'प्राज्ञा). —^b) V1 reads 95^a-96^b on marg. —^c) Gs तेन (for [ज्ञानेन). T1 G1.2.3 सांख्यज्ञानेन कौन्तेय. —^d) Ks Gs तुल्य- (for तुल्यं). Ds. 1 ज्ञाने (for ज्ञानं).

96 Da om. 96. V1 reads 96^a on marg. —^a) K1 तु (for सूत्र-). —^b) B1 (marg. as in text) एतत् (for सांख्यं). —^c) Das om. (hapl.) 96^a. —^d) Gs परम् (for ध्रुवम्). Ks Bo. 2.8 Dss Dn1 na Ds Ds. 2.8-3.1-5 पूर्वोक्तं (for अव्यक्तं). Ks अक्षराक्षरमव्यक्तं (sic). —^e) K1 Ds सूक्ष्मं; Bo. 2.8 Dss Dn1 na Ds Ds. 2.8 T1 Gs. 2 पूर्व; M1. 1 पूर्व- (for पूर्व).

97 —^a) Dss रहितं (for -विषयं). —^b) T2 ब्रह्म (for कर्तुं). Ks शाश्वतं. K1 निर्द्वन्द्वो कर्तुं (sic); Ds 'द्वं कीर्तिनाम तं. —^c) Das repeats from समा up to विशिष्टाः (in 93^a) after तथा (in 93^a).

C. 12. 1120B
B. 12. 1120C
E. 12. 297. 103

यतः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।

यच्च शंसन्ति शास्त्रेषु वदन्ति परमर्षयः ॥ ९८

सर्वे विप्राश्च देवाश्च तथागमविदो जनाः ।

ब्रह्मण्यं परमं देवमनन्तं परतोऽच्युतम् ॥ ९९

प्रार्थयन्तश्च तं विप्रा वदन्ति गुणबुद्धयः ।

सम्यग्गुक्तास्तथा योगाः सांख्याश्चामितदर्शनाः १००

अमूर्तेस्तस्य कौन्तेय सांख्यं मूर्तिरिति श्रुतिः ।

अभिज्ञानानि तस्याहुर्मतं हि भरतर्षभ ॥ १०१

K₁ क्षमात्मकः; V₁ Bo. s. 1. 3 G₁ समात्मकः; Dn₁. n₄ Ds D₁. 2. 3 मनीषिणः; D₁. 1 क्षमात्मनः (for 'त्मकाः').

98 For the repetition in Das, cf. v. l. 97. V₁ reads 98^a on marg. — ^b) Ds सर्गाः (for सर्गः). Dr T G₁. 2. 3 'प्रलयः' (for 'प्रलयः'). K₁ 'विक्रियाः'. — ^c) K₁ ये च; K₂. 6 V₁ Bo. s. 3 Das ये च; K₄ D₁. 7 एवं (for यच्च). K₁. 8 संसृतिः; K₂ Dr संसृतिः; K₃ संसृतिः; Bo Ds T₂ संसृति (for संसृति). G₂ M₁. 1. 1 शास्त्राणि; M₂ मार्गाणि (for शास्त्रेषु). — ^d) K₅ वर्तते; B₄. 8 (marg.) वर्तते (for वदन्ति).

99 For the repetition in Das, cf. v. l. 97. — ^a) K₁. 2. 4. 7 B₄ D₁. 9 देवाश्च विप्राश्च (by transp.); K₂ B₄ D₁. 7 G₂ M₁. 1 विप्राश्च वेदाश्च. T G₁ 2. 3 सर्वे वेदाश्च देवाः (T₁ वेदाः)श्च. — ^b) Das om from gam up to मत् (in 99^a). K₁. 2. 1 B₄. 3 Das Dn₁. n₄ Ds D₁. 2. 3 तथा क्षमः; B₄. 3 तथा समः; T G₁. 2. 3 M₁. 1. 1 तथा क्षमः (for तथागमः). — ^c) K₂ ब्राह्मणः; K₃ ब्राह्मण्यं; M₁ ब्रह्मण्यः; Cn (gloss: ब्रह्मजाति-हितम्); Cp (gloss: ब्रह्मणि वेदे प्रतिपादितम्) ब्रह्मण्यं (as in text). — ^d) K₁ D₁. 7 अनन्तः (for अनन्तं). K₁ परमोच्युतं; K₂ Bo. s. 3 Das. n₄ Dn₁. n₄ D₁. 2. 3. 1. 3 M₂ 'मच्युतं'; V₁ B₄ D₁ 'मच्यवं' (for 'तोऽच्युतम्').

100 ^a) G₁ ये (for तं). D₁. 7 प्रार्थयन्तीधरं विप्रा. — ^b) T G₁. 2. 3 M₁. 1. 1 कुम्भः (for गुणः). — ^c) K₁ B₄ D₁. 2. 3 T₂ उक्तास् (for युक्तास्). K₂ यथा; T₂ सदा (for तथा). — ^d) K₂ सांख्यश्च; G₁ सांख्याश्च. K₁ चासितः (for चासितः). K₂. 4 दर्शनः; V₁ D₁. 7 विक्रियाः.

101 ^a) B₄. 3 Das अमूर्तं (for अमूर्तम्). — ^b) K₁ Bo Ds D₁. 7 G₂ M₁. 1 सांख्यः; B₄. 1. 3 Das. n₄ T₁ Cpp सांख्या; Cp ज्ञानं (for सांख्यं). K₂. 4 बुद्धेः;

द्विविधानीह भूतानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।

जङ्गमागमसंज्ञानि जङ्गमं तु विशिष्यते ॥ १०२

ज्ञानं महद्यद्वि महत्सु राज-

न्वेदेषु सांख्येषु तथैव योगे ।

यच्चापि दृष्टं विविधं पुराणं

सांख्यागतं तन्निखिलं नरेन्द्र ॥ १०३

यच्चेतिहासेषु महत्सु दृष्टं

यच्चार्यशास्त्रे नृप शिष्टजुष्टे ।

K₁ lacuna; G₁ श्रुतिः. — ^a) K₂ अविः; D₁. 7 अपि; T G₁. 2. 3 M₁. 1 अतिः (for अतिः). Ds 'ज्ञानानि'; D₁. 2. 3 'ज्ञानेन' (for 'ज्ञानानि'). — ^d) K₁. 2. 3 D₁. 7 G₂ मतिर्हि; K₂ D₁. 8 मतिभिर्; D₁. 1 मतिं हि; T₂ मतं वा (for मतं हि). Das. n₄ पुरुषर्षभ (for भरत). ☞ Ca (reading मनीषः): दूरश्रवणदर्शनाद्या-हितमतयो, ब्रह्मणि ज्ञाते, ज्ञापकानि ॥ Cn: मतं, ज्ञानम् । मनज्ञाने अस्माद्भावे निष्ठा (Pāṇini 3. 2. 188 and 3. 3. 114) । निर्विशेषवदादिज्ञानमेव परं ब्रह्मेत्यर्थः । ☞

102 ^a) G₁. 2 विविधानि (for द्विवि). K₂ हि (for [ह]ह). — ^b) D₁ om. पृथिव्यां. — ^c) B₄ (marg. as in text) जंगमाजंगमानीहः; T G₁. 2. 3 'सांख्यानि'; G₂ 'जंगसंज्ञानि' (sic). — ^d) B₄ (marg. as in text) जंगमस्. K₁. 2. 4 विशां पते; Dr (marg. as in text) विधीयते (for विशिष्यते).

103 ^a) T₂ G₂ विद्धि (for वद्धि). B₄ (marg. as in text) जातं (for राजन्). — ^b) G₂ देवेषु (for वेदेषु). K₂ D₁. 8 सांख्ये च; D₁ lacuna (for सांख्येषु). — ^c) K₁ T₂ यच्चापि. Bo विविधः; Dn₁ विबुधं (for विविधं). K₂. 6 Bo. s. 3 Das. n₄ Dn₁ Ds D₁. 2. 3 T G₁. 2. 3 पुराणे (for 'जं'). — ^d) Dr om. (hapl.) from तन्निखिलं up to सांख्यागतं (in 104^d). G₂ तं च खिलं (for तन्निखिलं).

104 Dr om. up to सांख्यागतं (cf. v. l. 103). — ^a) G₂ यच्चैषु भावेषु (for यच्चेतिहासेषु). B₄ महच्च (for 'त्सु'). Ds यच्चेतिहासोपनिषत्सु दृष्टं. — ^b) K₁ यच्चार्यः; K₂ यच्चार्यः; Ds यत्तथैव (for यच्चार्यः). K₁ 'ज्ञातं' (for 'ज्ञाते'). Das जुष्टः (for शिष्टः). — ^c) K₁ D₁. 3 विज्ञानयो वै (for ज्ञानं च लोके). M₁. 1. 1 योगे (for लोके). K₂. 2 तद् (for यद्). K₁ अति (for अति). Ds ज्ञानं च लोकेषु यदस्ति किंचिद्. — ^d) K₁. 2 G₁ तच्च; D₁. 7 तत्तच्च; G₂ तं च (for तच्च).

ज्ञानं च लोके यदिहास्ति किञ्चि-

त्माग्न्यागतं तच्च महन्महात्मन् ॥ १०४

यमश्च दष्टः परमं बलं च

ज्ञानं च सूक्ष्मं च यथावदुक्तम् ।

तपामि सूक्ष्माणि सुम्नानि चैव

सांख्ये यथावद्विहितानि राजन् ॥ १०५

विपर्यये तस्य हि पार्थ देवा-

न्गच्छन्ति सांख्याः मततं सुखेन ।

तांश्चानुसंचार्य ततः कृतार्थाः

पतन्ति विप्रेषु यनेषु भूयः ॥ १०६

हिन्वा च देहं प्रविशन्ति मोक्षं

दित्राक्रमो ग्रामिच पार्थ सांख्याः ।

ततोऽधिकं तेऽभिरता महाहौ

सांख्ये दित्राः पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥ १०७

तेषां न तिर्यग्गमनं हि दष्टं

नावाग्गतिः पापकृतां निवामः ।

न चाबुधानामपि ते दित्रातयो

ये ज्ञानमेतच्चपतेऽनुरक्ताः ॥ १०८

सांख्यं विद्यालं परमं पुगणं

महार्णवं विमलमुदारकान्तम् ।

C. 12. 11251
B. 12. 3021/1/14
E. 12. 367 114

Kr Da. s मतं; Ds महान् (for महन्). Kz. s महा-
त्मना (Ks 'नो'); Ds (marg. as in text) महार्ण (for
'रमन्').

105 ") Bo s समश्च; T1 G1. s ज्ञानं (for ज्ञमश्च).
Ds lacuna; D1 स (for च). Bs (marg. as in
text) जुष्टः (for दष्टः). — ") M1. s-7 ज्ञानस्य (for
ज्ञानं च). K1 T G1. s सांख्यं; Ks सांख्यश्च; Ks V1
Bs. s सौख्यं; Kr Da. s सूक्ष्मं; Bo. s-7 Gs M1. s-7
सौक्ष्म्यं; Das. as सौक्ष्मं; Ds1 सूक्ष्मे; Gs संख्यं (for
सूक्ष्मं). — ") G1 तपामि (for तपामि). Ks सूक्ष्माणि;
Kr Da. s सूक्ष्माणि; M1 सौक्ष्माणि (for सूक्ष्माणि).
Ds चैव (for चैव).

106 ") T1 Gs दस्य (for तस्य). Das हितार्थ-
(for हि पार्थ). K1 देवा (for देवान्). Cn: विप-
र्यये, किञ्चित्साधनवैकल्याद् ज्ञानानुत्पत्तौ ॥ Cp: विपर्यये,
विप्रेषामिषये ॥ Cr: विपर्यये, मोक्षविपरीते प्रवृत्तिकर्मणि
सति । Cn: — ") G1 तस्याः (for सांख्याः). Ds reads
from सततं up to सांख्याः (in 107^b) on marg.
— 106^a is damaged in Be. — ") Ks संचार्य;
Das संचार्य; Ds संचार्य; Gs संचर्य (for संचार्य).
— ") Ks Das. as गतेषु; Kr Da. s च तेषु; Ds1
यतेषु (for गतेषु). Ks जितेषु विप्रेषु परंति भूयः.

107 Ds reads 107^a on marg. — ") K1 om.
च. Ks प्रविशन्ति; Ks Ds 'सति'. Dn1. ns Ds Ds.
s. s देहं; Da. 7 दैवी (for मोक्षं). — ") K1 दित्रा-
क्रमो; Ds 'कसो' (for 'कसो'). Ks सांख्या; Das
सांख्या; Ds सार्यः (for सांख्याः). — ") Ks V1 Bo.
s. 7. s (marg.) s Das Dn1. ns Ds Ds. s. s. 7. s T Gs. s

अतो (for ततो). Kr Da. s. 7. s M1. s-7 ये (for ते).
Ks रमता (sic); Das निरता; Gs हि रता (for
सभिरता). K1. s महर्णै; Ks Be. 7. s Das. as महारमन्;
Kr Da. s. 7. s 'हो'; T Gs. s. s M1. s-7 'ये' (for 'है').
— ") Das. as सांख्या; M1 सांख्य- (for सांख्ये). K1
दित्रा; Das दित्रा; M1. s-7 स्थिताः (for दित्राः). Ks
शिष्टजुष्टे (for 'जुष्टे').

108 ") K1 च; Ds M1. s. s हि (for न). K1
मननं; Ds मननं; T1 जननं; Gs जजनं (for गमनं).
Ks lacuna; Ds. 1 न (for हि). — ") K1 नार्य; Ks
Ds Ds Gs न वाग्; Ks Be. s Das Dn1. ns Ds. s. s.
7. s Ts नार्याग्; Gs नार्या (for नावाग्). Ks 'कुलं
निवासः; Ks G1 'कृता नि'; Bo Das. as Dn1. ns Ds
Ds. s. s 'कृता निवासः; Ds. 7 'कृता निवास' (for 'कृता
निवासः). — ") Ks s Bo Das. as Dn1. ns Ds Ds. s.
s. 7. s वाग्वाचाना; V1 Bo s-8 T1 चाग्वाचाना (T1 'नाम्');
Da Gs वाग्वाचाना; Gs वाग्वाचाना; Gs वाग्वाचानो
(for वाग्वाचाना). K1 अहितो; Ks T Gs. s अहिते
(Gs 'ता'); G1 अहिते (for अहिते). Ks दित्रातये;
Gs न सिद्धा. — 108^a-109^a is damaged in Be.
— ") K1. s Ds यज् (for ये). Ds. 7 यज्; Da. 7 यज्;
Ts यज् (for यजन्). K1 [s] यज्; B1 न यज्;
T1 Gs तु जाता; Ts [s] यज् (for 'यज्').

109 109^a is damaged in Be. — ") V1 Bo.
7. s G1 सांख्या (for सांख्यं). — ") K1. s. s Br. s Da. s
T G1. s. s M1. s-7 विप्रेषम्; Da. 7 विप्रेषम् (for विप्रेषम्).
T G1. s. s M1. s-7 उदाहरति (for उदाहरणम्). — ")
Ks नृपतेर् (for 'ते'). Ks महारमना; Da. 7 'रमन्'
(for 'रमा'). — ") K1 वाराण्यं. Dn1 T Gs. s M1. s-7

C. 12. 1109
B. 12. 109C. 114
E. 12. 107. 114

कृत्स्नं च सांख्यं नृपते महात्मा
नारायणो धारयतेऽप्रमेयम् ॥ १०९
एतन्मयोक्तं नरदेव तत्त्वं

नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ।
स सर्गकाले च करोति सर्गं
संहारकाले च तदचि भूयः ॥ ११०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवम्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

२९१

युधिष्ठिर उवाच ।
किं तदक्षरमित्युक्तं यस्मान्नावर्तते पुनः ।
किं च तत्क्षरमित्युक्तं यस्मादावर्तते पुनः ॥ १
अक्षरक्षरयोर्व्यक्तिमिच्छाम्यरिनिषूदन ।
उपलब्धुं महाबाहो तत्त्वेन कुरुनन्दन ॥ २

त्वं हि ज्ञाननिधिर्विप्रैरुच्यसे वेदपारगैः ।
ऋषिभिश्च महाभागैर्यतिभिश्च महात्मभिः ॥ ३
शेषमल्पं दिनानां ते दक्षिणायनभास्करे ।
आवृत्ते भगवत्यर्के गन्तासि परमां गतिम् ॥ ४
त्वयि प्रतिगते श्रेयः कुतः श्रोष्यामहे वयम् ।

[१] प्रमेयः (for 'मेयम्').

291

110 K1. 2. 4 cm. 110^{ab}. — ^b) Ks Bs s. 9 नारा-
यणः; Dn1 Ds1 Gs 'यणे' (for 'यणो'). M1. 2-1 इमं
(for इह). — ^c) K1 Da. 9 G1 सः; Ds1 lacuna
(for स). G2 सर्गकाले (for सर्ग). — ^d) K2
संहार- (for संहार). K1. 2. 4 तमेति; K1 Da. 9 तमेव;
Bo तदेव; G1 तदचि (for तदचि). — After 110,
Dn1 n1 Ds Ds. 2. 5. 7. 8 editions ins.:

751* संख्यं सत्त्वं निबद्धमस्यं
हृत्वाप्सु शेते जगदन्तराग्ना ।

Colophon. Ś1 Ds missing: Ks. 5 B1-5 Dn1. 25
Dn1. 25 D1 Gs. 5 Ms. 5 absent. — Sub-parvan:
K1. 2. 5. 7 V1 Bo. 5-9 Das. 25 Dn1 n1 Ds Ds. 5. 7-9
T G1-2. 9 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. 2. 5
सांख्यप्रज्ञा (K1. 2 add समाप्ता); Ks सांख्यप्रज्ञा; K1
Da. 2. 5 सांख्यव्यासः; V1 D1 सांख्ययोगः; Bo. 5. 9
Das. 25 Dn1 Ds Ds. 2. 5 सांख्यं; Bs सांख्यवर्णनं; T1
Gs सांख्यज्ञानं; Gs सांख्यरीतिकथनं; Ms. 9 सांख्यज्ञान-
विकि. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks
26; Bs T1 G1. 5 125; Bs 128; Dn1 127; Dn1
Das Gs Ms 126; Ds 122; T1 138; Gs 141;
M1. 2. 7 124. — Sloka no.: Ds1 Das 113; Dn1
Ds 116.

☞ This adhy. is missing in Ś1 Ds (cf. v. l. 12,
274. 13; 283. 15).

1 Ds2 reads 1-2 on marg. — ^a) G1 किंचिद्
(for किं तद्). — ^b) G1 तस्मान् (for य). — K1. 2. 4
Das Dn1 Ds1 Ds G1. 2 Ms cm. (hapl.) 1st. — ^c)
Ks किंचिद् (for किं च).

2 Ds2 reads 2 on marg. — ^a) Ks व्यक्ति; Bo. 5
व्यक्तं (for व्यक्तिम्). — ^b) Ks. 5 Bo. 5-9 Das. 25
Dn1. 25 Ds Ds. 2. 5. 7. 8 पृच्छामि (for ह). Bs रिपु-
(for अरि). K1. 2. 4. 7 Bo. 5. 9 Ds Ms-1 निसूदन
(for 'निपू'). — ^c) Ks Das Ds. 7 उपलब्धं; G1
'लुब्धं' (for 'लब्धुं'). Br repeats from बाहो up to
नन्दन (in 2^d) after आगैः (in 3^d). — ^d) K1. 2. 5
तत्त्वेन भरतर्षभ.

3 For the repetition in Br, cf. v. l. 2. — ^a)
Gs स (for सत्). — ^b) K1 Da. 9 प्रोच्यसे; Gs उच्यते
(for 'से'). M1. 7 देव- (for वेद). Br -पारगैः (for
'गै:').

4 ^a) V1 Ds अल्प- (for अल्पं). Bo T Gs दिनानि
तु (Bo च) (for दिनानां ते). — ^b) Ks दक्षिणायन-
(for दक्षिणा). Das -भास्करैः (for 'रे'). — G1 cm.

कुरुवंशप्रदीपस्त्वं ज्ञानद्रव्येण दीप्यसे ॥ ५

तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुकुलोद्भव ।

न तृप्यामीह राजेन्द्र शृण्वन्नमृतीदृशम् ॥ ६

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहामं पुराणनम् ।

वमिष्ठस्य च संवादं करालजनकस्य च ॥ ७

वमिष्ठं श्रेष्ठमार्मीनमृषीणां भाम्कगद्युनिम् ।

पप्रच्छ जनको राजा ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ॥ ८

4^a-6^b. — ^a) K₂. 4. 5 Das D₁ n₂ D₁ D₂ s Ms
आवृत्ते; K₁ आगते; B₂ आवृत्ते (for आवृत्ते). K₂
अर्थे (for अर्थे).

5 G₁ om. 5 (cf. v. l. 4). — ^b) D₁ om.
(hapl.) from ओष्यामहे up to त्वत्तः (in 6^b). K₂
ओष्यामहे (for ओष्या). — ^c) K₂ D₁ T₂ प्रदीपस्व
(for 'पस्व'). — ^d) K₂ V₁ B₂ s-s Das n₂ D₁ n₂
D₂ s L₂ s. s. s शोषेन; D₁ शोषेन sic (for 'द्रव्येण').
K₂ T₂ शोष्यते; D₁ दिप्यसे.

6 G₁ om. 6^a, cf. v. l. 4). L₂ om. up to त्वत्तः
(cf. v. l. 5). — ^a) D₂ अवस्वत् (for उदेतत्). M₁
s-1 ज्ञानम् (for ओतुम्). — ^b) K₂. 2. 4 पितामहः;
B₂ कुलोद्भव (for 'द्वह'). — ^c) K₂ न तृप्यामि हि
राजेंद्र; K₁ B₂ (marg.) D₂ s. 1. 9 न हि तृप्यामि राः;
B₂ (orig.) न तृप्यामि महाराज. — ^d) G₂ पिबन् (for
शृण्वन्). G₂ ईश्वरं (for ईदृशम्). K₂ शृण्वतोऽमृत-
मीरसं. — After 6, K₂ s ins. an addl. colophon
[sub-paran: K₂ मोक्षधर्म].

7 ^a) T G₂ s. 9 एतत् (for अत्र). K₁ वर्णयिष्ये-
हम्; K₂ s V₁ B₂ s. 1. 9 Das n₂ D₁ n₂ D₂ s. 9
G₂ वर्णं (K₂ 'र्णं विष्यामि (for 'विष्येऽहम्). — ^b)
K₂ s B₂ वशिष्ठस्य. — ^c) K₂ करालः; D₁ T G₂ s
M₁ s-1 करालः (for करालः). D₂ ह (for च).
☞ Ca n. p: करालनामा जनकः, करालजनकः । ☞

8 ^a) K₂ s B₂ s. 9 वशिष्ठं. — G₂ om. (hapl.)
8^a-9^a. — ^b) K₂. 2. 4. 1 B₂ (marg.) D₂ s. 9 सुमीनां
(for कवीनां). D₂ s. 9 युतिः (for 'युतिम्). — ^c)
K₁ पप्रच्छ. K₂ D₂ s. 9 राजम् (for राजा). — G₁ om.
(hapl.) 8^a-10^a. — ^d) K₂ क्षाणे; D₂ lacuna (for
क्षारं). K₂ s D₂ D₁ D₂ s T₂ M₁ नैवेद्यसं. K₂
पदं (for परम्).

परमध्यात्मकुशलमध्यात्मगतिनिश्चयम् ।

मैत्रावरुणिमार्मीनममिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ९

स्वक्षरं प्रश्रितं वाक्यं मधुरं चाप्यनुत्स्वणम् ।

पप्रच्छपिंवरं राजा करालजनकः पुरा ॥ १०

भगवच्छ्रोतुमिच्छामि परं वयं मनातनम् ।

यस्मान्न पुनरावृत्तिमाप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ ११

यच्च तन्क्षरमिच्युक्तं यत्रेदं क्षरते जगत् ।

यच्चाक्षरमिति प्रोक्तं शिवं क्षेम्यमनामयम् ॥ १२

9 G₁ om. 9, G₂ om. 9^a (for both, cf. v. l. 8).
— ^a) K₁ आद्यात्मः; K₂ आध्यात्म (for अ'). — ^b)
K₂. 2. 4 -निश्चितं; D₂ s -निश्चितं; G₂ (before corr.)
-निश्चितं (for -निश्चयम्). — ^c) K₂ s D₂ s T₂
मैत्रावरुणं (D₂ 'णी')म् (for 'वरुणि'). ☞ Ca: मैत्रा-
वरुणि, मित्रावरुणयोर्दक्षितयोर्द्वयोर्मन्त्रपरम् इष्ट्वा चापनीवरे
कुम्भे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यस्वमिवावजायेनामिति बहुचानामनु-
कमजिज्ञासां तस्य मैत्रावरुणिबभूवुः । ☞ — ^d) D₂ s
कृताञ्जलिः.

10 G₁ om. 10^a (cf. v. l. 8). — ^a) K₂ V₁
B₂ s D₂ s. 1. 9 प्रसृतं; D₂ प्रतिमं; D₂ प्रश्रितं (for
प्रश्रितं). K₂ B₂ D₂ G₂ चैव (for वाक्यं). M₁ s-1
स्वक्षरं प्रश्रितवचो (M₁ 'वो'). — ^b) D₂ s D₂ वा (for
च). K₁ D₂ s अनु (K₁ 'न हवः'; L₂ अनुदंशं; T₂
G₂ s अनुदंशं (for 'स्वणम्'). ☞ Ca: अनुस्वर्णं, कुतर्क-
हीनम् । ☞ — ^c) K₂ s प्रपृच्छ (for पप्रच्छ). G₂
पप्रच्छ अपिपं राजा. — ^d) T₂ G₂ s M₁ s-1 कराल-
(for करालः).

11 Before 11, B₂ ins. भीष्म उवाच; B₂ s T
G₂ s जनक उवाच; B₂ करालजनक उवाच. — ^a) M₁
s. 9 ज्ञानम् (for ओतुम्). — ^b) K₂ D₂ s. 1. 9 प्राप्नु-
वन्ति (for आमु'). — After 11, K₁ ins. an addl.
colophon [Sub-paran: मोक्षधर्म].

12 V₁ reads 12^a on marg. — ^a) K₂. 2. 4 यच्च
(for यच्च). — ^b) K₂. 2. 4 यत्रेदं; B₂ यत्रेदं; T₂
G₂ यत्रेदं; T₂ G₂ यत्रे (G₂ 'त्रे')दं; G₂ यत्रेदं (for
यत्रेदं). K₂ s यत्रे (for अ'). D₂ om. (hapl.)
from ते जगत् up to क्षर (in 13^a). — ^c) K₂. 2. 4
यच्च; D₂ सच्च (for यच्च). — ^d) D₂ s T G₂ s
क्षेमम् (for क्षेयम्).

13 D₂ om. up to क्षर (cf. v. l. 12). K₂ s V₁

वमिष्ठ उवाच ।

श्रूयतां पृथिवीपाल क्षरतीदं यथा जगत् ।
यच्च क्षरति पूर्वेण यावत्कालेन चाप्यथ ॥ १३
युगं द्वादशमाहस्रं कल्पं विद्धि चतुर्गुणम् ।
दशकल्पयज्ञावृत्तं तदहर्ब्राह्ममुच्यते ।
रात्रिर्धन्वावती राजन्यस्थाने प्रतिबुध्यते ॥ १४
सूत्रत्यनन्तकर्माणं महान्तं भूतमग्रजम् ।
मूर्तिमन्तममूर्तात्मा विश्वं शंभुः स्वयंभुवः ।

Bs १३ वमिष्ठ (for वमिष्ठ). —^b / K1 क्षरते यं; K1
Das.aa क्षर हो K1 क्षरती ये for क्षरतीदं. —^c / K1.3
V1 Bs 1 Das G1 यत्तत्; D1 1 पुनर् (for यत्तत्).
* Cs: पूर्वेण, क्षतीनेन कालेन । * —^d / K1.3.4 भारतः;
K1 Bo Das Dn1 na Dn1 Ds-1.3 G1 चाप्यथ; Das
चाप्यथ; G1 च स्वयः (for चाप्यथ). * Cs: याव-
त्कालेन, कल्पेनानि कालेन ॥ Cs: यावत्कालेन, भविष्य-
त्कालेन च । *

14 " G1.3 युग- (for युगं). Das माहस्रे for
'लं'. —^b / K1 V1 Bo 3 Das Dn1 na Ds Ds.3
G1 Ms (inf. lin.) C1 चतुर्गुणं (for 'गुणम्'). —^c /
M1 1 दशकल्प- (for दश). K1 द्वादशवृत्तः; K2.4
V1 D1.3 'वृत्तं' (for 'वृत्तं'). —^d / K1 4 1 Es (orig)
तदहम्; Ks V1 Bo.3.7.3 (marg.) 3 Das.aa Dn1
na Ds Ds.3 अहम् (by transp.); G1 तदहो. K1
ब्राह्मम् (for ब्राह्मम्). — Gs om. (hapl.) 14". —^e /
Bo रात्रिश्च. K1 Ds 3.1 1 T G1.3 M1.3-1 तावता (for
एतावती). —^f / Ds Cs तत्प्राप्ते (for यस्यान्ते).

15 " K1.3 1 D1.3 G1 सूत्रजनं- (for 'सूत्रय').
Bs (marg. as in text) -कर्मणि (for 'जं'). * Cs:
अनन्तकर्माणम्, अलंकेयानां सृष्ट्यानां कर्तारम् । * —^b /
K1 अग्रजं; K2.4 3 अग्रजं (for अग्रजम्). — K2.4
om. (hapl.) 15". —^c / Bs तस्य मूर्तिम्; Das Ds
मूर्तिमन्तम्. K1 Das Ts G1 3 M1.3-1 अमूर्त्यामा; Bs
(marg.) 'तीतो' (for 'तात्मा'). —^d / K1 विशः; Ks
V1 Bs Ds 3 G1 विशः; D1.1 विष्णुः; Cs 1 विशं
(as in text). Bs Ds T Gs 3 Cs शंसुः; C1 शंसुः
(as in text). Ks Ds Ds 1 T Gs 3 Cs 1 स्वयंभुवं
(for 'भुवः'). G1 विश्वं विश्वसंभवं. * Cs: स्वयं-
भुवं, अमूर्त्यामापमेवाप्यवशानेन जानम् ॥ C1 (reading
विशं शंसु स्वयंभुवं): शंसुः नारायणः ॥ * — Bs reads
15" twice. —^e / K1.1 Bs (second time) अग्निमा;

अग्निमा लविमा प्राप्तिरीशानं ज्योतिरन्ययम् ॥ १५
सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १६
हिरण्यगर्भो भगवानेष बुद्धिरिति स्मृतः ।
महानिति च योगेषु विरिञ्च इति चाप्युत ॥ १७
सांख्ये च पथ्यते शास्त्रे नामभिर्बहुधात्मकः ।
विचित्ररूपो विश्वात्मा एकाक्षर इति स्मृतः ॥ १८
वृत्तं नैकात्मकं येन कृत्स्नं त्रैलोक्यमात्मना ।

D1 3 अग्निमां (for 'मा'). Ds लविमां; Ts महिमा
(for लविमा). K1 Ds 3 Gs प्राप्तिम् (for प्राप्तिः).
* Cs: अग्निमाद्या यत्र स्वयंभुवः, निष्यं स्वयंभुवः, न तु
हिरण्यगर्भादिष्विव तपसा आविर्भूताः । * —^f / K1 ईषाणं;
K1 Ds 3 Gs Cp (Cp as in text) ईशानो; D1 'न-
M1 'ना; M1 'नां (for 'नं'). M1 ज्योतिस्. K1
Ds 3 अज्ययः.

16 = (var.) 6. 35. 13; 12. 231. 29; B 12. 285
[4]. 75°-76°; 12. 300. 14; B. 13. 14. 418°-419°;
B. 14. 19. 49; 40. 4; Śvetāśvatara Up 3. 16. —^a /
Ks पादांति; Ks D1 पादं तं; K1 Ds 3 पादांतः; Bs
Dn1 na T G1.3 3 M1.3-1 पादं तत् (for 'पादास्तं').
—^b / K1 Ds 3 मुखः (for 'मुखम्'). —^c / K1 Ds 3
श्रुतिमालं (for 'मल'). K1 लोकः; Ks M1.3 लोकं
(for लोके). —^d / K1 विष्टितं; Das वृष्टति (for
तिष्ठति). Ks सर्वमावृत्य विष्टितं; M1 सर्वमावृत्य तिष्ठति.

17 " G1 एक- (for एष). Ks श्रुतिः; Bs स्मृतिः
(for स्मृतः). — G1 om. 17". —^e / Gs महाशिशुचा
योगेषु. —^f / K1.1 Bo.3 (marg.) 1-3 Dn1 na Ds
Ds.3 3 विरिचिर्; V1 विरिचिर्; Ds.1 विरिचम् (for
विरिञ्च). K1 Bo.3 (marg.) Dn1 na Ds Ds.3 3
चाप्युतः; V1 चाप्युतः; Ds.1.1 3 T Gs 3 M1.3-1
चाप्यथ (for चाप्युत).

18 " G1 सांख्ये (for सांख्ये). Dn1 पथ्यते (for
पथ्यते). Ts शास्त्रं (for शास्त्रे). —^b / M1.3-1 बहु-
धात्मकः (for 'धात्मकः'). —^c / Ks रूपे (for 'रूपो').
—^d / Ds एकाक्षरः; Ds एकाक्षरम्. * Cs: एकाक्षरः,
अभिज्ञाक्षरः आत्ममान इत्यर्थः । *

19 K1 Das Ds om. (hapl.) 19. —^a / Ks 1
Bs-3 Das Ds 3 Cp दृष्टम्; Ds 3 वृत्तं; Gs M1.3 3
वृत्तं (for वृत्तं). K1 Ds 3 एकात्मकं; Gs एव' (for

तथैव बहुरूपत्वाद्विश्वरूप इति स्मृतः ॥ १९
एष वै विक्रियापन्नः सृजत्वात्मानमात्मना ।
अहंकारं महानेजाः प्रजापतिमहंकृतम् ॥ २०
अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नं विद्यामर्गं वदन्ति तम् ।
महान्तं चाप्यहंकारमविद्यामर्गमेव च ॥ २१
अविधिश्च विधिश्चैव समुत्पन्नौ तथैकतः ।
विद्याविधेयि विग्न्याने श्रुतिश्राम्भार्थचिन्तकैः ॥ २२
भूतसर्गमहंकारात्तृतीयं विद्धि पार्थिव ।

नैका). — 19^{ab} is partly damaged in Bc. — ^b) K₂ s B₁ Dn₁ n₁ D₂ s T G₂ s कृतं; G₁ कृतम्;
G₂ M₁ s कृतं; M₁ s हृतं (for कृतं); G₁ s नारमनः.
— V₁ reads 19^a-20^a on marg. — ^d) D₁ विश्वरूपम्.
K₂ s V₁ च स (for इति). B₁ s Dn₁ D₂ s
M₁-r श्रुतः; T₂ स्मृतं; G₂ (also as in text) M₁
श्रुतिः (for स्मृतः).

20 V₁ reads 20^{ab} on marg. — ^a) D₁ s विक्रि-
यापन्नं (for 'पन्नः'). — ^b) K₁ s सृजता; K₂ 'त्वा';
मानम्. — ^c) K₁ D₂ s प्रजापतिर् (for अहंकारं).
K₂ s Dn₁ महानेजा. — ^d) T₁ G₁ s प्रजापतिर् (for
'पतिम्'). K₁ अहंगतं (for 'कृतम्'). K₂ प्रजापतिमहा-
कृतो. ☞ C₂ s अहंकृतम्, यः प्राणिनां हृदये स्थित्वा अहं-
मित्यभिमित्य संसारे पुरुषं प्रवर्तयति तमहंकारम् । ☞

21 K₂ s om (hapl.) 21^{ab}. — ^a) K₁ D₂ s
अव्यक्तं (for 'कृतम्'). K₂ B₁ s s Das at Dn₁ n₁ D₂
D₂ s जापन्नं (for उत्पन्नं). — ^b) K₁ D₂ s विद्यामर्गो;
B₁ Dn₁ D₂ s r 'सर्गं' (for 'मर्गं'). D₂ lacuna; G₁
मे (for तम्). — ^c) T G₁ M₁ s r महत्तम्; G₂
महत्तं; Cn (gloss: समष्टि, चात् व्यष्ट्यहंकारं) महान्तं
(as in text). K₁ s अवि; D₂ वापि (for चापि).
— ^d) K₂ सगम्; B₁ Dn₁ D₂ s-सगम्; D₂ s G₁
सगं; G₂ सवै (for सगम्). G₂ lacuna for मेव च.

22 ^a) K₁ s s B₁ Das at Ca अचिरि (Das 'र') अ-
चिरि (Das 'र') औव; Dn₁ अविधि च विधि चैव; T
G₁ s s Cv अप (T₂ 'अ') रअ प (T₂ 'अ') रऔव; G₂ M₁ s-
र अविधि (G₂ 'रि') अ विधि (G₂ 'रि') औव. ☞ Ca: अचिरि-
रिस्त्वायीति छान्दसम् । चिरिश्चिरस्त्वायीति ॥ Cn (reading
as in text): तत्तदुपातिविधानमविद्या, सिद्धवत्कथनं विद्या ॥
Cv: परः महत्तत्त्वामिमांसी ब्रह्मा, अपरः अहंकारतत्त्वामिमांसी
रजः, एकसाक्षाराव्यजात् ॥ ☞ — ^b) K₂ समुत्पन्नः; K₁
D₂ 'त्पन्ना' (for 'त्पन्नो'). D₂ T G₁ s s M₁ s-
र अ

अहंकारेषु भूतेषु चतुर्थं विद्धि वेकृतम् ॥ २३
वायुज्योतिरथाकाशमापोऽथ पृथिवी तथा ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ॥ २४
एवं युगपदुत्पन्नं दशवर्गममंशयम् ।
पञ्चमं विद्धि राजेन्द्र भौतिकं मर्गमथैवतु ॥ २५
श्रोत्रं त्वक्चक्षुर्पी जिह्वा घ्राणमेव च पञ्चमम् ।
वाक्च हस्ती च पादा च पायुर्मेढं तथैव च ॥ २६
बुद्धीन्द्रियाणि चैतानि तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।

(for तथा). ☞ C₂ s एकतः, ज्ञानस्वरूपत्वात् । — ^a)
K₂ चाक्यानी; B₁ s Das चाक्यानी; Dn₁ चिक्यानी for
'ते'. — ^d) K₁ s D₂ s T₂ G₁ M₁ s-
श्रुतिः; K₂
श्रुतः; T₁ G₂ s श्रुती; G₂ श्रुत्या (for श्रुतिः). K₁
s s D₂ s T G₁ s s M₁ s-
चाक्यानी; G₂ चैक्यानी
(for चाक्यानी).

23 ^a) K₁ s s r V₁ D₂ s G₂ अहंकारं; Cpp अहं-
कारम् (as in text). — ^b) T G₁ s s अहंकारं च;
M₁ s inf. lin. as in text) 'काराच' (for 'कारोष').
K₂ s B₁ s s Dn₁ n₁ D₂ s s M₁ s (inf. lin.) Cn
(gloss: सारित्रकणजमनाममेव) C₂ Cv (gloss: वैदुरिक-
दैजमनाममाहंकारेषु) सवैषु (for भूतेषु). M₁ s r अहं-
कारामभूतेषु. — ^d) ☞ Cv: वैकारिकनैजमनाम्यां यः कृतं
तत्तदुर्थं विद्धि । ☞

24 ^a) K₁ B₁ वायुः (for वायुर). K₂ V₁ तथा
(for अथ). — ^b) K₁ आपन्नः; B₁ s एकोष; Das
दथैव; G₁ अपोत (for आपोऽथ). — ^c) K₁ s s B₁
Das D₂ T₂ G₁ M₁ सवद् (for शब्दः). K₁ स्पशाक्ष;
K₂ B₁ D₂ s T₁ G₁ स्पशं (for स्पशंक्ष). Das M₁ s
रूपक्ष (for रूपं).

25 ^a) T₂ G₁ s s M₁ s-
र एतद् (for एवं). G₂
उत्पन्नं (for 'जं'). T₁ एतदुत्पन्नमुत्पन्नं. — ^b) M₁ s
दशं (for दश). — ^c) T₁ पंचविंशति राजेन्द्र. — ^d)
B₁ संगम्; G₁ सवैम् (for संगम्). K₂ जवैविद् (for
'वत्').

26 K₁ om. 26^{ab}. — ^a) D₂ G₁ ओत्र (for ओत्रं).
D₂ च (for त्वत्). — ^b) D₂ प्राणम् (fo प्राणम्).
K₁ s s G₂ M₁ s-
प्राण एव च पंचमः. — ^c) D₂ वाहू
(for वाक्च). — ^d) K₂ पायाद्; D₂ G₁ वायुः (for
पायुर). K₁ D₂ मेद्वा; D₂ मेद्वाक्ष (for मेद्वां).

27 ^a) K₁ D₂ s सवैषि (for सैवैषि). — ^b) Das

C. 12. 17241
9. 12. 3. 17241
6. 12. 3. 17241

संभूतानीह युगपन्मनमा मह पार्थिव ॥ २७

एषा तत्त्वचतुर्विंश मर्वाकृतिषु वर्तते ।

यां ज्ञान्वा नामिशोचन्ति ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ २८

एतदेहं समाख्यातं त्रैलोक्ये सर्वदेहिषु ।

वेदितव्यं नरश्रेष्ठ सदेवनरदानवे ॥ २९

सयश्चभूतगन्धर्वं सकिंनरमहोरगे ।

सचारणपिशाचे वै सदेवपिनिशाचरे ॥ ३०

सदंशकीटमशके सपूतिकृमिभूषके ।

ह (for [ह] ह).

28 ") M1. s. 1 स्वेव (for तस्व-); B1 (marg.) Das. 44 T1 G1. 2. 5 चतुर्विंशत्; B1 C1. 1 दिनी; Cn. p विंश (as in text). K1. 2. 4 एष तत्त्व K1 तस्व शतुर्विंशत्; K7 Da. 5. 7. 2 चतुर्विंशतिरेवैषा (D1 'ति चैतेषां; D7 'ति चैतेषां). —^b) K1. 2 विद्यते; K8 बुध्यते (for वर्तते). —^c) K1. 2. 4 Das चं; M1 तां (for चां). Da गता (for ज्ञाता). G1 M1. 5-1 नातु- (for नामि-). —^d) G1 ब्राह्मणाः सत्त्वदर्शनाः.

29 ") K1 Da. 5 G1 M1. 5-1 देहे; B1 (marg. as in text) देहं; Cn (gloss: क्रीडन्मार्ग) देहं (as in text). Das Da समाख्यातं (for 'ख्यातं). —^b) K1 2 त्रैलोक्य-; D1 'के (for 'क्ये). K1. 2 देहिनां; D1 lacuna (for देहिषु). —^c) K1 सुदेव; K8 सदेवे; D1 T1 G1 सदेव (for सदेव-). K1. 7 V1 D1 Da. 7 T1 G1. 2. 5 M1. 5-1 क्षमवै- (for 'वे).

30 ") K1 Da. 44 संघर्ष-; D1. 7 T1 G1. 2. 5 M1 संघर्ष- (for 'र्व). —^b) D1. 7 T1 G1. 2. 5 महोरगै- (for 'रगे). —^c) K7 सकिंनर- (for सचारण) Da T1 पिशाचे च; D1. 7 चैषां; T1 G1. 2. 5 चैष-; M1. 5-1 पिशाचौघे (for 'चे वै). —^d) D1. 7 T1 G1. 2 निशाचरै- (for 'चरे).

31 ") K1. 2 मशके; Da मशके (sic); D1. 7 T1 G1. 2 मशकै- (for मशके). —^b) K1 सपूति; D1. 7 सभूमि; T1 G1. 2 ससूति; G1 ससूता; M1 ससूति; M1 सपूति (for सपूति). K1. 2. 4 B1 क्रिमि-; Da G1 कृमि- (for कृमि-). V1 Bo. 5-3 Das. 44 D1. 1. 4 D1. 2. 5 मूषिके; D1. 7 T1 G1 मूषिकै-; G1 मूषिकै- (for मूषके). —^c) K1. 2 मणि; K1 मुने; T1 G1. 2 सह (for मुनि). K1. 2. 4 वैवेवे; K8 Bo. 5-3 Das D1. 1. 4 D1. 2. 5 वैवेवे; K1 Da. 5 वैवेवे; D1 वैवेवे; T1 G1. 2 ससूति; G1 वैवे च; M1. 5-1 वैवे च (for

शुनि श्वाके वैवेवे सचण्डाले सपुल्लसे ॥ ३१

हस्त्यश्वस्वशादले सवृक्षे गवि चैव ह ।

यच्च मूर्तिमयं किंचित्सर्वत्रैतन्निदर्शनम् ॥ ३२

जले भुवि तथाकाशे नान्यत्रेति विनिश्चयः ।

स्थानं देहवतामस्ति इत्येवमनुशुश्रुम् ॥ ३३

कृत्स्नमेतावतस्तात क्षरते व्यक्तसंज्ञकम् ।

अहन्यहनि भूतात्मा ततः क्षर इति स्मृतः ॥ ३४

एतदक्षरमित्युक्तं क्षरतीदं यथा जगत् ।

वैवेवे). T1 G1 सह श्वाकैः ससूतैः. —^d) K1 om. s. K1 Bo. 5-3 Das. 44 D1. 1. 4 D1. 2. 5 G1 सचण्डाले (D1 'ल). K1 महकमे; K2. 4 सपुल्लसे; K6. 7 D1 सपुल्लसे; V1 Bo. 5. 7. 2 स (V1 च) पुल्लसे; Das. 44 पुल्लसे; D1. 2. 5 सपुल्लसे (for 'ल्लसे). T1 G1 सचण्डालैः सपुल्लसैः.

32 ") Kumbh. ed. सवृक्षे (for सवृक्षे). K1 G1 हि (for ह). — For 32^a, T1 G1. 2. 5 subst.:

752* सहस्त्यश्वे सशादले सकृन्नगवि चैव हि ।

[T1 G1 सहस्त्यश्वैः सशादलैः (for the prior half). G1 ममक्षा (for सकृन्न-). T1 G1 गव्यैश्च हि (for गवि चैव हि).]

—^c) K1. 2 यश्च (for यश्च). T1 मूर्तिमयं (for मूर्ति). —^d) K1 सर्वत्रैव; D1 सर्वं वैतन्; T1 G1 सर्वमेतन् (for 'त्रैतन्).

33 ") K1 जलो (for जले). —^b) T1 G1. 2. 5 M1. 5-1 नान्यथेति (for 'त्रेति). K1. 2. 4 V1 B1 नान्यते (K4 'त्रे) द्वियनिश्चयः (K4 'य). —^c) G1 दानं (for स्थानं). K1. 2 Bo. 5. 7. 2 (marg.) Das. 44 D1. 1. 4 D1. 2. 5 T1 G1 आसीद् (for बलि). —^d) D1 चतुशुश्रुमः. K1. 2. 7 Da. 5. 7. 2 T1 G1. 2 M1. 5-1 [ह]त्येवं समनुशुश्रुमः (K1 2 M1 'म).

34 ") K1 एतावता; B1 वर्त (for 'वत्स). D1. 7 कृत्स्नमेतदयं सूते. —^b) K8 क्षरति; K7 Bo. 5 Das. 44 D1. 7. 2 क्षरति; G1 रक्षसे (for क्षरते). K7 Da. 5. 7. 2 [क्ष]व्यक्त- (for रक्ष-). K1 T1 G1 संज्ञिकं; Bo. 5 (marg.) Da D1. 1. 4 D1. 2. 5 संज्ञितं (for संज्ञकम्). —^c) Das महाश्वेवाग्रजो निर्व- —^d) Da स्मृता; D1 स्मृतिः. K1 Ca: देहस्य क्षरणादात्मन्योपाधिकोऽयं क्षरन्नदः, नत एव भूतात्मैत्युक्तम् । भूतोपहितमात्मा भूतात्मा । K1

जगन्मोहात्मकं प्राहुरव्यक्तं व्यक्तसंज्ञकम् ॥ ३५

महांश्चैवाग्रजो नित्यमेतत्क्षरनिदर्शनम् ।

कथितं ते महाराज यस्माच्चावर्तते पुनः ॥ ३६

पञ्चविंशतिमो विष्णुर्निस्तस्वस्तत्त्वसंज्ञकः ।

तत्त्वसंश्रयणादेतच्चचक्रमाहुर्मनीषिणः ॥ ३७

यदमृत्युसंज्ञकं तच्चमृत्युप्रतिष्ठति ।

चतुर्विंशतिमो व्यक्तो ह्यमृतः पञ्चविंशकः ॥ ३८

स एव हि सर्वामु मूर्तिष्वानिष्ठितोऽऽत्मवान् ।

चेतयंश्चेतनो नित्यः सर्वमूर्तिर्मूर्तिमान् ॥ ३९

सर्गप्रलयधर्मिण्या अमर्गप्रलयात्मकः ।

C. 1. 34
B. 2. 31. 1. 4
A. 2. 30. 41

35 ") Kt Ds 2 Ts G1 2.8 क्षरम्; Ds 1 च क्षरम्;
T1 क्षरम् (for अक्षरम्). —^b) Bs 2 Das. as क्षरं चेदं;
Ds क्षरतीति; G1 'तीतं' (for 'तीदं'). Ks Ps Das
तथा (for यथा). —^c) Ks मोहात्मके (for 'त्मकं').
—^d) K1. 2 अत्यक्तः; Das. 2 (marg.) Dn1. as Ds
Ds. 2. 8 M1. 1-7 'क्ताद्' (for 'क्तं'). K1 4 Bs (marg.)
Ds 'संज्ञितं'; T2 G2 'संज्ञिकं' (for 'संज्ञकम्'). V1 अ
व्यक्तं व्यक्तमेव च.

36 ") Ds. 1 महीं; M1. 1 मोहांश्च (for महान्श्च).
K2 चैवाग्रजे; B2 चैकग्रजो; Das Ds. 1 T1 G1. 2 चैवा
ग्रजो (for 'ग्रजो'). —^b) Kt Ds 2 T G2 2. 8 क्षेत्र-
G1 क्षेत्र- (for क्षर-). —^c) Ds च (for ते). —^d)
Ms सर्वान् (for यस्मान्). K1 सः सान् चर्तते पुनः; Kt
Bo 2 Dn1. as Ds Ds. 2. 7-8 यन्मां त्वं परि; B2 त्वमनु-
पृच्छसि (Ds 'ति').

37 ") Ks T G1 2. 8 विंशतमो; Ks Bs Das. as
Mr (inf. lin.) विंशतिको (for 'तिमो'). Bs विष्णो;
Das विष्णु; Ds. 1 जीवो (for विष्णुर्). ☞ Cu : पञ्च-
विंशतिमः, तकारलोप आर्षः । ☞ —^b) K2 4 निस्तस्वात्;
Kt Ds. 2 निर्द्वन्द्वः; B2 निस्तस्वः; Ds. 1 निस्तस्वः; T1
G1. 2. 8 विततस्वः; Ca (gloss: गुणातीतत्वात्) निस्तस्वम्
(as in text). Ds. 1 सस्व- (for तस्व-). K1 2. 4 Bo. 2
Dn1. as Ds Ds. 2. 8 'संज्ञितः'; T2 'संज्ञिकः' (for 'संज्ञकः').
☞ Cs : ननु पञ्चविंशो जीवः पञ्चिंशः परमात्मेति सर्वशास्त्र-
सिद्धिः । अत उक्तं निस्तस्वः, तस्वेभ्यो निष्क्रान्त, तस्वसंज्ञितः
अंशेन चतुर्विंशतिस्वानुप्रसिद्धः । ☞ —^c) K1. 2. 8. 1 V1
Bo. 2. 7. 8 (also as in text). 2 Ds. 1 M1 सस्व (for
तस्व-). K2 'संश्रयणाद्' (for 'यणाद्'). K1 (also as
in text). 4. 1 Ds. 2. 7. 8 एव; T G1. 2. 8 M1. 1-7 पुनं
(for एतत्).

38 ") K1. 2. 4 Das. as यदमृत्युः; Ks यन्मृत्युं च;
Kt Bo यन्मृत्युम्; B2 (marg. as in text) यन्मूर्तिर;
Dn1. as Ds Ds. 2. 8 यन्मृत्युम्; T G1. 2. 8 इदं मूर्तिः;
G2 यदमृत्युम् (for यदमूर्तिः). —^b) Ks [अ]चितिष्ठितं;
B2 अचनिष्ठति (for अचि). K1. 2 तस्वं मूर्ति (Ks 'तन्म-'
स्वाचितिष्ठितं; Kt Ds. 2. 7. 8 तन्मूर्तिः (Kt Ds तन्मूर्ति-
Ds स मूर्ति) 'मचि'; Das तस्वमूर्तिः; G2 corrupt;

Mr तदमृत्युः'. —^c) K1 2. 4 यदोविंशतिमो; Das
as पंचविंशतिः; T G1. 2. 8 M1. 1-7 पंचविंशतिको (Ts 'गा');
G2 'तमो' (for 'तिमो'). —^d) Ds. 1 Ts ह्यमृत्युः; T1
G1 2 ह्यव्यक्तः (for ह्यमूर्तिः). Ls पंचविंशतिः (for
'विंशक').

39 ") Kt Ds 2 T1 G2. 8 M1. 1-7 एव (for एव);
Bo सर्व- (for हृदि). —^b) Cs as in text. Dn1
हृदि वा (for मूर्तिषु). K1. 2 V1 महान्; Ks [स]र्व-
वान्; Das. as पुमान् (for सत्त्ववान्). Das. 1 2 T
G1. 2. 8 मूर्तिष्वामानिष्ठिते. — Ks om. (hapl.) 39^{ad}.
—^c) Bo चेतनम्; Das. as चेतवा; Das 'चो' ह्य;
Dn1. as Ds Ds. 2. 7 3 केचनम्; Ds Ds चेतना (for
चेतयंश्च). Gs Mr चेतना; Ms 'नं' (for 'नो'). Ks
Bo. 2 3 (marg.) 2 Das. as निर्वचं (for निर्वचः). K1
4. 1 V1 Bs (orig.) Ds चेतयंश्च (Kt 'नं' च; B2 'नचे')
तनायुक्तः; T G1. 2. 8 चेतनोचेतनो निर्वचं (T2 G1 'त्वः').
—^d) Ks. 1 Ds. 2 सर्वमूर्तिष्वमूर्तिमान्; Ds 'मूर्तिषु मूर्ति-
मान्'; T G1. 2 सर्वज्ञत्वादमूर्तिः; T2 'हुदि' मान्; G2
सर्वमूर्तिष्वमूर्तिमान्.

40 ") Ks G1 प्रत्ययः; Ds. 1 प्रत्यय- (for प्रत्यय-).
Ds. 2 Cp धर्मिण्याम् (Ds 'व्यम्') (for 'व्या'). K1 T
G2. 2. 8 M1. 1-7 सर्गप्रत्ययधर्मिण्याम्; K2 सर्गप्रत्यय-
मौल्यम् (sic). —^b) Ks. 2. 7 V1 Bs-2 Das. as Dn1. as
Ds Ds. 2 G1 स सर्गः; Bo Ds. 2. 1 संसर्गः; M1 अयसर्गः
(for 'नं'). K1. 2. 4 B1. 2. 5 T G1. 2. 8 M1. 1-7
प्रत्ययात्मकः (K1. 2 'क्तं'); Kt Ds. 2 प्रत्ययात्मकं (for
'त्मकः'). —^c) Das गोचरो (for 'रे'). Das निर्वचः;
Ds निर्वच- (for निर्वचं). ☞ Cp : सर्गप्रत्ययात्मकः, सर्गस्य
सूत्रमानपदार्थस्य, प्रत्ययो मासक एव सर्गप्रत्ययधर्मिण्या मूर्तौ
प्रविश्य गोचरे विषयवर्गे वर्तते, विषयानिष्ठो भवति । गोचरे,
अहमित्वादिप्रत्यक्षादिगोचरे वा । ☞ —^d) Bo. 2 Das Dn1
Ds Ds. 2 निर्गुणः; Dn1 Das Ds G1 Mr निर्गुणे (for
'नो'). Mr गणि- (for गुण-). K2. 2 'संज्ञिकः'; Ks
Bo. 2. 8 Das. as 'संज्ञितः'; Dn1. as Ds Ds. 2. 8 'संज्ञि-
(Dn1 'ज्ञ' तं; T1 G2. 2 'संज्ञके'; T2 G1 'संज्ञिके' (for
'संज्ञकः').

2. 2. 1254
B. 12. 301. 41
K. 12. 301. 41

मोक्षं वर्तते नित्यं निर्गुणो गुणसंज्ञकः ॥ ४०

एवमेव महानात्मा सर्गप्रलयकोविदः ।

विकृषाणः प्रकृतिमानमिमन्यन्यबुद्धिमान् ॥ ४१

तमःमत्स्वरजोयुक्तस्तामु तासिह योनिषु ।

लीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनान् ॥ ४२

सहवासो निवामात्मा नान्योऽहमिति मन्यते ।

योऽहं सोहऽमिति ब्रुक्त्वा गुणाननु निवर्तते ॥ ४३

तमसा तामसान्नावान्विश्वान्प्रतिपद्यते ।

रजसा राजसांश्चैव सात्त्विकान्सत्त्वसंश्रयान् ॥ ४४

शुक्लोहितकृष्णानि रूपाण्येतानि त्रीणि तु ।

सर्वाण्येतानि रूपाणि जानीहि प्राकृतानि वै ॥ ४५

तामसा निरयं यान्ति राजसा मानुषांस्तथा ।

सात्त्विका देवलोकाय गच्छन्ति सुखभागिनः ॥ ४६

निष्कैवल्येन पापेन तिर्यग्योनिमवाप्नुयात् ।

पुण्यपापेन मानुष्यं पुण्येनैकेन देवताः ॥ ४७

एवमव्यक्तविषयं श्रमाहुर्मनीषिणः ।

पञ्चविंशतिमो योऽयं ज्ञानादेव प्रवर्तते ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकनवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

41 ") K7 B1 (marg. as in text) D4. 1. 1. 9 एव
एव; D4. 1. 1. 9 D4. 1. 1. 9 M1. 1. 1. 1 एवमेव (for ' ए').
— ") K1. 1. 1. 4 V1 T G1-2. 1. 1 M1. 1. 1. 1 -प्रत्यय- (for
-प्रत्यय-). K4 -कोविदः; B4. 1. 1. 1 G2 M1. 1. 1. 1 Cp
-कोविदः (for -कोविदः). — ") T1 G1 9 अक्षरश्रमा-
मानम्. — ") G1 -मन्वति (for -मन्वति). K1 9 बुद्धि-
मान् (for [बुद्धि]). K7 V1 D4. 1. 1. 1 D4. 1. 1. 1 D4. 1. 1. 1
मन्वत (V1 D4. 1. 1. 1 च; D4. 1. 1. 1 च) बुद्धिमान्; D4. 1. 1. 1
मन्वत * * मान्.

42 ") K2. 1. 1. 1 T G1 9 ततः; G2 अय (for तम-).
K1 -रजोयुक्तः. — ") G2 तासां (for तासु). — ")
K4 Ca नीचते, G2 स्थी (for ली). D4. 1. 1. 1 G1 -बुद्धि-
त्वात् (for -बुद्धि). — ") K4 G2 अबुद्धि- (for ' बुद्धि').
D4. 1. 1. 1 अबुद्धि- (for ' बुद्धि').

43 ") T G1-2. 1. 1 Cv सहवासान् (for ' वायो). K4
सहवासविवासायां; K7 D4. 1. 1. 1 ' वासे वसत्रासा; V1 B4
(marg.) D4. 1. 1. 1 ' वामनिवास (D4. 1. 1. 1 ' सि' त्वान्; B4. 1. 1. 1
(orig.) 1-2 D4. 1. 1. 1 D4. 1. 1. 1 ' वास' D4. 1. 1. 1 ' सं' विना-
शि B4. 1. 1. 1 ' सं' त्वान्. — ") K2 नान्ये (for नान्यो).
K4 मन्वते (for ' ते). — ") K2 यं हं; K4 सोहं;
T2 M1. 1. 1. 1 योहं (for योहं). D4 योहम्; M1 योहम्
(for योहम्). K2. 1. 1. 1 D4. 1. 1. 1 त्वत्त्वा; K7 D4. 1. 1. 1 T G1.
2. 1. 1. 1 M1. 1. 1. 1 [ह] युक्त्वा; D4. 1. 1. 1 युक्त्वा (for युक्त्वा).
— ") K4 V1 B4. 1. 1. 1 (marg.) : D4. 1. 1. 1 D4. 1. 1. 1
D4. 1. 1. 1. 1 Cv युक्त्वा (D4. 1. 1. 1 ' सि'); K7 युक्त्वा (for
युक्त्वा नि-). B4 G2 विवर्तते (for नि').

44 ") K1. 1. 1. 1 तमसस् (for ' सा). — ") K1. 1. 1. 1
D4. 1. 1. 1 रजसो (for ' सा). D4. 1. 1. 1 राजसाश्च. — ")
K1. 1. 1. 1 M1. 1. 1. 1 संश्रयान् (for ' वात्).

45 ") K4 -कृष्णानि; D4. 1. 1. 1 -कृष्णानि- (for ' नि').
C4 शुक्लोहितकृष्णानि. — ") K4 रूपाणि (for ' नि').
K7 D4. 1. 1. 1 च; D4. 1. 1. 1 [उ] न; M1 चट् (for तु). — ")
K4 B4. 1. 1. 1 D4. 1. 1. 1 T G1-2. 1. 1 M1. 1. 1. 1 अन्यानि (for एतानि).
— ") K1. 1. 1. 1 B4. 1. 1. 1 D4. 1. 1. 1 D4. 1. 1. 1 जानीहि; T
G1-2. 1. 1. 1 जातानि (for जानीहि). K1 प्रवृत्तानि; K2. 1. 1. 1
G4 M1 प्रकृ (for प्राकृ). K1. 1. 1. 1 तु (for वै).

46 ") D4. 1. 1. 1 तमसा; D4. 1. 1. 1 तपसा (for तामसा).
V1 B4. 1. 1. 1 D4. 1. 1. 1 याति. — ") D4. 1. 1. 1 T1 रजसा (for
रा'). K4. 1. 1. 1 B4. 1. 1. 1 T G1-2. 1. 1 M1 मानुषास् (for ' वांस').
V1 P4. 1. 1. 1 (marg.) : D4. 1. 1. 1 D4. 1. 1. 1 D4. 1. 1. 1
अय (for तथा). — ") K1 गच्छति. D4. 1. 1. 1 -भागिनः
(for ' न').

47 G4 om. (1 hapl.) 47^a-48^b. — ") K2 निष्कै-
वत्ये तु; B4 ' वलेन; G2 निष्कैवत्येन. ☞ Cv: निष्कै-
वत्येन, निररा केवलभावो यस्य । केवलपापेनेत्यर्थः ॥
— ") K1 M1 पुण्येनैकेन; K4 पुण्येनैकं न. K1. 1. 1. 1
T2 देवतां; K4 देवता; T1 G1. 1. 1. 1 देवतं (for
देवताः).

48 G4 om. 48^a (cf. v. l. 47). — ") K4 T2
-विंशतितमो; M1. 1. 1. 1 ' तिको; Cv ' तिमो (for ' तिमो)
K1. 1. 1. 1 योसौ; G1 युवं (for योऽयं).

२९२

वसिष्ठ उवाच ।

एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धमनुवर्तते ।

देहादेहसहस्राणि तथा समभिपद्यते ॥ १

तिर्यग्योनिःसहस्रेषु कदाचिदेवतास्त्रयि ।

उपपद्यति संयोगाद्गुणैः सह गुणक्षयात् ॥ २

मानुषत्वादिं याति दिवो मानुषमेव च ।

Colophon. Śi Ds missing; Ks. s B1-s Da1. as Dn1. ns D1 G4. s Ms-4 absent. — Sub-parran: K1. s. s. 1 V1 B1. s. s Da1. as Dn1. ns Ds D1. s. s. 1 T G1-s. s M1. s-1 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. s करालजनकवसिष्ठसंवादः; K2 Ds. s. s करालजनकसंवादः; Ks B1. s. s Da1. as Dn1 वसिष्ठ B1 Da1. as Dn1 'सि' इकरालजनकसंवादः; K1 Da. s करालवसिष्ठ K1 'सि' इसंवादे सं (Ds स्व) भावानुवर्गः; V1 Bo. 1 वसिष्ठ (V1 'सि' इजनकसंवादः; Dn1 G1 वसिष्ठकराल (G1 'ल' संवादः; Ds करालजनकवाक्यं; Ds. 1 करालजनकसंवादे अक्षरप्रभाववर्णनं; G1. s करालजनकवसिष्ठसंवादे क्षराक्षरविभागयोगः (G1 om. योगः); Ms वसिष्ठकरालजनकसंवादे क्षरमार्गकथनं; Ms वसिष्ठजनकसंवादे (sic) क्षरमार्गकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks 27; B1 M1. s. 1 125; B1 T1 G1. s 126; Dn1 128; Dn1 Ds1 Gs Ms 127; Ds1 116; Ds 123; T1 139; G1 142. — Śloka no.: Da1 Ds 48; Dn1 49; Dn1 47.

292

☞ This adhy. is missing in Śi Ds (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 Ks युधिष्ठिर; K1 V1 B1. s वसिष्ठ (for वसिष्ठ). —^a) Ks एव सुप्रतिबुद्धत्वाद्. —^b) G1 अबुद्धिम्. K1 corrupt; Bs Da1. as T1 G1. s M1. s-1 अनुवर्तन्तात्. T1 G1. s अबुद्धजनवर्तन्तात्. —^c) T G1. s. s देही (for देहाद्). —^d) T G1. s. s सदा; M1. s-1 देही (for तदा). K1 Ds corrupt; B1 (marg. as in text) समभिपद्यते; Ds. 1 'वर्तते' (for 'पद्यते').

2 ^a) Ds. 1 सहस्राणि (for सहस्रेषु). T G1. s. s M1. s-1 तिर्यग्योनि (T G1. s. s 'नौ' मनुष्यत्वे. —^b) Ds. 1 देवतामयि; G1 देवतेष्वपि. —^c) K1 Ds. 1 उपपद्यते हि; V1 उपपद्यते (for 'यति'). Ks V1 Bo

मानुष्याभिरयस्यानमानन्त्यं प्रतिपद्यते ॥ ३

कोशकारो यथात्मानं कीटः समनुकुञ्चति ।

सूत्रतन्तुगुणैर्नित्यं तथायमगुणो गुणैः ॥ ४

द्वंद्वमेति च निदं द्रस्तासु तास्विह योनिषु ।

शीर्षरोगेऽक्षिरोगे च दन्तशूले गलग्रहे ॥ ५

जलोदरेऽर्शमां रोगे ज्वरगण्डविषूचिके ।

[अ] संयोगाद्; K1 संयोगो; G1 [अ] संवादाद् (for संयोगाद्). Ds. 1 उपपद्यते; Ds 'एव' (संयोगात्. —^a) K1 गुणक्षयं (for 'यान्'). ☞ Ca. p: गुणक्षयात्, गुणगृहान्, प्रकृतेरित्यर्थः (Cp: पञ्चमै पञ्चमीयम्) ॥ Ca: गुणक्षयात्, गुणमामप्यन् । क्षिप्रयैवर्षवोरिष्यैवर्षाथैव क्षिप्रतोः रूपम् ॥ Cs: गुणक्षयात्, ज्ञानवैराग्यादिस्वामाविकगुणविरस्कारात् । ☞

3 ^a) Ds1 मानुषत्वाद्; Gs मनुष्य (for मानुष). Ks. s. 1 V1 Bo. s. s Da1. as Dn1 Ds Ds. s G1 याति (for याति). —^b) Ks. 1 V1 Da1. as Da. s M1. s-1 देवो; Ds दिवा (for दिवो). Ds दिवो तु. K1. s. B1 मानुषम् (for 'एवम्'). K1. 1 V1 B1 Ds. s. 1 M1. s. 1 एति (for एव). —^c) Da. s निरयं स्थानम्; G1 Ms निरयस्थान (M1 'नाम्'). —^d) Da: जानंतं; Ds. 1 अन्यत्तत्; G1 मानवं; M1. s-1 अनंतं (for जानन्तं). Bs (marg as in text) जानंतवाचोपपद्यते.

4 ^a) V1 Bo. s-1 Da1. as Dn1 Ds. s Ca कोषकारो. T1 यदा (for यथा). ☞ Ca: कोषकारः कुमिषिषेव, स्वनिर्मिततन्तुभिरात्मवेष्टकः । ☞ —^b) Ks कीटः. Ks Bo. s. s. 1 Da1. as Dn1 ns Ds. s. s Gs समश्च (Ks Bs 'मि') रुचति (Da: 'ते'); Ds. 1 'नुकुञ्चते'; T1 G1. s. s 'ब' (G1. s 'नु') रुचति (for 'नुकुञ्चति'). —^c) K1. s. s. 1 Da. s तत्र; Ks सूत्रं; Ds. 1 यत्र; T1 Gs स्पृनः; T1 G1. s सूक्ष्म (for सूत्र). K1 G1 'तन्तुः'; K1 Da. s. 1 तत्र (for तन्तु). Da1. as नित्यम्; Ds युक्तं (for नित्यं). —^d) Ks यथा (for तथा). Bo अगुणा; Da1 अगुरो; Da1 अगुमौ (for अगुमो). K1. s. s तथासमगुणो गुणैः.

5 ^a) Ks द्वंद्वम् (for द्वंद्वम्). V1 भाषाति (for एति च). Gs निदं द्वं. ☞ Ca: निदं द्वं, सुखदुःखादिद्वीकः ॥ ☞ —^b) K1 corrupt; Bs शीर्षरोगः. —^c) Ks दंतशूलः; Ds. 1 दंतशूले (sic) (for दन्तं). V1

C. 12. 1269
B. 12. 1269. 5
E. 12. 209. 5

श्वित्रे कुष्ठेऽग्निदाहे च मिध्मापस्मारयोरपि ॥ ६
यानि चान्यानि द्वंद्वानि प्राकृतानि शरीरिषु ।
उत्पद्यन्ते विचित्राणि तान्येषोऽप्यभिमन्यते ।
अभिमन्यत्वमीमानात्तथैव मुकुतान्यपि ॥ ७
एकवासाश्च दुर्वासाः शायी नित्यमधस्तथा ।
मण्डूकशायी च तथा वीरासनगतस्तथा ॥ ८

Das D: गलेग्रहे; for गलग्रहे.)

6 *) K1 मलोदरे; K2 जलोदरम्; Das. 24 जलोदर-
G2 M1 गलोदरे (for जलो). K1 2.4.5 V1 Bo 5-9
Dn1. n4 Ds Ds. 2. 1. 1. 3 तृषा/रोगे; Das.
24 तृषावर्ते; T G2 2. 1. 3 पत्नीहरोगे; G1 पीतरोगे (for
शरीरं रोगे). — *) K2 उवरगंडविषेचके; K4 Ds1
Ds. 4. 8 'सूचिके; K5 Bs. 2 Das. 24 Ds 'सूचिके; V1
'चर्षिके; B2 'पूचिते; B1 Dn1. n4 Ds1 Ds. 5. 7 उवर-
(Ds. 1 'रे' षोड विपू' B1 'सूचि'; Dn1 'पूच'; Dn4
'सूचि'के; G1 उवरगंडविपूचिके; G2 'गंधविपूचिके.
— *) K4 V1 चित्रे; K5 भ्रिते; Bo. 2 Das Dn1 श्वित्र-
B1 श्वित्रि-; Das Ds भ्रिते (sic); Dn1 श्वित्रे; Ds. 1
चित्र- (for श्वित्रे). K5 कोष्ठे; Ds1 कुष्ठे (for कुष्ठे).
K5. 1 V1 Bo. 5-9 Das. 24 Dn1 n4 Ds Ds. 5. 1-9 T
G2. 2. 5 [5] अग्निदाहे (for अग्निदाहे). — *) M1 हिध्मा-
(for मिध्मा). G1 सिध्मापस्मारयोरपि च (sic). ☞ Cn:
सिध्मा, कासश्वासः । ☞

7 *) G1 चान्यानि (for चान्यानि). Ds1 om.
(hapl.) द्वंद्वानि. K1 Ds. 2 द्वंद्वानि यानि चान्यानि. — *)
K2. 1 Ds. 2 G2 प्राकृतानि; T G1 (by corr.) 2. 5 स्त्री-
(T2 सु; G2 स्त्री) कृतानि (for प्राकृत). — *) K1. 2. 4
अप्येषो; K5 एष वो; Ds. 1 T2 एषाम्; M1. 5-1
एषेषो (for एषोऽपि). K1. 2. 4. 1 Ds. 2 T2 अभिमन्यते;
Bo अभिमन्यते (for अभि). ☞ Cn: अभिमन्यते, अह-
मेव दुःखी रोगी चेति । ☞ — After 7¹², K5 V1 Bo.
5-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds. 2. 1. 1. 3 ins.:

753* तिर्गयोनिमहलेषु कदाचिदेवतास्यपि ।

[K5 च (for [अ]पि).]

— K2. 4 Ds. 2 om. 7¹². — *) K1 Ds. 2 अभिमन्यति (for
'मन्यति). K1 [अ]मीमानं (for 'नात्). — *) Ds
स्वकृतानि (for मुकु).

8 *) K1. 2. 4. 5 V1 Bo Dn1 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 2
G2 मुकुशस्तथा (for एकवासाश्च). K2. 1 Dn1 Ds1 च
दुर्वासा; Bo. 1-9 Das Ds1 Ds. 4. 1 चदुर्वासा; (Ds1 Ds

वीरधारणमाकाशे शयनं स्थानमेव च ।
इष्टकाप्रस्तरे चैव कण्टकप्रस्तरे तथा ॥ ९
भस्मप्रस्तरशायी च भूमिशय्यानुलेपनः ।
वीरस्थानाम्बुपङ्के च शयनं फलकेषु च ॥ १०
विविधामु च शय्यासु फलगृह्णान्वितोऽफलः ।
मुञ्जमेखलनम्रत्वं क्षौमकृष्णाजिनानि च ॥ ११

'सा); T G1. 2. 5 च दिग्वासा; M1. 5-7 चिरवासा; (for
च दुर्वासा). — *) G1 अयम् (sic) (for अयम्). M1.
5-7 अयःस्थंडिलशायिकः. — V1 reads 8¹² on marg.
— *) T G1 2. 5 M1. 5-7 तथामंडूकशायी च. ☞ Cn:
मण्डूकवत्पाणिपादं संकोच्य न्युञ्जः शोते इति मण्डूकशायी ॥
Cp: मण्डूकवत्पुच्छाशयः ॥ Cs: मण्डूकवत्पदा जलशायी । ☞
— *) K1. 2 वीरासनन (K2 'त'रस्तथा; K1 Ds. 2 G2
'रतस्तथा; B2 'गतास्तथा ☞ Ca. p: वीरासनं, चिरमुप-
विष्टेन स्थानम् । ☞

9 K1. 2. 4 om (hapl) 9. — *) K1 B1 वीरधा-
रणम्; Ds1 T2 G1 चिर'; D1 वीरा' (for चीर').
M1. 5-7 जलस्थितिरयाकाशे. ☞ Cn: आकाशे, निरावरण-
स्थाने ॥ Cs: अनावृत्तदेशः । ☞ — Ds1 om. 9¹². — *)
K1 Ds1 Ds. 2 इष्टिका- (for इष्टका). B2 'स्रस्तरे (for
प्रस्तरे). — *) B1 कंटकाप्रस्तरे; B2 कंटकप्रस्तरे; Das
कंटकप्र'; G1 कंडक' (for कण्टक'). B2 मंडूकप्रस्तरेषु च.

10 *) B1 प्रस्तार-; B2 'स्रस्तार-. — *) K5 Bo.
5-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 8 भूमिशय्यातलेषु च
(K5 Bo. 1 'ले पुनः); G1 चंद्र ** नुलेपनः. — *) B1
-पंके तु; Ds. 1 -पंकेषु (for -पङ्के च). K5 वीरस्थानं
तु पंके च; T G2 5 Ms. 1 'ने' (Ms. 1 'नो') तुपंके च.
☞ Ca p: वीरस्थानं, चिरमूर्ध्वतोऽवस्थानम् । ☞ — *)
K1. 2. 4 शयानः; M1. 5. 1 शयानं. Ds. 1 फलके तु (for
'केषु).

11 Ds reads 11 on marg. — *) K2 फलगृह्णा-
न्वितेफलः; K4 Bo. 5-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 8
'गृह्णान्वितस्तथा (K4 'लोफळे); K5 'गृह्णान्वितस्तथा;
Ds. 2 T1 G1. 2. 5 M1 5-7 'गृह्णा' (T1 G1. 2 'गृह्ण-'; G2
'गृह्णा'; M1. 5-7 'ग्रंथ्या' न्वितोफलः (T1 [before corr.]
'पि स; G1 'बलः'). ☞ Ca: फलगृह्णा, फलमोगेन ॥
Cn: फलाशा मुञ्जमेखलेति कौपीनवरत्वं लक्ष्यते । ☞ — *)
T2 मुञ्जि; G2 मुञ्च; M1 मुञ्ज (for मुञ्ज). K1
'मृगवृक्ष; Ds 'मृगवृक्ष'; Ds. 1 'मृगवृक्ष' (for 'मृगवृक्ष').
— *) K1 D1 क्षौम (for क्षौम). K5 'कृष्णाजिनस्य
(for 'वासि).

शार्णीवालपरीधानो व्याघ्रचर्मपरिच्छदः ।

मिहचर्मपरीधानः पट्टवासास्तथैव च ॥ १२

कीटकावसनश्चैव चीरवासास्तथैव च ।

वस्त्राणि चान्यानि बहून्यभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ १३

भोजनानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।

एकवस्त्रान्तराशित्वमेककालिकभोजनम् ॥ १४

चतुर्थाष्टमकालश्च षष्ठकालिक एव च ।

पट्टात्रभोजनश्चैव तथैवाष्टाहभोजनः ॥ १५

सप्तरात्रदशाहरो द्वादशाहार एव च ।

मासोपवासो मूलाशी फलाहारमन्यैव च ॥ १६

वायुमश्रोऽम्बुपिण्याकगोमयादन एव च ।

गोमूत्रभोजनश्चैव शाकपुष्पाद एव च ॥ १७

शैवालभोजनश्चैव तथाचामेन वर्तयन् ।

वर्तयन्शीर्णपर्णैश्च प्रकीर्णफलभोजनः ॥ १८

12 ") Ks Bs Das. as शार्णीवालः; Kt Ds. s शार्णी; Ds. 1 G1 शार्ण; T1 Gs शा (Gs श. गफाल (for शार्णीवाल). Das परिधानो; Ds परा; Ms पराधीनो (for परीधानो). Cn: वालेत्याविककम्बलो लक्ष्यते ॥ Cv: शार्णी 'सण्डु' इत्यपभ्रंशभावात् । बालः, बाला क्वत्तुगुल्मम् । C — ^b) K1 व्याघ्रचर्मपरिच्छदाः; T G1. s. s M1 s-1 'मोत्तरच्छदः'. — After 12, Ks V1 Bo. s-s Das. as Dn1. n1 Ds Ds. s. s Cs. n editions ins.:

751* फलकं परिधानश्च तथा कण्टकवस्त्रकृत् ।

[Ks V1 Bo. 1 Das. as Dn1 Ds1 Ds. s कटक- (Bt 'क'); Bs कटकं (for फलकं). Ks B1 (marg.) परिधानं. Cn: फलकं, भूजं वगैरि निषिद्धकाणं वा । C — ^b) Bs फलकः; Das Cap कटक- (for कण्टक-). Cn: कण्टकवस्त्रं शास्त्र-व्यातिष्ठजम् । कटकेति पाठे, तुल्यमयः कटः । C]

13 Ks om. (hapl.) 13^{ab}; Dn1 reads it on marg. — ^a) Ks कीटकीवसनश्च; K1 Bs Da. s G1 कीटिका; D1 कटका (for कीटिका). Dn1 तथा पाठः जवापाशः; T G1. s. s कीटकापांमवसनश्च. Cn: कीटकावसनः, कौशेयवस्त्रः ॥ Cn: पट्टसूत्रजवस्त्रः । C — ^b) Dn1 कीटकावसनस्तथा (= 13^a); M1. s-1 दमैचीरीत्र- (Ms 'रात्रु') तल्लया. — ^d) K1 Ds2 Da. s. 1. s [ज]मिम-न्येत (for 'न्यति'). K1. 2. 1 Ds2 Da. s. 1. s (marg. as in text) बुद्धिमान् (for [ज]ु). — After 13, M1. s-1 read 25^{ab} for the first time, repeating the same in its proper place.

14 M1. s-1 om. 14^{ab}. — ^b) G1. s रत्नानि (for रत्नानि). — ^a) Ks. 1 V1 Bo. s. s. s Das. as Dn1. n1 Ds1 Ds. s. s एकरात्रांतराशित्वम्; B1 Da. 1 एकरात्रांतराशी च (Bt 'वाशित्वम्'). Cn: एकवस्त्रं अन्तरं मध्यं यथा भवति तथा बोध्याति, एकाहान्तरिताशित्वमित्यर्थः । C — ^d) K1. 2. 1. 1 Da. s एकमेकांशः (K1 Da. s 'च' भोजनं (K1. 2. 1. 1 'च'); Da. 1 तथैकांतरभो; Ds (by corr.)

एकमेकसनो; T G1. s. s M1. s-1 एकमेकाहुभो.

15 ") Das काले; Ds. 1 कालः; Ds कालाश्च (for कालश्च). Ks Bs चतुर्थाष्टककालश्च. — ^b) Ds. 1 कालः कम्; G1 कालक (for कालिक). — ^c) Ds. 1 भोजनं. — ^d) K1 Da. s तथा सप्ताहभोजनः (K1 'ता'); Ds. 1 तथा चाष्टाह Ds 'ष्टम' भोजनः.

16 ") Ds. 1 G1 सप्तरात्रं. Cn: दशाहारो, दशा- द्वादहारः । एको द्वाकारो लुप्तः । दशाहेन द्वादहारो यत्केत्यर्थः । C — ^b) Ks V1 Bo. s-s Das. as Dn1. n1 Ds Ds. s. s द्वादशाहिकभोजनः; Ds. 1 'द्विक एव च. — After 16^{ab}, K1 reads 17^a. Ks. 1 Gs om. (hapl.) 16^{ab}. Ds. 1 om (hapl.) 16^a-17^a. T1 Gs om. 16^a-24^a. — ^d) Ds फलहारम्; T1 G1 M1. s-1 जला (for फला).

17 Ds. 1 om 17^{ab}; T1 Gs om. 17 (for both, cf. v. l. 16). — ^a) G1 वाय- (for वायु). K1 Da. s मशश्च; Bs Das as पिण्याकी (for पिण्याक). — ^b) Ks गोमयादन (sic); K1 'गोदनम्'; T1 'वादाद'; G1 'वादव'; Gs 'वादान'; Gs 'वाहार (for 'वादन). Ks Bo. s-s Das. as Dn1. n1 Ds Ds. s. s दधिगोमय/ Ks 'पम' भोजनः; V1 दधिगोमयाद एव च (hypermetris); M1. s-1 गोमये दारुपेषणं. — Ds om. (hapl.) 17^{ab}. K1 reads 17^a after 16^{ab}. — ^c) M1 भोजनं (for 'नश्च). — ^d) K1. 2. 1 शाकपुष्पाद (Ks 'क'); Ks शाक पुष्पाद; Bs. s Das. as Da. 1 G1 काशपुष्पाद (for शाक).

18 T1 Gs om 18 (cf. v. l. 16). G1 om. (hapl.) 18-20. V1 reads 18 on marg. — ^a) K1. 2. 1 Bs Da. s शैवाल. K1 भोजनाश्च; M1 भोजनं. — ^b) K1 Das Ds1 वर्तयेत् (for 'वय'). Cn. p: जाचामेन, भक्तमण्डेन (Amara: 2. 9. 49) । C — ^c) Ks. s. s Das कीटपमैश्च; T1 Gs. s M1 जीने (for 'जीने'). — ^d) Ks प्रकीर्ण; M1. s-1 प्रसीर्ण- (for प्रकीर्ण). Da. 1 भोजनै.

12. 292, 19]
12. 292, 19]
12. 292, 19]

विविधानि च कृच्छ्राणि सेवते सुखकाङ्क्षया ।
चान्द्रायणानि विविधलिङ्गानि विविधानि च ॥ १९
चातुराश्रम्यपन्यानामाश्रयत्याश्रमानपि ।
उपासीनश्च पाषण्डान्गुहाः शैलास्तथैव च ॥ २०
विविक्ताश्च शिलाछायास्तथा प्रस्रवणानि च ।
विविधानि च जप्यानि विविधानि व्रतानि च ॥ २१
नियमान्सुविचित्रांश्च विविधानि तपांसि च ।

यज्ञांश्च विविधाकारान्विधींश्च विविधांस्तथा ॥ २२
वणिकपथं द्विजक्षत्रं वैश्यशूद्रं तथैव च ।
दानं च विविधाकारं दीनान्वकृपणेष्वपि ॥ २३
अभिमन्यत्यसंबोधात्तथैव त्रिविधान्गुणान् ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव धर्माथौ काम एव च ।
प्रकृत्यात्मानमेवात्मा एवं प्रविभजत्युत ॥ २४
स्वधाकारवपङ्करोः सौहाकारनमस्क्रियाः ।

19 T₁ G₈ om. 19 (cf. v. l. 16). G₁ om. 19 (cf. v. l. 18). —^a) D₈ corrupt. D₈ 1 विचित्राणि (for च कृच्छ्राणि). —^b) D₈ 2 D₈ सेवते. K₈ V₁ Bo. 8-8 Das. 24 D₁ 1 D₈ D₈ 3 T₁ विद्वि T₂ फल कांक्षया (for सुख). —^c) K₈ चन्द्रायणानि. —^d) C₈ लिङ्गानि, आश्रमलिङ्गानि कथावधारणादीनि । C₈

20 T₁ G₈ om. 20 (cf. v. l. 16). G₁ om. 20 (cf. v. l. 18). —^a) K₈ 4 G₈ चातुराश्रम (K₈ 'स्य' पंथा-नम्. —^b) D₈ 1 आश्रयेत (for 'यति'). K₁ 8.1 D₈ 8 G₈ आश्रयानपि (K₁ 'जि चः' K₈ 'यपि'); K₈ 4 'मांस्त्रयाः' Das. 24 'मादपि'; D₁ 1 D₈ D₈ 2 3 अप-यानमपि; T₂ G₈ आश्रमाणि च (for 'नपि'). —^c) D₈ 1 उपासतश्च (for 'सीनश्च'). K₁ 2 पाषांडान्; T₂ G₈ 3 पाषाणान् (for पाषण्डान्). K₈ V₁ Bo. 8-8 Das. 24 D₁ 1 D₈ D₈ 2 3 उपाश्रमानव्यपारान्; D₈ 1 युप-पातक परान् (sic). C₈ (reading उपाश्रमान्): पाशुपतपाश्वरात्रायुकदीक्षायोगान् । C₈ —^d) K₇ D₈ 9 गुहाशीलांस; D₈ 1 G₈ M₈ गुहाशैलास् (for गुहाः शै-लास्). K₈ शैलस्; K₄ शैलास् (for शैलांस). K₈ V₁ Bo. 8-8 Das. 24 D₁ 1 D₈ D₈ 2 3 पाषण्डान्विवि-धान (K₈ 'न्य' पि).

21 T₁ G₈ om. 21 (cf. v. l. 16). —^a) K₇ D₈ शिलाछायाः; G₁ 'स्थायास्' (for 'छायास्'). —^b) K₈ 8.1 V₁ B₈ D₈ 2 3 8 प्रस्रवणानि (for प्रस्र). — After 21^{ab}, K₈ Bo. 8-8 Das. 24 D₁ 1 D₈ D₈ 2 3 8 ins.:

753* पुलिनानि विविक्तानि विविक्तानि वनानि च ।
देवस्थानानि दुष्पणानि विविक्तानि सरांसि च ।
विविक्ताश्चापि शैलानां गुहा गृहनिमोपमाः ।

[Das om. lines 1-2. — (L. 1) D₈ 1 विचित्राणि (for the first विविक्तानि). B₈ om. (hapl.) the second विविक्तानि. — (L. 3) B₈ (marg.) विविधाश्चैव (for 'काश्चापि'). K₈ Das गुहा (for गुहा). C₈ Gn: गृहेषु ये निवाः, नितरां मान्ति ते, दिव्यगृहोपमा इत्यर्थः । C₈]

— V₁ reads 21^{cd} on marg. —^a) Das. 24 D₁ 1 D₈ D₈ 2 3 M₁ 8.8 विविक्तानि (for 'धानि'). —^d) K₈ Bo. 8-8 Das. 24 D₁ 1 D₈ D₈ 2 3 G₈ व्रतानि विवि-धानि (by transp.).

22 T₁ G₈ om. 22 (cf. v. l. 16). —^a) K₈ V₁ B₈ 1.8 Das. 24 D₁ 1 D₈ D₈ 2 3 विविधांश्चापि; K₇ D₈ 8.1 8 च विचित्रांश्च; Bo विषयांश्चापि; B₈ (marg.) विविधांश्चैव (for सुविचित्रांश्च). —^b) V₁ तपांसि विवि-धान्यपि. —^c) T₂ यज्ञांश्च विविधान्कृत्स्नांश्च; G₁ यज्ञाश्च विविधाकाराश्च. —^d) K₁ D₈ 1 विधीश्च; T₂ G₁ 8 चिकी-र्षन् (for विधींश्च). D₈ 1 D₈ M₇ विविधास्. B₈ (marg. as in text) अपि (for तथा). V₁ B₈ विविधाश्च विधी-स्तथा.

23 T₁ G₈ om. 23 (cf. v. l. 16). —^a) K₈ 1 Bo. 1-8 M₁ 8.8 द्विजक्षत्रं; Das D₁ 1 D₈ 1 द्विजं क्षत्रं; T₂ G₈ द्विजक्षत्र- (for 'क्षत्रं'). —^b) K₇ D₈ 9 वैश्यशूद्रौ; D₁ 1 D₈ G₈ 'शूद्रांस; D₈ D₈ 2 3 'शूद्रास्; D₈ 1 T₂ G₁ 8 M₈ वैश्यं शूद्रं. —^c) K₈ D₈ 1 G₁ विविधाकारां (G₁ 'रान्'). —^d) K₈ V₁ Bo. 8-8 Das. 24 D₁ 1 D₈ D₈ 2 3 कृपणादिषु; T₂ G₈ 'जेषु च (for 'जेष्वपि).

24 T₁ G₈ om. 24^{abcd} (cf. v. l. 16). —^a) K₁ 1 अभिमन्यभ्यः K₇ 'त' संबोधात्; D₈ 'त' संरोधात्. —^b) Bo तत्र (for तथा). D₈ त्रिगुणान् (for त्रिविधान्). —^c) K₇ D₈ 9 M₈ काममेव (for काम एव). — T G₁ 8.8 read 24^{cd} after 26. —^d) K₁ 2 4 प्रकृत्यात्मैव चारामानं; G₈ 'रमान एवात्मा. —^e) D₈ 1 G₈ प्रवि-भजत्युत.

25 ^a) K₁ 3 V₁ स्वाहाकार- (for स्वधा'). K₁ 3 वपङ्कुर-; D₈ 'कारः; T G₁ 8.8 'कारान् (for 'कारौ'). —^b) K₁ 3 स्वधाकार-; T G₁ 8.8 स्वाहाकारान् (for 'कार'). K₈ 1 V₁ Bo D₁ 1 D₈ D₈ 2 3 8 G₈ नमस्क्रियाः; B₈ 1.8 Das. 24 'स्क्रिये; D₇ 'स्कृतान्; T₁ G₁ 8 'स्क्रियौ

याजनाध्यापनं दानं तथैवाहुः प्रतिग्रहम् ।
 यजनाध्ययने चैव यच्चान्यदपि किञ्चन ॥ २५
 जन्ममृत्युविवादे च तथा विशमनेऽपि च ।
 शुभाशुभमयं सर्वमेतदाहुः क्रियापथम् ॥ २६
 प्रकृतिः कुरुते देवी महाप्रलयमेव च ।
 दिवसान्ते गुणानेतानभ्येत्यैकोवतिष्ठति ॥ २७

(for 'स्त्रियाः'). —^a) Ds om. from याजना up to मृत्यु (in 25^a). K1.2.4 G2 Mr या K2 य जनाध्यापने; Ks Bs.1 Das.aa य/ Ks या जनाध्ययने; V1 T G2 स यजनाध्ययने; Ds.1 G1 यजनाध्यापनं. —^d) T2 G2 [अ]हं; G1 हि (for [आ]हुः). Ds1 प्रदक्षिणं (for प्रतिग्रहम्). — M1.2-1 read 25^a for the first time after 13. —^e) K1 s Das Ds2 Ds.1 याजनाध्ययने; V1 Bs.1 Dn1 T G1.2 s M1 2-1 (last four first time) या/ Dn1 G1 य/ जनाध्यापने. — 25^a-26^a is damaged in Br. —^f) K1 s तथा (for यच्च). Ks किञ्च नः. G1 यथादपि कथंचन (s/o); M1.2-1 (all first time) यथाभ्युपजीवति.

26 Ds om. up to मृत्यु (s/o v l 25). 26^a is damaged in Br. T G1.2.3 transp. 26^a and 26^d. —^a) Bs.2 (marg.) Ds.aa विवादे; Ds.1 G2 M1.2-1 विवादे (for -विवादे). —^b) Cn: विशमने, संग्रामे । Cn: —^c) G1 शुभाशुभमयं; M1.2-1 मयं (for 'मयं'). K1 सर्वे (for सर्वम्). —^d) K1 s एतम् (for एतद्). T G1.2 s क्रियाकर्म (for 'पथम्'). — After 26, T G1.2.3 read 24^a.

27^a) T G1.2.3 प्रकृतौ (G2 'ति'). Ks corrupt; Ds.2.3 देवी; T1 G2 देहे; T2 G2 देहो; G1 देवो (for देवी). —^b) Ks.1 V1 Bo.2-3 Das.aa Dn1 na Das Ds.2.3 मयं; Ds2 Ds.1 मयं; T G1.2 s महत् (for महा-). Ds.2 प्रलय (for -प्रलयम्). —^d) K1 corrupt; Ks अथैकोवतिष्ठति; Ks Bs Ds.1 अथैकोवतिष्ठते; K2 'एकैवतिष्ठते; Ds2 'एकैको वतिष्ठते; Ds.2 अथैकोवतिष्ठते; Ds 'अथैकोवतिष्ठति; T G1.2.3 Mr आवृत्तेको (G2 'एकैको'; Mr 'एकैकावतिष्ठते (Mr 'ति'); G2 अथैकोवतिष्ठते; M1.2.3 'एकैकावतिष्ठति.

28 Br om. (1 hapl.) 28^a. —^b) Ks तत्तत्काले; V1 Bo.2.3.3 Das.aa Dn1 na Ds Ds.2.3 G2 M1.2-1 तत्तत्काले (for तत्कालेन). — Das om. 28^a. —^c) Ks G2 एवा; T1 G1.2.3 M1.2-1 एव (for एवो). Ks Bs Dn1 na Ds Ds.2.3 पूर्व; K2 Ds.2.3 कृत्स्नं;

रश्मिज्वालमिवादिह्यस्मत्कालेन नियच्छति ।
 एवमेवोऽमरुन्मयं क्रीडायेममिमन्यते ॥ २८
 आत्मरूपगुणानेतान्विविधान्मुदयप्रियाण ।
 एवमेव विकृताणः मगोऽन्यकर्मणा ॥ २९
 क्रियाक्रियापथे रक्तन्निगुलन्निगुणानिगः ।
 क्रियाक्रियापथोपेतमनथा तदिनि मन्यते ॥ ३०

G1 सर्वान् (for सर्वे). —^d) T2 G2 M1.2-1 'एवमेव' (for क्रीडायेम्). K2 Ds.2 अमरुन्मयं; Dn1 इति मन्यते (for 'अमिम').

29^a) Ks T2 Mr आत्मा रूप; Ds1 दिव्यानि (for आत्मरूप). —^c) Gs एव (for एवम्). K1 s एवे; Ks s V1 Bo.2 Das.aa Dn1 na Ds Ds.2.3 एवो; K2 Bo Ds.2 T G1.2 एवो; Ds.1 एवेत् (for एव). K1.2.4 Ds1 विकृताणाः; V1 Bs.2 'वर्णाः; Bs (marg.) 'वर्णान्. —^d) Bs मगोः (for मगं) Ks कर्मणे; Ks V1 Bo.2-3 Dn1 Ds (before corr.) अमिणी; Dn2 Ds Ds.2 (by corr.) 'अमिणी (Dn2 'जी; Ds 'ज); Das.aa Ds.1 कर्मणा; T G1.2.3 M1.2-1 'नि (for 'जी).

30 Gs reads 30^a twice. —^a) Ks Bo.2-3 Das.aa Dn1 na Ds Ds.2.3 क्रिया क्रिया (for क्रियाक्रिया). G2 (first time) कर्म; G2 (second time) एवो (for एवे). Ks.4 सकृत्; Ks Bs.1 Das.aa एवो; Bs (marg.) रक्तं; Dn1 कर्म; G2 (second time) [ह] ऐतत्; Ms युक्तम् (for रक्तम्). —^b) Ks Ds1 Ds G2 (first time) त्रिगुणान्; Ks V1 Bs.2 Das.aa Ds2 Ds 'जान्; Dn1 'जो (for 'जत्). Ks V1 Bo.2-3 Das Dn1 na Ds Ds.2.3.3 त्रिगुणादिरः (Bs 'व); Ds1 'विकारः; T1 G1.2.3 'विकारः; T2 'गतिः (for 'तिगः). —^c) K1 s V1 Bo.2-3 Das.aa Dn1 na Ds Ds.2.3 क्रिया (' the first क्रिया). K1 s एवोपेतं; Ks एवोपेतम् (for एवोपेतम्). —^d) Ks [अ]मन्यते. T G2 स तदा तममिमन्यते; G1.2 Mr तदा (Mr 'जा) तदपि. — After 30, K1.2.3.3 V1 Bo.2-3 Das.aa Dn1 na Ds Ds.2.3-3 editions ins:

756* प्रकृता सर्वमेवेदं जगदन्वीकृतं विनो ।
 रजसा तमसा चैव व्याप्तं सर्वमनेकदा ।

[(L 1) K1.2.3 (ए)त् (for [ए]दं). K1 अन्वीकृतं; Ds 'दो' (for 'दो'). Ks Ds.1 एवो; Bs विनो (for विनो). — (L 2) Ks प्राप्ते (for व्याप्ते). Ks अनेकदा (for 'कदा).]

C 12 17297
B 12 1243-15
A 12 359 38

एवं द्वंद्वान्यथैतानि वर्तन्ते मम नित्यशः ।
समैवैतानि जायन्ते बाधन्ते तानि मामिति ॥ ३१
निर्म्मतव्यान्यथैतानि सर्वाणीति नराधिर ।
मन्यतेऽयं ह्यबुद्धित्वात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ ३२
भोक्तव्यानि मयैतानि देवलोक्तगतेन वै ।
इहैव चैनं भोक्ष्यामि शुभाशुभफलोदयम् ॥ ३३
सुखमेव च कर्तव्यं सकृन्कृत्वा सुखं मम ।

31 * T₁ G₁ 3 s M₁ 1-1 मम; T₁ महु (for एवं)
K₁ Bo. 1. 1 (marg.) 2 D₁ 1 D₁ 1 अतीतानि (for मयै)
— G₁ om (hapl.) 3¹-32¹. — ¹ T₁ G₁ 3 वर्तन्ते.
T G₁ 3 M₁ 1-1 मयि (for मम). K₁ B₁ D₁ 1 G₁
समं G₁ मम/वर्तन्ति नित्यशः; V₁ B₁ 1-3 D₁ 1 D₁
na D₁ D₁ 3 s समा; V₁ B₁ 'म'वर्तन्ति नि'. — T G₁ 3
om. 31¹. — ² K₁ समैवैतानि; K₁ 3 B₁ समैव तानि;
K₁ समैवैतानि; D₁ मम वै तानि; D₁ 1 समैतानि च;
D₁ मम चैतानि (for समैवैतानि). V₁ om from वर्तन्ते
up to सेवनाद् (in 12 293. 11¹). K₁ जायन्त; K₁
D₁ जायन्त (for जायन्ते). — ³ K₁ 1 B₁ D₁ 1 na
D₁ D₁ 3 s 3 चावन्ते; B₁ चावन्ते (sic); D₁ lacuna;
G₁ बाधान्ते (sic) (for बाधन्ते). K₁ 2. 4. 7 अपि (for
इति). K₁ D₁ 3 बाधन्तेतानि मामपि (K₁ 'मिति').

32 V₁ om 32; G₁ om. 32¹ (for both, cf. v. l. 31). — ¹ K₁ निर्म्मतव्यानि; D₁ 1 1 निव'; G₁
निवन्तानि (for निर्म्मतव्यानि). T₁ [अ]धीतानि (for
[अ]धै'). K₁ 4 विधीयमान्यथैतानि — ² G₁ सर्वाणि
च (for 'जीनि'). — ³ K₁ D₁ 1 मन्वन्ते; B₁ (marg.)
D₁ T G₁ 3 s M₁ 1-1 मन्वति. Instead of ह्यबुद्धित्वा-
त्तथैव सु, D₁ 1 reads 34¹, repeating the same in its
proper place. K₁ B₁ 1 D₁ 1 D₁ 1 D₁ 1 D₁ 1 D₁ 1 D₁ 1
M₁ 1-1 ह्य. K₁ D₁ 3 3 अ)बुद्धित्वात्.

33 V₁ om. 33 (cf. v. l. 31). — ¹ D₁ 1
***वानि; D₁ गोष्ठवानि (for भोक्त'). K₁ तथैतानि
(for मयै'). — ² D₁ G₁ चैव; G₁ चैतद्; M₁
चैवं (for चैनं). — ³ D₁ फलोदये.

34 V₁ om. 34 (cf. v. l. 31). For the first
occurrence of 34¹ in D₁ 1, cf. v. l. 32. — ¹ D₁ T G₁
3 s M₁ 1-1 पुण्यम् (for सुखम्). D₁ 1 D₁ 1 एव (for एव).
K₁ Bo. 1. 1 D₁ 1 D₁ 1 D₁ 1 D₁ 1 D₁ 1 D₁ 1 D₁ 1 D₁ 1
3 s G₁ सु (for च). — ² B₁ (orig.) महत्कृत्वा; B₁
(marg.) सुखं; D₁ महत्कृत्वा च; T G₁ 3 s महत्कृत्वा सु;

यावदन्तं च मे सौख्यं जात्यां जात्यां भविष्यति ॥ ३४
भविष्यति च मे दुःखं कृतेनेहाप्यनन्तकम् ।
महदुःखं हि मानुष्यं निरये चापि मज्जनम् ॥ ३५
निरयाच्चापि मानुष्यं कालेनैष्याम्यहं पुनः ।
मनुष्यत्वाच्च देवत्वं देवत्वात्पौरुषं पुनः ।
मनुष्यत्वाच्च निरयं पर्यायेणोपगच्छति ॥ ३६
य एवं वेत्ति वै नित्यं निरात्मात्मगुणैर्वृतः ।

M₁ 1-1 महत्कृत्वा च (for महत्कृत्वा). D₁ 1 समं (for
मम). G₁ महत्कृत्वा सुखमेवते. — After 34¹, K₁
D₁ 3 ins :

757* सुखार्थं च तज्जुःखं सुखदुःखविपर्ययम् ।

[K₁ लज्जते (for च लज्जेद्).]

— ¹ D₁ यच्छेद् (for यावद्-). K₁ 1-अन्ते च; K₁ D₁ 3
अन्तस्य; D₁ 1-दत्तं च; T₁ G₁ 3 s दानस्य; T₁ जार्तस्य
(for -अन्तं च). K₁ 2. 4 वै (for मे). — ² K₁ जात्या
जात्यं; D₁ 1 जात्या **; T₁ G₁ 3 जात्यां (G₁ 'त्वा') मम
(for जात्यां जात्यां).

35 V₁ om. 35 (cf. v. l. 31). — ¹ K₁ Bo. 1. 1
(marg.) D₁ 1 1 D₁ 1 न (for च). D₁ 1 दुःखे (for
दुःखं). — ² K₁ 2. 4 G₁ [अ]न्तरं (for [अ]नन्तकम्).
D₁ 1 कृते मे वाप्यनन्तकं. — ³ K₁ Bo. 1. 1 D₁ 1 1 D₁
D₁ 1 सुखदुःखे (D₁ 1 'खं'); B₁ (marg.) सुखे दुःखे; G₁
M₁ 1-1 मम दुःखं (for महदुःखं). B₁ (marg. as in text)
G₁ 3 च (for हि). G₁ मनुष्यं; M₁ 1-1 मानुष्ये.
— K₁ om. 35¹-36¹. D₁ 1 om. (hapl.) 35¹-36¹.

36 V₁ om. 36 (cf. v. l. 31). K₁ om. 36¹; D₁
om. 36¹ (for both, cf. v. l. 35). — ¹ K₁ 4
निरयम् (for 'याच्'). — ² K₁ 4 कालेनेहामि (sic);
B₁ D₁ 1 T G₁ 3 काले नेष्ट्यामि; G₁ कालयेष्यामि (sic);
G₁ काले नेच्छामि (for कालेनेष्यामि). — ³ K₁ D₁
T G₁ 3 मानुष्यं (G₁ 'ष'स्वाच्. — K₁ D₁ 3 om. 36¹.
— ⁴ K₁ M₁ देवतात् (for 'स्वात्'). D₁ 1 मानुषं (for
पौरुषं). — ⁵ K₁ 2. 4 G₁ मानुष्यत्वाच् (K₁ 'ख');
D₁ 1 T G₁ 3 मानुषत्वाच्. — ⁶ K₁ परयेव (sic);
K₁ पर्यायेन; D₁ 1 पर्यायेण (for पर्यायं). K₁ D₁ 3 [ए]व
गच्छति; D₁ 1 [अ]भितं (for [उ]पतं). — After 36,
K₁ D₁ 3 ins :

758* एवं पर्यायसो दुःखं पुनरेष्याम्यहं सुखम् ।

37 V₁ om. 37 (cf. v. l. 31). — ¹ K₁ 4 T₁

तेन देवमनुष्येषु निरये चोपपद्यते ॥ ३७
ममत्वेनावृतो नित्यं तत्रैव परिवर्तते ।
सर्गकोटिसहस्राणि मरणान्तामु मूर्तिषु ॥ ३८
य एवं कुरुते कर्म शुभाशुमफलान्मकम् ।
स एव फलमश्नाति त्रिषु लोकेषु मूर्तिमान् ॥ ३९
प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुमफलान्मकम् ।
प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा ॥ ४०
तिर्यग्योनौ मनुष्यत्वे देवलोकं तथैव च ।

त्रीणि स्थानानि चैतानि ज्ञानीयान्प्राकृतानि ह ॥ ४१
अलिङ्गां प्रकृतिं स्वाङ्गुर्निर्झरनुमिमीमहे ।
तथैव पौरुषं लिङ्गमनुमानादि पश्यति ॥ ४२
स लिङ्गान्तरमासाद्य प्राकृतं लिङ्गमवगमम् ।
व्रणद्वाराण्यधिष्ठाय कर्माध्यात्मनि मन्यते ॥ ४३
श्रोत्रादीनि तु सर्वाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
वागादीनि प्रवर्तन्ते गुणेष्वेव गुणैः सह ।
अहमेतानि वै कुर्वन्ममैतानीन्द्रियाणि च ॥ ४४

C. 12. 292. 2
B. 72. 292. 2, 93
E. 12. 292. 93

G₁ s यदेवं; K₂ ये देवं; K₁ य एवं; D₁ यदैव;
T₁ G₁ यदेव (for य एवं); K₁ B₁ s-; D₁ as Dn₁
na Ds Ds s s G₁ नित्यं वै (hy transp.); —^a G₁
नरात्मा (for निरात्मा); G₁ न गुणैः; C₁ (gl) s;
रजप्रभृत्यामोपचायकै) Cn (gl) s; चेतन्यमपचायकैः
[आत्मगुणैः/ as in text]; D₁ T₁ G₁ M₁ रूतं (for
वृत्त); ☞ Cn: निरात्मा, निस्वरूपश्चिदात्मविशिष्टो देहे-
न्द्रियादिर्मातृ ॥ C₁: निर्गुणः आत्मा निवामको यस्य स
निरात्मा । ☞ —^a D₁ न च (for तेन); —^a K₁
Ds s s निरयं (for निरये); K₁ Ds s न; D₁ वा
(for च).

38 V₁ om 38 (cf. v. l. 31). —^a K₁ Das as
ममत्वं न (for 'तेन'). —^b D₁ तत्रैव प्रतिपद्यते. —^c
K₁ s s s Ds s सर्गकोटी. K₁ om. टिप्पणाणि. —^d
K₁ मरणान्तासु; K₁ मरणान्तासु (for मरणान्तासु). T
G₁ s s M₁ s-1 योन्यु (for मूर्त्यु).

39 V₁ om 39 (cf. v. l. 31). —^a K₁ s एव
(for एवं). —^b D₁ कर्मात्मिकं. — D₁ om (hapl.)
39^a-40^b. —^c B₁ Dn₁ na Ds Ds s s T₁ M₁ s-1
एवं (for एव). K₁ आश्रय; Das as Dn₁ na Ds
Ds s s आश्रयति (for अश्नाति). —^d G₁ om.
(hapl.) लोकेषु. Ds om. (hapl.) from मूर्ति up to
लोकेषु in (40^a).

40 V₁ om. 40 (cf. v. l. 31). Ds om. up to मूर्ति;
D₁ om. 40^a (for both, cf. v. l. 39). K₁ T₁ om
(hapl.) 40^a. —^a K₁ s प्रकृतेः (for प्रकृतिः). D₁
पुरुषे; Ds कियते (for कुरुते). G₁ धर्म (for कर्म).
—^b K₁ s-4 फलोदयं (for फलान्मकम्). —^c K₁ स
प्रकृतिश्च (hypermetris). G₁ तदाश्नाति; M₁ s-1 तदा
(for तद्). —^d K₁ मूर्तिमान्; D₁ s s G₁ कामर्ग
(D₁ 'ग'); G₁ कामगा (for कामगा).

41 41^a = 12. 293. 2^a. V₁ om. 41 (cf. v. l.

31). —^a K₁ B₁ s-1 Das as Dn₁ na Ds Ds s
s s G₁ M₁ s-1 योन्यु; K₁ D₁ योन्यु; D₁ योन्यु
(for योन्यु); K₁ Das Dn₁ na Ds s G₁ मनुष्यत्वं; Das
मनुष्यत्वं (for मनुष्यत्वे). —^b G₁ वा (for च).
—^c K₁ प्रकृतानि; K₁ प्रकृतानि (for प्राकृतानि).
K₁ s B₁ हि; B₁ D₁ T₁ G₁ s च; D₁ तु (for ह).

42 V₁ om 42 (cf. v. l. 31). G₁ om 42^a-43^b.
—^a G₁ अलिङ्गं (for अलिङ्ग); K₁ s s B₁ (marg.
as in text) D₁ प्रातर; Das T G₁ s s M₁ s-1
चाहुर (for आहुर). D₁ s अलिङ्गाप्रकृतिस्थानु ☞ Cn:
अलिङ्गं, नित्यानुमेयां, न तु तद्वत्प्रकृतिप्रत्यक्षम् । Cp:
अलिङ्गं, व्यक्तधर्मरहितम् ॥ C₁: प्रत्यक्षेण नोपलभ्यमानं अत्र
आह अलिङ्गमिति । C₂: अलिङ्गं, जनीन्द्रियवस्तु दृश्य-
विह्वलितम् । ☞ —^b B₁ अनुमानमीयते (for 'महे').
K₁ D₁ s s लिङ्गोत्तमानुमेयते — Das om. from 42^a
up to the end of this adhy. —^c K₁ पुरुषं (for
पौरुष). ☞ C₂: पौरुषं, जीवसंज्ञितं, अवागच्छावर्षं
लिङ्गम् । ☞ —^d K₁ B₁ s s-1 Das Dn₁ na Ds
Ds s s G₁ M₁ s-1 मन्वते; Ds लङ्घते; D₁ T G₁ s
मन्वते (for पश्यति).

43 V₁ om. 43 (cf. v. l. 31). Das om. 43;
G₁ om. 43^a (for both, cf. v. l. 42). —^a ☞ Cn:
लिङ्गान्तरं, पुरुषकम् । ☞ —^b K₁ G₁ प्रकृतं; G₁
प्रकृति (for प्राकृतं). K₁ D₁ s M₁ s-1 अवगच्छ. —^c
K₁ Ds T₁ G₁ s प्राणद्वाराणि (for वनं). K₁ G₁
व्रणद्वारान्यधिष्ठाय. —^d K₁ s s s B₁ s-1 Das Dn₁
na Ds Ds s s G₁ कर्माध्यात्मनि (for कर्माध्या). D₁ T
G₁ s s M₁ s-1 पश्यति (for मन्वते).

44 V₁ Das om. 44 (cf. v. l. 31, 42). —^a
K₁ s s Ds s च (for तु). —^b K₁ B₁ s-1 Dn₁ na
Ds Ds s s G₁ [च] (for च). — Ds om. (hapl.)
44^a. —^c Das पुण्येषु (for गुणेषु). K₁ s M₁ s-1

12. 113/3
12. 292(12. 10)
12. 292, 92

निरिन्द्रियोऽभिमन्येत व्रणवानस्मि निव्रणे ।

अलिङ्गो लिङ्गमात्मानमकालः कालमात्मनः ॥ ४५

अमत्त्वं सत्त्वमात्मानमतत्त्वं तत्त्वमात्मनः ।

अमृत्युर्मृत्युमात्मानमचरश्चरमात्मनः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विनवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

[अ]यः Ks Bo s-s Das Dn1 Ds s s [इ]हः Dn1 [इ]व (for [ए]व). — ^a) Ks. s अपमेवानि (sic) (for अह). Ks Ds s कुर्वे; Dn1. n4 Ds Ds. s s सर्वे; M1. s कर्म; M1. s कुर्मि (for कुर्वन्). — ^a) Ks समेतानि; Dn1. n4 Ds Ds. s s मदेव; Ds1 मयैवान् (for समेतानि). Ks. r Bs s (marg. as in text) Dn1. n4 Ds Ds. s s Ts ह; B1 [अ]पि; M1. s-r तु (for च).

45 V1 Das om. 45 (cf. v. l. 31, 42). — ^a) Ks निरिन्द्रियो. Ks [s]ति मन्वेत; Ks Bo. s-s Das Dn1. n4 Ds Ds. s s हि मन्वेत (for अभिम). — ^b) Ds1 ब्रह्मवान् (hypermetris); Gs प्राणवान् (for ब्रह्म). Ks निव्रणः; Ds1 नवणः; Gs निर्धुनः (for निर्धनः). — ^c) Gs Cu: अलिङ्गः, लिङ्गादन्वः । Gs om. (hapl.) 45^a-48^a. — ^d) T1 अकालं (for अकालः). Ks Bs (marg. as in text) Ds. s अगतिर्गतिमात्मनः; Ds अनुद्विप्रोभिमन्यते.

46 V1 Das Gs om. 46 (cf. v. l. 31, 42, 45). K1 G1 om. (hapl.) 46^a-48^b. — ^a) Br-s Das T1 (by corr.) s Gs s M1 अतरवः; T1 (before corr.) अतरवस् (for अतरवं). T1 (before corr.) तरवस् (for तरवं). Ks अतरवामस्वमात्मानम्; Ds अतस्वास्वत्; Ds1 अमवो भव आत्मानम्. — Ds1 reads 46^a-47^a twice. — ^b) Ks Ba. s Das T Gs. s अतरवस्; M1. s-r 'द्वयस् (for अतरवं). M1 तरवस् (for तरवं). Ks असर्गः सर्गमात्मनः; Ks Bs Da. r. s अमवोभवः; Ds अमृत्यु** मात्मनः. — Ks. s Ds om. (hapl.) 46^a-47^b. Bs om. (hapl.) 46^a. — ^c) Ks सृत्युर (for सृत्युम्). — ^d) Das आत्मानश्चरमात्मनः; Ds T Gs. s M1. s-r Cs (gloss: तमः, ग्लानिम्) अतम. Cs 'मा'तम आत्मनः.

47 For the repetition in Das, cf. v. l. 46. V1 Das Gs om. 47 (cf. v. l. 31, 42, 45). K1 G1 om. 47 (cf. v. l. 46). Ks. s Ds om. 47^a (cf. v. l. 46). — ^a) Ds अक्षरं; Ds अक्षेत्रं (for अक्षेत्रः). — ^b) Ds अक्षरं (for अक्षरः). — ^c) Ks Da. r. s अक्षरस् (for 'पक्ष'). Ks Bo त्वस् (for तव). Ds

अक्षेत्रः क्षेत्रमात्मानमसर्गः सर्गमात्मनः ।

अतपास्तप आत्मानमगतिर्गतिमात्मनः ॥ ४७

अभवो भवमात्मानमभयो भयमात्मनः ।

अक्षरः क्षरमात्मानमबुद्धिस्त्वभिमन्यते ॥ ४८

अनरवान्तरमात्मानम्. — ^a) Ks अत्रयोत्रयमात्मनः; Ks Ds. s अकालः कालः; Ds अतपास्तपमात्मनः; T1 अम-तिर्मतिः.

48 V1 Das om. 48 (cf. v. l. 31, 42). K1 G1 om. 48^a (cf. v. l. 46). Gs om. 48^a (cf. v. l. 45). Ks. s. r Dr. s om. (hapl.) 48^a. — ^a) Ks अभावा; Ds T1 Gs अभावो (for अभवो). T1 Gs भावस् (for भवस्). Das आत्मानः (for 'नस्'). Ds अकालः काल-मात्मानम्. — ^b) Bs (marg. as in text) Ds अतस्वस्त-त्वमात्मनः. — After 48^a, Dr T G1. s. s M1. s. r Kumbh. ed. (G1, after 45^a) ins.:

759* अकर्ता कर्तुं चात्मानमवीजो बीजमात्मनः ।

[Dr कर्तृमात्मनः; M1. s. r चैव कर्तृत्वम् (for कर्तुं चात्मानम्). Dr बीज आत्मनः (for बीजमा). T1 बीजो बीजनिवात्मनः (for the post. half).]

— ^a) Br अक्षरः (for अक्षरः). Das आत्मानः. Ds अतस्वस्तत्वमात्मानम्; G1 अक्षरः रक्ष'. — ^b) K1. s. s अभिमन्यते (for त्वमि). Ds अक्षरं क्षरमात्मनः; Dr अबुद्धि स्त्वभिमन्यते; M1. s-r अबुद्धस्त्विति म'.

Colophon om. in V1 Das.; Ś1 Ds missing; Ks. s B1-s Das. as Dn1. n4 D1 Gs. s M1-s absent. — Sub-
parvan: K1. s. s. s. r Bo. s-s Das Dn1. n4 Ds Ds. s. s. r T G1-s. s M1. s-r मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1 Ds करालजनकसंवादः; Ks. s. s Bs-s Das Dn1. n4 Ds2 वसिष्ठकरालजनकसंवादः; K1 Da. s करालजनकवसिष्ठ (Da om. वसिष्ठ)संवादे अनित्यतोपदेशः; Bo Da. s Gs वसिष्ठकरालसंवादः; Ds1 वसिष्ठकराला (sic); Ds. r वसिष्ठकरालजनकसंवादे अनित्यतोपदेशः; T1 बुद्धिलक्षणं; G1. s करालजनकवसिष्ठसंवादे बुद्धिलक्षणं; M1. s वसिष्ठ-जनकसंवादे देहाभिगमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Br M1. s. r 126; Bs 130; Dn1 129; Ds1 Das Gs Ms 128; Ds1 117; Ds 124; T1 G1. s 127; T1 140; Gs 143. — Śloka no.: Das Dn1 Ds 54; Dn1 56.

२९३

वसिष्ठ उवाच ।

एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ।

सर्गकोटिसहस्राणि पतनान्तानि गच्छति ॥ १

धात्रा धामसहस्राणि मरणान्तानि गच्छति ।

तिर्यग्योनौ मनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ॥ २

चन्द्रमा इव कोशानां पुनस्तत्र सहस्रशः ।

लीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादेवमेव बबुद्धिमान् ॥ ३

कलाः पञ्चदश योनिस्तद्वाम इति पठ्यते ।

नित्यमेतद्विजानीहि सोमः षोडशी कला ॥ ४

कलायां जायतेऽजस्रं पुनः पुनरबुद्धिमान् ।

धाम तस्योपयुञ्जन्ति भूय एव तु जायते ॥ ५

षोडशी तु कला सूक्ष्मा म सोम उपधार्यताम् ।

C 12. 293. 6
B. 12. 293. 6
K 12. 293. 6

293

 This adhy. is missing in S₁ D₁ (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 V₁ om. up to सेवनात् (in 11⁴) (cf. v. l. 12. 292. 31). D₁ om. the ref. K₁ v Br. s D₁ वसिष्ठ (for वसिष्ठ). — ^a) D₁ -बुद्धत्वाद्; G₁ -बुद्धिवाद् (for बुद्धत्वाद्). — ^b) D₁ अबुद्धिः; G₁ अबुद्धि (for अबुद्ध). — D₁ reads 1st twice. — ^c) K₁ s & v Br. s D₁ s. s. सर्गकोटी (for 'कोटि'). — ^d) T G₁ s. s. मरणांतानि गच्छति.

2 V₁ om. 2 (cf. v. l. 1). K₁ D₁ om. (hapl.) 2nd. — ^a) K₁ corrupt; K₁ Bo. s. s. s. Das as D₁ Ca. p (gloss: धामस्य इत्यर्थे / धामनां; D₁ D₁ T G₁-s. s. M₁ s. s. T Cs धामनो; Cn (gloss: षोडशी कलेति श्रुति-प्रसिद्धया प्रकाशरूपया चित्कलया) धाम्ना (as in text). K₁ धाम; T₁ धामनः (for धाम). ☞ Cs: धामसत्त्वेन गुह्यस्थानीयं शरीरमुच्यते ॥ Cv: धाम्ना, एकैकदेहेन धाम, धामत्वेन मन्यमानं कलापञ्चदशकम् । ☞ — ^b) ☞ Ca: मरणान्तानि, न मोक्षफलानि । ☞ — 2nd = 12. 292. 41st. — ^c) K₁ v D₁ s. s. D₁ n₁ n₁ D₁ D₁ s. s. G₁ M₁ s. s. तिर्यग्योनि (for 'योनि').

3 V₁ om. 3 (cf. v. l. 1). — ^a) K₁ कोशानां; K₁ Bo. s. s. कोशानां; K₁ D₁ s. s. G₁ कोशेषु; D₁ n₁ n₁ D₁ s. s. M₁ Cv (also) मूलानां; Cv (gloss: दिवे दिने जातानाम्) हुतानां (for कोशानां). — ^b) G₁ पुरस् (for पुनस्). — ^c) K₁ Bo D₁ s. s. D₁ D₁ नीयते (for लीयते). D₁ om. from सप्रतिबुद्धत्वाद् up to बबुद्धिमान् (in 3rd). ☞ Cv: अप्रतिबुद्धत्वाद्, नवरपञ्च-दशकला मदीया नेति बोधरहितत्वात् । ☞ — ^d) D₁ s. s. एवमेव; D₁ G₁ एव एव (for एवमेव). D₁ देवादेवाश्च बुद्धिमान्; G₁ एवं मातुष्यबुद्धिमान् (sic).

4 V₁ om. 4 (cf. v. l. 1). D₁ om. (hapl.) 4th-3rd. — ^a) K₁ s & G₁ कलाः; Cs (gloss: कला-शब्दो महाभूतज्ञानकर्मेन्द्रियवचनपरः) कलाः (as in text); K₁ वामा; K₁ s वा वै (for योनिस्). K₁ v D₁ s कलाः पञ्चदशावामस्य; Bo. s D₁ n₁ n₁ D₁ D₁ s. s. कला पञ्चदशी (D₁ 'जां' योनिस्; Bo. v. s. D₁ s. s. योनिः पञ्चदश कलाम्. ☞ Cp: पञ्चदश कला जायामे विशारे यस्य । ☞ — ^b) K₁ बुद्धाम (for लक्षाम). K₁ इति पश्य sup. lin. as in text (ie; K₁ D₁ D₁ प्रतिपद्यते; Bo D₁ s. s. D₁ n₁ n₁ D₁ s. s. प्रतिबुध्यते; B₁ इति पश्यते; B₁ प्रतिपद्यते; D₁ प्रतिपद्यते (sic); D₁ प्रतिपद्यते; D₁ T G₁ s. s. M₁ s. s. इति मन्यते (for इति पश्यते). — ^c) T G₁ s. s. एतं; G₁ एवं (for एतद्). G₁ विजानीमि (for विजानीहि). — ^d) M₁ s. s. सोमं (for सोमः). K₁ s. s. कलाः; G₁ कला (for कला). K₁ Bo. s. s. D₁ s. s. D₁ n₁ n₁ D₁ D₁ s. s. सोमं वै षोडशी कलाः; D₁ T G₁ s. s. सोमं षोडशी (D₁ 'मं' कला. ☞ Cp: षोडशी कला, मूलप्रकृतिका । ☞

5 V₁ om. 5 (cf. v. l. 1). D₁ om. 5th (cf. v. l. 4). — ^a) B₁ D₁ s. s. T G₁-s. s. M₁ s. s. कलया; B₁ D₁ s. s. कलाया (for कलायां). K₁ s. s. लयां; T G₁ s. s. जम्बः (for स्रजं). — ^b) M₁ s. s. अबुद्धिमान् (for अबुद्धि). — ^c) B₁ वस्य (for तस्य). K₁ s. s. s. बुद्धानो; K₁ D₁ s. s. बुद्धीत; G₁ s. s. Cp -मुञ्जति (for -युञ्जति). T₁ धामसत्त्वोपमुञ्जति. ☞ Cp: धाम, कोषं स्थूलदेहं च, उपमुञ्जन्ति, जनयन्ति । ☞ — ^d) K₁ s. s. s. एव न; Bo. v. s. D₁ n₁ n₁ D₁ D₁ s. s. Cn एवोप- (for एव तु). G₁ दिवौकसः (for तु जायते). M₁ s. s. पितृदेवगणाः पुनः. ☞ Ca: उपजायते, एकवचनमार्थम् । ☞

6 V₁ om. 6 (cf. v. l. 1). — ^a) D₁ s. s. षोडशी (for 'शी'). B₁ D₁ T₁ [इ]ति (for तु). K₁ D₁ s. s. सूक्ष्मा; D₁ सूक्ष्मा (for सूक्ष्मा). — ^b) D₁ s. s. सोमस्य; D₁ सोम्य (for सोम). D₁ s. s. धार्यते; D₁ s. s. धार्यशी

support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance.”
—Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON (Yale University, New Haven).

His Excellency Sir ROGER LUMLEY, Late Governor of Bombay: “Since its foundation more than a quarter of a century ago, the Bhandarkar Oriental Research Institute has rendered great service to the cause of Oriental learning, and deeply enriched the tradition of Indian Scholarship. As President of the Institute, I am proud of the noteworthy contributions which have been made to the study of India’s literary heritage under its auspices. . . . I give my best wishes to the Institute for the future, and I shall look forward in particular to the day when its great work for the Mahābhārata has been successfully completed.”

His Excellency LORD WILLINGDON, Late Viceroy of India: “With the recollection of the close association which I had with the early fortunes of the Bhandarkar Institute in years gone by and of my personal friendship with that great scholar and gentleman Sir Ramkrishna Bhandarkar during the years I was Governor of Bombay, I am grateful for this opportunity of sending my warmest greetings to all those who have laboured so well to bring it to its present state of efficiency.

As its first president, I am proud to feel that it is fully justifying the hopes and aspirations of its founder, and is proving a worthy memorial to a great citizen, a great student of Oriental Research and above all to one who spent his life working for the educational advancement of his fellow countrymen.

I much hope before long to come and see for myself the practical evidence of its progress, and in the meantime wish the Bhandarkar Oriental Research Institute all possible success in the coming years”.

Sir JOHN FORSDYKE K. C. B., Director and Principal Librarian, BRITISH MUSEUM, London: “The British Museum sends its warmest congratulations to the Bhandarkar Oriental Research Institute. The founding of the Institute was a landmark in the development of Oriental studies in India, and during these 25 years great enterprises have been planned and rapidly carried towards completion. First among these is the monumental edition of the Mahābhārata, without doubt the most important advance in Sanskrit scholarship in this period, and a model for the critical treatment for which the bulk of Sanskrit literature still waits.”

Resolutions of the Indian Section of the 17th International Congress of Orientalists at Oxford (1928): 1. “That this Congress is gratified to find that the preparation of a critical edition of the Mahābhārata, a work of such tremendous importance for the future of Sanskrit research, has been undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute, and congratulates the Institute on the first fruits of its labours, the first fascicle of the critical edition, which was published in July 1927.”

2. “That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MS. collations made and the funds collected for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies be now utilized for purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies.”

3. “That this Congress therefore recommends that: (a) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and (b) such funds as were collected by the Association of Academies for Mahābhārata work be now utilized for doing further collation from the Mahābhārata MSS. preserved in the European libraries, these collations being in due course likewise made available for the purposes of the work of the critical edition undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute.”

It is in the spirit of this resolution that the Trustees of the Mahābhārata Fund in Great Britain have made from the Fund donations of £ 2,400

The Critical and Illustrated Edition of

THE MAHABHARATA

Deferred Prices†

VOLUMES ALREADY PUBLISHED

Non-members Members

	Rs.	Rs.
Vol. I—ADIPARVAN (1), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 1-7; pp. cxviii + 996.	36-8	33-0
Vol. II—SABHAPARVAN (2), Ed. F. Edgerton; Fasc. 13-14; pp. lxxvii + 517	14-8	12-0
Vol. III & IV—ARANYAKAPARVAN (3), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 11-13; pp. xxi + 1117	20-8	18-0
Vol. V—VIRATAPARVAN (4), Ed. Raghu Vira; Fasc. 8; pp. ix + 362	13-0	11-0
Vol. VI—UDYOGAPARVAN (5), Ed. S. K. De; Fasc. 9-10; pp. lxx + 739	22-0	19-4
Vol. VII—BHISHMAPARVAN (6), Ed. S. K. Belvalkar; Fasc. 15-16; pp. cxcv + 802	20-8	18-0

VOLUMES IN PRESS OR IN PREPARATION

Vol. X—KARNAPARVAN (8), Ed. F. L. Valdyia; pt. 1, Fasc. 20, out	20-8	18-0
Vol. XIII—SANTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; Rajadharma, Fasc. 18, 19 out	42-0	37-0
Vol. XIV—SANTIPARVAN (13), Ed. S. K. Belvalkar; Apaddharma, Fasc. 21 out	14-0	11-0
Vol. XV—SANTIPARVAN (13), Ed. S. K. Belvalkar; Mokṣadharma, Fasc. 22, 23 out	36-8	33-0
Vol. XVI—SANTIPARVAN (13), Ed. S. K. Belvalkar	24-0	22-0
Vol. XII—SAUPTIKAPARVAN (10), Ed. H. D. Velankar and STRIPARVAN (11), Ed. V. G. Paranjpe	10-0	9-0
Vol. VIII & IX—DRONAPARVAN (7), Ed. S. K. De	36-0	32-0
Vol. XI—SALYAPARVAN (9), Ed. R. N. Dandekar	17-8	15-0
Vol. XVIII—JAYANEDHIKAPARVAN (14), Ed. R. D. Karmarkar	16-8	14-0
Vol. XVII—ANUSISANAPARVAN (13)	32-0	28-0
Vol. XIX—ASRAMAVASAPARVAN (15), MAUSALAPARVAN (16), MAHAPRASTHANIKAPARVAN (17), and SVARGAPARVAN (18)	13-0	11-0
Vol. XX and XXI—PRATHIKA INDEX	23-8	20-12
* * *	* * *	* * *
§ Vol. XXII and XXIII—HARIVANSA	48-0	43-0
§ Vol. XXIV—EPILOGUE	40-0	36-0

Bound Volumes at Rs. 3 to 6 extra each.

RATES OF SUBSCRIPTION*

Kind of Binding	For Non-members		For Permanent Members	
	Advance Payment (i)	Deferred Payment (ii)	Advance Payment (iii)	Deferred Payment (iv)
Cloth	Rs. 425	Rs. 475	Rs. 375	Rs. 425
Paper	Rs. 350	Rs. 400	Rs. 300	Rs. 350

N. B.—Subscribers on the Deferred Payment Plan have to deposit Rs. 25/- out of the price for registration of the order. — *Postage extra in all cases.*

* Parts not sold singly, except the Bhagavadgita portions from Vol. VII: Price (Paper) Rs. 7-8.

† Concessions to trade at 20% on the deferred price charged to non-members (but at 12½% on the advance price charged to permanent members).

§ The two Harivansa Volumes and the Volume of Epilogue fall outside the above set.

This current price-list cancels all previous lists.

Printed and Published by The Bhandarkar Institute Press, Poona 4.

சிவபெயர்.

ஸ்ரீமத் நமோச ஞான தேசிக ஸ்வாமி